370.14
อ 114

องค์ความรู้เรื่องความเข้มแข็งของชุมชน: จากปรากฏการณ์สู่ทฤษฎีฐานราก

นภาภรณ์ หะวานนท์
เพ็ญสิริ จีระเดชากุล
สุรวุฒิ ปัดไธสง
อุษณีย์ ธโนศวรรย์
โสมพรรณ ถิ่นว่อง
ศศิธร ศิริประเสริฐกุล
พิสมัย รัตนโรจน์สกุล
พนารัช ปรีดากรณ์
พรใจ ลี่ทองอิน
อภิชัย ศรีโสภิต
อัจฉรา วงค์มงคล
ทศวร มณีศรีขำ
วันชัย ธรรมสัจการ
จิรศักดิ์ สุขวัฒนา
ฉัตรวรัญ องคสิงห์

18 พ.ย. 2546

การวิจัยนี้เป็นส่วนหนึ่งของโครงการวิจัยเรื่อง " การพัฒนาดัชนีความเข้มแข็งของชุมชน"
โดยได้รับการสนับสนุนจากสำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย (สกว)

สารบัญ

บทที่	หน้า
1. วิธีวิทยาในการศึกษาปรากฏการณ์ความเข้มแข็งของชุมชน นภาภรณ์ หะวานนท์	1-63
2. สร้างชุมชนเข้มแข็งบนความหลากหลายของผลผลิตเพื่อการค้า นภาภรณ์ หะวานนท์ สุรวุฒิ ปัดไธสง อุษณีย์ ธโนศวรรย์ โสมพรรณ ถิ่นว่อง	1-58
3. สร้างชุมชนเข้มแข็งบนฐานการผลิตข้าวเพื่อการค้า: ศึกษากรณี ความร่วมมือระหว่างชุมชนกับองค์กรพัฒนาเอกชน สุรวุฒิ ปัดไธสง นภาภรณ์ หะวานนท์ ศศิธร ศิริประเสริฐกุล	1-35
4. ชุมชนกับรัฐ: ศึกษากรณีความร่วมมือระหว่างชุมชนกับรัฐ นภาภรณ์ หะวานนท์ สุรวุฒิ ปัดไธสง พิสมัย รัตนโรจน์สกุล	1-45
5. ความเข้มแข็งของชุมชนบนฐานเศรษฐกิจพอเพียง เพ็ญสิริ จีระเดชากุล สุรวุฒิ ปัดไธสง พนารัช ปรีดาภรณ์ พรใจ ลี่ทองอิน	1-44
6. ทำการเกษตรร่วมกันสู่ความเข้มแข็งของชุมชน เพ็ญสิริ จีระเดชากุล นภาภรณ์ หะวานนท์	1-40
7. การสร้างความเข้มแข็งชุมชนจากกลุ่มออมทรัพย์ สุรวุฒิ ปัดไธสง เพ็ญสิริ จีระเดชากุล	1-28
8. การคงอยู่ของทรัพยากรทางทะเลกับความเข้มแข็งของชุมชน เพ็ญสิริ จีระเดชากุล นภาภรณ์ หะวานนท์ อภิชัย ศรีโสภิต อัจฉรา วงค์มงคล	1-33

สารบัญ (ต่อ)

บทที่	หน้า
9. สร้างชุมชนเข้มแข็งบนฐานการต่อสู้กับการขยายตัวของภาคอุตสาหกรรม นภาภรณ์ หะวานนท์ เพ็ญสิริ จีระเดชากุล ทศวร มณีศรีขำ วันชัย ธรรมสัจการ	1-36
10. สร้างชุมชนเข้มแข็งด้วยองค์กรปกครองท้องถิ่น สุรวุฒิ ปัดไธสง เพ็ญสิริ จีระเดชากุล จิรศักดิ์ สุขวัฒนา ฉัตรวรัญ องคสิงห์	1-31

องค์ความรู้เรื่องความเข้มแข็งของชุมชน
: จากปรากฏการณ์สู่ทฤษฎีฐานราก

เอกสารหมายเลข 1

วิธีวิทยาในการศึกษาปรากฏการณ์ความเข้มแข็งของชุมชน

โดย : รศ.ดร.นภาภรณ์ หะวานนท์

โครงการพัฒนาดัชนีความเข้มแข็งของชุมชน
ปริญญาเอกพัฒนศึกษาศาสตร์
บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ
โดยการสนับสนุนของ สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย

วิธีวิทยาในการศึกษาปรากฏการณ์ความเข้มแข็งของชุมชน

นภาภรณ์ หะวานนท์ *

นำเรื่อง

ในช่วงเวลาไม่นานมานี้ ประเด็นเรื่องความเข้มแข็งของชุมชน ได้รับการหยิบยกขึ้นมากล่าวถึงในฐานะที่เป็น "ทางเลือก" สำคัญของการพัฒนา ผู้นำเสนอแนวคิดในเรื่องนี้ มีทั้งผู้นำชุมชน ผู้ที่ทำงานโครงการพัฒนาต่างๆทั้งจากภาคเอกชนและภาครัฐ นักวิชาการ นักธุรกิจ นักการเมือง ซึ่งความคิดของกลุ่มบุคคลเหล่านี้ เกิดจากทัศนะที่คล้ายคลึงกันคือ เป็นการตั้งคำถามกับแนวทางการพัฒนากระแสหลักที่มุ่งไปสู่การทำให้ประเทศปรับเปลี่ยนไปเป็นประเทศอุตสาหกรรม โดยเน้นการเจริญเติบโตของเศรษฐกิจในภาพรวมของประเทศ และการกระตุ้นให้ครอบครัวเกษตรกร ซึ่งเป็นประชากรส่วนใหญ่ของประเทศ มีการผลิตเพื่อการค้าและเพิ่มปริมาณผลผลิต เพื่อเพิ่มรายได้ โดยกระแสการพัฒนาในแนวนี้ได้ละเลยการให้ความสำคัญกับชุมชนในฐานะเป็นองค์กรทางสังคมที่ครอบครัวเกษตรกรดำรงชีวิตอยู่ และเป็นหน่วยทางสังคมสำคัญ ที่จะสร้างความมั่นคงปลอดภัยทั้งทางด้านสังคม เศรษฐกิจ และการเมือง ให้กับครอบครัวเกษตรกร ผลที่ติดตามจากกระบวนการพัฒนาที่เกิดขึ้น มาตั้งแต่เริ่มใช้แผนพัฒนาเศรษฐกิจ ฉบับที่ 1 ก็คือ ชุมชนชนบทส่วนใหญ่ของประเทศกำลังอยู่ในภาวะที่อ่อนแอ ไม่สามารถให้หลักประกันในเรื่องความมั่นคงในด้านสังคม วัฒนธรรม เศรษฐกิจ และการเมือง แก่สมาชิกของชุมชน ตัวอย่างภาวการณ์ที่มีการกล่าวถึงกันมากได้แก่ การที่คนในชนบทจำนวนมากไม่ได้เป็นเจ้าของทรัพยากรในการผลิต ต้องกลายเป็นแรงงานรับจ้างราคาถูก การที่ทรัพยากรธรรมชาติของชุมชนถูกทำลาย การขาดอำนาจต่อรองในการขายสินค้าที่ผลิตได้ การที่คนบางส่วนมีหนี้สินเกินกว่าที่จะชดใช้ได้ การที่คนจำนวนมาก ฝากความหวังไว้กับหวยเถื่อน การดื่มเหล้า การใช้ยาเสพย์ติด โดยเฉพาะยาบ้า เป็นต้น

อย่างไรก็ตาม ในขณะที่ชุมชนชนบทจำนวนมากได้ถูกกระแสของการพัฒนาพัดพาให้ต้องเผชิญ กับปัญหาต่างๆ ชุมชนจำนวนหนึ่งสามารถปรับตัว และกำหนดทางเลือกในการพัฒนาของตนเอง แทนการปล่อยตัวเองไปตามแนวทางการพัฒนาที่กำหนดจากภายนอกชุมชน ชุมชนเหล่านี้ได้สร้างเงื่อนไขและกระบวนการบางอย่างเพื่อตอบสนองต่อสถานการณ์ทางเศรษฐกิจ สังคม การเมือง และวัฒนธรรมที่รุกรานเข้ามาจากภายนอกชุมชน ชุมชนหลายแห่งได้กลายเป็นชุมชนที่มีความเข้มแข็ง สมาชิกของชุมชนสามารถดำรงชีวิตอยู่ในชุมชนได้อย่างมั่นคง และมีชีวิตที่มีคุณภาพ (พิทยา ว่องกุล , 2539 ; ยศ สันตสมบัติ , 2539 ; สุรเชษฐ์ เชษฐพิทักษ์ , 2533)

---

* รองศาสตราจารย์ประจำบัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ

ประเด็นคำถามที่สำคัญก็คือ อะไรคือเงื่อนไขที่ทำให้ชุมชนเหล่านี้ปรับตัวและสามารถหาทางออกให้กับภาวะวิกฤตที่เกิดขึ้นได้ และกระบวนการที่ชุมชนนำมาใช้เพื่อนำไปสู่การหาทางออกต่อปัญหาที่เกิดขึ้นมีขั้นตอนอย่างไร คำตอบต่อคำถามเหล่านี้มีความสำคัญยิ่ง ต่อการกำหนดยุทธศาสตร์ของการพัฒนาในอนาคต แน่นอนว่า ชุมชนเหล่านี้ล้วนแต่ได้เผชิญปัญหาที่แตกต่างกัน และได้อาศัยภูมิปัญญาเพื่อหาทางออกซึ่งล้วนมีความหลากหลาย คำตอบที่ได้จากคำถามข้างต้น จะนำไปสู่การเสนอทางเลือกในการสร้างความเข้มแข็งให้กับชุมชนอื่นๆ ที่ยังเผชิญกับปัญหาความไม่เข้มแข็งในมิติต่างๆ ที่จำเป็นสำหรับการดำรงชีวิตในชุมชน

ในสภาพการณ์ที่สังคมไทยกำลังเผชิญกับ ภาวะวิกฤตในการพัฒนาอุตสาหกรรม และประสบปัญหาในการระดมเงินลงทุนจากต่างประเทศ ความจำเป็นที่จะต้องระดมสรรพกำลังและสติปัญญา เพื่อจะหาทางออกและเสนอทางเลือกให้กับสังคมไทย จะต้องกระทำอย่างเป็นระบบ และตอบสนองต่อความต้องการชุมชนได้อย่างแท้จริง การพยายามหาคำตอบต่อคำถามในเรื่องความเข้มแข็งของชุมชน จึงต้องเริ่มต้นจากฐานคิดที่ว่า "คำตอบอยู่ที่ชุมชน" ชุมชนเป็นผู้ให้ความหมาย (meaning) ของนิยาม ความเข้มแข็ง เนื่องจากความเข้มแข็งของชุมชนเป็นมโนทัศน์ที่มีความซับซ้อน และเกี่ยวข้องกับมิติต่างๆ หลายมิติ (multi-dimensional concept) ดังนั้นชุมชนต่างๆอาจให้นิยามของความเข้มแข็งที่แตกต่างกันไป การศึกษานี้มุ่งศึกษาความหลากหลายในมิติต่างๆ เหล่านี้ เพื่อหาข้อสรุปเชิงทฤษฎีว่า ภายใต้บริบททางด้านเศรษฐกิจ สังคม และวัฒนธรรมที่แตกต่างกัน ความหมายของความเข้มแข็งของชุมชนครอบคลุมมิติในเรื่องใดบ้าง และในแต่ละมิติมีคุณสมบัติ (properties) แตกต่างกันอย่างไร

นอกจากการศึกษาความหมายของความเข้มแข็งจากจุดยืนของชุมชนแล้ว การศึกษานี้ยังครอบคลุมถึงการหาคำอธิบายถึงเงื่อนไข และกระบวนการที่ชุมชนสามารถสร้างความเข้มแข็ง ตามความหมายที่ชุมชนต้องการ คำอธิบายเกี่ยวกับเงื่อนไข และกระบวนการเหล่านี้เป็นสิ่งที่จะต้องได้มาจากชุมชนเช่นเดียวกัน เพื่อว่ามโนทัศน์ต่างๆที่เกี่ยวข้องกับความเข้มแข็งของชุมชน และคำอธิบายของการเกิดขึ้นของภาวการณ์ ซึ่งได้มาจากประสบการณ์จริงของคนในชุมชนที่มีความหลากหลาย สามารถสะท้อนภาพความเข้มแข็งของชุมชน ตามความเป็นจริง และคนในชุมชนมองว่าเป็นสิ่งที่มีความหมายต่อชีวิตจริงของชุมชน มิใช่เป็นสิ่งถูกกำหนดจากผู้ที่อยู่ภายนอกชุมชน

ผลจากการศึกษาคำอธิบายกระบวนการของการสร้างความเข้มแข็งในชุมชนจะเป็นประโยชน์ในการเสนอทางเลือกให้กับชุมชนอื่นๆ ที่ยังอยู่ในสภาพอ่อนแอ ให้ได้มีโอกาสเรียนรู้จากประสบการณ์ของชุมชนที่ได้พัฒนาความเข้มแข็งไประดับหนึ่งแล้ว โดยจุดเริ่มต้นของการเรียนรู้ ควรเริ่มจาก การประเมินสถานการณ์ของชุมชนว่า มีสภาวการณ์ในเรื่องความอ่อนแอและความเข้มแข็งอย่างไร มีเงื่อนไข และปัจจัยใดบ้าง ที่สามารถนำมาใช้เพื่อสร้างกระบวนการที่จะนำไปสู่การทำให้ชุมชนมีความเข้มแข็งขึ้น แนวทางสำคัญอย่างหนึ่ง ที่จะเป็นประโยชน์ต่อการประเมินชุมชน ได้แก่ การใช้ดัชนีความเข้มแข็งชุมชนเป็นเครื่องมือในการประเมินสถานการณ์ของชุมชน ทั้งนี้เพื่อให้ชุมชนสามารถเรียนรู้จุดอ่อนจุดแข็งของชุมชนได้ในเวลาอันเหมาะสม และสามารถกำหนดทางเลือกในการพัฒนาชุมชน โดยอาศัยข้อมูลพื้นฐานจากการประเมินอย่างเป็นระบบ

โครงการวิจัยนี้แบ่งการศึกษาออกเป็น 3 ระยะ โดยในระยะแรกซึ่งได้ดำเนินการเสร็จสิ้นไปแล้วเป็นการศึกษาความคิดเชิงอุดมการณ์ เกี่ยวกับความเข้มแข็งของชุมชน ทั้งนี้ได้นำผลการศึกษาในส่วนนี้ไปเป็นพื้นฐานและแนวทางในการศึกษาปรากฏการณ์จริงในชุมชน ระยะที่สอง เป็นการศึกษาเพื่อสร้างข้อสรุปเชิงทฤษฎีในเรื่องความเข้มแข็งของชุมชน โดยใช้วิธีวิทยาในการสร้างทฤษฎีฐานราก (grounded theory) ซึ่งเป็นวิธีวิทยาในการปรับเปลี่ยนสิ่งที่เป็นปรากฏการณ์จริง ไปสู่การสร้างข้อสรุปเชิงทฤษฎี และระยะที่สาม เป็นการนำมโนทัศน์และข้อสรุปเชิงทฤษฎีที่ได้จากระยะที่สอง ไปทดสอบ (verify) กับปรากฏการณ์จริง การศึกษาในส่วนนี้จะรวมถึงการพัฒนาดัชนีความเข้มแข็งของชุมชน และการนำเครื่องมือที่ได้ไปทดสอบกับปรากฏการณ์จริงในวงกว้างอีกครั้ง

รายงานการวิจัยที่นำมาเสนอในการสัมมนาครั้งนี้เป็นผลการศึกษาวิจัยในระยะที่ 2 ซึ่งเป็นการวิจัยโดยใช้วิธีวิทยาของการสร้างทฤษฎีฐานราก เพื่อสร้างข้อสรุปเชิงทฤษฎี (theoretical generalization) ในเรื่องความเข้มแข็งของชุมชน โดยศึกษาจากชุมชนชนบทที่ได้รับการนิยามว่ามีความเข้มแข็ง รวม 9 แห่ง

วิธีวิทยาของการศึกษาปรากฏการณ์ความเข้มแข็งของชุมชน

ในการทำความเข้าใจกับปรากฏการณ์ความเข้มแข็งของชุมชนนี้ ได้ใช้วิธีวิทยาของ การสร้างทฤษฎีจากฐานราก ซึ่งเป็นวิธีวิทยาที่เริ่มใช้กันมากขึ้นในงานวิจัยทางด้านสังคมศาสตร์ โดยเหตุที่ในปัจจุบันมีคำถามและปัญหามากมายเกี่ยวกับพฤติกรรมมนุษย์และการอยู่ร่วมกันของมนุษย์ ในบริบททางสังคมที่แตกต่างกัน และได้รับผลกระทบจากกระบวนการพัฒนาในระดับและรูปแบบที่แตกต่างกัน จนทำให้คนเริ่มตั้งข้อสงสัยเกี่ยวกับทฤษฎีทางสังคมศาสตร์ที่มีอยู่ปัจจุบัน ว่าจะสามารถนำมาอธิบายปรากฏการณ์ทางสังคมได้อย่างเพียงพอ ถูกต้อง และเหมาะสม กับประเด็นปัญหาที่มีความซับซ้อนและมีความหลากหลายไปตามบริบททางสังคม วัฒนาธรรม และระดับการพัฒนาหรือไม่ ความคิดพื้นฐานของการสร้างความรู้โดยการสร้างทฤษฎีจากฐานราก มาจากความเชื่อที่ว่า มนุษย์ได้สร้างความหมายต่างๆที่อยู่รอบๆตัวขึ้นมาจากความสัมพันธ์กับผู้อื่น ไม่ว่าจะเป็นเรื่องของ ความเอื้ออาทร ความร่วมมือ การแข่งขัน การอยู่ร่วมกันอย่างเกื้อกูล หรือความเข้มแข็งของชุมชน ดังนั้นปรากฏการณ์ทางสังคม หรือความจริงทางสังคม จึงถูกตีความ และให้ความหมายโดยคนที่อยู่ในบริบททางสังคมนั้น ดังนั้นการคิดไว้ล่วงหน้าว่าสิ่งต่างๆมีความหมายต่อคนอย่างไร จึงอาจทำให้ได้ข้อสรุปที่ผิดพลาดในการทำความเข้าใจปรากฏการณ์ทางสังคม

ทฤษฎีฐานรากคือทฤษฎีที่ได้จากการศึกษาปรากฏการณ์ทางสังคม โดยทฤษฎีจะถูกสร้าง (construct) และได้รับการตรวจสอบ (verify) โดยการเก็บข้อมูลและการวิเคราะห์ข้อมูล ที่เกี่ยวข้องกับปรากฏการณ์ทางสังคมอย่างเป็นระบบ การสร้างทฤษฎีฐานรากอาศัยกระบวนการเก็บข้อมูลด้วยวิธีการวิจัยทางด้านสังคมศาสตร์ เช่น การสัมภาษณ์ระดับลึก การสังเกตแบบมีส่วนร่วม การจัดกลุ่มสนทนา โดยข้อมูลที่นำมาวิเคราะห์ จะต้องเป็นข้อมูลที่ให้รายละเอียดเกี่ยวกับปรากฏการณ์ทางสังคมในเรื่องที่ศึกษาอย่างรอบด้าน การบันทึกข้อมูลในลักษณะนี้มักอาศัยการบรรยายเหตุการณ์ ประสบการณ์ของคน เรื่องเล่าสภาพสังคม

อย่างละเอียด การบรรยายอย่างละเอียดนี้เป็นความพยายามที่จะเข้าใจถึงความหมาย ประสบการณ์ เหตุการณ์ต่างๆ เพื่อจะช่วยให้ผู้วิจัยตีความปรากฏการณ์นั้นๆ ได้ตรงตามความหมายของสิ่งที่เกิดขึ้น อันจะนำไปสู่ความเข้าใจปรากฏการณ์นั้นๆ

หลักการสำคัญของการสร้างทฤษฎีฐานรากคือ ผู้วิจัยจะต้องมีความไว (theoretical sensitivity) ต่อการคิดและศึกษาข้อมูลในลักษณะที่จะนำไปสู่การสร้างมโนทัศน์ และทฤษฎี ซึ่งความไวนี้จะต้องมีอยู่ในทุกขั้นตอนของการวิจัย ไม่ว่าจะเป็นการเลือกตัวอย่างเชิงทฤษฎี (theoretical sampling) การสร้างมโนทัศน์เชิงทฤษฎี (theoretical coding) และการหาข้อสรุปเชิงทฤษฎี (theoretical generating) โดยอาศัยกระบวนการนี้ ทฤษฎีฐานรากจึงเป็นทฤษฎีที่มีลักษณะเฉพาะ คือเป็นทฤษฎีที่ถูกสร้างขึ้นมาจากข้อมูลที่เป็นไปตามปรากฏการณ์จริงมากที่สุด (Glaser , 1978)

การสร้างมโนทัศน์เชิงทฤษฎี เป็นการสร้างความเชื่อมโยงระหว่างข้อมูลกับทฤษฎี อาจกล่าวได้ว่าเป็นขั้นตอนของการวิเคราะห์ข้อมูล ในการสร้างมโนทัศน์ ข้อมูลที่มีอยู่เป็นจำนวนมากจะถูกนำมาแยกส่วน หรือจัดหมวดหมู่ตามคุณสมบัติ (properties) โดยการวิเคราะห์ข้อมูลต้องอาศัยการตีความ (interpretation) ของผู้วิจัย ดังนั้นมโนทัศน์จึงมิใช่สิ่งที่ปรากฏเห็นอยู่ในปรากฏการณ์จริง แต่เป็นสิ่งที่ผู้วิจัยต้องสร้าง (construct) ขึ้นมาจากข้อมูล

ในกระบวนการสร้างทฤษฎีฐานราก ผู้วิจัยจะต้องทำงานใกล้ชิดกับการวิจัยทุกขั้นตอน เพราะในกระบวนการวิจัยจะไม่สามารถกำหนดล่วงหน้าได้ว่าจะเก็บข้อมูลจากใคร หรือต้องการจำนวนข้อมูลมากเท่าไร ขั้นตอนของการวิจัยเพื่อสร้างทฤษฎีจึงไม่อาจแยกขั้นตอนของการเก็บข้อมูล การสร้างมโนทัศน์ การเชื่อมโยงมโนทัศน์ และการหาข้อสรุปเชิงทฤษฎีเบื้องต้นได้อย่างเด็ดขาด ขั้นตอนต่างๆนี้จะต้องทำไปพร้อมๆกัน

การเลือกตัวอย่างเชิงทฤษฎี (theoretical sampling) เป็นกระบวนการเก็บข้อมูลเพื่อนำไปสู่การสร้างทฤษฎี โดยผู้วิจัยจะต้องเก็บข้อมูล สร้างมโนทัศน์ รวมทั้งวิเคราะห์ข้อมูลเบื้องต้น เพื่อจะตัดสินใจได้ว่ายังต้องการข้อมูลใดอีก และจะเก็บได้จากใคร ที่ไหน เพื่อจะนำไปสู่การสร้างทฤษฎีที่สมบูรณ์ ดังนั้นกระบวนการเก็บข้อมูลจึงถูกกำหนด และควบคุมโดยข้อเสนอเชิงทฤษฎี (theoretical proposition) ที่เกิดขึ้นมาจากการเก็บข้อมูล โดยที่กระบวนการนี้จะต้องเริ่มทำตั้งแต่เริ่มต้นการเก็บข้อมูล ทั้งนี้เพราะการสร้างทฤษฎีฐานรากเน้นการเปรียบเทียบข้อมูล มโนทัศน์ที่สร้างขึ้นจากข้อมูล รวมทั้งความเกี่ยวโยงกันระหว่างมโนทัศน์เป็นหลักในการสร้างทฤษฎี ซึ่งเรียกว่า ข้อเสนอเชิงทฤษฎีชั่วคราว (temporary proposition) จากนั้นจึงตัดสินใจว่าจะนำข้อเสนอเชิงทฤษฎีที่ได้นี้ไปใช้ทดสอบ (verify) จากใคร หรือจากปรากฏการณ์ใด โดยทั่วไปผู้วิจัยจะต้องเลือกกรณีศึกษา หรือเหตุการณ์ หรือบุคคลเพื่อการเก็บข้อมูลต่อไป ที่เชื่อว่าจะเป็นข้อมูลที่ไม่สนับสนุนข้อเสนอเดิม หรือเป็นกรณีที่จะนำไปสู่การปฏิเสธข้อเสนอที่ได้สร้างขึ้นชั่วคราว (negative case) ทั้งนี้เพื่อนำความแตกต่างที่พบมาปรับเปลี่ยนข้อค้นพบเดิม โดยการวิจัยจะดำเนินไปเรื่อยๆจนผู้วิจัยแน่ใจว่า แม้จะวิเคราะห์ข้อมูลเพิ่มขึ้น ก็ไม่ช่วยในการปรับเปลี่ยนมโนทัศน์ และข้อสรุปเชิงทฤษฎีที่มีอยู่ได้ เรียกว่า ทฤษฎีถึงจุดอิ่มตัว (theoretical saturation) กระบวนการวิจัยจึงยุติลง ดังนั้นจำนวนกรณีศึกษาหรือจำนวนข้อมูลจึงมิ

ใช่ตัวกำหนดการเก็บข้อมูล ความสมบูรณ์ของมโนทัศน์และทฤษฎีที่ถูกสร้างขึ้นจากข้อมูลที่เป็นปรากฏการณ์ของสังคมที่ต้องการศึกษา คือหัวใจสำคัญของการเก็บข้อมูล

ในการศึกษาครั้งนี้ ความเข้มแข็งของชุมชนคือปรากฏการณ์ทางสังคม ที่ได้ศึกษาโดยอาศัยการทำความเข้าใจจากคนในชุมชน เกี่ยวกับความหมายของความเข้มแข็งของชุมชนในมิติต่างๆ อย่างกว้างขวาง จากนั้นจึงนำข้อมูลมาสร้างเป็นมโนทัศน์ โดยใช้หลักการที่เรียกว่า concept- indicator model ซึ่งถือเป็นขั้นตอนสำคัญของการสร้างทฤษฎีจากฐานราก (Strauss ,1990 : 25) โดยที่มโนทัศน์นี้สร้างขึ้นมาจากการเปรียบเทียบ "ตัวชี้" ที่ได้มาจากข้อมูลเชิงประจักษ์ (empirical indicators) มโนทัศน์หนึ่งๆ ประกอบด้วย "ตัวชี้" ชุดหนึ่ง ซึ่งอาจมีกี่ตัวก็ได้ ขึ้นอยู่กับข้อมูลเชิงประจักษ์ โดยการเปรียบเทียบความเหมือน ความแตกต่าง และระดับของความสอดคล้องต้องกันของคุณสมบัติของตัวชี้ ทำให้ได้มโนทัศน์ที่สามารถหลอมรวม ตัวชี้ต่างๆ เข้าไว้ด้วยกัน มโนทัศน์ที่ได้นี้จะมีความสอดคล้องกับข้อมูลเชิงประจักษ์ แต่ขณะเดียวกันก็มีความเป็นนามธรรมพอที่จะนำไปใช้สร้างทฤษฎีได้ ดังนั้น ทฤษฎีจะประกอบไปด้วยชุดของมโนทัศน์ ที่ถูกสร้างขึ้นมาจากปรากฏการณ์จริง โดยมโนทัศน์ต่างๆจะถูกนำมาเชื่อมโยงกันในรูปของข้อเสนอ (proposition) ที่แสดงถึงความเกี่ยวพันในรูปแบบต่างๆ โดยจะมีมโนทัศน์ที่เป็นเงื่อนไข (causal condition) และมโนทัศน์ที่เป็นกระบวนการ โดยจะต้องมีคำอธิบายที่ชัดเจนว่า มโนทัศน์ดังกล่าวมีความเกี่ยวพันกันอย่างไรด้วย ดังนั้น ทฤษฎีฐานรากจึงมีระดับของความเป็นนามธรรมสูงกว่าปรากฏการณ์จริงในสังคม

ถึงแม้ว่า การสร้างทฤษฎีฐานรากจะเน้นการศึกษาจากปรากฏการณ์จริง แต่วิธีวิทยาของการสร้างทฤษฎีฐานราก มิได้ละเลยการนำองค์ความรู้ที่ได้มีการสะสมกันมา ไม่ว่าจะเป็นแนวคิด ทฤษฎี หรือผลงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง มาเป็นพื้นฐานในการสร้างองค์ความรู้ใหม่ขึ้นมา ทั้งนี้เพราะปรากฏการณ์สังคมเป็นเรื่องซับซ้อน การจะอธิบายความเข้มแข็งของชุมชนจึงไม่สามารถใช้ตรรกะง่ายๆในการอธิบายได้ แต่ต้องอาศัยความรู้ที่ลึกซึ้งเกี่ยวกับมโนทัศน์ต่างๆที่เกี่ยวข้องอย่างกว้างขวาง ความรู้นี้จะช่วยให้ผู้วิจัยมีความไว (sensitive) ต่อการสร้างมโนทัศน์ขึ้นมาจากข้อมูล การศึกษาองค์ความรู้ที่เกี่ยวกับความเข้มแข็งของชุมชนจึงเป็นขั้นตอนที่สำคัญของการสร้างทฤษฎีจากฐานราก

องค์ความรู้ในเรื่องความเข้มแข็งของชุมชน

สถานภาพขององค์ความรู้ในเรื่องความเข้มแข็งของชุมชนในสังคมไทย นับว่ามีข้อจำกัดอยู่มาก ทั้งนี้ส่วนหนึ่งเป็นผลมาจาก ความไม่แน่ชัดในนิยามของคำว่าชุมชนว่า หมายถึงอะไร ดังที่ได้มีการโต้แย้งกันมากพอสมควรว่า "ชุมชน" เป็นสิ่งที่มีอยู่จริงในสังคมไทยหรือไม่ หรือชุมชนเป็นเพียงนิยามที่นักวิชาการได้นำแนวคิดทฤษฎีของตะวันตก มาใช้เป็นกรอบในการวิเคราะห์การอยู่ร่วมกันของผู้คนในสังคมไทย ซึ่งผลแห่งความพยายามของนักวิชาการกลุ่มนี้ ส่วนใหญ่ได้สะท้อนออกมาในรูปของการนำเสนอภาพของชุมชนไทย โดยมองผ่านหมู่บ้าน โดยในยุคแรกๆผลงานลักษณะนี้มักจะเป็นงานของนักมานุษยวิทยา กลุ่มที่ใช้แนวคิดในเรื่องโครงสร้างหน้าที่เป็นกรอบในการวิเคราะห์ โดยได้พยายามสะท้อนภาพของหมู่บ้านไทยในมิติต่างๆ โดยเฉพาะใน

มิติทางสังคม และวัฒนธรรม อันประกอบด้วยประเพณี ความเชื่อ และวิถีการดำรงชีวิต ที่เป็นอิสระจากสังคมภายนอก โดยมองว่าความสัมพันธ์ของคนในหมู่บ้านอยู่บนพื้นฐานของความสัมพันธ์แบบเครือญาติ และความสัมพันธ์แบบอุปถัมภ์เป็นหลัก ภาพลักษณ์ของหมู่บ้านไทย ที่สะท้อนออกมาในงานเขียนของนักวิชาการในแนวนี้ สะท้อนให้เห็นถึงกรอบแนวคิดที่ใช้ในการศึกษาชุมชนตามแบบอุดมคติ (ideal-type) (ดูความหมายของคำว่าแบบอุดมคติในส่วนต่อไป) ของสังคมประเพณี (traditional society) กับสังคมสมัยใหม่ (modern society) โดยสังคมแบบหมู่บ้านจะมีภาพลักษณ์ของสังคมที่คนมีความสัมพันธ์กันแบบใกล้ชิด เป็นเครือญาติ ซึ่งจะต่างจากสังคมเมือง อันเป็นความสัมพันธ์ที่ซับซ้อน คนสัมพันธ์กันแบบเป็นทางการ การใช้กรอบแนวคิดของแบบในอุดมคติของสังคมแบบประเพณีกับแบบสมัยใหม่ ทำให้ผลงานวิชาการในแนวนี้ มุ่งแสวงหาความรู้เกี่ยวกับโครงสร้างทางสังคม วิถีชีวิต และวัฒนธรรมตามกรอบทฤษฎีในหมู่บ้านแต่ละแห่งที่ผู้วิจัยสนใจศึกษามากกว่าการตั้งคำถามเกี่ยวกับความอ่อนแอ หรือความเข้มแข็งของหมู่บ้าน ซึ่งเป็นคำถามในเชิงเปรียบเทียบความแตกต่างของหมู่บ้านแต่ละแห่งในด้านต่างๆ เช่น ความเพียงพอของทรัพยากร หรือการจัดองค์กรทางสังคม ในอันที่จะตอบสนองความต้องการของคนในหมู่บ้าน นอกจากนี้การศึกษาในแนวนี้ยังหลีกเลี่ยงการนำสังคมแบบประเพณี ไปศึกษาเปรียบเทียบกับสังคมสมัยใหม่ ด้วยเห็นว่าหมู่บ้านแต่ละแห่งย่อมมีเอกลักษณ์มีอิสระมีวิถีชีวิตและวัฒนธรรม ที่ช่วยให้หมู่บ้านมีความเพียงพอที่จะทำให้คนในหมู่บ้านดำรงชีวิตได้ โดยนัยนี้ประเด็นเรื่องความเข้มแข็งของชุมชนจึงมิได้รับความสนใจจากการศึกษาในแนวนี้

อานันท์ กาญจนพันธุ์ (2535) ได้ตั้งข้อสังเกตว่า คำว่าชุมชนเป็นคำใหม่ในภาษาไทย เพราะไม่ปรากฏในพจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. 2493 ส่วนรัฐได้ใช้คำว่าชุมชนอย่างแพร่หลาย หลังจากที่มีการตื่นตัวในเรื่องการพัฒนาหมู่บ้าน โดยในปี 2505 ได้ตั้งกรมพัฒนาชุมชนขึ้นมาทำหน้าที่พัฒนาชนบท ซึ่งแน่นอนว่า ความพยายามที่จะพัฒนาชนบทในรูปแบบของรัฐ (ดังจะได้กล่าวถึงต่อไป) มิได้มีแนวคิดในเรื่อง "ความเข้มแข็งของชุมชน" แต่อย่างใด หากแต่หมายถึงการกระตุ้นให้มีการพัฒนาการผลิตภาคเกษตร ให้มีส่วนเกินเพื่อส่งขายเป็นสินค้าออกตามความต้องการของตลาดโลก ซึ่งมีความต้องการสินค้าเกษตรค่อนข้างสูงในขณะนั้น ทั้งนี้เพื่อนำเงินเข้าประเทศ มาเพิ่มทุนในการพัฒนาภาคอุตสาหกรรม โดยนัยนี้ หมู่บ้าน ในสายตาของ รัฐ จึงเป็นเพียง "ตัวประกอบ " หรือเป็นเพียงจักรกลตัวเล็กๆ ตัวหนึ่งในฐานะผู้ผลิตส่วนเกิน ในรูปของสินค้าเกษตรกรรม ที่ช่วยทำรายได้ให้รัฐ มากกว่าที่จะเป็นองค์กรทางสังคมจะสามารถดำรงอยู่อย่างมีอิสระ (autonomy) โดยไม่ต้องเข้าร่วมกับกระบวนการนำประเทศเข้าสู่การเป็นสังคมอุตสาหกรรม หรือสังคมทุนนิยมที่รัฐได้กำหนดไว้ในแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมโดยรวมของประเทศ

กระบวนการทำให้ประเทศเป็นอุตสาหกรรม ได้ส่งผลให้มีการ "ตีค่า" ของ สังคมทันสมัย กับสังคมแบบประเพณี สังคมสมัยใหม่ได้รับการเรียกขานว่าเป็นสังคมที่พัฒนาแล้วและเจริญก้าวหน้า ส่วนสังคมประเพณีเป็นสังคมที่ล้าหลัง ไม่เจริญ ผู้คนตกอยู่ในวัฏจักร ที่เรียกว่า โง่ จน เจ็บ และจำเป็นที่จะต้องได้รับการพัฒนา ซึ่งกลไกอย่างหนึ่งที่ถูกนำมาใช้เพื่อการนี้ คือ การศึกษาในระบบโรงเรียนที่จะช่วยให้คนฉลาด รู้เท่าทันคน สามารถดูแลตนเองและครอบครัวได้ และที่สำคัญคือจะเป็น "ทรัพยากร" ที่มีความสำคัญต่อการพัฒนาอุต

สาหกรรม กระบวนการของการทำให้หมู่บ้านหลุดพ้นจากความด้อยพัฒนา คือการสร้างกลไกต่างๆจากภายนอก โดยเฉพาะโดยผ่านองค์กรของภาครัฐ เพื่อทำให้หมู่บ้านเข้ามามี "ส่วนร่วม" ในการพัฒนาตามความหมายของรัฐ หรือ "คนนอก" ชุมชน มากกว่าจะเป็นการเริ่มต้นของคนภายในชุมชนเอง (Hirsch ,1990) ด้วยกระบวนการที่รัฐได้สร้างขึ้นมา เพื่อผนวกหมู่บ้านให้เข้าเป็นส่วนหนึ่งของระบบทุนนิยม โดยนัยนี้ การสร้างความเข้มแข็งของชุมชน ในฐานะเป็นองค์กรทางสังคมที่มีความเป็นอิสระที่จะกำหนดชะตากรรมในด้านเศรษฐกิจและสังคมของตนเอง จึงมิใช่ประเด็นที่มีความสำคัญ ของกลุ่มนักคิดที่สนใจในเรื่องกระบวนการนำประเทศไปสู่ความทันสมัย

การตอบโต้แนวทางการมองหมู่บ้าน ตามแนวทางของรัฐไทยในช่วงของการพัฒนาประเทศไปสู่ความทันสมัย เกิดขึ้นอย่างเข้มข้นในกลุ่มของนักวิชาการกลุ่มแนวคิดวัฒนธรรมชุมชน ซึ่งพยายามแสดงให้เห็นโดยผ่านการศึกษาวิจัยหมู่บ้านในภาคต่างๆ ของประเทศไทยอย่างเป็นระบบ และได้ข้อสรุปร่วมกันว่า สังคมหมู่บ้านมีทรัพยากรที่อุดมสมบูรณ์ มีประวัติความเป็นมาของการอยู่ร่วมกันอย่างเอื้อเฟื้อเกื้อกูล มีระบบเศรษฐกิจแบบเลี้ยงตัวเองได้โดยตั้งอยู่บนพื้นฐานทางศีลธรรม มีการจัดองค์กรทางสังคมที่เข้มแข็ง มีผู้นำที่มีคุณธรรม มีกระบวนการถ่ายทอดทางวัฒนธรรม โดยผ่านกระบวนการทางสังคมต่างๆ นอกจากนี้หมู่บ้านจำนวนมากยังสามารถผนึกกำลังกันต่อต้าน หรือต่อสู้กับอำนาจรัฐ ที่พยายามเข้ามาแทรกแซงโดยดึงเอาทรัพยากรและผลผลิตไปจากหมู่บ้าน ข้อสรุปเชิงทฤษฎีที่สำคัญของนักวิชาการกลุ่มนี้ นำเสนอได้แก่ การเข้ามาแทรกแซงของรัฐทำให้หมู่บ้านอ่อนแอ และได้นำเสนอแนวคิดแบบอธิปัตย์นิยมคือ ให้ลดอำนาจของรัฐที่มีต่อชุมชนลง เพื่อให้ชุมชนสามารถดำรงอยู่ได้โดยอิสระ เพราะชุมชนมีศักยภาพที่จะจัดการทางด้านเศรษฐกิจ สังคม การเมืองด้วยตนเอง วัฒนธรรมคือทุนที่หมู่บ้านไทยมีอยู่อย่างล้นเหลือ ดังนั้น หมู่บ้านจะเข้มแข็งได้จะต้องเป็นอิสระจากรัฐ

การใช้หมู่บ้านเป็น "สนาม" ของการศึกษาการอยู่ร่วมกันของคนในสังคมไทย โดยอาศัยกรอบความคิดในเรื่องชุมชน ตามแนวคิดทฤษฎีแบบตะวันตก ได้ก่อให้เกิดข้อโต้แย้งเกี่ยวกับสิ่งที่เรียกว่า "หมู่บ้าน" ว่าจะเป็นหน่วยการวิเคราะห์ที่เหมาะสมในการศึกษา "ความเป็นชุมชน" หรือไม่ เพราะหมู่บ้านเป็นเพียงหน่วยการปกครองที่รัฐไทยเป็นผู้กำหนดขอบเขตขึ้นมา ในช่วงของการปฏิรูปการปกครองในสมัยรัชกาลที่ 5 ทั้งนี้เพื่อการควบคุมปกครองเท่านั้น ดังที่ อาจารย์ไชยรัตน์ เจริญสินโอฬาร (2540 : 185) ได้ตั้งข้อสังเกตว่า การพยายามมองหมู่บ้านว่าคือ รากฐานแห่งชีวิตชนบทไทย ซึ่งมีแรงเกาะเกี่ยวเหนียวแน่นเป็นชุมชน และเป็นหน่วยพื้นฐานที่ทำให้คนไทยดำรงชีวิตอยู่ร่วมกันได้เป็นเวลายาวนาน และมองว่าชุมชนเป็นปราการหลักให้ชาวบ้านในการติดต่อกับสังคมภายนอกนั้น อาจเป็นเพียงมายาคติ (myth) ที่นักวิชาการได้สร้างขึ้นมา มากกว่าจะมีชุมชนดังกล่าวจริง

หากหมู่บ้านเป็นอาณาบริเวณที่ได้ถูกกำหนดขึ้นมาด้วยเหตุผลทางการปกครอง โดยผู้ที่ถูกนิยามว่าเป็นสมาชิกของหมู่บ้านนั้นมิได้มีส่วนร่วมในการกำหนดอาณาบริเวณของความสัมพันธ์ของตนเองกับสมาชิกคนอื่นๆ การศึกษาความเป็นชุมชนโดยใช้หมู่บ้านเป็นสนามของการศึกษา จึงน่าจะมีข้อจำกัดอยู่มาก เพราะ

ความสัมพันธ์ทางสังคมที่ก่อตัวขึ้นมาของบุคคลที่มาสัมพันธ์กัน อาจไม่มีขอบเขตแน่นอนในแง่ของพื้นที่ทางการปกครองตามแบบพื้นที่ของหมู่บ้าน แต่อาจจะมีการก่อตัวไปตาม เงื่อนไขต่างๆ ของสภาพแวดล้อมทางกายภาพและทางสังคม เช่น สภาพภูมิศาสตร์ ความเพียงพอและการเข้าถึงทรัพยากรธรรมชาติ หรืออาจเป็นไปตามความสัมพันธ์ของสายโลหิต เครือญาติ หรือชาติพันธุ์ หรือ เป็นไปตามความสัมพันธ์แบบอุปถัมภ์ หรือความสัมพันธ์เชิงอำนาจ โดยนัยนี้ การศึกษาหมู่บ้านที่ผ่านมาอาจมองข้ามหรือไม่ให้ความสำคัญกับความเป็นชุมชนที่สายใยของความสัมพันธ์แผ่กว้างออกไปจากอาณาบริเวณของหมู่บ้าน เช่น การศึกษาส่วนใหญ่จะใช้หมู่บ้านเป็นตัวตั้ง หรือเป็นหน่วยหลักของการวิเคราะห์ ส่วนรัฐหรือองค์กรทางสังคมอื่นๆ นอกหมู่บ้านจะไม่ถือเป็นส่วนหนึ่งของชุมชน แต่จะถูกมองว่าเป็นองค์กรที่มีอิทธิพลต่อความอ่อนแอ หรือความเข้มแข็งของหมู่บ้านหรือของชุมชนหมู่บ้าน

นอกจากนี้ การมองหมู่บ้านในฐานะเป็นองค์กรทางสังคมที่เป็นมีวัฒนธรรมเป็นเนื้อเดียวกัน มีความเอื้ออาทรช่วยเหลือเกื้อกูลกัน โดยต้องอาศัยการร่วมมือช่วยเหลือกันจึงจะทำให้สมาชิกของชุมชนดำรงชีวิตอยู่ได้อย่างมั่นคง ปลอดภัย อาจทำให้มองข้าม การใช้อำนาจ ความขัดแย้ง การแย่งชิงทรัพยากร หรือ การเอาเปรียบ ของคนบางกลุ่ม หรือบางส่วน ในหมู่บ้าน อันเป็นลักษณะของความสัมพันธ์ ที่แตกต่างไปจากสังคมหมู่บ้านในอุดมคติ ตามแบบที่นักวิชาการกลุ่มนักวัฒนธรรมชุมชน ได้นำเสนอ

กล่าวในเชิงทฤษฎี การอธิบายความเข้มแข็งของชุมชนจะต้องประกอบไปด้วยนิยาม หรือความหมายของความเข้มแข็งของชุมชน ว่ามีความหมายครอบคลุมในเรื่องใดบ้าง อะไรคือเงื่อนไขที่ชุมชนสามารถสร้างและดำรงความเข้มแข็งของชุมชนไว้ได้ และภายใต้เงื่อนไขต่างๆ ที่มีอยู่ ชุมชนสามารถพัฒนากระบวนการที่นำไปสู่ความเข้มแข็งของชุมชนได้อย่างไร หากใช้กรอบคำถามเหล่านี้ในการสำรวจความรู้ในเรื่องความเข้มแข็งของชุมชน เท่าที่มีอยู่ ในสังคมไทย นับว่ามีข้อจำกัดมาก ทั้งนี้เพราะ **ประการแรก** การศึกษาที่มีอยู่ส่วนใหญ่ใช้หมู่บ้าน เป็น "สนาม " ของการศึกษา ดังนั้นหากการศึกษาเหล่านี้จะมีมิติของความเข้มแข็งของชุมชนปรากฏอยู่ ก็จะจำกัดอยู่เฉพาะความเข้มแข็งของหมู่บ้าน ไม่ครอบคลุมไปถึงความเข้มแข็งของชุมชนในรูปแบบอื่น นอกเหนือจากหมู่บ้าน **ประการที่สอง** ไม่มีการศึกษาที่มุ่งทำความเข้าใจกับ นิยามของความเข้มแข็งของชุมชน จากมุมมองของคนในชุมชนโดยตรง ส่วนใหญ่แล้ว เป็นการศึกษามิติต่างๆตามความสนใจของผู้ศึกษา เช่น มิติทางด้านเศรษฐกิจ การเมือง ทรัพยากรธรรมชาติ หรือ วัฒนธรรม และผู้วิจัย เป็นผู้ตีความ และนำเสนอภาพลักษณ์ของแบบอุดมคติ (ideal-type) ที่ผู้วิจัยเห็นว่า เป็นสิ่งที่ดีงาม หรือเป็นสิ่งที่มีคุณค่า หรือเป็นสิ่งที่ทำให้หมู่บ้านดำรงอยู่ได้ ภาพลักษณ์เหล่านี้ อาจนำมาตีความต่อได้ว่า เป็นความเข้มแข็งของหมู่บ้าน แต่ในความเป็นจริงอาจจะไม่ได้เป็นความหมายที่คนในหมู่บ้านเห็นพ้องด้วย เช่น การนำเสนอว่า เศรษฐกิจแบบพอมีพอกิน หรือการผลิตเพื่อบริโภค เป็นความเข้มแข็งของชุมชน อาจไม่ใช่สิ่งที่คนในชุมชนเห็นด้วยว่าเป็นความเข้มแข็งของชุมชนก็ได้ **ประการที่สาม** ยังไม่มีการวิจัยที่มุ่งศึกษา ความเข้มแข็งของหมู่บ้าน พร้อมๆกันไปในหลายๆ มิติ ทำให้เกิดข้อคำถามเกี่ยวกับ ความขัดแย้ง หรือการประสานกันระหว่างมิติต่างๆ ของความเข้มแข็งของหมู่บ้าน เช่น หมู่บ้านที่มีความเข้มแข็งทางด้านเศรษฐกิจ มีแนวโน้มจะมีความเข้มแข็งทาง

ด้านการเมืองด้วยหรือไม่ **ประการที่สี่** คำอธิบายเกี่ยวกับเงื่อนไข และกระบวนการที่นำไปสู่ความเข้มแข็งของหมู่บ้านยังไม่ชัดเจนว่ามีอะไรบ้าง และเงื่อนไขที่มีอยู่มีกระบวนการนำไปสู่ความเข้มแข็งของหมู่บ้านได้อย่างไร เช่น ประเด็นในเรื่องการมีทรัพยากรธรรมชาติที่อุดมสมบูรณ์ การมีความสัมพันธ์ทางสังคมแบบเอื้ออาทร ดูจะเป็นประเด็นที่ได้รับการกล่าวถึงมากกว่า เป็นเงื่อนไขที่ทำให้หมู่บ้านสามารถดำรงอยู่ได้ แต่คำอธิบายถึงการปรับตัวหรือพลวัตของชุมชนที่มีทรัพยากรธรรมชาติที่มีความอุดมสมบูรณ์แตกต่างกัน ว่าจะสามารถพัฒนาไปสู่ความเข้มแข็งได้แตกต่างกันอย่างไร ยังมีอยู่อย่างจำกัดมาก ทำให้เป็นการยากที่จะได้ข้อสรุปเชิงทฤษฎีเกี่ยวกับเงื่อนไขที่นำไปสู่ ความเข้มแข็งของชุมชน

นิยามของชุมชน

ชุมชนมีความหมายมากกว่า การที่ปัจเจกบุคคลมาอยู่รวมกัน หรือกล่าวอีกนัยหนึ่ง ชุมชนมิใช่ผลรวมของปัจเจกบุคคลที่มาอยู่รวมกัน หากแต่การที่ปัจเจกบุคคลมาอยู่รวมกันนั้น ปัจเจกบุคคลได้สร้างสายสัมพันธ์ โดยได้วางหลักการ เงื่อนไข กติกา ซึ่งเรียกโดยรวมว่า ระเบียบบรรทัดฐาน (normative order) ของการอยู่ร่วมกัน รวมทั้งการสร้างระบบการจัดสรรอำนาจและเอกสิทธิ์ในการเข้าถึงทรัพยากรที่เป็นวัตถุ และ ที่ไม่ใช่วัตถุ ซึ่งเรียกโดยรวมว่า ระเบียบความแตกต่าง (differentiation order) ชุมชนจึงมีลักษณะเป็น "องค์กรทางสังคม" (social organization) ซึ่งมีการจัดระเบียบ (social order) ที่มีลักษณะเฉพาะ นักสังคมวิทยา (Olsen ,1968 : 91) ได้นิยามความหมายของชุมชนว่า หมายถึงองค์กรทางสังคม ซึ่งไม่เพียงแต่สามารถตอบสนองความต้องการในชีวิตประจำวันของสมาชิก แต่ยังสามารถช่วยให้สมาชิกสามารถจัดการกับปัญหาต่างๆ ที่มีอยู่ร่วมกันได้ โดยทั่วไป ชุมชนจะประกอบไปด้วยครอบครัวหลายครอบครัวมารวมกัน ด้วยความจำเป็นที่จะต้องพึ่งพากันในด้านต่างๆ เช่น การทำมาหากิน การดูแลรักษาโรค สันทนาการ พิธีกรรมความเชื่อ อย่างไรก็ตาม อาจมีชุมชนของชนเผ่าบางแห่ง ที่ประกอบไปด้วยสมาชิกที่มาจากครอบครัวขยายหรือวงศ์วานเดียวกันเท่านั้น

ชุมชนจึงมีความหมายมากกว่า การมาอยู่ร่วมกันภายใต้การจัดระเบียบทางสังคม อันเป็นที่ยอมรับของสมาชิกของชุมชนเท่านั้น แต่ชุมชนยังเป็นเสมือน "เครื่องมือ" ที่ทำให้สมาชิกบรรลุเป้าหมายหลายๆ ประการ เช่น การมีอาหารสำหรับการบริโภค การมีงานทำ ความปลอดภัยในทรัพย์สินและความสงบสุข การได้รับสวัสดิการที่จำเป็นในชีวิต การได้พักผ่อนรื่นเริง ฯลฯ ชุมชนจึงต้องมีคุณลักษณะที่สำคัญคือไวต่อการรับรู้ต่อความต้องการของสมาชิกในชุมชน และจะต้องมีประสิทธิภาพ คือสามารถใช้ทรัพยากรที่มีอยู่ ของชุมชนตอบสนองต่อความต้องการของสมาชิกได้

ชุมชนอาจมีการจัดระเบียบของกิจกรรมต่างๆ ในลักษณะที่ดำรงอยู่ได้ด้วยตนเองเป็นหลัก (self-sufficient) โดยที่มีการพึ่งพาชุมชนอื่นๆ ค่อนข้างน้อย หรือชุมชนอาจต้องมีการพึ่งพาอาศัยการแลกเปลี่ยนสินค้าและบริการกับชุมชนอื่นๆ หรือกับองค์กรทางสังคมภายนอกชุมชน เช่น รัฐ แต่ภายใต้ความสัมพันธ์ดัง

กล่าว ชุมชนจะต้องสามารถดำรงรักษาหน้าที่สำคัญในการตอบสนองความต้องการในชีวิตประจำวัน และช่วยให้สมาชิกสามารถจัดการกับปัญหาต่างๆ ที่มีอยู่ร่วมกันได้ (self-contained)

ชุมชนในฐานะเป็นองค์กรทางสังคม จึงมิใช่เป็นเพียงพื้นที่ที่คนมาติดต่อสัมพันธ์กันเท่านั้น แท้จริงแล้วการที่ผู้คนมาติดต่อสัมพันธ์กัน สร้างอุดมการณ์ ความเชื่อ กฎ กติกา ในการอยู่ร่วมกันทำให้ความเป็นชุมชนเกิดขึ้น และดำรงอยู่ โดยที่ชุมชนมีประวัติศาสตร์ของการอยู่ร่วมกันของสมาชิกมาเป็นเวลานาน ปัจเจกบุคคล ซึ่งเป็นสมาชิกของชุมชนจึงเกิด และเติบโตมาในชุมชน ดังนั้นชุมชนจึงไม่เพียงแต่มีอิทธิพลต่อ อุดมการณ์ ความคิด ความเชื่อ และพฤติกรรมของสมาชิก แต่ชุมชนในฐานะเป็นองค์กรทางสังคม ยังมีผลอย่างสำคัญต่อ ความสามารถในการตอบสนองความต้องการในชีวิตประจำวัน และความสามารถในการจัดการกับปัญหาร่วมกันต่างๆ ของชุมชน ซึ่งจะถูกถ่ายทอดโดยผ่านกระบวนการเรียนรู้จากคนรุ่นหนึ่ง ไปสู่คนอีกรุ่นหนึ่งด้วย

อานันท์ กาญจนพันธ์ (2535) ได้กล่าวถึงคำว่าชุมชนในความหมายของชาวล้านนาว่า น่าจะหมายถึง "บ้าน" ซึ่งเป็นนิยามที่ตั้งอยู่บนพื้นฐานของความสัมพันธ์ทางสังคม อย่างน้อย 5 ประการคือ (1) อุดมการณ์อำนาจเกี่ยวกับความคิดว่าด้วยการนับถือผี (2) พิธีกรรมในการสืบทอดอุดมการณ์ (3) อำนาจในการจัดการทรัพยากรร่วมกันบนพื้นฐานความคิดเรื่องหน้าหมู่ (4) ภูมิปัญญา (5) องค์กรและเครือข่ายความสัมพันธ์ โดยทั่วไปการรวมกลุ่มในระดับ"บ้าน" จะแสดงออกด้วยการนับถือผีเสื้อบ้านเดียวกัน โดยผีเสื้อบ้านจะมีอำนาจครอบคลุมพื้นที่ของ"บ้าน" และคุ้มครองสมาชิกของบ้าน ดังนั้นทุกตระกูลในบ้านจะนับถือผีเสื้อบ้าน โดยแต่ละ "บ้าน" จะมีพิธีกรรมต่างๆ เพื่อสืบทอดอุดมการณ์ โดยจะมีศูนย์กลางอยู่ที่วัด เช่น พิธีสงกรานต์ ปอยหลวง ทานก๋วยสลาก ในการอยู่ร่วมกันของคนใน "บ้าน" จะมีการกำหนดสิทธิอำนาจตามประเพณีเกี่ยวกับการใช้สิ่งที่ถือว่าเป็นของส่วนรวม ซึ่งเรียกว่า "หน้าหมู่" เช่น ป่าช้า โรงเรียน เหมืองฝาย หรือป่า เป็นต้น การใช้ของส่วนรวมนี้จะเน้นหลักของประโยชน์ส่วนรวม และความเป็นธรรม โดยจะมีข้อห้ามต่างๆ ที่ห้ามปัจเจกบุคคลละเมิดส่วนรวม เรียกว่า "ขีด" เช่น ห้ามถมบ่อน้ำ นอกจากนี้ ในแต่ละบ้าน จะมีการสะสม และสืบทอดความรู้ต่างๆ เช่น ตำรายา คาถาอาคม การก่อสร้าง อันเป็นภูมิปัญญา ที่มีการถ่ายทอดกันในบ้าน ความรู้เหล่านี้ถือเป็นศักดิ์ศรีของบ้าน ส่วนการรวมกลุ่มของคนในบ้านเพื่อทำกิจกรรมต่างๆ มีหลายรูปแบบ เช่น การช่วยเหลือกันในเรื่องแรงงาน เรียกว่า วอน หรือขอแรง ซึ่งจะมีการทำงานรวมหมู่ โดยถือว่า แรงงานเป็นของชุมชน โดยนัยนี้การศึกษา "ความเป็นชุมชน" ของชุมชนล้านนา จึงไม่อาจอ้างอิงพื้นที่ทางกายภาพได้ แต่จะต้องศึกษาผ่านอุดมการณ์อำนาจ และความสัมพันธ์ทางสังคม ที่เชื่อมโยงให้สมาชิกของแต่ละชุมชนเข้ามาอยู่ร่วมกัน

ในผลการวิจัยเรื่อง วัฒนธรรมหมู่บ้านไทย (ฉัตรทิพย์ นาถสุภา และพรพิไล เลิศวิชา , 2537) มีการกล่าวถึง ชุมชนล้านนาเช่นกันว่า สำหรับชาวบ้านแล้วชุมชนล้านนาเกี่ยวข้องกับสิ่งแวดล้อม 2 อย่าง คือภูเขาและลำน้ำ ในการทำพิธีกรรมทางศาสนา ผู้ที่อาศัยใช้และกินน้ำจากแหล่งเดียวกัน เรียกว่า "หมู่กินน้ำแม่เดียวกัน" จะมาร่วมทำบุญที่วัดพระธาตุเดียวกัน ซึ่งผู้เขียนได้เสนอว่า "ชาวบ้านทั้งมีสำนึกร่วมในการเป็นเจ้าของชุมชนหมู่บ้านของตน และยังมีสำนึกผูกพันระหว่างหมู่บ้านต่อหมู่บ้านตามเส้นทางน้ำอีกด้วย โครงสร้าง

ความสัมพันธ์ในชุมชน และระหว่างชุมชน มีน้ำเป็นปัจจัยพื้นฐานที่สำคัญด้วย" (แหล่งเดิม : 44) เป็นที่น่าสังเกตว่า การวิจัยนี้ศึกษาหมู่บ้าน ในฐานะเป็นชุมชน โดยตีความความสัมพันธ์ระหว่างหมู่บ้านว่า เป็นความสัมพันธ์ระหว่างชุมชน ซึ่งหากการศึกษานี้มิได้ตีกรอบของความเป็นชุมชนโดยอาศัยเป็นหน่วยในการวิเคราะห์แล้ว ความหมายของชุมชนล้านนา ซึ่งสะท้อนระบบความสัมพันธ์ของคนที่อยู่ตามลุ่มน้ำ คือ "หมู่กินน้ำแม่เดียวกัน" อาจจะมีความเด่นชัดกว่า ความสัมพันธ์ที่มีฐานคิดอยู่ที่ "หมู่บ้าน" ก็ได้

ความหมายของชุมชน ซึ่งมีขอบเขตกว้างกว่าหมู่บ้านในสังคมล้านนา สะท้อนให้เห็นจากระบบเหมืองฝาย ซึ่งเป็นระบบของการจัดการใช้น้ำที่มีประสิทธิภาพ เป็นการควบคุมการใช้น้ำในพื้นที่ส่งน้ำของระบบเหมืองฝาย ผู้ที่ใช้น้ำของเหมืองฝายเดียวกัน ไม่ว่าจะมีขอบเขตคลอบคลุมกี่หมู่บ้าน หรือกี่ตำบลถือว่าชาวนาผู้ใช้น้ำทั้งหมดเป็นพวกเดียวกัน เหมืองฝายจึงเปรียบเสมือนชุมชนระดับเหนือกว่าหมู่บ้าน และมีขอบเขตของการบริหารน้ำและผลประโยชน์ของน้ำอย่างอิสระ (อุไรวรรณ ตันกิมหยง อ้างใน ฉัตรทิพย์ นาถสุภา และพรพิไล เลิศวิชา , 2537 : 49)

นอกจากสังคมล้านนาแล้ว ในสังคมของภาคอื่นๆ ก็มีระบบความสัมพันธ์ของคนในมิติอื่นๆ เช่นกัน เช่น การสร้างความสัมพันธ์ในระหว่างชาวนาในภาคใต้ ที่มาแลกเปลี่ยนผลผลิต โดยไม่ใช้เงินตราทั้งในหมู่บ้าน และระหว่างหมู่บ้าน หรือแม้แต่ระหว่างจังหวัด เรียกว่าเป็นสายแห่งการ "แลกตามสายญาติเดียวกัน" เป็นต้น ดังนั้น หากจะศึกษาความเป็น "ชุมชน" ของสังคมไทยอย่างรอบด้าน หน่วยการศึกษา จำเป็นจะต้องยึดมิติอื่นๆ เช่น ทางด้านนิเวศน์วิทยา สังคม และวัฒนธรรม นอกเหนือจาก "หมู่บ้าน" เพราะในงานศึกษาที่ผ่านมา แม้จะมีการกล่าวถึงความสัมพันธ์ทางสังคมในมิติต่างๆที่ทำให้คนมารวมกัน ไม่ว่าจะเป็นเรื่องการใช้น้ำ การนับถือผี การแลกเปลี่ยนสิ่งของ หรือแรงงาน แต่ยังมิได้มีการศึกษา ความเป็นชุมชน โดยถือการรวมกลุ่ม หรือระบบความสัมพันธ์ในมิติต่างๆ เหล่านี้เป็นศูนย์กลางของการศึกษา หากยังคงใช้หมู่บ้านเป็นหน่วยในการศึกษาเป็นหลัก ความหมายของชุมชนส่วนใหญ่ของไทย จึงยังซ้อนทับกับ ความเป็นหมู่บ้านอยู่มาก

ข้อพิจารณาเบื้องต้นเกี่ยวกับความเข้มแข็งของชุมชน

ความเข้มแข็งของชุมชน เป็นมโนทัศน์ที่ค่อนข้างใหม่ในแวดวงวิชาการของสังคมไทย หากย้อนกลับไปดูเอกสารต่างๆ ที่เกี่ยวกับการพัฒนาสังคม หรือการพัฒนาประเทศ หรือการพัฒนาชุมชน เมื่อประมาณก่อนทศวรรษปัจจุบันจะไม่พบศัพท์ "ความเข้มแข็งของชุมชน" โดยตรง แม้ว่า ในการนำเสนอแนวคิดเกี่ยวกับชุมชน หรือผลการวิจัยเกี่ยวกับชุมชน มักจะมีนัยเกี่ยวกับความเข้มแข็งของชุมชน ปรากฏอยู่บ้าง เช่น ความเป็นปึกแผ่นของชุมชน ความร่วมมือร่วมใจ ความสุข ความเอื้ออาทร ความเป็นอยู่แบบพอมีพอกิน การรักษาดูแลสิ่งแวดล้อมตามธรรมชาติ เป็นต้น ประเด็นที่น่าสนใจก็คือ การสร้างคำว่า "ความเข้มแข็งของชุมชน" ขึ้นมา จะส่งผลต่อการกระบวนทัศน์ในการพัฒนาประเทศ การกำหนดความสัมพันธ์ระหว่างสิ่งที่เรียกว่า "ชุมชน" กับ " สังคม" ที่ล้อมรอบชุมชนรวมทั้งผลต่อผู้ที่อยู่ในหมู่บ้าน หรือในชุมชนอื่นๆ ที่ไม่ใช่หมู่บ้านอย่างไรบ้าง มีความเป็นไปได้ที่ว่า การสร้างคำว่า "ความเข้มแข็งของชุมชน" จะนำไปสู่ การสร้างแบบอุดมคติแบบใหม่ของชุมชน

ขึ้นมา คือชุมชนถูกแบ่งขั้วออกเป็นชุมชนที่เข้มแข็ง และชุมชนที่อ่อนแอ ซึ่งอาจเป็นการประทับตรา หรือสร้างเอกลักษณ์ (identity) ของชุมชนให้แตกต่างกัน ตามนิยามที่นักวิชาการได้กำหนดขึ้น การประทับตรา และการสร้างเอกลักษณ์นี้ น่าจะไม่ต่างไปจากการที่สังคมไทย เคยสร้างพยายามสร้างเอกลักษณ์ของสังคมที่พัฒนาซึ่งหมายถึงสังคมเมือง กับสังคมที่ไม่พัฒนาซึ่งหมายถึงสังคมชนบท และด้วยเอกลักษณ์นี้เอง ที่ชี้นำหรือกระตุ้นเร้าให้เกิดกระบวนการทำให้หมู่บ้านก้าวไปสู่ "ความทันสมัย" โดยผ่านสิ่งที่เรียกว่า "การพัฒนา" และ "การให้ชุมชนชนบทเข้ามามีส่วนร่วมในการพัฒนา"

แนวทางของนักวิเคราะห์วาทกรรม (discourse analysis) ได้ให้ความหมายของวาทกรรมว่าหมายถึง "ระบบ และกระบวนการ ในการสร้าง / ผลิต (constitute) เอกลักษณ์ (identity) และความหมาย (significance) ให้กับสิ่งต่างๆ ในสังคมที่ห่อหุ้มเราอยู่ ไม่ว่าจะเป็น ความรู้ ความจริง อำนาจ หรือตัวตนของเราเอง นอกจากนี้วาทกรรมยังทำหน้าที่ตรึงสิ่งที่สร้างขึ้นให้ดำรงอยู่ และเป็นที่ยอมรับในสังคมวงกว้าง" (ไชยรัตน์ เจริญสินโอฬาร , 2540 : 90) ความเข้มแข็งของชุมชนอาจถือเป็นวาทกรรมชุดใหม่ ที่ถูกสร้างขึ้นมา เพื่อช่วงชิงการนำในการสร้างกฎเกณฑ์ที่เป็นตัวกำหนด หรือสร้างความหมาย และการดำรงอยู่ของสิ่งที่เรียกว่า "การพัฒนา" ในรูปแบบเก่าซึ่งถือว่าเป็นวาทกรรมหลัก (dominant discourse) โดยแม้จะมีเจตนาดีเพียงใดก็ตาม สำหรับนักวิเคราะห์วาทกรรมแล้ว กระบวนการสร้างเอกลักษณ์และความหมายเป็นเรื่องของการใช้อำนาจ และความรุนแรงต่อสรรพสิ่ง หรือกล่าวอีกนัยหนึ่งเป็นการกระทำ หรือเป็นภาคปฏิบัติของวาทกรรมซึ่งได้สร้างเหตุการณ์ และกฎเกณฑ์ มาบังคับหรือยัดเยียดให้กับความเป็นจริงหรือสรรพสิ่ง (แหล่งเดิม : 94-95) แนวคิดของนักวิเคราะห์วาทกรรม มีคุณประโยชน์อย่างสูงในการช่วยเตือนให้มองเห็น อีกด้านหนึ่งของการสร้างความรู้ ว่าไม่ต่างอะไรจากการพยายามช่วงชิงอำนาจ หรือการใช้อำนาจ ซึ่งมองในแง่หนึ่งก็คือการใช้อำนาจต่อชุมชน วาทกรรมชุดใหม่นี้จะเปลี่ยนขั้วของการเปรียบเทียบสังคมเมืองหรือสังคมที่พัฒนาแล้วกับสังคมชนบทหรือสังคมด้อยพัฒนา มาสู่การเปรียบเทียบชุมชนที่เข้มแข็งกับชุมชนที่อ่อนแอ ชุมชนจำนวนมากอาจถูกยัดเยียดเอกลักษณ์ของความเป็นชุมชนที่อ่อนแอ อาจถูกบังคับทางตรงหรือทางอ้อม หรือถูกกระตุ้นให้เข้ามาร่วมในกระบวนการสร้างความเข้มแข็งให้กับชุมชน ตามเอกลักษณ์และความหมายที่ถูกสร้างขึ้นมาในขณะนี้

แบบอุดมคติของชุมชนเข้มแข็ง

ความเข้มแข็งของชุมชนเป็นมโนทัศน์ที่มีความหมายในหลายมิติ ไม่ว่าจะเป็นมิติทางด้านสังคม วัฒนธรรม เศรษฐกิจ และการเมือง นิยามของความเข้มแข็งในแต่ละมิติก็มีการกำหนดไว้หลากหลาย ในหลายๆ กรณี นิยามของความเข้มแข็งของชุมชนมาจากความคิดเชิงอุดมการณ์ ว่าชุมชนที่เข้มแข็งน่าจะมีลักษณะอย่างไรบ้าง เช่น มีระบบเศรษฐกิจแบบพออยู่พอกิน คนมีวิถีชีวิตที่ประหยัด อดออม ไม่ถูกลัทธิบริโภคนิยมครอบงำ หรือการที่ชุมชนมีระบบการเกษตรแบบผสมผสาน คือมีการผลิตที่มีความหลากหลาย เพื่อลดความเสี่ยงในเรื่องราคาสินค้าในตลาด และเพื่อเพิ่มความเข้มแข็งในการพึ่งตนเองในด้านการบริโภค เป็นต้น (ดูตัว

อย่างใน อุทัย ดุลยเกษม และอรศรี งามวิทยาพงศ์ , 2540 ; เสรี พงศ์พิศ และคณะ , 2538) แนวคิดในลักษณะนี้มีแนวโน้มจะเกิดขึ้นจาก การได้เห็นประจักษ์พยานของการที่ชุมชน ต้องเผชิญกับภาวะวิกฤตในเรื่องต่างๆ อันเป็นผลมาจาก การปรับเปลี่ยนจากระบบเศรษฐกิจแบบพึ่งตนเองในอดีต ไปสู่ระบบเศรษฐกิจแบบทุนนิยมที่เน้นการผลิตเพื่อการค้า อย่างไรก็ตาม ถึงแม้แนวคิดเชิงอุดมการณ์ ในเรื่องความเข้มแข็งที่กล่าวถึงนี้ จะมีส่วนถูกต้อง และมีข้อมูลเชิงประจักษ์ แสดงให้เห็นเป็นตัวอย่างอยู่มาก แต่เนื่องจากชุมชนต่างๆ ของสังคมไทย ได้ผ่านกระบวนการปรับตัวต่อการขยายตัวของระบบเศรษฐกิจแบบทุนนิยม มาเป็นระยะเวลานานกว่า 3 ทศวรรษ การปรับตัวที่เกิดขึ้นนี้ มีส่วนหล่อหลอม ให้คนในชุมชนมีโลกทัศน์ ค่านิยม และทัศนะต่อการดำรงอยู่ของชุมชนที่แตกต่างกัน ดังนั้น ในสภาพความเป็นจริง นิยามของความเข้มแข็งของชุมชน จึงมีความหลากหลายไปตามบริบทที่ผ่านกระบวนการปรับตัวที่แตกต่างกัน

คำว่าแบบอุดมคติ (ideal-type) ที่นำมาใช้ในที่นี้ เป็นความหมายที่ แม็กซ์ เว็บเบอร์ (Max Weber) นักสังคมวิทยา เป็นผู้สร้างขึ้นเพื่อเป็น เครื่องมือในการกำหนดมโนทัศน์ (conceptual tools) แบบอุดมคติถูกสร้างขึ้นมาจากทัศนะหรือการมองโลก โดยผ่านการสังเคราะห์สิ่งต่างๆ มากมาย ที่อาจจะกระจัดกระจาย หรืออาจปรากฏอยู่ หรือไม่ปรากฏอยู่ในปรากฏการณ์จริงทุกครั้งหรือทุกที่ โดยสิ่งเหล่านี้ ได้ถูกนำมาวิเคราะห์ และสร้างเป็นมโนทัศน์ ดังนั้น เราจะไม่พบปรากฏการณ์จริงที่เป็นเหมือนแบบอุดมคติอย่างสมบูรณ์แบบ แบบอุดมคติจึงมิใช่เป็นกระจกเงาที่ฉายภาพลักษณ์ของโลกแห่งความจริง แต่แบบอุดมคติจะมีประโยชน์ในการศึกษาปรากฏการณ์จริง โดยผู้ศึกษาสามารถนำปรากฏการณ์จริงมาเปรียบเทียบกับมโนทัศน์ ที่เป็นแบบในอุดมคติ นอกจากนี้มโนทัศน์ของแบบในอุดมคติสามารถช่วยในการอธิบาย และทำความเข้าใจปรากฏการณ์อย่างเป็นระบบ แม็กซ์ เวบเบอร์ เน้นว่าแบบอุดมคติจะต้องถูกสร้างขึ้นมาจากปรากฏการณ์จริงด้วยวิธีการแบบอุปนัย (induction) โดยแม็กซ์ เวบเบอร์ ได้ปฏิเสธการสร้างแบบอุดมคติจากทฤษฎีที่เป็นนามธรรมโดยใช้วิธีการแบบนิรนัย (deduction) (Ritzer ,1996 : 117-120)

ในแวดวงวิชาการไทยยังไม่มีการเสนอแบบอุดมคติของความเข้มแข็งของชุมชน ที่เป็นการศึกษาจากมุมมองของคนในชุมชนโดยตรง แบบในอุดมคติของความเข้มแข็งของชุมชน ในสังคมไทยซึ่งมีอยู่อย่างจำกัดเป็นการนำเสนอจากข้อสรุปเชิงทฤษฎีที่ได้จากการศึกษาในสังคมอื่นมาเป็นตัวแบบ และพยายามสืบค้นว่า ชุมชนไทยมีแบบแผน ลักษณะ หรือคุณสมบัติตามนั้นหรือไม่ การเปรียบเทียบนี้ได้อาศัยผลการศึกษาวิจัยที่ทำมาเกี่ยวกับหมู่บ้าน หรือชุมชนหมู่บ้าน โดยเฉพาะการศึกษาของกลุ่มวัฒนธรรมชุมชน ดังนั้น ภาพลักษณ์ของความเข้มแข็งของชุมชนไทย จึงมีแนวโน้มจะออกมาใกล้เคียงกับภาพลักษณ์ของชุมชน ตามแนวทางการนำเสนอของกลุ่มวัฒนธรรมชุมชน ที่ได้ต่อสู้ขับเคี่ยวมาโดยตลอดเพื่อสร้างภาพลักษณ์ของหมู่บ้านไทยว่า มีวัฒนธรรมที่ดีงาม คนมีความเอื้ออาทร แบ่งปัน และอยู่ร่วมกับสิ่งแวดล้อมธรรมชาติอย่างสมดุล

ตัวอย่างเช่น มีการนำเสนอมโนทัศน์ในเรื่อง "ทุนทางสังคม" ซึ่ง โรเบิร์ต พุทนั่ม (Putnam , 1984) ได้เสนอไว้ว่า เป็นเงื่อนไขสำคัญที่จะทำให้ชุมชนทางภาคเหนือของประเทศอิตาลี มีลักษณะเป็นประชาสังคม ซึ่งเป็นสังคมที่มีการตีความว่าเป็นชุมชนที่มีความเข้มแข็ง ทั้งนี้ได้มีการนำเสนอภาพอุดมคติของ "ทุนทาง

สังคมบนรากฐานวัฒนธรรมไทย" โดยเสนอว่า เป็น "ทุนทางสังคม ที่สร้างความเข้มแข็งให้แก่ชุมชนท้องถิ่น" (จดหมายข่าวประชาสังคม , 2541 : 5) ได้แก่ (1) ระบบคุณค่า อุดมการณ์ ความเชื่อ ที่วางอยู่บนพื้นฐานของการเคารพนอบน้อมต่อธรรมชาติ ซึ่งทำให้ชุมชนดำรงรักษาธรรมชาติไว้ได้ รวมทั้งมีความเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่ต่อกัน (2) ภูมิปัญญาท้องถิ่นและการเรียนรู้ ที่ชุมชนสร้างสรรค์ และสั่งสมมาเพื่อการดำรงชีพ (3) ผู้นำทางปัญญาของชุมชน หรือปราชญ์ชาวบ้านที่มีภูมิปัญญาในการดำรงชีพด้านต่างๆ เช่น พระ ผู้อาวุโส หมอพื้นบ้าน บุคคลเหล่านี้จะมีบทบาทอย่างยิ่งในการเสริมสร้างความเข้มแข็งแก่ชุมชน (4) โครงสร้างความสัมพันธ์ทางสังคมในแนวราบ ที่เอื้อให้เกิดความช่วยเหลือเกื้อกูลกัน เช่น ระบบการเอาแรง (5) สถาบันชุมชน ได้แก่ กฎ จารีต ประเพณี จิตสำนึกร่วม และองค์กรชุมชน ที่ควบคุมให้ชุมชนดำเนินไปตามระบบคุณค่า และระบบคิด (6) ความหลากหลายทางวัฒนธรรม ซึ่งมีอยู่ในชุมชนต่างๆ ล้วนเป็นที่มาของภูมิปัญญา และวิธีคิดที่แตกต่างกันไปตามระบบนิเวศ และเงื่อนไขทางสังคม เศรษฐกิจ การเมือง (7) กลุ่มองค์กรที่ดำเนินกิจกรรมสาธารณะในภาคประชาสังคม เช่น องค์กรชาวบ้าน เครือข่ายประชาชน นักวิชาการ ที่ดำเนินการเสริมสร้างความเข้มแข็งของชุมชนในประเด็นต่างๆ

นอกจากการนำเสนอ แบบอุดมคติ โดยอาศัยแนวคิดทฤษฎีที่ได้จากการศึกษาชุมชนในสังคมอื่นๆ ซึ่งมีลักษณะที่เรียกว่า เป็นชุมชนแบบประชาสังคมแล้ว ยังมีการสร้างแบบอุดมคติของชุมชนที่เข้มแข็งขึ้นมาจากแนวคิดทฤษฎีเกี่ยวกับชุมชนโดยทั่วไปด้วย โดยหากพิจารณาความหมายของชุมชนในเชิงทฤษฎีทั่วไปที่เกี่ยวกับชุมชน ความเข้มแข็งของชุมชนมีลักษณะเป็นมโนทัศน์ที่แสดงออกถึงลักษณะของความสัมพันธ์ของสมาชิกที่อยู่ในชุมชน ไม่ว่าชุมชนนั้นจะมีระบบเศรษฐกิจแบบพอเพียง หรือต้องพึ่งพาอาศัยชุมชนอื่นๆ ในด้านการผลิต และการบริโภค นัยของความสำคัญของความเข้มแข็งของชุมชน จึงอยู่ที่ว่าการจัดระเบียบทางสังคม (social organization) ของชุมชน สามารถตอบสนองต่อความต้องการในชีวิตประจำวัน ไม่ว่าจะเป็นในด้านเศรษฐกิจ การเมือง ศาสนา การศึกษา สันทนาการ หรือกิจกรรมอื่นๆ ที่ใกล้เคียงกันนี้ ได้อย่างเพียงพอ และเป็นที่พึงพอใจของคนในชุมชนเพียงใด รวมทั้งสมาชิกส่วนใหญ่ของชุมชน สามารถร่วมกันแก้ไขปัญหาที่เป็นปัญหาร่วมกันของชุมชนได้มากน้อยแค่ไหน ในสังคมสมัยใหม่ที่มีความซับซ้อน ชุมชนไม่สามารถอยู่ในสภาวการณ์ของการมีความเพียงพอในตนเอง (self-sufficient) ได้เหมือนสังคมแบบประเพณี แต่ชุมชนก็จะต้องมีลักษณะที่ดำรงอยู่ได้ด้วยตัวเอง (self-contained) คือ คนในชุมชนยังสามารถได้รับการตอบสนองความต้องการ และสวัสดิการที่จำเป็นจากชุมชน (Olsen ,1968 : 91)

หลักการสำคัญของการอธิบายความเข้มแข็งของชุมชน ตามนิยามของนักคิดเรื่องชุมชน จึงอยู่ การศึกษาว่า ในชุมชนซึ่งมีสภาวการณ์ที่แตกต่างกันในด้านต่างๆเช่น พื้นฐานทรัพยากรธรรมชาติ ปัจจัยการผลิต ความรู้ทักษะที่แตกต่างกัน จะมีความต้องการจำเป็นที่จะต้องตอบสนองในด้านเศรษฐกิจ การเมือง ศาสนา สันทนาการ การศึกษา หรือกิจกรรมอื่นๆ อย่างไร และชุมชนได้สร้างกระบวนการ หรือการจัดระเบียบทางสังคมเพื่อตอบสนองความต้องการจำเป็นของคนในชุมชนอย่างไร อะไรคือเงื่อนไขและปัจจัยที่ทำให้กระบวนการที่ชุมชนสร้างขึ้น บรรลุเป้าหมายในการตอบสนองความต้องการของคนในชุมชน

อุทัย ดุลยเกษม และ อรศรี งามวิทยาพงศ์ (2540 : 8-10) ได้นำเสนอแบบอุดมคติของชุมชนเข้มแข็งในสังคมไทย โดยอาศัยกรอบแนวคิดในเรื่องความเป็นชุมชนดังกล่าวข้างต้น โดยมองว่า "ลักษณะของชุมชนที่เข้มแข็งซึ่งเป็นที่คาดหวังและต้องการ" คือ (1) ชุมชนที่มีสภาพรวมกันเป็นปึกแผ่นแน่นแฟ้น ในทางกายภาพ รูปธรรม สมาชิกของชุมชนมีศักยภาพที่จะร่วมมือกันแก้ไขปัญหาของชุมชน รวมทั้งมีอุดมการณ์ ค่านิยมร่วมกัน ทำให้สมาชิกรู้สึกตัวว่าเป็นส่วนหนึ่งของชุมชน มีความผูกพันกับชุมชน (2) ชุมชนมีศักยภาพที่พึ่งตนเองได้ในระดับสูง โดยมีทุน แรงงาน ทรัพยากร เพื่อยังชีพพื้นฐานของตนเอง หากมีการพึ่งพิงภายนอก ชุมชนก็จะต้องมีอำนาจในการจัดการ เลือกสรร และตัดสินใจ ในเรื่องต่างๆ ได้ (3) ชุมชนสามารถควบคุมและจัดการกับปัญหาที่เกิดขึ้นได้ด้วยตัวเองเป็นส่วนใหญ่ โดยอาศัยอำนาจ ความรู้ และองค์กรทางสังคมในชุมชน เป็นกลไกในการแก้ปัญหา (4) ชุมชนต้องสามารถพัฒนาศักยภาพของตนเองได้อย่างต่อเนื่อง โดยอาศัยกระบวนการเรียนรู้ และสร้างภูมิปัญญาของตนเองในด้านต่างๆ ข้อเสนอแบบอุดมคติ ทั้ง 4 ข้อ สะท้อนการคาดหวังว่าชุมชน จะต้องสามารถตอบสนองต่อความต้องการในชีวิตประจำวัน และสามารถช่วยให้สมาชิกของชุมชนเผชิญปัญหา และแก้ปัญหาที่เกิดขึ้นได้ โดยการจัดองค์กรทางสังคมของชุมชนจะต้องเอื้อให้สมาชิกของชุมชนมีศักยภาพดังกล่าว เช่น มีความรักสามัคคี มีความสามารถที่สร้างสืบทอดภูมิปัญญา และสร้างสรรภูมิปัญญา ซึ่งเป็นการประยุกต์แนวคิดในเรื่อง ความเป็นชุมชน มากำหนดเป็นแบบอุดมคติ อย่างๆ กว้าง สำหรับชุมชนไทย

สืบค้นความเข้มแข็งของชุมชนจากแนวคิดการพัฒนาไปสู่ความทันสมัย

แนวคิดในเรื่องการพัฒนาเพิ่งเกิดขึ้นมาในช่วงศตวรรษที่ 19 ซึ่งเป็นความพยายามของนักวิชาการที่พยายามจะหาคำอธิบายให้กับการพัฒนาอุตสาหกรรม คำว่า การพัฒนา ถูกหยิบยืมมาจากศาสตร์ทางด้านชีววิทยา โดยนำมาใช้อธิบายการปรับเปลี่ยน (transform) สังคมมนุษย์ ซึ่งเปลี่ยนจากสังคมที่มีการจัดระเบียบที่มีความซับซ้อนน้อย ไปสู่สังคมที่มีการจัดระเบียบที่ความซับซ้อนมากขึ้นเรื่อยๆ แนวคิดเริ่มแรก ที่เกี่ยวข้องกับ "ชุมชน" ได้แก่การพยายามสร้างแบบอุดมคติของชุมชนออกเป็น 2 ขั้ว ขั้วหนึ่งคือสังคมที่ยังไม่พัฒนา และอีกขั้วหนึ่งคือสังคมที่พัฒนาแล้ว เช่น เฟอร์ดินนันด์ ทอนนี่ นักสังคมวิทยาชาวเยอรมัน ได้พัฒนาแบบอุดมคติของสิ่งที่เรียกว่า Gemeinschaft หรือ "ชุมชน" (community) กับ Gesellschaft หรือ "สังคม" (society) โดยอธิบายว่า คนใน "ชุมชน" จะไม่แยกเรื่องของการทำงานออกจากชีวิตส่วนตัวอื่นๆ นอกจากนี้ความสัมพันธ์ของคนใน "ชุมชน" จะเป็นแบบที่มีข้อผูกพันต่อกันในฐานะของการเป็นคนในชุมชนเดียวกัน โดยความสัมพันธ์จะถูกสร้างขึ้นมาโดยความรักใคร่ชอบพอเสมือนหนึ่งเป็นเครือญาติกัน เพราะทุกคนในชุมชนรู้จักมักคุ้นสนิทสนมกัน คนจึงมีความผูกพันกับชุมชนสูงมาก ส่วนใน "สังคม" ความสัมพันธ์ของคนจะเป็นไปตามความสนใจของแต่ละคน อยู่บนพื้นฐานของความสมัครใจ ซึ่งเรียกว่าเป็นความสัมพันธ์แบบวิสาสะ (association) ซึ่งเป็นความสัมพันธ์ตามข้อสัญญา (contract) (Broom, Selznick, and Darroch,1981 : 132-133) การสร้างแบบอุดมคติโดยแบ่งสังคมออกเป็นสองขั้ว มีปรากฏในงานของ โรเบิร์ต เรดฟิลด์ (

Redfield ,1965) ซึ่งเป็นนักมานุษยวิทยา ซึ่งได้กล่าวถึงวัฒนธรรมเมือง (urban culture) กับวัฒนธรรมท้องถิ่น (folk culture) หรือ เลิร์นเนอร์ (Lerner ,1965) ซึ่งเป็นนักสังคมวิทยากล่าวถึงสังคมแบบประเพณี (traditional society) และสังคมสมัยใหม่ (modern society) นักวิชาการที่มีการกล่าวถึง สังคมด้อยพัฒนา (underdeveloped society) หรือสังคมสมัยใหม่ และสังคมที่พัฒนาแล้ว (developed society) หรือสังคมแบบประเพณี อย่างชัดเจนคือ โฮสลิทซ์ (Hoselitz,1960) ซึ่งได้นำแบบอุดมคติของ ทาลคอตต์ พาร์สัน มากำหนดคุณลักษณะของสังคมที่เรียกว่าไม่พัฒนาว่าเป็นสังคมที่สถานภาพของคนได้มาจากการสืบตระกูลหรือตกทอดมาตามสายเลือด บทบาทที่คนมาสัมพันธ์เป็นอย่างไม่เฉพาะเจาะจงเป็นเรื่องๆ คือสัมพันธ์กันทุกเรื่องและมักมีจุดหมายของการมาติดต่อสัมพันธ์กันในเรื่องแคบๆ ที่มีลักษณะเป็นเรื่องส่วนตัว ส่วนสังคมที่พัฒนาแล้วเป็นสังคมที่สถานภาพของคนได้มาจากความสามารถ การติดต่อสัมพันธ์กันของคนเป็นไปเฉพาะเรื่องและคนมักมาสัมพันธ์กันด้วยเรื่องที่ไม่ใช่เรื่องส่วนตัว

การพยายามอธิบายการเปลี่ยนแปลงของสังคม โดยการสร้างแบบอุดมคติของของสังคม ออกเป็นสองขั้ว โดยเสนอว่า สังคมจะเปลี่ยนจากแบบหนึ่ง (แบบประเพณี) ไปสู่อีกแบบหนึ่ง (ทันสมัย) ได้กลายเป็นที่มาของการสร้างทฤษฎีการพัฒนาของกลุ่มนักทฤษฎีการพัฒนาประเทศไปสู่ความทันสมัย โดยแนวคิดนี้เสนอว่า ภาวะดั้งเดิมและภาวะทันสมัยจะปรากฏอยู่ในทุกๆมิติของสังคม ไม่ว่าจะเป็นเรื่องของเทคโนโลยี เกษตร กรรม อุตสาหกรรม นิเวศน์วิทยา และการติดต่อสัมพันธ์กันของคนในสังคม การที่สังคมจะปรับเปลี่ยนจากภาวะดั้งเดิม ไปสู่ภาวะทันสมัยได้ จะต้องอาศัยสิ่งที่เรียกว่า กระบวนการก้าวไปสู่ความทันสมัย (modernization) เช่น ในด้านเทคโนโลยี จะมีการเปลี่ยนแปลงจากการใช้เทคโนโลยีแบบง่ายๆ ไปสู่การใช้เทคโนโลยีที่ต้องอาศัยความรู้ของศาสตร์ต่างๆ ในด้านการเกษตรกรรมจะมีการเปลี่ยนแปลงจากการผลิตแบบพอมีพอกินไปสู่การผลิตเพื่อการค้า มีการแลกเปลี่ยนสินค้าเพื่อการบริโภคในระบบตลาด รวมทั้งมีการจ้างแรงงานในการทำเกษตรกรรม ในทางอุตสาหกรรมจะมีการเปลี่ยนแปลงจากการผลิตที่ใช้กำลังคน และสัตว์ไปสู่การผลิตโดยใช้เครื่องจักร และมีการส่งสินค้าเพื่อแลกเปลี่ยนในระบบตลาด ในทางนิเวศน์วิทยาจะมีการเปลี่ยนแปลงจากการตั้งถิ่นฐานของคน โดยจะมีการย้ายถิ่นจากหมู่บ้านสู่เมือง

อย่างไรก็ตามการปรับเปลี่ยนสังคมไปสู่ สิ่งที่เรียกกันว่า "สังคมทันสมัย" ไม่ใช่สิ่งที่สามารถเกิดขึ้นได้โดยอัตโนมัติ แต่ต้องอาศัยการเข้ามาจัดการ หรือแทรกแซงจากรัฐอย่างเข้มข้น โดยเฉพาะในด้านการกำหนดเป็นนโยบายการพัฒนาประเทศอย่างชัดเจน มีการบังคับทั้งทางตรงและทางอ้อมเพื่อสร้างกระบวนการที่จะนำไปสู่เป้าหมายที่ตั้งไว้ คือ ความทันสมัย ซึ่งเน้นการเจริญเติบโตทางเศรษฐกิจ และการทำประเทศให้เป็นสังคมอุตสาหกรรม การเข้าแทรกแซงของรัฐโดยผ่านกลไกที่เรียกว่า "นโยบายการพัฒนา" ซึ่งเป็นการพยายามจัดระเบียบใหม่ของสังคม โดยมีการกำหนดกติกา กฎเกณฑ์ในเรื่องต่างๆ ใหม่ เช่น การจัดการทางด้านระบบนิเวศน์และสิ่งแวดล้อม จัดสรรทรัพยากร การปรับเปลี่ยนค่านิยม การสร้างความรู้ชุดใหม่ ซึ่งการกระทำเช่นนี้ไม่ต่างไปจากสิ่งที่นักวิเคราะห์วาทกรรม เรียกว่า เป็นเรื่องของการเข้าไปใช้อำนาจ และความรุนแรง กับสรรพ

สิ่ง ซึ่งหมายรวมถึงการเข้าไปจัดระเบียบใหม่ ภายใต้กฎเกณฑ์ และระเบียบชุดใหม่ ภายใต้วาทกรรมชุดใหม่ ที่เรียกว่า "การพัฒนา" ให้กับหมู่บ้าน หรือชุมชนหมู่บ้านของไทย นั่นเอง

การพยายามสืบค้นกระบวนการที่ทำให้เกิดความเข้มแข็ง หรือความอ่อนแอของชุมชนในการศึกษานี้ เริ่มต้นจากการตั้งคำถามว่า แนวคิดและทฤษฎีการพัฒนา ซึ่งได้มาจากการศึกษาการเปลี่ยนแปลงจากสังคมเกษตรกรรม ไปสู่สังคมอุตสาหกรรมในหลายๆประเทศในโลกตะวันตก ได้ถูกนำมาใช้ภายใต้ อุดมการณ์ของ "การพัฒนาประเทศไปสู่ความทันสมัย" อย่างไร โดยเฉพาะชุมชนหมู่บ้านไทย ได้ถูกดึงให้เข้ามาร่วมในกระบวนการนี้อย่างไร และนำไปสู่สิ่งที่เรียกว่า ความเข้มแข็งและความอ่อนแอของชุมชนอย่างไร

กระบวนการจัดระเบียบสังคมใหม่โดยรัฐไทยภายใต้อุดมการณ์การพัฒนา

แนวคิดสำคัญที่สามารถนำมาวิเคราะห์การจัดระเบียบสังคม ที่กำลังเปลี่ยนแปลงไปสู่ความทันสมัย ได้แก่แนวคิดในเรื่องการเจริญเติบโตทางเศรษฐกิจ และการจำแนกแจกแจงในโครงสร้างสังคม (structural differentiation) (Lewis ,1954 ; Fei and Ranis ,1966 ; Smelser , 1966 ,1968) ซึ่งมองการพัฒนาของประเทศต่างๆ ว่าจะมีทิศทางแบบเส้นตรง (linear evolutionism) คือเชื่อว่าหากประเทศได้มีการสร้างเงื่อนไขต่างๆที่จำเป็นต่อการนำประเทศไปสู่ความทันสมัยได้ครบถ้วนสมบูรณ์ ทุกประเทศจะสามารถพัฒนาตนเองไปสู่ภาวะทันสมัยได้ กลไกสำคัญที่จะทำให้ประเทศบรรลุเป้าหมายของการเจริญเติบโตทางเศรษฐกิจ ได้แก่ การเพิ่มสมรรถนะการออมภายในประเทศเพื่อการลงทุนในระยะยาว องค์ประกอบที่สำคัญที่เกี่ยวข้องกับการเพิ่มเงินออมเพื่อการลงทุนได้แก่ จำนวนทุนที่จำเป็นสำหรับการสร้างการเจริญเติบโตทางเศรษฐกิจ แหล่งที่มาของเงินออม และกระบวนการลงทุน ส่วนกลไกที่จะทำให้ประเทศมีความทันสมัยในด้านสังคมคือ การปรับเปลี่ยนการจัดระเบียบสังคมจากจากโครงสร้างสังคมที่มีการจำแนกแจกแจงน้อย ไปสู่โครงสร้างที่มีการจำแนกแจกแจงที่ซับซ้อน ซึ่งหมายถึง กระบวนการซึ่งหน่วยสังคมซึ่งเดิมเคยทำหน้าที่ต่างๆ หลายหน้าที่ (multifunctional role structure) ได้แยกตัวออกเป็นหน่วยสังคมหลายๆหน่วย และแต่ละหน่วยจะมีหน้าที่เฉพาะอย่างมากขึ้น (several more specialized structure) การจำแนกแจกแจงโครงสร้างดังกล่าวจะมีผลทำให้หน่วยต่างๆ ของสังคมทำงานมีประสิทธิภาพดีขึ้น โดยที่สังคมจะต้องมีกลไกที่จะทำให้ หน่วยทางสังคมใหม่ที่แยกตัวออกไปนี้ สามารถประสานงานกันและทำหน้าที่ (function) ได้เหมือนกับหน่วยเดิม และมีประสิทธิภาพสูงกว่า การเปลี่ยนแปลงจากสังคมประเพณีไปสู่สังคมสมัยใหม่นั้น เป็นการเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นในทุกๆมิติของชีวิตสังคม ได้แก่ กิจกรรมทางเศรษฐกิจ ครอบครัว ระบบค่านิยม และการจัดช่วงชั้นทางสังคม

1. การจำแนกแจกแจงกิจกรรมทางเศรษฐกิจ ในสังคมแบบดั้งเดิม (traditional society) กิจกรรมการผลิตจะอยู่ในแวดวงของครอบครัวและเครือญาติ โดยฐานการผลิตจะอยู่ในหมู่บ้าน ตำแหน่งของงานอาชีพจะถูกกำหนดโดยเครือญาติ การแลกเปลี่ยนและการบริโภคจะจำกัดอยู่ในครอบครัวและหมู่บ้าน การแลกเปลี่ยนภายนอกหมู่บ้านมีน้อยมาก ดังนั้นจึงอาจกล่าวได้ว่าทั้งการผลิตและการบริโภคดำรงอยู่ในบริบททางสังคมเดียวกัน เงินตรามีอิทธิพลน้อยมากในสังคมเหล่านี้ เมื่อมีการพัฒนาเศรษฐกิจเกิดขึ้น กิจกรรมทาง

เศรษฐกิจหลายอย่างถูกเคลื่อนย้ายออกจากครอบครัวและหมู่บ้าน ในการทำเกษตรกรรม การปลูกพืชเพื่อขาย (cash crops) ก่อให้เกิดการแยกการผลิตออกจากการบริโภค และมีแนวโน้มจะแยกการบริโภคออกจากชุมชน เพราะ การผลิตเพื่อตลาดทำให้ผู้ผลิตไม่ทราบว่าผู้บริโภคของตนคือใคร แต่ผู้ผลิตจะขายสินค้าให้กับพ่อค้าคนกลาง การผลิตแบบอุตสาหกรรมก่อให้เกิดการแยกคนทำงานออกจากทุน รวมทั้งแยกคนทำงานออกจากครอบครัวด้วย ในส่วนของการแลกเปลี่ยนก็เช่นเดียวกัน การแลกเปลี่ยนซึ่งเคยกระทำบนพื้นฐานของเครือญาติและชุมชน ได้เคลื่อนไปสู่การแลกเปลี่ยนในระบบตลาดมากขึ้น เงินตรากลายเป็นสิ่งที่มีอิทธิพลต่อการเคลื่อนไหวของสินค้าและบริการ โดยนัยนี้จึงอาจแยกแยะความทันสมัยของระบบเศรษฐกิจโดยพิจารณาจากระดับของการจำแนกแจกแจงโครงสร้างทางเศรษฐกิจ โดยกิจกรรมทางเศรษฐกิจจะแยกย่อยออกไปมาก เช่น เนื้อสัตว์ที่คนบริโภค อาจผ่านกระบวนการต่างๆที่กระทำโดยหน่วยย่อยๆทางสังคม ตั้งแต่ ผู้ผลิตอาหารสัตว์ ผู้เพาะพันธุ์ ผู้เลี้ยง โรงงานฆ่าสัตว์ โรงงานบรรจุกล่องหรือหีบห่อ ผู้ขายส่ง ผู้ขายปลีก เป็นต้น ในส่วนของคนงาน ก็จะถูกกำหนดให้ทำงานที่มีลักษณะเฉพาะเจาะจงมากขึ้น คือจะไม่ทำงานทั้งชิ้น แต่จะทำงานเพียงบางส่วนของงานทั้งหมดเท่านั้น เช่น การผลิตเสื้อผ้าในสังคมดั้งเดิมอาจเป็นงานของคนๆเดียวที่เริ่มทำตั้งแต่ การปลูกฝ้าย เก็บฝ้ายนำมาปั่นเป็นเส้นด้าย นำด้ายมาย้อมสี ทอด้ายให้เป็นผืนผ้า และตัดเย็บเสื้อผ้า แต่ในสังคมสมัยใหม่ งานแต่ละอย่างจะถูกจัดแบ่งไปตามโรงงาน หรือหน่วยงานต่างๆ กว่าฝ้ายจะกลายเป็นเสื้อผ้า อาจผ่านมือต่างๆมามากมาย เป็นต้น การจำแนกแจกแจงทางโครงสร้างในกิจกรรมทางเศรษฐกิจเกิดขึ้นจากความเชื่อที่ว่า จะมีผลทำให้ประสิทธิภาพในการผลิตสูงขึ้น

เป้าหมายของการสร้างภาวะทันสมัยทางเศรษฐกิจคือ การสร้างความเจริญเติบโตทางเศรษฐกิจ แนวคิดนี้ได้รับอิทธิพลมาจากตัวแบบความเจริญเติบโตของประเทศอุตสาหกรรม ซึ่งมีเป้าหมายอยู่ที่การสร้างความเจริญเติบโตทางเศรษฐกิจ อันได้แก่การเพิ่มผลผลิตต่อหัวของประชาชนให้สูงขึ้น โดยการจะบรรลุเป้าหมายนี้ได้ประเทศจะต้องวางแผนการพัฒนาโดยเน้นการสร้างโครงสร้างทางเศรษฐกิจที่ทันสมัย โดยการสร้างโครงสร้างขั้นพื้นฐานทางการผลิตแบบอุตสาหกรรมและการสร้างชุมชนเมืองให้เกิดขึ้น แนวทางนี้มุ่งทำให้ภาคอุตสาหกรรมเจริญเติบโต ในขณะที่ภาคเกษตรกรรมจะค่อยๆมีขนาดลดลง ซึ่งนัยของการพัฒนาในลักษณะนี้ก็คือการวางแผนให้ประเทศพัฒนาไปเป็นประเทศอุตสาหกรรม

2. การจำแนกแจกแจงกิจกรรมของครอบครัว การแยกกิจกรรมทางเศรษฐกิจออกจากครอบครัวมีผลทำให้ครอบครัวสูญเสียหน้าที่ (function) ที่สำคัญไป ในสังคมแบบประเพณี ครอบครัวจะทำหน้าที่ทุกอย่าง ตั้งแต่ การผลิตอาหาร เสื้อผ้า การอบรมสมาชิกใหม่ของสังคมให้รู้จักการประกอบอาชีพ การจัดการเรื่องการบริโภค ในสังคมสมัยใหม่ครอบครัวกลายเป็นหน่วยทางสังคมที่ทำหน้าที่เฉพาะการผลิตสมาชิกใหม่ การดูแลสมาชิกใหม่ที่ยังช่วยตัวเองไม่ได้ รวมทั้งการให้ความรัก ความอบอุ่นและกำลังใจแก่สมาชิกในครอบครัวเท่านั้น หน้าที่ที่ครอบครัวสูญเสียไปได้แก่ การถ่ายทอดและฝึกอาชีพให้กับสมาชิกในครอบครัว ซึ่งมีส่วนทำให้อำนาจการควบคุมของผู้สูงอายุต่อสมาชิกรุ่นหนุ่มสาวเริ่มลดน้อยลง คนหนุ่มสาวมีอิสระที่จะกำหนดชีวิตของตนเองในด้านต่างๆ เช่น การเลือกคู่ การแต่งงาน การเลือกที่อยู่อาศัย การเลือกอาชีพ ได้มากขึ้น

3. การจำแนกแจงแจงระบบค่านิยม ระบบค่านิยมมีความเกี่ยวพันใกล้ชิดกับการเจริญเติบโตทางเศรษฐกิจมาก สเมลเซอร์ ชี้ให้เห็นว่าในขณะที่ระบบเศรษฐกิจเปลี่ยนแปลงไปสู่ระบบทุนนิยม ได้เกิดการแยกเรื่องของศาสนาออกจากเรื่องของฆราวาส (secularization) ซึ่งในที่นี้เน้นไปที่ประเด็นของการที่คนคนค่อยๆ ลดการใช้ความเชื่อเกี่ยวกับสิ่งเหนือธรรมชาติ มาเป็นหลักในการตัดสินใจหรือดำเนินกิจกรรมต่างๆในชีวิต คนจะตัดสินใจโดยคิดคำนวณถึงผลที่จะติดตามมาอย่างมีเหตุผล (economic rationality) นอกจากนี้ สถาบันหลักๆในสังคม ไม่ว่าจะเป็นสถาบันทางการเมือง เทคโนโลยี เศรษฐกิจ ก็ล้วนเคลื่อนไปสู่การใช้หลักเหตุผลเป็นพื้นฐานในการดำเนินการและการตัดสินใจ แทนการใช้ความเชื่อในสิ่งที่ถือเป็นเรื่องของชะตาลิขิตหรือโชคเคราะห์

4. การจำแนกแจกแจงระบบการจัดช่วงชั้นทางสังคม การเจริญเติบโตทางเศรษฐกิจและการพัฒนาระบบทุนนิยม มีผลทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงในระบบการจัดช่วงชั้นทางสังคม กล่าวคือ สังคมจะเริ่มเปลี่ยนจากระบบของการใช้สถานภาพที่ติดตัวมาเช่น วงศ์วาน ตระกูล เชื้อชาติ มาเป็นตัวกำหนดการเข้าสู่ตำแหน่งต่างๆทางสังคม ไปสู่การใช้การศึกษาและความสามารถของบุคคลเป็นตัวกำหนดแทน ซึ่งมีผลทำให้เกิดความยืดหยุ่นในการที่ปัจเจกบุคคลจะเลื่อนชั้นทางสังคม แทนที่จะต้องผูกติดตัวเองกับชาติตระกูลและชนชั้นที่ถือกำเนิดมา

อุดมการณ์ของการพัฒนาประเทศไปสู่ความทันสมัยมีอิทธิพลอย่างสำคัญต่อแนวทางการพัฒนาเศรษฐกิจของไทย นับตั้งแต่ไทยได้เริ่มใช้แผนพัฒนาเศรษฐกิจแห่งชาติฉบับที่ 1 ในปี 2504 เป็นต้นมา แนวคิดพื้นฐานของกระบวนการนี้ได้แก่ การพยายามพัฒนาภาคอุตสาหกรรมให้เจริญเติบโต ด้วยการดึงเอาส่วนเกินของภาคเกษตรมาใช้ในการพัฒนาภาคอุตสาหกรรม ซึ่งรวมถึงการสร้างโครงสร้างพื้นฐาน (เช่น ถนน ท่าเรือ โรงงานผลิตไฟฟ้า) การสร้างความรู้และเทคโนโลยี การปรับเปลี่ยนระบบเศรษฐกิจ สังคม การเมือง เพื่อเอื้อและรองรับการเจริญเติบโตของภาคอุตสาหกรรม รวมทั้งการจัดระบบการศึกษา เพื่อคัดสรรคนจำนวนหนึ่งเท่าที่จำเป็นเข้าสู่ระบบอุตสาหกรรม ส่วนคนทั่วไปซึ่งเป็นคนส่วนใหญ่และดำรงชีวิตอยู่ในภาคเกษตรในชุมชนชนบท ถูกมองว่าเป็นเพียง "แรงงาน" ที่เมื่อถึงเวลาที่ภาคอุตสาหกรรมเจริญเติบโต และมีความต้องการแรงงานมากขึ้น ก็จะสามารถ "ดูดซับ" แรงงานจากภาคเกษตร เข้าสู่ภาคอุตสาหกรรม หรือจากชุมชนชนบทเข้าสู่เมือง ซึ่งในช่วงแรกของการพัฒนาอุตสาหกรรม ชุมชนชนบทจะถูกทำให้ตกอยู่ในภาวะชะงักงัน (stagnation) และมีผลให้รายได้ประชาชนในภาคเกษตรกรรม ต่ำกว่าผู้ที่อยู่ในภาคอุตสาห กรรมมาก ช่องว่างของรายได้ของประชาชน ทั้งสองภาคนี้จะห่างออกไปเรื่อยๆ อยู่ช่วงระยะเวลาหนึ่ง จนเมื่อ การเจริญเติบโตของภาคอุตสาหกรรม เริ่มเข้าสู่ภาวะของการเจริญเติบโตอย่างเต็มที่ ซึ่งจะมีผลทำให้ภาคอุตสาหกรรมหรือภาคเมืองขยายตัว แรงงานในภาคอุตสาหกรรมจะขาดแคลน ค่าแรงงานมีแนวโน้มปรับตัวสูงขึ้น และเป็นพลังดึงดูดทำให้แรงงานในภาคชนบท เคลื่อนย้ายเข้าสู่ภาคอุตสาหกรรม ซึ่งจะมีผลทำให้ชุมชนชนบทจะเล็กลงเรื่อยๆ เมื่อการเจริญเติบโตของภาคอุตสาหกรรมดำเนินไปอย่างต่อเนื่อง จะมีผลทำให้ค่าแรงงานเพิ่มสูงขึ้น ซึ่งจะส่งผลให้ช่องว่างระหว่างรายได้ของคนในชาติจะเริ่มแคบลง (trickle down effect) กระบวนการเหล่านี้เมื่อดำเนิน

ไปอย่างดี ประเทศก็จะกลายเป็นประเทศอุตสาหกรรม อันเป็นวิถีทางเดียวกับที่เกิดขึ้นแล้วในหลายๆ ประเทศในโลกตะวันตก (Ahluwalia ,1974 ; Fei and Ranis ,1966 ; Lewis, 1954)

โดยฐานคิดดังกล่าวข้างต้น ความอ่อนแอของชุมชนชนบทไทยจึงเป็น "สภาพการณ์ปกติ" ที่นักทฤษฎีกลุ่มที่เน้นการเจริญเติบโตของภาคอุตสาหกรรมคาดไว้แล้วว่าจะต้องเกิดขึ้น หรือกล่าวอีกนัยหนึ่ง สภาพการณ์นี้ ถือว่าเป็นส่วนหนึ่งของกระบวนการนำประเทศไปสู่ความทันสมัย มิฉะนั้น ประเทศก็จะไม่สามารถปรับเปลี่ยนไปสู่การเป็นอุตสาหกรรมได้ อย่างไรก็ตามจุดวิกฤตของแนวทางการพัฒนาที่เน้นภาคอุตสาหกรรมเกิดขึ้น เมื่อภาคอุตสาหกรรมของไทยมิได้เจริญเติบโตไปในทิศทางเดียวกับประเทศที่พัฒนาไปเป็นประเทศอุตสาหกรรมแล้ว ความจำเป็นที่ไทยต้องพึ่งพิงประเทศอุตสาหกรรมในเรื่องทุน เทคโนโลยี ผู้เชี่ยวชาญ รวมทั้งความเสียเปรียบในการแข่งขันในระบบตลาด เป็นส่วนหนึ่งที่ทำให้การพัฒนาอุตสาหกรรมของไทยมีปัญหาหลายประการ และสิ่งที่ส่งผลโดยตรงกับชุมชนชนบทก็คือ ภาคอุตสาหกรรมไม่สามารถดูดซับแรงงานจากภาคเกษตรหรือภาคชนบท ในสัดส่วนที่จะทำให้ประเทศปรับเปลี่ยนโครงสร้างไปเป็นประเทศอุตสาหกรรมอย่างที่คาดกันไว้ ปรากฏการณ์ที่เกิดขึ้นในสังคมชนบทก็คือ ประชาชนส่วนใหญ่ในชนบทไม่อาจดำรงชีวิตอยู่ได้ด้วยการผลิตในภาคเกษตรเพียงอย่างเดียว ขณะเดียวกันภาคอุตสาหกรรมก็ไม่มีศักยภาพที่จะรับชาวชนบทเข้าสู่อาชีพอุตสาหกรรมได้อย่างสมบูรณ์ ซึ่งมีผลทำให้ชาวชนบทส่วนใหญ่ของไทยต้องดำรงชีวิตอยู่ในระบบเศรษฐกิจ 2 ระบบ คือครอบครัวชนบทส่วนใหญ่จะดำรงอาชีพเกษตรกรรมในชุมชนชนบทไว้ ขณะเดียวกัน ก็จะส่งสมาชิกบางคน ไปทำงานเป็นแรงงานรับจ้างในเมืองซึ่งรวมถึงการ ทำงานรับจ้างในโรงงานอุตสาหกรรม งานก่อสร้าง หรืองานภาคบริการต่างๆ โดยนัยนี้การปรับเปลี่ยนโครงสร้างจากการเป็นประเทศเกษตรกรรมไปสู่อุตสาหกรรมจึงไม่เกิดขึ้น อย่างที่นักวิชาการและผู้วางนโยบาย ได้คาดการณ์ไว้ (Krongkaew ,1975 ; Havanon ,1986)

ผลของการใช้แนวคิดการพัฒนาประเทศไปสู่ความทันสมัยต่อหมู่บ้านไทย

ความพยายามจัดระเบียบสังคมใหม่ภายใต้อุดมการณ์การพัฒนาของรัฐไทย ได้กระทำโดยใช้กระบวนการครอบงำทางความคิด ที่อยู่บนฐานของอำนาจที่เป็นที่ยอมรับทางศีลธรรม (Hirsch ,1993) กล่าวคือรัฐไทยได้สร้างกระบวนการหลายอย่าง ที่ไม่เพียงแต่จะทำให้ยุทธศาสตร์การพัฒนาประเทศให้เป็นอุตสาหกรรม และยุทธศาสตร์การพัฒนาชนบท ให้กลายเป็นที่ยอมรับ ทั้งฝ่ายรัฐ และฝ่ายประชาชนนอกเหนือจากการทุ่มเทเงินรายได้ของประเทศไปในการพัฒนาอุตสาหกรรม การปล่อยปละละเลยให้ภาคเกษตรกรรมตกอยู่ในภาวะซะงักงัน แล้วรัฐยังใช้กลไกอื่นๆเพื่อสร้างความชอบธรรม หรือตอกย้ำอุดมการณ์การพัฒนาให้เข้มข้นและสมจริงสมจังขึ้น เช่น การให้ความสำคัญกับจัดการศึกษาในระบบโรงเรียนที่เน้นความรู้ที่เหมาะกับสังคมเมืองหรือสังคมอุตสาหกรรม โดยปฏิเสธความรู้ที่ดำรงอยู่ในชุมชนมาแต่เดิม การสร้างกลไกขยายตลาดสินค้าทั้งที่เป็นสินค้าเพื่อการผลิต สินค้าอุปโภค และบริโภค เข้าไปในหมู่บ้าน การใช้สื่อโฆษณา ต่างๆ เผยแพร่อุดมการณ์ของการพัฒนา และค่านิยมการบริโภค เข้าไปสู่ประชาชนด้วยกลไกต่างๆ ทั้งหมดที่รัฐได้ทำขึ้น หมู่บ้าน

ไทยจึงถูกดึงเข้ามาอยู่ภายใต้กระบวนการของ "การพัฒนา" ตามแบบของรัฐ อย่างแยกไม่ออก การพิจารณาผลอันเกิดจากกระบวนการจัดระเบียบทางสังคมใหม่ของรัฐภายใต้อุดมการณ์การพัฒนาที่มีต่อหมู่บ้าน อาจทำได้โดยอาศัยผลการวิจัยที่ได้ศึกษาหมู่บ้านในช่วงเวลาที่เกิดปรากฏการณ์นี้ขึ้น

เมื่อไทยเริ่มใช้แผนพัฒนาเศรษฐกิจแห่งชาติฉบับที่ 1 ในปี 2504 นั้น หมู่บ้านส่วนใหญ่ของไทยยังมีลักษณะการผลิตเพื่อยังชีพ ซึ่งเป็นการผลิตโดยมีเป้าหมายหลักเพื่อไว้กินไว้ใช้ในครัวเรือน มิใช่เพื่อการแลกเปลี่ยน ผลผลิตที่สำคัญคือข้าว ซึ่งปลูกไว้เพื่อการบริโภคเป็นหลัก รวมทั้งจะมีการเก็บหาของป่าตามธรรมชาติ จับปลา ล่าสัตว์ มาเพื่อเป็นอาหาร นอกจากนี้สิ่งของเครื่องใช้ในชีวิตประจำวันก็เป็นการผลิตขึ้นใช้เอง เช่น การทอผ้า หรือการสร้างเครื่องมือในการผลิต เช่น เกวียน คันไถ การสานกระบุง ตะกร้า ตัวอย่างเช่น การวิจัยเรื่องวัฒนธรรมหมู่บ้านไทย (ฉัตรทิพย์ นาถสุภา และพรพิไล เลิศวิชา , 2537 : 68-70) ได้กล่าวถึงระบบเศรษฐกิจของหมู่บ้านในสังคมล้านนาว่า ชีวิตเศรษฐกิจของหมู่บ้านยังคงเป็นระบบพึ่งตนเองทางเศรษฐกิจ จนถึง พ.ศ. 2500 หรือในบางหมู่บ้าน อาจช้ากว่านั้นถึง 10 ปี ในช่วงนั้นชาวนา จะปลูกข้าวเหนียวเป็นพืชหลักไว้กินเอง ปลูกผัก เลี้ยงสัตว์ หาของป่ามาเป็นอาหาร เกี่ยวคามาใช้เอง ทอผ้าใช้เอง หมู่บ้านอาจมีความจำเป็นต้องแลกเปลี่ยนของบางอย่างที่ผลิตเองไม่ได้ ก็อาจมีการหาบของที่ผลิตได้ เช่น ปลาร้า ยาสูบ มีด หม้อ น้ำตาล เกลือ และพริก ไปตะเวนแลกขายตามหมู่บ้านอื่นๆ การที่หมู่บ้านมีการปลูกพืชบางอย่างที่แตกต่างกัน หรือมีการผลิตของบางอย่างที่มีลักษณะเฉพาะ เช่น มีด ภาชนะดินเผา มิใช่เป็นผลของการพยายามแบ่งงานกันทำในระหว่างหมู่บ้าน หากแต่เป็นไปตามลักษณะทางภูมิศาสตร์ หรือนิเวศ วิทยาของแต่ละหมู่บ้าน ส่วนความชำนาญเฉพาะทาง อาจเกิดจากการมีผู้รู้ในเรื่องนั้นในหมู่บ้าน และได้มีการสืบทอดความรู้ต่อๆ กัน หมู่บ้านบางแห่งจึงได้ชื่อว่า หมู่บ้านช่างปั้นหม้อ ช่างตีมีด เป็นต้น

ภาพของหมู่บ้านจากการศึกษาของคนอื่นๆ ในช่วงก่อนการถูกผนวกเข้าสู่กระบวนการพัฒนาประเทศไปสู่ความทันสมัย ก็มีลักษณะคล้ายคลึงกัน เช่น การศึกษาหมู่บ้านโปโล ซึ่งเป็นหมู่บ้านหนึ่งในอำเภออำนาจเจริญ ในภาคอีสาน ได้กล่าวถึงวิถีชีวิตของชาวโปโลว่า นอกจากการปลูกข้าวเหนียวไว้บริโภคแล้ว ชาวโปโลยังปลูกฝ้าย คราม หม่อน ปอ พริก ข้าวโพด ถั่ว แตง ซึ่งล้วนเป็นของที่ใช้บริโภคในครัวเรือน หรือนำมาผลิตเป็นสิ่งของเครื่องใช้ในครัวเรือนทั้งสิ้น นอกจากข้าวเหนียวที่ปลูกเป็นอาหารหลัก ชีวิตของคนในหมู่บ้านจะอาศัยการจับปลา กบ เขียดในท้องนา หรือการจับสัตว์อื่น เช่น ไก่ป่า กระรอก กระแต ตัวตุ่น เต่า เป็นต้น การดำรงชีวิตเกือบจะไม่ต้องมีการใช้จ่ายเงินเลย (จุฬาพร โชติช่วงนิรันดร์ , 2527 : 10)

การผลิตแบบยังชีพ มีส่วนสำคัญในการกำหนดความสัมพันธ์ทางสังคมด้านอื่นๆด้วย (Smelser , 1973) เพราะในวิถีการการผลิตแบบนี้ ครอบครัวจะทำหน้าที่ทั้งทางด้านการผลิต และการบริโภค โดยในการผลิต แต่ละครอบครัวรู้ว่า จะต้องผลิตข้าวเท่าไรจึงจะเพียงพอต่อการบริโภคในครัวเรือน รู้ว่าจะต้องตระเตรียมปัจจัยการผลิต เช่น ที่ดิน แรงงาน เมล็ดพันธุ์ เครื่องมือ อย่างไรจึงจะผลิตได้ตามต้องการ รวมทั้งจะต้องมีความรู้ถึงความเพียงพอของทรัพยากรธรรมชาติที่จะเป็นแหล่งอาหารของครอบครัว ในการผลิตแบบยังชีพครอบครัวไม่จำเป็นต้องมีความรู้อย่างลึกซึ้งในเรื่องการตลาด ไม่ว่าจะเป็นเรื่องของต้นทุนในการผลิต ปริมาณ

h 232753

การผลิต ความต้องการของตลาด ราคาของผลผลิต ทั้งนี้เพราะการผลิตและการบริโภค รวมอยู่ในที่เดียวกัน คือครอบครัว และการแลกเปลี่ยนก็มักจำกัดอยู่ในหมู่บ้าน การแลกเปลี่ยนภายนอกหมู่บ้านมีอยู่อย่างจำกัด หรืออาจกล่าวได้ว่าทั้งการผลิตและการบริโภคดำรงอยู่ในบริบททางสังคมเดียวกัน ในวิถีการผลิตแบบนี้ ครอบครัวซึ่งโดยทั่วไปก็คือพ่อแม่จะทำหน้าที่เป็นผู้ถ่ายทอดความรู้ ในการดำรงชีวิตหรือในการทำมาหากินให้กับลูกๆ ซึ่งเป็นสมาชิกในรุ่นต่อๆ มา

อย่างไรก็ตาม มิได้หมายความว่าในการดำรงชีวิตภายใต้ระบบของการผลิตเพื่อบริโภคของหมู่บ้านไทย มิใช่เป็นแบบต่างคนต่างอยู่ เพราะในกระบวนการผลิต ครัวเรือนแต่ละแห่งไม่สามารถกระทำให้สำเร็จได้เพียงลำพัง หากแต่ต้องอาศัยความร่วมมือช่วยเหลือซึ่งกันและกันระหว่างครัวเรือน ทั้งในด้านแรงงานและเครื่องมือการทำนา (เช่น ระบบการแลกเปลี่ยนแรงงานที่มีชื่อเรียกต่างๆกันในแต่ละภาค) รวมทั้งการจัดแบ่งสรรทรัพยากร หรือการเข้าถึงทรัพยากร (เช่น ระบบเหมืองฝายเพื่อจัดแบ่งการใช้น้ำเพื่อการเพาะปลูกอย่างเป็นธรรม) หรือการจัดระบบการควบคุมการใช้พื้นที่สาธารณะ (เช่น หน้าหมู่ ในสังคมล้านนา) หรือระบบการปกครองเพื่อรักษาความปลอดภัยและสงบเรียบร้อยในหมู่บ้าน เช่น ระบบคุ้มบ้านในภาคอีสาน ผู้ที่อาวุโสจะเป็นผู้นำที่คนเคารพนับถือ ผู้อาวุโสที่สุดจะเป็นเจ้าโคตร เมื่อมีปัญหาทะเลาะวิวาท ผู้อาวุโสจะมาเป็นผู้ไกล่เกลี่ย (ดูรายละเอียดใน ฉัตรทิพย์ นาถสุภา และพรพิไล เลิศวิชา , 2537) โดยนัยนี้อาจกล่าวได้ว่า สายใยเกาะเกี่ยวระหว่างครัวเรือนในชุมชนที่มีวิถีการผลิตเพื่อยังชีพ มีรากฐานที่มั่นคง เพราะหากขาดความร่วมมือร่วมใจกันทำกิจกรรมต่างๆ ในชุมชนแล้ว ครัวเรือนแต่ละแห่งก็ไม่อาจดำรงอยู่ได้ ลักษณะเช่นนี้คือ ภาวะที่ฉัตรทิพย์ นาถสุภา (2540 : 68) เรียกว่า "ความเพียงพอในระดับหมู่บ้าน" ซึ่งมีความหมายว่า ความเพียงพอ (self-sufficient) หรือภาวะที่เรียกว่า "พออยู่พอกิน" เกิดขึ้นและดำรงอยู่ในระดับหมู่บ้าน ไม่ใช่ในระดับครัวเรือน

การที่หมู่บ้านถูกผนวกเข้าสู่กระบวนการพัฒนาประเทศไปสู่ความทันสมัย ได้ส่งผลต่อวิถีการดำรงชีวิต และการจัดระเบียบสังคมของชุมชนอย่างรุนแรงและต่อเนื่อง การศึกษาวิจัยหมู่บ้านในช่วงเวลานี้ได้บรรยายการเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้น ในลักษณะที่คล้ายคลึงกันว่า ในช่วงหลังจากปี 2500 เริ่มมีพ่อค้าออกรับซื้อข้าว และผลผลิต มีการตั้งโรงสีขึ้นใกล้ๆ หมู่บ้าน มีพ่อค้าและเจ้าหน้าที่ของรัฐ เข้ามาแนะนำการใช้เมล็ดพันธุ์ พืชใหม่ๆ การใช้ปุ๋ย และยาฆ่าแมลง ในหลายๆ หมู่บ้าน เริ่มได้รับคำแนะนำจากรัฐให้มีการปลูกอื่นๆ ที่ไม่ใช่เพื่อการบริโภค หรือใช้กันในหมู่บ้าน หรือครัวเรือน แต่เพื่อการขายโดยเฉพาะ เช่น ข้าวโพดเลี้ยงสัตว์ ฝ้าย ปอ มันสำปะหลัง ซึ่งส่งผลให้การเพาะปลูกต้องมีการใช้ทุนสูง และการจัดการกับผลผลิต ก็จะต้องมีส่วนสัมพันธ์กับตลาดภายนอกชุมชนอย่างแยกไม่ออก ดังเช่น บันทึกการบอกเล่าของชาวหมู่บ้านโปโล ที่กล่าวว่าในปี 2501 มีเจ้าหน้าที่ส่งเสริมเกษตรมาแนะนำการใช้ปุ๋ยเคมี และข้าวพันธ์ (ข้าวจ้าว) ซึ่งชาวโปโลคนแรกที่ทดลองปลูกคือ กำนัน นอกจากนี้ในปี 2503 กำนันก็ได้รับแจกเมล็ดปอ ในการประชุมประจำเดือน และนำมาแจกจ่ายกับชาวบ้าน ซึ่งมีผลทำให้ชาวบ้านมีรายได้เป็นตัวเงิน เพิ่มจากผลิตข้าวเพียงอย่างเดียวเป็นครั้งแรก ซึ่งทำให้ชาวโปโลมีรายได้เพิ่มสูงขึ้น และเริ่มมีการซื้อสินค้าอื่นๆ เช่น วิทยุทรานซิสเตอร์ รถจักรยาน รวมทั้งมี

บริการอื่นๆ เกิดขึ้น เช่น ร้านตัดเย็บเสื้อผ้า และแม้จะยังคงมีการทอผ้าอยู่บ้าง แต่ก็จะเป็นการซื้อเส้นด้าย ที่ผลิตโดยโรงงาน จากร้านค้าแล้วนำมาทอผ้า หลังจากปี 2516 ซึ่งมีการปลูกพืชอื่นๆ นอกจากปอ ได้แก่ มัน สำปะหลัง หมู่บ้านโปโลก็เริ่มมีการทาสีบ้านสดใส มีมอเตอร์ไซค์ และมีรถยนต์ประจำหมู่บ้าน สำหรับการเดินทางระหว่างหมู่บ้านกับอำเภอ

การเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นในหมู่บ้านโปโล เป็นตัวอย่างหนึ่งในหมู่บ้านอีกมากมาย ที่ได้ดึงเข้าสู่กระบวนการพัฒนาประเทศ แม้การมองโดยผิวเผินอาจเห็นเป็น "การพัฒนา" หรือ "ความทันสมัย" โดยเฉพาะการเปลี่ยนแปลงทางด้านการผลิตที่มีประสิทธิภาพมากขึ้น มีกระบวนการแลกเปลี่ยนที่ทำให้คนในชุมชนสามารถเป็นเจ้าของสิ่งอำนวยความสะดวกได้มากขึ้น แต่สิ่งที่จำเป็นจะต้องตั้งเป็นข้อกังขาในกระบวนการนี้ก็คือ กระบวนการจัดระเบียบใหม่ของชุมชนอันเป็นผลจากนำชุมชนเข้าสู่ระบบการผลิตเพื่อตลาด มีทิศทางที่จะทำให้เกิดความสัมพันธ์ที่เท่าเทียมกันระหว่างชุมชน กับองค์กร หรือบุคคลที่เข้ามาติดต่อกับชุมชนเพียงใด ดังที่ สเมลเซอร์ (Smelser ,1966) ได้กล่าวไว้อย่างชัดเจนว่า การจำแนกแจกแจงทางโครงสร้างเพียงอย่างเดียวไม่เพียงพอที่จะนำไปสู่ความทันสมัย การที่สังคมสมัยใหม่มีการจำแนกแจกแจงทางโครงสร้างสูง สังคมจำเป็นจะต้องมีกลไกเพื่อทำหน้าที่ประสานงานหรือบูรณาการ (integration) ให้หน่วยย่อยๆทางสังคมทำงานได้ผลและบรรลุเป้าหมาย เช่น ในสังคมแบบประเพณี ครอบครัวเป็นทั้งหน่วยผลิตและหน่วยบริโภค การบูรณาการกิจกรรมหรืออีกนัยหนึ่ง กลไกที่ทำให้ครอบครัว เครือญาติหรือชุมชน ประสานงานร่วมมือเพื่อให้เป้าหมายของการผลิตและบริโภคได้ผลคือ การมีอาหารและผลผลิตเพียงพอกับการบริโภคจึงเป็นเรื่องไม่ซับซ้อน เช่น ศาสนา และขนบธรรมเนียมประเพณี อาจทำหน้าที่เหล่านี้ แต่ในระบบเศรษฐกิจสมัยใหม่ กลไกการประสานงานหรือการบูรณาการหน้าที่ต่างๆจะมีความสลับซับซ้อนขึ้น เช่น เมื่อครอบครัวไม่ใช่หน่วยผลิตและให้อาชีพกับสมาชิกของครอบครัว ปัจเจกบุคคลจะได้รับข่าวสารข้อมูลในเรื่องการทำงานได้อย่างไร หรือเมื่อคนงานไม่ได้เป็นเจ้าของปัจจัยในการผลิต การแบ่งปันผลประโยชน์ระหว่างแรงงานกับเจ้าของทุนจะทำให้เกิดความสมดุลย์ ได้อย่างไร เป็นต้น กลไกที่จะมาทำหน้าที่นี้อาจได้แก่ระบบตลาด กฎหมาย สหภาพแรงงาน สหกรณ์ ธนาคาร ฯลฯ การประสานงานหรือการบูรณาการโครงสร้างทางสังคมที่หน้าที่ต่างๆได้ถูกแยกออกไปทำหน้าที่เฉพาะ นับเป็นเรื่องสำคัญมากในสังคมสมัยใหม่ ความล้มเหลวหรือความบกพร่องของการประสานงานจะทำให้สังคมเกิดปัญหาต่างๆ ติดตามมาได้

การศึกษาในหมู่บ้านต่างๆได้ข้อสรุปที่คล้ายคลึงกันว่า การเข้าร่วมกับระบบตลาดเป็นเหตุสำคัญที่ทำให้ชีวิตของคนในหมู่บ้านลำบากกว่าเดิม เพราะต้องผลิตเพื่อขายในตลาดที่คนในหมู่บ้านไม่มีอำนาจต่อรองต้นทุนการผลิตที่สูงขึ้น ทำให้ต้องไปกู้เงินจากแหล่งเงินกู้ที่ดอกเบี้ยสูง ส่วนสินค้าที่ผลิตก็ขายได้ราคาไม่คุ้มทุน ทำให้ต้องกลายเป็นหนี้สิน การศึกษาวิจัยที่หมู่บ้านท่าเกวียน ได้สะท้อนภาพของการที่ชุมชนชาวนาในจังหวัดอยุธยา ได้ถูกผนวกเข้าไปในกระบวนการพัฒนาประเทศไปสู่ความทันสมัยว่า "ชาวบ้านตื่นตะลึงกับการใช้เครื่องยนต์แทนควาย ใช้น้ำมันแทนหญ้า ใช้ปุ๋ยวิทยาศาสตร์แทนปุ๋ยคอก ใช้ยาปราบศัตรูพืชแทนการปลูกพืชหมุนเวียนตามธรรมชาติ เมื่อถึงฤดูเก็บเกี่ยว ชาวบ้านเห็นว่าได้ข้าวถึงไร่ละ 80 ถัง ซึ่งแต่เดิมทำนาได้ข้าว

อย่างสูงไร่ละ 35 ถัง ชาวบ้านตื่นเต้นมากที่ได้ข้าวสูงอย่างนี้เลยพากันทำตาม ขายควาย ขายเครื่องมือการผลิตแบบเดิม แล้วซื้ออุปกรณ์การผลิตแบบใหม่เพื่อทำนาปีละ 2 ครั้ง การทำนาก็ทำเพื่อขาย เหลือจากขายแล้วถึงไว้กิน" (ยศ สันตสมบัติ , 2539 : 79)

กระบวนการที่หมู่บ้านถูกดึงเข้าสู่ความสัมพันธ์ทางการผลิตเพื่อการค้า เป็นกระบวนการที่หมู่บ้านไทยถูกทำให้เป็นฝ่ายเสียเปรียบ และแบกรับความเสี่ยงต่างๆ ตัวอย่างเช่น ในกระบวนการผลิตที่มีการใช้ที่ดินอย่างต่อเนื่อง อย่างการปลูกข้าว 2 ครั้ง โดยไม่มีการพักฟื้นดิน เพื่อให้ผืนนาคืนสู่สภาพความสมบูรณ์ โดยการปลูกพืชหมุนเวียนบำรุงดิน ทำให้ดินมีความอุดมสมบูรณ์ ทำให้สภาพดินเสื่อมสลาย นอกจากนี้ การใช้สารเคมีอย่างต่อเนื่อง ก็เป็นการทำลายดิน ทำให้ระบบนิเวศน์เสียสมดุล การเพาะปลูกไม่ได้ผลและยิ่งทำให้ต้องมีการใช้ปุ๋ยมากขึ้น การปลูกพืชเชิงเดี่ยว โดยอาศัยพันธุ์พืชที่ปรับปรุงใหม่ นำไปปลูกแทนที่พันธุ์พื้นบ้าน และพันธุ์ในธรรมชาติ ยังมีผลทำให้ความหลากหลายของพันธุ์พืชลดลงและพันธุ์พื้นบ้านเริ่มสูญหายไป ชาวบ้านต้องพึ่งพาเมล็ดพันธุ์ซึ่งผลิตจากห้องทดลอง แทนการใช้เมล็ดพันธุ์ที่เก็บได้ตามธรรมชาติ (วิทูรย์ ปัญญากุล , 2540)

การเข้าสู่ความสัมพันธ์ทางการผลิตที่ต้องมีการลงทุนสูงของหมู่บ้าน เป็นไปโดยขาดองค์กรที่จะทำให้การให้สินเชื่อแก่ชาวบ้านเป็นไปในทางที่เสนอทางเลือก หรือการให้โอกาสที่จะเลือกการทำมาหากินตามความเหมาะสมกับวิถีชีวิตของตนเอง องค์กรที่รัฐได้จัดตั้งขึ้นเพื่อทำหน้าที่นี้ได้แก่ ธนาคารเกษตรเพื่อการสหกรณ์ (ธกส.) ซึ่งมีวัตถุประสงค์เพื่อปล่อยสินเชื่อเพื่อการพัฒนาชนบท ซึ่งถือว่าเป็นมาตรการด้านสวัสดิการเพื่อลดภาระดอกเบี้ยที่แพงเกินควรที่ชาวนารายย่อยประสบอยู่ แต่การศึกษาหมู่บ้านในจังวัดอุทัยธานี (Hirsch, 1990; ฟิลิป เฮิร์ช, 2533) พบว่า การดึงหมู่บ้านเข้าสู่การผลิตเพื่อการค้าทำให้ชาวนาชาวไร่รายย่อยสูญเสียอำนาจการตัดสินใจในการผลิต โดยเฉพาะในกรณีการปล่อยสินเชื่อของ ธกส. มักมีการกำหนดเงื่อนไขเกี่ยวกับปริมาณ และชนิดของปัจจัยการผลิตที่ใช้ สินเชื่อมักให้ในรูปของวัสดุ ปรากฏการณ์ที่เกิดขึ้นก็คือสินเชื่อจาก ธกส. มักลำเอียงให้การสนับสนุนการเกษตรเพื่อการค้าเป็นอย่างมาก สำหรับผู้ที่ต้องการปลูกพืชไม่ใช่เพื่อการค้า นอกจากจะถูกละเลย ไม่ได้รับการสนับสนุนแล้ว ในหลายๆ กรณียังได้รับผลกระทบจากการที่ ธกส. ได้เข้าไปสนับสนุนธุรกิจการเกษตร (เช่น บริษัทเจริญโภคภัณฑ์) ที่ทำสัญญาให้เกษตรกรรายย่อยผูกพันทำการเกษตรแบบสูตรสำเร็จ ยิ่งทำให้ชาวนาชาวไร่ยิ่งขาดอำนาจต่อรอง และยิ่งเป็นการอำนวยความสะดวกให้กับระบบตลาด และองค์กรอื่นๆ ที่เข้ามามีความสัมพันธ์กับชุมชน งานของ เฮิร์ช ให้ภาพที่เป็นด้านตรงข้ามของการสร้างกลไกการบูรณาการของรัฐ ซึ่งแทนที่จะทำให้หมู่บ้านสามารถเข้าถึงข้อมูล ข่าวสาร สินเชื่อ ตลอดจนอำนาจการตัดสินใจในกระบวนการผลิตแบบสมัยใหม่ ตามแนวคิดของ สเมลเซอร์ กลับกลายเป็นการบูรณาการหมู่บ้านเข้าสู่กระบวนการผลิตสมัยใหม่ ภายใต้ความสัมพันธ์ที่เสียเปรียบ

ในส่วนของความสัมพันธ์ระหว่างหมู่บ้านนั้น นักวิชาการที่ให้ข้อเสนอที่น่าสนใจเกี่ยวกับ การจัดระเบียบของสังคมของชุมชนหมู่บ้านไทยอันเป็นมาจากการถูกผนวกเข้าสู่กระบวนการทันสมัย ได้แก่ แอนดรู เทอร์ตัน (2533) ซึ่งพยายามชี้ให้เห็นว่า หมู่บ้านไทยก่อน "การพัฒนา" มิได้อยู่อย่างเป็นเอกเทศ หรือโดด

เดี่ยว แต่มีการติดต่อสัมพันธ์กันในลักษณะของการพึ่งพากันแบบเท่าเทียม (reciprocal relation) โดยมีการแลกเปลี่ยนซึ่งอยู่บนพื้นฐานของการกระจายทรัพยากรในหลายรูปแบบ เช่น การแลกเปลี่ยนแรงงาน การทำเหมืองฝาย การป้องกันตนเอง การจัดงานฉลอง หรืองานบุญต่างๆ ซึ่งมีลักษณะของความสัมพันธ์แนวราบหรือแบบวิสาสะ (association) และลักษณะความสัมพันธ์แบบนี้ค่อยกลายเป็นความสัมพันธ์แบบอุปถัมภ์ อันเป็นความสัมพันธ์แนวดิ่งมากขึ้นเมื่อ เกิดการแตกตัวทางชนชั้นในสังคมหมู่บ้าน ภายหลังจากหมู่บ้านได้เข้าสู่กระบวนการทันสมัย โดยเฉพาะเมื่อมีผู้นำชุมชนอย่างเป็นทางการ และการตั้งสภาตำบลขึ้นมาใน พ.ศ. 2518 แอนดรู เทอร์ตัน (2533 : 63) ชี้ให้เห็นว่า สภาตำบลประกอบด้วย กำนัน เลขานุการ (มักเป็นครูใหญ่) ผู้ใหญ่บ้าน ผู้ทรงคุณวุฒิจากแต่ละหมู่บ้าน และเจ้าหน้าที่ระดับอำเภอจำนวนหนึ่ง ซึ่งเป็นกรรมการโดยตำแหน่ง ในทางปฏิบัติกำนันมักมีอำนาจมากสามารถควบคุมการแต่งตั้งสมาชิกสภาตำบลได้และสามารถกำหนดการใช้จ่ายงบพัฒนาให้สอดคล้องกับกลุ่มอภิสิทธิ์ หรือสอดคล้องกับเป้าหมายของทางราชการ

แนวคิดการพัฒนาประเทศไปสู่ความทันสมัย ซึ่งได้นำไปสู่การจัดระเบียบสังคมในรูปแบบใหม่ในหมู่บ้าน รวมทั้งได้ดึงหมู่บ้านเข้ามาสู่ระบบความสัมพันธ์ระหว่างรัฐ และองค์กรทางสังคมอื่นๆ ได้ส่งผลให้หมู่บ้านจำนวนมาก ตกอยู่ในสภาพที่เรียกว่า "บ้านแตกสาแหรกขาด" (fragmentation) สภาพการณ์เหล่านี้ นักวิชาการอาจนิยามว่าเป็น "ความอ่อนแอของชุมชน" ซึ่งเป็นสภาพการณ์ที่ สมาชิกของหมู่บ้านมีชีวิตแบบต่างคนต่างอยู่ ไม่สนใจปัญหาที่ชุมชนมีร่วมกัน ต่างคนต่างพยายามเผชิญปัญหา และเอาชนะปัญหาด้วยตนเอง โดยอาจใช้วิธีออกไปเผชิญโชคนอกชุมชน เช่น ไปเป็นแรงงานรับจ้าง ไปเป็นแรงงานในต่างประเทศ บรรทัดฐานของการช่วยเหลือพึ่งพาอาศัยกันแบบเท่าเทียม ถูกแทนที่ด้วยบรรทัดฐานของการที่ต่างคนต่างอยู่ หรือรอให้รัฐหรือคนภายนอกชุมชนมาแก้ไข คำบรรยายถึงสภาพของหมู่บ้านท่าเกวียน (ยศ สันตสมบัติ , 2539) ภายหลังจากมีการเปลี่ยนแปลงในหมู่บ้านในช่วงของการพัฒนาประเทศไปสู่ความทันสมัย สะท้อนสิ่งที่เรียกว่าความอ่อนแอของชุมชนได้ดี

"การเปลี่ยนแปลงวิถีการผลิต ยังทำให้ความสัมพันธ์ภายในชุมชนเริ่มห่างเหินกันอย่างที่ไม่เคยเป็นมาก่อน เนื่องจากช่วงเวลาในการทำนาปีละ 2 ครั้ง ทำให้ชาวบ้านมีเวลาว่างน้อยกว่าการทำนาครั้งเดียว ประเพณีลงแขกและการละเล่นต่างๆ เริ่มหายไปจากชุมชน การใช้เครื่องจักรและการว่าจ้างแรงงานเป็นเงินสดแทนการลงแขก ทำให้การพึ่งพาอาศัยซึ่งกันและกัน และความสัมพันธ์ที่แน่นแฟ้นเริ่มคลอนแคลนลง การทำนาดำยังทำให้เกิดปัญหาการแย่งแรงงานกัน เพราะต่างทำพร้อมกัน จึงขึ้นราคาค่าแรงเพื่อแย่งแรงงานกันอยู่บ่อยๆ และเกิดความแตกสามัคคีภายในชุมชน ความแตกแยกและความขุ่นข้องหมองใจเกิดขึ้นอย่างไม่เคยเป็นมาก่อน ชาวบ้านหลายรายเริ่มมีหนี้สินพอกพูน ฐานะเริ่มยากจนลง ชีวิตลำบากขึ้น ผู้ได้ประโยชน์จากการเปลี่ยนแปลงคือ ธกส. พ่อค้ารับซื้อข้าว เซลส์แมนขายเครื่องไฟฟ้า และเถ้าแก่ใหญ่ในหมู่บ้าน ซึ่งมักใจดี ให้ปุ๋ยยาฆ่าแมลง และข้าวของเครื่องใช้ต่างๆไปก่อน แล้วค่อยหักหนี้ใช้คืนพร้อมดอกเบี้ยเมื่อทำการเก็บเกี่ยวพืชผลเสร็จ"

ภาพของความอ่อนแอของชุมชน ซึ่งได้มาจากการศึกษาหมู่บ้านในที่ต่างๆ มิใช่ภาพที่เป็นตัวแทนของหมู่บ้านทั้งหมดในประเทศไทย แต่ก็มิอาจกล่าวได้ว่าเป็นเพียงแค่ "ตัวอย่าง" ของหมู่บ้านเพียงไม่กี่หมู่บ้านในจำนวนหมู่บ้านอีกหลายหมื่นแห่งในสังคมไทย ภาพของหมู่บ้านเหล่านี้น่าจะถือเป็นภาพตัวแทนของปรากฏการณ์ทางสังคม (social phenomena) ที่ได้อุบัติขึ้นในสังคมไทยภายใต้กระบวนการนำประเทศไปสู่ความทันสมัย ซึ่งรัฐได้ใช้อุดมการณ์และวาทกรรมของการพัฒนา เข้าไปจัดระเบียบสังคมใหม่ให้กับหมู่บ้าน ไม่ว่าจะเป็นการกำหนดนโยบายการพัฒนาประเทศในภาพรวม กระบวนการทางด้านภาษี การจัดสรรงบประมาณ การจัดองค์กรปกครองและองค์กรอื่นๆลงไปในชุมชนหมู่บ้าน การอำนวยความสะดวกให้ตลาดแทรกซึมเข้าไปถึงหมู่บ้าน การจัดองค์กรทางการศึกษาเข้าไปในชุมชน การจัดให้มีสถาบันสินเชื่อ ฯลฯ เป็นเงื่อนไขที่เกิดขึ้นในภาพรวม การศึกษาในระดับหมู่บ้าน ชี้ให้ถึงกระบวนการที่สิ่งเหล่านี้ ถูกนำไปปฏิบัติและจัดกระทำต่อหมู่บ้าน ความรู้ที่ได้นี้แม้จะยังไม่ครอบคลุม แต่ก็สะท้อนให้เห็นด้านที่ไม่เป็นธรรมของ "การพัฒนา" ได้เป็นอย่างดี

แนวคิดการพลิกฟื้นความเข้มแข็งของชุมชน

ถึงแม้ว่า กระบวนทัศน์ของการนำประเทศไปสู่ความทันสมัย จะสามารถช่วงชิงการนำในการพัฒนาจนกลายเป็น "การพัฒนากระแสหลัก" ของสังคมไทยได้เป็นระยะเวลายาวนานหลายทศวรรษ แต่ก็มิได้หมายความว่า ความเป็นกระแสหลักของแนวทางการพัฒนานี้ จะไม่ถูกท้าทายจากแนวคิดอื่นๆ เพราะแม้ว่า ภายใต้กระบวนทัศน์ของการนำประเทศไปสู่ความทันสมัย โดยยึดถือแนวทางการพัฒนาเศรษฐกิจแบบทุนนิยม จะก่อให้เกิดวิถีการดำรงชีวิต และค่านิยมแบบใหม่ ที่คนจำนวนมากเห็นว่าเป็นความสะดวกสบาย เช่น การที่คนมีสิ่งอำนวยความสะดวกมากขึ้น มีความปลอดภัยจากโรคภัยไข้เจ็บที่เคยคุกคามชีวิต แต่สิ่งเหล่านี้มิได้เกิดขึ้นโดยไม่มีต้นทุนอย่างอื่น ซึ่งก่อให้เกิดกระแสของการกระตุ้นให้มองว่า การพัฒนาทางด้านวัตถุในด้านต่างๆ รวมทั้งระเบียบความสัมพันธ์ทางสังคมแบบใหม่ ได้ทำลายสายสัมพันธ์ทางสังคม และวัฒนธรรมแบบเดิม ซึ่งเป็นรากฐาน ของความสุข ความมั่นคง และความเข้มแข็งของชุมชน กระแสของความคิดนี้ เกิดจากกลุ่มที่เรียกร้องให้รัฐยุติการเข้าครอบงำชุมชุมในด้านต่างๆ ไม่ว่าจะเป็นทางด้านอุดมการณ์ การจัดการ การควบคุมทรัพยากร รวมทั้งยุติการละเมิดสิทธิต่างๆ ที่เคยเป็นของชุมชน นอกจากนี้ ยังมีการปลุกกระแสเรียกร้องให้ชุมชนพยายามตัดตัวเอง หรือจำกัดขอบเขตของความสัมพันธ์ที่ไม่เท่าเทียมกันกับองค์กรทางสังคมอื่นๆ นอกชุมชน เช่น ระบบตลาด ระบบระบบสินเชื่อระบบการผลิต หรือแม้แต่ระบบการศึกษา การสร้างความรู้ของนักวิชาการกลุ่มนี้จึงมุ่งความสนใจไปที่ การสืบหาคำอธิบายเกี่ยวกับความเข้มแข็งของชุมชนในอดีต เพื่อนำกลับมาเป็นพื้นฐานในการพลิกฟื้นความเข้มแข็งของชุมชนที่ถูกผนวกเข้าไปอยู่ในกระบวนการนำประเทศไปสู่ความทันสมัย หรือทุนนิยม แนวคิดการฟื้นฟูความเข้มแข็งของชุมชนในแนวนี้ คล้ายคลึงกับข้อเสนอของนักวิชาการกลุ่มนักทฤษฎีพึ่งพิง (dependency theory) ที่ปฏิเสธแนวคิดการพัฒนาเชิงเส้นตรงของทฤษฎีความทันสมัย โดยเชื่อว่า ปรากฏการณ์ของการพัฒนาและการด้อยพัฒนาเป็นเสมือนสองด้านของเหรียญอันเดียวกัน คือ ส่วนที่ของสังคมที่พัฒนาดำรงอยู่ได้ หรือได้มีโอกาสพัฒนาไปได้ เพราะได้อาศัยการดูดซับส่วนเกินของ

ส่วนที่ด้อยพัฒนา ดังนั้นการที่ส่วนที่ด้อยพัฒนาไม่ว่าจะเป็นชุมชน ประเทศ หรือภูมิภาค ยังมีความสัมพันธ์ผูกติดอยู่กับส่วนที่พัฒนาก็จะไม่ทางก้าวเข้าสู่ขั้นของการพัฒนาได้เลย และแม้ว่าแนวคิดของนักทฤษฎีกลุ่มนี้ในช่วงหลัง จะได้ศึกษาการพัฒนาในหลาย ๆ สังคม และสรุปว่าสังคมที่ด้อยพัฒนา อาจมีโอกาสพัฒนาได้ หากมีองค์ประกอบหลายๆ อย่างพร้อม แต่ระดับของการพัฒนาก็จะยังคงถูกกำหนดโดยสังคมที่พัฒนาแล้ว หรือโดยประเทศศูนย์กลางอันเป็นลักษณะที่เรียกว่าการพัฒนาแบบพึ่งพิง (dependent development) (ดู Evans , 1979)

การนำเสนอแนวคิดของ "การพึ่งตนเอง" ซึ่งโดยภาพรวมเป็นการเสนอทางออกแบบ "หนามยอก เอาหนามบ่ง" คือเมื่อการติดต่อสัมพันธ์กันเป็นแบบไม่เท่าเทียม และเอาเปรียบ และเป็นที่มาของภาวะด้อยพัฒนา ก็ควรยุติความสัมพันธ์นั้น ตัวอย่างของนักคิดที่มีอิทธิพลมากในเรื่องนี้ ได้แก่ โจฮัน กัลตุง ซึ่งเสนอว่าเศรษฐกิจในปัจจุบันนี้ มีลักษณะของการเน้นความชำนาญเฉพาะอย่างมากเกินไป ทำให้เกิดการแตกแยกเป็นส่วนๆ มีสภาพการของการที่ฝ่ายหนึ่งต้องพึ่งพิงอีกฝ่ายหนึ่งอย่างไม่เสมอภาค ทั้งนี้เพราะเศรษฐกิจแบบนี้วางอยู่บนพื้นฐานของการใช้หลักเหตุผลทางเศรษฐกิจ (economic rationality) แทนการวางอยู่บนพื้นฐานของหลักศีลธรรม การขาดความรัก ความเอื้ออาทร และความผูกพัน อาจทำให้คนได้รับผลตอบแทนในระยะสั้น แต่ในระยะยาว จะก่อให้เกิดความวิบัติ ดังนั้นทางออกของชุมชนคือ การพยายามผลิตสิ่งที่ตนเองต้องการบริโภคหรือใช้สอย โดยอาศัยทรัพยากรที่มีอยู่ให้มากที่สุด ไม่ควรเน้นการผลิตเพื่อการค้า การแลกเปลี่ยนเน้นอยู่ในภาค (sector) เดียวกัน เช่น ภาคเกษตรกรรม มากกว่าระหว่างภาค (intersector) เช่น ระหว่างภาคอุตสาหกรรม กับเกษตรกรรม ซึ่งเป็นการสร้างเครือข่ายสัมพันธ์แบบแนวราบ มากกว่าแนวดิ่ง การค้าหรือการแลกเปลี่ยนต้องมุ่งเน้นของที่จำเป็นพื้นฐาน หากจะซื้อสินค้าฟุ่มเฟือย จะต้องทำเมื่อมีส่วนเกิน (surplus) ของผลผลิตแล้ว พื้นฐานของแนวคิดนี้เน้นว่า ชุมชน ติดต่อสัมพันธ์กัน บนพื้นฐานของสิ่งที่เรียกว่าบรรทัดฐานตามประเพณีของสังคม (normative) ไม่ใช่พันธะของความสัมพันธ์แบบสัญญา (contract) ดังนั้นคนในสังคมประเพณีมิได้นึกถึงเฉพาะเรื่องของ กำไรขาดทุน หากแต่นึกถึงเรื่อง สวัสดิการของผู้อื่นด้วย

นอกจากแนวคิดที่พยายามย้อนกลับไปสืบค้นหาคำอธิบาย เกี่ยวกับความเข้มแข็งของชุมชน ในช่วงที่หมู่บ้านยังมีเศรษฐกิจแบบพอมีพอกิน ภายใต้ระบบความสัมพันธ์ และวัฒนธรรมของท้องถิ่นแต่ละแห่งแล้ว ยังมีความพยายามนำแนวคิดที่ได้มาจากการศึกษาความเข้มแข็งของชุมชน ในสังคมที่ มีเศรษฐกิจแบบการค้า และมีการจัดระเบียบทางสังคมแบบในแบบที่เรียกว่า ประชาสังคม อันเป็นลักษณะของสังคมที่ได้ผ่าน ยุคสมัยของการเปลี่ยนแปลงไปสู่ความทันสมัย อันเป็นความสัมพันธ์ที่คนมีความเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่ มีความรับผิดชอบต่อส่วนรวม ภายใต้พื้นฐานของความสัมพันธ์ที่ไม่ใช่ความสัมพันธ์แบบเครือญาติ หรือระบบอุปถัมภ์ ซึ่งยังไม่แน่ชัดว่า ลักษณะความสัมพันธ์แบบนี้ จะมีปรากฏในหมู่บ้านไทย ในช่วงที่ยังมีการผลิตแบบพอมีพอกินหรือไม่

ในส่วนนี้ของบทความ จะเป็นการนำแนวคิดของความเข้มแข็งของชุมชน ที่ได้มีการศึกษาอย่างเป็นระบบในสังคมที่ผ่านกระบวนการปรับเปลี่ยนไปสู่ความทันสมัย และมีชุมชนที่เรียกว่า ชุมชนแบบประชาสังคม

(civic community) เกิดขึ้น โดยนำมาเป็นพื้นฐานในการวิเคราะห์เปรียบเทียบ กับองค์ความรู้ที่ที่ได้มาจากการศึกษาหมู่บ้านไทย ทั้งนี้มิใช่เพื่อเป็นการทดสอบทฤษฎีของชุมชนประชาสังคม กับสังคมไทย แต่จุดประสงค์หลักเพื่อ ให้ทราบสถานภาพองค์ความรู้ในเรื่องความเข้มแข็งของชุมชน ในช่วงที่หมู่บ้านได้ถูกดึงเข้าสู่กระบวนการนำประเทศไปสู่ความทันสมัยแล้ว

งานวิจัยของ โรเบิร์ต พุทนั่ม (Putnam , 1993) ซึ่งได้ใช้เวลาประมาณ 2 ทศวรรษ คือตั้งแต่ปี 2513 ถึง 2533 ติดตามศึกษาการเปลี่ยนแปลงในชุมชนของประเทศสังคมอิตาลี ได้เสนอภาพของชุมชนซึ่งมีการจัดระเบียบสังคมที่เอื้อให้คนมีความสุข และความพึงพอใจในชีวิต ว่าเป็นชุมชนที่สมาชิกได้ร่วมกันสร้างบรรทัดฐาน และแบบแผนของการพึ่งพาอาศัยกันอย่างเท่าเทียม โดยการพึ่งพานี้จะอยู่บนพื้นฐานของความไว้วางใจต่อกัน (social trust) ซึ่งถือว่าเป็น ทุนทางสังคม (social capital) ที่จะช่วยให้สังคมสามารถพัฒนาการจัดการต่างๆ เพื่อเอาชนะปัญหาที่ชุมชนต้องเผชิญ โดยเมื่อชุมชนมีปัญหาเกิดขึ้น ชุมชนจะพยายามรวมกลุ่มเพื่อระดมทรัพยากรที่แต่ละฝ่ายมาใช้ร่วมกัน เพื่อแก้ปัญหาของแต่ละคน ชุมชนที่มีคุณลักษณะเช่นนี้ พุทนั่ม เรียกว่า เป็นชุมชนแบบประชาสังคม (civic community)

โดยทั่วไปคนในชุมชนประชาสังคมรู้สึกว่าตนเองมีพลัง ที่จะเข้าไปร่วมกำหนดทางเลือกสาธารณะหรือชะตากรรมของสังคมส่วนรวม คนจะมาสัมพันธ์กันด้วยความสนใจร่วมกันในประเด็นสาธารณะ มิใช่ด้วยเรื่องส่วนตัว หรือด้วยความจำเป็นในลักษณะของความสัมพันธ์ของระบบอุปถัมภ์ คนในชุมชนไว้วางใจผู้อื่นและปฏิบัติตามกติกา ผู้นำในสังคมมีความซื่อสัตย์ คนเชื่อในรัฐบาลที่มาจากประชาชน และสามารถที่จะออมชอมกับการเมืองฝ่ายตรงข้ามได้ บุคคลทั่วไปกับผู้นำมีความสัมพันธ์แบบเสมอภาค ความสัมพันธ์เป็นแบบแนวราบ ไม่ใช่แบบลำดับชั้น ชุมชนให้คุณค่ากับความสมานฉันท์ การทำงานเพื่อส่วนรวม การร่วมมือ (cooperation) และความซื่อสัตย์ ซึ่งตรงข้ามกับสังคมที่มีความเป็นประชาสังคมต่ำ ที่คนคิดว่าประเด็นสาธารณะเป็นเรื่องของคนอื่นโดยเฉพาะเป็นของนักการเมือง ไม่ใช่เรื่องของตนเอง และคนไม่คิดว่าตนเองจะไปกำหนด หรือมีอิทธิพลในเรื่องสาธารณะได้ หรือไม่มีโอกาสที่จะทำเช่นนั้น การเข้ามามีส่วนร่วมทางการเมืองเป็นกิเลสส่วนตัว หรือเพื่อการพึ่งพิง การคอรัปชั่นมีอยู่อย่างกว้างขวาง คนไม่มีสัมพันธ์กันในรูปของการคบหาสมาคมแบบวิสาสะ ทุกคนรู้สึกว่าตนเองไร้อำนาจ ถูกเอาเปรียบ และไม่มีความสุข

ข้อเสนอของพุทนั่มแตกต่างจากแนวคิดของ การมองภาพของความเข้มแข็งของชุมชนว่า จะต้องเกิดในสังคมแบบประเพณี อันเป็นชุมชนที่คนติดต่อกันเป็นส่วนตัว คนไว้วางใจเพราะความเป็นเครือญาติกัน หรือเพราะมีการติดต่อสัมพันธ์กันอย่างใกล้ชิด จึงทำให้คนรักใคร่ปรองดองกัน และเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่ต่อกัน ความสัมพันธ์ในชุมชนแบบประชาสังคมคนเข้ามาติดต่อสัมพันธ์เพราะมีความสนใจในเรื่องหนึ่งเรื่องใดคล้ายคลึงกัน โดยมิใช่เป็นความสนใจในประเด็นปัญหาส่วนตัว หรือมีที่มาจากความชอบพอเป็นการส่วนตัวของผู้ที่มาติดต่อสัมพันธ์กัน ประเด็นที่ดึงให้คนเข้ามามีสัมพันธ์กันจึงมีแนวโน้มจะเป็นประเด็นสาธารณะ หรือประเด็นปัญหาที่คนมีอยู่ร่วมกัน อันเป็นลักษณะของความสัมพันธ์แบบวิสาสะ (association relationship) ซึ่งถูกสร้างขึ้นมาเพื่อตอบสนองต่อวัตถุประสงค์ร่วมกันของบุคคลที่เข้ามาสัมพันธ์กัน ความสัมพันธ์แบบนี้มีรูปแบบต่างๆ กัน

มากมาย รวมทั้งเทคนิควิธีของการเข้ามาติดต่อสัมพันธ์กันก็มีหลากหลายด้วยวัตถุประสงค์ต่างกัน ทั้งนี้อาจเป็นเหตุผลที่เฉพาะเจาะจง หรือเหตุผลกว้างๆ ลักษณะของความสัมพันธ์แบบนี้ มีโอกาสจะนำไปสู่เครือข่ายของการติดต่อสัมพันธ์ที่กว้างขวางออกไปเรื่อยๆ โดยไม่จำเป็นต้องอาศัยความเป็นเครือญาติ หรือความคุ้นเคยกันแบบส่วนตัว เป็นพื้นฐานของการติดต่อสัมพันธ์กันอีกต่อไป ซึ่งแตกต่างจากชุมชนที่มีแบบแผนการสร้างความสัมพันธ์กันโดยใช้พื้นฐานของความเป็นเครือญาติ ที่มีแนวโน้ม จะนำไปสู่การสะกัดกั้น หรือกีดกันคนที่อยู่นอกวงของเครือญาติออกไป ทำให้แวดวงของความสัมพันธ์มีข้อจำกัด

กลไกการจัดระเบียบใหม่ของชุมชนประชาสังคม ได้แก่การสร้างบรรทัดฐานของความไว้วางใจซึ่งกันและกัน (social trust) ขึ้นมาในการติดต่อสัมพันธ์กัน ทั้งนี้เพราะความไว้วางใจจะเป็นเสมือนน้ำหล่อเลี้ยงความร่วมมือของคนในชุมชน ยิ่งคนในชุมชนมีความไว้วางใจกันมากเท่าไร ชุมชนยิ่งมีแนวโน้มจะร่วมมือกันสูงขึ้นเท่านั้น อย่างไรก็ตามความไว้วางใจซึ่งต้องการความร่วมมือกันอย่างต่อเนื่อง และยาวนานมิใช่สิ่งที่จะเกิดขึ้นโดยไร้เหตุผล ความไว้วางใจ จะต้องอาศัยความสามารถในการคาดทำนายพฤติกรรมของผู้เกี่ยวข้องแต่ละคน ความไว้วางใจมิได้มาจากการที่บุคคล สัญญาว่าจะทำเช่นนั้น หากเกิดจากการที่บุคคลที่มีสัญญาต่อกัน รู้จักฐานะ ความสามารถและท่าทีของกันและกัน รู้ว่าบุคคลมีทางเลือกอะไรบ้าง และทางเลือกนั้นจะให้อะไรกับผู้นั้นได้บ้าง ซึ่งทั้งหมดนี้ทำให้เชื่อได้ว่า บุคคลจะทำตามที่ได้พูดไว้ ในชุมชนเล็กๆ ซึ่งคนอยู่ร่วมกันแบบเครือญาติ การคาดทำนายนี้จะอยู่บนพื้นฐานของความคุ้นเคย ชอบพอ เป็นส่วนตัวกับปัจเจกบุคคล แต่ในสังคมที่ซับซ้อนความไว้วางใจที่ไม่เกี่ยวข้องกับตัวบุคคลนับว่ามีความสำคัญมาก สังคมจะต้องมีกลไกที่จะทำให้ความไว้วางใจส่วนตัว (personal trust) เปลี่ยนไปเป็นความไว้วางใจทางสังคม (social trust) การสร้างความไว้วางใจทางสังคมขึ้นในชุมชน สามารถทำได้โดยการสร้างบรรทัดฐานแบบใหม่ที่เรียกว่า บรรทัดฐานของการพึ่งพากันแบบพึ่งพาอาศัยกัน (norms of reciprocal) และสร้างเครือข่ายที่ทำให้บุคคลมาสัมพันธ์กันในเรื่องเกี่ยวกับชุมชน (networks of civic engagement)

การสร้างบรรทัดฐานของการพึ่งพาอาศัยกัน การพึ่งพากันแบบพึ่งพาอาศัยกัน อาจเป็นความสัมพันธ์ที่มีการแลกเปลี่ยนแบบเท่าเทียมกัน คือ มีการแลกเปลี่ยนสิ่งของ หรือการกระทำที่มีคุณค่าเท่ากัน หรืออาจเป็นการพึ่งพาอาศัยกันแบบทั่วไป (general reciprocity) ซึ่งหมายถึงการแลกเปลี่ยน ณ เวลาใดเวลาหนึ่งเป็นไปอย่างไม่เท่าเทียม หรือไม่สมดุล แต่ต่างฝ่ายต่างมีความคาดหวังรวมกันว่า การได้ ในวันนี้ จะได้รับการตอบแทนในอนาคต หรืออีกนัยหนึ่ง บุคคลอาจช่วยเหลือผู้อื่นในวันนี้ ด้วยหวังว่าคนอื่นจะกลับมาช่วยตนเองเช่นกันในอนาคต การพึ่งพาอาศัยกันเกิดขึ้นจากความต่อเนื่องของการกระทำที่ยอมสละอะไรบางอย่างเพื่อให้เกิดผลดีบางอย่างต่อบางคนในช่วงขณะหนึ่ง แต่จากการกระทำเหล่านั้นโดยรวมทั้งหมดจะส่งผลดีต่อสมาชิกทุกคนโดยรวม การทำให้ข้อกำหนดหรือกติกากลายเป็นบรรทัดฐาน เป็นการส่งผ่านสิทธิที่บุคคลจะเข้าไปควบคุมคนอื่นๆ ทั้งนี้เพราะการกระทำนั้นมีลักษณะที่เกี่ยวข้องกับสังคมโดยรวม (externalities) คือ ส่งผลทางบวกหรือทางลบต่อต่อผู้อื่น บรรทัดฐานจะถูกทำให้มั่นคงและยั่งยืน โดยผ่านกระบวนการขัดเกลาทางสังคม กระบวนการเรียนรู้ในชุมชน (civic education) และ โดยการบังคับทางสังคม (social sanction)

บรรทัดฐานของการพึ่งพาแบบทั่วไป เป็นองค์ประกอบของทุนทางสังคมที่มีประสิทธิภาพมาก ชุมชนซึ่งมีบรรทัดฐานแบบนี้ จะสามารถสะกัดกั้น "การฉวยโอกาส" และสามารถเอาชนะอุปสรรคของการทำอะไรร่วมกันเป็นหมู่เป็นพวกได้ บรรทัดฐานของการพึ่งพาแบบทั่วไป จะเป็นตัวเชื่อมระหว่างผลประโยชน์ส่วนตัวกับความเป็นปึกแผ่นของสังคม

ชีวิตส่วนรวมหรือชีวิตชุมชนแบบประชาสังคมมีความราบรื่นเพราะ คนคาดหวังว่าคนอื่นๆ จะปฏิบัติตามกติกา การรู้ว่าคนอื่นๆ จะปฏิบัติตามกติกา บุคคลย่อมมีแนวโน้มจะทำตามกติกา เพื่อให้เป็นไปตามความคาดหวังของคนอื่นๆ เช่นกัน ในสังคมที่ไม่มีชีวิตแบบประชาสังคม คนคาดว่า ทุกๆ คนจะไม่ปฏิบัติตามกติกา ดังนั้นบุคคลจึงไม่ปฏิบัติตามกติกา เช่น บุคคลโกง เพราะคาดว่าคนอื่นจะโกงเช่นเดียวกัน ในชุมชนแบบนี้ คนจะได้รับประโยชน์/ผลได้จากชุมชน และสามารถที่จะรู้สึกเป็นอิสระจากข้อผูกมัดต่างๆ โดยไม่รู้สึกว่าถูกบังคับโดยกฎหมาย (คือคนเต็มใจทำตามกฎ) ดังนั้นคนในชุมชนจึงมีความสุขมากกว่า ชุมชนที่มีความเป็นประชาสังคมน้อยกว่า

บรรทัดฐานของการพึ่งพาแบบทั่วไป มีความเชื่อมโยงอย่างใกล้ชิดกับความหนาแน่นของเครือข่ายของการแลกเปลี่ยนทางสังคม ในชุมชนซึ่งคนมีความมั่นใจว่า ความไว้วางใจจะไม่ถูกยกเลิก หรือถูกเอาเปรียบ คนก็มักจะยินดีที่จะแลกเปลี่ยน ในทำนองเดียวกัน การแลกเปลี่ยนที่ทำติดต่อกันเป็นเวลายาวนาน ก็มีแนวโน้มที่จะทำให้บรรทัดฐานของการพึ่งพาแบบทั่วไป ได้รับการพัฒนาขึ้นมา นอกจากนี้ เครือข่ายความสัมพันธ์ทางสังคมบางอย่างสามารถช่วยหาทางออก ให้กับปัญหาของการทำกิจกรรมร่วมกัน

การสร้างเครือข่ายให้บุคคลมาสัมพันธ์กันในเรื่องเกี่ยวกับชุมชน ความสัมพันธ์แบบวิสาสะมีผลทำให้ผู้ที่เข้ามาติดต่อสัมพันธ์กันได้สร้าง นิสัยของความร่วมมือกันสามารถผนึกกำลังทำกิจกรรมต่างๆ ได้ ก่อให้เกิดจิตสำนึกสาธารณะในหมู่สมาชิก ทั้งนี้เพราะความสัมพันธ์ในลักษณะนี้ อยู่บนพื้นฐานของการพึ่งพาอาศัยกันอย่างเท่าเทียม ทำให้คนสามารถพัฒนาทักษะที่จะร่วมมือกับผู้อื่น สร้างความรับผิดชอบร่วมกันในเรื่องต่างๆ ที่ต้องทำร่วมกันเป็นหมู่คณะ ทำให้เกิดความไว้วางใจซึ่งกันและกัน นอกจากนี้ การที่คนมีโอกาสเข้าร่วมความสัมพันธ์แบบวิสาสะ ในหลายๆ กลุ่ม จะทำให้คนได้แลกเปลี่ยนประสบการณ์ และความคิด รวมทั้งรับรู้ความต้องการ ความวิตกกังวล ของแต่ละกลุ่มวิสาสะที่บุคคลเข้าไปติดต่อด้วย จะมีส่วนทำให้บุคคล เปิดใจกว้าง ยอมรับความคิดที่แตกต่าง และเคารพในความหลากหลายที่ดำรงอยู่ในสังคมไม่มีความคิดแบบสุดโต่งในเรื่องหนึ่งเรื่องใด ปฏิสัมพันธ์ระหว่างบุคคลก่อให้เกิดการส่งผ่านข่าวสารเกี่ยวกับคุณค่าของความไว้วางใจบุคคลอื่นๆ ว่าเป็นสิ่งที่ต้นทุนต่ำและเชื่อถือได้ ดังนั้นสมาชิกของชุมชนประชาสังคมจึงไม่เพียงแต่มีความกระตือรือล้น มีน้ำใจ และมีจิตสำนึกต่อประเด็นปัญหาสาธารณะเท่านั้น แต่สมาชิกของชุมชน จะทำตัวให้เป็นประโยชน์ ให้ความช่วยเหลือ เคารพ ยอมรับ และไว้วางใจสมาชิกคนอื่นๆ แม้ว่าคนเหล่านั้นจะมีความแตกต่างกับตนเองในหลายๆ ประการ ชุมชนประชาสังคมไม่ใช่ชุมชนที่ปราศจากความขัดแย้ง บุคคลอาจมีทัศนะที่รุนแรงต่อประเด็นสาธารณะ แต่บุคคลก็จะต้องมีขันติต่อฝ่ายที่ไม่เห็นด้วย ซึ่งอาจกล่าวได้ว่า เป็นความสัมพันธ์แบบมิตรภาพ

ในทุกสังคม ไม่ว่าจะเป็นสังคมสมัยใหม่หรือสังคมประเพณี สังคมอำนาจนิยมหรือสังคมประชาธิปไตย สังคมศักดินา หรือทุนนิยม จะมีเครือข่ายของการติดต่อสัมพันธ์กันระหว่างบุคคล ความสัมพันธ์ดังกล่าวมีทั้งที่เป็นแบบทางการ และแบบไม่เป็นทางการ บางเครือข่ายมีลักษณะของความสัมพันธ์แบบแนวราบ คือ เป็นการนำคนที่มีสถานภาพ และอำนาจใกล้เคียงกันมาสัมพันธ์กัน บางเครือข่ายมีลักษณะของความสัมพันธ์เป็นแบบแนวดิ่ง ซึ่งเป็นการเชื่อมโยงบุคคลเข้ามาแบบมีลำดับชั้น และเป็นการพึ่งพิง (dependent) ไม่ใช่พึ่งพาแบบเท่าเทียม (reciprocity) กลุ่มที่มีลักษณะหน้าที่คล้ายกัน อาจมีแบบแผนของเครือข่ายต่างกันก็ได้

อย่างไรก็ตามพุทนั่ม ย้ำให้เห็นว่า เครือข่ายแนวดิ่ง ไม่ว่าจะมีหนาแน่นสักเพียงใดหรือมีความสำคัญต่อสมาชิกเพียงใด ไม่สามารถจะสร้างความยั่งยืนในเรื่องความไว้วางใจทางสังคม และความร่วมมือกัน ข้อมูลที่ไหลเวียนในแนวดิ่งมักจะเชื่อถือได้น้อยกว่าข้อมูลที่ไหลเวียนในแนวนอน เพราะผู้ที่เป็นฝ่ายเสียเปรียบอาจใช้ข้อมูลข่าวสารเพื่อป้องกันการถูกเอาเปรียบ นอกจากนี้การบังคับทางสังคมซึ่งจะช่วยสนับสนุนบรรทัดฐานของการพึ่งพาแบบเท่าเทียมเพื่อต่อต้านการฉวยโอกาส ก็ยากที่จะใช้จากคนระดับล่างไปสู่คนในระดับสูง ในความสัมพันธ์แบบอุปถัมภ์คนมีการติดต่อสัมพันธ์กันเป็นส่วนตัว แต่เป็นความสัมพันธ์ในแนวดิ่งและพันธะที่มีต่อกันเป็นแบบไม่เท่าเทียม ซึ่งมีส่วนทำให้ความสัมพันธ์ในแนวราบไม่เกิดขึ้น เพราะผู้อยู่ใต้อุปถัมภ์ของผู้อุปถัมภ์คนเดียวกัน ไม่มีโอกาสติดต่อสัมพันธ์ หรือสร้างพันธะสัญญาต่อกัน คนเหล่านี้ไม่รู้สึกว่าจะมีส่วนได้ส่วนเสียกับการที่ต่างฝ่ายต่างไม่พึ่งพาอาศัยกัน หรือต่างคนต่างอยู่ คนเหล่านี้ไม่มีโอกาสพัฒนาบรรทัดฐานของการพึ่งพาแบบทั่วไป และไม่มีประวัติศาสตร์ของการร่วมมือกันที่จะใช้เป็นแบบอย่าง ในความสัมพันธ์แบบอุปถัมภ์ ซึ่งเป็นความสัมพันธ์ในแนวดิ่ง ซึ่งมีลักษณะของความสัมพันธ์แบบพึ่งพิง มากกว่าแบบพึ่งพาอาศัยกัน การฉวยโอกาสอาจเกิดขึ้นทั้งในฝ่ายของผู้อุปถัมภ์ และผู้รับการอุปถัมภ์

ความผูกพันแบบเครือญาติมีบทบาทสำคัญต่อการแก้ไขปัญหาของการการรวมกลุ่ม ในแง่หนึ่งความผูกพันทางสายเลือดมีลักษณะเป็นความสัมพันธ์แนวราบ แต่ความสัมพันธ์แบบนี้มีความสำคัญน้อยมากต่อความเป็นปึกแผ่นของชุมชน เครือข่ายสัมพันธ์เพื่อประโยชน์สาธารณะมักจะเป็นความสัมพันธ์ในแวดวงที่กว้างในระดับชุมชน โดยเฉพาะเมื่อมีเครือข่ายที่ครอบคลุมกลุ่มต่างๆ ของสังคมหลายกลุ่มอย่างกว้างขวาง มากกว่าจะจำกัดอยู่ในแวดวงที่จำกัด เพราะเครือข่ายที่กว้างจะช่วยกระตุ้นให้มีการร่วมมือกันมากขึ้นด้วย

ชุมชนที่มีบรรทัดฐานของการพึ่งพาอาศัยกัน และมีเครือข่ายของการทำให้สังคมได้เข้ามาติดต่อสัมพันธ์กันในเรื่องที่เกี่ยวกับชุมชน จะทำให้คนในชุมชนมีความกระตือรือล้น มีน้ำใจและมีจิตสำนึกสาธารณะ (public-spirit citizenary) ความสัมพันธ์ของคนในสังคมเป็นไปอย่างเสมอภาค สายใย หรือเครือข่ายความสัมพันธ์ทางสังคม ถูกถักทอด้วยความไว้วางใจซึ่งกันและกัน ชุมชนที่มีลักษณะเช่นนี้จะสามารถตอบสนองความต้องการของคนในชุมชนได้ดีกว่าชุมชนที่มีลักษณะตรงกันข้ามคือ ความสัมพันธ์ทางการเมืองเป็นไปในแนวดิ่ง ชีวิตสังคมดำเนินไปแบบต่างคนต่างอยู่ และคนอยู่ร่วมกันโดยปราศจากความไว้วางใจต่อกัน

สมาชิกของชุมชนที่มีลักษณะเป็นประชาสังคม จะมีความกระตือรือล้นที่จะมีส่วนร่วมในกิจกรรมสาธารณะ ความสนใจในประเด็นปัญหาสังคม และสาเหตุของปัญหาสาธารณะเป็นหัวใจหลักของ คุณธรรมของความเป็นพลเมือง การให้ความสำคัญ กับประเด็นปัญหาสาธารณะ และหาทางออกเพื่อให้เกิดประโยชน์ต่อส่วนรวม แม้ว่าจะด้วยการสละผลประโยชน์ส่วนตัว ถือว่าเป็นลักษณะสำคัญของคุณธรรมของความเป็นพลเมือง แม้ว่าคำว่าผลประโยชน์ส่วนตัว (self-interest) กับผลประโยชน์ส่วนรวม (altruism) ดูจะเป็นคำที่มีความหมายคนละขั้ว แต่มิได้หมายความว่า สมาชิกของชุมชนประชาสังคม จะต้องมีลักษณะแบบส่วนรวมนิยม ความหมายของประโยชน์ส่วนตัวที่แท้จริง ได้แก่การที่คนให้ความหมายของผลประโยชน์ส่วนตัวในขอบเขตที่กว้างครอบคลุมไปถึงการให้ความสำคัญกับประโยชน์ของผู้อื่นด้วย ดังนั้นสมาชิกของชุมชนประชาสังคมจะไม่ให้ความสำคัญสูงสุดกับวัตถุ และเห็นแก่ผลได้ของครอบครัวตนเอง แต่สมาชิกจะมีจิตสำนึกที่รับผิดชอบต่อส่วนรวม และมีลักษณะของการแบ่งปันผลประโยชน์ร่วมกันกับผู้อื่น แม้ว่า สมาชิกของชุมชนประชาสังคม จะไม่ได้มีลักษณะที่เรียกว่า "ปราศจากความเห็นแก่ตัวโดยสิ้นเชิง" แต่บุคคลเหล่านี้จะให้ความสำคัญกับความหมายของ "พื้นที่สาธารณะ" (public domain) มากกว่า การใช้เป็นเพียงเวทีเพื่อให้ตนเองบรรลุผลประโยชน์ส่วนตัว

สมาชิกของชุมชนประชาสังคม มีสิทธิและพันธะที่ต้องกระทำเท่าเทียมกัน ดังนั้นความสัมพันธ์ในชุมชน จึงเป็นความสัมพันธ์ในแนวราบ ที่ต่างฝ่ายต่างต้องพึ่งพาอาศัยซึ่งกัน (reciprocal relationship) และร่วมมือกัน ซึ่งต่างจากความสัมพันธ์ในแนวดิ่งที่อยู่บนพื้นฐานของสิทธิอำนาจ และการพึ่งพิง (dependent relationship) คนในชุมชนมีความสัมพันธ์แบบเท่าเทียม ไม่ใช่แบบอุปถัมภ์ หรือผู้รับบริการ หรือผู้รับใช้ (petitioners) แต่มิได้หมายความว่า ชุมชนแบบนี้จะไม่มีการแบ่งงานกันทำ หรือไม่สามารถมีผู้นำทางการเมืองได้ แต่ผู้นำในชุมชนประชาสังคมจะต้องเป็นผู้นำที่รับผิดชอบต่อสมาชิกของชุมชน การมีอำนาจเด็ดขาดของผู้นำ อาจนำไปสู่การฉ้อโกง เอาเปรียบ และขาดความรับผิดชอบ ดังนั้นยิ่งความสัมพันธ์ทางการเมืองในชุมชนมีทิศทางไปสู่ความเท่าเทียมกัน ทางอำนาจของสมาชิก โดยอาศัยบรรทัดฐานของการพึ่งพาอาศัยซึ่งกันและกัน และการปกครองดูแลตนเอง ความเป็นชุมชนประชาสังคมยิ่งมีความโดดเด่นขึ้น

สมาชิกของชุมชนประชาสังคมจะคบหาสมาคมกับอื่นๆอย่างเป็นธรรมและคาดหวังว่าผู้อื่นจะปฏิบัติต่อตนเองเช่นเดียวกัน คนในชุมชนจะตั้งมาตรฐานค่อนข้างสูงต่อรัฐ หรือผู้ปกครอง เต็มใจที่จะทำตามกติกา และกฎเกณฑ์ คนเหล่านี้จะไม่คาดหวังว่าจะได้อะไรมาง่ายๆ หรือตามลำพังใจตนเอง เพราะมีความเข้าใจดีว่าเสรีภาพที่ตนเองได้รับ เป็นผลที่ติดตามมาจากการที่ตนเองมีส่วนร่วมในการตัดสินใจ หรือจากการกระทำร่วมกับคนอื่นๆ คนในสังคมที่มีความเป็นประชาสังคมต่ำ จะรู้สึกว่าชีวิตมีความเสี่ยง และมักจะต่อต้านหลีกเลี่ยง หรือปฏิเสธที่จะทำตามกติกาที่คนในระดับสูงเป็นผู้สร้างขึ้นมา

นักทฤษฎีจำนวนมาก เชื่อมโยงความเป็นชุมชนประชาสังคมกับชุมชนประเพณีที่คนมีความสัมพันธ์ใกล้ชิด คนมีความสมานสามัคคีเป็นปึกแผ่น ซึ่งเป็นสังคมที่นักสังคมวิทยาอย่าง Tonnies เรียกว่า Gemeinschaft ซึ่งตรงกันข้ามกับสังคมแบบ สมัยใหม่ หรือ Gesellschaft ซึ่งเป็นสังคมที่คนยึดหลักเหตุผล

และความไม่คำนึงถึงตัวบุคคล ซึ่งอยู่บนพื้นฐานของผลประโยชน์ส่วนตัว ในการติดต่อสัมพันธ์กัน ทัศนะนี้มองว่า ชุมชนแบบประชาสังคมได้สูญสลายไปพร้อมกับสังคมสมัยใหม่ที่มีขนาดใหญ่ มีการใช้เทคโนโลยีที่ก้าวหน้า ไม่มีความเป็นมนุษย์ ซึ่งทำให้คนมีความเป็นพลเมืองแบบไม่กระตือรือล้นในเรื่องสาธารณะและมีแนวโน้มจะกลายเป็นพวกปัจเจกชนนิยม ความทันสมัยจึงเป็นปฏิปักษ์กับความเป็นประชาสังคม งานของพุทธนั่ม แสดงให้เห็นว่า ชุมชนที่มีความเป็นประชาสังคมน้อยที่สุดคือชุมชนที่มีลักษณะเป็นสังคมประเพณีมากที่สุด แนวคิดนี้ของพุทธนั่ม น่าช่วยให้มีการเปิดประเด็นถกเถียง และแสวงหาความรู้กันต่อไปว่า ระบบความสัมพันธ์ในสังคมแบบประเพณีของไทย มีลักษณะของการเป็นชุมชนแบบประชาสังคมหรือไม่

ในสังคมไทย ยังไม่มีการวิจัยเพื่อหาคำอธิบายเกี่ยวกับความเข้มแข็งของชุมชน ที่ถูกผนวกเข้าสู่กระบวนการทันสมัย อย่างกว้างขวางลึกซึ้งและครอบคลุมมิติต่างๆ จนสามารถหาข้อสรุปเชิงทฤษฎีเหมือนในกรณีงานศึกษาของพุทธนั่ม ซึ่งได้ศึกษาสังคมอิตาลีอย่างต่อเนื่องเป็นเวลาถึง 20 ปี จนได้มโนทัศน์ และทฤษฎีของชุมชนที่มีลักษณะเป็นประชาสังคม การศึกษาที่พอจะมีอยู่บ้าง มักเป็นกรณีศึกษาการฟื้นฟูความเข้มแข็งของชุมชน หรือกรณีศึกษาชุมชนที่สามารถฝ่าอุปสรรคของการเข้าสู่เศรษฐกิจแบบการค้า ซึ่งส่วนใหญ่จะออกมาในรูปของความสามารถในการจัดองค์กรทางสังคมขึ้นมาทำกิจกรรมบางอย่าง เช่น การออมทรัพย์ การอนุรักษ์ธรรมชาติ การทำการเกษตรแบบผสมผสาน การฟื้นฟูภูมิปัญญาชาวบ้าน แต่การศึกษาชุมชนที่ยังดำรงความเข้มแข็งไว้ได้ภายใต้กระบวนการ "พัฒนา" หรือชุมชนที่สามารถฟื้นฟูความความเข้มแข็งขึ้นมาขึ้นมาได้ ยังมีอยู่จำกัดมาก

การวิจัยในหมู่บ้านคีรีวง (พรพิไล เลิศวิชา , 2532) เป็นตัวอย่างของชุมชนที่มีการกล่าวถึงซ้ำแล้วซ้ำเล่าในความสำเร็จของการสร้างกลุ่มออมทรัพย์ของชุมชนขึ้นมาอย่างสำเร็จงดงาม อะไรคือเงื่อนไขของความสำเร็จนี้ ผู้วิจัยได้ตั้งข้อสังเกตไว้อย่างน่าสนใจเกี่ยวกับความอยู่รอดปลอดภัยในกระแสทุนนิยม และกระแสการพัฒนาประเทศไปสู่ความทันสมัย และแม้แต่การฟันฝ่าเอาชนะอุปสรรคอันเกิดจากอุทกภัยครั้งใหญ่ใน พ.ศ. 2531 ว่า คีรีวงเป็นหมู่บ้านที่มิได้ถูกดึงเข้ามาร่วมในกระบวนการทุนนิยมอย่างเต็มที่ ด้วยสภาพภูมิศาสตร์ที่ยากแก่การเข้าถึง คือแม้คีรีวงจะอยู่ห่างจากตัวเมืองนครศรีธรรมราชเพียง 27 กิโลเมตร แต่การเดินทางจากหมู่บ้านออกไปยังตัวเมืองต้องใช้เวลา ประมาณ 1 ชั่วโมง ชาวบ้านจึงเข้าเมืองเมื่อมีความจำเป็น และภายนอกก็เข้ามาติดต่อคีรีวงน้อยมาก ทำให้หมู่บ้านยังไม่เปิดการติดต่อสัมพันธ์กับโลกภายนอกอย่างเต็มที่ ลักษณะความสัมพันธ์ของคนในคีรีวงเป็นความสัมพันธ์แบบเครือญาติ คนมีความผูกพันกันสูงมาก ส่วนหนึ่งเป็นผลมาจากสภาพภูมิศาสตร์ที่เป็นหมู่บ้านปิด ทำให้คนรู้สึกผูกพันกันเหมือนเครือญาติ แม้ชาวบ้านจะมีฐานะต่างกัน แต่ไม่มีระบบชนชั้นที่ซับซ้อน แต่ละครอบครัวถือครองที่ดินขนาดเล็ก อาชีพดั้งเดิมของคีรีวงคือการปลูกผลไม้ โดยแต่เดิมจะเป็นการปลูก หมาก พลู ทุเรียน สะตอ ลูกเนียง มังคุด ลงไปในพื้นที่ป่า ต่อมาจึงมีการนำผลไม้พันธุ์ใหม่ที่เป็นที่นิยม มาปลูกแทน นอกจากนี้ ก็มีการนำยางพาราเข้ามาปลูก โดยค่อยๆ ปลูกแทนที่ผลไม้เดิม ซึ่งเป็นทำแบบค่อยเป็นค่อยไป แตกต่างจากบางหมู่บ้านที่มีการโค่นป่าลงจนราบ และปลูก

ยางพาราแทน ผู้วิจัยได้สรุปว่าชาวคีรีวงมีวิธีการทำการเกษตรที่สอดคล้องกับการรักษาสภาพป่าเขา และระบบนิเวศวิทยา โดยไม่มีแนวคิดที่จะสร้างหนี้สินเพื่อเปลี่ยนแปลงวิธีเกษตรของตนเข้าสู่แบบสมัยใหม่

เป็นที่น่าเสียดายว่าการวิจัยนี้มิได้ให้อธิบายว่านอกเหนือจากการที่คีรีวงมีสภาพภูมิศาสตร์ ที่ยากแก่การติดต่อกับโลกภายนอกแล้ว อะไรคือปราการสำคัญที่ทำให้คีรีวงสามารถปฏิเสธการแพร่ขยายของกระบวนการพัฒนา ที่มีกลยุทธ์ในการปลุกเร้าให้คนเข้าร่วมในกระบวนการ และประสบความสำเร็จในหลายๆ หมู่บ้าน เพราะหากพิจารณาจากการจัดระเบียบสังคมของหมู่บ้านคีรีวง ก็ไม่มีอะไรแตกต่างจากผลการศึกษาหมู่บ้านอื่นๆ อีกมากมายหลายแห่งที่มีลักษณะการดำรงชีวิตแบบที่เรียกว่า หาอยู่หากิน หรือผลิตเพื่อบริโภค และมีการจัดระบบความสัมพันธ์ที่ต้องพึ่งพาอาศัยกัน ลักษณะการปรับเปลี่ยนของคีรีวง มีลักษณะแบบค่อยเป็นค่อยไป การตั้งกลุ่มออมทรัพย์อาจถือเป็นกระบวนการที่คีรีวงพยายามบูรณาการตัวเองเข้ากับระบบเศรษฐกิจภายนอกชุมชนอย่างชาญฉลาด เพราะแทนที่จะพึ่งระบบธนาคาร ซึ่งเป็นความสัมพันธ์ที่เสียเปรียบ ชาวคีรีวงกลับสร้างระบบสินเชื่อของตนเองขึ้นมา ซึ่งระบบนี้อยู่บนพื้นฐานของสิ่งที่ โรเบิร์ต พุทนั่ม เรียกว่า ความไว้วางใจทางสังคม ผู้วิจัยกล่าวว่าคนมีความไว้วางใจในระบบนี้มากกว่าไว้วางใจธนาคาร แต่ประเด็นที่น่าตั้งข้อสงสัยต่อมาก็คือ นอกเหนือจากความไว้วางใจในตัวผู้นำชุมชน ซึ่งเป็นตัวตั้งตัวตีตั้งกลุ่มออมทรัพย์แล้ว กระบวนการที่คนเข้ามาร่วมในกลุ่มออมทรัพย์ได้นำไปสู่การที่คนมีความไว้วางใจกันในเรื่องอื่นๆ ที่ต้องทำร่วมกันในชุมชนอย่างไรหรือไม่ นอกจากนี้ชาวคีรีวงก็ยังมีปัญหาอื่นๆ ที่แก้ไขไม่ได้ เช่น การเข้าสู่ระบบค้าแบบไม่เสมอภาค คือขายผลไม้ได้ราคาถูกกว่าที่ควร โดยชาวคีรีวงก็พยายามหาทางออก ด้วยการพยายามหาตลาดที่จะไปขายผลไม้แห่งใหม่ แต่ไม่สามารถแก้ไขปัญหาได้ แม้ว่ากระบวนการร่วมมือกันแก้ปัญหาในเรื่องการมีความสัมพันธ์ที่ไม่เท่าเทียมในการค้าของชาวคีรีวงยังไม่ปรากฏชัดเจนในการศึกษานี้ แต่การศึกษานี้ก็ช่วยให้แสดงให้เห็นว่า ในแต่ละชุมชน น่าจะมีพัฒนาไปสู่ความเข้มแข็งของชุมชนในมิติต่างๆ ไม่เท่ากัน หรือกล่าวอีกนัยหนึ่ง ชุมชนอาจสามารถพัฒนาความเข้มแข็งได้เพียงบางมิติเท่านั้น นอกจากนี้เงื่อนไขและกระบวนการนำไปสู่ความเข้มแข็งในแต่ละมิติ ก็น่าจะมีความแตกต่างกันด้วย การวิจัยที่หมู่บ้านคีรีวง เป็นการบุกเบิกการศึกษาชุมชนโดยพยายามหาคำอธิบายถึงการดำรงอยู่ของชุมชนท่ามกลางกระแสการพัฒนา แต่ยังมิใช่เป็นการศึกษาเพื่อสะท้อนการให้ความหมายของความเข้มแข็งของชุมชนจากมุมมองของชาวบ้านโดยรวม ส่วนใหญ่แล้วยังเน้นการศึกษาทัศนะของตัวผู้นำชุมชน หรือผู้นำในกิจกรรมที่ทำให้เกิดการรวมกลุ่ม ซึ่งแม้จะสะท้อนถึงศักยภาพและคุณสมบัติพิเศษของบุคคลเหล่านี้ได้อย่างชัดเจนมาก แต่ก็ยังไม่อาจให้ภาพของการจัดระเบียบสังคมโดยรวมของชาวคีรีวง หลังจากที่ได้มีกระบวนการสร้างกลุ่มออมทรัพย์ ว่าเป็นภาพที่แตกต่างไปจากสังคมที่คนเคยพึ่งพาอาศัยกันแบบเครือญาติ ซึ่งเป็นความสัมพันธ์แบบประเพณีอย่างไรหรือไม่

กรณีของชุมชนท่าเกวียน (ยศ สันตสมบัติ , 2539) นับว่าแตกต่างจากกรณีของหมู่บ้านคีรีวง เพราะชุมชนท่าเกวียนได้ถูกผนวกเข้าสู่ระบบทุนนิยม และกระบวนการทันสมัยอย่างเต็มที่ ไม่เพียงแต่คนในชุมชนได้เปลี่ยนจากการการผลิตเพื่อบริโภค ไปสู่การปลูกพืชการค้าเพื่อขายเท่านั้น ท่าเกวียนยังถูกรุกรานจากการมีโรงงานต่างๆ เข้ามาตั้งใกล้ๆหมู่บ้าน ในปี พ.ศ.2531 มีโรงงานผลิตรองเท้าเข้ามาตั้งเป็นแห่งแรก และในอีกไม่กี่ปี

ต่อมาก็มีโรงงานอุตสาหกรรมผลิตเครื่องมือแพทย์และโรงงานผลิตอุปกรณ์ไฟฟ้าเข้ามาตั้งอีก ซึ่งมีผลทำให้คนรุ่นหนุ่มสาวจำนวนมากละทิ้งที่นาไปทำงานในโรงงานอุตสาหกรรม การมีโรงงานอุตสาหกรรมเข้ามาตั้ง ทำให้วิถีชีวิตต่างๆของคนในชุมชนเปลี่ยนไปด้วย เช่น คนในหมู่บ้านท่าเกวียนบางคนจึงหันไปประกอบอาชีพ อื่นๆ เช่น เปิดร้านขายอาหาร ขายของชำ ขายของหาบเร่แผงลอยต่างๆ ให้กับคนงานในโรงงาน ในหมู่บ้านมีคนแปลกหน้ามากมาย เริ่มมีการเล่นการพนัน มีหนังล้อมผ้า และดนตรีมาแสดงเป็นประจำ เด็กวัยรุ่นดมกาว ติดยานอกจากนี้ที่ดินในหมู่บ้านท่าเกวียนก็มีราคาสูงขึ้น ประกอบกับการทำปลูกพืชผล ต้องลงทุนสูง ขายได้ราคาต่ำ คนจำนวนมากขาดทุน ต้องเป็นหนี้สิน จึงทำให้มีการขายที่ดินกันมาก ผู้วิจัยสรุปว่า "สังคมชาวนากำลังล่มสลาย เศรษฐกิจชุมชนกำลังล่มสลาย วัฒนธรรมชาวนาซึ่งเป็นชีวิตของชาบ้านกำลังสูญสลาย"

ชาวท่าเกวียนได้พยายามหาทางต่อสู้ฟื้นฟูชุมชน ตั้งแต่ช่วงที่ประสบปัญหาผลิตล่มสลาย หนี้สินพอกพูน มาตั้งแต่ปี 2524 โดยมีการนำของครูในโรงเรียน ชาวนาจำนวนหนึ่งเริ่มหันไปทำไร่นาสวนผสม นอกจากนี้โรงเรียนในชุมชนก็เริ่มมีการรวมกลุ่มออมทรัพย์ กลุ่มเลี้ยงวัว กลุ่มแม่บ้าน กลุ่มเยาวชน เพื่อช่วยกันแก้ไขปัญหาต่างๆ กลุ่มครูและชาวบ้านได้ร่วมกันเจรจากับโรงงานเพื่อแก้ไขปัญหาต่างๆ เช่น ให้โรงงานรับซื้อผลผลิตจากชาวบ้านไปทำอาหารเลี้ยงคนงาน ซึ่งเมื่อดูโดยรวมแล้ว อาจกล่าวว่า ชุมชนท่าเกวียนสามารถฟื้นฟูความเข้มแข็งกลับคืนมาได้ ผู้วิจัยสรุปว่าความสัมพันธ์ระหว่างสมาชิกของชุมชน และความรู้สึกผูกพันต่อชุมชนได้รับการเสริมสร้างและผลิตขึ้นใหม่ โดยผู้วิจัยใช้คำว่า "กระบวนการผลิตใหม่ของความเป็นชุมชน" อย่างไรก็ตาม การวิจัยเรื่องนี้มิได้วิเคราะห์เลยไปถึงว่า ระบบความสัมพันธ์ของชุมชนอันเป็นผลของกระบวนการผลิตใหม่ของความเป็นชุมชนคืออะไร นอกจากจะแสดงให้เห็นเฉพาะสิ่งที่เป็นรูปธรรมบางอย่าง เช่น คนสามารถลดภาวะหนี้สิน พึ่งตนเองได้ อันเป็นผลจากการปลูกพืชเกษตรผสมผสาน เป็นการยากที่จะทราบจากการวิจัยนี้ว่า ลักษณะความสัมพันธ์ของคนในชุมชนกลับไปสู่รูปแบบเดิมก่อนที่ชุมชนจะถูกผนวกเข้าไปในระบบทุนนิยม หรือชุมชนได้อาศัย จุดแข็งและวัฒนธรรมดั้งเดิมที่เคยมีมาเป็น "ทุน" สำหรับการพัฒนาระบบความสัมพันธ์แบบใหม่ที่มีความสอดคล้องกับวิถีชีวิตแบบใหม่ในชุมชน

ผลการวิจัยกรณีของท่าหมู่บ้านคีรีวงและหมู่บ้านท่าเกวียน เป็นตัวอย่างของการศึกษาความเข้มแข็งของชุมชน โดยใช้หมู่บ้านเป็นหน่วยของการศึกษา งานทั้งสองชิ้นนี้ได้ให้ภาพรวมของการเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นในกระบวนการต่อสู้เพื่อให้ชุมชนสามารถดำรงอยู่ได้ภายใต้สังคมที่ได้ปรับเปลี่ยนไปสู่สังคมแบบทันสมัย มีการจัดตั้งองค์กรทางสังคมเพื่อให้คนในชุมชนได้ใช้เป็น "เวที" ของการพึ่งพาอาศัยกัน ซึ่งเป็นความสัมพันธ์ในลักษณะที่คล้ายคลึงกับสิ่งที่ โรเบิร์ต พุทนั่ม เรียกว่า การสร้างความสัมพันธ์แบบวิสาสะ (association) ความสำเร็จของการจัดองค์กรต่างๆ สามารถเห็นเป็นรูปธรรมชัดเจน เช่น การที่กลุ่มออมทรัพย์มีสมาชิกจำนวนมาก สามารถขยายเครือข่ายไปได้กว้าง และจำนวนเงินของกลุ่มออมทรัพย์ก็เพิ่มขึ้นเรื่อยๆ อย่างน่าประทับใจ คำถามที่น่าจะได้ถามต่อไปก็คือนอกจากกลุ่มออมทรัพย์จะสามารถบริหารงานจนทำให้คนเกิดความไว้วางใจในกลุ่มออมทรัพย์ (ซึ่งอาจจะไม่ต่างไปจากการไว้ใจในระบบธนาคาร แต่กลุ่มออมทรัพย์สามารถนำผลได้ของกลุ่มหมุนเวียนกลับมาให้สมาชิกได้มากกว่าธนาคารที่จัดการโดยคนภายนอก) การมีองค์กรทางสังคมในรูป

แบบต่างๆ ที่เป็นอยู่นี้ ส่งผลถึงการอยู่ร่วมกันของคนในชุมชนโดยรวมอย่างไร ความสัมพันธ์ของคนในชุมชนแตกต่างจากสมัยที่ยังไม่มีกระบวนการเหล่านี้หรือไม่

การเลือกชุมชนเพื่อเป็นตัวแทนปรากฏการณ์ความเข้มแข็ง

ผลที่ติดตามมาจากกระบวนการพัฒนาประเทศไปสู่ความทันสมัย และนโยบายของรัฐในการนำส่วนเกิน และทรัพยากรจากภาคเกษตรไปพัฒนาภาคอุตสาหกรรม ได้แก่ความอ่อนแอของชุมชนในด้านต่างๆ โดยที่ในระยะเวลาต่อมา ชุมชนจำนวนหนึ่งได้ปรับตัวจนสามารถสร้างความเข้มแข็งให้กับชุมชนได้ในระดับหนึ่ง ความรู้ที่ได้จากวรรณกรรม และผลการวิจัย พอจะนำมาสรุปเป็นกรอบความคิดเพื่อเลือกชุมชนในการศึกษาครั้งนี้ได้ดังนี้

มิติทางด้านเศรษฐกิจ ในช่วงของการสร้างกระบวนการปรับเปลี่ยนไปสู่สังคมอุตสาหกรรม ชาวชนบทจำนวนมาก ได้พยายามหาวิธีปรับปรุงการผลิตของตนเอง ตามความรู้ความสามารถเท่าที่มีอยู่ เพื่อเพิ่มผลผลิต ดังนั้น เมื่อตลาดโลกมีความต้องการสินค้าภาคเกษตรมากขึ้น และประเทศไทยเองก็ต้องการรายได้จากภาคเกษตรมาเกื้อหนุนการพัฒนาภาคอุตสาหกรรม ชุมชนชนบทจำนวนมากได้รับการจูงใจให้มีการใช้ปุ๋ย ยาฆ่าแมลง เมล็ดพันธุ์พืชใหม่ๆ ที่ให้ผลผลิตสูง รวมทั้งการใช้อุปกรณ์การผลิตและเครื่องจักรแทนแรงคนและแรงสัตว์ ซึ่งล้วนมีผลทำให้ต้นทุนในการผลิตสูงขึ้น ความต้องการเงินทุนมากขึ้น และขณะเดียวกันก็ต้องพึ่งพาตลาดภายนอกชุมชนเพื่อขายผลผลิต แต่เนื่องจากการเปลี่ยนวิถีการผลิตจากการผลิตเพื่อบริโภคไปสู่การผลิตเพื่อขาย เป็นการเปลี่ยนแปลงที่จำกัดขอบเขตอยู่ในส่วนของการผลิตเป็นหลัก เทคโนโลยี ในส่วนอื่นๆ ที่เกี่ยวข้อง เช่น การตลาด การขนส่งสินค้า แหล่งสินเชื่อ การแปรรูปวัตถุดิบ การบรรจุหีบห่อ ฯลฯ มิได้รับการปรับเปลี่ยนให้สอดคล้องกับวิถีการผลิตเพื่อขาย ผลที่ติดตามมาก็คือ ชาวชนบทในฐานะเป็นผู้ผลิต ไม่มีอำนาจต่อรองในระบบที่ตนเองเข้าไปติดต่อสัมพันธ์ด้วย ไม่ว่าจะเป็นในด้านระบบตลาด ระบบราคา ระบบสินเชื่อ หรือระบบการแปรรูปสินค้า เป็นต้น ในที่สุดชาวชนบทจำนวนมากได้กลายเป็นผู้อ่อนแอในระบบเศรษฐกิจแบบใหม่ เช่น กลายเป็นผู้มีหนี้สิน หรือสูญเสียที่ดินอันเป็นปัจจัยการผลิตสำคัญ หรือกลายเป็นแรงงานรับจ้าง หรือมีรายได้ไม่เพียงพอแก่การดำรงชีวิตอย่างมีคุณภาพ

ดังนั้น ความเข้มแข็งในทางเศรษฐกิจของชุมชน จึงน่าจะพิจารณาจาก ศักยภาพของชุมชนในการจัดระบบเศรษฐกิจ ที่เอื้อให้สมาชิกในชุมชนสามารถปรับตัวให้เข้ากับการผลิตเพื่อการค้า คือมีกลไกในการระดมเงินทุนของชุมชน เพื่อเป็นสินเชื่อให้กับสมาชิกในชุมชน มีการจัดระบบการผลิตที่สามารถลดต้นทุนการผลิตทั้งในด้านการใช้เครื่องมือเครื่องทุ่นแรงในการผลิต ความสามารถในการจัดหาเมล็ดพันธุ์ที่มีคุณภาพ และราคาถูก ความสามารถในการสร้างมูลค่าเพิ่มให้กับสินค้า การเพิ่มแหล่งรายได้ให้มีความหลากหลาย เช่น การพัฒนาธุรกิจชุมชน รวมทั้งการจัดการเรื่องการตลาด

ภาพสะท้อนความอ่อนแอของชุมชนได้แก่ การที่ชุมชนต้องพึ่งแหล่งสินเชื่อจากนายทุน หรือธนาคาร การที่ต้องขายสินค้าให้กับคนกลาง และไม่มีอำนาจต่อรองในเรื่องราคา การผลิตเฉพาะสินค้าขั้นปฐม หรือสิน

ค้าที่เป็นวัตถุดิบ โดยไม่มีการแปรรูปสินค้าเพื่อเพิ่มมูลค่า หรือเพื่อให้สามารถเก็บรักษาสินค้าไว้ให้ได้นาน การผูกติดอยู่กับการผลิตเพียงอย่างเดียว และมุ่งหารายได้จากการเป็นแรงงานรับจ้างราคาถูก โดยนัยนี้จึงอาจกล่าวได้ว่า การจัดระเบียบทางสังคมของชุมชน ไม่เอื้อให้ชุมชนสามารถตอบสนองความต้องการจำเป็นทางด้านเศรษฐกิจแก่สมาชิกของชุมชนได้ ทำให้ชุมชนมีความอ่อนแอทางด้านเศรษฐกิจ

ส่วนชุมชนที่ปรับตัวได้ มีแนวโน้มจะเป็นชุมชนที่สามารถพัฒนากิจกรรมทางเศรษฐกิจที่อาศัยปัจจัยการผลิตในชุมชน มีการพึ่งพาเงินทุน และเทคโนโลยีจากภายนอกชุมชนน้อย และสามารถนำผลผลิตที่ได้กลับมาบริโภคในชุมชนได้ ทั้งนี้เพื่อลดการพึ่งพิงตลาดภายนอก ตัวอย่างกิจกรรมทางเศรษฐกิจที่ได้รับการพัฒนาขึ้นมาในชุมชนต่างๆ หลายแห่ง และช่วยเพิ่มความเข้มแข็งให้กับชุมชน ได้แก่ การทำไร่นาสวนผสม การทำธุรกิจของชุมชน การเปลี่ยนที่ดินจากนาข้าวไปเป็นสวนผลไม้ การทำเกษตรกรรมแบบธรรมชาติ (เศรษฐสยาม, 2540 ; นิธิ เอียวศรีวงศ์ , 2536) นอกจากนี้การปรับตัวของชุมชนหลายๆ แห่งยังรวมถึงการจัดระบบเงินออมขึ้นในชุมชน ซึ่งอาจจัดในรูปของกลุ่มออมทรัพย์ ทำให้คนในชุมชนมีแหล่งสำหรับการกู้ยืมเงินและมีผลกำไรไว้สำหรับเป็นสวัสดิการให้กับสมาชิกในยามเจ็บป่วยด้วย (พิทยา ว่องกุล , 2539)

มิติทางด้านทรัพยากรทรัพยากรธรรมชาติ ระบบเศรษฐกิจที่เป็นการผลิตเพื่อการค้า ซึ่งเป็นระบบที่ต้องการการลงทุนสูง และการขายผลผลิตต้องพึ่งพากลไกตลาดภายนอกชุมชน ทำให้ชาวชนบทตกอยู่ในภาวะของการไม่มีความปลอดภัยทางด้านเศรษฐกิจ มีความเสี่ยงต่อการเป็นหนี้สิน อันเนื่องจากดินฟ้าอากาศ โรคพืช และความผันผวนของราคาสินค้า ภาวะนี้มีผลทำให้ชาวชนบทจำนวนมากต้องสูญเสียที่ดินเนื่องจากประสบการขาดทุนในระบบตลาดติดต่อกัน และตกอยู่ในฐานะการเป็นชาวนาไร้ที่ดิน และกลายเป็นแรงงานรับจ้างราคาถูก (ยศ สันตสมบัติ , 2539) นอกจากนี้ระบบการผลิตพืชเชิงเดี่ยวเพื่อการค้า ยังมีผลทำให้ระบบนิเวศของชุมชนถูกทำลายลง การปลูกพืชเชิงเดี่ยวที่มีการใช้ปุ๋ยเคมี และยาฆ่าแมลง ทำให้ดินขาดความอุดมสมบูรณ์ตามธรรมชาติ แหล่งน้ำเน่าเสีย นอกจากนี้การถากถางป่าเพื่อปลูกพืชเศรษฐกิจ ก็มีส่วนทำให้ความชุ่มชื้นและปริมาณน้ำลดลง ชาวชนบทซึ่งเคยมีชีวิตอยู่ด้วยการพึ่งพาธรรมชาติ หาของป่า หรือจับปลา ปู หอย เป็นอาหาร ต้องหันไปพึ่งการใช้เงินซื้ออาหารเพื่อการบริโภค ทั้งนี้เพราะทรัพยากรที่เคยมีอยู่ตามธรรมชาติหมดไป

การเพิ่มขึ้นของจำนวนประชากร ก็มีส่วนสำคัญที่ทำให้เกิดข้อจำกัดในการเข้าถึงทรัพยากร ในอดีตคนในชุมชนสามารถเพิ่มพื้นที่ทำกิน ได้โดยการบุกเบิกพื้นที่ โดยปริมาณของพื้นที่ที่บุกเบิกกำหนดโดยแรงงานที่ครอบครัวมีอยู่ และโดยความต้องการในการบริโภค โอกาสการเข้าถึงทรัพยากรธรรมชาติที่เป็นที่ดินของคนในชุมชนจึงไม่แตกต่างกันนัก เมื่อมีการปลูกพืชเพื่อขาย และจำนวนพื้นที่ที่คนสามารถบุกเบิกได้มีน้อยลง หรือไม่มีเลย ที่ดินกลายเป็นทรัพยากรที่เข้าถึงได้ยาก และได้กลายเป็นทรัพยากรที่ถูกตีราคาเป็นเงิน มีการซื้อขาย จำนอง กันได้ ในชุมชนชนบทบางแห่ง สมาชิกในชุมชนเกือบทั้งหมดไม่ได้เป็นเจ้าของที่ดิน หากแต่ต้องเช่าที่ดินทำกิน หรือเป็นแรงงานรับจ้างในที่ดินของผู้อื่น หรือต้องย้ายถิ่นไปทำงานในที่ไกลๆ

นอกจากทรัพยากรธรรมชาติที่เป็นที่ดินแล้ว แหล่งน้ำก็เป็นแหล่งทรัพยากรธรรมชาติที่คนในชุมชนถือว่า เป็นสิ่งที่ทุกคนเป็นเจ้าของร่วมกัน ชุมชนบางแห่งมีการจัดระบบการใช้น้ำที่ให้ทุกคนมีส่วนร่วมในการตัดสินใจ และวางกติการการแบ่งปันน้ำร่วมกัน แต่ในพื้นที่หลายๆ แห่ง เมื่อรัฐเข้าไปจัดการในเรื่องระบบการชลประทาน เช่น มีการสร้างคลองส่งน้ำ ซึ่งในหลายๆ กรณี น้ำขาดแคลน และต้องมีการแบ่งปันการใช้น้ำ โดยเจ้าหน้าที่ของรัฐจะเป็นผู้กำหนด เวลา และจำนวนน้ำที่ปล่อยมาให้เกษตรกรใช้ โดยนัยนี้ ชุมชนจึงไม่มีส่วนร่วมในการตัดสินใจ และกำหนดกติกาการจัดระบบการใช้น้ำ ซึ่งเป็นทรัพยากรธรรมชาติที่สำคัญใน การผลิต การขยายตัวของอุตสาหกรรมในส่วนภูมิภาค ก็มีผลต่อทรัพยากรน้ำเพื่อการเกษตรเช่นกัน การปล่อยน้ำเสียจากโรงงานอุตสาหกรรม ทำลายคุณภาพของน้ำจนไม่สามาถนำไปใช้ในการเกษตรได้ หรือในที่บางแห่ง น้ำเสียจากโรงงานอุตสาหกรรม ทำให้เกิดวัชพืชในนาของชาวบ้านอย่างรุนแรง จนไม่สามารถปราบได้ และชาวนาต้องขายที่นานั้นไปเพราะทำนาไม่คุ้มค่าปราบวัชพืช (นิธิ เอี่ยวศรีวงศ์ , 2536 : 11) หรือในชุมชนที่ดำรงชีวิตโดยอาศัยทรัพยากรธรรมชาติป่าชายเลนก็เช่นกัน การทำนากุ้งกุลาดำของนายทุน ก็มีผลทำให้ ชาวบ้านซึ่งเคยพึ่งพาอาศัยการจับสัตว์น้ำ เช่น หอย ปู ปลา ต้องสูญเสียแหล่งทรัพยากรทางด้านเศรษฐกิจ และกลายเป็นแรงงานรับจ้างไปในที่สุด

ความเข้มแข็งของชุมชน อาจพิจารณาได้จาก ความสามารถของชุมชนในการจัดระบบการดูแลและแบ่งสรรทรัพยากรธรรมชาติ ให้เกิดประโยชน์และเป็นธรรมแก่สมาชิกของชุมชน ทำให้ชุมชนสามารถสร้างระบบการจัดการทรัพยากรให้เกิดประโยชน์สูงสุดแก่ชุมชนได้ (ประเวศ วะสี , 2536) สำหรับชุมชนที่อ่อนแอในหลายๆ กรณี ทรัพยากรธรรมชาติไม่ว่าจะเป็นที่ดินหรือน้ำ ไม่ได้เป็นของชุมชน หากแต่เป็นของนายทุนภายนอกชุมชน หรือรัฐได้มอบให้เจ้าหน้าที่ของรัฐเข้ามาดูแล หรือให้สัมปทานแก่พ่อค้า การขาดสิทธิในการเป็นเจ้าของทรัพยากรธรรมชาติของชุมชน นอกจากจะทำให้ชุมชนไม่อาจใช้ทรัพยากรให้เกิดประโยชน์กับชุมชนแล้ว ยังทำให้ชุมชนไม่อาจดูแล หรืออนุรักษ์ให้ทรัพยากรธรรมชาติดำรงอยู่อย่างยั่งยืน เพื่อเป็นการสร้างระบบนิเวศน์ที่ดีให้กับชุมชนด้วย

มิติทางด้านสังคม ความเข้มแข็งของมิติทางด้านสังคมของชุมชน สามารถพิจารณาได้ความสามารถของชุมชนที่จะจัดระเบียบทางสังคมของชุมชน ให้เอื้อต่อการที่สมาชิกของชุมชน จะอยู่ร่วมกันอย่างสันติสุข สามัคคี เอื้อเฟื้อ และช่วยเหลือเกื้อกูลกัน (ประเวศ วะสี , 2536) ทั้งนี้เพราะถึงแม้ว่า สถาบันครอบครัวจะถูกคาดหวังให้ทำหน้าที่ดังกล่าว แก่สมาชิกของครอบครัว แต่ในหลายๆกรณีครอบครัวเองอาจประสบปัญหา ไม่สามารถแก้ไขภาวะวิกฤตของครอบครัวได้โดยลำพัง หรือในเวลาที่ชุมชนประสบภาวะวิกฤต เช่น ฝนแล้ง พืชผลเสียหาย หรือผลผลิตราคาตกต่ำ ชุมชนจะต้องมีกลไก หรือการจัดระเบียบที่จะจัดสวัสดิการให้กับครอบครัวที่เดือดร้อน รวมทั้งความสามารถของชุมชนที่จะจัดการกับภาวะวิกฤตของชุมชน หรือจัดการกับสิ่งที่เข้ามาคุกคามสันติสุขของชุมชน เช่น การมีโจรผู้ร้าย การเข้ามาของสิ่งเสพย์ติด หรือการพนัน ความสามารถของชุมชน ที่จะจัดระเบียบทางสังคมของชุมชน ให้สามารถร่วมกันแก้ไขปัญหาที่เกิดขึ้นในชุมชน ไม่ว่าปัญหานั้นจะเกิดจากสมาชิกของชุมชน หรือเกิดจากคนภายนอกชุมชน เป็นสิ่งที่สะท้อนให้เห็นถึงแรงเกาะ

เกี่ยวที่คนในชุมชนมีต่อกัน และสะท้อนให้เห็นถึงศักยภาพของชุมชนในการสร้างกลไกให้สังคมดำรงอยู่ได้อย่างมั่นคง มีสันติสุข และมีความสามัคคี ซึ่งเป็นรากฐานของความเข้มแข็งของชุมชน

ความเข้มแข็งทางด้านสังคมของชุมชน จึงน่าจะพิจารณาจากการที่ชุมชนสามารถสร้างกลไกที่จะทำให้คน มีจิตสำนึกต่อส่วนรวม มีความผูกพันกับสมาชิกอื่นๆ ในชุมชน โดยเฉพาะการดำรงรักษาการจัดระเบียบความสัมพันธ์แบบเดิม ที่คนสามารถรวมกลุ่มกันอย่างไม่เป็นทางการเพื่อช่วยเหลือกันในด้านแรงงาน (เช่น การลงแขกในภาคกลาง หรือการเอาม้อในภาคอีสาน) รวมไปถึงความสามารถในการจัดระเบียบทางสังคมที่จะขจัดปัญหาความขัดแย้ง ความรุนแรง หรือภาวะวิกฤต ที่อาจเกิดขึ้นในชีวิตประจำวันของคนในชุมชนได้ นอกจากนี้ยังอาจดูได้จากความสามารถของชุมชนที่จะจัดระบบสวัสดิการ และเพื่อตอบสนองต่อความต้องการจำเป็นที่อาจเกิดขึ้นในชุมชน ความอ่อนแอของชุมชนในมิติทางด้านสังคมอาจดูได้จาก ทัศนะของคนในชุมชนที่มองว่า ทางออกของปัญหาต่างๆที่เกิดขึ้นในชุมชน ไม่ได้อยู่ที่คนในชุมชนจะร่วมมือแก้ไขปัญหา หากอยู่ที่การเรียกร้องให้รัฐ หรือข้าราชการ หรือผู้มีอิทธิพล จะเข้ามาจัดการแก้ไขปัญหาให้ เพราะวิธีคิดเช่นนี้มีส่วนผลักดันในชุมชนชนบทมีความอ่อนแอมากขึ้น เพราะต้องรอคอยการเข้ามาช่วยเหลือจากรัฐหรือจากองค์กรทางสังคมอื่นๆ แทนที่ชุมชนจะเป็นผู้กำหนดทางเลือก หรือแนวทางในการแก้ไขปัญหาของตนเอง โดยมีรัฐและองค์กรทางสังคมอื่นๆ เป็นผู้ร่วมทำงาน (partnership) เพื่อให้เป้าหมายที่ชุมชนตั้งไว้บรรลุผล

มิติทางด้านวัฒนธรรม วัฒนธรรมเป็นสิ่งที่ถูกสร้างขึ้นมาจากระบบความสัมพันธ์ และการจัดระเบียบการอยู่ร่วมกันของคนในชุมชน วัฒนธรรมเป็นความเชื่อ เป็นอุดมการณ์ เป็นคุณค่า เป็นมาตรฐาน ที่คนในชุมชนมีร่วมกัน คนในชุมชนจะมีความยึดโยง เกาะเกี่ยว และสามารถดำเนินชีวิตชุมชนไปได้อย่างราบรื่น เพราะสมาชิกของชุมชน มีวัฒนธรรมร่วมกัน วัฒนธรรมเป็นสิ่งที่ถูกถ่ายทอดจากคนรุ่นหนึ่ง ไปสู่คนอีกรุ่นหนึ่ง กระบวนการนี้เป็นกลไกที่ทำให้สังคมมีเอกลักษณ์ และเอกภาพ (ประเวศ วะสี , 2536 ; Olsen , 1968 : 54-60) การมีชีวิตอยู่ร่วมกันในชุมชนมาเป็นเวลานาน ทำให้คนในชุมชนสามารถสร้างสมวัฒนธรรมที่เกี่ยวข้องกับมิติต่างๆ ของชีวิตชุมชน เช่น การผลิต การบริโภค การรักษาโรค การสันทนาการ การแก้ไขปัญหาความขัดแย้ง การจัดสวัสดิการให้คนในชุมชน สิ่งเหลานี้อาจกล่าวได้ว่าเป็นภูมิปัญญาที่คนในชุมชนได้สะสมและถ่ายทอดสืบต่อกันมา โดยผ่านกระบวนการเรียนรู้ที่ไม่เป็นทางการ เช่น โดยการฝึกปฏิบัติ โดยผ่านกระบวนการเรียนรู้ หรือโดยผ่านกระบวนการอบรมสั่งสอน ซึ่งมีผลทำให้สมาชิกของชุมชนได้เรียนรู้ที่จะดำรงชีวิตอยู่ในชุมชน และเป็นส่วนสำคัญที่ทำให้ชุมชนดำรงอยู่ได้อย่างเข้มแข็ง

การเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นในชุมชนชนบทของไทย ได้ส่งผลกระทบที่สำคัญต่อการสืบทอดภูมิปัญญาของชุมชน อย่างน้อย 2 ประการคือ ประการแรก แนวทางการพัฒนาของไทยที่ผ่านมา ทำให้คนชนบทมีแนวโน้มจะมองการดำรงชีวิตอยู่ในภาคเกษตรกรรม ในแง่ลบ เพราะเป็นอาชีพที่มีความเสี่ยงต่อดินฟ้าอากาศ หรือการขายผลผลิตทางการเกษตรได้ในราคาต่ำ และยังมองว่าการดำรงชีวิตอยู่ในภาคเกษตรเป็นทางเลือกที่เสียเปรียบ สำหรับคนในปัจจุบัน คนชนบทจำนวนมากจึงปฏิเสธที่จะให้คนรุ่นลูกดำเนินชีวิตตามแบบอย่างที่พ่อ

แม่เคยเป็น และพยายามใช้ระบบการศึกษาที่รัฐจัดให้ เป็นเครื่องมือในการทำให้คนรุ่นใหม่ ได้งานอาชีพนอกภาคเกษตรกรรม ซึ่งถูกมองว่าเป็นอาชีพที่มีความมั่นคงและมีเกียรติ ดังนั้นการถ่ายทอดวัฒนธรรมที่เป็นภูมิปัญญาของชุมชน จากรุ่นพ่อแม่ไปสู่รุ่นลูก จึงกระทำอย่างมีข้อจำกัด และมีส่วนสำคัญที่ทำให้คนรุ่นใหม่จำนวนมาก มองไม่เห็นความสำคัญของการดำรงชีวิตอยู่ในชุมชน ประการที่สอง แนวทางการพัฒนาที่ไม่ให้ความสำคัญกับการพัฒนาภูมิปัญญาท้องถิ่น ให้สอดคล้องกับสภาพการณ์ที่เปลี่ยนแปลงไป เช่น เทคโนโลยีในการผลิต การจัดระบบสินเชื่อ ระบบการแลกเปลี่ยนแรงงาน ระบบตลาด ระบบการดูแลจัดสรรทรัพยากรธรรมชาติหากแต่ใช้การนำเอา เครื่องมือ อุปกรณ์ ความรู้ และทักษะ จากภายนอกชุมชน เข้ามาสู่ชุมชน มีส่วนสำคัญที่ทำให้ คนในชุมชนละเลยการปรับเปลี่ยนภูมิปัญญาที่เคยมีมาแต่เดิมให้สอดคล้องกับการเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้น หากแต่รับเอาสิ่งใหม่จากภายนอกเข้ามาสู่ชุมชน ทำให้ภูมิปัญญาชุมชนซึ่งเคยเป็นสายใยเชื่อมโยงคนในชุมชนให้ดำรงชีวิตอยู่ร่วมกัน หมดความสำคัญลง ทำให้ชุมชนมีความอ่อนแอ เพราะคนมีแนวโน้มจะมีชีวิตแบบต่างคนต่างอยู่ และดำรงชีวิตโดยพึ่งพิงระบบภายนอกสูง

นอกจากแนวทางการพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมของไทย จะมีผลทำให้กระบวนการเรียนรู้ของชุมชนจำกัด มีจุดเน้นอยู่ที่การศึกษาในระบบ ละเลยการถ่ายทอดและปรับเปลี่ยนภูมิปัญญาของชุมชนให้สอดคล้องกับภาวการณ์ที่เปลี่ยนไป แล้ว การพัฒนาที่เน้นการเจริญเติบโตทางด้านอุตสาหกรรม ได้พยายามขยายตลาดบริโภคภายในประเทศให้มากขึ้น การกระตุ้นให้มีการบริโภคสินค้าต่างๆ ที่ไม่เคยเป็นที่ต้องการมาก่อน ได้กระทำในรูปแบบต่างๆ ไม่ว่าจะเป็น การขยายตลาดให้เข้าถึงมือประชาชนได้ง่ายขึ้น หรือการโฆษณาสินค้าผ่านสื่อต่างๆ หรือการใช้วาทกรรมต่างๆ ที่เกี่ยวข้องกับวิถีชีวิตของคนที่ทันสมัย คนในเมือง หรือคนที่เจริญแล้ว มีส่วนสำคัญที่ทำให้เกิดภาวะที่เรียกว่า "บริโภคนิยม" ขึ้นในสังคมไทยโดยทั่วไป ซึ่งรวมถึงคนชนบทด้วย สิ่งเหล่านี้มีผลทำให้ชุมชนไทยจำนวนมากมีความต้องการสินค้าที่ผลิตจากภาคอุตสาหกรรมมากขึ้น ต้องการเงินมากขึ้น ซึ่งมีส่วนกระตุ้นให้คนพยายามเพิ่มผลผลิตด้วยการลงทุนให้มากขึ้น นำไปสู่ภาวะที่ต้องพึ่งพิงเงินทุน เทคโนโลยี และตลาด จากระบบซึ่งชาวชนบทมีอำนาจต่อรอง ในระดับที่ต่ำลงทุกที ชุมชนในที่นี้ อาจหมายรวมถึงหมู่บ้านมากกว่า 1 หมู่ โดยหมู่บ้านเหล่านี้ จะดำเนินกิจกรรมทางสังคมร่วมกัน อาจไปวัด หรือใช้แหล่งน้ำร่วมกัน

ความเข้มแข็งในทางวัฒนธรรมของชุมชน อาจดูได้จาก ความสามารถของชุมชนในการแก้ไขปัญหาด้วยสติปัญญา มีการแลกเปลี่ยนความรู้กันอย่างกว้างขวางและต่อเนื่อง มีการสืบสานภูมิปัญญาความรู้ ชุมชนมีความเชื่อมั่นในศักยภาพ ภูมิปัญญา และมีความภาคภูมิใจในชุมชน การศึกษานี้ได้เลือกศึกษาชุมชนที่มีสามารถปรับตัว จนสามารถสร้างความเข้มแข็งขึ้นมาได้ในลักษณะต่างๆกัน ความหลากหลายของชุมชนที่เลือกมานี้จะช่วยให้ทฤษฎีที่สร้างขึ้นมามีอำนาจในการอธิบายสูง ชุมชนที่มีเศรษฐกิจแบบเพียงพอ คือมีการผลิตที่มีการพึ่งปัจจัยในการผลิตและตลาดภายนอกน้อย (เช่น ชุมชนที่มีการเกษตรแบบผสมผสาน)

โครงการวิจัยนี้ ได้เลือกชุมชนที่เคยผ่านประสบการณ์ของการผจิญกับการแผ่ขยาย ของสิ่งที่เรียกว่าเป็นการพัฒนา หรือ ความทันสมัย ไม่ว่าจะเป็นในด้านเทคโนโลยีการผลิต การแผ่ขยายของตลาดสินค้าต่างๆ

เข้าไปในชุมชน การเข้ามาของถนน ไฟฟ้า ระบบชลประทาน รวมทั้งระบบการบริการของรัฐทางด้านการศึกษา สาธารณสุข ซึ่งล้วนมีผลกระทบต่อวิถีการดำรงชีวิตของชุมชนอย่างรุนแรง ทำให้ชุมชนต้องเผชิญกับปัญหาต่างๆมากมาย แต่ชุมชนก็ได้พยายามปรับตัวพลิกฟื้นความเข้มแข็งของชุมชนด้วยวิธีการต่างๆ จนสามารถจัดการกับปัญหาต่างๆได้ ในระดับที่คนในชุมชนมีความรู้สึกมั่นคงปลอดภัยในการดำรงชีวิตอยู่ภายในชุมชนของตนเอง และมองว่าชุมชนเป็นที่ที่สามารถตอบสนองต่อความต้องการจำเป็นในชีวิตได้ การศึกษานี้ได้กำหนดเกณฑ์ในการเลือกชุมชนดังต่อไปนี้

- ชุมชนที่มีการปลูกพืชเศรษฐกิจหรือปลูกพืชเชิงเดี่ยว โดยมีการสร้างกลไกการจัดการในเรื่องแหล่งทุน การผลิต การขาย ที่มีอำนาจต่อรองสูง ทำให้ชุมชนสามารถดำรงชีวิตอยู่ในระบบเศรษฐกิจแบบทุนนิยมได้อย่างเข้มแข็ง ชุมชนที่เลือกศึกษา ได้แก่ ชุมชนบ้านโรงสี ในอำเภอกุดชุม จังหวัดยโสธร ซึ่งคนส่วนใหญ่ปลูกข้าวเป็นหลัก และชุมชนมีโรงสีเป็นของตนเอง โดยตั้งในรูปของสหกรณ์โรงสี คนในชุมชนสามารถเป็นสมาชิกโดยการซื้อหุ้นของสหกรณ์

- ชุมชนที่มีการ diversify กิจกรรมทางเศรษฐกิจ เพื่อให้มีแหล่งที่มาของรายได้ทั้งจาก ภาคเกษตรกรรม งานหัตถกรรม งานที่เป็นธุรกิจของชุมชน โดยสมาชิกของชุมชนไม่ต้องย้ายถิ่นออกจากชุมชน ชุมชนที่เลือกศึกษา ได้แก่ ชุมชนบ้านวัดขวาน ซึ่งประกอบไปด้วยหมู่บ้านต่างๆ ในเขตตำบลวัดขวาน อำเภอโพทะเล จังหวัดพิจิตร ซึ่งเป็นตำบลที่มีการทำการเกษตรกรรมที่หลากหลาย ได้แก่ การเลี้ยงปลาดุก การปลูกไม้ผล การเลี้ยงเป็ดไข่ การผลิตต่างๆ เหล่านี้ กระจายอยู่ตามหมู่บ้านต่างๆ โดยผู้ที่ทำอาชีพแบบเดียวกัน จะมีการรวมกลุ่มหรือร่วมมือกันอย่างไม่เป็นทางการ หรือพึ่งพาอาศัยกัน โดยมิได้มีขอบเขตของหมู่บ้านเป็นตัวกำหนดการทำกิจกรรมร่วมกัน ความหมายของชุมชนในที่นี้ จึงหมายรวมถึงหมู่บ้านทั้งหมดในเขตตำบลวัดขวาน

- ชุมชนที่มีวิถีการผลิตที่ต้องอาศัยทรัพยากรธรรมชาติ และสามารถสร้างกลไกเพื่อรักษาระบบนิเวศได้อย่างมีประสิทธิภาพ ทำให้คนในชุมชนดำรงชีวิตอยู่ในชุมชนได้อย่างเข้มแข็ง (เช่น ชุมชนที่ดำรงชีวิตอยู่ด้วยการพึ่งพาอาศัยป่าชายเลน) ชุมชนที่เลือกศึกษา ได้แก่ ชุมชนทางเลน อำเภอสิงหนคร จังหวัดสงขลา ซึ่งเป็นชุมชนของชาวประมงขนาดเล็ก ประชาชนนับถือศาสนาอิสลาม คนได้ร่วมมือกันต่อต้านการประมงที่ใช้ "อวนรุน" ซึ่งเป็นเครื่องมือการจับปลาที่ทำลายระบบนิเวศ และสร้างความเดือดร้อนให้ชาวประมงขนาดเล็กที่ใช้ "ไซตู้" เป็นเครื่องมือ การต่อสู้ได้ดำเนินการอย่างต่อเนื่องเป็นเวลากว่า 10 ปี และสามารถยุติการทำอวนรุนได้

- ชุมชนที่มีการจัดการในเรื่องเงินออมและแหล่งทุนสำหรับสมาชิกของชุมชน ที่เข้มแข็ง ไม่ต้องพึ่งพาระบบธนาคาร หรือการกู้ยืมเงินในระบบอุปถัมภ์ ชุมชนที่เลือกศึกษา ได้แก่ ชุมชนบ้านไศลทัศน์ อำเภอสารภี จังหวัดเชียงใหม่

- ชุมชนที่มีการสร้างกลไกให้คนมีจิตสำนึกต่อส่วนรวม สมาชิกจะอยู่ร่วมกันอย่างสันติสุข มีความสามัคคี เอื้อเฟื้อ และช่วยเหลือเกื้อกูลกัน ชุมชนที่เลือกศึกษา ได้แก่ ชุมชนเนินมะกอก อำเภอสารภี จังหวัดเชียงใหม่

- ชุมชนที่เคยมีปัญหาทางด้านเศรษฐกิจ แต่มีโครงการพัฒนาบางอย่างเข้าไป และก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลงไปในทางที่ดีขึ้น คือ ชุมชนมีความเข้มแข็งขึ้น พึ่งตนเองทางเศรษฐกิจได้มากขึ้น ชุมชนที่เลือกศึกษา ได้แก่ ชุมชนบ้านดงผึ้ง ที่อยู่ในอำเภอมหาชนะชัย จังหวัดยโสธร ซึ่งคนส่วนใหญ่ปลูกข้าว โดยในอดีตต้องนำข้าวไปขายที่โรงสีนอกชุมชน ต่อมาชุมชนสามารถทำสหกรณ์ร้านค้า ได้เงินสะสมจำนวนหนึ่ง ได้พยายามขอให้ภาครัฐให้เงินทุนมาตั้งสหกรณ์โรงสีของหมู่บ้าน โดยร่วมเงินสมทบกันระหว่างเงินของสหกรณ์ร้านค้า และเงินช่วยเหลือจากรัฐ เพื่อก่อตั้งโรงสี โดยในการก่อตั้งโรงสี ได้รับคำแนะนำบางอย่างจากสหกรณ์โรงสีที่กุดชุม ทำให้สามารถดำเนินการรับซื้อข้าวและขายข้าว จนสมาชิกมีเงินปันผล และสหกรณ์โรงสีมีเงินสะสม
- ชุมชนที่ได้รับผลกระทบจากการขยายตัวของอุตสาหกรรม และสามารถปรับตัวเองให้ได้รับผลประโยชน์จากการดำรงชีวิตอยู่ในเศรษฐกิจ 2 ระบบได้อย่างเข้มแข็ง รวมทั้งสามารถสร้างอำนาจต่อรองในเรื่องของระบบนิเวศน์กับโรงงานอุตสาหกรรมได้ ชุมชนที่เลือกศึกษา ได้แก่ ชุมชนบางโหนด อำเภอหาดใหญ่ จังหวัดสงขลา เป็นชุมชนรอบๆทะเลสาบสงขลาตอนใต้ ซึ่งได้รับผลกระทบทั้งจากโรงงานอุตสาหกรรมในเขตอำเภอหาดใหญ่ การปล่อยน้ำเสียจากตัวเมืองหาดใหญ่ และการสร้างเขื่อนทางตอนเหนือของทะเลสาบ ทำให้น้ำในทะเลสาบเน่าเสีย สัตว์น้ำจำนวนมากสูญพันธุ์และมีจำนวนลดน้อยลง คนได้รับความเดือดร้อน จึงได้มีผู้นำที่เริ่มดำเนินการ ต่อรอง ต่อสู้ กับโรงงานอุตสาหกรรมและเจ้าหน้าที่ของรัฐ กระบวนการต่อสู้นี้ได้เริ่มมาเป็นระยะเวลานานกว่า 10 ปี และดำเนินการมาอย่างต่อเนื่อง ถือเป็นกระบวนการต่อรองและต่อสู้ที่ช่วยให้ชาวบ้านได้รับข่าวสารข้อมูล และสามารถติดตามการดำเนินการของรัฐ และโรงงานอุตสาหกรรมได้ระดับหนึ่ง แม้ว่าพลังของชุมชนจะไม่สามารถได้ชัยชนะในกระบวนการต่อสู้ก็ตาม
- ชุมชนที่มีความเข้มแข็งทางการเมือง คือ สมาชิกของชุมชนมีส่วนร่วมในการบริหารส่วนท้องถิ่นอย่างจริงจัง สามารถผลักดันให้องค์กรบริหารส่วนท้องถิ่นดำเนินการเพื่อตอบสนองต่อความต้องการชุมชนได้อย่างแท้จริง ชุมชนที่เลือกศึกษา ได้แก่ ชุมชนวัดขวาน อำเภอโพทะเล จังหวัดพิจิตร ซึ่งเป็นชุมชนที่มีกำนันที่เข้มแข็ง ทำประโยชน์เพื่อส่วนรวม เป็นที่ยอมรับของผู้ใหญ่บ้าน และคนในหมู่บ้านต่างๆ สามารถดึงให้คนเข้ามามีส่วนร่วมในกิจกรรมสาธารณะได้อย่างต่อเนื่อง

เข้าสู่ชุมชนเพื่อศึกษาปรากฏการณ์ความเข้มแข็งของชุมชน

ชุมชนทั้ง 9 แห่งที่เลือกศึกษาเป็นชุมชนหมู่บ้านซึ่งตั้งอยู่ในภาคเหนือ ภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ภาคใต้ และภาคกลางของประเทศไทย นิยามของชุมชนในที่นี้มิได้ถือเอาการแบ่งเขตของทางราชการ เช่น หมู่บ้าน ตำบล เป็นเกณฑ์ในการแบ่ง แต่ได้อาศัยเครือข่ายของความสัมพันธ์ในกิจกรรม ที่สะท้อนปรากฏการณ์ที่ต้องการศึกษาเป็นหลัก เช่น การศึกษาปรากฏการณ์ชุมชนที่มีความเข้มแข็งทางการเมืองในระดับท้องถิ่น ชุมชนที่เลือกศึกษาเป็นชุมชนของหมู่บ้านในตำบลวัดขวาน ซึ่งครอบคลุมหมู่บ้านทั้งหมดในตำบลนี้ หรือการศึกษาปรากฏการณ์ชุมชน ที่มีความเข้มแข็งในการผลิตข้าวเพื่อการค้า ได้เลือกชุมชนที่เป็นที่ตั้งของโรงสีตำบลบาก

เรือ โดยได้มุ่งความสนใจไปที่หมู่บ้านดงผึ้ง ซึ่งเป็นหมู่บ้านที่เป็นตัวตั้งตัวตีในการก่อตั้งสหกรณ์โรงสี แม้ว่าเมื่อได้ตั้งโรงมาแล้ว จะมีหมู่บ้านอื่นๆ มาร่วมเป็นสมาชิกของโรงสี แต่จุดรวมความสนใจของการศึกษาจะอยู่ที่หมู่บ้านดงผึ้ง มากกว่าหมู่บ้านอื่นๆ เพราะหมู่บ้านดงผึ้ง เป็นที่ซึ่งสะท้อนปรากฏการณ์ของเรื่องที่ศึกษาได้ดีที่สุด เป็นต้น

ในการเลือกชุมชนที่ศึกษาทั้ง 9 แห่ง ผู้วิจัยได้พยายามศึกษาข้อมูลจากเอกสารต่างๆ เกี่ยวกับชุมชนเท่าที่มีอยู่ และได้พูดคุยปรึกษากับผู้รู้ในเรื่องชุมชน จากนั้นจึงได้เดินทางไปยังชุมชนต่างๆ หลายแห่งเพื่อเป็นการศึกษาในเบื้องต้นว่า ชุมชนใดบ้างที่สะท้อนปรากฏการณ์ที่ต้องการศึกษาได้ดีที่สุด โดยในการศึกษาเบื้องต้นนี้ได้ใช้วิธีการหลายอย่างตามความเหมาะสม เช่น การขอพูดคุยปรึกษากับผู้ที่ทำงานในระดับจังหวัด อำเภอ และตำบล การเข้าไปในหมู่บ้านเพื่อพูดคุยกับผู้ใหญ่บ้าน ผู้นำชุมชน พระสงฆ์ ชาวบ้าน ทั้งนี้เพื่อให้ได้ภาพกว้างๆของชุมชนที่อยู่ในข่ายที่จะศึกษา จากนั้นจึงได้เลือกชุมชนที่เหมาะสมสำหรับการศึกษารวม 9 แห่ง

ในการเข้าไปศึกษาปรากฏการณ์ของชุมชน 6 แห่ง ในภาคเหนือ ภาคตะวันออกเฉียงเหนือ และภาคใต้ ผู้วิจัยซึ่งประกอบด้วยนักวิจัยหลัก 3 คน และนักวิจัยซึ่งเป็นนิสิตระดับปริญญาเอกสาขาพัฒนศึกษาศาสตร์ 8-11 คน เป็นผู้เข้าศึกษาปรากฏการณ์ในชุมชน ส่วนชุมชนอีก 2 แห่งในภาคเหนือ มีนักวิจัยซึ่งจบการศึกษาระดับปริญญาเอกสาขาพัฒนศึกษาศาสตร์ เป็นหัวหน้าทีมเก็บข้อมูลโดยมีศึกษานิเทศน์และอาจารย์สังกัดสำนักงานการประถมศึกษาจังหวัดเชียงใหม่ 6 คน ซึ่งมีประสบการณในการศึกษาชุมชนเป็นอย่างดี เป็นผู้ร่วมในการวิจัย และในชุมชน 1 แห่งในหมู่บ้านภาคกลาง คณะผู้วิจัยหลัก 3 คน นิสิตระดับปริญญาเอกสาขาพัฒนศึกษาศาสตร์ 5 คน นิสิตระดับปริญญาเอกที่กำลังเรียนวิชาวิจัยเชิงคุณภาพ 12 คน เป็นนักวิจัย

การศึกษาปรากฏการณ์ของแต่ละชุมชน นักวิจัยหลักจะเข้าไปยังชุมชนที่ศึกษาเพื่อพบผู้นำชุมชนและผู้ให้ข้อมูลหลักที่อยู่ในชุมชนเป็นการล่วงหน้าก่อนทุกครั้งเพื่อแนะนำตนเอง อธิบายถึงความเป็นมาของโครงการวิจัย และขอความร่วมมือในการเข้ามาศึกษาในชุมชน รวมทั้งศึกษาข้อมูลเบื้องต้นเพื่อนำมากำหนดแนวทางในการศึกษา แนวทางการเลือกผู้ให้ข้อมูลหลัก และแนวทางการสัมภาษณ์ จากนั้นจึงได้มีการประชุมนักวิจัยเพื่อทำความเข้าใจร่วมกันเกี่ยวกับแนวทางการเข้าไปศึกษาปรากฏการณ์ในชุมชน จากนั้นคณะวิจัยจึงเข้าไปในชุมชน กระบวนการวิจัยนี้ได้ทำเหมือนกันในการเข้าไปศึกษาชุมชนทั้ง 9 แห่ง การศึกษานี้ได้ใช้วิธีการสัมภาษณ์ระดับลึก เป็นวิธีการหลักในการเก็บข้อมูล โดยส่วนใหญ่เป็นการสัมภาษณ์ผู้ให้ข้อมูลหลักแต่ละคน เฉพาะในบางกรณีจะเป็นการสัมภาษณ์สมาชิกของชุมชนเป็นกลุ่ม การสัมภาษณ์จะมีแนวทางการสัมภาษณ์เป็นแนวทางสำหรับการพูดคุย (ดูแนวทางการสัมภาษณ์ในภาคผนวก) แนวทางการสัมภาษณ์นี้มีลักษณะเป็นหัวข้อการสนทนากว้างๆ และหากเป็นคำถาม จะเป็นคำถามปลายเปิด เพื่อให้นักวิจัยได้พูดคุยกับผู้ให้ข้อมูลหลักอย่างไม่เป็นทางการ มีการเปิดประเด็นการสนทนาที่ไม่เตรียมการไว้ล่วงหน้าได้ ทั้งนี้เพื่อให้การเข้าถึงปรากฏการณ์ เป็นไปอย่างเปิดกว้าง ไม่ยึดติดอยู่กับแนวคิดที่ผู้วิจัยมีไว้ล่วงหน้า การสัมภาษณ์แต่ละครั้งมีช่วงเวลาไม่เท่ากัน แต่โดยทั่วไป จะใช้เวลาประมาณ 60-90 นาที มีในบางกรณีที่ใช้เวลายาวมากถึง 6 ชั่วโมง หรือในบางกรณี มีการขอพูดคุยหลายๆ ครั้ง ทั้งนี้ขึ้นอยู่กับประสบการที่ผู้ให้ข้อมูลหลักต้องการถ่ายทอดให้กับผู้

วิจัย ในการสัมภาษณ์ทุกครั้ง จะมีการบันทึกเทปการสัมภาษณ์และหลังจากนั้นจะนำเทปทั้งหมดมาถอดความแบบคำต่อคำ จากนั้นจึงพิมพ์บทสัมภาษณ์ทั้งหมด บทสัมภาษณ์เหล่านี้คือข้อมูลที่ได้นำมาวิเคราะห์และตีความอย่างละเอียดในภายหลัง

ในการศึกษาปรากฏการณ์ของชุมชน คณะผู้วิจัยจะกำหนดผู้ให้ข้อมูลหลักที่มีประสบการณ์ในเรื่องต่างๆในชุมชนไว้ล่วงหน้าก่อนวันสัมภาษณ์แต่ละวัน ทุกๆวันหลังจากการสัมภาษณ์ คณะผู้วิจัยจะมีการประชุมเพื่อหาข้อสรุปชั่วคราวเกี่ยวกับประเด็นที่ศึกษา จากนั้นจึงกำหนดผู้ให้สัมภาษณ์หลักคนต่อๆไป รวมทั้งจะมีการปรับเปลี่ยนประเด็นการสัมภาษณ์ ทั้งนี้เพื่อให้แน่ใจว่า ได้ศึกษาครอบคลุมปรากฏการณ์ต่างๆของชุมชนอย่างครบถ้วน ช่วงเวลาของการเก็บข้อมูลทั้ง 9 ชุมชน อยู่ระหว่างเดือน เมษายน 2541 ถึง ตุลาคม 2542 ผลการศึกษาชุมชนทั้ง 9 แห่งได้นำเสนอในรายงานวิจัยซึ่งเป็นเอกสารประกอบการสัมมนาหมายเลข 2 ถึงหมายเลข 10

บรรณานุกรม

ภาษาไทย

ไชยรัตน์ เจริญสินโอฬาร. 2540.

รัฐศาสตร์การบริหารรัฐกิจ ทฤษฎี: หนึ่งศตวรรษรัฐศาสตร์แนววิพากษ์, กรุงเทพมหานคร: ศูนย์วิจัยและผลิตตำรา มหาวิทยาลัยเกริก.

จุฬาพร โชติช่วงนิรันดร์. 2527.

ประวัติศาสตร์หมู่บ้าน: บ้านโป่โล, กรุงเทพมหานคร: สถาบันวิจัยและพัฒนา มหาวิทยาลัยขอนแก่น.

ฉัตรทิพย์ นาถสภา. 2533.

เศรษฐกิจหมู่บ้านไทยในอดีต, กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์สร้างสรรค์.

ฉัตรทิพย์ นาถสภา และพรพิไล เลิศวิชา. 2537.

วัฒนธรรมหมู่บ้านไทย, กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์สร้างสรรค์.

นิธิ เอียวศรีวงศ์. 2536.

ปัญหาท้าทายของสังคมไทย : ใครจะได้อะไร? อย่างไร? รายงานประกอบการประชุมบนหนทางสู่อนาคต, จัดโดย คณะมนุษยศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่ ณ โรงแรมสยามแอมบาสเดอร์จอมเทียน, 10-11 ธันวาคม.

นภาภรณ์ หะวานนท์. 2539.

"ทฤษฎีฐานราก: ทางเลือกในการสร้างองค์ความรู้" ใน นภาภรณ์ หะวานนท์ (บรรณาธิการ) **พัฒนศึกษาศาสตร์: ศาสตร์แห่งการเรียนรู้และถ่ายทอดการพัฒนา,** กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์แปลนโมทิฟ, หน้า 97-108.

ประเวศ วะสี. 2536.

แนวคิดและยุทธศาสตร์ สังคมสมานุภาพและวิชชา, กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์มูลนิธิโกมลคีมทอง.

ยศ สันตสมบัติ. 2539.

ท่าเกวียน, กรุงเทพมหานคร: โครงการจัดพิมพ์คบไฟ.

พรพิไล เลิศวิชา. 2532

คีรีวง จากไพร่หนีนายถึงธนาคารแห่งขุนเขา, กรุงเทพมหานคร:สำนักพิมพ์หมู่บ้าน.

พิทยา ว่องกุล. 2539.

เศรษฐธรรมและอธิปไตยชุมชนไทย, กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์อมรินทร์วิชาการ.

ฟิลิป เฮิร์ช. 2533.

"หมู่บ้านสู่รัฐ-รัฐสู่หมู่บ้าน" ใน **รัฐกับหมู่บ้านในไทยศึกษา** บรรณาธิการโดย อนัญญา ภุชงคกุล, กรุงเทพมหานคร: มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.

ประชาสังคม. 2541.

"ทุนทางสังคมบนรากฐานวัฒนธรรมไทย" **จดหมายข่าวประชาสังคม**, 5:5.

วิทูรย์ ปัญญากุล. 2540.

ภูมิปัญญาพื้นบ้านกับความหลากหลายทางชีวภาพ, กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์เคล็ดไทย.

เศรษฐสยาม, 2540.

ลัทธิบริโภคนิยมกับชุมชน, กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์สมาพันธ์จำกัด.

สุรเชษฐ เวชพิทักษ์. 2533.

รากฐานแห่งชีวิต วัฒนธรรมชนบทกับการพัฒนา, กรุงเทพมหานคร:สำนักพิมพ์หมู่บ้าน.

เสรี พงศ์พิศ และคณะ. 2538.

ปฏิรูปการศึกษาเพื่อปวงชน แล้วเราจะเข้าสู่ศตวรรษที่ 21 **ได้อย่างไร**, กรุงเทพมหานคร: สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย.

อุทัย ดุลยเกษม และอรศรี งามวิทยาพงศ์. 2540.

ระบบการศึกษากับชุมชน กรอบความคิด และข้อเสนอเพื่อการวิจัย, กรุงเทพมหานคร: สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย.

อานันท์ กาญจนพันธุ์. 2535.

"ความเป็นชุมชน" เอกสารประกอบการสัมมนาเรื่อง ทิศทางการวิจัยและการพัฒนาทางวัฒนธรรมในภาคเหนือ ณ จังหวัดเชียงใหม่ 28-29 สิงหาคม.

แอนดรู เทอร์ตัน. 2533.

"บรรดาอำนาจท้องถิ่นกับการแยกตัวทางสังคมในชนบท" ใน **รัฐกับหมู่บ้านในไทยศึกษา** บรรณาธิการโดย อนัญญา ภุชงคกุล, กรุงเทพมหานคร: มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.

ภาษาอังกฤษ

Ahluwalia, Montek. 1974.

"Income Inequality: Some Dimensions of the Problems" in Hollis Chinery et al. (editors), **Redistribution with Growth**, London: Oxford University Press.

Broom, L.; Selznick, P. and Darroch, D. 1995.

Sociology: A Text with Adapted Readings, London: Harper and Row.

Evans, Peter. 1979.

Dependent Development:: The Alliance of Multinational, State, and Local Capital

in **Brazil**, Princeton: Princeton University.

Fei, John and Ranis, Gustav. 1966.

"Agrarianism, Dualism and Economic Development" in Irma Adelman and Erik Thorbecke (editors), **The Theory and Design of Economic Development**, Baltimore: The John Hopkins Press.

Glaser, Barney. 1978.

Theoretical Sensitivity. Californaia: The Sociology Press.

Havanon, Napaporn. 1986.

Economic Development as Determinant of Rural-Urban Inequality and Urban Growth, The Case of Thailand, M.A. Thesis, Brown University.

Hirsch, Philip. 1990.

Development Dilemmas in Rural Thailand, Singapore: Oxford University.

Krongkael, Methi. 1975.

The Income Redistributional Effects of Taxes and Public Expenditures in Thailand: An Intertemporal Study, Ph.D. Dissertation, Michigan State University.

Lewis, Arthur. 1954.

"Economic Development with Unlimited Supplies of Labor", The Manchester School, 22 (May): 139-191.

Olsen, Marvin. 1968.

The Process of Social Organization, New Delhi: Oxford & IBH Publishing.

Putmam, Robert. 1993.

Making Democracy Work: Civic Traditions in Modern Italy, Princeton: Princeton University.

Ritzer, George. 1996.

Sociological Theory, New York: The McGraw-Hill Companies.

Smelser, Neil. 1973.

"Toward a Theory of Modernization in the Modern Society" in Amitai Etzioni and Eva Etzioi (eds), **Social Change: Sources, Patterns, and Consequences**, (2nd ed), New York: Basic Books.

Strauss, Anselm. 1990.

Qualitative Analysis for Social Scientists. New York: Cambridge University Press.

แนวทางการสัมภาษณ์

1 พูดคุยเกี่ยวกับความเป็นมาของหมู่บ้านว่า มีความเป็นมาอย่างไร ในประเด็นต่อไปนี้

1.1 การก่อตั้งหมู่บ้านประมาณช่วงไหน ปีอะไร ท่านเกิดที่หมู่บ้านนี้หรือไม่ ถ้าไม่ เข้ามาอยู่ตั้งแต่เมื่อไร ท่านพอจะทราบประวัติความเป็นมาของหมู่บ้านหรือไม่ ถามรายละเอียดเกี่ยวกับการก่อตั้งหมู่บ้านเท่าที่จะถามได้ (หากผู้ตอบไม่ทราบ ให้ถามถึงคนเฒ่าคนแก่ที่พอจะตอบได้ และตามไปสัมภาษณ์ที่หลัง)

1.2 สภาพภูมิศาสตร์ของหมู่บ้านเป็นอย่างไร เช่น แหล่งน้ำ ป่า ดิน ที่ราบ/ที่ดอน ของป่า ปลา ไม้ ไม้ไผ่ น้ำ ลำห้วย เนินเขา พืชพรรณไม้ต่างๆ ฯลฯ (ถามย้อนหลังเท่าที่ผู้ตอบจำได้ แต่จะต้องถามให้แน่ชัดว่า เป็นช่วงเวลาเมื่อกี่ปีมาแล้ว

2 เศรษฐกิจและการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจ

ประเด็นสำคัญในการผลิต การบริโภค และการพึ่งพิงธรรมชาติ คือ การพยายามสืบค้นว่าการผลิต การบริโภค และการแลกเปลี่ยนมีลักษณะของ moral economy อย่างไรหรือไม่ เช่น การใช้ทรัพยากรธรรมชาติมีระบบการควบคุมกันอย่างไร มีลักษณะของการผลิต และการบริโภคแบบพอเพียงคือผลิตโดยมีเป้าหมายเพื่อการบริโภค มิใช่เพื่อขาย การใช้ทรัพยากรธรรมชาติอย่างสมดุล สืบค้นภูมิปัญญาในการใช้ทรัพยากรธรรมชาติ เช่น การรักษาเกื้อกูล การทำลาย

2.1 เมื่อประมาณ 15-20 ปีมานี้ คนทำมาหากินอย่างไร

A. มีการเพาะปลูกอะไรบ้าง เช่น การปลูกข้าว ผลไม้ ฯลฯ การเพาะปลูกแต่ละอย่าง ทำอย่างไร (เช่น เมล็ดพันธุ์ได้มาอย่างไร มีการใช้ปุ๋ย/ยาฆ่าแมลง มีการแรงงานคน แรงงานสัตว์ และเครื่องมืออะไรบ้าง)

B. คนพึ่งพากันในเรื่องการเพาะปลูกอย่างไร มีการแลกเปลี่ยนแรงงานกันหรือไม่ อย่างไร การใช้ที่ดินการหาที่ทำกิน ทำอย่างไร รู้อย่างไร ใครเป็นเจ้าของที่ตรงไหน มีข้อขัดแย้งเรื่องที่ดินหรือไม่ มีการจัดการกันอย่างไร

C. มีอาหารอะไรบ้างที่หาเก็บจากธรรมชาติ (เช่น หาเก็บของป่า เก็บเห็ด ขุดหน่อไม้ จับสัตว์ จับปลา จับปู) ถามรายละเอียดในรอบ 1 ปี คนอาศัยพึ่งพิงธรรมชาติอย่างไร

D. การหาเก็บของตามธรรมชาติ มีหลักปฏิบัติอย่างไร เช่น ในเรื่องปริมาณ มีข้อตกลงร่วมกันหรือไม่ว่าแต่ละคนเก็บได้เท่าไร ปกติจะมีข้อขัดแย้ง หรือไม่พอใจกันหรือไม่ ถ้ามี ใครเป็นคนจัดการ หรือคอยควบคุม

E. มีการแลกเปลี่ยนสินค้าอย่างไร ใช้เงินกันหรือไม่ ถามสินค้าที่นำมาแลกเปลี่ยน หรือนำไปแลกเปลี่ยนทั้งภายในหมู่บ้าน และระหว่างหมู่บ้าน

F. การใช้ชีวิตของคนในช่วง 1 ปี เป็นอย่างไร เช่น มีการทำนา/ทำสวน ในช่วงไหน ช่วงไหนที่ไม่มีงานทำ

อาชีพอื่นๆ ที่ไม่ใช่อาชีพหลักมีอะไรบ้าง (เช่น ทอผ้า จักสาน เลี้ยงสัตว์ ฯลฯ)

G. คนมีการถ่ายทอดความรู้ในเรื่องการทำมาหากินอย่างไร เช่น การงานอาชีพหลัก (ปลูกข้าว) การทำสวน

การเก็บหาของป่า เด็กผู้หญิงกับผู้ชายได้รับการถ่ายทอดความรู้ต่างกันหรือไม่

H. ท่านคิดว่าการทำมาหากินในช่วงนี้เป็นอย่างไร คนมีความสุขสบายดีหรือไม่ ความยากลำบากในยุคนี้มีอะไรบ้าง

2.2 การเปลี่ยนแปลงในเรื่องการทำมาหากินในหมู่บ้านของท่านเกิดขึ้นอย่าง ชัดเจนตั้งแต่เมื่อไร มีการเปลี่ยนแปลงเรื่องใดบ้าง

A. การเพาะปลูกพืชเปลี่ยนแปลงไปอย่างไร เช่น ชนิดของพืชที่ปลูก การใช้ปุ๋ย ยาฆ่าแมลง เครื่องจักร รถไถ มีการใช้เงินในการผลิตอย่างไร

B. การใช้เงินเพื่อการผลิตเริ่มต้นเมื่อไร อย่างไร การผลิตเพื่อขายเริ่มต้นมาอย่างไร (เช่น การมีพ่อค้ามารับซื้อผลผลิต การลงทุนเพื่อการผลิต การใช้ปุ๋ย ยาฆ่าแมลง การใช้เมล็ดพันธุ์ใหม่ๆ การปลูกพืชไร่ พืชสวน การจ้างงาน เมื่อมีการใช้เงินเพื่อการผลิต (การลงทุนเพื่อการผลิต) ลักษณะการผลิตมีการเปลี่ยนแปลงไปจากเดิมอย่างไร เช่น เวลาในการทำงาน การจ้างงาน การใช้ เทคโนโลยีในการผลิต

C. การเปลี่ยนแปลงทางด้านโครงสร้างพื้นฐาน ได้แก่ ถนน ไฟฟ้า น้ำประปา การชลประทาน เกิดขึ้นเมื่อไร และเกิดขึ้นได้อย่างไร เช่น ชาวบ้านร้องขอ หรือรัฐนำเข้ามา หรือมีผู้นำซุมชน พ่อค้า พยายามวิ่งเต้นเข้ามา การกระจายการบริการเป็นไปอย่างไร

D. การใช้ประโยชน์จากธรรมชาติ การดูแลธรรมชาติ แตกต่างไปจากเดิมอย่างไร

E. การพึ่งพาอาศัยกันได้เปลี่ยนแปลงไปหรือไม่อย่างไร การพึ่งพิงในเรื่องแรงงาน การไว้วางใจ การพึ่งพิงกัน เป็นอย่างไร

F. คนหาเงินเพื่อมาใช้จ่ายในการลงทุนจากที่ไหนบ้าง มีระบบการกู้ยืมเงินเกิดขึ้นหรือไม่อย่างไร

G. การใช้จ่ายเงินเพื่อการบริโภค (เช่น การมีของต่างๆ ขายในตลาด อาหาร สิ่งอำนวยความสะดวก) เริ่มต้นมาอย่างไร (เกี่ยวข้องกับโครงสร้างพื้นฐาน เช่น การมีถนน ไฟฟ้า การชลประทาน อย่างไรบ้าง) การบริโภคของคนแตกต่างไปจากเดิมอย่างไร

H. การติดต่อสัมพันธ์กับคนภายนอกซุมชนเป็นอย่างไร มีใครบ้างที่เริ่มเข้ามาติดต่อกับซุมชน เช่น เจ้าหน้าที่ของรัฐ (พัฒนากร เจ้าหน้าที่เกษตร เจ้าหน้าที่จากอำเภอ) พ่อค้า ธนาคาร ลักษณะความสัมพันธ์เป็นอย่างไร

I. ความสัมพันธ์ของคนในซุมชนเป็นอย่างไร เปลี่ยนแปลงไปจากเดิมหรือไม่ อย่างไร คนยังพึ่งพิงกันในเรื่องอะไรบ้าง มีปัญหาอะไรที่เกิดขึ้นบ้างในซุมชน (เช่น หนี้สิน การลดลงของทรัพยากรธรรมชาติ การออกไปทำงานนอกหมู่บ้าน)

J. ความเป็นญาติพี่น้อง เปลี่ยนไปหรือไม่อย่างไร การพึ่งพาอาศัยกันยังเหมือนเดิมหรือไม่ อย่างไร อะไรที่ทำให้เปลี่ยนแปลงไป

2.3 สืบค้นการปรับตัวของชุมชนเมื่อถูกผลักดันให้เข้าสู่กระบวนการพัฒนา หรือกระบวนการนำไปสู่ความทันสมัย ในเรื่องต่างๆ

A. การผลิตในปัจจุบันมีอะไรบ้าง (เลี้ยงปลา ทำสวน ไร่นาสวนผสม- ขึ้นอยู่กับชุมชนแต่ละแห่ง)

B. การผลิตต้องอาศัยอะไรบ้าง (ปัจจัยในการผลิต เช่น เงินทุน แหล่งน้ำ เมล็ดพันธุ์ ที่ดิน เครื่องมืออุปกรณ์ในการผลิต ฯลฯ) ได้ปัจจัยในการผลิตมาอย่างไร ราคาเป็นอย่างไร หากราคาแพง ได้เงินมาจากไหน ความรู้ต่างๆ ได้มาจากไหน

C. ระบบสินเชื่อเป็นอย่างไร ต้องพึ่งธนาคาร นายทุน อย่างไร มีการออมทรัพย์ในระหว่างผู้ผลิตด้วยกันเองหรือไม่ ทำอย่างไร ได้ผลอย่างไร มีอะไรบ้างที่เป็นปัญหา

D. การขายทำอย่างไร ตลาดอยู่ที่ไหน ระบบตลาดเป็นอย่างไร รายละเอียดเกี่ยวกับการสั่งซื้อสินค้า จำนวน/ชนิด การผลิต ราคา การขาย ระบบตลาด ระบบการแลกเปลี่ยนเป็นอย่างไร ใครเป็นผู้กำหนดราคา การต่อรองราคาทำอย่างไร

E. การได้กำไร หรือขาดทุน มีปัจจัยใดบ้างที่เป็นตัวกำหนด มีอะไรบ้างที่เป็นปัญหา แก้ไขอย่างไร

F. กลุ่มต่างๆ (กลุ่มเลี้ยงปลา กลุ่มชาวสวน กลุ่มเลี้ยงเป็ด ฯลฯ) เกิดขึ้นอย่างไร มีผลอย่างไรต่อ การผลิต การขาย ในชุมชน คนในกลุ่มมีความไว้วางใจกันแค่ไหน อย่างไร มีการควบคุมกันอย่างไร <u>การรวมกลุ่มกันมีผลต่อการลงทุน การขาย และรายได้ ต่างจากการอยู่อย่างต่างคนต่างทำอย่างไร</u>

G. ความสัมพันธ์กับบุคคลภายนอก เช่น เจ้าหน้าที่ของรัฐ พ่อค้า ธนาคาร เป็นอย่างไร ต่างจากเมื่อ 4-5 ปีก่อนเมื่อไม่มีการรวมกลุ่มหรือไม่ อย่างไร

3 องค์กรทางสังคมและความสัมพันธ์ทางสังคม

การพึ่งพาอาศัยกันของคนในหมู่บ้านและนอกหมู่บ้าน

A. ถ้าเปรียบเทียบระหว่างเมื่อ 10-15 ปีที่แล้ว กับปัจจุบัน การมองว่าเป็นคนพวกเดียวกัน เช่น หมู่เดียวกัน ดู จากอะไรบ้าง (เช่น การเป็นญาติกัน ไปวัดเดียวกัน ใช้แหล่งน้ำร่วมกัน ฯลฯ) การเป็นคนพวกเดียวกัน หรือหมู่เดียวกันนั้น ต่างคนมีหน้าที่ปฏิบัติต่อกันอย่างไร คาดหวังจะได้รับการปฏิบัติอย่างไรจากผู้อื่น คนสามารถต่างคนต่างอยู่ได้หรือไม่ อย่างไร คนต้องพึ่งพาอาศัยกันอย่างไร ระบบการควบคุมทางสังคมเป็นอย่างไร ใครคือผู้นำ ก่อนมีผู้ใหญ่บ้าน ปกครองกันอย่างไร เดี๋ยวนี้ปกครองกันอย่างไร

B. ระบบเครือญาติเป็นอย่างไร การนับถือกันเป็นญาติ นับอย่างไร อะไรทำให้คนนับถือกันเป็นญาติ (เช่น การแต่งงาน การอยู่ใกล้ชิด การพึ่งพาอาศัยกัน) ญาติต่างจากคนอื่นอย่างไร ความสัมพันธ์กับคนที่ไม่ใช่ญาติ เป็นอย่างไร

C. ในอดีต (10-15 ปีมาแล้ว) คนมีฐานะแตกต่างกันหรือไม่ ดูจากอะไร ทำไมคนจึงมีฐานะแตกต่างกัน ปัจจุบันเป็นอย่างไร อะไรทำให้คนมีฐานะต่างกัน

D. ความสัมพันธ์กับคนภายนอกชุมชนเป็นอย่างไร ติดต่อกับใครบ้าง เช่น เจ้าหน้าที่ของทางราชการ พ่อค้า ชาวบ้านในเขตอื่นๆ ติดต่อกันด้วยเรื่องอะไร บ่อยครั้งแค่ไหน ลักษณะการติดต่อเป็นอย่างไร ชาวบ้านคิดอย่างไรกับคนเหล่านี้ (เช่น มีความเสมอภาค หรือใครมีอำนาจเหนือ เพราะอะไร)

4 การเมืองและการปกครอง

4.1 ในอดีต การปกครองหรือการอยู่ร่วมกันแต่เดิมเป็นอย่างไร มีระบบควบคุมดูแลความสงบเรียบร้อย การจัดการความขัดแย้งทำอย่างไร เช่น มีระบบผู้อาวุโสเข้ามาไกล่เกลี่ยหรือไม่ได้ผลอย่างไร ต่อมาระบบนี้มีการเปลี่ยนแปลงหรือไม่ อย่างไร

4.2 ผู้ใหญ่บ้านเริ่มมีมาตั้งแต่เมื่อไร ในอดีตแต่งตั้งผู้ใหญ่บ้านกันอย่างไร เริ่มมีการเลือกตั้ง ตั้งแต่เมื่อไร การเลือกตั้งทำอย่างไร เช่น การหาเสียงมีวิธีการอย่างไรบ้าง มีคู่แข่งกี่คน ชาวบ้านไปใช้เสียงกันมากหรือไม่ ลักษณะเด่นของคนที่ได้รับการเลือกตั้งคืออะไร

4.3 งานหลักๆ ของผู้ใหญ่บ้านมีอะไรบ้าง ในอดีต ต่างจากปัจจุบันอย่างไร ท่านแบ่งเวลาในการทำงานของหมู่บ้านกับงานส่วนตัวอย่างไร ปัญหาในการทำงานมีอะไรบ้าง

4.4 คณะกรรมการหมู่บ้านเลือกตั้งกันอย่างไร ทำอะไรบ้าง (บทบาทหน้าที่) คนที่ได้รับเลือกตั้งมีคุณสมบัติอย่างไร (ตัวแทนที่เป็นที่ต้องการของชาวบ้าน) งานสำคัญ ๆ ที่คณะกรรมการหมู่บ้านได้ทำไว้ ซึ่งเป็นประโยชน์แก่ชาวบ้าน จนเป็นที่นิยมชื่นชมมีอะไรบ้าง

4.5 ความคิดเรื่องกลุ่มเกิดขึ้นมาตั้งแต่เมื่อไร ใครเป็นคนนำเรื่องนี้เข้ามาในหมู่บ้าน ในอดีต มีการรวมตัวของชาวบ้านคล้ายคลึงกับสิ่งที่เราเรียกว่า "กลุ่ม" หรือไม่ ถามรายละเอียด

A. ในปัจจุบันหมู่บ้านมีกลุ่มอะไรบ้าง แต่ละกลุ่มตั้งกันมาอย่างไร ทำอะไรบ้าง มีกลุ่มอะไรบ้างที่เข้มแข็ง ท่านดูจากอะไร เช่น กลุ่มแม่บ้าน กลุ่มทอผ้า กลุ่มอาชีพต่างๆ
B. ท่าน (หรือชาวบ้าน) เคยไปดูงานที่อื่นหรือไม่ ไปดูที่ไหน ได้เป็นคนพาไปเมื่อไร กลับมาแล้วคิดอย่างไร หรือดำเนินการเริ่มต้นอย่างไร ใครเป็นคนนำไปดูงาน กิจกรรมที่กลุ่มทำได้แก่อะไร เป็นประโยชน์แก่สมาชิกกลุ่มมากน้อยเพียงใด เช่น กลุ่มเลี้ยงปลา พันธุ์ปลาที่กลุ่มได้มานั้นมาจากไหน แยกย้ายกันอย่างไร ช่วยเหลือกันด้านพันธุ์ปลา และการอนุบาลพันธุ์ระหว่างสมาชิกอย่างไร
C. อะไรเป็นปัจจัยสำคัญที่ทำให้สมาชิกกลุ่มรวมตัวกันได้ เช่น อาจเป็นอุดมการณ์ (กลุ่มศาสนา) ผลประโยชน์ (กลุ่มเลี้ยงปลา) ซึ่งอาจเป็นตลาดหรือทุนที่สมาชิกช่วยกันสร้างขึ้นบริหารได้เอง
D. ลักษณะความสัมพันธ์กันภายในกลุ่มเป็นอย่างไร เช่น แบบเท่าเทียมกัน หรือแบบนายกับลูกน้อง ไม่เท่าเทียมกัน ตะล่อมถามเพื่อให้เห็นถึงลักษณะความสัมพันธ์ ที่ทำให้กลุ่มมีการรวมตัวกันอย่างเหนียวแน่น
E. การดำเนินกิจกรรมภายในกลุ่มมีระบบการจัดการอย่างไร เช่น มีคณะหรือกลุ่มบุคคลที่เป็นตัวแทนสมาชิกหรือไม่คนใดคนหนึ่ง เป็นผู้จัดการหรือบริหารงาน การบริหารงานมีอะไรบ้าง เช่น เงินทุน เอามาจากทางไหน สมาชิกช่วยกันอย่างไร สถานที่ดำเนินการใช้ที่ไหน หากสมาชิกเอาเงินมา คนในชุมชนหรือสมาชิกช่วยเหลือกันอย่างไร มากน้อยเพียงใด มีการจ้างเจ้าหน้าที่เป็นขององค์กรหรือกลุ่มกี่คน ตะล่อมถามเพื่อให้เห็นการทุ่มเททำงานกลุ่มของสมาชิกระดับแนวหน้า และการได้รับความร่วมมือร่วมใจจากสมาชิกด้วย

F. กลุ่มต่างๆ ในชุมชนหรือหมู่บ้านมีการติดต่อสัมพันธ์กันอย่างไร เช่น กลุ่มสัจจะออมทรัพย์ สัมพันธ์เชื่อมโยงกับกลุ่มท่าไม้กวาดอย่างไร ในเรื่องอะไรบ้าง

5 การศึกษาและโรงเรียน

5.1 โรงเรียนเริ่มเข้ามาตั้งในหมู่บ้านตั้งแต่เมื่อไร ปีไหน ก่อตั้งได้อย่างไร ชุมชน / ชาวบ้านมีส่วนเกี่ยวข้องกับการตั้งโรงเรียนหรือไม่ เพราะอะไร

5.2 เมื่อมีโรงเรียนใหม่ๆ มีสอนถึงชั้นไหน ครูเป็นคนจากที่ไหน ชาวบ้านคิดอย่างไรเกี่ยวกับครูและโรงเรียน ส่งลูกเรียนกันมากไหม เพราะอะไรถึงเป็นเช่นนั้น

5.3 โรงเรียนในตอนนั้นสอนอะไรกันบ้าง เด็กที่เรียนหนังสือเมื่อกลับถึงบ้านช่วยพ่อแม่ทำงานอะไรบ้างหรือไม่ (งานบ้าน งานในไร่นา อาชีพ) เพราะอะไร เปรียบเทียบกับเด็กที่ไม่ได้เรียนหนังสือช่วยพ่อแม่ทำงานอะไรบ้าง ทำไมถึงเป็นเช่นนั้น

5.4 โรงเรียนในปัจจุบันเปลี่ยนแปลงไปบ้างไหม เช่น สถานที่ ครูชาวบ้านมองการเรียนหนังสือในโรงเรียนอย่างไร คิดว่าการได้เรียนหนังสือกับไม่ได้เรียนทำให้ชีวิตแตกต่างกันไหม ชาวบ้านต้องการให้ลูกมีชีวิตความเป็นอยู่อย่างไร เพราะอะไรจึงคิดเช่นนั้น

5.5 ความสัมพันธ์ระหว่างชุมชนกับโรงเรียน

A. คณะกรรมการการศึกษามีใครบ้าง เลือกกันอย่างไร ท่านคิดว่ามีใครในหมู่บ้านที่น่าจะได้เป็นคณะกรรมการศึกษาแต่ไม่ได้เป็น ทำไมผู้นั้นไม่ได้เป็น ท่านคิดว่าควรมีการเลือกคณะกรรมการการศึกษาอย่างไร

B. ท่านไปประชุมที่โรงเรียนบ่อยไหม ไปประชุมเรื่องอะไร (ให้พูดคุยเกี่ยวกับเรื่องที่โรงเรียนประชุม เช่น เป็นการรายงานกิจกรรมของโรงเรียน เชิญชวนให้ช่วยเหลือโรงเรียน ปัญหาของเด็ก ให้พยายามถามถึงสาระของการประชุม ว่าโรงเรียนมีการถามความเห็นเกี่ยวกับหลักสูตร การจัดการเรียนการสอนบ้างหรือไม่)

C. โดยทั่วไป ถ้าคนยังคงอยู่ในหมู่บ้าน มีงานอะไรบ้างที่สามารถทำได้ ลักษณะงานเป็นอย่างไร รายได้เป็นอย่างไร การทำงานดังกล่าวจะต้องมีความรู้อะไรบ้าง ให้พูดคุยเกี่ยวกับการถ่ายทอดความรู้ และทักษะในการทำงานที่มีอยู่ในหมู่บ้าน เด็กเรียนรู้ในเรื่องนี้ได้อย่างไร โรงเรียนให้ความรู้ในเรื่องนี้หรือไม่ อย่างไร

D. ท่านคิดว่าจำเป็นหรือไม่ที่เด็กควรได้เรียนรู้และฝึกฝนงานที่พ่อแม่ทำอยู่ ทำไมจึงคิดเช่นนั้น

E. ท่านคิดว่าเด็กสมัยนี้จะต้องรู้อะไรบ้างจึงจะมีอนาคตที่ดี การเรียนในโรงเรียนสามารถสอนให้เด็กมีความรู้อย่างที่ท่านต้องการหรือไม่ ให้ตะล่อมถาม คำว่าอนาคตที่ดีเป็นอย่างไร การศึกษามีผลถึงการมีอนาคตที่ดีแค่ไหน

F. ท่านคิดอย่างไรกับการที่เด็กไปทำงานนอกหมู่บ้าน เช่น ทำงานในเมือง กรุงเทพฯ

G. ท่านคิดว่าการที่เด็กเรียนต่อในชั้นสูง ๆ จะมีผลต่อการทำงานของเด็กอย่างไร เช่น ทำให้เด็กต้องออกไปทำงานนอกหมู่บ้านมากขึ้นหรือไม่

H. ท่านอยากให้โรงเรียนสอนอะไรแก่เด็กอีกบ้าง (ความรู้ด้านอาชีพของชุมชน อาชีพอื่น ๆ ฯลฯ) นอกเหนือจากที่สอนอยู่แล้ว ท่านคิดว่าจะทำได้อย่างไร

I. ท่านอยากให้โรงเรียนเลิกสอนอะไรแก่เด็กบ้างหรือไม่ เพราะอะไรถึงคิดเช่นนั้น

J. กิจกรรมที่โรงเรียนทำร่วมกับหมู่บ้านมีอะไรบ้าง มีกิจกรรมบ่อยไหม

6 ปัญหาของชุมชน

6.1 ในช่วง 4 - 5 ปี ที่ผ่านมาในหมู่บ้านนี้เคยประสบความยากลำบากในเรื่องใดบ้าง (เช่น ถูกหลอก ถูกโกง การผลิตล้มเหลว ผลผลิตไม่ได้ราคา ปัญหายาเสพติด) ชาวบ้านมีการช่วยกันแก้ปัญหาอย่างไร ได้ไปพูดคุยปรึกษากับโรงเรียนหรือไม่ ทางโรงเรียนทำอย่างไร (เช่น ได้มีส่วนให้คำแนะนำหรือช่วยเหลือบ้างหรือไม่อย่างไร)

6.2 มีความรู้ / ภูมิปัญญาท้องถิ่นในเรื่องใดบ้าง (การทำมาหากิน, การรักษาโรค, การรักษาทรัพยากรธรรมชาติ ฯลฯ) ที่ท่านเห็นว่าเป็นประโยชน์แก่ชุมชน โรงเรียนได้นำความรู้ ภูมิปัญญาเหล่านั้นมาสอนหรือมีการสร้างเครือข่ายในการเรียนรู้สิ่งเหล่านั้นหรือไม่อย่างไร (ให้เด็กออกไปเรียนรู้ในชุมชน เชิญปราชญ์ชาวบ้านมาสอนในโรงเรียน ฯลฯ)

6.3 ท่านคิดว่าใครบ้างในชุมชนที่มีความรู้ ความสามารถ และโรงเรียนน่าจะเชิญไปสอนนักเรียนเป็นบางเวลาได้ ทำไมท่านจึงคิดเท่านั้น

7 วัด/สาธารณสุข

7.1 วัด ในหมู่บ้านมีมาตั้งแต่เมื่อไร ใครมาบวชเป็นพระ คนไปวัดกันอย่างไร คนกับวัดผูกพันกันอย่างไร ปัจจุบันมีการเปลี่ยนแปลงไปอย่างไรบ้าง ทำไมจึงเปลี่ยนแปลงไป ท่านคิดอย่างไรกับการเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นนี้ วัดในปัจจุบันเป็นอย่างไร

7.2 ในอดีต การรักษาโรคภัยไข้เจ็บเป็นอย่างไร ไปรักษาที่ไหน ถามเรื่องหมอไทย ยาสมุนไพร

7.3 สถานีอนามัย โรงพยาบาล ร้านขายยา เริ่มมีมาตั้งแต่เมื่อไร มีส่วนทำให้การรักษาพยาบาลผู้เจ็บป่วยต่างออกไปหรือไม่ อย่างไร

8 ความสุข/ความพึงพอใจในชีวิต

8.1 ความสุข ความสบายใจ ของคนในอดีต ดูจากอะไรบ้าง (เช่น มีอาหารเพียงพอ ไม่มีภัยธรรมชาติ ไม่มีโจรผู้ร้าย ไม่มีโรคภัยไข้เจ็บ ไม่มีโรคระบาด ไม่ทะเลาะเบาะแว้งกัน) ความสุขของครอบครัว กับความสุขของส่วนรวมต่างกันอย่างไร อะไรคือปัญหาที่ทำให้คนไม่มีความสุข คนมีการแก้ปัญหากันอย่างไร

8.2 สิ่งที่เรียกว่าความสุข ความสบายใจ ในปัจจุบันแตกต่างจากเมื่อ 4-5 ปีก่อนหรือไม่ อย่างไร ทำไมจึงเป็นเช่นนั้น

8.3 คิดอย่างไรกับคนรุ่นลูก อยากให้มีชีวิตเหมือนพ่อแม่หรือไม่ มองการศึกษาในระบบโรงเรียนอย่างไร (ให้สืบค้นว่าคนเริ่มมองอาชีพในชุมชนว่า มีรายได้ดี มีความมั่นคงกว่าการทำราชการ การไปเป็นลูกจ้างมีเงินเดือนหรือไม่)

แนวทางการสัมภาษณ์สำหรับชุมชนในภาคใต้

1 พูดคุยเกี่ยวกับความเป็นมาของหมู่บ้านว่า มีความเป็นมาอย่างไร ในประเด็นต่อไปนี้

1.1 การก่อตั้งหมู่บ้านประมาณช่วงไหน ปีอะไร ท่านเกิดที่หมู่บ้านนี้หรือไม่ ถ้าไม่ เข้ามาอยู่ตั้งแต่เมื่อไร ท่านพอจะทราบประวัติความเป็นมาของหมู่บ้านหรือไม่ ถามรายละเอียดเกี่ยวกับการก่อตั้งหมู่บ้านเท่าที่จะถามได้ (หากผู้ตอบไม่ทราบ ให้ถามถึงคนเฒ่าคนแก่ที่พอจะตอบได้ และตามไปสัมภาษณ์เพิ่มเติมทีหลัง)

1.2 สภาพภูมิศาสตร์ของหมู่บ้านเป็นอย่างไร เช่น ทะเล ปลา ปู กุ้ง สัตว์น้ำอื่นๆ ที่ดิน พืชพรรณไม้ต่างๆ ฯลฯ (ถามย้อนหลังเท่าที่ผู้ตอบจำได้ แต่จะต้องถามให้แน่ชัดว่า เป็นช่วงเวลาเมื่อกี่ปีมาแล้ว)

1.3 หมู่บ้านนี้ต่างจากหมู่บ้านอื่นๆ รอบๆ ทะเลสาบอย่างไร คนในหมู่บ้านเกี่ยวข้องกับหมู่บ้านอื่นๆ รอบๆ ทะเลสาบอย่างไรบ้าง

2 เศรษฐกิจและการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจ

ประเด็นสำคัญในการผลิต การบริโภค และการพึ่งพิงธรรมชาติ คือ การพยายามสืบค้นว่าการผลิต การบริโภค และการแลกเปลี่ยนมีลักษณะของ moral economy อย่างไรหรือไม่ เช่น การใช้ทรัพยากรธรรมชาติมีระบบการควบคุมกันอย่างไร มีลักษณะของการผลิต และการบริโภคแบบพอเพียงคือผลิตโดยมีเป้าหมายเพื่อการบริโภค มิใช่เพื่อขาย การใช้ทรัพยากรธรรมชาติอย่างสมดุล สืบค้นภูมิปัญญาในการใช้ทรัพยากรธรรมชาติ เช่น การรักษาเกื้อกูล การทำลาย

2.1 เมื่อประมาณ 20-30 ปีมานี้ คนทำมาหากินอย่างไร

A. มีการทำมาหากินจากทะเลอย่างไรบ้าง เช่น การทำประมงชายฝั่ง การเลี้ยงปู ปลา ในเขตชายฝั่ง มีการจับปลา กุ้ง ปู กันอย่างไร ใช้เครื่องมืออะไรบ้าง เช่น อวน ไซ (ให้ถามรายละเอียดของการสร้างเครื่องมือทำมาหากิน เช่น การต่อเรือ เรือ การถักอวน การสร้างไซ) วิธีการการจับสัตว์ทะเล (เช่น การออกเรือ เวลาออกเรือ การเก็บอวน ไซ)
B. การออกเรือ ทำการประมง มีพิธีกรรมต่างๆ หรือไม่ อย่างไร
C. คนพึ่งพากันในเรื่องการจับสัตว์ทะเลกันอย่างไร มีการแลกเปลี่ยนแรงงานกันหรือไม่ อย่างไร มีการจัดแบ่งการจับสัตว์ทะเลกันอย่างไร รู้อย่างไร ใครจะวางอวน ไซ ตรงไหน เมื่อข้อขัดแย้งมีการจัดการข้อขัดแย้งกันอย่างไร
D. สิ่งที่ได้จากทะเลมีอะไรบ้าง ถามรายละเอียดทั้งหมด
E. นอกจากจับสัตว์ทะเลแล้ว ยังมีการทำมาหากินอย่างอื่นๆ อีกหรือไม่ ถามรายละเอียด
F. นอกเหนือจากการจับสัตว์ทะเลแล้ว มีอาหารอะไรบ้างที่หาได้จากธรรมชาติ (เช่น จับสัตว์ รวมทั้งพืช ผลไม้อื่นๆ) ถามรายละเอียดในรอบ 1 ปี คนอาศัยพึ่งพิงธรรมชาติอย่างไร
G. การหาเก็บของตามธรรมชาติ มีหลักปฏิบัติอย่างไร เช่น ในเรื่องปริมาณ มีข้อตกลงร่วมกันหรือไม่ ว่าแต่ละคนเก็บได้เท่าไร ปกติจะมีข้อขัดแย้ง หรือไม่พอใจกันหรือไม่ ถ้ามี ใครเป็นคนจัดการ หรือคอยควบคุม

H. มีการแลกเปลี่ยนสินค้าอย่างไร ใช้เงินกันหรือไม่ ถามสินค้าที่นำมาแลกเปลี่ยน หรือนำไปแลกเปลี่ยนทั้งภายในหมู่บ้าน และระหว่างหมู่บ้าน

I. ในอดีต การใช้ชีวิตของคนในช่วง 1 ปี เป็นอย่างไร เช่น จับสัตว์ทะเล ปลูกพืช เลี้ยงสัตว์ ในช่วงไหน ช่วงไหนที่ไม่มีงานทำ อาชีพอื่นๆ ที่ไม่ใช่อาชีพหลักมีอะไรบ้าง (เช่น ทอผ้า จักสาน เลี้ยงสัตว์ ฯลฯ)

J. คนมีการถ่ายทอดความรู้ในเรื่องการทำมาหากินอย่างไร เช่น การสร้างเครื่องมือต่างๆ อวน ไซ การต่อเรือ การปลูกพืช การเลี้ยงสัตว์ การเก็บผลไม้ เด็กผู้หญิงกับผู้ชายได้รับการถ่ายทอดความรู้ต่างกันหรือไม่

K. ท่านคิดว่าการทำมาหากินในช่วงนี้ (ในอดีต) เป็นอย่างไร คนมีความสุขสบายดีหรือไม่ ความยากลำบากในยุคนี้มีอะไรบ้าง

2.2 การเปลี่ยนแปลงในเรื่องการทำมาหากินในหมู่บ้านของท่านเกิดขึ้นอย่างชัดเจนตั้งแต่เมื่อไร มีการเปลี่ยนแปลงเรื่องใดบ้าง

A. การทำประมงชายฝั่งเปลี่ยนแปลงไปอย่างไร เช่น การเปลี่ยนแปลงเครื่องมือในการผลิต การใช้อวนรุน มีการใช้เงินในการผลิตอย่างไร

B. การมีอวนรุนเริ่มต้นมาตั้งแต่เมื่อไร ตัวท่านเองได้รับผลกระทบอย่างไรบ้าง นอกจากตัวท่านแล้ว คนอื่นได้รับผลอย่างไร คนในหมู่บ้านมีการพูดคุย ปรึกษากันในเรื่องนี้อย่างไรบ้าง มีการพูดคุย ปรึกษากับคนนอกหมู่บ้านอย่างไรบ้าง ถามรายละเอียดตั้งแต่เริ่มมีอวนรุน และถามการแก้ไขปัญหา ซึ่งรวมเวลา 5-6 ปี ผู้ตอบมีส่วนร่วมในเรื่องนี้อย่างไรบ้าง

C. การใช้เงินเพื่อการทำประมงชายฝั่งเริ่มต้นเมื่อไร อย่างไร การจับสัตว์ทะเลผลิตเพื่อขายเริ่มต้นมาอย่างไร (เช่น การมีพ่อค้ามารับซื้อผลผลิต การลงทุนเพื่อการผลิต เมื่อมีการใช้เงินเพื่อการผลิต (การลงทุนเพื่อการผลิต) ลักษณะการผลิตมีการเปลี่ยนแปลงไปจากเดิมอย่างไร เช่น เวลาในการทำงาน การจ้างงาน การใช้เครื่องมือเครื่องจักรที่ใช้ในการผลิต

D. การเปลี่ยนแปลงทางด้านโครงสร้างพื้นฐาน ได้แก่ ถนน ไฟฟ้า น้ำประปา การชลประทาน เกิดขึ้นเมื่อไร และเกิดขึ้นได้อย่างไร เช่น ชาวบ้านร้องขอ หรือรัฐนำเข้ามา หรือมีผู้นำชุมชน พ่อค้า พยายามวิ่งเต้นเข้ามา การกระจายการบริการเป็นไปอย่างไร

E. มีโรงงานอุตสาหกรรมเข้ามาตั้งในแถบทะเลสาบตั้งแต่เมื่อไร ตัวท่านได้รับผลกระทบอย่างไร หมู่บ้านได้รับผลกระทบอย่าง ถามรายละเอียด

F. การใช้ประโยชน์จากธรรมชาติ (เช่น ทะเล แหล่งน้ำจืด) และการดูแลธรรมชาติ แตกต่างไปจากเดิมอย่างไร เป็นเพราะอะไร

G. การพึ่งพาอาศัยกันในหมู่บ้านได้เปลี่ยนแปลงไปหรือไม่อย่างไร การพึ่งพิงในเรื่องแรงงาน การไว้วางใจ การพึ่งพิงกัน เป็นอย่างไร

H. คนหาเงินเพื่อมาใช้จ่ายในการลงทุนจากที่ไหนบ้าง มีระบบการกู้ยืมเงินเกิดขึ้นหรือไม่อย่างไร

I. การใช้จ่ายเงินเพื่อการดำรงชีวิต (เช่น การมีของต่างๆ ขายในตลาด อาหาร สิ่งอำนวยความสะดวก) เริ่มต้นมาอย่างไร (เกี่ยวข้องกับโครงสร้างพื้นฐาน เช่น การมีถนน ไฟฟ้า การชลประทาน อย่างไรบ้าง) การบริโภคของคนแตกต่างไปจากเดิมอย่างไร

J. การติดต่อสัมพันธ์กับคนภายนอกหมู่บ้านเป็นอย่างไร มีใครบ้างที่เริ่มเข้ามาติดต่อกับชุมชน เช่น เจ้าหน้าที่ของรัฐ (พัฒนากร เจ้าหน้าที่เกษตร เจ้าหน้าที่จากอำเภอ) พ่อค้า ธนาคาร ลักษณะความสัมพันธ์เป็นอย่างไร

K. ความสัมพันธ์ของคนในหมู่บ้านเป็นอย่างไร เปลี่ยนแปลงไปจากเดิมหรือไม่ อย่างไร คนยังพึ่งพิงกันในเรื่องอะไรบ้าง มีปัญหาอะไรที่เกิดขึ้นบ้างในชุมชน (เช่น หนี้สิน การลดลงของทรัพยากรธรรมชาติ การออกไปทำงานนอกหมู่บ้าน)

L. ความเป็นญาติพี่น้อง เปลี่ยนไปหรือไม่อย่างไร การพึ่งพาอาศัยกันยังเหมือนเดิมหรือไม่ อย่างไร อะไรที่ทำให้เปลี่ยนแปลงไป

2.3 **สืบค้นการปรับตัวของชุมชนเมื่อถูกผลักดันให้เข้าสู่กระบวนการพัฒนา หรือกระบวนการนำไปสู่ความทันสมัย ในเรื่องต่างๆ**

A. การทำมาหากินในปัจจุบันมีอะไรบ้าง (การประมงชายฝั่ง การเลี้ยงสัตว์ การปลูกพืช)

B. ในปัจจุบัน การทำประมงชายฝั่งต้องอาศัยอะไรบ้าง (ปัจจัยในการผลิต เช่น เงินทุน แหล่ง เครื่องมืออุปกรณ์ในการผลิต ฯลฯ) ได้ปัจจัยในการผลิตมาอย่างไร ราคาเป็นอย่างไร หากราคาแพง ได้เงินมาจากไหน ความรู้ต่างๆ ได้มาจากไหน

C. ระบบสินเชื่อเป็นอย่างไร ต้องพึ่งธนาคาร นายทุน อย่างไร มีการออมทรัพย์ในระหว่างผู้ผลิตด้วยกันเองหรือไม่ ทำอย่างไร ได้ผลอย่างไร มีอะไรบ้างที่เป็นปัญหา

D. การขายทำอย่างไร ตลาดอยู่ที่ไหน ระบบตลาดเป็นอย่างไร รายละเอียดเกี่ยวกับการสั่งซื้อสินค้า จำนวน/ ชนิด การผลิต ราคา การขาย ระบบตลาด ระบบการแลกเปลี่ยนเป็นอย่างไร ใครเป็นผู้กำหนดราคา การต่อรองราคาทำอย่างไร

E. การได้กำไร หรือขาดทุน มีปัจจัยใดบ้างที่เป็นตัวกำหนด มีอะไรบ้างที่เป็นปัญหา แก้ไขอย่างไร

F. กลุ่มต่างๆ (ชมรมประมงชายฝั่ง กลุ่มแม่บ้าน กลุ่มออมทรัพย์ กลุ่มสมุนไพร ฯลฯ) เกิดขึ้นอย่างไร มีผลอย่างไรต่อ การผลิต การขาย ในชุมชน คนในกลุ่มมีความไว้วางใจกันแค่ไหน อย่างไร มีการควบคุมกันอย่างไร การรวมกลุ่มกันมีผลต่อการลงทุน การขาย และรายได้ ต่างจากการอยู่อย่างต่างคนต่างทำอย่างไร

G. ความสัมพันธ์กับบุคคลภายนอก เช่น เจ้าหน้าที่ของรัฐ พ่อค้า ธนาคาร เป็นอย่างไร ต่างจากเมื่อ 4-5 ปีก่อนเมื่อไม่มีการรวมกลุ่มหรือไม่ อย่างไร

3 องค์กรทางสังคมและความสัมพันธ์ทางสังคม

การพึ่งพาอาศัยกันของคนในหมู่บ้านและนอกหมู่บ้าน

A. ถ้าเปรียบเทียบระหว่างเมื่อ 10-15 ปีที่แล้ว กับปัจจุบัน การมองว่าเป็นคนพวกเดียวกัน เช่น หมู่เดียวกัน ดูจากอะไรบ้าง (เช่น การเป็นญาติกัน ไปวัดเดียวกัน ใช้แหล่งน้ำร่วมกัน ฯลฯ) การเป็นคนพวกเดียวกัน หรือหมู่เดียวกันนั้น ต่างคนมีหน้าที่ปฏิบัติต่อกันอย่างไร คาดหวังจะได้รับการปฏิบัติอย่างไรจากผู้อื่น คนสามารถต่างคนต่างอยู่ได้หรือไม่ อย่างไร คนต้องพึ่งพาอาศัยกันอย่างไร ระบบการควบคุมทางสังคมเป็นอย่างไร ใครคือผู้นำ ก่อนมีผู้ใหญ่บ้าน ปกครองกันอย่างไร เดี๋ยวนี้ปกครองกันอย่างไร

B. ระบบเครือญาติเป็นอย่างไร การนับถือกันเป็นญาติ นับอย่างไร อะไรทำให้คนนับถือกันเป็นญาติ (เช่น การแต่งงาน การอยู่ใกล้ชิด การพึ่งพาอาศัยกัน) ญาติต่างจากคนอื่นอย่างไร ความสัมพันธ์กับคนที่ไม่ใช่ญาติ เป็นอย่างไร

C. ในอดีต (10-20 ปีมาแล้ว) คนมีฐานะแตกต่างกันหรือไม่ ดูจากอะไร ทำไมคนจึงมีฐานะแตกต่างกัน ปัจจุบันเป็นอย่างไร อะไรทำให้คนมีฐานะต่างกัน

D. ความสัมพันธ์กับคนภายนอกชุมชนเป็นอย่างไร ติดต่อกับใครบ้าง เช่น เจ้าหน้าที่ของทางราชการ พ่อค้า ชาวบ้านในเขตอื่นๆ ติดต่อกันด้วยเรื่องอะไร บ่อยครั้งแค่ไหน ลักษณะการติดต่อเป็นอย่างไร ชาวบ้านคิดอย่างไรกับคนเหล่านี้ (เช่น มีความเสมอภาค หรือใครมีอำนาจเหนือ เพราะอะไร)

4 การเมืองและการปกครอง

4.1 **ในอดีต** การปกครองหรือการอยู่ร่วมกันแต่เดิมเป็นอย่างไร มีระบบควบคุมดูแลความสงบเรียบร้อย การจัดการความขัดแย้งทำอย่างไร เช่น มีระบบผู้อาวุโสเข้ามาไกล่เกลี่ยหรือไม่ได้ผลอย่างไร ต่อมาระบบนี้มีการเปลี่ยนแปลงหรือไม่ อย่างไร

4.2 ผู้ใหญ่บ้านเริ่มมีมาตั้งแต่เมื่อไร ในอดีตแต่งตั้งผู้ใหญ่บ้านกันอย่างไร เริ่มมีการเลือกตั้ง ตั้งแต่เมื่อไร การเลือกตั้งทำอย่างไร เช่น การหาเสียงมีวิธีการอย่างไรบ้าง มีคู่แข่งกี่คน ชาวบ้านไปใช้เสียงกันมากหรือไม่ ลักษณะเด่นคนที่ได้รับการเลือกตั้งคืออะไร

4.3 งานหลักๆ ของผู้ใหญ่บ้านมีอะไรบ้าง ในอดีต ต่างจากปัจจุบันอย่างไร ท่านแบ่งเวลาในการทำงานของหมู่บ้านกับงานส่วนตัวอย่างไร ปัญหาในการทำงานมีอะไรบ้าง

4.4 คณะกรรมการหมู่บ้านเลือกตั้งกันอย่างไร ทำอะไรบ้าง (บทบาทหน้าที่) คนที่ได้รับเลือกตั้งมีคุณสมบัติอย่างไร (ตัวแทนที่เป็นที่ต้องการของชาวบ้าน) งานสำคัญๆ ที่คณะกรรมการหมู่บ้านได้ทำไว้ ซึ่งเป็นประโยชน์แก่ชาวบ้านจนเป็นที่นิยมชื่นชมมีอะไรบ้าง

4.5 ความคิดเรื่องกลุ่มเกิดขึ้นมาตั้งแต่เมื่อไร ใครเป็นคนนำเรื่องนี้เข้ามาในหมู่บ้าน ในอดีต มีการรวมตัวของชาวบ้านคล้ายคลึงกับสิ่งที่เราเรียกว่า "กลุ่ม" หรือไม่ ถามรายละเอียด

A. ในปัจจุบันหมู่บ้านมีกลุ่มอะไรบ้าง แต่ละกลุ่มตั้งกันมาอย่างไร ทำอะไรบ้าง มีกลุ่มอะไรบ้างที่เข้มแข็ง ท่านดูจากอะไร เช่น กลุ่มแม่บ้าน กลุ่มทอผ้า กลุ่มอาชีพต่างๆ

B. ท่าน (หรือชาวบ้าน) เคยไปดูงานที่อื่นหรือไม่ ไปดูที่ไหน ได้เป็นคนพาไปเมื่อไร กลับมาแล้วคิดอย่างไร หรือดำเนินการเริ่มต้นอย่างไร ใครเป็นคนนำไปดูงาน กิจกรรมที่กลุ่มทำได้แก่ อะไร เป็นประโยชน์แก่

สมาชิกกลุ่มมากน้อยเพียงใด เช่น กลุ่มเลี้ยงปลา พันธุ์ปลาที่กลุ่มได้มานั้นมาจากไหน แยกย้ายกันอย่างไร ช่วยเหลือกันด้านพันธุ์ปลา และการอนุบาลพันธุ์ระหว่างสมาชิกอย่างไร

C. ลักษณะความสัมพันธ์กันภายในกลุ่มเป็นอย่างไร เช่น แบบเท่าเทียมกันหรือแบบนายกับลูกน้อง ไม่เท่าเทียมกัน ตะล่อมถามเพื่อให้เห็นถึงลักษณะความสัมพันธ์ที่ทำให้กลุ่มมีการรวมตัวกันอย่างเหนียวแน่น

D. การดำเนินกิจกรรมภายในกลุ่มมีระบบการจัดการอย่างไร เช่น มีคณะหรือกลุ่มบุคคลที่เป็นตัวแทนสมาชิกหรือไม่คนใดคนหนึ่ง เป็นผู้จัดการหรือบริหารงาน การบริหารงานมีอะไรบ้าง เช่น เงินทุน เอามาทางไหน สมาชิกช่วยกันอย่างไร สถานที่ดำเนินการใช้ที่ไหน หากสมาชิกเอาเงินมาจากไหน คนในชุมชนหรือสมาชิกช่วยเหลือกันอย่างไร มากน้อยเพียงใด มีการจ้างเจ้าหน้าที่เป็นขององค์กรหรือกลุ่มกี่คน การอะไร หรือไม่ ตะล่อมร่วมเพื่อให้เห็นการทุ่มเททำงานกลุ่มของสมาชิกระดับแนวหน้า และการได้รับความร่วมมือร่วมใจจากสมาชิกด้วย

E. กลุ่มต่างๆ ในชุมชนหรือหมู่บ้านมีการติดต่อสัมพันธ์กันอย่างไร เช่น กลุ่มสัจจะออมทรัพย์ สัมพันธ์เชื่อมโยงกับกลุ่มอื่นอย่างไร ในเรื่องอะไรบ้าง

5 การศึกษาและโรงเรียน

5.1. โรงเรียนเริ่มเข้ามาตั้งในหมู่บ้านตั้งแต่เมื่อไร ปีไหน ก่อตั้งได้อย่างไร ชุมชน/ชาวบ้าน มีส่วนเกี่ยวข้องกับการตั้งโรงเรียนหรือไม่ เพราะอะไร

5.2.เมื่อมีโรงเรียนใหม่ ๆ มีสอนถึงชั้นไหน ครูเป็นคนจากที่ไหน ชาวบ้านคิดอย่างไรเกี่ยวกับครูและโรงเรียน ส่งลูกเรียนกันมากไหม เพราะอะไรถึงเป็นเช่นนั้น

5.3.โรงเรียนในตอนนั้นสอนอะไรกันบ้าง เด็กที่เรียนหนังสือเมื่อกลับถึงบ้านช่วยพ่อแม่ทำงานอะไรบ้างหรือไม่ (งานบ้าน งานในไร่นา อาชีพ) เพราะอะไร เปรียบเทียบกับเด็กที่ไม่ได้เรียนหนังสือช่วยพ่อแม่ทำงานอะไรบ้าง ทำไมถึงเป็นเช่นนั้น

5.4.โรงเรียนในปัจจุบันเปลี่ยนแปลงไปบ้างไหม เช่น สถานที่ ครูชาวบ้านมองการเรียนหนังสือในโรงเรียนอย่างไร คิดว่าการได้เรียนหนังสือกับไม่ได้เรียน ทำให้ชีวิตแตกต่างกันไหม ชาวบ้านต้องการให้ลูกมีชีวิตความเป็นอยู่อย่างไร เพราะอะไรจึงคิดเช่นนั้น

5.5 ความสัมพันธ์ระหว่างชุมชนกับโรงเรียน

A. คณะกรรมการการศึกษามีใครบ้าง เลือกกันอย่างไร ท่านคิดว่ามีใครในหมู่บ้านที่น่าจะได้เป็นคณะกรรมการศึกษาแต่ไม่ได้เป็น ทำไมผู้นั้นไม่ได้เป็น ท่านคิดว่าควรมีการเลือกคณะกรรมการการศึกษาอย่างไร

B. ท่านไปประชุมที่โรงเรียนบ่อยไหม ไปประชุมเรื่องอะไร (ให้พูดคุยเกี่ยวกับเรื่องที่โรงเรียนประชุม เช่น เป็นการรายงานกิจกรรมของโรงเรียน เชิญชวนให้ช่วยเหลือโรงเรียน ปัญหาของเด็ก ให้พยายามถามถึงสาระของการประชุม ว่าโรงเรียนมีการถามความเห็นเกี่ยวกับหลักสูตร การจัดการเรียนการสอนบ้างหรือไม่)

C. โดยทั่วไปถ้าคนยังคงอยู่ในหมู่บ้าน มีงานอะไรบ้างที่สามารถทำได้ ลักษณะงานเป็นอย่างไร รายได้เป็นอย่างไร การทำงานดังกล่าวจะต้องมีความรู้อะไรบ้าง ให้พูดคุยเกี่ยวกับการถ่ายทอดความรู้ และทักษะในการทำงานที่มีอยู่ในหมู่บ้าน เด็กเรียนรู้ในเรื่องนี้ได้อย่างไร โรงเรียนให้ความรู้ในเรื่องนี้หรือไม่อย่างไร

D. ท่านคิดว่าจำเป็นหรือไม่ที่เด็กควรได้เรียนรู้และฝึกฝนงานที่พ่อแม่ทำอยู่ ทำไมจึงคิดเช่นนั้น

E. ท่านคิดว่าเด็กสมัยนี้จะต้องรู้อะไรบ้างจึงจะมีอนาคตที่ดี การเรียนในโรงเรียนสามารถสอนให้เด็กมีความรู้อย่างที่ท่านต้องการหรือไม่ ให้ตะล่อมถาม คำว่าอนาคตที่ดีเป็นอย่างไร การศึกษามีผลถึงการมีอนาคตที่ดีแค่ไหน

F. ท่านคิดอย่างไรกับการที่เด็กไปทำงานนอกหมู่บ้าน เช่น ทำงานในเมือง กรุงเทพฯ

G. ท่านคิดว่าการที่เด็กเรียนต่อในชั้นสูง ๆ จะมีผลต่อการทำงานของเด็กอย่างไร เช่น ทำให้เด็กต้องออกไปทำงานนอกหมู่บ้านมากขึ้นหรือไม่

H. ท่านอยากให้โรงเรียนสอนอะไรแก่เด็กอีกบ้าง (ความรู้ด้านอาชีพของชุมชน อาชีพอื่นๆ ฯลฯ) นอกเหนือจากที่สอนอยู่แล้ว ท่านคิดว่าจะทำได้อย่างไร

I. ท่านอยากให้โรงเรียนเลิกสอนอะไรแก่เด็กบ้างหรือไม่ เพราะอะไรถึงคิดเช่นนั้น

J. กิจกรรมที่โรงเรียนทำร่วมกับหมู่บ้านมีอะไรบ้าง มีกิจกรรมบ่อยไหม

6 ปัญหาของชุมชน

6.1 ในช่วง 4 - 5 ปี ที่ผ่านมาในหมู่บ้านนี้เคยประสบความยากลำบากในเรื่องใดบ้าง (เช่น ถูกหลอก ถูกโกง สัตว์ทะเลน้อยลง ผลผลิตไม่ได้ราคา ปัญหายาเสพติด) ชาวบ้านมีการช่วยกันแก้ปัญหาอย่างไร ได้ไปพูดคุยปรึกษากับโรงเรียนหรือไม่ ทางโรงเรียนทำอย่างไร (เช่น ได้มีส่วนให้คำแนะนำหรือช่วยเหลือบ้างหรือไม่ อย่างไร)

6.2 มีความรู้ / ภูมิปัญญาท้องถิ่นในเรื่องใดบ้าง (การทำมาหากิน, การรักษาโรค, การรักษาทรัพยากรธรรมชาติ ฯลฯ) ที่ท่านเห็นว่าเป็นประโยชน์แก่ชุมชน โรงเรียนได้นำความรู้ ภูมิปัญญาเหล่านั้นมาสอนหรือมีการสร้างเครือข่ายในการเรียนรู้สิ่งเหล่านั้นหรือไม่อย่างไร (ให้เด็กออกไปเรียนรู้ในชุมชน เชิญปราชญ์ชาวบ้านมาสอนในโรงเรียน ฯลฯ)

6.3 ท่านคิดว่าใครบ้างในชุมชนที่มีความรู้ ความสามารถ และโรงเรียนน่าจะเชิญไปสอนนักเรียนเป็นบางเวลาได้ ทำไมท่านจึงคิดเช่นนั้น

7 ผู้นำทางศาสนา/สาธารณสุข

7.1 โต๊ะอิหม่าม มีความเกี่ยวดองกับคนในหมู่บ้านในเรื่องใดบ้าง ความเกี่ยวพันดังกล่าวมีความแตกต่างจากในอดีตหรือไม่อย่างไร

7.2 ความสัมพันธ์กับวัด มีอย่างไรบ้าง

7.3 ในอดีต การรักษาโรคภัยไข้เจ็บเป็นอย่างไร ไปรักษาที่ไหน ถามเรื่องหมอไทย ยาสมุนไพร

7.4 สถานีอนามัย โรงพยาบาล ร้านขายยา เริ่มมีมาตั้งแต่เมื่อไร มีส่วนทำให้การรักษาพยาบาลผู้เจ็บป่วยต่างออกไปหรือไม่ อย่างไร

8 ความสุข/ความพึงพอใจในชีวิต/ความเข้มแข็งของชุมชน

8.1 ความสุข ความสบายใจ ของคนในอดีต ดูจากอะไรบ้าง (เช่น มีอาหารเพียงพอ ไม่มีภัยธรรมชาติ ไม่มีโจรผู้ร้าย ไม่มีโรคภัยไข้เจ็บ ไม่มีโรคระบาด ไม่ทะเลาะเบาะแว้งกัน) ความสุขของครอบครัว กับความสุขของส่วนรวมต่างกันอย่างไร อะไรคือปัญหาที่ทำให้คนไม่มีความสุข คนมีการแก้ปัญหากันอย่างไร

8.2 สิ่งที่เรียกว่าความสุข ความสบายใจ ในปัจจุบันแตกต่างจากเมื่อ 4-5 ปีก่อนหรือไม่ อย่างไร ทำไมจึงเป็นเช่นนั้น

8.3 คิดอย่างไรกับคนรุ่นลูก อยากให้มีชีวิตเหมือนพ่อแม่หรือไม่ มองการศึกษาในระบบโรงเรียนอย่างไร (ให้สืบค้นว่าคนเริ่มมองอาชีพในชุมชนว่า มีรายได้ดี มีความมั่นคงกว่าการทำราชการ การไปเป็นลูกจ้างมีเงินเดือนหรือไม่)

ท่านคิดว่าลักษณะหมู่บ้าน หรือชุมชน ที่น่าอยู่ หรือทำให้คนที่อยู่มีความสุข ควรเป็นอย่างไร

กำหนดการสัมมนา

องค์ความรู้ในเรื่องความเข้มแข็งของชุมชน : จากปรากฏการณ์สู่ทฤษฎีฐานราก

ณ ห้องสัมมนาสโมสรนายทหารโรงเรียนนายร้อยพระจุลจอมเกล้า (จปร.) จ. นครนายก

จัดโดย โครงการพัฒนาดัชนีความเข้มแข็งของชุมชน

วันที่ 28-29 กุมภาพันธ์ 2543

วันจันทร์ที่ 28 กุมภาพันธ์ 2543

10.00-10.30 น. ลงทะเบียนและรับเอกสาร

10.30-10.55 น. ภาพรวมโครงการและวัตถุประสงค์ของการสัมมนา : รศ. ดร. นภาภรณ์ หะวานนท์

10.55-11.10 น. บรรยายนำเรื่อง "ความเข้มแข็งของชุมชน" : พลเอกพิจิตร กุลละวณิชย์

11.10-12.10 น. การนำเสนอรายงานวิจัย "สร้างชุมชนเข้มแข็งบนความหลากหลายของผลผลิตเพื่อการค้า" (อ.โพทะเล จ.พิจิตร)

- ผู้แทนชุมชนนำเสนอปรากฏการณ์ : ผู้ใหญ่ สำเริง หมื่นยงค์
- การสังเคราะห์และนำเสนอข้อสรุปทางทฤษฎี : อุษณีย์ ธโนศวรรย์ / โสมพรรณ ถิ่นว่อง
- การอภิปรายแลกเปลี่ยนความคิดเห็น

12.10-13.00 น. รับประทานอาหารกลางวัน

13.00-14.00 น. การนำเสนอรายงานวิจัย "สร้างชุมชนเข้มแข็งบนฐานการผลิตข้าวเพื่อการค้า : ศึกษากรณีความร่วมมือระหว่างชุมชนกับองค์กรเอกชน" (อ.กุดชุม จ.ยโสธร)

- ผู้แทนชุมชนนำเสนอปรากฏการณ์ : พ่อมั่น สามสี
- การสังเคราะห์และนำเสนอข้อสรุปทางทฤษฎี : ศศิธร ศิริประเสริฐกุล
- การอภิปรายแลกเปลี่ยนความคิดเห็น

14.00-15.00 น. การนำเสนอรายงานวิจัย "สร้างชุมชนเข้มแข็งบนฐานการผลิตข้าวเพื่อการค้า : ศึกษากรณีความร่วมมือระหว่างชุมชนกับรัฐ" (อ.มหาชนะชัย จ.ยโสธร)

- ผู้แทนชุมชนนำเสนอปรากฏการณ์ : พ่อคำป่วน ผางเสน
- การสังเคราะห์และนำเสนอข้อสรุปทางทฤษฎี : พิศมัย รัตนโรจน์สกุล
- การอภิปรายแลกเปลี่ยนความคิดเห็น

15.00-15.15 น. รับประทานอาหารว่างและเครื่องดื่ม

15.15-16.15 น. การนำเสนอรายงานวิจัย "ความเข้มแข็งของชุมชนบนฐานของเศรษฐกิจพอเพียง" (อ.ด่านช้าง จ.สุพรรณบุรี)

- ผู้แทนชุมชนนำเสนอปรากฏการณ์ : คุณพยงค์ ศรีทอง
- การสังเคราะห์และนำเสนอข้อสรุปทางทฤษฎี : พนารัช ปรีดากรณ์ / พรใจ ลี่ทองอิน
- การอภิปรายแลกเปลี่ยนความคิดเห็น

16.15-19.00 น. พัก / รับประทานอาหารเย็น

19.00-20.00 น. การนำเสนอรายงานวิจัย "ทำการเกษตรร่วมกันสู่ความเข้มแข็งของชุมชน"
(อ.สารภี จ.เชียงใหม่)
- ผู้แทนชุมชนนำเสนอปรากฏการณ์ : คุณอุบล นันทบัณฑิต
- การสังเคราะห์และนำเสนอข้อสรุปทางทฤษฎี : ผศ. ดร. เพ็ญสิริ จีระเดชากุล
- การอภิปรายแลกเปลี่ยนความคิดเห็น

20.00-21.00 น. การนำเสนอรายงานวิจัย "การสร้างความเข้มแข็งชุมชนจากกลุ่มออมทรัพย์"
(อ.สารภี จ.เชียงใหม่)
- ผู้แทนชุมชนนำเสนอปรากฏการณ์ : คุณคำปวน โยดำ
- การสังเคราะห์และนำเสนอข้อสรุปทางทฤษฎี : ผศ. ดร. สุรวุฒิ ปัดไธสง
- การอภิปรายแลกเปลี่ยนความคิดเห็น

วันอังคารที่ 29 กุมภาพันธ์ 2543

9.00-10.00 น. การนำเสนอรายงานวิจัย "การคงอยู่ของทรัพยากรทางทะเลกับความเข้มแข็งของชุมชน"
(อ.สิงหนคร จ.สงขลา)
- ผู้แทนชุมชนนำเสนอปรากฏการณ์ : คุณหมัด หมัดอาลี
- การสังเคราะห์และนำเสนอข้อสรุปทางทฤษฎี : อภิชัย ศรีโสภิต / อัจฉรา วงศ์วัฒนามงคล
- การอภิปรายแลกเปลี่ยนความคิดเห็น

10.00-11.00 น. การนำเสนอรายงานวิจัย "สร้างชุมชนเข้มแข็งบนฐานการต่อสู้กับขยายตัวของภาคอุตสาหกรรม" (อ.หาดใหญ่ จ.สงขลา)
- ผู้แทนชุมชนนำเสนอปรากฏการณ์ : ผู้ใหญ่ขุ้น จุลนวล
- การสังเคราะห์และนำเสนอข้อสรุปทางทฤษฎี : ผศ. ทศวร มณีศรีขำ
- การอภิปรายแลกเปลี่ยนความคิดเห็น

11.00-12.00 น. การนำเสนอรายงานวิจัย "สร้างชุมชนเข้มแข็งด้วยองค์กรปกครองท้องถิ่น"
(อ.โพทะเล จ.พิจิตร)
- ผู้แทนชุมชนนำเสนอปรากฏการณ์ : คุณวิเชียร หมื่นยงค์
- การสังเคราะห์และนำเสนอข้อสรุปทางทฤษฎี : พ.อ.จิรศักดิ์ สุขวัฒนา / ฉัตรวรัญ องคสิงห์
- การอภิปรายแลกเปลี่ยนความคิดเห็น

12.00-13.00 น. รับประทานอาหารกลางวัน

13.00-15.00 น. การอภิปรายแลกเปลี่ยนความคิดเห็น
สรุปและปิดการสัมมนา : รศ. ดร. นภาภรณ์ หะวานนท์

องค์ความรู้เรื่องความเข้มแข็งของชุมชน
: จากปรากฏการณ์สู่ทฤษฎีฐานราก

เอกสารหมายเลข 2

สร้างชุมชนเข้มแข็งบนความหลากหลายของผลผลิตเพื่อการค้า

โดย : รศ.ดร.นภาภรณ์ หะวานนท์ / ผศ.ดร. สุรวุฒิ ปัดไธสงค์
อุษณีย์ ธโนศวรรย์ โสมพรรณ กิ่นว่อง

โครงการพัฒนาดัชนีความเข้มแข็งของชุมชน
ปริญญาเอกพัฒนศึกษาศาสตร์
บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ
โดยการสนับสนุนของ สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย

ความนำ

นับจากประเทศไทยได้เริ่มนโยบายการปรับเปลี่ยนประเทศไปสู่ความทันสมัยตามแบบสังคมอุตสาหกรรมตะวันตกโดยได้ประกาศใช้แผนพัฒนาเศรษฐกิจแห่งชาติเป็นครั้งแรกในปี 2504 อันเป็นแผนที่มุ่งเน้นให้ประเทศสามารถเพิ่มขีดความสามารถในการผลิตทางด้านการเกษตรเพื่อการส่งออกให้มากขึ้น มีการกระตุ้นให้เกษตรกรใช้เทคโนโลยีทางการเกษตรที่สามารถเพิ่มผลผลิตต่อไร่ได้สูงขึ้น รวมทั้งความพยายามของรัฐที่จะพัฒนาโครงสร้างพื้นฐาน เช่น การจัดระบบการชลประทาน การสร้างถนน เพื่อเอื้ออำนวยให้เกษตรกรสามารถเพิ่มผลผลิต และสามารถขนส่งผลผลิตได้สะดวกขึ้น และในเวลาเดียวกันนี้เอง ที่ประชาชนทั่วไปเริ่มได้รับการกระตุ้นให้มีการบริโภคสินค้าอุปโภคและบริโภคที่มาจากในเมือง ซึ่งส่วนหนึ่งเป็นผลมาจากการมีการคมนาคมขนส่งสะดวกขึ้น และการที่คนมีรายได้ที่เป็นตัวเงินเพื่อการซื้อสินค้าในท้องตลาดมากขึ้น ปฏิสัมพันธ์ของการขยายตลาดรับซื้อผลผลิตทางการเกษตร การเข้ามาของเทคโนโลยีสมัยใหม่ และการขยายตัวของตลาดสินค้าเพื่อการบริโภค ได้ทำให้ชุมชนหมู่บ้านของไทยเริ่มมีการปรับเปลี่ยนจากระบบการทำมาหากินแบบยังชีพ ซึ่งมีการเพาะปลูก หรือเก็บหาของที่มีอยู่ตามธรรมชาติเพื่อการบริโภค ไปสู่การผลิตที่ต้องใช้เงินเพื่อการลงทุนมากขึ้น คนมีความต้องการเงินเพื่อซื้อสินค้าต่างๆ ที่มีอยู่ในท้องตลาดเพื่อการบริโภคมากขึ้น นอกจากนี้ สิ่งที่เกิดขึ้นพร้อมๆ ไปกับ กระบวนการปรับเปลี่ยนทางด้านการทำมาหากินและการบริโภค ได้แก่ การปรับเปลี่ยนในระบบความสัมพันธ์ด้านอื่นๆ ของคนในชุมชน ไม่ว่าจะเป็นระบบการใช้แรงงาน ระบบการพึ่งพาอาศัยกันในชุมชน ระบบความเชื่อ ระบบการศึกษา ระบบการดูแลตนเอง และระบบการรักษาพยาบาลเมื่อเจ็บป่วย

ตลอดช่วงระยะเวลา 40 ปีของการดำเนินการพัฒนาประเทศโดยมีเป้าหมายเพื่อการเจริญเติบโตทางเศรษฐกิจ และการพัฒนาอุตสาหกรรม ข้อคำถามต่อนโยบายดังกล่าวได้เกิดขึ้นเป็นระยะๆ นับตั้งแต่ ข้อคำถามเกี่ยวกับการคาดทำนาย ศักยภาพของภาคอุตสาหกรรมที่จะขยายตัว รองรับแรงงานจากหมู่บ้านในขนาดที่จะก่อให้เกิดภาวะที่ ความต้องการแรงงานในโรงงานอุตสาหกรรมมีสูงมากจนทำให้ เกิดการขาดแคลนแรงงาน ทำให้ค่าแรงต้องปรับตัวสูงขึ้นตามกลไกของอุปสงค์และอุปทานของแรงงาน อันจะมีผลทำให้การกระจายรายได้โดยรวมของประเทศดีขึ้น หรือข้อคำถามเกี่ยวกับการนำแรงงานราคาถูกจากประเทศเพื่อนบ้านเข้ามาทดแทนแรงงานที่มีค่าแรงสูงกว่าของไทยซึ่งเป็นการปิดกั้นโอกาสของแรงงานไทยที่จะได้ค่าแรงสูงขึ้น หรือข้อคำถามเกี่ยวกับการเข้ามาลงทุนของบรรษัทข้ามชาติ ว่าจะส่งผลในทางลบหรือทางบวกต่อการพัฒนาประเทศในระยะยาว ข้อคำถามเหล่านี้ได้นำไปสู่ การแสวงหาทางเลือกใหม่ของการพัฒนา ที่เริ่มมองเห็นความสำคัญของการให้ชุมชนหมู่บ้านเป็นฐานที่สำคัญของการพัฒนา โดยทางเลือกใหม่ของการพัฒนาในแนวนี้ ได้พยายามศึกษาความเป็นได้ของหมู่บ้านที่จะพัฒนาเศรษฐกิจ ให้อยู่ในฐานะที่พึ่งตนเองได้ โดยคนไม่ต้องออกจากหมู่บ้านเพื่อมาเป็นแรงงานรับจ้างในเมืองอีกต่อไป

ภายใต้ข้อสงสัย และข้อท้าทาย ของผู้วางนโยบาย ผู้วางแผน นักพัฒนา หรือนักวิชาการ เกี่ยวกับนโยบายและแนวทางการพัฒนาของไทย ที่ผ่านมา ชุมชนหมู่บ้านไทยในท้องถิ่นต่างๆ ต่างต้องกำลังเผชิญกับภาวะการณ์ของการเปลี่ยนแปลงต่างๆ ที่เข้ามากระทบชุมชนด้วยความเร็วและความแรงที่แตกต่างกัน รวมทั้งต้องประสบกับปัญหา และความยากลำบากที่ไม่เหมือนกัน และด้วยประสบการณ์ และพื้นฐานทางทรัพยากรที่แตกต่างกัน ชุมชนหมู่บ้านต่างๆ จึงสามารถปรับตัวเผชิญกับภาวะการณ์ ที่เกิดขึ้น ไม่เหมือนกัน ชุมชนจำนวนมาก สามารถปรับเปลี่ยนวิถีทางทำมาหากิน รวมทั้งปรับเปลี่ยนระบบความสัมพันธ์ และวิถีชีวิต จนสามารถดำรงอยู่ภายใต้ระบบเศรษฐกิจแบบสมัยใหม่ อันเป็นระบบเศรษฐกิจเพื่อการค้าได้อย่างปลอดภัย บางชุมชนพยายามดำรงรักษาวิถีชีวิตแบบเดิม โดยเฉพาะการทำมาหากินแบบพออยู่พอกิน ไว้ได้ต่อไป โดยพยายามหลบหลีกการไหลบ่าของระบบการผลิตเพื่อการค้าและบริโภคนิยม เท่าที่สามารถจะทำได้ บางชุมชนสามารถดำรงตนอยู่ในเศรษฐกิจสองระบบคือการผลิตเพื่อกินเพื่ออยู่ และการออกไปทำงานรับจ้างเพื่อหารายได้เสริมได้อย่างเหมาะสม อย่างไรก็ตามมีชุมชนจำนวนมากที่ยังอยู่ในระยะของการปรับตัว และยังหาทางออกที่เหมาะสมให้กับตนเองไม่ได้ ภาพของชุมชนหมู่บ้านไทยในสถานการณ์ปัจจุบัน จึงยังมีความหลากหลาย ทั้งในแนวทางของการดำรงชีวิตของคนในชุมชน และในระดับของความอยู่ดีกินดี ความสุข ความเพียงพอซึ่งในปัจจุบันได้ มีการมองปรากฏการณ์นี้ว่า เป็นความเข้มแข็งของชุมชน

รายงานการวิจัยนี้มีวัตถุประสงค์ที่จะนำเสนอ ความสามารถในการสร้างความเข้มแข็งของชุมชนหมู่บ้านในระดับตำบล ซึ่งได้รับผลกระทบจากกระบวนการปรับเปลี่ยนวิถีการผลิตจากการผลิตเพื่อยังชีพ ไปสู่การผลิตเพื่อการค้า ไม่ต่างจากชุมชนหมู่บ้านอื่นๆ ในสังคมไทย ที่ต้องประสบกับความยากลำบากในการสร้างความมั่นคงปลอดภัย ให้กับระบบการผลิตเพื่อการค้าที่รุกคืบเข้ามาในชุมชน แต่ชุมชนหมู่บ้านในตำบลนี้สามารถสร้างกลไกให้กับระบบเศรษฐกิจสมัยใหม่ จนประสบความสำเร็จในระดับหนึ่ง คนในชุมชนมีทางเลือกของอาชีพหลายอย่าง ได้แก่ การทำนา การเลี้ยงปลาดุก การเลี้ยงเป็ด การทำสวนผลไม้ การทำเครื่องจักสาน คนที่ทำงานในแต่ละอาชีพสามารถรวมกลุ่มกัน เพื่อสะสมทุน แลกเปลี่ยนความรู้ และสร้างกลไกการต่อรองกับระบบตลาดภายนอกชุมชนได้ โดยเฉพาะกลุ่มเลี้ยงปลาดุกนับว่าเป็นกลุ่มอาชีพที่มีลักษณะการจัดระบบเศรษฐกิจแบบสมัยใหม่ คือมีการแบ่งแยกกันทำงานเฉพาะอย่างค่อนข้างสูง ผู้ผลิตต้องใช้เงินทุนเพื่อการผลิตทุกขั้นตอน การผลิตต้องอาศัยเทคโนโลยีเฉพาะ และการขายสินค้าต้องการการจัดการให้สามารถส่งผลผลิตถึงมือ ผู้ขายส่ง ผู้ขายปลีก และผู้บริโภค ตรงต่อเวลาเป็นประจำทุกวัน โดยผู้ทำอาชีพนี้ในชุมชนได้สร้างกลไกการบริหาร การจัดการ และการรวมกลุ่ม จนสามารถบรรลุเป้าหมายและความต้องการของระบบเศรษฐกิจแบบนี้ได้ อย่างไรก็ตาม กลุ่มผู้เลี้ยงปลาดุก เป็นเพียงกลุ่มอาชีพหนึ่งในหลายๆ กลุ่มอาชีพในชุมชนหมู่บ้านนี้ กลุ่มอาชีพอื่นๆ แม้จะสามารถรวมตัวกันจัดระบบการผลิต และการตลาดได้ในระดับที่ทำให้สมาชิกในกลุ่มอาชีพมีรายได้ และมีความมั่นคงได้ในระดับหนึ่ง แต่ก็ไม่ประสบความสำเร็จเท่ากับกลุ่มอาชีพปลาดุก นอกจากนี้ในกลุ่มอาชีพการเลี้ยงปลาดุกก็ยังไม่สามารถรวมตัวกันได้ทั้งหมด ยังมีกลุ่มย่อยๆ ของผู้เลี้ยงปลา

ดุกที่ยังไม่อาจรวมตัวกับกลุ่มอาชีพปลาดุกที่ประสบความสำเร็จได้ และยังคงมีความเสี่ยงกับการทำอาชีพนี้อยู่พอสมควร ดังนั้นปรากฏการณ์ของการสร้างความเข้มแข็งบนฐานของระบบการผลิตที่มีความหลากหลายของชุมชนหมู่บ้านนี้จึงนำไปสู่ประเด็นคำถามการวิจัยที่น่าสนใจหลายประการ **ประการแรก** อะไรคือเงื่อนไขสำคัญ ที่ทำให้ชุมชนหมู่บ้านเหล่านี้เลือกที่จะปรับตัวโดยการสร้างความเข้มแข็งบนฐานการผลิตเพื่อการค้า **ประการที่สอง** กลุ่มอาชีพต่างๆ มีกระบวนการสร้างความเข้มแข็งให้กับกลุ่มอาชีพของตนเองอย่างไร และเพราะเหตุใด กลุ่มอาชีพแต่ละกลุ่มจึงประสบความสำเร็จแตกต่างกัน **ประการที่สาม** ชุมชนมีทรัพยากร และพลังสร้างสรรค์ (creative power) ในด้านใดบ้างที่เอื้ออำนวยให้สมาชิกประสบความสำเร็จในการพลิกฟื้นความเข้มแข็งให้กับชุมชน **และประการที่สี่** ความสามารถในการปรับตัวทางด้านเศรษฐกิจเพื่อการค้าของกลุ่มอาชีพต่างๆ มีส่วนสำคัญในการสร้างความเข้มแข็งในด้านต่างๆ ให้กับชุมชนอย่างไรบ้าง

ในการตอบคำถามการวิจัยข้างต้น การศึกษานี้ได้ใช้วิธีวิทยาของการสร้างทฤษฎีฐานราก (ดูรายละเอียดของวิธีวิทยาที่ใช้ในการศึกษาได้ในรายงานการวิจัยหมายเลข 1) โดยมีฐานคิดว่า การจะทำความเข้าใจกับประเด็นความเข้มแข็งและจุดอ่อนของชุมชน จะต้องเริ่มจากการทำความเข้าใจมิติทางประวัติศาสตร์ที่สะท้อนให้เห็นวิถีการดำรงชีวิตของคนในชุมชน และเงื่อนไขที่ทำให้ชุมชนดำรงอยู่ได้โดยมีการติดต่อกับสังคมภายนอกอย่างจำกัด รวมทั้งศึกษาถึงพลังสร้างสรรค์ของชุมชนในอดีตที่ได้สะสมมา กระบวนการปรับตัวเพื่อเอาชนะธรรมชาติ และการอยู่ร่วมกันของคนในชุมชน ปัญหาและข้อจำกัดของชุมชน การทำความเข้าใจปรากฏการณ์ในอดีตจะช่วยให้สามารถเข้าใจสิ่งที่ปรากฏอยู่ในปัจจุบันได้แจ่มชัดขึ้น

วิธีการศึกษา

การศึกษานี้ใช้วิธีการเข้าถึงปรากฏการณ์ทางสังคมในมิติต่างๆ ผ่านการสะท้อนประสบการณ์ของคนในชุมชน โดยใช้การสัมภาษณ์ระดับลึกซึ่งมีลักษณะของการพูดคุยกับผู้ให้สัมภาษณ์ในประเด็นต่างๆ ที่เกี่ยวข้องโดยตรงกับประสบการณ์ของผู้ให้สัมภาษณ์ ทั้งนี้แม้ในการสัมภาษณ์ผู้วิจัยจะมีแนวคำถามกว้างๆ ที่เตรียมไว้ล่วงหน้า แต่การสัมภาษณ์จะดำเนินไปในลักษณะของการสนทนา ที่มีผู้วิจัยเป็นผู้เปิดประเด็น พูดคุย ซักถาม ทำให้หัวข้อ และสาระของการสนทนา ดำเนินไปอย่างเป็นกันเอง ความยาวของการสนทนาจะขึ้นอยู่กับประสบการณ์ของผู้ให้สัมภาษณ์ในประเด็นที่กำลังสนทนา การสนทนาแต่ละครั้งมีช่วงเวลาตั้งแต่ประมาณหนึ่งชั่วโมง จนถึงตลอดช่วงเช้าบ่าย หรือประมาณ 6 ชั่วโมง แต่โดยทั่วไปแล้วจะใช้เวลาประมาณ 2-3 ชั่วโมง นอกจากนี้ ในระหว่างการสนทนา หรือหลังจากการสนทนา ผู้วิจัยจะขอให้ผู้ให้สัมภาษณ์ พาไปดูสถานที่ เหตุการณ์ หรือปรากฏการณ์จริงในเรื่องนั้นประกอบด้วย เช่น บ่อเลี้ยงปลาดุก การให้อาหารปลาดุก การจับปลา และการขายปลาดุก การทำสวนผลไม้ หรือการเลี้ยงเป็ด นอกจากนี้ผู้วิจัยยังได้ไปศึกษาปรากฏการณ์ ในด้านอื่นๆ นอกเหนือจากเรื่องการทำมาหากิน เช่น การศึกษาในโรงเรียน การประชุม อบต. ร้านค้าชุมชน วัด โดยมีรายละเอียดของผู้ให้สัมภาษณ์รวมทั้งหมด 38 คน ดังนี้

1. นายล่ำ / ชาวนา,แรงงานรับจ้าง (ชาย)
2. นายบุญเชิด / ชาวบ้าน (ชาย)
3. นายกิตติ / กรรมการออมทรัพย์ (ชาย)
4. นายสำเริง / ผู้ใหญ่บ้าน หมู่6 (ชาย)
5. นายสมควร / ผู้ใหญ่บ้านหมู่ 7 (ชาย)
6. นายสมยศ / ผู้ใหญ่บ้านหมู่ 1 (ชาย)
7. นายฉลวย / ผู้ใหญ่บ้านหมู่ 5 (ชาย)
8. นายวิเชียร / ผู้ใหญ่บ้าน (ชาย)
9. นายสะอาด / ผู้ช่วยผู้ใหญ่บ้าน (ชาย)
10. นายสุทิน / สมาชิกกลุ่มผลไม้ (ชาย)
11. อาจารย์ใหญ่โรงเรียนหมู่ 5 (ชาย)
12. อาจารย์ใหญ่โรงเรียนหมู่ 4 (ชาย)
13. อาจารย์ใหญ่โรงเรียนหมู่ 7 (ชาย)
14. อาจารย์ใหญ่โรงเรียนหมู่ 3 (ชาย)
15. นายชำนาญ / กรรมการโรงเรียน (ชาย)
16. นางสมร / กรรมการศึกษา (หญิง)
17. นายสัมฤทธิ์ / ประธาน อสม. (ชาย)
18. นายฉลวย / ประธานกลุ่มปลาดุก (ชาย)
19. เจ้าอาวาสวัดบ้านพร้าว (ชาย)
20. นายอำนวย / ผู้จัดการเรื่องตลาดผลไม้ (ชาย)
21. รองประธานไม้ผล จัดการด้านการตลาด (ชาย)
22. นายไพรัช /สมาชิกกลุ่มไม้ผลหมู่ 7 (ชาย)
23. นายสุรินทร์ / อสม.หมู่ 4 (ชาย)
24. นายพระไม้ / หมอพื้นบ้านรักษากระดูกด้วยน้ำมัน (ชาย)
25. นายสำรวย / หมอสมุนไพร (ชาย)
26. นายสมชาย / สมาชิก อบต. หมู่ 3 (ชาย)
27. นางกัญธิมานี / หัวหน้าสถานีอนามัย (หญิง)
28. นายสุรินทร์ / หมอพื้นบ้าน (ชาย)
29. นายเหว่า / ราษฎรบ้าน (ชาย)
30. นางเพียร / ชาวบ้านกลุ่มถักตะกร้า (หญิง)

31. นายธีรพล / เกษตรกรไม้ผลไม่เข้ากลุ่ม (ชาย)
32. นายมานพ / เกษตรกรไม้ผล (ชาย)
33. ชาวบ้านทำปลาดุกนอกกลุ่ม (หญิง)
34. นายดิเรก / กำนัน (ชาย)
35. นางประนอม / ชาวบ้าน (หญิง)
36. นายกรน /ชาวบ้านหมู่ 1 (ชาย)
37. นายสละ /ชาวบ้าน (ชาย)
38. นายสร้อย /ชาวบ้านอาชีพเลี้ยงเป็ด(ชาย)

บริบทของชุมชนหมู่บ้านในตำบลที่ศึกษา

ชุมชนหมู่บ้านวัดขวาน มีพื้นที่รวมทั้งสิ้น 17,525 ไร่ เป็นพื้นที่การเกษตร 15,620 ไร่ ลักษณะพื้นที่ส่วนใหญ่ เป็นที่ราบลุ่ม ดินเป็นดินร่วน เดิมประชากรส่วนใหญ่จะตั้งบ้านเรือนอยู่ชายแม่น้ำ คือริมแม่น้ำสายพิจิตรเก่า ต่อมาเมื่อมีคลองชลประทาน ประชาชนจึงได้ย้ายออกมาตั้งบ้านเรือนกระจายอยู่ทั่วไป พื้นที่ส่วนใหญ่เป็นพื้นที่นา มีพื้นที่ไร่เพียงเล็กน้อย อาชีพส่วนใหญ่ของประชาชนได้แก่ การเกษตรกรรมที่มีการดำเนินการผลิตที่หลากหลาย มีการพึ่งพา รวมกลุ่มและร่วมมือกัน ระหว่างการดำเนินการผลิตต่างๆ ไม่ว่าจะเป็นการทำนา การเลี้ยงปลาดุก การปลูกผลไม้ การเลี้ยงเป็ดไข่ ทำไร่ และรับจ้าง โดยมีขอบเขตของตำบลเป็นตัวกำหนดการทำกิจกรรมร่วมกัน ประชากรในตำบลแห่งนี้มีทั้งสิ้น 4,522 คน 1,048 ครัวเรือน โดยแบ่งเขตการปกครองออกเป็น 7 หมู่บ้าน คือ

หมู่ที่ 1 มี 108 ครัวเรือน ชาย 242 คน หญิง 256 คน รวม 498 คน
หมู่ที่ 2 มี 197 ครัวเรือน ชาย 377 คน หญิง 418 คน รวม 795 คน
หมู่ที่ 3 มี 148 ครัวเรือน ชาย 297 คน หญิง 350 คน รวม 647 คน
หมู่ที่ 4 มี 203 ครัวเรือน ชาย 437 คน หญิง 512 คน รวม 949 คน
หมู่ที่ 5 มี 128 ครัวเรือน ชาย 302 คน หญิง 318 คน รวม 620 คน
หมู่ที่ 6 มี 155 ครัวเรือน ชาย 287 คน หญิง 305 คน รวม 592 คน
หมู่ที่ 7 มี 109 ครัวเรือน ชาย 201 คน หญิง 220 คน รวม 421 คน

การคมนาคมระหว่างตำบลวัดขวาน กับที่ว่าการอำเภอ อาศัยถนนลาดยาง ซึ่งมีระยะทางประมาณ 19 กิโลเมตร ส่วนการคมนาคมภายในตำบลวัดขวานมีถนนเชื่อมระหว่างหมู่บ้าน ซึ่งมีทั้งถนนลูกรัง ถนนคอนกรีต และถนนลาดยาง

แหล่งน้ำสำคัญในพื้นที่ชุมชนแห่งนี้ นอกจากแหล่งน้ำธรรมชาติซึ่งได้แก่ แม่น้ำพิจิตร และหนองบึงแล้ว ได้เริ่มมีการขุดเจาะบ่อบาดาลใน ปี 2508 โดยบ่อบาดาลที่ขุดเจาะนี้เป็นไปเพื่อการอุปโภค และเพื่อการเกษตรเป็นสำคัญ โดยปัจจุบันมีบ่อบาดาลทั้งสิ้น จำนวน 1,431 บ่อ และในปี 2527 ได้มีคลองชลประทานเข้า

มาในตำบล ซึ่งได้อาศัยเป็นแหล่งน้ำสำคัญ โดยคลองชลประทานนี้ประกอบด้วย โครงการส่งน้ำและบำรุงรักษาท่าบัว และโครงการส่งน้ำและบำรุงรักษาพนมยอ นอกจากนั้นยังมีระบบประปา จำนวน 10 แห่งในตำบลแห่งนี้

การบริการสาธารณะในตำบลวัดขวาน นับว่ามีความพร้อมค่อนข้างมากกล่าวคือ ด้านการศึกษามีโรงเรียน 4 แห่ง ซึ่งจัดการศึกษาในระดับประถมศึกษา จนถึงระดับชั้นมัธยมต้น ได้แก่ โรงเรียนหมู่ 3 ซึ่งเป็นโรงเรียนประจำตำบล ตั้งขึ้นตั้งแต่ปี 2488 จัดการศึกษาในระดับประถมศึกษา โรงเรียนหมู่ 5 ตั้งขึ้นใน ปี2525 เปิดสอนระดับประถมศึกษา โรงเรียนหมู่ 7 ตั้งขึ้นใน ปี 2502 โรงเรียนหมู่ 4 เปิดสอนชั้นอนุบาลถึง ชั้น ม.3 เป็นโรงเรียนขยายโอกาส นอกจากนั้นยังมีศูนย์พัฒนาเด็กเล็ก ที่อ่านหนังสือพิมพ์ กระจายอยู่ทั่วไป ส่วนด้านสาธารณสุขมีสถานีอนามัย และ ศูนย์สาธารณสุขมูลฐาน ด้านการศาสนา มีวัดที่ใช้ประกอบศาสนกิจถึง 3 แห่งด้วยกัน ส่วนด้านการพัฒนาและการดูแลความปลอดภัยในพื้นที่มี ศูนย์พัฒนาตำบล ป้อมตำรวจ ศูนย์สงเคราะห์ราษฎรประจำหมู่บ้าน หอกระจายข่าว 14 แห่ง โทรศัพท์สาธารณะ 6 แห่ง และในปี 2530 ได้มีไฟฟ้าเข้ามาถึงในหมู่บ้านต่างๆ ในตำบลนี้

การดำรงอยู่ของชุมชนหมู่บ้าน ก่อนเข้าสู่ยุคเศรษฐกิจเพื่อการค้า

ชุมชนหมู่บ้านวัดขวาน ได้ก่อตั้งมานานนับร้อยปี โดยผู้คนได้ มาตั้งบ้านเรือนอยู่ชายแม่น้ำ คือริมแม่น้ำสายพิจิตรเก่า ในช่วงเมื่อ 100 ปีที่ผ่านมา คนยังสามารถจับจองที่ดินได้ตามกำลังแรงงานของตนซึ่งเป็นการถางพื้นที่ในส่วนที่เป็นป่าไผ่ให้เตียน เพื่อใช้เพาะปลูก เรียกกันว่า การหวดป่า ถือเป็นการจับจองที่ดิน คือทันทีที่ถางที่เสร็จ ที่ดินส่วนนั้นก็จะเป็นของผู้ถางมีการปักหลักเขต เพื่อแสดงการเป็นเจ้าของ การถากถางพื้นที่เพื่อการเพาะปลูกในช่วงนี้ จะถางเฉพาะส่วนที่เป็นป่าไผ่ เพราะถางได้ง่าย ส่วนพื้นที่ที่เป็นป่าไม้อุดมสมบูรณ์ มีไม้ขนาดใหญ่ที่เป็นไม้เนื้อแข็ง ได้แก่ เต็ง รัง ประดู่ ยาง มีการตัดไม้มาปลูกสร้างเรือนกันบ้าง โดยการตัดไม้ต้องใช้การจ้างคนจากภาคอีสานซึ่งเข้ามารับจ้างเลื่อยไม้เนื้อแข็ง โดยใช้เลื่อยที่ชาวบ้านเรียกว่าเลื่อยลาว มีลักษณะเป็นเลื่อยที่ใช้คนสองคนจับเลื่อยคนละข้าง เพื่อเลื่อยไม้ออกตามขนาดที่ต้องการ ไม้นี้นอกจากการนำมาสร้างบ้านแล้ว ยังนำมาทำเครื่องมือทำนา เช่น คันไถ แอกวัวแอกควาย ฯลฯ และคนยังอาศัยเข้าไปจับสัตว์ เก็บของป่ามาใช้ในการดำรงชีวิต ในช่วงแรกนี้ ไม่มีการถางป่าตัดไม้ใหญ่เพื่อการทำไร่นา ป่าไม้จึงไม่ถูกทำลาย การถากถางพื้นที่ทำเฉพาะในส่วนของพื้นที่ที่เป็นป่าไผ่ เพื่อใช้ปลูกข้าว โดยในช่วงนี้ยังคงเป็นการปลูกข้าวไร่ และการทำข้าวนาหว่านอาศัยแรงคนเป็นหลัก การปลูกข้าวไร่ จะปลูกในที่ดอน โดยใช้ ไม้จิ้มลงไปบนพื้นดินให้เป็นหลุมเล็กๆ และนำข้าวมาหยอด การปลูกข้าวไร่อาศัยน้ำฝนเป็นหลัก ข้าวที่ได้จะใช้เพื่อการบริโภคเป็นส่วนใหญ่ หากพอมีเหลือก็นำไปขายแลกของที่จำเป็นบางอย่าง เช่น เกลือ ในพื้นที่ที่เป็นที่ลุ่มจะมีการทำนาหว่านซึ่งเรียกว่า หว่านตม โดยใช้แรงงานคนในการบังคับไถ และใช้ควายหรือวัวลากแอกไถนา ในช่วงเดือนพฤษภาคม เมื่อฝนเริ่มตก ดินจะเริ่มนิ่มและยุ่ย คนจะเตรียมไถพื้นที่ ทำเทือกนา เพื่อใช้หว่านข้าว พอถึงเดือนมิถุนายน ฝนจะทิ้งระยะ จึงเริ่มหว่านข้าว ในเดือนกรกฎาคม เมื่อฝนตก ข้าวจะงอก จากนั้น

จะรอไปจนข้าวออกรวง และเก็บเกี่ยวได้ในเดือนมกราคม จึงนำข้าวมาทำฟ่อนเรียง เรียกว่าการพะข้าว จากนั้นจึงนำข้าวไปนวด และตากให้แห้ง ก่อนนำเมล็ดข้าวเปลือกเก็บใส่ยุ้ง

หลังจากปี 2500 เริ่มมีคนทำนาดำ โดยได้ไปเห็นตัวอย่างการตกกล้าเพื่อมาดำนา และเห็นว่าการทำนาดำจะได้นาข้าวที่มีต้นข้าวเรียงเป็นแถว สวยงาม ได้เมล็ดข้าวมากกว่าการทำนาหว่าน พื้นที่ที่ใช้ทำนาดำ ได้แก่ พื้นที่ดินซึ่งเป็นที่ราบลุ่ม ส่วนในที่ดอน ไม่สามารถทำนาได้ จะมีการปลูกพืชอย่างอื่นเพื่อไว้บริโภค หรืออาจขายบ้าง เช่น ถั่ว งา ข้าวโพด สับปะรด ปอ การนำเสนอภาพของการดำรงอยู่ของชุมชนหมู่บ้านในช่วงก่อนเข้าสู่ยุคของการผลิตเพื่อการค้า จะจำกัดขอบเขตอยู่ในช่วงตั้งแต่ ปี 2500 ซึ่งคนในชุมชนหมู่บ้านนี้ได้เริ่มปรับเปลี่ยนจากการปลูกข้าวไร่ มาปลูกพืชไร่มากขึ้น และเปลี่ยนจากการทำนาหว่าน มาเป็นการทำนาดำ ซึ่งลักษณะการดำรงชีวิตของคนก็ยังคงมีลักษณะของการผลิตเพื่อบริโภคอยู่

ในช่วงที่เริ่มมีการทำนา ครอบครัวในชุมชนหมู่บ้านนี้ มีที่ดินเพื่อการทำกินไม่มากนัก คืออยู่ในช่วง 5 ไร่ ถึง 20 ไร่ มีผู้ที่มีที่ดินขนาดเล็กคือ 3 ไร่อยู่บ้าง ผู้มีที่ดินทำกินขนาด 20 ไร่ ถือว่าเป็นผู้มีที่ดินมาก การจับจองที่ดินไม่อาจทำเพิ่มได้แล้ว ครอบครัวใดจะมีที่ดินทำกินมากน้อยเท่าไรขึ้นอยู่กับมรดกที่ได้รับมาจากรุ่นพ่อแม่ พื้นที่ดินทำกิน จะประกอบด้วยหนองน้ำจำนวนมากซึ่งใช้เป็นแหล่งน้ำสำหรับการเพาะปลูกพืชผัก และการจับปลา ปู หอย ส่วนการทำนาจะอาศัยน้ำฝนเป็นหลัก การนำน้ำจากหนองน้ำมาใช้ ทำกันอย่างง่ายๆ โดยใช้ ปี๊บน้ำมันขนาด 20 ลิตร มาผ่าครึ่ง และใช้คันไม้ยาวๆ รัดกับปากปี๊บ หรืออาจใช้ไม้ไผ่มาสาน เรียกว่า จังโลง ใช้วิดน้ำจากหนองน้ำไปใช้ในพื้นที่เพาะปลูก หนองน้ำเหล่านี้จะใช้เป็นที่เก็บน้ำ สำหรับการปลูกพืช และสำหรับดักเก็บปลาตามธรรมชาติ คนจะมาจับปลาในหนองน้ำเพื่อนำไปบริโภค

ครอบครัว และเครือข่ายของครอบครัว เป็นศูนย์รวมของการทำมาหากิน และการดำรงชีวิตในทุกๆ ด้านของ คน นอกจากการทำมาหากิน ซึ่งหมายรวมทั้งการเพาะปลูกข้าวซึ่งเป็นอาหารหลัก การเก็บหาของกินของใช้จากแหล่งทรัพยากรธรรมชาติ เช่น จากป่าไม้ จากแม่น้ำ ห้วย หนอง หรือจากท้องทุ่งนาแล้ว คนยังคงมีการปลูกพืชไร่บางอย่างในที่ดอน หรือที่เนิน เหมือนเมื่อครั้งอดีต การบริโภคส่วนใหญ่ จะบริโภคสิ่งที่ผลิตได้ในครัวเรือน หรือที่หาได้ตามธรรมชาติ การแลกเปลี่ยนผลผลิต หรือการซื้อสินค้ามีอยู่อย่างจำกัด ครอบครัวจึงเป็นทั้งหน่วยผลิต และหน่วยบริโภค ครอบครัวมีอำนาจอิสระในการตัดสินใจเกี่ยวกับการทำมาหากิน ไม่ว่าจะเป็นการเลือกเมล็ดพันธุ์พืช ชนิดของพืชที่ปลูก ปริมาณที่ปลูก ถูกกำหนดโดยความต้องการในการบริโภคของสมาชิกในครัวเรือนมากกว่าความต้องการของตลาด และการแลกเปลี่ยนเป็นเงินเพื่อเป็นการสะสมทุนมีน้อยมาก ดุลยภาพของการผลิตและการบริโภคของครอบครัวจึงมีสูง ครอบครัวรู้ว่าจะต้องผลิตสิ่งใด เป็นจำนวนเท่าไร จึงจะทำให้สมาชิกของครอบครัวมีหลักประกันในการบริโภค ความเสี่ยงของการมีอาหารเพียงพอต่อการบริโภค มีที่มาจากความผันผวนของสภาพดินฟ้าอากาศ เช่น ฝนแล้ง เป็นสำคัญ ปริมาณความต้องการผลผลิตของตลาดหรือราคาสินค้าในท้องตลาด ไม่มีความสำคัญต่อชีวิตของคน ในช่วงนี้

การผลิตข้าวให้พอเพียงกับการบริโภคของสมาชิกในครัวเรือนตลอดปี ถือว่าเป็นเป้าหมายที่สำคัญที่สุดของแต่ละครอบครัว เมื่อมีข้าวเหลือ จึงนำข้าวไปขาย เพื่อนำเงินไปซื้อสิ่งที่จำเป็นอื่นๆ โดยเฉพาะเกลือ ซึ่งถือว่าจะต้องมีเก็บไว้ในบ้านไม่ต่างจากการมีข้าวในยุ้ง การแลกข้าวกับเกลือ โดยตรงก็มีการทำอยู่บ้างในช่วงนี้ ส่วนพืชไร่ จะไม่ใช้การแลกเปลี่ยน แต่จะเป็นการขาย เพื่อนำเงินมาซื้อของอื่นๆ นอกจากเกลือแล้ว คนจะเก็บเงินไว้ซื้อยารักษาโรค และเครื่องมือทำมาหากิน เช่น วัว ควาย มีด ขวาน จอบ เสียม เชือก มีการซื้อฝ้ายสำหรับนำมาทอผ้าใช้เอง การซื้อเสื้อผ้าจากตลาด ซึ่งเรียกกันว่า "เสื้อเจ๊ก" ถือว่า เป็นของที่ได้มายาก คนที่มีส่วนเกินของผลผลิตมากเท่านั้นจึงจะไปหาซื้อไว้ใช้ได้

ถึงแม้ว่า ครอบครัวจะเป็นหน่วยหลักในการผลิต และการบริโภค แต่ความอยู่รอดของครอบครัว มิได้เกิดขึ้นได้โดยอิสระ ในการทำมาหากิน ครอบครัวในชุมชนต้องอาศัยพึ่งพาแรงงานซึ่งกันและกัน เช่น ร่วมเอาแรงกันเพื่อเก็บเกี่ยวข้าวให้ทันเวลา ในการเก็บหาของป่าก็มักจะใช้การแบ่งปันของที่เก็บหาได้ เช่น เนื้อสัตว์ป่า เพื่อให้มีอาหารหมุนเวียนแบ่งปันกันในระหว่างครอบครัว นอกจากการผลิต และการบริโภคแล้ว ครอบครัวยังมีการพึ่งพาอาศัยกันในเรื่องการสร้างบ้าน การผลิตเครื่องมือทำมาหากิน การสร้างพาหนะ เช่น เกวียน คันไถ นอกจากนี้ คนยังต้องพึ่งพากันในด้านการรักษาโรค การประกอบพิธีกรรม ความจำเป็นที่คนในชุมชนจะต้องร่วมมือกันในเรื่องต่างๆ เหล่านี้ เป็นผลมาจาก การที่การระดมแรงงานกันสามารถช่วยให้ กิจกรรมหลายอย่างได้รับผลสำเร็จสูงกว่า การทำโดยอาศัยแรงงานเฉพาะภายในครอบครัว และลักษณะของการทำกิจกรรมบางอย่าง ต้องอาศัยผู้รู้ หรือผู้เชี่ยวชาญเฉพาะเรื่องซึ่งจะมีผู้รู้อยู่ไม่มากนักในหมู่บ้านเดียวกัน หรือในหมู่บ้านใกล้เคียง ทำให้ต้องมีการอาศัยพึ่งพาซึ่งกันและกัน นอกจากนี้กิจกรรมหลายๆ อย่าง เช่น พิธีกรรมต่างๆ การสร้างความสนุกสนานรื่นเริงในเทศกาลสำคัญ การทำบุญ ต้องอาศัยพลังของกลุ่ม ที่จะสร้างศรัทธา ขวัญ และกำลังใจ ซึ่งกันและกันได้ ดังนั้น การทำความเข้าใจกับการดำรงอยู่ของหมู่บ้านในช่วงนี้ จึงต้องอาศัยการศึกษาผ่านกิจกรรมหลักๆ ที่ครอบครัวต้องทำเพื่อความอยู่รอดของครอบครัว และผ่านกิจกรรมที่เป็นปฏิสัมพันธ์ระหว่างครอบครัวในรูปแบบต่างๆ ซึ่งจะทำให้มองเห็นภาพเครือข่าย และแรงเกาะเกี่ยวของครอบครัวที่มาอยู่รวมกันเป็นชุมชนหมู่บ้าน

การทำมาหากิน

วิถีชีวิตของคนในชุมชนหมู่บ้านแห่งนี้ มีความคล้ายคลึงกัน คนใช้เวลาส่วนใหญ่ไปในการทำมาหากิน งานหลักที่สำคัญได้แก่การทำนาซึ่งเรียกว่า นาปีซึ่งต้องอาศัยน้ำฝน สิ่งที่ทำควบคู่ไปกับการทำนาคือการทำไร่ นอกจากนี้ ก็มีการเก็บหาของป่า จับสัตว์น้ำ การปลูกพืชผัก ไว้เพื่อบริโภค

- **การทำนาปี** หลังจากที่คนเริ่มเรียนรู้การปลูกข้าวนาดำ แทนการทำนาหว่าน คนในชุมชนหมู่บ้านจึงค่อยๆ หันมาทำนาดำกันมากขึ้นเรื่อยๆ เพราะได้ผลผลิตดีกว่า จนในที่สุด ไม่มีผู้ทำนาหว่านตมอีกต่อไป การทำนาดำต้องอาศัยน้ำฝนเป็นหลัก การปลูกข้าวนาดำมีช่วงระยะเวลาปลูกยาวเกือบตลอดปี จึงเรียกว่าข้าวนาปี คือในหนึ่งปีจะทำนาได้เพียงครั้งเดียว ในการทำนา คนมีกิจกรรมหลายอย่างเข้ามาเกี่ยวข้อง นับตั้งแต่การเตรียมเครื่องมือสำหรับการทำนา การเลือกพันธุ์ข้าวที่จะปลูก การไถเพื่อตระเตรียมผืนดินเพื่อการดำนา

เรียกว่าการทำ *เทือก* การเตรียมตกกล้า การดำนา การดูแลรักษาข้าวที่ค่อยๆ เติบโต การดูแลไม่ให้นามีรูรั่ว เพื่อให้น้ำขังอยู่ในนาข้าวในระดับที่เพียงพอจะทำให้ข้าวออกรวงอย่างสมบูรณ์ การดูแลถอนวัชพืชในนา การนำปุ๋ยคอกไปใส่ในนาข้าว การเก็บเกี่ยว การนวดข้าว การฝัดข้าว การทำนาในช่วงนี้ ใช้แรงงานคนและสัตว์เป็นหลัก สัตว์ที่ใช้ไถนามีใช้ควายเป็นส่วนใหญ่ มีการใช้วัวบ้าง ในช่วงหน้าแล้งหลังการเก็บเกี่ยวและการฝัดข้าว เพื่อนำเมล็ดข้าวไปเก็บใส่ยุ้ง คือในราวเดือน เมษายน คนจะใช้เวลาในช่วงนี้เตรียมเครื่องมือสำหรับการทำนา เช่น หาไม้มาทำคันไถ หรือหากไม่มีไม้ที่ดีก็อาจไปหาซื้อไม้ที่มีผู้นำมาขายสำหรับนำมาประกอบเป็นคันไถเรียกว่า *โกรน* มีการนำฝ้ายมาฟั่นสำหรับทำเป็นเชือกใช้โยงรัดจากคอควายมาผูกกับคันไถ การเตรียมเชือกหนังสำหรับบังคับวัวควาย ซึ่งเครื่องมือเหล่านี้จะทำกันเองเป็นส่วนใหญ่ เฉพาะวัสดุบางอย่างเท่านั้น ที่อาจมีการหาซื้อกันบ้างเป็นครั้งคราว

แต่ละขั้นตอนของการทำนา ชาวนาจะค่อยๆ เรียนรู้ที่จะปรับเปลี่ยนวิธีการต่างๆ เพื่อให้ได้ผลที่ดีที่สุด เมื่อมีปัญหาเกิดขึ้น จะค่อยๆ หาทางแก้ไข เช่น ในการเลือกพันธุ์ข้าว ชาวนาจะต้องเลือกว่า ข้าวพันธุ์ใดเหมาะกับที่ลุ่ม ข้าวพันธุ์ใดเหมาะกับที่ดอน พื้นที่สำหรับปลูกข้าว แบ่งได้เป็น 3 ระดับ ระดับที่หนึ่งเป็นที่ลึกจัด เป็นที่ที่อยู่ตามชายห้วย ข้าวที่ใช้ปลูกในพื้นที่นี้ เป็นข้าวหนัก ต้องเก็บเกี่ยวหลังข้าวอื่นๆ ระดับที่สอง เป็นพื้นที่ระดับกลางซึ่งในชุมชนหมู่บ้านนี้จะมีสภาพพื้นที่แบบนี้มากที่สุด จะปลูกข้าวเบาซึ่งใช้เวลาในการปลูกน้อยกว่าข้าวประเภทแรก และระดับที่สาม เป็นที่ดอน จะต้องใช้ข้าวที่เกี่ยวเร็ว เพราะนาข้าวจะมีน้ำขังอยู่ในช่วงระยะเวลาสั้นกว่านาในที่ลุ่ม หากข้าวขาดน้ำในช่วงที่กำลังเจริญเติบโต จะได้รวงข้าวที่ไม่สมบูรณ์ นอกจากนี้การเลือกพันธุ์ข้าวที่จะปลูกยังขึ้นอยู่กับ ความพึงพอใจในรสชาดของข้าว เช่น ความนุ่ม ความหอม รวมทั้งวัตถุประสงค์ในการนำข้าวไปใช้ทำอาหารอย่างอื่น เช่น แป้ง ขนมจีน พันธุ์ข้าวของชาวนาที่เรียกว่า พันธุ์ข้าวพื้นเมืองจึงมีหลายชนิด เช่น มะลิอ่อง มะลิซ้อน ขาวเหลืองจำปา ฯลฯ การแลกเปลี่ยนพันธุ์ข้าวซึ่งกันและกันมีอยู่เสมอ และไม่มีการปกปิด หรือ หวงแหนพันธุ์ข้าว ชาวนาอาจใช้วิธีนำพันธุ์ข้าวที่มีอยู่ของตนเองไปแลกพันธุ์ข้าวที่ต้องการ หรืออาจใช้วิธีขอยืมพันธุ์ข้าวมาปลูก และใช้คืนเมื่อได้ผลผลิตข้าว ความรู้เกี่ยวกับพันธุ์ข้าวจึงแพร่กระจายไปง่าย และชาวนาสามารถเลือกปลูกข้าวตามความเหมาะสมของธรรมชาติ ประโยชน์ใช้สอย และความพึงพอใจ ของแต่ละครอบครัว ความรู้ในเรื่องพันธุ์ข้าวจะได้รับการถ่ายทอดไปยังคนรุ่นต่อไป เมื่อเด็กติดตามพ่อแม่ออกไปนาข้าว พ่อแม่จะคอยบอกให้เด็กฟังว่า ที่นาส่วนใด ควรใช้ข้าวพันธุ์ใด เพราะอะไร ซึ่งเป็นการถ่ายทอดความรู้เพื่อให้เด็กสามารถเติบโตเป็นผู้ใหญ่ที่สามารถพึ่งตนเองในการทำมาหากินเลี้ยงครอบครัวของตนเองได้

ระบบความรู้เกี่ยวกับการทำนา มีอยู่ในทุกขั้นตอนของการทำนา จนยากที่ผู้ที่ไม่ได้ใช้ชีวิตคุ้นเคยอยู่กับการทำนาจะทำได้ ชาวนาทำนาจนมีความรู้สะสมเป็นส่วนหนึ่งของวิถีชีวิต เช่น ชาวนาจะรู้ว่า จากพื้นที่นาที่ตนเองมีอยู่ จะต้องมีการเตรียมกล้าข้าวเป็นจำนวนเท่าใด จึงจะพอดีกับการเพาะปลูกในแต่ละปี และแม้แต่การนำกล้าจากแปลงเพาะกล้าไปปลูก ก็ต้องอาศัยการเรียนรู้จากประสบการณ์ ชาวนาจะหอบกล้าไปวาง

ตามหัวคันนา เพื่อเตรียมดำนา จำนวนกล้าที่วางไว้ตามหัวคันนาจะพอดีกับพื้นที่แต่ละช่วง จากนั้นจึงเริ่มการดำนา การดำนาเป็นงานที่ต้องอาศัยความรู้ความชำนาญเช่นเดียวกัน ว่าจะต้องกดรากข้าวลงไปในดินด้วยน้ำหนักของนิ้วหัวแม่มือแค่ไหน และกดลึกแค่ไหน ข้าวจึงจะเติบโตได้ดี ต้นไม่หักงอ เมื่อดำนาแล้ว การดูแลให้ข้าวมีน้ำหล่อเลี้ยงในนาข้าวในระดับที่พอดีนับว่ามีความสำคัญมากต่อการเจริญเติบโตของข้าว เกือบทุกวันชาวนาจะต้องเดินดูตามนาข้าวว่า น้ำลดลงจากระดับปกติหรือไม่ โดยสังเกตจากต้นข้าวว่ามีรอยน้ำลดลงหรือไม่ หากน้ำลดลง จะต้องหารอยรั่วของคันนา ซึ่งมักมีสาเหตุมาจากสัตว์พวกปู มาเจาะหรือขุดรูทำให้น้ำไหลออกจากนา ชาวนาจะต้องใช้ดินอุดปิดรอยรั่ว ดังนั้นกว่าข้าวจะเติบโต ได้เวลาเก็บเกี่ยว จนชาวนามีข้าวเก็บไว้ในยุ้งฉาง จึงต้องอาศัยประสบการณ์ของการลองผิดลองถูก ปรับเปลี่ยน จนกลายเป็นระบบความรู้ที่มีความสัมพันธ์กันระหว่างผืนดิน สภาพความสูงต่ำของพื้นที่ คุณภาพของดิน ดินฟ้าอากาศ พันธุ์พืช และวิถีชีวิตของสัตว์อื่นๆ เพื่อให้สามารถผลิตอาหารหลักสำหรับสมาชิกในครอบครัว ความรู้เกี่ยวกับการทำนาจึงเป็นประสบการณ์เฉพาะสำหรับชาวนา ชาวนาทุกคนมีความมั่นใจในความสามารถของตนเองที่จะทำนาให้ได้ผลตามที่มุ่งหวัง เว้นไว้เฉพาะกรณีที่ฝนไม่ตกตามฤดูกาล ที่ทำให้การทำนาไม่ได้ผล ซึ่งจะไม่ใช่เหตุการณ์ที่เกิดขึ้นบ่อยๆ โดยเหตุนี้ ชาวนาจึง มีอำนาจในการจัดการให้สามารถดำรงชีวิตอยู่ภายใต้สภาวะแวดล้อมทางธรรมชาติที่อยู่รอบๆ ตัว รวมทั้งสามารถวางแผนการทำมาหากินเพื่อความอยู่รอดของสมาชิกในครอบครัวได้ ชาวนาสามารถใช้พลังสร้างสรรค์ในตนเองได้อย่างเต็มที่เพื่อปรับเปลี่ยนวิธีการทำมาหากินของตนเองให้ได้ประโยชน์สูงสุด โดยนัยนี้ การทำนาในยุคนี้จึงเป็นวิถีชีวิตที่ทำให้คนตระหนักในความสามารถ และพลังอำนาจสร้างสรรค์ของตนเอง ทำให้คนดำรงชีวิตอยู่อย่างมีศักดิ์ศรี มีความเคารพในตนเอง รวมทั้งมีความมั่นคงในการทำมาหากินเพื่อการดำรงชีวิตของครอบครัว

- **การทำไร่ และทำสวน** สภาพภูมิศาสตร์ของชุมชนหมู่บ้านนี้ มิได้เหมาะกับการทำนาปีทั้งหมด บางพื้นที่ มีลักษณะเป็นที่ดอน หรือที่เนิน ทำนาไม่ได้ คนจะหันมาปลูกพืชไร่แทน พืชไร่ที่เริ่มปลูกกันในช่วงแรกคือ ปอและข้าวโพด ถั่ว ในบางหมู่บ้าน พื้นที่เป็นที่เนินเป็นส่วนใหญ่ คนจะพยายามทำนาให้ได้มากที่สุด พื้นที่ที่ไม่สามารถใช้ทำนาได้ จึงใช้ปลูกพืชไร่ และมีการปลูกพืชอื่นๆ ร่วมไปด้วย ได้แก่ มะนาว ขนุน มะม่วง กล้วย มะไฟ มะพร้าว พืชที่ปลูกทั้งหมดเป็นพันธุ์พื้นเมือง เมื่อเริ่มปลูก อาจมีการซื้อเมล็ดพืชจากตลาดบ้าง แต่หลังจากนั้นก็สามารถเก็บผลผลิตที่ได้ มาทำเป็นเมล็ดพันธุ์ต่อไปโดยไม่ต้องซื้อ การทำไร่ในช่วงนี้ยังคงใช้ปุ๋ยคอก หรือปุ๋ยจากพืช เช่น ถั่ว การใช้เงินเพื่อซื้อปัจจัยการผลิตจึงมีอยู่น้อยมาก เช่นเดียวกับการทำนา

พืชไร่ที่สามารถทำรายได้ให้คนในช่วงแรกได้แก่ปอ ซึ่งคนจะปลูกกันที่ป่าไผ่ โดยรอให้ฝนลง ในช่วงเดือนพฤษภาคม แล้วจึงเริ่มปลูกปอ จากนั้นต้องรอไปจนเดือนพฤศจิกายนซึ่งเป็นช่วงที่มีน้ำเต็มบึง เต็มคลอง จึงตัดปอไปแช่น้ำและลอกเอาเปลือกปอ และมัดเป็นฟ่อนชั่งขายเป็นกิโลกรัม โดยจะมีพ่อค้าล่องเรือเข้ามาซื้อปอถึงหมู่บ้าน แต่การปลูกปอ เมื่อปลูกไปนานๆ จะไม่ได้ผล คนจึงเริ่มนำพื้นที่ที่ใช้ปลูกปอ ไปปลูกงาแทน ส่วนข้าวโพดจะเริ่มปลูกประมาณเดือนพฤษภาคมถึงเดือนมิถุนายน และจะเก็บฝักประมาณเดือน

พฤศจิกายน เมื่อเก็บฝักแล้ว จะต้องนำมาแกะเมล็ด จึงจะขายได้ การแกะเมล็ดข้าวโพดยังไม่มีเครื่องจักรสีข้าวโพด ต้องใช้แรงงานคนแกะเมล็ดข้าวโพดออกจากฝัก โดยเมื่อเก็บฝักข้าวโพดมาแล้ว จะนำข้าวโพดมาใส่ภาชนะสานด้วยไม้ไผ่เป็นรูปกรวย โดยจะนำข้าวโพดใส่กรวยทีละฝัก ใช้ไม้ตำข้าวโพดให้เมล็ดข้าวโพดหลุดลงไปข้างล่าง ซังข้าวโพดจะติดอยู่ในกรวย หลังจากนั้นจึงรวมเมล็ดข้าวโพดเก็บไว้ขายพ่อค้าที่มากับเรือ

- **การปลูกพืชผัก การเลี้ยงสัตว์ และการเก็บหาของธรรมชาติ** นอกจากการทำนา ทำไร่ และทำสวนแล้ว ชีวิตของคนในช่วงนี้ยังดำรงอยู่ได้ด้วยการปลูกพืชผักไว้รอบๆ บ้านเพื่อการบริโภค นอกจากนี้อาจมีการเลี้ยงไก่ ไว้บ้าง เพื่อเก็บไข่ หรือฆ่าเป็นอาหารในโอกาสพิเศษ เช่น มีคนมาเยี่ยมเยียน โดยเฉพาะคนของรัฐ ซึ่งชาวบ้านใช้คำว่า เมื่อมีจ้าวนายมาเยี่ยม หรือใช้เลี้ยงเพื่อนฝูงที่สนิทสนมชอบพอกัน แหล่งอาหารที่สำคัญของคนในชุมชนหมู่บ้าน ได้แก่ แหล่งอาหารธรรมชาติ นับตั้งแต่การเก็บพืชผักที่ขึ้นอยู่ในป่า ตามลำห้วย หรือริมแม่น้ำ เช่น เห็ดต่างๆ ผักหลากหลายชนิด หน่อไม้ ฯลฯ การจับปลา ปู กบ ตามลำห้วย หนอง แม่น้ำ และในนา ผู้อาวุโสซึ่งเคยดำรงชีวิตอยู่ในช่วงนี้ เล่าถึงความอุดมสมบูรณ์ของปลาว่ามีอยู่อย่างเหลือเฟือทั้งในแม่น้ำ และหนองน้ำ คนจะเลือกจับแต่ปลาตัวใหญ่มาบริโภค หากจับปลาตัวเล็กๆ ได้ จะปล่อยไป นอกจากนี้ คนยังสามารถจับสัตว์ป่า เช่น กระรอก กระแต ไก่ป่า กระต่าย มาเป็นอาหารด้วย

- **การสร้างความมั่นคงปลอดภัยในการทำมาหากิน** หลักประกันที่สำคัญของการอยู่รอดในครัวเรือน ได้แก่การมีข้าวเก็บสะสมไว้ในยุ้ง เพียงพอต่อการบริโภคของสมาชิกในครัวเรือนตลอดปี และหากมีเหลือเก็บสะสมไว้ข้ามปี เพื่อเป็นหลักประกันในกรณีที่เกิดฝนแล้งในปีถัดไป ยิ่งนับเป็นการสร้างหลักประกันที่มั่นคงขึ้น ดังนั้นชาวนาจะยังไม่ขายข้าวที่เก็บเกี่ยวได้ในทันที คือแม้ชาวนาจะนวดข้าวและฝัดข้าวเก็บใส่ยุ้งเสร็จในเดือนมีนาคม แต่การขายข้าวจะทำในราวประมาณเดือนพฤศจิกายน อันเป็นช่วงที่พอจะทราบแล้วว่ามีฝนตกต้องตามฤดูกาลหรือไม่ และจะได้ข้าวในนาเพียงพอกับการบริโภค และใช้ทำพันธุ์หรือไม่ จึงจะขายข้าวในยุ้ง การขายข้าวก็จะขายตามความจำเป็นที่ต้องการเงินมาซื้อวัตถุสิ่งของบางอย่างเท่านั้น ดังนั้นทุกบ้านจึงต้องมียุ้งสำหรับเก็บข้าว ผู้มีที่นามาก ปลูกข้าวได้ผลผลิตมาก มียุ้งเก็บข้าวขนาดใหญ่ จึงถือว่าเป็นผู้มีอันจะกิน

การที่ชาวนาจะสร้างความมั่นคงปลอดภัยในการบริโภคของครัวเรือนของตนเองได้นั้น ชาวนาจะเริ่มตั้งแต่การคิดคำนวณ นับตั้งแต่ได้เมล็ดข้าวเปลือกจากรวงข้าวว่า จะต้องเก็บเมล็ดข้าวเพื่อไว้เป็นเมล็ดพันธุ์ในปีต่อไปเป็นจำนวนเท่าไร เมล็ดข้าวส่วนนี้จะเก็บไว้ในภาชนะสานด้วยไม้ไผ่เรียกว่า กะพ้อง โดยจะแยกเก็บไว้เป็นแต่ละพันธุ์ในแต่ละกะพ้อง ไม่ปะปนกัน โดยเฉลี่ยครัวเรือนหนึ่งจะเก็บข้าวใส่กะพ้องไว้ทำพันธุ์ข้าวอย่างน้อย 50 ถัง จึงจะเพียงพอต่อการเพาะปลูกในปีต่อไป จากนั้นจึงกะปริมาณสำหรับการบริโภค และการทำบุญ ส่วนที่เหลือจากนี้จึงจะขายได้

การสร้างความมั่นคงปลอดภัยในการบริโภคยังขึ้นอยู่กับการเตรียมความพร้อมเพื่อการเพาะปลูก โดยเฉพาะการทำนา ก่อนจะเริ่มการทำนา ชาวนาจะต้องเตรียมเครื่องมือทุกอย่างที่ต้องใช้ในการทำนาให้

พร้อมที่จะใช้ เมื่อเริ่มทำนา อาจมีการซ่อมแซมเครื่องมือ หรืออาจต้องเตรียมทำของใหม่ในกรณีที่เครื่องมืออยู่ในสภาพที่ซ่อมไม่ได้ รวมทั้งต้องเตรียมควาย วัว ที่จะใช้ไถนา ซึ่งหากมีไม่เพียงพอก็จำเป็นต้องขอยืมญาติพี่น้องใกล้เคียง

นอกจากข้าวแล้ว หลักประกันในการบริโภค ยังอยู่ที่แหล่งอาหารตามธรรมชาติ ซึ่งคนในชุมชนถือว่าเป็นสิทธิร่วมกันของทุกคน ดังนั้น การเก็บหาอาหารจากป่า หรือแม่น้ำลำห้วย เมื่อได้มาจึงมักนำมาแบ่งปันกันในระหว่างครัวเรือนซึ่งการแบ่งปันกันนี้ จะเป็นการแบ่งปันในกลุ่มเครือญาติ แต่โดยเหตุที่ อาหารที่มีอยู่ตามธรรมชาติมีอยู่อย่างเหลือเฟือ และยังไม่มีระบบของการแลกเปลี่ยนที่จะทำให้คนนำอาหารที่หาได้ตามธรรมชาติมาแลกเปลี่ยนเป็นเงินเพื่อสะสมได้ ดังนั้น คนจึงไม่ต้องกังวลว่า จะมีผู้พยายามเก็บสะสมอาหารที่ได้จากแหล่งอาหารธรรมชาติ จนทำให้เกิดความขาดแคลน ทุกคนรู้สึกถึงความมั่นคงปลอดภัยของแหล่งอาหารตามธรรมชาติว่า สามารถจะออกไปหาปลา หากบ หรือเก็บเห็ด ผักต่างๆ ฯลฯ ตามความจำเป็นในการบริโภคของครัวเรือน ส่วนของที่จำเป็นในการบริโภค ที่ไม่สามารถหาได้ตามธรรมชาติ หรือผลิตเองได้ก็จะต้องมีการตระเตรียมการที่จะแลกเปลี่ยน หรือนำของที่มีอยู่ไปขาย เพื่อนำเงินมาซื้อของที่ต้องการ โดยเฉพาะเกลือ และยารักษาโรค ในช่วงนี้แม้จะมีการใช้เงินกันบ้างแต่คนก็มีเงินกันน้อยมาก คนที่มีเงินติดบ้าน 1,000 บาท ถือว่ารวยมาก บางบ้านอาจไม่มีเงินอยู่ในบ้านเลยเป็นเดือนๆ ได้

- **ความสัมพันธ์ทางสังคม** ความสัมพันธ์ทางสังคมของสมาชิกในชุมชนหมู่บ้านเกิดขึ้นในหลายๆ รูปแบบ ทั้งนี้เกิดจาก การที่คนอยู่ใกล้ชิดกัน ไปมาหาสู่กัน พึ่งพาอาศัยกัน โดยเหตุที่ลักษณะการอยู่ร่วมกันในสังคมของคนในยุคนี้ มิได้มีลักษณะของการแบ่งงานตามความชำนาญเฉพาะอย่าง (specialization) อย่างชัดเจน ครอบครัวในชุมชนจะมีการทำมาหากินคล้ายๆ กัน ผู้มีความรู้เฉพาะทางในชุมชนมีอยู่ไม่มากนัก เช่น หมอพื้นบ้าน ช่างสร้างบ้าน หมอควาย (มีความรู้ในการทำหมันควายตัวผู้) การติดต่อสัมพันธ์กันของคนจึงมีแนวโน้มจะอยู่บนพื้นฐานของความใกล้ชิด และความพึงพอใจ มากกว่าจะเป็นความสัมพันธ์ในเชิงหน้าที่ของสังคมสมัยใหม่ ที่ต่างฝ่ายถูกกำหนดโดยสถานภาพทางสังคมให้ทำหน้าที่ต่างๆ กัน และการพึ่งพากันในสังคมสมัยใหม่ สามารถเกิดขึ้นโดยแต่ละฝ่ายอาจไม่จำเป็นต้องรู้จักคุ้นเคยกัน เช่น ความสัมพันธ์ระหว่างผู้ขับรถประจำทางกับผู้โดยสาร หรือความสัมพันธ์ระหว่างหมอกับคนไข้ เป็นต้น

ในชุมชนหมู่บ้าน คนสร้างความสัมพันธ์ผ่านกิจกรรมที่เกี่ยวข้องกับการทำมาหากิน และการดำรงชีวิตในบางเรื่องที่สำคัญ ได้แก่ การสร้างความสัมพันธ์ผ่านกระบวนการแลกเปลี่ยนแรงงาน การสร้างความสัมพันธ์ผ่านกระบวนการแลกเปลี่ยนอาหาร การสร้างความสัมพันธ์โดยผ่านกระบวนการการซื้อขาย และการสร้างความสัมพันธ์โดยผ่านกระบวนการการทำกิจกรรมในชุมชนร่วมกัน

- **การสร้างความสัมพันธ์ผ่านกระบวนการแลกเปลี่ยนแรงงาน** การแลกเปลี่ยนแรงงานในการทำกิจกรรมต่างๆ เป็นสิ่งที่ดำรงอยู่ในชุมชนหมู่บ้านมาเป็นระยะเวลานาน โดยเฉพาะในช่วงเกี่ยวข้าว ซึ่งต้องการคนจำนวนมากมาช่วยกันเกี่ยวให้ทันเวลา บางรายมีคนมาช่วยเกี่ยวมากเป็นจำนวนถึงร้อยกว่าคน

สามารถเกี่ยวข้าว 40-50 ไร่เสร็จในวันเดียวการมาช่วยกันนี้ หากมีคนที่รู้จักมักคุ้นทราบว่าจะเอาแรงเกี่ยวข้าว เจ้าของนาไม่จำเป็นต้องไปบอกด้วยตนเอง คนที่เคยรู้จักกันก็จะมาช่วยลงแรงเกี่ยวข้าว เจ้าของที่นาจะหุงข้าว และทำอาหารตามที่หาได้มาเลี้ยงกัน รวมทั้งจะมีการทำน้ำตาลเมามาร่วมดื่มเพื่อความสนุกสนานหลังจากงานเสร็จ การเลี้ยงอาหาร เจ้าของนาสามารถทำได้โดยไม่ต้องใช้เงินซื้ออาหาร เจ้าของนาจะจดจำไว้ว่า มีใครมาช่วยเอาแรงบ้าง เมื่อผู้นั้นต้องการแรงก็จะไปช่วย โดยไม่ต้องมีการมาบอกกล่าวหรือทวงถามเช่นกัน ดังนั้น การไปช่วยแรง จึงเป็นกิจกรรมที่จำเป็นสำหรับคนในชุมชนหมู่บ้าน โดยไม่จำเป็นต้องช่วยเฉพาะกับคนในหมู่บ้านเดียวกันเท่านั้น ไม่ว่าใครจะอยู่หมู่ไหน หากพอรู้จักกันก็จะไปช่วยเหลือกัน เพราะการไปช่วยแรงผู้อื่นก็เป็นหลักประกันว่า เมื่อตนเองต้องการแรงงานก็จะมีคนมาช่วยเหลือเช่นกัน นอกจากการเกี่ยวข้าวแล้ว การปลูกเรือน ก็มีการขอแรงกันได้เช่นกัน ดังนั้นการช่วยเหลือกันในเรื่องแรงงานจึงเป็นวิถีชีวิตของคนในชุมชนหมู่บ้าน คนจะไม่มีการตีราคาค่าแรงเป็นเงิน แต่แรงงานเป็นสิ่งที่คนมีไว้ช่วยเหลือกัน โดยที่การแลกเปลี่ยนแรงงานก็มิได้มีกฎตายตัวว่า จะต้องคำนวณออกมาอย่างเท่าเทียมกัน หากแต่เป็นลักษณะของความสัมพันธ์แบบถ้อยทีถ้อยอาศัย และช่วยเหลือกัน การแลกเปลี่ยนแรงงานจึงมีส่วนทำให้สายสัมพันธ์ของคนมีความใกล้ชิดสนิทสนมกันมากขึ้น สร้างความผูกพันทางใจ และพันธะแห่งการพึ่งพาอาศัยกัน เป็นการสร้างความมั่นคงปลอดภัยในการดำรงชีวิต

- **การสร้างความสัมพันธ์ผ่านกระบวนการแลกเปลี่ยนอาหาร** วิถีการดำรงชีวิตที่อยู่กับการหาอาหารจากธรรมชาติ และการผลิตข้าวซึ่งเป็นอาหารหลักได้เอง เป็นชีวิตที่ไม่มีการใช้เงินเป็นสื่อกลางในการแลกเปลี่ยนในระหว่างคนที่อยู่ในหมู่บ้านเดียวกัน หรือที่รู้จักมักคุ้นเป็นเครือญาติกัน การใช้เงินเป็นสื่อกลางในการแลกเปลี่ยนจะเกิดขึ้นระหว่างพ่อค้าแม่ค้าในตลาดหรือพ่อค้าที่มารับซื้อผลผลิตในหมู่บ้านเท่านั้น ดังได้นำเสนอในตอนต้นว่า คนมองสิ่งที่มีอยู่ตามธรรมชาติว่าเป็นของสาธารณะ ดังนั้นเมื่อเก็บหาสิ่งใดได้ก็จะนำมาแบ่งปันในหมู่เครือญาติ และคนคุ้นเคย หรือในกรณีที่บางบ้านมีผลผลิตบางอย่างที่บ้านอื่นไม่มี เช่น มะพร้าว หรือผักบางชนิดก็สามารถจะขอแบ่งปันจากเพื่อนบ้านได้ การใช้เงินเพื่อการบริโภคในชีวิตประจำวันจึงมีน้อยมาก หรือเกือบไม่มีเลย นอกจากนี้ หากบ้านใดมีผลผลิตมาก เช่น มีกล้วย ขนุน มะพร้าวมาก อาจนำผลผลิตเหล่านี้ใส่เกวียน นำไปแลกกับผลผลิตอื่น เช่น ถ่านหุงข้าว เกลือ กับคนรู้จักในต่างหมู่บ้านได้ โดยในการแลกเปลี่ยนในลักษณะนี้จะแตกต่างจากการซื้อขาย คือมิได้มุ่งหากำไรสูงสุดจากการแลกเปลี่ยน แต่จะอยู่บนพื้นฐานของการรู้จักมักคุ้น และความเข้าใจในความจำเป็นของอีกฝ่ายหนึ่ง โดยที่แต่ละฝ่าย พอจะกะประมาณได้ว่า ปริมาณของสิ่งที่นำมาแลกควรจะเป็นเท่าไร เช่น การนำกล้วยไปแลกกับถ่านหุงข้าว จะต้องใช้ปริมาณกล้วยจำนวนมาก จึงจะได้ถ่านมาจำนวนที่ไม่มากนัก การแลกเปลี่ยนในลักษณะนี้ทำให้เกิดเครือข่ายของการพึ่งพาอาศัย และช่วยเหลือซึ่งกันและกัน เช่น ในกรณีที่บางหมู่บ้านเกิดฝนแล้ง และบางครอบครัวปลูกข้าวได้ไม่พอกิน ก็จะมีการนำกล้วย หรือผลผลิตอย่างอื่นใส่เกวียน เดินทางไปต่างหมู่บ้าน เพื่อไปขอแลกข้าวกับคนรู้จักมักคุ้นที่พอจะมีข้าวมากพอในปีนั้นซึ่งถือเป็นการแลกเปลี่ยนที่อยู่บนพื้นฐานของความเห็นใจ

และหวังการพึ่งพาอาศัยกันในอนาคต การสร้างความสัมพันธ์ในลักษณะนี้ถือเป็นวิถีชีวิตของคนในชุมชนหมู่บ้าน ที่ทำให้ชุมชนหมู่บ้านรอดพ้นจากภาวะวิกฤตได้

- **การสร้างความสัมพันธ์โดยผ่านกระบวนการซื้อขาย** การซื้อขายในชุมชนหมู่บ้านจะทำกันเป็นสองแบบ แบบแรกเป็นการนำผลผลิตหรือของที่เก็บหาได้ไปขายที่ตลาดและอาจซื้อของบางอย่างกลับมาจากตลาด และแบบที่สอง เป็นแบบที่มีพ่อค้าเข้ามาซื้อผลผลิตถึงหมู่บ้าน หรือนำของมาขายถึงหมู่บ้าน ตลาดของชุมชนหมู่บ้านนี้เป็นตลาดที่ตั้งอยู่ที่อำเภอโพทะเล และอำเภอตะพานหิน เป็นตลาดระดับอำเภอ มีขนาดใหญ่ มีสินค้ามาก การนำของไปขายจะใช้วิธีเดินโดยหาบของไป การเดินทางลำบากมาก ไม่มีถนน คนจะไปตลาดต้องออกจากบ้านตั้งแต่ตีสี่ กว่าจะกลับถึงบ้านก็ประมาณสามทุ่ม การไปขายของแต่ละครั้งจึงใช้เวลาเป็นวัน ถ้าหากเป็นฤดูน้ำ คนจะไปตลาดโพทะเล จะต้องเดินไปประมาณกว่า 3 กิโลเมตร เพื่อไปลงเรือ จะมีเรือวันละ 2 เที่ยว คือตอนเช้า 1 เที่ยว ถ้าเดินไปช้า จะต้องรอเที่ยวบ่ายเมื่อขายของได้เงินแล้ว ผู้ขายจึงมักซื้อของที่จำเป็นกลับมาด้วย อาหารพิเศษที่มีการซื้อกลับมาจากตลาด ได้แก่ หมูซึ่งเมื่อซื้อมา คนจะนำมาดองกับหน่อไม้ดองเก็บไว้กินได้เป็นเดือน ส่วนการขายผลผลิตที่มีพ่อค้ามารับซื้อถึงบ้าน ส่วนใหญ่ชาวบ้านจะรู้เวลาที่พ่อค้าจะเข้ามา เช่น ในช่วงเดือนพฤศจิกายน จะมีพ่อค้านำเรือล่องมาตามลำน้ำพิจิตรเก่า เพื่อมาซื้อข้าว ชาวบ้านจะเตรียมนำข้าวมาขาย โดยจะขายกันไม่มาก คือประมาณบ้านละ 1-2 เกวียน ชาวบ้านใช้คำว่า *เหลือกิน ก็เอามาขาย* ราคาข้าวในขณะนั้นเกวียนละ 22 บาท (เมื่อเปรียบเทียบกับการซื้อ โกรน มาทำคันไถราคาอันละ 60-70 บาท หรือราคาทองบาทละ 20 บาท) นอกจากนี้ผู้ที่ปลูกปอ ซึ่งได้เตรียมลอกเปลือกปอและมัดไว้แล้วมาขาย โดยปอราคากิโลกรัมละ 4 สตางค์ ส่วนข้าวโพดก็ขายเป็นเมล็ดเช่นเดียวกัน การนำสินค้ามาขายถึงบ้านก็มีการทำกันอยู่บ้าง โดยจะมีพ่อค้าที่นำสินค้าบางอย่างใส่เกวียนมาขาย เช่น โอ่งน้ำ ไห หม้อ ความสัมพันธ์ที่เกิดขึ้นจากการซื้อขายจึงเป็นความสัมพันธ์ระหว่างชาวบ้านกับพ่อค้า และมีเงินเป็นสื่อกลาง นับเป็นความสัมพันธ์ที่แตกต่างจากความสัมพันธ์ในแบบอื่นๆ ที่นำเสนอข้างต้น คือจะเป็นความสัมพันธ์ที่พ่อค้าเป็นผู้กำหนดราคาซื้อและราคาขาย ชาวบ้านจะไม่ทราบข้อมูลว่า ราคาที่พ่อค้าตั้งไว้เหมาะสมหรือไม่ หรือกล่าวอีกนัยหนึ่ง ชาวบ้านไม่มีอำนาจต่อรองในเรื่องราคากับพ่อค้า

นอกจากนี้ การที่ชาวบ้านนำผลผลิตมาขายกับพ่อค้าโดยตรงแล้ว ในชุมชนหมู่บ้านยังมีผู้นำชุมชน คือกำนันซึ่งเป็นผู้รวบรวมผลผลิตจากชาวบ้านมารวมไว้โดยเฉพาะผลผลิตที่เป็นพืชไร่ เช่น ปอ ข้าวโพด เมื่อมีพ่อค้านำเรือมาซื้อก็จะนำมาขายรวมกัน โดยกำนันจะจ่ายเงินให้เจ้าของผลผลิตเมื่อขายของให้พ่อค้าได้แล้วเท่านั้น ดังนั้นการนำผลผลิตมาฝากรวมไว้ที่กำนันจึงเป็นการทำเพื่อความสะดวกในการขาย คือให้กำนันเป็นตัวแทนขายให้เท่านั้น

- **การสร้างความสัมพันธ์โดยผ่านกระบวนการทำกิจกรรมในชุมชนร่วมกัน** การอยู่ร่วมกันในชุมชน คนมิได้สัมพันธ์กันเฉพาะในการทำมาหากินเท่านั้น แต่คนยังมีกิจกรรมอื่นๆ ที่สำคัญ เช่น การบวช การแต่งงาน งานรื่นเริง การจัดมหรสพต่างๆ มีการเล่นเพลงพื้นบ้าน รำตัด เพลงแหล่ ซึ่งคนจะได้มาสนุกสนานรื่น

เริงร่วมกัน มีการจุดตะเกียงเจ้าพายุ ฆ่าไก่มาทำอาหารเลี้ยงกัน ประเพณี และการเฉลิมฉลองเหล่านี้ทำให้คนมีความสนิทสนมคุ้นเคย รู้สึกเป็นคนพวกเดียวกัน นอกจากนี้หนุ่มสาวจะเจอกันในงานบวช งานแต่งงาน หรืองานประเพณีต่างๆ ทำให้การแต่งงานเกิดขึ้นกับหนุ่มสาวที่อยู่ต่างหมู่บ้าน หรือในหลายๆ กรณีอยู่ต่างตำบลกัน นอกจากนี้การไปทำบุญร่วมกันที่วัดก็เป็นช่วงเวลาที่คนจะได้พูดคุยทำความรู้จักกัน คนในชุมชนหมู่บ้านซึ่งมาทำบุญที่วัดด้วยกัน จึงมีโอกาสได้รู้จักคุ้นเคยกัน

- **การศึกษา** ความรู้ในอดีต เป็นสิ่งที่ได้รับการสร้างขึ้นมาจากกระบวนการที่คนมีปฏิสัมพันธ์กับธรรมชาติ และกับคนอื่น ๆ ที่อยู่ร่วมกัน ความรู้เป็นสิ่งที่มีคุณค่า เพราะทำให้มนุษย์สามารถดำรงชีวิตอยู่ได้ สามารถผลิตอาหารให้พอกับการบริโภค สามารถดูแลรักษาทรัพยากรธรรมชาติให้เป็นแหล่งอาหารและวัตถุเพื่อการดำรงชีวิต สามารถสร้างระเบียบสังคมให้คนสามารถพึ่งพาอาศัยกัน ไม่เบียดเบียนเอารัดเอาเปรียบและแข่งขันกันจนเกิดความขัดแย้งอย่างรุนแรง แต่โดยเหตุที่ความรู้เหล่านี้เป็นความรู้ที่ได้รับการสร้างสรรค์มาจากประสบการณ์ การอยู่ร่วมกันของมนุษย์ ความรู้จึงเป็นของทุกๆคน การเข้าถึงความรู้เป็นไปอย่างไม่เป็นทางการ เป็นส่วนหนึ่งของวิถีชีวิต กระบวนการเรียนรู้ดำเนินผ่านการทำกิจกรรมต่างๆ ร่วมกับสมาชิกในครอบครัว หรือระหว่างสมาชิกในชุมชน การแบ่งงานตามความรู้ที่บุคคลมีอยู่ในลักษณะของความชำนาญเฉพาะอย่างมีน้อยมาก เช่น ผู้ที่เป็นช่างไม้ หมอพื้นบ้าน หมอตำแย โดยผู้มีความรู้เฉพาะด้านเหล่านี้ ไม่ถือเอาความรู้ที่มีอยู่มาเป็นข้ออ้างสำหรับการเรียกค่าตอบแทนหรือค่าบริการที่สูง ความรู้จึงเป็นสิ่งที่มีคุณค่าในการดำรงชีวิต แต่ไม่มีมูลค่าในการแลกเปลี่ยน การศึกษาในลักษณะนี้จึงไม่นำไปสู่การแบ่งแยกคนในสังคมออกเป็นช่วงชั้น หรือนำไปสู่การสร้างโอกาสในชีวิตที่แตกต่างกัน หากแต่เป็นกระบวนการเรียนรู้ที่มีการปรับเปลี่ยนไปตามการเปลี่ยนแปลงของสภาพแวดล้อม และสภาพปัญหาที่เกิดขึ้น ความรู้เป็นส่วนหนึ่งของวิถีการดำรงชีวิตเป็นความรู้ที่มิได้บันทึกไว้เป็นลายลักษณ์อักษร จนคนจำนวนมาก และแม้ผู้ที่เป็นเจ้าของความรู้ อาจมิได้ตระหนักถึงคุณค่าแห่งความรู้ที่ได้รับการสร้างสมมา

- การดูแลรักษาสุขภาพและความเจ็บป่วย การดูแลรักษาสุขภาพเริ่มต้นภายในครอบครัว โดยมีพ่อ แม่ ทำหน้าที่เป็นผู้รักษาผู้ป่วยสมาชิกในครอบครัว รูปแบบการรักษาอาศัยประสบการณ์ที่ได้ปฏิบัติสืบต่อเนื่องกันมาภายในครัวเรือน ซึ่งเป็นลักษณะการรักษาตนเองโดยเฉพาะ วิธีการรักษาดังกล่าวได้รับการยอมรับและแพร่หลายกลายเป็นระบบรักษาโรคของชุมชน มีการสั่งสมสืบทอดกันต่อ ๆ มาระหว่างบุคคลในครอบครัว ระหว่างครูกับศิษย์ ครอบครัวจึงเป็นจุดเริ่มต้นของการแพทย์ เพราะนอกจากเป็นผู้ป่วยแล้วยังเป็นผู้รักษา และผู้สืบทอดอีกด้วย เราเรียกผู้ทำหน้าที่ในการรักษาพยาบาลว่า หมอพื้นบ้าน ในการรักษาผู้ป่วย หมอไม่สามารถจะเรียกเก็บค่ารักษาตามที่ตนต้องการได้ มีแต่เพียงค่าบูชาครู หรือเรียกว่า ค่ายกครู ซึ่งคิดเป็นเงิน 6 บาท เงินส่วนนี้หมอเอาไปทำบุญ เพื่ออุทิศส่วนกุศลให้กับครูอาจารย์ ดังนั้นอาชีพหมอแผนโบราณ จึงไม่สามารถเลี้ยงครอบครัวได้ หมอส่วนใหญ่จึงมีอาชีพหลักคือทำนา การเรียนหมอจึงมีวัตถุประสงค์ เพื่อดูแลรักษาสุขภาพของตนเองและครอบครัวโดยสงเคราะห์ผู้อื่นตามความต้องการ

- **การถ่ายทอดความรู้** เป็นการศึกษากันภายในตระกูล จากบรรพบุรุษที่เป็นหมอพื้นบ้านให้แก่ลูกหลาน รวมทั้งการถ่ายทอดนอกสายตระกูลให้กับศิษย์ที่คัดเลือกแล้วว่าเหมาะสมที่จะเป็นผู้สืบทอดวิชา ก่อนเริ่มเรียนจะต้องทำพิธีไหว้ครู และมอบตัวเป็นศิษย์กับครูตามประเพณี ซึ่งเป็นขั้นตอนที่มีความสำคัญมาก เรียกว่า ทำพิธีครอบครู การถ่ายทอดความรู้จะต้องผ่านขั้นตอนการเรียนรู้หลายขั้นตอน ดังต่อไปนี้

1. การเรียนรู้ต้นยาสมุนไพร จะต้องเรียนรู้เกี่ยวกับพันธุ์ไม้ที่เป็นยา ชนิดของต้นยา คุณสมบัติของยานั้น ๆ ตลอดจนการเก็บรักษา อัตราส่วนการปรุงยาแต่ละชนิด และเชื่อว่าการเก็บสมุนไพรจะเก็บได้เฉพาะวันหรือเวลาที่จัดว่าเป็นฤกษ์ดีเท่านั้น ในประเด็นนี้ศิษย์จะต้องอาศัยการสังเกตและจดจำเอง

2. ศึกษาจากคัมภีร์แพทย์หรือตำราที่ครูได้จดบันทึกไว้ คัมภีร์จะบอกลักษณะและอาการของโรคที่จะเป็นไป และจะต้องศึกษาตำราคัมภีร์สรรพคุณที่บอกรสยาด้วย

3. การฝึกปฏิบัติ เป็นการฝึกการวินิจฉัยและการรักษาโรค โดยตามครูไปเยี่ยมผู้ป่วย ทำหน้าที่เป็นลูกมือถือส่วมยาให้ครู จนมีความชำนาญสามารถรักษาเองได้ จึงถือว่าเรียนจบหลักสูตร และเป็นหมอมีครู

ด้วยวิธีการเรียนรู้แบบตัวต่อตัว ทำให้ลูกศิษย์มีความใกล้ชิดกับครูมาก ประกอบกับเป็นวิชาชีพที่ต้องเสียสละเพื่อผู้อื่น ทำให้ครูต้องเคร่งครัดในเรื่องคุณสมบัติของศิษย์เป็นอย่างยิ่ง นอกจากขั้นตอนดังกล่าวแล้ว ผู้เรียนต้องศึกษาวิชาการรักษาโรคภัยไข้เจ็บด้วยคาถาอีกด้วย ดังนั้นหมอแผนโบราณสมัยก่อน จึงมีความรู้รักษาโรคภัยไข้เจ็บด้วยวิธีการดังกล่าวอยู่มาก

- **การรักษา** ในการรักษาพยาบาลผู้ป่วยของหมอพื้นบ้าน ส่วนมากใช้สมุนไพร ซึ่งมีทั้งยากิน ใช้การนวด การประคบ หรือการจัดกระดูก และมักใช้ควบคู่ไปกับคาถาอาคม หรือพิธีกรรมบางอย่าง โดยให้เหตุผลว่า เพื่อความศักดิ์สิทธิ์ และเพื่อเพิ่มประสิทธิภาพของการรักษา ซึ่งแท้จริงแล้วเป็นเพียงส่วนประกอบเพื่อเพิ่มความมั่นใจในหมอและคนไข้เท่านั้น

- **การงดของแสลง** หมอพื้นบ้านให้ความสำคัญกับเรื่องอาหารมาก จึงเน้นเรื่องอาหารแสลงมากที่สุด เพราะถือว่าการกินของแสลงโรคจะทำให้กำเริบจนถึงขั้นทำให้การรักษาโรคไม่ได้ผล หรือร้ายแรง จนเป็นอันตรายถึงชีวิต และจำเป็นต้องบอกอาหารแสลงโรคให้ผู้ป่วยทราบทุกครั้ง

- **การติดตามผล** หลังจากให้การรักษาผู้ป่วยไปแล้ว จะให้ผู้ป่วยกลับมาพบหมออีกครั้งเพื่อดูผลการรักษาว่าเป็นที่พอใจหรือไม่ เพื่อปรับเปลี่ยนยาใหม่ให้ถูกต้อง กรณีที่ผู้ป่วยมาพบหมอไม่ได้ หมอจะออกไปเยี่ยมดูอาการผู้ป่วยถึงบ้านถ้าสามารถทำได้

- **หมอพื้นบ้านกับผู้รับบริการ** ความเจ็บป่วยในวิถีชีวิตของชาวบ้านไม่ใช่เรื่องของปัจเจกบุคคล แต่เป็นเรื่องของสังคม ที่ครอบครัวและชุมชนจะต้องเข้ามามีบทบาทในการดูแลช่วยเหลือ แนะนำ และแสวงหาแหล่งบริการ ซึ่งแหล่งบริการที่สามารถเข้าถึงได้ง่ายที่สุด คือ หมอพื้นบ้าน ที่มีอยู่ในชุมชนนั่นเอง และด้วยเหตุที่หมอและผู้ป่วยมีวิถีการดำเนินชีวิตสอดคล้องกัน มีความคุ้นเคยกับวิธีการดูแลรักษาสุขภาพแบบเดียวกัน ด้วยเหตุนี้การรักษาของหมอพื้นบ้านจึงเป็นเรื่องของการเกื้อกูลและช่วยเหลือซึ่งกันและกัน โดยมิได้หวังค่า

ตอบแทนในรูปของสิ่งของ หรือเงินตรา ประกอบกับคุณสมบัติและจรรยาบรรณของหมอพื้นบ้าน ที่เป็นธรรมเนียมถือปฏิบัติว่าจะต้องไม่เรียกร้องสินจ้างรางวัล ต้องมีความยินดีและเห็นใจที่จะช่วยรักษาผู้ป่วยให้หายจากความเจ็บป่วย ทำให้ผู้ป่วยมีความเคารพ ศรัทธา และสำนึกในบุญคุณของหมอ ซึ่งความรู้สึกนี้ได้นำไปสู่ความสัมพันธ์ที่ช่วยเหลือเกื้อกูลกัน

- **หมอพื้นบ้าน : คุณค่าทางสังคมและวัฒนธรรมไทย** นอกเหนือจากคุณค่าทางด้านการแพทย์และสาธารณสุข หมอพื้นบ้านยังสืบทอดคุณค่าเชิงสังคมและวัฒนธรรมไทยอย่างสำคัญไว้อีกด้วย ทั้งนี้เนื่องจากกระบวนการรักษาโรคภัยไข้เจ็บของหมอพื้นบ้าน มิได้มุ่งเพียงการบำบัดรักษาที่เกิดกับร่างกายเท่านั้น หากแต่ยังคำนึงถึงคุณค่าของความสันติสุขของสังคมด้วย ซึ่งพิจารณาได้จากความสัมพันธ์ระหว่างหมอผู้รักษาโรค และผู้ป่วยที่เป็นไปอย่างเกื้อกูลกัน เนื่องจากยึดหลักคุณธรรมเป็นสิ่งสำคัญ หมอพื้นบ้านถือว่าวิชาทั้งหลายล้วนเป็นคุณและเป็นโทษ จึงต้องหวงแหนไว้และถ่ายทอดให้เฉพาะบุตรหลาน ญาติสนิท หรือบุคคลที่แน่ใจว่าเป็นคนที่มีคุณธรรมเท่านั้น จึงต้องมีกระบวนการคัดกรองบุคคลที่จะสืบทอดวิชาด้วย นอกจากนั้นหมอพื้นบ้านจะต้องยึดมั่นในจรรยาแพทย์และต้องเคร่งครัดกับความประพฤติของตนเองเพื่อรักษาวิชาไว้ไม่ให้เสื่อมสูญ และเพื่อรักษาความศรัทธาที่สมาชิกในชุมชนมีต่อตนอย่างยั่งยืน

หมอพื้นบ้านได้รับใช้ชุมชนวัดขวานมาอย่างต่อเนื่องเป็นระยะเวลานาน จนถึงปี 2517 มีหมอเสนารักษ์เกิดขึ้นในหมู่บ้าน ซึ่งมีความสามารถรักษาได้ทุกโรค พร้อมทั้งฉีดยาได้ด้วย วิธีการเลือกว่าจะไปรักษากับหมอพื้นบ้าน หรือหมอเสนารักษ์ โดยพิจารณาจากความแม่นยำในการรักษาจากคำบอกเล่าต่อ ๆ กันมา แล้วจึงตัดสินใจว่าจะไปรักษากับผู้ใด

หลังจากมีหมอเสนารักษ์ ประมาณ 10 ปี คือ ปี 2527 รัฐบาลก็ได้ก่อสร้างสถานีอนามัยตำบลวัดขวาน บนที่ดินบริจาคของโรงเรียนวัดขวาน แต่ใช้งบประมาณของรัฐบาล ซึ่งเป็นสถานีอนามัยขนาดเล็ก ในระยะเริ่มแรก ประชาชนยังไม่นิยมรักษาที่สถานีอนามัย เพราะไม่ทราบ เจ้าหน้าที่สถานีอนามัยได้ดำเนินการชักจูงโดยการให้ความรู้เกี่ยวกับการป้องกันและรักษาโรคต่าง ๆ มีการให้การรักษาตามบ้าน เช่น ติดตามเยี่ยมอาการผู้ป่วยที่บ้าน ดูแลหญิงตั้งครรภ์ ชักชวนหญิงตั้งครรภ์ให้ไปฝากท้อง แนะนำให้เด็กไปฉีดวัคซีน ต่อมาเมื่อมีอาการไม่สบายก็จะมารับบริการที่สถานีอนามัย

ผู้ป่วยที่มารับบริการจากสถานีอนามัย กับที่ไปรับบริการจากหมอเสนารักษ์ในช่วงแรก ๆ ประเภทของผู้ป่วยจะไม่แตกต่างกัน ขณะเดียวกันความนิยมในการไปรับการรักษาจากหมอพื้นบ้านก็ลดลง เนื่องจากความไม่สะดวกในการใช้ยาไทย ซึ่งมีขั้นตอนในการเตรียมยาและการกินที่ยุ่งยาก ซึ่งแตกต่างจากยาฝรั่งซึ่งสะดวกในการกินและการพกพา ส่งผลให้คนใช้ยาพื้นบ้านน้อยลง พลอยทำให้ผู้ป่วยเรียกใช้บริการจากหมอพื้นบ้านลดลงไปด้วย ประกอบกับมีการสั่งห้ามหมอพื้นบ้านที่ยังไม่สอบขึ้นทะเบียนทำการรักษาผู้ป่วย มิฉะนั้นจะมีความผิด ประชาชนจึงหันมานิยมรับการรักษาพยาบาลจากสถานีอนามัย

ปี 2540 โดยนโยบายของกระทรวงสาธารณสุข จึงได้สร้างสถานีอนามัยวัดขวานขึ้นมาใหม่ คือหลังปัจจุบัน ซึ่งเป็นสถานีอนามัยขนาดใหญ่กว่าเดิม โดยให้บริการตลอด 24 ชั่วโมง

การปรับทิศทางการทำมาหากินและการแทรกแซงของรัฐภายใต้นโยบายการนำประเทศไปสู่ความทันสมัย

ความพยายามที่จะปรับเปลี่ยนวิธีการทำมาหากินให้สามารถใช้ประโยชน์จากพื้นที่ดิน และสิ่งแวดล้อมตามธรรมชาติ ถือว่าเป็นส่วนหนึ่งของวิถีการดำรงชีวิตของคนในชุมชนหมู่บ้าน ข้อจำกัดในการเพิ่มพื้นที่การผลิตด้วยการถางป่า การลดลงของทรัพยากรธรรมชาติโดยเฉพาะป่าไม้ การเพิ่มขึ้นของสมาชิกในครัวเรือน และการไม่สามารถใช้ประโยชน์จากพื้นที่ดินที่มีอยู่ได้อย่างเต็มที่ ล้วนเป็นสิ่งที่ทำให้คนในชุมชนหมู่บ้านพยายามหาทางปรับเปลี่ยนวิถีการผลิตให้ได้ผลผลิตเพิ่มขึ้น ดังจะเห็นได้จากการที่คนได้มีการเปลี่ยนจากการทำนาหว่านมาเป็นนาดำ การพยายามปรับเปลี่ยนชนิดของพืชไร่ที่ให้ผลน้อยกว่าที่เคยได้ เช่น ปอ ไปเป็นการปลูกงา ล้วนแสดงให้เห็นถึงความพยายามของคนในชุมชนที่จะสร้างความปลอดภัยในการบริโภคให้กับสมาชิกในครอบครัว

ในช่วงที่วิถีชีวิตของคนในชุมชนหมู่บ้านมีการทำมาหากินเพื่อตอบสนองต่อการบริโภคในครัวเรือน มีการพึ่งพิงทรัพยากรธรรมชาติ ทั้งที่เป็นแหล่งอาหาร และการพึ่งพาน้ำฝนเพื่อการเพาะปลูก ปัญหาสำคัญเกี่ยวกับการทำมาหากินที่คนในชุมชนประสบได้แก่ ความจำกัดของพื้นที่ดินในที่ลุ่ม ซึ่งเหมาะสำหรับการทำนาข้าว ความพยายามที่จะนำที่ดินในที่ดอนมาปลูกข้าว สามารถทำได้โดยการหาพันธุ์ข้าวเบา ซึ่งไม่ต้องการน้ำมากนักมาปลูก แต่ข้าวก็ไม่ได้ผลมากนัก ดังนั้นคนจึงได้นำพืชไร่ เช่น ปอ ข้าวโพด ถั่ว มาปลูกแทน แต่การปลูกพืชไร่ มักจะได้ผลดีในช่วงแรกๆ และหลังจากนั้นผลผลิตจะน้อยลง นอกจากนี้ การปลูกพืชไร่ยังไม่สามารถให้หลักประกันในด้านการบริโภคเหมือนกับการปลูกข้าว ซึ่งสามารถเก็บไว้บริโภคเป็นอาหารหลัก และยังสามารถนำออกขายหรือแลกเปลี่ยนกับของอื่นเมื่อมีความจำเป็นได้โดยสะดวก ดังนั้น ความต้องการที่จะปรับเปลี่ยนทิศทางการผลิตให้สามารถใช้พื้นที่ดินที่มีอยู่ ปลูกข้าวให้ได้ผลผลิตมากกว่าเดิมจึงดำรงอยู่ในวิถีการผลิตเพื่อบริโภคของชุมชนหมู่บ้าน และอาจกล่าวได้ว่าเป็นพลังผลักดันสำคัญที่ทำให้คนยอมรับและพลอยยินดีกับเทคโนโลยีที่เกี่ยวข้องกับการผลิต ซึ่งหลั่งไหลเข้าสู่ชุมชนหมู่บ้าน ในยุคที่แนวนโยบายของประเทศมุ่งทิศทางไปสู่การพัฒนาประเทศไปสู่ความทันสมัย

- **การเข้ามาของรถแทรกเตอร์เพื่อขยายที่ทำกิน** ความพยายามที่จะเพิ่มที่ดินทำกินของคนในชุมชนหมู่บ้านวัดขวานมีมากขึ้น ดังนั้นจึงมีความพยายามจะขยายพื้นที่เพาะปลูกจากเดิมที่ได้มาจากการถางป่าไผ่ ซึ่งเรียกว่า *การหวดป่า* ไปสู่พื้นที่ป่าที่เป็นไม้เนื้อแข็ง และเป็นไม้ใหญ่ ซึ่งคนไม่อาจใช้กำลังแรงงานของตนถางป่าได้ ซึ่งในช่วงนี้มีบางคนได้รู้ว่า ในบางพื้นที่ในจังหวัดอื่นๆ มีรถแทรกเตอร์ซึ่งเมื่อใช้รุนป่า โดยไม่ต้องใช้แรงคนหวดป่าเหมือนแต่ก่อน จึงได้มีการพยายามส่งคนไปติดต่อถามหาคนที่มีรถแทรกเตอร์ ซึ่งชาวบ้านเรียกว่า *ไฮ้เต้อร์* โดยมีชาวบ้านเป็นนายหน้าไปเป็นคนติดต่อจ้างรถ หลังจากการติดต่อ ชาวบ้านต้องรอเป็น

เวลานาน 2-3 ปี กว่ารถแทรกเตอร์จะเข้ามารับจ้าง *รุนป่า* ในชุมชนหมู่บ้านวัดขวาน ค่าจ้างรุนป่าคิดเป็นชั่วโมงๆ ละ 300 บาท โดยผู้ไปติดต่อจะได้ค่านายหน้าจากชาวบ้านที่จ้างรถแทรกเตอร์รุนป่าด้วย พื้นที่ที่ถูกไถด้วยรถแทรกเตอร์แล้ว จะเป็นของผู้ที่จ้างรุน ซึ่งใครจะจ้างได้มากได้น้อยขึ้นอยู่กับจำนวนเงินที่มีจ่ายเป็นค่าจ้าง พื้นที่ดินที่ถูกแทรกเตอร์รุนแล้ว ยังมีตอไม้เหลืออยู่ เจ้าของที่ทำนาทำไร่ จะต้องค่อยๆ ขุดตอไม้เหล่านี้ออกไปเรื่อยๆ การไถนา หากไถไปโดนตอไม้เหล่านี้ คันไถจะหัก ดังนั้นแม้จะมีการใช้เครื่องจักรมาช่วยในการถางป่า แต่การใช้แรงงานคนและสัตว์ในกระบวนการผลิตยังดำรงอยู่ในชุมชนหมู่บ้าน

การจ้างรถแทรกเตอร์เข้ามาไถต้นไม้ในป่า ได้ช่วยให้คนที่มีเงินจ้างมีที่ดินเพื่อการเพาะปลูกเพิ่มขึ้น แต่ในขณะเดียวกัน ก็เท่ากับเป็นการลดพื้นที่สาธารณะที่เป็นแหล่งอาหารของคนทั่วไปในชุมชน การแข่งกันเข้าไปมีสิทธิเหนือทรัพยากรธรรมชาติ และการลดลงของแหล่งอาหารตามธรรมชาติ ทำให้คนในชุมชนมีความต้องการเงินเพื่อเพิ่มพื้นที่ในการเพาะปลูก และเพื่อซื้อสิ่งของต่างๆ มากขึ้น

- **การขุดเจาะบ่อบาดาล: จุดเริ่มต้นของการเปลี่ยนแปลงการผลิต** ในช่วงเวลาหลังจากที่รัฐไทยได้ประกาศใช้แผนพัฒนาเศรษฐกิจแห่งชาติฉบับที่ 1 ได้ไม่นาน ชาวบ้านคนหนึ่งจากหมู่ 1 ซึ่งเป็นหมู่บ้านหนึ่งของชุมชนหมู่บ้านวัดขวาน ได้มีโอกาสเห็นตัวอย่างของการใช้เครื่องมือขุดเจาะบ่อบาดาล จากชาวนาในอำเภอชุมแสง จังหวัดนครสวรรค์ และได้ไปเดินดูราคาเครื่องมือเจาะบ่อบาดาลที่ตลาดอำเภอชุมแสง ซึ่งมีราคาสูงถึง 3,000 บาท แต่ก็ได้ตัดสินใจซื้อมา เพราะเห็นว่าการทำนาและปลูกพืชที่ต้องอาศัยน้ำฝนอย่างเดียวเริ่มมีปัญหามาก เพราะฝนเริ่มไม่ตกตามฤดูกาล เมื่อซื้อเครื่องเจาะมาแล้วจึงหาช่างจากบาง หว้ามาช่วยเจาะ โดยในช่วงแรกมีคนในชุมชนหมู่บ้านเจาะบ่ออยู่เพียง 2 คน คนอื่นๆ ยังไม่มีใครทำตาม การเจาะบ่อบาดาลทำให้มีน้ำมาช่วยในการปลูกข้าว ทำให้ได้ผลผลิตต่อไร่สูง จากที่เคยได้ข้าวไร่ละ 20-30 ถัง เป็นได้ข้าวถึงไร่ละ 60 ถัง นอกจากนี้ยังสามารถเพิ่มพื้นที่เพาะปลูกข้าวในที่ดอนได้ด้วย เช่น มีชาวนาที่จากเดิมเคยทำนาข้าวได้เพียง 10 ไร่ สามารถทำนาข้าวเพิ่มขึ้นได้ถึง 15 ไร่ การมีน้ำบาดาลใช้ในการเพาะปลูก ยังช่วยให้ปลูกพืชอื่นๆ ได้ตามต้องการ คือจะปลูกช่วงไหนก็ได้ และจะปลูกพืชอะไรก็ได้ ไม่ต้องคอยน้ำฝน จากตัวอย่างที่ชาวบ้านอื่นๆ ได้เห็นผู้ริเริ่มประสบความสำเร็จ ปลูกข้าวและพืชอื่นๆ ได้ผลดี จึงเริ่มมีการเจาะบ่อบาดาลตามอย่าง โดยชาวบ้านซึ่งเป็นคนซื้อเครื่องเจาะบ่อบาดาลมา เป็นผู้รับจ้างเจาะในราคาบ่อละ 500 บาท ในช่วงนี้ข้าวเปลือกราคาเกวียนละ 400 บาท

ความสนใจในการเจาะบ่อบาดาลมิได้เกิดขึ้นเฉพาะจุดเดียว ในหมู่บ้านอื่นๆ ของชุมชนหมู่บ้านนี้ ก็มีโอกาสได้ไปเห็นตัวอย่างการเจาะบ่อบาดาลจากที่อื่นๆ เช่นกัน เช่น มีผู้ไปเห็นตัวอย่างที่จังหวัดพิษณุโลก เกิดความสนใจต้องการเจาะบ่อบาดาลบ้าง โดยได้จ้างช่างจากพิษณุโลกมาเจาะ ต่อมาจึงได้ทราบว่ามีคนที่หมู่ 1 ซื้อเครื่องเจาะบ่อบาดาลมา จึงทำให้การเจาะบ่อบาดาลในชุมชนหมู่บ้านสะดวกขึ้น โดยเหตุที่พื้นที่ของชุมชนหมู่บ้านวัดขวานเป็นพื้นที่ราบ มีแม่น้ำไหลผ่านกลางชุมชน ทำให้การเจาะบ่อบาดาลทำได้ง่าย ในช่วงแรกๆ ที่มีการเจาะน้ำ เจาะลงไปเพียง 4 เมตร ก็ได้น้ำ ซึ่งทุกบ้านสามารถเจาะน้ำได้ มีน้อยครั้งมากที่เมื่อเจาะน้ำแล้ว

ไม่เจอน้ำ ต้องหาที่เจาะใหม่ แต่ก็มักจะหาได้ในบริเวณพื้นที่ดินทำกินนั้น ดังนั้นปัญหาของการเจาะน้ำแล้วไม่เจอน้ำจึงไม่เกิดขึ้นในชุมชนหมู่บ้านนี้ อย่างไรก็ตามเมื่อการเจาะบ่อบาดาลแพร่ขยายไปมากขึ้น การขุดเจาะต้องใช้ความลึกมากกว่าเดิม คือจากเจาะลึก 4 เมตร เป็น 6 เมตร และ 10 เมตร ในที่สุด จึงจะสามารถสูบน้ำขึ้นมาใช้โดยน้ำไม่แห้งบ่อ

การขุดเจาะบ่อบาดาลก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลงพลังการผลิตของชุมชนหมู่บ้าน จากที่เคยผลิตเพียงพอต่อการบริโภค ไม่มีส่วนเกินเก็บสะสมไว้มากนัก ไปสู่ความสามารถที่จะควบคุมธรรมชาติ คือปริมาณน้ำที่จะใช้เพื่อการเพาะปลูกโดยไม่ต้องพึ่งน้ำฝนเพียงอย่างเดียว ทำให้ได้ผลผลิตส่วนเกินมากกว่าที่เคยได้ นอกจากนี้ การที่คนเริ่มเจาะบ่อบาดาลไม่พร้อมกัน ทำให้ชุมชนหมู่บ้านเริ่มปรากฏภาพของความแตกต่างในการใช้เทคโนโลยีในการผลิต และปริมาณผลผลิต และฐานะความเป็นอยู่ของคนมากขึ้น

- **จักรยานและทรานซิสเตอร์: จุดเริ่มต้นของการเปลี่ยนแปลงการบริโภค** การแพร่ขยายของการขุดเจาะบ่อบาดาล ซึ่งมีผลทำให้คนในชุมชนหมู่บ้านสามารถสร้างส่วนเกินจากการผลิตได้มากกว่าในอดีตที่การผลิตต้องพึ่งน้ำฝนเป็นหลัก ในช่วงนี้ในตลาดเริ่มมีการนำสินค้ามาวางขายมากขึ้น สินค้าที่เป็นที่สนใจของคนในชุมชนหมู่บ้าน ได้แก่ จักรยาน ซึ่งในช่วงปี 2512-2513 คนเริ่มซื้อจักรยานมาใช้กันมากขึ้น โดยคนที่สามารถซื้อจักรยานมาใช้ได้ ถือว่าเป็นคนมีฐานะ การมีจักรยานทำให้คนทั่วไปเริ่มมองว่า การไปไหนมาไหนด้วยการเดิน เป็นเรื่องเสียเวลาและเหน็ดเหนื่อย ความต้องการจักรยานจึงมีเพิ่มมากขึ้นเรื่อยๆ นอกจากนี้ คนยังเริ่มมีการซื้อวิทยุทรานซิสเตอร์ ซึ่งเป็นวิทยุที่ใช้แบตเตอรี่ มาฟังกันมากขึ้น โดยวัดจะเป็นแห่งแรกที่มีวิทยุทรานซิสเตอร์ใช้ ซึ่งคนได้เห็นเป็นตัวอย่าง และต้องการมีไว้ใช้ที่บ้าน ในช่วงนี้ มีโครงการเงินผันซึ่งเป็นโครงการของรัฐบาลสมัย ม.ร.ว. คึกฤทธิ์ ปราโมช เป็นนายกรัฐมนตรี มีโครงการจ้างแรงงานชาวบ้าน และมีเงินเป็นค่าตอบแทนแรงงานเป็นครั้งแรก จากการจ้างขุดดินเพื่อทำถนน ค่าจ้างหลาละ 50 บาท ทำให้คนมีรายได้พิเศษ ครอบครัวละ 200-300 บาท และส่วนใหญ่ได้นำเงินไปซื้อวิทยุทรานซิสเตอร์ ทำให้ชาวบ้านมีวิทยุทรานซิสเตอร์ใช้กันเกือบหมดทุกบ้าน การมีวิทยุมีส่วนสำคัญที่ทำให้คนได้รับข้อมูลข่าวสารต่างๆ โดยเฉพาะการโฆษณาสินค้าเพื่อการผลิต เช่น ปุ๋ย ยาฆ่าแมลง และเมล็ดพันธุ์พืช รวมทั้งการโฆษณาสินค้าเพื่อการบริโภคต่างๆซึ่งมีส่วนกระตุ้นให้คนมีความต้องการเงินเพื่อซื้อสินค้าต่างๆ มากขึ้น

- **การสร้างถนน: จุดเปลี่ยนของการติดต่อกับโลกภายนอก** ในช่วงที่คนมีวิถีการดำรงชีวิตในลักษณะของการผลิตเพื่อบริโภค คนในชุมชนหมู่บ้านมีการติดต่อกับโลกภายนอกน้อย ส่วนใหญ่จะเป็นการติดต่อไปมาหาสู่กันเองในระหว่างหมู่บ้านใกล้เคียงกัน การไปตลาดเพื่อขายหรือซื้อสินค้า ในอำเภอที่อยู่ใกล้ๆ เช่น โพทะเล ตะพานหิน ถือเป็นแหล่งที่คนจะได้มีโอกาสติดต่อกับคนต่างถิ่น โดยเฉพาะพ่อค้าแม่ค้า ได้มากที่สุดแล้ว อย่างไรก็ตามการเดินทางไปตลาดที่อำเภอ ก็ถือว่ามีความยากลำบาก ต้องเดินกันไปกลับกันเป็นวัน เฉพาะในฤดูฝน ที่น้ำในแม่น้ำอยู่ในระดับสูงพอที่เรือจะเข้ามาถึงหมู่บ้านได้ จึงมีการขนผลผลิตใส่เรือไปขาย การติดต่อกับหน่วยราชการ เช่น การติดต่อกับทางเจ้าหน้าที่ระดับอำเภอ จะมีเฉพาะกำนัน ซึ่งจะต้องเดินทาง

ไปประชุม การเดินทางต้องเดิน หรือขี่ม้าไป กำนันต้องนำเสื้อผ้าไปเปลี่ยนที่อำเภอ เพราะต้องมีเสื้อผ้าสำหรับใส่เดินทางต่างหาก เมื่อไปถึงอำเภอ เสื้อผ้าจะสกปรกต้องเปลี่ยนเสื้อผ้าเพื่อเข้าประชุม หากทางอำเภอจะนำข่าวสารของทางราชการมาแจ้งยังหมู่บ้าน จะต้องมีคนขี่ม้าเร็วนำหนังสือราชการ หรือนำข่าวสารมาแจ้งผู้ใหญ่บ้าน คนในชุมชนหมู่บ้านที่จะเดินทางไปในที่ไกลกว่านี้ เช่น ในจังหวัดใกล้เคียงอย่างพิษณุโลก นครสวรรค์ มีอยู่น้อยมาก ดังนั้น ความสัมพันธ์ทางสังคมส่วนใหญ่จึงดำรงอยู่ในหมู่บ้าน หรืออาจกล่าวได้ว่าชุมชนหมู่บ้าน สามารถตอบสนองความต้องการในการดำรงชีวิตของคนได้เกือบทุกด้าน

การเดินทางทางบกของคนในช่วงของการผลิตเพื่อบริโภค ต้องใช้ทางเกวียน ในปี 2500 ได้มีการตัดถนนดิน คือใช้ทางเกวียนเส้นเดิม แต่ตัดถนนให้ใหญ่ขึ้น ให้รถวิ่งได้ ถนนที่ตัดนี้ยังเป็นถนนดิน มีรถคันเดียวในชุมชนหมู่บ้านนี้ เรียกว่า *รถตะพาบ* ซึ่งเป็นของเจ้าของโรงสี ซึ่งจะนำรถออกไปอำเภอโพทะเลทุกวัน โดยรถจะออกจากหมู่บ้านเวลาตีสี่ ซึ่งการเดินรถก็เป็นไปค่อนข้างลำบากเพราะเป็นถนนดิน ทางเป็นหลุมเป็นบ่อ บางครั้งรถติดหล่ม ซึ่งเมื่อรถไปติดหล่มอยู่หน้าบ้านใคร เจ้าของบ้านก็จะมาช่วยดูแล หุงหาอาหารเลี้ยง และช่วยกันเอารถขึ้นจากหล่ม หากรถติดหล่ม คนเดินทางก็มักจะไม่สามารถไปกลับได้ในวันเดียว ดังนั้นการติดต่อกับโลกภายนอกของคนในชุมชนหมู่บ้านจึงทำด้วยความยากลำบาก

จนถึงในปี 2515 จึงมีการตัดถนนลูกรัง โดยได้รับโครงการเงินผันเพื่อตัดถนนในสมัยรัฐบาลคึกฤทธิ์ ปราโมช และมีงบประมาณการตัดถนนผ่านมายังสภาตำบล จึงได้มีการปรับปรุงถนนให้ดีขึ้นเรื่อยๆ ซึ่งมีผลทำให้การเดินทางติดต่อระหว่างชุมชนหมู่บ้าน กับโลกภายนอกสะดวกขึ้น ในช่วงนี้คนเริ่มมีการซื้อรถมอเตอร์ไซค์ ซึ่งเมื่อมีคนซื้อมาเป็นคันแรก คนในหมู่บ้านตื่นเต้นกันมาก มีเด็กๆ วิ่งตามดูรถ จากนั้น ความต้องการมอเตอร์ไซค์ และความพยายามที่ได้มาเป็นเจ้าของก็มีเพิ่มขึ้นเรื่อยๆ คนหมดความสนใจในจักรยาน หันมาซื้อรถมอเตอร์ไซค์แทน การมีถนนนอกจากจะทำให้คนซื้อมอเตอร์ไซค์กันมากขึ้น ทำให้คนเดินทางไปยังที่ต่างๆ สะดวกขึ้นแล้ว ยังทำให้มีรถพ่อค้าจากภายนอกชุมชนวิ่งเข้ามาติดต่อรับซื้อ หรือขายสินค้าเพิ่มมากขึ้นด้วย ในช่วงนี้จึงเป็นช่วงชุมชนหมู่บ้านมีสินค้าต่างๆ ไม่ว่าจะเป็นปัจจัยการผลิต ไม่ว่าจะเป็นพันธุ์พืช ยาฆ่าแมลง ปุ๋ย และสิ่งของเพื่อการบริโภคและอุปโภค สำหรับการซื้อหาอย่างมากมายหลากหลายชนิด ความต้องการเงินเพื่อซื้อสินค้าเหล่านี้จึงมีมากขึ้นเรื่อยๆ

- **การแทรกแซงของรัฐเพื่อเพิ่มผลผลิตทางการเกษตรภายใต้นโยบายการนำประเทศไปสู่ความทันสมัย** ภายใต้แนวนโยบายของการพัฒนาประเทศไปสู่ความทันสมัย ซึ่งนัยสำคัญที่มุ่งเน้นการเจริญเติบโตของภาคอุตสาหกรรม และพยายามกระตุ้นให้ประชาชนที่อยู่ในภาคเกษตรเพิ่มผลผลิต ทั้งในด้านประสิทธิภาพการผลิต ซึ่งได้แก่การเพิ่มผลผลิตต่อไร่ โดยเฉพาะการผลิตข้าว และการขยายการผลิตจากการปลูกข้าวเพื่อการบริโภค ไปสู่การปลูกพืชเศรษฐกิจ อันเป็นพืชไร่ที่อยู่ในความต้องการของตลาดภายนอกประเทศ ชุมชนหมู่บ้านของไทยเกือบทั้งหมดได้รับผลกระทบจากนโยบายการพัฒนาการเกษตรของรัฐในแนวนี้ ทั้งนี้เพราะภาครัฐได้ให้การสนับสนุนเพื่อการคิดค้นพันธุ์ข้าว ที่ให้ผลผลิตสูง และมีอายุการเจริญเติบโตสั้น เพื่อให้

สามารถปลูกข้าวได้มากกว่าปีละหนึ่งครั้ง การส่งเจ้าหน้าที่ของรัฐ เช่น พัฒนากร เจ้าหน้าที่ทางการเกษตร เข้าไปในหมู่บ้านเพื่อแนะนำและสาธิตการปลูกข้าวพันธุ์ใหม่ การแนะนำการใช้ปุ๋ย และยาฆ่าแมลง การแนะนำพันธุ์พืชไร่ใหม่ๆ ให้กับชาวบ้าน ซึ่งการปลูกพืชพันธุ์ใหม่เหล่านี้ ต้องอาศัยการลงทุนมากกว่าการปลูกพืชพื้นพันธุ์เมืองมาก ไม่ว่าจะเป็นการซื้อพันธุ์พืช ปุ๋ย ยาฆ่าแมลง ซึ่งคนจำนวนมากในชุมชนหมู่บ้าน ซึ่งมีวิถีการดำรงชีวิตที่เป็นการผลิต เพื่อบริโภคไม่มีกำลังเงินที่จะจ่ายได้ ภาครัฐจึงได้ใช้วิธีการจัดตั้งธนาคารเพื่อการเกษตร (ธกส.) จัดหาพันธุ์พืช ปุ๋ย และยาฆ่าแมลง มาให้ชาวบ้านก่อนล่วงหน้า เมื่อได้ผลผลิตจึงใช้เงินคืน หรือในบางกรณี ก็ใช้วิธีให้ชาวบ้านกู้เงิน โดยให้คนในชุมชนรวมกลุ่มกัน ประมาณ 5-10 คน ค้ำประกันซึ่งกันและกัน ภายใต้กระบวนการจัดการเช่นนี้ ทำให้ชาวบ้านทั้งหมด ถูกกระตุ้นให้เลิกการปลูกข้าวที่เป็นพันธุ์พื้นเมืองเดิมโดยสิ้นเชิง เพราะเมื่อปลูกแล้วได้ผลผลิตน้อย และปุ๋ยที่มีขายอยู่โดยธกส. หรือปุ๋ยในท้องตลาดก็เหมาะสำหรับพันธุ์ข้าวที่กรมการข้าวคิดค้นมาเท่านั้น ข้าวพื้นเมืองจึงหมดจากวิถีชีวิตการปลูกข้าวของชาวนาอย่างรวดเร็ว พันธ์ข้าวที่มีการปลูกกันในช่วงนี้เรียกกันว่าข้าว กข. ซึ่งเป็นข้าวที่คิดค้นโดยกรมการข้าว เป็นข้าวที่เมื่อใช้ปุ๋ยเคมีจะเจริญเติบโต ให้เมล็ดข้าวมาก ทำให้ได้ผลผลิตต่อไร่สูง

ข้าวพันธุ์กข.เริ่มได้รับการเผยแพร่เข้ามาในชุมชนหมู่บ้านวัดขวาน ในปี 2515 ซึ่งในช่วงนี้เป็นช่วงที่การขุดบ่อบาดาลแพร่ขยายไปทั่วชุมชนหมู่บ้านแล้ว โดยก่อนหน้าที่คนจะเริ่มหันมาปลูกข้าวกข. คนยังทำนาดำซึ่งเป็นข้าวนาปีอยู่ แม้ว่าการมีน้ำบาดาลจะช่วยให้คนมีพื้นที่ทำนาปีเพิ่มขึ้น และเพิ่มผลผลิตต่อไร่ได้มากขึ้น แต่คนก็ยังสามารถทำนาได้เพียงปีละครั้ง เพราะข้าวนาปีจะมีอายุของการปลูกยาว ในปี 2515 คนเริ่มได้ข่าวการปลูกข้าวพันธ์กข. ซึ่งทางเจ้าหน้าที่ของรัฐได้แนะนำให้ชาวนาปลูกแทนพันธุ์ข้าวพื้นเมืองที่จังหวัดสุพรรณบุรี และพิษณุโลก ว่าให้ผลดี จึงได้ส่งคนไปติดต่อ และซื้อพันธุ์ข้าวมาปลูก ซึ่งการปลูกข้าวพันธุ์ใหม่นี้ให้ผลผลิตสูงกว่าการปลูกข้าวพันธุ์พื้นเมือง แม้ว่าจะต้องมีการลงทุนใส่ปุ๋ย ก็ยังถือว่าคุ้มค่า

การเปลี่ยนแปลงที่สำคัญในการผลิตข้าวเกิดขึ้นอีกครั้งหนึ่งเมื่อมีการสร้างคลองชลประทานเข้ามาในชุมชนหมู่บ้าน ในปี 2527 ทำให้ชาวบ้านจำนวนมากได้รับน้ำจากคลองชลประทาน ทำให้สามารถสูบน้ำจากบ่อบาดาลมาใช้ได้มากขึ้น คนเริ่มเปลี่ยนจากการปลูกข้าวนาปี ไปเป็นการทำข้าวนาปรัง ซึ่งเป็นการทำข้าวนาหว่าน โดยใช้ข้าวพันธุ์กข. 7 และ กข. 21 เป็นข้าวมีอายุสั้นเพียง 120 วัน และได้สูบน้ำจากจากบ่อบาดาลมาปลูกข้าว การทำนาปรังในช่วงนี้จึงสามารถทำได้ปีละ 2 ครั้ง การทำนาแบบนี้เป็นที่ตื่นตาตื่นใจของคนในชุมชนหมู่บ้าน และหันมาปลูกข้าวแบบนี้กันมากขึ้นเรื่อยๆ โดยคิดว่า เป็นการลงทุนที่คุ้มค่า

หากพิจารณาจากการลงทุนที่เป็นตัวเงิน โดยไม่นับค่าที่ดิน ค่าแรงของชาวนาเอง ค่าดอกเบี้ยจากการกู้เงินมาลงทุน ค่าน้ำมันสูบน้ำบาดาล แล้ว การลงทุนปลูกข้าวต่อ 1 ไร่ จะต้องใช้เงินถึง 1,610 บาท ซึ่งในพื้นที่ 1 ไร่ (ดูตารางที่ 1) จะได้ข้าวอย่างประมาณ 70-100 ถัง หรือมีบางรายที่ได้ข้าวถึงร้อยกว่าถัง หากได้ข้าว 100 ถัง หรือ 1 เกวียน และขายข้าวได้เกวียนละ 3,500 บาท ก็จะมีกำไร ไร่ละ 1,890 บาท หากได้ข้าว 70 ถัง ก็จะขายข้าวได้เพียง 2,450 บาท คือได้กำไร ประมาณ 840 บาทต่อไร่เท่านั้น ซึ่งหากคิดค่าใช้จ่ายแฝง ที่มีอยู่

จริง จะได้น้อยกว่านี้ หากชาวนามีที่นา 5 ไร่ ก็จะได้เงินประมาณ 4,250-9,450 บาท หากคิดการทำนาเป็นสองครั้งต่อปีก็จะได้ ประมาณ 9,500-23,000 บาทต่อปี ซึ่งทั้งนี้ยังไม่หักค่าใช้จ่ายตามที่กล่าวข้างต้น คือค่าที่ดิน ค่าแรงของชาวนาเอง ค่าดอกเบี้ย และค่าน้ำมันในการสูบน้ำ ดังนั้น สำหรับการมีชีวิตอยู่ระบบเศรษฐกิจที่ต้องใช้เงินในการซื้อสินค้าเพื่อบริโภคและอุปโภค ค่ารักษาพยาบาล การค่าใช้จ่ายเพื่อการศึกษาของลูก รวมทั้งค่าใช้จ่ายอื่นๆ เช่น การทำบุญ การร่วมในกิจกรรมต่างๆ ของชุมชน รายได้ของครอบครัวที่ได้จากการทำนาปรังในพื้นที่ดิน 5 ไร่ นับว่าน้อยมากสำหรับการดำรงชีวิตอยู่ของชาวนาในสังคมสมัยใหม่

การเปลี่ยนแปลงจากการทำนาปี มาทำนาปรังโดยทำปีละ 2 ครั้งมีผลกระทบต่อการผลิตข้าวของชาวนาเป็นอย่างมาก **ประการแรก** การทำนาหว่านโดยปลูกข้าวพันธุ์กข. นี้ ต้องใส่ปุ๋ยเคมีซึ่งในการทำนาแต่ละครั้งจะต้องหว่านปุ๋ย 2 ครั้ง โดยการปลูกข้าว 1 ไร่จะต้องใช้ปุ๋ยถึง 50 กิโลกรัม คิดเป็นเงินประมาณ 330 บาท จึงจะทำให้ได้ผลผลิตสูงถึงไร่ละ 70-100 ถัง ขณะที่การปลูกข้าวนาปี จะได้ข้าวอย่างมากที่สุดเพียง 60 ถัง อย่างไรก็ตามแม้การทำนาปรังจะให้ผลผลิตสูง แต่การทำนาก็ต้องมีการลงทุนในเรื่องปุ๋ยสูงมากเช่นกัน **ประการที่สอง** การทำนาปีละสองครั้ง ทำให้ชาวนาต้องเร่งรีบในการเตรียมดิน การไถ การหว่าน และการเก็บเกี่ยว มิฉะนั้นจะไม่ทันเวลา จึงได้เริ่มมีการหันไปใช้รถไถนา แทนการใช้วัวควาย ใช้รถรวบข้าว ซึ่งเรียกว่า *รถอีรวบ* แทนการขอแรงเพื่อนบ้านมาเกี่ยวข้าว และใช้รถดูดข้าว ซึ่งเรียกว่า *รถอีดูด* แทนการฝัดข้าว ทำให้วิถีการผลิตที่ต้องอาศัยความร่วมมือ ทำให้เกิดความสัมพันธ์แบบพึ่งพาอาศัยกันจึงหมดไป การทำนาต้องอาศัยเงินเป็นสื่อกลางเพื่อให้กระบวนการทำนาดำเนินไปได้ **ประการที่สาม** การปลูกข้าวสองครั้งต้องใช้น้ำมาก บางครั้งเมื่อมีการสูบน้ำกันมากๆ เข้า บ่อบาดาลจะแห้ง ทำให้น้ำไม่เพียงพอ ก่อให้เกิดการแย่งชิงทรัพยากรน้ำ ชีวิตความเป็นอยู่ที่เคยสามารถแบ่งสรรการใช้ทรัพยากรธรรมชาติในลักษณะของการแบ่งปันจึงค่อยๆ หมดไป กลายเป็นความสัมพันธ์แบบมือใครยาวสาวได้สาวเอา และการมีชีวิตแบบต่างคนต่างทำมาหากินในส่วนของตนเอง **ประการที่สี่** การทำนาหว่าน โดยใช้ข้าวพันธุ์กข. มิได้มีแต่ผลในทางบวกคือให้ผลผลิตต่อไร่สูง อย่างที่คนคาดการณ์ไว้เพียงอย่างเดียว ผลในทางลบที่คนคาดไม่ถึงเกิดขึ้นติดตามมาอย่างหลีกเลี่ยงไม่ได้ การทำนาหว่านโดยใช้ข้าวพันธุ์กข. ทำให้ชาวนาต้องหว่านปุ๋ยเพื่อให้ข้าวงอกงามและได้เมล็ดข้าวสมบูรณ์ การหว่านปุ๋ยทำให้หญ้าและวัชพืชขึ้นในนาข้าวมากมาย ชาวนาได้รับการกระตุ้นให้ซื้อยาฆ่าหญ้า เพื่อปราบหญ้า ทำให้ต้องมีการลงทุนสูงขึ้น นอกจากนี้ การปลูกข้าวพันธุ์กข. ยังมีเพลี้ยและแมลงรบกวนมาก ทำให้ต้องใช้ยาฆ่าแมลงกันมาก ซึ่งต่างกับการปลูกข้าวพื้นเมืองที่คนไม่ต้องใช้ปุ๋ยเคมี หรือยาฆ่าแมลงเลย ศัตรูของข้าวมีเพิ่มมากขึ้นเรื่อยๆ โดยที่ยิ่งคนมีการใช้ยาฆ่าแมลงกันมาก แมลงและเพลี้ยต่างๆ ยิ่งดื้อยา ทำให้ยิ่งต้องใช้ยาเพิ่มมากขึ้น โดยทั่วไปการทำนาปรังชาวนาจะต้องใช้สารเคมีในการกำจัดแมลงและศัตรูพืชถึง 5 ครั้งคือ ครั้งแรกหว่านหรือฉีดยากันหอยเชอรี่ ครั้งที่สองฉีดยาคุมวัชพืช ครั้งที่สามฉีดยากันแมลงศัตรูรบกวน ครั้งที่สี่ เมื่อข้าวตั้งท้องฉีดยาบำรุง และครั้งที่ห้าฉีดยาป้องกันเชื้อรา การทำนาปรังจึงมีผลต่อสุขภาพของผู้ทำนา ที่ต้องใช้ยาฆ่าหญ้าและยาฆ่าแมลง เป็นประจำ และมีผลต่อสุขภาพของผู้บริโภคที่ต้องบริโภคข้าวที่มีสารพิษตกค้างอยู่

ประการที่ห้า การทำนาปรัง ซึ่งคนจะทำนาปีละสองครั้ง ทำให้ไม่มีเวลาพักดิน ทั้งนี้เจ้าของนาจะปล่อยให้พื้นดินว่างไม่ได้ โดยเมื่อที่ดินรอบๆ มีการทำนา หากพื้นที่นาใดหยุดพักดิน น้ำจากพื้นที่นาใกล้เคียงจะไหลซึมเข้ามาในที่นาที่หยุดทำนาเพื่อพักดิน ทำให้หญ้าขึ้นหนาทึบ การไถดินในการทำนาครั้งต่อไปทำได้ลำบาก ดังนั้นชาวนาจึงถูกบังคับทางอ้อมไม่ให้มีการพักดิน ทำให้ดินเสื่อมคุณภาพ ต้องใช้ปุ๋ยมากขึ้น **ประการที่หก** โดยเหตุที่การทำนาปรังต้องมีการลงทุนสูงทั้งในด้านการจ้างแรงงาน เครื่องมือเครื่องจักร การซื้อปุ๋ย การซื้อยาฆ่าหญ้าและยาฆ่าแมลง การซื้อน้ำมันเพื่อใช้สูบน้ำจากบ่อบาดาล ทำให้ชาวนาต้องหาเงินมาเพื่อการลงทุน ซึ่งส่วนใหญ่จะใช้การกู้เงินจาก ธกส.ทำให้การผลิตข้าวของชาวนาต้องเข้าไปอยู่ในวงจรของหนี้สิน คือมีการกู้เงินมาลงทุน เมื่อได้ผลผลิตจึงส่งคืน แต่โดยเหตุที่ ราคาข้าวในแต่ละปีมีความผันผวนตามราคาของข้าวในตลาดโลก จึงทำให้ผลตอบแทนจากการผลิตข้าวของชาวนาไม่แน่นอน และหากปีใดที่มีแมลงหรือโรคพืชมารบกวนข้าวมาก จนไม่สามารถใช้ยาปราบได้ ชาวนาจะประสบภาวะการได้ผลตอบแทนไม่คุ้มกับเวลาและการลงทุน ชีวิตชาวนาในช่วงที่มีการผลิตเพื่อขายจึงมีความเสี่ยงในเรื่องผลตอบแทนจากการผลิต ซึ่งอยู่นอกเหนืออำนาจการต่อรองของชาวนา

ตารางที่ 1: **การลงทุนทำนาปรัง ในพื้นที่** 1 **ไร่** (คิดเฉพาะเหตุการณ์ปกติที่แมลงไม่ระบาดมาก)

รายการที่ต้องจ่าย	**ค่าใช้จ่าย** (บาท)
ค่าจ้างตีเทือก	320
ปุ๋ย	330
ยาฆ่าหญ้า	80
ยาฆ่าแมลง	100
ค่าจ้างรวบข้าว	300
ค่าจ้างล้อมข้าวและนำไปใส่รถ	120
ค่าจ้างลากข้าวไปขาย	360
รวมเงิน	1,610

ส่วนใหญ่แล้วชาวบ้านในชุมชนหมู่บ้านวัดขวานยังคงใช้พื้นที่ที่เคยทำนา ทำนาปรังกันเรื่อยมา โดยคนยังมองว่าตนเองเป็นชาวนา ทั้งนี้แม้การทำนาจะไม่ได้ให้ผลตอบแทนมากนัก แต่เนื่องจากการทำนาปรังอย่างที่เป็นอยู่ในปัจจุบัน เป็นงานที่ไม่ต้องใช้แรงงานทำเองด้วยความเหนื่อยยากเหมือนสมัยก่อน ทุกขั้นตอนของการทำนา สามารถจ้างคนมาทำได้ทั้งสิ้น และเมื่อทำนาเสร็จขายข้าวได้ ก็ยังพอคุ้มทุน และได้รับเงินก้อนมาจำนวนหนึ่ง ชาวนาในชุมชนหมู่บ้านกล่าว*ว่า ทำนาไม่ขาดทุน* แต่อาจจะได้ผลตอบแทนมากบ้างน้อยบ้าง

แล้วแต่ราคาข้าว และต้นทุนการผลิตที่มีขึ้นๆ ลง ๆ ตามการรบกวนของแมลง เพลี้ย และสภาพดิน อย่างไรก็ตาม ผลตอบแทนจากการทำนาปรังมีไม่เพียงพอต่อการดำรงชีวิตในสังคมสมัยใหม่ ดังนั้น แม้ชาวนาจะมองว่า การทำนาเป็นอาชีพหลัก เพราะตนเองเป็นชาวนา การทำนาเป็นอาชีพที่ทำมาตั้งแต่รุ่นปู่รุ่นย่า ทำให้ไม่ต้องการละทิ้งอาชีพนี้ แต่ชาวนาก็พยายามหาทางหารายได้เสริมจากการทำอาชีพอื่น ๆ ซึ่งในหลายๆ กรณีอาชีพเสริมที่คนได้พยายามหาทางทำเพิ่มขึ้นมา สามารถทำรายได้มากกว่าการทำนา อย่างไรก็ตามความสำเร็จของการพยายามทำงานอาชีพอื่นๆ นอกเหนือจากการทำนา ของคนในชุมชนมีไม่เหมือนกัน บางกลุ่มอาชีพประสบความสำเร็จสูง บางกลุ่มอาชีพประสบความสำเร็จน้อยกว่า แต่การริเริ่มทำอาชีพใหม่เพิ่มขึ้นจากการทำนา ซึ่งแม้ชาวนาจะได้พยายามปรับเปลี่ยนการผลิตให้สามารถอยู่รอดได้ในสังคมสมัยใหม่ แต่ก็ยังไม่เพียงพอสำหรับการดำรงชีวิต กระบวนการปรับตัวของผู้ที่อยู่ในชุมชนหมู่บ้านวัดขวานจึงดำเนินต่อไป และปรากฏให้เห็นในการเกิดขึ้นของกลุ่มอาชีพต่าง ๆ หลายกลุ่ม

การปรับตัวของชุมชนไปสู่การผลิตเพื่อการค้าของกลุ่มอาชีพต่าง ๆ

แม้ว่าในปัจจุบัน คนในชุมชนหมู่บ้านเกือบทั้งหมดจะมองว่าตนเองเป็นชาวนา มีอาชีพหลักคือการทำนา แต่ภาพของชุมชนหมู่บ้านที่ปรากฏต่อคนอื่นๆที่ได้มีโอกาสรู้จักชุมชนหมู่บ้านนี้ จะเป็นภาพของชุมชนที่มีการผลิตที่หลากหลาย และล้วนแต่เป็นการผลิตเพื่อการค้าแบบสมัยใหม่ คือ มีการใช้เงินทุนสูง มีการจัดการที่ดี ผลผลิตส่งออกสู่ตลาดอย่างกว้างขวาง ไม่ว่าจะเป็นการเลี้ยงปลาดุกซึ่งออกขายไปทั่วประเทศโดยเฉพาะในเขตจังหวัดภาคเหนือ การเลี้ยงเป็ดไข่ซึ่งมีไข่เป็ดส่งออกขายในท้องตลาดเป็นประจำ การปลูกผลไม้ชนิดต่างๆ เช่น มะนาว ฝรั่ง พุทรา ส้มโอ ขนุน ผลไม้บางอย่างส่งขายภายในประเทศ และมีบางอย่างที่ออกขายภายนอกประเทศ

คำถามที่สำคัญได้แก่ อะไรคือพลังผลักดันที่ทำให้คนในชุมชนปรับเปลี่ยนวิถีชีวิตจากที่เป็นการทำมาหากินที่มีความเพียงพออยู่ในชุมชน ไปสู่การผลิตเพื่อการค้า และเปลี่ยนจากวิถีชีวิตที่การบริโภคมีขอบเขตจำกัดอยู่เฉพาะกับสิ่งที่ผลิตหรือเก็บหาได้ในชุมชนไปสู่การพึ่งพาสินค้าทั้งที่เป็นปัจจัยในการผลิต การบริโภคและอุปโภค จากภายนอกชุมชน การศึกษาปรากฏการณ์ของชุมชนนับจากอดีต โดยเฉพาะในช่วงเวลาที่เป็นรอยเชื่อมต่อของนโยบายการปรับเปลี่ยนประเทศไปสู่ความทันสมัยโดยเริ่มจากแผนพัฒนาเศรษฐกิจแห่งชาติฉบับที่ 1 ซึ่งเริ่มใช้ในปี 2504 จะเห็นว่าชุมชนหมู่บ้านเริ่มได้รับผลกระทบจากนโยบายระดับมหภาคของประเทศเป็นละลอก คลื่นของความทันสมัยละลอกแรกเป็นมาจากการพัฒนาเครื่องมือขุดเจาะบ่อบาดาลเพื่อใช้การพัฒนาแหล่งน้ำเพื่อการเกษตร ซึ่งมีการนำไปใช้ในพื้นที่บางแห่งของจังหวัดใกล้เคียงจังหวัดพิจิตร เป็นตัวอย่างที่กระตุ้นให้คนได้รับรู้แนวทางของการควบคุมธรรมชาติต่างจากที่เคยทำกันมาในอดีต รวมทั้งการมีเครื่องเจาะบ่อบาดาลวางขายในท้องตลาด และมีผู้รู้ที่ยินดีให้คำแนะนำ ทำให้คนในชุมชนหมู่บ้านสามารถ

เข้าถึงเทคโนโลยี ที่มิใช่เป็นสิ่งผลิตหรือถูกสร้างขึ้นมาในชุมชนได้โดยไม่ยากนัก ทั้งนี้โดยมีเงินเป็นสื่อกลางในการแลกเปลี่ยนที่สำคัญ นับตั้งแต่ปี 2508 อันเป็นที่มีคนในชุมชนหมู่บ้านได้เริ่มขุดบ่อบาดาลเป็นตัวอย่าง และในเวลา 4-5 ปีต่อมาคนในชุมชนหมู่บ้านเกือบทั้งหมดมีเครื่องเจาะบ่อบาดาลใช้ และมีผลทำให้คนสามารถเพิ่มผลผลิตต่อไร่ของการทำนาข้าวได้มากขึ้น การปลูกพืชไร่ได้ผลมากขึ้น และผู้ที่มีที่ดินทำกินอยู่ในที่ดอนหรือที่เนิน เริ่มมีการขุดบ่อเลี้ยงปลาดุก บางครอบครัวที่ใช้ที่ดินทำสวนผลไม้ ก็ได้ผลผลิตมากกว่าเดิม ดังนั้นการมีบ่อดาลใช้จึงมีส่วนสำคัญที่ทำให้คนสามารถผลิตส่วนเกินของผลผลิตทางการเกษตรได้มากกว่าในอดีตที่ต้องพึ่งน้ำฝนเป็นหลัก และอาจมีการใช้น้ำจากหนองน้ำบ้าง แต่ก็ใช้ได้เป็นส่วนน้อย เพราะต้องอาศัยการวิดน้ำเข้าพื้นที่ การมีผลผลิตมากขึ้นทำให้คนต้องติดต่อกับตลาดเพื่อขายสินค้ามากขึ้น รวมทั้งมีเงินที่จะซื้อสินค้าเพื่อการบริโภคและอุปโภคมากขึ้น แต่การเข้ามาของบ่อบาดาลยังมิได้ทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงในระบบความสัมพันธ์ทางการผลิตมากนัก โดยคนยังคงทำนาปีโดยใช้พันธุ์ข้าวพื้นเมือง การเอาแรงกันยังคงมีความสำคัญในกระบวนการผลิต การใช้ปุ๋ยและยาฆ่าแมลงก็ยังไม่มีความจำเป็น ดังนั้นการลงทุนเพื่อการทำนาจึงเพิ่มขึ้นเฉพาะในส่วนของการที่ต้องซื้อน้ำมันมาใช้กับเครื่องสูบน้ำ อย่างไรก็ตาม ความสามารถในการผลิตส่วนเกินในการทำนา ทำไร่ ทำสวน หรือการเลี้ยงปลา ได้มากขึ้น มีส่วนสำคัญที่ทำให้ลักษณะการบริโภคของคนเปลี่ยนไป เช่น คนเริ่มมีการใช้จักรยานกันมากขึ้น การมีการจ้างงานผ่านโครงการเงินผันสู่ชนบท ทำให้คนมีรายได้พิเศษและสามารถซื้อวิทยุทรานซิสเตอร์ใช้กันอย่างกว้างขวางในชุมชนหมู่บ้าน

คลื่นละลอกที่สองของความทันสมัย เป็นช่วงที่เกิดการเปลี่ยนแปลงในโครงสร้างพื้นฐานของชุมชน คือ มีการตัดถนนลูกรังในปี 2515 ทำให้คนในชุมชนหมู่บ้าน มีการติดต่อกับตลาดได้ง่ายขึ้น ทั้งในส่วนของการที่มีตลาดขยายเข้าไปในชุมชนหมู่บ้าน และการที่คนในชุมชนหมู่บ้านจะเข้ามาติดต่อกับตลาดภายนอกชุมชน ในช่วงนี้คนถูกกระตุ้นให้มีความต้องการสินค้าในท้องตลาดมากขึ้น โดยเฉพาะรถมอเตอร์ไซค์ ซึ่งคนมองว่าช่วยอำนวยความสะดวกสบายในการเดินทาง และยังเป็นสิ่งแสดงถึงสถานภาพของผู้เป็นเจ้าของด้วย นอกจากนี้ในช่วงนี้ยังเป็นช่วงที่คนเริ่มให้ความสนใจกับการปลูกข้าวพันธุ์กข. ซึ่งเป็นข้าวที่เป็นผลมาจากการค้นคว้าทางวิชาการของกรมการข้าว กระทรวงเกษตร เป็นข้าวที่ต้องใช้ปุ๋ยเคมี แต่ให้ผลผลิตสูงกว่าข้าวพันธุ์พื้นเมืองที่คนเคยปลูก อย่างไรก็ตามคนยังคงทำนาดำกันอยู่

คลื่นละลอกที่สาม นับเป็นลูกสำคัญที่มีผลักดันในชุมชนหมู่บ้านเกิดการเปลี่ยนแปลงในทุกๆด้าน คือ การขุดคลองชลประทานเข้ามาในชุมชนหมู่บ้านในปี 2527 ทำให้การใช้น้ำเพื่อการเกษตรมีความเพียงพอมากขึ้น โดยได้มีการสูบน้ำจากบ่อบาดาลได้มากขึ้นกว่าก่อนมีการชลประทานเข้ามา นอกจากนี้ยังมีการเข้ามาของพันธุ์ข้าว กข.ที่มีอายุการปลูกสั้น เพียง 120 วัน คนจึงได้เปลี่ยนจากการทำนาดำมาเป็นนาหว่าน และสามารถทำนาได้สองครั้งเพราะสามารถเกี่ยวข้าวได้เร็ว และในช่วงเดียวกันนี้เองที่ชุมชนหมู่บ้านได้เริ่มรู้จักกับเครื่องมือเครื่องจักรทางการเกษตร โดยเฉพาะรถไถนา ที่คนเรียกกันว่า *ฮีโก้ง* ซึ่งทำให้การไถนาทำได้รวดเร็วกว่าการใช้ควายหรือวัวไถ และดังได้นำเสนอในตอนต้นแล้วว่า การปลูกข้าวพันธุ์กข. ต้องใช้ปุ๋ยเคมีจึงจะให้

ผลดี การหว่านปุ๋ยเคมีทำให้มีหญ้าขึ้นในนามาก ทำให้ต้องใช้ยาฆ่าหญ้าในการทำนา นอกจากนี้การทำนาแบบสมัยใหม่นี้ ยังทำให้มี โรค แมลง เพลี้ย และหอยเชอรี่ รบกวนข้าวเป็นอย่างมาก ทำให้ชาวนาต้องใช้ปุ๋ยและยาฆ่าแมลงเพิ่มมากขึ้นเรื่อยๆ การนำเครื่องมือเครื่องจักรทางเกษตรมาใช้ในชุมชนหมู่บ้านมีมากขึ้นเรื่อยๆ จากการใช้รถไถนา มาสู่การใช้รถรวบข้าว แทนการใช้คนเกี่ยวข้าว การใช้รถดูดข้าวแทนการฝัดข้าว การเข้ามาแทนที่ของเครื่องมือเครื่องจักรทางการเกษตร มีผลต่อระบบความสัมพันธ์ในการทำนาของชุมชนหมู่บ้านเป็นอย่างยิ่ง และดังได้กล่าวแล้วว่า การทำนามิได้เป็นเพียงอาชีพของคนในชุมชนหมู่บ้านเท่านั้น แต่การทำนาเป็นวิถีชีวิตของคน ชาวนาได้พัฒนาระบบความรู้เกี่ยวกับการทำนา และระบบของการอยู่ร่วมกันของผู้ที่เป็นชาวนาด้วยกันมาเป็นเวลานาน การทำนาเชื่อมโยงให้คนมาสัมพันธ์กันภายใต้ระบบความคิดความเชื่อ กฎเกณฑ์กติกา ในการอยู่ร่วมกันในแบบของการพึ่งพาอาศัยกันในเรื่องแรงงาน การแลกเปลี่ยนพันธุ์ข้าว การพึ่งพากันในการทำเครื่องมือทำนา หรือในเรื่องการขอยืมวัวควายเพื่อไถนา การสร้างกระบวนการเรียนรู้ในการทำนาให้เด็ก รวมทั้งการพยายามช่วยเหลือกันในภาวะวิกฤต เช่น เมื่อฝนแล้ง ข้าวไม่ได้ผล บ้านที่พอได้ข้าวอาจให้ผู้ที่ขาดแคลนข้าวยืมข้าวไปก่อน หรืออาจปรึกษากันเพื่อนำข้าวไปแลกกับคนรู้จักคุ้นเคยในหมู่บ้านอื่นๆ

การทำนาแบบสมัยใหม่ทำให้เกิดการแบ่งงานที่มีลักษณะเฉพาะขึ้นในการทำนา งานต่างๆซึ่งเคยเป็นงานที่ทำโดยสมาชิกในครอบครัวของผู้เป็นเจ้าของนา ถูกแทนที่โดยคนที่มารับจ้างทำงานเฉพาะ เช่น มีรถรับจ้างไถนาเตรียมดินเรียกว่า *การจ้างตีเทือก* การหว่านข้าวและหว่านปุ๋ย เจ้าของนามักทำเอง ส่วนการฉีดยาฆ่าหญ้า และยาฆ่าแมลง นิยมจ้างคนซึ่งรับจ้างทำงานนี้โดยตรง คือผู้รับจ้างจะมีกระบอกยาฉีดสะพายไปรับจ้างฉีดยาตามที่นาต่างๆ โดยคนที่อาชีพนี้มักเป็นคนที่ไม่มีที่นาของตนเอง การเกี่ยวข้าวจะมีรถมารับจ้างเรียกว่า *รถอีรวบ* ในการฝัดข้าว มีการรับจ้างนำเมล็ดข้าวออกจากรวงโดยใช้เครื่องจักรที่เรียกว่า *รถอีดูด* ฯลฯ อาจกล่าวได้ว่าทุกขั้นตอนของการทำนา ชาวนามีแนวโน้มจะใช้การจ้างงานมากขึ้น จนมีคำกล่าวว่า *ทำนาสมัยใหม่ไม่ต้องใช้แรง แต่ต้องใช้เงิน* ดังนั้น ระบบความสัมพันธ์ที่คนต้องพึ่งพาอาศัยกันในด้านต่างๆ จึงหมดไป การทำนาสมัยใหม่กลายเป็นอาชีพ ของเจ้าของที่นา ที่ผู้ทำนามิได้เข้าไปเป็นส่วนหนึ่งของกระบวนการผลิต หรือในกิจกรรมการผลิตในแต่ละขั้นตอนโดยตรง แต่จะใช้เงินเป็นสื่อกลางเพื่อจ้างผู้อื่นมาทำ การทำนาจึงมิใช่เป็นศูนย์รวมของวิถีชีวิตในทุกๆ ด้านของชาวนาและของชุมชนอีกต่อไป

การพยายามปรับเปลี่ยนการทำนาโดยอาศัยเทคโนโลยีที่เข้ามาภายใต้นิยามของความทันสมัย ไม่ว่าจะเป็น ข้าวพันธุ์ใหม่ เครื่องทุ่นแรง การมีแหล่งน้ำอื่นๆ ที่ไม่ต้องพึ่งน้ำฝนเพียงอย่างเดียว การใช้ปุ๋ย ยาฆ่าแมลง การปล่อยสินเชื่อซึ่งรัฐได้นำเสนอให้ชุมชนผ่านมาทาง ธกส. ล้วนมีส่วนสำคัญที่ทำให้การทำนาให้ผลผลิตต่อไร่สูงขึ้น แต่โดยเหตุที่การลงทุนเพื่อการทำนาก็สูงขึ้น รวมทั้งราคาข้าวในตลาดมิได้ปรับตัวขึ้นมากนักในขณะที่ต้นทุนการผลิตข้าวสูงขึ้นเรื่อยๆ ผลตอบแทนที่ชาวนาได้รับจากการทำนาจึงไม่เพียงพอต่อความ

ต้องการเงินเพื่อซื้อ จากการปรับตัวของชาวนาในกระบวนการทำนาจึงยังไม่สามารถตอบสนองความต้องการในการดำรงชีวิตของชาวนาในสังคมสมัยใหม่ได้

การพยายามสร้างความหลากหลายในการผลิตและการพยายามปรับเปลี่ยนการผลิตทางการเกษตรที่เคยทำมาในอดีตให้เข้าสู่ระบบการผลิตเพื่อการค้าให้มากขึ้น เป็นยุทธศาสตร์สำคัญที่คนในชุมชนหมู่บ้านนำมาใช้ในการปรับวิถีการดำรงชีวิตเข้าสู่สังคมสมัยใหม่ และแม้ว่าในภาพรวมของวิถีชีวิตของคนในชุมชนหมู่บ้านที่ผ่านมาในอดีตจะเป็นวิถีชีวิตของชาวนาที่ผ่านประสบการณ์มาคล้ายคลึงกัน แต่ทิศทางและกระบวนการปรับเปลี่ยนมิได้ปรากฏออกมาในลักษณะเดียวกัน ชาวนาบางส่วนได้รวมตัวกันทำการผลิตที่มีความซับซ้อน มีการลงทุนสูง มีการแบ่งงานกันทำตามความชำนาญเฉพาะอย่าง มีความสัมพันธ์เกี่ยวข้องกับระบบเศรษฐกิจภายนอกชุมชนค่อนข้างมาก และมีการรวมกลุ่มในหมู่ของผู้ทำการผลิตแบบเดียวกันได้อย่างมีประสิทธิภาพ ชาวนากลุ่มนี้ได้แก่ผู้ที่ทำบ่อเลี้ยงปลาดุกเนื้อ ชาวนาบางส่วนไม่สามารถเลี้ยงปลาดุกเนื้อได้เนื่องจากต้องการเงินลงทุนสูง และการจัดการที่ซับซ้อนได้เลือกที่จะเลี้ยงลูกปลาที่เรียกว่าปลานิ้วไว้ขายทำพันธุ์แทน หรือบางส่วนอาจเลือกการทำบ่อเพาะลูกไรซึ่งเป็นอาหารของปลาดุก ชาวนาบางส่วนเลือกการผลิตที่ไม่เกี่ยวข้องกับปลาดุก ได้พยายามทำการผลิตที่ใช้ต้นทุนน้อยกว่า ต้องการการจัดการที่ไม่ซับซ้อน และมีการรวมกลุ่มกันเองน้อยมาก ชาวนากลุ่มนี้ได้แก่ผู้ที่เลี้ยงเป็ดไข่ ส่วนชาวนาบางส่วนเลือกที่จะขยายการผลิตจากการสวน ที่เคยทำอยู่แล้วแต่ได้ปรับปรุงชนิดของพืชที่นำมาปลูก และวิธีการปลูกเพื่อให้สามารถขายผลไม้เข้าสู่ตลาดทั้งภายในประเทศและภายนอกประเทศได้ การศึกษาปรากฏการณ์ของการปรับเปลี่ยนทิศทางการดำรงชีวิตของชาวนาในรูปแบบต่าง ๆ นี้ จะทำให้เข้าใจถึงวิถีการดำรงชีวิตของชุมชนหมู่บ้านในปัจจุบันว่าเป็นอย่างไร คนในหมู่บ้านมีกระบวนการปรับตัวอย่างไร และมีเงื่อนไขใดบ้างที่นำไปสู่ความสำเร็จในการปรับตัวที่แตกต่างกัน และการปรับตัวของชาวนามีผลต่อความเข้มแข็งและความอ่อนแอของชุมชนอย่างไร

การเลี้ยงปลาดุก

การเลี้ยงปลาดุก เป็นงานที่คนในชุมชนหมู่บ้านจำนวนหนึ่งได้เริ่มทำมาตั้งแต่ช่วงก่อนที่จะเข้าสู่ยุคการผลิตเพื่อการค้าโดยมีการเลี้ยงปลาในนา เมื่อปลาโตก็วิดน้ำออกและจับปลามากินบ้างขายบ้าง ผู้ที่มีที่ดินอยู่ในที่ดอนหรือที่เนิน ก็มีการขุดบ่อเลี้ยงปลาบ้านละบ่อสองบ่อ เพื่อไว้เป็นอาหาร หรือขายบ้างเช่นกัน ในปี 2527 ซึ่งเป็นช่วงที่เริ่มมีการทำนาปรัง และวิถีการดำรงชีวิตของคนได้เข้าสู่การผลิตและการบริโภคที่ต้องใช้เงิน ชาวนาคนหนึ่งทำอาชีพเป็นผู้รับซื้อขายผลผลิตทางการเกษตรในชุมชนหมู่บ้าน ได้มีโอกาสเดินทางไปยังที่ต่างๆ นอกพื้นที่ชุมชนหมู่บ้าน เพื่อรับซื้อและขายผลผลิตทางการเกษตร ได้รับรู้ข่าวว่ามีการเลี้ยงปลาดุกเพื่อขายในหลายๆ จังหวัดในภาคกลางของประเทศ และประสบความสำเร็จทำรายได้ได้ดี นอกจากนี้ยังได้ข้อมูลว่าพื้นที่ของจังหวัดพิจิตรเหมาะกับการเลี้ยงปลาดุก จึงเริ่มชักชวนคนรู้จักมักคุ้นลองเริ่มขุดบ่อเลี้ยงปลาดุก ซึ่งเลี้ยงกันเพียงคนละบ่อสองบ่อ และยังเป็นการเลี้ยงแบบพื้นบ้านไม่มีการซื้ออาหารปลาสำเร็จรูป และดูแลเรื่องความสะอาดของน้ำ ปรากฏว่าปลาที่เลี้ยงตายเกือบหมด แต่ผู้เลี้ยงก็ไม่ได้ละความพยายาม ได้พยายามลองผิดลองถูกอยู่ถึงสามปี โดยในปีหนึ่งเลี้ยงปลาใหม่ถึงสามครั้ง ผู้เลี้ยงปลาดุกกล่าวถึงประสบการณ์ในช่วงนี้ว่า

อย่างที่ผมบอก ปี 2527-2530 สามปีนี้เราทดสอบ สามปีเต็มๆ ไม่ได้กำไร แต่ขาดทุนด้วย ยิ่งขาดทุนเท่าไร เราก็ยิ่งหาความรู้ให้มากขึ้น ไม่ต้องไปศึกษากับใคร ตรงนี้มันผิด เราก็ต้องแก้ไขใหม่ จนในปี 2530 จึงได้เริ่มรวมกลุ่มกันครั้งแรก 14 คน โดยได้ลงเงินเป็นเงินทุนของกลุ่มคนละ 100,000 บาท มีการติดต่อสั่งอาหารปลาและยาจากบริษัทปรากฏว่าการเลี้ยงปลาดุกเริ่มให้ผลดีมากขึ้นเรื่อยๆ ทำกำไรให้กับผู้เลี้ยงปลา กลุ่มปลาดุกได้ขยายจำนวนสมาชิกออกไปเรื่อยๆ จนในปี 2536 มีสมาชิกอยู่ถึง 40 คน สมาชิกแต่ละคนมีบ่อปลาประมาณ 20-30 บ่อ และกลุ่มไม่สามารถรับสมาชิกเพิ่มได้ เพราะมีข้อจำกัดเกี่ยวกับการตลาดที่จะรับซื้อปลา ในช่วงเวลาสิบปีนับจากปี 2527 ถึงปี 2536 กลุ่มของผู้เลี้ยงปลาดุกได้พยายามแสวงหาความรู้และหาทางปรับปรุงวิธีการเลี้ยงปลาดุก การสร้างอำนาจต่อรองกับบริษัทที่ขายอาหารปลา การติดต่อกับผู้ซื้อปลาซึ่งมีทั้งผู้ที่เป็นผู้ขายส่งรายใหญ่ และผู้ขายส่งรายย่อย หรือแม้แต่ผู้ขายรายย่อย การจัดหาซื้ออาหารปลาและยาต่างๆให้กับสมาชิกกลุ่ม การจัดการเกี่ยวกับการผลัดเปลี่ยนการวิดบ่อปลาของสมาชิกซึ่งต้องหมุนเวียนกันไป โดยกลุ่มผู้เลี้ยงปลาดุกจะต้องมีปลาขนาดที่พอดีให้กับผู้ซื้อ ไม่ให้ขาดตลาด และผู้ขายก็จะต้องสามารถวิดบ่อขายปลาได้เมื่อปลามีขนาดโตพอดี มิฉะนั้นจะขาดทุนในเรื่องอาหารปลา และปลาจะมีขนาดโตเกินไป ทำให้ขายไม่ได้ราคา นอกจากนี้การเลี้ยงปลาดุกยังมีขั้นตอนต่างๆ อีกมากมายในเรื่องการเตรียมบ่อปลา คุณภาพของน้ำ การเพาะพันธุ์ปลา การอนุบาลปลาขนาดเล็ก กลุ่มผู้เลี้ยงปลาดุกสามารถทำกิจกรรมเหล่านี้ได้อย่างครบวงจร และมีการจัดการในทุกๆขั้นตอนอย่างมีประสิทธิภาพ เป็นการผลิตเพื่อการค้าอย่างสมบูรณ์แบบ ประเด็นคำถามที่สำคัญคือความสำเร็จของการเลี้ยงปลาดุกมีกระบวนการพัฒนามาอย่างไร และอะไรคือเงื่อนไขของความสำเร็จดังกล่าว

- **ลักษณะสำคัญของระบบการเลี้ยงปลาดุกเพื่อการค้า** การเลี้ยงปลาดุกเพื่อขายในระบบเศรษฐกิจสมัยใหม่ ที่มีลักษณะเป็นเศรษฐกิจแบบทุนนิยม มีลักษณะสำคัญที่แตกต่างไปจากระบบการผลิตเพื่อการบริโภคซึ่งเป็นวิถีชีวิตการดำรงชีวิตของชุมชนมาเป็นเวลานานโดยสิ้นเชิง ทั้งนี้เพราะ **ประการแรก** การเลี้ยงปลาดุกเพื่อขายมีการลงทุนในเรื่องอาหารปลาค่อนข้างสูง แต่ปลาดุกเป็นอาหารที่มีผู้บริโภคเป็นคนทุกระดับ ทำให้ผู้ขายปลาต้องพยายามทำให้ราคาปลาเมื่อถึงมือผู้บริโภคไม่สูงเกินไป จึงจะทำให้ปริมาณการบริโภคปลาดุกไม่ลดลง นอกจากนี้ ตลาดปลาดุกเป็นตลาดที่มีการแข่งขันแบบเสรี ผู้ที่สามารถผลิตปลาดุกส่งขายได้ในราคาต่ำจึงจะสามารถรักษาตลาดรับซื้อไว้ได้ ดังนั้นผู้เลี้ยงปลาดุกจะต้องมีระบบการจัดการกับการลงทุนในเรื่องอาหารปลาในลักษณะที่ได้กำไรสูงสุด และโดยเหตุที่มีบริษัทที่ขายอาหารปลาหลายแห่ง และแต่ละแห่งอาหารปลามีคุณภาพไม่เท่ากัน ผู้เลี้ยงปลา จะต้องมีความรู้ความสามารถ และอำนาจต่อรอง ที่จะทำให้ได้อาหารปลาที่มีคุณภาพสูง ไม่ถูกเอาเปรียบจากบริษัทขายอาหารปลา **ประการที่สอง** การเลี้ยงปลาดุกเพื่อขายมีปัญหาเกี่ยวกับการติดเชื้อ การป่วยและการตาย ของปลาสูง แต่ความรู้เกี่ยวกับการเลี้ยงปลาดุกยังมีอยู่จำกัด ดังนั้นผู้เลี้ยงปลาดุกจะต้องมีการขอความร่วมมือจากนักวิชาการทั้งของบริษัท และของสถาบันทางวิชาการของทางราชการ รวมทั้งปรึกษาและร่วมมือกันเพื่อแก้ปัญหาในการเลี้ยงปลาที่เกิดขึ้นอย่างต่อ

เนื่อง **ประการที่สาม** การเลี้ยงปลาดุกเพื่อการค้าเป็นธุรกิจที่มีโครงสร้างการผลิตที่มีการแบ่งงานตามหน้าที่เฉพาะอย่างค่อนข้างสูง ทั้งนี้เพราะการจะเลี้ยงปลาดุกให้ได้ผลดีจะต้องแยกบ่อเลี้ยงตามการเจริญเติบโตหรืออายุของปลา ซึ่งปลาแต่ละอายุก็จะมีวิธีการเลี้ยงแตกต่างกัน ผู้เลี้ยงปลาดุกอาจเลือกเลี้ยงปลาในแต่ละอายุได้ตามความรู้ความชำนาญ เงินทุน และการมีตลาดที่จะรับซื้อ การผลิตปลาดุกจึงก่อให้เกิดเจ้าของกิจการมากมายหลายประเภท และยังก่อให้เกิดการจ้างงานในหลายๆรูปแบบ มีการแบ่งแยกงาน ผู้เลี้ยงไม่สามารถทำกิจกรรมต่างๆ ที่เกี่ยวข้องกับการเลี้ยงปลาได้ด้วยตนเอง ความสามารถในการจัดระบบการผลิตปลาอย่างครบวงจร จึงเป็นกลไกสำคัญอย่างหนึ่งที่ทำให้การเลี้ยงปลาดุกเพื่อการค้าประสบความสำเร็จ **ประการสุดท้าย** เป้าหมายหลักของการเลี้ยงปลาดุกเป็นไปเพื่อขาย มิใช่เพื่อการบริโภค ทำให้ผู้เลี้ยงปลาต้องมีการสร้างระบบตลาดเพื่อขายปลาได้อย่างมีประสิทธิภาพ คือเป็นตลาดที่สามารถซื้อปลาที่ได้ขนาด ตรงตามเวลา

- **กระบวนการจัดระบบการเลี้ยงปลาดุกเพื่อการค้า** การเลี้ยงปลาดุกเพื่อการค้าต้องมีกระบวนการจัดระบบการผลิตที่มีลักษณะเฉพาะ โดยอาจแบ่งได้เป็น 3 มิติใหญ่ๆได้แก่ 1) การจัดระบบการเลี้ยงปลาโดยเริ่มตั้งแต่ การเตรียมบ่อเลี้ยงปลา การปล่อยปลาลงบ่อ การให้อาหารปลาและการดูแลปลา และการจับปลาหรือการวิดบ่อปลา 2) การจัดระบบการนำเข้าอาหารและสิ่งจำเป็นต่างๆในการเลี้ยงปลาจากบริษัทผู้ขายในกรุงเทพฯ และ 3) การจัดระบบเกี่ยวกับตลาดที่รับซื้อปลา

<u>การจัดระบบการเลี้ยงปลา</u> จะต้องเริ่มต้นด้วยการจัดเตรียมพื้นที่สำหรับการขุดบ่อปลา โดยในพื้นที่ 1 ไร่ จะสามารถขุดบ่อในขนาดที่เหมาะสมได้ 2-3 บ่อ เฉลี่ยพื้นที่ต่อบ่อประมาณงานครึ่งถึง 3 งาน โดยในระยะแรกของการขุดบ่อปลายังทำโดยขาดประสบการณ์ว่า การเลี้ยงปลาต้องมีระบบของการขนอาหารปลามาเลี้ยงปลา และการให้รถซื้อปลาเข้าไปถึงบ่อได้สะดวก ดังนั้นจึงมีการขุดบ่อปลาโดยมิได้มีการวางผังพื้นที่คือขุดติดต่อกันไป โดยมีระยะห่างของแต่ละบ่อไม่มากนัก บ่อปลาดุกลักษณะนี้เรียกว่า*บ่อระบบเก่า* การให้อาหารปลาและการขนปลาที่วิดแล้วออกจากบ่อทำได้ไม่สะดวก ต้องใช้แรงงานคนขนถ่ายสินค้า ทำให้เสียเวลาและต้องเสียค่าแรงงานจ้างคนงาน แต่หลังจากที่ได้เรียนรู้ประสบการณ์ในการเลี้ยงปลามาได้ระยะหนึ่ง การขุดบ่อปลาจะมีการวางผังที่ดีคือ มีการทำถนนผ่ากลาง และมีบ่อปลาเรียงไปสองข้างถนน รถวิ่งเข้าถึงได้ทุกบ่อ ทำให้การขนถ่ายสิ่งต่างๆ เข้าถึงบ่อได้สะดวกเรียกว่าเป็น*บ่อระบบใหม่* นอกจากนี้ในแต่ละบ่อยังต้องมีช่องทางสำหรับการถ่ายเทน้ำได้ทุกระยะที่ต้องการ บ่อระบบใหม่จะมีการวางท่อในส่วนของน้ำเข้าและน้ำออกแยกจากกัน

การเตรียมบ่อเลี้ยงปลามีหลักการสำคัญคือจะต้องลดความเสี่ยงของการที่จะมีเชื้อโรคต่างๆที่จะติดถึงปลาตกค้างอยู่ในบ่อ ในช่วงที่ผู้เลี้ยงปลายังขาดประสบการณ์ในการเตรียมบ่อปลาที่สะอาดปราศจากเชื้อโรคที่จะติดถึงปลา ปลาดุกมีการตายกันมาก ผู้เลี้ยงปลาเล่าว่า *ปลาตายเกือบ 100 เปอร์เซ็นต์ ลองผิดลองถูกไปเรื่อย* การเตรียมบ่อปลาที่ถูกต้อง จะต้องวิดน้ำที่ค้างอยู่ในบ่อให้แห้ง ฆ่าเชื้อด้วยปูนขาว ปล่อยให้แดดเผา 3-4 วัน เพื่อให้มั่นใจว่า ไม่มีศัตรูของปลาในพื้นบ่อ จากนั้นจึงปล่อยน้ำเข้าในบ่อ ซึ่งน้ำที่จะปล่อยเข้าในบ่อนี้ก็

ต้องเป็นน้ำที่เตรียมไว้เป็นการเฉพาะ คือจะต้องกรองน้ำใส่บ่อพักน้ำไว้ 2-3 คืน ซึ่งผู้เลี้ยงปลาเรียกว่าเป็นการ *ทำน้ำให้คงเส้นคงวา* ก่อน จึงเป็นน้ำที่เหมาะกับการเลี้ยงปลา ผู้เลี้ยงปลาเรียกว่า*น้ำลัดดา* โดยในการปล่อยน้ำลัดดาเข้าบ่อปลาจะต้องมีการกรองน้ำด้วยผ้าละเอียดอีกครั้งหนึ่ง การเตรียมบ่อปลาเช่นนี้ต้องทำในกรณีของการเริ่มเลี้ยงปลาบ่อใหม่ และทำกับบ่อที่ใช้เลี้ยงปลามา 3-5 ปี เพื่อไม่ให้ปลาติดเชื้อได้ง่าย

เมื่อปล่อยน้ำลงบ่อปลาเรียบร้อยแล้วจึงนำปลามาปล่อย ปลาที่นำมาปล่อยเรียกว่า*ปลาตุ้ม* ซึ่งเป็นลูกปลาขนาดเล็กมากขนาดเท่าลูกน้ำ โดยในบ่อหนึ่งอาจจะปล่อยลูกปลาลงไปเป็นจำนวนสูงถึง 40,000 ตัว จำนวนลูกปลาที่ปล่อยลงไปนี้ ไม่แน่นอนขึ้นอยู่กับการคาดประมาณของผู้เลี้ยงว่า ลูกปลาจะรอดเป็นปลาขนาดใหญ่กี่เปอร์เซ็นต์ ซึ่งโดยทั่วไปก็ประมาณกันว่าจะรอดประมาณ 40-50 เปอร์เซ็นต์ จำนวนของปลาที่โตแล้วในบ่อจะต้องมีประมาณ 60 ตัว ต่อ 1 ตารางเมตร จึงจะไม่หนาแน่นเกินไป หากมีปลาหนาแน่นเกินไปผู้เลี้ยงปลากล่าวว่า *ปลาจะเครียด* ทำให้โตไม่เต็มที่หรืออาจป่วยได้

การปล่อยปลาตุ้มลงบ่อ เป็นงานที่ละเอียดอ่อน ผู้เลี้ยงปลาได้พยายามปรับเปลี่ยนวิธีการเตรียมบ่อปลา และการปล่อยปลาลงบ่อ จนกลายเป็นระบบความรู้ที่สอดคล้องกับสภาพแวดล้อมธรรมชาติและเหมาะสมกับธรรมชาติของปลา เช่น ในช่วงฤดูกาลต่าง ๆ จะมีรายละเอียดของการดำเนินงานต่างกัน คือในช่วงฤดูฝน จะต้องกะปริมาณของน้ำให้พอเหมาะ เพราะจะมีน้ำฝนตกลงมาเพิ่มปริมาณน้ำในบ่ออยู่เสมอ หรือในช่วงฤดูร้อน จะต้องเพิ่มปริมาณของน้ำให้มากขึ้นมิฉะนั้นปลาจะร้อนเกินไป อาจเผาปลาตายได้ ส่วนในฤดูหนาวต้องลดปริมาณของน้ำให้น้อยลงไป เนื่องจากแรงดันของอากาศมีมาก รวมทั้งอากาศมีความเย็นสูง ต้องให้น้ำน้อยเพื่อให้แสงแดดส่องทั่วถึง และอุณหภูมิจากพื้นดินจะได้กระจายตัวออกจากใต้ดิน และในช่วงฤดูหนาวปลาจะไม่ค่อยกินเหยื่อ เพราะอาหารไม่ย่อย ทำให้ปลาโตช้า ส่วนในฤดูร้อนปลาจะเจริญเติบโตได้ดี ไม่ค่อยป่วย โดยเฉพาะที่อุณหภูมิ 35 องศาเซลเซียส หรือเมื่อฝนตกปลาจะเครียดไม่ค่อยยอมกินอาหาร ดังนั้นผู้เลี้ยงปลาจะลดจำนวนการปล่อยปลาตุ้มลง เพราะอัตราการรอดตายของปลาจะสูงกว่าฤดูหนาว

ความรู้ในการปล่อยปลาที่ผู้เลี้ยงปลาดุกได้พัฒนามาจากประสบการณ์การเลี้ยงปลา ยังเห็นได้จากวิธีการเลี้ยงปลาตุ้ม ซึ่งตามหลักวิชาการที่มีนักวิชาการจากสถาบันการศึกษาระดับอุดมศึกษาของรัฐ ได้แนะนำว่าควรต้องมีการเตรียมบ่อสำหรับการอนุบาลปลาโดยเฉพาะ ทั้งนี้เพื่อไม่ให้ปลาถูกศัตรูพวกลูกกบซึ่งเรียกว่าลูกอ๊อด หรือลูกแมลงปอ ซึ่งแมลงปอจะไข่ลงในน้ำ จากนั้นจะกลายเป็นตัวขาวๆ คล้ายกุ้ง ซึ่งจะมากัดกินปลาตุ้ม แต่ผู้เลี้ยงปลาได้ค้นหาวิธีเลี้ยงปลาตุ้มลงในบ่อเลี้ยงปลาตามปกติ เพื่อจะได้ไม่ต้องเตรียมบ่ออนุบาลปลา และไม่ต้องย้ายบ่อปลาเมื่อปลาโตขึ้น โดยการหาวิธีให้ปลาตุ้มโตเร็วกว่าลูกกบ หรือลูกแมลงปอ คือในช่วงที่มีการเตรียมน้ำลัดดา ผู้เลี้ยงปลาจะนำลูกไรซึ่งเป็นอาหารปลาดุก ไปเลี้ยงไว้ในน้ำลัดดาด้วย เมื่อจะปล่อยน้ำลงบ่อปลา จะใช้ผ้าขาวละเอียดกรอง ซึ่งน้ำลัดดาจะมีเฉพาะลูกไรเท่านั้นที่เล็ดรอดตาผ้ามาได้ จากนั้นจึงปล่อยปลาตุ้มลงบ่อ ช่วงนี้กบและแมงปอจะมาไข่ลงไปในบ่อปลาเช่นเดียวกัน แต่ลูกปลาจะโตเร็วกว่าเพราะมีอาหารพร้อมอยู่ในน้ำ ภายใน 3 วันที่ปลาเติบโต ลูกกบและลูกแมงปอจะเกิดทีหลัง โตไม่ทันลูกปลา

จึงกลายเป็นอาหารของปลา ซึ่งแต่เดิมผู้เลี้ยงปลา ไม่มีการเตรียมน้ำลัดดา และจะนำลูกไรมาปล่อยหลังจากที่ปล่อยลูกปลาแล้ว ทำให้ในน้ำมีลูกกบหรือลูกแมงปอเกิดขึ้นก่อนปลา และการรอเวลานำลูกไรมาใส่บ่อปลาหลังจากปล่อยปลาทำให้ปลาโตช้า จึงถูกลูกกบและลูกแมลงปอกินเป็นอาหาร ทำให้อัตราการรอดของปลาต่ำ นอกจากนี้การเลี้ยงลูกไรในบ่อเตรียมน้ำลัดดายังช่วยประหยัดค่าลูกไรซึ่งเมื่อก่อนต้องซื้อมาประมาณบ่อละถึง 40 กิโลกรัม จึงเป็นการลดต้นทุนการเลี้ยงลูกปลาด้วย

เมื่อปลาตุ้มมีชีวิตรอดจากศัตรู คือโตได้ 3 วัน การเฝ้าดูแลรักษาปลาจะต้องทำอย่างระมัดระวังและรอบคอบไปจนปลาอายุ 2 เดือนจึงจะวางใจได้ว่าปลาจะมีโอกาสรอดไปจนถึงวิดขายได้ เพราะแรกๆปลาจะติดโรคง่าย ดังนั้นในช่วงเช้าก่อนให้อาหารปลา ผู้เลี้ยงปลาดุกจะต้องสังเกตปลาว่ามีอาการปกติหรือไม่ ถ้าปกติจึงให้อาหารปลา ถ้าไม่ปกติจะต้องเร่งดำเนินการแก้ไข โดยถ้าเป็นปลาตัวเล็กจะต้องสังเกตการเจริญเติบโตของปลา เพราะถ้าปลาเป็นปกติจะมีการเจริญเติบโตเร็ว แต่เมื่อปลาโตแล้วจะต้องสังเกตอาการของปลาที่เรียกว่า*แตะตลิ่งหรือชบตลิ่ง* คือปลาจะไม่ว่ายตามปกติแต่จะมาลอยคอติดอยู่ตลิ่ง หรือปลามีลักษณะเป็นแผล หนวดกุด หางขาด แสดงว่าปลาป่วยจะต้องรักษาโดยจะรักษาตามวิธีธรรมชาติก่อน คือใช้ปูนขาวผสมกับเกลือ 70 เปอร์เซ็นต์ หรืออาจจัดการสภาพน้ำโดยการเปลี่ยนถ่ายน้ำใหม่ เช่น ปลาอาจจะป่วยเพราะน้ำขาดออกซิเจน หรือปริมาณแอมโมเนียในบ่อมากหรือน้อยเกินไป หากปลาไม่ดีขึ้นก็ต้องใช้ยารักษาปลาจากบริษัท ซึ่งเจ้าของปลาจะต้องอาศัยประสบการณ์ ลองผิดลองถูกมาเป็นเวลานาน ผู้ที่เริ่มเลี้ยงปลาเป็นกลุ่มแรกๆ เล่าให้ฟังว่า *ทำตอนแรก ไม่รู้จะไปคุยกับใคร มีแต่ท้องฟ้ากับดินอย่างเดียว ไม่รู้ว่าต้องรักษาอย่างไร จะปล่อยปลาอย่างไร จะให้อาหารอย่างไร ไม่รู้สักอย่าง ค่อยๆศึกษาไปเรื่อยๆ ทำไปเรื่อยๆ... พวกที่เลี้ยงด้วยกันสองสามคนนั่งคุยกันที่ขอบบ่อเลย เช้า เย็น กลางคืน ก็ออกไปดูที่บ่อ.* หลังจากการลองผิดลองถูก รวมทั้งการพยายามแสวงหาความรู้จากผู้รู้นอกชุมชน ทำให้ผู้เลี้ยงปลาดุกได้สร้างความรู้จากประสบการณ์ จนสามารถเข้าใจปัญหาของปลาและแก้ไขปัญหาได้ ความรู้นี้ได้รับการบอกต่อๆกันไปในหมู่ผู้เลี้ยงปลา รวมทั้งผู้ที่เริ่มเข้ามาเลี้ยงปลาก็ได้เรียนรู้จากประสบการณ์ของผู้ที่ทำมาก่อน เช่น เมื่อสังเกตอาการปลาผิดปกติก็สามารถไปปรึกษาผู้เลี้ยงปลาที่เคยเลี้ยงมาก่อนได้ ดังนั้นระบบการเรียนรู้เกี่ยวกับการเลี้ยงปลาดุกจึงยังคงมีลักษณะไม่ต่างจากการเรียนรู้ในเรื่องการทำนา ที่มีลักษณะเป็นส่วนหนึ่งของวิถีชีวิตของผู้ประกอบอาชีพนั้น คือคนมีกระบวนการเรียนรู้ร่วมกัน และยังถือว่าความรู้เป็นสมบัติสาธารณะคือไม่มีการหวงความรู้ สามารถแบ่งปันความรู้กันได้ อย่างไรก็ตามความรู้เกี่ยวกับการดูแลรักษาปลายังมีข้อจำกัดอยู่มาก เพราะยังหายารักษาอาการผิดปกติบางอย่างของปลาไม่ได้ เช่น เมื่อปลามีอาการตัวเหลือง ซึ่งผู้เลี้ยงปลาเรียกว่า*ปลาเป็นโรคดีซ่าน* ซึ่งเมื่อเกิดขึ้นกับปลา อาจมีผลทำให้ปลาตายทั้งบ่อได้ การเลี้ยงปลาเมื่อผ่านระยะเวลาสองเดือนไปแล้วปลาจะไม่ค่อยเป็นโรค โดยทั่วไปการเลี้ยงปลาดุกจะใช้เวลาประมาณ 4 เดือน เจ้าของจึงวิดบ่อปลาขายได้ อย่างไรก็ตาม การเลี้ยงปลาดุกเพื่อการค้า ซึ่งจำเป็นต้องเลี้ยงปลาจำนวนมากๆ ในแต่ละบ่อ ผู้เลี้ยงจะอาศัยประสบการณ์มาก คือสามารถสังเกตุสีของน้ำว่าขุ่นหรือไม่ หากน้ำสกปรกแสดงว่าให้อาหารปลามากเกินไป

อาหารเหลืออยู่ในน้ำทำให้น้ำสกปรก ต้องลดอาหาร หรือหากให้อาหารปลามากไปปลาอาจมีอาการป่วย ก็ต้องงดให้อาหารปลาไป 1 มื้อ หรือถ้าสังเกตว่าน้ำใสเกินไปแสดงว่าปลาได้กินอาหารไม่อิ่ม คนเลี้ยงปลาดุกจะต้องอาศัยการปรึกษาผู้ที่เคยเลี้ยงมาก่อน และหมั่นสังเกตศึกษาปลาด้วยตนเอง ซึ่งต้องใช้เวลาประมาณ 2-3 ปี จึงจะมีประสบการณ์มากพอที่จะเข้าใจการเลี้ยงปลาดุกได้อย่างดี

ปลาดุกที่เลี้ยงกันในชุมชนหมู่บ้านมีหลายพันธุ์ ได้แก่ ปลาดุกนา ปลาดุกอุย ปลาดุกด้าน ปลาดุกบิ๊กอุย (รัสเซีย) ปลาดุกแบล็ก ปลาดุกยักษ์ ซึ่งใครจะเลือกเลี้ยงปลาพันธุ์ใด ขึ้นอยู่กับการรับรู้ว่าพันธุ์ไหนจะเลี้ยงแล้วโตเร็ว ได้ค่าตอบแทนสูง และขายง่ายกว่า

<u>การจัดระบบนำเข้าอาหารและสิ่งจำเป็นอื่นๆในการเลี้ยงปลา</u> ในการเลี้ยงปลาดุกเพื่อการค้า ผู้เลี้ยงปลาต้องใช้อาหารสำเร็จรูปจากโรงงานซึ่งจัดขายโดยบริษัทต่างๆ ซึ่งแม้ว่า อาหารปลาของแต่ละบริษัทจะมีองค์ประกอบของสารอาหารโดยเฉพาะปริมาณโปรตีนซึ่งมีความสำคัญยิ่งต่อการเจริญเติบโตของปลา แต่การทราบถึงองค์ประกอบของปริมาณโปรตีนที่อยู่ในอาหารปลา ไม่สามารถใช้เป็นหลักประกันได้ว่า จะสามารถทำให้ปลามีน้ำหนักเพิ่มขึ้นได้มากน้อยต่างกันอย่างไร เพราะการเจริญเติบโตของปลามิได้ขึ้นอยู่กับปริมาณโปรตีนอย่างเดียว แต่ยังขึ้นอยู่กับว่า โปรตีนในอาหารปลานั้นทำจากอะไรและปลาสามารถใช้โปรตีนในอาหารได้อย่างสมบูรณ์หรือไม่ ในระยะเริ่มแรก ผู้เลี้ยงปลาดุกไม่ทราบว่า อาหารปลาของบริษัทใดมีคุณภาพแตกต่างกันอย่างไร และเนื่องจากอาหารปลามีราคาแพง กำไรของการเลี้ยงปลาจึงอยู่ที่ผู้เลี้ยงปลาสามารถซื้ออาหารปลาที่มีคุณภาพสูง ทำให้ปลาเติบโตเพิ่มน้ำหนักได้เร็ว จึงพยายามคิดหาหนทางที่จะทำให้ทราบว่าอาหารของบริษัทใดมีคุณภาพมากกว่ากัน โดยได้ทำการทดลองนำอาหารจากบริษัทต่างๆกันมาให้ปลาแต่ละบ่อ และเปรียบเทียบดูว่า ปลาบ่อไหนโตเร็ว ได้น้ำหนักปลามาก จึงเลือกสั่งอาหารจากบริษัทนั้นเป็นประจำ และยกเลิกการซื้ออาหารปลาจากบริษัทที่ได้ปลาน้ำหนักน้อย กลุ่มผู้เลี้ยงปลาดุกได้เรียนรู้จากการทดลองของตนเองว่า อาหารปลาของแต่ละบริษัทมีคุณภาพไม่เท่ากัน และเป็นหน้าที่ของผู้เลี้ยงปลาที่จะต้องมีความรู้ให้เท่าทันบริษัทขายอาหารปลา ซึ่งผู้นำกลุ่มปลาดุกใช้คำพูดว่า *เราไม่สามารถนำอาหารปลามาดูเหมือนวัตถุบางอย่างที่สามารถเห็นได้ชัดเจนว่าดีหรือไม่ดี เรามองไม่ออก และเราไม่มีวิชาการตรงนั้นด้วย เราใช้จากธรรมชาติเป็นตัววัด ธรรมชาติหมายถึงว่า เราเอามาเลี้ยงดูในอัตราส่วนที่ใกล้เคียงกัน หลายๆบ่อ แล้วมาเปรียบเทียบกัน ว่าจริงๆแล้วศักยภาพของอาหารแต่ละบริษัท บริษัทไหนที่ใช้ได้* ผู้นำกลุ่มได้พยายามพบปะพูดคุยกับสมาชิกของกลุ่มเพื่อปรึกษากันเกี่ยวกับทิศทางและปัญหาในการเลี้ยงปลาดุก และได้พยายามหาทางสร้างอำนาจต่อรองกับบริษัทขายอาหารปลา

หลักการสำคัญที่ผู้เลี้ยงปลาดุกนำมาใช้เพื่อสร้างอำนาจต่อรองกับบริษัทที่ขายอาหารปลาได้แก่ การรวมกลุ่มกันเพื่อสั่งอาหารปลา ทั้งนี้การสั่งอาหารปลาแต่ละครั้งมีจำนวนมากพอที่จะทำให้บริษัทเห็นความสำคัญของผู้ซื้อในฐานะเป็นลูกค้ารายใหญ่ ซึ่งผู้เลี้ยงปลาได้รวมกลุ่มกันเป็นสมาชิกรวม 40 คน โดยสร้างกติการ่วมกันว่าทุกคนจะสั่งซื้ออาหารปลาโดยผ่านทางกลุ่มเท่านั้น และนอกจากนั้นกลุ่มผู้เลี้ยงปลาดุกยังรับ

สั่งซื้ออาหารปลาจากผู้ที่ไม่ได้เป็นสมาชิกด้วย และเพื่อให้การสร้างอำนาจต่อรองกับบริษัทมีมากขึ้น กลุ่มผู้เลี้ยงปลาดุกได้ตกลงเลือกซื้ออาหารปลาจากบริษัทที่ไม่ใหญ่เกินไป ซึ่งผู้เลี้ยงปลาดุกกล่าวว่า *เราจะต้องเป็นเส้นเลือดใหญ่ของบริษัท* ซึ่งหมายความว่า หากกลุ่มผู้ซื้อปลาดุกไม่สั่งซื้ออาหารจากบริษัท บริษัทจะได้รับความกระทบกระเทือนทันที ซึ่งผู้เลี้ยงปลาดุกได้พยายามสื่อสารกับทางบริษัทว่า *ทางกลุ่มขอความเป็นธรรมในเรื่องความอยู่รอด บริษัทอยู่ได้ คนเลี้ยงก็อยู่ได้ ตลาดส่งออกอยู่ได้ สามอย่างนี้ผมว่าผูกพันกันมาก* ดังนั้น ถ้าบริษัทไม่มีความซื่อสัตย์ ผู้ผลิตก็จะอยู่ไม่ได้ ทั้งบริษัทและตลาดก็จะอยู่ไม่ได้ ข้อตกลงนี้เรียกกันว่าเป็น *จรรยาบรรณ* ของการทำการค้าด้วยกัน หลังจากที่ได้พยายามสร้างกลไกการต่อรองกับบริษัทอาหารปลามาระยะหนึ่ง กลุ่มผู้เลี้ยงปลาดุกก็ลดจำนวนบริษัทที่เคยสั่งซื้ออาหารจากหลายๆ บริษัทลงเหลือเพียง 2 บริษัท โดยที่กลุ่มผู้เลี้ยงปลาดุกจะสั่งอาหารปลาจากบริษัทคิดเป็นมูลค่าสัปดาห์ละ 1 ล้านกว่าบาท โดยการจ่ายค่าอาหารปลา จ่ายเป็นเงินสดทั้งหมด โดยเหตุที่กลุ่มผู้เลี้ยงปลาดุกมีระบบเครดิตที่ดีมาก คือจ่ายเงินตรงเวลา ไม่มีการค้างชำระจึงมีตัวแทนขายจากบริษัทต่างๆ เข้ามาติดต่อเป็นประจำ โดยเฉลี่ยเดือนละประมาณ 20 ครั้ง ซึ่งมีผลทำให้กลุ่มผู้เลี้ยงปลาดุกได้ทางเลือกในการสั่งซื้ออาหารปลามากขึ้น ผู้เลี้ยงปลาดุกจะใช้วิธีง่ายๆในการตรวจสอบคุณภาพอาหารปลา เช่น นำมาใส่น้ำดูว่า อาหารปลาลอยหรือจมน้ำ นำอาหารปลามาบี้ดูว่าเนื้ออาหารเป็นอย่างไร สังเกตดูจากสี กลิ่น และความละเอียดของอาหารที่เป็นเม็ด นอกจากนี้ยังใช้การทดลองชิมดู โดยผู้เลี้ยงปลากล่าวว่า อาหารปลาแต่ละชนิดรสชาดไม่เหมือนกัน อาหารที่บริษัทหนึ่งเอามาแจกทดลองให้ปลากินมีรสขม ปลากินไปแล้วสำรอกออกมาหมด หรือหากอาหารปลามีรสเค็ม ปลาจะโตช้าเป็นต้น ดังนั้นจากการพยายามสังเกต และให้ความเอาใจใส่กับคุณภาพอาหาร แทนการให้ความไว้ใจบริษัทโดยไม่มีเงื่อนไขทำให้กลุ่มผู้เลี้ยงปลาดุกมีอำนาจต่อรองกับบริษัทมากขึ้น

การเข้ามาเป็นสมาชิกของกลุ่มผู้เลี้ยงปลาดุกทำให้ผู้เป็นสมาชิกได้รับความมั่นใจในคุณภาพของอาหารปลา และทำให้สมาชิกมีโอกาสแลกเปลี่ยนความรู้ในเรื่องการเลี้ยงปลาดุก รวมทั้งมีการแก้ไขปัญหาร่วมกัน ทั้งนี้นอกจากนี้สมาชิกสามารถซื้ออาหารปลาได้ถูกกว่าราคาในท้องตลาดถุงละ 15 บาท (อาหารปลาราคาถุงละ 100 บาท) แต่สมาชิกจะไม่มีเงินปันผลโดยตรงจากการสั่งซื้ออาหารปลาผ่านกลุ่ม ซึ่งสมาชิกทั้งหมดก็มีความเต็มใจที่จะเข้าร่วมกลุ่ม เพราะได้รับประโยชน์ในส่วนของการมีอำนาจต่อรองกับบริษัทในเรื่องคุณภาพอาหารและความรู้ทางวิชาการที่เกี่ยวข้อง อย่างไรก็ตามการจะเข้ามาร่วมกลุ่มผู้เลี้ยงปลาดุกมีเงื่อนไขที่สำคัญคือ คนที่จะเข้าเป็นสมาชิกกลุ่มต้องมีเงินทุน และเป็นคนที่เคยรู้จักไว้วางใจกัน ซึ่งเรียกว่า *เป็นคนมีเครดิต* เงินทุนสำหรับมีบ่อปลา 1 บ่อ คือประมาณ 1 แสนกว่าบาท ดังนั้นถ้าคนต้องการขุดบ่อปลา 10 บ่อ ต้องใช้เงินถึง ล้านกว่าบาทซึ่งผู้ที่เป็นสมาชิกจะต้องมีเงินส่วนนี้เตรียมไว้เพื่อการขุดบ่อ ซื้อเครื่องมืออุปกรณ์ ซื้อลูกปลา และจ่ายเงินค่าอาหารปลาและยา เพราะเมื่อนำปลาลงบ่อเจ้าของบ่อปลาจะต้อง คำนวนว่าการเลี้ยงปลาบ่อนี้จะต้องใช้เงินเท่าไร ผู้เลี้ยงปลาเปรียบเทียบว่า *คนเลี้ยงปลาต้องวางแผนไว้เลย คือมองออกว่าปลาในบ่อนี้ต้องใช้เงินทุนเท่าไร เหมือนเราเลี้ยงลูก ต้องดูออกว่ามันจะหิวตอนไหน นิสัยเป็นอย่างไร*

เพราะใกล้ชิดกันตลอด ปลาเหมือนลูกเหมือนกัน เช้าก็ต้องดู เย็นก็ต้องดู สำหรับค่าอาหารและยารักษาโรคของปลา กลุ่มจะต้องนัดกันจ่ายเป็นเงินสด ทุกวันจันทร์ของสัปดาห์ นอกจากนี้หลังจากที่กลุ่มมีสมาชิกได้ 40 โดยแต่ละคนมีบ่อปลาประมาณตั้งแต่ 5-6 บ่อ ถึง 30-40 บ่อ กลุ่มก็ไม่สามารถรับสมาชิกเพิ่มได้ เพราะมีปัญหาเกี่ยวกับข้อจำกัดของตลาดรับซื้อปลา ส่วนผู้ที่มีเงินไม่มากก็สามารถเริ่มทำเพียงเล็กน้อยก่อน เช่นอาจใช้เงินขุดบ่อ และปล่อยปลาจำนวนไม่มากประมาณ 2,000 ตัว ลงบ่อ ค่อยๆ เลี้ยงไปเรื่อยๆ เพราะการเลี้ยงปลาในจำนวนน้อย นอกจากจะสิ้นเปลืองค่าอาหารน้อยแล้ว ปลายังมีอัตรารอดสูงกว่าการเลี้ยงปลาจำนวนมากในแต่ละบ่อ เพราะแม้จะให้ผลตอบแทนสูง แต่ก็มีความเสี่ยงสูงด้วย แต่สำหรับผู้ที่เข้าร่วมในกลุ่มเลี้ยงปลาซึ่งมีการจัดระบบการเลี้ยงปลาอย่างดี โอกาสเสี่ยงก็มีน้อยลงมากหรือเกือบไม่มีเลย

การสร้างกลไกการต่อรองในลักษณะของการรวมกลุ่มทำให้กลุ่มผู้เลี้ยงปลาดุกมีอำนาจต่อรองกับบริษัทขายอาหารปลาสูง โดยหากบริษัทนำอาหารปลามาส่ง และประธานกลุ่มผู้เลี้ยงปลาดุกซึ่งเป็นคนตรวจสอบคุณภาพอาหาร ทดสอบคุณภาพอาหารปลาแล้วไม่พอใจก็สามารถส่งคืนกลับบริษัทได้ ทำให้บริษัทต้องระวังเรื่องคุณภาพอาหารปลามากขึ้น ในกรณีที่ผู้เลี้ยงปลาไม่พอใจองค์ประกอบของสารอาหารก็สามารถปรึกษากับบริษัทและเรียกร้องให้ผู้ผลิตปรับเปลี่ยนปริมาณขององค์ประกอบในอาหารปลาได้ นอกจากนี้ทางบริษัทยังต้องให้บริการทางด้านวิชาการแก่ผู้เลี้ยงปลาดุกด้วย โดยมีการส่งนักวิชาการระดับสูง มาพูดคุยปรึกษาปัญหาต่างในการเลี้ยงปลาดุก โดยเฉพาะในเรื่องเกี่ยวกับคุณภาพของอาหาร และอาการป่วยของปลา การคุยบางครั้งก็คุยกันนานเป็นวันๆ เป็นการแลกเปลี่ยนความรู้ ความคิดเห็นและประสบการณ์ อย่างสม่ำเสมอ ทำให้การเลี้ยงปลาดุกดำเนินไปบนพื้นฐานของความรู้ที่ได้จากประสบการณ์ รวมกับความรู้ที่มีการค้นคว้าอย่างเป็นระบบจากห้องทดลองซึ่งดำเนินการโดยนักวิชาการ

ความพยายามที่จะลดต้นทุนและควบคุมคุณภาพอาหารปลาของกลุ่มผู้เลี้ยงปลาดุกที่สำคัญอีกประการหนึ่งได้แก่ การพยายามลดการพึ่งพิงอาหารสำเร็จรูปจากบริษัทให้น้อยลง ในช่วงที่อาหารปลามีราคาแพงขึ้น และคุณภาพอาหารปลาลดลงคือ ให้น้ำหนักปลาไม่ได้มากเท่าที่เคยเป็น ผู้เลี้ยงปลาพยายามหาความรู้เพิ่มเติมและได้ทราบว่าผู้เลี้ยงปลาในภาคกลางมีการใช้ไส้ไก่เลี้ยงปลา ซึ่งได้เนื้อปลาที่แน่นอนคือไส้ไก่ 3 กิโลกรัมที่ใช้เลี้ยงปลาจะทำให้ปลาเจริญเติบโตมีน้ำหนัก 1 กิโลกรัม ผู้เลี้ยงปลาดุกในชุมชนหมู่บ้านได้ทดลองนำไส้ไก่ที่ประมูลซื้อจากโรงงานแปรรูปเนื้อไก่ อาหารปลาประเภทนี้ผู้เลี้ยงปลาดุกเรียกว่า *อาหารสด* มาเป็นอาหารเสริมให้กับปลาที่กินอาหารสำเร็จรูปเป็นประจำ ซึ่งก็ช่วยลดต้นทุนค่าอาหารปลาลง โดยการซื้อไส้ไก่จะต้องมีการประมูลจากบริษัทเป็นปี และมีรถไปรับไส้ไก่จากโรงงานทุกวัน ในแต่ละวันกลุ่มผู้เลี้ยงปลาจะได้ไส้ไก่จากโรงงานไม่แน่นอนคือจะอยู่ระหว่าง 2000-3000 กิโลกรัม ซึ่งหากมีผู้ต้องการมาก ก็จำเป็นต้องเฉลี่ยกันไป โดยเมื่อได้ไส้ไก่จากโรงงานก็นำลงบ่อปลาได้เลย อย่างไรก็ตามการนำเครื่องในไก่มาแทนอาหารสำเร็จรูปจะต้องทำอย่างระมัดระวังเพราะจะต้องดูว่า ปลาดุกต้องการสารอาหารประเภทไหน อาหารสดจะมีสารอาหารประเภทไขมันและโปรตีนสูง ส่วนอาหารสำเร็จรูปจะมีโปรตีนสูงแต่ไขมันต่ำ ดังนั้นจึงได้ทดลองให้

อาหารสดประมาณ 30-50 เปอร์เซ็นต์ของปริมาณอาหารที่ปลาต้องการทั้งหมด การทำเช่นนี้ได้รับผลสำเร็จดีมาก และทำให้ช่วยลดต้นทุนค่าอาหารลงได้ คืออาจลดค่าอาหารปลาได้ถึงถุงละ 30 บาท ซึ่งผู้เลี้ยงปลากล่าวว่า สามารถใช้ต้นทุนการผลิตในการเลี้ยงต่ำกว่าผู้เลี้ยงปลาที่จังหวัดพิษณุโลก ประมาณ 6-7 บาท ต่อน้ำหนักเนื้อปลา 1 กิโลกรัม ซึ่งผู้เลี้ยงปลาดุกยังมองต่อไปอีกว่า หากสามารถให้บริษัทผลิตอาหารสำเร็จรูปที่มีไขมันและโปรตีนต่ำกว่านี้ แต่ให้มีสารอาหารอื่นที่ไม่มีในอาหารสดแทน อาจจะสามารถลดต้นทุนค่าอาหารปลาลงได้อีกประมาณ 1-2 บาทต่อเนื้อปลา 1 กิโลกรัม

การสร้างอำนาจต่อรองในเรื่องคุณภาพอาหารและราคาอาหารสำเร็จรูปจากโรงงาน ทำได้สำเร็จอย่างดีเฉพาะในกลุ่มของผู้เลี้ยงปลาดุกที่สามารถรวมกลุ่มกันได้เท่านั้น ซึ่งมีผลทำให้กลุ่มผู้เลี้ยงปลาดุกมีความมั่นคงในเรื่องการนำเข้าอาหารปลา และสามารถลดต้นทุนการผลิตลงในระดับที่ให้หลักประกันในเรื่องกำไร แต่สำหรับผู้เลี้ยงปลาดุกที่ไม่ได้เข้าร่วมกลุ่ม และเป็นผู้เลี้ยงที่เลี้ยงอย่างอิสระแล้ว ความมั่นคงในเรื่องนี้จะมีต่ำ และประสบการขาดทุนอยู่บ่อยๆ ทำให้ผู้เลี้ยงปลาดุกกลุ่มนี้ต้องปรับเปลี่ยนจากการเลี้ยงปลาดุกเพื่อขายเมื่อโตเต็มที่ ซึ่งเรียกว่าปลาดุกเนื้อ ไปสู่การเลี้ยงปลาดุกให้ได้ขนาดเพียงประมาณ 1 นิ้ว และขายให้กับผู้ซื้อรายย่อยที่จะนำไปเลี้ยงต่อตามลักษณะแบบพื้นบ้าน คือเลี้ยงจำนวนไม่มาก เพียง 1-2 บ่อเพื่อไว้เป็นอาหารบริโภคเองหรือเพื่อขายเพียงเล็กน้อย (รายละเอียดในเรื่องการเลี้ยงปลานิ้วจะนำเสนอในส่วนหลัง) การเลี้ยงปลาดุกเนื้อเพื่อการค้า จะทำสำเร็จได้ดีเฉพาะในส่วนของผู้ที่สามารถสร้างกระบวนการจัดการในเรื่องอาหารและการดูแลปลาที่มีลักษณะเฉพาะดังได้กล่าวมาแล้ว

<u>การจัดระบบเกี่ยวกับตลาดที่รับซื้อปลา</u> การจัดการเกี่ยวกับตลาดรับซื้อปลามีความสำคัญมากต่อความอยู่รอดของผู้เลี้ยงปลาดุก โดยเฉพาะเมื่อผู้เลี้ยงปลาดุกรวมกลุ่มกันเพื่อสร้างอำนาจต่อรองในเรื่องการซื้ออาหารปลาจากบริษัทขายอาหารปลา เพราะยิ่งมีการขยายบ่อเลี้ยงปลาออกไปเป็นจำนวนมากเท่าไรยิ่งต้องมีการจัดการเกี่ยวกับการผลิตและการขายให้มีความสมดุลกัน เพราะปลาแต่ละบ่อจะใช้เวลาเลี้ยงประมาณ 4 เดือน หากปลาได้ขนาดที่จะขายแต่ไม่มีผู้มาซื้อ เจ้าของปลาจะต้องเสียเงินค่าซื้ออาหารปลาในช่วงที่รอการวิดปลาขาย ทำให้ต้นทุนการผลิตสูงขึ้น ในการเลี้ยงปลาดุกเพื่อการค้า การจัดการเรื่องการขายจะต้องอาศัยการรวมกลุ่ม และการจัดการภายในกลุ่มอย่างมีประสิทธิภาพ โดยจะต้องมีกระบวนการหลายอย่างประกอบกัน ได้แก่ 1) การจัดระบบการหมุนเวียนการจับปลาขายในหมู่สมาชิกให้สอดคล้องกับความต้องการของตลาดรับซื้อ 2) การจัดการเกี่ยวกับการขายปลาในแต่ละวัน 3) การมีระบบข้อมูลความต้องการของตลาดรับซื้อ ส่วนใหญ่แล้วการเลี้ยงปลาดุกเนื้อที่ส่งขายในตลาดอย่างกว้างขวางจะมาจากกลุ่มผู้เลี้ยงปลาดุก ส่วนผู้เลี้ยงรายย่อยอื่นๆ หากไม่เปลี่ยนไปเลี้ยงปลานิ้ว ยังคงเลี้ยงปลาเนื้ออยู่มักจะขายให้ตลาดค้าปลีก ซึ่งต้องการปลาจำนวนไม่มาก และเป็นตลาดที่อยู่ไม่ไกลจากชุมชนหมู่บ้าน ดังนั้นการนำเสนอกระบวนการจัดระบบตลาดผู้ซื้อปลาดุกในส่วนนี้จะมุ่งจุดสนใจไปที่กลุ่มผู้เลี้ยงปลาดุกซึ่งมีการผลิตปลาดุกปริมาณสูงมาก และต้องมีการจัดระบบการขายที่ดี

การเลี้ยงปลาดุกเพื่อการค้า ผู้เลี้ยงจะต้องมีตลาดที่ค่อนข้างแน่นอนว่า จะมีผู้เข้ามารับซื้อปลาเป็นจำนวนเท่าไร โดยผู้รับซื้อปลาจะมารับซื้อปลาไปให้ผู้ขายรายย่อยๆ อีกต่อหนึ่ง ดังนั้นผู้เข้ามารับซื้อปลาถึงบ่อก็จะต้องมีลูกค้าที่แน่นอน ซึ่งส่วนใหญ่จะเป็นผู้ขายรายย่อยๆ ในตลาด ซึ่งต้องการปลาวันละ 1 ลังคือประมาณ 20-30 กิโลกรัม ซึ่งผู้ค้ารายย่อยในลักษณะนี้ถือว่าเป็นลูกค้าชั้นดี เพราะจะมีความต้องการปลาในแต่ละวันสม่ำเสมอ ไว้วางใจได้ และการจ่ายเงินก็จ่ายเป็นเงินสด การรับปลาจากบ่อไปขายให้ผู้ซื้อรายใหญ่ซึ่งเรียกว่า *ยี่ปั๊ว* กลับมีความเสี่ยงมากกว่า คือเมื่อไปได้ปลาที่มีราคาถูกกว่า คือมีการตัดราคากัน ก็อาจงดรับซื้อปลากระทันหัน ทำให้ปลาที่รอการขายอยู่ในบ่อ ขายไม่ได้ กลุ่มผู้เลี้ยงปลาที่ชุมชนหมู่บ้านวัดขวานนับเป็นกลุ่มที่แข็งแรงมาก คือสามารถผลิตปลาได้เพียงพอ ไม่เคยขาดตลาด และราคาต่ำกว่าที่อื่นในหลายๆที่ จึงมีผู้มารับซื้อมาก ซึ่งส่วนใหญ่เป็นผู้ซื้อจากตลาดภาคเหนือ และภาคกลาง การขายปลาของกลุ่มผู้เลี้ยงปลาจะขายให้กับลูกค้าประจำ และลูกค้ารายอื่นๆ ที่ไม่อาจซื้อปลาจากที่เคยซื้อได้ เรียกว่า *ปลาขาดมือ* ก็สามารถมาซื้อจากกลุ่มผู้เลี้ยงปลานี้ได้ โดยเมื่อติดต่อมา ทางกลุ่มก็จะสามารถจัดหาปลาให้ได้เสมอ ทำให้กลุ่มผู้เลี้ยงปลานี้มีชื่อเสียง เป็นที่รู้จักโดยทั่วไป ผู้ที่เข้ามาซื้อปลาจะโทรศัพท์มาสั่งปลาล่วงหน้าประมาณ 5-6 วัน เจ้าของบ่อปลาที่จะขายจะงดให้อาหารปลา 3 วัน และจะจัดเตรียมปลาตามขนาดที่ผู้ซื้อสั่งไว้ให้พร้อม เมื่อถึงวันนัดผู้ซื้อจะนำรถปิ๊กอัพมาที่บ่อปลาโดยจะเข้ามาในช่วงบ่าย วันละประมาณ 4-7 คันทุกวัน รถจะเข้าไปที่บ่อซึ่งกลุ่มผู้เลี้ยงปลาจะจัดเตรียมไว้ เมื่อรถเข้ามาถึงบ่อ เจ้าของบ่อจะจับปลาจากบ่อโดยใช้วิธีที่เรียกว่า *การใช้อวนตีน้ำ* จากนั้นจึงให้คนลงไปไล่เข่งซึ่งสานด้วยไม้ไผ่ตักปลาขึ้นมาจากบ่อ นำไปใส่เครื่องร่อนเพื่อคัดปลาซึ่งมีลักษณะเป็นภาชนะสี่เหลี่ยมขนาดใหญ่ ด้านหนึ่งมีตะแกรงซึ่งเจาะรูไว้ขนาดตามที่ผู้ซื้อต้องการ ปลาที่ได้ขนาดที่ต้องการจะตกลงไปยังเข่งรองรับปลา ปลาที่ได้คัดขนาดตามต้องการแล้วเรียกว่าปลาไซ้ซ์ (size) หากปลาตัวเล็ก จะตกลงไปอีกที่หนึ่ง ปลาตัวเล็กนี้จะถูกนำไปกลับไปปล่อยลงบ่อเพื่อเลี้ยงต่อ ปลาขนาดใหญ่จะถูกคัดไว้ต่างหากเพื่อขายผู้ที่ต้องการปลาขนาดใหญ่ ปลาที่ได้ขนาดตามที่ผู้ซื้อต้องการจะถูกนำมาชั่งและบรรจุใส่ลัง เพื่อนำไปส่งต่อให้ผู้ขายรายย่อย การเข้ามาซื้อปลาแต่ละครั้งจะใช้เวลาประมาณ 30 นาทีถึง 1 ชั่วโมง ผู้ซื้อก็สามารถนำปลาออกไปส่งยังตลาดผู้ขายปลีกได้ ซึ่งการทำเช่นนี้ได้ กลุ่มผู้เลี้ยงปลาจะต้องจัดระบบการขายปลาให้มีความพร้อมเพื่อให้ความสะดวกแก่ผู้ซื้อให้มากที่สุด โดยผู้ซื้อจะต้องซื้อเป็นเงินสดทั้งหมด ซึ่งแต่เดิมก็มีการยอมให้ซื้อเงินเชื่ออยู่บ้างแต่การตามเก็บเงินยากมากเพราะผู้ซื้อมาจากหลายจังหวัด ดังนั้นจึงได้วางระบบอย่างเข้มงวดที่จะให้ผู้ซื้อจ่ายเงินสด หากไม่มีเงินสดก็จะไม่ขายให้

ปลาที่มีราคาดีที่สุดคือปลาขนาดกลาง ซึ่งผู้ซื้อภาคกลางจะต้องการขนาดประมาณ 5-7 ตัวต่อ 1 กิโลกรัม ภาคอีสานจะประมาณ 11-13 ตัวต่อกิโลกรัม เชียงใหม่ประมาณ 10 ตัวต่อ 1 กิโลกรัม และเชียงรายประมาณ 7-8 ตัวต่อ 1 กิโลกรัม ปลาขนาดเหล่านี้ถือว่าเป็นปลาขนาดกลาง ซึ่งมีผู้ซื้อที่มีรายได้ต่ำต้องการซื้อมากที่สุด เพราะราคาพอเหมาะ หากปลาตัวใหญ่จะขายปลีกในตลาดยาก ดังนั้นความต้องการปลาขนาด

กลางจึงมีสูงกว่าปลาขนาดใหญ่ ปลาขนาดใหญ่จึงมีราคาต่อกิโลกรัมถูกกว่าปลาขนาดกลาง ซึ่งจะขายได้น้อย คือจะมีการซื้อไปทำอาหารประเภท ปลาดุกฟู หรือนำไปหั่นเป็นชิ้นเพื่อทำอาหารขาย

การจัดคิวให้ผู้เลี้ยงปลาได้ขายปลาในบ่อของตนเอง จะเวียนไปคนละ 5 วัน หรือประมาณ 8,000 กิโลกรัม ดังนั้นผู้เลี้ยงปลาจะต้องรู้ว่าตนเองได้โควต้าวันใด จะต้องนำปลาลงบ่อให้พอดี และหากปลาโตเร็วก็จะต้องชะลอการให้อาหารปลาให้น้อยลง มิฉะนั้นปลาจะตัวโตเกินไป และเป็นการสิ้นเปลืองอาหารปลาด้วย ในแต่ละวันกลุ่มผู้เลี้ยงปลาจะส่งปลาออกได้วันละ 5-10 ตัน จำนวนปลาที่ขายออกไปขึ้นอยู่ปริมาณความต้องการที่ขึ้นๆลงๆของตลาด

เนื่องจากตลาดรับซื้อปลามีขีดจำกัดในปริมาณการซื้อปลา กลุ่มผู้เลี้ยงปลาจึงต้องมากำหนดข้อตกลงร่วมกันว่า จะมีบ่อปลาได้ไม่เกินคนละกี่บ่อ เพราะหากสมาชิกทุกคนพากันเพิ่มจำนวนบ่อปลา ปลาที่เลี้ยงก็จะไม่มีตลาดรับซื้อ ดังนั้นจึงต้องมีการกำหนดโควต้าจำนวนปลาที่สมาชิกแต่ละคนจะขาย และยังมีข้อตกลงที่จะไม่ให้มีการเพิ่มบ่อปลาให้เกินโควต้าที่กลุ่มกำหนดให้ เพราะหากแต่ละคนเพิ่มจำนวนปลาที่ผลิตได้จนเกินโควต้า ปลาส่วนที่เหลือก็อาจมาแย่งตลาดปลาที่เคยมาซื้อกับกลุ่ม ทำให้ระบบการขายปลาของกลุ่มได้รับความกระทบกระเทือน ทั้งนี้การเลี้ยงปลาดุกของกลุ่มนี้ สามารถทำกำไรได้เท่าตัว คือหากลงทุนเลี้ยงปลา 1 ล้านบาท ก็จะได้กำไรประมาณ 1 ล้านเช่นเดียวกัน การเลี้ยงปลาดุกของกลุ่มผู้เลี้ยงปลาดุกได้กำไรปีหนึ่งประมาณ 20-30 ล้านบาท

เนื่องจากตลาดรับซื้อปลาดุกมีความจำกัดดังนั้นการศึกษาวิเคราะห์ข้อมูลเพื่อทราบปริมาณการผลิตและความต้องการของตลาดจึงสามารถทำได้และมีความแม่นยำพอสมควรโดยอาศัยข้องมูลหลักจากบริษัทค้าอาหารปลา ซึ่งมีจำนวนไม่มากราย และเป็นผู้ผลิตที่ผูกขาดการขายอาหารปลาดุกให้กับผู้ผลิตทั่วประเทศ ซึ่งข้อมูลในส่วนนี้ก็สามารถใช้ในการวิเคราะห์ถึงปริมาณการผลิตปลาดุกทั้งประเทศได้ว่ามีปริมาณเท่าไร ขณะที่ข้อมูลจากพ่อค้าแม่ค้าที่มารับซื้อปลาดุกจะเป็นข้อมูลในส่วนของความต้องการตลาด ซึ่งการวิเคราะห์ข้อมูลในสองส่วนนี้จะช่วยกลุ่มปลาดุกสามารถคิดคำนวณ หรือ วางแผนปริมาณการผลิตที่เหมาะสมและก่อให้เกิดประโยชน์สูงสุดแก่สมาชิก

ประเด็นคำถามที่สำคัญในเรื่องความเข้มแข็งของชุมชนคือ ความสามารถในการจัดระบบการเลี้ยงปลาดุกเพื่อการค้าของกลุ่มผู้เลี้ยงปลาดุก มีผลอย่างไรกับการเลี้ยงปลาดุกของคนอื่นๆ ที่ไม่ได้เข้ามารวมกลุ่ม และมีผลต่อการทำมาหากิน และการอยู่ร่วมกันของคนในชุมชนอย่างไร ในส่วนนี้จะนำเสนอเฉพาะในประเด็นของผลของการปรับระบบการเลี้ยงปลาดุกเพื่อการค้าที่มีต่อระบบการทำมาหากินของชุมชน ส่วนผลที่ต่อชุมชนในมิติอื่นๆ จะได้นำเสนอในตอนหลัง

การเกิดขึ้นของระบบการเลี้ยงปลาดุกเพื่อการค้า ได้กระตุ้นให้คนในชุมชนหันมาทำอาชีพที่เกี่ยวข้องกับการเลี้ยงปลาดุกมากขึ้น โดยในช่วงแรกได้มีผู้พยายามเลี้ยงปลาดุกเนื้อกันมากเพราะเห็นว่าได้กำไรดี แต่ผู้เลี้ยงจำนวนมากประสบการขาดทุนด้วยเหตุผลหลายประการ ได้แก่ การได้อาหารปลาที่ไม่มีคุณภาพ ทำให้

ต้นทุนสูง ข้อจำกัดเกี่ยวกับความรู้และประสบการณ์ในการเลี้ยงปลา และการไม่สามารถจัดการให้มีตลาดรับซื้อที่แน่นอน ผู้เลี้ยงปลาดุกจำนวนมากได้ปรับตัวไปทำงานอื่นๆ ที่เกี่ยวกับการเลี้ยงปลาดุก ได้แก่ การเลี้ยงลูกไรขาย การรีดปลา เพื่อเพาะจำหน่ายเป็นลูกปลาที่เรียกว่า *ปลาตุ้ม* เป็นลูกปลาที่เพิ่งออกจากไข่ ได้ 4 วัน หลังจากนั้นเรียกว่า*ปลาหุน* ปลาที่เลี้ยงได้ขนาด 1 เซ็นต์ เรียกว่า ปลาเซ็นต์ การเลี้ยงปลาขนาด 1-3 นิ้ว ใช้เวลาเลี้ยงประมาณ 20-30 วัน เรียกว่า *ปลานิ้ว* เพื่อขายแทนการเลี้ยงปลาดุกเนื้อ การรับจ้างทำงานที่เกี่ยวข้องกับการเลี้ยงปลาดุก เช่น รับจ้างรีดปลา รับจ้างตักปลาตุ้ม รับจ้างนับปลานิ้ว รับจ้างจับปลา รับจ้างตักปลา ฯลฯ

- **การรีดปลา** ผู้เลี้ยงต้องมีพ่อพันธุ์แม่พันธุ์ และบ่อปลาที่เลี้ยงปลาพ่อพันธุ์แม่พันธุ์จะต้องไม่ให้มีปลาแน่นเกินไป มิฉะนั้นปลาจะเครียด การรีดปลาเจ้าของบ่ออาจรีดปลาเองหรือจ้างคนมารีดก็ได้ ลูกปลาที่ได้จากการรีดปลาเรียกว่าปลาตุ้ม มีขนาดเท่าลูกน้ำ เมื่อลูกปลาโตได้ 4 วันเรียกว่าปลาหุน ช่วงนี้จะตักปลาขายได้ โดยการตักปลาหุนขายจะมีผู้มารับจ้างตักและนับปลา ราคาค่าจ้างการนับปลาหุนจะประมาณ 200-300 บาทต่อวัน ผู้เลี้ยงปลาเนื้ออาจมาสั่งซื้อปลาหุนจากผู้รีดปลาได้ หรืออาจจะมีบ่อปลาพ่อพันธุ์เองก็ได้ เนื่องจากชุมชนหมู่บ้านมีการรีดปลาไม่มากนัก กลุ่มผู้เลี้ยงปลาเนื้อจะสั่งซื้อปลาหุนจากจังหวัดอื่นๆ เช่น ที่นครสรรค์ โดยกลุ่มจะสั่งซื้อครั้งละ 2-3 ล้านตัว เดือนหนึ่งจะสั่งปลาหุนในจำนวนถึง 50 ล้านตัว ซึ่งการซื้อปลาในลักษณะนี้ จะขอให้ผู้ขายปลาหุนรับผิดชอบเรื่องความแข็งแรงของปลา หากปลาตายก็อาจเลิกสั่งซื้อ

- **การเลี้ยงลูกไร** ลูกไรใช้เป็นอาหารของปลาตุ้ม ปลาหุน ปลาเซ็นต์ และปลานิ้ว ผู้เลี้ยงลูกไรจะต้องมีบ่อสำหรับเพาะเลี้ยง โดนใช้หัวอาหารหมูโรยรองพื้นบ่อน้ำ และใช้น้ำจากบ่อปลาใหญ่ใส่ลงในบ่อ ใส่เชื้อลูกไร ซึ่งการเพาะเลี้ยงลูกไรนี้หากไม่มีน้ำจากบ่อปลาใหญ่ การเพาะลูกไรจะไม่ดีนักโดยการเพาะเลี้ยงจะได้ลูกไรในระยะสองสามวันแรก จากนั้นลูกไรจะไม่เจริญเติบโตต่อ ต้องนำเชื้อลูกไรมาใส่บ่ออีก ทำให้การลงทุนสูง แต่หากเลี้ยงด้วยน้ำจากบ่อปลาใหญ่ ลูกไรจะขยายพันธุ์อย่างต่อเนื่อง ทำให้ในชุมชนหมู่บ้านมีผู้เพาะเลี้ยงลูกไรค่อนข้างน้อย เพราะคนที่ไม่มีบ่อปลาใหญ่ จะเพาะเลี้ยงลูกไรขายไม่ได้ ส่วนคนที่มีบ่อปลาใหญ่ บางครั้งก็ไม่ต้องการสละพื้นที่บ่อมาเลี้ยงลูกไร อาจเลี้ยงไว้สำหรับเลี้ยงปลาของตัวเองบ้าง แต่บางครั้งก็ไม่พอต้องนำลูกไรเข้าจากที่อื่นๆ นอกชุมชนหมู่บ้าน

- การเลี้ยงปลานิ้ว การเพาะเลี้ยงปลานิ้ว จะทำการเพาะเลี้ยงตั้งแต่ออกจากไข่เรียกว่าปลาตุ้ม โดยในระยะ 4-5 วันแรกใช้ลูกไรเป็นอาหาร หลังจากนั้นจึงใช้อาหารสำเร็จจากบริษัทค้าอาหารสัตว์ (CP) โดยอาหารสำเร็จนี้ต้องผ่านกรรมวิธีบางประการคือ ต้องนำอาหารสำเร็จแช่น้ำ เป็นเวลาประมาณ 2 ชั่วโมง ให้ละลายไม่มีแกนแข็งข้างใน จากนั้นนำมาเหยียบ แล้วปั้น กรณีที่เลี้ยงปลาเล็กก็ปั้นเล็กๆ เท่าคอขวดน้ำปลา ถ้าปลาใหญ่ ก็ปั้นใหญ่ขึ้น จากกนั้นจึงโยนลงในบ่อที่เลี้ยงปลา เป็นระยะๆโดยเวลาที่ให้อาหารปลาจะทำเป็น 2 ช่วงสำหรับปลาเล็ก คือ ช่วงเช้าและบ่าย ส่วนปลาใหญ่ให้อาหารเพียง 2 ครั้ง เช่นกัน สำหรับกรณีที่ปลาถึงกำหนดแล้วยังไม่มีตลาดในการจำหน่ายออกก็จะทำการลดอาหารเหลือเพียงวันละ 1 มื้อในตอนเย็น

ระยะวิกฤตของการเลี้ยงปลานิ้ว คือ ช่วงระยะต้น ที่เป็นปลาตุ้ม และให้อาหารลูกไร ซึ่งในช่วงนี้ลูกปลามีขนาดเล็กมากและหากการจัดเตรียมบ่อไม่ดีมีศัตรูอยู่ในบ่อโอกาสของการอยู่รอดของปลาตุ้มก็จะอยู่ในอัตราต่ำ และในช่วงการเปลี่ยนอาหารจากลูกไรเป็นอาหารสำเร็จ ซึ่งในช่วงนี้ปลาไม่ตายโอกาสที่อัตราอยู่รอดของปลาก็จะมีสูง

การลงทุน เลี้ยงปลานิ้ว มีต้นทุนในการดำเนินการ ดังนี้

ค่าลูกไร	1,000 บาท
ค่าลูกปลา	6,000 บาท
อาหารสำเร็จ ถุงละ	355 บาท
ยา	1,000-2,000 บาท

<u>การจ้างงาน</u> การจ้างงานที่เกี่ยวข้องกับการเลี้ยงปลาดุก ได้แก่

	จ้าง	ทำเอง
1.ปิดน้ำออก	/	/
2. จับปลาก้นบ่อ	/ (50 บาทต่อบ่อ)	
3. ทำเทือก (กรณีขุดบ่อใหม่ ต้องเอารถลงไปย่ำก้นบ่อเพื่อให้ดินแน่น อุ้มน้ำได้)	/ (100-150 บาท)	
4 โรยปูนขาว	/	/
5. เอาน้ำลงบ่อ		/
6. ให้อาหารปลา		/
7. คนนับปลา	/	

โดยรวม การเลี้ยงปลาดุกเพื่อการค้าก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลงระบบการทำมาหากินของคนในชุมชนอย่างมาก โดยเฉพาะเกิดการเปลี่ยนแปลงในโครงสร้างในงานอาชีพของชุมชน ซึ่งมีลักษณะที่ Smelser เรียกว่า เกิดการจำแนกแจกแจงเชิงโครงสร้าง คือโครงสร้างงานได้แบ่งซอยย่อยเป็นงานเฉพาะอย่างมากขึ้น

คนต้องเลือกทำงานตามความพร้อมในเรื่องต่างๆ ได้แก่ เงินทุน ความรู้ ประสบการณ์ ความสามารถในการจัดการ การเข้าถึงระบบตลาด และสำหรับคนที่ไม่สามารถมีกิจการของตนเองได้ก็จะทำงานรับจ้าง หรือบางคนที่มีกิจการของตนเองก็ยังสามารถใช้เวลาที่เหลือมารับจ้างได้ ทั้งนี้งานรับจ้างจะมีอยู่ในชุมชนมากพอที่คนในชุมชนไม่ต้องไปทำงานนอกหมู่บ้าน

การเลี้ยงเป็ด

การเลี้ยงเป็ดไข่ เป็นงานอีกลักษณะหนึ่งของชุมชนหมู่บ้านแห่งนี้ โดยระยะเวลาในการเลี้ยงเป็ดในแต่ละครั้งจะกินเวลาอยู่ในช่วง 2- 3 ปี ซึ่งเป็นช่วงเวลาที่เป็ดสามารถให้ไข่ได้ดี เมื่อขายฝูงเป็ดออกไปแล้วก็ถือว่าไม่มีอาชีพ และเมื่อขายฝูงเป็ดออกไปแล้วอาจไปทำอาชีพหรืองานอื่น เช่นทำนา ถ้าทำนาได้ราคาข้าวไม่ดีก็อาจกลับมาเลี้ยงเป็ดใหม่อีกได้ การที่ผู้เลี้ยงเป็ดใช้คำว่าอาชีพลัมลุกจึงเป็นคำที่สื่อความได้ชัดเจน

เริ่มแรกของการเลี้ยงเป็ดไข่ดำเนินการโดยคนนอกพื้นที่ คือคนที่มีพื้นเพเดิมจากจังหวัดฉะเชิงเทรา โดยเริ่มเข้ามาเมื่อประมาณ ปี 2532 โดยสาเหตุสำคัญของการเกิดการเลี้ยงเป็ดในชุมชนแห่งนี้ เกิดจากการที่พื้นที่ในจังหวัดฉะเชิงเทราที่มีชื่อเสียงในการเลี้ยงเป็ดไม่มีพื้นที่เพียงพอในการเลี้ยงเป็ด ในขณะที่พื้นที่ของชุมชนแห่งนี้เป็นพื้นที่เกษตรกรรมทำนาเป็นหลักซึ่งมีพื้นที่นาและข้าวตกที่เหลือเก็บจากการทำนาในพื้นที่นาเป็นจำนวนมากซึ่งเป็นแหล่งอาหารสำคัญของเป็ด จึงมีการเคลื่อนย้ายฝูงเป็ดจากฉะเชิงเทราเข้ามาเลี้ยงในพื้นที่นี้เป็นจำนวนมาก ในระยะแรกนี้การเลี้ยงเป็ด อาศัยเลี้ยงในพื้นที่นา ภายหลังจากพื้นที่นานั้นได้เก็บเกี่ยวผลผลิตแล้ว โดยอาศัยข้าวตก หรือข้าวที่เกี่ยวเหลือในพื้นนาและ หอยขมเป็นอาหารเป็ด

การเลี้ยงเป็ดในระยะเริ่มแรกนี้เป็นไปได้ด้วยดี โดยเจ้าของนาก็มิได้หวงห้าม ในการที่จะให้มีการนำเป็ดเข้ามาเก็บข้าวตกในพื้นที่นาทำให้ความสัมพันธ์ระหว่างคนนอกพื้นที่และในพื้นที่ดำเนินไปได้ด้วยดีและเป็นมิตร ความสัมพันธ์ดังกล่าวทำให้เกิดความคุ้นเคยกับคนในพื้นที่ จึงมีการแนะนำการเลี้ยงเป็ดให้แก่คนในพื้นที่

ต่อมาเมื่อการปรับปรุงพัฒนาพันธุ์ข้าว และรูปแบบการทำนาพัฒนาไปจนสามารถที่จะทำนาได้อย่างต่อเนื่องตลอดปี ทำให้พื้นดินในที่นาชื้นแฉะตลอดปี ประกอบกับมีการแพร่ระบาดเข้ามาของหอยเชอรี่ในปี 2538 ทำให้พื้นที่นาเป็นแหล่งเพาะพันธุ์หอยเชอรี่ที่อุดมสมบูรณ์มากเนื่องจากมีน้ำขังและมีต้นข้าวเป็นอาหารสำหรับหอยเชอรี่ โดยหอยเชอรี่จะกัดทำลายต้นข้าวที่อยู่ใต้น้ำ โดยจะทำลายต้นข้าวที่เป็นต้นอ่อน ระยะ 10 กว่าวัน กรณีที่ต้นข้าวโตแล้ว คือต้นข้าวที่มีอายุพ้น 30 วันไปแล้ว หรือมีลำต้นแข็งแรงแล้วหอยเชอรี่จะไม่กิน ซึ่งการแพร่ขยายของหอยเชอรี่เป็นไปอย่างรวดเร็วทำความเสียหายให้กับเกษตรกรและข้าวในนาเป็นอย่างมาก

หอยเชอรี่อาศัยอยู่ใต้พื้นดิน ในนา จะวางไข่เมื่อน้ำแห้ง และสามารถแพร่ขยายพันธุ์ได้อย่างรวดเร็วกล่าวคือหอยเชอรี่ทุกตัวสามารถที่จะวางไข่ได้ และสามารถวางไข่ได้ในทุกฤดูกาล และจะวางไข่เดือนละ 3 ครั้ง การทำนาอย่างต่อเนื่องโดยไม่มีการพักดินเลยจึงเป็นปัจจัยสำคัญที่ทำให้ไม่สามารถกำจัดปัญหาศัตรูพืชเช่นหอยเชอรี่ได้ ในทางตรงข้ามยังเป็นแหล่งเพาะพันธุ์ของหอยเชอรี่ ที่เหมาะสมทำให้การขยายพันธ์เป็นไปอย่างรวดเร็วและสร้างความเสียหายให้แก่ข้าวในนาเป็นอย่างมาก ความพยายามในการ

แก้ปัญหาศัตรูพืชชนิดนี้ ได้มีความพยายามดำเนินการหลายรูปแบบ เช่นการใช้สารเคมี ซึ่งทำให้มีค่าใช้จ่ายหรือต้นทุนในการผลิตข้าวสูงขึ้น กล่าวคือ ยาใช้ปราบหอยเชอรี่ ราคาขวดละ 280 บาท พื้นที่นา 30ไร่ จะใช้ยาประมาณ 10 ขวด คิดเป็น เงิน 2,800 บาท ประกอบกับมีสารเคมีตกค้าง หรือการนำหอยเชอรี่มาเป็นอาหาร ซึ่งไม่ได้รับความนิยมนัก เมื่อมีการเลี้ยงเป็ดเข้ามา พบว่า นอกจากเป็ดจะเก็บข้าวตกเป็นอาหารแล้วยังช่วยกำจัดหอยเชอรี่ โดยเป็ดสามารถกำจัดหอยได้ถึงร้อยละ 90 สามารถช่วยลดค่าใช้จ่ายในส่วนของการใช้ยากำจัดหอยลงได้ กล่าวคือกรณีนาที่ให้เป็ดลงจะสามารถลดการใช้ยากำจัดหอยเชอรี่ได้จาก 30ไร่ ใช้ ยา 10 ขวดเหลือเพียง 2 ขวดเท่านั้นซึ่งเท่ากับเป็นการลดต้นทุนการทำนาไปได้ถึง 2,240 บาท สำหรับที่นา 30 ไร่ ในส่วนของเป็ดจะได้หอยเชอรี่เป็นอาหาร ซึ่งนับว่าเป็นอาหารชั้นดี ที่มีสารอาหารเหมาะสมช่วยทำให้เป็ดให้ไข่สมบูรณ์ ด้วยการเลี้ยงเป็ดในพื้นที่นานี้ นอกจากจะเป็นการขจัดศัตรูพืชโดยไม่ต้องเสียค่าใช้จ่ายและไม่เกิดปัญหาสารเคมีตกค้างแล้ว มูลเป็ดก็สามารถเป็นปุ๋ยที่ดีสำหรับพื้นนาด้วย

ด้วยลักษณะของการเอื้อประโยชน์ซึ่งกันและกันดังกล่าวทั้งในฝ่ายของเจ้าของนาและผู้เลี้ยงเป็ด การพึ่งพาระหว่างคน 2 กลุ่มนี้จึงสามารถดำเนินไปได้อย่างราบรื่น และการเลี้ยงเป็ดในพื้นที่นาจึงเป็นที่นิยมและมีการขยายตัวเพิ่มขึ้นของการเลี้ยงเป็ดในพื้นที่นาเป็นจำนวนมากโดยในปัจจุบันในพื้นที่ของหมู่บ้านที่ศึกษานี้มีผู้เลี้ยงเป็ดกว่า 10ราย ส่วนในพื้นที่ของตำบลมีร่วม 100 ราย ประเด็นสำคัญที่น่าสนใจคืออะไรคือปัจจัยสำคัญพื้นฐานของการเลี้ยงเป็ด และ เงื่อนไขของความสำเร็จของการเลี้ยงเป็ดคืออะไร

- ปัจจัยสำคัญพื้นฐานของการเลี้ยงเป็ด ปัจจัยสำคัญในการลงทุนเลี้ยงเป็ด ได้แก่เงินทุน ซึ่งขนาดของเงินทุนจะมากหรือน้อยขึ้นอยู่กับขนาดของฝูงเป็ดที่ตัดสินใจเลี้ยง โดยทั่วไปแล้วขนาดที่พอเหมาะในการดูแลและให้ผลผลิตสูงคือฝูงเป็ดขนาด 1,500- 2,000 ตัว ซึ่งเงินทุนสำหรับฝูงเป็ดขนาดนี้อยู่ที่ระดับ 110,000-140,000 บาท โดยเงินทุนนี้ประกอบไปด้วยค่าใช้จ่ายในการลงทุนซื้อแม่เป็ด ค่าใช้จ่ายในการจ้างคนดูแลฝูงเป็ด ค่าวัคซีนในการฉีดยาป้องกันโรคให้แก่เป็ด และ ค่าขนย้ายเป็ดในกรณีที่มีการย้ายที่เลี้ยงเป็ดโดยรถยนต์ และค่าใช้จ่ายอื่นๆ

รายการต้นทุนในการเลี้ยงเป็ดไข่	**จำนวนเงิน**
1. แม่เป็ด	110,000-140,000 บาท
2. ค่าจ้างแรงงาน	6,000 บาทต่อเดือนต่อฝูง
3. ค่าวัคซีน	640-800 บาท ต่อครั้ง
4. ค่าขนย้าย	600-1000 บาทต่อเที่ยว
5 ค่าใช้จ่ายอื่นๆ เช่น ค่าชดเชยค่าเสียหาย	
รวมต้นทุน	140,000 – 150,000 บาท

ต้นทุนหลักของการเลี้ยงเป็ดไข่ คือ **เงินทุนในการซื้อแม่เป็ด** ซึ่งสามารถซื้อได้ในหลายขนาดในแต่ละขนาดที่เกษตรกรเลือกเลี้ยง ล้วนมีข้อดีและข้อเสียต่างกัน กล่าวคือ กรณีที่เลือกเลี้ยงเป็ดขนาดเล็กต้องใช้ระยะเวลาในการเลี้ยงถึง 4-5 เดือนกว่าเป็ดจะเริ่มไข่ แม้ว่าต้นทุนในการซื้อลูกเป็ดจะถูกกว่าซื้อเป็ดสาว ถึงครึ่งหนึ่ง

กรณีที่เลือกเลี้ยงเป็ดสาว ซึ่งเรียกว่าเป็ดรังสาว คือเป็ดที่เริ่มให้ไข่ ลักษณะขนสีดำเป็นมันเลื่อม ต้นทุนราคาตัวละ 80-85 บาท เป็นเป็ดที่ซื้อมาแล้วสามารถที่จะให้ไข่ได้ทันที โดยมีระยะเวลาของการให้ไข่เป็นเวลา 3 ปี จุดระยะเวลาคุ้มทุนใช้เวลา ประมาณ 3-4 เดือน

กรณีที่เลือกเลี้ยง เป็ดรังสอง คือเป็ดที่ให้ไข่มาแล้วเป็นระยะเวลา 1 ปี ลักษณะขนจะมีสีกากีราคาตัวละประมาณ 65 บาท เป็นเป็ดที่สามารถให้ไข่ได้ทันทีเช่นกัน แต่ระยะเวลาให้ไข่จะสั้นกว่าเป็ดสาว 1 ปี ระยะเวลาคุ้มทุนประมาณ 2 เดือน

ค่าใช้จ่ายในการดำเนินการอีกส่วนหนึ่งคือ **ค่าใช้จ่ายในการจ้างคนเฝ้าฝูงเป็ด** ซึ่งการใช้แรงงานในส่วนนี้ขึ้นอยู่กับขนาดของฝูงเป็ด โดยขนาดที่พอเหมาะของฝูงเป็ดอยู่ในระดับ 1,500-2,000 ตัว กรณีที่ฝูงเป็ดมีจำนวนมากกว่า 2,000 ตัว จะได้ผลผลิตไม่ดีเนื่องจากอาหารไม่เพียงพอ และการดูแลไม่ทั่วถึง เช่น กรณี เป็ด 1,500 ตัว โดยเฉลี่ยกินข้าวตกวันละ 4 ไร่ ผู้ดูแลฝูงเป็ด 2 คน กรณีที่ฝูงเป็ดใหญ่กว่านี้ก็มักจะแยกออกเป็น 2 ฝูง เพื่อความสะดวกในการดูแล และการหาพื้นที่ในการนำเป็ดลงพื้นที่นา โดยฝูงเป็ดขนาด 1,500-2,000 ตัวนี้จำเป็นต้องอาศัยคนเฝ้าดูแล 2 คน โดยมีค่าจ้างแรงงาน 3,000 บาทต่อคนต่อเดือน หรือโดยเฉลี่ยค่าแรงวันละ 100 บาท โดยคนเฝ้าฝูงเป็ดนี้มีหน้าที่ในการเก็บไข่ ต้อนเป็ดไปหาอาหารในนาและคอยเฝ้าระวังมิให้ฝูงเป็ดไปปะปนกับฝูงเป็ดอื่น และการเข้าไปทำลายพื้นที่เกษตรอื่นๆ ตลอดจนต้อนฝูงเป็ดเข้าเล้าในตอนเย็น

โดยผู้ดูแลฝูงเป็ดนี้จำเป็นต้องอาศัยการจ้างแรงงานแต่แรงงานในส่วนนี้จะคัดเลือกจากเครือญาติ เพราะต้องมีความไว้วางใจกันพอสมควรมิฉะนั้น ไข่อาจถูกขโมยไปขายได้

การให้วัคซีนแก่เป็ด เพื่อป้องกันโรคในเป็ดนี้ต้องทำทุก 3 เดือน โดยมีค่าใช้จ่ายสำหรับ เป็ด 1,500-2,000 ตัวนี้อยู่ที่ประมาณ 640- 800 บาทต่อครั้ง โดยจำเป็นต้องฉีดครั้งละ 1 ซีซี ต่อ เป็ด 1 ตัว โดยวัคซีนนี้ขายเป็นขวดๆละ 200 ซีซี ราคาขวดละ 80 บาท

การขนย้ายเป็ด จะกระทำก็ต่อเมื่อไม่สามารถเคลื่อนย้ายเป็ดไปเลี้ยงในพื้นที่นาโดยการต้อนเดินไปได้ ซึ่งการขนย้ายนี้มักไม่นิยมเนื่องจากอาจทำให้เป็ดบอบช้ำและทำให้ไข่ลดลงได้ อย่างไรก็ตามการขนย้ายเป็ดโดยทางรถนี้มีค่าใช้จ่ายคิดเป็นรายเที่ยว เที่ยวละ 600-1,000 บาท ขึ้นอยู่กับจำนวนเป็ดที่ขนย้าย เช่น เป็ด 1,500 ตัว จะเสียค่าขนย้ายเที่ยว ละ 1,000 บาท เป็นต้น

ค่าใช้จ่ายอื่นๆ นี้ได้แก่ค่าใช้จ่ายที่อาจเกิดขึ้นจากการที่เป็ดเข้าไปในพื้นที่ของเกษตรกรและทำความเสียหายให้กับผลผลิตในพื้นที่นั้นซึ่งเจ้าของฝูงเป็ดจำเป็นต้องเจรจากับเจ้าของผลผลิตและชดใช้ค่าเสียหาย

กระบวนการจัดการเลี้ยงเป็ด การเลี้ยงเป็ดมีระบบการจัดการที่สามารถแบ่งได้เป็น 2 ส่วนด้วยกันคือ ส่วนของการติดต่อประสานงาน และ การดูแลฝูงเป็ด

การติดต่อประสานงาน ในส่วนนี้เริ่มตั้งแต่การติดต่อซื้อแม่เป็ด ซึ่งการติดต่อซื้อแม่เป็ดนี้สามารถหาซื้อได้จากหลายแหล่งด้วยกัน เช่น จาก จังหวัดฉะเชิงเทรา นครปฐม ชลบุรี สิงห์บุรี นครสวรรค์ หรืออาจหาซื้อได้ในกรณีที่พบเห็นในพื้นที่ต่างๆ

เมื่อได้ติดต่อซื้อเป็ดแล้ว ลำดับต่อมาคือ การติดต่อเจ้าของนาเพื่อสืบหาพื้นที่นาที่จะเก็บเกี่ยวผลผลิต หรือเก็บเกี่ยวผลผลิตแล้ว เพื่อใช้เป็นพื้นที่ในการเลี้ยงเป็ด โดยจำเป็นที่เจ้าของฝูงเป็ดต้องไปเจรจากับเจ้าของพื้นที่นาเพื่อขออนุญาตและเพื่อสอบถามข้อมูลเกี่ยวกับการใช้สารเคมีและยาปราบศัตรูพืชในพื้นที่นาว่ามีการใช้สารเคมี หรือยาตัวใดบ้าง เพื่อประกอบการตัดสินใจในการนำเป็ดลงพื้นที่ ด้วยการติดต่อลักษณะเช่นนี้จำเป็นที่เจ้าของฝูงเป็ดต้องเป็นคนที่กว้างขวาง รู้จักคนมาก มีใจคอกว้างขวาง และต้องมีมนุษยสัมพันธ์ในการที่จะผูกน้ำใจกับเจ้าของนา ลักษณะโดยทั่วไปการผูกน้ำใจกันระหว่างเจ้าของนากับเจ้าของฝูงเป็ดกระทำโดย การที่เจ้าของเป็ดนำเอาไข่เป็ดไปให้แก่เจ้าของนา หรือการที่เจ้าของฝูงเป็ดหลังจากได้รับอนุญาตจากเจ้าของนาแล้ว ก็ทำการเผาฟางในพื้นที่นาให้ก่อนนำเป็ดลงพื้นนา เพื่อป้องกันมิให้ฟางจมน้ำซึ่งจะทำให้การไถนาในการผลิตรอบต่อไปทำได้ยาก หรือในช่วงเก็บเกี่ยวข้าวในพื้นที่นาที่เจ้าของฝูงเป็ดจะนำเป็ดไปลงอาจนำไข่ประมาณ 30-40 ฟอง หรือบางครั้ง 50-100 ฟอง ไปให้แก่เจ้าของนาหรือนำไข่เป็ดมาปรุงอาหารเลี้ยง เช่น ไข่หวาน ให้กับเจ้าของนาในช่วงเก็บเกี่ยว เป็นต้น การตอบแทนเจ้าของนาโดยการนำไข่เป็ดเป็นของกำนัลนี้ขึ้นอยู่กับความชอบพอระหว่างเจ้าของนากับเจ้าของฝูงเป็ด กรณีที่ชอบพอกันก็อาจมีการคะเนดูว่าเขาจะกินหมดแล้วก็นำไปให้อีกได้ ทั้งนี้เพื่อเป็นการผูกไมตรีเพื่อนำเป็ดมากินข้าวตกหลังการเก็บเกี่ยวในรอบต่อไปด้วย และในกรณีที่สามารถผูกน้ำใจกันได้แล้วหลังการเก็บเกี่ยว เจ้าของนาจะเป็นฝ่ายมาตามเจ้าของฝูงเป็ดให้นำเป็ดไปลง ซึ่งเป็นการสะท้อนถึงการรักพวกรักหมู่ในชุมชนแห่งนี้

เมื่อได้พื้นที่แล้วจึงติดต่อขนย้ายฝูงเป็ดลงในพื้นที่นาที่ติดต่อไว้ ซึ่งการขนย้ายเป็ดนี้กระทำได้โดยการเดินเท้า ซึ่งใช้วิธีการต้อนฝูงเป็ดไป หรือการขนย้ายโดยการบรรทุกใส่รถ อย่างไรก็ตามเนื่องจากพื้นที่ในการเลี้ยงเป็ดนี้จะต้องมีการพลัดเปลี่ยนหมุนเวียนอยู่ตลอดเวลาเนื่องจากอาหาร ซึ่งได้แก่ข้าวตก และหอยเชอรี่ในนาจะถูกฝูงเป็ดเก็บกินอย่างรวดเร็ว โดยประมาณแล้วฝูงเป็ด ขนาด 1,500 ตัวโดยเฉลี่ยจะกินข้าวตกวันละ 4 ไร่ ดังนั้นการนำฝูงเป็ดลงพื้นที่จะมีการคาดคะเนจำนวนวันในพื้นที่ที่นำเป็ดลงไปเลี้ยงได้อย่างแม่นยำ และต้องมีการจัดหาพื้นที่ไว้สำหรับการหมุนเวียนการเลี้ยงเป็ดอยู่ตลอดเวลา ดังนั้นการติดต่อเจรจากับเจ้าของนาจึงต้องมีการดำเนินการอยู่เสมอและต้องอาศัยอัธยาศัยไมตรีและความกว้างขวางของเจ้าของฝูงเป็ดเพื่อติดต่อพื้นที่นาในการนำเป็ดลงเลี้ยง

การติดต่อเพื่อขายไข่เป็ด จะมีพ่อค้า หรือแม่ค้า เข้ามาติดต่อกับผู้เลี้ยงเป็ด ส่วนใหญ่เป็นเจ้าประจำ โดยราคาไข่อยู่ในราคาประมาณ 1.30 –2.20 บาท โดยราคาต่ำสุดอยู่ที่ 1.30 ส่วนราคาสูงสุด อยู่ที่ 2.20 บาท ส่วนราคาปกติ อยู่ที่ 1.60 และราคา 2.00 บาทขึ้นไปถือว่าเป็นราคาที่ดี

อย่างไรก็ตามราคาไข่เป็ดนี้ผู้เลี้ยงเป็ดสามารถที่จะต่อรองกับผู้ซื้อได้ กรณีที่ผู้ซื้อไม่ยอมตามการต่อรองผู้เลี้ยงเป็ดอาจไม่ขายไข่เป็ดให้และสามารถที่จะไปหาเจ้าใหม่ได้ โดยไม่มีการผูกขาดการซื้อขาย โดยทั่วไปผู้ซื้อจะมารับไข่ 3 วันครั้ง ถ้าการเจรจาต่อรองไม่เป็นที่ตกลง ผู้เลี้ยงเป็ดสามารถที่จะไม่ขายให้กับพ่อค้ารายนี้ได้ ตลาดไข่เป็ดนับว่าเป็นตลาดเปิดที่สามารถรับผลผลิตได้มากเนื่องจากไข่เป็ดนอกจากใช้ในการบริโภคสดแล้วยังสามารถนำไปแปรรูปเป็นอาหารสำเร็จลักษณะอื่นๆได้ เช่น ไข่เค็ม หรือการนำไปเป็นส่วนประกอบสำคัญของอาหารสำเร็จรูปอื่นๆ เช่น ทองหยอด ฝอยทอง ขนมหม้อแกง ฯลฯ ซึ่งทำให้ตลาดเปิดกว้างมาก และในระยะที่มีการเลี้ยงเป็ดมาในช่วง 3 ปียังไม่พบภาวะไข่เป็ดล้นตลาด *"ตั้งแต่ผม*

เลี้ยงมา 3 ปี มันก็ยังไม่เคยมีเลยนะ สันตลาดไม่มี มีแต่ขาดตลาด" ด้วยภาวะของตลาดเช่นนี้ทำให้การผลิตไข่เป็ดเป็นไปด้วยความมั่นคง ไม่มีการแย่งตลาด

ในกรณีที่เป็ดเข้าไปย่ำในพื้นที่นา และทำให้เกิดความเสียหายแก่พื้นนานั้น จำเป็นต้องมีการเจรจากันระหว่างผู้เสียหายและเจ้าของฝูงเป็ด โดยทั่วไปเจ้าของฝูงเป็ดจะชดใช้เป็นเงินให้กับผู้เสียหาย

เมื่อเป็ดถึงกำหนดอายุที่จะไม่สามารถให้ไข่ได้แล้ว ซึ่งจะแสดงอาการออกโดยการมีปัญหาตามข้อขา คือมีอาการข้อเท้าบวมและไม่ไข่ ไม่อยากอาหาร ซึ่งในกรณีนี้จำเป็นต้องรีบประสานขายเป็ดออกไปทั้งหมดโดยขายให้กับโรงเชือดแถวนครสวรรค์ สิงห์บุรี นครปฐม ชลบุรี ฉะเชิงเทรา โดยทางโรงเชือดจะเป็นฝ่ายมารับเป็ดไปเอง จากนั้นจึงเริ่มต้นวงจรใหม่ของการเลี้ยงเป็ด โดยเริ่มหาเป็ดฝูงใหม่ต่อไป

การดูแลฝูงเป็ด สถานที่ในการเลี้ยงเป็ดได้แก่ปลายนาที่ได้ตกลงกับเจ้าของนาว่าจะนำเป็ดไปลง โดยจะทำล้อมเป็นเล้าไว้ปลายนา โดยจะต้อนเป็ดเข้าเล้าทุกวัน และเล้านี้จะมีการเคลื่อนย้ายไปล้อมเล้าใหม่ตามพื้นที่ไล่ต้อนฝูงเป็ดไปเลี้ยงในแต่ละวัน

การดูแลเป็ดในแต่ละวัน มีภาระกิจที่ต้องทำคือ เก็บไข่ที่เป็ดไข่ไว้ในตอนกลางคืน จากนั้นจึงสามารถทำภารกิจส่วนตัวแล้วจึงปล่อยเป็ดออกไปเลี้ยงในนา โดยผู้ดูแลฝูงเป็ดต้องทำการสังเกตมิให้เป็ดเข้าไปในพื้นที่ใกล้เคียงที่มีผลผลิตอยู่ซึ่งอาจเข้าไปทำความเสียหายในพื้นที่นาอื่นๆได้ หรือกรณีที่มีเป็ดฝูงอื่นเลี้ยงอยู่ใกล้เคียงต้องดูแลมิให้เกิดการปะปน จนถึงเวลาเย็นจึงต้อนกลับเข้าเล้า เพื่อให้เป็ดไข่ในเล้าเพื่อความสะดวกในการเก็บไข่ในวันรุ่งขึ้น

สำหรับกรณีที่ไม่มีพื้นที่ให้เลี้ยงเป็ด ซึ่งโดยทั่วไปแล้วในพื้นที่จังหวัดพิจิตรนี้มักไม่มีปัญหาเนื่องจากมีการทำนาตลอดทั้งปี และมีหอยเชอรี่ชุกชุม

อย่างไรก็ตามในกรณีที่ไม่มีพื้นที่จริงๆ ก็ใช้วิธีการล้อมผ้าตามหนอง และเลี้ยงด้วยข้าวเปลือก แต่การเลี้ยงโดยวิธีนี้มักจะไม่ค่อยได้ไข่ เป็ดที่ให้ไข่มากต้องให้กินปลาฉินหอย คือต้องมีอาหารสมบูรณ์

- ปัญหาของการเลี้ยงเป็ด ปัญหาอุปสรรคสำคัญของการเลี้ยงเป็ดในปัจจุบันคือ การใช้สารเคมีในพื้นที่นาสูง ทั้งในส่วนของยาฆ่าแมลง ยากำจัดหอย เชอรี่ ซึ่งกรณีที่ฝูงเป็ดลงในพื้นที่นาที่มีสารเคมีตกค้างก็มีผลให้เป็ดตายยกฝูง ดังนั้นในการนำฝูงเป็ดลงพื้นที่ เจ้าของฝูงเป็ดที่ต้องดำเนินการอย่างรอบคอบทุกครั้งที่นำฝูงเป็ดลงพื้นที่นา โดยต้องสอบถามเจ้าของนาให้แน่นอนว่าได้มีการใช้สารเคมีในพื้นที่นาหรือไม่ หากเจ้าของฝูงเป็ดละเลยในส่วนนี้โอกาสที่จะสูญเสียเป็ดทั้งฝูงก็มีสูง

โรคระบาดในเป็ด จำเป็นต้องมีการฉีดวัคซีนป้องกันโดยทำการฉีด 3 เดือนต่อครั้ง โดยฉีดบริเวณกล้ามเนื้อหน้าอก

การขนย้ายเป็ดไปในพื้นที่นาต่างๆ กรณีที่ใช้วิธีการเดินเท้าโดยการต้อนฝูงเป็ดไปนั้น มีปัญหาน้อย สำหรับกรณีที่ต้องใช้การขนย้ายโดยบรรทุกใส่รถไปในพื้นที่ต่างๆ จะเกิดปัญหาในส่วนของ ความบอบช้ำของเป็ด มีผลให้เป็ดไข่ลดลง ดังนั้นในการเลี้ยงเป็ดถ้าเป็นไปได้จะไม่จับขนย้ายโดยการขึ้นรถ

การเลี้ยงเป็ดมีช่วงระยะเวลาที่เป็ดถ่ายขน หรือผลัดขน ในช่วงระยะนี้เป็ดจะไม่ไข่ หรือให้ไข่น้อย โดยมีระยะเวลาในการถ่ายขนเป็นเวลา 20 วัน โดยผลัดขน ปีละ 2 ครั้ง คือในช่วงเดือน พฤษภาคม กับเดือน พฤศจิกายน โดยทิ้งช่วงห่างกันประมาณ 6 เดือน ในช่วงที่เป็ดพลัดขนนี้จะให้ไข่ลดลงมาก กล่าว

คือในช่วงปกติเป็ด 1,500 ตัว จะให้ไข่ 1,200-1,300 ฟองต่อ วัน ในช่วงผลัดขนจะให้ไข่เพียง 200-250 ฟองเท่านั้น

กรณีที่เป็ดมีอายุมากจะมีปัญหาตามข้อขา เมื่อมีอาการข้อเท้าบวมจะไม่ไข่ ไม่อยากอาหาร เมกินอาหารไม่ได้ 2-3 วันก็จะผอมแห้งและตายในที่สุด ซึ่งในกรณีนี้จำเป็นต้องรีบขายเป็ดออกไปทั้งหมด

- **เงื่อนไขความสำเร็จของการเลี้ยงเป็ด** การเลี้ยงเป็ดนับว่าเป็นงานที่มีความยุ่งยากในการดำเนินการค่อนข้างต่ำ โดยพิจารณาจากวงเงินการลงทุนที่ไม่สูงมากนักประกอบกับค่าใช้จ่ายไม่มาก และการจัดการไม่ซับซ้อน และตลาดไข่เป็ดเปิดกว้าง ไม่จำกัด เนื่องจากเป็นผลผลิตที่สามารถนำไปแปรรูปและสามารถสร้างส่วนเกินจากการแปรรูปได้ ระยะของการดำเนินการเพื่อถึงจุดคุ้มทุนของการเลี้ยงเป็ดนั้นจึงเป็นสิ่งที่สามารถทำได้ในระยะเวลาอันสั้น แม้ว่าในช่วงเวลาที่ราคาไข่ในตลาดตกต่ำก็ยังสามารถถึงจุดคุ้มทุนได้ *"มันไม่มีนะ ไม่ขาดทุนหรอกเป็ดไข่นี่"*ประเด็นสำคัญในการเลี้ยงเป็ดให้เกิดความราบรื่นไม่มีปัญหา จึงอยู่ที่การประสานติดต่อสัมพันธ์เพื่อสร้างสัมพันธภาพที่ดีระหว่างเจ้าของนากับเจ้าของฝูงเป็ดเนื่องจากผลประโยชน์ ที่เอื้อต่อกันโดยพื้นฐานอยู่แล้ว ประกอบกับการรู้เท่าทันเป็ด คือรู้ลักษณะธรรมชาติของเป็ด ในส่วนการไข่ การผลัดขน และช่วงอายุของการให้ไข่

จากสภาพกระบวนการดำเนินการเลี้ยงเป็ดดังกล่าวจะเห็นได้ว่าปัจจัยสำคัญที่ทำให้การเลี้ยงเป็ดประสบความสำเร็จ คือ การที่เจ้าของฝูงเป็ดเป็นคนที่มีจิตใจกว้างขวาง รู้จักวิธีผูกน้ำใจกับเจ้าของนา หากเจ้าของฝูงเป็ดเป็นผู้มีจิตใจคับแคบ ตระหนี่ถี่เหนียว หรือทำตัวเกะกะเกเร เช่นฝูงเป็ดเข้าไปทำลายผลผลิตของผู้อื่นแล้วไม่รับผิดชอบชดใช้ โอกาสที่ฝูงเป็ดจะถูกทำลายก็เป็นไปได้ *"ถ้าเกะกะเกเร เขาเอายาเบื่อมาลง พรุ่งนี้เช้าก็เสร็จ"* นอกจากนั้นแล้วเจ้าของฝูงเป็ดจะต้องเป็นคนรอบคอบในการระมัดระวังเลือกพื้นที่นาในการเลี้ยงเป็ดที่ปลอดจากสารเคมีที่เป็นอันตรายต่อฝูงเป็ด ยิ่งไปกว่านั้นจะต้องเป็นมีใจอดทน มีใจสู้ รู้เท่าทัน หากไม่มีใจอดทนและไม่รู้เท่าทันแล้วในช่วงเป็ดไข่ตกก็ไม่อาจข้ามผ่านช่วงเวลานี้ไปได้ โดยในช่วงเป็ดไข่ตกนั้น อย่างฝูงเป็ดขนาด 1,500 ตัว จะได้ไข่ประมาณ 200-250 ฟอง เท่านั้น ถ้าหากไม่มีใจอดทน และมีใจสู้ รู้เท่าทันแล้วก็มักจะขายเป็ดออกไป หรือกรณีที่เจ้าของฝูงเป็ดมีนิสัยตระหนี่ถี่เหนียว ไม่สามารถผูกน้ำใจกับเจ้าของนาได้ก็จะทำให้เกิดปัญหาในการไม่สามารถหาพื้นที่นาในการเลี้ยงเป็ดได้ *"การเลี้ยงเป็ดนี้จะหยิ่งไม่ได้ ต้องปะเหลาะเจ้าของนา ถ้าไม่มีเจ้าของนาเราอยู่ไม่ได้หรอก"*

หากจะเปรียบเทียบถึงปัจจัยสำคัญพื้นฐานของการดำเนินการเลี้ยงเป็ดกับการทำนาและการเลี้ยงปลาดุกแล้วจะเห็นได้ว่าการเลี้ยงเป็ดนั้นเป็นการผลิตที่ใช้ต้นทุนน้อย การจัดการไม่ซับซ้อน การรวมกลุ่มน้อยมาก ความสำเร็จของการเลี้ยงเป็ดมุ่งไปที่การสร้างความสัมพันธ์ส่วนตัวการเป็นพวกพ้องหรือญาติพี่น้องที่พึ่งพาอาศัยกันมากกว่าลักษณะของการรวมกลุ่มเพื่อรวมพลัง หรือการร่วมสร้างอำนาจต่อรอง เนื่องจากตลาดและ ขั้นตอนการผลิตในการเลี้ยงเป็ดไข่นั้นไม่มีกระบวนการที่สลับซับซ้อน หรือต้องใช้แรงงานในการดำเนินการมาก การเลี้ยงเป็ดจึงเป็นการสะท้อนถึงการเกื้อกูลกันระหว่างอาชีพที่อาศัยความสัมพันธ์ส่วนตัวเป็นสำคัญ

อย่างไรก็ตาม หากพิจารณาในภาพรวมใหญ่ จะพบว่า การเลี้ยงเป็ดไข่ เป็นงานลักษณะหนึ่งที่ถูกแบ่งย่อยออกจากกระบวนการทั้งหมดของการเลี้ยงเป็ดไข่ โดยกระบวนการรวมทั้งหมดของการเลี้ยงเป็ดไข่ เริ่มตั้งแต่การ คัดเลือกพ่อพันธุ์แม่พันธุ์ของเป็ดไข่ การฟักไข่ การเลี้ยงลูกเป็ดตั้งแต่ออกจากไข่จนกระ

ทั้งถึงช่วงอายุที่สามารถให้ไข่ได้ และการเลี้ยงในช่วงที่เป็ดให้ไข่ และขั้นตอนสุดท้ายของวงจรการผลิต คือการส่งเป็ดเข้าโรงเชือด จะเห็นได้ว่าการเลี้ยงเป็ดไข่ในพื้นที่ของชุมชนแห่งนี้เป็นเพียงขั้นตอนหนึ่งของการผลิตเท่านั้น การที่จะเลี้ยงเป็ดไข่ให้ได้ผลผลิตดีจึงมิได้ขึ้นกับการเลี้ยงดูในช่วงของการเลี้ยงในพื้นที่นาเท่านั้น แต่ขึ้นกับกระบวนการในระยะแรกตั้งแต่การเลือกพันธุ์ และการขุนเป็ดในช่วงต้นก่อนให้ไข่ โดยการเลี้ยงเป็ดในช่วงก่อนให้ไข่นั้นจะมีรูปแบบวิธีการดำเนินการที่ต่างไปจากช่วงที่เป็ดให้ไข่ กล่าวคือ ในช่วงก่อนให้ไข่นั้นการเลี้ยงเป็ดจะเลี้ยงโดยต้องให้การดูแลอย่างดี โดยให้อยู่ในเล้า และให้อาหารสำเร็จรูป ซึ่งในระยะนี้จะมีการเพาะเลี้ยงในพื้นที่จังหวัดฉะเชิงเทราเป็นพื้นที่หลักซึ่งในระยะนี้การดูแลต้องอาศัยความรู้ เทคนิค เครื่องมือ อุปกรณ์ เทคโนโลยี ที่ค่อนข้างซับซ้อน เมื่อถึงระยะที่เป็ดให้ไข่ได้ อาหารและการเลี้ยงดูจะเปลี่ยนไป โดยในระยะนี้ต้องอาศัยบริเวณที่กว้าง และอาหารที่อุดมสมบูรณ์ ซึ่งเหมาะสมกับพื้นทีในเขตเกษตรทำนาเช่นจังหวัดพิจิตร เนื่องจากมีการทำนาอย่างต่อเนื่อง การแบ่งแยกลักษณะงานเช่นนี้เป็นการแบ่งตามความเหมาะสมของปัจจัยในการผลิต โดยการทำการผลิตไข่เป็ดในพื้นที่นี้จะให้ผลผลิตที่มีคุณภาพสูงขณะที่ต้นทุนในการผลิตต่ำ

เมื่อพิจารณาโดยเปรียบเทียบกับการเลี้ยงปลาดุกแล้วความมั่นคงของการเลี้ยงเป็ดจะมีลักษณะต่างไปจากการเลี้ยงปลาดุก โดยการเลี้ยงปลาดุกสามารถที่จะควบคุมการผลิตตลอดกระบวนการผลิตได้ ขณะที่การเลี้ยงเป็ดจะต่างไปที่สามารถควบคุมได้เฉพาะในส่วนของช่วงที่เป็ดให้ไข่เท่านั้น ซึ่งการให้ไข่ของเป็ดนี้ นอกจากจะขึ้นกับอาหารที่เป็ดได้รับในช่วงของการให้ไข่แล้ว ยังขึ้นกับพันธุ์ และการขุนเป็ดก่อนที่จะให้ไข่ซึ่งเป็นขั้นตอนที่เกษตรกรไม่สามารถควบคุมได้ นอกจากนั้น หากจะพิจารณาถึงรูปแบบกระบวนการทำนาในพื้นที่ชุมชนแห่งนี้จะพบว่าอัตราการใช้สารเคมีในพื้นนามีสูงขึ้น ดังคำบอกเล่าของชาวนารายหนึ่งว่า *"การทำนาใน 1 รอบ (3 เดือน) จำเป็นต้องมีการฉีดยา ถึง 10 ครั้ง "* อัตราการเพิ่มขึ้นของการใช้ยาฆ่าแมลง และสารเคมีในพื้นนาแห่งนี้อาจทำให้พื้นที่แห่งนี้กลายเป็นเขตเสี่ยงในการเลี้ยงเป็ดไข่ได้ และการเลี้ยงเป็ดไข่ อาจจะต้องเร่ร่อนไปเลี้ยงในพื้นที่อื่นต่อไป ที่มีอัตราการเสี่ยงน้อยกว่า ซึ่งจะเป็นการเสียโอกาสในด้านของการเอื้อประโยชน์ซึ่งกันและกันของการทำนาและการเลี้ยงเป็ดในพื้นที่แห่งนี้ไป

การปลูกไม้ผล หรือการทำสวนผลไม้

สวนผลไม้ในพื้นที่แถบนี้มี 2 ลักษณะ ด้วยกันคือสวนเก่า ซึ่งเป็นสวนดั้งเดิม เป็นการปลูกไม้ผลไว้บริโภคภายในครัวเรือน เหลือจากการบริโภคแล้วจึงนำออกขาย ซึ่งในสมัยก่อนจะมีเรือมารับซื้อ ผลไม้ที่ปลูกในสวนลักษณะนี้ได้แก่ กล้วย มะไฟ มะม่วง มะพร้าว ขนุน ส้มโอ ฯลฯ และสวนใหม่ ได้แก่ สวนผลไม้ที่เริ่มมีการปลูกในเชิงพาณิชย์ และมีการดำเนินการอย่างจริงจังในระยะ 7 ปีที่ผ่านมา โดยปรับเปลี่ยนพื้นที่นา หรือไร่ ที่อยู่ในพื้นที่เนินน้ำท่วมไม่ถึงมาเป็นพื้นที่สวน ในระยะเริ่มแรกของการปลูกไม้ผลเริ่มต้นที่ การปลูก มะนาว ชมพู่ พุทรา ลำไย มะม่วง ขนุน ส้ม

การปลูกไม้ผลเชิงพาณิชย์ เริ่มเข้ามาในหมู่บ้านนี้ โดยเกษตรกรรายหนึ่งที่มีอาชีพในการทำนาซึ่งปกติทำนาทุกปี ปีละ 2 ครั้ง ก็ไม่สามารถสร้างฐานะที่มั่นคงให้แก่ครอบครัวได้ วันหนึ่งในเดือนพฤษภาคม ได้เดินทางไปที่จังหวัดสตูล ได้ไปพบเห็นสวนมะนาว ที่มีผลดกมาก จึงเกิดความประทับใจและตัดสินใจที่จะทำการปลูกมะนาว โดยได้ทำการพูดคุยปรึกษาหารือกับเจ้าของสวนมะนาวที่พบเห็นนั้นทันที และได้จัดการวางแผนนำกิ่งพันธุ์มะนาวมาทำการปลูกในพื้นที่นาที่มีอยู่ 12 ไร่ โดยในระยะแรกนี้ได้ลงต้น

มะนาว จำนวน 800 ต้น โดยเลือกปลูกในพื้นที่นาที่เป็นที่เนิน น้ำท่วมไม่ถึง หลังจากการลงต้นมะนาวแล้วพบว่าให้ผลผลิตดี จึงได้ทดลองนำต้นไม้อื่นมาลง เช่น ส้มโอ ชมพู่ ส้มบางมด ลำไย ซึ่งการทำเช่นนี้มีการพูดกันว่า เกษตรกรรายนี้ "บ้า" ต่อมาเมื่อการดำเนินการเป็นไปได้ด้วยดี ให้ผลผลิตดีและสามารถขายผลผลิตได้ราคา ทำให้มีคนเริ่มดำเนินการตามอย่างกันมากขึ้น พื้นที่นาที่เป็นที่เนิน น้ำท่วมไม่ถึงจึงถูกปรับเป็นพื้นที่สวนไป แต่อย่างไรก็ตามพื้นที่นาก็ยังคงเหลืออยู่เนื่องจากเป็นพื้นที่ที่ไม่สามารถปรับมาทำสวนได้ เช่นเป็นที่ลุ่มต่ำน้ำท่วมขัง ก็ยังคงเป็นพื้นนาไว้ ด้วยจุดเริ่มต้นดังกล่าวทำให้ชาวสวนในพื้นที่นี้ บางรายนอกจากจะมีพื้นที่ในการทำสวนแล้วยังมีพื้นที่บางส่วนในการทำนาอีกด้วย

ในระยะแรกของการปรับเปลี่ยนจากพื้นที่นาสู่การทำสวนไม้ผลนี้ ชาวบ้านต้องอาศัยการเรียนรู้การศึกษาทดลองและการเลียนแบบอย่างจากผู้ที่ดำเนินการมาก่อนหรือผู้ที่ประสบความสำเร็จจากการทำสวนทั้งในและนอกพื้นที่ นอกจากนั้นแล้วยังได้รับการสนับสนุนจากเจ้าหน้าที่ของรัฐ เช่น เกษตรจังหวัดและเกษตรตำบลได้เข้ามาช่วยเหลือแนะนำเกี่ยวกับการใช้ปุ๋ย ยาฆ่าแมลง ตลอดจนการดูแลรักษาผลของต้นไม้เพื่อให้ได้ผลผลิตที่มีคุณภาพ การทำสวนในระยะนี้ อาศัยแรงงานในครัวเรือนเป็นสำคัญ มีการเอาแรงกันบ้าง เช่นเดียวกับการทำนา โดยการเอาแรงนี้จะใช้การพิจารณาถึงความจำเป็นและความเร่งด่วน ก็จะไปลงแรงช่วยในสวนที่จำเป็นก่อน เมื่อมีการดำเนินการทำสวนผลไม้กันมากขึ้นแรงงานที่มีอยู่ไม่เพียงพอ ประกอบกับการอาศัยแรงงานระหว่างกันก็ไม่สามารถทำได้ เนื่องจากการพัฒนาด้านการเกษตรที่มีการทำนาถึงปีละ 3 ครั้ง และงานลักษณะอื่นที่มีการพัฒนาเพิ่มขึ้น ในพื้นที่เช่น การเลี้ยงปลาดุก ทำให้ไม่สามารถอาศัยแรงงานระหว่างกันได้ จำเป็นต้องอาศัยการจ้างแรงงาน ซึ่งแรงงานรับจ้าง ได้แก่ ผู้ที่ไม่มีที่ดิน หรือ ที่นาของตนเอง หรือที่มีที่ดินน้อยพอมีเวลาว่างที่จะมารับจ้างได้ อย่างไรก็ตามการจ้างแรงงานมีเป็นบางส่วนเท่าที่จำเป็นเฉพาะในส่วนที่ทำไม่ทันเท่านั้น เช่นการเก็บผลมะนาว ในกรณีที่ปลูกจำนวนมากก็ไม่สามารถเก็บหรือแต่งกิ่งได้ทันจำเป็นต้องมีการจ้างแรงงาน

การทำสวนไม้ผลนี้ นอกจากต้องอาศัยการเรียนรู้ถึงลักษณะพันธุ์ไม้ และธรรมชาติของต้นไม้ที่เลือกทำการปลูก โดยการศึกษาจากตำรา และการศึกษาจากผู้ที่มีประสบการณ์ แล้ว ในพื้นที่ชุมชนแห่งนี้ยังมีลักษณะพิเศษที่มีการแพร่กระจายความรู้ ประสบการณ์กันอย่างกว้างขวาง ไม่มีการหวงความรู้ ดังจะเห็นได้จากการให้ทัศนะในเรื่องนี้ของเกษตรกรที่ทำสวนดังนี้

" ผมทำอะไร ถ้าเห็นดี เขามาถามผม ผมก็จะบอกไป จะไม่กีดกันใคร"

"ต้องทำเป็นตัวอย่างก่อน ได้ผลแล้วเขาจะมาดู ช่วงแรกๆที่เขาเอาไปทำ ผมก็ติดตามดูแลให้ ก็แนะนำ วิชาไม่มีปิดบัง ก็อยากให้พัฒนาคุณภาพดีๆขึ้นไป "

"ที่เผยแพร่เพราะจากการไปดูงานหลายๆที่ ส่วนมากชาวสวนจะไม่ค่อยบอกกัน เขาจะปิดกันอะไรกัน เพราะผมไม่ได้หวังตลาดตรงนี้ คือให้สู้ต่างประเทศเขาได้ถึงจะไปรุ่ง ถ้ามัวมาปิดบังกันเอง เท่ากับว่าทำให้ตลาดไม่ขยายด้วย อย่างผมทำคนเดียวไม่พอ ไม่พอส่งอยู่ดีมันน้อยไม่คุ้ม"

ด้วยทัศนะของบุคคลที่จัดได้ว่าเป็นแนวหน้าของผู้บุกเบิกการทำสวนไม้ผล ซึ่งเป็นปัจจัยสำคัญในการทำให้การขยายตัวของการทำสวนไม้ผลดำเนินไปอย่างกว้างขวางรวดเร็ว

นอกจากการเผยแพร่ความรู้ดังกล่าวแล้วสภาพพื้นที่ ซึ่งได้แก่สภาพดิน อากาศ ก็มีความเหมาะสมทำให้การเพาะปลูกเป็นไปอย่างได้ผลดี ดังคำกล่าวของชาวสวนผู้หนึ่งที่เคยออกไปทำการปลูกพืชสวน

ในพื้นที่อื่นเป็นเวลานาน แต่กลับมาทำการปลูกพุทราในพื้นที่ชุมชนแห่งนี้ว่า *"ที่นี่ดินจะดีกว่า หวานกว่า ซึมซับน้ำได้ดีกว่า ที่โน่นเป็นดินลูกรัง สูบน้ำปั๊บ ประมาณครึ่งชั่วโมง น้ำบ่อก็แห้งแล้ว ที่นี่สูบ 3 วัน ยังดูชุ่มอยู่ ดินจะให้ความหวานกว่า เจริญเติบโตได้ดีกว่า "*

การทำสวนไม้ผล นอกจากต้องอาศัยความรู้ทักษะเกี่ยวกับการเพาะปลูก การใช้สารเคมี การบำรุงดูแลรักษา การเก็บผลผลิต ประกอบกับการเลือกพื้นที่ที่เหมาะสม แล้ว แม้ว่าการทำสวนไม่จำเป็นต้องใช้อุปกรณ์เครื่องมือที่ซับซ้อน หรือใช้เครื่องทุ่นแรงที่อาศัยเทคโนโลยีที่ยุ่งยากอะไร ซึ่งอาจกล่าวได้ว่าอาศัยเครื่องมืออุปกรณ์ในการดำเนินการไม่มากนักเมื่อเทียบกับการทำไร่ทำนา แต่จำเป็นต้องอาศัยแรงงานในการดูแลสูง ประเด็นคำถามสำคัญ คือ ความสำเร็จของการทำสวนไม้ผลมีกระบวนการพัฒนามาอย่างไร และอะไรคือเงื่อนไขของความสำเร็จดังกล่าว

- กระบวนการพัฒนาสวนไม้ผล

<u>การแสวงหาความรู้ และการสนับสนุนจากภาครัฐ</u> เนื่องจากพื้นเพเดิมของพื้นที่นี้ มิได้มีการทำสวนมาแต่เดิมแต่เป็นพื้นที่ในการทำไร่ทำนา ซึ่งการปรับเปลี่ยนวิถีการผลิตจากการทำไร่ทำนาไปสู่การทำสวนที่ต้องอาศัยการแสวงหาความรู้ และการดำเนินการใหม่ ซึ่งการแสวงหาความรู้ในส่วนนี้เกิดจากการศึกษาดูงานจากต่างถิ่น เช่นที่ ลำปาง พะเยา เชียงราย เชียงแสน ยโสธร โดยแหล่งสำคัญที่ให้ข้อมูลเกี่ยวกับแหล่งความรู้ได้แก่ รายการวิทยุเกี่ยวกับการเกษตร และจากการอ่าน หนังสือ เอกสาร ตำรา ทดลองปฏิบัติ สังเกต การลองถูกลองผิด ซึ่งจะพบว่าชาวสวนจะมีการวิจัย และทดลองปฏิบัติในการบำรุงรักษาต้นไม้ในสวนอยู่เป็นประจำ เช่น ในการ บำรุงรักษาต้นพุทรา ได้มีการทดลองระหว่างการตัดแต่งกิ่งกับต้นที่ไม่ตัดแต่งกิ่ง พบว่า ต้นที่ปล่อยให้กิ่งคลุมดิน ระดิน เชื้อราจะขึ้น ทำให้ผลพุทราเน่า นอกจากนั้นยังมีลักษณะของการตื่นตัวเกี่ยวกับการแสวงหาข้อมูลและการทดลองนำพืชใหม่ ๆ มาปลูกในพื้นที่ ดังจะเห็นได้จากการปรับเปลี่ยนพืชในสวนอยู่เป็นประจำ เช่น การปรับต้นชมพู่ออกไปเมื่อราคาตกต่ำมากและไม่เห็นแนวโน้มที่ดีขึ้นในอนาคต หรือการศึกษาข้อมูลการปฏิบัติจากผู้ที่ดำเนินการไปแล้วได้ผล ซึ่งการถ่ายทอดและการเรียนรู้เป็นไปอย่างไม่มีการหวงวิชา ตลอดจนการได้รับการสนับสนุนจากภาครัฐทั้งในแง่การให้บุคลากรมาแนะนำด้านวิชาการเกษตร โดยการเข้ามาให้ความช่วยเหลือของเกษตรจังหวัด เกษตรตำบล ตลอดจน แหล่งเงินทุนเพื่อการเกษตร เช่น ธกส. หรือโครงการเงินกู้จากกองทุนต่างๆ เพื่อปรับปรุงด้านการเกษตร โดยให้กู้โดยคิดดอกเบี้ยต่ำ โดยให้กู้ดอกเบี้ยร้อยละ 5 ถ้านำไปใช้ในการเกษตร แต่ถ้าใช้เพื่อการบริโภคดอกเบี้ยจะสูง ถึงร้อยละ 15 ทำให้การดำเนินการสวนไม้ผลมีการแพร่หลายทั้งด้านข้อมูลความรู้ และการลงทุนดำเนินการ โดยในด้านของการลงทุนดำเนินการนั้น มีแหล่งเงินทุนในการดำเนินการหลายแห่ง ด้วยกัน แม้ว่า ชาวบ้านในพื้นที่ที่ทำการศึกษานี้มีทัศนะเกี่ยวกับการทำสวนว่าเป็นงานที่ต้องมีทุน คือคนที่ไม่เดือดร้อนถึงจะลงสวนได้ เนื่องจากต้องใช้เวลา 4-5 ปี กว่าจะได้ผลผลิต ถ้าใช้เงินกู้ก็จะไม่มีดอกส่ง หรือถ้าเก็บเกี่ยวผลผลิตได้ก็จะต้องส่งย้อนหลายปี แต่อย่างไรก็ตามการลงทุนทำการเกษตรจำเป็นต้องอาศัย เงินทุน ซึ่งหากเกษตรกรไม่มีเงินทุนของตนเองเพียงพอ ก็จำเป็นต้องอาศัยการกู้ยืม

แหล่งเงินทุนสำคัญที่เกษตรกรใช้ในการนำมาเป็นต้นทุนในการผลิตได้แก่ การกู้ยืมจากชาวบ้านด้วยกัน เช่น ญาติ พี่น้อง หรือกู้จาก ธกส. ซึ่งสามารถทำการกู้ได้ 2 กรณีคือ การใช้หลักทรัพย์ของตน

เองค้ำประกัน กับการรวมเป็นกลุ่มประมาณ 10 คน และให้สมาชิกในกลุ่มค้ำประกันกันเอง ซึ่งลักษณะของการดำเนินการในสองรูปแบบจะมีผลต่อวงเงินกู้ยืมและระยะเวลาของสินเชื่อ ที่ต่างกันโดยการกู้โดยใช้หลักทรัพย์ค้ำประกันจะ เป็นสินเชื่อระยะยาว ส่วนการกู้โดยใช้บุคคลค้ำประกันจะเป็นสินเชื่อระยะสั้น แหล่งเงินกู้อีกแหล่งหนึ่งที่สำคัญคือ สหกรณ์ แต่การกู้กับสหกรณ์ หรือ ธกส. จะสามารถกู้ได้เพียงแห่งเดียว เนื่องจากเป็นหน่วยราชการเหมือนกัน ดอกเบี้ย เงินกู้ก็อยู่ในระดับเดียวกัน

<u>เทคนิควิธีการดูแลรักษาไม้ผล</u> ในการปลูกไม้ผลแต่ละชนิดจะมีเทคนิคและวิธีการในการปลูก บำรุง ดูแลรักษา ตลอดจนผลผลิตที่ได้แตกต่างกันไปขึ้นอยู่กับลักษณะเฉพาะของไม้แต่ละชนิด เช่น

การปลูกมะนาว ต้นทุนสำคัญคือกิ่งพันธุ์ ซึ่งจำเป็นต้องซื้อกิ่งพันธุ์ โดยสามารถหาซื้อได้ จากสวนที่มีการปลูกมะนาวอยู่ โดยราคากิ่งละ 10 บาท ซึ่งเป็นราคากิ่งที่เกษตรกรต้องนำมาชำเอง ถ้าเป็นกิ่งพันธุ์ที่ชำแล้ว จะมีราคาสูงขึ้นเป็น 25 บาท การชำกิ่งมะนาว ต้องชำในถุงที่มีการเตรียมดินโดยส่วนผสมของดินที่ใช้ในการชำกิ่งมะนาวนี้ประกอบด้วย ขี้เถ้า กาบมะพร้าว ดิน ปุ๋ยคอกผสม คลุกเคล้ากัน

การใช้กิ่งพันธุ์ที่ได้จากการทาบกิ่ง ทำได้โดยการเพาะต้น ก่อนแล้วจึงนำไปทาบกิ่งโดยการบากเป็นปากฉลามแล้วนำไปทาบกับกิ่งที่เหมาะสม โดยการเลือกกิ่งที่จะนำมาทาบนั้นถ้าต้นที่เพาะโตกว่ากิ่งทาบจะให้ผลดี เนื่องจากเนื้อเยื่อเยอะน้ำเลี้ยงเพียงพอ การเติบโตของกิ่งพันธุ์ก็จะเติบโตได้ดี กรณีที่ต้นเพาะเล็กกว่ากิ่งที่ทาบ น้ำเลี้ยงจะไม่พอ โอกาสที่กิ่งนั้นจะไม่เจริญเติบโตและตายสูง การดูแลมะนาวจำเป็นต้องอาศัย ปุ๋ย และยาฆ่าแมลง ในการบำรุงและดูแลต้นมะนาว ประกอบกับการตัดแต่งกิ่งหลังจากการเก็บผลผลิตแล้ว

การจ้างงานในสวนมะนาวมักจะมีการจ้างงานในช่วงเก็บผลเนื่องจากผลมะนาวจะดกมากเก็บไม่ทันการจ้างงานจะเกิดขึ้นในช่วงเก็บผล

การปลูกมะนาวแม้ว่าจะได้รายได้น้อย แต่ก็สามารถเก็บผลผลิตได้เรื่อย ๆ โดยมะนาวจะเริ่มให้ผลผลิต เมื่อปลูกไปได้เป็นเวลา 2-3 ปี ก็สามารถเก็บผลผลิตออกขายได้ และเมื่อผลผลิตเริ่มออกแล้วก็จะสามารถเก็บผลขายได้เรื่อยๆ โดยสามารถเก็บผลได้3-4 วันต่อครั้ง ราคามะนาวกรณีที่อยู่ในระดับผลละ 50 สตางค์ ก็สามารถอยู่ได้แต่ทั้งนี้ขึ้นอยู่กับฤดูกาล และการเข้าสู่ตลาดของมะนาวจากสวนอื่นๆ ด้วย ซึ่งรายได้ในส่วนนี้สามารถนำไปใช้จ่ายในส่วนของปุ๋ย และค่าใช้จ่ายในครัวเรือนได้ นอกจากนั้นยังสามารถขายกิ่งพันธุ์สำหรับนำไปเพาะปลูกต่อไปได้อีกด้วย ซึ่งการขายกิ่งพันธุ์นี้มิได้กระทำเพียงเฉพาะการขายกิ่งพันธุ์เท่านั้นแต่ยังผูกพันไปถึงการแนะนำอธิบายให้ข้อมูลเกี่ยวกับการปลูก การดูแล บำรุงรักษา ตลอดจนปรึกษาแนะนำเกี่ยวกับการใส่ปุ๋ย ยาฆ่าแมลงต่างๆ รวมอยู่ด้วย

การปลูกพุทรา มีการจัดกระทำเช่นเดียวกับพืชสวนที่มีรูปแบบการปลูกเป็นแนว ระดับเดียวกัน โดยการลงพุทราต้องมีการวัดหลัก ปักหลัก เป็นแถว จากนั้นก็ขุดหลุม ตามหลักที่ปักไว้ จากนั้นจึงเริ่มลงมือปลูก โดยการปลูกต้องดำเนินการให้เสร็จในคราวเดียวกันเพื่อได้เป็นรุ่นเดียวกันซึ่งมีผลต่อผลผลิตที่จะออกมาเป็นรุ่นๆ ไป และสะดวกในการดูแล เก็บเกี่ยวผลผลิต การปลูก มีหลักการสำคัญคือ หลุมที่ใช้ปลูกพุทราต้องไม่ลึก เนื่องจากดินช่วงบนจะอุดมสมบูรณ์และมีแร่ธาตุมากกว่าดินช่วงล่าง ประกอบกับพื้นดินมีลักษณะซึมซับน้ำได้ดี และมีสารให้ความหวานมากกว่า ทำให้พุทราเจริญเติบโตได้ดีการใส่ปุ๋ย ใช้ปุ๋ยสูตร

15-15-15 ผสมยูเรีย และใช้ฮอร์โมนในช่วงออกดอก และในช่วงออกดอกนี้ต้องทำการตัดแต่งกิ่ง ไม่ให้มีกิ่งระพื้น มิฉะนั้นจะเกิดเชื้อราลามขึ้นส่งผลให้ลูกเน่า

การใช้ยาฆ่าแมลงในพุทรา เนื่องจากศัตรูพืชของพุทราได้แก่ หนอนกินใบ จำเป็นต้องใช้ยาฆ่าแมลง แต่ไม่จำเป็นต้องใช้ยาขนานที่มีความรุนแรง หรือตัวยาสูง ซึ่งนอกจากมีราคาแพงแล้ว ยังเป็นอันตรายต่อสุขภาพด้วย โดยเกษตรกรเองได้มีความพยายามในการลดการใช้ยาฆ่าแมลงในการปลูกพุทรา โดยการให้ฮอร์โมนแทน คือ RBI ซึ่งเป็นสารที่ทำให้พุทราติดผลดี การฉีดยาประเภทฮอร์โมน มักจะทำในช่วงเช้า เนื่องจากในเวลาบ่ายแดดร้อนจัด เกสรจะหุบ ไม่ได้ผลเท่าที่ควร โรคพืชในพุทรา ได้แก่ ใบเน่า ลูกเน่า โคนเน่า โดยจะเริ่มจากยอดแห้งก่อน ซึ่งในระยะนี้ถ้ามีการดูแลตัดยอดออกก็จะไม่ลุกลามต่อไป แต่จำเป็นต้องฉีดยาป้องกันเชื้อราไว้ด้วย การตัดแต่งกิ่งจะเริ่มตั้งแต่พุทราออกดอก กิ่งจะถูกตัดไม่ให้มีกิ่งที่ระดินเลย โดยการตัดแต่งกิ่งนี้เป็นอีกวิธีการหนึ่งที่ช่วยลดปัญหาโรคพืช ซึ่งช่วยบรรเทาการใช้สารเคมีในพืชสวนอีกด้วย ซึ่งจากการทดลองของเกษตรกร พบว่าการไม่ตัดแต่งกิ่ง จะก่อให้เกิดปัญหาเชื้อรา และผลเน่าได้

การใช้แรงงานในสวนพุทรา จะไม่มีการแบ่งแยกแรงงาน และไม่มีการแบ่งหน้าที่ การทำงานในสวนใช้วิธีการช่วยกันไป มีอะไรก็ช่วยกันไป ส่วนการจ้างแรงงาน ในสวนพุทรามักจะทำในช่วงการตัดแต่งกิ่ง และการเก็บผล

พุทรา สามารถให้ผลผลิตได้หลังจากการปลูกเป็นเวลา 6 เดือน ครึ่ง โดยต้นหนึ่งให้ผลประมาณ 60 กิโลกรัม โดยพื้นที่ 1 ไร่สามารถปลูกได้ประมาณ 80 ต้น แต่การเก็บเกี่ยวผลผลิตสามารถทำได้เพียงปีละ 1 ครั้ง ในช่วงตั้งแต่เดือน มกราคมถึงเมษายน โดยการดูแลรักษาต้นนั้นต้องมีการตัดแต่งกิ่ง เนื่องจากผลผลิตสามารถทำได้ปีละครั้งจึงมักจะปลูกมะนาวแซม เพื่อให้มีรายได้หมุนเวียน

ลักษณะเด่นของการปลูกพุทราในพื้นที่นี้ คือมีผู้ปลูกเพียงรายเดียว ที่เป็นพันธุ์ที่มีรสหวาน กรอบ การจัดจำหน่ายของสวนนี้กระทำโดยการติดต่อกับผู้ซื้อให้มารับถึงที่ โดยเฉลี่ยพุทรา หนึ่งต้นจะให้ผลผลิตประมาณ 50 กิโลกรัม การจัดการด้านการตลาดใช้วิธีการเผยแพร่ให้กับบริษัท หรือผู้บริโภคโดยตรง เช่น การที่มีญาติพี่น้องในละแวกนี้มาเยี่ยมเยียนก็จะบอกต่อกันให้ทดลองชิม เมื่อลองรับประทานแล้วติดใจก็กลับมาซื้อกัน

การกำหนดราคาในส่วนของพุทรา มีรูปแบบวิธีการที่ต่างไปคือ การกำหนดราคาขึ้นอยู่กับความพอใจและความสามารถในการดำเนินการค้าระหว่างกันในระยะยาวได้ โดย ฝ่ายผู้ผลิต ผู้รับซื้อจะตกลงราคาด้วยความเห็นใจกันทั้งสองฝ่าย โดยมีความคิดว่า *"ตัวขาดทุนเขาก็ไม่ค้ากับเรา ถ้าอยู่ได้ก็ซื้อไป 10 บาท ถ้าไม่ไหวก็ลดลง 9 บาท ผมก็เอา แต่ต้องซื้อประจำนะ "* สำหรับการขายในสวนราคาอยู่ที่ 6 บาท ผลผลิตออกวันละ 1,000 กิโลกรัม โดยเฉลี่ยจะมีรายได้วันละ 6,000 บาท ซึ่งสามารถอยู่ได้ กรณีที่มีคนแปลกหน้ามาซื้อก็ขายในราคาส่ง

นอกจากนั้นยังมีการขายปลีกโดยนำใส่รถจักรยานยนต์ไปเร่ขายโดยออกขายในช่วงบ่ายถึงค่ำ ในกรณีที่มีผลผลิตเหลือยังนำไปแปรรูปโดยการดอง

การปลูกฝรั่ง สำหรับการปลูกฝรั่ง จุดสำคัญอยู่ที่การดูแลรักษา เมื่อฝรั่งออกดอกและผลในช่วงนี้ต้องมีการดูแลรักษากล่าวคือ การตัดแต่งกิ่งฝรั่งที่กำลังออกผล ฝรั่งจะออกดอกเป็นช่อ การติดผลจึงมี

ลักษณะติดกันเป็นช่อ ประมาณ 3-5 ลูกต่อช่อ ซึ่งการติดลูกปริมาณมากนี้ไม่เป็นผลดีทำให้ผลฝรั่งไม่โต ไม่สวย และอาจทำให้กิ่งฝรั่งหักลงได้ จำเป็นต้องมีการดูแลตัดแต่งกิ่งและคัดเลือกผลฝรั่งที่สมบูรณ์ ได้สัดส่วนสวยงามไว้ ส่วนผลที่ไม่สมบูรณ์ จำเป็นต้องปลิดทิ้งไป เมื่อตัดแต่งกิ่งและเลือกลูกที่สมบูรณ์ไว้แล้วก็จะมีการห่อผลฝรั่ง โดย การห่อฝรั่ง มีเทคนิคสำคัญคือ ต้องทำการห่อ 2 ชั้น โดยในการห่อชั้นในนั้นจะใช้ถุงพลาสติกห่อโดยถุงพลาสติกนี้จะต้องตัดตามเฉียงเพื่อป้องกันน้ำเข้า และเป็นการอบผิวผลฝรั่งให้ขาวและป้องกันแมลง เช่นแมลงวันทอง เข้ามารบกวนผิวของผลฝรั่ง ส่วนการห่อชั้นที่สองใช้กระดาษเช่นกระดาษหนังสือพิมพ์ ซึ่งมีลักษณะทึบแสง เพื่อป้องกันแสงแดด

ฝรั่ง กำลังประสบปัญหาเรื่องของราคาตกต่ำ ทำให้การห่อฝรั่งเป็นภาระเกี่ยวกับต้นทุนในการผลิต กล่าวคือการห่อฝรั่งจะเป็นการเพิ่มต้นทุนเรื่องของวัสดุอุปรณ์และค่าจ้างแรงงานในการห่อ ทำให้รายได้จากการขายผลผลิตไม่คุ้มทุน ดังนั้นการดำเนินการดังกล่าวจึงจำเป็นต้องศึกษาข้อมูลเกี่ยวกับผลผลิตในตลาดระหว่างที่ผลผลิตยังไม่ออกสู่ตลาดด้วยเพื่อใช้เป็นข้อมูลในการวิเคราะห์ตัดสินใจในการดำเนินการผลิต เช่น ผลฝรั่ง ในช่วงที่เข้าทำการศึกษานี้ พบว่าราคาฝรั่งตกต่ำมาก ราคาตกกิโลกรัมละ ไม่ถึง 3 บาท ทำให้การผลิตฝรั่งต้องมีการตัดทอนรายจ่ายลง *"ฝรั่งตอนนี้ ขายไม่ได้เลย คิดดูซิฝรั่งของผมเป็นพันต้น ต้นหนึ่งติดไม่รู้เท่าไร ถ้าไม่ห่อไม่มีปัญหา ถ้าห่อแล้วซิมันลงทุนเพิ่ม ค่าถุงค่าอะไรอีก "*

จะเห็นได้ว่าการทำไม้ผล จำเป็นต้องอาศัยเทคนิค วิธีการทั้งในเชิงวิชาการและในเชิงของทักษะปฏิบัติในการดูแลรักษา แต่ด้วยปัจจัยของการแสวงหาความรู้และการเรียนรู้ร่วมกันของเกษตรกรเอง ประกอบกับการส่งเสริมจากภาครัฐ ทั้งด้านความรู้เชิงวิชาการและแหล่งทุน ประกอบกับลักษณะสำคัญที่เป็นวิถีชีวิตหนึ่งของผู้ประกอบอาชีพ คือ การมีกระบวนการเรียนรู้ร่วมกัน และถือว่าความรู้เป็นสมบัติสาธารณะ ไม่มีการหวงวิชา ความรู้สามารถแบ่งปันกันได้ ทำให้การทำไม้ผลในพื้นที่ชุมชนนี้มีการเผยแพร่ แพร่หลาย และเติบโตได้อย่างรวดเร็ว ขณะเดียวกับที่ตลาดผลไม้มีลักษณะที่ผู้ผลิตไม่สามารถเข้าไปมีส่วนในการกำหนดราคาได้ทำให้การผลิตไม้ผลยังไม่สามารถให้ผลประโยชน์ตอบแทนที่คุ้มค่า ในขณะที่ต้นทุนในการผลิตในส่วนของสวนผลไม้จะมีลักษณะของรายจ่ายในการบำรุงรักษาซึ่งต้องเป็นรายจ่ายที่จำเป็น ไม่สามารถตัดทอนลงได้ และเกี่ยวพันถึงผลผลิตในฤดูถัดไป ดังที่ชาวสวนผู้หนึ่งกล่าวว่า *"ไม่รู้จะหนีไปไหน ใจดีสู้เสือ รู้ว่าแพ้ ก็ต้องชก อยู่นั้นแหละ ไปไหนไม่ได้แล้ว ไปไหนไม่ได้มันจำเป็น"*

- ผลกระทบของผลผลิตจากการทำไม้ผลต่อชุมชน ผลผลิตจากสวนที่ได้ในระยะแรกสามารถดึงดูดความสนใจของชาวไร่ชาวนาที่ทำนาอยู่เดิมได้เป็นอันมากทำให้มีผู้สนใจเข้ามาศึกษา และทดลองปลูกกันมากขึ้น ซึ่งนอกจากรายได้เชิงเศรษฐกิจแล้ว ยังก่อให้เกิดความภาคภูมิใจ ตลอดจนความสำคัญในการตระหนักถึงความสามารถในศักยภาพของตนเองเมื่อสามารถดำเนินการได้สำเร็จ ซึ่งเป็นผลให้มีการแสวงหาความรู้ใหม่ เช่น การทดลองไม้ผลใหม่ๆอยู่เสมอ เกิดการตื่นตัวในการเรียนรู้ ค้นคว้าทดลอง

ผลผลิตจากสวนไม้ผลนอกจากผลไม้ตามฤดูกาลแล้ว ยังสามารถขายกิ่งพันธุ์ได้ด้วย หรือการเพาะต้นพันธุ์ขายได้ โดยการขายกิ่งพันธุ์นี้ยังเป็นส่วนสำคัญที่ก่อให้เกิดการเผยแพร่ความรู้เกี่ยวกับการปลูกการดูแลกิ่งพันธุ์นั้นด้วย และผู้ขายกิ่งพันธุ์จะทำหน้าที่เหมือนที่ปรึกษาเกี่ยวกับการเพาะปลูกดูแลกิ่งพันธุ์ให้เจริญเติบโตต่อไปด้วยโดยเฉพาะการซื้อและนำกิ่งพันธุ์ไปเพาะปลูกในพื้นที่ใกล้ๆ โดยการแนะนำการปลูกนี้จะไม่ปิดบังกัน จะแนะนำในเรื่อง การปลูก การใช้ยาฆ่าแมลง การใส่ปุ๋ย ฝ่ายผู้ให้คำแนะนำมี

ความเห็นว่า "อยากให้เขาปลูก พบความสำเร็จเหมือนดังกับผมทำ ใครเอาไปก็สั่ง แนะนำกันไป" การขายกิ่งพันธุ์จึงเป็นปัจจัยสำคัญที่ทำให้การทำสวนผลไม้ได้รับการเผยแพร่และกระจายไปอย่างรวดเร็ว และเป็นการสร้าง เครือข่ายโยงใยที่สัมพันธ์กันในรูปของ การแนะนำแลกเปลี่ยนความรู้ และร่วมกันศึกษา ค้นหาวิธีการแก้ปัญหาที่เกิดขึ้นจากการดำเนินการ ซึ่งทำให้มีการสื่อสารและสร้างการติดต่อสัมพันธ์ร่วมกันในหมู่ผู้ปลูกไม้ผล

นอกจากนั้นยังสามารถสร้างงานให้กับคนในพื้นที่ ได้ในระดับหนึ่ง เช่น ความต้องการแรงงานในการเก็บผลมะนาว การตัดแต่งกิ่ง การห่อผลฝรั่ง การเก็บผลชมพู่ อย่างไรก็ตามความต้องการแรงงานในส่วนนี้อาจยังไม่มีความแน่นอนมั่นคงเมื่อเทียบกับผลที่เกิดขึ้นจากการเลี้ยงปลาดุก เนื่องจากตลาดผลผลิตในส่วนของผลไม้ยังไม่มีความมั่นคง ผลผลิตมักมีราคาต่ำ ทำให้ความต้องการแรงงานมีจำกัด เนื่องจากการใช้แรงงานรับจ้างจะผูกพันกับต้นทุนในการผลิตสูงมาก

- ปัญหาของการทำสวนไม้ผล ปัญหาสำคัญของการทำสวนไม้ผลคือ ความจำกัดในส่วนของทุนและแรงงาน ซึ่งเป็นปัจจัยสำคัญในการดูแลรักษา บำรุง ผลผลิตให้มีคุณภาพ กล่าวคือ ในการทำสวนจำเป็นต้องอาศัย ทุน และแรงงานในการผลิต ตั้งแต่กิ่งพันธุ์ การปลูก การตัดแต่ง การฉีดพ่นยา การห่อ การเก็บผล เป็นต้น ล้วนต้องอาศัยแรงงานและวัสดุอุปกรณ์ซึ่งเท่ากับเป็นการลงทุนในการผลิต ดังนั้นเมื่อเกษตรกรมีทุนในการดำเนินการต่ำ ประกอบกับตลาดไม่แน่นอน หรือราคาตกต่ำ การลงแรงในการผลิตเพื่อให้ผลผลิตมีคุณภาพก็จะเป็นการเพิ่มต้นทุนในการผลิต ซึ่งทำให้การลงทุนลงแรงในการผลิตไม่คุ้มค่า ส่งผลให้ผลผลิตไม่มีคุณภาพ เมื่อผลผลิตไม่ได้คุณภาพตามที่ตลาดต้องการทำให้ผลผลิตไม่สามารถขายได้ หรือขายไม่ได้ราคา สืบเนื่องต่อไป

นอกจากนั้นแล้ว เนื่องจากการลงทุนทำสวนไม้ผลต่างๆมักเป็นไปในลักษณะของการเลียนแบบเอาอย่างจากผู้ที่ประสบความสำเร็จ โดยมิได้มีการวิเคราะห์ถึงแนวโน้มตลาดในระยะต่อไป หรือการให้ความช่วยเหลือจากรัฐก็ยังเป็นการให้ความช่วยเหลือเพียงด้านเดียวคือด้านการส่งเสริมการผลิต แต่ยังขาดในส่วนของการตลาดไป " *จังหวัดมาน้อย เข้ามาแจกชมพู่อย่างเดียวคงเป็นเงินงบ ก็เข้ามาดูแล แต่ถ้าดูแลหมายความว่ามาปลูกแล้วก็หาตลาดกันเองไม่ใช่มาปลูกแล้วจะหาตลาดให้ไม่มี*" ทำให้ผลผลิตที่ผลิตออกมาได้มีจำนวนมากแต่ไม่มีตลาด หรือไม่มีราคาที่แน่นอน ไม่สามารถกำหนดราคาในการขายได้ และไม่สามารถที่ตรวจสอบราคาผลผลิตได้ โดยชาวสวนไม่รู้วิธีการตรวจสอบราคา และไม่รู้แหล่งที่จะสามารถหาข้อมูลเกี่ยวกับราคาเพื่อนำมาตรวจสอบได้ ประกอบกับผลผลิตนั้นไม่สามารถเก็บไว้ได้ เนื่องจากจะเกิดการเน่าเสียได้ในระยะเวลาสั้น ทำให้ต้องยอมขายผลผลิตไปตามราคาที่พ่อค้ากำหนดให้ อย่างไรก็ตามเจ้าของผลผลิตพยายามที่จะต่อสู้กับปัญหานี้โดยนำผลผลิตที่เหลือขายไปแปรรูป เช่น พุทราดอง ส้มแผ่น มะม่วงดอง แต่การแปรรูปในส่วนนี้เป็นส่วนน้อยที่เหลือจากการขายเท่านั้น การแปรรูปผลผลิตจำนวนมากยังไม่สามารถทำได้เนื่องจากขาดความรู้ เทคโนโลยี อุปกรณ์เครื่องมือ ซึ่งเป็นข้อจำกัดของเกษตรกรไม้ผล

ปัญหาสำคัญอีกประการหนึ่งของการทำสวนผลไม้ คือ การลงทุนในส่วนของการดูแลรักษาไม่ว่าจะเป็นการตัดแต่งกิ่งการฉีดพ่นยากำจัดแมลงเป็นสิ่งที่จำเป็นต้องดำเนินการไม่ว่าราคาของยาฆ่าแมลง ปุ๋ย

จะสูง การจ้างแรงงานในการดูแลสูง ก็เป็นสิ่งที่จำเป็นต้องทำไม่สามารถตัดทอนได้ เนื่องจากจะมีผลต่อการให้ผลผลิตของไม้ผลในฤดูต่อไป

นอกจากปัญหาดังกล่าวแล้วยังมีแนวโน้มของปัญหาการขาดแคลนน้ำ เนื่องจากพื้นที่สวนจะเป็นพื้นที่เนิน เมื่อการพัฒนาการเกษตรในพื้นที่ชุมชนหมู่บ้านแห่งนี้เป็นไปอย่างเข้มข้น มีการทำนาอย่างต่อเนื่องปีละ 3 ครั้งทำให้มีการใช้น้ำจากบ่อกันมาก ทำให้ระดับน้ำทรุดต่ำลง สูบน้ำไม่ค่อยขึ้น

- การปรับตัวเพื่อต่อสู้ปัญหา การจัดตั้งกลุ่มผลไม้เกิดจากการเข้ามาของหน่วยราชการที่เข้ามาแนะนำให้มีการจัดตั้งกลุ่มขึ้นเพื่อความสะดวกในการติดต่อประสานงานกับทางราชการ โดยการจัดตั้งกลุ่มนี้ทางหน่วยงานราชการมิได้กำหนดให้ต้องจัดตั้งขึ้นแต่ให้เป็นไปโดยความสมัครใจ โดยให้พิจารณาถึงข้อดีในการจัดตั้งกลุ่มโดยชี้ให้เห็นถึงการรวมตัวกันของกลุ่มซึ่งจะนำมาซึ่งความสามารถในการต่อรองราคา การซื้อขาย และเป็นศูนย์ข้อมูลสำหรับกลุ่มผู้ผลิตไม้ผล ตลอดจนเป็นศูนย์กลางในการซื้อขายผลผลิต

เมื่อแรกตั้งกลุ่มนี้มีผู้สมัครเข้าเป็นสมาชิก 20 ราย โดยกลุ่มที่ตั้งขึ้นนี้เป็นกลุ่มที่เปิดรับสมัครสมาชิกผู้ปลูกไม้ผลภายในตำบลแห่งนี้ทั้งหมด ในระยะเริ่มแรกนี้ได้รับการสนับสนุนแนะนำดูแลจากเกษตรจังหวัด เข้ามาเยี่ยมเยียนทุกเดือน และมีการเข้าไปศึกษาดูสวนผลไม้ต่างๆที่เข้าเป็นกลุ่มสมาชิกโดยผลัดเปลี่ยนหมุนเวียนกันไป โดยหลังจากการเยี่ยมสวนต่างๆแล้วจะมีการประชุมปรึกษาปัญหา เกี่ยวกับโรคพืช ซึ่งในส่วนนี้เกษตรจังหวัดเป็นส่วนสำคัญในการให้ข้อมูล ความรู้ ความเข้าใจเกี่ยวกับเรื่องโรคพืช การใช้ยา การดูแลรักษาผลผลิตที่ออกมาให้สวยงาม เช่น การแนะนำการห่อผลฝรั่ง เป็นต้น ที่เกี่ยวกับไม้ผลโดยในระยะเริ่มแรกของการดำเนินการกลุ่มนี้เกษตรจังหวัดได้เข้ามาช่วยเหลืออยู่เป็นเวลา 2 ปี 6 เดือน

การพบปะของสมาชิกในกลุ่มมักจะพบกันเมื่อนำเอาผลผลิตมาขาย และจะได้พูดคุยกันในระหว่างที่รอผู้ซื้อมารับซื้อผลผลิต และพบกันในวันที่ 29 ของทุกเดือน โดยกลุ่มออมทรัพย์จะมาคุยกันที่ที่จุดขายผลผลิต ทุกเดือนโดยเรื่องที่มีการพูดคุยกันได้แก่ เรื่องสวน เรื่องการเก็บเงิน หรือปัญหาการเกษตร ที่กำลังเป็นปัญหาในขณะนั้น เช่น ปัญหาเพลี้ยกระโดด เป็นต้น

กรรมการกลุ่ม เดิมมีเพียง 4 คน ปัจจุบันมีการตั้งเพิ่มเติมเป็น 8 คน โดยกลุ่มมีเงินทุนของกลุ่ม 5 หมื่นบาท ปัจจุบันมีสมาชิกกลุ่ม 48 คน โดยเกษตรกรที่ตัดสินใจเข้าร่วมกลุ่มไม้ผลนี้มีความคาดหวังเกี่ยวกับการรวมกลุ่มในส่วนของ การรวมตัวกันเพื่อสร้างพื้นฐานดีในการติดต่อซื้อขาย กับพ่อค้า ในการต่อรองราคา โดยจากเดิมก่อนมีการตั้งกลุ่มการซื้อขายผลผลิตกับพ่อค้า การตีราคาขึ้นกับพ่อค้าโดยพ่อค้าจะให้ราคาเท่าไรก็ต้องยอมรับ นอกจากนั้นการเป็นสมาชิกกลุ่มยังได้ประโยชน์จากการได้รับบริการการจัดหายาฆ่าแมลง ปุ๋ย ฯลฯ ในราคาถูก กว่าร้านค้าทั่วไป อย่างไรก็ตามการรวมกลุ่มนี้ยังไม่ครอบคลุมถึงการนำเอาพ่อค้าที่รับซื้อผลผลิตเข้ามาเป็นสมาชิกในกลุ่มด้วย และการปฏิบัติงานของกลุ่มแม้จะมีการประชุมเพื่อแลกเปลี่ยนความคิดเห็น หรือการปรึกษาปัญหาร่วมกัน แต่ก็ไม่มีข้อตกลงในการผูกมัดในส่วนของการดำเนินการในส่วนของสมาชิกแต่ละคน

- การปรับเปลี่ยนรูปแบบการขายผลผลิตหลังจากการตั้งกลุ่ม

<u>การขายผลผลิต</u> ในรูปของผลไม้ เช่น มะนาว พุทรา ส้มโอ ฯลฯ เดิมการขายผลผลิต จะมีพ่อค้าหมู่บ้านละหนึ่งคน จะทำโดยการที่ต่างคนต่างขายไม่มีการมารวมกันขาย ไม่มีการคุยกันแต่มีจุด หรือ

สถานที่ขาย 2 แห่ง ใครมีผลผลิตมากก็ขายมาก โดยผลผลิตเหล่านี้จะถูกนำไปขายต่อที่ชุมแสง

หลังจากการมีการตั้งเป็นกลุ่มแล้ว การขายผลผลิตจะรวมกันขาย โดยพ่อค้าจะเป็นผู้ระบุจำนวนผลผลิตที่ต้องการ จากนั้นก็ทำการแบ่งปันส่วนเฉลี่ยกันไป เพื่อเป็นการควบคุมการผลิต และ คุณภาพของผลผลิต เน้นการเก็บผลผลิตเฉพาะส่วนที่ผลแก่จัดเก็บขายก่อน ส่วนที่สวนไหนผลยังไม่แก่จัดให้ชะลอการเก็บไว้ก่อน กรณีที่ผลผลิตมากผู้ซื้อน้อยก็ต้องไปหาตลาดเพิ่ม สำหรับผู้ที่ไม่ได้เป็นสมาชิกก็สามารถนำผลผลิตมาขายได้ กรณีที่ผลผลิตนั้นยังไม่เต็มจำนวนที่พ่อค้าต้องการ เช่น ผลผลิตมะนาวถ้ายังไม่เต็มจำนวนที่ต้องการ ผู้ที่ไม่ได้เป็นสมาชิกก็สามารถนำผลผลิตมาขายได้ แต่สำหรับสมาชิกจะได้รับการติดต่อก่อน

<u>การทำผลไม้ส่งออก</u> เนื่องจากตลาดผลไม้ภายในประเทศมีความจำกัดและราคาไม่สูง การแก้ปัญหาในส่วนของการทำสวนคือ ความพยายามในการขยายตลาดไปสู่การผลิตไม้ผลที่สามารถส่งออกนอกประเทศได้ แต่อย่างไรก็ตามการปลูกไม้ผลเพื่อการส่งออกนี้ก็มีความเสี่ยงสูง เช่นกัน ไม้ผลที่มีการนำสู่ตลาดนอกประเทศได้แก่ ชมพู่ ส้มโอ มะม่วง ฯลฯ อย่างไรก็ตามตลาดนอกประเทศจะมีการกำหนดมาตรฐานผลผลิตไว้สูง เช่น การกำหนดขนาด รูปทรงของผล ผิวของผล รสชาด และเชื้อโรค เชื้อราที่จะติดไปกับผลผลิต ตลอดจนการหีบห่อผลผลิต ทำให้ต้นทุนในการผลิตสูงขึ้นโดยจำเป็นต้องมีค่าใช้จ่ายในส่วนของการดูแลบำรุงรักษา และการควบคุมรสชาด ตลอดจน ผิวผลไม้และรูปทรงให้ได้สัดส่วนสวยงามน่ารับประทาน ปัญหาของการทำผลไม้ส่งออกคือ กรณีที่ผลผลิตไม่ได้คุณภาพตามที่ต่างประเทศกำหนดจะถูกส่งกลับและไม่สามารถขายได้ในคราวต่อไป แต่เนื่องจากผลไม้ที่ส่งออกเหล่านี้เป็นไม้ยืนต้น การลงทุนจึงสูง และหากทำการผลิตเพื่อส่งออกแล้วหากตลาดต่างประเทศไม่ยอมรับ ก็ทำให้ผลผลิตล้นขายภายในประเทศก็ไม่ได้ราคา การทำผลไม้ส่งออกแม้ว่าจะได้ผลประโยชน์ต่างกันมากเกือบเท่าตัว แต่ตลาดยังไม่มีความแน่นอน สามารถทำได้เป็นบางช่วงเท่านั้น ไม่สามารถที่จะทำตลอดได้

- เงื่อนไขความสำเร็จของกลุ่มไม้ผล การปลูกไม้ผลนับได้ว่าเป็นกลุ่มอาชีพที่อยู่ในระยะเริ่มต้น แม้ว่าจะประสบความสำเร็จพอสมควรในด้านการผลิตไม้ผลออกมาได้เป็นจำนวนมาก และมีคุณภาพ ซึ่งปัจจัยสำคัญที่ก่อให้เกิดความสำเร็จในส่วนนี้เกิดจากการตื่นตัวในการแสวงหาความรู้ และการส่งเสริมสนันสนุนทั้งในส่วนของผู้ดำเนินการสวนผลไม้ด้วยกันเองในพื้นที่ และจากผู้ดำเนินการสวนผลไม้นอกพื้นที่ที่มีการติดต่อประสานไม่ว่าในรูปของการติดต่อซื้อขายกิ่งพันธุ์ซึ่งนำมาซึ่งการ แนะนำ ให้ความรู้ ติดต่อสื่อสารแลกเปลี่ยนความรู้ข่าวสารข้อมูลระหว่างกัน ตลอดจนการร่วมกันคิดแก้ไขปัญหาที่เกิดขึ้นจากการดำเนินการ ตลอดจนการส่งเสริมสนับสนุนจากภาครัฐ ทั้งในส่วนของการให้คำปรึกษาแนะนำความรู้ด้านวิชาการเกษตร และ การจัดหาแหล่งเงินทุน และสภาพพื้นที่ที่เหมาะสมของชุมชนแห่งนี้

อย่างไรก็ตามปัญหาของการทำสวนไม้ผลนั้นก็ยังมีลักษณะเช่นเดียวกับผลผลิตทางการเกษตรอื่นที่ไม่สามารถกำหนดราคาผลผลิตได้ ซึ่งในส่วนของราคาผลผลิตนี้ทำให้สถานการณ์ของการทำสวนไม้ผลมีความมั่นคงน้อยกว่าการทำนา เนื่องจากการทำนาราคาข้าวยังมีการประกันราคาไว้ซึ่งเป็นการประกันความมั่นคงทางการผลิตของเกษตรกรได้ในระดับหนึ่ง ในส่วนของไม้ผลนั้นไม่มีการประกันราคาทำให้ความมั่นคงในการผลิตต่ำ เสี่ยงต่อการผลิตแล้วไม่สามารถขายได้ เช่น ชมพู่ ฝรั่ง การปรับเปลี่ยนผลผลิตในสวนไม้ผลก็ไม่สามารถทำได้อย่างรวดเร็วซึ่งการปรับเปลี่ยนมักจะไม่ทันกับความต้องการของตลาด

เนื่องจากไม้ผลต้องอาศัยระยะเวลาในการเพาะปลูก ดูแลบำรุงรักษาจนกว่าจะให้ผลผลิต โดยในการบำรุงดูแลรักษานี้จำเป็นต้องมีต้นทุนในการดำเนินการ เช่นปุ๋ย ยาฆ่าแมลง การตัดแต่งกิ่ง การให้สารเคมีอื่นๆ เช่น ฮอร์โมน เป็นต้น ดังนั้นเมื่อราคาผลผลิตตกต่ำจะส่งผลกระทบต่อการลงทุนการผลิตในระยะที่ผ่านมา การแก้ปัญหาโดยการรวมกลุ่ม เนื่องจากการรวมกลุ่มนี้ยังอยู่ในระยะเริ่มต้น และการดึงสมาชิกเข้ากลุ่มยังไม่ได้มีการดำเนินการอย่างกว้างขวางทำให้การจัดตั้งเป็นกลุ่มพลังเพื่อทำการต่อรองกับตลาดนั้นมีน้อยทั้งด้านการจัดซื้อปุ๋ย ยาฆ่าแมลง สารเคมีอื่นๆ ตลอดจน การต่อรองราคาผลผลิต ด้วยลักษณะการดำเนินการดังกล่าวอาจกล่าวได้ว่าการดำเนินการของกลุ่มไม้ผลประสบความสำเร็จในด้านการผลิตเชิงปริมาณ ส่วนในด้านการตลาดและการจัดการนั้น เมื่อพิจารณาโดยเปรียบเทียบ กับกลุ่มปลาดุกแล้ว จะเห็นว่ากลุ่มไม้ผลยังขาดความรู้ ทั้งด้านเทคนิค วิธีการในการผลิตที่ทำให้ได้ผลผลิตที่มีคุณภาพและข้อมูล ในส่วนของตลาดไม้ผลแต่ละชนิด ทั้งด้านคุณภาพ และปริมาณ ตลอดจน ราคาผลผลิตของไม้ผลแต่ละชนิด และแต่ละระดับคุณภาพของผลผลิต ซึ่งเป็นปัจจัยสำคัญที่ทำให้การจัดการ การวางแผนการลงทุนในการผลิต มุ่งเน้นที่การผลิตให้ได้ปริมาณสูงสุด การลงทุนต่ำสุด แต่เพียงด้านเดียว และมุ่งที่การปรับเปลี่ยนไม้ผลในสวนให้มีลักษณะแปลกใหม่ เพื่อเป็นผู้นำในการผลิต ซึ่งผู้นำในการผลิตนี้จะได้รับประโยชน์ก่อนแต่ก็จะเป็นประโยชน์เพียงชั่วระยะหนึ่งเท่านั้นตามการเติบโตของตลาดเมื่อตลาดชะงักหรือชะลอตัว ผลผลิตก็จะไม่สามารถขายได้เช่น ชมพู่ ฝรั่ง เป็นต้น การจัดการในการผลิตลักษณะนี้จึงไม่สามารถสร้างความมั่นคงในการผลิตได้ และเป็นการสะท้อนให้เห็นว่า กลุ่มไม้ผลยังไม่สามารถแก้ปัญหา ให้กับเกษตรกรภายในกลุ่มได้

ทรัพยากรชุมชนกับการปรับตัวเชิงเศรษฐกิจเพื่อความเข้มแข็ง

การปรับตัวของชุมชนหมู่บ้านแห่งนี้ เริ่มตั้งแต่ การลดลงของทรัพยากรธรรมชาติ และความจำกัดในพื้นที่การผลิต ซึ่งอยู่ในรูปของการไม่สามารถเพิ่มพื้นที่การผลิต และการใช้ประโยชน์ จากพื้นที่ที่มีอยู่ประกอบกับการเพิ่มขึ้นของสมาชิกในครัวเรือน ซึ่งเป็นปัจจัยสำคัญที่ทำให้คนดิ้นตัว และพยายามปรับตัวในการผลิตเพื่อให้พอเพียงกับการบริโภค โดยการผลิตหลักในระยะนี้คือการทำนาปลูกข้าว

เมื่อมีการใช้เงินจ้างรถแทรกเตอร์ในการรุนป่า เพื่อขยายพื้นที่ในการผลิตทำให้เกษตรกรเห็นความสำคัญของเงิน และเมื่อการพัฒนาแหล่งน้ำเพื่อการเกษตร โดยการขุดเจาะบ่อบาดาลเป็นไปอย่างได้ผล ทำให้เกษตรกรสามารถควบคุมการผลิตได้ โดยไม่จำเป็นต้องพึ่งพาน้ำฝน การผลิตนอกฤดูกาลจึงสามารถทำได้ และการเข้ามาของคลองชลประทานทำให้แหล่งน้ำและบ่อบาดาลมีน้ำสมบูรณ์ ประกอบกับการแพร่กระจายของข่าวสารข้อมูลเป็นไปได้อย่างรวดเร็ว ผ่านทางวิทยุทรานซิสเตอร์ และการเปิดการเชื่อมต่อกับภายนอกชุมชนด้วยเส้นทางคมนาคม ก็ทำให้เกิดการไหลเข้าของข้อมูล เทคโนโลยี ความรู้ ค่านิยมการผลิต การบริโภคจากพื้นที่อื่นเข้ามาในชุมชน ขณะที่ผลผลิตในชุมชนไหลออกไปโดยแลกเป็นเงินเพื่อสามารถนำมาใช้เป็นปัจจัยสำคัญที่จะดึง เทคโนโลยี เครื่องมือ เครื่องจักรที่ใช้ทุ่นแรงในการผลิต และสิ่งอำนวยความสะดวกในชีวิต ด้วยปัจจัย และ เงื่อนไขดังกล่าว ส่งผลให้เกิดการพัฒนารูปแบบการผลิต จากนาปีสู่นาปรัง และการปรับปรุงพันธุ์ข้าวไปสู่ข้าวพันธุ์ใหม่ที่ให้ผลผลิตสูง และระยะเวลาในการผลิตสั้นตลอดจนการเพิ่มผลผลิตโดยการใช้ปุ๋ยเคมี และลดการใช้แรงงานโดยอาศัยเครื่องจักร ทำให้ผลผลิตเพิ่มขึ้นจากเดิมเป็นอย่างมาก การผลิตจึงปรับไปเพื่อการค้าเพื่อให้ได้ปริมาณเงินมากขึ้น อย่างไรก็ตามความ

พยายามในการปรับเปลี่ยนรูปแบบการผลิต และเทคโนโลยีในการผลิตโดยอาศัยเครื่องมือ เครื่องจักรเช่น การใช้รถไถ รถอีรวบ และอีดูด แม้จะสามารถทุ่นกำลังแรงงานในการผลิต และระยะเวลาในการดำเนินการผลิตได้ แต่จำเป็นต้องมีการลงทุนสูงทำให้ยังไม่สามารถที่จะให้ผลผลิตที่ก่อให้เกิดค่าตอบแทนที่เพียงพอกับการบริโภค ดังนั้นจึงมีการพัฒนาการผลิตไปสู่การผลิตแบบหลากหลาย (Diversify) โดยการปรับเปลี่ยนรูปแบบการผลิตนี้เกิดจากการเปิดรับข้อมูลข่าวสารจากนอกชุมชน ส่วนการปรับพื้นที่การผลิตจากการทำนาไปสู่ การผลิตรูปแบบอื่นนั้นขึ้นอยู่กับปัจจัยสำคัญ คือ ทุนในการดำเนินการของเกษตรกรที่มีอยู่ และ ความเหมาะสมของพื้นที่ เช่นที่เนินน้ำท่วมไม่ถึง ดินเป็นดินร่วน อาจปรับสภาพไปสู่การทำสวนไม้ผล ส่วนพื้นที่เนินที่ดินเป็นดินเหนียวก็อาจปรับไปสู่การเลี้ยงปลาดุก ส่วนพื้นที่ลุ่มน้ำท่วมถึงก็ยังคงสภาพพื้นนาต่อไป

การปรับตัวไปสู่การผลิตเพื่อการค้า โดยการพัฒนาไปสู่การผลิตที่หลากหลาย แต่ยังคงสภาพของการผลิตด้านการเกษตร เป็นปรากฏการณ์สำคัญที่ชี้ให้เห็นว่า อดีตมีผลปรากฏการณ์ในสังคมปัจจุบัน (social construct) ที่เกษตรกรไม่สามารถละทิ้งวิถีชีวิตของการเป็นชาวนา ที่มีการทำนาเป็นวิถีของชีวิต ดังนั้นการดำรงพื้นที่นาไว้จึงเป็นสิ่งที่พบได้จากเกษตรกรในทุกอาชีพที่มีปรับเปลี่ยนการผลิตจากการทำนาที่มีมาแต่เดิม ไปสู่การผลิตรูปแบบอื่น เช่น การเลี้ยงปลาดุก การเลี้ยงเป็ด การทำสวนไม้ผล ซึ่งเกษตรกรส่วนใหญ่ยังคงสงวนพื้นที่บางส่วนไว้สำหรับทำนาอยู่เพื่อความมั่นคงทางการผลิต นอกจากนั้นการปรับเปลี่ยนรูปแบบการผลิตนี้มิได้มุ่งเน้นที่ตัวเงินเพียงอย่างเดียวแต่จะเห็นได้ถึงความพยายามในการใช้ศักยภาพมนุษย์ (ตามความคิดของ Karl Marx) ในการตอบสนองความต้องการต่อพลังอำนาจของมนุษย์ในการจัดการกับธรรมชาติ การควบคุมการผลิต เพื่อให้ได้ผลผลิตที่มีลักษณะเฉพาะ (unique product) ดังจะเห็นได้อย่างชัดเจนในการดำเนินการจัดการของกลุ่มปลาดุก ที่ได้พยายามสร้างเงื่อนไข ที่จะทำให้ กระบวนการของการผลิต (work) ทั้งด้านการจัดระบบการเลี้ยงปลา และ การเคลื่อนไหวที่มีวัตถุประสงค์ (activity) เช่น การจัดระบบนำเข้าอาหารและสิ่งจำเป็นอื่นๆในการเลี้ยงปลา ให้เกี่ยวข้องกับการสร้างผลผลิตที่มีลักษณะเฉพาะ ให้มากที่สุด และการจัดระบบเกี่ยวกับตลาดที่รับซื้อปลา ซึ่งจะสะท้อนให้เห็นถึง รูปของการวางแผนการผลิต การคาดคะเนแนวโน้มตลาด ตลอดจนการเลือกและกำหนดวิธีการเพื่อบรรลุเป้าหมายในการผลิต

ปัจจัยสำคัญที่ทำให้การปรับตัวของชุมชนหมู่บ้านแห่งนี้เป็นไปได้ นอกจากลักษณะเฉพาะของสภาพพื้นที่ทางภูมิศาสตร์ที่มีพื้นที่เหมาะแก่การเกษตร มีแหล่งน้ำที่สมบูรณ์แล้ว การมีผู้นำที่เคยมีประสบการณ์ในด้านการค้าขาย และการได้เรียนรู้จากประสบการณ์ที่ต้องไปทำงานนอกชุมชน ซึ่งจะเห็นได้ชัดในกรณีของผู้นำกลุ่มปลาดุก และผู้นำชุมชน โดยในส่วนของผู้นำกลุ่มปลาดุกจะสะท้อนให้เห็นถึงความพยายามแสวงหาความรู้ในการที่จะจัดการกับธรรมชาติของปลาดุกซึ่งเป็นเรื่องใหม่ที่ไม่เคยเรียนรู้มาก่อน โดยได้พยายามศึกษา ค้นคว้าทดลองการมีพื้นความรู้ ความสามารถในการสังเกต วิจัยทดลอง ประกอบการความไม่ย่อท้อ ไม่ยอมแพ้ และมีความพยายามที่ปรับเปลี่ยนไปเรื่อย ๆ ประกอบกับเป็นผู้ที่มีทุนในการดำเนินการสูง ทำให้สามารถที่จะต่อสู้กับความผิดพลาดล้มเหลวที่เกิดขึ้นได้ โดยช่วงเวลาแห่งการทดลองนี้ใช้ช่วงเวลายาวนานถึง 3 ปี ยิ่งไปกว่านั้นการดำเนินการจัดการเรื่องปลาดุกนี้เป็นการติดต่อการค้ากับบริษัทค้าอาหารปลาซึ่งเป็นการติดต่อกับพ่อค้าในเชิงธุรกิจ ทำให้ความไว้วางใจในการดำเนินการ

แตกต่างจากการดำเนินการติดต่อกับหน่วยงานราชการ ทำให้การดำเนินการตั้งอยู่บนฐานที่ไม่พลีพลามค่อยเป็นค่อยไป ซึ่งส่งผลให้เกิดการเรียนรู้ที่แท้จริง แม้ว่าผู้นำกลุ่มปลาดุกจะใช้ความรู้ที่ได้ในการจัดการการดำเนินการการผลิตและการตลาดในกลุ่มปลาดุกแบบเบ็ดเสร็จ ซึ่งสมาชิกภายในกลุ่มให้การยอมรับเนื่องจากความรู้ที่สะสมในตัวผู้นำนั้นเป็นสิ่งที่ไม่มีสมาชิกคนใดปฏิเสธได้

สำหรับกรณีผู้นำชุมชนนั้น จะเห็นถึงความพยายามในการดำเนินการให้เกิดการหลอมรวมหมู่บ้านต่างๆ ให้มีความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน โดยการเปิดให้มีการช่วยกันคิด ช่วยกันทำ และลงมือปฏิบัติเป็นตัวอย่าง จนสามารถนำชุมชนชนะการประกวดหมู่บ้านได้ถึงในระดับอำเภอ จังหวัด และระดับเขต ซึ่งการผลักดันในส่วนนี้เป็นสิ่งที่นำมาซึ่งความภาคภูมิใจของสมาชิกในชุมชน ขณะเดียวกัน ผลตอบแทนจากการประกวดหมู่บ้านในรูปของตัวเงินก็สามารถนำกลับมาพัฒนาชุมชน และชื่อเสียงของชุมชนที่ได้รับจากการประกวดก็เป็นปัจจัยที่ทำให้ได้รับความสนใจและเข้ามาร่วมกันพัฒนาจากภาครัฐมากขึ้น

ยิ่งไปกว่านั้นการดำเนินการผลิตเพื่อการค้าในกลุ่มอาชีพต่างๆ ที่มีความหลากหลาย เป็นการสร้างความผูกพันของคนในกลุ่มอาชีพเดียวกันและระหว่างอาชีพที่มีความสัมพันธ์พึ่งพากัน เช่น การทำนากับ การเลี้ยงเป็ดไข่ ที่เกิดจากการเรียนรู้ร่วมกัน การเผชิญปัญหาและแก้ปัญหาร่วมกัน นอกจากนั้นกลุ่มอาชีพต่างๆที่เกิดขึ้นในชุมชนยังเป็นปัจจัยสำคัญที่ก่อให้เกิดงาน และการจ้างงานในชุมชนซึ่งเป็นเงื่อนไขที่ทำให้สามารถดึงคนกลับเข้าสู่ชุมชนได้มากขึ้น และเมื่อมีงานเพิ่มขึ้นในชุมชน รายได้ของคนในชุมชนก็ดีขึ้น ส่งผลให้เศรษฐกิจภาพรวมของชุมชนดีขึ้นตามลำดับ และเป็นปัจจัยที่ทำให้ชุมชนเกิดศักยภาพในการช่วยเหลือพัฒนาบริการสาธารณะในชุมชนให้มีประสิทธิภาพมากขึ้น เช่น ชาวบ้านร่วมกันบริจาคเงินเพื่อสร้างสถานีอนามัย หรือการให้เงินช่วยเหลือแก่โรงเรียน ซึ่งมีผลต่อการพัฒนาคุณภาพชีวิตให้กับเด็กและเยาวชน ตลอดจนสมาชิกของชุมชนซึ่งเป็นพลังของชุมชนต่อไป ความสัมพันธ์ในลักษณะนี้จึงเป็นความสัมพันธ์ที่ส่งผลกระทบย้อนกลับไปมาซึ่งกันและกัน (Dialectic) ความเข้มแข็งในส่วนของคนในชุมชนและการผลิต จะส่งผลให้เกิดความเข้มแข็งในส่วนของการบริการสาธารณะ เมื่อการบริการสาธารณะเป็นไปได้และเอื้อประโยชน์ต่อชุมชนก็ส่งผลย้อนกลับสู่ประชาชนกลับไปกลับมาอย่างต่อเนื่อง

การเลือกกลยุทธในการพัฒนาของชุมชนหมู่บ้านแห่งนี้ แม้ว่าจะเกิดจากการเปิดรับเอาความรู้ข้อมูลข่าวสารจากภายนอกชุมชน ซึ่งทำให้ต้องมีการพึ่งพิงส่วนอื่นๆของสังคม เช่น การพึ่งพิงตลาด ความรู้และนวัตกรรมต่างๆ จากภายนอก แต่จากการปรับตัวเพื่อแก้ และเผชิญปัญหาโดยการรวมกลุ่มเช่น กลุ่มปลาดุก เป็นการแสดงให้เห็นถึง ความพยายามในการใช้พลังอำนาจของมนุษย์ในการจัดการ โดยมีความรู้ ฐานคิดที่มีชุมชน หรือกลุ่มเป็นศูนย์กลาง ทำให้มีวิธีคิดที่มองชุมชน หรือ กลุ่มเป็นโครงสร้างหลักและจัดการให้กลุ่ม หรือชุมชน สามารถอยู่ได้อย่างอิสระคือสามารถกำหนดทิศทางของตนเองได้ สามารถมีส่วนมีเสียงในการดำเนินภารกิจได้อย่างเท่าเทียมกับส่วนอื่น ๆ ของสังคม

องค์ความรู้เรื่องความเข้มแข็งของชุมชน
: จากปรากฏการณ์สู่ทฤษฎีฐานราก

เอกสารหมายเลข 3

สร้างชุมชนเข้มแข็งบนฐานการผลิตข้าวเพื่อการค้า
: ศึกษากรณีความร่วมมือระหว่างชุมชนกับองค์กรพัฒนาเอกชน

โดย : ผศ.ดร.สุธวุฒิ ปัดไธสง / รศ.ดร.นภาภรณ์ หะวานนท์
ศศิธร ศิริประเสริฐกุล

โครงการพัฒนาดัชนีความเข้มแข็งของชุมชน
ปริญญาเอกพัฒนศึกษาศาสตร์
บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ
โดยการสนับสนุนของ สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย

ความนำ

ประเทศไทยได้พัฒนาประเทศตามแนวทางการสร้างความทันสมัยอย่างจริงจัง มานับเวลาไปน้อยกว่ากึ่งศตวรรษ อุดมการณ์กระบวนการพัฒนานี้แพร่หลายไปทั่วทุกพื้นที่ของประเทศในแง่ของการสร้างความเป็นเมืองอันเป็นการเปลี่ยนระบบนิเวศจากความเป็นป่าชนบท ทุ่งนา ให้กลายเป็นชุมชนเมือง เปลี่ยนแปลงระบบเกษตรกรรมซึ่งผลิตเพื่อบริโภคอย่างเพียงพอ ไปเป็นการทำเกษตรกรรมแบบการค้า เปลี่ยนระบบการผลิตที่ใช้แรงงานคนและสัตว์ มาเป็นการใช้เครื่องจักร เน้นค่านิยมของการใช้ความสามารถของบุคคลมากกว่าความสัมพันธ์ส่วนตัว มีการจัดองค์กรที่มีประสิทธิภาพ ระบบการเมืองมีความมั่งคง กฎหมายมีความเป็นสากล เชื่อถือได้ มีความเท่าเทียมทางการศึกษา ประชาชนมีเสรีภาพในการรับฟังข้อมูลข่าวสาร ซึ่งจากอุดมการณ์การพัฒนาแบบดังกล่าวได้กลายเป็นการวางแผนเพื่อปฏิบัติอย่างเป็นทางการเมื่อ พ.ศ. 2504

ในความเป็นจริงแม้ไม่มีการวางแผนเพื่อพัฒนาประเทศไปสู่ความทันสมัยดังกล่าว ประเทศไทยก็ดำเนินการพัฒนาประเทศตามแนวทางนี้มานานแล้ว โดยเฉพาะอย่างยิ่งการเปิดประเทศเพื่อการค้ากับต่างประเทศด้วยการทำสัญญาเบาวริ่งเมื่อปี 2398 (กำชัย ลายสมิต, 2533 : 67) ซึ่งประเทศไทยเราได้ค้าข้าวไปยังต่างประเทศเพื่อนำเงินมาลงทุนและพัฒนาอุตสาหกรรม พร้อมกับมีการลงทุนด้านโครงสร้างพื้นฐานด้วยการกู้ยืมเงินจากองค์กรระหว่างประเทศเพื่ออำนวยความสะดวกต่าง ๆ ไม่ว่าจะเป็นไฟฟ้า ประปา โทรศัพท์ การโทรคมนาคม หรือการสื่อสารอื่น ๆ และเมื่อขบวนการพัฒนาประเทศตามแนวทางดังกล่าวทวีความเข้มแข็งมากขึ้น ก็มีความจำเป็นต้องอาศัยเงินตรามากขึ้นเป็นเงาตามตัว ซึ่งที่มาของเงินตราที่สำคัญมีสองทางคือ จากการขายสินค้าและจากการกู้ยืมดังกล่าวแล้ว ทั้งนี้ประเทศไทยเลือกทำทั้งสองทาง สำหรับการขายสินค้า แน่นอนที่สุดว่าสินค้าอุตสาหกรรมในยุคแรก ๆ ของการเริ่มพัฒนานั้นมีการส่งออกน้อย ที่เป็นแหล่งรายได้จริง ๆ คือ สินค้าเกษตร เช่น ข้าว ข้าวโพด ปอ มันสำปะหลัง เป็นต้น สินค้าที่สำคัญของไทยคือข้าว (กำชัย ลายสมิต , 2535 : 69) ไทยเป็นประเทศที่ส่งข้าวออกขายต่างประเทศมากเป็นอันดับหนึ่งของโลกและข้าวเป็นสินค้าสำคัญเพราะตลาดโลกต้องการ แต่อย่างไรก็ตามโดยธรรมชาติของสินค้าทางการเกษตรจะมีราคาไม่สูง และไม่มีอำนาจต่อรองในตลาดเหมือนสินค้าประเภทอุตสาหกรรมหรือเทคโนโลยี ฉะนั้นประเทศไทยจึงไม่รวยหรือมีรายได้มากนักจากการขายข้าว และเมื่อข้าวกลายเป็นสินค้าหลักซึ่งค้าขายในตลาดทุนนิยม ย่อมเป็นธรรมดาที่กระบวนการปลูกข้าวซึ่งเป็นการผลิตสินค้าของชาวนาไทย จะถูกผลักให้เข้าไปในระบบการค้าแบบทุนนิยม

ดังนั้นในระบบการผลิตข้าวของชาวนาไทยจึงต้องเผชิญกับระบบทุนนิยมอย่างหลีกเลี่ยงไม่ได้

การผลิตข้าวของชาวนาไทย เป็นทั้งกระบวนการที่อยู่ภายใต้โครงสร้างของสังคมไทย อันเป็นสังคมที่ยึดความทันสมัยเป็นแนวทางในการเปลี่ยนแปลงหรือการพัฒนา และเป็นระบบการผลิตที่อยู่ในโลกทุนนิยม

การผลิตข้าวซึ่งเป็นความสามารถและความชำนาญที่ชาวนาไทยมีมาตั้งแต่อดีต ซึ่งแต่เดิมเป็นการทำนาเพื่อพอเพียงต่อการบริโภคในแต่ละปี ครั้นต่อมาสังคมไทยได้เปลี่ยนแปลงมาสู่ยุคสมัยใหม่ที่มุ่งผลิตข้าวอย่างมากออกสู่ตลาดโลก ทำให้มีการปลูกข้าวเพื่อขายซึ่งมีความต้องการมากกว่าเดิมด้วยปริมาณ 2 หรือ 3 เท่า เมื่อความต้องการเป็นเช่นนี้ กระบวนการผลิตข้าวต้องอาศัยเทคโนโลยีมาช่วยในการผลิต เช่น มีการเปลี่ยนพันธุ์ข้าวที่ให้ผลผลิตสูง (ต่อไร่) การใช้ปุ๋ยเพื่อข้าวงอกงาม รวงโต จะได้ปริมาณข้าวมาก มีการใช้ยาฆ่าแมลงหรือปราบศัตรูข้าว ซึ่งแน่นอนว่าการเพิ่มประสิทธิภาพการผลิตนี้ต้องมีการเพิ่มการลงทุนในการผลิตข้าวตามมามากพอสมควร

ดังได้กล่าวแล้วว่าการผลิตข้าวเพื่อการค้าของชาวนาไทยเกี่ยวข้องกับระบบทุนนิยมคือ เมื่อชาวนาผลิตข้าวแล้วเกิดมูลค่าส่วนเกินโดยการนำไปสู่ระบบการแลกเปลี่ยนหรือการตลาดมีพ่อค้าคนกลาง เช่น เจ้าของโรงสี หรือตัวแทนโรงสี ซึ่งเป็นเจ้าของเทคโนโลยีที่เปลี่ยนข้าวเปลือกเป็นข้าวสารอันเป็นการลงทุนเพื่อเพิ่มมูลค่าอีกทอดหนึ่ง (ผลิตอีกขั้นตอนหนึ่ง) เป็นผู้รับซื้อข้าวเปลือกจากชาวนา แต่โดยธรรมชาติของนายทุนย่อมต้องลดต้นทุนให้มากที่สุดนั่นคือ การรับซื้อข้าวด้วยราคาถูกนั่นเอง คำถามที่เกิดขึ้นตรงนี้คือ ทำไมนายทุนหรือพ่อค้าคนกลางจึงสามารถกดราคาข้าวหรือซื้อข้าวจากชาวนาในราคาถูกได้ คำตอบน่าจะมีอยู่สองประการด้วยกันคือ ประการแรก นายทุนหรือเจ้าของโรงสีเป็นเจ้าของเทคโนโลยีการแปรรูปข้าวเปลือกเป็นข้าวสาร และประการที่สอง นายทุนสามารถจัดการหรือบริหารตลาดข้าวต่างประเทศ ซึ่งเป็นกระบวนการที่มีผลประโยชน์ที่เต็มไปด้วยกลไกซับซ้อนมากจนเกินความสามารถของชาวนาจะเข้าไปจัดการได้ด้วยตนเอง

ชาวนาไทย ตกอยู่ในภาวะจำยอม ขายข้าวในราคาที่ฝ่ายโรงสีหรือนายทุนเป็นผู้กำหนดหรือให้ราคาตลอดมา ถึงแม้บางครั้งชาวนาจะขายข้าวขาดทุนก็ต้องยอม มิฉะนั้นจะไม่มีเงินไปใช้หนี้สินรวมทั้งดอกเบี้ยเงินกู้ที่ไปกู้ยืมมา หากเก็บข้าวไว้รอขายตอนราคาดีก็ทำไม่ได้เพราะไม่มีที่เก็บข้าว ซึ่งนับได้ว่าระบบการค้าแบบทุนนิยมได้แทรกเข้าไปในวิถีชีวิตชาวนาอย่างเต็มที่แล้ว แต่ในบางชุมชนชาวนายังมีทางออกโดยสามารถดำรงชีพให้พออยู่รอดได้ ด้วยการผลิตข้าวออกสู่ตลาดทั้งภายในประเทศและต่างประเทศ หรือลดการเอาเปรียบจากนายทุนลงไปได้ระดับหนึ่ง โดยมีกลไกของชุมชนเป็นปัจจัยในอันที่จะทำให้ชุมชนมีอำนาจในการต่อรองกับระบบทุนนิยมที่เอาเปรียบชาวนาได้ ซึ่งถือได้ว่า การเกิดกลไกนี้เป็นกระบวนการสร้างความเข้มแข็งให้กับชุมชน

กระบวนการวิจัยนี้มีวัตถุประสงค์เพื่อ ศึกษาความสามารถในการสร้างความเข็มแข็งของชุมชนโดยการมีกลไกทางสังคมที่มีอำนาจต่อรองกับระบบทุนนิยม ที่ชาวบ้านซึ่งมีการทำนาเป็นอาชีพหลักหรือการปลูกพืชเชิงเดี่ยวตามระบบโครงสร้างการผลิตตามความทันสมัย ที่มีการจำแนกความแตกต่างทางโครงสร้างเพื่อก่อเกิดความเชี่ยวชาญด้วยการผลิตข้าว อันเป็นกระบวนการเพิ่มผลผลิตด้วยเทคโนโลยีสมัยใหม่ เป็นกระบวนการบูรณาการชุมชนให้มีความเป็นหนึ่งเดียวด้านการผลิตข้าวเพื่อส่งไปขายยังตลาด สามารถนำรายได้กลับมาสู่ชุมชน กระบวนการบูรณาการนี้เป็นการยึดมั่นในหลักการของชาวบ้านที่ไม่ยอมเสียเปรียบนายทุน เป็นกระบวนการที่มีพลัง เกิดจิตสำนึกของการถูกเอาเปรียบจากนายทุนแล้วดำเนินการต่อสู้ร่วมกัน ด้วยการตั้งโรงสีในรูปแบบสหกรณ์ของชมรมรักษ์ธรรมชาติอันเป็นปรากฏการณ์สำคัญที่เกิดขึ้นในหมู่บ้านของอำเภอกุดชุม จังหวัดยโสธร

ดังนั้นจึงเป็นที่น่าสนใจว่า ในประการแรก อะไรคือเงื่อนไขสำคัญที่ทำให้ชุมชนสร้างกลไกที่ทำให้ชุมชนเข้มแข็งได้ ประการที่สอง กลไกทางสังคมดังกล่าวมีกระบวนการสร้างความเข้มแข็งอย่างไรหรือดำเนินหน้าที่ของตนอย่างไร จึงทำให้บรรลุเป้าหมาย และประการที่สาม ชุมชนมีทรัพยากรอะไรบ้างที่เป็นพลังสำคัญที่เอื้อให้ชุมชนสามารถทำให้กลไกทางสังคมดำรงอยู่ได้

วิธีการศึกษา

การสัมภาษณ์คือ การสนทนาแบบมีเป้าหมาย เพื่อจะนำมาซึ่งข้อมูลการเปลี่ยนแปลงจากอดีตถึงปัจจุบันในเชิงประวัติศาสตร์ชุมชนด้วยมุมมองของคนในชุมชน ซึ่งประกอบด้วยความคิด ความเชื่อ ทัศนะ และประสบการณ์ในการดำเนินชีวิตนั้น โดยในการสอบถามจะใช้ข้อมูลตามแนวคำถามที่สร้างเตรียมไว้ล่วงหน้าก่อนเข้าชุมชน ซึ่งทำให้การสัมภาษณ์ในแต่ละประเด็นเป็นไปอย่างละเอียดและครอบคลุมปรากฏการณ์ที่เกิดขึ้นในชุมชน รวมทั้งการไปสังเกตการปลูกข้าวและการดำเนินการของโรงสีภายในชุมชน

ในการสัมภาษณ์ระดับลึกเช่นนี้จะระมัดระวังเรื่องการถามนำ การแสดงความคิดเห็นส่วนตัวของผู้วิจัย ตลอดระยะเวลา 2–3 ชั่วโมง ในการสัมภาษณ์ผู้ให้ข้อมูลหลักนั้นการสนทนาจะเป็นไปแบบเป็นกันเอง มีการซักถามโต้ตอบและทำความเข้าใจในแต่ละประเด็นให้ตรงกัน โดยใช้การบันทึกเสียงเพื่อให้สามารถเข้าถึงข้อมูลได้อย่างละเอียดภายหลังการสัมภาษณ์แล้ว ได้มีการสัมภาษณ์ผู้ให้ข้อมูลหลักจำนวนรวม 25 คน ดังมีรายละเอียดดังนี้

เจ้าอาวาส	1 รูป
ผู้นำนักพัฒนาองค์กรเอกชน เจ้าหน้าที่โรงสี	3 คน

ผู้นำชุมชน / สมาชิก อบต.	5 คน
ชาวบ้านผู้ทำเกษตรอินทรีย์ และทำนาสวนผสม	10 คน
หัวหน้าสถานีอนามัย / หมอยาพื้นบ้าน / เจ้าหน้าที่ศูนย์สุขภาพ	3 คน
ผู้ช่วยอาจารย์ใหญ่ และกรรมการโรงเรียน	3 คน

การดำรงอยู่ของหมู่บ้านโรงสีสมัยก่อนเข้าสู่ยุคปลูกข้าวเพื่อขาย

ในยุคแรกๆที่มีการรวมตัวกันเป็นหมู่บ้าน การจับจองที่อยู่อาศัยร่วมกัน และการทำนานั้นเป็นไปเพื่อการบริโภคมากกว่าเพื่อเหตุผลอื่นใด การทำนาจะมีประมาณครอบครัวละ 5-10ไร่ ป่ายังมีความอุดมสมบูรณ์ ดินดี ปลูกผักเจริญงอกงามดี มีกินเพียงพออย่างไม่อดอยาก สำหรับที่ดินทำกินก็ไปจับจองกันเอาเอง สภาพที่ดินผสมกันระหว่างที่นา ที่ดอน และที่ป่า สมัยนั้นยังไม่มีการจัดตั้งเรื่องเอกสารสิทธิ ใครอยากทำนาตรงไหนก็ไปถางป่าให้เตียนแล้วปั้นคันนา เพื่อให้น้ำฝนขังได้ก็ทำนาปลูกข้าวได้แล้ว ซึ่งทุกคนรู้กันได้โดยปริยายว่าตรงไหนเป็นเขตนาของใคร ไม่ต้องมีเอกสารสิทธิ ซึ่งเป็นใบผ่านการรับรองกรรมสิทธิจากรัฐ

การทำมาหากิน

ยุคแรกที่มาอยู่ในชุมชนนี้ ชาวบ้านอาศัยการทำมาหากินเพื่อดำรงชีพโดยอาศัยธรรมชาติมากอาหารการกินนอกจากทำนาไว้กินข้าวแล้วก็อาศัยพืชผักหรืออาหารจากป่า เช่น สัตว์ต่าง ๆ ก็เข้าไปจับมาเป็นอาหาร เมื่อก่อนอาหารเหล่านี้มีอย่างเพียงพอ

แหล่งน้ำ ในการทำนาจะอาศัยน้ำฝนซึ่งเป็นไปตามระบบธรรมชาติคือปีละหนึ่งครั้ง สำหรับแหล่งน้ำเมื่อก่อนมีความอุดมสมบูรณ์มาก จะมี *น้ำคำ* ซึ่งหมายถึงน้ำไหลเป็นร่อง ผ่านหมู่บ้านใดก็เรียกเป็นชื่อหมู่บ้านนั้นเช่น ร่องแดง ร่องคำกล้า ตามหัวนามี *น้ำสร้างบ่อน้อย* หมายถึง น้ำบ่อเล็กซึ่งชาวบ้านขุดไว้ใช้ดื่มระหว่างทำนา เพื่อจะได้ไม่ต้องไปหาดื่มตามห้วย สำหรับแหล่งน้ำที่ลึกมากกว่าห้วยจะเรียก *ลำโพง* จะนำมาใช้รดผักเช่นหอม กระเทียมที่ปลูกไว้บริโภค ส่วนน้ำกินน้ำใช้ตามบ้านเรือน ชาวบ้านจะขุดบ่อเป็นธรรมชาติจากใต้ดิน บ้านละประมาณ 5–10 บ่อ

แหล่งอาหาร แหล่งอาหารสมัยก่อนคือไปหาในป่าและทุ่งนา สภาพป่ายังอุดมสมบูรณ์มีสัตว์ที่เป็นอาหารได้ยังคงอยู่จำนวนมาก เช่น หมูป่า กระต่าย ไก่ป่า กวาง

นอกจากป่าแล้ว แหล่งอาหารที่สำคัญอีกแหล่งหนึ่งคือห้วย หนอง คลอง บึง ไปทอดแหจับปูปลามากินกันได้เพราะมีอยู่เยอะ คนสมัยก่อนจับกบ จับเขียดกันได้มากไม่ต้องไปซื้อ และจะชุกชุมมากในเดือนหก เมื่อเอากะไต้ส่องไปเพื่อจับตอนกลางคืนจะเห็นกบกระโดดไปมามากมาย ในห้วยมีปลาชุมมากขนาดลงน้ำจะมีปลาว่ายเข้ามาในผ้าเอง แต่ถ้าเอาเบ็ดไปปัก ปัก 10 หลัง (คัน) ก็ได้ปลามาทุกหลัง ทั้งนี้เนื่องจากตามธรรมชาติมีแหล่งเพาะพันธุ์ปลาตามเหง้าไม้ มีที่อยู่อาศัย

ของปลาตามกอไผ่ ในหนองลึก ๆ ภาษาอีสานเรียกว่า *วังลึก ๆ* ยิ่งมีปลาอยู่มาก ซึ่งเมื่อได้ของมาแล้วจะเอามาแต่พอกินและนำมาแบ่งกัน ส่งให้บ้านใกล้เรือนเคียง แต่ในสมัยนี้ได้ของมาเท่าใดก็ใส่ถุงขายเป็นเงินเป็นทองหมด

การสร้างบ้าน ชาวบ้านช่วยกันทำ ร่วมมือกัน สมัยก่อนไม่มีเลื่อยไม้เหมือนปัจจุบัน การแปรรูปไม้จะใช้ขวานเซาะให้เป็นร่อง แล้วล้มให้เป็นแผ่นเอามาทำเป็นขื่อแปประกอบเป็นบ้าน ไม่มีตะปูที่ยึดไม้ แต่จะใช้หวายมัดแทน ใช้หญ้าแฝกหญ้าคามุงหลังคา ใช้ไม่ไผ่ทำระแนง เอาไม้มาเจาะทำเป็นรางน้ำ หรือบางคนก็เอาไม้เป็นแผ่น ๆ มามุงเป็นหลังคาเหมือนการใช้กระเบื้องมุงในปัจจุบัน

การทอผ้า กางเกง เสื้อผ้าเครื่องนุ่งห่มทำใช้เองโดยการทอซึ่งมีทั้งฝ้ายและไหม ที่ชาวบ้านปลูกและเลี้ยงเองด้วยข้าวที่เหลือจากการบริโภค ซึ่งจะมีสีเหลืองแล้วนำมาทอผ้าเพื่อตัดเสื้อ กางเกงขาสั้นไว้ใส่ออกงาน ทำจากผ้าฝ้ายย้อมสีคราม สีมะเกลือ โดยไปจ้างตัด ซึ่งคนที่เป็นช่างตัดเสื้อมีน้อย บางทีในหมู่บ้านไม่มีก็ไปจ้างซึ่งอยู่อีกหมู่หนึ่ง แต่ค่าจ้างไม่แพง ตัวละไม่กี่สตางค์

การสานตะกร้า สานกระบุง สานแห เป็นภาชนะไว้ใช้ส่งของหรือบรรจุผลิตภัณฑ์ทางการเกษตร และเป็นเครื่องมือจับหรือหาปลา มีการสานกระบุง ตะกร้า ซึ่งใช้ไม้ไผ่สานเพื่อเป็นภาชนะใส่สิ่งของ ใส่ผลไม้ มีการสานครุหรือกระเฌอ โดยสานด้วยไม้ไผ่แล้วเอายางไม้มาทา ไว้ใช้เป็นภาชนะใส่น้ำ เวลาไปเอาน้ำมาจากบ่อก็ใช้ครุไปหาบน้ำมา

การทำนา ทำนาเป็นอาชีพหลัก เพราะคนต้องกินข้าวเป็นอาหารหลักแต่สมัยก่อนก็ทำนา เพียงเพื่อการบริโภคเท่านั้น นาที่ทำทีแรกก็มีการบุกเบิกจับจองมีนาโดยการถางป่า โค่นไม้ยืนต้นใหญ่ ๆ ออกแล้วทำการปั้นคันนาเพื่อให้สามารถกักเก็บน้ำได้ จากนั้นก็ทำการไถดิน ในตอนแรก ๆ ของการทำนาจะเริ่มด้วยการทำนาไร่ก่อน โดยใช้จอบหรือเสียบขุดดินเป็นหลุมแล้วหยอดเมล็ดข้าวเปลือกลงไป จากนั้นก็กอบดินเพื่อให้เมล็ดข้าวฝังอยู่ในดิน อันเป็นการป้องกันสัตว์กินเมล็ดข้าว เมื่อดินผ่านการทำนาไร่ไปครั้งหนึ่งแล้ว ครั้งต่อไปก็สามารถทำนาดำได้เพราะดินมีความร่วน เมื่อฝนตกลงมา มีน้ำฝนขังตามแปลงที่มีคันนาคั่นไว้ก็ทำการไถ แล้วก็ปักดำข้าวได้ ซึ่งเป็นการทำนาปีด้วยการปักดำ

การทำนาดำด้วยแรงงานสัตว์ไม่มีเครื่องจักร ชาวนาจะใช้ไถซึ่งทำด้วยไม้ที่มีผานไถสำหรับไถลงไปในดินเพื่อเปิดหน้าดิน ให้ดินพลิกตัว กอบเอาหญ้าและวัชพืชแล้วทิ้งไว้ หญ้าและวัชพืชก็จะตายในเวลาต่อมา

สำหรับพันธุ์ข้าวเป็นพันธุ์พื้นเมือง และมักปลูกข้าวเหนียว เพราะคนในชุมชนบริโภคข้าวเหนียว ส่วนข้าวจ้าวมีบ้างเล็กน้อยเอาไว้สำหรับทำขนมหรืออาหารบางประเภท เช่น ข้าวจ้าว

พันธุ์ข้าวเจ้าแดง ข้าวจ้าวลอย สำหรับพันธุ์ข้าวพื้นเมืองมีหลายสิบชนิด เช่น พันธุ์ข้าวมันตอ ข้าวมันปู ข้าวขาวเล็ก ข้าวขาวใหญ่ ข้าวนางนวล ข้าวดอป้องแย้ว เป็นต้น การจะเลือกปลูกพันธุ์อะไรนั้นมีปัจจัยที่เกี่ยวข้องคือ ระยะของข้าวสุกพอจะเกี่ยวได้ คือหากสุกเร็วเกินไปพร้อมกัน สำหรับครอบครัวหนึ่ง ๆ อาจเกี่ยวข้าวไม่ทัน เมล็ดข้าวลงดินหมด ฉะนั้น ชาวนาต้องเลือกพันธุ์ที่สุกไม่พร้อมกันและเลือกพันธุ์ที่เหมาะสมกับสภาพที่ดินในนาของตนเองอีกด้วย

ความสัมพันธ์ทางสังคม สมัยก่อนคนในชุมชนอยู่กันอย่างญาติพี่น้อง มีความสัมพันธ์ทางเครือญาติ นับถือกันทางสายเลือด คนมีความสัมพันธ์แบบใกล้ชิด เป็นพวกเดียวกัน เอื้อเฟื้อเผื่อแผ่ ช่วยเหลือเกื้อกูลกันสูง ตัวอย่างเช่น หญิงที่คลอดลูกใหม่ ๆ ยังอยู่ในช่วงอยู่ไฟ ชาวบ้านจะมีคติหรือความเชื่อว่า อาหารการกินจะกินอย่างไม่ระวังหรือกินตามใจไม่ได้ มิฉะนั้นอาจจะผิดอาหารถึงขั้นเจ็บป่วยคนอยู่ไฟจึงต้องงดเว้นอาหารหลายจำพวก ซึ่งถือเป็นอาหารแสลงเป็นอาหารต้องห้าม (ภาษาอีสานเรียก *ขะหล่ำ*) อาหารที่คนอยู่ไฟถูกจำกัดให้กินได้มีเฉพาะแค่ ปลา ข้าว และเกลือ ซึ่งหมายถึงของหายากนั่นเอง ชาวบ้านในหมู่บ้านหากรู้ว่าใครอยู่ไฟก็จะนำอาหารที่คนอยู่ไฟกินได้คือ ปลามาให้ เอามาแบ่งปันกัน ใครมีอะไรกินได้ก็เอามายื่นให้ นี่คือความเอื้อเฟื้อเกื้อกูลที่เกิดขึ้นในชุมชนสมัยก่อน นอกจากนี้ยังมีกิจกรรมที่ช่วยสร้างความสัมพันธ์ระหว่างคนในหมู่บ้านเช่น การลงข่วง เป็นการรวมตัวกันตามความสนิทสนมนั่งล้อมวงรวมกองไฟในตอนกลางคืน เป็นคุ้มหรือเป็นวง มีการเป่าแคน ดีดพิณ

ความเอื้อเฟื้อเกื้อกูลกันของคนในชุมชนสมัยก่อน อาจเนื่องจากความเป็นญาติพี่น้องแล้วยังเป็นเรื่องของการอยู่ร่วมกันในชุมชนหรือหมู่บ้าน ยังไม่มีคนภายนอกและวัฒนธรรมคนเมืองยังไม่ได้เข้าไปครอบงำ ระบบเศรษฐกิจแบบทุนนิยมไม่ได้เข้ามา คนจึงอยู่กันอย่างไม่เอาเปรียบกันและอำนาจรัฐก็ยังไม่เข้าไปแทรกแซงความเป็นอยู่ภายในหมู่บ้านชุมชนมากเหมือนปัจจุบัน *คนสมัยก่อน แม้แต่ตำรวจเขาก็ไม่อยากให้เข้าไปในหมู่บ้านของเขา*

คนสมัยก่อนจะพึ่งพากันได้ไม่ว่าจะเป็นคนรวยหรือคนจน ไม่มีการแบ่งชั้นวรรณะ เช่น คนรวยต้องพึ่งแรงงานคนจน การหาแรงงานไม่ใช่จ้างตามระบบแรงงานสมัยใหม่ที่มีอัตราค่าจ้างมาตรฐานรายวัน หากแต่มีวัฒนธรรมช่วยเหลือกันอยู่ เช่น การไปหาแรงงานไม่ใช่จ้าง แต่ให้เงินด้วย เช่นไปหาแรงงานคนจนมาทำนา ให้ค่าตอบแทนเป็นค่าจ้าง ไม่มีการขูดรีดเอาเปรียบค่าแรงงานคนจนคนรวยพึ่งพากัน

คนในชุมชนสมัยก่อนมีความสัมพันธ์กันบนพื้นฐานของการเคารพอาวุโส และเคร่งครัดในประเพณี ผู้อาวุโสหรือที่เรียกว่าคนเฒ่าคนแก่ซึ่งเป็นผู้ที่ประพฤติตนเป็นคนดี มีความสุจริตไม่เอาเปรียบคนอื่น ไม่ลักขโมย เป็นคนเข้าวัดเข้าวามีศีลธรรม ผู้อาวุโสดังกล่าวจะได้รับความเคารพ

จากคนทั่วไป ตามปกติคนเฒ่าคนแก่โดยทั่วไปก็ได้รับความเคารพนับถืออยู่แล้ว แต่ถ้าหากเป็นคนเคยบวชเรียนหรือมีความรู้สูง หรือเป็นคนที่มีบทบาทเป็นผู้นำ เช่น ผู้ใหญ่บ้าน ที่คัดเลือกกันเอง ยิ่งจะได้รับความเคารพนับถือจากชาวบ้านมากยิ่งขึ้น

ผู้อาวุโสมีบทบาทสำคัญประการหนึ่งในชุมชน คือ หากเกิดกรณีพิพาทหรือทะเลาะขัดแย้งกันจะไปเอาคนเฒ่าคนแก่ที่มีผู้เคารพศรัทธามาช่วยตัดสิน และผลการตัดสินก็ได้รับการยอมรับเป็นที่พอใจของทั้งสองฝ่ายเนื่องจากมีการพิสูจน์ความจริงอย่างตรงไปตรงมาและเปิดเผย เช่น กรณีควายไปกินข้าวในนาคนอื่น ผู้อาวุโสก็จะพาเจ้าควายและเจ้าของนาไปดูข้าวที่ควายกินว่ากินจริงหรือไม่ กินอย่างไร กินมากน้อยแค่ไหน เสียหายอย่างไร แล้วจึงมาตัดสินความเสียหายที่เกิดขึ้นว่าเป็นอย่างไร ต้องจ่ายค่าเสียหาย เสียค่าปรับหรือไม่ ซึ่งอาจเสียค่าปรับแค่ 10 บาท 12 บาท หรือ 5 บาท 2 บาท แล้วแต่ความเหมาะสมตามความเสียหายหนักเบาแตกต่างกันไป หรือกรณีบ่าวสาวผิดต่อกันล่วงเกินกัน หรือนักเลงชกต่อยตีกันด้วยกำปั้น

คนในชุมชนสมัยก่อนเคร่งครัดหรือยึดมั่นในประเพณี เชื่อฟังคำสั่งสอนของพ่อแม่ เช่น สมัยก่อนหญิงสาย หากไปดูงานหรือดูมหรสพ ไปฟังหมอลำ หากพ่อแม่ไม่ได้ไปด้วยจะไม่ได้รับอนุญาตให้ไป คนหนุ่มสาวหากชอบพอกัน เรียกว่า แอ่วสาว ผู้ชายไปบ้านผู้หญิง ไปนั่งคุยต้องมีพ่อแม่นั่งอยู่ด้วย ผู้หญิงสาวต้องนั่งติดกับแม่ และเวลาคุยหากเป็นกลางคืนต้องจุดไต้แล้วให้พ่อแม่ออกมาอยู่ข้างนอก กล่าวได้ว่า สมัยก่อนมีความพิถีพิถันมากในเรื่องนี้

นอกจากนี้ คนในชุมชนสมัยก่อนยังมีความเชื่อหรือนับถือผี เช่น ผีปู่ตาที่อยู่ตามป่า คอยรักษาป่า ใครไปตัดต้นไม้โดยไม่บอกหรือขออนุญาตจากผีไม่ได้ ซึ่งเรื่องนี้เป็นความเชื่อที่ทำให้คนในชุมชนมีความสัมพันธ์กับทรัพยากรธรรมชาติแบบไม่ทำลายหรือเอามาใช้มากเกินไป เป็นการสอนให้คนตระหนักและอ่อนน้อมต่อธรรมชาติ ต้องรู้จักเคารพธรรมชาติด้วยการขออนุญาต และเมื่อเป็นเช่นนี้แล้วคนจะเอาทรัพยากรเช่นไม้มาไม่มาก เพราะหากเอามามากป่าอาจหมด ซึ่งจะเป็นการทำลายที่สิงสถิตของผีป่า อาจถูกลงโทษทั้งชุมชนได้

ระบบการแลกเปลี่ยน การแลกเปลี่ยนในชุมชนจะมีการแลกเปลี่ยนสิ่งของกับแรงงาน อันเป็นการแลกเปลี่ยนที่เกี่ยวข้องกับความเป็นอยู่หรือการดำรงชีวิต คือเป็นการแลกเปลี่ยนสิ่งของเพื่อสนองความต้องการในสิ่งที่ตนเองไม่มี เช่นการแลกเปลี่ยนระหว่างยาสูบกับแก่นคูนเคี้ยวหมาก หรือเอายาสูบไปแลกกับปลาร้า หรือเอายาสูบไม่แลกผัก สมัยก่อนการสนองความต้องการเหล่านี้จะไม่ใช้เงินตราเป็นสื่อกลางสำหรับการแลกเปลี่ยน คือไม่มีการซื้อขายนั่นเอง

ในกรณีซึ่งฝ่ายหนึ่งไม่มีสิ่งของไปแลกกับอีกฝ่ายหนึ่ง ก็ใช้วิธีการยืม เช่น การยืมข้าว เมื่อผู้กู้ยืมทำนาได้ข้าวแล้วก็จะเอาข้าวไปคืน ซึ่งสมัยก่อนยืมเอามาก่อน ชาวบ้านจะไม่คิดดอก

การแลกเปลี่ยนแรงงาน ชาวบ้านเรียกว่าลงแขก ทุกคนคิดว่าไปช่วยกันทำงานจริง ไม่ได้คิดว่าไปแล้วจะได้กินอะไร การลงแขกอาจลงแขกทำนา ลงแขกปลูกบ้าน ลงแขกเลื่อยไม้เป็นต้น การหาแขกมาลงจะไปตามคนสนิท ไปไหว้วานกันมา

ระบบการประกันความพออยู่พอกิน จะเห็นได้ว่าการทำมาหากินหรือการดำรงชีพสมัยก่อนนั้น การอยู่กันแบบพอเพียงเพราะอาศัยทรัพยากรธรรมชาติที่อุดมสมบูรณ์ มีป่า มีอาหารที่สามารถไปเก็บหรือหามาจากป่า เช่น หมู่ป่า เห็ดหรือผัก หรือแม้แต่การทำนา ที่ดินก็มีความสมบูรณ์ แร่ธาตุที่เป็นอาหารพืชยังคงอยู่ ดินไม่จืดเหมือนปัจจุบัน มีระบบความมั่นคงของอาหารที่ได้รับการประกันจากการมีธรรมชาติที่อุดมสมบูรณ์เพราะคนมีจำนวนน้อย การบุกรุกทรัพยากรธรรมชาติไม่ค่อยมี คนอาศัยธรรมชาติอย่างเคารพตามระบบความเชื่อเรื่องผี ทำให้มีการพึ่งพิงธรรมชาติอย่างมีสำนึก

สภาพพื้นแผ่นดินยังเป็นป่า ที่นา ทุ่งหญ้าที่ใช้เลี้ยงสัตว์ซึ่งคนอาศัยใช้แรงงาน ในท้องไร่ท้องนา มีปู ปลา กบ เขียดเป็นอาหารการกิน ไปหามากินได้ เอามากินแล้วก็พอ หรือเอามาเฉพาะพอกิน ซึ่งเมื่อก่อนมีมาก คนอาศัยรวมกันในหมู่บ้านด้วยความสัมพันธ์กันแบบเอื้อเฟื้อเกื้อกูลกัน เพราะมีความเป็นญาติพี่น้องมีการช่วยเหลือแลกเปลี่ยนแรงงานที่อยู่บนความสัมพันธ์แบบดังกล่าว สังคมมีกลไกให้ความมั่นคงกับชีวิต เช่น หากมีคนอดข้าวจริงก็ขอกันกินได้ ไม่ว่าจะขอระหว่างคนในหมู่บ้านหรือไปขอที่วัด ซึ่งส่วนใหญ่คนอยากไปขอข้าวที่วัดกัน ดังเช่นท่านเจ้าอาวาสวัดกล่าวว่า *"ข้าวเขาเนี่ย ทุกวันนี้ข้าวเขาพอกินหมดทุกครอบครัวใช่ไหม อาตมาบวกเป็นพระก็ดี เป็นสามเณรก็ดีนะ เขามาขอข้าวกินช่วยนั้น มาขอข้าวกิน เอาตระกร้าเนี่ยมาขอข้าวกิน พอพระไปบิณฑบาตมาเขาก็มาขอข้าวกิน"*

ชุมชนอยู่อย่างพอเพียงต่อตนเอง เพราะในการผลิตไม่ได้ผลิตเพื่อการค้า หากผลิตเพื่อให้อยู่ได้ไม่ใช้เงินเป็นทรัพย์สินหลัก หากแต่ใช้นาไร่ ทรัพยากรธรรมชาติ หากใครมีทรัพย์สินเหล่านี้ก็ถือว่ามีคุณค่า ไม่ต้องมีเงิน ในการดำรงชีวิตความเป็นอยู่สมัยก่อนปัจจัยในการดำรงชีพหลาย ๆ อย่างเกิดขึ้นเอง เช่น ปลา หอย ปู ผักหรือเห็ด มีเพียงข้าวเท่านั้นที่คนผลิตขึ้นมาให้พอแก่การกิน จะมีเหลือบ้างก็อาจขายหรือให้ยืมกัน การขายข้าวสมัยก่อนจะขายเพื่อนำเงินไปซื้อของจำเป็นบางอย่างที่ชาวบ้านทำเองไม่ได้ เช่น ปลากระป๋อง ไส้กรอก ปลาทู ซึ่งหาไม่ได้ในหมู่บ้าน หรือขนมแห้งซึ่งคนในหมู่บ้านทำเองไม่เป็น แต่การขายข้าวจะน้อย เพราะจะขายแต่ละครั้งทำได้ลำบาก ต้องบรรทุกข้าวไปขายถึงเมืองยโสธรด้วยเกวียน ซึ่งต้องเดินทางกันถึง 2 วัน 2 คืน ราคาข้าวเปลือกสมัยก่อน 1 หมื่นเท่ากับ 12 กิโลกรัม มีราคาหกสลึง ต่อมาเป็นหมื่นละสามบาท

การศึกษา แต่เดิมก่อนที่รัฐจะเข้ามาจัดระบบการศึกษา การถ่ายทอดความรู้ของคนในชุมชนสอดคล้องอยู่ในวิถีชีวิตประจำวัน ซึ่งเป็นไปเพื่อการทำมาหากินและดำรงชีวิตได้ ส่วนใหญ่ได้แก่การทำนา การรู้จักสมุนไพรที่สามารถรักษาโรคได้ สมัยก่อนวัดเป็นแหล่งศึกษา เป็นศูนย์กลางทั้งการศึกษา การแพทย์ การตัดสินคดีความ แต่ต่อมาเมื่อสังคมพัฒนาขึ้น มีการแบ่งแยกงานกันทำและมอบอำนาจหน้าที่ในการจัดการด้านต่าง ๆ ให้สถาบันในสังคม เช่น สถาบันทางการศึกษาก็คือโรงเรียน และกำหนดแกนของความรู้จากส่วนกลางในรูปของหลักสูตร และมุ่งสอนวิชาการที่สอดคล้องกับการเปลี่ยนแปลงไปสู่ความทันสมัย ภาพของการสอนการทำมาหากินที่สอดคล้องไปในวิถีชีวิตเช่นการทำนา การจักสานเครื่องใช้จึงค่อย ๆ หายไปจากชุมชน แต่ไม่ว่าโรงเรียนจะสอนอะไรก็ตาม พ่อแม่ทุกคนก็อยากส่งลูกให้เรียนสูง ๆ เพื่อจะได้ไม่ต้องลำบากเป็นชาวนาเหมือนพ่อแม่ และเห็นว่าหากเรียนสูงก็จะเป็นการเปิดช่องทางในการเข้าสู่อาชีพได้กว้างขวางกว่า ดีกว่าและสบายกว่าการทำนาซึ่งยากลำบาก นอกจากนั้นการรับราชการยังทำให้ได้สวัสดิการที่ดีกว่าอีกด้วย ดังนั้นเด็กนักเรียนส่วนหนึ่งที่จบการศึกษามัธยมศึกษาปีที่ 6 ที่โรงเรียนในชุมชนนี้ จึงพยายามไปสอบเข้าเรียนที่โรงเรียนตำรวจ ทหาร ที่สอบไม่ติดก็เข้าทำงานในโรงสีของชุมชน

ความร่วมมือระหว่างชาวบ้านกับโรงเรียน เป็นไปในรูปแบบที่โรงเรียนเป็นผู้กำหนดกล่าวคือ ความร่วมมืออยู่ในระดับของการที่ชาวบ้านช่วยแรงในกิจกรรมงานประเพณีต่าง ๆ ที่โรงเรียนจัดขึ้น เช่น งานวันเข้าพรรษา ชาวบ้านจะมาช่วยกันทำกับข้าว ซื้อของ ขณะเดียวกันเวลาที่มีงานบุญหรือมีใครตายในหมู่บ้าน ครูโรงเรียนก็จะไปร่วมงานด้วย สำหรับความร่วมมือในระดับที่ต้องการให้ชาวบ้านช่วยกำหนดหลักสูตรการสอนนักเรียนนั้นไม่เกิดขึ้น นอกจากนั้นทางโรงเรียนก็มีความเห็นว่าไม่ควรมีการนำวิชาการทำนามาบรรจุไว้ในหลักสูตรของโรงเรียน เนื่องจากเด็กๆ ได้เห็นและได้ทำนากันทุกคนอยู่แล้ว ความร่วมมือที่โรงเรียนต้องการคือ ให้ชาวบ้านช่วยสนับสนุนผลผลิตทางการเกษตรเพื่อนำมาทำโครงการอาหารกลางวันให้เด็กนักเรียน ปัจจุบันโรงเรียนมีพื้นที่ 19 ไร่เศษ ที่สามารถปลูกไม้ยืนต้น เลี้ยงไก่ ปลูกผัก โดยเด็กนักเรียนช่วยกันทำเอง และนำผลผลิตมาเป็นอาหารกลางวันด้วย

เริ่มเข้าสู่ยุคทุนนิยม

ประมาณ พ.ศ. 2485 หลังสงครามโลกครั้งที่ 2 สิ้นสุดลง ได้เกิดวิกฤตเศรษฐกิจโลกขึ้น ในขณะเดียวกันก็เป็นการเปิดโอกาสให้เศรษฐกิจกระแสทุนนิยมเข้ามามีอิทธิพลมากขึ้นตามกระแสการเมืองโลกที่ประเทศอุตสาหกรรม อย่างเช่น สหรัฐอเมริกาเป็นฝ่ายได้เปรียบในการส่งสินค้าอุตสาหกรรมออกและขณะเดียวกันก็ต้องการวัตถุดิบเพื่อการผลิตจากประเทศต่างๆ ด้วย ประเทศต่างๆ

เริ่มมีความสัมพันธ์ภายใต้ระบบเศรษฐกิจแบบทุนนิยมระดับโลกอย่างลึกซึ้งมากขึ้น ผลกระทบจากระบบนี้ทำให้มีภาระภายในประเทศที่มีภาคเกษตรกรรมซึ่งอยู่ในเขตชนบทเริ่มมีความสัมพันธ์กับเมืองด้วยระบบทุนนิยมมากขึ้น นั่นคือ เมื่อเริ่มมีความต้องการสินค้าจากชนบท และขณะเดียวกันชนบทก็ต้องการสินค้าจากเมืองซึ่งเป็นสินค้าอุตสาหกรรม และเกษตรกรรมเริ่มมีการแลกเปลี่ยนเพื่อการดำรงชีพที่มีมติซับซ้อนขึ้น อันเป็นความต้องการแบบบริโภคสินค้าที่หลากหลายขึ้นตามวิวัฒนาการของสังคม หรือการเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นตามกระแสทุนนิยม นั่นคือความต้องการสินค้าของชาวชนบท นอกจากอุปกรณ์เครื่องมือยังมีจอบ เสียม มีด หรือผานไถแล้ว สินค้าอุปโภค เช่น น้ำตาล น้ำมันก๊าด พริก น้ำปลา กะปิ ปลาทู (เค็ม) อาหารประเภทปลาแห้ง เชือก เสื้อผ้าสำเร็จรูป (ของชาวนา)

การดำรงชีวิตแบบพึ่งพิงธรรมชาติเริ่มได้รับผลกระทบในเชิงของปริมาณการผลิตแต่ใน รูปแบบของกระบวนการผลิตยังเหมือนเดิม กล่าวคือ ยังพึ่งพิงธรรมชาติ ทำนาจากน้ำฝน อาศัยความอุดมสมบูรณ์ของดินที่มีอยู่เองไม่ต้องใช้ปุ๋ยหรือใช้ยาฆ่าศัตรูพืช หากแต่เพิ่มปริมาณการผลิตให้เหลือพอที่จะนำไปขายเพื่อนำเงินมาซื้อสินค้าจากเมืองได้ตามที่ต้องการ แต่การดำรงชีวิต ซึ่งเป็นการสร้างทางเลือกให้ชาวชนบทมีทางเลือกในการบริโภคมากขึ้น ทำให้มีโอกาสบริโภคสิ่งที่ชุมชนผลิตเองไม่ได้ เช่น น้ำตาล ปลาทู กะปิ และทำให้เกิดความสะดวกสบายมากขึ้น เช่น การซื้อเส้นด้ายมาทอผ้าเองแทนการปลูกฝ้ายแล้วปั่นเป็นเส้นด้าย

นี่คือการเริ่มดำรงชีวิตของชาวชุนชน ที่อาศัยสินค้าหรือเครื่องมือทำมาหากินจากภาคเมือง อันเป็นการเริ่มเดินทางเข้าสู่ระบบทุนนิยมของชาวชนบทหรือหมู่บ้านแห่งนี้

การเข้าสู่ระบบทุนนิยมสมัยใหม่

การวางแผนพัฒนาเศรษฐกิจแห่งชาติฉบับแรกในปี 2504 อันเป็นการปฏิบัติการระดับมหภาคเพื่อนำสังคมไปสู่ความเป็นอุตสาหกรรมนั้น ได้ส่งผลกระทบไปถึงชุมชนระดับหมู่บ้าน นั่นคือการพัฒนาอุตสาหกรรม ทั้งนี้รัฐต้องการเงินทุนทั้งจากภายในประเทศและภายนอกประเทศ อันได้แก่ การกู้ยืมจากประเทศที่พัฒนาแล้วหรือจากสถาบันการเงินต่างๆ สำหรับแหล่งเงินจากภายในประเทศคือรายได้จากการส่งสินค้าออก ซึ่งสินค้าออกที่สำคัญของไทยก็คือข้าว อันมีแหล่งผลิตหรือฐานการผลิตที่ชุมชนหมู่บ้าน

ข้าวเป็นวิถีชีวิตของคนไทยนานนับหลายร้อยปี ความชำนาญในการผลิตของชาวนาไทยประกอบกับดิน อากาศ ที่เหมาะสมทำให้ข้าวไทยเป็นข้าวที่ดี และเป็นที่ต้องการของตลาดโลก

การพัฒนาตามแนวทางดังกล่าว เป็นการผลักดันให้สังคมไทยเข้าสู่ระบบทุนนิยมโลกอย่างเต็มตัวและส่งผลให้สังคมชาวชนบทในชุมชนหมู่บ้านโรงสีนี้ หลีกหนีไม่พ้นการกลายเป็นชุมชนที่เข้าสู่ความเป็นฐานการผลิตแบบทุนนิยมภาคเกษตรกรรมอย่างไม่รู้ตัว ซึ่งเป็นภาพชุมชนที่มีลักษณะดังต่อไปนี้

- การผลิตสินค้า ผลิตภัณฑ์ที่ชุมชนหมู่บ้านโรงสีผลิตออกสู่ตลาดได้คือข้าว ซึ่งเดิมผลิตแบบพอเพียงต่อการบริโภคภายในชุมชน แต่ต่อมาเมื่อมีความต้องการบริโภคมากขึ้น ทำให้มีความจำเป็นต้องผลิตข้าวให้เกินจำนวนการบริโภคเพื่อเหลือขายและนำเงินไปใช้จ่าย ดังนั้นการผลิตข้าวของชาวชนบทในหมู่บ้านจะผลิตตามรสนิยมหรือตามความต้องการของตนเองไม่ได้ หากแต่ต้องเป็นไปตามความต้องการของตลาด ซึ่งตลาดจะกำหนดตั้งแต่จำนวนหรือปริมาณ คุณภาพ หรือชนิดของสินค้า

- ชนิดหรือคุณภาพสินค้า : การเปลี่ยนจากข้าวพันธุ์พื้นเมืองไปเป็นพันธุ์ใหม่ ข้าวพันธุ์พื้นเมืองเหมาะกับการปลูกไว้กินเอง โดยเฉพาะที่ชุมชนนี้ชาวบ้านปลูกข้าวเหนียวซึ่งมีหลายพันธุ์ดังได้กล่าวแล้ว ข้าวเหนียวขายไม่ค่อยได้ราคา เพราะคนส่วนใหญ่กินข้าวจ้าว โดยเฉพาะข้าวจ้าวที่ตลาดโลกต้องการคือข้าวเมล็ดขาว นุ่มหอม แต่ข้าวพื้นเมืองมีเมล็ดสั้น สีแดงบ้าง เหลืองบ้าง ไม่เป็นไปตามรสนิยมของตลาด (ผู้บริโภคต่างประเทศ) อันเป็นอุปสรรคต่อการส่งข้าวออก รัฐบาลซึ่งเป็นผู้รับผิดชอบ ต่อการปฏิบัติตามแผนพัฒนาเศรษฐกิจแห่งชาติ โดยหน่วยงานที่มีหน้าที่โดยตรงคือกรมการข้าวในสมัยนั้น (ปัจจุบันคือกรมส่งเสริมการเกษตร) ก็ได้ดำเนินการศึกษาวิจัยทดลองผสมพันธุ์ข้าวให้ได้พันธุ์ใหม่ที่เป็นไปตามความต้องการของตลาด ทางราชการให้เจ้าหน้าที่ราชการมาแนะนำและแจกพันธุ์ข้าวตัวอย่างให้ชาวนาลองปลูกดู ปรากฏว่าได้ผลมากคือ ปริมาณข้าวต่อไร่เพิ่มขึ้นอย่างเห็นได้ชัด ทางราชการได้เข้ามาแนะนำประมาณปี 2508 หรือ 2509 โดยเจ้าหน้าที่ทางการเกษตรมาอบรมวิธีการหรือให้ความรู้ในการปลูกข้าวพันธุ์ใหม่ สอนให้ชาวบ้านรู้จักการจัดการสมัยใหม่ เช่น ให้ความรู้ว่าในดินมีธาตุอะไรบ้างที่พืชต้องการ ดินในนามีธาตุอะไรบ้าง และขาดธาตุอะไร การเข้ามาของความรู้เกี่ยวกับข้าวพันธุ์ใหม่และวิธีการปลูกนี้ ไม่ได้มาโดยลำพัง หากแต่มีเทคโนโลยีบางประการเข้ามาแทรก และกลายเป็นทุนสำหรับการทำนา นั่นคือหากชาวนาจะปลูกข้าวพันธุ์ใหม่ โดยไม่เสริมธาตุบางอย่างลงในที่ดินในนาของชาวนาที่ขาดไปนั้นย่อมไม่เพิ่มปริมาณข้าวในระดับที่ขายแล้วเกินต้นทุนแน่นอน ดังนั้นในการจะเพิ่มปริมาณการผลิตข้าว เจ้าหน้าที่จึงได้แนะนำการ ปลูกข้าวพันธุ์ใหม่พร้อมการใช้ปุ๋ยเคมี ซึ่งมีสูตรกำกับมาด้วย เมื่อชาวบ้านพัฒนาตามวิธีการ ดังกล่าวแล้ว ปรากฏว่าได้ผลจริงๆ โดยผลผลิตเพิ่มขึ้นข้าวที่ทางราชการมาแนะนำเป็นข้าวจ้าว ซึ่งปลูกเพื่อขายทำให้ชาวบ้านบางคนแทบเลิกปลูกข้าวเหนียวที่ปลูกกันอยู่ก็ปลูก

เพื่อไว้บริโภค คนที่เคยปลูกข้าวเหนียวมากก็กลับมาปลูกข้าวจ้าวพันธุ์ใหม่แทน การปลูกข้าวแบบนี้เพื่อให้ได้ข้าวปริมาณมากต้องใช้ปุ๋ยดังกล่าวแล้ว ซึ่งเมื่อแรกที่ทางราชการมาแนะนำนั้นมีการแจกให้ก่อน แต่ต่อมาชาวนาต้องหาซื้อจากร้านค้าที่มีพ่อค้านำมาขาย นั่นหมายความว่าการทำนาแบบใหม่ต้องมีการลงทุนซื้อปุ๋ย และเมื่อทำนามาอีกระยะหนึ่งก็มีศัตรูพืช เช่น มีหนอนกินข้าว กินใบข้าว จนพรุนหมด ฉะนั้นจึงจำเป็นต้องเอายามาฆ่า มาฉีดศัตรูพืช

ดังนั้น จะเห็นได้ว่าการผลิตข้าวเพื่อขายให้ได้คุณภาพและเป็นที่ต้องการของตลาดนั้น ต้องการข้าวพันธุ์ใหม่ซึ่งถูกกำหนดจากรสนิยมของผู้บริโภค และต้องมีการใช้ปุ๋ยเคมีที่สอดคล้องกับข้าวพันธุ์ใหม่นี้ ซึ่งนามาขายโดยพ่อค้าหลังจากหน่วยงานราชการแนะนำชาวบ้านแล้ว

- **ทุน** การทำนาแบบใหม่จำเป็นต้องมีการลงทุนคือ ลงทุนซื้อพันธุ์ข้าว ปุ๋ย ยาฆ่าแมลงและค่าแรงงานในกรณีการจ้างไถ จ้างดำ และจ้างเกี่ยวข้าว สำหรับแหล่งทุนที่สำคัญของชาวนาคือ ธนาคารเพื่อการเกษตรและสหกรณ์ (ธกส.) ซึ่งเป็นสถาบันทางการเงินที่เป็นของรัฐ อันเป็นกลไกที่แทรกตัวลงไปกระตุ้นให้ชาวนาทำนาแบบระบบทุนนิยม คือลงทุนเพื่อกำไรหรือสร้างมูลค่าส่วนเกิน สถาบันการเงินของรัฐนี้ ดำเนินการอย่างแยบยลสามประการด้วยกัน คือ **ประการแรก** เป็นฝ่ายปฏิบัติการด้านอุดมการณ์ผลิตแบบทุนนิยม ด้วยการออกไปชี้แจงให้ชาวบ้านเห็นความร่ำรวยจากการทำนาแบบสมัยใหม่และการให้ความรู้หลังส่งเสริมการทำนาแบบใหม่ ให้ความรู้เกี่ยวกับการบริหารทุน คือ เมื่อกู้เงินจากธนาคาร (ธกส.) แล้ว จะมาใช้จ่ายในเรื่องอะไร และได้เงินมาจะส่งคืน ธกส. เท่าไร ใช้เวลานานเท่าใด ซึ่งเป็นการแนะนำเชิงชักชวน ให้ชาวนาเห็นช่องทางในการทำอาชีพที่เพิ่มผลผลิตเร็วและมาก และเห็นช่องทางการได้เงินกู้แล้วสามารถชำระคืนให้ธนาคาร**ได้ประการที่สอง** ธกส. ทำหน้าที่ให้สินเชื่อปล่อยเงินให้ชาวนากู้ไปใช้จ่าย โดยอ้างว่าเป็นทุนในการผลิตการเกษตร แต่ในความเป็นจริงชาวนาไม่ได้นำเงินกู้นี้ไปใช้จ่ายตามเจตนารมณ์นั้นเสมอไป ระบบการให้กู้เงินแบบนี้ทำให้ชาวนามีความต้องการเงินกู้มากขึ้น และกระบวนการกู้ก็ไม่ได้ยุ่งยากเพียงแต่จับกลุ่มเพื่อสลับกันค้ำประกันก็สามารถกู้เงินจาก ธกส.ได้แล้ว **ประการที่สาม** นอกจากการให้สินเชื่อเป็นตัวเงินแล้ว ธกส. ยังให้ชาวนากู้ยืมปัจจัยในการผลิต อันได้แก่ปุ๋ย หรือรถไถนาที่เป็นแบบเครื่องจักร (แบบเดินตาม)

การทำนาแบบสมัยก่อน ชาวบ้านไม่ได้กู้ยืมเงินซึ่งทำให้เป็นหนี้สินดังปัจจุบันนี้ บางคนเริ่มเป็นหนี้ตั้งแต่ซื้อที่นาแปลงใหม่ เพราะแปลงนั้นจำเป็นต้องปรับพื้นที่ให้เหมาะแก่การปลูกข้าว ก็กู้เงินจาก ธกส. มาจ้างคนปรับพื้นที่ จะเห็นว่าเริ่มเป็นหนี้ตั้งแต่แรกเริ่ม ในการกู้เงินนั้น ทาง ธกส. มีวิธีบังคับผู้กู้กล่าวคือเมื่อกู้เงินแล้ว ก็บังคับให้ผู้กู้เอาปุ๋ยมาด้วย ดังนั้นจำนวนที่กู้มาจริงๆ คือส่วนที่เหลือจากการหักค่าปุ๋ยแล้ว จึงนำไปใช้อย่างอื่น

- **เทคโนโลยีการผลิต : ปุ๋ย ยาปราบศัตรูพืช และรถไถแบบเดินตาม** ปุ๋ยที่ใช้เป็นปุ๋ยซึ่งผลิตโดยอาศัยกระบวนการทางเคมีที่มีองค์ประกอบด้วยธาตุที่พืชแต่ละชนิดต้องการ ไม่ว่าจะเป็นไนโตรเจนที่ทำให้ต้นและใบเติบโต หากข้าวให้ธาตุไนโตรเจนมาก ลำต้นสูงและใบจะมีสีเขียวเข้มฟอสฟอรัส เป็นธาตุที่เร่งดอกและผล โปแตสเซียม ช่วยในการเจริญงอกงามของระบบรากของพืช ซึ่งธาตุนี้มีความสำคัญในกระบวนการสร้างแป้งและน้ำตาล ฉะนั้นหากต้องการให้พืชแข็งแรงต้านทานโรคได้ก็ต้องใช้ธาตุชนิดนี้ ซึ่งปุ๋ยที่พ่อค้านำมาจำหน่วยให้ชาวนา เป็นปุ๋ยที่ทางบริษัทได้คิดสูตรคือสัดส่วนของธาตุต่างๆ ไว้แล้วว่าแต่ละชนิดอยู่ในสัดส่วนเท่าใด แล้วก็ทำการโฆษณาให้ชาวบ้านซื้อ จนสามารถกล่าวได้ว่า ความรู้เกี่ยวกับปุ๋ยของชาวบ้านมาจากการโฆษณาของบริษัทและเจ้าของร้านค้า เช่น PN 18 : 16 : 20 หมายถึงอัตราส่วนของไนโตรเจน : ฟอสฟอรัส : โปแตสเซียม เป็นต้น

ยาปราบศัตรูพืช เช่น หนอนกินใบข้าว ราในต้นข้าว หนอนทำให้ใบข้าวม้วน หรือโรคข้าวใบแดง หรือเพลี้ยต่างๆ ศัตรูพืชเหล่านี้ต้องใช้ยาเคมีซึ่งเป็นเทคโนโลยีสมัยใหม่ที่ชาวนาต้องพึ่งพาเครื่องจักรไถนา อันเป็นระบบเทคนิคที่คนไทยเราประดิษฐ์ขึ้นมาเพื่อเป็นเครื่องทุ่นแรงโดยใช้เครื่องยนต์ที่ใช้สำหรับสูบน้ำมาเป็นอุปกรณ์สำคัญในการดัดแปลงมาเป็นแรงงานไถนาแทนการใช้แรงงานสัตว์ ทั้งนี้เพราะการเลี้ยงสัตว์ต้องมีภาระรับผิดชอบสูง คือ ต้องหาอาหาร ต้องบำรุงรักษาสุขภาพของสัตว์เลี้ยง แต่การใช้เครื่องจักรจะทำให้หมดภาระเหล่านี้ไป และการใช้งานก็สามารถทำงานได้คราวละมากกว่า ทำให้ประหยัดเวลา สามารถทำงานได้เร็วขึ้น ชาวนาสมัยใหม่จึงนิยมใช้รถไถ แต่ในกรณีที่บางคนไม่มีรถไถถ้าหากอยากทำนาให้เสร็จเร็วๆ ก็ไปว่าจ้างรถไถซึ่งมีคนรับจ้างรถไถเดินตาม ซึ่งอัตราที่รับจ้างกันก็ไร่ละประมาณ 100 บาท ต่อมาในระยะหลังมีการไถด้วยรถแทรคเตอร์ซึ่งจะไถที่นาที่มีแปลงใหญ่ๆ (ชาวบ้านเรียก กระทง) ถ้าหากจ้างไถอย่างเดียวก็ราคา 100 บาทต่อไร่ หากไถและคราดด้วยก็ประมาณ 120-150 บาท ซึ่งเป็นต้นทุนที่ชาวนาต้องกู้เงินมาเป็นค่าจ้างเช่นกัน

- **แรงงาน** นอกจากอาศัยเทคโนโลยีเพื่อทดแทนแรงงานสัตว์ดังกล่าวแล้ว การทำนาของชาวบ้านในชุมชนโรงสีนี้เป็นการทำนาดำ คือไปหว่านกล้า เมื่อโตได้ขนาดแล้วก็จ้างคนถอนกล้าและปักดำที่หมู่บ้านชุมชนโรงสีมีการจ้างแรงงานกันมานานแล้ว โดยเฉพาะครอบครัวที่มีแรงงานน้อย ในบ้านมีคนอยู่ 2 คนทำไม่ไหว ใช้เวลามาก ก็ต้องจ้าง ซึ่งทำให้เสร็จเร็ว หากทำช้าข้าวจะไม่ทันฝนทำให้ต้องจ้าง

สำหรับค่าแรงจ้าง สมัยก่อนจ้าง 6 บาทต่อวันต่อคน โดยเริ่มตั้งแต่ 2 โมงเช้าถึง 5 โมงเย็น แต่ปัจจุบันค่าจ้างแรงงานเปลี่ยนแปลงไปจากเดิมเมื่อประมาณ 10 ปีที่ผ่านมา ค่าจ้างเพิ่มขึ้นเป็น 90 บาท ต่อมากเป็น 100 บาท และขณะนี้ขึ้นมาเป็น 120-140 บาทต่อวัน

สำหรับแรงงานที่ชาวบ้านอาศัยความสัมพันธ์ทางสังคม อันเป็นวัฒนธรรมที่คนยึดถือเป็นแนวปฏิบัติกันอย่างต่อเนื่องมายาวนานนั้น ขณะนี้ได้มีการเปลี่ยนแปลงไปจากเดิม เพราะการลงแขกการทำนาจะมีทุนตามมา โดยเฉพาะทุนที่ต้องลงเป็นตัวเงิน ได้แก่ การลงทุนซื้อข้าวปลาอาหาร ซึ่งนับวันจะแพงขึ้นทุกวัน และคนที่มาช่วยงานที่เปลี่ยนแปลงไปตามกัน ซึ่งเมื่อก่อนคนจะเน้นที่การช่วยงานให้เสร็จในบางครั้งตะวันตกดินก็ยังไม่เลิกถ้างานยังไม่เสร็จ ผิดกับทุกวันนี้มาช่วยงานจะมุ่งที่อาหารการกิน โดยดูว่าเจ้าของงานเลี้ยงอาหารดีหรือไม่ มีการเรียกร้องเรื่องการกิน และการทำงานก็ดูเหมือนจะตั้งใจทำงานน้อยลง เช่น 5 โมงเย็น แล้วก็หยุดทำงาน แม้งานยังไม่เสร็จสมบูรณ์ก็ตาม ฉะนั้นระบบการใช้แรงงานแบบลงแขก จึงกลายเป็นการลงทุนด้านแรงงานที่อาจต้องจ่ายแพงมากกว่าการจ้างแรงงานที่จ่ายให้เป็นรายวันด้วยซ้ำไป การใช้ระบบแรงงานแบบลงแขกที่สามารถดำรงอยู่ได้ อาจเป็นด้านประโยชน์บางประการคือ ต้องการให้งานนั้นเสร็จไปภายในเวลาอันรวดเร็ว ไม่อย่างนั้นอาจเกิดการเสียหาย เช่น ข้าวบางแปลงยังไม่ได้ลงมือเกี่ยว หากเก็บเกี่ยวเองอาจช้า ซึ่งในขณะนี้เป็นเวลาปลายฤดูเก็บเกี่ยวแล้ว หากไม่เกี่ยวก่อนฝนอาจตกซึ่งทำความเสียหายต่อข้าวได้

- **การขายผลผลิต : ขายข้าวให้พ่อค้าคนกลางหรือโรงสี** เมื่อผลิตข้าวหรือปลูกข้าวซึ่งเป็นข้าวจ้าวและข้าวพันธุ์ใหม่ดังกล่าวแล้ว อันเป็นการปลูกข้าวไว้ขายซึ่งจะปลูกเป็นจำนวนมาก นั่นคือเป็นการเปลี่ยนวิถีชีวิตการทำนาเกือบหมด เพราะสมัยก่อนทุกครอบครัวปลูกข้าวเหนียวแต่เมื่อมีการผลิตข้าวแบบทุนนิยมบางครอบครัวก็แทบจะไม่ปลูกข้าวเหนียวเลย ปลูกแต่ข้าวจ้าวทั้งหมดแล้วขาย เพื่อเอาเงินไปใช้จ่าย (รวมทั้งซื้อข้าวเหนียว) หรือลงทุนต่อไป ข้าวเป็นสินค้าที่ผลิตในท้องนาซึ่งอยู่ห่างไกลจากเมืองหรือแหล่งที่เจริญอันเป็นแหล่งที่ตั้งของโรงสี ฉะนั้นสินค้าเหล่านี้ต้องอาศัยถนนเพื่อขนส่งไปยังโรงสี โดยได้มีการตัดถนนเข้าสู่หมู่บ้านประมาณปี 2518 ด้วยงบประมาณของโครงการสร้างงานในชนบท ซึ่งจะผิดกับเมื่อ 40-50 ปีที่ผ่านมา ที่เวลาจะขายข้าวก็ต้องไปขายในเมืองเดินกันไป 2-3 วัน แต่ปัจจุบันนี้สะดวกขึ้นเมื่อเก็บเกี่ยวข้าวแล้วก็บรรจุใส่กระสอบจ้างรถบรรทุก ไปขายให้พ่อค้าที่ยโสธรได้เลย เมื่อไปถึงพ่อค้าจะเป็นผู้กำหนดราคาเอง จะให้ราคาเท่าไรผู้ขายก็ต้องขายหมดโดยไม่มีการต่อรองราคา พ่อค้าจะไม่สนใจปัญหาของผู้ขาย ดังนั้นแม้ว่าขาดทุน ก็จะต้องขาย ไม่มีทางเลือกเป็นอื่น สภาพการณ์ขายข้าวของชาวนาเหมือนกับการพูดจนติดปากว่า **"ผีเมื่อถึงป่าช้าแล้วไม่ฝังก็เผา"**

นอกจากขายข้าวโดยโรงสีเป็นผู้กำหนดราคาแล้ว ในบางครั้งยังถูกโกงน้ำหนักของข้าวอีกด้วยคือพ่อค้าบอกน้ำหนักไม่ตรงตามจริง เช่น หากชั่งได้กระสอบละ 76 กก. แต่กลับบอกว่าได้ 67 กก. เป็นต้น

การอุปโภคบริโภคในชุมชน : ปัจจัยการผลิตอันเกี่ยวข้องกับการผลิตเพื่อขาย

การจับจ่ายใช้สอยในชีวิตประจำวันของสังคมสมัยใหม่ อันเป็นกระแสบริโภคนิยมมีมากมาย ซึ่งแน่นอนที่สุดว่า รายได้หลักของชาวนาคือขายข้าวแหล่งเดียว แต่ช่องทางการจ่ายเพื่อสนองตอบต่อการบริโภคและการดำรงชีวิตมีมากมาย เช่น

- **การศึกษา** โรงเรียนเป็นสถานศึกษา แม้ในภาคบังคับที่ทางโรงเรียนซึ่งเป็นของรัฐไม่เรียกเก็บค่าบำรุงการศึกษา แต่รายจ่ายประจำวันสำหรับนักเรียนก็มีเช่น ค่าอาหาร และอุปกรณ์การเรียน

- **สุขภาพ** แต่เดิมการรักษาสุขภาพใช้สมุนไพรซึ่งเป็นภูมิปัญญาของท้องถิ่น สามารถรู้และแสวงหาตัวยาจากป่าได้โดยไม่ต้องจ่ายเป็นเงินเป็นทอง ผิดกับปัจจุบัน สุขภาพของชาวบ้านนับวันมีแต่จะแย่ลง โรคที่ไม่เคยเป็นก็เป็นเพราะมีสารพิษหลายประการเข้าสู่ร่างกาย เช่น การฉีดยาปราบศัตรูพืช อันเป็นผลมาจากการพัฒนา เนื่องจากมีการใช้สารเคมีกันมากและใช้อย่างขาดความรู้ ทำให้ขาดความระมัดระวัง สารพิษเข้าสะสมในร่างกายก็กลายเป็นโรคร้ายแรง หรือไม่ก็อ่อนแอเจ็บป่วยอยู่เสมอ ต้องเสียค่ายารักษาอยู่เป็นประจำ ชาวบ้านเลิกใช้ยาสมุนไพรเพราะมีการผลิตยาแผนใหม่มาพร้อมกับระบบการแพทย์ตะวันตกที่มีระบบการตลาดแบบทุนนิมแผ่ขยายสู่วิถีชีวิตชาวบ้านอย่างแยบยล ชาวบ้านสามารถซื้อยาได้โดยสะดวกและง่ายดาย

- **อาหารการกิน เครื่องใช้และสาธารณูปโภค** ปัจจัยในการดำรงชีวิตประจำวัน อันได้แก่ ผงชักฟอก กะปิ น้ำปลา หรือเครื่องปรุงอาหารอื่นๆ หรืออุปกรณ์การใช้ต่างๆ เช่น มีด จอบเสียม หรือเสื้อผ้า รองเท้าต่างๆ ชาวบ้านหาซื้อได้อย่างง่ายดาย โดยมีให้เลือกอย่างหลากหลาย

สินค้าเข้าถึงชุมชนหมู่บ้านได้สะดวกเพราะมีถนน ตอนเช้ามีอาหารหรือกับข้าวมาขายมีรถจักรยานยนต์บรรทุกมา พอถึงตอนบ่ายก็มีรถปิคอัพมาเร่ขายเครื่องนุ่งห่มไปตามหมู่บ้าน

ชาวบ้านมีรายจ่ายเพิ่มมากขึ้นตามระดับความเจริญหรือการพัฒนาเพราะต้องจ่ายค่าน้ำประปาและค่าไฟฟ้า ต้องทำงานมากขึ้น เป็นความจำเป็นที่ต้องหามาจ่าย ค่าสาธารณูปโภคเหล่านี้จึงเป็นเครื่องหมายของการพัฒนาหรือความเจริญ

รายได้เพื่อนำมาจ่ายค่าอุปโภคและบริโภคเหล่านี้ คนในหมู่บ้านส่วนใหญ่เอามาจากการขายข้าวอันเป็นอาชีพหลัก ฉะนั้นรายได้นี้ นอกจากจะเป็นค่าใช้จ่ายสำหรับการลงทุนการทำนาครั้งต่อไปแล้วยังต้องแบ่งอีกส่วนหนึ่ง มาเป็นค่าใช้จ่ายสำหรับชีวิตประจำวัน ท่านเจ้าอาวาสวัด ซึ่งเป็นพระนักพัฒนาและเป็นที่เคารพนับถือของชาวบ้าน ได้สะท้อนภาพการบริโภคสินค้าแบบตลาดทุนนิยมไว้อย่างน่าฟังว่า

> **"ชีวิตชาวบ้านก็มีแต่ซื้อเท่านั้นแหละ เดี๋ยวนี้รถตลาดมีมาแล้ว พริกนะ หอมนะ กระเทียมแห้งนะ ผักพริกแห้งนะ มะเขือนะ แตงโมนะ อะไรทุกสิ่งทุกอย่างมีขายหมด เสื้อผ้า เครื่องจักสาน พลาสติคอะไรต่างๆ ขายหมดทุกอย่าง พวกนี้**

อยากซื้อก็ไปตลาดหากิน นี่มันหมดไปกับพวกนี้ มีอยู่หรอกที่ยังหลงเหลืออยู่ แต่มันไม่มาก...”

การปรับตัวของระบบการผลิตท่ามกลางการครอบงำของระบบการตลาดแบบทุนนิยม

กระแสทุนนิยมได้ถาโถมเข้าสู่หมู่บ้านอย่างรุนแรง ดังเห็นได้จากการกล่าวถึงระบบการผลิต การแลกเปลี่ยนที่ได้เกิดขึ้นในระดับชุมชนดังกล่าวแล้ว ภาพด้านหนึ่งเราจะเห็นว่าระบบทุนนิยมผนวกตัวเข้ากับกระบวนการพัฒนาประเทศแบบทันสมัย เพื่อมุ่งไปสู่สังคมอุตสาหกรรมได้อย่างทรงพลัง ทำให้มองเห็นภาพชัดเจนว่านโยบายของภาครัฐ และแนวทางการดำเนินธุรกิจของภาคเอกชนได้ร่วมมือผนึกกำลังกันโดยเอาชุมชนชนบทเป็นฐานการผลิตอันสำคัญในระบบทุนนิยมไทย เพื่อแสวงหารายได้จากต่างประเทศในรูปของการส่งออก ทั้งนี้เพื่อนำเอาสินค้าการเกษตรเป็นกองทัพหน้าของการพัฒนาภาคอุตสาหกรรม อันเป็นลักษณะของการใช้ภาคเกษตรกรรมเลี้ยงภาคอุตสาหกรรมนั่นเอง ดังนั้นระบบเศรษฐกิจแบบทุนนิยมจึงแทรกซึมลึกเข้าไปในชุมชนระดับหมู่บ้านได้อย่างลึกซึ้ง และแนบเนียน

แต่ในอีกด้านหนึ่งก็เป็นเสมือนแรงผลักที่มีต่อระบบทุนนิยม เพราะแรงกระแทกของทุนนิยมทำให้ชาวนาเสียดุลยภาพแห่งความเป็นชาวนาในชนบทไทยซึ่งเคยพึ่งตนเอง หาอยู่กินท่ามกลางทรัพยากรธรรมชาติอย่างสงบสุขมาก่อน ต้องถอยร่นออกไปจากพื้นที่เดิมซึ่งเคยอยู่อาศัย นั่นหมายถึงการเข้ามาของระบบทุนนิยมโดยเฉพาะการตลาด อันเป็นการแลกเปลี่ยนผลผลิตของชาวนาในชนบทหรือชุมชนหมู่บ้านกับตลาดผ่านพ่อค้า ซึ่งราคาผลผลิตถูกกำหนดโดยตลาด

ปัจจัยที่ทำให้ชาวนาในหมู่บ้านผลิตข้าวแล้วขายออกไปให้พ่อค้าคนกลางอย่างเสียเปรียบนั้นน่าจะมี 4 ประการด้วยกันคือ **ประการแรก** นโยบายการส่งข้าวออกของรัฐเอื้ออำนวยให้ผู้ส่งออกมีอำนาจเหนือกว่าพ่อค้าคนกลางหรือเจ้าของโรงสี **ประการที่สอง** ระบบการค้าข้าวระดับต่างประเทศมีกลไกที่ซับซ้อนสูงทำให้ชาวนาเข้าถึงระบบการตลาดใหญ่โดยตรงไม่ได้ **ประการที่สาม** พ่อค้าคนกลางมีเทคโนโลยีคือโรงสีเป็นเครื่องมือแปรรูปข้าวให้เป็นไปตามที่ตลาดต้องการได้ ในขณะที่ชาวนาโดยทั่วไปทำไม่ได้ **และประการที่สี่** คือลักษณะสินค้าเกษตรที่ผลิตออกมาจำนวนมากเหมือนข้าวหาที่เก็บลำบาก หากชาวนาไม่ขายข้าวตอนราคาต่ำก็ต้องหาที่เก็บ ซึ่งไม่มี และที่สำคัญคือการทำนาเป็นวิถีชีวิตของคนไทย เมื่อฝนตกมา หรือนามีน้ำก็ต้องทำนา หากไม่ทำนาก็ไม่รู้จะไปทำอะไร เพราะการทำนาเป็นความรู้ความชำนาญของคนไทย ถึงแม้จะได้กำไรน้อยก็ต้องทำ และเมื่อลงมือทำความคาดหวังที่จะได้ผลผลิตก็เกิดขึ้น ดังนั้น แม้จะมีกำไรน้อยก็จำต้องขายข้าวไปโดยง่าย หากขาดทุนก็ต้องยอมขายไปโดยไม่เก็บข้าวไว้

การแลกเปลี่ยนที่ไม่เป็นธรรมในตลาดข้าว : ต้นเหตุแห่งสำนึกการถูกเอาเปรียบหรือการขูดรีด

ชาวบ้านเมื่อทำนาได้ข้าวแล้วก็บรรจุข้าวใส่กระสอบไปขายให้กับโรงสีในเมือง (ยโสธร) เสียค่าจ้างบรรทุกข้าวไป เมื่อถึงโรงสี ทางโรงสีก็จะทำการชั่งข้าวว่าหนักเท่าไร ได้กี่กิโลกรัม ชุมชนหมู่บ้านน้ำชุมนี้เรียก **หนักข้าวเป็นหมื่น** หมายถึง 12 กิโลกรัม เวลาเอาข้าวไปขาย ชาวบ้านจะถามพ่อค้าที่โรงสีข้าวว่าราคาข้าววันนี้หมื่นละเท่าไร พ่อค้าบอกราคาแล้วก็เอาข้าวไปชั่ง ด้วยความที่ชาวบ้านโดยทั่วไปมีวัฒนธรรมไว้วางใจระหว่างกันสูง เมื่อบรรทุกข้าวไปขายพอไปถึงก็ให้พ่อค้าชั่งโดยที่ตนเองรออยู่บนรถหรือไปทำธุรกิจอย่างอื่น พอกลับมาถามว่าชั่งได้เท่าไร พ่อค้าก็ไม่บอกความจริง แต่บอกจำนวนน้อยกว่าที่ชั่งได้ แล้วก็คิดราคาไปตามนั้น

ในบางกรณีที่เคยถูกเอาเปรียบจากพ่อค้าโรงสี เพราะคนสมัยก่อนดูตาชั่งไม่เป็น พอชั่งเสร็จแล้วพ่อค้าบอกจำนวนเท่าไรก็เท่านั้น เช่น ข้าวชั่งได้ 98 กิโลกรัม แต่พ่อค้ากลับบอกว่า 89 กิโลกรัม ฉะนั้นชาวบ้านก็ถูกโกงไป 9 กิโลกรัม

ชาวนาท่านหนึ่งเล่าว่า เคยเอากระสอบข้าวมาใส่ข้าวไปขาย ใส่ข้าวเต็มที่แล้วบรรทุกไปขาย ซึ่งเป็นการขายครั้งแรกๆ ผลการชั่งโรงสีบอกว่าได้ 100 กิโลกรับ ต่อมาครั้งหลังก็นำกระสอบมาบรรจุข้าว คราวนี้อัดแน่นตามเดิม เอาไม้มาแทงทำให้แน่น แต่เมื่อไปชั่งกลับชั่งได้จำนวนน้อยกว่าเดิม ภายหลังจึงรู้ว่าพ่อค้าเอาเปรียบตาชั่ง โดยที่พ่อค้าโรงสีทำแบบนี้มานานนับเป็นสิบๆ ปี เรียกได้ว่าเอาเปรียบชาวนามาตั้งแต่รุ่นพ่อแม่ ชาวนาบอกว่าพ่อค้าเอาของพวกเขาไปมากจนร่ำรวย สามารถปลูกคฤหาสน์หลังงามได้ โดยกล่าวว่า **"คฤหาสน์หลังงามนั่นแหละคือเงินของพวกชาวนาเราที่เขาขูดรีดพวกเราไปเป็นของเขา"**

สภาพการณ์เอาเปรียบหรือการขูดรีดของนายทุนที่มีต่อชาวนาในชุมชนหมู่บ้านนั้นเป็นสภาพการณ์ร่วมของชุมชนไทย หากแต่ที่ชุมชนหมู่บ้านโรงสีนี้ค่อนข้างมีอะไรพิเศษกว่าที่อื่น เพราะมีเงื่อนไขบางประการที่เป็นตัวก่อให้เกิดการสร้างกลไกทางเศรษฐกิจสังคมขึ้นมา ให้ระบบการผลิตสินค้าหลักคือข้าวของชาวบ้านในชุมชน ลดการเอาเปรียบจากพ่อค้าเพราะพยายามเป็นเจ้าของเทคโนโลยีคือโรงสี ซึ่งเป็นเครื่องมือแปรรูปสินค้าก่อนที่จะออกสู่ตลาดได้

เงื่อนไขสำคัญของการสร้างกลไกทางเศรษฐกิจ เพื่อลดการเอาเปรียบจากพ่อค้าในระบบทุนนิยม

เงื่อนไขดังกล่าวคือ องค์กรที่สามารถแปรรูปผลผลิตและสามารถสร้างงานให้คนในชุมชนได้ในระดับหนึ่งนั้นมีลักษณะดังนี้

การรวมตัวของผู้นำ : การเคลื่อนไหวเพื่อสร้างอำนาจต่อรองราคาขายข้าว เมื่อทุกคนประสบปัญหาร่วมกันและมีการพูดคุยกันว่าจะเอาชนะอุปสรรคโดยการไปขายให้พ่อค้าคนอื่นบ้าง เพราะที่นี่โกงการซื้อข้าว ทุกคนที่มาคุยกันต่างเห็นว่า พวกเราต้องมารวมกัน คือเอาข้าวที่จะไปขายมารวมกันให้ได้จำนวนมาก ไม่ใช่ต่างคนต่างไปขาย หากต่างคนต่างขายทำให้พ่อค้าโกงได้ง่าย หากรวมกลุ่มกันแล้วหาแหล่งขายใหม่อาจจะแก้ปัญหาได้ ดังนั้นจึงมีการรวมกลุ่มเพื่อเอาข้าวไปขาย แต่เมื่อการรวมกลุ่มเป็นที่ถูกจับตามองจากเจ้าหน้าที่รัฐ จึงแก้ไขด้วยการใช้วิธีการบางอย่างซึ่งชาวนาผู้หนึ่งเล่าให้ฟังว่า เป็นเทคนิคของผู้ใหญ่บ้านที่จะช่วยเหลือลูกบ้านคือ ผู้ใหญ่บ้านไปร่วมมือกับอาสาสมัครป้องกันภัยฝ่ายพลเรือน อันเป็นกลุ่มมวลชนซึ่งอย่างน้อยที่สุดก็มีความเป็นตัวแทนชาวบ้าน เป็นเทคนิคที่จะป้องกันการถูกใส่ร้ายป้ายสีจากฝ่ายตรงกันข้าม เพราะสมัยนั้นป้ายสีกันง่ายมาก และดูเหมือนจะเป็นอันตรายมาก หากมีการเคลื่อนไหวของกลุ่มมวลชน

เมื่อกลุ่มสามารถนำข้าวมาร่วมกันตามเทคนิคดังกล่าวแล้ว วิธีการต่อรองก็เกิดขึ้น เป็นวิธีการง่ายๆ เช่น อาจใช้วิธีโกหกพ่อค้าที่ยโสธรว่า ทางกลุ่มชาวบ้านรวมข้าวกันได้ประมาณ 5 ตัน แล้วก็ได้ ไปถามราคาที่อำนาจเจริญ ซึ่งให้ราคาหมื่นละ (12 กก.) 50 บาท หากทางยโสธรจะให้ 51 หรือ 52 บาท ได้หรือไม่ พ่อค้าที่ยโสธรก็คิดว่าชาวบ้านคงรวมตัวกันไปที่อำนาจเจริญจริง จึงบอกกับชาวบ้านว่าถ้ามีข้าวรวมกันได้มากถึงขาดนั้นก็จะซื้อตามราคาที่เสนอมา ก็จะให้หมื่นละ 51 บาท เมื่อตกลงกันได้ชาวบ้านจึงให้พ่อค้าเอารถเข้ามาในหมู่บ้าน เมื่อมาถึงก็ให้ไปเอาที่บ้านโน้น 20 กระสอบ บ้านนี้ 20 กระสอบ ฉะนั้นเมื่อชาวบ้านเห็นว่าการรวมกลุ่มกันเป็นหนทางของการต่อรองได้ การรวมตัวกันก็เป็นพลังในการแก้ปัญหาได้ทางหนึ่ง นี่คือการต่อรองในรูปของกลุ่ม

องค์กรเอกชน : การเสริมอำนาจต่อรองและการรักษาธรรมชาติ

ประมาณต้นปีทศวรรษ 2520 มีองค์กรพัฒนาของภาคเอกชน (NGO) เข้ามาในหมู่บ้านชุมชนโรงสี เพื่อต้องการรักษาธรรมชาติและอนุรักษ์สิ่งแวดล้อม มาก่อตั้งชมรมรักษ์ธรรมชาติเพื่อให้ชาวบ้านมีกิจกรรมการรักษาสิ่งแวดล้อมและทรัพยากรธรรมชาติอันได้แก่ ป่าไม้ ซึ่งนับวันแต่จะถูกทำลายลงไปทุกวัน และนอกจากนี้ก็มีการตั้งชมรมหมอยาพื้นบ้าน ซึ่งเป็นการรักษาสุขภาพที่ตระหนักถึงความสัมพันธ์ระหว่างการรักษากับธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม มีการรื้อฟื้นยาสมุนไพรมารักษาโรคของชาวบ้าน โดยมีพระภิกษุซึ่งเป็นเจ้าอาวาสเป็นผู้นำสำคัญในการก่อตั้งและดำเนินการของชมรมสมุนไพร เป็นกระบวนการที่ทำให้ชาวบ้านมาทำงานร่วมกัน เรียนรู้ร่วมกัน นับตั้งแต่การเสาะหาตัวยาสมุนไพรหรือต้นไม้ที่เป็นยา การสืบค้นหาคนที่เป็นหมอยาพื้นบ้านที่หลงเหลืออยู่เพื่อจะได้ตำรับตำรายา ร่วมกันผลิตและจำหน่าย

ในปี 2523 ชมรมรักษ์ธรรมชาติได้มีการจัดทอดผ้าป่าพันธุ์ไม้ได้เงินจำนวนสองแสนบาทเศษ โดยเงินจำนวนนี้ตั้งเป็นกองทุนประจำหมู่บ้านเพื่อให้ชาวบ้านกู้ยืมไปประกอบอาชีพ เช่น กู้ไปปรับพื้นที่นาโดยให้ผู้กู้ต้องทำโครงการขึ้นมาให้คณะกรรมการพิจารณา หากผ่านการอนุมัติโครงการก็ให้ดำเนินการได้ โดยนำรถไถปรับที่นาตามที่ได้เสนอมา เมื่อแล้วเสร็จ เจ้าของรถไถที่ไปรับจ้างก็ไปรับเงินจากคระกรรมการกองทุน

กองทุนผ้าป่าพันธุ์ไม้ แม้จะมีเจตนาช่วยเหลือชาวบ้าน แต่ก็ทำได้น้อยเพาะจำนวนทุนน้อย และไม่สามารถปลดหนี้ให้ชาวบ้านได้ กล่าวคือชาวบ้านเดิมเป็นหนี้ ธกส. มากอยู่แล้วยังชำระไม่หมด ซึ่งสามารถกู้ได้มากกว่ากู้จากกองทุนผ้าป่าพันธุ์ไม้ ฉะนั้นกองทุนนี้จะมีฐานะเป็นเพียงแหล่งทุนสำรองไม่เป็นที่หวังและที่พึ่งของชาวบ้านอย่างจริงจัง ดังจะเห็นได้จากกระบวนการนี้ดำเนินมาได้ไม่นาน ระยะหลังๆ ก็หมดความสำคัญลงไป

องค์กรพัฒนาเอกชน (NGO) ได้เข้ามาทำกิจกรรมการอนุรักษ์ธรรมชาติพร้อมๆ กับการเผยแพร่แนวคิดการพัฒนาแบบยั่งยืน การพัฒนาแบบไม่ทำลายสุขภาพและสิ่งแวดล้อม ซึ่งตรงกับแนวการพัฒนาของ **ฟูกูโอกะ** ซึ่งเป็นนักคิดด้านการพัฒนาของญี่ปุ่นซึ่งได้มีโอกาสเดินทางไปบรรยายในแถบบริเวณพื้นที่ใกล้ๆ กันทำให้ชาวนาโดยเฉพาะกลุ่มผู้นำชุมชนได้มีโอกาสไปฟังแนวคิดนี้ โดยมีนักพัฒนาจากองค์กรเอกชนเป็นผู้ประสานงานให้ชาวบ้านได้มีโอกาสฟังแนวความคิดนี้ด้วย หลังจากฟังแล้ว พวกชาวบ้านเห็นด้วยและนำมาปรับเป็นแนวทางในการทำมาหากิน โดยจัดตั้งกลุ่มของผู้คนที่ไม่ก่อให้เกิดสารพิษในการทำมาหากิน โดยเรียกว่า **การทำนาแนวทางเกษตรอินทรีย์**

องค์กรพัฒนาเอกชนให้การสนับสนุนแนวคิดนี้ เพราะตรงกับแนวเดิมของกลุ่มคนอันเป็นกลุ่มที่อนุรักษ์สิ่งแวดล้อมและธรรมชาติดังกล่าวแล้ว เมื่อชาวบ้านรับเอาแนวคิดนี้ก็ส่งเสริมให้มีการทำนาแบบไม่ใช้ปุ๋ยเคมีและยาปราบศัตรูพืช ซึ่งมีพิษตกค้างอยู่ในผลผลิตทางการเกษตร หากบริโภคก็เป็นอันตรายต่อชีวิต นำมาซึ่งการเกิดโรคภัยไข้เจ็บตามมาอีก

ในชุมชนนี้เริ่มมีการทำเกษตรอินทรีย์อย่างจริงจัง เพราะยึดมั่นในอุดมการณ์และความเชื่อดังกล่าว ราคาขายก็สูงกว่าข้าวที่ไม่ปลอดสารพิษ ลูกค้าที่ซื้อผลผลิตการเกษตรปลอดสารพิษหรือข้าวปลอดสารพิษนี้ได้แก่ คนในกรุงเทพฯที่เป็นสมาชิกเครือข่ายชมรมรักษ์ธรรมชาติ และคนกลุ่มนี้เป็นกลุ่มเดียวกับที่ได้ให้การสนับสนุนการสร้างโรงสีที่เป็นของชุมชนดังจะได้กล่าวต่อไป

วิธีการเข้ามาดำเนินการส่งเสริมแนวทางการทำเกษตรกรรมดังกล่าว เป็นกระบวนการที่กระตุ้นให้ชาวบ้านคิดเอง ทำเอง องค์กรพัฒนาเอกชนเล่นบทเป็นเพียงพี่เลี้ยงหรือผู้เอื้ออำนวย [facilitator] อันเป็นวิธีการที่ทำให้ชาวบ้านสามารถเติบโตด้วยความเป็นจริง เป็นกระบวนการทางธรรมชาติซึ่งจะช่วยส่งผลต่อการดำรงอยู่ที่ยั่งยืนกว่า สำหรับวิธีการนี้หากนำไปเปรียบเทียบกับวิธีของ

ทางราชการแล้ว ทางราชการมักจะใช้วิธีการสั่งการมากกว่าจะมาเป็นผู้อำนวย โดยเฉพาะมักสั่งการมายังกำนัน ผู้ใหญ่บ้านซึ่งถือว่าเป็นกลไกหรือเครื่องมือในระดับท้องถิ่นของรัฐ

ผู้วิจัยสามารถกล่าวถึง เงื่อนไขสำคัญในการสร้างกลไกทางเศรษฐกิจ เพื่อลดการเอาเปรียบจากพ่อค้าคนกลางหรือนายทุนของชุมชนหมู่บ้านโรงสีว่า ชุมชนแห่งนี้สามารถเอาชนะหรือมีอำนาจต่อรองกับนายทุนได้ เพราะมีผู้นำที่มองเห็นปัญหาของชุมชน ร่วมเผชิญปัญหาด้วยกัน มีการปรึกษาหารือกัน มีการรวมกลุ่มกันเพื่อสร้างอำนาจต่อรองกับนายทุนหรือเพื่อให้ขายข้าวได้ราคาดี ถึงแม้ว่า วิธีนี้จะไม่ทำให้ราคาได้ดีเสมอไปเพราะโดยธรรมชาติ กลุ่มที่มารวมกันขาดความแน่นแฟ้นและ แก้ปัญหายังไม่ถึงรากเหง้าของปัญหาที่แท้จริง คือความได้เปรียบของทุนนิยม แต่อย่างไรก็ตาม การรวมตัวกันก็เป็นจุดเริ่มต้นของการมีอำนาจต่อรองและเป็นบทเรียนบทแรกของชาวนาที่จะก้าวไปสู่บทเรียนต่อไป

บทเรียนอีกบทหนึ่งของชาวบ้าน คือการเข้ามาขององค์การพัฒนาเอกชนที่ส่งเสริมการทำมาหากินบนพื้นฐานของความเชื่อแบบเกษตรอินทรีย์ อันเป็นทางเลือกซึ่งมีตลาดผู้บริโภคบางกลุ่มคอยให้ความช่วยเหลืออยู่

โรงสี : กลไกแปรรูปผลผลิตเพื่อชาวนาในชุมชน

ชาวนาในชุมชนต่างรู้สึกว่าตนเองถูกเอาเปรียบหรือกดราคา และหาทางแก้โดยการรวมกลุ่มกันเพื่อรวมข้าวให้ได้จำนวนมากแล้วไปหาพ่อค้า บอกขายข้าว ซึ่งทำให้ได้ราคาดีขึ้นมาบ้าง แต่นั่นไม่ใช่เป็นการรื้อโครงสร้างของปัญหาที่ถูกทาง เพราะปมของปัญหามีมากและซับซ้อนมากกว่านั้น อันเป็นพลังที่ให้ประโยชน์แก่ผู้ครอบครองได้ นั่นคือ ระบบการแลกเปลี่ยนทั้งปวงตกอยู่ในมือของพ่อค้า เนื่องจากพ่อค้าเป็นผู้ซื้อข้าวแล้วแปรรูปเป็นข้าวเปลือก เป็นข้าวสารขายต่ออีกครั้งหนึ่งทั้งในตลาดภายในประเทศและต่างประเทศ ซึ่งก็ต้องอาศัยกลไกข้อมูลและทุนอย่างมากจึงจะสามารถดำเนินการได้ดังนั้นการรวมกลุ่มเพื่อขายข้าวจึงเป็นเพียงวิธีการต่อรองวิธีหนึ่งที่ไม่สามารถขจัดความเสียเปรียบนายทุนได้

ชาวนาในชุมชนปัจจุบันไม่ได้ซื้อข้าวด้วยมือไว้หุงเหมือนเมื่อ 30 ปีเศษที่ผ่านมาอีกต่อไปแล้ว ในเมื่อปัจจุบันมีโรงสีข้าวซึ่งเจ้าของโรงสีจะเก็บค่าสีข้าวจากชาวนา ในกระบวนการสีข้าวนี้ มีผลพลอยได้จากการสีข้าวคือรำ ซึ่งเป็นวัตถุดิบที่มีราคาเพราะนำไปเป็นอาหารเลี้ยงหมูได้ เช่น ชาวบ้านเอาข้าวไปสีที่โรงสีหนึ่งกระสอบต้องเสียค่าสี 25 บาท ส่วนรำต้องตกเป็นของเจ้าของโรงสี

เราจะเห็นได้ว่า ชาวนาในชุมชน เมื่อปลูกข้าวได้แล้ว เอาไปขายก็ถูกกดราคาหรือโกงน้ำหนักและถูกโรงสีเอาเปรียบ สิ่งที่เกิดขึ้นนี้ทำให้คนในชุมชนนำมาคุยกันเพื่อหาทางออก เมื่อปรึกษาหารือ

กันแล้วก็เห็นพ้องต้องกันว่า ในหมู่บ้านนี้ควรจะมีโรงสีเป็นของชุมชนและชาวบ้านควรจะมารวมหุ้นกัน เพื่อสร้างโรงสีขึ้นมา ผู้นำที่มาชุมนุมปรึกษาหารือกันก็แยกย้ายกันไปชักชวนข้าวบ้านคนอื่นให้มาร่วมกันลงทุนสร้างโรงสี เหตุการณ์นี้เกิดขึ้นประมาณปี 2523 ผลปรากฏว่าคนส่วนมากเห็นด้วยและขอมีหุ้นส่วนด้วย ชาวบ้านทุกคนที่ผู้นำพากันไปพูดคุยด้วยต่างก็ร่วมลงทุน แต่เป็นทุนเฉพาะตัวเลขหรือที่ชาวบ้านที่นั่นเรียกว่า **ได้เฉพาะหุ้นลม** เท่านั้น ฉะนั้นโครงการตั้งโรงสีจึงเป็นอันว่ายังสร้างไม่ได้

กาลเวลาล่วงเลยมาประมาณสิบปี หลังจากตั้งโรงสีครั้งแรกไม่สำเร็จ ผู้นำซึ่งเป็นผู้ใหญ่บ้านเห็นว่าการมีโรงสีเป็นของชุมชนน่าจะมีประโยชน์หลายประการ ที่เห็นชัดเจนคือ การสีข้าวไม่ต้องถูกเอาเปรียบจากเจ้าของโรงสีเพราะรำข้าวซาวนาก็จะได้ ขณะนั้นชาวบ้านก็เริ่มปลูกข้าวปลอดสารพิษตามแนวคิดเกษตรธรรมชาติ และสารถซื้อข้าวชาวบ้านในชุมชนของตนมาสีแล้วนำไปขายยังตลาดข้าวได้ จึงเกิดแนวความคิดจะสร้างโรงสีอีกครั้งหนึ่ง คราวนี้ผู้นำ 3-4 คนออกไปบอกชาวบ้านเพื่อขอเงินมาลงทุนสร้างโรงสี ผลปรากฏว่าได้เงินมาประมาณหนึ่งแสนบาทเศษ แต่ราคาโรงสี (ขนาดเล็ก) ราคาประมาณสามแสนบาท ยังขาดเงินอีกสองแสนบาทเศษ

ดังได้กล่าวแล้วว่า ในชุมชนนี้มีองค์กรพัฒนาเอกชนเข้ามาดำเนินการพัมนาแนวคิดเกษตรธรรมชาติ ดังนั้นเมื่อการเตรียมดำเนินการตั้งโรงสีของชาวบ้าน สอดคล้องกับแนวคิดขององค์กรดังกล่าวก็ได้รับความช่วยเหลือจากผู้ที่เป็นเครือข่ายแนวคิดนี้ โดยมีผู้นำการพัฒนาองค์กรเอกชนเป็นผู้ประสานงานจนสามารถรวบรวมเงินจากคนที่เป็นเครือข่าย ซึ่งส่วนใหญ่อยู่ที่กรุงเทพฯ ได้จนครบสองแสนบาทรวมกับจำนวนเงินเดิมเป็นสามแสนบาท ก็สามารถตั้งโรงสีได้ ในตอนแรกนั้นตั้งในพื้นที่ ที่ดินของผู้ใหญ่บ้าน ซึ่งเป็นผู้นำคนสำคัญในการตั้งโรงสี นับว่าเป็นความโชคดีที่ได้ที่ดินมาเป็นที่ตั้งโดยไม่ต้องเสียค่าใช้จ่ายเมื่อได้เงินมาแล้วก็เริ่มลงมือสร้างโรงสี ชาวบ้านต่างมาช่วยกันคนละไม้คนละมือ ช่วยแรงกัน หรือบางคนก็ออกวัสดุก่อสร้าง เช่น ไม้ ซึ่งเมื่อในชุมชนนี้ไม่มีก็พากันไปตัดไม้และเลื่อยออกมาทำโรงเรือนเพื่อมุงหลังคาครอบโรงสี ส่วนเงินที่ได้มาก็เอาไปซื้ออุปกรณ์และเครื่องจักรสีข้าว

การปลูกข้าวปลอดสารพิษ : ผลผลิตเพื่อแปรรูปข้าวของโรงสีชุมชน

เมื่อมีโรงสีแล้วต้องมีข้าวป้อนเข้าโรงสี เพื่อแปรรูปข้าวเปลือกออกมาเป็นข้าวสารแล้วจึงนำไปขาย สำหรับข้าวที่เป็นที่ต้องการของตลาดและของชุมชนคือข้าวปลอดสารพิษ และเป็นข้าวหอมมะลิ ซึ่งกระบวนการปลูกข้าวหอมมะลิแบบปลอดสารพิษนั้น เป็นกระบวนการใหม่ที่เข้ามาทดแทน

การปลูกข้าวพันธุ์ที่ทางราชการเอามาแนะนำ เช่น พันธุ์ กข. 4 หรือ 5 หรือ 6 เป็นต้น ซึ่งเป็นเรื่องยุ่งยากพอสมควรสำหรับการเปลี่ยนแปลงดังกล่าว

เงื่อนไขที่ทำให้สร้างโรงสีสำเร็จ

ผู้นำต้องมีอุดมการณ์ ผู้ใหญ่บ้านเป็นผู้นำคนสำคัญในอันที่จะแพร่แนวคิดและแนวปฏิบัติไปสู่คนอื่นในหมู่บ้าน ผู้นำจะทำเป็นตัวอย่างแก่คนอื่นได้ต้องมีอุดมการณ์หรือยึดมั่นในหลักการของการทำนาแบบปลอดสารพิษหรือการเกษตรแบบธรรมชาติ โดยผู้ใหญ่บ้านเริ่มตระหนักต่อคุณค่าของเกษตรแบบธรรมชาติหรือเกษตรปลอดสารพิษเข้าจริงๆ ก็เมื่อตนเองประสบกับการเจ็บป่วย ซึ่งถือเป็นประสบการณ์ตรงจากการที่ผู้ใหญ่บ้านได้รับผลจากการใช้สารเคมีเพราะแต่เดิมนั้นผู้ใหญ่บ้านก็เหมือนกับเกษตรกรคนอื่นๆ คือมีการปลูกพืชและใช้ยาฆ่าศัตรูพืช จนอยู่มาวันหนึ่งเกิดป่วยขึ้นมา ทำให้คิดได้ว่าการเจ็บป่วยส่วนหนึ่งเกิดมาจากการใช้ยาเหล่านี้ซึ่งสัมผัสโดยตรง และรับประทานผลผลิตทางการเกษตรทำให้มีสารพิษตกค้างจนกลายเป็นเหตุของโรคได้ ฉะนั้นหากได้บริโภคข้าวที่ปลอดสารพิษก็น่าจะเป็นผลดีต่อสุขภาพ

การยึดมั่นในหลักการดังกล่าว เป็นแนวคิดที่ทำให้ผู้ใหญ่บ้านเริ่มเป็นผู้นำในการทำตามแนวคิดดังกล่าวด้วยตนเองและแนะนำคนอื่นให้ทำตามด้วย เมื่อทำไปแล้วได้ผลผลิตไม่ทันใจเหมือนการใช้ปุ๋ยเคมี ก็ต้องใช้ความอดทน เพราะในระยะแรกจะมีความแตกต่างกันมาก กล่าวคือแต่เดิมเคยใช้ปุ๋ยเคมีก็มาเปลี่ยนเป็นใช้ปุ๋ยอินทรีย์ เมื่อเลิกใช้ในปีแรก ผลผลิตจะลดลงมาก โดยลดลงถึงครึ่งหนึ่ง แต่ต่อมาจะเริ่มดีขึ้นเรื่อยๆ ซึ่งอาจใช้เวลาถึง 5 ปี การใช้ปุ๋ยอินทรีย์จึงจะถึงขนาดสามารถให้ผลผลิตทัดเทียมกับการใช้ปุ๋ยเคมี

การจัดการการใช้เคมีและสารพิษ ทำได้โดยการกระตุ้นให้มีจิตสำนึกต่อการใช้สารเคมีด้วยการจัดตั้งเป็นกลุ่ม แต่ละกลุ่มมาสมัครเป็นสมาชิกชมรมปลูกข้าวปลอดสารพิษ ให้ความรู้และควบคุมระบบการปลูกข้าวปลอดสารพิษ ซึ่งเมื่อก่อนนั้นคนในหมู่บ้านหรือชุมชนก็ใช้ปุ๋ยเคมีกันทั้งนั้น และใช้กันมาก ตอนแรกๆ ก็ใช้น้อย พอนานเข้าก็เพิ่มปริมาณให้มากขึ้น ผลที่ตามมาคือต้องลงทุนสูงเพราะซื้อปุ๋ยมากขึ้น และมีสารเคมีตกค้างในดินที่ปลูกข้าวมากขึ้นทุกปี ทำให้เกิดความเสียหายต่อดิน เช่นดินจะแข็งมากขึ้น โดยได้มีการสังเกตเปรียบเทียบกับเมื่อ 30 ปีเศษที่ผ่านมา สมัยก่อนชาวนาไถนาทิ้งไว้เป็นวัน ดินยังร่วนอยู่ผิดกับปัจจุบัน หากไถทิ้งไว้ 2-3 ชั่วโมง ดินก็แข็งแล้วปักดำต้นกล้าข้างไม่ลงเพราะดินแข็งเป็นก้อน เวลาไถดินติดบนรถไถทำให้ทำนาลำบากขึ้น

กระบวนการลดการใช้ปุ๋ยเคมีและยาปราบศัตรูพืช มีการดำเนินการโดยใช้กระบวนการประชาสัมพันธ์เพื่อเผยแพร่ข้อมูลเพื่อสร้างความเข้าใจ โดยจะแบ่งกันรับผิดชอบว่า ใครจะไปให้ข้อมูล

ตรงไหน ทั้งนี้กระบวนการปลูกข้าวปลอดสารพิษจะสัมพันธ์กับโรงสีโดยตรงเพราะเป็นผู้รับซื้อข้าวปลอดสารพิษจากชาวนา ทางโรงสีจะมีรายชื่อของคนที่เข้าเป็นสมาชิกของกลุ่ม และจะมีอาสาสมัครเข้าไปแนะนำและตามคุมการใช้สารเคมีด้วย

การทำนาแบบเกษตรอินทรีย์ เป็นการทำนาโดยใช้ปุ๋ยคอก ปุ๋ยหมัก และไม่ใช้ยาฆ่าแมลงในชุมชนหมู่บ้านนี้เมื่อมีโครงการส่งเสริมการทำนาแบบนี้ ปรากฏว่าชาวนาให้ความสนใจกันพอสมควร มีคนร่วมอุดมการณ์สมัครเข้าโครงการเพราะเป็นไปตามแนวคิดของเกษตรอินทรีย์ และนำผลผลิตขายให้โรงสีในหมู่บ้านซึ่งให้ราคาดีกว่าพ่อค้าคนกลาง

ผู้เข้าโครงการเกษตรอินทรีย์ จะได้รับความรู้และปุ๋ยอินทรีย์ที่ทางโครงการ (องค์การพัฒนาเอกชน) ช่วยจัดหามาให้ อีกทางหนึ่งชาวนาก็ต้องหาเองโดยการไปซื้อจากโรงงานทำปุ๋ยขี้ไก่มาอัดเม็ด ชาวนาในหมู่บ้านนี้ใช้ปุ๋ยคอกหรือปุ๋ยอินทรีย์มากขึ้น เมื่อก่อนนั้นหากเดินไปตามหมู่บ้านจะพบว่ามีถุงปุ๋ยเคมีที่ซื้อจากตชาดหรือพ่อค้าหรือ ธกส. วางเรียงซ้อนกันอยู่ใต้ถุนบ้านแทบทุกหลังคาเรือนปัจจุบันนี้หาภาพนั้นแทบจะไม่มีแล้ว จะเห็นกระสอบปุ๋ยขี้ไก่กองไว้ตามบ้านแทน

การตรวจสอบมาตรฐาน เนื่องจากข้าวหอมมะลิของชุมชนโรงสีนี้ถูกส่งออกไปขายให้ผู้บริโภคแถบยุโรป ซึ่งเป็นกลุ่มที่มองเห็นภัยจากการบริโภคข้าวแบบที่ทำกินทั่วๆ ไปว่าไม่ปลอดภัยจากสารพิษ ได้มาติดต่อขอซื้อข้าวไปบริโภค แต่มีเงื่อนไขว่าต้องปลอดสารพิษจริงๆ นั่นคือต้องมีมาตรฐาน ฉะนั้นจึงต้องมีการตรวจสอบ และรับรองคุณภาพเกิดขึ้นในกระบวนการผลิตของชาวนาในหมู่บ้าน ในการตรวจสอบนี้จะมีเจ้าหน้าที่อาสาสมัครจากโรงสีมาตรวจดิน มาดูที่ทำนา และเมล็ดข้าว สำหรับทางยุโรปจะส่งตัวแทนมาที่หมู่บ้าน เจ้าหน้าที่อาสาสมัครก็จะพาลงไปลุยดูแปลงนาโดยจะพาไปหาเจ้าของนาแล้วทำการสัมภาษณ์เพื่อทราบถึงขั้นตอนการทำนาว่าเตรียมดินอย่างไร ใช้ปุ๋ยอย่างไร เสร็จแล้วก็ดูน้ำ ดูดิน สุดท้ายเจ้าหน้าที่ตัวแทนจากยุโรปก็นำเมล็ดข้าวกลับไป หลังจากนั้นก็จะส่งรายชื่อว่ามีใครบ้างที่ผ่านการตรวจสอบมาตรฐาน

สำหรับความรู้สึกของชาวบ้าน ผู้ที่ทำนาผ่านมาตรฐานก็จะรู้สึกดีใจที่ตนอุตสาห์หรือพยายามตามขั้นตอนและสามารถขายข้าวปลอดสารพิษให้กับโรงสีได้ สำหรับคนที่ไม่ผ่าน บางคนก็ถึงกับท้อแท้หมดกำลังใจ แต่บางคนก็พยายามปรับปรุงตัวเอง โดยจะมีเจ้าหน้าที่คอยมาชี้แจงว่ายังบกพร่องตรงไหน ให้กำลังใจและแนะนำให้แก้ไขจุดที่ยังไม่ดี แต่ส่วนใหญ่คนที่ไม่ผ่านมาตรฐานมักเป็นผู้ที่ไม่ซื่อสัตย์คือแอบใส่ปุ๋ยเคมี หรือไม่ก็อาจโชคไม่ดี คือทำนาติดกับแปลงที่ใช้สารเคมี โอกาสที่น้ำ ในนาแปลงที่ใช้ปุ๋ยและสารเคมีอาจเข้ามาในนาของตนเองได้

ปุ๋ยอินทรีย์ ปัจจุบันนี้ชาวนาลดการใช้ปุ๋ยเคมีลงไปมากดังกล่าวแล้ว และเรียนรู้ว่าการใช้ปุ๋ยเคมีจะให้ผลดีเฉพาะปีแรกๆ ในปีต่อมาถ้าหากว่าอากได้ผลผลิตเท่าเดิมต้องเพิ่มปริมาณปุ๋ย

เคมีให้มากขึ้น และผลเสียที่ตามมานอกจากทำให้ดินมีสภาพแข็งดังกล่าวแล้ว ปลาในท้องนาก็ตาย ทำให้ไม่สามารถจับปลากินได้เหมือนเมื่อก่อน ปู ปลา ตายหมด หากินยากขึ้น ปัญหาเหล่านี้มีผลกระทบต่อชาวนาโดยได้มีขบวนการแก้ไขด้วยการอดทนใช้ปุ๋ยอินทรีย์ในการปรับพื้นดินดังกล่าว ผลปรากฏว่าการใช้ปุ๋ยเคมีลดลง พวกนี้ก็เลยมาทำให้ปุ๋ยเคมีลดลง พยายามลดปุ๋ยเคมี ทำกันไปแล้วก็มองเห็น ทุกวันนี้ก็เลยเกือบจะเป็นธรรมดาแล้วคือพูดเฉพาะกลุ่มของเรานะ แต่บางคนก็ว่าเพราะรัฐเข้ามาส่งเสริมที่นี่ใช่ไหม นายทุนมันส่งเสริมอยู่แล้ว แล้วก็ส่วนมากเรามีสมาชิกใช่ไหม บ้านนั้นมีเท่านั้นกลุ่ม เท่านี้กลุ่มก็ว่ากันไป ฝ่ายส่งเสริมใช่ไหมก็ออกตรวจตรงกันไป มีการใช้ปุ๋ยอะไรต่างๆ เหตุที่ชาวนาลดการใช้ปุ๋ยเคมีนอกจากมีปัญหาทางด้านสุขภาพ ด้านการทำลายสิ่งมีชีวิตและเป็นภัยต่อสภาพแวดล้อมดังกล่าวแล้ว ชาวนาก็ประสบปัญหาเกี่ยวกับคุณภาพของข้าวอีกด้วย ในบางแปลง ข้าวไม่ได้ผลก็เอาปุ๋ยไปเร่ง พอข้าวออกรวง เมล็ดไม่เสมอกัน เมล็ดข้าวมีจุดด่างดำ

ขณะนี้ชาวนาใช้ปุ๋ยอินทรีย์กันมากขึ้น มีการปรับพื้นที่ ปรับปรุงที่นา อย่างไรก็ตามการใช้ปุ๋ยอินทรีย์นี้ชาวนาต้องมีความอดทนมาก ผู้ใหญ่บ้านได้กล่าวว่า กระบวนการกลับมาใช้ปุ๋ยอินทรีย์นี้ได้ทำเป็นตัวอย่างของชาวบ้าน ซึ่งต้องมีความอดทนมากเพราะกว่าดินที่นาจะกลับคืนสภาพ อันเนื่องจากเดิมสภาพเสื่อมจากการใช้ปุ๋ยเคมีมานานนับหลายสิบปีนั้นเป็นเรื่องลำบาก ต้องพยายามทำไปทีละส่วนๆ จนครบทุกส่วน วิธีการคือ ถ้ามีที่นาอยู่ 20 ไร่ อาจแบ่งออกเป็นส่วนๆ ละ 5 ไร่แรกก่อนเพื่อปรับสภาพดิน ใช้ปุ๋ยอินทรีย์ซึ่งเป็นปุ๋ยหมัก ปุ๋ยคอก ผสมกับดินจนกลายสภาพเป็นดินร่วนและมีธาตุที่พืชต้องการใส่ลงไป เวลาใส่ต้องเอาปุ๋ยหว่านลงไปบนพื้นนาที่มีการไถทิ้งไว้ แล้วหว่านทับลงบนดินนั้น เมื่อถึงคราวดำหรือปักดำต้องไถดิน ถางปุ๋ยอีกครั้งหนึ่งในแปลงนา ต่อมาทำไปอย่างนี้ จนครบแปลงทั้งหมดหรือทุกส่วนซึ่งต้องใช้เวลาหลายปี ผู้ที่ทำจะต้องเป็นคนมุ่งมั่น มีความอดทน การใช้ปุ๋ยอินทรีย์ หรือปุ๋ยคอกนี้ทำให้ระบบนิเวศน์ดีขึ้น คือสีของดินจะดำ น้ำใสไม่ขุ่น และที่สำคัญคือมีข้อน่าสังเกตว่าแปลงใดหากใช้ปุ๋ยขี้ไก่แล้ว ปูมักไม่มากัดกินต้นข้าว

ในการลงทุนสำหรับปุ๋ยอินทรีย์หรือปุ๋ยคอก แม้ในระยะแรกจะแพงกว่า แต่เมื่อคิดในระยะยาวแล้วชาวนาควรจะเลือกใช้ปุ๋ยอินทรีย์มากกว่า เพราะว่าไม่ต้องเพิ่มปริมาณในปีหลังๆ เหมือนปุ๋ยเคมี

การบริหารจัดการโรงสี

โรงสีเดิมตั้งอยู่ภายในหมู่บ้านบนพื้นที่ที่ผู้ใหญ่บ้านมอบให้เป็นโรงสีขนาดเล็ก เมื่อดำเนินการสีข้าวมาระยะหนึ่ง (ประมาณ 3 ปี) มีความจำเป็นต้องขยายกำลังการผลิตด้วยการสร้างโรงสีใหม่ จึงต้องมีการลงทุนกันอีกครั้งหนึ่ง ก็ดำเนินการรวมทุนของชาวบ้านและเครือข่ายผู้บริโภคข้าว

ปลอดสารพิษที่อยู่ในกรุงเทพฯ รวมกันแล้วได้เงิน 8 แสนบาท แต่เงินที่ต้องสร้างโรงสีใหม่ต้องลงทุนประมาณ 1.2 ล้านบาท ฉะนั้นจึงยังขาดเงิน 4 แสนบาท (ไม่รวมที่ดินซึ่งผู้ใหญ่บ้านจะบริจาคให้) ผู้นำคนหนึ่งซึ่งเป็นนักพัฒนาขององค์กรเอกชน (NGO) ได้ติดต่อหาแปล่งทุนหลายแห่ง ปรากฏว่ามูลนิธิแห่งหนึ่งให้ยืมเงินมาก่อน แต่เมื่อสร้างโรงสีเสร็จแล้วขอให้โรงสีคืนเงินให้เป็นข้าวสาร นั่นแสดงว่าเงินลงทุนส่วนนี้โรงสีได้ขายข้าวล่วงหน้าไปแล้ว สำหรับที่ตั้งโรงสีใหม่นี้ได้ซึ่งย้ายออกมาข้างนอกหมู่บ้าน ทำให้เสียงและฝุ่นละอองจากการสีข้าวไม่รบกวนชาวบ้าน เป็นโรงสีที่มีกำลังการผลิต 250 ตันต่อเดือน โดยประมาณบางเดือนอาจมากกว่านี้ ซึ่งขึ้นอยู่กับภาวะความต้องการของตลาด โดยในแต่ละเดือนจะมีการประเมินสถานการณ์ทางการตลาด ถ้าตลาดมีแรงซื้อน้อยก็ผลิตน้อย แต่ส่วนใหญ่จะผลิตตามการสั่ง

หากนำโรงสีนี้ไปเปรียบเทียบกับโรงสีของพ่อค้าที่ทำธุรกิจส่วนตัวอยู่ก็สู้พ่อค้าไม่ได้ กล่าวคือต้นทุนของพ่อค้าหากคิดต่อหน่วยอาจถูกว่าโรงสีของชุมชนนี้ โรงสีของนายทุนสามารถผสมข้าวหอมมะลิกับข้าวชนิดอื่นแล้วขายไปในราคาข้าวหอมมะลิ ข้าวผสมนี้ทำให้ต้นทุนของพ่อค้าถูกกว่าของชุมชน

กรรมการบริหารโรงสี

การดำเนินการของโรงสีชุมชนดำเนินงานในรูปของคณะกรรมการซึ่งมีจำนวน 15 คนได้รับค่าตอบแทนเป็นรายปี ขึ้นอยู่กับกำไร ขาดทุนที่ทำการบริหาร การเลือกกรรมการจะเลือกโดยสมาชิกซึ่งเป็นผู้ถือหุ้นลงคะแนนเสียงเลือกตั้ง

การดำเนินงาน แบ่งออกเป็นฝ่ายๆ ได้ดังนี้

– **ฝ่ายรับซื้อข้าว** รับซื้อข้าวจากสมาชิก โดยซื้อตามราคาตลาด สำหรับสมาชิกบวกราคาเพิ่มให้อีก 2 บาท สมาชิกจะขายข้าวปลอดสารพิษให้กับทางโรงสีซึ่งจะมีฝ่ายรับซื้อ ประสานข้อมูลกับฝ่ายส่งเสริมที่เป็นฝ่ายลงไปส่งเสริมให้ชาวบ้านทำนาแบบเกษตรอินทรีย์ ฝ่ายนี้จะมีข้อมูลว่าใครทำได้ตามมาตรฐานที่กำหนดไว้ ในการซื้อข้าวนอกจากซื้อจากสมาชิกแล้ว ก็ซื้อจากหมู่บ้านอื่น แต่ที่ส่งไปให้โรงสีที่นครราชสีมาซึ่งที่นั่นได้นำไปผลิตเป็นข้าวหอมมะลิแล้วขายไปทั่วทั้งในประเทศและต่างประเทศ

– **ฝ่ายสี** เป็นฝ่ายเดินเครื่องสีข้าวซึ่งจำเป็นต้องมีความรู้ด้านช่างอยู่ด้วย

– **ฝ่ายตรวจสอบคุณภาพ** เป็นฝ่ายที่ดูแลตรวจสอบคุณภาพของข้าวที่สี และดูการบรรจุถุงว่าเรียบร้อยถูกต้องตามที่สั่งไว้หรือไม่ เพราะที่นี่มีการบรรจุตามใบสั่ง เช่น ถุงเบอร์ 5 ของการไฟฟ้าฝ่ายผลิต หรือหากเป็นของโรงสีเองก็ต้องตรวจดูความสะอาดไม่ให้มีสิ่งเจือปน

– **ฝ่ายบัญชี** ดูแล จำนวนเงินที่ใช้จ่าย-รายรับต่างๆ คือ ค่าซื้อข้าว ซื้อวัสดุอุปกรณ์ ค่าจ้าง ค่าน้ำมันรถ ค่าซ่อมรถ ตลอดจนเงินเดือนของคนที่มาทำงานในโรงสี

การคัดเลือกคนเข้าทำงานในโรงงานสี ผู้ทำงานประเภทเจ้าหน้าที่ประจำฝ่ายต่างๆ บางคนก็เป็นคนนอกหมู่บ้าน แต่ก็ยังอยู่ในเขตตำบลที่ชาวบ้านนำข้าวเข้ามาขายให้ การคัดเลือกเจ้าหน้าที่ประจำจะค่อนข้างระมัดระวัง เพราะโรงสีอยากได้คนที่รักงานแบบนี้จริงๆ ดังนั้นจึงมักใช้วิธีให้ทดลองงานดูก่อน ถ้าหากชอบและมีท่าทีจะอยู่กับโรงสีนานก็จะจ้างคนประเภทนี้ไว้ ส่วนคนทำงานอีกพวกหนึ่งคือชาวบ้านที่มาบรรจุข้าวสารเป็นถุงๆจะมีการจัดกลุ่มกันมาและเวียนกันไป

หุ้น ทางโรงสีเปิดใหม่จัดการให้ชาวบ้านที่เป็นสมาชิกเกษตรอินทรีย์มีหุ้นโรงสีได้ ขณะนี้มีสมาชิกถือหุ้นประมาณ 1,000 กว่าราย ผู้ถือหุ้นนอกจากจะเป็นชาวบ้านในชุมชนแล้ว ยังมีคนที่เป็นเครือข่ายชมรมรักษ์ธรรมชาติอีกกลุ่มหนึ่ง แต่ละคนมีหุ้นได้ตามกำลังไม่จำกัดจำนวน แต่ไม่เกิน 50,000 บาท

ประโยชน์โดยตรงจากโรงสี ชาวบ้านได้ผลประโยชน์คือ

1. ตาชั่งเที่ยงตรงไม่โกงชาวบ้าน
2. ปันผลตามสัดส่วนหุ้นที่มีซึ่งให้ตามผลกำไรที่โรงสีดำเนินการ ดีกว่านำไปฝากธนาคาร
3. สมาชิกสามารถซื้อรำไปเลี้ยงสัตว์ได้ถูกกว่าคนทั่วไป เช่น คนทั่วไปซื้อ 4 บาท ต่อกิโลกรัม สมาชิกซื้อได้ 3.50 บาท ต่อกิโลกรัม
4. สำหรับข้าวปลอดสารพิษหรือพันธุ์ข้าวอินทรีย์ โรงสีให้ราคาสูงกว่าในท้องตลาด
5. ชาวบ้านมีงานทำกับโรงสี

ในความเป็นจริง แม้ว่ามีการแบ่งงานกันทำเป็นฝ่ายบริหารและดำเนินการ แต่เมื่อถึงเวลาทำงาน แต่ละคนทำได้หลายอย่างเท่าที่สามารถจะทำได้ เช่น บางคนเป็นกรรมการดำเนินงานก็สามารถติดไปกับรถ ไปส่งข้าวสารหรือส่งเงินให้ธนาคาร เป็นต้น

การตลาด เมื่อก่อนชาวนาผลิตข้าวแล้วก็ขายให้พ่อค้าคนกลาง ซึ่งเป็นตลาดที่ชาวนาเสียเปรียบหรือถูกขูดรีด หรือถูกฉกฉวยเอามูลค่าส่วนเกินไป เพราะตลาดข้าวตามระบบทุนนิยมดังกล่าวเป็นตลาดที่นายทุนมีอำนาจเหนือกว่า เพราะเป็นเจ้าของเทคโนโลยีและข้อมูลการซื้อขายข้าว จนเป็นบทเรียนที่ก่อจิตสำนึกของชาวนาให้ลุกขึ้นต่อสู้ดังกล่าวแล้ว และต่อมาชุมชนนี้ก็ปรับตัวจนสามารถดึงเอาเทคโนโลยีและข้อมูลเกี่ยวกับการตลาดมาดำเนินการเอง

ตลาดแรกของโรงสีชุมชนแห่งนี้ คือกลุ่มคนที่เป็นเครือข่ายการพัฒนาองค์กรเอกชนเกี่ยวกับการอนุรักษ์ธรรมชาตและส่งเสริมแนวทางเกษตรอินทรีย์ โดยตลาดแรกนี้ผู้มีบทบาทสำคัญคือผู้นำ

ซึ่งเข้ามาในฐานะเป็นตัวแทนขององค์กรพัฒนาเอกชน โดยเข้ามาทำงานด้านนี้เป็นเวลานานนับสิบปี กล่าวได้ว่าเป็นผู้หาตลาดและดำเนินการการตลาดอันเป็นหัวใจสำคัญที่สามารถสร้างพลังต่อรองให้กับธุรกิจชุมชนนี้มิฉะนั้นแล้วการดึงชุมชนออกจากการครอบงำของนายทุนคงเป็นเรื่องยาก

ผู้นำการพัฒนาองค์กรเอกชนกล่าวว่า เมื่อโรงสีขยายการผลิตมากขึ้น จำเป็นต้องหาตลาดให้กว้างขึ้น โดยแต่เดิมนั้นตนเองไม่เคยมีความรู้เกี่ยวกับตลาดเลย ความรู้เกี่ยวกับตลาดเท่ากับศูนย์ประมาณปี 2534 เริ่มพอจะขยายตลาดได้ โดยตลาดที่พอรองรับผลผลิตได้บ้างเป็นทุนเดิมก็คือ เพื่อผู้เป็นเครือข่ายชมรมรักษ์ธรรมชาติกับมูลนิธิแห่งหนึ่งที่ไปเอาเงินมาสร้างโรงสี เมื่อสีข้าวได้ก็ต้องส่งข้าวคืนไปเป็นการใช้ข้าวแทนเงิน นั่นเป็นตลาดเดิม แต่ก็มีปริมาณน้อย ตลาดเพียงเท่านี้คงไม่ทำให้โรงสีอยู่รอดได้ เพราะจำนวนข้าวที่ผลิตป้อนเข้าโรงสีมีจำนวนมากขึ้น

โดยหลักการตลาดแล้วเป็นความสัมพันธ์ระหว่างสองฝ่ายคือผู้ซื้อกับผู้ขาย หากทั้งสองฝ่ายพอใจในราคาซื้อขายก็ตกลงทำการค้ากันได้ คือผู้ซื้อต้องไปขายต่อได้กำไรที่ทำให้สามารถอยู่ได้ แต่ในกรณีของโรงสีต้องไปขอให้คนซื้อเห็นใจ และยังต้องให้พอมีกำไร วิธีการก็คือนั่นคือต้องเดินไปหาตลาดข้าว โดยเลือกไปที่จังหวัดฉะเชิงเทรา เพราะทราบว่าชาวนาแถวนั้นไม่ค่อยปลูกข้าวหอมมะลิ กรรมการหมู่บ้านก็พากันไปขอให้เขาช่วยซื้อ บอกว่าเป็นโรงสีของชาวบ้านที่ทำกันเอง ขอให้ช่วยเหลือชาวนาที่เพิ่งหัดทำโรงสี ซึ่งก็ได้รับความเห็นใจ ทางโรงสีทราบว่าเป็นข้าวหอมมะลิมาจากอีสาน เห็นว่าเป็นช่องทางสามารถทำตลาดย่อยๆ ได้ ก็มีการช่วยซื้อข้าวโรงสีในราคาที่พอจะเอาไปทำกำไรต่อได้ เรียกว่าประสบผลสำเร็จพอสมควร นอกจากนั้นก็ยังขยายตลาดไปจังหวัดอื่นๆ เช่น ปราจีนบุรีด้วย

ตลาดเท่าที่หาได้เท่าที่ผ่านมายังไม่พอต่อการระบายข้าวที่โรงสีมีอยู่ เพราะมีการซื้อข้าวเข้าโรงสีตลอดเวลา จึงจำเป็นต้องมีการขยายตลาดให้กว้างต่อไปอีก ซึ่งเป็นความสามารถของผู้นำองค์กรพัฒนาชุมชนที่ได้ความรู้จากการไปพบปะและพูดคุยกับผู้ที่มีประสบการณ์ด้านนี้ และได้แนวคิดมาทำการตลาด ทำให้มีตลาดเพิ่มขึ้น ซึ่งมีตลาดใหญ่ๆ คือ

- **ตลาดข้าวที่โรงสีเฮียเล้ง** จอหอ โคราช เป็นแหล่งรับซื้อข้าวกล้องจากโรงสีไปแล้วขัดเป็นข้าวขาวหอมมะลิ ซึ่งโรงสีของชุมชนไม่มีเครื่องมือขัดข้าวขาว ทางชุมชนทำได้เฉพาะข้าวกล้องเท่านั้นตลาดนี้รับซื้อข้าวสารไปขายต่อทั้งในและต่างประเทศ ทางเฮียเล้งจะโทรศัพท์มาสั่งเป็นช่วง ๆ ไป บางครั้งบอกว่ามีเท่าไรเอาหมดก็มี

- **ตลาดบาทเดียว** เป็นการขายข้าวโดยการบรรจุถุงเล็กๆ ซึ่งเป็นข้อดีของการขายข้าวแบบนี้เพราะโรงสีสามารถขนข้าวในลักษณะบรรจุถุงแทนที่จะบรรจุกระสอบแต่เพียงอย่างเดียว อันทำให้เกิดการจ้างงานในชุมชน ทำให้เกิดมูลค่าเพิ่มเมื่อบวกค่าบรรจุถุง ค่าจัดการ และกำไรส่วนต่างก็

เป็นมูลค่าเพิ่ม การขายแบบตลาดบาทเดียวนี้ทำให้ผู้บริโภครายย่อยสามารถจะนำไปวางขายตามร้านค้าทั้งในกรุงเทพฯ มีร้านหลายแห่งทั่วไป ทำให้คนที่รู้จักสามารถเลือกซื้อใกล้บ้านได้ ซึ่งโรงสีได้พิมพ์เอกสารประชาสัมพันธ์ให้ทราบแล้ว และที่เรียกว่าตลาดบาทเดียวก็เพราะกำหนดจากการคิดค่าการตลาดไม่เกินกิโลกรัมละ 1 บาท ในแต่ละภารกิจ ซึ่งมี 3 ภารกิจคือ 1) การตลาด 2) การโฆษณา และ 3) การขนส่ง

– **การตลาดแบบระบบหยง** ระบบการตลาดแบบที่เรียกว่า "หยง" นี้ทางโรงสีโดยผู้นำพัฒนาองค์กรเอกชนเป็นผู้ริเริ่มติดต่อครั้งแรกในปี 2537 เป็นวิธีการของการตลาดที่ผู้ซื้อไม่ต้องมีชื่อร้าน ระบบการประสานงาน มีลักษณะเป็นคนกลางคอยประสานงานให้เกิดการซื้อขายขึ้น การขายแบบนี้บางครั้งอาจทำให้เกิดการขายโดยไม่ต้องพบกันหรือเห็นหน้ากัน โดยติดต่อกันทางโทรศัพท์ว่ามีข้าวอะไร อย่างไร ราคาเท่าไร แล้วก็ให้คนซึ่ง "หยง" อาจจ้างไว้ 2-3 คน คอยขับรถจักรยานยนต์หรือที่เขาเรียกกันว่าม้าเร็ว มารับตัวอย่างข้าว และเมื่อหยงเห็นตัวอย่างข้าวแล้ว ก็คุยตกลงราคากันทางโทรศัพท์

หยงบางแห่งนอกจาจะเป็นตัวบุคคลดังกล่าวแล้ว อาจจะเป็นบริษัทที่ค้ากันสืบทอดกันมานานเป็นที่รู้จักกันของโรงสีทั่วๆ ไป หยงจะต่างจาก **ยี่ปั๊วะ** หรือโรงสีตรงที่ไม่มีโรงสีเป็นของตนเอง ไม่ต้องมีโกดังหรือคลังเก็บสินค้า เพียงแค่มีสำนักงานเล็กๆ มีโทรศัพท์ พร้อมลูกน้อง 2-3 คน คอยวิ่งมอเตอร์ไซด์ไปเก็บตัวอย่างข้าวมา แล้วต่อรองราคาซื้อขายกัน รายได้ของหยงเกิดจากการได้ค่าคอมมิสชั่น หรือเรียกกันว่าค่านายหน้าในอัตรา 0.6-1% ของราคาที่ตกลงซื้อขายกัน

การทำตลาดแบบหยงนี้ต้องมีการติดต่อหลายทาง หรือมีเครือข่าย (connection) มาก และได้รับความไว้วางใจ สะสมความนับถือกันมานานพอสมควร และในการที่ทำการตลาดแบบนี้ ทาง ผู้นำองค์กรพัฒนาเอกชนได้เอามาเล่าให้สมาชิกโรงสีฟัง ซึ่งฟังแล้วดูเหมือนชาวโรงสีจะเข้าใจได้ค่อนข้างยาก

– **ตลาดข้าวกล้องเบอร์ 5** เป็นข้าวบรรจุถุงตามการสั่งของการไฟฟ้าฝ่ายผลิตฯ ซึ่งมีจำนวนพอประมาณ (118 ตัน/เดือน)

– **ตลาดข้าวในระดับท้องถิ่น** เป็นการขายข้าวในราคาไม่แพงให้กับโรงเรียน โรงพยาบาลในพื้นที่ใกล้ๆ หรือที่อื่นที่มีการสั่งซื้อมา

ประเด็นการตลาดนี้เป็นตัวกำหนดทิศทางโรงสีของชุมชนเป็นอย่างมาก โรงสีจะอยู่ได้ในระดับทำกำไรมากพอจะป้อนผลผลิตสู่ตลาดได้หรือไม่นั้น ลักษณะของการทำการตลาดจะเป็นตัวกำหนดกล่าวคือหากคงระดับตลาดที่กว้างเช่นนี้ ก็จำเป็นต้องทำธุรกิจการตลาดที่ก้าวหน้า ซึ่งต้องอาศัยกระบวนการดำเนินการตลาดอย่างเป็นระบบและชำนาญการ คำถามที่เกิดขึ้นตรงนี้คือ ชุมชน

โดยตัวชาวนาเองพร้อมแล้วหรือยัง และชุมชนมีการเรียนรู้ระบบตลาดเช่นนี้มากน้อยเพียงใด ที่เป็นอยู่ขณะนี้มีเงื่อนไขอะไรบ้างที่แสดงให้เห็นว่าชุมชนมีความพร้อม และหากพร้อม จะพร้อมอย่างไร ทำไมกระบวนการตลาดของโรงสีไม่ทำโดยระบบของสถาบันในชุมชน

การเฮ็ดอยู่เฮ็ดกิน : ทางเลือกการปรับตัวของชุมชน

เมื่อโรงสีขยายกำลังการผลิตออกไป และมีการตลาดที่ทำให้กิจกรรมโรงสีเดินไปแนวทางที่บางฝ่ายมองว่าไม่แตกต่างไปจากการดำเนินธุรกิจของเอกชน เพราะเริ่มจะมีขนาดใหญ่ มีทุนที่เกินกำลังของชาวบ้าน ทำให้บาคนมองเห็นว่าโรงสีกำลังออกห่างไกลจากชุมชนมากไป ซึ่งไม่เหมือนเมื่อก่อนที่โรงสีขนาดเล็ก ทำแบบชมรมรักษ์ธรรมชาติซึ่งยังมีความเอื้อกับชาวบ้านมาก เพราะการขายข้าวและซื้อข้าวทำในที่เดียวกัน **เพราะขายให้ที่นี่และก็ซื้อกินกันที่นี่** ครั้นเมื่องขยายขึ้นธุรกิจนี้เชื่อมโยงไปยังตลาดข้างนอก มีตลาดต่างๆ มากมาย ทำให้มุ่งกำไร ชาวบ้านจะมองเห็นเงินเป็นเรื่องใหญ่ นิยมในลัทธิบริโภคซึ่งความวิตกกังวลนี้ได้เกิดขึ้นกับท่านเจ้าอาวาสวัดของชุมชน ซึ่งเป็นที่เคารพเป็นที่ปรึกษาและเป็นผู้ในการพัฒนาชุมชนมาตลอด ท่านจึงมี **โครงการเฮ็ดอยู่ เฮ็ดกิน** มุ่งเน้นให้ชุมชนมีการกินอยู่แบบพอเพียง โดยมุ่งไปที่กิจกรรมด้านต่างๆ เช่น ชมรมหมอยาพื้นบ้าน กลุ่มพึ่งตนเองแบบเกษตรยั่งยืน โครงการเหล่านี้ต้องเกิดจากภูมิปัญญาชาวบ้าน ให้ชาวบ้าน แลกเปลี่ยนเรียนรู้ แก้ปัญหาเองเพื่อมุ่งไปสู่การพึ่งตนเองได้ **"ต้องมีการคานธุรกิจไว้ไม่ให้ดึงชาวบ้านออกไปสู่ความเป็นผู้บริโภคนิยม ทำให้ชาวบ้านเอื้อเฟื้อช่วยเหลือกันเอง ให้เขามีอาหารการกิน"**

ชมรมหมอยาพื้นบ้าน : กรณีตัวอย่างการอยู่แบบพึ่งตนเองของชุมชน

จากยาพื้นบ้านหรือสมุนไพรที่ผ่านมาประมาณ 50 ปี รัฐเคยไม่ยอมรับ หาว่าเป็นยาสกปรก ไม่ได้มาตรฐานเหมือนยาแผนใหม่ หรือแผนวิทยาศาสตร์ แต่ตามความเป็นจริง ยาสมุนไพรหรือแพทย์แผนไทย สมัยก่อนมีกระบวนการมาดี มีการเขียนไว้เป็นตำรา เป็นเล่มว่าต้นยาอะไร แก้โรคอะไร แต่ต่อมาสมัยหลังสูญหายไปมาก เพราะการปราบของทางราชการว่าเป็นหมอเถื่อน ปี 2527 มีการเริ่มทำยาสมุนไพรอย่างจริงจัง แล้วในปี 2532 ได้มีการทำการทอดผ้าผ่าพันธุ์ไม้ ทำให้ได้สมุนไพรเพิ่มมามาก จึงได้มีโอกาสตั้งชมรมหมอพื้นบ้าน และมีเป้าหมายว่าให้ทุกหลังคาเรือน เอาพันธุ์ไม้ที่เป็นสมุนไพรไปปลูกก็ทำให้มีตัวยาสมุนไพรเพิ่มขึ้น ประมาณปี 2533 เท่าเจ้าอาวาสได้ริเริ่มตั้งศูนย์สุขภาพที่วัด โดยดึงเอาชาวบ้านพวกผู้ชายที่เป็นคนไม่กินเหล้าเมายาและแม่บ้าน ร่วมกับพระ เณร จัดสร้างศูนย์สุขภาพ โดยทำการสอนความรู้เรื่องสมุนไพร ภายหลังทางโรงพยาบาลเข้ามาโดยมีเจ้าหน้าที่ของโรงพยาบายอำเภอที่สนใจเรื่องสมุนไพรเข้ามาทำการฟื้นฟูการรักษาโดยสมุนไพรซึ่งได้นำไปใช้กับโรงพยาบาลและแนะนำให้ชาวบ้านทำใช้เอง เพื่อให้พึ่งตนเองได้ ได้มีการ

รณรงค์อย่างต่อเนื่องเพื่อให้รู้จักตัวยาต่างๆ เช่น เสลดพังพอน ฟ้าทะลายโจร หรือการทำยาสีฟันจากสมุนไพร เป็นต้น

บทสรุป

การที่ประเทศไทยซึ่งเป็นประเทศเกษตรกรรมได้ดำเนินการพัฒนาประเทศ ภายใต้แผนพัฒนาเศรษฐกิจแห่งชาติมาตั้งแต่ปี 2504 โดยมีอุดมการณ์การสร้างความทันสมัยให้กับประเทศในรูปของความเป็นอยู่แบบเมืองและการพัฒนาอุตสาหกรรมนั้น บนพื้นฐานของอุดมการณ์ในการพัฒนาเช่นนี้ทุกชุมชนในประเทศจึงถูกรัฐกำหนดให้เป็นชุมชนพื้นที่เกษตรอุตสาหกรรม โดยมุ่งหวังให้คนในชุมชนสร้างผลผลิตทางการเกษตร เพื่อส่งเป็นสินค้าออกจำหน่ายนำรายได้เข้าสู่ประเทศ สร้างความเจริญทางเศรษฐกิจซึ่งมีเส้นทางและวิธีการที่รัฐขีดกำหนดไว้แล้ว คือการพุ่งทะยานสู่ความเป็นประเทศที่พัฒนาในรูปแบบเดียวกับประเทศทางตะวันตก ซึ่งเป็นผู้สถาปนาอุดมการณ์พัฒนานี้

ประเทศไทยผลิตข้าวออกขายต่างประเทศเป็นอันดับหนึ่งของโลก ขณะเดียวกันก็เป็นสินค้าสำคัญที่ตลาดโลกต้องการ และการผลิตข้าวก็เป็นความสามารถ และความชำนาญที่ชาวนาไทยได้สะสมมาตั้งแต่ในอดีต ดังนั้นเมื่อประเทศไทยยึดความทันสมัยในการพัฒนา ที่ดำเนินนโยบายเศรษฐกิจการได้มาของเงินตราจากการขายสินค้าออกและการกู้ยืม กระบวนการผลิตข้าวของชาวนาจึงถูกดึงเข้าสู่กระแสเศรษฐกิจแบบทุนนิยมอย่างหลีกเลี่ยงไม่ได้ ท่ามกลางกระแสความทันสมัยที่ทำให้ภาคเมืองและชนบทมีความสัมพันธ์แลกเปลี่ยนสินค้ากันอย่างมีมิติที่ซับซ้อนยิ่งขึ้น วิถีชีวิตที่เคยดำรงอยู่แบบพึ่งพิงธรรมชาติ จำเป็นต้องแปรเปลี่ยนไปตามปรัชญาของการผลิตแบบเศรษฐกิจทุนนิยม คือเพิ่มปริมาณการผลิตเพื่อให้มูลค่าส่วนเกินเหลือมากที่สุด แล้วนำออกสู่ระบบการแลกเปลี่ยนในตลาด ซึ่งมีทั้งตลาดภายในประเทศและต่างประเทศ รายได้ที่ได้จากการขายผลผลิตหลังจากหักส่วนที่กู้ยืมมาเพื่อเป็นทุนในการผลิตแล้ว นำไปซื้อสินค้าจากเมือง ซึ่งกว่าครึ่งหนึ่งไม่ใช่สินค้าที่มีความจำเป็นต่อการดำรงชีวิตอย่างแท้จริง

จากกระแสของการพัฒนาดังกล่าวได้เปลี่ยนแปลงวิถีชีวิตของชาวนาไทย จากการทำนาปลูกข้าวเหนียวพันธุ์พื้นเมืองเพื่อการบริโภคให้เพียงพอภายในครัวเรือน มีเหลือเก็บเล็กน้อยเพื่อขาย ให้แปรเปลี่ยนเป็นการผลิตข้าวจ้าวซึ่งเป็นที่ต้องการของตลาด แรงงานที่เคยแลกเปลี่ยนเอาแรงลงแขกกันก็เปลี่ยนเป็นการขายแรงงานเพื่อแลกกับเงิน การเอื้อเฟื้อเกื้อกูล มีอะไรก็แบ่งปันกันในชุมชนก็แปรเปลี่ยนไปในรูปของเงิน การอาศัยพึ่งพากันหายไปพร้อมๆ กับระบบความพออยู่พอกินจากความอุดมสมบูรณ์ตามธรรมชาติก็พลอยหายไปด้วย เนื่องจากทรัพยากรส่วนหนึ่งถูกนำไปสนอง

ความต้องการบริโภคของผู้คนในวัฒนธรรมเมือง อีกส่วนหนึ่งถูกทำลายลงด้วยระบบการผลิตแบบทุนนิยมที่ใช้ปุ๋ยเคมีและสารพิษในการทำลายระบบนิเวศตามธรรมชาติ ชาวนาถูกกระแสการบริโภคแบบทุนนิยมเปลี่ยนจากการเป็นผู้ผลิตเพื่อบริโภค ให้เป็นผู้ชำนาญในการผลิตเพื่อขาย โดยมีกลไกลของรัฐได้ ธกส. และกรมการข้าว (กรมส่งเสริมการเกษตรและสหกรณ์) เป็นผู้เอื้อทรัพยากรเพื่อลงทุนในการผลิต อันได้แก่เงินทุน ปุ๋ยเคมี และพันธุ์ข้าว กข. ซึ่งเป็นที่ต้องการของตลาด

ชุมชนหมู่บ้านโรงสีก็เป็นชุมชนหนึ่งในพื้นที่ของประเทศไทย ที่ไม่แตกต่างอะไรกับชุมชนอื่นๆ ซึ่งถูกกระแสการพัฒนาในแนวทางไปสู่ความทันสมัยนี้เข้าครอบงำ และถูกกดทับอยู่ภายใต้การเอารัดเอาเปรียบของนายทุน ซึ่งในระบบการผลิตข้าว ตัวแทนในขั้นตอนหนึ่งคือเจ้าของโรงสีที่เป็นเจ้าของเงินทุนและเทคโนโลยีในการผลิต กับทั้งเป็นผู้มีอำนาจในการจัดการบริหารตลาดข้าวทั้งใน และต่างประเทศ ซึ่งต้องอาศัยระบบความสัมพันธ์อันซับซ้อนเกินกว่าชาวนาผู้ผลิตข้าวสามารถจะจัดการได้ ความสัมพันธ์ระหว่างชาวนากับเจ้าของโรงสี คือชาวนาขายข้าวเปลือกให้เจ้าของโรงสี ที่พยายามซื้อด้วยราคาที่ต่ำที่สุด เพราะยิ่งซื้อต่ำมากเท่าไรตนก็จะสามารถนำไปทำกำไรต่อให้ได้มากเท่านั้น การจะทำเช่นนั้นได้ก็จำเป็นต้องคดโกงเอาเปรียบชาวนา ไม่ว่าจะเป็นด้วยวิธีการโกงตาชั่ง การบังคับซื้อบนความได้เปรียบทางทรัพยากร คือเมื่อชาวนาขนข้าวไปถึงโรงสีแล้วและไม่สามารถขนกลับได้ แต่หากชาวนาจำใจขนกลับก็ไม่มีที่พอจะเก็บ หรือการเอาเปรียบผลพลอยได้จากการสีข้าวที่จะได้รำ ซึ่งเป็นอาหารในการเลี้ยงหมูและตีมูลค่าได้เป็นเงิน แต่เจ้าของโรงสีกลับ ตีค่ารำเป็นเศษสูญเปล่า นำผลพลอยได้นั้นไปเพิ่มความร่ำรวยให้กับตนเอง

นอกจากนายทุนจะมีกลไกทางเศรษฐกิจที่ได้เปรียบชาวนา คือเงินทุนและเทคโนโลยีในการผลิตคือโรงสีแล้ว จุดอ่อนของสินค้าทางการเกษตรเองก็ยิ่งทำให้นายทุนมีอำนาจต่อรองได้มากขึ้น เมื่อผลผลิตของสินค้าการเกษตรขึ้นอยู่กับสภาพภูมิอากาศตามฤดูกาล ในปีใดที่ฝนตกมากผลิตงอกงามดีราคาก็จะต่ำเพราะผู้ซื้อมีโอกาสเลือกได้มากกว่า และด้วยเงื่อนไขเช่นนี้ที่ทำให้การเอารัดเอาเปรียบชาวนาซึ่งตกอยู่ในฐานผู้ด้อยกว่า ดำเนินไปอย่างไม่มีวันสิ้นสุด

ชาวนาในชุมชนหมู่บ้านโรงสีไม่ใช่ชุมชนแรก ที่ถูกนายทุนแสดงอำนาจของการกดขี่ทางชนชั้นแต่ความพิเศษของชุมชนนี้คือการที่คนในชุมชนซึ่งถูกเอารัดเอาเปรียบ มิได้สยบยอมหรือจำนนกับอำนาจ หากแต่สามารถรวมตัวกันและลุกขึ้นต่อสู้กับการขูดรีดของนายทุนที่ใช้โรงสีเป็นเครื่องมือในการแปรรูปผลิผลิตข้าวก่อนส่งออกไปขายต่อเพื่อทำกำไรให้กับตนเอง นอกจากนั้นชุมชนยังได้พยายามแย่งชิงพื้นที่ของนายทุนด้วยการสร้างกลไกทางเศรษฐกิจขึ้นมา โดยการเป็นเจ้าของเทคโนโลยีการผลิตคือโรงสีเสียเอง สิ่งสำคัญก็คือ ด้วยเงื่อนไขและกระบวนการอะไรที่ทำให้ชุมชน

โรงสีนี้สามารถสร้างความเข้มแข็งให้เกิดขึ้นได้ รวมทั้งสามารถเห็นถึงทรัพยากรของชุมชนอันเป็นพลังสำคัญที่สามารถทำให้ชุมชนเข้มแข้งและดำรงอยู่

เงื่อนไขที่แสดงถึงความเข้มแข็งของชุมชนในการต่อรองกับนายทุนในลำดับแรก คือ จิตสำนึกของการไม่ยอมจำนน สำนึกดังกล่าวไม่ได้เกิดขึ้นมาลอยๆ หากแต่มีที่มาจากประวัติศาสตร์กล่าวคือ แต่เดิมพื้นที่ของหมู่บ้านนี้เคยมีผู้ที่ถูกเรียกว่าผู้ก่อการร้ายคอมมิวนิสต์ เข้ามาแทรกซึมและเผยแพร่ความคิดที่ไม่ยอมจำนนต่อนายทุนหรือแม้กระทั่งรัฐ แม้ช่วงต่อมาจิตสำนึกนี้อาจถูกกดทับไว้ด้วยอำนาจการปราบปรามของรัฐโดยเจ้าหน้าที่บ้านเมือง แต่เมื่อถึงยามวิกฤตที่คนในชุมชนเกิดปัญหา ไปขายข้าวทีไรก็ถูกโกงทีนั้น และเป็นการโกงอย่างซึ่งๆ หน้า ชั่งข้าวได้ 98 กิโลกรัม กลับบอกว่าขายได้ 89 กิโลกรัม ชาวนาทุกคนถูกโกงจนถึงกับพูดเป็นเสียงเดียวกันว่า พ่อค้าคนกลางคือคนที่ทำให้เกิดปัญหา อันแสดงถึงจิตสำนึกร่วมกันของความเจ็บปวดจากการถูกกดขี่จากนายทุน ซึ่งกระบวนการปรับตัวในขั้นนี้ชาวนาได้เห็นทางออกของปัญหาว่า ถ้าเปลี่ยนวิธีการขายใหม่จากเดิมที่ต่างคนต่างขาย มาเป็นการเอาข้ามารวมกันแล้วขายให้ได้มาตัน ซึ่งทำให้มีพลังต่อรองกับพ่อค้า และสามารถได้ราคาที่สูงกว่า ซึ่งกลยุทธ์การเปลี่ยนแปลงตัวพ่อค้านี้ก็สามารถประสบความสำเร็จในระดับหนึ่ง คือได้ราคาสูงขึ้น แต่ยังไม่ใช่การเปลี่ยนแปลงในเชิงโครงสร้างของการแปรรูปผลผลิต เนื่องจากแม้จะได้ราคาขายต่อตันสูงขึ้นแต่กลไกในการขายก็ยังถูกเอาเปรียบจากพ่อค้าเหมือนเดิม

ในการเคลื่อนไหวเพื่อฟื้นสำนึกของการไม่ยอมจำนนโดยผู้นำนี้ เนื่องจากพื้นที่นี้เคยเป็นพื้นที่ที่ผู้ก่อการคอมมิวนิสต์เคยมาเผยแพร่อุดมการณ์ และแม้ว่าการเคลื่อนไหวซึ่งเป็นไปเพื่อการดำรงชีวิตอยู่รอดนี้จะไม่ได้เกี่ยวข้องการลัทธิการเมือง แต่ก็ไม่วายจะถูกตั้งข้อสงสัยและถูกจับตามองจากเจ้าหน้าที่รัฐ ผู้นำจึงใช้วิธีการขอความร่วมมือจากอาสาสมัครป้องกันฝ่ายพลเรือนซึ่งเป็นกลุ่มมวลชนและเป็นตัวแทนของชาวบ้านในการรวมตัวและเคลื่อนไหว จนทำให้การต่อรองกับพ่อค้าสำเร็จระดับหนึ่ง อันถือเป็นบทเรียนบทแรกอันเป็นผลจากจิตสำนึกของการไม่ยอมจำนน แต่ดิ้นรนและปรับตัวเพื่อสร้างกลไกการต่อรองกับอำนาจที่ครอบงำ

อย่างไรก็ตาม ชุมชนก็รู้ว่าผลสำเร็จจากการต่อรองกับพ่อค้าไยังไม่อาจทำให้หลุดพ้นจากการเอารัดเอาเปรียบจากนายทุนได้ จึงมีความพยายามที่จะรวมกลุ่มกันเพื่อจัดตั้งโรงสีเอง แต่แม้ว่าทุกคนจะเห็นด้วยและปรารถนาจะร่วมลงทุน แต่ติดขัดที่ชาวบ้านไม่มีเงินออมมากพอที่จะนำมารวมกันเพื่อสร้างโรงสีขนาดเล็ก ซึ่งต้องใช้เงินในการก่อสร้างประมาณ 300,000 บาทได้ กระบวนการเคลื่อนไหวในการจะเป็นเจ้าของโรงสีเองของชุมชนจึงพับได้

เงื่อนไขสนับสนุนอีกประการหนึ่ง ซึ่งทำให้การลุกขึ้นต่อสู้ของชาวนาในชุมชนเข้มแข็งได้มายิ่งขึ้น จนถึงสามารถเคลื่อนพื้นที่จากผู้ขายข้าวอย่างเสียเปรียบ มาเป็นเจ้าของเครื่องมือในการแปรรูปผลผลิตคือโรงสีได้ก็คือ ความร่วมมือจากองค์กรพัฒนาเอกชน ซึ่งแรกๆ ในการเข้ามาของ องค์กรพัฒนาเอกชนคือความพยายามที่จะเผยแพร่อุดมการณ์การพัฒนาชุดหนึ่ง นั่นคือการรักษาธรรมชาติ และอนุรักษ์สิ่งแวดล้อม โดยมีการดำเนินการในรูปของชมรมรักษ์ธรรมชาติ กิจกรรมหนึ่งคือการทอดผ้าป่าพันธุ์ไม้ ผลจากกิจกรรมนี้ทำให้ชมรมได้เงินมาจำนวน 200,000 บาท และนำมาตั้งเป็นกองทุนผ้าป่า พันธุ์ไม้สำหรับให้คนในชุมชนกู้ยืม แต่ก็เป็นเพียงแหล่งเงินทุนสำรองซึ่งเทียบ ไม่ได้จากแหล่งเงินทุนใหญ่กว่าอย่าง ธกส.

นอกจากกิจกรรมอนุรักษ์ธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมแล้ว อุดมการณ์ที่องค์กรพัฒนาเอกชนได้เผยแพร่ไปพร้อมๆ กัน คือแนวคิดการพัฒนาแบบยั่งยืนที่เน้นการผลิตซึ่งไม่ทำลายสุขภาพและสิ่งแวดล้อม โดยนำแนวคิดจากนักพัฒนาชาวญี่ปุ่นชื่อ ฟูกูโอกะ ในการทำนาแนวเกษตรอินทรีย์

ด้วยจิตสำนึกของการต่อสู้ที่ไม่เคยหยุดนิ่ง ทำให้ผู้นำซึ่งเป็นผู้ใหญ่บ้านรื้อฟื้นความคิดเรื่องการก่อตั้งโรงสีของชุมชนขึ้นมาอีกครั้งหนึ่ง ประกอบกับการเผยแพร่อุดมการณ์ในแนวเกษตรอินทรีย์นี้ได้รับการตอบรับจากชาวนาในชุมชนเป็นอย่างดี จึงเห็นว่าการดำเนินกิจการโรงสีสามารถดำเนินการได้เพราะมีความพร้อมในด้านวัตถุดิบที่จะป้อนโรงสี ส่วนหนึ่งคือข้าวปลอดสารพิษ อีกด้านหนึ่งก็คือแหล่งรับซื้อคือตลาดข้าวก็มีพร้อม ทั้งนี้ประโยชน์จากการตั้งโรงสีที่ดำเนินการรับซื้อข้าวเปลือกจากชาวนาและนำมาสีเป็นข้าวสาร ผลพลอยได้คือรำที่ได้จากการสีก็จะกลับไปเป็นของชาวนาอย่างชอบธรรมด้วยกระบวนการนี้จะทำให้ชาวนาพ้นจากการเอาเปรียบจากเจ้าของโรงสีอย่างแท้จริง ดังนั้นจึงมีการสร้างโรงสีขนาดเล็กขึ้นด้วยเงินทุนที่ไม่รวมค่าที่ดินซึ่งเป็นที่ตั้งซึ่งผู้ใหญ่บ้านบริจาคให้ โดยจำนวน 100,000 บาทแรกเป็นเงินทุนที่รวบรวมมาจากชาวบ้านในชุมชนอีก 200,000 บาท ต่อมานำมาจากผู้นำองค์กรพัฒนาเอกชนที่เป็นผู้ประสานงานรวบรวมเงินทุนจากสมาชิกเครือข่ายซึ่งส่วนใหญ่อยู่ในกรุงเทพฯ อันเป็นภาคเมืองที่คนสามารถสร้างรายได้มากกว่าในชนบท จนกระทั่งสามารถตั้งโรงสีของชุมชนขึ้นมาได้สำเร็จ

กระบวนการสร้างความเข้มแข็งโดยมีเงื่อนไขสำคัญดังกล่าว ได้เริ่มต้นและเคลื่อนต่อมาผลที่ตามมาคือความสำเร็จและความพึงพอใจของชาวนาในชุมชน ที่สามารถหลุดพ้นจากการครอบงำของนายทุนได้ในระดับหนึ่ง แม้ว่าต้นทุนต่อหน่วยของโรงสีชุมชนจะสูงกว่าของโรงสีของพ่อค้าเนื่องจากโรงสีของพ่อค้าทำให้ต้นทุนการผลิตข้าวต่ำลง ด้วยการผสมข้าวหอมมะลิปนไปกับข้าวชนิดอื่น แล้วขายไปในราคาข้าวหอมมะลิ แต่ชาวนาในชุมชนก็มีความพอใจซึ่งโรงสีขนาดเล็กนี้ได้ดำเนินการมาเป็นเวลา 3 ปี ก็มีความจำเป็นต้องขยายกำลังการผลิตด้วยการสร้างโรงสีใหม่โดยมี

ขนาดใหญ่กว่าเดิม ความจำเป็นในการสร้างโรงสีแห่งใหม่นี้มีเงื่อนไข คือ จากผู้นำของชุมชนซึ่งเป็นผู้ใหญ่บ้านที่ได้รับผลกระทบจากการพัฒนาที่ค่อยๆ เผยผลลัพธ์ด้านลบออกมา เมื่อประสบการณ์ล้มป่วยที่ส่วนหนึ่งเชื่อว่ามาจากการสัมผัสยาฆ่าศัตรูพืช และการรับประทานผลผลิตทางการเกษตรที่มีสารพิษตกค้าง นอกจากนั้นความมั่นใจที่เคยเห็นผลผลิตหลังจากการระดมปุ๋ยเคมีและสารพิษในการปราบศัตรูพืชในแปลงนาก็เริ่มลดลง เมื่อกาลเวลาผ่านไป สุขภาพของผู้ใช้ปุ๋ยและสารเคมีเริ่มทรุดโทรม และโดยเฉพาะอย่างยิ่งการรักษาตามแพทย์แผนตะวันตกที่ถูกอำนาจรัฐนำเข้ามาเบียดขับทำให้การรักษาแบบภูมิปัญญาดั้งเดิมและสมุนไพรไทยตกเวทีไป ก็ไม่สามารถรักษาโรคให้ได้หายขาด ยาสมัยใหม่ที่ให้ผลได้ฉับพลันไม่อาจรักษาและเรียกคืนสุขภาพของชาวนากลับคืนมาได้ และทำให้คนมีสภาพเหมือนต้นข้าวในระยะแรกของการใส่ปุ๋ยเคมีสำหรับสภาพของดินเริ่มแข็งขนาดปักดำต้นกล้าข้าวไม่ลง ผลผลิตไม่ได้มากเหมือนเดิมเหมือนตอนใส่ปุ๋ยเคมีแรกๆ ซึ่งทำให้ต้องยิ่งเพิ่มปริมาณปุ๋ยเคมีมากยิ่งขึ้น ในขณะเดียวกับที่ผลลัพธ์ร้ายแรงเผยตัวออกมาเรื่อยๆ เช่นนี้ กลุ่มของชาวนาผู้หันมาเห็นประโยชน์จากการปลูกข้าวปลอดสารพิษ ซึ่งเป็นการทำนาโดยใช้ปุ๋ยคอก ปุ๋ยหมัก และไม่ใช้ยาฆ่าแมลงก็ยิ่งทวีมากขึ้น โดยเฉพาะเมื่อองค์กรพัฒนาเอกชนใช้กลยุทธ์การประชาสัมพันธ์ให้ชาวนารับทราบและเข้าใจถึงโทษของสารพิษ ผู้ที่เข้าเป็นสมาชิกของชมรม ผู้ปลูกข้าวปลอดสารพิษ นอกจากจะขายผลผลิตให้โรงสีหมู่บ้านซึ่งได้ราคาดีกว่าโรงสีของพ่อค้าคนกลางแล้ว ยังมีอาสาสมัครที่เข้าไปแนะนำและตามควบคุมการใช้สารเคมีด้วย นอกจากนั้นการที่ผลผลิตคือข้าวหอมมะลิปลอดสารพิษที่ถูกส่งออกไปขายให้ผู้บริโภคแถบยุโรป อันเป็นการขยายตลาดออกไปสู่ระบบการค้าตลาดโลกทำให้จำเป็นต้องมีมาตรฐาน กับทั้งต้องมีการตรวจสอบและรับรองเกิดขึ้นในกระบวนการผลิตนี้ จากเงื่อนไขดังกล่าวจึงทำให้ต้องมีการสร้างโรงสีใหม่ซึ่งคือ มีกำลังผลิตถึง 250 ตันต่อเดือนโดยครั้งนี้ต้องระดมเงินทุนจำนวนมากขึ้นถึง 1.2 ล้านบาท ทั้งนี้ ยังไม่รวมที่ดินวิ่งออกไปอยู่นอกหมู่บ้านเนื่องจากไม่ต้องการให้เสียงและฝุ่นละอองรบกวนชาวบ้าน อันเป็นที่ดินที่ผู้ใหญ่บ้านบริจาคให้โดยที่เงินทุน 800,000 บาทแรก มาจากทุนของชาวบ้านและเครือข่ายผู้บริโภคปลอดข้าวสารพิษที่อยู่ในกรุงเทพฯ อีก 400,000 บาท มาจากการยืมจากมูลนิธิแห่งหนึ่งที่ขอรับเงินคืนในรูปของข้าวสาร

เงื่อนไขใหม่เป็นการก่อรากของกระบวนการในรูปแบบใหม่ที่แตกต่าง และขยายกว้างไปจากเดิม นอกจากการสร้างโรงสีใหม่แล้ว ยังมีการบริหารจัดการภายในโรงสี ไม่ว่าจะเป็นด้านการรับซื้อข้าว การตรวจสอบคุณภาพ การสีข้าว การบัญชีการเงิน นอกจากนั้นเมื่อโรงสีขยายการผลิตมากขึ้น จำเป็นต้องมีตลาดขยายกว้างขึ้นด้วย จากระยะแรกๆ ที่ผู้นำองค์กรพัฒนาเอกชนซึ่งเป็นประธานโรงสีนี้ไม่มีความรู้เรื่องตลาดเลย ได้พยายามใช้กลไกตลาดเป็นกระบวนการสำคัญที่จะ

หลุดพ้นจากการครอบงำของนายทุน ซึ่งจากการที่ต้องใช้คืนเงินยืมเป็นข้าวสารทำให้ตลาดข้าวที่มีอยู่ไม่เพียงพอ จำเป็นต้องหาตลาดอื่นเพิ่มขึ้น ปัจจุบันโรงสีนี้ได้ขยายตลาดและมีการเชื่อมต่อกับตลาดหลายแห่งซึ่งให้การตอบรับการปลูกข้าวปลอดสารพิษนี้อย่างดียิ่ง ตลาดดังกล่าวได้แก่ ตลาดข้าวที่ จ.นครราชสีมา ซึ่งรับซื้อข้าวกล้องแล้วไปขัดเป็นข้าวขาวหอมมะลิ ตลาดบาทเดียวซึ่งมุ่งผู้บริโภครายย่อยด้วยการบรรจุข้าวใส่ถุงวางขายให้ลูกค้าซื้อแทนการบรรจุกระสอบ ซึ่งราคาที่ขายเป็นราคาที่บอกค่ากลไกตลาดไม่เกินกิโลกรัมละ 1 บาท ซึ่งได้แก่ การตลาด การโฆษณา และการขนส่ง ตลาดแบบหยง ซึ่งเป็นการตลาดในรูปแบบที่มีการประสานงานระหว่างคนกลางกับโรงสีทำให้เกิดการซื้อขายขึ้น โดยวิธีนี้ผู้ซื้อและผู้ขายไม่ต้องเห็นหน้ากัน เพียงแต่มีม้าเร็วคอยนำตัวอย่างข้าวจากโรงสีไปให้หยง โดยวิธีนี้ผู้ซื้อและผู้ขายไม่ต้องเห็นหน้ากัน เพียงแต่มีม้าเร็วคอยนำตัวอย่างข้าวจากโรงสีไปให้หยง แล้วต่อรองราคากันทางโทรศัพท์ ทั้งนี้รายได้ของหยงจะเกิดจากค่านายหน้าในอัตรา 0.6-1% ของราคาที่ตกลงซื้อขายกัน นอกจากนั้นยังมีตลาดข้าวกล้องเบอร์ 5 ซึ่งเป็นข้าวบรรจุถุงตามการสั่งของการไฟฟ้าฝ่ายผลิต และตลาดข้าวในระดับท้องถิ่น ซึ่งได้แก่การสั่งซื้อจากโรงพยาบาลหรือพื้นที่อื่นๆ ใกล้เคียง จากลักษณะของการตลาดดังกล่าวจะเห็นว่าตลาดมีแนวโน้มรับซื้อข้าวปลอดสารพิษอย่างไม่มีจำนวนจำกัด

ในอีกด้านหนึ่งของเงื่อนไขและกระบวนการสร้างความเข้มแข็งด้วยโรงสี มีผู้คนในชุมชนที่ยังพยายามสืบทอดวิถีชีวิตพออยู่พอกินแบบเดิมภายใต้โครงการเฮ็ดอยู่ เฮ็ดกิน ของเจ้าอาวาสในวัดประจำหมู่บ้าน โครงการนี้มุ่งเน้นให้ชุมชนมีการกินอยู่แบบพอเพียง ดำรงชีพอยู่ด้วยเกษตรกรรมพึ่งตนเองแบบยั่งยืน รักษาสุขภาพด้วยกลไกการรักษาตนเองแบบพื้นบ้านด้วยสมุนไพรไทย และพยายามมีวิถีชีวิตเกี่ยวข้องกับกลไกทางธุรกิจแต่น้อย ซึ่งการรวมตัวกันภายใต้โครงการนี้ก็เป็นวิถีชีวิตที่น่าติดต่อต่อไป

อย่างไรก็ตาม ภาพเคลื่อนไหวที่นำเสนอด้วยเงื่อนไขและกระบวนการของชุมชนหมู่บ้านโรงสีที่รวมตัวกันสร้างความเข้มแข็งของชุมชนบนฐานการผลิตข้าว เพื่อการค้าในระบบทุนนิยมภายใต้ความร่วมมือระหว่างชุมชนกับองค์กรพัฒนาเอกชนนี้ เป็นตัวอย่างที่น่าสนใจและน่าจะก่อให้เกิดกำลังใจในการสร้างความเข้มแข็งให้กับชุมชนในพื้นที่อื่นๆ ของประเทศ เนื่องจากปรากฏการณ์นี้เป็นหลักประกันว่าทั่วทุกพื้นที่ยังมีกลุ่มคนที่พร้อมจะรวมตัวกันเคลื่อนไหว เพื่อต่อรองกับอำนาจที่ครอบงำอย่างเอารัดเอาเปรียบ ด้วยการดิ้นรนและต่อสู้อย่างสันติวิธีในอันที่จะเรียกร้องสิทธิอันชอบธรรมของการดำรงชีวิตอย่างมีความสุขให้กลับคืนมา

องค์ความรู้เรื่องความเข้มแข็งของชุมชน
: จากปรากฏการณ์สู่ทฤษฎีฐานราก

เอกสารหมายเลข 4

ชุมชนกับรัฐ: ศึกษากรณีความร่วมมือระหว่างชุมชนกับรัฐ

โดย : รศ.ดร.นภากรณ์ หะวานนท์ / ผศ.ดร.สุรวุฒิ ปัดไธสง
พิสมัย รัตนโรจน์สกุล

โครงการพัฒนาดัชนีความเข้มแข็งของชุมชน
ปริญญาเอกพัฒนศึกษาศาสตร์
บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ
โดยการสนับสนุนของ สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย

นำเรื่อง

ข้าวเป็นส่วนหนึ่งของวิถีชีวิตของคนไทยมาช้านาน ในอดีตเมื่อชุมชนหมู่บ้านดำรงชีวิตแบบหาอยู่หากิน ข้าวเป็นพืชหลักที่คนได้เพาะปลูกเพื่อเป็นอาหารหลัก อาหารอื่นๆ ส่วนใหญ่จะอาศัยเก็บหาของกินตามธรรมชาติ ก่อนหน้าที่ไทยจะมีนโยบายนำประเทศเข้าสู่ความทันสมัยหลังสงครามโลกครั้งที่สอง มากกว่าร้อยละ 90 ของพื้นที่เพาะปลูกของไทยใช้เป็นที่เพาะปลูกข้าว การเพาะปลูกข้าวเชื่อมโยงคนให้รู้จักการปรับระบบการทำนาให้สอดคล้องกับธรรมชาติกลายเป็นระบบความรู้เกี่ยวกับการคัดเลือกพันธุ์ข้าวที่จะปลูกให้เหมาะสมกับความสูงต่ำของพื้นที่และความเพียงพอของน้ำ การตระเตรียมดิน การเตรียมเครื่องมือสำหรับการทำนา การดูแลสัตว์โดยเฉพาะวัวควายเพื่อใช้ในการไถนา วิธีการหว่านหรือดำนา การดูแลต้นข้าวให้แข็งแรง การเก็บเกี่ยวข้าว การนำเมล็ดข้าวออกจากรวง ไปจนถึงการทำข้าวเปลือกให้เป็นข้าวสาร นอกจากนี้ในการปลูกข้าว ชาวนายังได้สร้างระบบความสัมพันธ์ระหว่างชาวนาด้วยกันเพื่อแลกเปลี่ยนแรงงาน สร้างความสนุกสนานรื่นเริงในการทำงาน สร้างขวัญและกำลังใจในการทำงาน และเพื่อสร้างระบบการพึ่งพาอาศัยกันเพื่อความมั่นคงปลอดภัยในการทำมาหากิน ข้าวจึงไม่เพียงแต่เป็นอาหารหลักของชาวนาเท่านั้น แต่การทำนายังเป็นที่มาของระบบความสัมพันธ์ และวัฒนธรรมของผู้ที่อยู่ในชุมชนหมู่บ้านเดียวกัน ความรู้สึกเป็นคนหมู่เดียวกันพวกเดียวกันของชาวนาเกิดขึ้นจากกิจกรรมต่าง ๆ ที่เกี่ยวข้องกับการทำนาที่ดำเนินต่อเนื่องไปเกือบตลอดทั้งปี ความเป็นชาวนาจึงมิใช่เป็นเพียงอาชีพหนึ่งของผู้ที่ทำนา แต่ความเป็นชาวนาสะท้อนถึงวิถีชีวิตของคนที่ทำนา ซึ่งมีระบบความรู้ที่ได้สร้างสรรค์ สะสม ปรับเปลี่ยน และมีการถ่ายทอดจากคนรุ่นหนึ่งสู่คนอีกรุ่นหนึ่ง

ในช่วงที่ชุมชนหมู่บ้านของไทยมีวิถีชีวิตแบบหาอยู่หากิน ระบบความสัมพันธ์อันเกิดจากการทำนาได้รับการสร้างสรรค์ขึ้นมาโดยมีครอบครัว และเครือข่ายของครอบครัวเป็นศูนย์กลาง การผลิต การบริโภค การแลกเปลี่ยน และการจัดสรรทรัพยากร การติดต่อสัมพันธ์กับผู้ที่อยู่ภายนอกชุมชนมีอยู่เฉพาะในส่วนของการแลกเปลี่ยนผลผลิตที่เป็นส่วนเกินของครอบครัว กับสิ่งที่ครอบครัวไม่ได้ผลิตเอง หรือไม่อาจเก็บหาได้จากแหล่งทรัพยากรธรรมชาติในชุมชน ความมั่นคงปลอดภัยในการทำมาหากินและการดำรงชีวิตของชุมชนจึงอยู่ที่ความสามารถของครอบครัวและชุมชนในการจัดระบบความสัมพันธ์ให้ผู้ที่อยู่ร่วมกันในชุมชนสามารถผลิตข้าวได้เพียงพอแก่การบริโภคตลอดปี รวมทั้งอาจมีส่วนเกินสำหรับการนำไปแลกเปลี่ยนกับสิ่งที่จำเป็นอื่น ๆ ได้บ้าง

นโยบายของรัฐบาลที่เร่งขยายปริมาณการส่งออกข้าวไปยังตลาดต่างประเทศเพื่อนำรายได้เข้าสู่ประเทศนับตั้งแต่พ.ศ. 2504 ซึ่งมีการประกาศใช้แผนพัฒนาเศรษฐกิจแห่งชาติฉบับที่ 1 มีผลทำให้มีการพัฒนาความรู้เกี่ยวและเทคโนโลยีเกี่ยวกับการทำนาโดยนักวิชาการภายในประเทศ รวมทั้งมีการนำเข้าความรู้ และเทคโนโลยีจากต่างประเทศอีกด้วย เช่น การคิดค้นพันธุ์ข้าวใหม่ ๆ จากห้องทดลอง การมีเครื่องทุ่นแรงต่างๆ เพื่อใช้ในการทำนา การตัดถนนเชื่อมต่อหมู่บ้านเข้ากับเมือง การคิดค้นเครื่องเจาะบ่อบาดาล การสร้างมีระบบชลประทาน การนำเข้าปุ๋ยเคมีและยาฆ่าแมลงจากต่างประเทศ การขยายตลาดการขายปัจจัยการผลิตเหล่านี้ไปยังชุมชนหมู่บ้าน รวมทั้งการจัดให้มีระบบสินเชื่อสำหรับชาวนาโดยผ่านธนาคารเพื่อการเกษตร

และสหกรณ์ (ธกส.) ระบบความรู้เหล่านี้ได้กระจายเข้าสู่ชุมชนหมู่บ้านต่างๆ ของไทยผ่านเจ้าหน้าที่ของรัฐ พ่อค้า วิทยุ และการที่ชาว นาได้มีโอกาสเห็นตัวอย่างซึ่งกันและกัน ชาวนาได้รับการกระตุ้นให้มีการเปลี่ยนแปลงในกระบวนการผลิต มีการลงทุนเพื่อการผลิตมากขึ้น และมีความต้องการที่จะสร้างส่วนเกินให้กับการทำนาให้มากกว่าเดิม นอกจากความพยายามเพิ่มผลผลิตข้าวเพื่อให้มีรายได้ที่เป็นตัวเงินเพิ่มขึ้นแล้ว ชุมชนชาวนาจำนวนมากยังได้รับการกระตุ้นให้ปรับเปลี่ยนจากการปลูกข้าวไปสู่การปลูกพืชไร่อื่น ๆ ซึ่งเป็นที่ต้องการของตลาดทั้งภายใน ภายนอกประเทศ ชุมชนบางแห่งปรับเปลี่ยนไปสู่การทำสวนผลไม้ หรือการผลิตอื่น ๆ เช่น การเลี้ยงปลา การเลี้ยงกุ้ง หรือในหลายๆพื้นที่คนได้ออกจากหมู่บ้านไปเป็นแรงงานรับจ้างในเมือง ชุมชนหมู่บ้านชาวนาหลายแห่งได้พยายามสร้างความหลากหลายในแหล่งรายได้ โดยยังคงการทำนาไว้ ซึ่งอาจเป็นการปลูกข้าวไว้บริโภคเป็นหลัก ส่วนการหารายได้ที่เป็นตัวเงินจะได้มาจากแหล่งอื่น เช่น การทำไร่ การรับจ้าง การทำสวน หรือในบางชุมชนหมู่บ้านอาจทำนาเพื่อบริโภค และหากมีเหลือก็จะนำออกขาย แต่เป้าหมายการทำนายังคงเพื่อการบริโภค ชุมชนบางแห่งได้ปรับเปลี่ยนการผลิตจากการทำนาเพื่อบริโภคเป็นการทำนาเพื่อขายอย่างเดียว โดยชาวนาผู้ปลูกข้าวจะซื้อข้าวสารจากตลาดเพื่อบริโภค

แรงผลักดันสำคัญที่ทำให้ชาวนาตอบสนองต่อแรงกระตุ้นเหล่านี้ในทางบวกได้แก่ การเข้ามาของตลาดสินค้าต่าง ๆ ที่ไม่เคยมีมาก่อนอดีต เช่น รถจักรยาน รถมอเตอร์ไซค์ วิทยุทรานซิสเตอร์ และการเข้ามาของระบบการบริการสมัยใหม่ เช่น ระบบการบริการทางการแพทย์แผนใหม่ การเพิ่มความสำคัญของการศึกษาในระบบโรงเรียน ทั้งหมดนี้ล้วนกระตุ้นให้คนต้องการเงินเพื่อเข้าถึงระบบบริการและสินค้าต่างๆ มากขึ้น ดังนั้นความพยายามที่จะเพิ่มส่วนเกินในการผลิต โดยผ่านการใช้ความรู้และเทคโนโลยีในการผลิตแบบใหม่ซึ่งต้องอาศัยเงินทุนจึงเกิดขึ้นในชุมชนชาวนาอย่างรวดเร็ว

ในภาพรวมของประเทศ ข้าวเป็นสินค้าส่งออกที่ทำรายได้เข้าประเทศในสัดส่วนที่สูงกว่าสินค้าส่งออกอื่น ๆ มาเป็นเวลากว่าสามทศวรรษ นับจากทศวรรษ 2500 ยกตัวอย่างเช่นในปี 2512 มากกว่าร้อยละ 90 ของมูลค่าสินค้าส่งออกทั้งหมดมาจากสินค้าทางด้านเกษตรกรรม และในจำนวนสินค้าเกษตรกรรมที่ส่งออกทั้งหมด ข้าวเป็นสินค้าส่งออกที่มีมูลค่าสูงสุด และแม้แต่เมื่อมาถึงปี 2523 ข้าวก็ยังคงเป็นสินค้าส่งออกที่สำคัญของไทย และเป็นสินค้าที่มีมูลค่าส่งออกสูงที่สุดในจำนวนสินค้าเกษตรกรรมส่งออกทั้งหมด สินค้าเกษตรกรรมที่มีมูลค่าการส่งออกของจากข้าวในปีเดียวกันนี้ได้แก่ มันสำปะหลัง ยางพารา ข้าวโพด ป่านและปอ ตามลำดับ (Havanon, 1986)

อย่างไรก็ตามถึงแม้ว่าความสามารถในการเพิ่มผลผลิตในการปลูกข้าวโดยรวมของประเทศจะมีผลทำให้เศรษฐกิจโดยรวมของประเทศเจริญเติบโตอย่างต่อเนื่องโดยตลอด แต่ชุมชนหมู่บ้านของไทยซึ่งเป็นผู้ผลิตสินค้าเหล่านี้กลับได้รับผลตอบแทนจากการพยายามเพิ่มผลผลิตทางการเกษตรของตนเองน้อยมาก นโยบายการเก็บภาษีข้าวส่งออกหรือที่เรียกกันว่าค่าพรีเมี่ยมข้าวซึ่งรัฐไทยได้ประกาศใช้ตั้งแต่ปี 2498 ซึ่งเป็นภาษีที่รัฐเก็บจากข้าวที่ส่งออกไปขายต่างประเทศ มีผลทำให้ชาวนาไทยได้รับผลตอบแทนจากการขายข้าวประมาณเพียง 1 ใน 3 ของราคาที่ควรจะขายได้ หากไม่มีการเก็บค่าพรีเมี่ยมข้าว (Silcock ,1967) ดัง

นั้นในช่วงที่ข้าวไทยเป็นสินค้าที่เป็นที่ต้องการของตลาดโลก และไทยยังไม่มีคู่แข่งในการขายข้าวที่สำคัญ ข้าวเป็นสินค้าที่ทำรายได้ให้กับประเทศที่สำคัญมาโดยตลอด (Havanon ,1988) จนในปี 2524 ข้าวก็ยังเป็นสินค้าส่งออกที่มีมูลค่าสูงสุดของไทยคือทำรายได้ให้ไทยคิดเป็นเงิน 26.4 พันล้านบาท เมื่อเทียบกับสินค้าที่มีมูลค่าส่งออกเป็นอันดับสองคือ สิ่งทอและเสื้อผ้าซึ่งมีมูลค่า 14.7 พันล้านบาท จนถึงช่วงปลายของทศวรรษ 2520 คือในปี 2528 ซึ่งเป็นปีที่รัฐไทยได้ยกเลิกการเก็บค่าพรีเมี่ยมข้าว สิ่งทอและเสื้อผ้ากลายเป็นสินค้าส่งออกที่มีมูลค่าสูงสุดคือ 26.6 พันล้านบาท และข้าวมีมูลค่าส่งออกเป็นอันดับสองคือ 22.5 พันล้านบาท และเมื่อเข้าสู่ทศวรรษที่ 2530 เป็นต้นมา มูลค่าการส่งออกของข้าวก็ทรงตัวอยู่ในระดับเดิม ขณะที่สินค้าประเภทสิ่งทอและสินค้าหัตถอุตสาหกรรม และเทคโนโลยีระดับกลาง โดยเฉพาะเครื่องจักรและอุปกรณ์ เครื่องใช้ไฟฟ้า แผงวงจรไฟฟ้า ได้เพิ่มมูลค่าการส่งออกขึ้นไปเรื่อยๆ จนในปี 2536 ที่ข้าวมีมูลค่าส่งออก 32.9 พันล้านบาท สิ่งทอเสื้อผ้ามีมูลค่าสูงถึง 129.6 พันล้านบาท เครื่องจักรและอุปกรณ์มีมูลค่าส่งออก 90.8 ล้านบาท นอกจากนี้ หากพิจารณาถึงภาพรวมของมูลค่าการผลิตของทั้งประเทศ ภาพสะท้อนของชุมชนหมู่บ้านของไทยจะแสดงถึงความชะงักงันของการผลิต เมื่อเปรียบเทียบกับภาคอุตสาหกรรม ในช่วงระหว่างปี 2523-2536 สัดส่วนของมูลค่าผลผลิตในภาคเกษตรของประเทศลดลงจากร้อยละ 27 เป็นร้อยละ 21 ในปี 2523 และลดลงไปเป็นร้อยละ 12 ในปี 2536 ในขณะที่สัดส่วนของการผลิตในภาคอุตสาหกรรมเพิ่มขึ้นจากร้อยละ 16 เป็นร้อยละ 22 และร้อยละ 26 ในช่วงเวลาเดียวกันตามลำดับ (ผาสุก พงษ์ไพจิตร และคริส เบเคอร์, 2540 : ตารางที่ 5.4 และ 5.9)

อาจกล่าวได้ว่าในช่วงเวลาประมาณ 30 ปีหลังจากที่ไทยได้เริ่มใช้แผนพัฒนาเศรษฐกิจแห่งชาติฉบับที่ 1 ชุมชนหมู่บ้านของไทยเป็นแหล่งผลิตอาหารให้กับคนทั้งประเทศ และยังเป็นแหล่งรายได้จากการส่งสินค้าไปขายในตลาดโลกที่ทำรายได้ให้กับประเทศมากกว่าสินค้าในหมวดอื่นๆ (เช่น สินค้าสิ่งทอ สินค้าอุตสาหกรรม การบริการ) แต่สิ่งที่ตามมาในภาพรวมของประเทศก็คือ ชุมชนหมู่บ้านของไทยกลับได้รับผลในทางลบจากกระบวนการพัฒนาไปสู่ความทันสมัยของประเทศในหลายๆ ด้าน **ประการแรก** นโยบายของรัฐที่เน้นการนำส่วนเกินของภาคเกษตรกรรมมาเป็นรายได้หลักของประเทศ โดยใช้กลไกทางด้านภาษี ทำให้ชาวนาซึ่งเป็นผู้ผลิตได้รับผลตอบแทนจากการผลิตต่ำ โดยเฉพาะเมื่อเปรียบเทียบกับผู้ที่ทำงานในภาครัฐ หรือภาคอุตสาหกรรม ดังจะเห็นได้จากช่องว่างของรายได้เฉลี่ยต่อหัวของคนในชุมชนหมู่บ้านในปี 2512 ต่ำกว่ารายได้ของคนในเขตเมืองถึงสามเท่า (Krongkaew ,1975) ทำให้คนในชุมชนหมู่บ้านเริ่มมองว่าการทำงานในไร่นาเป็นงานที่ไม่มีคุณค่า และไม่ต้อง การถ่ายทอดระบบความรู้ในเรื่องนี้ให้กับลูก แต่ต้องการให้ลูกไปทำงานนอกภาคเกษตรกรรม **ประการที่สอง** การกระตุ้นให้ชุมชนหมู่บ้านขยายการผลิตและเพิ่มผลผลิตกระทำโดยขาดการสร้างระบบความรู้ที่สอดคล้องกับระบบความรู้ที่เคยสะสมมาของชุมชน ความรู้ที่มากับกระบวนการสร้างความทันสมัยให้กับการผลิตในภาคเกษตรมีลักษณะเป็นส่วนเสี้ยว มุ่งเน้นที่การเพิ่มผลผลิตและทำให้คนมองเห็นแต่ส่วนดีของเทคโนโลยีใหม่ ๆ โดยปราศจากการให้ความรู้อย่างรอบด้านแก่ชุมชน ซึ่งในหลาย ๆ ครั้งทำให้ชุมชนต้องประสบปัญหาที่คาดไม่ถึงหลายประการ เช่น การใช้ยาฆ่าแมลงอย่างไม่ถูก

วิธีทำให้เป็นอันตรายทั้งกับผู้ผลิตและผู้บริโภค การใช้ปุ๋ยเคมีมากจนทำให้ดินเสื่อมและต้องใช้ปุ๋ยมากขึ้นเรื่อย ๆ การใช้เครื่องมือเครื่องจักรเพื่อทุ่นแรงมากจนทำให้ขาดการพึ่งพาอาศัยกันทางด้านแรงงาน คนมีชีวิตแบบต่างคนต่างอยู่ การใช้เมล็ดพันธุ์พืชที่มีการค้นคว้าใหม่ ๆ จากห้องทดลอง ทำให้คนมีการปลูกพันธุ์พืชชนิดเดียวกัน แทนการปลูกพันธุ์พืชพื้นเมืองซึ่งมีอยู่หลากหลายชนิด ซึ่งมีผลทำให้เมื่อเกิดโรคพืชหรือแมลงระบาดจะแพร่ขยายไปอย่างรวดเร็ว การปลูกข้าวได้ปีละ 2-3 ครั้งทำให้ไม่มีเวลาพักดิน ดินจึงเสื่อมโทรม เป็นต้น **ประการที่สาม** นโยบายของรัฐที่ต้องการใช้การศึกษาในระบบโรงเรียนเป็นเครื่องมือสำหรับการเตรียมคนหรือฝึกคนเข้าสู่อาชีพในภาคอุตสาหกรรม ทำให้ระบบการศึกษาที่รัฐได้ลงทุนไปมากมายในทุก ๆ ระดับ มีส่วนช่วยพัฒนาการผลิตในภาคเกษตรกรรมน้อยมาก และผู้ที่ได้รับการศึกษาในระดับที่สูงกว่าการศึกษาพื้นฐาน มีแนวโน้มจะไม่ต้องการดำรงชีวิตอยู่ในชุมชน **ประการที่สี่** การพัฒนาประเทศไปสู่ความทันสมัยในด้านต่าง ๆ มีผลทำให้คนมีความต้องการใช้เงินในการดำรงชีวิตมากขึ้น แต่ความพยายามเพิ่มรายได้ที่เป็นตัวเงินด้วยการเพิ่มผลผลิตและขยายการผลิตของคนในชุมชนหมู่บ้าน มีข้อจำกัดหลายอย่าง นอกจากนี้มาตรการทางด้านภาษีของรัฐยังมีส่วนทำให้ผู้ผลิตในภาคเกษตรได้รับผลตอบแทนน้อยกว่าที่ควร ทำให้คนจำนวนมากตกอยู่ในภาวะหนี้สิน และพยายามหาแหล่งรายได้อื่น ๆ โดยเฉพาะการเป็นแรงงานรับจ้างที่ไร้ทักษะนอกชุมชนหมู่บ้านของตนเอง ทำให้ระบบความสัมพันธ์ของคนในชุมชนเปลี่ยนแปลงไป **ประการสุดท้าย** การปรับเปลี่ยนจากการผลิตเพื่อบริโภคไปสู่การผลิตเพื่อการค้า ทำให้ชุมชนหมู่บ้านต้องมีการติดต่อสัมพันธ์กับคนและองค์กรทางสังคมที่อยู่นอกชุมชนในเรื่องต่าง ๆ มากขึ้นกว่าเดิมมาก ชุมชนหมู่บ้านไม่อาจตอบสนองความต้องการจำเป็นของคนในชุมชนได้อย่างสมบูรณ์เหมือนในอดีต ทั้งนี้การติดต่อกับสังคมภายนอกต้องอาศัยทรัพยากรที่สำคัญคือความรู้ที่เหมาะสำหรับสังคมสมัยใหม่ซึ่งต่างไปจากความรู้ที่ชุมชนเคยสะสมมา รวมถึงทรัพยากรที่เป็นเงินเพื่อให้สามารถเข้าถึงสินค้าและบริการต่าง ๆ ได้ และโดยเหตุที่คนในชุมชนหมู่บ้านมีแนวโน้มจะมีทรัพยากรทั้งสองด้านนี้น้อยกว่าคนในเมืองที่จะต้องติดต่อด้วย ทำให้เกิดความสัมพันธ์เชิงอำนาจที่ไม่เท่าเทียมกัน โดยชุมชนหมู่บ้านเป็นฝ่ายเสียเปรียบในการติดต่อสัมพันธ์กัน

อย่างไรก็ตามแม้ในภาพรวมชุมชนหมู่บ้านจะตกอยู่ในสภาพการณ์ที่เป็นฝ่ายเสียเปรียบผู้ที่อยู่ในภาค อุตสาหกรรมและภาคบริการในกระบวนการพัฒนา แต่ชุมชนหมู่บ้านโดยทั่วไปมิได้ยอมกับสภาพการณ์ดังกล่าวโดยปราศจากการต่อสู้และหาทางปรับเปลี่ยนวิถีการดำรงชีวิตให้สามารถดำรงอยู่ได้ในสังคมสมัยใหม่อย่างมีศักดิ์ศรีและมีโอกาสที่จะเข้าไปมีส่วนร่วมในกระบวนการพัฒนาของประเทศอย่างเสมอภาคกับคนในส่วนอื่นๆของประเทศ ชุมชนจำนวนมากกำลังอยู่ในระหว่างการพลิกฟื้นความเข้มแข็งของตนเองในด้านต่าง ๆ ชุมชนหมู่บ้านจำนวนมาก สามารถรวมพลังสร้างความเข้มแข็งในกับชุมชนได้อย่างรวดเร็ว บางชุมชนกำลังเรียนรู้บทเรียนและประสบการณ์จากที่อื่น ๆ การมองชุมชนหมู่บ้านในฐานะที่เป็นพื้นที่ที่คนอยู่ร่วมกันมีความสัมพันธ์กัน มีการพึ่งพาอาศัยกันในหลาย ๆ ด้าน สามารถทำให้สมาชิกของชุมชนสามารถตอบสนองต่อความต้องการจำเป็นของตนเองและครอบครัวได้ ทำให้สามารถมองเห็นพลวัตของการที่ชุมชนต้องขับ

เกี่ยวกับพลังผลักดันที่มาจากภายนอก ที่มีความผิดพลาด ความล้มเหลว การพลิกฟื้น และการได้รับผลสำเร็จ

วัตถุประสงค์ของการวิจัย

การศึกษานี้เป็นส่วนหนึ่งของโครงการวิจัย เพื่อหาข้อสรุปเชิงทฤษฎีในเรื่องความเข้มแข็งของชุมชน ซึ่งเป็นการศึกษาชุมชนที่สามารถพลิกฟื้นความเข้มแข็งของชุมชนในลักษณะต่างๆ ภายใต้เงื่อนไขและกระบวนการที่แตกต่างกัน และโดยเหตุที่ชุมชนหมู่บ้านของไทยส่วนใหญ่ล้วนดำรงชีวิตในช่วงก่อนเข้าสู่การผลิตเพื่อการค้า โดยอาศัยการปลูกข้าวเป็นหลัก ความสำเร็จของการปรับเปลี่ยนวิถีชีวิตของชุมชนหมู่บ้านจากการผลิตข้าวเพื่อการบริโภค ไปเป็นการผลิตข้าวเพื่อการค้าจึงเป็นประเด็นที่มีความสำคัญยิ่งต่อการทำความเข้าใจกับความเข้มแข็งของชุมชน นโยบายการพัฒนาประเทศไปสู่การเป็นอุตสาหกรรม ได้กระตุ้นให้ชาวนาเพิ่มผลผลิตและขยายพื้นที่การผลิตข้าว ขณะเดียวกันรัฐก็ได้เก็บค่าพรีเมี่ยมข้าวในอัตราที่สูงมากเมื่อเทียบกับสินค้าอื่น ๆ ซึ่งมีผลทำให้ชาวนาที่ปลูกข้าวไม่ได้รับผลตอบแทนจากการปลูกข้าวอย่างเต็มที่ เมื่อค่าพรีเมี่ยมข้าวถูกยกเลิกไปในปี 2528 ก็เริ่มเข้าสู่ช่วงของทศวรรษ 2530 ข้าวเริ่มลดความสำคัญในฐานะของการเป็นสินค้าส่งออกที่มีมูลค่าสูงสุด ทั้งนี้เกิดจากการมีข้าวจากประเทศอื่น ๆ เข้ามาแข่งขันกับไทยในตลาดโลก และราคาข้าวในตลาดโลกถูกกดให้ต่ำลงเพื่อแย่งตลาดส่งออก ชุมชนหมู่บ้านไทยได้รับผลกระทบจากสถานการณ์นี้ เพราะในขณะที่ราคาข้าวปรับตัวสูงขึ้นน้อยมาก แต่ต้นทุนการผลิตข้าวกลับสูงขึ้น ทำให้ผลต่างระหว่างต้นทุนการผลิตข้าว กับราคาไม่ต่างกันนัก ชุมชนหมู่บ้านจำนวนมากได้พยายามลดต้นทุนและเพิ่มผลตอบแทนจากการผลิตข้าว ด้วยวิธีการต่าง ๆ เช่น การรวมกลุ่มกันซื้อปุ๋ยและยาฆ่าแมลง เพื่อจะได้สั่งปุ๋ยโดยตรงจากบริษัทโดยไม่ต้องผ่านร้านค้า หรือการจัดตั้ง สหกรณ์เพื่อขายสินค้าต่าง ๆ ที่เกี่ยวข้องในการผลิตข้าวเพื่อให้สมาชิกได้รับผลกำไรกลับคืนจากการซื้อปุ๋ยในรูปของเงินปันผล การจัดตั้งโรงสีของชุมชนเพื่อให้ผลกำไรจากการสีข้าวและการขายข้าวกลับคืนมาสู่สมาชิก อย่างไรก็ตามแม้ว่า ชุมชนจำนวนมากพยายามปรับเปลี่ยนการผลิตและการขายข้าว เพื่อให้การผลิตข้าวเพื่อการค้าได้รับผลตอบแทนที่คุ้มค่ากว่าที่เป็นอยู่ แต่ก็มีชุมชนเพียงบางแห่งเท่านั้นที่ประสบความสำเร็จ โดยสามารถพึ่งพาอาศัยการผลิตข้าวเป็นแหล่งที่มาของรายได้หลักได้ ชุมชนที่ทำไม่สำเร็จอาจใช้วิธีของการสร้างความหลากหลายของแหล่งที่มาของรายได้โดยไม่หวังพึ่งรายได้จากข้าวเป็นหลัก

นัยยะสำคัญของบ้านดงผึ้ง

บ้านดงผึ้ง เป็นหมู่บ้านหนึ่งที่สามารถฟันฝ่าอุปสรรคจนทำให้ชุมชนสามารถผลิตข้าวเพื่อการค้าและทำให้ข้าวเป็นแหล่งรายได้หลักของครอบครัวส่วนใหญ่ของชุมชน ประสบการณ์ของความยากลำบากเมื่อชุมชนถูกผลักดันให้มีการผลิตข้าวเพื่อการค้า การถูกเอาเปรียบจากการขายข้าวให้พ่อค้า การพยายามต่อสู้กับปัญหา โดยพยายามเรียนรู้กระบวนการต่าง ๆ ที่เกี่ยวข้องกับการซื้อขายปัจจัยการผลิตและการซื้อขายข้าว

ซึ่งเป็นสิ่งที่ชุมชนไม่เคยมีประสบการณ์มาก่อนในช่วงของการผลิตข้าวเพื่อบริโภค ความสามารถของชุมชนที่จะก่อร่างสร้างตัวเพื่อให้ชุมชนมีเงินสำหรับการตั้งโรงสี และการนำเงินที่เก็บสะสมได้มาใช้เป็นพื้นฐานแสดงความมุ่งมั่นและศักยภาพของชุมชน ในอันที่จะขอความช่วยเหลือจากรัฐ รวมทั้งความสามารถในการบริหารจัดการโรงสีโดยพยายามใช้คนในชุมชนที่พอมีความรู้ ประสบการณ์ และทักษะ ในเรื่องต่าง ๆ มาร่วมกันทำงาน โดยในกระบวนการทำงานได้พยายามหาโอกาสเรียนรู้จากชุมชนที่ได้ประสบความสำเร็จในเรื่องนี้มาก่อน ดังนั้นประสบการณ์ของบ้านดงผึ้งจึงเป็นความสำเร็จที่มีคุณค่าควรแก่การศึกษาเป็นอย่างยิ่ง เพราะภายใต้กระบวนการพัฒนาของประเทศไทย ที่อาศัยข้าวเป็นแหล่งรายได้ที่สำคัญของประเทศมาเป็นระยะเวลานาน ชุมชนหมู่บ้านที่ปลูกข้าวกลับไม่สามารถพึ่งพาการปลูกข้าวในฐานะเป็นแหล่งรายได้หลักได้ บ้านดงผึ้งเป็นชุมชนหนึ่งที่ไม่ยอมแพ้ต่อสถานการณ์ที่เกิดขึ้น และสามารถทำให้ข้าวกลับกลายเป็นที่พึ่งทางเศรษฐกิจของคนในชุมชนได้ การวิจัยนี้มีวัตถุประสงค์ที่จะสืบค้นที่มาอันเป็นเงื่อนไขและกระบวนการที่ทำให้บ้านดงผึ้งประสบความสำเร็จในการผลิตข้าวเพื่อการค้า ความรู้ที่ได้รับจะเป็นประโยชน์ต่อการทำความเข้าใจกับปัญหา อุปสรรค เงื่อนไขและกระบวนการที่จะก้าวไปสู่ความสำเร็จของชุมชนในกระบวนการพัฒนาประเทศไปสู่ความทันสมัย โดยการจะนำเสนอผลการศึกษาออกเป็น 4 ส่วน ในส่วนแรก จะนำเสนอภาพของชุมชนในช่วงที่วิถีชีวิตของชุมชนผูกพันอยู่กับการทำนา โดยเป้าหมายของการทำนาเพื่อให้มีข้าวพอเพียงกับการบริโภค ส่วนที่สอง จะนำเสนอกระบวนการก้าวไปสู่การผลิตข้าวเพื่อขายของชาวนาในชุมชนดงผึ้งและผลกระทบในด้านต่าง ๆ ที่มีต่อชุมชน ส่วนที่สาม จะเสนอกระบวนการสร้างความเข้มแข็งให้กับการผลิตข้าวเพื่อการค้าของชุมชน รวมทั้งเงื่อนไขที่ทำให้ชุมชนประสบความสำเร็จในการปรับตัวดังกล่าว และในส่วนสุดท้ายจะเป็นการเชื่อมโยงความสำเร็จในการผลิตข้าวเพื่อการค้าว่ามีส่วนทำให้ชุมชนสามารถสร้างความเข้มแข็งในด้านอื่น ๆ อย่างไร

วิธีการศึกษา

การศึกษานี้ได้ใช้วิธีวิทยาของการสร้างทฤษฎีฐานราก (ดูรายละเอียดของวิธีวิทยาการสร้างทฤษฎีฐานรากในเอกสารหมายเลข 1) สำหรับการเข้าถึงปรากฏการณ์ทางสังคมของชุมชนจะผ่านจากการเล่าเรื่องและประสบการณ์ของคนในชุมชน โดยการสัมภาษณ์ระดับลึกในลักษณะของการพูดคุยกับผู้ให้ข้อมูลในประเด็นต่างๆ ที่เกี่ยวข้องโดยตรงกับประสบการณ์ของผู้ให้ข้อมูล แม้การสัมภาษณ์จะใช้แนวคำถามแบบกว้าง ๆ ที่จัดเตรียมไว้แล้ว แต่การสนทนาจะดำเนินไปอย่างเป็นกันเอง และมีการตั้งประเด็นซักถามเพิ่มเติมในขณะดำเนินการสัมภาษณ์ เพื่อให้ได้ข้อมูลอย่างครบถ้วนทุก ๆ มิติของชุมชน การสัมภาษณ์โดยทั่วไปจะใช้เวลาประมาณ 1-3 ชั่วโมง นอกจากนี้ยังมีออกไปดูสถานที่ต่าง ๆ ภายในชุมชน เช่น โรงสีชุมชน โรงสีข้าวหาบ วัด โรงเรียน ศูนย์เด็กเล็ก สถานีอนามัย สหกรณ์ร้านค้า เป็นต้น และได้ดูวิถีชีวิตที่ปรากฏภายในชุมชน เช่น การทำนา การทำงานในโรงสี ตารางที่ 1 แสดงรายละเอียดของผู้ให้ข้อมูลหลักจำนวนทั้งสิ้น 19 ราย

ตารางที่ 1 รายละเอียดผู้ให้ข้อมูลหลักบ้านดงผึ้ง

1.	หลวงพ่อสิทธิศักดิ์	ผู้ช่วยเจ้าอาวาสวัดดงผึ้ง
2.	พ่อบุญเพ็ง	ประธารกลุ่มโรงสี /อดีตกำนัน (ชาย)
3.	พ่อใหญ่	ผู้จัดการโรงสีชุมชน (ชาย)
4.	พ่อคำปุ่น	อดีตผู้ใหญ่บ้าน/ผู้นำชุมชน (ชาย)
5.	พ่อบุญอ้อม	เหรัญญิกสหกรณ์ (ชาย)
6.	พ่อหล่วย	อดีตผู้ใหญ่บ้าน / หมอสมุนไพร (ชาย)
7.	พ่อบุตร	ชาวบ้านปลูกข้าวอินทรีย์ (ชาย)
8.	พ่ออาลัย	อดีตผู้ช่วยผู้ใหญ่บ้าน / ทำงานโรงสี (ชาย)
9.	พ่อทองใบ	อดีตกำนัน / อดีตผู้ใหญ่บ้าน (ชาย)
10.	พ่อปัญญา	คนงานโรงสี (ชาย)
11.	พ่อแก้ว	รองประธานกลุ่มไร่นาสวนผสม (ชาย)
12.	พ่อช้าง	ชาวบ้านปลูกไร่นาสวนผสม (ชาย)
13.	แม่ตุ่ย	ชาวบ้านปลูกข้าวปลอดสารพิษ (หญิง)
14.	ประธานอบต.บากเรือ (ชาย)	
15.	เจ้าหน้าที่ฝ่ายส่งเสริม (NGO) (หญิง/ชาย)	
16.	เจ้าหน้าที่สาธารณสุข (ชาย)	
17.	ครูใหญ่โรงเรียนบ้านดงผึ้ง (ชาย)	
18.	กรรมการศึกษาโรงเรียนดงผึ้ง (ชาย)	
19.	คนงานโรงสี (ชาย)	

บริบทของชุมชน

บ้านดงผึ้ง เป็นชุมชนที่รวมกับระหว่างหมู่ 4 กับหมู่ 8 ตั้งอยู่ในตำบลบากเรือ อำเภอมหาชนะชัย จังหวัดยโสธร ซึ่งมีอยู่ทั้งหมด 10 หมู่ เนื่องจากแต่เดิมเป็นหมู่บ้านเล็ก ๆ แต่ต่อมาเมื่อมีการขยายตัวของชุมชนจนมีขนาดของครัวเรือนถึง 200 กว่าครัวเรือน ทางรัฐจึงจัดตั้งเป็นสองหมู่บ้าน แต่อยู่ในบริเวณเดียวกัน การดูแลกันภายในชุมชน แบ่งออกเป็น 9 คุ้ม ได้แก่ คุ้มวัดพัฒนา คุ้มหนองผมลมโชย คุ้มสวัสดิ์พัฒนา คุ้มร่วมใจพัฒนา คุ้มพึ่งตัวเอง คุ้มนครดงผึ้ง คุ้มหนองแคน คุ้มแสนสุข และคุ้มนางพญาผึ้ง แต่ละคุ้มจะมีสมาชิกประมาณ 15-25 ครัวเรือน มีหัวหน้าคุ้ม หรือประธานคุ้มที่เลือกตั้งมาจากคนที่ชาวบ้านให้ความนับถือ ขึ้นมาดูแลลูกคุ้ม กิจกรรมของคุ้ม คือ การดูแลกันภายในคุ้ม ทั้งเรื่องของความเป็นอยู่ การปกครอง การดูแลบ้านเรือน และการสมัครเป็นสมาชิกในกลุ่มต่าง ๆ ภายในหมู่บ้าน

ในอดีตรอบ ๆ ชุมชนจะมีป่าไม้ ประเภทไม้ยาง ไม้ตะบาก ไม้ไผ่ ชาวบ้านจะใช้ประโยชน์จากป่าในหลาย ๆ ด้าน เช่น เป็นแหล่งอาหารตามธรรมชาติ เก็บหน่อไม้ เก็บเห็ด หาของป่า สมุนไพร และล่าสัตว์สำหรับเป็นอาหารยังชีพ ซึ่งความอุดมสมบูรณ์ของป่าสามารถเลี้ยงคนในชุมชนอดีตได้ตลอดทั้งปี เวลาที่ชาวบ้านต้องการจะสร้างบ้านเรือน หรือทำเรือ ก็จะตัดไม้ในป่าซึ่งเป็นไม้เนื้อแข็ง นำมาปลูกบ้าน และทำเรือได้ดี ส่วนแหล่งน้ำของหมู่บ้านมีลำน้ำเดิมที่ไหลผ่านบ้านดงผึ้ง ชาวบ้านเรียกว่า ลำห้วยกุดกง และลำห้วยเกรี้ยง อันเป็นลำน้ำที่ใช้ในการทำนาและบริโภคของชาวบ้านนอกเหนือจากน้ำฝนที่ตกตามธรรมชาติ และยังมีระบบฝายน้ำตามธรรมชาติที่ชาวบ้านใช้ประโยชน์ได้แก่ ฝายเครือข้าง ฝายหนองดง ฝายร่องไผ่ สำหรับลำลางที่ชาวบ้านขุดขึ้นเองภายหลัง เรียกว่า ล่อแห เป็นลำลางที่ขุดขึ้นรอบ ๆ หมู่บ้าน เพื่อนำน้ำเข้าสู่ไร่นาของชาวบ้านในชุมชน ใช้ในการทำนา ปลูกผัก และเลี้ยงปลา แต่ถ้าปีไหนแล้งมาก ๆ น้ำในหมู่บ้านจะตื้น กินไม่ได้ ชาวบ้านจะไปหาบน้ำกินมาจากทุ่งที่เรียกว่า ที่นาแม่อ่อน ไกลออกไปอีก และมีเจ้าหน้าที่อนามัยมาแนะนำให้ชาวบ้านทำถังน้ำฝน รองน้ำฝนไว้เป็นน้ำกิน ชาวบ้านเรียกว่า *ตุ่มเงินผัน* ประมาณปี 2536 จึงมีการสร้างคลองชลประทานและจัดระบบทำนบกั้นน้ำขึ้นภายในชุมชน ในปัจจุบันชาวบ้านมีการขุดบ่อน้ำบาดาลใช้กันเองบ้านใครบ้านมัน เกือบทุกบ้านจะมีบ่อบาดาล เวลาจะใช้น้ำก็สูบขึ้นมาใช้ สำหรับไฟฟ้าเข้าสู่หมู่บ้านเมื่อไม่นานมานี้เอง (ประมาณ 3-4 ปี) แต่ยังไม่ทั่วถึงทั้งหมู่บ้าน

ลักษณะการตั้งบ้านเรือนของชาวบ้านในชุมชนบ้านดงผึ้ง จะมีความเป็นระเบียบเรียบร้อยซึ่งต่างกับบ้านในชุมชนอื่น ๆ เนื่องจากมีการจัดการผังหมู่บ้านตั้งแต่สมัยกำนันหาน ที่จัดให้บ้านทุกหลังมารวมกันอยู่ในพื้นที่ส่วนกลางของหมู่บ้าน โดยแบ่งเป็นล็อก ๆ พื้นที่ขนาดเท่า ๆ กัน เป็นแถวเป็นแนว มีถนนผ่านถึงตลอดทุกบ้าน นอกจากนี้ยังมีพื้นที่สาธารณะกลางหมู่บ้าน สำหรับเป็นที่ตั้งของสถานที่ราชการหรือสถานที่สำคัญ ๆ ของชุมชน ได้แก่ วัด สถานีอนามัย สหกรณ์ร้านค้า สถานที่ตั้งองค์การบริหารส่วนตำบล ศูนย์เด็กเล็ก โรงเรียน และอื่น ๆ เป็นต้น นอกจากนี้ยังมีพื้นที่ทำประโยชน์ของส่วนรวมไว้กลางหมู่บ้านอีกประมาณ 10 ไร่ เพื่อให้ทุกครัวเรือนในชุมชนสามารถเข้าไปปลูกพืชต่าง ๆ ไว้เก็บกิน เก็บขายได้ และยังสร้างรายได้เข้าสู่กองทุนส่วนกลางของชุมชนอีกด้วย

เมื่อการตั้งบ้านเรือนถูกปรับเปลี่ยนให้มาอยู่รวมกันเป็นหมู่ ที่ดินทำกินของชาวบ้านจึงอยู่ห่างจากตัวบ้านเรือนออกไป ซึ่งที่ดินทำกินส่วนใหญ่เป็นพื้นที่ราบลุ่มสำหรับการทำนา แต่ละครัวเรือนมักจะมีที่นาอยู่มากกว่าหนึ่งแปลง ซึ่งไม่อยู่ติดต่อกัน เนื่องจากมีการซื้อเพิ่มเติมภายหลัง เป็นการขยายที่ทำกินออกไป บางครัวเรือนจะมีที่นาอยู่ใน 2-3 หมู่บ้าน ทำให้ต้องใช้รถเครื่อง รถไถ หรือรถอีแต๋นไปทำนา โดยออกไปนาตั้งแต่ตีห้า และกลับมาตอนเย็นประมาณห้า-หกโมงเย็น หรือบางบ้านที่มีที่นาอยู่ใกล้ก็จะกลับมากินกลางวันที่บ้านแล้วออกไปนาอีกตอนบ่าย ที่นาจะยกคันนาโดยรอบสำหรับปลูกผัก ผลไม้ หรือไม้ยืนต้น เช่น กล้วย มะม่วง ผักสวนครัว เช่น พริก แตง สำหรับใช้บริโภคในครัวเรือน เหลือเก็บขายบ้างเล็ก ๆ น้อย ๆ พื้นที่รอบ ๆ บ้านมีไม่มากนักเนื่องจากเป็นการจัดสรรให้เป็นที่อยู่อาศัย จึงทำได้เพียงปลูกพืชผักเล็กน้อย และเลี้ยงสัตว์ เช่น

เป็ด ไก่ และบางบ้านก็จะเลี้ยงวัว ซึ่งจะทำคอกเลี้ยงไว้ข้าง ๆ บ้าน ส่วนใหญ่จะเลี้ยง 1-2 ตัวเท่านั้น การเลี้ยงวัวจะทำให้ชาวบ้านมีปุ๋ยคอกไว้ใส่นาและพืชที่ปลูก เมื่อโตก็จะขายออกไปแล้วซื้อลูกมาเลี้ยงใหม่

ในชุมชนมีโรงเรียนระดับประถมศึกษาอยู่ 1 โรง ตั้งมากว่า 100 ปีแล้ว เกิดจากการปฏิรูปทางการศึกษาตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 5 ปัจจุบันมีครู 9 คน เนื่องจากชุมชนมีการคุมกำเนิดอย่างได้ผล ครอบครัวหนึ่ง ๆ จะมีลูกไม่เกิน 2 คน ทำให้มีเด็กค่อนข้างน้อย มีเด็กนักเรียนประมาณ 80 คน ครูใหญ่เป็นคนในชุมชนจึงมีความสัมพันธ์กับชาวบ้านเป็นอย่างดี โรงเรียนกับชุมชนมีความสัมพันธ์กันในลักษณะของการพึ่งพาซึ่งกันและกัน โดยชาวบ้านและผู้นำชุมชนเข้ามาเป็นกรรมการการศึกษาของโรงเรียน (มีกรรมการโรงเรียน 7 คน) คณะกรรมการจะมีส่วนรับรู้ในการเรื่องงบประมาณ และโครงการต่าง ๆ ของโรงเรียน มีการตั้งกองทุนการศึกษาให้แก่เด็กนักเรียนจากเงินกองทุนส่วนกลางของหมู่บ้าน เมื่อมีงานบุญ เช่น งานกฐิน งานบวช งานขึ้นบ้านใหม่ชาวบ้านจะก็มีการบริจาคที่เรียกว่า *บริจาคแบบครบวงจร* คือ ทั้งหมู่บ้าน โรงเรียน วัด อนามัย และศูนย์เด็ก ครูใหญ่จะพาเด็กนักเรียน และครูมาช่วยงาน ครั้นโรงเรียนมีกิจกรรมต่าง ๆ เช่น งานพัฒนาโรงเรียน ทาสี ทำเล้าไก่ ชาวบ้านก็จะไปช่วยงาน โครงการอาหารกลางวันของเด็กนักเรียนก็เป็นเงินที่ได้มาจากเงินทุนของหมู่บ้านและเงินบริจาค นอกจากนี้ชาวบ้านยังเข้าไปมีส่วนร่วมในการสอนความรู้ที่เป็นภูมิปัญญาพื้นบ้านให้แก่นักเรียนในโรงเรียน เช่น การตีกลองยาว หัดทำตะกร้า ทำข้อง สอนตัดผม เด็กที่จบระดับประถมภายในหมู่บ้านแล้ว ถ้าพ่อแม่มีฐานะดีมักจะส่งลูกหลานไปเรียนที่ โรงเรียนคำเขื่อนแก้ว เป็นโรงเรียนระดับมัธยมประจำอำเภอที่ไกลออกไปแต่จัดเป็นอำเภอใหญ่ของจังหวัด แต่ถ้าพ่อแม่ฐานะไม่ดีนักจะส่งลูกเรียนโรงเรียนใกล้บ้าน คือ โรงเรียนบ้านดงยาง เป็นโรงเรียนนำร่องของรัฐซึ่งอยู่ใกล้ ๆ กับชุมชนดงผึ้ง เด็กสามารถเดินหรือขี่จักรยานไปเรียนได้ อดีตกำนันของชุมชนเล่าว่า ปัจจุบันเด็กที่เรียนต่อโรงเรียนระดับอำเภอมักจะไปติดยาเสพติด และนำเข้ามาในหมู่บ้านด้วย

บ้านดงผึ้งมีวัดประจำชุมชน คือ วัดดงผึ้ง ตั้งอยู่ในพื้นที่ส่วนกลางของหมู่บ้าน เคยได้เป็นวัดตัวอย่างระดับอำเภอ วัดและพระมีบทบาทต่อชุมชนและชาวบ้านอยู่มาก ในฐานะที่เป็นสถาบันทางสังคมอันเป็นที่พึ่งพาได้ของชาวบ้าน วัดเป็นแหล่งทำบุญหลักของชาวบ้านในชุมชน โดยจะมีการจัดเวรให้แต่ละคุ้มทำอาหารมาทำบุญทุกวันไม่ให้ขาดทั้งมื้อเช้าและมื้อเพล ทุกวันพระชาวบ้านประมาณร้อยละ 70-80 จะไปทำบุญที่วัดโดยเฉพาะคนเฒ่าคนแก่ทุกคนในชุมชน แต่ถ้างานประเพณีใหญ่ ๆ ประจำปีคนในหมู่บ้านทั้งหมดก็จะไปทำบุญ ลูกหลานของชุมชนจะบวชเรียนที่วัดของหมู่บ้านทั้งหมด แต่พระอุปัชฌาย์จะต้องนิมนต์มาจากวัดประจำตำบลบากเรือ ทางวัดได้นำเอาข้าวที่ชาวบ้านมาทำบุญแบ่งออกขายให้กับคนที่ไม่มีข้าวกิน เรียกว่า *ข้าวบาตรพระ* ขายให้กับคนไม่มีจะกินบาตรละ 5 บาท บางวันก็มีคนจากหมู่บ้านอื่นมาขอซื้อ ถ้าวันไหนมีข้าวเหลือเยอะ พระก็จะนำมาตากแห้งเก็บไว้ได้อีก นอกจากนี้ชาวบ้านยังนิยมนำเงินมาทำบุญที่วัดด้วย ทำให้วัดมีการสะสมทุนไว้ได้สูง วัดจึงเป็นแหล่งเงินกู้อีกแห่งหนึ่งให้กับกลุ่มเกษตรกรทำนาฯ หรือกลุ่มโรงสีในช่วงที่ต้องการเงินทุนหมุนเวียนสำหรับซื้อขายข้าว แต่ชาวบ้านบอกว่าจะมากู้เงินจากวัดเป็นแหล่งท้าย ๆ เพราะไม่อยากรบกวนพระ สำหรับบทบาทของพระต่อชุมชน จะเห็นได้จากการที่รองเจ้าอาวาสวัดมีบทบาทอย่างมาก

ในการรณรงค์ให้ชาวบ้านกินข้าวกล้อง คนเฒ่าคนแก่ในชุมชนประมาณร้อยละ 80 กินข้าวกล้อง *หลวงพ่อบอกว่า ชาวบ้านเอาแต่ผลิตข้าวกล้องขายตลาดนอกชุมชนเพราะได้ราคาแพงกว่าข้าวขาวหมื่นละ 5 บาท แต่ไม่ค่อยยอมเอาข้าวกล้องมากิน ซึ่งความจริงมีประโยชน์ต่อสุขภาพมากกว่าข้าวขาว* จึงได้มีการรณรงค์ให้ชาวบ้านหันมากินข้าวกล้อง เวลาหมู่บ้านหรือกลุ่มเกษตรกรทำนาฯ มีการประชุมปรึกษาหารือกันก็มักจะนิมนต์หลวงพ่อมาให้คำปรึกษา ด้วยในอดีตท่านเป็นครูมาก่อน มีความรู้มาก และเป็นที่นับถือศรัทธาของชาวบ้าน

เรื่องการรักษาพยาบาลภายในชุมชนเอง ปัจจุบันมีสถานีอนามัยประจำหมู่บ้านอยู่ 1 แห่ง ให้การดูแลในเรื่องการให้วัคซีน ชั่งน้ำหนักเด็ก และการรักษาพยาบาลทั่วไป มีเจ้าหน้าที่สาธารณสุขประจำอยู่ ถ้าเจ็บป่วยมาก จะไปโรงพยาบาลคำเขื่อนแก้ว และโรงพยาบาลประจำจังหวัดยโสธร แต่ในอดีตชาวบ้านมีที่พึ่งในเรื่องของโรคภัยไข้เจ็บกับหมอสมุนไพรหรือหมอโบราณ มีพ่อหล่วย (อายุ 80 ปี) เป็นหมอสมุนไพรที่ยังมีชีวิตอยู่ของชุมชน ชาวบ้านให้การเคารพนับถือว่าพ่อหล่วยว่าเป็น *ปราชญ์ชุมชน* ด้วยพ่อหล่วยบวชพระมานาน และเคยเป็นผู้ใหญ่บ้านของบ้านดงผึ้งด้วย สามารถเล่านิทานประวัติศาสตร์ได้เก่งมาก สำหรับคนที่ชาวบ้านถือว่าเป็นปราชญ์ชุมชนอีกคนหนึ่ง คือ พ่อพรม (อายุ 90 กว่าปี) ก็เคยเป็นครูใหญ่ของโรงเรียนดงผึ้งมาก่อน แม้อายุมากแล้วก็ยังมาสุขภาพดี ทุกเช้าพ่อพรมจะออกมาวิ่งอยู่เสมอ พ่อพรมได้รับยกย่องว่าเลี้ยงลูกได้ดีทุกคน รับราชการหมด และยังมีฐานะดีด้วย

นอกจากนี้พื้นที่ส่วนกลางของชุมชนยังเป็นที่ตั้งของโรงสีขนาดเล็ก ชาวบ้านเรียกว่า *โรงสีข้าวหาบ* เป็นโรงสีที่ชาวบ้านร่วมกันจัดสร้างขึ้นด้วยเงินกองทุนของชุมชนเอง ใช้เงินทุนประมาณ 30,000 บาท ตั้งขึ้นเมื่อปี 2532 สร้างเป็นโรงเรือนขนาดเล็ก ภายในมีเครื่องสีข้าวขนาดเล็ก และจ้างชาวบ้านคนหนึ่งไว้สำหรับรับจ้างสีข้าวให้แก่คนในชุมชนที่ต้องการสีข้าวเพื่อใช้ในการบริโภคในครัวเรือน สมัยก่อนที่จะมีโรงสีข้าวหาบชาวบ้านต้องหาบข้าวไปจ้างโรงสีเอกชนที่มาตั้งในชุมชน 2-3 โรง เสียเงินหาบละ 3 บาท โรงสีก็จะได้แกลบได้รำ ไว้ขายได้อีก บางครั้งโรงสีก็ทำงานตอนกลางคืน ทำให้มีฝุ่นละออง มีเสียงรบกวน ตอนหลังชาวบ้านจึงมาประชุมกันว่าควรจะต้องโรงสีส่วนรวมขึ้น ก็เลยไปสร้างไว้ข้างสภาตำบล สีให้ชาวบ้านฟรี โดยจ้างคนมาสีแกลบ รำ ก็ให้คนสีนำไปขายจ่ายเป็นค่าไฟบ้าง ค่าจ้างบ้าง ที่เหลือก็แบ่งปันผลให้ชาวบ้านได้อีก ในที่สุดโรงสีเอกชนอื่น ๆ ในหมู่บ้านก็เลิกไป เหลือเพียงโรงสีข้าวหาบ (โรงสีเล็ก) และโรงสีชุมชนบากเรือ (โรงสีใหญ่) เพียง 2 แห่ง

วิถีชีวิตหมู่บ้านในช่วงอยู่กับป่า

บ้านดงผึ้งเป็นชุมชนเก่าแก่ตั้งมานานกว่า 200 ปี คือตั้งแต่ปี 2327 ประวัติของบ้านดงผึ้งไม่มีการบันทึกไว้เป็นลายลักษณ์อักษร คนรุ่นปัจจุบันเกือบจะไม่มีใครทราบประวัติความเป็นมาของหมู่บ้านในช่วงแรก ๆ นอกจากผู้อาวุโสของหมู่บ้านที่มีความสนใจในประวัติความเป็นมาของหมู่บ้าน ในจำนวนนี้มีพ่อคำปุ่นซึ่งเป็นผู้อาวุโสของชุมชนเป็นคนหนึ่งเคยได้เข้าไปเป็นศิษย์รับใช้พระครูวิจิตร ไชยคุณ พระอาวุโสซึ่งปัจจุบัน

ได้มรณภาพไปแล้ว จึงได้มีโอกาสสนทนาเกี่ยวกับประวัติความเป็นมาของหมู่บ้านย้อนหลังไปยังสมัยที่คนได้อพยพย้ายถิ่นมาจากดงแคนน้อย คำเขื่อนแก้ว และสงเปือย (ปัจจุบันทั้ง 3 แห่งนี้มีฐานะเป็นตำบลตั้งอยู่ในพื้นที่ใกล้เคียงกับบ้านดงผึ้ง โดยมีหัวหน้าซึ่งในสมัยนั้นเรียกว่า *ท้าว* เป็นคนนำครอบครัวจำนวนเพียง 8 ครอบครัวมาตั้งถิ่นฐาน ซึ่งในช่วงนั้นพื้นที่ยังเป็นป่าทึบ มีต้นไม้ใหญ่ ๆ อยู่มาก โดยเฉพาะมีต้นยางต้นใหญ่ ๆ มากมาย ที่ต้นยางมีผึ้งมาทำรังไม่ต่ำกว่า 40-50 รัง จึงนำผึ้งมาตั้งเป็นชื่อบ้าน ในช่วงนั้น คนในพื้นที่ใกล้เคียง ถ้าต้องการหาผึ้งต้องมาหาที่บ้านนี้ คนที่อพยพมาด้วยกันจะตั้งบ้านเรือนอยู่ใกล้ชิดกัน เพราะมีสัตว์ป่ามากมายหลายชนิด ต้องช่วยกันระวังภัยและดูแลซึ่งกันและกัน เมื่อคนเริ่มเข้ามาอยู่ก็ค่อย ๆ หักร้างถางพงเพื่อเพาะปลูกทำมาหากิน จำนวนคนที่อยู่รวมกันในบ้านดงผึ้งเพิ่มขึ้นอย่างช้า ๆ โดยเวลาผ่านไป 30 ปี มีครอบครัวเพิ่มเป็น 40 หลังคาเรือน และค่อย ๆ ทยอยเพิ่มไปเรื่อย ๆ ในช่วงนี้บ้านดงผึ้งมีคนมากพอที่จะตั้งเป็นหมู่บ้านอย่างเป็นทางการ

ในช่วงแรกของการก่อตั้งหมู่บ้านยังไม่มีวัด แต่คนจะมีการไหว้ผีถ้วยปู่ตา ซึ่งถือเป็นอาณัติหลักบ้าน คือคนที่ถือว่าอยู่บ้านเดียวกันจะนับถือผีถ้วยปู่ตาเดียวกัน ในปีหนึ่งจะมีการไหว้ผีถ้วยปู่ตา 2-3 ครั้ง โดยเฉพาะเมื่อมีการเก็บเกี่ยวข้าว โดยคนจะนำอาหาร เช่น ข้าว ไก่ สัตว์อื่น ๆ ที่หาได้ เช่น เต่า ปลา เหล้าที่ต้มเอง มาเลี้ยงกันเรียกว่า *เลี้ยงบ้าน* หลังจากตั้งหมู่บ้านได้ประมาณ 30 ปี จึงได้มีการสร้างวัดขึ้น โดยมีกำนันคนแรกของตำบลชื่อนายบุญเป็นผู้นำในการสร้างวัด เมื่อมีวัดแล้ว คนในหมู่บ้านที่ต้องการเล่าเรียนก็จะมาบวชเป็นพระโดยจะบวชอย่างน้อย 2 ปี ได้มีโอกาสศึกษาพุทธประวัติ ภาษาบาลี และได้ฝึกปฏิบัติธรรม หลังจากสร้างวัดได้ประมาณ 10 ปี ได้มีการสอนหนังสือในวัดคือให้คนทั่วไปมาเรียนได้ ชาวบ้านเรียกว่าเป็น *โรงเรียนผู้ใหญ่* ซึ่งเป็นการเรียนโดยสมัครใจ ไม่มีการบังคับ พ่อคำปุ่นถ่ายทอดคำของพระครูวิจิตรว่า *ที่วัดเปิดสอนหนังสือเพราะ อาจารย์ทางวัดต้องการจะให้ประชาชนมีความรู้ มีความสามารถ มีการอ่านออกเขียนได้* อย่างไรก็ตาม การเปิดสอนที่เรียกว่า *สอนอ่านเขียน* นี้คนไม่สนใจกันมากนัก และคนที่มาเรียนก็จะใช้เวลาเรียนไม่นานนัก เพียงแค่พอให้อ่านออกเขียนได้ จนถึงช่วงประมาณปี 2485 จึงได้เริ่มมีการสร้างโรงเรียนสำหรับเด็กขึ้นในวัด

ในส่วนของที่ดินทำกินนั้น ในช่วงประมาณ 90 ปีย้อนหลังไปจากปัจจุบัน (ประมาณก่อนปี 2453) คนสามารถจับจองที่ดินได้ตามต้องการ คือหากมีกำลังถางป่าได้ก็สามารถทำได้โดยไม่จำกัดตามกำลังแรงงานและความต้องการพื้นที่เพาะปลูกให้เพียงพอต่อการบริโภค การถางป่าใช้วิธีที่เรียกว่า *บุกเบิกปีละนิดละหน่อย* แต่หลังจากนั้นมาแล้ว การจับจองที่ดินทำได้ยากขึ้นเพราะที่ดินเริ่มมีเจ้าของเกือบหมดแล้ว ในช่วงต้นทศวรรษ 2480 ทางราชการเริ่มมีการออกเอกสารการมีกรรมสิทธิ์ในที่ดินให้กับคนในแถบบ้านดงผึ้ง

ในช่วงที่เริ่มตั้งถิ่นฐานอยู่รวมกันเป็นหมู่บ้าน คนต้องพยายามอาศัยสิ่งที่มีอยู่ตามธรรมชาติมาปรับเปลี่ยนและสร้างสรรค์เพื่อให้สามารถตอบสนองต่อความต้องการจำเป็นของมนุษย์ได้ เช่น ในช่วงนั้นมีการตั้งบ้านเรือนอยู่ในป่าทึบ มีเชื้อไข้ไทฟอยท์หรือที่ชาวบ้านเรียกว่าไข้รากสาดใหญ่ ไข้มาเลเรียหรือที่ชาวบ้านเรียกว่าไข้ป่า ชุกชุม เมื่อเจ็บป่วยก็จะมีผู้พยายามศึกษาหาพืชสมุนไพรต่าง ๆ มารักษาพยาบาล ผ่านการลองผิด

ลองถูก จนสามารถนำมาใช้รักษาโรคที่คนเป็นในขณะนั้นได้ หรือการเก็บหาของป่าเพื่อนำมาเป็นอาหารหรือใช้สอยอื่นๆ ก็ต้องรู้จักเลือกพืชที่มีความปลอดภัย สามารถนำมาบริโภค นอกจากนี้ยังต้องรู้จักทำเครื่องมือดักสัตว์ ล่าสัตว์ และยังต้องมีประสบการณ์ในการเดินป่าให้ปลอดภัย ส่วนข้าวก็มีการเสาะหาพันธุ์ข้าวต่าง ๆ ที่ขึ้นอยู่ในป่ามาทดลองปลูก โดยในช่วงแรกแรก ๆ ก็เป็นการปลูกเลียนแบบธรรมชาติ คือปลูกข้าวไร่ และอาศัยน้ำฝนช่วยให้ข้าวเจริญเติบโต การทำมาหากินของคนในช่วงนี้จึงผูกพันอยู่กับธรรมชาติ โดยคนได้สร้างระบบความรู้ในด้านต่างๆ เพื่อให้สามารถใช้ประโยชน์จากธรรมชาติได้ ส่วนการไหว้ผีถ้วยปู่ตาก็เป็นการสร้างความสัมพันธ์กับสิ่งเหนือธรรมชาติ เพื่อให้เกิดความมั่นคงปลอดภัย นอกจากนี้การอยู่ร่วมกันของคนในช่วงนี้ยังต้องมีการพึ่งพาอาศัยกันอย่างมากเพื่อให้สามารถอยู่รอดปลอดภัย มีอาหารเพียงพอต่อการบริโภค มีที่อยู่อาศัย และยารักษาโรค

ในช่วงก่อนปี 2485 ความสัมพันธ์ระหว่างรัฐกับชุมชนเกือบไม่มีเลย คนในบ้านดงผึ้งไม่มีการติดต่อกับทางราชการ ผู้ที่นำชาวบ้านมาก่อตั้งหมู่บ้านเรียกว่า *ท้าว* ส่วนผู้นำหมู่บ้านเรียกว่า *หมื่น* (เท่ากับผู้ใหญ่บ้านในปัจจุบัน) และผู้ที่ดูแลในขอบเขตที่กว้างออกไปคือดูแลหลาย ๆ หมู่บ้านเรียกว่า ขุน (เท่ากับกำนันในปัจจุบัน) ผู้ที่จะเป็นผู้นำในสมัยนี้ได้จะต้องมีความรู้ ความซื่อสัตย์ ทำจริง รักษาความเป็นธรรม ไม่เข้าข้างใคร สามารถปราบโจรได้ ผู้นำสามารถฆ่าคนได้ เพราะในสมัยนั้นการอยู่ร่วมกันของคนไม่ได้อาศัยกฎหมาย นายอำเภอเข้ามาในหมู่บ้านเพียงปีละครั้ง โดยการเดินทางจะต้องใช้ม้า แต่โดยทั่วไปนายอำเภอจะไม่กล้าเข้ามาในหมู่บ้านเพราะกลัวอันตรายจากโจรผู้ร้าย ชาวบ้านจึงต้องดูแลรักษาความปลอดภัยกันเอง หมื่นและขุนจึงเป็นที่พึ่งที่สำคัญของชุมชน

การทำมาหากินของคนในยุคนี้ยังคงเป็นการผลิตเพื่อบริโภค คนทำนาเพื่อได้ข้าวสำหรับบริโภค ที่เหลือจึงขายบ้าง ในช่วงนี้เริ่มมีการใช้เงินบ้างแล้ว บางบ้านเลี้ยงวัวไว้หลาย ๆ ตัว เมื่อต้องการเงิน ก็นำวัวไปขาย หรืออาจมีการขายสัตว์พวกไก่ หมู อยู่บ้างแต่ไม่มากนัก การเก็บหาของป่าไม่ว่าจะเป็นพืชผักต่าง ๆ เช่น หน่อไม้ เห็ด ผักเป็ด ผักติ้ว หรือสัตว์ป่าต่าง ๆ เช่น เก้ง เม่น ไก่ป่า หมูป่า ฯลฯ มาบริโภค จะใช้วิธีเก็บหามาเท่าที่ต้องการบริโภคหรือแบ่งปันกันเองเท่านั้น ไม่เก็บหามาจนเกินความจำเป็น เพราะของป่ามีอยู่อย่างเหลือเฟือตลอดปีไม่จำเป็นต้องเก็บมาสะสมไว้เพื่อเป็นหลักประกันในการบริโภค นอกจากนี้ในช่วงนี้ ชุมชนยังไม่มีระบบของการแลกเปลี่ยนสิ่งของต่าง ๆ เป็นเงินเพื่อเก็บออมไว้ เพราะแต่ละหมู่บ้านมีทรัพยากรและมีการผลิตสิ่งต่าง ๆ คล้าย ๆ กัน การแลกเปลี่ยนจึงยังมีอยู่อย่างจำกัด และยังเป็นการแลกเปลี่ยนสิ่งของโดยตรงโดยไม่มีเงินเป็นสื่อกลางในการแลกเปลี่ยน

อย่างไรก็ตาม แม้ว่าจะมีทรัพยากรธรรมชาติอย่างเหลือเฟือ แต่ภาพของวิถีชีวิตในหมู่บ้านมิใช่ภาพของการที่คนมีชีวิตอย่างไม่ต้องดิ้นรนต่อสู้ เพราะทุกอย่างมีอยู่แล้วตามธรรมชาติ แท้ที่จริงแล้วคนในหมู่บ้านช่วงนี้ต้องทำงานหนักเพื่อจะสามารถนำสิ่งที่ได้จากธรรมชาติมาใช้เพื่อตอบสนองความต้องการจำเป็น คนจะใช้เวลาในการทำงานนานมาก มีเวลาพักผ่อนน้อย ต้องออกไปทำนาแต่เช้า จนค่ำจึงได้กลับบ้าน เมื่อมาถึงบ้านยังต้องมาตำข้าว แล้วจึงนึ่งข้าว บางคนก็ต้องไปปั่นฝ้าย ทอผ้าจนดึก บางครั้งต้องนอนดึกมากถึงเที่ยง

คืน และตื่นขึ้นมาแต่เช้าประมาณตีสองตีสามเพื่อนึ่งข้าว เตรียมตัวไปนา ซึ่งคนใช้คำพูดว่า *ไม่ขยันก็ไม่มีกิน เพราะที่ไม่เตียนอย่างทุกวันนี้ ต้องรีบไปถางต้นไม้ ขุดตอไม้ออก ถึงจะได้ปลูก*

ในช่วงก่อนปี 2485 ถึงแม้ชุมชนจะเริ่มมีการใช้เงินแล้ว แต่ชาวบ้านถือว่าเงินเป็นของหายาก และจะพยายามทำสิ่งต่าง ๆ ที่จำเป็นใช้เอง เช่น การปลูกฝ้ายเพื่อนำมาทอผ้า โดยจะปลูกฝ้ายไว้ตามหัวไร่ปลายนา แล้วจึงเก็บเมล็ดฝ้ายมาปั่นเป็นด้าย ทอเป็นผ้า ซึ่งกว่าจะทอผ้ามาเป็นผ้านุ่งได้ ต้องอดหลับอดนอน เสื้อผ้าจึงเป็นสิ่งขาดแคลน ต้องใส่เสื้อผ้าจนขาดก็ยังต้องใส่โดยหาหญ้ามาเย็บปิดไว้ ดังเช่นผู้อาวุโสที่เกิดทันในยุคนี้เล่าว่า *ต้องปลูกฝ้ายที่หัวไร่ปลายนา ปลูกฝ้ายได้แล้วก็ไม่ได้หลับได้นอนกัน เพราะว่าปลูกฝ้ายมา กว่าจะได้นุ่ง ต้องมาถัก มาทอ มาเย็บ กว่าจะได้ตัวหนึ่ง คนสี่ห้าคนต้องผลัดกันนุ่ง ผลัดกันใส่* ชีวิตคนในช่วงนี้จึงลำบากกว่าที่คนในปัจจุบันจะคาดคิดถึง ซึ่งสะท้อนให้เห็นจากคำพูดว่า *รู้สึกว่ามองชีวิตย้อนหลังไปนี่มันทรมาน ทุกข์เหลือเกิน ครอบครัวไหนมีเงินสี่ห้าบาทก็ถือว่ามีมากแล้ว* อย่างไรก็ตามในสมัยนี้ไม่มีการแบ่งแยกฐานะของคนโดยใช้เกณฑ์ทางด้านเศรษฐกิจ ในชุมชนไม่มีการใช้คำว่า *ยาก*จน เพราะทุกคนมีข้าวที่ปลูกเองไว้บริโภค มีอาหารที่ผลิตและเก็บหาได้ คนไม่รู้สึกว่าขาดแคลนในเรื่องอาหารการกิน พ่อคำปุ่นกล่าวว่า *คำนี้* (ยากจน)*ไม่รู้จักเลย ก็เป็นแต่เพียงว่า ไม่มีเสื้อผ้าเครื่องนุ่งห่ม ก็หาใส่กันเอง...ไม่มีใครเหนือใคร พ่อถึงหน้าหนาวก็ก่อไฟผิงกัน จับกลุ่มกัน*

เมื่อมีการเจ็บป่วยเกิดขึ้น คนจะพึ่งพาอาศัย *หมอยาฝน* ซึ่งเป็นผู้ที่มีความรู้เกี่ยวกับสมุนไพรและการรักษาโรค ยาที่ใช้ในการรักษาจะได้มาจากส่วนต่าง ๆ ของต้นไม้ มีการนำรากหรือเปลือกไม้มาฝนกับน้ำสะอาดให้คนไข้กิน บางครั้งหมอยาฝนก็จะใช้การอมยาไว้ในปากและพ่นเป็นละอองให้กับคนไข้ ในช่วงนี้มีต้นไม้มากมายที่เป็นสมุนไพร เช่น ตะไกล้ ตะกวง ผีมอก ผีมาย เป็นต้น แต่ต้นสมุนไพรเหล่านี้ค่อย ๆ หมดไปเรื่อย ๆ จนในปัจจุบันนี้สมุนไพรหลายชนิดที่เคยนำมาใช้ทำยาได้สูญพันธุ์ไปหมดแล้ว และคนในหมู่บ้านไม่มีคนสนใจหรือมีความรู้ในเรื่องยาสมุนไพร

จากนโยบายการบูรณะประเทศสู่การบูรณะหมู่บ้าน

การเปลี่ยนแปลงที่สำคัญของบ้านดงผึ้งเกิดขึ้นประมาณปี 2485 อันเป็นยุคของจอมพล ป. พิบูลสงคราม ซึ่งได้มีนโยบายที่เรียกว่า *การบูรณะประเทศ* ในช่วงนี้ยังไม่มีการใช้คำว่าการพัฒนาประเทศ โดยรัฐได้นำแนวคิดนี้ส่งผ่านมาทางกำนันซึ่งแม้จะเป็นคนในหมู่บ้าน แต่ก็ได้รับมอบหมายสิทธิอำนาจบางอย่างจากรัฐให้ทำหน้าที่ตอบสนองความต้องการของรัฐ โดยในช่วงนี้ผู้ที่ได้รับแต่งตั้งเป็นกำนันของตำบลดงผึ้งคือนายหาน โดยกำนันได้รับแนวคิดในเรื่องการบูรณะมาใช้กับหมู่บ้าน โดยสาระของการบูรณะเป็นเรื่องของการพยายามทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงในรูปแบบ (form) ของวิถีชีวิตชุมชนมากกว่าเป็นการเปลี่ยนแปลงระบบความรู้ที่ดำรงอยู่ในชุมชน งานสำคัญที่กำนันทำในหมู่บ้านต่าง ๆ ได้แก่ การห้ามคนกินหมาก โดยบังคับให้คนตัดต้นหมากทิ้ง การจัดวางผังหมู่บ้านให้เป็นระเบียบ โดยแบ่งพื้นที่อยู่อาศัยของชุมชนเป็นพื้นที่เท่า ๆ กัน ซึ่งชาวบ้านเรียกว่าแบ่งเป็น*ล็อก* ๆ เพื่อให้คนปลูกบ้าน โดยระหว่างล็อกจะทำถนนดินซึ่งมีขนาดกว้างพอสม

ปลอดภัย ความสุข และมีการสืบทอดความคิด อุดมการณ์ และแนวทางในการดำรงชีวิตให้กับคนรุ่นใหม่ การศึกษาประสบการณ์ของชุมชนในประเด็นต่าง ๆ เหล่านี้ จะช่วยฉายภาพของกระบวนทัศน์ในการดำรงอยู่ของชุมชนก่อนเข้าสู่ช่วงการผลิตข้าวเพื่อการค้า คำว่ากระบวนทัศน์ในที่นี้ หมายถึง ความคิดและวิธีการที่คนนำมาใช้เป็นเครื่องนำทางหรือปรับทิศทางการแสวงหาความรู้ในเรื่องต่าง ๆ เพื่อตอบสนองต่อความต้องการในด้านต่าง ๆ ของมนุษย์ กระบวนทัศน์ไม่ใช่สิ่งที่เกิดขึ้นมาลอย ๆ หากแต่เกิดจากประสบการณ์ของมนุษย์ที่ต้องสัมพันธ์กับสิ่งรอบ ๆ ตัว ไม่ว่าจะเป็นสภาพแวดล้อมทางธรรมชาติและทางวัตถุ บุคคลอื่น ๆ ที่ได้มาติดต่อสัมพันธ์กัน รวมทั้งความคิดความเชื่อและอุดมการณ์ที่ได้เรียนรู้มาจากคนรุ่นก่อน ๆ การทำความเข้าใจกับการดำรงอยู่ของชุมชนในช่วงของการผลิตเพื่อบริโภคจะนำไปสู่การทำความเข้าใจกับพลังผลักดันที่ทำให้คนมีการปรับเปลี่ยนไปสู่การผลิตเพื่อการค้า ปัญหาที่ชุมชนต้องเผชิญ และการปรับทิศทางเพื่อเอาชนะอุปสรรคต่าง ๆ เพื่อสร้างความเข้มแข็งในการดำรงอยู่บนฐานการผลิตเพื่อการค้าอันเป็นกระบวนทัศน์ที่ต่างไปจากกระบวนทัศน์เดิมเป็นอย่างมาก

ระบบความรู้ในการผลิตเพื่อบริโภค

อาหารหลักของคนในบ้านดงผึ้งคือข้าวเหนียว ดังนั้นการทำนาเพื่อให้ได้ข้าวเหนียวไว้บริโภคอย่างเพียงพอจึงเป็นเป้าหมายสำคัญของคนในชุมชน คำว่า *มีข้าวเพียงพอ* มิได้หมายถึงการมีข้าวเพียงพอสำหรับการบริโภคตลอดปีการเพาะปลูกเท่านั้น แต่หมายถึง *การมีข้าวให้เหลือพอเก็บไว้บริโภคสองถึงสามปี* ทั้งนี้เพราะชาวนารู้ดีว่า ดินฟ้าอากาศโดยเฉพาะฝนในแต่ละปีไม่เหมือนกัน ในบางปี ฝนอาจจะแล้งมาก ได้ข้าวเพียงเล็กน้อยไม่พอต่อการบริโภคในปีเพาะปลูกต่อไป ซึ่งจะถือว่าเป็นวิกฤตของครอบครัว ดังนั้นเพื่อสร้างหลักประกันในการมีอาหารไว้บริโภคโดยไม่อดอยาก ชาวนาจะปลูกข้าวให้มากพอที่จะเก็บไว้ให้ได้ 2-3 ปี หากปีต่อไปไม่ได้ข้าว ก็จะยังคงมีข้าวที่เก็บสะสมไว้ ดังนั้นทุกครัวเรือนจะมียุ้งใส่ข้าวอยู่ข้าง ๆ บ้าน หากในยุ้งมีข้าวอยู่พอสมควร ชาวนาจะรู้สึกสบายใจเพราะมีความมั่นคงในเรื่องอาหารหลัก

การที่จะปลูกข้าวให้เพียงพอกับการบริโภคเป็นเรื่องที่ชาวนาจะต้องมีความรู้และการวางแผนเป็นอย่างดี สภาพพื้นที่ดินทำนาของบ้านดงผึ้งเป็นดินเหนียว ต้องใช้วิธีการดำนาจึงจะได้ผลดี นอกจากนี้พื้นที่ดินสำหรับการทำนายังมีทั้งที่ลุ่มที่ดอน ซึ่งจะมีปริมาณของน้ำในนาไม่เท่ากัน ชาวนาได้พยายามหาพันธุ์ข้าวที่เหมาะกับสภาพความสูงต่ำของพื้นที่ และสภาพดิน เช่น เป็นที่รู้กันทั่วไปในหมู่ชาวนาว่า ในที่ดอนจะต้องปลูกข้าวที่มีอายุสั้น คือโตเร็ว ออกรวงเร็ว ซึ่งเรียกกันว่า *ข้าวดอนหรือข้าวเบา* ส่วนในที่ลุ่มจะต้องปลูกข้าวที่โตช้า เก็บเกี่ยวได้ช้า เรียกว่า *ข้าวหนัก* นอกจากนี้ทั้งข้าวเบาและข้าวหนักยังมีพันธุ์ข้าวที่มีอายุการเก็บเกี่ยวช้าเร็วแตกต่างกันไปอีก เช่น พันธุ์ข้าวเบาจะมี ข้าวอีปื้อ ข้าวอีตา ข้าวพม่า ข้าวเหลืองใหญ่ ข้าวแสนคำ ฯลฯ ทั้งนี้เพราะการเก็บเกี่ยวที่ใช้แรงงานคน ต้องใช้เวลาการเก็บเกี่ยวนาน ดังนั้นจึงต้องเลือกปลูกข้าวพันธุ์ต่าง ๆ ที่สามารถทยอยสุกไปเรื่อย ๆ โดยทั่วไปการเก็บเกี่ยวข้าวจะใช้เวลา 2-3 เดือน กว่าจะแล้วเสร็จ ดังเช่นพ่ออาลัยได้เล่าถึงเรื่องนี้ว่า *ตอนสมัยผมเป็นเด็ก เริ่มเกี่ยวข้าวเดือนพฤศจิกา ธันวา มกราก็ยังไม่เสร็จ... คือแต่ก่อน ข้าวมันหลายพันธุ์คือข้าวหนักข้าวเบา ถ้าข้าวเบานี่มันจะสุกก่อน ข้าวหนักมันจะสุกช้า เพราะว่าแต่ก่อน*

ไม่ได้ใช้เครื่องทุ่นแรง ต้องใช้ข้าว มีข้าวหนักข้าวเบา เดี๋ยวนี้เขาจะใช้ข้าวอย่าง (พันธุ์) เดียว คำว่า *ต้องใช้ข้าว* มีความหมายว่า ชาวนาต้องใช้วิธีการเลือกข้าวหรือความรู้ในเรื่องพันธุ์ข้าว เป็นวิธีการในการทำให้เกี่ยวข้าวเสร็จทันเวลา คือการปลูกข้าวที่สุกไม่พร้อมกัน ไม่ใช่การใช้เครื่องจักรเพื่อช่วยให้เก็บเกี่ยวข้าวได้เร็วและเสร็จทันเวลา

นอกจากการเลือกพันธุ์ข้าวให้เหมาะสภาพพื้นที่และกำลังแรงงานที่มีอยู่แล้ว ชาวนายังเลือกพันธุ์ข้าวตามความพึงพอใจในความนุ่ม ความหอม รสชาดของข้าว รวมทั้งการนำข้าวไปใช้ทำอย่างอื่น เช่น ประเพณีของบ้านดงผึ้งจะมีการทำบุญทุกเดือนที่เรียกว่าฮีตสิบสองคลองยี่สิบสี่ ซึ่งเมื่อมีการทำบุญจะมีการทำ *ข้าวปุ้น* หรือขนมจีนกัน ชาวนาจึงมีการแบ่งพื้นที่ไว้ปลูกข้าวจ้าวเพื่อเก็บไว้ทำขนมจีนด้วย การเลือกพันธุ์ข้าวที่จะปลูกในพื้นที่ดินของตนเอง นอกจากนี้ชาวนายังทราบอีกว่า พื้นที่ตรงไหนปลูกข้าวแล้วงามหรือไม่งาม ที่ใดปลูกข้าวแล้วไม่งาม ก็อาจจะละเว้นพื้นที่บางส่วนไว้ไม่ปลูกข้าว เป็นต้น

ความรู้เกี่ยวกับพันธุ์ข้าวจึงเป็นความรู้ที่สร้างขึ้นมาจากประสบการณ์ของการปลูกข้าวมาเป็นเวลานาน มีการลองผิดลองถูกประกอบกับการสังเกต เป็นระบบความรู้ที่มีฐานคิดอยู่ที่ให้ได้พันธุ์ข้าวที่เหมาะสมกับสภาพพื้นที่ดิน กำลังแรงงานที่อยู่ในครอบครัวที่มีอยู่ รวมทั้งการนำข้าวไปใช้ประโยชน์อื่น ๆ นอกเหนือจากการบริโภคเป็นอาหารหลัก ความรู้ในเรื่องพันธุ์ข้าวที่ชาวนาได้สร้าง สะสม และปรับเปลี่ยนมานี้ จึงมีความเหมาะสมสอดคล้องกับสภาพธรรมชาติ ระบบนิเวศน์ และความต้องการจำเป็นของชาวนา เป็นความรู้ที่ต่างจากความรู้เกี่ยวกับพันธุ์ข้าวที่ถูกผลิตขึ้นโดยนักวิชาการซึ่งมีการใช้เทคโนโลยีในการผสมพันธุ์ข้าวใหม่ในห้องทดลอง [1] โดยได้สร้างความรู้บนฐานคิดของการให้ได้พันธุ์ข้าวที่ให้ผลผลิตสูง มีอายุของการปลูกสั้นเพื่อให้สามารถปลูกได้มากกว่าปีละครั้ง รวมทั้งเป็นข้าวที่เป็นความต้องการของตลาดทั้งในและนอกประเทศ ซึ่งการจะบรรลุผลตามนี้ได้ การคิดค้นความรู้เกี่ยวกับพันธุ์ข้าวยังต้องขยายขอบเขตไปถึงการทดลองให้ได้พันธุ์ข้าวที่เหมาะสมกับปุ๋ยเคมีที่มีการนำเข้ามาจากต่างประเทศด้วย ความรู้เกี่ยวกับพันธุ์ข้าวที่มาจากห้องทดลองจึงขาดการนำเอาสภาพแวดล้อมทางธรรมชาติของพื้นที่ปลูกซึ่งมีลักษณะเฉพาะ ความเพียงพอของแรงงาน รวมทั้งระบบนิเวศน์ของพื้นที่มีการปลูกข้าว เข้ามาเป็นส่วนหนึ่งของการพัฒนาพันธุ์ข้าว ฐานคิดของการพัฒนาพันธุ์ข้าวในห้องทดลองจึงเป็นฐานคิดที่มิได้มีชาวนาและชุมชนหมู่บ้านซึ่งเป็นผู้ปลูกข้าว เป็นศูนย์

---

[1] หลังจากการใช้นโยบายการนำประเทศไปสู่ความทันสมัย โดยมีการประกาศใช้แผนพัฒนาเศรษฐกิจแห่งชาติฉบับที่ 1 และได้มีการสร้างเขื่อนภูมิพลและเขื่อนสิริกิติ์ เพื่อพัฒนาระบบชลประทานในพื้นที่ภาคกลาง สถาบันวิจัยข้าวนานาชาติ (International Rice Research Institute หรือ IRRI) ได้เริ่มการใช้เทคโนโลยีในการผสมพันธุ์ข้าวใหม่ที่ให้ผลผลิตสูง แต่ต้องใช้ปุ๋ยมาก โดยมีเป้าหมายเพื่อการส่งออก ในปี 2512 กรมการข้าว ได้ร่วมมือกับ IRRI พัฒนาข้าวพันธุ์กข. ขึ้นมา โดยได้นำพันธุ์ข้าวเหลืองทองของไทยผสมกับข้าว RI8 ของฟิลิปปินส์ เป็นข้าวที่เรียกว่า ข้าวมหัศจรรย์เพราะเป็นข้าวพันธุ์แรกของโลกที่ให้ผลผลิตสูงถึง 100 ถังต่อไร่ สามารถปลูกได้ทั้งปี หากอยู่ในพื้นที่ชลประทาน แต่มีข้อเสียคือ ทำให้เกิดโรคและแมลงระบาดมาก เช่น โรคขอบใบแห้ง เพลี้ยจั๊กจั่นสีเขียว เพลี้นกระโดดสีน้ำตาล ข้าวกข.ได้มีการพัฒนามาเรื่อยๆ จากกข.1,2,3 มาจนถึงข้าวกข. รุ่นสุดท้ายคือ กข.27 จากนั้นจะมีการตั้งชื่อพันธุ์ข้าวตามสถานีวิจัยต่างๆที่เป็นผู้พัฒนา เช่น ข้าวสุพรรณบุรี ตั้งชื่อตามสถานีวิจัยสุพรรณบุรี (วันชัย ตันติวิทยาพิทักษ์, 2541:123-125)

กลางของการคิดค้นและการสร้างความรู้ พันธุ์ข้าวที่รัฐนำมาให้ชาวนาในช่วงที่มีการกระตุ้นให้ชาวนาเพิ่มผลการผลิตข้าว จึงมีพันธุ์ข้าวไม่กี่ชนิด และชาวนาในพื้นที่ต่างๆ มีแนวโน้มจะปรับเปลี่ยนไปสู่การปลูกข้าวพันธุ์เดียวกัน แม้ว่าจะอยู่ภายใต้เงื่อนไขทางด้านสภาพภูมิ ศาสตร์ ระบบความสัมพันธ์และวัฒนธรรมที่แตกต่างกัน ซึ่งได้ส่งผลกระทบต่อทิศทางการปรับตัวของชุมชนหมู่บ้านอย่างรุนแรง ปัญหาที่ติดตามมาจากการสร้างความรู้บนฐานคิดแบบสมัยใหม่จะได้นำเสนอในตอนต่อไป

นอกจากชาวนาจะได้สร้างสรรค์ความรู้เกี่ยวกับพันธุ์ข้าวแล้ว ในการทำนาชาวนายังได้พัฒนาความรู้ในด้านอื่น ๆ ด้วย ไม่ว่าจะเป็นการสร้างเครื่องมือเครื่องใช้ในการทำนา การไถนาเตรียมดิน การทำแปลงเพาะต้นกล้า การดำนา การดูแลให้ข้าวเจริญเติบโต ไปจนถึงการเก็บเกี่ยวข้าว การฝัดข้าว การตากข้าวเพื่อให้ข้าวเก็บได้นาน เช่น ชาวนาจะปลูกปอเพื่อเก็บมาฟั่นทำเป็นเชือก สำหรับคล้องวัวควาย เรียกว่า *เชือกวัว เชือกควาย เชือกไถ* โดยการฟั่นเชือกจะถือเป็นงานของผู้ชาย นอกจากจะนำปอมาฟั่นเป็นเชือกแล้ว ยังนำปอมาปั่นเป็นด้ายเพื่อทอผ้า โดยจะตัดปอมาเป็นต้น แช่น้ำผสมครามไว้ให้เปื่อย แล้วจึงนำมาฟั่น งานย้อมครามเป็นงานของผู้หญิงระบบความรู้เหล่านี้ถูกสร้างขึ้นมาให้สอดคล้องกับสภาพภูมิศาสตร์ จำนวนแรงงานที่มีอยู่ ความต้องการจำเป็นของแต่ละครอบครัว รวมทั้งความพึงพอใจของผู้ปลูกข้าว ความรู้ส่วนใหญ่เกิดจากการลองผิดลองถูก การสังเกต การแลกเปลี่ยนความรู้ในหมู่ชาวนาด้วยกัน เป็นความรู้ที่ชาวนาซึ่งเป็นผู้ปลูกข้าวมีความเข้าใจในระบบความรู้ ทั้งหมดอย่างถ่องแท้ ทำให้ในการทำนา ชาวนามีอำนาจในการควบคุมสิ่งที่ทำค่อนข้างสูง นอกจากในปีที่มีการแปรปรวนของดินฟ้าอากาศ ที่ระบบความรู้ที่ชาวนามีอยู่อาจไม่สนองตอบต่อปัญหาที่เกิดขึ้นได้

โดยรวมระบบความรู้เกี่ยวกับการทำนาที่สร้างขึ้นโดยชาวนา เป็นระบบความรู้ที่สัมพันธ์กับธรรมชาติรอบ ๆ ของชาวนา เป็นระบบความรู้ที่มีการลองผิดลองถูกภายใต้บริบทที่ชาวนาดำรงชีวิตอยู่ และยังเป็นระบบความรู้ที่ชาวนาซึ่งเป็นผู้ปลูกข้าวเป็นผู้สร้างขึ้นมาเองทั้งหมด โดยความรู้เหล่านี้เมื่อได้รับการสร้างสรรค์ขึ้นมา ก็จะได้รับการเผยแพร่ ถ่ายทอด ผ่านกระบวนการเรียนรู้ที่มีการปฏิบัติจริง เด็กที่เกิดมาเป็นลูกชาวนาในช่วงนี้จะได้เรียนรู้ในเรื่องจากทำนาจากพ่อแม่ เมื่อเด็กอายุประมาณ 14-15 ปี จะสามารถทำนาได้เองโดยพ่อแม่ไม่ต้องคอยบอก เช่น พ่ออาลัยเล่าถึงชีวิตสมัยตอนหัดทำนากับพ่อแม่ว่า *คือว่ามันเกิดมาก็เห็นพ่อแม่ทำอยู่ก่อนแล้ว มันก็รู้ก็เห็นมาเรื่อย เวลาปักดำ พ่อแม่ก็บอก ดำอย่างนั้น ดำอย่างนี้ จะให้หักคอกล้า ก็บอกก็สอน เห็นพ่อแม่ทำก็ซึมซับตา... เราจะสังเกตว่าพ่อแม่ทำอย่างไร ถามพ่อแม่ว่า ข้าวตัวนี้ กล้านี้ ทำไมมาดำตรงนี้ แม่ก็ว่ามันลุ่มต้องใช้ข้าวนี้ ที่ลุ่มน้ำจะเยอะ ถ้าใช้ข้าวอื่นเราจะเกี่ยวไม่ได้ เราก็เรียนรู้ คือว่าพูดง่ายๆ มันเห็นทุกวัน*

โดยที่การเรียนรู้การทำนาไปกับพ่อแม่ เด็กจำเป็นต้องหัดสังเกต และฝึกทำไปด้วย ทำให้ผู้ทำนาสามารถปรับปรุง หรือปรุงแต่งความรู้โดยผ่านการปฏิบัติไปพร้อม ๆ กัน ชาวนาจึงเข้าใจในระบบความรู้ที่มีอยู่ทุกขั้นตอน ไม่ตกอยู่ในภาวะที่ต้องพึ่งพิงผู้อื่นในการแก้ไขปัญหา ชาวนาอาศัยประสบการณ์ การสังเกต และการทดลองปฏิบัติ เพื่อปรับเปลี่ยนความรู้เดิมที่อาจไม่สอดคล้องกับสภาพการณ์ที่เปลี่ยนไป ภายใต้ฐาน

คิดของการสร้างความรู้ในลักษณะนี้ทำให้ชาวนามีลักษณะสำคัญ คือสามารถพึ่งตนเองในการสร้างความรู้และปรับเปลี่ยนความรู้ในการปลูกข้าวซึ่งเป็นอาหารหลัก ความมั่นคงปลอดภัยในการบริโภคจึงอยู่ในอำนาจของชาวนาโดยไม่ต้องรอคอยให้ผู้อื่นเข้ามาช่วยเหลือหรือสงเคราะห์ โดยนัยนี้ การดำรงอยู่ของบ้านดงผึ้งจึงอยู่บนเงื่อนไขสำคัญคือการที่คนมีระบบความรู้ในการผลิตข้าวซึ่งเป็นอาหารหลัก ซึ่งเป็นระบบความรู้ที่คนในชุมชนสามารถพึ่งตนเองและอาศัยการพึ่งพาอาศัยกันในการปรับทิศทางการผลิตให้สามารถใช้ประโยชน์จากธรรมชาติมาสนองความต้องการในชีวิตได้

ระบบความสัมพันธ์ของชุมชน

ระบบความสัมพันธ์ของคนในชุมชนถูกสร้างขึ้นมาจากความต้องการจำเป็นของคนในชุมชน *ก่อนที่*จะมีการสร้างถนน คนในบ้านดงผึ้งต้องอาศัยลำน้ำกุดกงอันเป็นสายน้ำตามธรรมชาติเป็นเส้นทางการติดต่อโดยจะต้องพายเรือไป การเดินทางไปยังตัวอำเภอต้องใช้เวลาเดินทางทั้งวันทั้งคืน คือต้องพายเรือลัดเลาะไปหลายคุ้งน้ำกว่าจะถึง หากจะไปในหมู่บ้านอื่น ๆ ในตำบลเดียวกันหรือในตำบลใกล้เคียงก็ต้องอาศัยการเดินไป โดยการเดินลัดเลาะไปตามคันนา ช่วงที่พอจะเดินทางได้สะดวกคือหน้าแล้ง ฝนไม่ตกและน้ำแห้ง ดังนั้นการติดต่อสัมพันธ์กับหมู่บ้านที่อยู่ห่างไกล หรือการติดต่อกับตลาดในเมือง หรือองค์กรทางสังคมอื่น ๆ หรือบุคคลที่อยู่ในเขตตัวอำเภอหรือจังหวัดจึงทำได้ยาก และจะทำเฉพาะเมื่อมีความจำเป็นจริงเท่านั้น การตอบสนองความต้องการจำเป็นของคนในชุมชนจึงมีแนวโน้มจะถูกสร้างขึ้นมาบนฐานของความสัมพันธ์ภายในแวดวงที่คนพอจะติดต่อสัมพันธ์กันได้ก่อน โดยไม่จำเป็นต้องจำกัดเฉพาะคนในหมู่บ้านเดียวกันเท่านั้น อาจเป็นคนต่างหมู่บ้านแต่พอจะไปมาหาสู่กันก็ได้ หรืออีกนัยหนึ่ง อาจกล่าวได้ว่าภายใต้เงื่อนไขของการที่คนไปมาหาสู่กันไม่สะดวก คนในชุมชนได้พยายามปรับทิศทางการตอบสนองความต้องการจำเป็นในชีวิต โดยอาศัยความสัมพันธ์กับคนอื่น ๆ ที่อยู่ในหมู่บ้าน หรือในหมู่บ้านใกล้เคียงให้ได้มากที่สุด หากจำเป็นจึงมีการติดต่อกับผู้ที่อยู่ในชุมชนที่ห่างไกล เช่น ตัวอำเภอ ตลาดในเมือง หรือหมู่บ้านที่อยู่ห่างไกล คำถามที่สำคัญคือชุมชนสามารถสร้างระบบความสัมพันธ์ภายในขอบข่ายที่จำกัด เพื่อตอบสนองความต้องการจำเป็นในการดำรงชีวิตได้อย่างไร การศึกษานี้ได้แสวงหาคำตอบในเรื่องนี้ผ่านการจัดระบบการแลกเปลี่ยนแรงงาน การจัดระบบการแลกเปลี่ยนอาหารและสิ่งของที่จำเป็น และระบบการสร้างความมั่นคงปลอดภัยในการบริโภค

- **ระบบการแลกเปลี่ยนแรงงาน** คนในบ้านดงผึ้งทำมาหากินโดยอาศัยกำลังแรงงานของตนเองเป็นหลัก นอกจากในงานที่สามารถใช้วัวหรือควายช่วยได้บ้าง เช่น การลากคันไถ หรือการนวดข้าว นอกจากนี้แล้ว ชาวบ้านดงผึ้งไม่มีเครื่องทุ่นแรงอื่น ๆ ดังนั้นในการทำงานที่ต้องทำเสร็จให้เร็วทันเวลา เช่น การเกี่ยวข้าว หรืองานที่ต้องใช้แรงงานจำนวนมาก ๆ เช่น การสร้างบ้าน คนต้องอาศัยแรงงานของคนอื่น ๆ นอกเหนือจากแรงงานในครอบครัว ทำให้มีการสร้างระบบการช่วยเหลือกันในด้านแรงงานหรือระบบการแลกเปลี่ยนแรงงาน โดยเฉพาะในกานเกี่ยวข้าวซึ่งจะต้องทำเป็นประจำทุกปี และมีช่วงเวลาของการเก็บเกี่ยวที่ยาว 2-3 เดือน ในช่วงนี้คนจะมีการช่วยเหลือกันในเรื่องแรงงาน ซึ่งจะมีสองแบบ <u>แบบแรก</u> มีลักษณะที่ชาวบ้านเรียกว่าเป็นการวานกัน คือเจ้าของนาที่ต้องการให้คนอื่นมาช่วยจะไปวานให้คนมา หรือเรียกว่า *หาหมู่มาแซก* การ

จะทำเช่นนี้เจ้าของนาต้องมีการเตรียมการคือ จะต้องมีการบอกกัน ซึ่งเมื่อมีการรับปากแล้ว คนที่รับปากก็จะมาในวันนั้น การแลกเปลี่ยนแรงงานในลักษณะนี้ มักจะเป็นการผลัดกันไปช่วยทำงาน คือเมื่อได้ไปขอให้ใครมาทำงานในนาตนเองแล้ว เมื่อผู้นั้นมีการ *หาหมู่มาแซก* ก็จะไปทำเป็นการตอบแทนเช่นกัน <u>แบบที่สอง</u> มีลักษณะที่ชาวบ้านเรียกว่า *มาช่วยกัน* คือคนที่งานในนาของตนเองเสร็จก่อน เมื่อรู้ว่ามีงานของใครที่ยังไม่เสร็จ ก็จะไปช่วยโดยเจ้าของนาไม่ต้องมาบอก การช่วยในลักษณะนี้ ผู้มาช่วยไม่ได้คาดหวังให้เจ้าของนากลับมาช่วยงานในนาของตน เพราะเป็นการไปช่วยเมื่องานตนเองเสร็จแล้ว ในเรื่องการมาช่วยงานกันนี้พ่ออาลัยเล่าว่า *ถ้าเป็นการช่วยกัน หากเราเสร็จก่อน หากเขายังมีงานอยู่ยังทำนาอยู่ งานไหนก็ได้ที่ยังไม่เสร็จ เราก็ไปช่วย แต่ไม่ใช่ว่า เราไปช่วยเขาวันนี้ เขาจะต้องกลับมาช่วยเรา*

เมื่อมีคนมา *แซก* หรือมา *ช่วย* งานในนาเจ้าของนาจะต้องเตรียมหุงข้าว และทำกับข้าวโดยอาศัยของที่มีอยู่หรือเก็บหาได้ตามธรรมชาติ นอกจากนี้เจ้าของนาจะเตรียมหมักข้าวเหนียว ทำสาโทไว้เลี้ยงคนที่มาทำงาน ชาวบ้านจะรู้วิธีหมักสาโท โดยการนำข้าวเหนียวมาหมักไว้กับเชื้อสาโท 3-5 วัน จากนั้นก็เติมน้ำค่อย ๆ เพิ่มน้ำไปเรื่อย ๆ ประมาณ 7 วัน ก็นำมากินได้ สาโทจะมีรสชาดหอมหวาน หลังจากเสร็จงานชาวบ้านก็จะกินอาหาร ดื่มสาโทกัน การทำงานร่วมกันจึงก่อให้เกิดความสนุกสนานเพลิดเพลินด้วย

การแลกเปลี่ยนแรงงานจะทำกันมากในการเกี่ยวข้าวซึ่งเมื่อข้าวสามารถเก็บเกี่ยวได้จะต้องเกี่ยวให้เสร็จทันเวลา มิฉะนั้นข้าวจะเสียหาย ดังนั้นการมา *แซก* หรือ *ช่วย* งานในนาจึงอยู่บนฐานคิดของการสร้างหลักประกันในการมีอาหารหลักคือข้าวสำหรับการบริโภค โดยอาศัยความร่วมมือช่วยเหลือซึ่งกันและกัน ซึ่งเป็นลักษณะของการพึ่งพาอาศัยกัน มิใช่เป็นการช่วยเหลือแบบสงเคราะห์ หรือการช่วยเหลือแบบการให้ความอุปถัมภ์ และมิใช่อยู่บนฐานคิดของการนำแรงงานมาเป็นสินค้า ที่จะก่อให้เกิดมูลค่าเพื่อแสวงหากำไรอย่างในกรณีของการจ้างงาน ที่ผู้จ้างได้ใช้แรงงานของผู้อื่นสร้างผลกำไรให้กับตนเอง นอกจากนี้การแลกเปลี่ยนแรงงานในลักษณะนี้ ต้องอาศัยความสนิทสนมคุ้นเคยกัน ความไว้วางใจซึ่งกันและกัน ความปรารถนาดีต่อกัน ความรู้สึกแบบร่วมทุกข์ร่วมสุขและความพึงพอใจ เป็นพื้นฐานของการแลกเปลี่ยนแรงงาน

- **ระบบการแลกเปลี่ยนสิ่งจำเป็นในการดำรงชีวิต** การดำรงชีวิตของคนในหมู่บ้านก่อนที่จะเข้าสู่ช่วงของการผลิตเพื่อขาย จะอาศัยอาหารและสิ่งจำเป็นอื่น ๆ ที่หาได้เองในชุมชนเป็นส่วนใหญ่ อย่างไรก็ตาม การแลกเปลี่ยนก็ยังคงมีความจำเป็นอยู่ในชุมชนที่มีการผลิตเพื่อบริโภค ทั้งนี้ด้วยเหตุผลหลายประการ

<u>ประการแรก</u> ถึงแม้คนส่วนใหญ่ในชุมชนหมู่บ้านสามารถผลิตข้าวซึ่งเป็นอาหารหลักได้เอง จึงไม่ต้องมีการซื้อข้าว แต่อย่างไรก็ตาม ข้าวยังคงเป็นสิ่งที่เป็นความต้องการของตลาด สามารถนำไปแลกเปลี่ยนเป็นเงินเมื่อไรก็ได้ ดังนั้นคนจึงพยายามผลิตข้าวให้ได้มากที่สุด หากมีข้าวเหลือจากความจำเป็นในการบริโภคและการทำงานบุญ ก็จะนำไปขาย แต่ส่วนใหญ่แล้ว คนจะมีข้าวเหลือขายไม่มากนักเพราะการปลูกข้าวในช่วงนี้ได้ผลผลิตเพียงประมาณ ไม่เกิน 20 ถังต่อ 1 ไร่ ซึ่งข้าวจะมีเหลือจากการบริโภคมากน้อยเพียงใดก็ขึ้นอยู่กับจำนวนสมาชิกในครัวเรือน นอกจากนี้ชาวบ้านยังต้องมีการเก็บข้าวไว้หรับการทำงานบุญซึ่งจะทำกันทุกเดือนด้วย ดังนั้นคนจึงไม่มีข้าวเหลือพอสำรับการนำไปแลกเปลี่ยนมากนัก ดังเช่นพ่ออาลัยเล่าถึงชีวิต

ในวัยเด็กว่า *สมัยผมเป็นเด็ก ถ้ามีข้าวเหลือก็เก็บไว้แลกขาย แต่ส่วนมากก็เหลือไม่ค่อยเยอะหรอกครับ เพราะว่ามันหลายงาน ลูกเต้าก็เยอะ พ่อแม่มีลูกหลายคน แม่หนึ่งก็ลูก 1 คน 8 คน 12 คน ทำนามันก็เลยได้ไม่พอขายเหมือนทุกวันนี้ แล้วปุ๋ยก็มีนะ อย่างทำนา 6 ไร่ จะได้ข้าวก็ประมาณ ไร่ละไม่ถึง 20 ถัง* สำหรับผู้ที่มีข้าวพอเหลือนำไปขายบ้าง และมีความต้องการซื้อของจากตลาด ก็จะหาบข้าวไปขายที่ตลาด ซึ่งต้องเดินไปในหน้าแล้ง เมื่อขายข้าวได้ ก็จะซื้อของที่ต้องการ ดังนั้นการไปตลาดแต่ละครั้งชาวบ้านไม่จำเป็นต้องนำเงินติดตัวไป แต่จะนำของที่มีอยู่ติดตัวไป โดยจะไปขายก่อน เมื่อได้เงินมาจึงซื้อของ โดยการซื้อของก็จะซื้อได้ตามจำนวนเงินที่มี เช่น พ่อปัญญาเล่าถึงการนำข้าวไปขายในช่วงนั้นว่า *ถ้ามีข้าวสารจะเอาไปขายแลกเสื้อผ้า ตอนผมเป็นเด็กเคยหาบไปขายที่คำเขื่อนแก้ว ต้องเดินไป หาบไปไม่เยอะ ข้าวสารข้างละกิโล ข้างละหมื่น* (ข้าวสาร 1 หมื่น คิดเป็นน้ำหนักเท่ากับ 12 กิโลกรัม) *ขายได้หมื่นละ 3 บาท ได้มา 6 บาท กางเกงตัวหนึ่ง 4 บาท แต่ก่อนนี้ส่วนมากชาวบ้านจะปลูกฝ้าย เอามาทำเสื้อผ้าเอง ถ้าใครมีเงินไปซื้อของเจ๊ก เขาว่ารวย*

<u>ประการที่สอง</u> ถึงแม้หมู่บ้านต่าง ๆ ในช่วงนี้จะมีสภาพธรรมชาติและการผลิตอาหารได้ไม่แตกต่างกันมากนัก ทำให้ความจำเป็นในการแลกเปลี่ยนจึงมีไม่มาก ดังเช่นพ่อคำปุ่นเล่าว่า *สมัยนั้นตลาดไม่มี จะเอาไปขายที่ไหน อย่างหน่อไม้อย่างนี้ หมู่บ้านไหนก็มี ปล่อยให้มันขึ้นอย่างนั้น ก็เอาไว้กินอย่างเดียว บางทีก็กินไม่ไหว* ลักษณะเช่นนี้ทำให้ประเภทของอาหารและสิ่งของที่นำมาแลกเปลี่ยนผลผลิตยังมีอยู่จำกัด แต่การแลกเปลี่ยนก็ยังต้องดำรงอยู่ แต่ส่วนใหญ่แล้วคนจะแลกเปลี่ยนกันในหมู่บ้าน หรือระหว่างหมู่บ้านใกล้ ๆ กันก่อน ของบางอย่างอาจต้องมีการเดินทางไปแลกเปลี่ยนยังตำบลใกล้เคียง เช่น บ้านใดมีที่ดินทำกินอยู่ในที่ดอนปลูกข้าวไม่ค่อยได้ผล ต้องปลูกฝ้ายก็จะเก็บฝ้ายมาแลกกับผู้ที่อยู่ในที่ลุ่ม ซึ่งไม่สามารถปลูกฝ้ายได้ดี หรือหากไม่สามารถปลูกฝ้ายได้ผลดีก็อาจปลูกแตงโม หรือแตงอื่น ๆ เมื่อได้ผลก็นำมาแลกสิ่งที่ต้องการได้ หรือบางหมู่บ้านมีเกลือสินเธาว์ ซึ่งชาวบ้านเรียกว่า เป็นเกลือที่ได้จากดินเค็ม โดยในช่วงหน้าแล้งดินเค็มนี้จะขึ้นมาอยู่ที่ผิวหน้าของดินเรียกว่า *ขี้ทา* คนจะกวาดขี้ทานี้ขึ้นมาใส่น้ำ ใช้ผ้ากรองเพื่อให้เศษดินที่สกปรกออกไป นำน้ำที่กรองได้ไปต้มให้แห้งจะได้เกลือ หมู่บ้านใดมีเกลือ ก็จะนำเกลือไปแลกกับสิ่งอื่น ๆ การแลกเปลี่ยนมักทำในช่วงหน้าแล้ง เพราะหากจะนำของไปแลกต้องเดินไปตามทุ่งนา การแลกเปลี่ยนไม่จำกัดว่าจะต้องแลกกันภายในหมู่บ้านก่อน คนมีญาติพี่น้องที่พอจะอาศัยแลกเปลี่ยนสิ่งต่าง ๆ อยู่ที่ไหนก็จะนำของไปแลกที่นั่น ลักษณะการแลกเปลี่ยนจะอาศัยความพอใจ ไม่มีการชั่งตวงวัดแบบตายตัว เพราะคนที่นำของมาแลกกันจะถือเสมือนเป็นญาติพี่น้องที่ต้องพึ่งพาอาศัยกัน มิใช่การแลกเปลี่ยนเพื่อหาผลกำไร หรือนำไปหาผลกำไรอีกต่อหนึ่ง การแลกเปลี่ยนในลักษณะนี้จึงตั้งอยู่บนรากฐานของจริยธรรมในเรื่องการไม่เอาเปรียบ การพึ่งพาอาศัยกัน และความพึงพอใจ ไม่ใช่อยู่บนพื้นฐานของการแสวงหากำไรสูงสุด นอกจากนี้การที่ไม่มีตลาดอยู่ใกล้ ๆ ชุมชน การจะบริโภคอาหารที่เป็นเนื้อสัตว์บางอย่าง เช่น หมู ซึ่งครอบครัวเดียวไม่อาจบริโภคได้หมด หรือมีราคาแพงเกินไป คนก็จะใช้วิธีซื้อมาทั้งตัว แล้วจึงมาฆ่านำเนื้อมาแบ่งกันตามความต้องการของแต่ละบ้าน โดยแต่ละบ้านจะจ่ายเงินตามจำนวนเนื้อหมูที่ต้องการ

<u>ประการที่สาม</u> ในบางกรณีอาจมีการแลกเปลี่ยนเพื่อความอยู่รอด ซึ่งจะต่างจากการแลกเปลี่ยนของใช้ที่จำเป็น หรือที่ต้องการในชีวิตประจำวันตามปกติ คือหากปีใดทีฝนแล้ง ชาวนาไม่ได้ข้าวหรือได้ข้าวไม่พอกิน คนที่มีวัวควายเลี้ยงไว้หลายตัว อาจต้องนำวัวไปขายเพื่อซื้อข้าว วัวราคาตัวละประมาณ 200 บาท โดยขายไปเป็นบางตัวไม่ได้ขายทั้งหมด และนำเงินไปซื้อข้าว หรือหากใครที่ไม่มีวัวควาย ก็จะต้องใช้วิธีไปขอยืมข้าวญาติพี่น้องหรือคนรู้จักคุ้นเคยมาก่อน หลังจากทำนาได้ในปีต่อไปจึงนำข้าวไปคืน ซึ่งชาวบ้านจะเรียกการทำเช่นนี้ว่าเป็นการ *หยิบยืมข้าวมากินเป็นปี เกี่ยวข้าวได้ก็ไปใช้ข้าวกัน* การยืมข้าวในลักษณะนี้ จะทำให้ผู้ยืมข้าวมีความลำบากในปีต่อไปเพราะจะต้องทำนามาใช้คืน

ระบบการแลกเปลี่ยนของบ้านดงผึ้งเริ่มเปลี่ยนไปในช่วงปี 2495 เมื่อหมู่บ้านมีถนนดินเกิดขึ้น จึงมีพ่อค้าเข้ามารับซื้อข้าวและของอื่น ๆ ถึงในหมู่บ้าน ในช่วงนี้คนเริ่มมองหาวิธีการที่จะหาแหล่งรายได้เพิ่มเติม เช่น เริ่มมีการเลี้ยงสัตว์เพื่อขายมากขึ้น ซึ่งส่วนใหญ่จะเลี้ยงกันตามวิธีการที่เคยเลี้ยงมา เช่น มีการเลี้ยงไก่ หมู วัว ควาย ในช่วงนี้มีชาวบ้านที่เคยไปอยู่โคราชได้เห็นตัวอย่างการเลี้ยงเป็ด และเห็นว่าทำเลที่บ้านดงผึ้งพอจะเลี้ยงเป็ดได้ จึงมาเลี้ยงบ้าง โดยเลี้ยงเป็ดประมาณ 200-300 ตัว โดยการเลี้ยงใช้เลี้ยงไปตามธรรมชาติ ตามห้วยตามหนอง

เมื่อเข้าสู่ทศวรรษ 2500 บ้านดงผึ้งยังดำรงการมีวิถีชีวิตของการผลิตเพื่อบริโภคเป็นหลัก คือคนยังคงมีการปลูกข้าวพันธุ์พื้นเมืองที่ให้ผลผลิตไม่สูงนัก โดยการปลูกข้าวยังมีการลงทุนน้อย ไม่มีการใช้ปุ๋ย หรือเครื่องจักร คนอาศัยแรงงานของครอบครัว และเครือข่ายของครอบครัว เป็นหลัก ส่วนวัวควายซึ่งเป็นสัตว์ที่ใช้ในการไถนา ก็จะเลี้ยงกันเองตั้งแต่ตัวเล็ก ๆ นอกจากนี้อาจมีการซื้อวัสดุมาทำเครื่องมือทำนาบ้าง ดังนั้นในการปลูกข้าวจึงมีการลงทุนที่เป็นเงินน้อยมาก แต่การที่การปลูกข้าวให้ผลผลิตได้น้อย ทำให้ชาวนาไม่มีผลผลิตส่วนเกินที่จะนำไปขายเพื่อแลกเปลี่ยนเป็นเงินมาซื้อสิ่งของต่าง ๆ มากนัก ถึงแม้ว่าในช่วงนี้จะมีของในท้องตลาดไม่มากนัก แต่คนก็ยังมีความต้องการเงินมาซื้อที่ดินทำกินเพิ่มขึ้น เพราะที่ดินที่คนรุ่นพ่อแม่ได้มาจากการหักร้างถางป่า เมื่อนำมาแบ่งให้ลูกซึ่งมีอยู่โดยเฉลี่ยไม่น้อยกว่า 5 คน ทำให้ลูกแต่ละคนมีที่ดินไม่มากนัก เมื่อผลผลิตต่อไร่ที่ได้จากการปลูกข้าวต่ำ คนจึงต้องการซื้อที่ดินเพิ่มขึ้น ในช่วงนี้นอกจากการขายข้าว พืชผักอย่างอื่นที่พอหาได้และการเลี้ยงหมู ไก่ เป็ด แล้ว คนจะมีที่ดินอยู่ในที่ดอนจะมีการเลี้ยงวัวควายไว้หลาย ๆ ตัวเพื่อเก็บไว้ขาย อย่างไรก็ตาม แหล่งรายได้เหล่านี้ ช่วยทำให้ชาวบ้านดงผึ้งมีรายได้ที่เป็นตัวเงินไม่มากนัก มีชาวบ้านบางคนที่พอมีช่องทางจะเดินทางไปทำงานรับจ้างยังที่อื่น ๆ โดยเฉพาะในกรุงเทพฯ โดยไปเป็นคนงานสร้างถนน อาคารต่าง ๆ หรืออาจไปถีบสามล้อ ดังนั้น ถึงแม้ว่าในช่วงนี้การผลิตข้าวจะยังคงมีเป้าหมายเพื่อการบริโภค แต่ความต้องการเงินของคนมีมากขึ้น โดยที่คนได้เริ่มพยายามมองหาแหล่งรายได้ที่จะมาช่วยให้มีรายได้ที่เป็นเงินเพิ่มขึ้น อย่างไรก็ตามข้อจำกัดเกี่ยวกับการขยายที่ดิน มิได้ทำให้ชาวนาสามารถปรับเปลี่ยนระบบความรู้เกี่ยวกับการทำนา ให้ได้ผลผลิตสูงกว่าเดิมเท่าไรนัก แม้ว่าความพยายามในการเสาะหาพันธุ์ข้าวที่สามารถให้ผลผลิตกว่าที่เคยได้จะมีอยู่ตลอดเวลา แต่ก็มิได้ช่วยให้ผลผลิตข้าวสูงกว่าเดิมมากนัก

จากนโยบายการพัฒนาประเทศสู่การพัฒนาหมู่บ้าน

วิถีชีวิตของชุมชนบ้านดงผึ้งมีการเปลี่ยนแปลงอย่างเห็นได้ชัดประมาณ 10 ปีหลังจากที่รัฐไทยจะได้เริ่มใช้นโยบายการพัฒนาประเทศไปสู่ความทันสมัย ซึ่งได้มีการประกาศใช้แผนพัฒนาเศรษฐกิจแห่งชาติฉบับที่ 1 ในปี 2504 โดยการเปลี่ยนแปลงได้เริ่มต้นในบ้านดงผึ้งอย่างช้า ๆ นับจากปี 2508 อันเป็นช่วงที่มีโครงการพัฒนาของรัฐที่สำคัญเข้ามาในหมู่บ้าน 2 โครงการ คือโครงการขุดคลองส่งน้ำให้กับพื้นที่ทำกินของหมู่บ้าน และโครงการถางป่าเพื่อทำทุ่งหญ้าเลี้ยงสัตว์ โครงการพัฒนาทั้ง 2 โครงการนี้เกิดขึ้นจากคนของรัฐจากส่วนกลางเป็นผู้นำเข้ามาสู่หมู่บ้านโดยขอความร่วมมือจากผู้ใหญ่บ้านและกำนันให้เป็นผู้แจ้งให้ชาวบ้านรับรู้ โดยชาวบ้านมิได้มีส่วนร่วมคิดร่วมวางแผนว่า ต้องการการสนับสนุนจากรัฐในเรื่องใด โครงการทั้งสองประสบความล้มเหลวในการที่จะช่วยให้ชาวบ้านได้แก้ปัญหาในเรื่องข้อจำกัดในการหาแหล่งรายได้ที่เป็นเงิน การเปลี่ยนแปลงวิถีชีวิตของชุมชนที่เด่นชัดเกิดขึ้นในช่วงปี 2511-2512 อันเป็นช่วงที่รัฐได้เริ่มเข้าแทรกแซงการผลิตในภาคเกษตรอย่างเข้มข้น คือได้มีการคิดค้นพันธุ์ข้าวจากห้องทดลอง การสร้างระบบสินเชื่อให้กับชาวนาชาวไร่ โดยผ่านธนาคารเพื่อการเกษตรและสหกรณ์ (ธกส.) การนำเข้าปุ๋ยเคมีและยาฆ่าแมลง [2] การนำเข้ารถไถหรือควายเหล็กรวมทั้งการปรับปรุงระบบการชลประทาน ในช่วงนี้ วิถีชีวิตชาวบ้านเปลี่ยนแปลงไปมาก คนสามารถเพิ่มการผลิตข้าวได้มากขึ้น มีแหล่งรายได้เพิ่มขึ้น แต่ก็มีการใช้เงินเพื่อการผลิตสูงขึ้น คนเป็นหนี้เป็นสินกันมาก จนถึงปี 2519 ซึ่งชาวบ้านดงผึ้งได้พยายามแสวงหาความร่วมมือกับรัฐ เพื่อพลิกฟื้นความเข้มแข็งของชุมชน การนำเสนอผลการศึกษาในส่วนนี้จึงได้แยกการนำเสนอการเปลี่ยนแปลงของหมู่บ้านอันเป็นผลมาจากแนวทางการพัฒนาของรัฐเป็น 3 แบบ คือแบบแรกเป็นการพัฒนาหมู่บ้านโดยมีรัฐเป็นผู้สั่งการ แบบที่สองเป็นการพัฒนาหมู่บ้านโดยมีรัฐเป็นผู้ชี้นำ และแบบที่สาม เป็นการพัฒนาหมู่บ้านโดยมีชาวบ้านเป็นผู้กำหนดทิศทางการพัฒนา

การพัฒนาหมู่บ้านโดยมีรัฐเป็นผู้สั่งการ

เมื่อรัฐเริ่มเข้าแทรกแซงชุมชนนั้น รัฐดำรงตนเป็นผู้กำหนดทิศทางการพัฒนาหมู่บ้าน หวังให้ชุมชนหมู่บ้านเป็นแหล่งสนับสนุนกระบวนการพัฒนาประเทศไปสู่ความเป็นอุตสาหกรรม ชุมชนหมู่บ้านจึงกลายเป็นแหล่งผลิตวัตถุดิบทางการผลิตในภาคอุตสาหกรรมขนาดใหญ่ นโยบายของการที่นำเข้ามาสู่กระบวนการพัฒนาหมู่บ้านจึงประกอบไปด้วยโครงการขนาดใหญ่ที่ต้องการพลิกผันให้ชุมชนสร้างผลผลิตในภาคเกษตรตามที่ภาคอุตสาหกรรมหรือตลาดต้องการ โครงการแรกที่รัฐนำเข้าสู่หมู่บ้าน คือ การถางป่าทำเป็นทุ่งหญ้าเพื่อเลี้ยงสัตว์ มีการโค่นต้นไม้ใหญ่ ๆ ลงหมด ปลูกหญ้าพันธุ์เบอร์ลิชาไว้เลี้ยงวัว ชาวบ้านเรียกโครงการนี้ว่า โครงการทุ่งหญ้าสารภี พ่อปัญญาเล่าว่า *รู้สึกเสียดาย ไม่ชอบ แต่มีคนต่อต้านไม่มาก เพราะว่าแต่ก่อนคนเรามันโง่ ไม่รู้จักคิด ส่วนมากก็ว่าจะตามเค้าไป...กำนัน ผู้ใหญ่บ้านเป็นคนเอาโครงการเข้ามา ผู้นำว่าอะไรก็ว่าตาม ไม่มีการคัดค้าน* ในช่วงนั้นชาวบ้านถือว่าที่ดินเป็นของหลวงแล้ว แต่เมื่อโครงการปลูกหญ้า

[2] ในปีพ.ศ. 2497 ไทยได้มีการนำเข้าปุ๋ยเคมีเพียง 10,000 ตัน แต่ในพ.ศ. 2513 ไทยได้นำเข้าปุ๋ยเพิ่มขึ้นเป็นจำนวนสูงถึง 265,000 ตัน (ผาสุก พงษไพจิตรและคริส เบเคอร์, 2540)

เลี้ยงวัวไม่ประสบความสำเร็จ จึงมีการแบ่งที่ดินให้ชาวบ้านเป็นล็อก ๆ ขนาดประมาณงานกว่า ๆ ซึ่งที่ดินที่ให้แก่ชาวบ้านนี้ให้ใช้ประโยชน์ทำกินแต่มิได้ยกให้เป็นกรรมสิทธ์ส่วนตัว มีเกษตรตำบลเข้ามาแนะนำชาวบ้านปลูกถั่วแทนการปลูกหญ้า บางคนก็นำไปใช้ทำนา เพราะมีการขุดคลองส่งน้ำขึ้นภายในหมู่บ้าน แต่คลองส่งน้ำที่ขุดขึ้นในช่วงนั้นไม่สำเร็จเนื่องจากไม่มีเครื่องสูบน้ำ จึงทำให้คลองไม่ได้ถูกใช้ประโยชน์ ต่อมารัฐได้นำโครงการอีสานเขียวเข้ามาพัฒนาหมู่บ้านอีกครั้งหนึ่ง ทางวิทยาลัยเกษตรกรรมได้ส่งคนมาแนะนำชาวบ้านให้ปลูกมะม่วงพันธุ์ และ ปลูกต้นยูคาลิปตันเอาไว้เป็นฟืนเผาถ่านขึ้นในพื้นที่ที่เคยเป็นป่าแล้วถูกถางไปแล้ว ส่วนป่าที่เหลือรัฐได้ประกาศเป็นพื้นที่ป่าสงวน

การพัฒนาหมู่บ้านโดยมีรัฐเป็นผู้ชี้นำ

ในส่วนของการดำรงชีพของชาวบ้าน รัฐได้แสดงบทบาทของการเป็นผู้ชี้นำให้แก่ชาวบ้าน โดยอาศัยกลไกของรัฐที่มีเจ้าหน้าที่ในหน่วยงานต่าง ๆ ที่ทำงานร่วมกับชุมชนอยู่เป็นจำนวนมาก โดยเฉพาะอย่างยิ่งในภาคเกษตร รัฐได้เข้าแทรกแซงวิถีการผลิตของชาวนาอย่างชัดเจนในเรื่องต่าง ๆ ได้แก่

- **พันธุ์ข้าวที่ใช้ปลูก** โดยในราวปี 2511-2512 โดยทางเกษตรตำบล (ชาวบ้านเรียกว่าคนของกรมส่งเสริม) ได้เข้ามาแนะนำพันธุ์ข้าวใหม่ให้แก่ชาวบ้าน เรียกว่าพันธุ์กอขอ (กข.) และข้าวหอมมะลิพันธุ์ใหม่ ชาวบ้านเล่าว่า *เพื่อนบ้านไปได้พันธุ์ข้าวใหม่มาจากคนของกรมส่งเสริม เอามาทดลองปลูก พอข้าวออกรวงใหญ่สวยมาก เวลาเดินผ่านก็ได้กลิ่นหอมเหมือนดอกมะลิ หอมไปทั้งท้องนา ก็เลยไปขอพันธุ์มาปลูกบ้าง แล้วก็กระจายกันไปทั้งหมู่บ้าน* วิถีการผลิตข้าวในชุมชนได้เปลี่ยนแปลงไปจากเดิมที่เน้นปลูกกินหากเหลือจึงขาย แต่ชาวบ้านหันมาปลูกข้าวจ้าวพันธุ์หอมมะลิเพื่อขายกันมากขึ้นนับตั้งแต่ปี 2514 เป็นต้นมา การปลูกข้าวเหนียวซึ่งเป็นอาหารหลักจะปลูกเพียงแต่ให้พอบริโภคในครัวเรือนเท่านั้น เนื่องจากข้าวเหนียวขายไม่คล่องเท่าข้าวจ้าว ทุก ๆ ปีจะมีคนของกรมส่งเสริมเข้ามาแนะนำข้าวพันธุ์ใหม่ ๆ ให้ชาวบ้านให้ทดลองปลูกอยู่เสมอ เมื่อชาวบ้านสนใจก็จะแจกจ่ายพันธุ์ให้บางส่วน แต่พันธุ์ส่วนใหญ่ชาวบ้านต้องซื้อจากรัฐบ้าง จากตลาดบ้าง แม่ตุ๋ยเล่าว่า *ข้าวหอมมะลิสมัยนี้ไม่หอมเหมือนเดิมแล้ว ต้องนำไปหุงจึงจะได้กลิ่นหอม เพราะกลายพันธุ์ไปแล้ว คนของรัฐเข้ามาแนะนำพันธุ์ข้าวใหม่เกือบทุกปี ได้ผลดีบ้าง ไม่ดีบ้าง บางครั้งข้าวต้นเดียวกันออกรวงมาตั้งสามชั้น ไม่รู้ว่าจะเก็บเกี่ยวชั้นไหนก่อน เพราะสุกไม่พร้อมกัน ทำให้คุณภาพข้าวแย่ลงกว่าพันธุ์ข้าวหอมมะลิแรก ๆ ที่เข้ามาแนะนำ* ชาวบ้านไม่สามารถเก็บข้าวที่ปลูกไว้เป็นพันธุ์ข้าวในปีถัด ๆ ไปได้ เพราะพันธุ์ข้าวจะกลายพันธุ์ และมีพันธุ์ข้าวใหม่ออกมาเรื่อย ๆ ถ้าไม่ทำตามอย่างกัน ก็กลัวว่าจะทำให้ได้ผลผลิตน้อยกว่าคนอื่น และข้าวไม่เหมือนคนอื่นอาจจะขายไม่ได้ราคา จึงทำให้ชาวบ้านเลิกสนใจที่จะสะสมพันธุ์ข้าวหรือแลกเปลี่ยนพันธุ์ข้าวเหมือนในอดีต

- **การจ้างแรงงาน** ในความพยายามของรัฐที่ชักจูงให้ชาวนาปลูกข้าวพันธุ์ใหม่ ที่ให้ผลผลิตสูง และเป็นที่ต้องการของตลาดมากกว่าพันธุ์ข้าวพื้นเมืองในอดีต ข้าวที่ชาวนาปลูกได้กลายเป็นสินค้ามีราคา ชาวนาเริ่มเป็นประโยชน์จากการปลูกข้าวขาย และการเพิ่มปริมาณการผลิตให้มากขึ้นไปเรื่อย ๆ วิถีการผลิตที่เปลี่ยนจากการผลิตเพื่อบริโภค ไปสู่การผลิตเพื่อการค้า ชาวบ้านจึงเร่งปลูก เร่งขายกันมากขึ้น ต่างคนต่างทำ

นาของตนเอง แม้การเอาแรงและการตอบแรงยังคงมีให้เห็น แต่การเลี้ยงตอบแทนกลายเป็นภาระค่าใช้จ่ายที่แพงสำหรับเจ้าของนา เพราะค่าใช้จ่ายในการเลี้ยงตอบแทนสูงขึ้นกว่าสมัยก่อน ต้องซื้อเหล้า ซื้อน้ำอัดลมมาเลี้ยง ค่าอาหารเลี้ยงมื้อหนึ่ง ๆ ตก 2,000-4,000 บาท การจ้างแรงงานทำนาจึงเกิดขึ้น เพราะค่าใช้จ่ายไม่สูงเท่ากับการเลี้ยง ตกคนละประมาณ 100-150 บาท ทำงานตั้งแต่ 8 โมงเช้า ถึง 4 โมงเย็น เจ้าของนาก็ไม่ต้องเลี้ยงดู หน้าเก็บเกี่ยวค่าจ้างแรงงานจะแพงกว่าช่วงอื่น ๆ ตกคนละ 150 บาทต่อวัน เพราะข้าวจะสุกพร้อม ๆ กัน เนื่องจากใช้ข้าวพันธุ์เดียวกันหมด คนที่ไม่มีที่ดินหรือมีที่ดินน้อยก็จะมีอาชีพรับจ้างทำนา หรือชาวนาบางคนที่ทำนาในที่ดินของตนเสร็จแล้วก็จะไปรับจ้างทำนาให้กับคนอื่น เลยไปถึงออกไปรับจ้างทำนาต่างหมู่บ้าน ต่างตำบลด้วย

- **การขยายที่ดินทำกิน** ก่อนหน้าการผลิตข้าวเพื่อการค้า ชาวนามีที่ดินทำกินอันตกทอดมาจากบรรพบุรุษ ด้วยประเพณีที่พ่อแม่มักจะเก็บที่ดินไว้แบ่งให้ลูกหลานในสัดส่วนที่เท่า ๆ กัน ชาวนาจะปลูกข้าวบนที่ดินของตนเองซึ่งอาจจะมีอยู่หลาย ๆ แปลง โดยอาศัยแรงงานภายในครอบครัวช่วยกันทำนา หากมีที่ดินมากกว่าแรงงานในครัวเรือนจะทำนาได้หมดในแต่ละปี ที่ดินบางแปลงก็จะถูกทิ้งว่างไว้ เพราะการปลูกข้าว ๆ มากในสมัยนั้นไม่มีตลาดให้ขายเหมือนปัจจุบัน จึงนิยมปลูกเพียงพอกินในครัวเรือนและเหลือเก็บไว้บ้าง แต่เมื่อข้าวกลายเป็นสินค้าที่ขายได้ราคาดี มีความต้องการสูง ทำให้ชาวนาหันมาใช้ที่ดินที่มีอยู่อย่างเข้มข้นขึ้น ที่ดินที่เคยทิ้งว่างก็จะใช้ในการปลูกข้าวหอมมะลิทั้งหมด บางครัวเรือนที่มีที่ดินน้อย แรงงานที่เหลือส่วนเกินจากการทำนาก็จะออกไปหางานทำที่อื่น เช่น เข้ากรุงเทพฯ หรือเข้าสู่ตัวเมือง เพื่อมาเป็นแรงงานรับจ้างในโรงงานบ้าง ก่อสร้างบ้าง ขับรถสามล้อและรถแท็กซี่บ้าง เงินที่ได้จะส่งกลับไปยังชุมชนเพื่อใช้ซื้อที่ดินทำกินเพิ่มเติมขยับขยายให้มากขึ้น สมัยนั้นนาแปลงหนึ่ง ๆ ตกประมาณ 3,000 – 4,000 บาท และเมื่อเพียงพอแล้วก็จะกลับสู่ชุมชนดำรงชีพด้วยการเป็นชาวนาในชุมชนต่อไป

- **ปุ๋ยเคมี ตัวเร่งการผลิตเพื่อการค้า** เมื่อชาวบ้านหันมาปลูกข้าวจ้าวหอมมะลิกันมากขึ้น เพราะมีพ่อค้าจากที่อื่นเข้ามาหาซื้อมากขึ้น อีกทั้งเห็นเพื่อนบ้านปลูกแล้วได้ผลดี ขายก็ได้ราคา ชาวบ้านจึงหันมาเร่งการปลูกข้าวจ้าวหอมมะลิเป็นการใหญ่ มีการเพิ่มผลผลิตด้วยการใช้ปุ๋ยเคมี ซึ่งชาวบ้านได้ยินคำโฆษณาสรรพคุณของปุ๋ยจากวิทยุ ว่าปุ๋ยสูตรนั้นดี ยี่ห้อนั้นดี เช่น ปุ๋ยตราต้นสน ปุ๋ยตราหัวนก ปุ๋ยตราใบไม้ ล้วนแต่เป็นปุ๋ยนำเข้าจากต่างประเทศ โดยมีพ่อค้าจากนอกชุมชนเอาใส่รถเข้ามาขาย หรือบางรายก็ไปซื้อปุ๋ยเคยมีจากพ่อค้าในตลาด (เรียกว่าปุ๋ยเจ็ก) การใช้ปุ๋ยเคมีในระยะแรก ๆ ทำให้ชาวบ้านได้ผลผลิตข้าวสูงมากอย่างที่ไม่เคยเห็นมาก่อน พ่อปัญญาเล่าบรรยากาศยุคนั้นให้ฟังว่า *พอใช้ปุ๋ยทีแรกนี่ ข้าวงาม ดินไม่เคยกินปุ๋ย พอกินแล้ว งามจริงๆ ปริมาณก็ขึ้นเยอะ เกือบครึ่งต่อครึ่ง* ชาวบ้านตื่นเต้น ดีใจที่ได้ผลผลิตสูง มีรถเข้ามารับซื้อหมื่นละ 4 บาท ได้เงินมาเยอะ มีที่นาเหลือเท่าไรก็ใช้ปลูกข้าวจ้าวขาย เมื่อต้องการได้ผลผลิตมาก ๆ ก็ใส่ปุ๋ยเคมี ซึ่งในสมัยนั้นชาวบ้านถือว่าปุ๋ยเคมีราคาถูก ตกถุงละ 70-80 บาท อีกทั้งยังมีเจ้าหน้าที่ของรัฐออกมาให้ความรู้แนะนำเรื่องการใช้ปุ๋ยเคมี ยาฆ่าแมลง ให้แก่ชาวบ้านเป็นประจำ ชาวบ้านซึ่งมีความเชื่อถือต่อเจ้าหน้าที่ของรัฐอยู่แล้วจึงมักจะทำตามคำแนะนำเสมอ เมื่อปุ๋ยเคมีและยาฆ่าแมลงมีราคาสูงขึ้นเรื่อย ๆ รัฐได้ให้

การช่วยเหลือ หรือสนับสนุนแก่ชาวบ้านด้วยการตั้งองค์การตลาดเพื่อการเกษตร (อตก.) ขึ้น และจัดหาปุ๋ยเคมีราคาถูกกว่าท้องตลาดนำไปขายให้แก่ชาวบ้านในชุมชน ชาวบ้านเรียกว่า ปุ๋ยอตก. แต่การซื้อปุ๋ยอตก. ชาวบ้านต้องรวมกลุ่มกันจึงจะซื้อได้

- ธกส. แหล่งทุนจากรัฐ การผลิตเพื่อการค้าของชาวบ้านเริ่มต้นขึ้น พร้อม ๆ กับความต้องการใช้ทุนที่เป็นเงินตรามากขึ้น เนื่องจากปัจจัยการผลิตจะต้องใช้เงินซื้อเข้ามา ที่สำคัญได้แก่ พันธุ์ข้าว และปุ๋ยเคมี ที่ชาวบ้านจะต้องลงทุนซื้อเข้ามาก่อน เมื่อได้ผลผลิตจึงจะขายข้าวได้เงินเข้ามา ดังนั้นจากบริบทของชุมชนเดิมที่ความต้องการใช้เงินมีน้อยทำให้การสะสมทุนในรูปของเงินตราจึงมีอยู่น้อย ชาวบ้านต้องหาทุนเงินตราเข้ามาเพื่อหมุนเวียนลงทุน ในช่วงประมาณปี 2512 จึงได้มีธนาคารเพื่อการเกษตรและสหกรณ์ หรือ ธกส. เข้ามาสู่ชุมชน และกลายเป็นแหล่งเงินทุนสำหรับในการปล่อยกู้ให้กับชาวบ้าน และยังทำหน้าที่ในการจัดสรรปุ๋ยเคมีที่เรียกว่า ปุ๋ยอตก. ให้กับชาวบ้านอีกด้วย การเข้ามาของธกส.เป็นการให้กู้ยืมแก่ชาวบ้านที่สมัครเข้าเป็นสมาชิกให้นำโฉนดที่ดิน และหาคนมาค้ำประกัน เพื่อกู้เงินออกไปซื้อปุ๋ยเคมี และพันธุ์ข้าวที่รัฐจัดมาให้หรือนำเงินไปซื้อจากพ่อค้าในตลาดก่อน เมื่อผลผลิตข้าวออกขายจึงนำเงินมาคืนพร้อมดอกเบี้ยเป็นการกู้แบบปีต่อปี หากชาวบ้านไม่มีหลักทรัพย์ค้ำประกัน (ในกรณีชาวบ้านยากจน) ก็จะไม่สามารถกู้เงินจากธกส. ได้ ชาวบ้านมีความรู้สึกที่ดีต่อธกส.ว่าเข้ามาช่วยให้เงินกู้ ดอกเบี้ยถูกแก่ชาวบ้าน เกือบทุกครัวเรือนเป็นสมาชิกธกส. ระบบการกู้เงินจากนายทุนในหมู่บ้านก็เริ่มหายไป เพราะนายทุนในหมู่บ้านคิดดอกเบี้ยแพงกว่าธกส. ชาวบ้านจะพยายามทำตามเงื่อนไขการกู้ยืมของ ธกส. ชำระคืนเงินตรงเวลา เพื่อให้สามารถกู้ได้ในงวดต่อไป เพราะถ้าชาวบ้านไม่คืนเงินตรงเวลา จะกู้เงินครั้งต่อไปไม่ได้ก็จะเดือดร้อน ต่อมาเมื่อมีการนำรถไถเข้าสู่ชุมชน ชาวบ้านก็จะกู้เงินธกส.เพื่อซื้อรถอีแต๋น (รถไถ) และ รถอีแต๊กกัน เพื่อนำมาใช้ในการทำนาและขนข้าวของไปนา (แต่บางครั้งก็กู้ไปซื้อรถมอเตอร์ไซด์) ความต้องการใช้เงินตราของชาวบ้านมากขึ้นเรื่อย ๆ เนื่องจากปัจจัยการผลิตต่าง ๆ ต้องซื้อหามามากขึ้น ปุ๋ยเคมีต้องใช้ในปริมาณที่มากขึ้นจากเดิมที่เคยใส่ครั้งเดียว ชาวบ้านก็เพิ่มเป็นใส่สองครั้ง คือ ตอนตั้งท้อง และหลังจากนั้นอีก 3 เดือนต้องใส่อีกครั้งเพื่อให้ได้ผลผลิตมากขึ้น ถ้าไม่ใส่ก็จะได้ผลผลิตน้อยกว่าคนอื่น รวมทั้งราคาของปุ๋ยก็ขยับตัวขึ้นเรื่อย ๆ ชาวบ้านต้องซื้อพันธุ์ข้าวใหม่เกือบทุกปี เพราะพันธุ์ข้าวที่ชาวบ้านเก็บไว้จากการเก็บเกี่ยวกลายพันธุ์และให้ผลไม่ดีเท่ากับพันธุ์ข้าวที่ซื้อมา คนของกรมส่งเสริมก็จะนำพันธุ์ข้าวใหม่ ๆ มาให้ทดลองใช้ทุกปี มีการแนะนำความรู้ใหม่ ๆ ที่ชาวบ้านเรียกว่า *วิชาการ* ให้แก่ชาวบ้านว่าจะต้องใช้พันธุ์นั้น พันธุ์นี้ จึงจะได้ผลดี เป็นที่ต้องการของตลาดในเวลานั้น ๆ ข้าวพันธุ์นั้น ๆ ต้องใช้ปุ๋ยเคมีสูตรใดบ้าง ส่วนใหญ่รัฐก็จะจัดหามาขายให้เป็นสูตรสำเร็จ ชาวบ้านก็จะกู้เงินธกส. ซื้อปุ๋ยเคมี และซื้อพันธุ์ข้าว ตามที่รัฐจัดมา บางครั้งก็เป็นเงินกู้ตามโครงการส่งเสริมของรัฐ เช่น โครงการส่งเสริมให้เลี้ยงวัวนม-วัวเนื้อ โครงการปรับปรุงที่นา เป็นต้น

- รถไถ รถนวดข้าว เครื่องทุ่นแรงที่ทำให้ผลผลิตข้าวสูงขึ้น เครื่องจักรรุ่นแรกที่ช่วยในการทำนาของชุมชน คือ รถไถ ซึ่งเข้าสู่หมู่บ้านประมาณปี 2515 ซึ่งเป็นช่วงที่ชาวบ้านแข่งกันปลูกข้าวขาย ชาวบ้านจะวัดว่าใครเก่ง ใครขยัน จะดูที่ว่าใครขายข้าวได้มากกว่ากัน ข้าวออกรวงมาก ถือว่าคนนั้น ๆ เก่ง รถไถจึง

เป็นเทคโนโลยีการผลิตที่เข้ามาแทนที่แรงงานวัวควาย ซึ่งแต่เดิมชาวบ้านใช้สำหรับไถนา เมื่อชาวบ้านเห็นว่ารถไถช่วยให้ทำนาเสร็จไว ไม่เหนื่อยแรง เหมือนการทำนาด้วยแรงคนและวัวควาย ชาวบ้านจะกู้เงินจาก ธกส.มาซื้อรถไถ ตกคันละ 60,000 – 70,000 บาท รถไถทำงานได้เร็วมาก พ่อปัญญาเปรียบเทียบให้ฟังว่ารถไถวิ่งรอบหนึ่ง ๆ จะเท่ากับใช้ควายไถ 3 รอบ แต่เวลาไถด้วยรถไถต้องใช้แรงมากกว่าควาย เพราะรถไถมันหนัก เมื่อรถไถเข้ามาใหม่ ๆ ชาวบ้านต่างก็อยากจ้างไปไถ เพราะไถนาเสร็จเร็วช่วยทุ่นเวลา และใช้คนเพียงคนเดียวก็สามารถไถนาได้หมด แต่รถไถมันหนัก สะเทือนมาก ทำให้คนรับจ้างถึงกับป่วย กินไม่ได้ นอนไม่หลับ เหนื่อยมากจนตายไปหลายราย ชาวบ้านเลยเรียกรถไถว่า *รถแม่ม่าย* เพราะคนขับจนตายและเมียเป็นม่าย ตอนหลังจึงมาเรียกว่ารถอีแต๋น ชาวบ้านนอกจากใช้ไถนาแล้วยังใช้วิ่งตามถนน ช่วยในการขนของออกไปนา ไปสวนอีกด้วย *พ่อปัญญาบอกว่า การเข้ามาของรถไถ ทำให้ประเพณีเลี้ยงวัว เลี้ยงควายของชาวบ้านหายไป เลี้ยงวัว เลี้ยงควายมันยังได้ขี้ใส่นา ทำปุ๋ยหมักอะไรนี่ นาก็ไม่รก หญ้าไม่ขึ้น เพราะวัวควายมันเล็มมันแทะ แต่เลี้ยงรถไถ ต่อไปอีก 6-7 ปี ก็เหลือเป็นเศษเหล็ก จนไปอีกนาน* นอกจากประเพณีเลี้ยงวัวควายจะหายไปจากชุมชนแล้ว ลูกหลานที่แต่เดิมต้องช่วยพ่อแม่เอาวัวควายไปกินหญ้า ก็เข้าสู่ระบบการศึกษาในโรงเรียน ทำให้กระบวนการเรียนรู้ของเด็กรุ่นต่อ ๆ มาในเรื่องของการทำนาขาดหายไปด้วย

สำหรับรถนวดข้าวคันแรก ชาวบ้านที่มีฐานะดีในชุมชนไปนำมาจากจังหวัดกำแพงเพชร เขานำรถนวดข้าวเข้ามารับจ้างนวดข้าว คิดค่าจ้างเป็นกอง กองละ 400-500 บาท เดี๋ยวนี้คิดเป็นถุงปุ๋ยถุงละ 3 บาท ถ้าเป็นถุงน้ำตาลหรือถุงปุ๋ยยูเรียขนาดใหญ่ก็คิดถุงละ 4 บาท นวดเสร็จก็ขนไปขายโรงสีได้เลย ไม่ต้องนำขึ้นยุ้งฉางหรือเล้าของชาวบ้าน ทำให้ชาวบ้านไม่ต้องมีภาระในการเก็บข้าวไว้ หากไม่ต้องการขายทันทีก็สามารถฝากไว้กับโรงสีได้ โดยจดจำนวนไว้ เมื่อจะขายก็ไปบอกโรงสีก็จะได้ราคาวันที่ขายและเงินออกมาใช้ได้ เมื่อมีรถนวดข้าวเข้ามาชาวบ้านก็ว่าดี บางครั้งมีคนว่าจ้างเยอะ ก็ต้องรอคิวกัน เพราะรถนวดข้าวช่วยให้เบาแรงขึ้นมาก โรงสีก็ชอบเพราะข้าวลีบจะปลิวออกไปหมดเวลานวดด้วยรถจะเหลือแต่ข้าวหนักไว้ แต่การมีรถนวดข้าวก็ทำให้ประเพณีช่วยเหลือกันของชาวบ้านดงผึ้งตอนเก็บเกี่ยวและนวดข้าวจางลง ต่างคนต่างอยู่ ต่างคนต่างทำนา ไม่ต้องอาศัยการเอาแรง เพราะใช้การจ้างรถนวด รถไถแทนนาก็เสร็จได้เหมือนกัน พ่อปัญญาบอกเล่าถึงความเป็นอยู่ของคนสมัยนี้ว่า *มันตัวใครตัวมันมากเกินไป บางทีพอจะช่วยเหลือกันหน่อย มันก็ไม่ช่วย เรียกว่า ไม่เรียกไม่ขาน ไม่วานไม่ช่วย แต่ก่อนช่วยหน่อยก็ช่วย .. ชีวิตมันจืดชืด*

การพัฒนาหมู่บ้านโดยมีชาวบ้านเป็นผู้กำหนดทิศทางการพัฒนา

การเปลี่ยนผ่านจากการพัฒนาแบบพึ่งพารัฐ ทั้งด้วยการให้รัฐเป็นผู้สั่งการ และให้รัฐเป็นผู้ชี้นำ ชาวบ้านได้พบว่าโครงการที่รัฐนำเข้ามาหลายๆ โครงการ มิใช่สิ่งที่สอดคล้องกับความต้องการและวิถีชีวิตของชาวบ้านในชุมชนบ้านดงผึ้ง เพราะเป็นแผนงานที่ถูกคิดและวางแผนจากส่วนกลาง ชาวบ้านมีส่วนเกี่ยวข้องเพียงเป็นผู้ปฏิบัติตามคำสั่งการหรือคำแนะนำ โดยขาดความรู้ ความเข้าใจต่อสิ่งต่างๆ ที่รัฐหยิบยื่นให้ทำให้บางโครงการประสบความล้มเหลวและเลิกไป แต่บางอย่างที่ดำเนินต่อไปได้ก็ก่อให้เกิดผลในทางลบกับชุมชนตามมาภายหลัง เช่น การใช้ปุ๋ยเคมีอย่างเข้มข้นในการผลิตข้าวเพื่อการค้า เมื่อเวลาผ่านไปดินที่ปลูกข้าวจะแข็ง และจะต้องใช้ปริมาณปุ๋ยเคมีที่เพิ่มมากขึ้นเรื่อยๆ ราคาปุ๋ยแพงขึ้นในขณะที่ผลผลิตมีราคาต่ำลงเมื่อเปรียบเทียบกับต้นทุนการผลิตที่สูงขึ้น การใช้ยาฆ่าแมลงทำให้มีผลต่อสุขภาพของชาวนาและสิ่งแวดล้อมของชุมชนในระยะยาว เช่น ปลาที่เคยอาศัยอยู่ในท้องนาและลำน้ำลดน้อยลงไปมาก บางครั้งปลาเป็นโรคเน่าและตายครั้งละมากๆ รวมถึงกบ เขียดและสัตว์ที่เป็นอาหารตามธรรมชาติก็ลดน้อยลงไปด้วยเช่นกัน

ชุมชนบ้านดงผึ้ง เป็นชุมชนที่มีผู้นำทั้งที่เป็นผู้นำอย่างเป็นทางการ ได้แก่ ผู้ใหญ่บ้าน และ กำนัน และผู้นำตามธรรมชาติ เช่น พระ ผู้เฒ่าผู้แก่ ผู้รู้ในชุมชน ที่มีความโดดเด่นในเรื่องของภูมิปัญญา ความรู้และประสบการณ์อันเกิดจากการออกไปทำงานนอกชุมชนมาเป็นเวลานาน ๆ และการมีผู้รู้ในชุมชนที่มีความรู้ และทักษะที่หลากหลาย จึงมีแนวคิดในการรวมตัวกันเป็นกลุ่มเกษตรกรทำนาบากเรือ แรกตั้งก็เพื่อใช้การรวมกลุ่มในการสร้างอำนาจต่อรองกับรัฐ พ่อค้า และองค์กรภายนอกชุมชน แทนการต่อรองตามลำพังของชาวบ้านซึ่งขาดพลังที่จะต่อรองหรือเกิดความเสียเปรียบในการต่อรองอยู่เสมอ เช่น รวมกลุ่มเพื่อซื้อปุ๋ยราคาถูก รวมกลุ่มเพื่อขายข้าว เป็นต้น แต่ต่อมาการรวมกลุ่มของชาวบ้านได้กลายเป็นการสร้างพลังในการสะสมทุนชุมชนเพื่อใช้ในการผลิต เนื่องจากการผลิตเพื่อการค้าจำเป็นต้องใช้ทุนเงินตราในการซื้อปัจจัยการผลิต หากชาวบ้านในอดีตไม่ได้มีการสะสมทุนจำนวนมาก ๆ มาก่อน ทำให้การสะสมทุนตามลำพังเป็นไปอย่างลำบาก เมื่อมีการสะสมทุนกันได้ประสบความสำเร็จ ความคิดริเริ่มสร้างสรรค์ในการพัฒนากองทุนการนำเงินมาใช้เพื่อประโยชน์ต่อชุมชน และการรวมตัวกันเพื่อทำงานอื่น ๆ จึงเป็นรูปธรรมขึ้น ชาวบ้านเห็นประโยชน์ของการรวมกลุ่มกัน การพึ่งพากันเองภายในชุมชน และความเข้มแข็งของชุมชนอันเกิดอยู่บนศักยภาพของคนในชุมชนเอง

- **การสะสมทุน** จุดเริ่มของการสะสมทุนของของชาวบ้าน เริ่มตั้งแต่ปี 2519 มีการรวมตัวกันของกลุ่ม โดยมีนายวิทย์ ผู้ใหญ่บ้านเป็นแกนนำในการรวมกลุ่มจัดตั้งเป็นกลุ่มเกษตรกรทำนาบากเรือ ครั้งแรกมีสมาชิก 20 กว่าคน ลงหุ้นคนละ 100 บาท เป็นการรวบรวมคนที่มีแนวความคิดใกล้เคียงกัน ส่วนใหญ่ก็จะเป็นกลุ่มผู้นำในหมู่บ้านก่อน เช่น กำนัน ผู้ใหญ่บ้าน สารวัตรกำนัน ผู้ช่วยผู้ใหญ่บ้าน แรก ๆ ที่มีการจัดตั้งกลุ่มขึ้นในหมู่บ้าน เป็นการจัดตั้งตามคำแนะนำ หรือนโยบายของรัฐ ไม่ว่าจะเป็นกลุ่มเกษตรกรทำนาบากเรือ กลุ่มออมทรัพย์ หรือ กลุ่มสหกรณ์ร้านค้า ล้วนเป็นการรับนโยบายของรัฐเข้ามาทำ ซึ่งชาวบ้านไม่ให้ความสนใจ ต้องมีการบังคับให้ออมบ้าง เมื่อมีการระดมเงินออม ชาวบ้านก็ไม่รู้ว่าจะจัดการกับเงินออมอย่าง

ไร จึงนำไปฝากธนาคารไว้กินดอกเบี้ย พอสิ้นปีได้ดอกเบี้ยจากธนาคารก็มาแบ่งกันคนละร้อยสองร้อยบาท บางกลุ่มก็มีการโกงเงินกันบ้างเพราะไม่มีคนรู้เรื่องบัญชีเข้าไปตรวจสอบ ทำให้บางกลุ่มต้องเลิกไป การรวมกลุ่มของชาวบ้านจึงอยู่ในอาการ *ล้มลุกคลุกคลาน* มาระยะหนึ่ง สำหรับการรวมตัวกันเป็นกลุ่มเกษตร กรทำนาบากเรือนั้น ครั้งแรกก็มีคนสนใจไม่มาก แต่มีกลุ่มชาวบ้านกลุ่มหนึ่งเป็นผู้นำชุมชนเห็นว่าหมู่บ้านน่าจะมีการรวมกลุ่มกันเพื่อในการซื้อปุ๋ยจากรัฐ เพราะที่ผ่านมาชาวบ้านต่างคนต่างซื้อปุ๋ยจากพ่อค้าในตลาด ทำให้ได้ปุ๋ยในราคาแพง เมื่อรัฐจัดสรรปุ๋ยมาขายผ่านอตก. หากมีการรวมกลุ่มของชาวบ้านจะได้ปุ๋ยโควต้ามาแบ่งกันในราคาถูกกว่าท้องตลาด ดังนั้นกิจกรรมในครั้งแรกของกลุ่มเกษตรกรทำนาบากเรือก็เพื่อซื้อปุ๋ยจากอตก. นำมาขายให้แก่สมาชิกกลุ่มในราคาถูกกว่าซื้อผ่านพ่อค้า และยังมีเงินเก็บเข้ากลุ่มอีกด้วยส่วนหนึ่ง จากการซื้อขายปุ๋ยโควต้าทำให้ชาวบ้านเห็นประโยชน์ของกลุ่มมากขึ้น มีคนมาสมัครเป็นสมาชิกมากขึ้น สมาชิกของกลุ่มขยายตัวเพิ่มขึ้นเรื่อย ๆ จาก 20 คน เป็น 60 คน เป็น 100 คน เกิดการสะสมเงินทุนของกลุ่มมากขึ้น กลุ่มจึงได้ขยายงานเพิ่มขึ้น จัดตั้งเป็นกลุ่มสหกรณ์ร้านค้าในปี 2520 เพื่อทำกิจกรรมด้านการซื้อขายสินค้าจำเป็นมาขายให้แก่ชาวบ้านในชุมชน ควบคู่ไปกับการซื้อขายปุ๋ย ในช่วงนั้นมีการสะสมเงินเป็นเงินทุนของกลุ่มได้ประมาณ 800,000 บาท ก็มีการขยายงานของกลุ่มออกไป ประมาณปี 2523-24 ได้นำเงินออมของกลุ่มและเงินของกรรมการบางส่วนช่วยกัน *ลงขัน* เอาไว้ซื้อข้าวเปลือกตอนต้นหน้านาซึ่งจะมีราคาถูกเพื่อเก็บไว้ขายในช่วงที่ข้าวได้ราคาดี หรือ ที่เรียกว่า *รอราคา* เมื่อขายได้กำไรก็นำผลกำไรมาแบ่งปันผลให้แก่สมาชิกกลุ่ม ทำให้ชาวบ้านคนอื่น ๆ อยากเข้าเป็นสมาชิกของกลุ่มเพิ่มขึ้น มีผลให้เงินทุนสะสมของกลุ่มมากขึ้นเรื่อย ๆ ดังนั้นกลุ่มจึงสามารถนำเงินทุนมาจัดซื้อขายข้าวเปลือกหมุนเวียนได้ในลักษณะของ *ซื้อวันนี้ ขายพรุ่งนี้* ทำให้การหมุนเวียนของเงินทุนเร็วขึ้น สามารถซื้อขายข้าวเปลือกได้หลาย ๆ รอบต่อปี การหมุนเวียนนำเงินออมของกลุ่มมาซื้อขายข้าวเปลือกช่วยให้กลุ่มสามารถสะสมทุนของกลุ่มได้มากขึ้นเรื่อย ๆ มีการแบ่งผลกำไรกันทุก 6 เดือน

- โรงสี : การสร้างอำนาจต่อรองทางการค้า สมัยก่อนที่จะมีการก่อตั้งโรงสีของชุมชนเกิดขึ้น เมื่อชาวนาเก็บเกี่ยวข้าวได้แล้ว จะนำข้าวเปลือกออกตากให้แห้งแล้วเก็บเข้ายุ้งฉางที่เรียกว่า *เล้า* ถึงเวลาที่จำเป็นต้องใช้เงินจึงจะนำข้าว เปลือกออกขาย หรือเมื่อถึงปลายปีชาวนารู้แล้วว่าปีนี้สามารถปลูกข้าวได้อีก มีน้ำฝนเพียงพอ ก็จะเอาข้าวเปลือกที่เก็บไว้ตอนต้นปีออกขาย เป็นการประกันความมั่นใจได้ว่าชาวนาจะมีข้าวพอกินไปตลอดทั้งปี อีกประการหนึ่งที่ชาวนาจะไม่ขายข้าวตอนต้นปีเนื่องจากข้าวจะออกมาพร้อม ๆ กัน ทำให้ราคาข้าวตกต่ำ หากไม่มีความจำเป็นต้องใช้เงินก็จะเก็บข้าวไว้ขายตอนปลายปีที่ราคาข้าวแพงขึ้น เมื่อชาวบ้านต้องการจะขายข้าว สามารถขายได้ 2 วิธี คือ ขายให้กับพ่อค้าที่นำรถเข้ามาเร่ซื้อข้าวในหมู่บ้าน หรือถ้ามีข้าวปริมาณมาก ก็จะขนใส่รถไปขายให้แก่โรงสีในเมืองยโสธร หรือบางครั้งก็เลยไปถึงอุบลราชธานี และสุรินทร์ แต่ชาวบ้านจะต้องจ่ายค่ารถขนข้าวไปเอง เมื่อขนข้าวไปถึงโรงสีแล้วชาวบ้านมักจะเสียเปรียบเรื่องของน้ำหนัก หรือที่เรียกว่า *โกงตาชั่ง* ตาชั่งที่โรงสีจะเรียกว่า *ตาชั่งใหญ่* พ่อค้าจะให้ชาวบ้านยืนรออยู่ข้างนอก ไม่ให้เข้าไปดูการชั่งข้าวในโรงสี ชาวบ้านจึงไม่รู้ว่าน้ำหนักของข้าวที่ขายว่าที่ถูกต้องคือเท่าไร พ่อค้าจะ

บอกว่าชั่งเสร็จแล้วน้ำหนักเป็นเท่าไรก็ต้องเท่านั้น พ่ออาลัยเล่าให้ฟังว่าเคยขนข้าวไปขายที่โรงสีในเมือง ตอนชั่งไปจากบ้านกระสอบละ 96 กิโลกรัมจำนวน 5 กระสอบ แต่พอไปชั่งที่ตาชั่งใหญ่ น้ำหนักหายไป 30 กว่ากิโลกรัม จะทำอย่างไรก็ไม่ได้ จำเป็นต้องขายเพราะขนไปแล้ว เจ็บใจมาถึงทุกวันนี้ ชาวบ้านจึงมีการรวมตัวกันเริ่มจาก 4-5 คน รวบรวมข้าวเปลือกไปต่อรองกับโรงสีไทยเจริญ ที่ส่งนายหน้ามาหาซื้อข้าวในหมู่บ้าน ตัด *ค่าหัวกระสอบ* หรือค่านายหน้าออก ทางโรงสีส่งรถมาขนข้าวไปเอง ชาวบ้านที่รวมกลุ่มกันยอมขายข้าวให้ในราคาที่ต่ำกว่าโรงสีที่ยโสธร 1 บาท แต่โรงสีไม่โกงตาชั่ง ทำให้ชาวบ้านพอใจ เมื่อชาวบ้านเห็นว่าการรวมกลุ่มทำให้การต่อรองกับโรงสีดีขึ้น ชาวบ้านจึงรวมกลุ่มกันมากขึ้น พยายามหาโรงสีที่ให้เงื่อนไขการขายข้าวที่ดีขึ้นเรื่อย ๆ ปีต่อมา ชาวบ้านก็รวมกลุ่มกันขายข้าวให้กับโรงสีในอำเภอมหาชนะชัย เพราะโรงสียกตาชั่งมาชั่งข้าวให้ถึงหมู่บ้าน ค่าหัวกระสอบก็ไม่คิด ค่าขนส่งก็ไม่ต้องจ่าย ทำให้ชาวบ้านขายข้าวได้ราคาดีขึ้น การรวมตัวกันของชาวบ้านทำให้ระบบนายหน้าซื้อข้าว หรือ ค่าหัวกระสอบ ลดน้อยไป ยิ่งเมื่อรวมตัวกันเป็นกลุ่มเกษตรกรทำนาบากเรือ และกลุ่มสหกรณ์ร้านค้า ยิ่งทำให้ชาวบ้านมีอำนาจต่อรองสูงขึ้นกว่าการขายข้าวตามลำพัง

ประมาณปี 2537 แนวคิดในการก่อตั้งโรงสีของชุมชนบากเรือเริ่มเป็นรูปเป็นร่างขึ้นมาจากการร่วมผลักดันระหว่างชุมชนกับภาครัฐ โดยรัฐมีงบพัฒนาชุมชนลงมายังจังหวัดยโสธร เพื่อสร้างโรงสีให้กับชุมชนต่าง ๆ ที่ได้ดำเนินการไปแล้ว เช่น โรงสีที่สงเปือย โรงสีที่ทุ่งแต้ การที่รัฐเลือกบ้านดงผึ้งเป็นพื้นที่เป้าหมายในการตั้งโรงสีเนื่องจากเห็นว่ามีกลุ่มเกษตรกรที่เข้มแข็งตามรูปแบบที่รัฐกำหนด เพราะประกวดแล้วมักจะได้รับรางวัลมาโดยตลอด สถานีอนามัยก็ได้รับรางวัล หมู่บ้านก็ได้เป็นหมู่บ้านดีเด่นชนะการประกวดของกระทรวงมหาดไทย มีกำนันได้แหนบทองคำติดต่อกันมาหลายคน เช่น กำนันทองใบ กำนันบุญเพ็ง จึงเป็นหมู่บ้านเป้าหมายที่ได้รับการสนับสนุนจากรัฐ เพราะทำตามนโยบายที่รัฐกำหนดได้ ทางราชการจึงเข้ามาหาที่ดินเพื่อจัดตั้งโรงสี ชาวบ้านจึงนำเงินของกลุ่มมาซื้อที่ดินไว้ 1 ไร่ 2 งาน เป็นเงิน 200,000 บาท เพื่อเป็นที่ตั้งโรงสี ทางการจึงลงมาสร้างฉางเก็บข้าวให้ และให้งบในการสร้างโรงสีอีก 300,000 บาท แต่กลุ่มผู้นำชุมชน เช่น พ่อคำปุ่น พ่อใหญ่ พ่อทองใบ พ่อบุญเพ็ง เห็นว่าถ้าสร้างโรงสีตามแบบที่ทางการให้มาจะไม่สามารถสีข้าวขายได้ เพราะได้ไปเห็นโรงสีที่สงเปือยมาแล้วว่ามีขนาดเล็กเกินไป ไม่สามารถรองรับปริมาณข้าวที่ชุมชนผลิตได้ ดังนั้นชาวบ้านจึงได้สร้างกลไกการต่อรองกับรัฐขึ้น โดยอาศัยความเข้มแข็งของกลุ่มเกษตรกร ที่มีการสะสมทุนสูงและมีผู้นำกลุ่มที่มีประสบการณ์ เพื่อต่อรองให้ได้โรงสีตามความคิดของชุมชนว่าจะสามารถทำงานได้

- **กลไกการต่อรองอำนาจรัฐ** เพื่อให้ได้โรงสีชุมชนในรูปแบบที่ต้องการ เริ่มจากผู้นำของชุมชนหลาย ๆ คน ได้ออกไปดูงานโรงสีตามที่ต่าง ๆ ทั้งที่ประสบความสำเร็จ และไม่ประสบความสำเร็จเพื่อนำมาเป็นข้อมูลต่อรองกับทางราชการ เช่น โรงสีสุรินทร์ โรงสีนาโส่ โรงสีสงเปือย ผู้นำที่มีประสบการณ์ทำงานในโรงสีมาก่อนบอกว่า ถ้าชุมชนสร้างโรงสีตามงบที่รัฐให้จะได้โรงสีขนาดเล็กเหมือนกับโรงสีสงเปือย ซึ่งไม่สามารถจะสีข้าวขายได้ ผู้นำกลุ่มเกษตรกรทำนาบากเรือจึงเสนอที่จะนำเงินออมของกลุ่มสมทบเข้าไปกับงบ

ประมาณที่รัฐจัดสรรให้อีก 300,000 บาท เพื่อสร้างโรงสีตามแบบที่ชุมชนต้องการ คือเพิ่มขนาดของลูกหินสีข้าวให้ใหญ่ขึ้นกว่าเดิม เพิ่มตระแกรงจาก 26 ตระแกรง เป็น 46 ตระแกรง และเพิ่มเสากะเพาะจากหน้าหกเป็นหน้าแปด ขยายให้องค์ประกอบต่าง ๆ ของโรงสีใหญ่ขึ้นกว่าแบบที่กรมส่งเสริมออกแบบมา จึงจะสามารถสีข้าวได้จริง เมื่อมีการต่อรองขึ้นมา ระยะแรก ๆ คนของรัฐไม่ยอมตามที่ชาวบ้านต้องการ จึงต้องมีการยื่นคำขาดของชาวบ้านว่า *ถ้าไม่ยอม เราก็ไม่เอา* ในที่สุดทางการก็ยอมอนุมัติงบประมาณให้เพิ่มเติมเป็น 360,000 บาท เพื่อจัดสร้างโรงเรือน และใช้เงินของกลุ่มสมทบอีก 400,000-500,000 บาท จึงได้เป็นโรงสีบากเรือเป็นไปตามความต้องการของคนในชุมชน

ประมาณปี 2538 เป็นปีที่โรงสีก่อสร้างเสร็จ ประจวบกับชุมชนเกิดปัญหาการขายข้าวเปลือกให้แก่โรงสีนอกชุมชน เนื่องจากกลุ่มได้ซื้อข้าวเปลือกไว้ตอนต้นปี เพื่อขายปลายปี โดยประเทศญี่ปุ่นเข้ามาขอซื้อข้าวจากประเทศไทยเป็นจำนวนมาก ๆ กลุ่มจึงได้ซื้อข้าวเปลือกเก็บไว้มาก แต่เกิดปัญหาขึ้นกับทางญี่ปุ่นจึงไม่ซื้อข้าวจากไทย ทำให้ราคาข้าวเปลือกราคาตกต่ำอย่างมาก ชาวบ้านจึงตกลงที่จะเอาข้าวเปลือกที่เก็บไว้มาสีด้วยโรงสีของชุมชนที่เพิ่งสร้างเสร็จ ซึ่งราคาข้าวสารจะได้ราคาดีกว่าขายข้าวเปลือก ดังนั้นในปีแรกที่โรงสีสร้างเสร็จจึงทำให้ชาวบ้านขาดทุนจากการขายข้าวเปลือกไม่สูงนัก เพราะนำข้าวเปลือกที่เก็บไว้มาขายให้กับโรงสีของชุมชนเพื่อสีขายเป็นข้าวสารออกไป การดำเนินงานของโรงสีในปีแรก ๆ ก็ยังไม่ได้กำไรมากนัก กิจการของโรงสีมีทั้งการซื้อข้าวเปลือกจากชาวบ้านมาสีเป็นข้าวสารขาย กับการขายเป็นข้าวเปลือกออกไปให้กับโรงสีอื่น ๆ ขึ้นอยู่กับว่าเวลานั้นข้าวสารได้ราคาดีหรือไม่ ในช่วงแรก ๆ ที่สีข้าวสารขาย จะเหลือรำปริมาณมาก ๆ เพราะในชุมชนไม่ค่อยมีคนเลี้ยงหมู ทำให้ขายรำไม่ได้ หรือขายได้ในราคาถูกกิโลกรัมละ 2-3 บาท ข้าวสารที่สีก็ยังมีคุณภาพไม่ดี บางครั้งเปอร์เซ็นต์การหักสูง ความชื้นมาก เพราะคนขัดยังไม่มีประสบการณ์ เวลาขนส่งไปให้ลูกค้าถูกฝน ลูกค้าก็ตีกลับไม่รับไว้ ก็ทำให้ขาดทุน เพราะเอากลับมาแล้วก็ต้องขัดใหม่อีกให้แห้ง ลองทำกันไปจนรู้ จนมีประสบการณ์ เป็นกระบวนการเรียนรู้ที่เกิดขึ้นในโรงสี

- กลไกการจัดการโรงสี เมื่อมีโรงสีขึ้นมาแล้ว ปัจจัยสำคัญที่จะทำให้โรงสีดำเนินการได้ คือการมีเงินทุนหมุนเวียนในการซื้อขายข้าว เพราะโรงสีจะต้องซื้อข้าวเปลือกจากชาวบ้านเพื่อนำมาสีขายออกไปเป็นข้าวสาร เงินทุนหมุนเวียนของกลุ่มได้มาจากการกู้ยืมตามแหล่งต่าง ๆ ทั้งที่เป็นเงินทุนภายในชุมชนและจากภายนอกชุมชน ได้แก่ เงินทุนส่วนใหญ่มาจากเงินสะสมของกลุ่มเกษตรกรทำนาบากเรือ เงินของกลุ่มออมทรัพย์ในชุมชน และเงินยืมจากวัดภายในชุมนเอง นอกจากนั้นเป็นเงินกู้ยืมจากแหล่งภายนอก ได้แก่ เงินจำนำข้าวเปลือกจากธนาคารเพื่อการเกษตรและสหกรณ์ (ธกส.) เงินกองทุนพัฒนาชนบทของธนาคารออมสิน เงินสนับสนุนของมูลนิธิไทย-เยอรมัน และเงินกู้จากกรมส่งเสริมการเกษตร การที่โรงสีได้รับการสนับสนุน จากแหล่งเงินนอกชุมชน อันเกิดจากการสร้างอำนาจต่อรองของกลุ่มชาวบ้านต่อองค์กรภายนอกชุมชน พ่อใหญ่เล่าว่า เมื่อแรกเดินทางไปขอกู้เงินจากธนาคารออมสิน สาขาขอนแก่น เป็นจำนวนเงิน 5 แสนบาท เพื่อขยายกิจการของโรงสี ทางธนาคารไม่ยอมปล่อยกู้เพราะในเชิงธุรกิจไม่สามารถสร้างกำไรได้ ในเวลานั้นมีตัวแทนขององค์กรพัฒนาเอกชน (NGO) เข้ามาช่วยแนะนำช่องทางในการติดต่อ จึงได้พบกับผู้จัด

การกองทุนพัฒนาชนบทของธนาคารออมสิน ได้มาดูการทำงานของโรงสี เห็นว่าทำจริง จึงอนุมัติให้กู้ 1 ล้านบาท การที่กลุ่มต้องกู้เงินจากภายนอกชุมชนมาใช้เป็นเงินทุนหมุนเวียนในการซื้อขายข้าว เนื่องจากเงินทุนของกลุ่มมีปริมาณไม่เพียงพอ ด้วยจำนวนเงินทุนที่จะต้องใช้หมุนเวียนซื้อขายข้าวในแต่ละปีตกประมาณ 20 ล้านบาท ปริมาณข้าวที่โรงสีรับได้ประมาณ 1,000 ตันต่อปี แต่ปริมาณการผลิตข้าวในชุมชนมีอยู่ถึง 6,000 ตันต่อปี ดังนั้นหากโรงสีสามารถขยายกำลังการผลิตออกไปได้อีก ก็จะสามารถรองรับปริมาณข้าวเปลือกที่ผลิตในชุมชนได้อีก ในปีถัด ๆ มาโรงสีก็มีกำไรจากการซื้อขายข้าวมากขึ้นในบางปีกำไรถึง 400,000-500,000 บาท ส่วนหนึ่งจะปันผลคืนให้แก่สมาชิกตอนสิ้นปี อีกส่วนหนึ่งจะสะสมไว้เป็นเงินทุนหมุนเวียนและเงินลงทุนขยายกิจการของโรงสี

การบริหารจัดการโรงสี มีการเลือกตั้งกรรมการบริหารจำนวน 6 คน ประกอบด้วย ประธาน รองประธาน ผู้จัดการ เลขา เหรัญญิก และประชาสัมพันธ์ และมีกรรมการสมทบอีก 4 คน โดยระยะเริ่มต้นต้องอาศัยผู้นำที่มีประสบการณ์ในเรื่องต่าง ๆ เข้ามาช่วยกันบริหารจัดการ ดังนั้นชาวบ้านจึงเลือก พ่อใหญ่ขึ้นมาเป็นผู้จัดการโรงสี เนื่องจากพ่อใหญ่มีประสบการณ์ในการทำงานมาหลายด้าน และผ่านงานโรงสีมาแล้ว มีพ่อคำปุ่นซึ่งมีประสบการณ์ทำบัญชีมาก่อนเป็นผู้วางรูปแบบการทำบัญชีให้กับโรงสี ชาวบ้านทุกคนที่เป็นสมาชิกกลุ่มมีสิทธิในการออกเสียงเลือกกรรมการบริหารโรงสีด้วยวิธีการยกมือนับคะแนนในที่ประชุมประจำปี และสามารถยกมือคัดค้าน หรือปลดกรรมการที่ทำผิดหรือไม่ซื่อสัตย์ออกจากตำแหน่งได้ด้วย

กรรมการบริหารโรงสีที่มีความสำคัญมาก คือ ผู้จัดการโรงสี คนที่จะมาเป็นผู้จัดการโรงสีต้องเสียสละสูงมาก จะต้องซื่อสัตย์ เป็นที่ไว้ใจของชาวบ้านว่าจะไม่คดโกง เพราะเป็นคนดูแลเงิน และตัดสินใจเกือบทุกเรื่องในโรงสี และต้องทำงานเกือบ 24 ชั่วโมง พ่อใหญ่ผู้จัดการโรงสีมักจะนอนที่โรงสีเลย ไม่ค่อยได้กลับบ้าน เพราะมีคนมาซื้อขายข้าวตลอดทั้งวัน หากไม่อยู่จะทำให้คนอื่นยุ่งยาก การที่พ่อใหญ่มาเป็นผู้จัดการโรงสี เพราะเป็นคนที่มีประสบการณ์โรงสีมาก่อน มีความรู้จบถึงม.6 (สมัยก่อน) อีกทั้งพ่อใหญ่ยังมีความรู้เรื่องช่างก่อสร้างและรู้เรื่องเครื่องจักรกล ซึ่งเป็นประโยชน์อย่างมากในช่วงแรกที่มีการก่อสร้างโรงสี *พ่อบุญเพ็ง ประธานกลุ่มคนปัจจุบันเล่าว่า คนที่จะมาเป็นผู้จัดการได้จะต้องมีความพร้อมในเรื่องของครอบครัวด้วย เพราะครอบครัวจะต้องเสียสละแรงงานที่สำคัญของครอบครัวในการทำไร่ ทำนา มาทำงานให้กับโรงสี ซึ่งได้ผลตอบแทนต่ำกว่าที่จะได้รับจากการทำงานในครอบครัว แต่งานโรงสีเป็นงานที่ทำเพื่อส่วนรวม บางคนทำไม่ได้เพราะครอบครัวไม่พร้อม ไม่เข้าใจ*

- การสร้างตลาด : กระบวนการเรียนรู้ของชุมชน ชาวนาที่เคยดำรงตนเป็นผู้ผลิตในภาคเกษตรมาโดยตลอด เมื่อระบบเศรษฐกิจแบบการค้ารุกคืบเข้าสู่ชุมชน ชาวนาส่วนใหญ่จึงกลายเป็นผู้ผลิตสินค้าหรือวัตถุดิบป้อนให้แก่พ่อค้าคนกลางที่จะส่งต่อไปยังระบบการผลิตแบบอุตสาหกรรม หรือส่งต่อไปยังผู้บริโภค จึงทำให้ชาวนาซึ่งเป็นผู้ผลิตต้นทาง (ต้นน้ำ) ได้รับผลตอบแทนจากการผลิตที่ต่ำ เมื่อเปรียบเทียบกับราคาผลผลิตที่ถึงมือผู้บริโภค สำหรับมูลค่าส่วนเกินที่เป็นกำไรจากระบบการค้าได้ถูกดูดซับจากพ่อค้าคนกลาง หรือระบบการผลิตคั่นกลางที่ทำหน้าที่ในการแปรสภาพสินค้า ในระบบการผลิตข้าวก็เช่นเดียวกัน ชา

วนาจะได้ผลตอบแทนจากการปลูกข้าวเปลือกในราคาที่ต่ำ เมื่อเปรียบเทียบกับราคาข้าวสารที่ผู้บริโภคในเมืองจ่ายซื้อ แต่มูลค่าส่วนเกินในการแปรรูปจากข้าวเปลือกเป็นข้าวสารกลับตกอยู่กับพ่อค้าคนกลางและโรงสีที่เป็นระบบการผลิตและการค้าคั่นกลางระหว่างผู้ผลิตกับผู้บริโภค ดังนั้นเมื่อมีโรงสีที่เกิดขึ้นในชุมชน และเป็นโรงสีของชุมชนเอง การตัดกระบวนการแปรรูปจากข้าวเปลือกมาเป็นข้าวสาร หรือการตัดพ่อค้าคนกลางออกไปจึงเกิดขึ้น เมื่อไม่มีพ่อค้าคนกลาง ชาวบ้านจึงจำเป็นต้องหาตลาดที่จะขายข้าวสารเอง การหาตลาดข้าวสารของกลุ่มเกษตรกรฯ เป็นการเรียนรู้ด้วยตนเอง และลองผิดลองถูกเพื่อให้เกิดประสบการณ์ พ่อใหญ่เล่าว่า แรก ๆ หาลูกค้าของโรงสีก็ต้องอาศัยคนนอกเป็นผู้ประสานงาน รวมถึง NGO ที่เข้ามาให้ความช่วยเหลือด้วยด้านหนึ่ง อีกด้านหนึ่งผู้จัดการโรงสีต้องออกไปหาเอง แรก ๆ ไม่รู้ว่าขายใคร ต้องติดรถสิบล้อขนข้าวสารของพ่อค้าคนกลางที่มาจอดพักรถอยู่ในปั๊มน้ำมันเป็นกลุ่มใหญ่ ๆ เขาไปไหนก็ติดรถเขาไปด้วย เพื่อจะได้รู้ว่าพ่อค้าคนกลางเขาขายข้าวที่ไหนบ้าง ระยะแรกมีคนสั่งมากระสอบ สองกระสอบก็ส่งให้ แต่การส่งรายย่อย ๆ เหล่านี้ทำให้เสียค่าใช้จ่ายในการขนส่งสูงไม่คุ้ม พ่อใหญ่จึงเข้ากรุงเทพฯมาหาตลาด เอาข้าวสารตัวอย่างใส่ย่ามมาเสนอขายตามโรงสีต่าง ๆ บางครั้งก็ได้รับการต้อนรับบาง ไม่ได้รับการต้อนรับบ้าง แต่อาศัยว่าไปทุกโรงสีที่รู้ว่ามีการซื้อขายข้าว พอคุยว่ามาจากกลุ่มเกษตรกรทำนาเล็ก ๆ มีโรงสีชุมชนเป็นของตนเอง มีตัวอย่างข้าวมาให้ดู ก็เริ่มขายได้ มีออเดอร์เข้ามาเรื่อย ๆ บางครั้งไปหาตลาดมีตัวอย่างข้าวไปไม่พอก็ไปหยิบยืมจากโรงสีหนึ่งไปให้อีกโรงสีหนึ่งดู บางโรงสีก็ถามว่าทำไมข้าวหอมมะลิถึงมีข้าวเหนียวปน *พ่อใหญ่จะตอบว่า ข้าวหอมมะลิของยโสธรถ้าเป็นของแท้ต้องมีข้าวเหนียวปน เพราะคนยโสธรกินข้าวเหนียว เวลาเอามาสีก็วางไว้ใกล้ ๆ กัน จึงมีเรี่ยราดมาปนกันบ้าง ถ้าไม่มีข้าวเหนียวปนแสดงว่าไม่ใช่ของยโสธรแท้* ช่วยให้เกิดการยอมรับของลูกค้าได้มาก บางโรงสีที่เคยเป็นรับซื้อข้าวเปลือกจากชุมชนก็เห็นว่าโรงสีชุมชนกลายเป็นคู่แข่งขันทางการค้าไปเสีย บางครั้งการไปขายข้าวก็อาศัยความเห็นใจจากลูกค้า ที่เห็นว่าเป็นข้าวจากกลุ่มเกษตรกรไม่ใช่ธุรกิจการค้าที่หวังผลกำไร ลูกค้าก็จะให้ความสนใจฟังและสั่งซื้อมา จนปัจจุบันกลุ่มมั่นใจว่าถ้าเป็นตลาดข้าวในประเทศ กลุ่มสามารถหาตลาดได้เอง แต่ถ้าเป็นตลาดต่างประเทศยังต้องอาศัยโรงสีขนาดใหญ่ส่งออร์เดอร์ให้อยู่ เช่น โรงสีชุมชนที่จังหวัดสุรินทร์ ซึ่งมีขนาดใหญ่กว่า ได้มาตรฐานส่งออกมากกว่าโรงสีของชุมชนบากเรือ

นอกจากตลาดข้าวสารหอมมะลิแล้ว โรงสียังมีผลผลิตของข้าวอีก 2 ประเภทที่สำคัญ ได้แก่ ข้าวกล้อง และข้าวปลอดสารพิษ หรือข้าวปลอดสารเคมี ซึ่งได้รับความช่วยเหลือจากองค์กรพัฒนาเอกชน (NGO) ที่รณรงค์เรื่องข้าวกล้องและข้าวปลอดสารพิษช่วยหาตลาดให้ โดยสร้างเป็นกลุ่มโรงสีในเครือข่ายเชื่อมโยงกันกับโรงสีอื่น ๆ อีก 2-3 โรงในจังหวัดยโสธร เช่น ตลาดข้าวบรรจุถุง (หรือชาวบ้านเรียกว่าข้าวแพ็ค) ถุงละ 2 ขีดขายให้แก่การไฟฟ้าฝ่ายผลิต หรือที่เรียกว่าข้าวกล้องเบอร์ห้า , ตลาดข้าวปลอดสารเคมีบรรจุถุงละ 2 ขีดให้แก่บริษัทน้ำมันบางจาก (มหาชน) ที่ใช้เป็นของแถมให้กับลูกค้าเติมน้ำมันบางจากครบ 200 บาท การมีตลาดข้าวบรรจุถุงเข้ามาช่วยให้ข้าวขายได้ราคาดีขึ้น เพราะเป็นการขายปลีก และยังได้สร้างงานให้แก่ชาวบ้านในชุมชน เนื่องจากต้องอาศัยแรงงานในการบรรจุข้าวใส่ถุง ซึ่งทางลูกค้าจะให้อุปกรณ์

ต่าง ๆ มาครบ ทางโรงสีไม่ต้องลงทุน แต่จะต้องจ้างชาวบ้านมาช่วยกันบรรจุข้าว ให้ค่าจ้างถุงละ 50 สตางค์ บางครั้งออเดอร์เข้ามามากต้องใช้คนเป็นร้อยคนมานั่งทำหมุนเวียนกันเป็น คุ้มๆ ไปจนเสร็จ ทำให้ชาวบ้านมีรายได้เพิ่มขึ้น บางคนที่ว่างงานมาจากกรุงเทพฯ ก็เข้ามารับจ้างทำงานในโรงสีมีรายได้จุนเจือครอบครัวได้อีกทางหนึ่ง นอกจากนี้กลุ่ม ยังได้ทำข้าวบรรจุถุงภายใต้ชื่อสินค้าของชุมชนเองขึ้นมาขาย คือ *"ทุ่งนาทอง"* เพื่อบรรจุข้าวขายปลีกให้แก่ผู้บริโภค ในขนาดบรรจุ 2 กิโลกรัม และ 5 กิโลกรัม ซึ่งจะช่วยให้ขายได้ราคาดีกว่าการขายข้าวในปริมาณมาก ๆ ให้แก่พ่อค้าอีกทอดหนึ่ง การตั้งชื่อสินค้าเป็นของชุมชนเอง ช่วยให้ผู้บริโภครู้จักว่าข้าวหอมมะลิที่ดีมาจากที่ไหน และสร้างชื่อเสียงให้แก่ชุมชนอีกทางหนึ่งด้วย หรือในเครือข่ายโรงสีของจังหวัดยโสธร คือ นาโส่ บากเรือ สงเปือย ก็จะมีชื่อสินค้าร่วมกัน คือ *"ทุ่งรวงทอง"* สำหรับผลิตส่งตลาดข้าวบาทเดียว

- **การมีส่วนร่วมของชาวบ้าน** แรก ๆ เมื่อมีโรงสีของชุมชนขึ้นมา ชาวบ้านยังไม่มั่นใจว่าโรงสีจะมีเงินสดมาซื้อข้าวจากชาวบ้านได้จริง บางคนก็ไม่เอาข้าวมาขายให้โรงสีของกลุ่ม แต่พอซื้อขายไปแล้วชาวบ้านได้เงินสดจริง ๆ การทำระบบบัญชีไม่มีปัญหา บางคนมาฝากไว้จะมาเอาเงินเมื่อไรก็มีเงินให้ ทำให้ชาวบ้านรู้สึกไว้เนื้อเชื่อใจในการทำงานของกรรมการบริหารโรงสี และขายข้าวให้กับโรงสีของชุมชนมากขึ้น จนปัจจุบันชาวบ้านส่วนใหญ่จะขายข้าวให้กับโรงสีของชุมชนก่อน เมื่อโรงสีรับซื้อไม่หมดจึงนำไปขายให้โรงสีอื่น ชาวบ้านรู้สึกว่าการมีโรงสีทำให้ชุมชนดีขึ้นกว่าแต่ก่อน ชาวบ้านไม่ถูกเอาเปรียบจากโรงสีพ่อค้าในเรื่องราคา การโกงตาชั่ง และการเอาเปรียบเรื่องความชื้นในข้าว ชาวบ้านถือว่าการมีโรงสีเปรียบเสมือนมี ***กันชนพ่อค้า*** คือ ทำให้ไม่ถูกเอาเปรียบจากพ่อค้า อีกทั้งชาวบ้านยังได้รับเงินปันผลจากการขายข้าวให้กับโรงสีของชุมชน ไม่ต้องขนข้าวไปขายให้แก่พ่อค้า ซึ่งต้องเสียทั้งค่าขนส่ง เสียแกลบ เสียรำ ให้แก่พ่อค้า ถ้าขายให้กับโรงสีชุมชน นอกจากจะได้ราคาดีแล้ว ได้เงินปันผล และยังได้ซื้อแกลบ ซื้อรำจากโรงสีในราคาถูก หากยังไม่มีความจำเป็นในการใช้เงิน หรือไม่พอใจราคา ก็สามารถฝากข้าวไว้กับโรงสีได้ ทำให้ชาวนาไม่ต้องเก็บข้าวไว้ที่ยุ้งฉางของตนเองอีกด้วย *พ่ออาลัยบอกว่า แต่ก่อนไม่มีโรงสีของเราเอง ไปจ้างเขาสีเราก็ต้องจ่ายเขาหมด พอเอามาสีโรงสีของเราเองเงินที่จ่ายไปก็ได้คืน เพราะโรงสีของเราเองขายแกลบ ขายรำ ขายปลายข้าวได้ ก็เอาเงินเข้าโรงสี พอหักค่าไฟ ค่าจ้างคนงาน เหลือกำไรเท่าไรก็จ่ายปันผลคืนให้แก่ชาวบ้านได้อีก ถูกกว่าสีกับคนอื่นถึงกิโลละ 10 บาท ปันผลกันไปตามน้ำหนักของข้าวที่เอามาสีของใครของมัน*

นอกจากผลประโยชน์ในเรื่องการขายข้าวแล้ว ประโยชน์ที่ชาวบ้านได้รับจากการมีโรงสีชุมชน คือ เกิดการสร้างงานให้กับคนในชุมชน เช่น งานบรรจุข้าวถุง งานในโรงสี เป็นต้น ทำให้ชาวบ้านมีแหล่งทำมาหากินเพิ่มขึ้น *โรงสี* จึงกลายเป็นองค์กรชุมชนที่เป็นศูนย์รวมของชาวบ้านในชุมชนดงผึ้ง ด้วยทุกครัวเรือนเป็นสมาชิกเต็มร้อยเปอร์เซ็นต์ และยังสามารถขยายขอบข่ายสมาชิกไปถึงชาวบ้านนอกตำบลอีกด้วย การระดมทุนจากสมาชิกได้กำหนดไว้ไม่เกิน 10,000 บาทต่อครัวเรือน เพื่อให้ทุกครัวเรือนมีสิทธิ มีเสียงที่เท่าเทียมกัน และเป็นการกันมิให้เกิดนายทุน หรือหุ้นใหญ่ขึ้นในกลุ่มผู้เป็นสมาชิก ด้วยเห็นว่าโรงสีเป็นของชาวบ้าน มิใช่ก่อตั้งขึ้นเพื่อประโยชน์ของคนกลุ่มน้อย ครัวเรือนที่เป็นสมาชิกในตำบลจะมีสิทธิที่มากกว่าสมาชิก

นอกตำบล ด้วยการมีสิทธิในการออกเสียงเลือกตั้งผู้บริหารโรงสี เมื่อขายข้าวก็จะได้เงินปันผล สามารถกู้ยืมเงินจากโรงสีได้ สามารถซื้อแกลบ ซื้อรำได้ในราคาถูก และซื้อปุ๋ยโควต้าได้ตามที่กำหนด (เป็นปุ๋ยเคมีที่จัดสรรมาจาก อตก.) แต่สำหรับสมาชิกนอกตำบลจะสามารถนำเข้ามาขายให้แก่โรงสีได้เพียงอย่างเดียว การเข้าเป็นสมาชิกโรงสีมีกระบวนการในการคัดเลือกและได้รับการยอมรับกันในหมู่ชาวบ้าน โดยใครก็ตามที่ต้องการจะเป็นสมาชิกโรงสี จะต้องผ่านการเป็นสมาชิกของกลุ่มเกษตรกรทำนาบากเรือเสียก่อน และได้รับการตรวจสอบและยอมรับของหัวหน้าคุ้มที่เป็นผู้พิจารณาคุณสมบัติของผู้สมัครจึงจะมีเครดิตของการเข้าเป็นสมาชิกได้ คุณสมบัติที่หัวหน้าคุ้มพิจารณาส่วนใหญ่จะเป็นเรื่องของความรับผิดชอบและเป็นที่เชื่อถือได้ เพราะหากมีการกู้ยืมเงินของกลุ่ม ออกไปหัวหน้าคุ้มจะต้องคอยเป็นผู้ติดตามทวงหนี้ และรับประกันให้ด้วย

การมีส่วนร่วมที่สำคัญของสมาชิกกลุ่มโรงสีอีกประการหนึ่ง คือ การใช้สิทธิออกเสียงเลือกตั้งกรรมการบริหารของกลุ่มเกษตรกร และโรงสีชุมชน และการเข้าไปตรวจสอบบัญชี ตรวจสอบการทำงานของกรรมการบริหารโรงสี ซึ่งถือเป็นหัวใจสำคัญของการจัดการองค์กรชุมชนให้เกิดความไว้เนื้อเชื่อใจต่อชาวบ้านในชุมชน การใช้สิทธิออกเสียงเลือกตั้งกรรมการบริหารของโรงสี จะทำกันปีละ 1 ครั้งในวันประชุมใหญ่ของกลุ่ม หรือที่เรียกว่าการประชุมสามัญประจำปี ส่วนใหญ่จะเป็นหลังจากวันสิ้นสุดปีบัญชี (31 มีนาคม ของทุกปี) เพื่อให้กรรมการบริหารโรงสีได้แสดงผลประกอบการ เรียกว่า *เอาบัญชีโรงสีมาแจงกันให้สมาชิกได้รู้ทุน รู้กำไรกัน* และประกาศจ่ายเงินปันผลให้แก่สมาชิกในวันประชุม การประชุมแต่ละครั้งจะใช้ลานกว้างหน้าโรงสีเป็นที่ประชุม ชาวบ้านที่เป็นสมาชิกให้ความสนใจเข้าประชุมกันเป็นจำนวนมาก ถึงกับต้องกางเต้นท์ให้นั่งประชุม และมีข้าราชการจากในเมืองมาร่วมประชุมด้วย เช่น เกษตรอำเภอ เกษตรจังหวัด และบางครั้งผู้ว่าราชการก็มาร่วมประชุมด้วย ในการประชุมจะมีการเลือกตั้งกรรมการบริหารชุดใหม่ของโรงสีประจำทุกปีปีละ 10 คน โดยกรรมการจะถูกคัดเลือกมาแล้วระดับหนึ่ง แล้วเสนอให้ชาวบ้านยกมือสนับสนุนหรือไม่สนับสนุน ซึ่งบางปีก็จะได้กรรมการคนเดิมเข้ามาทำการบริหาร โดยเฉพาะผู้จัดการโรงสีที่เป็นคนเดิมมาตลอด เนื่องจากพ่อใหญ่เป็นคนที่เสียสละและมีประสบการณ์มากกว่าคนอื่น ส่วนกรรมการคนอื่น ๆ ก็จะมีหน้าที่ในการตรวจสอบรายได้ ตรวจสอบบัญชี ตรวจสอบคุณภาพข้าว หากเห็นว่าสิ่งใดไม่ถูกไม่ควร ก็มีสิทธิมีเสียงที่จะโต้แย้งได้ บางครั้งก็มีการยกมือปลดกรรมการบางคนออกจาก ตำแหน่งเพราะไม่ซื่อสัตย์ โดยชาวบ้านถือเป็นสิทธิของทุกคนที่เป็นเจ้าของโรงสีและกลุ่มเกษตรกรฯ ที่เท่าเทียมกัน ไม่มีการเกรงใจกัน

กลไกหนึ่งที่ผู้นำโรงสี ผู้นำชุมชน และชาวบ้าน ให้ความสำคัญต่อการตรวจสอบการทำงานของกรรมการบริหารโรงสี ก็คือ มีการวางระบบบัญชีของโรงสีโดยระยะแรกพ่อคำปุ่นเป็นคนออกแบบระบบบัญชีของกลุ่มเกษตรกรทำนาบากเรือ และของโรงสี เป็นระบบบัญชีแบบง่าย ๆ เพื่อให้ชาวบ้านเรียนรู้ได้ ด้วยพ่อคำปุ่นเคยเรียนบัญชีและทำงานบัญชีจากกรุงเทพฯ มาก่อน ทำให้มีความรู้ตรงนี้มากกว่าคนอื่น อีกทั้งยังเป็นที่นับถือของชาวบ้าน ทำให้พ่อคำปุ่นสามารถควบคุมการใช้เงินของโรงสีให้เป็นไปอย่างโปร่งใส หลังจากนั้นพ่อคำปุ่นก็ได้ปรับปรุงระบบการทำบัญชีของโรงสีให้เป็นไปตามระบบของกรมสหกรณ์การเกษตร ให้มีการตรวจสอบด้วยผู้ตรวจสอบของรัฐ ซึ่งชาวบ้านให้ความไว้วางใจต่อระบบตรวจสอบนี้เห็นว่าน่าเชื่อถือและ

โปร่งใส สมาชิกทุกคนสามารถขอดูผลประกอบการได้ตลอดเวลาจากผู้จัดการโรงสี และยังสามารถแสดงความคิดเห็นต่อการจัดการของโรงสีได้ในที่ประชุม อีกทั้งยังมีการจัดคิวให้แก่คู่มต่าง ๆ เข้ามามีส่วนร่วมในการทำงานในโรงสี งานบริหารโรงสี และการมีส่วนร่วมต่อกิจกรรมอื่น ๆ ของโรงสี แม้จะมีคำกล่าวว่าโรงสีนี้เสมือนกับจะเป็นของชุมชนดงผึ้งมากกว่าชุมชนอื่น ๆ ที่อยู่ในตำบลบากเรือ เพราะโรงสีตั้งอยู่ในที่ดินของชุมชนดงผึ้ง และกรรมการบริหารส่วนใหญ่ก็เป็นคนในชุมชนดงผึ้ง แต่จากการประสบความสำเร็จของโรงสีทำให้ชาวบ้านที่เป็นสมาชิกไม่มีความสงสัยต่อการปฏิบัติงานของชุมชนดงผึ้ง

- เครือข่ายโรงสี และการร่วมมือกับ NGO องค์กรพัฒนาเอกชน (NGO) มีบทบาทอย่างมากในการสร้างเครือข่ายระหว่างโรงสีในจังหวัดยโสธร ให้มีระบบความสัมพันธ์ช่วยเหลือกันเพื่อให้เกิดความเข้มแข็งในการต่อรองด้านราคา การหาตลาด และเงินทุนหมุนเวียนของโรงสี เครือข่ายโรงสีจังหวัดยโสธรประกอบด้วย โรงสีนาโส่ โรงสีบากเรือ โรงสีสงเปือย โรงสีทุ่งแต้ นอกจากเครือข่ายภายในจังหวัดเดียวกันแล้ว ยังมีเครือข่ายโรงสีต่างจังหวัดด้วย เนื่องจากโรงสีของชุมชนแต่ละแห่งมีขนาดและศักยภาพที่แตกต่างกัน โรงสีชุมชนจังหวัดสุรินทร์มีศักยภาพสูงกว่าสามารถผลิตข้าวสารเพื่อการส่งออกได้ ก็จะช่วยเหลือในด้านการตลาดกับโรงสีชุมชนขนาดกลางและเล็กในการรับซื้อผลผลิตเพื่อบรรจุส่งออก ช่วยสร้างตลาดให้แก่ชาวนาปลูกข้าวได้มาก การช่วยเหลือกันระหว่างโรงสีในเครือข่าย พ่อใหญ่เล่าว่า *ปีก่อนโรงสีสงเปือยขาดทุน ขอให้โรงสีบากเรือช่วยซื้อข้าว เปลือกในราคาที่แพงจากเขา ทางกลุ่มก็ช่วยซื้อขาดทุนไป 3-5 หมื่นบาท หรือทางโรงสีโพนทราย (ร้อยเอ็ด) ไม่มีกระสอบ ไม่มีเชือกเย็บกระสอบ ก็มาหยิบยืมจากโรงสีบากเรือได้ หรือโรงสีนาโส่ไม่มีเงินก็มายืมที่บากเรือได้ หรือบากเรือไปยืมที่นาโส่มาใช้ก่อนก็ได้ แล้วแต่ความจำเป็นของแต่ละแห่ง* โดยมีผู้ประสานงานขององค์กรพัฒนาเอกชนเป็นผู้ช่วยประสานงาน และคอยหาตลาดป้อนให้แก่โรงสีในเครือข่ายอีกด้านหนึ่งด้วย

แต่บทบาทขององค์กรพัฒนาเอกชน (NGO) ต่อชุมชนดงผึ้ง เป็นไปอย่างค่อนข้างจำกัด ด้วยชาวชุมชนดงผึ้งมีความรู้สึกถึงความเป็นเจ้าของโรงสี ทุกครัวเรือนในชุมชนถือหุ้นในโรงสี และหุ้นทุกหุ้นของโรงสีเป็นของชาวบ้านบากเรือและชุมชนใกล้เคียง ไม่มีนายทุนจากนอกพื้นที่มาถือหุ้น หรือไม่มีใครที่เป็นผู้ถือหุ้นรายใหญ่ เพราะมีข้อจำกัดว่าแต่ละครัวเรือนจะถือหุ้นได้ไม่เกิน 10,000 บาท แม้กรรมการบริหารก็ถือหุ้นไม่เกิน 10,000 บาท การก่อตั้งและดำเนินงานของโรงสีทุกขั้นตอนเป็นความร่วมมือกันระหว่างผู้นำชุมชน ชาวบ้าน และได้รับการสนับสนุนจากรัฐ ด้วยรัฐต้องการให้ชุมชนแห่งนี้เป็นตัวอย่างของความสำเร็จที่รัฐให้การสนับสนุนทางด้านการจัดตั้งโรงสี ในขณะที่นาโส่เป็นเสมือนภาพสะท้อนของความสำเร็จในการร่วมมือกันระหว่างชุมชนกับภาคเอกชน (NGO) การเข้ามาของเจ้าหน้าที่องค์กรพัฒนาเอกชน จะมีบทบาทในเรื่องของการสร้างเครือข่าย และการหาตลาดข้าวกล้องและข้าวปลอดสารพิษให้แก่โรงสีบากเรือเป็นสำคัญ แต่จะไม่มีบทบาทในด้านการบริหารจัดการเลย เจ้าหน้าที่ขององค์กรพัฒนาเอกชนที่ทำงานในพื้นที่บ้านดงผึ้งกล่าวว่าการเข้ากับชาวบ้านหรือโน้มน้าวให้ชาวบ้านเห็นด้วยต่อการทำงานขององค์กรพัฒนาเอกชนเป็นไปได้อย่าง

ลำบาก เพราะชาวบ้านเองรู้สึกถึงศักยภาพในการทำงานของชาวบ้านตามลำพัง และการมีกลุ่มเกษตรกรที่เข้มแข็งทำให้ชาวบ้านไม่จำเป็นต้องพึ่งพาองค์กรพัฒนาเอกชนก็สามารถพึ่งพาตนเองได้

- **การประเมินจุดอ่อนโรงสี** อย่างไรก็ตามในสายตาของผู้นำชุมชนตามธรรมชาติเอง เช่น พ่อคำปุ่น หลวงพ่อรองเจ้าอาวาสวัดดงผึ้ง ก็ยังเห็นถึงข้ออ่อนของโรงสีชุมชนแห่งนี้ และได้สะท้อนออกมาด้วยความเป็นห่วง และพร้อมที่จะเข้าไปช่วยแนะนำแก้ปัญหาร่วมกับผู้นำรุ่นใหม่ ๆ เช่น เรื่องของเงินทุนหมุนเวียนของโรงสี ปัญหาคุณภาพข้าว ปัญหาเรื่องขนาดของโรงสี และเครื่องจักรกล ปัญหาเรื่องของการใช้จ่ายเงินของกลุ่มอย่างไม่ระมัดระวัง เป็นต้น โดยเฉพาะเรื่องของการพึ่งพาเงินทุนหมุนเวียนจากนอกชุมชนเป็นจำนวนมาก เพื่อใช้ในการซื้อ-ขายข้าวในฤดูกาล การพึ่งพาดังกล่าวทำให้เกิดต้นทุนในการจัดการเพิ่มขึ้น อีกทั้งสร้างความเสี่ยงให้กับการดำเนินกิจการของโรงสีได้หากไม่สามารถขายข้าวได้ในช่วงเวลาที่คาดการณ์ไว้ หรือหากราคาข้าวตกก็อาจจำเป็นต้องขายเพื่อนำเงินไปคืนตามกำหนดเวลา เนื่องจากผลประโยชน์หรือรายได้ส่วนใหญ่ของโรงสีเมื่อได้มามักจะปันผลคืนให้แก่สมาชิกกลุ่ม และอีกส่วนหนึ่งจะใช้ในการขยายพื้นที่ของโรงสีและกำลังการผลิต จึงไม่สามารถเก็บสะสมทุนไว้เป็นทุนหมุนเวียนของโรงสีได้ในจำนวนที่มากพอที่จะทำใช้ซื้อขายข้าวในแต่ละปี อีกทั้งสมาชิกของโรงสีส่วนใหญ่พึงพอใจกับการขายข้าวได้ในราคาสูง และได้รับเงินปันผลจากโรงสีจำนวนมาก จึงไม่เห็นความสำคัญในการสะสมทุนในระบบโรงสี *พ่อคำปุ่นเล่าว่า เวลามีประชุมก็เคยเตือนว่า โรงสีถึงมีกำไรปีละ 4-5 แสนบางทีก็ยังอยู่ไม่ได้ เราต้องหากองทุนไว้อย่างน้อย 10 ล้านบาท โรงสีจึงจะอยู่ได้ เตือนให้ระวังเรื่องนี้ อย่าปันผลให้มากนัก เพราะปันผลมากสมาชิกชอบเขาก็ว่าดี แต่กรรมการต้องมองว่าโรงสีอยู่รอดไหม เพราะต่อไปโรงสีก็ต้องซ่อมรุด ต้องปรับปรุง ต้องเตรียมเงินไว้สำหรับส่วนนี้ด้วย*

อีกประการหนึ่ง คือ เรื่องของคุณภาพข้าว ที่เกิดจากการที่การสีที่ยังก่อให้เกิดการสูญเสียสูง การแตกหักของข้าวเนื่องจากความชื้นของข้าวสูง เพราะต้องสีในเวลาที่รวดเร็ว ไม่มีการตากข้าวเหมือนแต่ก่อน และจากขนาดของโรงสีที่มีขนาดเล็ก ทำให้การสีข้าวไม่ได้คุณภาพเท่าโรงสีข้าวขนาดใหญ่ อีกทั้งคุณภาพของข้าวเปลือกที่ซื้อมาสีบางปีก็ดี บางปีก็ไม่ดี ขึ้นอยู่กับธรรมชาติ และชาวบ้านต้องทำความเข้าใจต่อการผลิต บางครั้งต้องให้ความรู้ออกหอกระจายข่าวภายในหมู่บ้าน บางครั้งชาวบ้านก็ไม่ยอมรับรู้เพราะข้าวมาเทรวมกันไม่รู้ว่าของใครคุณภาพไม่ดีบ้าง ปีต่อ ๆ มาทางโรงสีจึงต้องให้ราคาต่ำสำหรับข้าวที่คุณภาพต่ำ เก็บไม่ดี หรือไม่ยอมซื้อ ทำให้ชาวบ้านต้องปรับปรุงคุณภาพข้าวเปลือกที่เอามาขายเอง และการที่มีโรงสีขนาดเล็กทำให้สีข้าวไม่ทันกับราคาข้าวที่ขึ้นลง โรงสีต้องใช้เวลา 14-15 วันถึงจะสีข้าวได้พอที่จะส่ง ก็ไม่ทันกับราคาข้าวที่ขึ้นไป พอตอนส่งราคาข้าวก็ลงแล้ว เพราะโรงสีบากเรือถ้าสีทั้งวันทั้งคืนจะได้ 70-80 กระสอบ แต่หากไม่พักเครื่องเลย เครื่องก็จะพังเร็ว

ปัญหาเรื่องขนาดของโรงสีที่เล็ก และเงินทุนหมุนเวียนในการซื้อข้าวที่จำกัด ทำให้โรงสีต้องหยุดรับสมาชิกเข้ากลุ่ม เนื่องจากรับสมาชิกเข้ามาแล้วก็ไม่สามารถขยายกำลังการซื้อข้าวเปลือกได้อีก ในปัจจุบันทุกครัวเรือนในหมู่ที่ 4 และ 8 เป็นสมาชิกของกลุ่มโรงสีทั้งหมด และยังมีสมาชิกในหมู่อื่น ๆ ด้วยทั้งตำบลที่

ถือว่าเป็นเจ้าของโรงสีชุมชนแห่งนี้โดยตรง มีสมาชิกภายในตำบลประมาณ 400 กว่าราย นอกจากนี้ยังมีสมาชิกสมทบเป็นชาวบ้านจากตำบลอื่น ๆ ที่สมัครเป็นสมาชิกของกลุ่มโรงสี รวมแล้วประมาณ 100 ราย แต่ความรู้สึกถึงความเป็นเจ้าของโรงสี และการมีส่วนร่วมของชาวบ้านในการบริหารจัดการโรงสีจะมีมากในหมู่ 4 และหมู่ 8 เนื่องจากสถานที่ตั้งโรงสีอยู่ในพื้นที่ของสองหมู่นี้ และกรรมการบริหารส่วนใหญ่ก็มาจากตัวแทนของสองหมู่นี้เป็นหลัก ทำให้ชาวบ้านหมู่อื่น ที่เป็นสมาชิกมักไม่ค่อยมีบทบาทในการมีส่วนร่วมกับงานโรงสีมากนัก

การผลิตข้าวเพื่อการค้า หนทางสู่ความเข้มแข็งของชุมชน

ชุมชนบ้านดงผึ้ง เป็นตัวอย่างของชุมชนที่สร้างความเข้มแข็งของชุมชน ได้จากการปรับตัวเข้าสู่กระบวนการผลิตเพื่อการค้า ด้วยการผลิตข้าวเป็นพืชเศรษฐกิจของชุมชน ปัจจัยที่นำชุมชนไปสู่ความเข้มแข็งมีทั้งปัจจัยที่ดำรงอยู่ในชุมชนแต่เดิม ได้แก่ ระบบความรู้ในการผลิตเพื่อการบริโภค ระบบความสัมพันธ์ภายในชุมชน และประสบการณ์ของชุมชนที่ส่งผลให้เกิดแรงผลักดันในการหาทางออกให้แก่ชุมชน และปัจจัยที่เกิดขึ้นใหม่จากการปรับตัวของชุมชนต่อกระบวนการเปลี่ยนแปลงที่เข้ามาสู่ชุมชน ได้แก่ ระบบความรู้ใหม่ที่คนของชุมชนสั่งสมมาจากประสบการณ์ภายนอกชุมชน กระบวนการสะสมทุนที่เกิดขึ้นจากในชุมชนเอง กระบวนการสร้างองค์กรชุมชน (โรงสี) กระบวนการสร้างเครือข่ายความร่วมมือระหว่างชุมชน สิ่งเหล่านี้ล้วนก่อให้เกิด ความสามารถในการพึ่งพาตนเองได้ของชุมชน ความมีอิสระในการต่อรอง การประกอบอาชีพ และการดำรงชีพที่ไม่ถูกเอาเปรียบจากผู้อื่น ทำให้เกิดพลังแห่งการสร้างสรรค์ขึ้นในชุมชน มีการสร้างสายใยแห่งความช่วยเหลือเกื้อกูลซึ่งกันและกันของคนภายในชุมชน และยังสร้างเครือข่ายระหว่างชุมชน และกับองค์กรภายนอกชุมชน เพื่อให้เกิดอำนาจต่อรองในระดับที่เหนือกว่าชุมชนขึ้นไปอีกด้วย

ระบบความรู้ที่ดำรงอยู่เดิมของชุมชนบ้านดงผึ้งอันทรงคุณค่า คือ ระบบที่สร้าง สะสม และสืบต่อกันมาในชุมชน ในเรื่องของการผลิตเพื่อการบริโภค โดยเฉพาะอย่างยิ่งวิถีการผลิตข้าว พืชที่เป็นอาหารหลักเพื่อบริโภค ด้วยอาหารอื่นๆนั้นสามารถหาได้จากธรรมชาติ แต่ข้าวเป็นอาหารหลักที่คนเราจะต้องปลูกขึ้นมาเอง ดังนั้นกระบวนการเรียนรู้ในการทำนา การสะสมภูมิปัญญา ความรู้ และทักษะเกี่ยวกับการทำนา จึงเป็นระบบความรู้ที่ดำรงอยู่เฉพาะในชุมชนชาวนา ไม่ว่าจะเป็นเรื่องของการเลือกพันธุ์ข้าวที่จะนำไปปลูกเพื่อให้เหมาะสมกับสภาพดิน สภาพอากาศ น้ำ และจำนวนแรงงานที่มีอยู่ในครัวเรือน ความรู้ในเรื่องของพันธุ์ข้าวเป็นความรู้ที่เกิดจากประสบการณ์ของการปลูกข้าวมาเป็นเวลานาน การลองผิดลองถูก การสังเกต และการปรับเปลี่ยนไปให้เหมาะสมกับสภาพแวดล้อมที่เปลี่ยนแปลงไป การสร้างเครื่องมือเครื่องใช้ในการทำนา การไถเตรียมดิน การดำนา การดูแลต้นข้าว การเก็บเกี่ยว การฝัดข้าว การตากข้าว การคาดคะเนเกี่ยวกับธรรมชาติ เช่น น้ำ ฝน และความแห้งแล้ง เกี่ยวข้องกับระบบการผลิตของชาวนาทั้งสิ้น เพราะชาวบ้านต้องสะสมข้าวไว้กินให้ตลอดถึงช่วงที่มั่นใจได้ว่าปีถัดไปจะสามารถทำนาได้ รวมถึงการสืบทอดระบบความรู้เกี่ยวกับการทำนาไปยังลูกหลานได้เป็นระยะเวลายาวนาน อันเป็นมรดกทางความมั่นคงปลอดภัยในการบริโภคให้แก่

คนในชุมชนได้ตลอดมา ภูมิปัญญาเดิมที่ดำรงอยู่ในชุมชน นอกจากเรื่องของการทำนาแล้ว ยังมีเรื่องของการแสวงหาแหล่งอาหารอื่นๆ ที่มีอยู่ในธรรมชาติ ที่เรียกกันว่า หาอยู่หากิน ชาวบ้านรู้ที่จะหาพืชผัก และสัตว์ต่างๆ ได้จากแหล่งอาหารตามธรรมชาติ และเรียนรู้ที่จะรักษาให้เกิดสมดุลเพื่อหล่อเลี้ยงคนในชุมชนได้ตลอดทั้งปี

ระบบความรู้เดิมที่มีอยู่ในชุมชนชาวนา ถือเป็นระบบความรู้ในด้านการผลิต แต่หากชุมชนในอดีตมีการแลกเปลี่ยนในรูปของการซื้อขายค่อนข้างน้อย จึงทำให้ระบบความรู้ด้านการตลาดเป็นความรู้ที่ไม่มีอยู่เดิมของชุมชนชาวนา ดังนั้นเมื่อชุมชนบ้านดงผึ้งก้าวเข้าสู่กระบวนการผลิตเพื่อการค้า ความรู้เกี่ยวกับการตลาดจึงกลายเป็นระบบความรู้ใหม่ที่ชุมชนจะต้องแสวงหาเข้ามา ได้เกิดกระบวนการเรียนรู้ของชาวบ้านขึ้นเพื่อขยายขานความรู้และภูมิปัญญาของคนในชุมชน เพื่อให้เกิดการปรับตัวจากความเป็นชุมชนของผู้ผลิตไปสู่ชุมชนของผู้ผลิตและขาย ระบบความรู้ใหม่นี้เกิดจากการเรียนรู้ด้วยตนเอง การลองผิดลองถูก การเรียนรู้จากประสบการณ์ของชุมชนอื่นที่มีอยู่ก่อน และความพยายามในการพึ่งพาตนเองของคนในชุมชนจนกระทั่งเกิดเป็นระบบความรู้ใหม่ที่สามารถนำมาผสมผสานกับระบบความรู้เดิมของชุมชนได้อย่างเหมาะสม

คนของชุมชนที่มีประสบการณ์ในการเข้าไปสัมผัสต่อสังคมที่มีการพัฒนาไปสู่ความทันสมัย เช่น พ่อคำปุ่น พ่อปัญญา พ่อเจริญ ล้วนแต่เคยสัมผัสกับประสบการณ์ชีวิตในกรุงเทพฯ การเข้ามาดิ้นรนทำมาหากิน ทำให้ได้เรียนรู้กับความรู้ใหม่ โลกทัศน์ใหม่ มุมมองใหม่ที่อยู่ในกระบวนการพัฒนาประเทศไปสู่สังคมทันสมัย (modernization) คนของชุมชนเหล่านี้ได้สั่งสมความรู้ ภูมิปัญญา และทักษะที่หลากหลายจากการทำจริง สัมผัสจริง การลองผิดลองถูก กับชีวิตจริงที่ประสบในสังคมทันสมัย เมื่อกลับเข้าสู่ชุมชน ก็สามารถที่จะนำภูมิปัญญา ความรู้ และ ทักษะต่าง ๆ ที่เรียนรู้มา ถ่ายทอด และใช้ปรของคนในชุมะโยชน์ในการพัฒนาชุมชนได้ ดังนั้น ชุมชนบ้านดงผึ้ง มิใช่ชุมชนที่มีผู้นำที่เก่งกล้าสามารถ หรือเฉลียวฉลาดผิดจากชาวบ้านทั่ว ไป แต่การได้เรียนรู้เกี่ยวกับสังคมทันสมัย ทำให้ผู้นำเหล่านี้สามารถนำความรู้ มาปรับใช้ผสมผสานไปกับภูมิปัญญาและความรู้ดั้งเดิมของชุมชนได้ จากกรณีของชุมชนบ้านดงผึ้งที่มีระบบความรู้เดิมในการผลิตข้าวได้ดีผนวกกับความรู้ที่ผู้นำชุมชนได้พบมา ทำให้เกิดกระบวนการสะสมทุน การรวมกลุ่ม และการตั้งโรงสีขึ้นในชุมชน มีการสร้างระบบตลาดที่ชาวบ้านเป็นทั้งผู้ผลิตและผู้ขาย ตัดพ่อค้าคนกลางที่เอารัดเอาเปรียบออกไปเสีย แล้วสร้างกลไกการต่อรองขึ้นมาเพื่อยังประโยชน์ต่อส่วนรวมของชุมชน

ดังนั้น ในการปรับตัวของชุมชนต่อกระบวนการเปลี่ยนแปลงของสังคมไปสู่ระบบการค้า จึงมิใช่สิ่งที่เกิดขึ้นได้เฉพาะในชุมชนบ้านดงผึ้ง หรือชุมชนที่มีคุณสมบัติพิเศษ หากแต่ถ้าคนในชุมชนใด ๆ ก็ตามได้สร้างสะสม และเรียนรู้ ในเรื่องที่เกี่ยวข้องกับสังคมทันสมัยมากพอที่จะรู้ได้ว่าสิ่งใดความจะนำมาใช้ประโยชน์ในชุมชน หรือสิ่งใดเป็นข้อเสียของสังคมทันสมัย ชุมชนจะได้เลือกสรรที่จะรับเอาความรู้ที่เหมาะสมและสอดคล้องกับชุมชนและความรู้เดิมของชุมชนมาใช้ให้เกิดประโยชน์ได้เช่นเดียวกัน การปฏิเสธหรือต่อต้านแนวคิดกระบวนทัศน์ และเทคโนโลยีสมัยใหม่ โดยยึดติดอยู่กับโลกทัศน์เดิมว่าความรู้สมัยใหม่เป็นสิ่งบ่อนทำลาย

ชุมชนในชนบทนั้น ทำให้ชุมชนละเลยต่อการนำภูมิปัญญาสมัยใหม่เข้ามาปรับใช้ให้เหมาะสมกับชุมชน ยิ่งทำให้ช่องว่างระหว่างชุมชนกับสังคมทันสมัยยิ่งห่างไกลกันมากขึ้น

ประสบการณ์ของชุมชนบ้านดงผึ้งที่เคยประสบความล้มเหลว เป็นสิ่งสำคัญยิ่งที่กลายเป็นพลังผลักดันให้ชุมชนต้องแสวงหาทางออกให้แก่คนในชุมชนด้วยกันเอง ไม่ว่าจะเป็นประสบการณ์ที่ได้จากการทำตามที่รัฐสั่งการมา เช่น ความล้มเหลวจากโครงการทุ่งหญ้าสารภี โครงการขุดคลองส่งน้ำในสมัยแรก การจัดตั้งกลุ่มตามคำชี้นำของรัฐที่ไม่สอดคล้องกับความต้องการของชุมชน ไม่ว่าจะเป็นกลุ่มสัจจะออมทรัพย์ กลุ่มเกษตรกร กลุ่มสหกรณ์ร้านค้า ซึ่งในระยะแรกต้องล้มลุกคลุกคลาน บางกลุ่มต้องล้มเลิกไปเพราะการโกงกินกันเอง ประสบการณ์ที่ชาวบ้านในชุมชนถูกเอาเปรียบจากพ่อค้า นายทุน โรงสี ที่เอารัดเอาเปรียบชาวนาที่ดำรงตนเป็นผู้ผลิตข้าว แต่ไม่มีความรู้ในเรื่องของการต่อรองราคา ทำให้ถูกโกงตาชั่งบ้าง ถูกโกงเปอร์เซ็นต์ข้าวหักบ้าง ถูกกดราคา ถูกเอาเปรียบเรื่องการขนส่ง การขายแกลบ ขายรำ เป็นต้น เมื่อชาวบ้านพบว่า การดำรงชีวิตอยู่ด้วยการพึ่งพาอาศัยคนอื่นทำให้ถูกเอารัดเอาเปรียบ ขาดซึ่งอำนาจต่อรอง ชาวบ้านจึงพยายามหาทางออกให้กับตนเองและชุมชน เช่น การรวมกลุ่มกันไปขายข้าวให้โรงสี การหาตลาดขายข้าวนอกจังหวัด หรือ การรวมกลุ่มกันซื้อปุ๋ย ความพยายามในการแสวงหาทางแก้ปัญหาร่วมกันของคนในชุมชนก่อให้เกิดจิตสำนึกแห่งการมีส่วนร่วม การมองเห็นปัญหาสังคมเป็นปัญหาสาธารณะที่ทุกคนจะต้องร่วมมือกันในการแก้ปัญหา ไม่เพิกเฉยต่อปัญหาของผู้อื่น ด้วยปัญหานั้นเป็นปัญหาของทุกคนในชุมชน

กระบวนการสะสมทุนของชุมชน ที่เกิดขึ้นก่อนที่จะมีโรงสี เป็นสิ่งที่น่าสนใจยิ่งสำหรับชุมชนบ้านดงผึ้ง เนื่องจากกระบวนการสร้างและสะสมทุนของชาวบ้าน เกิดจากการตระหนักถึงการขาดแคลนทุนของตนเอง โดยไม่ได้เกิดจากการชี้นำของรัฐ ด้วยชาวบ้านเห็นว่าหากการผลิตข้าวเพื่อการค้าจะดำรงอยู่ได้ในชุมชนจำเป็นต้องใช้เงินทุนจัดซื้อ จัดหาปัจจัยการผลิตเข้ามา ด้วยในอดีตชาวบ้านไม่เคยมีการสะสมทุนเงินตรามาก่อน เพราะไม่มีความจำเป็นต้องใช้เงินมากนัก ระบบการผลิตแบบยังชีพ อาศัยเพียงปัจจัยการผลิตที่มีอยู่ในชุมชน ไม่ว่าจะเป็นพันธุ์ข้าว ปุ๋ยคอก แรงงานวัวควาย และแรงงานคนในครอบครัว เทคโนโลยีการผลิตก็เป็นแบบดั้งเดิม ชาวบ้านสามารถทำเองได้ แต่เมื่อวิถีการผลิตของชุมชนเปลี่ยนไปสู่ระบบการผลิตเพื่อการค้า ความต้องการทุนขนาดใหญ่เพื่อการผลิตจึงเกิดขึ้น ไม่ว่าจะเป็นเรื่องของการซื้อพันธุ์ข้าว ซื้อปุ๋ย ซื้อเทคโนโลยีการผลิตสมัยใหม่ การจ้างแรงงานในภาคเกษตร ล้วนต้องการเงินทุนทั้งสิ้น แต่ครอบครัวชาวนาแต่ละครอบครัวไม่สามารถที่จะสร้างการสะสมทุนขึ้นได้ตามลำพัง การจัดตั้งกลุ่มตามนโยบายของรัฐ มิใช่สิ่งที่จะนำพาชุมชนไปสู่กระบวนการสร้างและสะสมทุนของชุมชนได้ เพราะเป้าหมายของการจัดตั้งกลุ่มของรัฐ เป็นไปเพื่อการรวมกลุ่มให้ชาวบ้านทำตามคำสั่งหรือคำชี้แนะของรัฐเท่านั้น หาได้มีเป้าหมายเพื่อการสะสมทุนไม่ แต่การรวมกลุ่มกันเองของชาวบ้านด้วยการตระหนักถึงความต้องการนำทุนเล็กทุนน้อยของชาวบ้านมารวมกันเป็นทุนก้อนใหญ่ เพื่อใช้ในการสร้างกลไกทางการค้า เช่น ใช้เงินทุนเพื่อซื้อข้าวต้นปีเก็บไว้ขายปลายปี ใช้เงินทุนเพื่อซื้อปุ๋ยจำนวนมากให้ได้ราคาที่ถูกลง หากชาวบ้านยังคงอยู่ตามลำพัง ใช้ทุนของตนเองตามลำพัง การสร้างทุนจำนวนมาก ๆ เพื่อใช้ในการผลิตเพื่อการค้าจะไม่เกิดขึ้น หรือหากเกิดก็จะเกิดเฉพาะกับคนกลุ่ม

น้อย ซึ่งมักจะเป็นนายทุนเท่านั้น ผลที่ได้จากการรวมกลุ่มของชาวบ้าน นอกจากจะทำให้ทุนของชาวบ้านมีขนาดใหญ่ขึ้นแล้ว ยังทำให้เกิดกระบวนการขายข้าวที่มีความเป็นอิสระจากระบบการพึ่งพานายทุน และพ่อค้าคนกลาง อันจะนำไปสู่ความเสียเปรียบของชาวนา โรงสีและกลุ่มเกษตรกรทำให้ชุมชนรับรู้ถึงความเป็นอิสระ (autonomy) ในอาชีพของตนเอง การพึ่งพาตนเองได้ในระดับหนึ่งของชุมชน เมื่อเกิดความเป็นอิสระในการดำรงชีพ จึงทำให้ชาวบ้านมีจิตสำนึกต่อความสามารถของตนเองที่จะกำหนดทิศทางการกระทำของตนเองและกลุ่ม อันถือเป็นคุณลักษณะที่สำคัญแห่งความเป็นมนุษย์ ทำให้ชุมชนมีพลังในการสร้างอำนาจแห่งการสร้างสรรค์ (creative power) เพื่อตอบสนองความต้องการของตนเองและกลุ่มไปพร้อม ๆ กัน ชาวบ้านมีความรู้สึกต่อการมีส่วนร่วมในกิจกรรมของกลุ่ม ของโรงสี และของชุมชน จึงกล้าที่จะแสดงความคิดเห็น ความขัดแย้ง และการเข้าตรวจสอบ เพื่อให้การทำงานของกลุ่มได้รับความน่าเชื่อถือและความไว้วางใจสืบไป

การสร้างความสัมพันธ์กับรัฐในรูปแบบที่ประสานประโยชน์ ยอมทำตามนโยบายของรัฐในบางเรื่องหรือไม่ต่อต้านอำนาจรัฐด้วยวิธีการที่รุนแรง เพื่อให้เกิดการยอมรับของรัฐต่อชุมชน เช่น การได้เป็นหมู่บ้านดีเด่น มีผู้นำชุมชนอย่างเป็นทางการที่ได้รับการยอมรับจากรัฐ ในขณะเดียวกันก็สร้างอำนาจต่อรองของชุมชน ที่จะสามารถหาประโยชน์จากการสนับสนุนของรัฐได้ เช่น การต่อรองเรื่องของโรงสี การได้เงินสนับ สนุนจากรัฐ จึงทำให้การดำเนินกิจกรรมต่าง ๆ ภายในชุมชนได้รับการสนับสนุนจากรัฐทั้งด้านทรัพยากร บุคลากร และ เงินทุน อันเป็นประโยชน์ต่อการสร้างความมั่นคงให้แก่ชุมชน อีกทั้งการมีเครือข่ายทางสังคม (social network) กับองค์กรภายนอกชุมชน เช่น เครือข่ายโรงสีระดับจังหวัด เครือข่ายโรงสีระดับภาค ความร่วมมือกับองค์กรพัฒนาเอกชน (NGO) ทำให้เกิดการช่วยเหลือซึ่งกันและกัน ทั้งในเรื่องของการแลกเปลี่ยนความคิด ความรู้ และทักษะต่าง ๆ ความช่วยเหลือในการหาตลาด ความร่วมมือกันเพื่อกำหนดราคาผลผลิตอย่างเป็นธรรม และสร้างอำนาจต่อรองในระดับเหนือกว่าชุมชน ด้วยชุมชนไม่ได้อยู่โดยลำพัง

เมื่อการสะสมทุนที่เข้มแข็งเกิดขึ้นในชุมชน ชาวบ้านมีความเป็นอยู่ที่ดีขึ้น มีรายได้มากขึ้น เพราะมีผลผลิต คือ ข้าว ที่สามารถสร้างรายได้ให้แก่ครอบครัวได้อย่างชัดเจน มีความสามารถในการสร้างผลผลิตที่มีความหลากหลายขึ้น เพื่อให้เป็นที่ต้องการของตลาดได้ มีการขยายตลาดได้กว้างขวางมากขึ้น ชาวบ้านมีความรู้สึกถึงได้ความมั่นคงในรายได้ ความมั่นคงในอาชีพชาวนา และความมั่นคงปลอดภัยในการดำรงชีวิตภายในชุมชนของตนเอง ด้วยตระหนักแล้วว่าชุมชนสามารถพึ่งพาตนเองได้ ความเข้มแข็งของชุมชนก่อให้เกิดสายใยแห่งความเอื้ออาทรกันในชุมชน มีการช่วยเหลือกัน แบ่งปันกัน แม้รูปแบบของสังคมจะเปลี่ยนไปจากสังคมดั้งเดิมที่ต้องพึ่งพาอาศัยกัน แต่ในสังคมบริโภคนิยมสมัยใหม่ ชุมชนก็ยังคงสร้างสายใยแห่งความสัมพันธ์และช่วยเหลือกันได้ มีการสร้างสิ่งสนับสนุนทางสังคม (social support) เพื่อให้คนในชุมชนทุกคนดำรงชีพอยู่ได้ เมื่อชาวบ้านรู้สึกถึงความมั่นคงในการดำรงชีวิต มีความมั่นคงในเรื่องของการทำมาหากิน การเรียนรู้ที่จะช่วยเหลือซึ่งกันและกัน (sense of belonging) ทำให้ชุมชนบ้านดงผึ้งมีการสร้างกระบวนการทางสังคมในการช่วยเหลือเกื้อกูลกันภายในชุมชนขึ้น เพื่อให้ทุกคนในชุมชนอยู่ร่วมกันได้ เช่น มีการสร้างกองทุน

ชุมชน เพื่อใช้ในสาธารณะประโยชน์ของชุมชน ใช้เป็นทุนการศึกษาแก่เด็กในชุมชน ใช้เป็นทุนสงเคราะห์คนชรา การกำหนดให้พื้นที่ส่วนกลางของชุมชนเป็นที่ดินที่ให้คนยากจน หรือไร้ที่ทำมาหากินได้ไปปลูกพืชผักและหาปลา เพื่อการบริโภคได้ ก็เป็นการสร้างสายใยแห่งการช่วยเหลือกัน การสร้างวัฒนธรรมของการทำบุญแบบครบวงจร คือ ทำบุญกับทั้ง วัด ชุมชน โรงเรียน สถานีอนามัย และศูนย์เด็กเล็ก ทำให้การดำรงอยู่ของสถาบันในชุมชนอันเป็นที่พึ่งพิงของคนในชุมชน ได้แก่ บ้าน วัด โรงเรียน ดำรงอยู่ได้และแต่ละสถาบันสามารถทำหน้าที่ของตนได้ โดยมีชุมชนให้การสนับสนุน

ดังนั้น ในการที่ชุมชนบ้านดงผึ้ง สามารถปรับตัวเข้าสู่กระบวนการผลิตเพื่อการค้าได้ด้วยความเข้มแข็งนั้น จะต้องประกอบด้วยเงื่อนไขปัจจัยหลาย ๆ ประการ ที่ผสมผสานกันอย่างสอดคล้องเหมาะสม มิใช่เพียงสิ่งหนึ่งสิ่งใด หรือคนหนึ่งคนใดเท่านั้นที่จะสร้างความเข้มแข็งให้กับชุมชนได้ และเงื่อนไขปัจจัยต่าง ๆ นั้นได้ก่อให้เกิดกระบวนการเปลี่ยนแปลงและปรับตัวของชุมชน อันนำไปสู่การสร้างความเข้มแข็งที่เหมาะสมกับชุมชนได้ในเวลาหนึ่งเท่านั้น อย่างไรก็ตามชุมชนยังมิได้หยุดนิ่ง หากการเปลี่ยนแปลงเป็นพลวัตที่เกิดขึ้นตลอดเวลา ความเข้มแข็งของชุมชนจึงมิใช่สิ่งที่สมบูรณ์ที่สุด หากยังมีสิ่งที่ชาวบ้านเองตระหนักได้ว่าต้องมีการเปลี่ยนแปลงแก้ไขอยู่เสมอ ตราบเท่าที่บริบทที่แวดล้อมชุมชนยังคงมีความเปลี่ยนแปลงต่อไป

ทรัพยากรชุมชนกับการปรับตัวเชิงเศรษฐกิจเพื่อความเข้มแข็ง

การปรับตัวของชุมชนหมู่บ้านแห่งนี้ เริ่มตั้งแต่ การลดลงของทรัพยากรธรรมชาติ และความจำกัดในพื้นที่การผลิต ซึ่งอยู่ในรูปของการไม่สามารถเพิ่มพื้นที่การผลิต และการใช้ประโยชน์จากพื้นที่ที่มีอยู่ประกอบกับการเพิ่มขึ้นของสมาชิกในครัวเรือน ซึ่งเป็นปัจจัยสำคัญที่ทำให้คนตื่นตัว และพยายามปรับตัวในการผลิตเพื่อให้พอเพียงกับการบริโภค โดยการผลิตหลักในระยะนี้คือการทำนาปลูกข้าว

เมื่อมีการใช้เงินจ้างรถแทรกเตอร์ในการรุนป่า เพื่อขยายพื้นที่ในการผลิตทำให้เกษตรกรเห็นความสำคัญของเงิน และเมื่อการพัฒนาแหล่งน้ำเพื่อการเกษตร โดยการขุดเจาะบ่อบาดาลเป็นไปอย่างได้ผล ทำให้เกษตรกรสามารถควบคุมการผลิตได้ โดยไม่จำเป็นต้องพึ่งพาน้ำฝน การผลิตนอกฤดูกาลจึงสามารถทำได้ และการเข้ามาของคลองชลประทานทำให้แหล่งน้ำและบ่อบาดาลมีน้ำสมบูรณ์ ประกอบกับการแพร่กระจายของข่าวสารข้อมูลเป็นไปได้อย่างรวดเร็ว ผ่านทางวิทยุทรานซิสเตอร์ และการเปิดการเชื่อมต่อกับภายนอกชุมชนด้วยเส้นทางคมนาคม ก็ทำให้เกิดการไหลเข้าของข้อมูล เทคโนโลยี ความรู้ ค่านิยมการผลิต การบริโภคจากพื้นที่อื่นเข้ามาในชุมชน ขณะที่ผลผลิตในชุมชนไหลออกไปโดยแลกเป็นเงินเพื่อสามารถนำมาใช้เป็นปัจจัยสำคัญที่จะดึง เทคโนโลยี เครื่องมือ เครื่องจักรที่ใช้ทุนแรงในการผลิต และสิ่งอำนวยความสะดวกในชีวิต ด้วยปัจจัย และ เงื่อนไขดังกล่าว ส่งผลให้เกิดการพัฒนารูปแบบการผลิต จากนาปีสู่นาปรัง และการปรับปรุงพันธุ์ข้าวไปสู่ข้าวพันธุ์ใหม่ที่ให้ผลผลิตสูง และระยะเวลาในการผลิตสั้น ตลอดจนการเพิ่มผลผลิตโดยการใช้ปุ๋ยเคมี และลดการใช้แรงงานโดยอาศัยเครื่องจักร ทำให้ผลผลิตเพิ่มขึ้นจากเดิมเป็นอย่างมาก การผลิตจึงปรับไปเพื่อการค้าเพื่อให้ได้ปริมาณเงินมากขึ้น อย่างไรก็ตามความพยายามในการปรับเปลี่ยนรูป

แบบการผลิต และเทคโนโลยีในการผลิตโดยอาศัยเครื่องมือ เครื่องจักรเช่นการใช้รถไถ รถอีรวบ และอีดูด แม้จะสามารถทุ่นกำลังแรงงานในการผลิต และระยะเวลาในการดำเนินการผลิตได้ แต่จำเป็นต้องมีการลงทุนสูงทำให้ยังไม่สามารถที่จะให้ผลผลิตที่ก่อให้เกิดค่าตอบแทนที่เพียงพอกับการบริโภค ดังนั้นจึงมีการพัฒนาการผลิตไปสู่การผลิตแบบหลากหลาย(Diversify) โดยการปรับเปลี่ยนรูปแบบการผลิตนี้เกิดจากการเปิดรับข้อมูลข่าวสารจากนอกชุมชน ส่วนการปรับพื้นที่การผลิตจากการทำนาไปสู่ การผลิตรูปแบบอื่นนั้นขึ้นอยู่กับปัจจัยสำคัญ คือ ทุนในการดำเนินการของเกษตรกรที่มีอยู่ และ ความเหมาะสมของพื้นที่ เช่นที่เนินน้ำท่วมไม่ถึง ดินเป็นดินร่วน อาจปรับสภาพไปสู่การทำสวนไม้ผล ส่วนพื้นที่เนินที่ดินเป็นดินเหนียวก็อาจปรับไปสู่การเลี้ยงปลาดุก ส่วนพื้นที่ลุ่มน้ำท่วมถึงก็ยังคงสภาพพื้นนาต่อไป

การปรับตัวไปสู่การผลิตเพื่อการค้า โดยการพัฒนาไปสู่การผลิตที่หลากหลาย แต่ยังคงสภาพของการผลิตด้านการเกษตร เป็นปรากฏการณ์สำคัญที่ชี้ให้เห็นว่า อดีตมีผลปรากฏการณ์ในสังคมปัจจุบัน (social construct) ที่เกษตรกรไม่สามารถละทิ้งวิถีชีวิตของการเป็นชาวนา ที่มีการทำนาเป็นวิถีของชีวิต ดังนั้นการดำรงพื้นที่นาไว้จึงเป็นสิ่งที่พบได้จากเกษตรกรในทุกอาชีพที่มีปรับเปลี่ยนการผลิตจากการทำนาที่มีมาแต่เดิม ไปสู่การผลิตรูปแบบอื่น เช่น การเลี้ยงปลาดุก การเลี้ยงเป็ด การทำสวนไม้ผล ซึ่งเกษตรกรส่วนใหญ่ยังคงสงวนพื้นที่บางส่วนไว้สำหรับทำนาอยู่เพื่อความมั่นคงทางการผลิต นอกจากนั้นการปรับเปลี่ยนรูปแบบการผลิตนี้มิได้มุ่งเน้นที่ตัวเงินเพียงอย่างเดียวแต่จะเห็นได้ถึงความพยายามในการใช้ศักยภาพมนุษย์ (ตามความคิดของ Karl Marx) ในการตอบสนองความต้องการต่อพลังอำนาจของมนุษย์ในการจัดการกับธรรมชาติ การควบคุมการผลิต เพื่อให้ได้ผลผลิตที่มีลักษณะเฉพาะ (unique product) ดังจะเห็นได้อย่างชัดเจนในการดำเนินการจัดการของกลุ่มปลาดุก ที่ได้พยายามสร้างเงื่อนไข ที่จะทำให้ กระบวนการของการผลิต (work) ทั้งด้านการจัดระบบการเลี้ยงปลา และ การเคลื่อนไหวที่มีวัตถุประสงค์(activity) เช่น การจัดระบบนำเข้าอาหารและสิ่งจำเป็นอื่นๆในการเลี้ยงปลา ให้เกี่ยวข้องกับการสร้างผลผลิตที่มีลักษณะเฉพาะ ให้มากที่สุด และการจัดระบบเกี่ยวกับตลาดที่รับซื้อปลา ซึ่งจะสะท้อนให้เห็นถึง รูปของการวางแผนการผลิต การคาดคะเนแนวโน้มตลาด ตลอดจนการเลือกและกำหนด วิธีการเพื่อบรรลุเป้าหมายในการผลิต

ปัจจัยสำคัญที่ทำให้การปรับตัวของชุมชนหมู่บ้านแห่งนี้เป็นไปได้ นอกจากลักษณะเฉพาะของสภาพพื้นที่ทางภูมิศาสตร์ ที่มีพื้นที่เหมาะแก่การเกษตร มีแหล่งน้ำที่สมบูรณ์แล้ว การมีผู้นำที่เคยมีประสบการณ์ในด้านการค้าขาย และการได้เรียนรู้จากประสบการณ์ที่ต้องไปทำงานนอกชุมชน ซึ่งจะเห็นได้ชัดในกรณีของผู้นำกลุ่มปลาดุก และผู้นำชุมชน โดยในส่วนของผู้นำกลุ่มปลาดุกจะสะท้อนให้เห็นถึงความพยายามแสวงหาความรู้ในการที่จะจัดการกับธรรมชาติของปลาดุก ซึ่งเป็นเรื่องใหม่ที่ไม่เคยเรียนรู้มาก่อน โดยได้พยายามศึกษา ค้นคว้าทดลองการมีพื้นความรู้ ความสามารถในการสังเกต วิจัยทดลอง ประกอบการความไม่ย่อท้อ ไม่ยอมแพ้ และมีความพยายามที่ปรับเปลี่ยนไปเรื่อย ๆ ประกอบกับเป็นผู้ที่มีทุนในการดำเนินการสูง ทำให้สามารถที่จะต่อสู้กับความผิดพลาดล้มเหลวที่เกิดขึ้นได้ โดยช่วงเวลาแห่งการทดลองนี้ใช้ช่วงเวลายาวนานถึง 3 ปี ยิ่งไปกว่านั้นการดำเนินการจัดการเรื่องปลาดุกนี้เป็นการติดต่อการค้ากับบริษัท

ค้าอาหารปลาซึ่งเป็นการติดต่อกับพ่อค้าในเชิงธุรกิจ ทำให้ความไว้วางใจในการดำเนินการแตกต่างจากการดำเนินการติดต่อกับหน่วยงานราชการ ทำให้การดำเนินการตั้งอยู่บนฐานที่ไม่พลีพลาม ค่อยเป็นค่อยไป ซึ่งส่งผลให้เกิดการเรียนรู้ที่แท้จริง แม้ว่าผู้นำกลุ่มปลาดุกจะใช้ความรู้ที่ได้ในการจัดการ การดำเนินการการผลิตและการตลาดในกลุ่มปลาดุกแบบเบ็ดเสร็จ ซึ่งสมาชิกภายในกลุ่มให้การยอมรับเนื่องจากความรู้ที่สะสมในตัวผู้นำนั้นเป็นสิ่งที่ไม่มีสมาชิกคนใดปฏิเสธได้

สำหรับกรณีผู้นำชุมชนนั้น จะเห็นถึงความพยายามในการดำเนินการให้เกิดการหลอมรวมหมู่บ้านต่างๆ ให้มีความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน โดยการเปิดให้มีการช่วยกันคิด ช่วยกันทำ และลงมือปฏิบัติเป็นตัวอย่าง จนสามารถนำชุมชนชนะการประกวดหมู่บ้านได้ถึงในระดับอำเภอ จังหวัด และระดับเขต ซึ่งการผลักดันในส่วนนี้เป็นสิ่งที่นำมาซึ่งความภาคภูมิใจของสมาชิกในชุมชน ขณะเดียวกัน ผลตอบแทนจากการประกวดหมู่บ้านในรูปของตัวเงินก็สามารถนำกลับมาพัฒนาชุมชน และชื่อเสียงของชุมชนที่ได้รับจากการประกวดก็เป็นปัจจัยที่ทำให้ได้รับความสนใจและเข้ามาร่วมกันพัฒนาจากภาครัฐมากขึ้น

ยิ่งไปกว่านั้นการดำเนินการผลิตเพื่อการค้าในกลุ่มอาชีพต่างๆ ที่มีความหลากหลาย เป็นการสร้างความผูกพันของคนในกลุ่มอาชีพเดียวกันและระหว่างอาชีพที่มีความสัมพันธ์พึ่งพากัน เช่น การทำนา กับการเลี้ยงเป็ดไข่ ที่เกิดจากการเรียนรู้ร่วมกัน การเผชิญปัญหาและแก้ปัญหาร่วมกัน นอกจากนั้นกลุ่มอาชีพต่างๆที่เกิดขึ้นในชุมชนยังเป็นปัจจัยสำคัญที่ก่อให้เกิดงาน และการจ้างงานในชุมชนซึ่งเป็นเงื่อนไขที่ทำให้สามารถดึงคนกลับเข้าสู่ชุมชนได้มากขึ้น และเมื่อมีงานเพิ่มขึ้นในชุมชน รายได้ของคนในชุมชนก็ดีขึ้น ส่งผลให้เศรษฐกิจภาพรวมของชุมชนดีขึ้นตามลำดับ และเป็นปัจจัยที่ทำให้ชุมชนเกิดศักยภาพในการช่วยเหลือพัฒนาบริการสาธารณะในชุมชนให้มีประสิทธิภาพมากขึ้น เช่น ชาวบ้านร่วมกันบริจาคเงินเพื่อสร้างสถานีอนามัย หรือการให้เงินช่วยเหลือแก่โรงเรียน ซึ่งมีผลต่อการพัฒนาคุณภาพชีวิตให้กับเด็กและเยาวชน ตลอดจนสมาชิกของชุมชนซึ่งเป็นพลังของชุมชนต่อไป ความสัมพันธ์ในลักษณะนี้จึงเป็นความสัมพันธ์ที่ส่งผลกระทบย้อนกลับไปมาซึ่งกันและกัน (Dialectic) ความเข้มแข็งในส่วนของคนในชุมชน และการผลิต จะส่งผลให้เกิดความเข้มแข็งในส่วนของการบริการสาธารณะ เมื่อการบริการสาธารณะเป็นไปได้และเอื้อประโยชน์ต่อชุมชนก็ส่งผลย้อนกลับสู่ประชาชนกลับไปกลับมาอย่างต่อเนื่อง

การเลือกกลยุทธในการพัฒนาของชุมชนหมู่บ้านแห่งนี้ แม้ว่าจะเกิดจากการเปิดรับเอาความรู้ข้อมูลข่าวสารจากภายนอกชุมชน ซึ่งทำให้ต้องมีการพึ่งพิงส่วนอื่นๆของสังคม เช่น การพึ่งพิงตลาด ความรู้และนวัตกรรมต่างๆ จากภายนอก แต่จากการปรับตัวเพื่อแก้ และเผชิญปัญหาโดยการรวมกลุ่มเช่น กลุ่มปลาดุก เป็นการแสดงให้เห็นถึง ความพยายามในการใช้พลังอำนาจของมนุษย์ในการจัดการ โดยมีความรู้ฐานคิดที่มีชุมชน หรือกลุ่มเป็นศูนย์กลาง ทำให้มีวิธีคิดที่มองชุมชน หรือ กลุ่มเป็นโครงสร้างหลัก และจัดการให้กลุ่ม หรือชุมชน สามารถอยู่ได้อย่างอิสระคือสามารถกำหนดทิศทางของตนเองได้ สามารถมีส่วนมีเสียงในการดำเนินภารกิจได้อย่างเท่าเทียมกับส่วนอื่น ๆ ของสังคม

บรรณานุกรม

ผาสุก พงษ์ไพจิตร และคริส เบเคอร์ 2540 .

เศรษฐกิจการเมืองไทยสมัยกรุงเทพฯ , กรุงเทพ : สำนักพิมพ์ตรัสวิน .

Havanon , Napaporn . 1986 .

Economic Development as Determinant of Rural-Urban Inequality and Urban Growth , The Case of Thailand , M.A. Thesis , Brown University .

Krongkael , Methi . 1975 .

The Income Redistributional Effects of Taxes and Public Expenditures in Thailand : An Intertemporal Study , Ph.D.Dissertation , Michigan State University .

Silcock , T.H. 1967 .

"The Rice Premium and Agricultural Diversification" in Silcock (editor) , **Thailand Social and Economic Studies in Development** , Durham , N.C. Duke University Press .

องค์ความรู้เรื่องความเข้มแข็งของชุมชน
: จากปรากฏการณ์สู่ทฤษฎีฐานราก

เอกสารหมายเลข 5

ความเข้มแข็งของชุมชนบนฐานเศรษฐกิจพอเพียง

โดย : ผศ.ดร.เพ็ญสิริ จีระเดชากุล / ผศ.ดร.สุรวุฒิ ปัดไธสง
พนารัช ปรีดาภรณ์ พรใจ ลี่ทองอิน

โครงการพัฒนาดัชนีความเข้มแข็งของชุมชน
ปริญญาเอกพัฒนศึกษาศาสตร์
บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ
โดยการสนับสนุนของ สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย

นำเรื่อง

ท่ามกลางการตระหนักถึงความผิดพลาดหลายๆด้าน อันเกิดจากกระบวนการพัฒนาที่ผ่านมา ที่อยู่ภายใต้แนวคิดการพัฒนาประเทศไปสู่ภาวะความทันสมัย (modernization) ของสังคมไทย โดยเฉพาะผลกระทบทางลบที่เกิดขึ้นต่อชุมชนชนบทไทย ไม่ว่าจะเป็นด้านศักยภาพในการพึ่งตนเอง การสืบทอดภูมิปัญญาท้องถิ่น หรือความสามารถในการจัดการทรัพยากรภายใต้อำนาจและสิทธิของชุมชนเอง ผลกระทบเหล่านี้ได้ทำให้กระแสความสนใจในบรรดาหมู่นักคิด นักวิชาการ และนักพัฒนา จำนวนมากมุ่งมาสู่การพัฒนาทางเลือกแบบอื่นๆ ที่ไม่จำเป็นต้องเป็นเรื่องของ "การพัฒนา" (alternatives to development) โดยเฉพาะแนวทางซึ่งเน้นที่การพลิกฟื้นความเข้มแข็งของชุมชนให้ "กลับคืน" ทั้งนี้ด้วยความจริงที่ว่าแต่เดิมนั้นชุมชนไทยมีความเข้มแข็งอยู่ในตัวเอง ความเข้มแข็งดังกล่าวเกิดจากลักษณะของสังคมชนบทไทยเอง ที่มีความผูกพันระหว่างกันสูง มีการนับญาติ มีความปรองดองและการพึ่งพาอาศัยกัน เป็นธรรมชาติของวิถีชีวิตมายาวนานนั่นเอง และแนวทางหนึ่งของการพลิกฟื้นความเข้มแข็งของชุมชน ซึ่งได้รับการกล่าวขานกันมากที่สุดในยุคนี้ ก็คือ การมีเศรษฐกิจแบบพอเพียง (sufficient economy)

"เศรษฐกิจพอเพียง" เป็นแนวคิดที่มีความหมายหรือมีนิยามที่ใช้ แตกต่างกันไปในหมู่นักคิด นักทฤษฎี และนักปฏิบัติทั้งหลาย ขึ้นอยู่กับมุมมองหลักของผู้ศึกษาแต่ละคน และบริบทของชุมชนที่มีความแตกต่าง ดังนั้นการมีความหมายที่หลากหลายนี้ จึงไม่น่าจะถูกมองว่าเป็นการขาดซึ่งความเป็นเอกภาพทางมโนทัศน์ หากแต่น่าจะเป็นหนทางที่ทำให้แนวคิดเศรษฐกิจพอเพียงสามารถนำมาใช้ในชุมชนที่มีบริบทไม่เหมือนกันได้ โดยไม่จำเป็นต้องมีการเปลี่ยนแปลงวิถีชีวิตแต่เดิมไปอย่างสิ้นเชิง และไม่จำเป็นอีกเช่นกันที่ทุกชุมชน จะต้องมีรูปแบบของความพอเพียงทางเศรษฐกิจเหมือนกันไปหมด

สำหรับเศรษฐกิจพอเพียง ในที่นี้ให้ความหมายกว้างๆว่าหมายถึง "ระบบเศรษฐกิจที่มีความพอเพียง (self-sufficient) ในการดำรงชีวิต โดยถือว่าความพอเพียงนี้เป็นเงื่อนไขพื้นฐานที่ทำให้คนไทยสามารถพึ่งตนเอง และดำเนินชีวิตไปได้อย่างมีศักดิ์ศรี ภายใต้อำนาจและความมีอิสระในการกำหนดชะตาชีวิตของตนเอง สามารถควบคุมและจัดการเพื่อให้ตนเองได้รับการสนองตอบต่อความต้องการต่างๆได้ และสามารถจัดการกับปัญหาต่างๆที่เกิดขึ้นได้ด้วยตนเอง"

ภายใต้แนวคิดเศรษฐกิจพอเพียง ต้องยอมรับว่าการที่จะทำให้คนในชุมชนใดๆ ปรับเปลี่ยนวิถีชีวิตให้เกิดความพอเพียงนั้น ไม่ใช่ทำได้โดยง่าย ภายใต้โลกทัศน์ของพวกเขาซึ่งได้หักเหออกห่างจากวิถีชีวิตแบบเก่ามาเนิ่นนาน ดังนั้นจึงมิอาจนำโลกทัศน์แห่งความพอเพียงที่ต้องการมาสวมแทนที่โลกทัศน์แบบเดิมที่มีอยู่ได้ทันที ชุมชนบ้านดินดำ (ชื่อสมมุติ) ซึ่งเป็นชุมชนที่มีการดำรงตนอยู่ ด้วยฐานของโลกทัศน์อันสัมพันธ์อยู่กับความพอเพียงของตัวเอง กล่าวได้ว่าเป็นความพอเพียงในตัวชุมชนเอง (self-sufficient) อย่างแท้จริงอันสืบทอดมาจากอดีต มิใช่เป็นความพอเพียงที่ถูกสร้างขึ้นในภายหลัง และยังเป็นความพอเพียงในวิถีชีวิตที่มีความยั่งยืน โดยแสดงออกได้ด้วยวิธีการจัดการกับปัญหาต่างๆเพื่อพยายามคงสภาพความพอเพียงเช่นนั้นไว้ จึงเป็นชุมชนที่ถูกหยิบยกมาศึกษาในที่นี้ ทั้งนี้มีวัตถุประสงค์

เพื่อวิเคราะห์ถึงเงื่อนไขของการเกิดขึ้น การดำรงอยู่ และการปรับตัวของชุมชน บนฐานของเศรษฐกิจพอเพียง ภายใต้พลวัตของสังคมไทยที่มีการเปลี่ยนแปลงไปสู่ทุนนิยม

การศึกษานี้มีคำถามการวิจัยอยู่ 3 ประการ ประการแรก ชุมชนในอดีตมีเศรษฐกิจพอเพียงในลักษณะใด อะไรคือเงื่อนไขที่ทำให้เกิดความพอเพียง ประการที่สอง ความพอเพียงของชุมชนถูกกระทบอย่างไร เมื่อรัฐมีนโยบายในการพัฒนาประเทศไปสู่ความทันสมัย และ ประการที่สาม ชุมชนมีกระบวนการในการต่อสู้และปรับตัวอย่างไร เพื่อความดำรงอยู่ของเศรษฐกิจพอเพียง

ในการตอบคำถามการวิจัยดังกล่าว การศึกษานี้ได้ใช้วิธีวิทยาของการสร้างทฤษฎีรากฐาน (ดูรายละเอียดของวิธีวิทยาที่ใช้ในการศึกษาได้ ในเอกสารการวิจัยหมายเลข 1) โดยศึกษาเรื่องราวความเป็นมาของชุมชน เพื่อชี้ให้เห็นโดยกระจ่างชัดว่าตัวชุมชนนั้นมีความเป็นพลวัต และภายใต้พลวัตของความเป็นชุมชนก็มีฐานคติที่รองรับการดำรงชีวิตในรูปแบบที่เป็นอยู่ เงื่อนไขที่ทำให้ชุมชนมีแรงขับเคลื่อนทางเศรษฐกิจแบบใดแบบหนึ่งนั้น ย่อมเกิดขึ้นตามประวัติศาสตร์ของชุมชนและปฏิสัมพันธ์ที่ชุมชนมีกับพลังนอกชุมชน การรู้สึกอาวรณ์ถึงอดีตอันงดงามจะเป็นการเสริมแรงที่สำคัญยิ่ง ต่อการปรับตัวในปัจจุบัน เพื่อคงความเป็นชุมชนของตนต่อไป ทั้งในปัจจุบันและอนาคต

ด้วยการใช้วิธีวิทยาของการสร้างทฤษฎีรากฐาน การศึกษาปรากฏการณ์ทางสังคมในด้านต่างๆ ทำโดยการสัมภาษณ์ระดับลึก และการสัมภาษณ์เป็นกลุ่ม ซึ่งเป็นการพูดคุยกันกับผู้ให้สัมภาษณ์ในเรื่องที่เกี่ยวข้อง ตามประสบการณ์และความทรงจำของผู้ให้สัมภาษณ์ มีการเตรียมคำถามในระดับกว้างๆ ตามวัตถุประสงค์และคำถามในการวิจัย (คำถามในระดับกว้าง ดูได้ในเอกสารการวิจัยหมายเลข 1) ซึ่งพยายามให้มีการกระจายตัวในผู้ให้สัมภาษณ์หรือผู้ให้ข้อมูลหลัก เพื่อให้ได้ข้อมูลในหลายๆด้าน โดยมีการสำรวจพื้นที่ศึกษาในเบื้องต้นก่อนที่จะทำการสัมภาษณ์ เพื่อให้สามารถกำหนดผู้ให้ข้อมูลหลักที่ต้องการ และสามารถเตรียมคำถามได้รัดกุมขึ้น หลังจากนั้นจึงเข้าสู่สนามครั้งแรก และมีการเก็บข้อมูลครั้งที่สอง เพื่อเสริมข้อมูลบางส่วนที่ขาดหายไปจากการถามครั้งแรก ทั้งนี้ได้เข้าสนามในช่วงปลายปี 2542 ตารางข้างล่างนี้ แสดงรายละเอียดของผู้ให้ข้อมูลหลักทั้งหมด จำนวน 21 คน และการสนทนากลุ่ม 2 ครั้ง

ตารางผู้ให้ข้อมูลหลัก

คนที่	สถานภาพทางสังคม	เพศ	อายุ
1	เจ้าหน้าที่องค์กรพัฒนาเอกชน (อาศัยอยู่ในชุมชน)	ชาย	35
2	ผู้ใหญ่บ้านดินดำ	ชาย	42
3	ผู้ช่วยผู้ใหญ่บ้านดินดำ	ชาย	41
4	ครูโรงเรียนบ้านดินดำ	ชาย	55
5	ครูโรงเรียนบ้านดินดำ	ชาย	44
6	ครูรับจ้างสอน โรงเรียนบ้านดินดำ	หญิง	24

ตารางผู้ให้ข้อมูลหลัก (ต่อ)

คนที่	สถานภาพทางสังคม	เพศ	อายุ
7	ผู้ปกครองนักเรียน โรงเรียนบ้านดินดำ	ชาย	35
8	รองประธานกรรมการป่าชุมชน	ชาย	30
9	กรรมการกลุ่มเกษตรยั่งยืน และกรรมการป่าชุมชน	ชาย	24
10	ประธานกลุ่มทอผ้า	หญิง	28
11	หัวหน้ากลุ่มทอผ้า	หญิง	22
12	กรรมการกลุ่มทอผ้า ฝ่ายเก็บเงิน	หญิง	30
13	ผู้สูงอายุ	ชาย	75
14	หมอพื้นบ้าน	ชาย	35
15	เจ้าของร้านขายของชำ	หญิง	39
16	ล่าสัตว์ รับจ้าง ทำไร่ (เขยคนไทย)	ชาย	44
17	ชาวบ้านธรรมดา	หญิง	33
18	ชาวบ้านแต่งงานกับชาวไทย	หญิง	24
19	ชาวบ้านธรรมดา	ชาย	40
20	ชาวบ้านธรรมดา	ชาย	43
21	นักเรียน โรงเรียนบ้านดินดำ	หญิง	16
	สนทนากลุ่ม - กลุ่มอนุรักษ์ป่าชุมชน		
	สนทนากลุ่ม - หมอตำแยและชาวบ้าน		

ความเป็นมาและบริบทของชุมชน

บ้านดินดำเป็นหมู่บ้านเล็กๆอยู่ในจังหวัดสุพรรณบุรี ชาวบ้านส่วนใหญ่เป็นชาวไทยเชื้อสายกะเหรี่ยง ชนชาติย่อยกระเหรี่ยงโป (Pwo Karen) มาแต่ดั้งเดิม เล่ากันว่าชาวกะเหรี่ยงบริเวณภาคตะวันตกของประเทศไทยซึ่งเป็นกะเหรี่ยงโป (โพล่วง หรือ เผล่อว) มีบรรพบุรุษตั้งถิ่นฐานอยู่ที่เมือง กอ อ่อง เมืองขวยกะบ่อง และเมืองทวาย ในประเทศพม่า เมื่อหลายร้อยปีก่อน โดยอาศัยอยู่กับมอญในดินแดนของพม่าตอนล่าง ด้านตะวันตกของแม่น้ำสาละวิน เมื่อถูกทหารพม่ารุกรานจึงอพยพลี้ภัยเข้ามาอยู่ในประเทศไทยราวปี 2318 (ปิ่นแก้ว เหลืองอร่ามศรี , 2539 : 46)

ชาวกะเหรียงโป มีประวัติการตั้งถิ่นฐานในประเทศไทยมายาวนาน ในพื้นที่ 3 อำเภอ จาก 3 จังหวัด คือ ในจังหวัดกาญจนบุรี จังหวัดสุพรรณบุรี และจังหวัดอุทัยธานี สำหรับที่สุพรรณบุรีนั้นเป็นพื้นที่ที่มีชาวไทยจากพื้นราบอพยพเข้ามาอาศัยอยู่ร่วมกับชุมชนกะเหรี่ยงด้วย โดยแยกเป็นหมู่บ้านที่มีชาวกะเหรี่ยงอาศัยอยู่ 5 หมู่บ้าน ซึ่งบ้านดินดำก็เป็นหมู่บ้านหนึ่งในห้าหมู่บ้านนั้น

บ้านดินดำตั้งอยู่ในพื้นที่ป่าสงวนแห่งชาติองค์พระ-เขาพุระกำ-เขาถ้วยพลู และมีพื้นที่ทำกินบางส่วนอยู่ในเขตอุทยานแห่งชาติเขาพุเตย ซึ่งประกาศเมื่อเดือนกันยายน พ.ศ. 2541 บริเวณที่ตั้งหมู่บ้านเป็นแอ่งที่ราบระหว่างหุบเขา มีลำห้วยที่เรียกกันในภาษากะเหรี่ยงว่า "ที่งคองทา" ซึ่งมีความหมายถึง บ้านห้วยต้นกุ่ม เพราะมีต้นกุ่มน้ำขึ้นอยู่สองฟากฝั่งที่ลำห้วยไหลผ่าน และเป็นจุดที่เป็นบ่อน้ำขึ้นอยู่กลางหมู่บ้าน ป่าสงวนแห่งชาติองค์พระฯ ซึ่งเคยเป็นบริเวณพื้นที่ทำมาหากินของชาวบ้านดินดำมีพื้นที่กว้างใหญ่ถึงสี่แสนกว่าไร่ ป่าผืนนี้เป็นป่าผืนเดียวกับเขตรักษาพันธุ์สัตว์ป่าห้วยขาแข้ง ทุ่งใหญ่นเรศวร ตลอดจนป่าอื่นๆ ที่ประกอบกันเป็นผืนป่าตะวันตกที่มีพื้นที่มากที่สุดในประเทศไทยในปัจจุบัน สภาพโดยรวมของป่าสงวนแห่งชาติองค์พระฯ แต่เดิมมีพืชพรรณธรรมชาติเป็นป่าเบญจพรรณ สลับกับป่าดิบแล้ง และป่าไผ่ ในบริเวณบ้านห้วยหินดำจึงมีพืชพรรณหลักของป่า ได้แก่ มะค่าโมง ประดู่ ชิงชัน ตะเคียน เปล้าใหญ่ เปล้าเลือด แคป่า กุ่มน้ำ สวอง ฉนวน แดง มะเดื่อ ไทร เป็นต้น

ในราวปี พ.ศ. 2518 มีถนนสายเล็กๆ ตัดผ่านหมู่บ้าน จากงบประมาณเงินผันของรัฐบาล ถนนเป็นปัจจัยสำคัญที่เชื่อมชุมชนเข้ากับโลกภายนอก ช่วงปี พ.ศ. 2519-2524 พื้นที่บริเวณนี้จัดเป็นพื้นที่สีชมพู เพราะเป็นที่หลบซ่อนของขบวนการนักศึกษา และเขตแทรกซึมของพรรคคอมมิวนิสต์แห่งประเทศไทย โรงเรียนในหมู่บ้าน คือโรงเรียนบ้านดินดำ เป็นโรงเรียนประถมศึกษาสังกัดคณะกรรมการประถมศึกษาแห่งชาติ ตั้งขึ้นในช่วงปี พ.ศ. 2522-2523 ตามนโยบายขยายการศึกษาภาคบังคับ และสร้างสำนึกแห่งความเป็นไทยและชาตินิยม โดยเปิดสอนในระดับประถมศึกษา และเพิ่มระดับอนุบาลขึ้นมาในระยะหลัง ปัจจุบันมีนักเรียนที่เป็นเด็กกะเหรี่ยง และเด็กพื้นราบที่ขึ้นมาอาศัยภายหลัง เรียนร่วมกัน จำนวน 135 คน มีครู 7 คน ก่อนที่จะมีโรงเรียนนี้ โรงเรียนเก่าของชุมชนเป็นโรงเรียนศูนย์พัฒนาและสงเคราะห์ชาวเขา สังกัดกรมประชาสงเคราะห์ ที่ปลูกสร้างขึ้นมาในลักษณะของอาคารเรียนชั่วคราว มี นโยบายเพื่อที่จะทำให้เกิดการผสมกลมกลืนทางวัฒนธรรม (assimilation) จึงมีการเรียนการสอนที่ยึดตามหลักสูตรจากส่วนกลางแบบคนไทยพื้นราบเรียนกัน แม้ว่าในช่วงแรกนั้นจะมีแต่เด็กกะเหรี่ยงเท่านั้นที่เรียนอยู่ก่อนหน้าที่จะมีโรงเรียนในหมู่บ้านเด็กที่ผู้ปกครองต้องการให้เรียนจึงต้องไปอาศัยอยู่กับญาตินอกหมู่บ้านเพื่อเข้าโรงเรียนที่นั่น ซึ่งหากเดินเท้าต้องใช้เวลาเป็นวันๆ หรือไม่เด็กชายก็สามารถเรียนรู้ได้จากวัดด้วยการบวชเป็นเณร ซึ่งมีการสอนหนังสือเป็นภาษากะเหรี่ยงไม่ใช่ภาษาไทย เมื่อมีระบบโรงเรียนเข้ามาได้ทำให้กระบวนการเรียนรู้ของเด็กๆในชุมชนเปลี่ยนแปลงไป และมีผลทางลบต่อการเรียนรู้ของชุมชนที่จะคงความเป็นอยู่แบบดั้งเดิมของตนเอาไว้

ชาวบ้านเกือบทั้งหมดในหมู่บ้านนับถือพุทธศาสนา ที่นับถือศาสนาคริสต์มีอยู่เพียง 6-7 คนเท่านั้น ในปัจจุบัน ศาสนาคริสต์เพิ่งเข้ามาในระยะหลังนี้เอง จากการที่ต่างประเทศ เช่น ออสเตรเลีย แคนาดา ให้ทุนแก่หมู่บ้านเพื่อดำเนินการโครงการพัฒนาต่างๆ สำนักสงฆ์บ้านดินดำซึ่งถือกันว่าเป็นวัดประจำหมู่บ้านอยู่ไม่ไกลนัก มีพระและเณรจำวัดอยู่ไม่มาก ชาวบ้านจะไปวัดกันทุกวันพระ โดยที่วัดจะจัดกิจกรรมตามประเพณีทางพุทธศาสนา เช่น เข้าพรรษา ทอดผ้าป่า ทอดกฐิน ชาวบ้านจึงมีสำนักสงฆ์แห่งนี้เป็นสถานที่พบปะและทำกิจกรรมร่วมกันทางศาสนา

อาชีพหลักของประชากรคือการทำไร่ ทั้งไร่หมุนเวียนและไร่ข้าวโพด มีการเก็บของป่า และมีการ

รับจ้างบ้างภายในชุมชนและชุมชนใกล้เคียง ซึ่งส่วนใหญ่จะเป็นการรับจ้างถางหญ้า รับจ้างปลูกและหักข้าวโพด บ้างก็รับจ้างเป็นช่างไม้ ช่างทาสี ที่สถานีบำรุงพันธุ์สัตว์จังหวัดสุพรรณบุรี อาชีพอื่นๆที่มีอยู่บ้างก็เป็นพวกการค้าขายเล็กน้อย เช่น ขายของชำ เป็นลูกจ้างป่าไม้ในหน่วยงานป่าไม้ใกล้เคียง และการรับจ้างนอกชุมชนที่ในเมือง และต่างจังหวัด รวมถึงกรุงเทพฯ

เดิมในหมู่บ้านมีเฉพาะคนกะเหรี่ยง จนกระทั่งในปี 2528-9 ได้มีการตัดถนนลูกรังเพื่อความมั่นคงเข้ามา เนื่องจากพื้นที่บริเวณนี้เคยเป็นพื้นที่สีชมพูดังที่กล่าวแล้ว การตัดถนนมีส่วนอย่างมากที่ทำให้คนจากภายนอกเข้ามาอยู่อาศัยบริเวณรอบๆหมู่บ้านเป็นจำนวนมาก คนไทยจากพื้นราบที่ขึ้นมานั้นส่วนใหญ่เป็นคนอีสาน และเมื่อทางการได้จัดตั้งหมู่บ้านอย่างเป็นทางการ ก็ได้รวมเอากลุ่มบ้านที่มีคนไทยอาศัยอยู่เข้าเป็นเขตการปกครองเดียวกัน ดังนั้นบ้านดินดำจึงประกอบไปด้วยประชากรทั้งที่เป็นชาวกะเหรี่ยงและชาวไทยพื้นราบ ในปัจจุบันมีคนไทยประมาณ 50 หลังคาเรือน จากจำนวนทั้งสิ้นประมาณ 117 หลังคาเรือน คนกะเหรี่ยงและคนไทยรู้จักกันดีแต่ไม่สนิทกัน เนื่องจากมีประเพณีวัฒนธรรมที่ต่างกัน ทั้งสองพวกตั้งบ้านเรือนแยกส่วนออกจากกัน ส่วนของคนพื้นราบซึ่งเข้ามาอยู่ภายหลังมีถนนลาดยาง ในขณะที่ส่วนของคนกะเหรี่ยงซึ่งอยู่กันมาแต่เดิมเป็นถนนดินซึ่งฤดูฝนจะเฉอะแฉะเป็นหลุมเป็นบ่อ ในหมู่ของชาวกะเหรี่ยงมีความผูกพันระหว่างกันสูงมาก เนื่องจากพวกเขารู้สึกว่าเป็นพวกเดียวกัน มีความเป็นชาติพันธุ์เดียวกัน อยู่ร่วมกันและทำกิจกรรมร่วมกันมาเนิ่นนาน และมีความแตกต่างจากกลุ่มของคนไทย ดังนั้นนอกเหนือจากชาวกะเหรี่ยงด้วยกันแล้วชาวบ้านจะถือว่าคนอื่นๆนั้นก็คือคนนอกชุมชน ซึ่งชาวบ้านเรียกกันว่า "คนนอกหมู่บ้าน" คำว่า "หมู่บ้าน" สำหรับพวกเขา จึงมีความหมายเพียงชุมชนของชาวกะเหรี่ยงเท่านั้น อย่างไรก็ตามในระยะหลังนี้ได้มีการแต่งงานข้ามเผ่าพันธุ์ ซึ่งมักจะเป็นการแต่งงานระหว่างผู้หญิงกะเหรี่ยงกับผู้ชายไทย ตามธรรมเนียมกะเหรี่ยงนั้นเมื่อมีการแต่งงาน ฝ่ายชายจะแต่งเข้าบ้านฝ่ายหญิง ดังนั้นผู้ชายไทยเมื่อแต่งงานกับผู้หญิงกะเหรี่ยงก็จะได้รับการยอมรับให้เป็น "พวกเดียวกัน" และสามารถทำกิจกรรมต่างๆ รวมถึงกิจกรรมทางประเพณีร่วมกันกับชาวกะเหรี่ยงได้ "ชุมชนบ้านดินดำ" ในที่นี้จึงหมายถึงชุมชนของชาวกะเหรี่ยงในนัยยะดังกล่าวข้างต้นนี้ แต่กระนั้นก็ตาม ผลจากการกระทำใดๆของชาวบ้านในหมู่บ้านที่เป็นชาวไทย ก็ย่อมส่งผลต่อความเป็นชุมชนของชาวกะเหรี่ยงได้ด้วยเช่นกัน ดังนั้นการวิเคราะห์ศึกษาชุมชนบ้านดินดำในที่นี้จึงไม่อาจกระทำ โดยการแบ่งแยกชาวบ้าน 2 กลุ่มนี้ ออกจากกันอย่างเด็ดขาดได้

สิ่งที่สำคัญยิ่งและเป็นพื้นฐานของการทำมาหากินของชุมชนปัจจุบัน เป็นเรื่องของการจัดระบบที่ดินภายใต้การผลิตแบบใหม่ที่เกิดขึ้น เพราะเมื่อมีประชากรเพิ่มมากขึ้น และที่ดินซึ่งชุมชนเคยใช้ทำมาหากินมาแต่เดิม บางส่วนถูกประกาศเป็นเขตป่าสงวน จึงทำให้ที่ดินมีจำกัดลงอย่างมากเมื่อเทียบกับในอดีต ก็จำเป็นที่จะต้องมีการจัดการในเรื่องการใช้ที่ดินใหม่ โดยพื้นฐานของการใช้ที่ดินก็อาจจัดแบ่งที่ดินของชุมชนออกเป็นที่ดินทำกินและที่ดินบริเวณบ้าน ในส่วนของที่ดินทำกินนั้นยังแบ่งออกเป็น 2 ประเภท คือ "ที่ดินสำหรับทำไร่ (ไร่หมุนเวียน)" และ "ที่ป่าไถ" ที่ดินสำหรับการทำไร่นั้น เป็นที่ดินที่ใครเลือกจะทำกันตรงไหนก็ได้ และเป็นที่ส่วนรวมใช้สำหรับทำกินเท่านั้น ไม่สามารถซื้อขายกันได้เพราะไม่มีกรรมสิทธิ์เป็นเจ้าของ (ในปัจจุบันนี้มีข้อห้ามจากทางการไม่ให้บุกเบิกที่ทำกินใหม่แล้ว) ที่ดินประเภทนี้

ใช้สำหรับปลูกข้าวและพืชไร่อื่นๆเพื่อการบริโภคเป็นหลัก และไม่มีการปลูกผลไม้หรือพืชยืนต้น ครอบครัวหนึ่งๆจะครอบครองที่ดินประเภทนี้ ประมาณ 3-4 แปลง (คำว่าครอบครองในระยะแรกนั้น หมายถึงการเป็นผู้บุกเบิกก่อน และเป็นที่ยอมรับว่าเป็นที่ทำกินของครอบครัวนั้น) ลักษณะของที่ดินจะเป็นที่เนินเขา รถไถไม่ได้ โดยปกติชาวบ้านจะทำไร่ในที่ดินเดิมซ้ำไม่เกิน 2 ปี แล้วปล่อยให้ทิ้งว่างไว้ 3-4 ปี เมื่อปัจจุบันมีจำนวนประชากรเพิ่มขึ้นในขณะที่ดินก็เหลือน้อยลง แม้จะรู้ว่าที่ดินนั้นเป็นของใคร คนอื่นก็สามารถมาขอทำได้โดยไม่มีการว่ากล่าวกัน เพียงแต่ไม่ให้มีการปลูกไม้ยืนต้นเท่านั้น สำหรับที่ดินทำกินอีกประเภทหนึ่งคือ "ที่ป่าไถ" นั้น จะเป็นที่ราบที่จับจองกันมา เป็นที่เฉพาะของครอบครัว (เริ่มมาจากชาวพื้นราบขึ้นมาจับจองก่อน เพื่อทำไร่ข้าวโพด) ที่ดินประเภทนี้ใช้สำหรับการปลูกข้าวโพดแป้งคือข้าวโพดเลี้ยงสัตว์ เพื่อขาย และมีการปลูกซ้ำทุกๆปี ปัจจุบันได้มีการซื้อขายที่ดินประเภทนี้กันบ้างแล้ว ชาวบ้านหลายครอบครัวที่ไม่ได้จับจองที่ดินประเภทนี้ไว้ หรือถูกแย่งที่ไปเมื่อคนไทยขึ้นมาจับจอง ก็จะไม่มีที่ดินประเภทนี้อยู่ในครอบครอง

ที่ดินสำหรับปลูกบ้าน เป็นที่ดินเฉพาะของครอบครัว สามารถปลูกพืชผักเล็กๆน้อยๆและปลูกพืชยืนต้นได้ เมื่อลูกสาวแต่งงานก็อาจอยู่รวมในบ้านเดียวกันกับพ่อแม่เหมือนเดิมได้ แต่แยกการทำมาหากินและแยกอาหารกัน (แยกครัว) เพื่อจะได้ไม่มีปัญหาระหว่างพ่อตาแม่ยายกับลูกเขย (ประเพณีของชาวกะเหรี่ยง ภายหลังการแต่งงานฝ่ายชายจะย้ายเข้าไปอยู่กับครอบครัวฝ่ายหญิง หรือที่เรียกกันว่า เป็นการจัดที่อยู่อาศัยแบบมาตุพงศ์ - matrilocal residence) หรือหากไม่อยู่รวมกับพ่อแม่ฝ่ายหญิงในบ้านเดียวกัน ก็อาจปลูกบ้านแยกครอบครัวอยู่ต่างหากภายในบริเวณบ้านเดิม ซึ่งในปัจจุบันจำนวนประชากรที่เพิ่มขึ้น ทำให้เกิดปัญหาที่ดินสำหรับปลูกบ้านเหลือน้อยลงไปมาก

ชุมชนภายใต้เศรษฐกิจแบบพอเพียงในอดีต

ในอดีตชุมชนกะเหรี่ยงบ้านดินดำอาศัยอยู่ในพื้นที่ป่าที่มีความอุดมสมบูรณ์ สภาพรอบหมู่บ้านดินดำจึงเป็นป่าที่เพียบพร้อมไปด้วยต้นไม้และสัตว์ป่านานาชนิด ต้นไม้ไม่เพียงขึ้นอยู่อย่างหนาทึบ ร่มครึ้ม จนแสงแดดส่องไม่ถึงพื้นดินเมื่อเดินเข้าไปลึกๆ เท่านั้น แต่ยังเป็นต้นไม้ขนาดใหญ่ เช่น ต้นมะค่าขนาด 2-3 คนโอบไม่รอบ ต้นไม้ใหญ่ที่มีขนาดคน 10 คน นั่งล้อมวงได้ มีให้เห็นทั่วไปในป่า ต้นไม้ใหญ่ๆชาวบ้านไม่เคยตัดเอามาใช้ เพราะมีความเชื่อดั้งเดิมว่าจะไม่ตัดต้นไม้ใหญ่ เพราะเสมือนตัดชีวิตตนเองให้สั้นลง ประกอบกับไม่มีเครื่องมือที่จะตัดได้ สัตว์ป่ามีมากมายหลากชนิดเช่น ช้างป่า เสือโคร่ง เก้ง นกเงือก ชะนี ค่าง สมเสร็จ ฯลฯ สาเหตุที่ทำให้สภาพป่ารอบหมู่บ้านคงความอุดมสมบูรณ์มาได้เป็นเวลายาวนานนับตั้งแต่คนรุ่นแรกอพยพมาตั้งถิ่นฐานเมื่อประมาณ 200 ปีที่ผ่านมานั้น เนื่องจากระบบการเกษตรของชุมชนเป็นระบบการเกษตรที่สอดคล้องกับวิถีชีวิต วัฒนธรรม และประเพณี ซึ่งมีความสัมพันธ์และพึ่งพาอยู่กับธรรมชาติ

เมื่อเป็นเช่นนี้ บ้านดินดำจึงมีการพึ่งพิงภายนอกน้อยมาก ความสัมพันธ์กับเศรษฐกิจภายนอกจะเป็นลักษณะของการแลกเปลี่ยนสิ่งของที่จำเป็น ซึ่งไม่สามารถผลิตได้เองในชุมชนเท่านั้น ชาวบ้านมีวิถีชีวิตแบบพออยู่พอกิน พึ่งพาธรรมชาติได้อย่างสมดุล และมีความเข้าใจในระบบนิเวศเป็นอย่างดี มี

ความเป็นอยู่ที่เรียบง่าย สมถะ ไม่สะสม การที่ใช้ชีวิตอยู่ท่ามกลางธรรมชาติป่า ทำให้ชาวบ้านมีการสังเกตและเรียนรู้จากธรรมชาติที่อยู่รอบตัวเพื่อความอยู่รอด และมีการสั่งสมประสบการณ์ ความรู้ จากบรรพบุรุษ ถ่ายทอดสืบกันมาจนกลายเป็นวิถีชีวิต ประเพณี และวัฒนธรรมของตน

ชาวบ้านดำรงชีพอยู่ด้วยการทำไร่หมุนเวียน ปลูกข้าวไร่ตลอดจนพืชผักนานาชนิด ไว้เพื่อการบริโภคในครัวเรือน เป็นการผลิตเพื่อการยังชีพแบบดั้งเดิม ด้วยระบบการปลูกพืชแบบหมุนเวียนที่มีการทำไร่ในพื้นที่ป่าหลายแปลงรอบๆชุมชน และมีการปล่อยให้ป่ามีการฟื้นตัวเองตามธรรมชาติ ก่อนที่จะเวียนกลับมาทำซ้ำในที่ผืนเดิมอีก ทำให้ชุมชนกะเหรี่ยงสามารถตั้งหลักแหล่งอยู่ได้อย่างถาวรโดยไม่ต้องเคลื่อนย้ายชุมชนไปที่อื่น ระบบการปลูกพืชหมุนเวียนแบบนี้ยังคงอยู่แม้ในปัจจุบัน หากแต่รอบระยะเวลาของการหมุนเวียนลดน้อยลงไป ตามการหมดไปของที่ดินทำกินที่ถูกจัดแบ่งเป็นพื้นที่เขตป่าสงวน การเปิดสัมปทานป่า และการเกิดขึ้นของระบบการถือครองที่ดิน นอกจากนี้แล้วชาวบ้านยังชีพอยู่ด้วยการหาของป่า และล่าสัตว์ จากป่ารอบๆชุมชน

เกือบทุกครอบครัวไม่เคยมีรายได้ในแต่ละปี แต่ชีวิตก็มีความสุข มีอาหารการกินที่เพียงพอ ในน้ำมีปลา ในไร่มีข้าวและพืชผักต่างๆ ในป่ามีของป่าและเนื้อสัตว์นานาชนิด ให้หามาบริโภคได้ตลอดปี ภายในชุมชนทุกบ้านจะทำกันพอกิน และทำมาหากินในลักษณะเดียวกัน ด้วยความเป็นอยู่แบบพอยังชีพ ทำให้การแลกเปลี่ยนกันในชุมชนมีจำกัด ที่มีอยู่บ้าง ก็เช่น การแลกเปลี่ยนพันธุ์ข้าว การแลกเปลี่ยนแรงงาน หากแต่ส่วนใหญ่แล้วชีวิตประจำวันจะดำรงอยู่ด้วยการแบ่งปันกัน ทำให้มีความมั่นคงในเรื่องของการพอกินในชุมชนอย่างยิ่ง ชาวบ้านจึงมีความพอเพียงในตัวเองสูงมาก สามารถผลิตอาหารและเครื่องนุ่งห่มได้เอง และหากินจากธรรมชาติ ในกรณีที่คนในชุมชนเกิดปัญหาในเรื่องการผลิต ไม่มีพอกินก็ช่วยเหลือกัน โดยผู้ไม่มีก็สามารถแก้ไขได้ด้วยการขอปันข้าวจากเพื่อนบ้าน เพื่อนบ้านจะแบ่งข้าวให้กิน ถ้ามาขอ "ก็ให้แก้ขัดไปก่อน...ถ้าเขามาขอเราถึงที่ เหลือน้อยก็ต้องให้เขาไปก่อน...ชาวกะเหรี่ยง นะผมว่าเป็นแบบนี้แหละ" และอาจจะเป็นการให้ยืมไปก่อน หรือเอาของป่ามาแลกข้าวไปบริโภค ก็ทำกันได้ เมื่อยามเจ็บไข้ได้ป่วย ชาวบ้านจะช่วยเหลือกันโดยอาศัยสมุนไพรที่หาได้จากป่า ความสุขในลักษณะนี้อธิบายได้ดังประโยคที่ว่า "ชีวิตแต่ก่อนถ้าคิดลึกๆก็จะสุขกว่า ไม่ต้องดิ้นรนอะไรมาก ถึงไม่มีตังค์ก็อยู่ได้"

ระบบความเชื่อและโลกทัศน์

ชุมชนกะเหรี่ยงมีระบบความเชื่อและโลกทัศน์ ที่ยึดมั่นอยู่กับเรื่องของความสัมพันธ์ซึ่งเชื่อมโยงซึ่งกันและกัน ระหว่าง มนุษย์ด้วยกัน และมนุษย์กับธรรมชาติ ทำให้สามารถดำรงอยู่ด้วยการแบ่งปันกัน ไม่รบกวนและเบียดเบียนเพื่อนบ้าน และธรรมชาติ "ภาวะการไม่ครอบครองธรรมชาติ" เป็นมโนทัศน์อันยิ่งใหญ่ของชาวกะเหรี่ยง ด้วยมโนทัศน์เช่นนี้ทำให้ชาวกะเหรี่ยงไม่ขูดรีดทรัพยากรธรรมชาติ ดังเช่นที่คนในยุคทุนนิยมกระทำกัน เพราะชาวกะเหรี่ยงตระหนักว่าธรรมชาติเป็นทุนของชีวิต ดังนั้นการดำรงอยู่ของธรรมชาติที่สมดุล คือการดำรงอยู่ของชีวิตที่สมดุลด้วย

นอกเหนือจากนี้ชาวบ้านยังมีความเชื่อในสิ่งเหนือธรรมชาติ ธรรมชาติกำเนิดและถูกกำหนดขึ้นโดยสิ่งศักดิ์สิทธ์ มนุษย์เป็นเพียงผู้เข้ามาขอทำประโยชน์จากธรรมชาติเท่านั้น ดังนั้นการกระทำการใดๆ

อันเกี่ยวข้องกับธรรมชาติ มนุษย์จึงต้องแสดงความเคารพด้วยกายกรรมหรือพิธีกรรมเพื่อขออนุญาตจากสิ่งศักดิ์สิทธิ์ก่อน ซึ่งจะเห็นถึงความจริงนี้ได้จาก วัฏจักรแห่งการดำรงชีวิตในรอบปีของชาวบ้าน

โลกทัศน์ของชาวบ้านที่มีต่อธรรมชาติและสิ่งเหนือธรรมชาติ เห็นได้ดังตัวอย่างของทัศนะที่ว่ามนุษย์และต้นไม้นั้นมีความผูกพันกัน ต้นไม้มีสิ่งศักดิ์สิทธิ์สิงสถิตอยู่และทำหน้าที่ดูแลขวัญและวิญญาณของมนุษย์ เมื่อมีเด็กเกิดใหม่ในหมู่บ้านจะมีการนำเอาสายรกของเด็กใส่ในกระบอกไม้ไผ่แล้วแขวนไว้กับต้นไม้ใหญ่ใกล้บ้าน เมื่อเป็นเช่นนี้ขวัญและวิญญาณของเด็กก็จะอยู่กับต้นไม้นั้น จึงไม่มีใครคิดจะตัดหรือทำลายต้นไม้ดังกล่าว เนื่องจากกลัวว่าเด็กจะเจ็บป่วยและมีเคราะห์ร้าย ชาวบ้านมีความเชื่อว่าธรรมชาติรอบตัวมีสิ่งศักดิ์คุ้มครองอยู่ทั้งสิ้น ไม่ว่าจะเป็น ต้นไม้ ผืนแผ่นดิน ผืนน้ำ ผืนป่า เมื่อมนุษย์อยู่ใต้สิ่งศักดิ์สิทธ์ ดังนั้นจึงอยู่ใต้ธรรมชาติ

ชาวกะเหรี่ยงมีโลกทัศน์เกี่ยวกับป่าว่า "ป่าคือชีวิต" เพราะความเป็นอยู่และการทำมาหากินขึ้นอยู่กับสภาพของป่าเป็นสำคัญ ชาวบ้านจึงมีกฎเกณฑ์และความเชื่อหลายอย่างที่ทำให้พวกเขาสามารถใช้เพื่อควบคุมการดำรงชีวิตของตนให้อยู่ร่วมกับป่าได้ และได้ให้นัยยะถึงความเป็นนักอนุรักษ์ป่าและทรัพยากรธรรมชาติของพวกเขา เช่น ความเชื่อที่ว่าพื้นที่อันกว้างใหญ่ไพศาลในเขตรักษาพันธุ์สัตว์ป่า ทุ่งใหญ่นเรศวรในปัจจุบันเป็นดินแดนอันศักดิ์สิทธิ์ ผู้ที่จะอยู่รอดอย่างปลอดภัยในพื้นที่นี้ได้ต้องเป็นคนที่ใจสะอาด มีศีลธรรม ซึ่งย่อมเป็นไปได้หากชาวกะเหรี่ยงยังคงรักษาประเพณีและวัฒนธรรมเอาไว้ กฎเกณฑ์และความเชื่อเหล่านี้ถูกถ่ายทอดมารุ่นต่อรุ่น ด้วยเหตุนี้เองทำให้ชาวบ้านในชุมชนกะเหรี่ยงบ้านดินดำสามารถดำรงชีวิตอยู่โดยสงบสุขและสมดุลร่วมกับป่าได้อย่างมั่นคงและยืนยาว

แม้ว่าชุมชนกะเหรี่ยงจะมีความเชื่อในสิ่งศักดิ์สิทธิ์ที่คุ้มครองเหนือวิถีการดำรงชีวิต หากแต่วิถีของความเป็นกะเหรี่ยงก็อยู่ที่การมีศีลธรรมตามสาระสำคัญทางพระพุทธศาสนา ซึ่งมาจากประวัติศาสตร์ของการต่อสู้อันยาวนาน เพื่อการเป็นชนชาติที่มีศาสนา เนื่องจากชาวกะเหรี่ยงในอดีตนั้นถูกกีดกันจากพม่าไม่ให้บวชในพุทธศาสนา ผู้นำของชาวกะเหรี่ยงที่เป็นฤาษีหรือเจ้าวัดจึงเกิดขึ้นในฐานะศูนย์รวมแห่งวัฒนธรรมและความเคารพนับถือ ความเป็นพุทธของกะเหรี่ยงจึงมีที่มาทางประวัติศาสตร์ที่แตกต่างจากทั่วไป ดังนั้นเมื่อมีโอกาสจากการเข้ามาตั้งถิ่นฐานในประเทศไทย ชาวกะเหรี่ยงจึงนำเอาความเชื่อในคำสอนตามประเพณีวัฒนธรรมดั้งเดิมที่มีการถ่ายทอดโดยเจ้าวัด ผนวกเข้ากับหลักธรรมของพุทธศาสนาได้อย่างสอดคล้อง ด้วยเหตุนี้เอง ชาวกะเหรี่ยงจึงมีความเคร่งครัดตามคำสอนแบบดั้งเดิมและมีหลักคิดตามทางสายกลางของพุทธศาสนา ทำให้พวกเขามีชีวิตที่ สมถะ ไม่โลภ ถ่อมตน รักความสงบ เอื้อเฟื้อแบ่งปัน และเคารพต่อธรรมชาติ

เมื่อมองโดยภาพรวมในความเชื่อและโลกทัศน์ของชุมชนแล้ว สิ่งที่เกิดขึ้นก็คือ ชุมชนมีพลังในการดำรงชีวิตที่สมดุลและสอดคล้องกับธรรมชาติ โดยการตระหนักถึงความสัมพันธ์เชื่อมโยงกันระหว่างสรรพสิ่ง ระหว่างมนุษย์กับมนุษย์ ระหว่างมนุษย์กับธรรมชาติ และระหว่างมนุษย์กับสิ่งเหนือธรรมชาติ ซึ่งถือได้ว่าเป็นความเชื่อและโลกทัศน์ ที่มีมิติการมองเป็นแบบ "องค์รวม" (holistic) นั่นเอง

การทำมาหากิน

การผลิตของหมู่บ้านดินดำ เป็น "การผลิตเพื่อยังชีพ" (subsistence) และอาจเรียกได้ว่าเป็น "ชุมชนที่มีเศรษฐกิจพอเพียง" (sufficient economy) ที่อยู่ภายใต้เงื่อนไขทางสังคมที่ไม่มีบริโภคนิยม หรือ เป็นสังคมยุคก่อนทันสมัย (pre-modern) กล่าวคือ เป็นการผลิตเพื่อพออยู่พอกิน ไม่ได้ผลิตเพื่อแลกเปลี่ยน ไม่ได้ผลิตเพื่อขาย ดังที่ชาวบ้านทุกคนในชุมชนพูดกันว่า "เอามากิน ขายไม่ได้หรอก อยากเก็บอะไร อยากกินอะไร ก็เก็บมาจนพอใจ" คำพูดเช่นนี้ ทำให้เห็นภาพการยังชีพของชาวบ้านในสมัยก่อนได้อย่างชัดเจนว่า หากิน ไม่ได้หาเพื่อขาย เพราะ "ไม่รู้จะขายที่ไหน" เนื่องจากทุกบ้านต่างก็พออยู่พอกิน ไม่ต้องซื้อหากัน การแลกเปลี่ยนจะมีอยู่ก็เฉพาะของจำเป็น เช่นเกลือ ที่ไม่สามารถผลิตได้เองภายในชุมชน การติดต่อกับโลกภายนอกจึงเกิดขึ้นก็เฉพาะเรื่องของการแลกเปลี่ยนระหว่างสินค้า เช่น กระวาน เขาสัตว์ แลกกับ เกลือ น้ำมันก๊าด ตะกั่ว เครื่องเหล็ก โดยไปแลกที่หมู่บ้านอื่นที่อยู่ห่างไกล ซึ่งใช้ระยะทางเดินเท้ามากถึง 20 กิโลเมตรขึ้นไป

ชาวบ้านดำรงชีพด้วยการทำข้าวไร่ พืชอาหารนานาชนิดจะถูกปลูกผสมอยู่ในไร่ ซึ่งมีทั้ง พริก อ้อย ยาสูบ ถั่ว มัน งา ฯลฯ การทำไร่ของชาวบ้านเป็นการทำเพื่อบริโภคเอง เป็นหลัก ระบบการปลูกพืชไร่ของชาวกะเหรี่ยงเป็นระบบที่มีความหลากหลายของพันธุ์ที่ปลูก (multiple cropping) อันเป็นลักษณะเฉพาะด้านหนึ่งของเกษตรกรรมแบบดั้งเดิม เป็นระบบการปลูกพืชที่มีการเลือกช่วงเวลา และจัดวางตำแหน่งการปลูกได้อย่างสอดคล้องกับชนิดของพืชแต่ละชนิด เช่น ยาสูบต้องการธาตุอาหารสูง จะหว่านไว้ริมชากกอไผ่ ส่วนงาจะหว่านไว้ริมไร่ซึ่งเป็นที่ข้าวไม่ขึ้นเพื่อเป็นการประหยัดเนื้อที่ในการปลูก เห็นได้ว่าการเพาะปลูกเช่นนี้ เป็นระบบที่แตกต่างไปจากระบบการปลูกพืชเชิงเดี่ยว (mono-cropping) ในระบบการผลิตเพื่อขายสมัยใหม่ หากแต่เป็นระบบการปลูกพืชที่ทำให้ชุมชนมีแบบแผนการดำรงชีวิตอย่างอิสระ ไม่ต้องพึ่งพิงภายนอก

วิถีการผลิตของชาวบ้านดินดำแต่เดิมนั้น มีการแบ่งงานกันทำระหว่างชาย-หญิง ซึ่งทำให้บทบาทการทำมาหากินมีความแตกต่างกันไประหว่างเพศ โดยทั่วไปพวกผู้หญิงจะหาฟืน ตักน้ำ ทอผ้า ทำงานบ้าน และหาอาหารแถวบ้าน เช่น จับปลาแบบง่ายๆ โดยใช้สวิงช้อน แค่พอกินกันในบ้านเท่านั้น ในขณะที่พวกผู้ชายจะเป็นคนทำไร่ และหาของป่า

ในการผลิตนั้น ชาวบ้านจะใช้ปัจจัยการผลิตที่มีอยู่ตามธรรมชาติ และที่ผลิตเองได้ง่ายๆด้วยมือ สำหรับเมล็ดพันธุ์ก็ใช้พันธุ์พื้นเมือง ซึ่งมีสะสมและส่งผ่านมาหลายชั่วคน ไม่มีการซื้อเมล็ดพันธุ์ ไม่มีการใช้ปุ๋ยเคมีและยาฆ่าแมลง ในการเพาะปลูกนั้นมีการปลูกพืชอื่นก่อนช่วงของการปลูกข้าวและมีการปลูกแซมพืชอื่นในช่วงการปลูกข้าวด้วย โดยใช้การหยอดพันธุ์พืชไร่อื่นลงไปในหลุมที่หยอดพันธุ์ข้าว เพราะเชื่อว่าการปลูกแซมกันจะทำให้พืชพันธุ์ขึ้นงอกงาม พันธุ์ข้าวที่ใช้กัน เช่น ข้าวเหลืองทอง ข้าวลาย ข้าวเหลือง ข้าวหอม ข้าวสร้อย ข้าวขนมจีน ซึ่งแต่ละพันธุ์มีคุณลักษณะแตกต่างกัน เช่น ข้าวเหลืองทองและข้าวเหลืองจะตกช้า ในขณะที่ข้าวลายจะเบาและตกก่อน เวลาปลูกจึงต้องหยอดทีหลังเพราะจะสุกก่อนข้าวชนิดอื่น ส่วนข้าวเหลืองชอบขึ้นในที่ที่เป็นดินเหนียวและขึ้นไม่ดีในบริเวณที่เป็นหินหรือกรวด ในขณะที่ข้าวพันธุ์อื่นๆขึ้นได้ดีในทุกสภาพพื้นที่ การที่ชาวบ้านจะนิยมปลูกข้าวพันธุ์ไหนนั้นยังขึ้นกับความเชื่อตามประสบการณ์ที่แต่ละคนมีมา และใช้หลายๆพันธุ์เพื่อให้ข้าวสุกไม่พร้อมกัน ซึ่งจะทำให้การลงแขก

โดยใช่เหตุ นอกจากนั้นความเชื่อและความนับถือต่อพื้นดินที่อยู่อาศัย ก็เป็นเรื่องที่สำคัญมากสำหรับการเริ่มทำไร่ ดังนั้นเมื่อเลือกพื้นที่เสร็จ ชาวไร่จะทำพิธีบอกกล่าวแม่พระธรณี มีการอธิษฐานโดยเสี่ยงทายด้วยไม้ หากไม้ที่ใช้ฟาดลงบนพื้นที่ที่เลือกไว้สั้นลง ก็จะต้องเปลี่ยนพื้นที่ใหม่ และเชื่อถือตามความฝัน คือหากคืนนั้นฝันไม่ดีก็จะเปลี่ยนพื้นที่ทำไร่ใหม่เช่นกัน

เมื่อเลือกพื้นที่ทำไร่ได้แล้ว ก็จะทำการฟันไร่ในเดือนกุมภาพันธ์-มีนาคม ซึ่งจะมีการคำนวณดูว่าจะใช้เวลาฟันไร่กี่วันก่อนที่จะทำการเผาไร่ หากมีเวลาเหลือก็จะไปทำงานอื่นก่อน นอกจากนั้นยังต้องดูสภาพภูมิอากาศ เพื่อกะเวลาของการฟันไร่และตากไร่ให้อยู่ในช่วงที่ฝนตก ก่อนการฟันไร่ ชาวบ้านจะทำพิธีบอกแก่เจ้าต้นไม้เพื่อขออโหสิที่ได้รบกวน และจะใช้เวลาตากไร่ประมาณ 1-2 เดือน ก่อนการเผาไร่ที่จะทำในราวปลายเดือนมีนาคม เพื่อให้ต้นไม้และกิ่งไม้แห้งสนิท วันที่เผาไร่ต้องมีแดดจัด ฟ้าสว่าง ลมพัดสม่ำเสมอ และก่อนเผาไร่ชาวบ้านจะโห่ร้องด้วยเสียงอันดัง เพื่อเป็นการไล่สัตว์ป่าให้รู้ตัวจะได้ออกจากไร่ไป ทั้งนี้เพื่อไม่ให้การทำไร่ไปรบกวนชีวิตอื่นๆ

เมื่อเผาไร่แล้วจะทิ้งไว้ประมาณ 1 เดือน ในช่วงเดือนเมษายน ซึ่งเป็นเวลาปีใหม่ของชาวกะเหรี่ยง จะไม่มีการทำงานหนัก เดือนพฤษภาคมจึงจะรื้อไร่เพื่อเผาใหม่อีกครั้ง โดยเอาเศษไม้ที่ไหม้ไม่หมดมาสุมรวมกันและเผาอีกครั้งหนึ่ง การรื้อไร่จะลำบากหรือไม่นั้น ขึ้นกับการเผาครั้งแรกว่าดีหรือไม่ การเผาไร่ที่ดีจะสร้างธาตุอาหารที่สมบูรณ์จากเถ้าถ่านของต้นไม้ที่ถูกเผาให้แก่ดิน ต้นข้าวก็จะเจริญงอกงามดี เพราะการเผาไร่ถือได้ว่าเป็นขั้นตอนที่จะนำเอาธาตุอาหารจากพืชกลับลงสู่ดิน

หลังจากนั้นปลายเดือนพฤษภาคมฝนก็จะมา ชาวไร่ก็จะเริ่มปลูกพืชอื่นก่อน ได้แก่ ข้าวโพด เผือก มัน ผักกาด ผักเสี้ยน บวบ หอม แมงลัก แตงไทย แตงโม ฯลฯ รวมไปถึงเมล็ดดอกไม้ที่ปลูกไว้เพื่อใช้ในงานพิธีกรรมเช่นดอกดาวเรือง โดยหยอดพันธุ์พืชต่างๆนี้เข้าไปในดิน ขั้นตอนของการหยอดข้าวจะเริ่มหลังจากนั้น ประมาณเดือนมิถุนายนถึงกรกฎาคมก็เริ่มปลูกข้าวได้ โดยพันธุ์ข้าวที่ใช้หยอดจะถูกตากแดดก่อน และก่อนจะหยอดข้าวเจ้าของไร่จะทำพิธีบอกแก่แม่พระธรณี และทำพิธีกรรมให้สิ่งศักดิ์สิทธิ์คุ้มครองให้ต้นข้าวเจริญงอกงาม ในช่วงของการหยอดข้าวนั้น จะปลูกพืชไร่บางชนิดพร้อมกับการปลูกข้าว โดยใช้วิธีคลุกเมล็ดพันธุ์พืชอื่นรวมกับเมล็ดพันธุ์ข้าว และหยอดไปในดินพร้อมๆกัน ได้แก่ พริก มะเขือ แตงกวา งาหอม งาดำ ฝ้าย และยาสูบ เป็นต้น พืชผักพวกนี้ก็จะขึ้นแทรกมากับข้าว สำหรับข้าวเหนียวนั้นจะปลูกในทิศตะวันออกของแปลง และหยอดก่อนข้าวจ้าว เพราะมีความเชื่อว่าข้าวเหนียวเป็นพี่เลี้ยงของข้าวจ้าว การหยอดไว้สูงกว่าข้าวจ้าวก็เพื่อไม่ให้ข้าวจ้าวไหลไปปนกับข้าวเหนียว

ในช่วงของการเพาะปลูกนั้นหากไร่ข้าวมีหญ้าขึ้นก็จะได้ผลผลิตข้าวไม่ดี การกำจัดวัชพืชจึงเป็นเรื่องที่มีความสำคัญเช่นกัน การเลือกพื้นที่ การเผาไร่ และการเลือกไร่ซากที่มีอายุมาก เหล่านี้ล้วนเป็นการป้องกันวัชพืชได้ในเบื้องต้น ส่วนวิธีป้องกันแมลงในไร่ข้าว ชาวบ้านใช้วิธีทางธรรมชาติ เช่น การใช้เปลือกไม้ประดู่แช่น้ำ นำไปเทในพื้นที่ตอนบนของไร่ น้ำและยางไม้ประดู่จะไหลซึมไปสู่ลำต้นและใบของข้าว ซึ่งจะป้องกันไม่ให้แมลงศัตรูพืชมาทำลายต้นข้าว

หลังจากการหยอดข้าว จะมีการดายหญ้า และดูแลไร่ จนกระทั่งเมื่อข้าวเริ่มออกรวงในเดือนกันยายน หากได้น้ำฝนเพียงพอ ข้าวจะงอกงามดีและสมบูรณ์ เมื่อข้าวสุกเต็มที่ ชาวไร่จะเกี่ยวข้าวที่เริ่ม

สุกในราวเดือนตุลาคม-พฤศจิกายน การเก็บข้าว นวดข้าว จะใช้เวลาเกือบทั้งเดือนโดยอาศัยความช่วยเหลือจากหมู่เครือญาติและเพื่อนบ้าน หลังจากนวดข้าวเสร็จแล้วก็จะนำข้าวเก็บใส่ยุ้งฉาง ตลอดระยะเวลาของการเพาะปลูก จะมีการทำพิธีกรรมทั้งการบวงสรวง และขอบคุณแม่โพสพ

จากลักษณะของการเพาะปลูกในรอบระยะเวลาการผลิตตลอดทั้งปี เห็นได้ว่าชาวบ้านใช้องค์ความรู้ที่มีความละเอียดซับซ้อน และสัมพันธ์กันในแต่ละด้าน ความรู้เพื่อการยังชีพของชุมชนกะเหรี่ยงแห่งบ้านดินดำ จึงมีลักษณะที่เป็นองค์รวมที่ไม่อาจแบ่งแยกในวิถีทางแห่งการเรียนรู้ได้ ซึ่งแตกต่างไปจากระบบความรู้สมัยใหม่ ที่มีลักษณะแบ่งแยกเพื่อสร้างความชำนาญเฉพาะด้าน (specialization) ตามการแบ่งงานกันทำ (division of labor) โดยปราศจากความเชื่อมโยงภายในตัวบุคคลคนเดียว ยิ่งไปกว่านั้น ความรู้ทางด้านนิเวศวิทยาซึ่งชาวกระเหรี่ยงเรียนรู้จากประสบการณ์และวัฒนธรรมแห่งความคิด รวมถึงโลกทัศน์ของการให้คุณค่าต่อธรรมชาติ ถือได้ว่าเป็นระบบคิดที่มีการบูรณาการ จนกลายเป็นองค์ความรู้ดังกล่าว เมื่อเป็นเช่นนี้ ชาวบ้านจึงมีมโนทัศน์ที่ชัดเจนในการนิยามและอธิบายถึงธรรมชาติ ความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับธรรมชาติและสิ่งเหนือธรรมชาติ และสามารถใช้เป็นหลักสำคัญในการดำรงชีวิตที่ดีเยี่ยม

การหาของป่าและล่าสัตว์ การหาของป่าและล่าสัตว์เพื่อยังชีพเป็นการทำมาหากินที่ชาวบ้านทำควบคู่ไปกับการทำไร่ สัตว์ป่าที่ชาวบ้านล่ากันก็มี ไก่ป่า หมูป่า กวาง เก้ง เลียงผา กระทิง เต่า ตะกวด กระรอก ฯลฯ โดยล่าจับกันตามวิธีพื้นบ้าน เช่น การทำแร้วเป็นบ่วงซึ่งทำเองด้วยมือใช้สำหรับดักไก่ป่า และการทำปืนแก๊ปเองไว้เพื่อใช้ยิงหมูป่าโดยซื้อกระสุนตะกั่วจากนอกหมู่บ้าน สัตว์ใหญ่บางชนิดก็ใช้วิธีการช่วยกันล้อมจับ ชาวกะเหรี่ยงมีธรรมเนียมในการล่าสัตว์ที่ทำให้สัตว์ป่ามีอยู่อย่างชุกชุม เช่น หากสัตว์ที่ล่าได้เป็นสัตว์ใหญ่พวกกวาง เก้ง กระทิง ผู้ล่าจะต้องตามคนในหมู่บ้านมาช่วยกันชำแหละและจะแบ่งปันกัน จึงไม่มีครั้งใดที่เนื้อสัตว์จะเหลือทิ้งหรือต่างคนต่างหามาแล้วบริโภคไม่หมด และชาวบ้านก็จะไม่ออกล่าสัตว์ถ้าหากยังบริโภคเนื้อสัตว์ไม่หมดหรือยังไม่ต้องการบริโภคอีก นอกจากนี้การล่าสัตว์ก็ไม่ได้ล่ากันทั้งปี แต่จะมีช่วงเวลาของการล่า โดยดูว่าช่วงระยะเวลานี้มีต้นไม้อะไรที่ผลสุกบ้างและมีสัตว์อะไรชอบมากิน เช่น ช่วงที่มะเดื่อสุก มะละกอสุก ก็จะไปทำห้างอยู่บนต้นไม้เพื่อการล่าสัตว์นั้นๆ

สำหรับของป่าที่ชาวบ้านหาเก็บกันมาเพื่อบริโภค มักเป็นพวกพืชผักต่างๆ ที่สำคัญก็มีหน่อไม้ เห็ด และผักหลากหลายชนิด รวมไปจนถึงรู้จักหาพวกสมุนไพรที่เป็นยาโบราณจากป่าอีกด้วย สัตว์ป่าและของป่าเหล่านี้ เมื่อชาวบ้านหามาได้จะนำมาแบ่งปันกันในชุมชน ซึ่งก็ไม่ได้เก็บหามามากมายนัก ทั้งที่ชุมชนเองก็ไม่เคยมีกฎเกณฑ์กติกาใดๆในการเก็บหาของป่าและล่าสัตว์ หากแต่เป็นความพอใจของชาวบ้านเองที่จะหาแต่เพียงในระดับพอยังชีพเท่านั้น และมักจะเข้าไปหาของป่าเฉพาะเมื่อมีความต้องการบริโภค โดยไม่มีการหามาเพื่อขาย

นอกจากการหาของป่ามาเพื่อบริโภคโดยทั่วไปแล้ว ชาวบ้านยังมีการนำส่วนของต้นไม้ในป่าโดยเฉพาะจากต้นไผ่ มาทำเป็นเครื่องใช้ประจำบ้าน เช่น สานเป็นตะกร้า กระบุง และใช้ในการปลูกและซ่อมแซมบ้าน พันธุ์ไม้อีกนานาชนิดก็สามารถนำมาใช้ในกระบวนการทอผ้า เริ่มตั้งแต่ฝ้ายที่แต่เดิมไม่ต้องปลูกแต่สามารถเก็บหาได้จากป่า รวมถึงส่วนต่างๆของพันธุ์ไม้ ที่สามารถนำมาใช้เพื่อการย้อมสี

เส้นด้ายก่อนที่จะทำการทอเป็นผ้าออกมา

ระบบความสัมพันธ์ภายในชุมชน

ชุมชนกะเหรี่ยงบ้านดินดำเป็นชุมชนที่มีความผูกพันภายในสูงมาก อันมาจากความเป็นชนเผ่าเดียวกัน คือความเป็นกะเหรี่ยงโป ที่มีความเป็นญาติหรือนับญาติของสมาชิกในชุมชน ความผูกพันภายในสูงเช่นนี้ ย่อมหมายถึงการคงรักษาความเป็นตัวเอง (autonomy) และเอกลักษณ์ (identity) ของชุมชนไว้ได้ยาวนาน ชาวบ้านมีความเคารพในบรรพบุรุษรวมไปถึงคำสั่งสอนและมรดกทางวัฒนธรรมประเพณีที่สั่งสมมาหลายชั่วคน สิ่งเหล่านี้ทำให้ชุมชนสามารถสืบทอดความเชื่อและความสัมพันธ์ในสังคมที่มีมาได้อย่างต่อเนื่อง วิถีชีวิตจึงดำเนินไปตามรอยประสบการณ์ของบรรพบุรุษที่มีศูนย์รวมความศรัทธาและความเชื่อมั่นอยู่ที่ผู้นำอาวุโสตามประเพณีคือฤาษีหรือเจ้าวัดซึ่งไม่ใช่นักบวช เป็นคนธรรมดาที่ประพฤติตนดีเป็นที่นับถือ อาจเป็นชายหรือหญิงก็ได้ และบางครั้งสามีและภรรยาอาจเป็นเจ้าวัดทั้งคู่ เจ้าวัดจะเป็นผู้นำในการสืบทอดความรู้ต่างๆ ประกอบพิธีกรรมอันเกี่ยวข้องกับการดำรงชีวิตของชาวบ้านภายในชุมชน มีความรอบรู้รอบด้าน เช่นเรื่อง สมุนไพร สังคม ประเพณี วัฒนธรรม และยังคงมีบทบาทอยู่จนถึงปัจจุบัน กะเหรี่ยงโปส่วนใหญ่เป็นชนเผ่าที่ยึดถือประเพณีด้ายเหลือง คือมีการใช้ด้ายเหลืองผูกที่ข้อมือเป็นสัญลักษณ์ (เพื่อให้แตกต่างไปจากกลุ่มด้ายขาวซึ่งเป็นกลุ่มนับถือแบบดั้งเดิมและมีความเชื่อที่แตกต่างกันไปบ้าง และกลุ่มที่บูชาพระพุทธด้วยน้ำต้มสุกและอาหารที่ทำสุกแล้วซึ่งมีความเคร่งครัดทางประเพณีน้อยกว่า) ภายในกลุ่มด้ายเหลืองด้วยกันยังแบ่งเป็น พวกที่มีการบูชาเจดีย์ที่มีการนำดอกไม้และน้ำผสมขมิ้นไปประพรมที่เจดีย์ในตอนเย็นของทุกวัน และพวกที่ไหว้พระซึ่งมีข้อปฏิบัติและพิธีกรรมที่ไม่ยุ่งยากมากนัก พวกด้ายเหลืองและพวกด้ายขาวจะอยู่แยกกันไม่ปะปน เพราะเชื่อว่าถ้าอยู่ปะปนกันจะเกิดการเจ็บไข้ได้ป่วยขึ้นได้ อย่างไรก็ตามก็มิได้ห้ามการแต่งงานระหว่างพวก แต่มีประเพณีให้ยึดฝ่ายหญิงเป็นหลัก กล่าวคือฝ่ายชายจะต้องเปลี่ยนตามฝ่ายหญิงเมื่อแต่งงานแล้ว ระหว่างพวกกะเหรี่ยงด้ายเหลืองและด้ายขาวจะไม่ทำพิธีกรรมร่วมกัน แต่ถ้าตกทุกข์ได้ยากจะมีการช่วยเหลือกันเพราะ "เป็นกะเหรี่ยงเหมือนกัน แต่ความเชื่อถือแตกต่างกัน" การแบ่งแยกกลุ่มในพวกด้ายเหลืองนั้น ยังแยกออกโดยยึดตามความเชื่อฟังในคำสอนของเจ้าวัด กล่าวคือ ถ้าเชื่อฟังเจ้าวัดในเรื่องการห้ามเลี้ยงสัตว์บางชนิดคือหมูและไก่ เวลาไปงานประเพณีผูกแขน เจ้าวัดก็จะผูกแขนให้ด้วยด้ายเหลือง แล้วก็อธิษฐานให้ตามประเพณี แต่ถ้าคนไหนยังเลี้ยงสัตว์ดังกล่าว เจ้าวัดก็จะไม่ผูกด้ายให้ หากต้องการจะผูกด้ายก็ต้องผูกเอาเองโดยไม่มีการอธิษฐานให้ คนพวกนี้เมื่อเป็นอะไรไป (จากการไม่เชื่อฟัง) เจ้าวัดจะไม่สามารถแก้ไขให้ได้

ความสัมพันธ์ทางการผลิต จากระบบความสัมพันธ์ภายในชุมชน ที่มีความผูกพันระหว่างกันสูงเช่นนี้ ทำให้ความสัมพันธ์ทางการผลิตของชุมชนบ้านดินดำ มีลักษณะพื้นฐานของการร่วมมือกัน ดูได้จากการปรองดองกันในการทำมาหากิน จนสามารถสร้างระบบการทำกินในลักษณะของการใช้ที่ดินร่วมกัน และมีการช่วยเหลือซึ่งกันและกันในการทำมาหากิน

ความช่วยเหลือซึ่งกันและกันของสมาชิกภายในชุมชน จึงเป็นลักษณะเด่นของความสัมพันธ์ในการผลิตของชุมชนบ้านดินดำ ไม่ว่าจะเป็นการแบ่งปันผลผลิตซึ่งกันและกัน การช่วยเหลือกันในขณะทำ

ไร่ที่เรียกว่าการลงแขกในเกือบทุกขั้นตอนของการทำไร่ คือ การฟันไร่ ถางหญ้า หยอดข้าว นวดข้าว และมีผลพลอยได้โดยทำให้เกิดการวิสาสะกันในขณะทำงาน ซึ่งชาวบ้านเองก็กล่าวว่า "ได้ทั้งงานและได้ทั้งความรู้" การลงแขกจึงเป็นกิจกรรมที่สร้างความสัมพันธ์ในระหว่างการทำงาน ในขณะที่มีการลงแขกกันเจ้าของไร่จะหาอาหารมาเลี้ยงกันตามที่หาได้จากธรรมชาติ การที่ความสัมพันธ์ในการผลิตของผู้คนในชุมชนเป็นไปในลักษณะนี้ ทำให้ระบบการผลิตสามารถสร้างสรรค์ความพอใจและความสุขให้แก่ทุกคน

เมื่อการผลิตและการบริโภคไม่มีขั้นตอนของกิจกรรมอื่นที่แทรกเข้ามา เช่น เรื่องของการค้าขายหรือการรับจ้าง ย่อมจะทำให้ชาวบ้านมีความผูกพันและตระหนักถึงความสัมพันธ์ ระหว่างธรรมชาติกับกิจกรรมการผลิตอย่างยิ่ง สามารถปรับทิศทางการผลิตให้เหมาะสมกับธรรมชาติได้ด้วยตนเอง ชาวบ้านจึงรู้สึกว่าตนเองมีพลังสร้างสรรค์ (creative power) และมีศักดิ์ศรีของความเป็นมนุษย์ ซึ่งดำรงอยู่ได้ภายใต้ธรรมชาติอันยิ่งใหญ่

การไม่ทำลายทรัพยากรธรรมชาติ เป็นความสัมพันธ์ทางการผลิตที่ชาวบ้านในชุมชนกะเหรี่ยงมีต่อธรรมชาติ เพราะพวกเขามีความเชื่อดั้งเดิมหนุนอยู่ เช่น จะไม่ตัดต้นไม้ใหญ่ เพราะเชื่อว่ามีสิ่งศักดิ์สิทธิ์อาศัยอยู่ มีพิธีค้ำต้นไทรเพื่อต่ออายุให้กับต้นไม้ใหญ่ เพราะเชื่อว่าต้นไม้มีอายุยืนคนก็มีอายุยืนด้วย ชาวกะเหรี่ยงเชื่อว่าคนเป็นเพียงส่วนหนึ่งของธรรมชาติ มนุษย์ไม่มีทางจะยิ่งใหญ่กว่าธรรมชาติได้อย่างเด็ดขาด ที่ดินทำกินเป็นทรัพย์สินร่วมของชุมชน ชาวบ้านมีสิทธิทำกินวนเวียนกันไป เป็นระบบการทำไร่หมุนเวียน ซึ่งถือได้ว่าเป็นรูปแบบการใช้ที่ดินเพื่อการเกษตรที่ยั่งยืนที่สุด ไม่ต้องใช้ปุ๋ยปรับปรุงดิน เพราะการทิ้งที่ไว้เป็นไร่ซาก ให้ธรรมชาติสร้างความสมดุลของดินกลับคืนมาเอง จะทำให้การฟื้นตัวของป่าเป็นไปได้อย่างดี การไม่ครอบครองที่ดินนี้ถือเป็นมโนทัศน์ที่ให้นัยที่สำคัญของการไม่พยายามมีอำนาจเหนือธรรมชาติของชาวกะเหรี่ยง

ความสัมพันธ์ทางสังคม ความเชื่อและคุณค่าของชาวบ้านดำรงอยู่ภายใต้ความสัมพันธ์ทางสังคม ซึ่งเชื่อมโยงกันระหว่าง คนกับคน คนกับทรัพยากรธรรมชาติ และทรัพยากรธรรมชาติกับคน ความเชื่อและคุณค่าในลักษณะนี้ ทำให้ชาวบ้านสำนึกถึงเส้นทางสู่อนาคตของชุมชนอยู่ตลอดเวลา เห็นได้จากการที่ชาวบ้านมองว่า การทำมาหากินหรือการดำรงชีวิตในปัจจุบัน ต้องทำเพื่ออนาคตด้วย ชุมชนที่มีโครงสร้างของระบบความสัมพันธ์เช่นนี้ จึงเปิดโอกาสให้คนพัฒนาศักยภาพแห่งความเป็นมนุษย์สูง เพราะพื้นฐานของชุมชนมีจิตสำนึกของความสมดุลในการดำรงชีวิต

การเสียสละทั้งในด้านการแบ่งปันกันกินและการแบ่งปันการทำกินของชาวบ้าน มาจากความเป็นชุมชนที่อยู่ภายใต้บรรทัดฐานของการพึ่งพาอาศัยกัน (norms of reciprocity) ที่ความสัมพันธ์ระหว่างผู้คนมาจากความผูกพันตามขนเผ่า ภายใต้โครงสร้างทางอำนาจที่ไม่แตกต่างกันมากนัก แต่ก็ไม่ได้ละทิ้งการให้คุณค่าแก่ระบบอาวุโสและผู้นำทางสังคมและศาสนา เช่น บทบาทของผู้ใหญ่บ้านในการห้ามปรามเมื่อมีการทะเลาะวิวาทกัน ขอร้องไม่ให้มีการดื่มเหล้าในวันพระซึ่งร้านค้าก็จะให้ความร่วมมือไม่ขายเหล้าในวันพระ บทบาทของเจ้าวัดในการถ่ายทอดความเชื่อดั้งเดิม เป็นต้น ความสัมพันธ์ภายในชุมชนสร้างขึ้นได้ด้วยการผลิตซ้ำทางประเพณีวัฒนธรรมเช่น ประเพณีล้างเท้าพ่อแม่ ที่ลูกๆจะกระทำกันเมื่อจะออกไปนอกหมู่บ้าน หรือเมื่อได้กลับเข้ามาหลังจากออกไปนอกหมู่บ้านมาแล้ว ย้ำให้เห็นพระคุณ

ของบุพการี ประเพณีผูกแขน ประเพณีทำบุญข้าวใหม่ และประเพณีรื่นเริงต่างๆ ช่วยกระชับความสัมพันธ์ภายในให้แน่นแฟ้น ประเพณีที่ถือเป็นการขอบคุณธรรมชาติ เช่น แม่พระธรณี แม่โพสพ ช่วยดำรงไว้ซึ่งกระบวนการเรียนรู้และภูมิปัญญา ที่จะคงอยู่ได้ด้วยระบบความเชื่อ ด้วยเหตุนี้เองชุมชนจึงสามารถแก้ปัญหาของการกระทำการร่วมกัน และสร้างมิตรภาพที่ยั่งยืนให้เกิดขึ้นได้ อันต่างไปจากมิตรภาพที่ง่อนแง่น (lopsided friendship) ในระบบความสัมพันธ์แบบอุปถัมภ์ ที่ความสัมพันธ์เป็นไปตามแนวดิ่ง และมีสถานภาพทางอำนาจที่ไม่เท่าเทียมกันอย่างเด่นชัด

บรรทัดฐานของการพึ่งพาอาศัยในลักษณะนี้ เป็นองค์ประกอบของระบบความสัมพันธ์ทางสังคมที่มีประสิทธิภาพมาก เพราะชุมชนที่มีบรรทัดฐานแบบนี้จะปิดกั้นการฉวยโอกาส และความขัดแย้งภายในที่รุนแรง ไม่ให้เกิดขึ้น และยังเป็นตัวสมานผลประโยชน์ส่วนตัวกับความสมัครสมานของสังคมที่ดียิ่ง เห็นได้ชัดจากความร่วมมือและปรองดองกันของชาวบ้านในเรื่องการไม่แย่งที่ทำกินกัน เนื่องจากที่ดินเป็นของชุมชนไม่มีระบบกรรมสิทธิ์แสดงความเป็นเจ้าของ แม้จะยึดตามการเข้าบุกเบิกทำกินแต่ก็มีการขอยืมที่ทำกินกันได้ไม่มีการว่ากัน การที่บรรทัดฐานเช่นนี้ยังคงอยู่ได้ภายในชุมชน เพราะชาวบ้านมีความเชื่อมั่นในการช่วยเหลือซึ่งกันและกัน ไม่มีการเอาเปรียบ ทำให้การช่วยเหลือกันในชุมชนเกิดขึ้นได้ซ้ำๆกัน เป็นเวลายาวนาน

ระบบการแบ่งปันของชุมชนบ้านห้วยหินดำ ทำให้ชาวบ้านไม่ละโมภ โลภมาก การทำกิจกรรมของตัวเองและครัวเรือน ไม่ได้เน้นที่เงินตรา แต่มีเป้าหมายหลักเพียงการบริโภค จึงก่อให้เกิดแรงจูงใจในการผลิตและมีพลังในการสร้างสรรค์เกิดขึ้นอยู่ตลอดเวลา ชาวบ้านรักที่จะเรียนรู้เพราะเห็นว่าการเรียนรู้เป็นประโยชน์ต่อตนเองและต่อชุมชน

ดังนั้นการที่ความสัมพันธ์ภายในชุมชนดำรงอยู่ได้อย่างแนบแน่น จึงมาจากกระบวนการสร้างความสัมพันธ์ที่มีการผลิตซ้ำในรูปแบบต่างๆ อันได้แก่ การสร้างความสัมพันธ์โดยผ่านกระบวนการแลกเปลี่ยนแรงงาน การสร้างความสัมพันธ์โดยผ่านการแบ่งปันอาหารและการผลัดกันใช้ที่ดินร่วมในการทำกิน และการสร้างความสัมพันธ์โดยการการร่วมมือกันทำกิจกรรมทางประเพณีและวัฒนธรรมของชุมชน

ระบบความรู้และภูมิปัญญา

ระบบความรู้ของชุมชนกะเหรี่ยงบ้านดินดำเกิดขึ้นภายในวิถีชีวิตชุมชน เนื่องจากชาวบ้านมีความสัมพันธ์ที่ชีวิตต้องดำรงอยู่ร่วมกับธรรมชาติ จึงมีวิธีคิดในการนิยามและอธิบายธรรมชาติ ที่ผนวกเข้ากับระบบคิดทางวัฒนธรรม คุณค่า ความเคารพ และศีลธรรมของชนเผ่า จนทำให้ระบบการดำรงชีวิตของชุมชนสามารถเข้าเป็นส่วนหนึ่งของระบบธรรมชาติ การเรียนรู้เช่นนี้จึงไม่จำเป็นต้องผ่านระบบโรงเรียน เพราะยิ่งชาวบ้านสามารถอยู่ร่วมกับธรรมชาติได้อย่างสมดุลและสงบสุข ชาวบ้านก็จะยิ่งตระหนักถึงคุณค่าของระบบความรู้และภูมิปัญญาดั้งเดิมที่ถูกส่งผ่านมาหลายชั่วอายุคน จึงเป็นการผลิตซ้ำทางคุณค่าตลอดมาในคนรุ่นแล้วรุ่นเล่า ในที่นี้จะขอยกตัวอย่างของระบบความรู้และภูมิปัญญาบางด้าน ได้แก่ ***การทำมาหากิน*** ซึ่งได้กล่าวแทรกมาบ้างแล้วบางส่วนในวิถีการทำมาหากินของชุมชนในอดีต ***การทอผ้า*** และ ***การรักษาโรค***

การทำมาหากิน การปลูกข้าวโดยการทำไร่หมุนเวียน ซึ่งมีการปลูกพืชอาหารหลายชนิดผสม

ในแปลงข้าวด้วยนั้น เป็นระบบความรู้ในด้านการเพาะปลูกของชาวกะเหรี่ยงที่มีผลให้วิถีชีวิตของชุมชนไม่จำเป็นต้องพึ่งพาภายนอกมากนัก นอกจากนั้นชาวบ้านเองก็รู้จักเลือกพันธุ์ข้าวและพันธุ์พืชต่างๆ เพื่อให้การปลูกพืชนั้น เป็นไปอย่างสอดคล้องกับความต้องการในด้านผลผลิต และแรงงานที่จะใช้จากวิธีการลงแขก เช่น การปลูกข้าวโดยใช้พันธุ์ข้าวที่ต่างกันซึ่งมีระยะเวลาสุกช้าเร็วไม่เท่ากัน ก็สามารถสร้างระบบการลงแขกได้อย่างพอเหมาะต่อความต้องการแรงงานในการทำไร่

การยังชีพด้วยระบบการทำไร่หมุนเวียนนั้น เป็นการทำมาหากินที่สำคัญต่อชีวิตของชาวบ้าน ชาวบ้านต่างตระหนักกันดี ดังที่ว่า "การทำมาหากิน ทำไร่ จะเป็นเอกลักษณ์ของกะเหรี่ยงโดยเฉพาะเลย การทำข้าวไร่ พืชผักในไร่ ตรงนี้น่าจะมีการสืบทอด กะเหรี่ยงถ้าทำแบบอื่น ก็กลัวจะเลี้ยงตัวไม่รอด เพราะไม่ถนัด เราทำแบบที่บรรพบุรุษทำให้เรานี่ ก็อาจอยู่สืบทอดไปได้ชั่วลูกชั่วหลาน" ด้วยระบบความรู้และภูมิปัญญาของชุมชนในการทำไร่หมุนเวียนนั้น มีเรื่องที่ผูกพันอยู่มากกับโลกทัศน์และความเชื่อในความสัมพันธ์ระหว่างสรรพสิ่ง ดังที่ได้กล่าวแล้ว ทำให้ชาวบ้านสร้างระบบความรู้ชุดนี้ขึ้นได้

ชาวบ้านจะมีการสืบทอดเรื่องการทำมาหากิน โดยมีการสอนแบบเรียนรู้ไปกับชีวิต ตัวอย่างเช่น เด็กผู้ชาย อายุ 11-12 ปี ก็จะเริ่มเรียนรู้เรื่องการจับสัตว์ป่า จากการติดตามพ่อเข้าไปในป่าสัก 1-2 ครั้ง เพื่อดักแร้ว หลังจากนั้นก็ไปเองหรือไปกับเพื่อนได้ จึงรู้สึกคุ้นเคยในการจับสัตว์ป่า หรือในเรื่องของการหาของป่าเช่นน้ำผึ้ง ชาวบ้านก็จะสอนต่อๆกันมาว่า ให้เลือกชนิดที่หาได้ง่าย คือพวกผึ้งโพรงซึ่งอยู่ตามโพรงไม้ หรือถ้าหาจากผึ้งรังก็ต้องเลือกผึ้งที่ไม่ดุ โดยอาศัยการสังเกตดูพฤติกรรมของผึ้ง กล่าวคือ เมื่อเคาะต้นไม้ที่ผึ้งทำรังอยู่แล้วผึ้งบินออกมาแสดงว่าเป็นผึ้งชนิดที่ไม่ดุแต่ถ้าเคาะแล้วผึ้งอยู่นิ่งก็แสดงว่าเป็นผึ้งดุ เหล่านี้เป็นต้น

การทำไร่หมุนเวียน ความเชี่ยวชาญเรื่องป่าไม้และสัตว์ป่า การหาของป่า จึงเป็นภูมิปัญญาท้องถิ่นที่มีคุณค่ายิ่งต่อความเป็นอยู่แบบพอเพียงของชาวบ้าน เพราะภูมิปัญญาและการเรียนรู้เหล่านี้ ทำให้ชาวบ้านสามารถเลือกพื้นที่ป่าที่เหมาะสมกับการเพาะปลูก รู้จักควบคุมรักษาพื้นที่เพาะปลูกให้ฟื้นตัวได้เองและยังมีความอุดมสมบูรณ์พร้อมในการทำไร่ได้ต่อๆไป ความเคารพต่อแม่พระธรณีและแม่โพสพซึ่งแสดง ออกทางพิธีกรรมในการผลิตต่างๆ เป็นการย้ำให้เห็นถึงคุณค่าของผืนแผ่นดินและระบบการปลูกข้าวไร่เพื่อยังชีพ เสมือนหนึ่งว่า "แผ่นดินอยู่ ข้าวมี พวกเราอยู่ได้"

เนื่องจากกระบวนการเรียนรู้ของชาวกะเหรี่ยงนั้น ไม่ได้มีพื้นฐานมาจากการแสวงหารายได้ที่เป็นตัวเงิน หากแต่เป็นการเรียนรู้เพื่อการอยู่รอดและพอเพียงในการดำรงชีพ เป็นกระบวนการเรียนรู้ที่ไม่ได้มีกรอบคิดในเรื่องผลประโยชน์ส่วนตน แต่อาศัยคำอธิบายเชิงจริยธรรมมาประกอบการเรียนรู้ เป็นต้นว่า การไม่ล่าช้างป่า เพราะเชื่อว่า การฆ่าช้างป่า 1 ตัว เป็นบาป เท่ากับฆ่าพระสงฆ์ 1 รูป ไม่ยิงนกเงือกเพราะเป็นนกที่ซื่อสัตย์ต่อครอบครัว และคำอธิบายในเชิงนิเวศเช่น ไม่ยิงชะนีหรือเก้งเพราะเสียงร้องของสัตว์ทั้งสองชนิดนี้ ช่วยบอกถึงอันตรายและการเปลี่ยนแปลงของดินฟ้าอากาศ ไม่ตัดต้นไม้ใหญ่เพราะเชื่อว่ามีสิ่งศักดิ์สิทธิ์อาศัยอยู่ การเรียนรู้ที่ผนวกเข้ากับความเชื่อเช่นนี้ ทำให้ชุมชนอยู่ได้อย่างสมดุลภายใต้เศรษฐกิจพอเพียง

การทอผ้า ภูมิปัญญาทางด้านการทอผ้าเป็นองค์ความรู้ที่สืบทอดกันมานานจากบรรพชน โดยเฉพาะเรื่องของการใช้สีย้อมจากธรรมชาติ ในอดีตชาวบ้านผลิตเสื้อผ้าไว้สวมใส่เองโดยมีกระบวนการผลิตครบวงจร เริ่มตั้งแต่ปลูกฝ้าย ปั่นด้าย ย้อมผ้า และทอเสื้อผ้า ชาวกะเหรี่ยงจะปลูกฝ้ายซึ่งมีมากมายหลายพันธุ์ไว้สำหรับทอผ้า การปลูกฝ้ายมักเริ่มราวเดือนกรกฎาคม-สิงหาคม โดยจะนำพันธุ์ฝ้ายที่เก็บสะสมไว้มาหยอดพร้อมกับข้าว ประมาณเดือนธันวาคม-มกราคม จึงจะเริ่มเก็บดอกฝ้าย แล้วเอาปุยฝ้ายมาตากแดดให้แห้ง จึงนำไปหีบหรือเอาเมล็ดออก นำฝ้ายที่หีบเมล็ดออกแล้วมาทำการแยกเส้นใยโดยการดีดฝ้ายให้ขึ้นฟู ซึ่งจะใช้ไม้ที่เหลาจนปลายเรียวขึงด้วยเส้นหวายใช้สำหรับดีดฝ้าย เมื่อฝ้ายขึ้นฟูดีแล้วจึงนำมาม้วนกับแท่งไม้ แล้วปั่นเป็นเส้นด้ายออกมาเพื่อใช้ในการทอผ้าโดยใช้เครื่องมือปั่นเส้นด้ายที่ทำด้วยมือ หลังจากนั้นก็จะนำเส้นด้ายไปย้อมสีธรรมชาติ เพื่อเตรียมที่จะนำไปทอเสื้อผ้าต่อไป

การย้อมสีที่ได้จากพืช เป็นการสกัดสีจากส่วนต่างๆของพืช เช่น ราก เกสร ยางไม้ ใบ แก่น ผล ดอก เปลือก เมล็ด โดยกรรมวิธีต่างๆ เช่น การหมัก การต้ม หญิงชาวกะเหรี่ยงรู้จักนำส่วนต่างๆของพืชมาใช้ย้อมสีเส้นด้าย อันเป็นภูมิปัญญาดั้งเดิมของชนเผ่าที่มีคุณค่ายิ่ง เช่น สีแดงได้มาจากรากของยอ สีดำได้จากใบฮ่อม ใบหมามุ่ย เปลือกกระดังงาป่า สีน้ำเงินได้จากใบคราม สีเหลืองได้จากเมล็ดคำแสด แก่นขนุน ผลอีแปะ เหง้าขมิ้น เปลือกขี้อ้าย สีเขียวได้จากใบถั่วแปบ สีม่วงได้จากผลหว้า สีน้ำตาลแดงได้จากเปลือกประดู่ สีชมพูได้จากใบสัก แก่นฝาง นอกจากนั้นพืชหลากหลายชนิดยังถูกนำมาใช้เป็นตัวกันสีตกโดยใส่ไปในกระบวนการย้อม ซึ่งอยู่ในลักษณะของน้ำขี้เถ้าของลำต้น หรือการสกัดมาจากส่วนต่างๆของพืช เป็นที่น่าเสียดายที่ในปัจจุบันภูมิปัญญาเหล่านี้ได้หายไป ตามภาวะความทันสมัยที่แทรกเข้ามาในชุมชน จนทำให้ความสะดวกในการซื้อเข้ามาแทนที่การทำเองทั้งหมด และภาวะความแห้งแล้งของป่าที่ทำให้พืชพันธุ์หลายอย่างที่เคยใช้ในกระบวนการผลิตหาได้ยาก

การรักษาโรค ในอดีตเมื่อชาวบ้านเกิดเจ็บป่วย หากเป็นไม่มากนัก ก็มักจะพึ่งตนเองด้วยการใช้สมุนไพรซึ่งปลูกไว้ หรือหาได้ง่ายจากในป่าใกล้ๆบ้าน เพราะความรู้เรื่องการใช้สมุนไพรเป็นเรื่องที่ผู้เฒ่าผู้แก่มักบอกกล่าวสืบทอดกันต่อมา จึงจดจำต่อกันมาจน "มันรู้อยู่ในใจ" เช่นการนำเอาบอระเพ็ดมาต้มกินเมื่อเป็นไข้ แต่เมื่ออาการเจ็บป่วยเป็นมากกว่าที่ตนเองจะจัดการได้ ชาวบ้านก็จะพึ่งหมอพื้นบ้านสามประเภท ตามอาการของความเจ็บป่วย เช่น พึ่งหมอสมุนไพรเมื่อเป็นไข้มาเลเรียหรือออกหัด พึ่ง "หมอเป่า" ให้เป่าน้ำมนต์ให้ดื่มเมื่อมีอาการไม่มีแรง อ่อนเพลีย หน้าตาและตัวเหลือง หรือเมื่อกระดูกหัก หมอจะใช้ไม้ดามไม่ให้กระเทือน แล้วท่องคาถาเป่าให้ ทั้งเช้า-เย็น จนกว่าจะหาย ซึ่งอาจใช้เวลาเป็นเดือน หากเป็นผู้ใหญ่ซึ่งกระดูกติดยากกว่าเด็กระหว่างรักษาก็จะเป่าน้ำมันงาหรือน้ำมันมะพร้าวไว้ แล้วให้คนป่วยใช้ทาลงบนร่างกายส่วนที่หักด้วย นอกจากนี้ยังมีความเจ็บป่วยอีกชนิดหนึ่งซึ่งชาวบ้านเล่าว่าผู้ใหญ่ที่เข้าไปในป่าแล้วอาจไปโดน "เชื้อ" อย่างหนึ่งจนเกิดอาการปวดตามข้อ และ "เชื้อ" นี้จะเคลื่อนที่ได้ หมอเป่าจะใช้วิธีการเสกคาถาลงไปที่แป้ง ซึ่งได้จากการตำข้าวให้ละเอียด แล้วผสมกับน้ำมนต์ให้นุ่มพอกลงไปบนร่างกายที่รู้สึกว่ามี "เชื้อ" อยู่ ตัวเชื้อก็จะออกจากร่างกายคนป่วยมาอยู่ในแป้งซึ่งสามารถมองเห็นได้ มีลักษณะคล้ายเส้นด้าย มีสีต่างๆกัน เช่น สีขาว แดง เขียว และดำ ผู้ป่วยที่มีอาการปวดไม่

มากนัก จะมีตัวชนิดสีขาว ส่วนผู้มีอาการปวดมากจะมีตัวสีแดงหรือหลายๆสีปนกัน หมอจะเอาตัวที่ติดแป้งออกมาทำลายโดยการเผาไฟ การรักษากับหมอเป่านั้น ผู้ป่วยจะต้องมี "ค่าครู" ซึ่งได้แก่ธูป 5 ดอก ดอกไม้ 5 ดอก และเงิน 5 บาท หรือ 5.50 บาท หรือ 7.50 บาท แล้วแต่เวลาในการรักษาซึ่งมากน้อยต่างกัน ผู้เป็นหมอเป่ามักได้แก่ผู้ที่มีพ่อเป็นหมอเป่ามาก่อน หรือผู้ที่สนใจเรียนรู้คาถา โดยก่อนเรียนคาถาแต่ละชุด ผู้เรียนก็จะมี "ค่าครู" ในการเรียนเช่นกัน คือ ธูป 5 ดอก และเงินประมาณ 5-7 บาท แล้วแต่ครูกำหนด วิธีการเรียนคือ จดบันทึกคาถาแล้วเอามาท่องจำจนได้

หมออีกประเภทหนึ่งคือหมอตำแย หมอตำแยซึ่งเป็นผู้หญิงจะทำหน้าที่วินิจฉัยว่าผู้หญิงมีครรภ์หรือไม่ ในช่วงเวลาก่อนคลอดหากผู้หญิงมีความผิดปกติใดๆ หมอตำแยก็จะช่วยตรวจให้ด้วยการจับที่ท้อง ถ้าจับแล้วหมอตำแยรู้สึกว่าตัวเด็กแข็งก็แสดงว่าเด็กสบายดี แต่ถ้าจับแล้วรู้สึกตัวเด็กอ่อนนิ่มก็แสดงว่าเด็กไม่สบาย หญิงนั้นต้องให้ หมอเป่าหรือคนเฒ่าคนแก่ที่เป่ามนต์ได้ ช่วยเป่าน้ำมนต์ให้ดื่มเพื่อการรักษา เมื่อถึงเวลาคลอดหมอตำแยจะทำคลอดให้ โดยไม่ต้องอาศัยเครื่องมือใดๆทั้งสิ้น ยกเว้นมือเปล่าของหมอ และ ประสบการณ์ที่ได้รับการสืบทอดและจากการเคยช่วยเหลือแม่ผู้เป็นหมอตำแยดูแลคนตั้งครรภ์และทำคลอดมาก่อน ในกรณีที่คลอดยาก ผู้หญิงปวดมาก นอกจากจะอาศัยหมอตำแยแล้ว ยังต้องอาศัยหมอเป่าหรือหมอน้ำมนต์เป่าน้ำมนต์ให้ดื่มเพื่อให้เกิด "ลมต้าน" และคลอดได้ง่ายขึ้น

เมื่อทารกคลอดออกมา หมอตำแยจะใช้ไม้ไผ่ที่พ่อของเด็กตัดและเหลามาอย่างดีสำหรับตัดสะดือเด็ก โดยก่อนตัดจะมัดสายสะดือเป็น 2 ต่อ แล้วตัดตรงกลางเพื่อป้องกันเลือดไหล สะดือส่วนที่ตัดออกมาซึ่งรวมถึงรก จะล้างน้ำแล้วเอาใส่กระบอกไม้ไผ่ ใส่เกลือลงไป ปิดผา แล้วเอาไปแขวนที่ต้นไม้ในป่า เชื่อกันว่าขวัญของเด็กจะอยู่กับต้นไม้ จึงห้ามตัดต้นไม้นั้น เพราะเชื่อว่าจะทำให้เด็กเจ็บป่วยหรือประสบเคราะห์ร้าย ส่วนผู้เป็นแม่นั้น ในช่วงหลังคลอดจะมีการอยู่ไฟ 7-10 วัน ซึ่งต้องนอนบนที่นอนที่มีไฟสุมอยู่ด้านล่าง ดื่มน้ำร้อนหรือน้ำต้มสมุนไพร และเอาหินไฟร้อนห่อด้วยผ้ามาวางบนท้อง เชื่อกันว่าถ้าไม่ได้อยู่ไฟหรืออยู่ไฟไม่ถึง "เลือดจะท่วมหัวใจ" ทำให้นอนไม่ได้ จะมีอาการ "หนาวเจ็บๆ" เลือดลมเดือนไม่สะดวก และตัวซีด และระหว่างอยู่ไฟนี้ก็จะงดอาหารแสลงหลายอย่างซึ่งจะทำให้มดลูกอักเสบ ได้แก่ ของดอง อาหารทะเล เห็ดไผ่ เห็ดโคน ของเผ็ด และผักชะอม ภูมิปัญญาเหล่านี้เป็นสิ่งที่ผู้ที่เป็นหมอตำแยและแม่ จะถ่ายทอดให้ลูกสาวของตนได้รู้ต่อๆกันมา เพื่อจะได้ปฏิบัติตนได้ถูกต้อง ทั้งยังสั่งสอนกันด้วยว่า ขณะท้องห้ามนอนกลางวันหรืออยู่บ้านเฉยๆ เพราะมดลูกจะหนาทำให้คลอดยาก แต่ให้ทำงานตามปกติ ทำไร่ หรือเดินมากๆ มดลูกจะบางทำให้คลอดได้ง่าย

จากภาพรวมของชุมชนบ้านดินดำในอดีต จะเห็นว่าการที่ชุมชนคงความสมดุลแห่งความพอเพียงไว้ได้เป็นเวลายาวนานนั้น มีเงื่อนไขที่สำคัญยิ่งและถือเป็นพื้นฐานที่ทำให้ชาวบ้านดินดำดำรงชีวิตในลักษณะนี้ได้ ก็คือ การมีระบบความเชื่อและโลกทัศน์ที่มีมิติแบบองค์รวม มองความสัมพันธ์ระหว่างสรรพสิ่งอย่างเชื่อมโยง เพราะวิธีคิดเช่นนี้ได้สานต่อมาที่โครงสร้างทางสังคมและเศรษฐกิจของชุมชนที่สอดคล้องกัน เช่น ระบบความสัมพันธ์ทางสังคมจะคงไว้ซึ่งการแบ่งปัน การเอื้อเฟื้อ ระบบความสัมพันธ์ทางการผลิตจะไม่เน้นการหารายได้ที่เป็นตัวเงิน เงินไม่สามารถตอบสนองความพึงพอใจของชุมชนได้ แต่

ทำมาหากินก็เพื่อการบริโภคโดยตรง เป็นต้น เมื่อกลไกทางการตลาดสมัยใหม่ไม่สามารถแทรกเข้ามาได้ในระบบเศรษฐกิจของชุมชน เศรษฐกิจชุมชนจึงคงกิจกรรมการผลิตที่เป็นเอกลักษณ์ของตนเองได้ และยังเป็นสิ่งที่ยิ่งใหญ่ของชีวิตชุมชน

อย่างไรก็ตาม ชุมชนไม่อาจหยุดนิ่ง ตราบใดที่กระแสความทันสมัยที่ถูกสร้างจากกระบวนการพัฒนาประเทศยังคงถูกขับเคลื่อนอยู่ในอัตราเร่งและแผ่ขยาย ดังนั้นเมื่อชุมชนมีความเป็นพลวัตรของการดำรงอยู่ จึงมิอาจไม่เผชิญกับกระแสเหล่านั้นได้เช่นเดียวกับชุมชนชนบททั่วไป แตกต่างก็เพียงขีดขั้นของผลกระทบที่เกิดขึ้น และรูปแบบการตอบรับของชุมชนต่อกระแสการรบกวนต่างๆที่มาจากภายนอกเท่านั้น ดังจะกล่าวถึงต่อไป

กระบวนการรุกรานจากภายนอกและผลกระทบต่อชุมชน

ชุมชนที่มีลักษณะเศรษฐกิจพอเพียง และคงรักษาสภาพของตัวเองมานานนับร้อยๆปี เช่นนี้หากจะมีการเปลี่ยนแปลง การเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นนั้นก็จะค่อยๆเป็นไป ตามการปรับตัวเองของชาวบ้านให้เข้ากับการเปลี่ยนแปลงในมิติของเวลา เป็นที่แน่นอนว่าความสมดุลนั้น หากถูกรบกวนบ้างเล็กน้อย ชาวบ้านย่อมรักษาสมดุลให้กลับมาได้ไม่ยากนัก โดยอาศัยการจัดระเบียบของสังคม และบรรทัดฐานแห่งความเป็นชุมชน แต่ความไร้สมดุลที่ถูกรบกวนจากภายนอก เช่น การที่ชุมชนถูกดึงเข้าสู่กระบวนการพัฒนาของประเทศ ภาวะความทันสมัยที่ติดตามมา การเข้ามาของทุน และการเข้ามาแทรกแซงการจัดสรรทรัพยากรป่าของชาวบ้าน โดยการอ้างความชอบธรรมในการควบคุมดูแลป่าของรัฐ ฯลฯ เหล่านี้ล้วนเป็นเงื่อนไขสำคัญที่ทำให้ชุมชนเกิดความไร้เสถียรภาพภายในขึ้นมา ในที่นี้ขอจำแนกการถูกรุกรานจากภายนอกออกเป็นแง่มุมต่างๆ โดยแบ่งแยกออกเป็น การรุกรานของคนพื้นราบ การรุก รานของรัฐ การรุกรานของทุน และ การเข้ามาของระบบโรงเรียนและสินค้าสมัยใหม่ การจำแนกเช่นนี้เพียงเพื่อสะดวกในการพิจารณาเท่านั้น แต่แท้จริงแล้วการถูกรุกรานต่างๆภายใต้กระบวนการพัฒนาไปสู่ความทันสมัยนี้ไม่สามารถที่จะแยกขาดออกจากกันได้ เพราะมีความเกี่ยวพันกันอยู่ค่อนข้างมาก เช่น การที่ชาวพื้นราบรุกขึ้นมานั้น ส่วนหนึ่งมาจากการจัดการของรัฐทางด้านสาธารณูปโภค อีกส่วนหนึ่งมาจากความต้องการของทุนในด้านแรงงานและผลผลิตจากหมู่บ้าน หรือการเข้ามาของระบบโรงเรียนมาจากรัฐเป็นหลัก ในขณะที่การเข้ามาของสินค้าสมัยใหม่มาจากทั้งทุนและรัฐ เป็นต้น อีกทั้งการรุกรานดังกล่าวยังอยู่ในลักษณะของการกระหน่ำซ้ำพร้อมๆกัน ในระยะเวลาใกล้เคียง มีความต่อเนื่อง และมีการร่วมมือกัน

การรุกรานของคนพื้นราบ

เมื่อมีถนนสายเล็กๆตัดผ่านหมู่บ้าน ในปี 2518 จากงบประมาณเงินผันของรัฐบาลในสมัยนั้น ก็เป็นจุดเริ่มต้นที่ทำให้ชุมชนมีการเชื่อมกับโลกภายนอก โดยเริ่มแรกนั้นได้ทำให้นายพรานจากที่อื่น เข้ามาล่าสัตว์ในชุมชน แต่ก็ไม่มากมายนัก และไม่ได้สร้างปัญหาใดๆให้เกิดขึ้น จนราวปี 2520 เป็นช่วงที่มีการปลูกข้าวโพดเลี้ยงสัตว์ขึ้นบริเวณหมู่บ้าน โดยมีพ่อค้าจากภายนอกให้การสนับสนุน เพราะข้าวโพดประเภทนี้ขึ้นงามในดินป่าไผ่ ดึงให้ชาวพื้นราบขึ้นมาทำการปลูกข้าวโพดในบริเวณที่ดินป่าไถ ซึ่งทำให้ใน

ภายหลังที่ดินเหล่านี้มีการซื้อขายกัน การปลูกข้าวโพดเพื่อขายให้แก่เศรษฐกิจภายนอกทำให้คนจากพื้นราบที่ไม่ใช่ชาวกะเหรี่ยง ทั้งที่ตั้งบ้านเรือนอยู่รอบๆหมู่บ้านและที่อพยพขึ้นมาใหม่พากันจับจองที่ดินทำกินกันเป็นจำนวนมาก โดยเริ่มแรกใช้วิธีเข้ามาขอทำกินชั่วคราวแล้วในที่สุดก็จับจองเป็นที่ดินของตน "ก็ขอเป็นทำนอง ก็มาบอกว่า เออที่นี่ขอทำไปก่อนนะ เดี๋ยวก็จะออกไป... เราไม่เคยว่าเขา แต่พอเขาจับจองเสร็จ เราเข้าไปในที่เขาไม่ได้" กระบวนการเช่นนี้ค่อยๆเป็นไป ชาวกะเหรี่ยงจึงไม่ทันได้ตั้งตัวเพราะ "นึกไม่ถึง ว่ามันจะเป็นสภาพแบบนี้" ในขณะที่ชาวกะเหรี่ยงเองโดยเบื้องต้นแล้ว ไม่สนใจที่จะจับจองที่ดินเพราะยังยึดมั่นในภาวะการไม่เป็นเจ้าของ แต่เมื่อมีคนนอกเข้ามาจับจองเป็นจำนวนมาก พวกเขาจึงต้องจับจองที่ดินบ้าง แต่ก็ยังคงจับจองเท่าที่จำเป็นเท่านั้น ดังที่ว่า "เราไม่ทำ (ไม่จับจอง) เราคิดง่ายๆนะ คือเราช่วยกันทำ เอื้อเฟื้อเผื่อแผ่กัน ไม่คิดว่าจะยึดเป็นของตัวเองนะ...คือเราไม่คิดจะเอาที่ดินไปขายบ้างเป็นธุรกิจ...เอาแค่นี้ก็พอแล้ว พออยู่พอกิน คิดว่าพอ ก็ทำไปแค่นี้" ในปี 2528-2529 ที่มีถนนลูกรังตัดเข้ามา ยิ่งทำให้มีกลุ่มคนจากพื้นราบเข้ามาตั้งบ้านเรือนบริเวณรอบๆหมู่บ้านมากขึ้นเรื่อยๆ โดยส่วนใหญ่จะเป็นคนไทยจากภาคอีสาน ที่ชาวบ้านเรียกว่า "คนลาว"

เห็นได้ว่าการเข้ามาตั้งถิ่นฐานมากขึ้นในชุมชนของคนพื้นราบ ซึ่งมีวิถีการดำรงชีวิตที่แปลกแยกไปจากชาวกะเหรี่ยง มีส่วนชักนำให้ชาวกะเหรี่ยงปรับเปลี่ยนวิถีชีวิตไปสู่การผลิตเพื่อขายตามแบบอย่างของคนพื้นราบ ชาวกะเหรี่ยงเริ่มมองว่าที่ดินมีมูลค่า เพราะถูกแย่งกันจับจองที่ดินป่าไกไปใช้ในการผลิตพืชเศรษฐกิจ จนที่ดินเริ่มจำกัดลง และในที่สุดเริ่มมีการใช้เงินกันในชุมชนเมื่อมีระบบการค้าที่นำเข้ามาโดยคนพื้นราบ เช่น การขายปัจจัยการผลิต การขายสินค้าในลักษณะรถเร่

การรุกรานของรัฐ

รัฐเริ่มเข้ามาในพื้นที่ชุมชนกะเหรี่ยงอย่างเข้มข้น โดยการประกาศเขตป่าสัมปทาน ยังผลให้เกิดการเปลี่ยนแปลงทางด้านกายภาพอย่างรวดเร็วในชุมชนกะเหรี่ยง โดยเฉพาะในช่วงปี 2526 เป็นต้นมา อันเป็นปีแห่งการสิ้นสุดของพรรคคอมมิวนิสต์แห่งประเทศไทย ซึ่งเคยเข้ามาทำงานเคลื่อนไหวเพื่อเปลี่ยนแปลงการปกครองตั้งแต่ปี 2514 ในบริเวณชุมชนกะเหรี่ยงทางด้านตะวันออกของทุ่งใหญ่ก่อนที่จะขยายมายังฝั่งตะวันตก นับตั้งแต่ปี 2517 รัฐได้ให้สัมปทานทำไม้แก่บริษัทเอกชนในบริเวณพื้นที่ป่าภาคตะวันตก ในพื้นที่ 5.4 แสนไร่เศษ หรือประมาณ 600 ตารางกิโลเมตร และในช่วงประมาณปี 2526-2529 บริษัทสัมปทานทำไม้ได้ตัดไม้มาถึงบริเวณป่ารอบหมู่บ้านดินดำ พื้นที่ที่ถูกตัดรวมถึงพื้นที่ไร่ข้าวของชาวบ้านด้วย เนื่องจากยังคงมีต้นไม้ใหญ่อยู่เป็นจำนวนมาก ผลกระทบของการมีสัมปทานป่าไม้ที่มีต่อบ้านดินดำนั้น ก็คือ ชาวบ้านต้องขยับขยายออกจากพื้นที่บางส่วนที่เคยทำกิน พื้นที่ทำมาหากินจึงลดน้อยลงไปมาก ผู้ใหญ่บ้านและชาวบ้าน 4-5 คน เคยไปร้องเรียนที่กรมป่าไม้ ถึงความไม่เป็นธรรมที่ชาวบ้านได้รับ ก็ได้รับคำตอบว่า "ไปทำที่อื่นสิ ขึ้นไปทำข้างบนนั่นแหละ พอไปทำจริงๆ เจ้าหน้าที่เขาก็มาจัดการ ก็ไม่ให้นั่นแหละ ก็ไม่มีที่ดิน" การตัดไม้ได้ยุติลงในปี 2532 จากการที่รัฐยกเลิกสัมปทานทำไม้ทั่วประเทศ แต่ภายใต้ช่วงเวลาแห่งการเข้ามาแทรกแซงของรัฐในเรื่องการจัดการทรัพยากรป่า ก็ได้ทำให้ความสมดุลดั้งเดิมของชุมชนเสียไป เห็นได้ชัดจากคำบอกเล่าของชาวบ้านที่ว่า "พอสัมปทานเข้ามาในชีวิต พวกเราชาวบ้านนี่เปลี่ยนไปเยอะ...ก็เขาตัดไม้ สภาพอากาศแห้งแล้ง...ของป่าที่เราเคยเก็บได้ ก็หมด" นี่เป็นผล

มาจากสภาพแวดล้อมที่เสื่อมโทรมและสภาพอากาศที่เลวลง ที่เคยเป็นป่าทึบก็เปลี่ยนไป ป่าไม่มีไม้ใหญ่ปกคลุม ทำให้ดินไม่ชุ่มชื้น เกิดไฟไหม้ป่า ผลก็คือชาวบ้านปลูกข้าวไร่ได้น้อยลง ของป่าหาได้ยากขึ้น พืชผลเสียหาย สัตว์ป่าลดน้อยลง น้ำตามห้วยลดน้อยลง ระยะการปลูกข้าวไร่สั้นลงทำให้ช่วงการเติบโตของผลผลิตสั้นลง ที่ดินทำกินที่ลดน้อย รอบหมุนเวียนของการทำไร่จึงสั้นลง ฯลฯ เหล่านี้เป็นผลทางนิเวศซึ่งสัมพันธ์อย่างยิ่งกับการทำมาหากินเพื่อยังชีพของชาวบ้าน ชาวบ้านถึงกับบ่นว่า "ป่าไม้กับตำรวจใกล้บ้านเรานะ ไม่ค่อยดีหรอก เขาไม่สนใจเราหรอก อย่างป่าไม้นี้มาตั้ง แล้วป่าไม้ก็หมดๆ กับหมด" หรือ "เจ้าหน้าที่มาดูมากเท่าไร ป่าก็หมดไปเท่านั้น" เพราะสำหรับพวกป่าไม้ พื้นที่ไร่หมุนเวียนจะไม่ถือว่าเป็นพื้นที่ทำกิน ถือว่าเป็นป่า แต่หากเป็นพื้นที่ที่ถูกทำให้เตียนจึงจะกันไว้เป็นที่ทำกิน และเจ้าหน้าที่อุทยานฯ ก็มักจะกันที่เอาไว้ให้คนนอกที่มีเส้นสาย

ผลกระทบทางนิเวศเริ่มเห็นชัดเจนในช่วงปี 2526-2529 ที่การตัดไม้ผ่านมาจนถึงบริเวณของชุมชนบ้านดินดำ ที่ชาวบ้านพาบอกกันเป็นเสียงเดียวว่า "ป่าหมดแล้ว" และ "สัมปทานทำให้ป่าแห้งแล้ง น้ำก็แห้ง ไม่ไหลตามฤดูกาล ทำการเกษตรก็ไม่ได้ผลดี" ผลกระทบของการสูญเสียป่าทำกินอีกด้านก็คือ ทำให้ระบบการใช้เงินและความต้องการเงินแทรกเข้ามาอย่างเด่นชัดภายในชุมชน ช่วงประมาณปี 2529 เริ่มมีการใช้เงินมากขึ้นในชุมชน เพราะ "ของป่าหมดไป ไม่มีให้หากิน ทำข้าวได้น้อยลง ต้องซื้อหากินโดยหาหน่อไม้มาขาย" ข้าวไร่ที่ชาวบ้านเคยทำกินได้พอเพียงไปตลอดปี เมื่อมาถึงช่วงนี้ครัวเรือนส่วนใหญ่จะเหลือข้าวแค่พอกินได้อย่างมากเพียง 6-8 เดือน ชุมชนที่มีเศรษฐกิจแบบพอเพียงจึงขาดความสมดุลในเรื่องการทำมาหากิน

การทำป่าไม้ของบริษัทที่ได้รับสัมปทานนั้น นายทุนใช้เครื่องมือทันสมัย เช่น เลื่อยเครื่อง รถแทรกเตอร์ เข้ามาตัดต้นไม้ใหญ่ๆขนาดหลายคนโอบ ภายในเวลา 1-2 ปี ไม้ก็หมด ชาวบ้านเองก็ไม่กล้าทำอะไร เพราะ "กลัว" เนื่องจากความสัมพันธ์ทางอำนาจระหว่างชาวบ้านกับรัฐนั้น เป็นไปในลักษณะที่ไม่เท่าเทียมกันอย่างสูง ชาวบ้านไม่รู้จะพึ่งพาใคร ได้แต่รับชะตากรรมที่ตนเองไม่ได้เป็นผู้ก่อ "ปีเดียว รถไม่รู้กี่ร้อยคัน บรรทุกกันไปหมด มีการขน บรรทุกกันยาวเหยียด" นี่คือภาพของความเป็นจริงที่ชาวบ้านเล่าให้ฟัง

ต้นปี 2532 มีการลักลอบตัดไม้เถื่อนในบริเวณพื้นที่สัมปทานเพิ่มเข้ามาอีก โดยความร่วมมือของผู้นำท้องถิ่นกับเจ้าหน้าที่ป่าไม้ ไม้ที่ลักลอบตัดเป็นไม้ที่ไม่ได้ขนาด หรืออยู่ลึกจนคนของบริษัทที่ได้รับสัมปทานเข้าไปตัดไม่ได้ หลังจากไม้หมดก็มีนายทุนเข้ามาซื้อที่ดินโดยนำเจ้าหน้าที่ป่าไม้มาบอกชาวบ้านว่าจะปลูกป่า คือ สัก สะเดา และยูคาลิปตัส แรกๆชาวบ้านก็ไม่ยอม แต่ในที่สุดก็ต้องยอมย้ายออกไป เนื่องจากถูกข่มขู่จากนายทุนและเจ้าหน้าที่ทางการว่าถ้าไม่ยอมย้ายจะถูกยึดที่ดินและอาจถูกจับด้วย ชาวบ้านจึงต้องขายที่ "ตอนนั้นใครไม่ขาย เขาก็ใช้อำนาจบังคับเลย...เขาบอกว่าขายหรือไม่ขาย ถ้าไม่ขาย เขาบอกว่า เขาจะยึดหมด" ที่บนทุ่งราบจึงหมด กลายเป็นของนายทุนไป ส่วนชาวบ้านต้องย้ายที่ทำกินขึ้นไปบนเขา ที่ดินทำกินใหม่ของชาวบ้านเป็นที่ชัน ทำให้ทำกินไม่สะดวก นอกจากนี้ดินยังไม่ดี ปลูกข้าวได้ครั้งสองครั้ง ดินก็จืด เพราะหน้าดินถูกชะล้างหมด ชาวบ้านส่วนหนึ่งจึงผลิตข้าวได้ไม่เพียงพอที่จะบริโภค มาตั้งแต่เปลี่ยนพื้นที่ดินทำกินในครั้งนั้น

การรุกรานของทุน

ในสองสามปีหลังจากมีถนนสายเล็กๆเป็นทางเข้าหมู่บ้านเมื่อปี 2518 จนทำให้มีคนนอกเข้ามาติดต่อซื้อขายผลผลิตได้แล้วนั้น ได้มีพ่อค้าที่ชาวบ้านเรียกกันว่าเถ้าแก่ นำเมล็ดพันธุ์ข้าวโพดเข้ามาขายเพื่อให้ชาวบ้านปลูก โดยสัญญาว่าจะรับซื้อผลผลิตเอง ข้าวโพดนั้นเป็นข้าวโพดเลี้ยงสัตว์ไม่ใช่ข้าวโพดพันธุ์พื้นเมืองที่ปลูกกันเพื่อบริโภค ด้วยพวกพ่อค้าเห็นว่าข้าวโพดประเภทนี้จะงามมากในดินประเภทป่าไผ่หรือดินป่าใหม่ๆ ซึ่งมีอยู่ในพื้นที่ทำมาหากินของชาวกะเหรี่ยง โดยการปลูกข้าวโพดนี้ต้องแยกแปลงปลูกกับข้าวไร่ พวกชาวพื้นราบที่เข้ามาตั้งถิ่นฐานรอบหมู่บ้านเป็นผู้ริเริ่มปลูกกันก่อน ในระยะแรกนั้นชาวกะเหรี่ยงยังไม่ได้ปลูกเพราะการทำมาหากินยังไม่ฝืดเคือง จะมาปลูกกันก็ในระยะหลังที่การทำมาหากินไม่คล่องเช่นเดิม เมื่อปลูกข้าวโพดไปได้สักระยะหนึ่งในบริเวณหมู่บ้าน เถ้าแก่ก็นำรถไถเข้ามาในชุมชนเพื่อรับจ้างไถที่ดิน ทำให้ชาวบ้านมีหนี้สินจากการใช้รถไถในการปลูก ภาระหนี้ที่ผูกพันทำให้เถ้าแก่เป็นผู้ผูกขาดในการรับซื้อผลผลิตทั้งหมดตั้งแต่ในระยะแรก ประกอบกับที่ตั้งแต่แรกมาจนถึงปัจจุบันไม่มีการรวมตัวกันของชาวบ้านเพื่อขายผลผลิตหรือหาตลาดเองแต่อย่างใด ผลก็คือฝ่ายนายทุนเป็นผู้กำหนดราคาซื้อ (price maker) และชาวบ้านเป็นผู้ตามราคา (price taker) นอกจากข้าวโพดแล้ว ยังมีความต้องการผลผลิตอื่นๆของทุนที่เข้ามากำหนดวิถีการผลิตของชุมชนแบบใหม่ๆให้เกิดขึ้นเช่น ถั่ว ฝ้าย และละหุ่ง ซึ่งก็ได้ทำให้พืชเหล่านี้กลายเป็นผลผลิตที่มีการปลูกตามราคาของการรับซื้อจากตลาดภายนอก

การปลูกข้าวโพด แม้ว่าชาวบ้านจะมองว่าเป็นรายได้ที่สำคัญในยุคที่มีความต้องการใช้เงินมากขึ้น แต่ก็ได้สร้างปัญหาทั้งในเชิงนิเวศและปัญหาความขัดแย้งในชุมชน เนื่องจากมีการใช้ยาฆ่าหญ้าและปุ๋ยเคมี โดยพ่อค้าภายนอกได้นำเข้ามาในระยะหลัง ประมาณปี 2539-40 นี้เอง ในขณะที่คนส่วนใหญ่ในชุมชน ไม่ต้องการให้ใช้ยาฆ่าหญ้าในเขตต้นน้ำลำห้วยที่ไหลผ่านหมู่บ้าน จึงเกิดเป็นปัญหาความขัดแย้ง และได้โยงไปถึงความล้มเหลวในการทำกิจกรรมอื่นๆของชุมชนด้วย

จะเห็นได้ว่าการเข้ามาของทุนจากภายนอก ทำให้มีการเปลี่ยนแปลงวิถีการผลิตของชาวบ้าน ชุมชนถูกกระตุ้นให้เพิ่มผลผลิตโดยใช้ ปุ๋ย ยาฆ่าหญ้า ยาฆ่าแมลง เมล็ดพันธุ์ใหม่ๆ และรถไถ สิ่งเหล่านี้ไม่เคยมีอยู่ในชุมชน แต่ก็เริ่มมีการใช้ และมักใช้กันโดยคนในหมู่บ้านที่เป็นคนพื้นราบ ซึ่งเป็นพวกที่เริ่มปลูกข้าวโพดก่อน จึงนำมาซึ่งความไม่สมดุลของระบบนิเวศ ตลอดไปจนถึงความขัดแย้งที่ก่อตัวขึ้นภายในชุมชน เมื่อชาวบ้านมีความต้องการเทคโนโลยีใหม่ๆ ความต้องการต่อเนื่องที่เกิดขึ้นก็คือความต้องการเงินเพื่อการใช้จ่ายในการนี้ และได้นำพาไปสู่ระบบการกู้ยืม โดยเฉพาะกับนายทุนเงินกู้ซึ่งเป็นผู้นำเทคโนโลยีเหล่านี้เข้ามา การกู้ยืมเงินของชาวกะเหรี่ยงยังมีไม่มากนักด้วยธรรมชาติของชาวบ้านเองที่ไม่ชอบติดหนี้และกลัวถูกยึดที่ดิน การกู้ยืมส่วนใหญ่เป็นเรื่องของการลงทุนทำข้าวโพดเลี้ยงสัตว์ โดยผ่านตัวแทนรัฐ คือธนาคารเพื่อการเกษตรและสหกรณ์การเกษตร (ธกส.) และกู้ยืมจากเถ้าแก่หรือนายทุน หนี้สินที่เกิดขึ้นกับนายทุนนั้นเป็นเรื่องของความผูกพันในการขายสินค้าและถูกผูกขาดซื้อสินค้า จึงทำให้ชาวบ้านมองภาวะการขูดรีดจากนายทุนไม่ชัดเจนเท่าไรนัก หรืออาจเป็นเพราะภาวะจำยอมนั่นเอง

ด้วยเหตุนี้เองชุมชนจึงมีการเปลี่ยนแปลงวิถีการผลิตไปบ้าง จากที่เคยผลิตเพื่อบริโภคแทบทุกอย่างมาเป็นการผลิตเพื่อบริโภคน้อยลง และเริ่มมีการผลิตเพื่อขายตามความต้องการของตลาดภายนอก

ขึ้น ทำให้ต้องพึ่งพิงเถ้าแก่หรือนายทุนในหลายด้าน ความต้องการจากภายนอก ซึ่งหมายรวมถึงราคาสินค้า จึงเข้ามามีอิทธิพลต่อสภาพการผลิตอย่างไม่อาจหลีกเลี่ยงได้ ภายใต้เงื่อนไขเช่นนี้การผลิตแม้ว่าจะมีส่วนเกินเกิดขึ้น แต่ก็ไม่ได้เป็นส่วนเกินที่สามารถย้อนกลับมาจุนเจือชาวบ้านได้ยามขาดความมั่นคงในการผลิตข้าวและอาหารเพื่อการบริโภคในชุมชน หากแต่ส่วนเกินนั้นขาดความแน่นอนและความมั่นคง (security) ในการผลิตและขาย เพราะอำนาจผูกขาดที่นายทุนสร้างขึ้นและตรึงอำนาจนี้ไว้ จึงทำให้ชาวบ้านปราศจากอำนาจต่อรองใดๆในผลผลิตเพื่อขายของตน

การเข้ามาของระบบโรงเรียนและสินค้าสมัยใหม่

นอกเหนือจากการรุกรานของคนพื้นราบ รัฐ และทุน ซึ่งเกิดขึ้นภายใต้กระบวนการพัฒนาไปสู่ความทันสมัยนี้ ยังมีภาวะความทันสมัยอีกหลายประการ ซึ่งขอแยกกล่าวถึงในที่นี้คือ การเข้ามาของระบบการศึกษาสมัยใหม่ ซึ่งเป็นระบบการศึกษาในโรงเรียน และสินค้าสมัยใหม่ซึ่งส่งผลต่อความเปลี่ยนแปลงวิถีชีวิตของชาวกะเหรี่ยง แม้จะไม่มากนัก

การเปลี่ยนแปลงไปสู่ความทันสมัยที่เกิดขึ้นในชุมชนนี้ หากเทียบไปแล้วก็ยังนับว่ามีอยู่น้อยมาก ทั้งนี้อาจเป็นเพราะความเป็นชุมชนที่สืบเชื้อสายมาจากชนเผ่าเดียวกันคือกะเหรี่ยงโป ซึ่งมีระบบความเชื่อและประเพณีวัฒนธรรมประจำเผ่าที่ยึดถือกันมาอย่างมั่นคง การเข้ามาแทรกแซงของกระบวนการทำให้ทันสมัยจึงเกิดขึ้นอย่างช้าๆ แต่สิ่งหนึ่งที่ถือว่าเป็นปฏิบัติการสำคัญที่เข้ามาภายในชุมชนของ กระบวนการนี้ ก็คือ การเข้ามาของระบบโรงเรียนหรือการศึกษาในระบบ (formal education) ที่ถ่ายทอดแนวทางการพัฒนาแบบทันสมัย โดยการเรียนการสอนที่มาสร้างระบบความรู้ชุดใหม่ให้แก่อนาคตของชุมชนกระเหรี่ยง การศึกษาสมัยใหม่ที่มีโรงเรียนเป็นสถานที่สำคัญในการดึงเอาเด็กกระเหรี่ยงออกจากระบบการผลิตของชุมชน โดยละเลยการเรียนการสอนที่สอดคล้องไปกับวิถีชีวิตของชุมชน ทำให้ระบบการเรียนรู้ของชุมชนเปลี่ยนแปลงไป จากกระบวนการเรียนรู้ดั้งเดิมที่เรียนรู้วิถีชีวิตจากธรรมชาติ เรียนรู้จากภูมิปัญญาและวัฒนธรรมของบรรพบุรุษที่สืบทอดกันมา ไปสู่การเรียนที่แปลกแยกไปกับวิถีชีวิตแบบดั้งเดิม โรงเรียนไม่มีการฝึกนักเรียนให้เป็นอยู่อย่างสอดคล้องกับวิถีชีวิตในชุมชน ไม่มีการสอนภาษากะเหรี่ยงในโรงเรียนของชุมชน ซึ่งไม่ตรงกับที่ชาวบ้านต้องการให้เป็น ดังที่ว่า "ถึงอย่างไรก็อยากให้เขาเป็นเด็กกะเหรี่ยงเสียครึ่งหนึ่ง...เพราะเราเป็นกะเหรี่ยง" หรือ "เรื่องเกี่ยวกับวัฒนธรรมนี่ละทิ้งไม่ได้ ถึงเขาเป็นอะไรต่างๆ พอถึงวันสำคัญของวัฒนธรรม เขาก็ต้องกลับมา" ผลพวงของระบบโรงเรียนสมัยใหม่ยังทำให้การถ่ายทอดความรู้เกี่ยวกับวิถีชีวิตถูกลดทอนลงไปด้วย เนื่องจากเด็กไม่มีเวลา เพราะจะต้องไปโรงเรียน ดูหนังสือ ทำการบ้าน ฯลฯ ดังที่ผู้ปกครองเด็กกล่าวว่า "เด็กที่ไม่เรียนเลย จะช่วยพ่อแม่ได้มากเรื่องทำไร่ ส่วนเด็กที่เรียน ชวนเขาไปเข้าไร่ เขาจะไม่ไป" ยิ่งกว่านั้นการศึกษาในระบบยังได้กลายเป็นหนทางของการเดินทางออกสู่ตลาดแรงงานในกรุงเทพฯ อีกด้วย เพราะ "จะออกไปทำงานกรุงเทพฯ ต้องเรียนจบ ป.6 ก่อน จะได้รู้ภาษาหน่อย"

เป็นที่ยอมรับกันในหมู่ชาวบ้านว่า การศึกษาสมัยใหม่มีส่วนอย่างมากที่ทำให้ต้องมีภาระในการใช้จ่ายมากขึ้น ความต้องการถือเงินเพื่อจับจ่ายใช้สอยประจำวันจึงมากขึ้นไปด้วย ดังคำพูดที่ว่า "ลูกเรียน ลูกเรียนหลายคนนี่ ลูกเยอะนี่ ลำบากจริงๆ" ข้อสังเกตในที่นี้ ก็คือ ชุมชนที่เคยมีลูกเป็นตัวแทนใน

การผลิต ช่วยทำมาหากินและเรียนรู้ไปกับการดำเนินชีวิต เมื่อมีการศึกษาในระบบเข้ามาก็จะต้องมีการลงทุนในตัวลูก ที่มีความคาดหวังในอนาคต โดยไม่สามารถใช้เป็นตัวแทนการผลิตในปัจจุบันได้ดังที่เคยเป็นมา นอกจากค่าใช้จ่ายทางการศึกษาถือเป็นภาระที่ต้องหาเงินซึ่งเกิดขึ้นในชุมชนแล้ว ความต้องการใช้เงินยังมาจากความต้องการในสินค้าสมัยใหม่ที่เข้ามาจากภายนอกอย่างเช่น เมื่อเริ่มมีถนนลูกรังก็เริ่มมีการติดต่อจากภายนอกมากขึ้น มีรถเร่เข้ามาขายของ มีตลาดนัดทุกวันพฤหัสบดีไม่ไกลนักจากหมู่บ้าน ชาวบ้านนิยมนั่งรถกระบะไปตลาดนัด โดยเสียค่ารถคนละ 5 บาท เพื่อซื้อของอุปโภคบริโภคต่างๆ เช่น ซื้อข้าวสาร น้ำมันพืช เนื้อสัตว์ หอม กระเทียม กะปิ น้ำปลา สบู่ ผงซักฟอก ยาสีฟัน เป็นต้น ชาวบ้านเริ่มมีความต้องการสินค้าจากภายนอกมากขึ้นเรื่อยๆ เมื่อมีไฟฟ้าเข้ามาในราวปี 2540 ก็เกิดความต้องการโทรทัศน์ หม้อหุงข้าว เพราะ "เขามีหม้อหุงข้าว เราก็อยากได้กับเขาบ้าง" ทั้งที่ "ค่าไฟฟ้ามาเก็บทีหนึ่งก็เดือดร้อนแล้ว" โดยในปัจจุบันนี้ไฟฟ้ายังไม่มีทุกบ้าน เพราะการต่อไฟเข้าบ้านต้องใช้เงินหลายพันบาท แต่เมื่อมีระบบเงินผ่อนเครื่องใช้ไฟฟ้าในตัวอำเภอ ก็ทำให้ "พอมีสายไฟ (เข้ามาในหมู่บ้าน) ไฟยังไม่เข้า (บ้าน) บางคนเขาก็ซื้อหม้อหุงข้าวก่อนแล้ว...เดี๋ยวนี้พอกลางคืน ไฟดับ ก็หาตะเกียงกันไม่เจอแล้ว" และเมื่อมีถนนลาดยางในราวปี 2540 ก็เกิดความต้องการรถมอเตอร์ไซค์ ความต้องการเหล่านี้อาจดูไม่มากนักเมื่อเทียบกับชุมชนอื่น ที่ถูกกระตุ้นให้เกิดความต้องการใหม่ๆจากภาวะความทันสมัย แต่ก็เป็นสาเหตุส่วนเพิ่มที่ทำให้คนมีความต้องการหารายได้ที่เป็นตัวเงินเพิ่มมากขึ้น แม้จะไม่สำคัญเทียบเท่ากับสาเหตุที่มาจากการเสียสมดุลของการผลิตแบบพอเพียงของชุมชนก็ตาม

การเปลี่ยนแปลงสู่ภาวะไร้สมดุลของชุมชน

เมื่อมองภาพโดยรวมของช่วงเวลาการเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นภายในชุมชน และได้นำไปสู่ความไร้สมดุลในการดำรงอยู่ของชุมชนที่มีเศรษฐกิจพอเพียง ก็จะเห็นได้ชัดว่าความไร้สมดุลเช่นนี้เกิดมาจากปัจจัยภายนอก คือ การเข้ามาของคนพื้นราบที่เข้ามาตั้งบ้านเรือนมากขึ้น ทำให้ประชากรในชุมชนเพิ่มขึ้นมาก พร้อมกันกับการเข้ามาแทรกแซงของรัฐและทุนจากภายนอก ตามมาด้วยภาวะความทันสมัยจากระบบโรงเรียนและสินค้าสมัยใหม่ ชาวบ้านถึงกับกล่าวว่า "เดี๋ยวนี้ความยุ่งยากภายนอกเข้ามา ความสงบสุขก็หายไป ก็ดูจากความเจริญ" ความไร้สมดุลที่เกิดขึ้นเป็นไปโดยรอบด้านมีผลอย่างมากต่อวิถีการผลิต ที่เคยพอเพียงด้วยทรัพยากรของชุมชน กลายเป็นความขาดแคลนการบริโภคในบางช่วงของปี และความจำกัดของทรัพยากรธรรมชาติอันมาจากคนนอกชุมชน ทั้งที่ชาวบ้านเองเคยอยู่ด้วยการรู้จักสงวนรักษาทรัพยากรธรรมชาติ และเมื่อให้เปรียบเทียบกับในอดีตแล้ว ชาวบ้านจะบอกทำนองเดียวกันว่า "สมัยก่อนดีกว่าเยอะ ฝนฟ้าก็อำนวยได้ แล้วอะไรก็ดูพร้อมทุกอย่างสะดวกทุกอย่าง เดี๋ยวนี้แบบยังไงไม่รู้ ฝนฟ้าไม่อำนวย ชาวไร่ก็ไม่มีอะไรต่ออะไร มันก็ลำบากใจ" หรือ "เมื่อก่อนด้านความสุขดีกว่า ดีตรงที่ว่าการไปหาบริโภคในครัวเรือนมันง่าย ง่ายที่สุดเลย ... เดี๋ยวนี้เวลาไปหาของป่า ต้องนอนค้างคืนแรมเลยถึงจะได้" ความสุขในสมัยก่อนของชาวบ้านจึงเป็นความสงบสุข ปัญหาที่มารบกวนมีเพียงแค่เรื่องของโรคภัยไข้เจ็บมากกว่าเรื่องอื่นๆ ในขณะที่ความสุขในสมัยปัจจุบันชาวบ้านบอกว่า จะเกิดขึ้นได้ถ้าทำใจได้ โดยการเข้าหาธรรมะคือการปฏิบัติตามหลักศีลธรรม "ถ้าเราทำใจไม่ได้ ความสุขนั้นแทบจะไม่มีเลย...ต้องดิ้นรนมากขึ้น ภายในอาทิตย์หนึ่งจะหยุดสักวันก็ไม่ได้หยุด เพราะการใช้จ่ายมาก ทำได้ไม่พอ

ทำแล้วไม่ได้ผล ติดหนี้เขา ก็เกิดความทุกข์ขึ้น" ส่วนที่ชาวบ้านมองว่าดีขึ้นคงเป็นเรื่องของสาธารณสุขของชุมชน ชาวบ้านใช้สมุนไพรน้อยลง และพึ่งสถานีอนามัยประจำหมู่บ้าน อยู่ห่างไป 5 กิโลเมตร ซึ่งชาวบ้านพึงพอใจมากขึ้น โดยเฉพาะกับโรคมาเลเรียซึ่งเป็นโรคสำคัญที่เกิดในชุมชนซึ่งรักษาให้หายได้มากขึ้น และสาธารณสุขสมัยใหม่ช่วยให้เด็กรอดตายจากการเจ็บไข้ได้ป่วยมากขึ้น แต่กับเรื่องไฟฟ้า ชาวบ้านบางคนถือว่า "ไม่มีความเจริญ มีแต่ความสะดวก ความเจริญมันต้องมีความสุขอยู่ด้วย...อย่างไฟฟ้านี่ เขาว่าความสะดวก ไม่ใช่ความเจริญ"

ความไร้สมดุลของชุมชนที่เกิดขึ้น อาจจะจัดแบ่งออกได้ตามมิติต่างๆดังนี้คือ ความไร้สมดุลทางนิเวศ ความไร้สมดุลทางเศรษฐกิจ และความไร้สมดุลทางสังคม ซึ่งแต่ละมิตินั้นมีความเกี่ยวพันซึ่งกันและกัน อย่างแยกออกจากกันได้ยาก

ความไร้สมดุลทางนิเวศ เป็นความไร้สมดุลที่รุนแรงที่สุด และนำมาซึ่งความไม่สมดุลในการดำรงชีวิตด้านต่างๆของชุมชน สาเหตุสำคัญนั้นมาจากการมีสัมปทานป่า ซึ่งถือได้ว่าเป็นกระบวนการแทรกแซงของรัฐในเรื่องการจัดการทรัพยากรป่า ซึ่งทำให้ระบบนิเวศของชุมชนแห้งแล้ง มีผลกระทบต่อไร่ข้าวคือได้ผลผลิตที่ต่ำลงอย่างเห็นชัด เมื่อประจวบกับภาวะครบรอบไผ่หมดอายุ ซึ่งเกิดขึ้นในชุมชน ในช่วงเวลาใกล้เคียงกัน ทำให้หนูไม่มีที่อยู่จึงระบาดหนักในหมู่บ้าน เข้ามากัดกินพืชผลเสียหาย การทำสัมปทานป่าโดยใช้เครื่องจักรชักลากไม้ ทำให้ดินทับถมกัน จนพืชผักในป่าตายไปเป็นอันมาก แหล่งอาหารจึงเริ่มขาดแคลน สัตว์ในป่าก็ถูกล่าอย่างมากจากคนของบริษัทสัมปทานที่เข้ามา จนสัตว์ในป่าเหลือน้อยเต็มที และแม้ว่าสัมปทานป่าได้ถูกยกเลิกไปในปี 2532 แต่ก็เกิดกระบวนการตัดไม้เถื่อนที่มีตำรวจและผู้นำท้องถิ่นให้การหนุนหลังอยู่ ความเป็นป่าที่เคยอุดมสมบูรณ์จึงหมดไป เหลือแต่ความแห้งแล้งพร้อมกับการแปรปรวนของสภาพดินฟ้าอากาศ น้ำในลำห้วยลำธารก็เหือดแห้งไปด้วย

ในอีกด้านหนึ่งนั้น การแทรกแซงของทุนที่นำเอาความต้องการจากภายนอกเข้ามากำหนดวิถีการผลิตของชุมชนใหม่ ก็มาพร้อมกับเทคโนโลยีสมัยใหม่ เช่น การใช้ปุ๋ย ยาฆ่าแมลง ยาฆ่าหญ้า และรถไถ เทคโนโลยีเหล่านี้มีระบบแห่งการทำลายทางนิเวศผูกติดมาด้วย การใช้รถไถ เมื่อฝนตกลงมาดินจะเกาะตัวแข็ง แห้งเป็นก้อน แต่เดิมที่ไม่ใช้รถไถ ดินจะไม่แข็งไม่เกาะตัว จะมีรากไม้สอดแทรกเข้าไปทั่วพื้นดิน แต่การทำข้าวโพดนั้นต้องใช้รถไถ เพื่อให้หน้าดินเปิดออก กลับหน้าดินไปมา เพราะถ้าไม่ใช้รถไถต้องทำการปลูกแบบหมุนเวียนที่ดิน ตามธรรมชาติ ซึ่งทำไม่ได้ เพราะการปลูกข้าวโพดเลี้ยงสัตว์ซึ่งเป็นพืชพาณิชย์จำเป็นต้องใช้พื้นที่ในการเพาะปลูกมาก จึงไม่มีที่ดินที่เพียงพอต่อการทำแบบหมุนเวียน ส่วนการใช้ปุ๋ยนั้น แม้ชาวกะเหรี่ยงเพิ่งจะเริ่มมีการใช้ แต่เมื่อใช้แล้วก็จำเป็นจะต้องใช้อย่างต่อเนื่อง เพราะถ้าไม่ใส่ปุ๋ย ผลผลิตจะลดน้อยลงและไม่งาม ซึ่งก็หมายถึงว่าการลงทุนจะต้องเพิ่มขึ้นทุกปีเพราะต้องใส่ปุ๋ยมากขึ้นๆ และหากคำนึงถึงอนาคตที่พื้นที่เดิมนั้นอาจทำกินไม่ได้อีกในระยะเวลาอันใกล้ ก็นับได้ว่าเป็นภัยจากวิถีการผลิตแบบใหม่ ที่อาจเข้ามาแทนที่วิถีการผลิตแบบเดิมซึ่งปราศจากการทำลายล้าง ผลคือสภาพดินเสื่อมคุณภาพลงอย่างรวดเร็ว และเกิดมลพิษในแหล่งน้ำที่ชาวบ้านอาศัยใช้อุปโภคบริโภคจากการใช้ยาฆ่าหญ้าที่บริเวณต้นน้ำลำธาร ซึ่งในปัจจุบันประเด็นเหล่านี้ก็ได้เริ่มต้นเป็นความขัดแย้งทางความคิดขึ้นมาแล้ว

ความไร้สมดุลทางเศรษฐกิจ รอบระยะเวลาของระบบการทำไร่หมุนเวียนที่สั้นลง ถือได้ว่าเป็นผลกระทบอันยิ่งใหญ่ของความไร้สมดุลทางเศรษฐกิจแบบพอเพียงที่เกิดตามมา การผลิตที่เคยมีรอบระยะเวลาของการทิ้งไร่ซากถึง 7-10 ปี ซึ่งเป็นเวลาที่ดีมากสำหรับการฟื้นฟูทางนิเวศนั้น เหลือเพียงแค่อย่างมาก 3-5 ปี ชาวบ้านถูกผลักดันจากการรุกรานพื้นที่ทำกินให้ขึ้นไปทำไร่ในที่ลาดชัน การทำกินไม่มีความเพียงพอเช่นแต่เดิมมา ทั้งเนื่องมาจากความไม่สมบูรณ์ของดิน และความแห้งแล้งของสภาพแวดล้อม แต่กระนั้นก็ตามชุมชนบ้านดินดำก็ยังคงมีการปลูกข้าวไร่เพื่อการยังชีพเป็นหลัก ซึ่งแม้ว่าเป้าหมายของการผลิตจะเปลี่ยนจากการบริโภคเพียงอย่างเดียวไปสู่การผลิตเพื่อขายด้วย โดยหลักการของการผลิตเพื่อบริโภคยังคงอยู่ หากแต่ลดลงบ้างตามความจำเป็น การผลิตข้าวไม่มีส่วนเกินเพื่อการบริโภคเช่นแต่ก่อน บางบ้านยังไม่พอกินไปตลอดปีอาจเหลือข้าวไร่แค่กินได้ประมาณ 6-8 เดือน ต้องยืมกันบ้าง ซื้อกันเองบ้าง หรือซื้อข้าวนานอกชุมชน

การหาของป่าที่เคยเป็นธรรมชาติส่วนหนึ่งของชีวิต เริ่มไม่ใช่อีกต่อไป เพราะของป่าหายากขึ้น แต่ก็ยังจำเป็นต้องหาของป่าโดยเฉพาะหน่อไม้เพื่อขายเป็นรายได้เสริม และพร้อมกันนั้นความเจริญด้านต่างๆที่เริ่มเข้ามา เช่น ระบบการศึกษาสมัยใหม่ ถนน ไฟฟ้า ก็เป็นปัจจัยหนุนทำให้ชาวบ้านมีความต้องการใช้เงินเพิ่มมากขึ้น ดังที่ว่า "ที่เปลี่ยนแปลงไปมากก็ที่ถนนเข้ามา พอถนนเข้ามา คนนอกก็เข้ามากันเยอะ เข้ามาซื้อของ มาขายก็มี ก็เข้าออกบ่อย ถนนก็ไปมาสะดวก" จากเดิมที่ชาวบ้านแทบจะไม่ต้องซื้อหาอะไรเลย ก็มีของกินของใช้ที่ต้องการมากขึ้น (เมื่อรวมกับความต้องการเทคโนโลยีการผลิตสมัยใหม่ที่มีต้นทุนเพิ่มขึ้นทุกที ไม่ว่าจะเป็น เมล็ดพันธุ์ข้าวโพด รถไถ ปุ๋ย ในกรณีของชาวบ้านที่ใช้เทคโนโลยีเหล่านี้) ชาวบ้านจึงจำเป็นต้องหารายได้ที่เป็นตัวเงินเพิ่มขึ้นมาก ปัจจุบันรายได้ที่เป็นตัวเงินหลักชาวบ้านได้มาจากการขายผลผลิตในไร่ของตนเองเช่น พริก มะเขือพวง ฟักทอง หรือจากการเก็บหาของป่า เช่น หน่อไม้ เห็ดโคน น้ำผึ้งป่า เป็นต้น พอใช้จุนเจือครอบครัวยามขาดแคลน โดยยังไม่รวมรายได้ที่คนหนุ่มสาวเริ่มไปรับจ้างทำงานในเมือง

การรับจ้างนั้น มีทั้งการทำงานอยู่ในชุมชนและชุมชนใกล้เคียง เป็นงานประเภทใช้แรงถางหญ้าปลูกและหักข้าวโพด ปลูกและถางป่า และการไปรับจ้างในเมืองหรือในกรุงเทพฯ เช่น ก่อสร้าง ทำงานโรงแรม เสิร์ฟอาหาร เป็นต้น และเมื่อกล่าวถึงการรับจ้าง ก็จะมีเงื่อนไขของการไปรับจ้างที่แตกต่างกันไป เงื่อนไขที่สำคัญของการรับจ้าง ได้แก่ ความต้องการซื้ออาหารเพิ่ม เนื่องจากข้าวที่ปลูกไม่พอบริโภค และอาหารที่ได้จากป่ามีน้อยลง ดังที่ว่า "ปีไหนถ้าในบ้านมีอะไรกิน ไม่อดจนเหลือเกิน เราก็จะไม่ออกจากบ้าน ถ้าในบ้านมันแห้งแล้ง ไม่มีอะไรทำเราก็ต้องออก" สาเหตุอีกด้านหนึ่ง เป็นเรื่องของความต้องการเงินเพื่อใช้จ่ายอื่นๆ เช่น ค่ารักษาพยาบาล การศึกษาของลูก ค่าไฟฟ้า เสื้อผ้า เครื่องใช้ไฟฟ้า มอเตอร์ไซค์ ฯลฯ ที่พวกเขาเห็นว่าจำเป็นต่อชีวิตและจำเป็นต้องทำตามกฎหมาย เช่นเรื่องการไปโรงเรียนของลูก ซึ่งดูเหมือนจะมีความสำคัญสูงสุด เพราะโรงเรียนจะคอยเตือนไม่ให้เด็กขาดเรียนบ่อย แม้ชาวบ้านอาจต้องใช้แรงงานจากลูกบ้างเป็นครั้งคราว ซึ่งกะเหรี่ยงโดยปกติก็จะมีลูกกันประมาณ 3-5 คน เพราะเพิ่งมีการคุมกำเนิดมาได้ไม่นานนัก ดังนั้นการส่งลูกเรียนจึงเป็นภาระมากทีเดียวแม้จะไม่ต้องเสียค่าเล่าเรียนแต่ก็มีค่าใช้จ่ายหลายอย่าง เช่น ค่าเสื้อผ้า ค่าวัสดุอุปกรณ์ และค่าขนมซึ่งกลายเป็นเรื่องจำเป็นสำหรับเด็กๆ

ปัจจัยที่มาจากภาวะของความทันสมัยที่กล่าวเหล่านี้ทำให้พวกเขาจำเป็นต้องออกรับจ้าง ทั้งที่โดยนิสัยแล้วชาวกะเหรี่ยงนั้นไม่นิยมรับจ้าง เพราะขาดความเป็นอิสระ คือ "ต้องอยู่ภายใต้บังคับของนายจ้าง เมื่อเหนื่อยก็พักไม่ได้" ดังนั้นการรับจ้างจะเป็นงานที่พวกเขาจะนึกถึงในลำดับหลังๆ หากยังมีทางเลือกอื่นอยู่ อย่างไรก็ตามวิธีคิดเช่นนี้ มักจะเป็นวิธีคิดของคนอายุประมาณ 40 ปี ขึ้นไป ซึ่งไม่ค่อยได้มีโอกาสสัมผัสกับความทันสมัยนอกหมู่บ้านมากนัก เงินสำหรับพวกเขา แม้ว่าจะมีความจำเป็น แต่ค่าของมันมีขอบเขต เงินไม่อาจแลกกับอิสรภาพของการดำรงชีวิตได้ หากไม่ใช่เรื่องจำเป็นที่สุด แต่กระนั้น "ความจำเป็น" ก็มีนิยามที่แตกต่างกันออกไป เพราะสำหรับคนรุ่นใหม่ซึ่งมักจบการศึกษาในระดับชั้นประถมศึกษาปีที่ 6 แต่มีโอกาสไปทำงานในเมืองหรือในกรุงเทพฯมาแล้ว แม้จะมีจำนวนไม่มากนักในหมู่บ้าน กลับมีวิธีคิดแตกต่างออกไป สินค้าบางอย่างเช่นเสื้อผ้า มอเตอร์ไซค์ เครื่องใช้ไฟฟ้า พวกเขานิยามว่าเป็น "ความจำเป็น" และเงินก็เป็นสิ่งที่จะทำให้ได้มาซึ่งสิ่งเหล่านั้น และมีความสุข คนรุ่นใหม่จึงไม่ค่อยลังเลใจที่จะออกไปรับจ้างหาเงินข้างนอก ทั้งยังมีทัศนะที่ว่า หากตนเองมีลูก ก็อยากให้ลูกจบการศึกษาถึงขั้นมัธยมศึกษา "แบบจะได้เหมือนคนหมู่เยอะ หางานได้ หางานเก่ง"

ความไร้สมดุลทางสังคม เมื่อสภาพเศรษฐกิจและระบบนิเวศของชุมชนแปรเปลี่ยนไป ก็เกิดความไร้สมดุลทางสังคมขึ้น แม้ดูเผินๆแล้วอาจจะไม่ใช่ปัญหาที่รุนแรงนัก แต่แท้จริงได้ทำให้สภาพความเป็นอยู่ของผู้คนเปลี่ยนแปลงไปอย่างเห็นได้ชัด เช่นจากเดิมที่คนในชุมชนอยู่ร่วมกัน ไม่มีการหางานทำนอกชุมชน ครอบครัวและสังคมจึงมีความอบอุ่นและผูกพันกัน แต่เมื่อเศรษฐกิจเสียสมดุลแห่งความพอเพียงไป หนุ่มสาวรุ่นใหม่เริ่มออกไปทำงานไกลจากชุมชน จึงก่อรูปเป็นปัญหาการแปลกแยกทางความคิดและวัฒนธรรมให้เกิดขึ้นระหว่างคนต่างรุ่น

ยิ่งไปกว่านั้นวิถีการผลิตที่มุ่งเข้าสู่การขาย ยังมีผลกระทบที่ตามมาในด้านของศักดิ์ศรีความเป็นมนุษย์ ความสามารถกำหนดทิศทางการผลิต และพลังในการสร้างสรรค์ผลผลิตที่ชาวบ้านเคยมี สิ่งเหล่านี้ได้ถูกลดทอนไปจนหมดสิ้น ชุมชนจึงอ่อนกำลังลง ในอีกทางหนึ่งบทบาททางสังคมของชาย-หญิงในการทำมาหากินก็เปลี่ยนแปลงไป ไม่ได้ถูกแบ่งแยกอย่างชัดเจนเหมือนเช่นในอดีต ปัจจุบันชาย-หญิงต้องช่วยกันทำงาน เตรียมข้าวไร่ให้ทันกับช่วงฤดูการเพาะปลูก โดยเฉพาะอย่างยิ่งในสภาพที่ดินฟ้าอากาศเริ่มแปรปรวนไม่เป็นไปตามฤดูกาล เศรษฐกิจในระบบเงินตราเริ่มเข้ามามีส่วนกำหนดวิถีชีวิตมากขึ้น ผู้หญิงจะช่วยทำไร่ ไม่หาฟืน และส่วนใหญ่ไม่ทอผ้าแล้วเพราะเวลาว่างมีน้อยลงและความจำเป็นในการทอผ้าให้แก่สมาชิกในครัวเรือนก็ลดน้อยลงด้วย เนื่องจากการทอผ้านั้นต้องใช้เวลานาน การซื้อจากตลาดดูจะง่ายและสะดวกกว่า ดังคำบอกเล่าสั้นๆที่ว่า "ซื้อสะดวกกว่า สวยกว่าด้วย" จึงเป็นเหตุสำคัญที่ทำให้กระบวนการเรียนรู้ การสืบทอดและพัฒนาภูมิปัญญาของชุมชน ในเรื่องการทอผ้าขาดช่วงไป

ภาพความอ่อนแอของชุมชนปรากฏขึ้น เมื่อมีการแผ่ขยายเข้ามาของกระบวนการที่เรียกว่า "การพัฒนา" ซึ่งเป็นสิ่งที่มาจากภายนอกชุมชน ไม่ว่าจะเป็นคนอื่นที่เข้ามาร่วมอาศัยในชุมชน ปฏิบัติการของรัฐ ปฏิบัติการของทุน การเข้ามาของสินค้าสมัยใหม่ รวมไปถึงระบบการศึกษาในโรงเรียน การรุกรานเหล่านี้ทำให้ชุมชนถูกกระหน่ำพร้อมกันในหลายทาง ซึ่งได้ทำลายความแข็งแกร่งของความเป็นชุมชนใน

อดีตลงไปอย่างมาก แต่ด้วยพื้นฐานของความเป็นชุมชนที่มีมายาวนาน เงื่อนไขต่างๆก็ได้ถูกสร้างขึ้นใหม่เพื่อพลิกฟื้นความเข้มแข็งในด้านความพอเพียงทางเศรษฐกิจให้กลับคืน ด้วยการเสริมแรงจากองค์กรพัฒนาเอกชน ที่ตระหนักถึงความเป็นชุมชนซึ่งยังคงมีเศรษฐกิจพอเพียงเป็นรากฐานที่สำคัญ ดังนั้นเศรษฐกิจพอเพียงของชุมชนจึงสามารถคงอยู่ได้ ท่ามกลางกระแสทุนนิยมที่ผ่านเข้ามา กระบวนการพลิกฟื้นจะเป็นเช่นไร และมีรูปแบบของความพอเพียงที่ปรับเปลี่ยนอย่างไร เป็นเรื่องที่จะได้กล่าวถึงเป็นลำดับต่อไป

การคงอยู่ของเศรษฐกิจพอเพียงท่ามกลางกระแสทุนนิยม

ชุมชนที่เคยมีความพอเพียงทางเศรษฐกิจ มีสมดุลของการดำรงชีวิต เมื่อได้รับผลกระทบจากพลังภายนอกชุมชน จนทำให้เกิดความไม่สมดุลขึ้นภายในชุมชน ชาวบ้านที่เคยอยู่ได้ด้วยการพึ่งตนเองเริ่มสูญเสียความมั่นคงในวิถีชีวิตแบบเดิม ความไม่สมดุลนี้สามารถสะท้อนได้จากความรู้สึกนึกคิดของชาวบ้านทุกคน เป็นเสียงเดียวกัน

ด้วยเหตุนี้ กระบวนการพลิกฟื้นความเข้มแข็งของชุมชนจึงบังเกิดขึ้น แม้ว่าความสมดุลใหม่ที่คาดหวัง จะไม่ใช่ในรูปแบบเดิมที่ชาวบ้านเคยเป็นเคยอยู่กันมา แต่เป็นความสมดุลภายในมิติของช่วงเวลาใหม่ ที่มีกระบวนการปรับตัวและการตั้งรับกับการรุกรานต่างๆจากภายนอก แนวคิดเช่นนี้จึงมาจากตัวชาวบ้านเอง ที่ได้ตระหนักถึงความไม่สงบสุขที่เกิดขึ้นในยุคของการถูกรุกราน ประกอบกับมีแนวร่วมจากองค์กรพัฒนาเอกชน ที่ให้ความสำคัญต่อการเข้าร่วมกระทำการของชุมชน กล่าวคือ "ชาวบ้านนี่ต้องรับรู้ปัญหาร่วมกัน แล้วก็เข้าใจตรงกันว่าจะก้าวไปทางไหน แล้วก็ร่วมมือในการทำงาน" จึงทำให้กระบวนการพลิกฟื้นความเข้มแข็งของชุมชน เห็นได้ชย่างเป็นรูปเป็นร่างขึ้นมา

แนวคิดการฟื้นสู่สมดุลของความพอเพียงทางเศรษฐกิจ ที่อยู่ภายใต้เงื่อนไขทางสังคมที่มีบริโภคนิยมแทรกเข้ามาแล้วนั้น ถือว่าเป็นช่วงเวลาของการปรับตัว (adaptation) เพื่อให้พึ่งตนเองได้ โดยใช้แนวเศรษฐกิจแบบยั่งยืน พึ่งพิงระบบภายนอกให้น้อยลง ด้วยทรัพยากรที่ชุมชนมีอยู่ ไม่ว่าจะเป็นทรัพยากรธรรมชาติ องค์ความรู้ของชุมชน และทักษะความชำนาญต่างๆของชาวบ้าน โดยตั้งมั่นอยู่บนระบบเกษตรกรรมอันเป็นพื้นฐานเดิมของชุมชน

กระบวนการที่ชุมชนได้สร้างเพื่อพลิกฟื้นความเข้มแข็งขึ้นมาใหม่นั้น ใช้ 2 แนวทางหลักด้วยกัน แนวทางแรกเป็นแนวสิทธิชุมชน ซึ่งเป็นแนวทางสำคัญที่จะฟื้นฟูความเป็นชุมชนที่มีเศรษฐกิจแบบพอเพียง เพราะเป็นแนวทางที่จะเข้าไปจัดการกับปัญหารากเหง้าของความอ่อนแอของชุมชนที่เกิดขึ้น โดยมุ่งให้ชุมชนกลับมามีอำนาจในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติด้วยตัวชุมชนเอง โดยเฉพาะเรื่องการจัดการป่า ที่รัฐเข้ามากระทำการยึดครองโดยอาศัยความชอบธรรมทางกฎหมาย แต่ปราศจากวิธีคิดของการอนุรักษ์ป่าที่แท้จริง เพราะเป็นการนำเอาทรัพยากรธรรมชาติของชุมชน โอนเป็นของเอกชนด้วยการให้สัมปทาน ส่วนชาวบ้านที่มีอำนาจต่อรองต่ำกว่ารัฐและทุน ได้ถูกกีดกันการใช้ประโยชน์จากทรัพยากรธรรมชาติของชุมชน และยังถูกกล่าวหาว่าเป็นผู้บุกรุกเขตอุทยานเมื่อยามที่ชาวบ้านมีความต้องการใช้ทรัพยากรธรรมชาติของชุมชนเพียงแค่พอยังชีพ ดังที่ชาวบ้านเล่าว่า "เดี๋ยวนี้พวกอนุรักษ์มันเจอเราไปหาในเขตหวงห้าม มันเจอ มันเอาแล้ว...แย้ตัวหนึ่ง มันก็จับ...มันยิงคนบ้านกล้วยตายไปคน

หนึ่ง..." สำหรับแนวทางที่สอง เป็นแนววัฒนธรรมชุมชน ซึ่งหมายถึง แนวทางที่มุ่งฟื้นฟูระบบการเรียนรู้และภูมิปัญญาดั้งเดิมของชุมชนโดยมีการปรับใช้อย่างเหมาะสม เพื่อให้ชุมชนสามารถดำรงอยู่ได้ตามสภาพการณ์ในปัจจุบัน เน้นที่ความเป็นเศรษฐกิจแบบพอเพียงในอดีตของชุมชน และฟื้นฟูภูมิปัญญาในด้านการทอผ้า ที่ถือว่าชุมชนมีศักยภาพในการสืบทอดและพัฒนา

จากแนวทางหลักทั้ง 2 ด้าน ชุมชนได้สร้างกระบวนการของการพลิกฟื้นความเข้มแข็ง และลงมือกระทำการโดยอาศัยการรวมกลุ่มของคนในชุมชน กระบวนการที่จะเสริมสร้างความเข้มแข็งของชุมชนพอจะจัดแบ่งได้เป็น 5 ประเภทหลัก ได้แก่ ประเภทแรก เป็นกระบวนการอนุรักษ์ป่า ประเภทที่สอง เป็นกระบวนการสืบทอดการหากินจากป่า ประเภทที่สาม เป็นกระบวนการสร้างระบบประกันภัยของชุมชน ประเภทที่สี่ เป็นกระบวนการปรับเปลี่ยนพื้นฐานการเกษตรของชุมชน และประเภทสุดท้ายเป็นกระบวนการฟื้นฟูภูมิปัญญาเพื่อแปลงเป็นสินค้าและสร้างรายได้เสริม

กระบวนการอนุรักษ์ป่า

กระบวนการอนุรักษ์ป่าหรือกระบวนการป่าชุมชน เป็นกระบวนการหลักที่สำคัญยิ่งต่อสมดุลแห่งความเป็นอยู่ของชุมชน เพราะปัญหาต่างๆของชุมชนล้วนเริ่มต้นมาจากการเสื่อมโทรมของสภาพป่า ปัญหาเรื่องป่าถูกทำลาย จึงถือเป็นปัญหาเริ่มต้นของการเสียสมดุลภายในชุมชนของเศรษฐกิจแบบพอเพียง ดังนั้นกระบวนการนี้จึงเป็นเรื่องยิ่งใหญ่ ที่จะมีผลต่อการฟื้นตัวของชุมชน เพราะจะเป็นเงื่อนไขสำคัญของความเข้มแข็งของชุมชนและเป็นเงื่อนไขของกิจกรรมอื่นๆในชุมชนด้วย จึงมีความลึกซึ้งทั้งในแง่ของ วิธีคิด กลไกในการจัดการ และ การกระทบต่อผลประโยชน์

ผลกระทบที่เกิดขึ้นหลังจากต้นไม้ใหญ่ถูกโค่นจากการให้สัมปทานทำไม้ ไม่ว่าจะเป็นไฟไหม้ป่าครั้งใหญ่ ภาวะฝนทิ้งช่วง อากาศแห้งแล้ง หนูระบาดกัดกินต้นข้าว การลักลอบตัดไม้เถื่อนจากคนภายนอกหมู่บ้าน รวมทั้งการถูกผลักดันออกจากที่ดินทำกินเดิม ซึ่งเป็นบริเวณที่มีความอุดมสมบูรณ์ ทำให้ชาวบ้านดินดำต้องดำรงชีพด้วยความยากลำบาก นอกจากนั้นยังถูกรบกวนจากเจ้าหน้าที่ป่าไม้ที่เข้ามาจับกุมในข้อหาบุกรุกป่า ชาวบ้านจำนวนหนึ่งจึงรวมตัวกันพูดคุยปรึกษาหารือ เพื่อแก้ไขปัญหาที่เกิดขึ้นและเพื่อให้ได้สิทธิในการจัดการทรัพยากรชุมชนกลับคืนมา ประกอบกับได้รับการเสริมแรงจากเจ้าหน้าที่โครงการพัฒนาระบบนิเวศเกษตรและอนุรักษ์พรรณพืช ซึ่งเป็นองค์กรพัฒนาเอกชนที่ทำงานพัฒนาในพื้นที่มาตั้งแต่ปี พ.ศ. 2533 ที่ได้เสนอให้ชาวบ้านรวมกลุ่มกันอนุรักษ์ป่า กระบวนการอนุรักษ์ป่าชุมชนบ้านดินดำจึงเริ่มก่อตัวขึ้น

ดังนั้นจุดเริ่มต้นของกระบวนการอนุรักษ์ป่า จึงมาจากการมองเห็นปัญหาของชุมชนร่วมกันก่อนและถูกกระตุ้นให้มีการตื่นตัวในการแก้ไขปัญหาดังกล่าว เพราะปัญหาที่เกิดขึ้นนี้ ไม่ใช่มีผลกระทบเพียงลำพังต่อคนใดคนหนึ่ง เท่านั้น แต่มีผลกระทบต่อส่วนร่วมและทุกคนอย่างเท่าเทียมกัน การรวมกลุ่มกันแก้ไขปัญหา จะนำมาซึ่งผลประโยชน์ของชุมชน ซึ่งย่อมจะได้รับทั้งในแง่ที่เป็นรูปธรรม คือ เป็นการกันทรัพยากรธรรมชาติของชุมชนไว้สำหรับการดำรงชีวิต เป็นการรักษาป่า และส่งผลทางบวกต่อระบบนิเวศของหมู่บ้าน และในเชิงนามธรรมเป็นการสร้างความสงบสุขให้คงอยู่ในชุมชน อาจกล่าวได้ว่าชาวบ้านได้

ปรับเปลี่ยนตัวตน จากเดิมที่เมื่อถูกเอารัดเอาเปรียบ ชาวบ้านจะยอมรับในชะตากรรม มีความทุกข์ร้อนแต่ก็ไม่กล้าทำอะไร มาสู่การลุกขึ้นมากำหนดชะตาชีวิตตนเอง ถือได้ว่าเป็นการสร้างความกล้าหาญทางจริยธรรม (moral courage) ขึ้นมา และหาทางไปสู่จุดหมายนั้น

เมื่อเป็นดังนี้ การเข้ามาเสริมแรงโดยองค์กรพัฒนาเอกชน จึงสามารถจุดประกายความกล้าของชาวบ้านขึ้นมาได้โดยไม่ยากเย็นนัก หลังจากเมื่อชาวบ้านมองปัญหาได้กระจ่างแล้ว ขั้นตอนต่อไปก็คือการมีกลุ่มแกนนำแบบไม่เป็นทางการ ที่จะร่วมปรึกษาหารือกันบ่อยๆในด้านการดำเนินการที่อาจเกิดขึ้นได้ต่อไป และในปี 2536 เจ้าหน้าที่องค์การพัฒนาเอกชนได้นำกำนัน ซึ่งเคยเป็นผู้ใหญ่บ้านดินดำและชาวบ้านจำนวนหนึ่งไปศึกษาดูงานที่ป่าชุมชนศิลาแลง อำเภอปัว จังหวัดน่าน กลุ่มชาวบ้านดินดำจึงได้มีโอกาสแลกเปลี่ยนประสบการณ์กับคณะกรรมการป่าชุมชนที่นั่น ในด้านการรวมตัวกันเพื่อขับไล่บริษัทสัมปทานทำไม้ และร่วมกันอนุรักษ์ป่าต้นน้ำจนเกิดความอุดมสมบูรณ์ ซึ่งนับเป็นจังหวะอันดีที่ได้เรียนรู้ยุทธวิธีที่จะต่อสู้กับพวกทำไม้เถื่อน และกระบวนการรุกรานป่าอื่นๆ เมื่อกลับจากศึกษาดูงาน มีการจัดประชุมชาวบ้านเพื่อลงมติว่าควรทำป่าชุมชนหรือไม่ เมื่อชาวบ้านมีมติรับรองจึงมีการแต่งตั้งคณะกรรมการป่าชุมชนชุดแรกขึ้นจำนวน 15 คน พร้อมกับมีการกำหนดข้อตกลงและกฎเกณฑ์ในการใช้ประโยชน์จากป่า จนกระทั่งปี 2538 คณะกรรมการป่าชุมชนได้ประกาศจัดตั้งป่าชุมชนบ้านดินดำขึ้นอย่างเป็นทางการ มีการเขียนกฎระเบียบให้เป็นทางการเพื่อชาวบ้านจะได้ใช้พื้นที่ได้ตามพระราชบัญญัติป่าชุมชน ทั้งยังมีกิจกรรมต่างๆเกิดขึ้นเพื่อบริหารจัดการป่าชุมชนอันได้แก่ การสำรวจและจัดทำแนวเขตป่าชุมชนเพื่อเป็นการป้องกันไฟป่า ติดป้ายแสดงแนวเขตซึ่งครอบคลุมพื้นที่ทำการเกษตร พื้นที่ป่าใช้สอย และพื้นที่ป่าต้นน้ำสำคัญของชุมชน ประมาณ 15,000 ไร่ นอกจากกิจกรรมดังกล่าวแล้ว กลุ่มชาวบ้านยังอาศัยประเพณีและความเชื่อของชนเผ่าในการดำเนินการอนุรักษ์ป่าอีกด้วยคือ กลุ่มชาวบ้านได้จัดประเพณีสืบชะตาป่าขึ้น โดยนำผ้ามาพันรอบต้นไม้ใหญ่ไว้ เพื่อป้องกันไม่ให้ถูกลักลอบตัดจากคนภายนอก และมีการจัดตั้งกองทุนป่าชุมชนขึ้น เพื่อหาเงินมาใช้เป็นทุนในการดำเนินกิจกรรมในการอนุรักษ์ป่าสืบไป

ตั้งแต่ปี 2539 คณะกรรมการจัดการป่าชุมชนได้เริ่มกิจกรรมในการตรวจลาดตระเวณป่า อย่างต่อเนื่อง เพื่อป้องกันมิให้คนภายนอกเข้ามาลักลอบตัดไม้ กิจกรรมดังกล่าวอยู่ในรูปของการเฝ้าระวังซึ่งแบ่งเป็น 2 ลักษณะ ลักษณะแรกเป็นการเฝ้าระวังอย่างเป็นทางการหรือการตรวจป่า ซึ่งทำกันเดือนละ 1 ครั้ง โดยคณะกรรมการจะจัดเวรกันเพื่อตรวจดูตามแนวเขต หรือบริเวณที่น่าจะมีคนบุกรุกเข้ามาลักลอบตัดไม้ และลักษณะที่สองเป็นการเฝ้าระวังอย่างไม่เป็นทางการ คือ ชาวบ้านที่เป็นสมาชิกป่าชุมชนที่เข้าป่าเพื่อล่าสัตว์ ถ้าได้ยินเสียงเลื่อยยนต์จะรีบกลับมารายงานคณะกรรมการ และคณะกรรมการจะนำชาวบ้านประมาณ 20-30 คน ออกไปตักเตือนกึ่งขู่แจงว่าเป็นเขตป่าสงวน ไม่ให้ตัดไม้ทำลายป่า ถ้าไม่ฟังจึงจะแจ้งให้เจ้าหน้าที่ทราบเพื่อจับกุมดำเนินคดี กิจกรรมเฝ้าระวังที่ดำเนินอย่างต่อเนื่องนี้ มีผลให้การลักลอบตัดไม้ลดจำนวนลง นอกจากนี้ในช่วงระยะหลังกลุ่มชาวบ้านยังประสานความร่วมมือกับหน่วยพิทักษ์ป่าในการเฝ้าระวังการลักลอบตัดไม้ด้วย ในการดูแลป่าของชาวบ้านนั้นมีปัญหาอยู่บ้าง เพราะได้แบ่งเขตการดูแล คือ หากเป็นเขตอุทยาน เจ้าหน้าที่ของอุทยานจะดูแล และหากเป็นเขตป่าสงวน สำนัก

งานเขตกับป่าไม้จังหวัดจะเป็นผู้ดูแล โดยมีชาวบ้านเป็นผู้รับอาสาให้ความร่วมมือ แต่ก็เป็นที่ยอมรับว่าการทำงานของชาวบ้านนั้นได้ผลดีกว่าเจ้าหน้าที่ป่าดูแล ทั้งนี้เพราะชาวบ้านรักที่จะปกป้องผลประโยชน์ของชุมชน จึงไม่เห็นแก่สินบนใดๆ ดังเช่นที่พวกเจ้าหน้าที่ของทางการเป็น ปัจจุบันกลุ่มอนุรักษ์ป่าชุมชนบ้านดินดำมีสมาชิกเพิ่มขึ้นเป็นจำนวนมาก โดยมีถึง 80 คน และยังมีการประสานกับหน่วยงานภายนอกอีกหลายต่อหลายแห่ง

การรวมกลุ่มของชาวบ้านดินดำในการอนุรักษ์ป่า นับว่ามีความเข้มแข็งมาก ซึ่งสะท้อนได้อย่างชัดเจนจากเหตุการณ์เมื่อปีที่ผ่านมา เมื่อมีคนภายนอกพยายามเข้ามานำไม้ไปทำเฟอร์นิเจอร์ โดยพยายามกดดันผ่านองค์การบริหารส่วนตำบล เพื่อให้องค์การบริหารส่วนตำบลกดดันชาวบ้านอีกทอดหนึ่ง แต่ก็ไม่ประสบผลสำเร็จ ชาวบ้านเล่าว่า "คนภายนอกบอกว่า ถ้าเป็นเจ้าหน้าที่ดูแลป่า เขาสามารถทำให้หันหน้าไปทางอื่นได้ แต่ถ้าเป็นชาวบ้านดูแลอยู่ เขาทำไม่ได้"

อย่างไรก็ตามไม่ใช่ว่ากระบวนการเช่นนี้ จะเป็นไปโดยความเห็นพ้องต้องกันของคนทุกๆฝ่าย การรวมตัวกันของชาวบ้านยังมีปัญหาอยู่บ้าง เพราะความเห็นในเรื่องการอนุรักษ์ป่าในลักษณะของการจัดการแบบป่าชุมชนนั้น แบ่งเป็น 2 ฝ่าย คือพวกที่เห็นด้วย และพวกที่ไม่เห็นด้วย พวกที่ไม่เห็นด้วยมองว่าทำให้ขาดอิสระในการดำรงชีวิต และขัดขวางผลประโยชน์ในหลายด้าน เช่น เรื่องการขายที่ดินที่ห้ามไม่ให้ขาย เรื่องการตัดไม้ ใช้ไม้ ซึ่งทำได้ไม่อิสระต้องขออนุญาตเจ้าหน้าที่ป่าชุมชนก่อน และถ้าพวกเขากระทำการโดยพลการ โดยไม่ฟังคำห้ามปรามก็จะถูกจับกุม ซึ่งพวกเขามองว่าเป็นการกลั่นแกล้งกัน เพราะกลายเป็นคนละพวกกัน เป็นต้น ที่เหตุการณ์เป็นเช่นนี้ก็คงเป็นเพราะการขาดความเข้าใจที่ดีพอในเรื่องการจัดการป่าชุมชน และการขาดความเข้าใจซึ่งกันและกัน แต่ขณะเดียวกันภายในชุมชนก็ยังคงเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่ และให้อภัยกันอยู่

หลังจากที่ชาวบ้านได้ตั้งกลุ่มอนุรักษ์ขึ้น เนื่องจากตระหนักในความจำเป็นที่ชุมชนจะต้องรักษาสภาพความสมดุลของระบบนิเวศไว้ ก็ได้มีความพยายามที่จะขยายแนวคิดออกไปในวงกว้างสู่ชาวบ้านด้วยกันเอง และเยาวชนซึ่งเป็นลูกหลานของพวกเขา รวมถึงขยายแนวคิดเรื่องวัฒนธรรมของชนเผ่า (ทั้งสองความคิดสัมพันธ์กัน) ด้วยการประชุม พูดคุย ชี้แจง ให้ชาวบ้านทั่วๆไปได้เข้าใจ และถ่ายทอดสู่เยาวชนโดยผ่านพิธีกรรมต่างๆของชุมชน ซึ่งมีมาแต่เดิมและทำสืบกันมา เช่น ประเพณีค้ำต้นไทร ผ่านครอบครัวซึ่งทำหน้าที่ขัดเกลาลูกหลาน และที่เกิดขึ้นใหม่คือผ่านโรงเรียนในชุมชน เพราะพระราชบัญญัติการศึกษาภาคบังคับ ทำให้เยาวชนทุกคนที่อยู่ในวัยเล่าเรียนต้องเข้าเรียนหนังสือที่โรงเรียน และต้องใช้เวลาส่วนใหญ่อยู่ที่โรงเรียน ชาวบ้านจึงอาศัยช่องทางของโรงเรียนเพื่อนำความคิดเรื่องการอนุรักษ์ป่า รวมถึงแนวคิดเรื่องการอนุรักษ์วัฒนธรรมของชนเผ่า เข้าไปถ่ายทอดให้กับเยาวชน โดยชาวบ้านที่ได้รับเลือกจากโรงเรียนให้เข้าร่วมเป็นคณะกรรมการโรงเรียน ได้ผลักดันให้โรงเรียนมีการสอนเรื่องการอนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติ และมีการผลักดันให้มีการจัดทำธรรมนูญโรงเรียน (ซึ่งเป็นนโยบายของสำนักงานคณะกรรมการการประถมศึกษาแห่งชาติอยู่แล้ว เพื่อเตรียมการกระจายอำนาจ ให้ชุมชนเข้ามามีส่วนร่วมในการจัดการศึกษาของชุมชน) โดยสาระก็คือ จะมีการร่วมกันจัดทำหลักสูตรท้องถิ่นเพื่อให้เยาวชนได้เรียนรู้วัฒนธรรมของชนเผ่า อย่างไรก็ตามในฝ่ายของโรงเรียนดูเหมือนจะไม่มีความพร้อมในเรื่องนี้

ด้วยเหตุผลว่าในโรงเรียนไม่ได้มีเด็กจากชุมชนกะเหรี่ยงเท่านั้น แต่ยังมีเด็กคนไทยจากพื้นราบซึ่งตามผู้ปกครองที่เข้ามาทำมาหากินในชุมชน เข้าเรียนอยู่ด้วย เหตุผลอีกประการหนึ่งก็คือ การสอนวัฒนธรรมของชนเผ่านั้น หากจะมีการถ่ายทอดให้เยาวชนได้เรียนรู้ น่าจะดำเนินการที่อื่นไม่ใช่ในโรงเรียน เพราะโรงเรียนไม่มีเวลาที่จะสอน เนื่องจากเวลาที่มีอยู่ก็สอนวิชาอื่นๆที่กำหนดมาในหลักสูตรเต็มที่อยู่แล้ว เนื่องจากผู้บริหารของโรงเรียนนี้มักจะมาอยู่กันชั่วคราวเพื่อมาเอาตำแหน่งผู้บริหารเท่านั้น และเมื่อใดที่มีตำแหน่งว่างที่อื่น ก็จะย้ายออกไปอยู่ที่ใหม่นั้น จึงมีการย้ายเข้า-ออกอยู่เป็นประจำ เพราะบ้านดินดำนี้เป็นพื้นที่ที่ห่างไกลความเจริญ ด้วยเหตุนี้โรงเรียนบ้านดินดำจึงไม่มีผู้บริหารที่เข้มแข็งและมีวิสัยทัศน์ที่จะทำงานเพื่อประโยชน์ของชุมชน

จากทัศนะของครูทั้งสองประการ ทัศนะแรกนั้นสะท้อนให้เห็นว่า ครูได้ยึดเอานโยบายการผสมกลมกลืนทางวัฒนธรรม เป็นแนวทางหลักในการจัดการศึกษา เพราะหากจะใช้เหตุผลเดียวกันแล้ว ตั้งแต่อดีตมา โรงเรียนซึ่งมีแต่เด็กกะเหรี่ยงเข้าเรียนเกือบทั้งหมดนั้น ก็ได้ทำหน้าที่ถ่ายทอดวัฒนธรรมซึ่งเรียกว่า "วัฒนธรรมไทย" มาโดยตลอด มิไยว่าวัฒนธรรมและภาษาดั้งเดิมของผู้เรียนนั้นจะแตกต่างไปจากวัฒนธรรมกระแสหลักที่ทางราชการต้องการจะยัดเยียดให้กับเขาก็ตาม ครูซึ่งอาจหมายรวมถึงระบบการศึกษาไทยยังไม่ตระหนักอย่างแท้จริงว่า การเรียนรู้วัฒนธรรมที่แตกต่างจะนำมาซึ่งความเข้าใจที่ดีต่อกันและอยู่ร่วมกันได้ โดยไม่จำเป็นที่จะต้องทำให้เหมือนกัน โดยผ่านกระบวนการที่เรียกว่า "การผสมกลมกลืนทางวัฒนธรรม" ของโรงเรียนหรือฝ่ายที่มีอำนาจเหนือกว่า เพราะในกระบวนการผสมกลมกลืนทางวัฒนธรรม ที่จะไม่ทำให้ฝ่ายหนึ่งฝ่ายใดต้องสูญเสียศักดิ์ศรีของความเป็นมนุษย์ของเขานั้น จะต้องเป็นกระบวนการปฏิสัมพันธ์ระหว่างกัน แต่ละฝ่ายมีทางเลือกและมีโอกาสที่จะเลือกสรร กลั่นกรอง สิ่งที่ตนเองเห็นว่ามีความหมาย มีคุณค่า และมีประโยชน์ต่อการดำรงชีวิตของตนได้อย่างเป็นอิสระ มิใช่การถ่ายเทจากฝ่ายหนึ่งฝ่ายใดแต่เพียงอย่างเดียว เช่นที่เป็นอยู่ ดังนั้นการบรรจุประเด็นเรื่องสิทธิมนุษยชน และวัฒนธรรมท้องถิ่นหรือวัฒนธรรมชุมชน เข้าไปในรัฐธรรมนูญแห่งราชอาณาจักรไทย พ.ศ. 2542 และในนโยบายการศึกษาของชาติปัจจุบัน จึงเป็นประเด็นที่ระบบการศึกษาไทยจะต้องหาทางตอบให้ชัดเจนเพื่อไม่ให้เกิดความลักลั่นขัดแย้งกัน

ทัศนะประการที่สองของครูสะท้อนให้เห็นว่า นโยบายเรื่องหลักสูตรท้องถิ่นซึ่งสำนักงานคณะกรรมการการประถมศึกษาแห่งชาติ ได้อนุญาตให้โรงเรียนสามารถจัดทำได้เองในส่วนหนึ่งนั้น ยังไม่เป็นที่ตระหนักรับรู้กันอย่างแท้จริง โรงเรียนไม่ว่าจะอยู่ในชนบทห่างไกลสักแค่ไหน จึงยังให้ความสำคัญกับการสอนวิชาความรู้ที่กำหนดไว้ในตำราเรียนอย่างเคร่งครัด ซึ่งส่วนใหญ่จะเป็นความรู้ทางวิชาการที่แปลกแยกไปจากวิถีชีวิตของชุมชน ซึ่งรวมถึงเทคโนโลยีการเรียนการสอนสมัยใหม่ ถึงขนาดผู้บริหารโรงเรียนได้แสดงเจตนาไว้ว่า อยากให้เด็กนักเรียนใช้คอมพิวเตอร์เป็น ในขณะที่ครอบครัวชาวบ้านอีกหลายๆครอบครัวยังไม่มีไฟฟ้าใช้

เป็นที่คาดหวังว่าเมื่อใดที่โรงเรียนสามารถทำหน้าที่ในการถ่ายทอด ทั้งในด้านของวัฒนธรรมชนเผ่า และเรื่องของกระบวนการอนุรักษ์ที่จำเป็นต้องเป็นไปด้วยกัน เพราะทั้งสองเรื่องต่างมีความเกี่ยวพันกันทั้งหมดทั้งสิ้น ภายในวิถีการดำรงชีวิตของชาวบ้าน เมื่อนั้นโรงเรียนก็จะมีความเป็นโรงเรียนของชุม

ชนอย่างแท้จริง ที่สามารถเอื้อให้เยาวชนรุ่นใหม่ สืบทอดอุดมการณ์ทางความคิดในการอนุรักษ์ป่าได้อย่างไม่แปลกแยกไปกับคนรุ่นเก่า จนกลายเป็นคนรุ่นใหม่ที่ชุมชนจะฝากความหวังในการสร้างความเข้มแข็งบนฐานของความพอเพียงทางเศรษฐกิจ ให้เกิดขึ้นแก่ชุมชนสืบต่อไปได้

กระบวนการสืบทอดการหากินจากป่า

กระบวนการนี้มาจากปัญหาของการจำกัดลงของทรัพยากรในป่า อันเป็นผลมาจากการรุกรานทั้งหลาย ชาวบ้านดินดำทุกครัวเรือนซึ่งต่างก็เคยได้ใช้ประโยชน์จากป่า โดยการเก็บหาทรัพยากรต่างๆ เพื่อยังชีพและใช้ในครัวเรือน จึงหาของป่าได้ยากเย็นขึ้น เช่นอาจจะต้องเดินเข้าไปในป่าลึกมากขึ้นจึงจะพอหาได้ อย่างไรก็ตามเมื่อวิถีชีวิตยังเป็นแบบพอเพียง การพึ่งป่าจึงยังเป็นเรื่องจำเป็น ชุมชนได้สร้างกฎเกณฑ์ต่างๆในการหาของป่า เพื่อจะได้เป็นการอนุรักษ์และสงวนรักษาทรัพยากรป่า ให้ชาวบ้านคงสามารถหาของป่ามาเพื่อการยังชีพหรือเพื่อขายได้บ้างในระดับแบ่งปันกัน ถือว่าเป็นการสร้างกลไกเพื่อให้การใช้ทรัพยากรเป็นไปได้อย่างเหมาะสม กฎเกณฑ์เหล่านี้ชาวบ้านได้ร่วมกันสร้างขึ้นโดยมาจากความเห็นพ้องต้องกันของคนส่วนใหญ่ ตัวอย่างของกฎเกณฑ์ในการหาของป่า เช่น การจะเข้าไปเก็บหน่อไม้ในเขตชุมชน แต่เดิมแล้ว จะเก็บในช่วงเวลาประมาณ 3 เดือน ก่อนหน้าฝนซึ่งหน่อไม้จะมีมาก ก็มีกฎว่าให้เก็บได้ในช่วง 2 เดือนเศษเท่านั้น เพื่อให้เหลือหน่อไม้ให้ขึ้นเป็นต้นใหม่สำหรับมีหน่อให้เก็บได้อีกในปีหน้า การเก็บหน่อไม้นั้นเป็นรายได้หลักของชาวบ้าน ที่ให้รายได้ประมาณปีละ 4,000-6,000 บาทต่อครัวเรือน ชาวบ้านจะออกไปหาหน่อไม้กันแต่เช้าและกลับในตอนเย็น โดยไปกันเกือบทุกหลังคาเรือน เมื่อหามาได้ก็จะมาขายที่รถที่มารอซื้อ ซึ่งก็มีปัญหาอยู่บ้างเพราะรถที่เข้ามาซื้อหน่อไม้นั้นจะถูกเก็บเงินจังกอบจากหัวหน้าอุทยานฯ หรือบางทีก็ถูกสั่งห้ามไม่ให้มาซื้อเพราะหัวหน้าอุทยานฯ ไม่ชอบคนในหมู่บ้านนี้ เนื่องจากชาวบ้านไม่ยอมให้เจ้าหน้าที่เข้ามาตัดไม้ในเขตอนุรักษ์ของชุมชน ส่วนการเก็บเห็ดโคนหรือเห็ดปลวกนั้น ปกติจะเก็บได้ 4-5 วันเท่านั้น ในแต่ละปี แต่เนื่องจากเห็ดมีสปอร์อยู่ที่จอมปลวกอยู่แล้ว จึงไม่มีกฎเกณฑ์ใดๆในการเก็บเหมือนหน่อไม้ ซึ่งมีระยะเวลาในการเก็บนานกว่า เวลาชาวบ้านเข้าป่าเพื่อหาของป่าก็จะแบก กระบุงขนาดใหญ่ยาว สะพายหลังไปด้วย เพราะมีกติกากันว่า ให้เก็บหาได้เฉพาะที่พอจะแบกไหวด้วยกำลังของตนเท่านั้น กรณีที่ของป่าที่เก็บมานั้นขายได้ราคาไม่ดีชาวบ้านจะไม่ขายและจะหยุดหา โดยในระยะหลังนี้มีการแปรรูปหน่อไม้ เพื่อให้มีมูลค่าเพิ่ม เนื่องจากมักถูกกดราคาจากผู้รับซื้อ การเก็บหาของป่าเหล่านี้จะอนุญาตให้เฉพาะคนในชุมชนเท่านั้น คนภายนอกจะเข้ามาเก็บหาไม่ได้

ในด้านการอนุรักษ์สัตว์ ชาวบ้านจะช่วยกันตักเตือนซึ่งกันและกันไม่ให้ล่าสัตว์ เช่นคนไทยคนหนึ่งที่เป็นเขยในชุมชนกะเหรี่ยง มีอาชีพล่าสัตว์ขาย เคยมีรายได้ถึงวันละ 700-1,000 บาท เมื่อได้รับการตักเตือนและชี้แจงว่าอาชีพของเขานั้นเป็นการทำลายชีวิตสัตว์ เพื่อเลี้ยงชีวิตตัวเอง ก็หยุดล่าสัตว์ โดยกล่าวว่า "มันยังไง คือเอาชีวิตเขามาเลี้ยงชีวิตเรา มันก็ลำบากเหมือนกัน มาคิดดูแล้ว แต่ก่อนผมไม่เคยคิด เพิ่งมาคิดเดี๋ยวนี้" เท่ากับว่าชาวบ้านสามารถช่วยกันกระตุ้นจิตสำนึกสาธารณะในเชิงคุณธรรมให้เกิดขึ้นทั่วไปภายในชุมชน แม้แต่คนนอกที่กลายมาเป็น "คนในชุมชน" ทีหลัง ส่วนชาวกะเหรี่ยงส่วนใหญ่ ในปัจจุบันก็จะไม่ออกล่าสัตว์ในป่าเช่นกัน สำหรับคนนอกที่เข้ามาล่าสัตว์หรือที่เรียกว่า "มาเที่ยว

ป่า" ภายในเขตอนุรักษ์ของชุมชน ชาวบ้านจะคอยช่วยดูแลเฝ้าระวังกัน และถ้าเจอพบเห็นร่องรอย ก็จะรีบแจ้งเจ้าหน้าที่ให้จับกุม

การตัดไม้จากป่ามาเพื่อใช้ในการสร้างหรือซ่อมแซมบ้านนั้น คนในชุมชนสามารถทำได้โดยต้องขออนุญาตจากคณะกรรมการป่าชุมชนก่อน โดยขึ้นไปตัดได้เฉพาะบนเขา สำหรับชาวบ้านที่ไม่มีจะกินจริงๆ ก็สามารถขออนุญาตได้เป็นกรณีพิเศษเพื่อเลื่อยไม้ไปขายได้บ้าง แต่มีข้อแม้ว่าต้องขายให้แก่คนในหมู่บ้านสำหรับเอาไปปลูกบ้านเท่านั้น ซึ่งไม่ว่าจะเป็นกรณีใดๆจะขายไม้ให้แก่คนนอกไม่ได้ ซึ่งแสดง นัยยะให้เห็นว่าป่าเป็นสิทธิชุมชน และเมื่อตัดต้นไม้ 1 ต้น จะต้องปลูกทดแทน 5 ต้น อีกทั้งยังมีข้อห้ามเด็ดขาดไม่ให้ตัดไม้ที่ขึ้นอยู่ใกล้ลำห้วย เพื่อให้ต้นไม้ใหญ่ได้ปกคลุมห้วยเอาไว้ น้ำจะได้ไม่แห้ง นอกจากนั้นชาวบ้านยังได้ช่วยกันดูแลไม่ให้มีการเข้ามาลักลอบตัดไม้ในเขตอนุรักษ์ด้วย

กระบวนการเหล่านี้นั้นมีวัตถุประสงค์เพื่อสร้างหลักประกันแก่ชีวิตด้านหนึ่ง ทั้งนี้เพราะ ปัจจัยสี่แห่งการดำรงชีวิตของชุมชนบ้านดินดำ ล้วนพึ่งพิงป่า เมื่อป่าคือชีวิต "ของป่า" ก็คือองค์ประกอบในชีวิตที่ชาวบ้านจะขาดเสียไม่ได้ ภายใต้ระบบเศรษฐกิจแบบพอเพียง ซึ่งเป็นการพอเพียงแบบพึ่งพาตนเองได้

กระบวนการสร้างระบบประกันภัยของชุมชน

ระบบประกันภัยของชุมชนที่สร้างขึ้นมานั้นเป็นเรื่องของข้าว ซึ่งคนในชุมชนถือกันว่าเป็นอาหารหลักที่ทุกครัวเรือนจะต้องผลิตเองเพื่อการบริโภค ชาวบ้านต่างก็ตระหนักดีว่าผลจากการถูกรุกรานทำให้การผลิตข้าวของแต่ละครัวเรือนเริ่มมีปัญหาอย่างมาก ในภาวะที่เกิดฝนแล้งและการระบาดของหนู ชาวบ้านไม่มีข้าวกิน เกิดการแก้ปัญหาโดยการร่วมมือจากองค์กรพัฒนาเอกชนตั้ง "ธนาคารข้าว" ขึ้นมา โดยเริ่มต้นจากการช่วยเหลือให้ข้าวนาจำนวน 4 เกวียน ซึ่งซื้อมาจากชาวนาพื้นราบ มาให้ยืมกินกันเพื่อประทังชีวิต ในลักษณะของการกู้เพื่อบริโภค โดยมีกฎจะให้กู้เมื่อชาวบ้านไม่มีข้าวกิน ครอบครัวหนึ่งจะกู้ได้ไม่เกิน 20 ถัง ถ้าข้าวเหลือมากก็เฉลี่ยให้กู้ได้เพิ่มอีก การกู้จะกู้เมื่อใดก็ได้ แต่ต้องส่งข้าวคืน เมื่อทำไร่ได้ผลผลิตมาแล้ว ถ้าข้าวไร่มีไม่พอคืนจริงๆก็ต้องหาข้าวหรือซื้อข้าวจากที่อื่นมาคืน การไม่คืนจะเป็นการ "เสียเค" ซึ่งหมายถึงเสียเครดิตหรือเสียความเชื่อถือนั่นเอง ปีต่อไปก็จะขอกู้ไม่ได้ แต่เมื่อส่งคืนแล้วอาจขอกู้ใหม่ได้อีก ช่วงที่ชาวบ้านยืมกันนั้นมักเป็นหน้าแล้ง ธนาคารข้าวจึงถือเป็นการสร้างความมั่นคงในเรื่องอาหารการกินของชาวบ้าน ที่เหนือไปกว่านั้นบทบาทของธนาคารข้าวอยู่ที่การสร้างความมั่นคงในเรื่องการผลิตข้าวไร่ของชุมชนเองด้วย ทั้งนี้เพราะจากการสร้างระบบของการผลิตเพื่อคืนดังที่กล่าวแล้ว ทำให้ชาวบ้านต้องดูแลไร่ข้าวของตนให้ดี ไม่ว่าจะทำได้มากน้อยแค่ไหน ก็ต้องเอาข้าวที่ยืมมาคืน ในอัตราดอกเบี้ยที่เป็นผลผลิต ร้อยละ 20 ซึ่งโดยทั่วไปจะเป็นการคืนด้วยข้าวไร่ที่ผลิตเอง ไม่ใช่การซื้อข้าวนามาคืนเพราะข้าวนาที่ให้มาตอนเริ่มต้นนั้น "ปรากฏว่าไม่เคยถูกปาก กินไปบ่นไป แต่ก็หมดเพราะมันไม่มี" และที่สำคัญก็คือ โดยปกติแล้วข้าวไร่เป็นผลผลิตที่ไม่มีการขาย แต่ถือกันว่าเป็นทุนของชุมชน อย่างไรก็ตามถ้าไม่มีข้าวไร่จริงๆชาวบ้านก็จะซื้อข้าวนามาคืนให้

นับจากนั้นมาชาวบ้านก็เป็นผู้บริหารจัดการธนาคารข้าว ชาวบ้านเกือบทุกครัวเรือนเป็นสมาชิกของธนาคารข้าว และนอกจากจะมีการให้ยืมข้าวเพื่อการบริโภคแล้ว ธนาคารข้าวยังมีการรับฝากข้าวเมื่อชาวบ้านมีข้าวเหลือบริโภคและต้องการฝากไว้ และมีพันธุ์ข้าวให้ยืมด้วย ธนาคารข้าวแห่งนี้จึงเป็น

ไทยบ้าง หากไม่ไปคอยเก็บเมล็ดพันธุ์จากฝักที่เหลืออยู่ในไร่ของชาวพื้นราบแล้ว ก็ต้องซื้อพันธุ์ เช่นเดียวกัน โดยเห็นว่าพันธุ์ข้าวโพดนั้นไม่เกี่ยวกับ "โบราณ" จึงสามารถซื้อได้ สำหรับคนพื้นราบที่เข้ามาอยู่ในชุมชนจะไม่มีการทำไร่หมุนเวียน ซึ่งเป็นเพราะไม่เคยทำ และที่ดินสำหรับทำไร่หมุนเวียนเป็นที่ดินของชุมชนกะเหรี่ยงเท่านั้น หากคนไทยพื้นราบไม่ได้แต่งงานกับผู้หญิงกะเหรี่ยงเพื่อเปลี่ยนสภาวะเป็น "ชาวกะเหรี่ยง" แล้ว ก็ไม่มีสิทธิทำกินในที่ดินของชุมชน

ระบบการปลูกไร่หมุนเวียนในปัจจุบัน ยังคงมีการปลูกพืชแบบผสมหลายชนิดในไร่เดียวกันเช่นเดิม จะแตกต่างไปบ้างก็ช่วงเวลาปลูก ช่วงเวลาเก็บ และการหยอดพืชพันธุ์ก่อนหลัง เนื่องจากสภาพดินฟ้าอากาศมิได้เป็นไปเช่นในอดีตแล้ว หากแต่ผิดเพี้ยนไปมาก จึงต้องมีการปรับตัว โดยเริ่มจากการปลูกข้าวโพดพันธุ์พื้นเมือง แตงโม แตงไทย ผักต่างๆ ในเดือน 5-6 พอเดือน 7-8 ก็หยอดข้าวในไร่เดียวกัน พอข้าวงอกได้คืบหนึ่ง ข้าวโพดก็แก่พอตัดได้ ไร่หมุนเวียนนี้จะไม่มีการไถพลิกหน้าดิน หน้าดินจึงไม่เสียและอยู่ได้นาน แต่ต้องทำไร่หมุนเวียนไม่ซ้ำที่นานเกินไป แม้ว่าภาวะความทันสมัยจะเข้ามาในชุมชนและคนพื้นราบก็นำเมล็ดพันธุ์ข้าวโพดและปุ๋ยเข้ามา แต่ก็ไม่ได้มีผลกระทบมากนักต่อวิธีการปลูกไร่หมุนเวียนของชาวบ้าน เพราะชาวบ้านมีวิธีคิดที่ทำไว้กินไม่ใช่เพื่อขาย จึงไม่จำเป็นต้องใช้ปุ๋ยและสารเคมี "ทำแบบธรรมชาติเหมือนเดิมก็ดีอยู่แล้ว" และ "การใส่ปุ๋ยนี่ ค่าใช้จ่ายจะเพิ่ม การใส่ปุ๋ยแล้วได้มาก กับการไม่ใส่ปุ๋ยแล้วได้น้อย ได้มากแต่เสียเงินเพิ่มก็ไม่คุ้มกัน" จึงเลือกที่จะซื้อข้าวเพิ่มมากกว่าใส่ปุ๋ย ซึ่ง "เปลืองโดยใช่เหตุ" จะมีคนใช้ปุ๋ยบ้างก็ส่วนน้อยและก็ไม่ได้ใส่เป็นประจำ ดังนั้นแม้จะมีการปลูกข้าวโพดใน "ป่าไถ" หรือที่ราบใกล้หมู่บ้านของชาวกะเหรี่ยง พวกเขาก็ไม่ได้ทำตามชาวพื้นราบทั้งหมด คือยังไม่นิยมซื้อพันธุ์และใช้ปุ๋ยและสารเคมี ซึ่งน่าจะมาจากสาเหตุ 2 ประการคือ ประการแรก เป็นการสิ้นเปลืองค่าใช้จ่าย เพราะเงินหายาก จึงหาเมล็ดพันธุ์ที่เหลือจากการเก็บในไร่ของชาวพื้นราบ และไม่ซื้อปุ๋ย และประการที่สอง เป็นเพราะชาวบ้านยังผูกพันกับการอาศัยธรรมชาติ และเห็นว่าการปลูกข้าวโพดเป็นช่องทางของการหารายได้เสริมเท่านั้น

นอกเหนือจากการใช้พื้นที่ทำไร่หมุนเวียน และใช้พื้นที่ป่าไถทำไร่ข้าวโพดเลี้ยงสัตว์ เพื่อการค้าแล้ว ยังมีชาวบ้านอีกจำนวนหนึ่งที่เริ่มปรับระบบการเกษตรไปเป็นแบบเกษตรผสมผสาน เพื่อให้สอดคล้องกับสภาพพื้นที่ที่มีอยู่อย่างจำกัด และสอดคล้องกับสภาพพื้นที่ที่เป็นภูเขา โดยการปลูกไม้ผลและพืชเกษตรอีกหลายชนิดลงไปในไร่ป่าไถด้วย เป็นการทำการเกษตรแบบเข้มข้นที่มีการปลูกทั้งผัก และขุดบ่อเลี้ยงปลา รวมไปถึงการปลูกพืชคลุมบำรุงดินเข้าไปในระบบเกษตร ทั้งนี้เพื่อให้มีผักผลไม้และอาหารที่หลากหลาย หลักอยู่ที่เพื่อบริโภค เหลือจึงขาย

การเข้ามาส่งเสริมขององค์กรพัฒนาเอกชนให้ชาวบ้านปลูกพืชสวน เกิดขึ้นในช่วงปี 2537-38 ด้วยเห็นว่าการปลูกพืชเศรษฐกิจแบบข้าวโพด นอกจากจะไม่มีความมั่นคงในการผลิตเพราะต้องพึ่งพิงระบบตลาดและนายทุนแล้ว ยังมีผลกระทบทางด้านสิ่งแวดล้อมเพราะการใช้ปุ๋ยและสารเคมี จึงสนับสนุนให้ชาวบ้านจัดแบ่งพื้นที่หรือเลือกหาพื้นที่ที่เหมาะสมในการทำพืชสวน โดยปลูกตามความชอบในการบริโภคของแต่ละครัวเรือน และตามความเหมาะสมของที่ดินที่จะปลูก ผลผลิตที่ปลูกกันจึงมีความหลากหลายอยู่ภายในชุมชน เช่น มะม่วง ขนุน ลำไย ลิ้นจี่ หมาก มะพร้าว ในระยะเริ่มต้นนั้น เริ่ม

สถาบันทางสังคมที่คงไว้ซึ่งระบบการประกันภัยทางชีวิต ที่มีความสำคัญต่อความมั่นคงและการอยู่รอด รวมถึงการสืบทอดการผลิตที่สำคัญ ภายในชุมชน

กระบวนการปรับเปลี่ยนพื้นฐานการเกษตรของชุมชน

เป็นกระบวนการเพื่อสร้างเสริมเศรษฐกิจแบบพอเพียง ชุมชนสร้างขึ้นเพื่อชดเชยช่องว่างของความไร้สมดุลแห่งความพอเพียงทางเศรษฐกิจให้ลดลง เพราะเมื่อตระหนักว่าสมดุลในการดำรงชีวิตแบบเดิมไม่อาจเป็นไปได้ ชุมชนจึงปรับตัวโดยการสร้างระบบการผลิตแบบใหม่ที่ยังอิงกับระบบเศรษฐ กิจและการเกษตรแบบเดิม ซึ่งจำแนกออกเป็น แนวทางแรก การทำมาหากินของชาวบ้านยังคงเป็นการปลูกข้าวไร่เพื่อการยังชีพเป็นหลัก แม้จะไม่พอกินไปตลอดปีเช่นแต่ก่อนก็ตาม แนวทางที่สอง ยังคงใช้พื้นที่เดิมที่จับจองไว้ เพื่อปลูกพืชเศรษฐกิจที่มีข้าวโพดเป็นหลักเพื่อขาย และแนวทางที่สาม เป็นแนวทางที่แทรกเข้ามา เพื่อที่จะลดการพึ่งพิงจากภายนอกลงด้วยการทำสวนผลไม้ และการทำการเกษตรแบบผสมผสาน

การทำไร่หมุนเวียน ยังคงเป็นอาชีพหลักและเป็นหลักประกันการมีข้าวกินของชาวบ้าน มาโดยตลอด แม้แต่คนที่มีอาชีพล่าสัตว์มีรายได้ดีจนไม่ต้องปลูกข้าวกินนั้น เมื่อต้องเลิกอาชีพล่าสัตว์ และขาดรายได้ ก็ต้องหันมาปลูกข้าวเพื่อกิน แต่จะปลูกข้าวอย่างเดียวก็ไม่ได้ เพราะปัจจุบันจำเป็นต้องใช้เงิน จึงต้องปลูกข้าวแต่ที่พอทำได้ และแบ่งเวลาไปรับจ้างเพื่อให้ได้เงินบ้าง

การทำไร่หมุนเวียนในปัจจุบันนั้น หลังจากที่ปัจจัยหลายอย่างเปลี่ยนแปลงไป จนทำให้ขาดความสมดุลในการดำรงชีวิตเช่นเดิม ส่งผลให้ชาวกะเหรี่ยงบ้านดินดำต้องปรับวิถีการผลิตของตนด้วย โดยมีรอบของการหมุนเวียนที่สั้นลง และเนื่องจากพื้นที่ที่ทำนั้นเป็นเนินเขาไม่สามารถใช้รถไถ อีกทั้งคนกะเหรี่ยงเองก็ไม่นิยมใช้ปุ๋ยหรือสารเคมี ปัจจัยการผลิตที่สำคัญจึงยังคงเป็นแรงงาน ดังนั้นการทำไร่ในปริมาณเท่าใด จึงขึ้นอยู่กับแรงงานในครอบครัวที่มีอยู่ เพราะเมื่อปลูกแล้วก็จำเป็นต้องมีเวลาดูแลถางหญ้าอย่างต่อเนื่อง ซึ่งกว่าจะได้ผลผลิตก็ต้องถางหญ้าไม่ต่ำกว่า 3-4 ครั้ง มิฉะนั้นผลผลิตก็จะไม่ดี "เพราะเราทำด้วยกำลังไม่ได้ใช้รถอะไร ทำเยอะก็ทำไม่ไหว หญ้าท่วมหมด" สำหรับพันธ์ข้าวชาวบ้านยังคงนิยมใช้พันธุ์ดั้งเดิมที่สืบทอดมาแต่สมัยปู่ย่าตายาย ในหมู่บ้านมีการแลกพันธุ์ข้าว และการยืมพันธุ์ข้าวในกรณีที่ผู้ให้ยืมไม่ต้องการแลกพันธุ์เมื่อได้ผลผลิตแล้วจึงจะใช้คืน โดยจะไม่มีการซื้อขายพันธุ์ข้าวกัน กล่าวคือ ยืมได้ แลกได้ แต่ขายไม่ได้เพราะ "โบราณถือ" ไม่มีพันธุ์ข้าวของทางราชการหรือบริษัทเข้ามาแจก-ขาย ในหมู่บ้าน เนื่องจากข้าวไร่นั้นจะปลูกกันในเฉพาะที่เป็นเนินเขา ซึ่งเป็นที่ที่ไม่มากนักเมื่อเทียบกับพื้นที่ราบทำนาของประเทศ ทั้งข้าวไร่ไม่ใช่ข้าวเศรษฐกิจ จึงไม่ได้รับความสนใจจากทางการที่จะพัฒนาพันธุ์ใหม่ๆ ชาวบ้านจึงยังคงรักษาพันธุ์ข้าว และเทคนิคการปลูกแบบเดิมของตนไว้ได้อย่างยาวนาน โดยไม่ถูกแทรกแซงจากเกษตรกรรมแผนใหม่ ดังนั้นเมื่อเปรียบเทียบกับการปลูกข้าวนาในที่ราบอื่นๆของประเทศแล้ว ข้าวที่ปลูกในที่นาได้ถูกกระบวนการแทรกแซงจากรัฐ ปรับเปลี่ยนให้เป็นพันธุ์ใหม่ๆ จนแทบไม่เหลือพันธุ์ข้าวเดิมซึ่งชาวนาเคยทำกันมาแต่โบราณอีกต่อไป หรือหากจะเปรียบเทียบกับการปลูกข้าวโพดใน "ที่ป่าไถ" ของหมู่บ้านนี้ ก็ยังพบความแตกต่างกัน เพราะการปลูกข้าวในที่ป่าไถ ซึ่งเป็นพื้นที่ราบของหมู่บ้านที่ชาวไทยพื้นราบริเริ่มนำเข้ามาปลูกเป็นพืชเศรษฐกิจเพื่อขายนั้น ก็ใช้พันธุ์ใหม่ๆที่มีขายในตลาด เช่นพันธุ์ไฮบริด ซึ่งต้องการปุ๋ย คนกะเหรี่ยงเมื่อหันมาปลูกข้าวโพดเศรษฐกิจตามอย่างคน

จากการปลูกพืชสวนหลายๆอย่าง จำนวน 50 ต้น แล้วขยายไปปีละ 10-20 ต้น เหตุผลที่มีการส่งเสริมให้ปลูกพืชสวน เพราะเห็นว่าเป็นระบบการลงทุนลงแรกหนักเพียงครั้งแรก หลังจากนั้นชาวบ้านก็สามารถเก็บเกี่ยวผลประโยชน์ได้ในระยะยาว โดยที่ไม่ต้องดิ้นรนมากนัก ซึ่งเหมาะกับวิถีชีวิตชาวกะเหรี่ยงที่ไม่ชอบการดิ้นรน อีกทั้งยังใช้พื้นที่ในการปลูกไม่มากนัก เพียง 1-2 ไร่ก็ทำได้แล้ว ในขณะที่พืชเศรษฐกิจแบบข้าวโพดต้องใช้พื้นที่ค่อนข้างมาก และยังต้องเผชิญกับปัญหาทางเศรษฐกิจและปัญหาความขัดแย้งภายในหมู่บ้าน พื้นที่ที่เลือกทำจะเลือกที่ใกล้น้ำ สะดวกในการดูแลได้ และเป็นพื้นที่ที่คนในหมู่บ้านยอมรับกันว่าเป็นของผู้ปลูก นอกจากส่งเสริมในเบื้องต้นด้วยการช่วยหาทุนและหาพันธุ์มาให้ยืมก่อนในช่วงเริ่มต้นแล้ว องค์กรพัฒนาเอกชนยังให้การสนับสนุนในด้านต่างๆที่ต่อเนื่องด้วย เช่น ส่งเสริมให้ใช้มูลสัตว์และหญ้าหมักเน่าเป็นปุ๋ย มีการให้การฝึกอบรม จัดหาพันธุ์ให้ และพาไปดูงานที่ต่างๆ ที่พาไปแล้วคือไปดูสวนลำไยที่อำเภอคลองสาน จังหวัดกำแพงเพชร และไปดูสวนลางสาดที่อำเภอลับแล จังหวัดอุตรดิตถ์ เพื่อทำให้ชาวบ้านเห็นว่าการทำสวนนั้นสามารถสร้างรายได้ที่ดี

กระบวนการในการฟื้นฟูภูมิปัญญาเพื่อแปลงเป็นสินค้าและสร้างรายได้เสริม

กระบวนการนี้เกิดขึ้นจากการตระหนักในความเป็นชุมชนกะเหรี่ยง ที่มีองค์ความรู้เก่าแก่ทางด้านการทอผ้าและการใช้สีธรรมชาติย้อมเส้นด้าย แต่ด้วยภาวะความทันสมัย และการหดหายไปของทรัพยากรธรรมชาติ ทำให้ภูมิปัญญาเหล่านี้ค่อยๆหายไป พร้อมกับศักดิ์ศรีแห่งความเป็นชุมชนที่มีเอกลักษณ์ เมื่อองค์กรพัฒนาเอกชนเข้ามาส่งเสริมให้สตรีชาวบ้านทำการทอผ้า โดยมีการเสริมแรงทั้งในเรื่องของความภาคภูมิใจในชิ้นงานของตนและการสร้างให้เป็นแหล่งรายได้เสริม จึงเท่ากับว่าได้ฟื้นฟูภูมิปัญญาที่มีคุณค่าของชุมชน และยังเป็นการใช้เวลาว่างของผู้หญิงให้เกิดประโยชน์ในเชิงเศรษฐกิจอีกด้วย กลุ่มสตรีทอผ้าจึงริเริ่มขึ้นในปี 2540 โดยการสนับสนุนเรื่องเส้นด้ายที่จะใช้ทอและการหาตลาดขายผลผลิตให้กับสมาชิก เมื่อกลุ่มเริ่มมีรายได้ มีเงินหมุนเวียนแล้ว จึงค่อยๆเริ่มกระบวนการฟื้นฟูองค์ความรู้ดั้งเดิมเกี่ยวกับการย้อมสีด้ายตามธรรมชาติที่พวกเขามีอยู่ขึ้นมา เมื่อกลุ่มพัฒนาขึ้นมาได้ก็มีการพาชาวบ้านที่เป็นสมาชิกไปดูงานที่เชียงใหม่ มีการส่งเสริมการผลิตที่มีรูปแบบต่างๆออกไป เช่น ทำเป็นย่าม ผ้าพันคอ กระเป๋าสะพายหลัง ผ้าคลุมไหล่ ผ้าปูโต๊ะ ผ้าคลุมเตียง จนปัจจุบันกลุ่มกิจกรรมนี้สามารถสร้างรายได้ให้กับสมาชิก เฉลี่ยแล้วเดือนหนึ่งไม่ต่ำกว่า 1,000 บาทต่อคน

กระบวนการของชาวบ้านที่กล่าวมาทั้งหมดนี้ เป็นไปแบบง่ายๆ ไม่มีระบบการจัดการอะไรที่ลึกซึ้ง แต่ก็ดูมีคุณค่าอยู่ในตัวเอง เพราะชาวบ้านได้ร่วมจัดการ ไตร่ตรองปัญหาร่วมกัน จึงเป็นการจัดระบบความสัมพันธ์ทางสังคมในลักษณะของการร่วมมือกัน เพื่อตั้งรับกับปัญหาที่เกิดขึ้นจากการถูกรุกราน ทุกกระบวนการต่างก็ให้คุณค่าต่อการดำรงชีวิตร่วมกันภายในชุมชน ซึ่งเกิดขึ้นได้จากความเชื่อถือ (trust) ระหว่างปัจเจกภายในชุมชน จนกลายเป็นบรรทัดฐานความเชื่อถือ (norms of trust) ที่ดำรงอยู่ในสังคมของชุมชนเดียวกัน ความเข้มแข็งของการรวมกลุ่มจึงคงอยู่ได้และอาจสามารถคงอยู่ต่อไปได้ตราบเท่าที่ยังไม่เกิดการแปลกแยกของคนระหว่างรุ่นในชุมชน

แต่กระนั้นก็ตาม ไม่ได้หมายความว่าชุมชนมีความเป็นเอกภาพในด้านความคิดเห็นของการต่อสู้เพื่อพลิกฟื้นความพอเพียงทางเศรษฐกิจที่เสียสมดุลไป เพราะผลจากการรุกรานของภายนอกทำให้คน

ในชุมชนแยกเป็นสามกลุ่ม ได้แก่ กลุ่มแรก เป็นคนรุ่นเก่า มีวิธีคิดที่เหมือนเดิม แม้ว่าชุมชนมีการเปลี่ยนแปลงแต่ก็เชื่อว่าพวกเขาสามารถพอที่จะดำรงชีวิตแบบเดิมที่เป็นอยู่ได้ จึงจำนนไม่คิดต่อสู้ กลุ่มที่สองเป็นคนรุ่นใหม่ อายุประมาณ 20-30 ปี จบการศึกษาจากระบบโรงเรียน และคนรุ่นเก่าที่มีวิธีคิดแบบทันสมัย คนเหล่านี้ไม่สนใจต่อสู้ ไม่ค่อยผูกพันกับชุมชน ออกไปรับจ้างนอกชุมชน แต่ก็ยังกลับมาร่วมพิธีและประเพณีสำคัญของชุมชนอยู่ คนกลุ่มนี้ถูกภาวะความทันสมัยเข้าครอบงำ ต้องการขายที่ดิน จึงไม่พึงพอใจกับบรรทัดฐานบางอย่างของชุมชน เช่นห้ามไม่ให้ขายที่ดิน คนกลุ่มนี้ดำรงชีวิตอยู่ได้โดยหาประโยชน์จากป่าเช่นเก็บหน่อไม้และเห็ดเพื่อขาย สำหรับกลุ่มที่สาม เป็นคนอายุประมาณ 30-50 ปี ยังคงวิธีคิดเรื่องความพอเพียงอยู่ เห็นความจำเป็นของการต่อสู้เพื่อปรับเปลี่ยนให้ชุมชนสามารถคงความสมดุลของความพอเพียงได้ คนกลุ่มนี้จึงรักที่จะลุกขึ้นมาต่อสู้เพื่อรักษาสิทธิชุมชน ซึ่งหมายถึง การใช้ประโยชน์จากป่า และการอนุรักษ์ความอุดมสมบูรณ์ของป่าและธรรมชาติ เพื่อให้สามารถดำรงเศรษฐกิจแบบพอเพียงไว้ได้ ถึงแม้จะต้องมีการปรับเปลี่ยนและหาแนวทางทำมาหากินเสริมหนุนเป็นการชดเชยความไร้สมดุลที่เกิดขึ้นจาก สภาพนิเวศที่ถูกทำลายไปมาก การที่ประชากรในชุมชนมีจำนวนมากขึ้น และพื้นที่ป่าที่เหลือจากเขตอุทยานที่ใช้ทำกินลดลง แนวคิดของคนกลุ่มที่สามนี้ต้องอาศัยกระบวนการของชุมชนเพื่อให้สามารถบรรลุผลได้

ชุมชนบ้านดินดำ ดำรงตนอยู่ได้ด้วยความพอเพียงทางเศรษฐกิจมาเนิ่นนาน การถูกรุกรานจากพลังภายนอกอย่างรุนแรงในช่วงเวลาหนึ่งนั้น ได้ทำให้ชุมชนขาดสมดุลแห่งการดำรงชีวิตแบบเก่าๆไป แต่ด้วยพื้นฐานของความเป็นชุมชน ที่ประกอบด้วยคนที่มีความรู้สึกทุกข์ยากร่วมกัน ตระหนักถึงต้นตอของปัญหาที่เกิดขึ้น เมื่อมีโอกาสที่จะร่วมมือกัน เพื่อให้ตัวเองฟื้นขึ้นจากความฝืดเคืองในการดำรงชีวิต ชาวบ้านก็ไม่รีรอที่จะดำเนินการ

อย่างไรก็ตาม เนื่องจากชุมชนไม่ได้มีความเป็นเอกภาพทางความคิดโดยสิ้นเชิง ยังคงมีความขัดแย้งปะทะกันอยู่บ้างในกลุ่มคน ดังที่กล่าวมาแล้ว ดังนั้นเมื่อยังคงมีความแตกต่างเช่นนี้อยู่ ความเข้มแข็งของชุมชนจะเป็นอย่างไรต่อไปนั้น จึงขึ้นอยู่กับกระบวนการปะทะประสานในชุมชน ซึ่งแน่นอนที่กระบวนการเช่นนี้ย่อมไม่เคยหยุดนิ่งอยู่กับที่ และเป็นเรื่องที่ชุมชนจะต้องจัดการกันต่อไป

ข้อสรุปเชิงทฤษฎี

"เศรษฐกิจพอเพียง" แนวทางหนึ่งในการฟื้นความเข้มแข็งของชุมชนที่กำลังมีกระแสตอบรับจากหลายฝ่าย ทั้งนักวิชาการ ข้าราชการ และชาวบ้าน เพราะไม่เพียงแต่หวังว่า แนวทางเศรษฐกิจพอเพียงจะเป็น "ทางออก" ที่พอจะมองเห็น ได้ให้แก่ประชาชนส่วนใหญ่ของประเทศ โดยเฉพาะที่อาศัยอยู่ในชุมชนชนบท ภายใต้ภาวะวิกฤตของประเทศอันมาจากการพังทลายของเศรษฐกิจทุนนิยม เท่านั้น หากแต่

ภายใต้แนวทางนี้ ยังมีมุมมองที่น่าสนใจแทรกอยู่ กล่าวคือ เป็นการให้ความสำคัญกับมนุษย์ที่จะดำเนินชีวิตไปอย่างมีศักดิ์ศรี มีอำนาจและอิสระในการกำหนดชะตาชีวิตตนเอง ทั้งนี้มีการดำรงชีวิตแบบพอเพียงเป็นเงื่อนไขพื้นฐาน ซึ่งมิใช่การมุ่งแสวงหารายได้ที่เป็นตัวเงินเป็นหลัก โดยลืมคำนึงถึงฐานะแห่งความเป็นมนุษย์ของตน ที่มักถูกทำลายไปด้วยกันกับระบบเศรษฐกิจที่ยึดเอาเงินเป็นศูนย์กลาง

การวิจัยนี้ได้ศึกษาถึงชุมชนที่มีระบบเศรษฐกิจแบบพอเพียงว่า มีเงื่อนไขอะไรที่ทำให้เกิดความพอเพียง มาแต่อดีต และเมื่อความพอเพียงแบบเดิมไม่อาจเป็นไปได้ เพราะถูกกระทบด้วยกระบวนการพัฒนาประเทศไปสู่ความทันสมัย ชุมชนจะเป็นอย่างไร และสามารถปรับตัวเพื่อดำรงความพอเพียงทางเศรษฐกิจให้คงอยู่ได้ในรูปแบบที่แตกต่างจากเดิม อย่างไร และภายใต้กระบวนการและเงื่อนไขเช่นไร

เงื่อนไขของการมี "เศรษฐกิจพอเพียง" ของชุมชนในอดีต

การศึกษานี้ได้สืบค้นเงื่อนไขของการมีเศรษฐกิจพอเพียงของชุมชนในอดีต ก่อนที่จะได้รับผลกระทบจากกระบวนการพัฒนาประเทศไปสู่ความทันสมัย โดยอาศัยการเล่าประสบการณ์ของชาวบ้านในชุมชนในเรื่อง ความเชื่อและโลกทัศน์ การทำมาหากิน ระบบความรู้และภูมิปัญญา ระบบความสัมพันธ์ในชุมชน และวิถีชีวิตโดยทั่วๆไป โดยมีข้อสรุปเชิงทฤษฎี ดังนี้

1 การที่ชุมชนคงความสมดุลแห่งความพอเพียงไว้ได้นั้น เบื้องแรกเป็นเพราะชุมชนมีความเชื่อและโลกทัศน์ที่มีมิติแบบองค์รวม (holistic) ที่ว่า ระบบความสัมพันธ์ในการดำรงชีวิตทั้งหมดของมนุษย์เป็นส่วนหนึ่งของความสัมพันธ์ทางธรรมชาติหรือระบบนิเวศทั้งสิ้น เนื่องจากธรรมชาติเป็นแหล่งทรัพยากรพื้นฐานสำคัญที่สุดต่อการดำรงชีวิตและความมั่นคงทุกด้าน และในทางกลับกันลักษณะเศรษฐกิจและวิถีชีวิตทั้งหมดของมนุษย์ ก็มีผลกระทบแก่คุณภาพของระบบนิเวศโดยตรง เมื่อเป็นเช่นนี้เศรษฐกิจจึงต้องอยู่ภายใต้กฎเกณฑ์ของธรรมชาติ และจำเป็นต้องมีขีดจำกัดของความเจริญเพื่อรักษาความสมดุลของระบบนิเวศไว้ การมีมโนทัศน์รวบยอดที่มีมิติแบบองค์รวมเช่นนี้จึงถือว่าเป็นเงื่อนไขสำคัญที่ทำให้ชุมชนมีความเข้มแข็งทางเศรษฐกิจแบบพอเพียงและสามารถดำรงความเข้มแข็งนี้ได้ในระยะเวลายาวนาน ทั้งนี้เป็นเพราะมโนทัศน์แบบนี้ถูกผลิตซ้ำต่อเนื่องอยู่ตลอดเวลาในชุมชน ไม่ว่าจะเป็นวิธีการสอนที่ถ่ายทอดออกจากพ่อ แม่และบรรพบุรุษ หรือการเรียนรู้ด้วยตัวเองที่เห็นจริงในวิถีชีวิตประกอบกับการที่เป็นชุมชนปิดห่างไกลเข้าไปในป่า และมีความสัมพันธ์กับภายนอกที่น้อยมาก

2 เมื่อมองทางด้านโครงสร้างทางสังคมของชุมชนเอง เห็นได้ว่าการมีลักษณะโครงสร้างความสัมพันธ์ที่ภายในชุมชนมีความผูกพันระหว่างกันสูง จากการเป็นชนเผ่าเดียวกัน มีการจัดระเบียบความสัมพันธ์ภายใต้ระบบอาวุโส โดยผู้เฒ่าผู้แก่มีบทบาทสำคัญในการควบคุมระบบความสัมพันธ์ภายในชุมชน ลักษณะโครงสร้างความสัมพันธ์แบบนี้ทำให้ชุมชนสามารถสร้างบรรทัดฐานของการพึ่งพาอาศัยกัน มีการแบ่งปันอาหารและที่ทำกินได้

3 โครงสร้างของระบบเศรษฐกิจชุมชน มีลักษณะที่เปิดโอกาสให้คนสามารถพัฒนาศักยภาพแห่งความเป็นมนุษย์สูง เพราะเศรษฐกิจที่มีการบริโภคเป็นเป้าหมายแรกและสุดท้ายของการผลิต โดยไม่เน้นที่การแสวงหารายได้ที่เป็นตัวเงินเช่นนี้ คนในชุมชนจะมีกิจกรรมการผลิตที่เป็นของตนเอง จึงมีความใกล้ชิดกันอย่างมากระหว่างมนุษย์กับกิจกรรมการผลิต กิจกรรมการผลิตจึงเป็นส่วนหนึ่งที่ยิ่งใหญ่

ของชีวิต ที่ชาวบ้านสามารถรับรู้ ปรับทิศทาง และควบคุมได้ด้วยตัวเอง แต่ก็ยอมรับการกำหนดจากธรรมชาติด้วยการกำกับด้วยความเชื่อและโลกทัศน์ของพวกเขา นอกเหนือไปจากนี้ภายในโครงสร้างของระบบเศรษฐกิจ ก็ไม่มีกลไกในการสะสมส่วนเกินในรูปของเงินตราหรือทรัพย์สินต่างๆ อันมาจากการที่ภาวะความทันสมัยยังไม่เข้ามาถึงตัวชุมชน ซึ่งก็ยิ่งทำให้ชุมชนดำรงความเป็นตัวตนแบบเก่าได้

4 ลักษณะด้านกายภาพของชุมชนที่ในอดีตนั้น ชุมชนมีทรัพยากรธรรมชาติอันเหลือเฟือ โดยเฉพาะ "ป่า" ที่มีความอุดมสมบูรณ์ เมื่อเทียบกับประชากรที่มีจำนวนไม่มากนัก อย่างไรก็ตามการมีทรัพยากรเหลือเฟือของชุมชนนี้ ย่อมแฝงนัยยะมาพร้อมกันกับเรื่องของการที่ชุมชนมีสิทธิในการจัดการและควบคุมการใช้ทรัพยากรได้ด้วยตัวเองด้วย ความเหลือเฟือดังกล่าวจึงจะคงอยู่ได้ ซึ่งเป็นไปได้อย่างดีก็เป็นพราะ ชุมชนมีโลกทัศน์ของการอยู่ร่วมกันกับธรรมชาติอย่างสมดุล ชาวบ้านจึงมีวิธีคิดถึงความสัมพันธ์ระหว่างการทำกินในปัจจุบันกับการทำกินในอนาคต นั่นคือ การดูแลรักษาธรรมชาติในเวลานี้เพื่อให้สามารถคงอยู่ได้อย่างสมบูรณ์ สำหรับอนาคตของลูกหลานรุ่นต่อๆไป

กระบวนการพัฒนาไปสู่ความทันสมัยและการอ่อนแอของเศรษฐกิจแบบพอเพียง

ในขณะที่ "เศรษฐกิจพอเพียง" ของชุมชนในอดีต มีเงื่อนไขต่างๆที่ทำให้สามารถคงความพอเพียงไว้ได้นั้น เมื่อเงื่อนไขต่างๆเหล่านี้ถูกทำลายลงไม่ทางตรงก็ทางอ้อม จากกระบวนการพัฒนาประเทศไปสู่ความทันสมัย ซึ่งส่งผลกระทบในทางลบต่อชุมชน เศรษฐกิจพอเพียงของชุมชนก็ย่อมซวนเซไป จากการศึกษาในประเด็นนี้ ทำให้ได้ข้อสรุปเชิงทฤษฎีบางประการที่น่าสนใจ คือ

1 ภาพความอ่อนแอของชุมชนที่เกิดขึ้นในหลายมิติเช่นนี้ ล้วนแต่เกิดจากเงื่อนไขภายนอกซึ่งทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงกับทรัพยากรในชุมชน การเปลี่ยนแปลงนี้เป็นการเปลี่ยนแปลงทั้งทางกายภาพคือปริมาณและคุณภาพของทรัพยากรธรรมชาติ และทางด้านการมีอำนาจในการจัดการเหนือทรัพยากรชุมชนของชาวบ้านที่หมดสิ้นไป กระบวนการต่างๆเหล่านี้เข้ามาอย่างรวดเร็วมากจนชาวบ้านไม่สามารถปรับตัวตั้งรับได้ทัน ดังนั้นจึงได้ลดทอนศักยภาพของชาวบ้านในการผลิตลง การถูกรุกรานจากภายนอกทำให้ชาวบ้านกะเหรี่ยงเริ่มแสวงหารายได้ที่เป็นตัวเงิน โดยการปลูกข้าวโพดเลี้ยงสัตว์ตามคนพื้นราบเก็บของป่าขายและเป็นแรงงานรับจ้าง ผลก็คือกิจกรรมการผลิตที่เคยได้ผลเป็นของตัวเองและครอบครัวทั้งหมด ก็เปลี่ยนเป็นกิจกรรมการผลิตที่มีส่วนของการทำเพื่อขายเพิ่มเข้ามา ชาวบ้านได้ก้าวสู่ฐานะ "หนึ่งในปัจจัยการผลิต" ในระบบเศรษฐกิจการค้า ซึ่งทำให้สำนึกของความมีศักดิ์ศรีแห่งตนและความเป็นชุมชนเริ่มถดถอยลงไป

2 ในขณะที่วิถีการผลิตเปลี่ยนแปลงไปเช่นนี้ ก็มิได้ทำให้ชาวบ้านสามารถสร้างส่วนเกินทางเศรษฐกิจใดๆ มาชดเชยช่องว่างของความไร้สมดุลหรือความไม่เพียงพอได้มากนัก เพราะส่วนเกินที่เกิดขึ้นจากวิถีทางการค้านั้น เป็นเสมือนการแก้ปัญหาเฉพาะหน้า ไม่ได้เป็นส่วนที่สามารถย้อนกลับมาจุนเจือชาวบ้านได้ ในยามขาดเสถียรภาพแห่งความพอเพียง อีกทั้งไม่สามารถสร้างมั่นคงหรือหลักประกันใดๆ ในอนาคตให้แก่ตนเองและลูกหลานได้เลย

3 การแตกสลายของ "ภาวะความไม่เป็นเจ้าของ" ซึ่งแต่เดิมมีบทบาทและหน้าที่ที่สำคัญหลายประการในทางเศรษฐกิจของการทำมาหากินด้วยระบบไร่หมุนเวียน เพราะภาวะเช่นนี้จะเป็นการสร้าง

หลักประกันของการมีอาหารกิน ด้วยที่ดินมีพอเพียงที่สมาชิกในชุมชนจะเลือกใช้อย่างสอดคล้องกับแรงงานในครัวเรือน และยังทำให้เกิดเสถียรภาพในระยะยาวของระบบนิเวศขึ้นได้ เมื่อที่ดินภายใต้ระบบการทำไร่หมุนเวียนมีจำนวนจำกัดย่อมมีผลต่อเสถียรภาพของระบบการทำไร่หมุนเวียน เนื่องจากที่ดินที่มีจำนวนน้อยลงจนไม่อยู่ในภาวะที่ฟื้นตัวทางนิเวศได้ทันเพียงพอต่อการทำไร่ ดังนั้นการหมดไปของที่ดินทำกินจึงเป็นเงื่อนไขที่นำปัญหามาสู่ชุมชน

4 ความอ่อนแอของชุมชนยังเกิดขึ้นจากปัญหาของการแย่งชิงทรัพยากร โดยเฉพาะกับคนนอกชุมชน ซึ่งเป็นไปเพราะชาวบ้านคือคนในชุมชนเองปราศจากพลังในการต่อรอง เพราะไม่ว่าจะเป็นพลังทางด้านเศรษฐกิจ สังคม และการเมือง ของชุมชน ล้วนแล้วแต่อ่อนกำลังลง หากไม่ได้รับการแก้ไขก็อาจเป็นปัญหาที่ล่อแหลมต่อการล่มสลายของชุมชน

เงื่อนไขการพลิกฟื้นความเข้มแข็งของเศรษฐกิจพอเพียงให้สามารถคงอยู่

1 ความสามารถพลิกฟื้นความเข้มแข็งของเศรษฐกิจพอเพียงให้คงอยู่ได้ ท่ามกลางกระแสทุนนิยมที่แทรกเข้ามาในหมู่บ้านนั้น เป็นไปได้ก็เพราะพื้นฐานเดิมของชุมชน ที่มีโลกทัศน์แบบพอเพียงฝังแน่น แสดงออกด้วยวิถีชีวิตที่เรียบง่าย และแบบแผนการบริโภคที่เป็นอยู่อย่างพอเพียง แม้จะมีการเปลี่ยนแปลงไปบ้างก็มักมาจากสภาพแวดล้อมที่เสื่อมโทรมลงไป มากกว่าที่จะมาจากความต้องการของชุมชนเอง การรู้จักใช้ทรัพยากรธรรมชาติอย่างพอเหมะพอควร แม้มีเทคนิคการผลิตแบบใหม่ๆมาให้ใช้ชุมชนกะเหรี่ยงก็ไม่นิยมจะปรับเปลี่ยนไปใช้เทคนิคเหล่านั้นกันไปหมด ทุกคนเรียนรู้ถึงโทษที่ติดมากับเทคโนโลยีสมัยใหม่ จึงไม่แยแสกับมันนัก

2 นอกจากนั้นชุมชนยังสามารถคงความเอื้ออาทรช่วยเหลือกันไว้ได้ จากการมีจิตสำนึกของความเป็นชนเผ่าเดียวกัน ที่มีกระบวนการเรียนรู้และภูมิปัญญาร่วมกันมากมาย การอยู่ร่วมกันมายาวนาน กับ "ป่า" ซึ่งเปรียบเสมือนชีวิต ย่อมเกิดความรู้สึกอาวรณ์ถึงอดีตลึกๆ เมื่อครั้นป่าถูกทำลาย และตระหนักว่าเกิดความทุกข์ยาก ซึ่งให้นัยยะถึงการไร้สมดุลแห่งชีวิตของชุมชน ดังนั้นการอนุรักษ์ป่าโดยชุมชนเอง (เพราะเชื่อว่ารัฐทำไม่ได้) จึงเป็นการสร้างเงื่อนไขของความพอเพียงให้สามารถดำรงอยู่ได้

3 สำนึกของการอนุรักษ์สิ่งแวดล้อมมีอยู่เสมอในใจของชาวบ้านในชุมชน เมื่อได้รับการกระตุ้นซ้ำด้วยผู้สนับสนุนคือองค์กรพัฒนาเอกชน จึงไม่แปลกเลยที่ชาวบ้านจะสามารถร่วมมือจัดตั้งกระบวนการต่างๆของชุมชนขึ้นมาได้ ดังที่เจ้าหน้าที่องค์กรพัฒนาเอกชนเองก็ยอมรับว่า หากชุมชนไม่มีแรงขับภายในก็คงไม่สามารถปลูกจิตสำนึกและสร้างขึ้นเป็นกระบวนการต่อสู้ต่างๆ เพื่อชุมชนเองขึ้นมาได้ แรงสนับสนุนด้วยความจริงใจ จึงเกิดเป็นกระบวนการที่เป็นรูปธรรมแห่งความสำเร็จในเบื้องต้นได้อย่างจริงจังด้วยตัวชาวบ้านเอง

4 บทบาทขององค์การพัฒนาเอกชนนั้น นับว่าเป็นเงื่อนไขที่เกื้อหนุนให้แก่การแก้ปัญหาของชุมชน เพราะองค์กรพัฒนาเอกชนที่เข้ามาในชุมชนหมู่บ้านนั้น จะช่วยอำนวยความสะดวกในด้านข้อมูลข่าวสาร กระตุ้นให้ชาวบ้านได้เกิดความคิด และเกิดการตัดสินใจเพื่อปฏิบัติการ อีกทั้งช่วยประสานงานทรัพยากรจากภายนอก ทำให้เกิดการทำงานร่วมกันระหว่างภาครัฐกับชุมชนได้ ประสานงานกับกรมส่งเสริมการเกษตรเพื่อช่วยในด้านวิชาการ ประสานงานด้านการหาเงินทุนทั้งในและต่างประเทศสำหรับ

การพัฒนาด้านการผลิต

5 อีกส่วนหนึ่งที่ต้องยอมรับว่าเป็นเงื่อนไขของการคงอยู่ของเศรษฐกิจพอเพียงในชุมชน ก็คือ กระแสการรุกรานจากภายนอกได้ผ่านเข้ามาเมื่อไม่นานมานี้เอง พร้อมกับที่ชุมชนเริ่มมีกระแสตั้งรับในระยะหลัง โดยเฉพาะด้านเอกลักษณ์แห่งความเป็นชุมชนที่มีความพอเพียงทางเศรษฐกิจนั้น ก็ขานรับต่อกระแสสังคมและเศรษฐกิจแนว "เศรษฐกิจพอเพียง" ในยุคปัจจุบัน ความภาคภูมิใจจึงบังเกิดขึ้นมามากกว่าที่จะรู้สึกว่าการเป็นอยู่แบบนั้นมีความด้อยค่าหรือไม่ทันสมัย ดังนั้นช่องโอกาสของการทำลายจากภายนอก จึงมีจำกัดไปโดยปริยาย

บรรณานุกรม

ปรีชา เปี่ยมพงศานต์ . 2538 . **สิ่งแวดล้อมและการพัฒนา** . กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย .

ปิ่นแก้ว เหลืองอร่ามศรี . 2539 . **ภูมิปัญญา นิเวศวิทยาชนพื้นเมือง ศึกษากรณีชุมชนกะเหรี่ยงในป่าทุ่งใหญ่นเรศวร** . นนทบุรี : สำนักพิมพ์โลกดุลยภาพ .

เพ็ญสิริ จีระเดชากุล . รายงานการวิจัยเรื่อง "การศึกษาของชาวเขาในประเทศไทย" นำเสนอในการประชุมทางวิชาการเรื่อง สถานภาพและการดำเนินชีวิตของชาวเขาและชนกลุ่มน้อยใน**ประเทศไทย** โดยการสนับสนุนของสำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย ณ โรงแรมเอสดีอเวนิว วันที่ 3-4 มิถุนายน 2541 .

ระวีวรรณ ศรีทอง และ อัจฉรา รุ่งวงษ์ . 2540 . รายงานการวิจัยเรื่อง "องค์ความรู้ดั้งเดิมของกะเหรี่ยงกับการใช้พืชให้สีในการย้อมผ้า : กรณีศึกษากะเหรี่ยงโป 5 หมู่บ้าน รอบเขตรักษาพันธุ์ป่าห้วยขาแข้ง" สนับสนุนโดยโครงการพัฒนาองค์ความรู้และศึกษานโยบายการจัดการทรัพยากรชีวภาพในประเทศไทย ศูนย์พันธุวิศวกรรมและเทคโนโลยีชีวภาพแห่งชาติ .

เสน่ห์ จามริก และ ยศ สันตสมบัติ : บรรณาธิการ . 2538 . **ป่าชุมชนในประเทศไทย : แนวทางการพัฒนา เล่ม** 1 . กรุงเทพฯ : สถาบันชุมชนท้องถิ่นพัฒนา .

อมรา พงศาพิชญ์ . 2542 . **ความหลากหลายทางวัฒนธรรม** , กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์แห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย .

Putnam , Robert . 1993 . " Making Democracy Work : Civic Traditions in Modern Italy" Princeton : Princeton University .

Ritzer , George . 1996 . **Sociological Theory** . New York : The McGraw-Hill .

Smelser , Neil . 1973 . " Towards a Theory of Modernization in the Modern Society ," in Amitai Etzioni and Eva Etzioni (eds.) , Social Change : Sources, Patterns and Consequence, (2nd ed.) New york : Basic Books .

องค์ความรู้เรื่องความเข้มแข็งของชุมชน
: จากปรากฏการณ์สู่ทฤษฎีฐานราก

เอกสารหมายเลข 6

ทำการเกษตรร่วมกันสู่ความเข้มแข็งของชุมชน

โดย : ผศ.ดร. เพ็ญสิริ จีระเดชากุล / รศ.ดร.นภาภรณ์ หะวานนท์

โครงการพัฒนาดัชนีความเข้มแข็งของชุมชน
ปริญญาเอกพัฒนศึกษาศาสตร์
บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ
โดยการสนับสนุนของ สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย

ความนำ

ในช่วงเวลาเกือบสี่ทศวรรษที่ผ่านมา ได้เกิดความเปลี่ยนแปลงในสังคมไทยเป็นอย่างมาก อันเป็นผลมาจากการใช้นโยบายของรัฐในการพัฒนาประเทศไปสู่ความทันสมัย แม้จะมีความเปลี่ยนแปลงในด้านบวกที่เห็นได้เป็นรูปธรรม เช่น ความเจริญของถนน ไฟฟ้า น้ำประปา และระบบสาธารณูปโภคต่างๆ บ้านช่องที่ทันสมัยและสะดวกสบายขึ้น อัตราการอ่านออกเขียนได้ของประชากรอยู่ในระดับสูงขึ้น ระบบการสื่อสารที่ทันสมัยและมีประสิทธิภาพ ฯลฯ แต่ผลเหล่านี้ก็มักตกแก่คนในเมืองและผู้มีโอกาสเข้าถึงเท่านั้น ชุมชนเกษตรกรรมในชนบทกลับประสบกับผลด้านลบ อันเป็นผลสืบเนื่องมาจากการส่งเสริมการเกษตรแผนใหม่เพื่อการค้าและการส่งออกของรัฐ รวมถึงการแทรกแซงจากรัฐและทุนเข้าไปในชนบท ชุมชนจึงเกิดภาวะอ่อนแอในหลายๆด้าน ทั้งการพึ่งพิงตลาด แหล่งสินเชื่อ และพ่อค้าคนกลาง ความร่อยหรอของทรัพยากรธรรมชาติ การแตกสลายของระบบความสัมพันธ์แบบเครือญาติและการรวมกลุ่มกันตามประเพณีเพื่อจัดการทรัพยากรและแรงงาน และการละเลยภูมิปัญญาและความรู้ที่สะสมถ่ายทอดกันมา (นิธิ เอี่ยวศรีวงศ์ , 2536)

เมื่อประสบกับความอ่อนแอ บางชุมชนก็ไม่สามารถหาทางออกให้กับตัวเองได้อย่างเหมาะสม ในขณะที่อีกหลายๆชุมชน สามารถปรับตัวให้มีหลักประกันเพื่อความเป็นอยู่ที่ดีของชุมชนได้ในระดับหนึ่ง แต่การปรับตัวนั้นก็ไม่ได้เป็นไปในรูปแบบเดียวกัน เพราะชุมชนประกอบด้วยความสัมพันธ์ที่ก่อตัวขึ้นมาอย่างซับซ้อน มีเงื่อนไขความเป็นมาทางประวัติศาสตร์ที่แตกต่างกัน มีโครงสร้างทางเศรษฐกิจและสังคมที่ตั้งอยู่บนพื้นฐานทางภูมิศาสตร์ วัฒนธรรม ประเพณี และความสัมพันธ์ทางการผลิตที่มีลักษณะเฉพาะของแต่ละชุมชน ดังนั้นเมื่อเผชิญกับความเปลี่ยนแปลง ชุมชนจึงมีกระบวนการปรับตัวแตกต่างกันไปในหลายรูปแบบ และการปรับตัวนี้ก็จะมีส่วนในการสร้างและหล่อหลอมให้คนในชุมชนมีโลกทัศน์ ค่านิยม และทัศนะต่อการดำรงอยู่ของชุมชนต่อไปอีก การทำความเข้าในในกระบวนการปรับตัวของชุมชนที่แตกต่างหลากหลายกันนี้ จึงเป็นหนทางที่จะทำให้สามารถสร้างองค์ความรู้เกี่ยวกับความเข้มแข็งของชุมชนให้มีความกระจ่างชัดขึ้นมาได้

ท่ามกลางการปรับตัวของชุมชนในหลายๆรูปแบบ การเกษตรแบบผสมผสานดูจะเป็นทางออกที่ได้รับความสนใจและกล่าวถึงซ้ำแล้วซ้ำเล่าอยู่ไม่น้อย เกษตรผสมผสานอาจมีความหมายและลักษณะที่แตกต่างกันไปหลายแบบ แต่จุดร่วมกันของเกษตรแบบผสมผสานก็คือระบบการเกษตรที่มีความหลากหลายของชนิดพืชและสัตว์ เพื่อสนองตอบต่อความต้องการของครอบครัวและชุมชน คำถามจึงเกิดขึ้นว่าแล้วในระบบเศรษฐกิจเพื่อการค้าเช่นในปัจจุบัน ยังมีระบบเกษตรแบบอื่นๆ ซึ่งไม่ใช่เกษตรกรรมแผนใหม่ที่ปลูกพืชเชิงเดี่ยวหรือเกษตรกรรมผสมผสาน บ้างหรือไม่ คำถามนี้จึงนำไปสู่การเสาะหาชุมชนที่มีรูปแบบการเกษตรที่แตกต่างออกไป และการเกษตรในรูปแบบนั้นได้นำชุมชนไปสู่ความเข้มแข็ง

รายงานวิจัยนี้จึงมีวัตถุประสงค์ที่จะนำเสนอกระบวนการเปลี่ยนแปลงของชุมชน จากการทำนาปลูกข้าว ไปสู่การทำเกษตรร่วมกัน เพื่อให้สามารถดำรงความเข้มแข็งของชุมชนไว้ได้ โดยมีคำถามการวิจัยที่สำคัญอยู่หลายประการ ประการแรก เมื่อชุมชนยังทำนาภายใต้เศรษฐกิจกึ่งพอยังชีพนั้น ความเข้มแข็งหรืออ่อนแอของชุมชนเป็นอย่างไร ประการที่สอง อะไรคือเงื่อนไขสำคัญที่ทำให้ชุมชนต้องเข้าสู่

ระบบการผลิตเพื่อการค้า ประการที่สาม อะไรคือเงื่อนไขที่ทำให้ชุมชนสามารถทำการเกษตรร่วมกันได้ และ ประการที่สี่ การเกษตรร่วมกันมีส่วนร่วมในการสร้างความเข้มแข็งให้กับชุมชนได้อย่างไร

การตอบคำถามการวิจัยดังกล่าว การศึกษานี้ได้ใช้วิธีวิทยาของการสร้างทฤษฎีรากฐาน (ดูรายละเอียดของวิธีวิทยานี้ได้ ในเอกสารการวิจัยหมายเลข 1) โดยทำความเข้าใจความเป็นมาของชุมชนตั้งแต่อดีตถึงปัจจุบัน เพื่อให้เห็นถึงเงื่อนไขทางประวัติศาสตร์ ที่ทำให้ชุมชนสามารถต่อสู้และปรับตัวได้ในแต่ละช่วงเวลา ทั้งนี้ก็มิได้ละเลยพลังสร้างสรรค์ใหม่ของชุมชน ที่จะร่วมสร้างประวัติศาสตร์ของตนเองด้วยเช่นกัน เนื่องจากชุมชนที่ศึกษานี้ เป็นชุมชนในภาคเหนือคือจังหวัดเชียงใหม่ ซึ่งได้ก่อตั้งมาเป็นเวลาร่วม 200 ปี และได้มีความสัมพันธ์กับระบบศักดินาและระบบทุนนิยมภายนอกชุมชนมานาน

การศึกษาความเป็นมาของชุมชนจึงได้ย้อนกลับไปไกลเท่าที่จะสามารถทำได้ คือประมาณ 60 ปี เพื่อให้ได้ภาพของชุมชนที่แจ่มชัด ทั้งนี้ชื่อของชุมชนที่ศึกษาและชื่อของชุมชนที่เกี่ยวข้องในงานศึกษานี้เป็นชื่อสมมติ เพื่อป้องกันผลกระทบใดๆที่จะเกิดกับชุมชน

วิธีการที่ใช้เพื่อให้เข้าใจปรากฏการณ์ทางสังคมในด้านต่างๆ คือการสัมภาษณ์ระดับลึกระหว่างผู้วิจัยกับผู้ให้สัมภาษณ์ตัวต่อตัว โดยผู้วิจัยได้เตรียมแนวคำถามกว้างๆ ซึ่งเป็นคำถามแบบปลายเปิดไว้เป็นแนวทางในการสัมภาษณ์ แนวคำถามนี้อยู่บนพื้นฐานของวัตถุประสงค์และคำถามการวิจัย (ดูแนวคำถามในภาคผนวกของเอกสารการวิจัยหมายเลข 1) แต่เมื่อสัมภาษณ์จริงก็ต้องมีการปรับประเด็นของคำถามให้สอดคล้องกับประสบการณ์ของผู้ให้สัมภาษณ์ การสัมภาษณ์แบบนี้ไม่ได้มีลักษณะเป็นทางการแต่มีความยืดหยุ่นและเป็นกันเอง เวลาของการสัมภาษณ์ขึ้นอยู่กับประสบการณ์และความทรงจำของผู้ให้สัมภาษณ์ ซึ่งอยู่ระหว่าง 1-3 ชั่วโมง หากการสัมภาษณ์ในครั้งแรกได้ข้อมูลไม่ครบถ้วน ก็ได้มีการตามไปสัมภาษณ์ครั้งที่ 2 ตารางข้างล่างนี้แสดงรายละเอียดของผู้ให้สัมภาษณ์ระดับลึก รวมทั้งสิ้น 19 คน และผู้ให้สัมภาษณ์เป็นกลุ่ม จำนวน 8 คน

ตารางผู้ให้ข้อมูลหลัก

คนที่	สถานภาพทางสังคม /อาชีพ	เพศ	อายุ
1	ผู้อาวุโส (อดีตทำนา)	ชาย	73
2	ผู้อาวุโส (อดีตทำนา)	ชาย	72
3	ผู้อาวุโส (อดีตทำนา ปัจจุบันทำสวนลำไย)	ชาย	67
4	ผู้อาวุโส (อดีตทำนา ปัจจุบันทำสวนลำไย)	หญิง	67
5	เจ้าอาวาส	ชาย	36
6	กำนัน	ชาย	-
7	ผู้ใหญ่บ้านหมู่ 3	ชาย	39
8	ผู้ใหญ่บ้านหมู่ 4	ชาย	42

ตารางผู้ให้ข้อมูลหลัก (ต่อ)

คนที่	สถานภาพทางสังคม /อาชีพ	เพศ	อายุ
9	หมอพื้นบ้าน	ชาย	-
10	หมอพื้นบ้าน	ชาย	-
11	ประธานกลุ่มเกษตรกรชาวนาออมทรัพย์ (อดีตทำนาผ่าครึ่ง)	ชาย	51
12	ประธานกลุ่มปลูกผัก	ชาย	40
13	เลขาฯ กลุ่มปลูกผัก	หญิง	34
14	สมาชิกกลุ่มปลูกผัก	หญิง	24
15	ปลูกผัก (ไม่ได้เป็นสมาชิกกลุ่มปลูกผัก)	หญิง	48
16	ประธานกลุ่มแม่บ้าน	หญิง	50
17	เหรัญญิกกลุ่มเกษตรกรทำนา	ชาย	52
18	กรรมการ อบต. หมู่ 3	หญิง	35
19	ครูโรงเรียนวัดเนินมะกอก	หญิง	-
	สนทนากลุ่ม - ชาวบ้านหมู่ 4		
	สนทนากลุ่ม - หมอตำแยและชาวบ้าน		

ความเป็นมาและลักษณะทางกายภาพของชุมชน

ชุมชนเนินมะกอก มีอาณาเขตครอบคลุมหมู่บ้าน 2 หมู่บ้าน ในตำบลหนึ่งของจังหวัดเชียงใหม่ ไม่ห่างไกลจากตัวเมืองเชียงใหม่เท่าใดนัก การแยกหมู่บ้านออกเป็น 2 หมู่ ของทางราชการภายหลัง มิได้ทำให้ความรู้สึกของการเป็นชุมชนเดียวกันถูกตัดขาดออกจากกัน ชาวบ้านยังคงเป็นศรัทธาวัดเดียวกัน ไปทำบุญร่วมกันในวันสำคัญๆทางศาสนา และไปช่วยงานประเพณีต่างๆ เช่น งานบวช งานแต่งงาน งานขึ้นบ้านใหม่ งานศพ ระหว่างกันและกันอยู่ แม้จะเหินห่างและลดน้อยลงไปบ้าง ชื่อหมู่บ้านแม้จะแยกเป็น 2 หมู่แล้ว ก็ยังใช้ชื่อเดียวกันอยู่ คือ หมู่ 3 และหมู่ 4 ดังนั้นหากจะมีกิจกรรมที่แต่ละหมู่แยกกันทำเป็นการเฉพาะ ก็มักเป็นกิจกรรมที่เป็นทางการหรือกึ่งทางการ ซึ่งต้องอาศัยช่องทางการติดต่อกับราชการเป็นสำคัญ

เล่ากันว่าชุมชนเนินมะกอก มีอายุประมาณ 170-200 ปี ผู้เข้ามาตั้งถิ่นฐานแต่ดั้งเดิมคือ ชาวเขิน ซึ่งเป็นชาวไทยใหญ่ อานันท์ กาญจนพันธุ์ ก็ได้กล่าวถึงการตั้งถิ่นฐานของหมู่บ้านในสังคมล้านนาอย่างสอดคล้องกันว่า เมื่อเจ้ากาวิละ แห่งนครลำปาง สามารถขับไล่พม่าและยึดเมืองเชียงใหม่ได้ในราว พ.ศ. 2339 แล้วนั้น ก็ได้รวบรวมชาวนาจากที่ต่างๆ เข้ามาอยู่ในเขตใกล้เมืองเชียงใหม่ เพื่อป้องกันการโจมตีของพม่า จนราวปี 2352 จึงสามารถขับไล่พม่าออกไปได้หมด หลังจากนั้นได้มีการก่อตั้งหมู่บ้านในเขตรอบนอกขึ้นอย่างรวดเร็ว หมู่บ้านเหล่านี้ประกอบไปด้วยคนจากหลายชนชาติ ได้แก่ ชาวไทยใหญ่ เช่น ชาวเขิน ลื้อ และยอง เป็นส่วนใหญ่ และยังมีชาวเขา เช่น กะเหรี่ยง และลัวะ ปะปนอยู่ด้วย ประมาณ พ.ศ. 2373 หมู่บ้านในเขตรอบเมืองเชียงใหม่ก็สามารถตั้งถิ่นฐานได้มั่นคงและมีการผลิตเหลือใช้ (

(อานันท์ กาญจนพันธุ์ , 2527 : 84-85) จึงสันนิษฐานว่าชุมชนเนินมะกอก ก็น่าจะเกิดขึ้นในช่วงเวลาและเจตนาเดียวกัน

ลักษณะทางภูมิศาสตร์ของหมู่บ้านเป็นที่ราบ ไม่มีดอยหรือเนินเขา มีแม่น้ำปิงไหลผ่านใกล้หมู่บ้าน ชาวบ้านจากหลายๆหมู่บ้านที่อาศัยแม่น้ำปิงในการดำรงชีวิต จึงร่วมกันสร้างเหมืองฝายเพื่อทดน้ำเข้ามาตามไร่นา ชุมชนจึงมีน้ำอุดมสมบูรณ์ตลอดปี ในอดีตก่อนที่จะมีการปรับถมพื้นที่เพื่อทำสวนลำไยกันอย่างเอิกเกริกนั้น พื้นที่ราบของชุมชนมีความสูงต่ำเป็น 3 ระดับ ซึ่งชาวบ้านใช้ปลูกข้าว ที่เรียกว่านาลุ่มหรือนาหนอง นาพอดี และนาดอน นาลุ่มอาจมีปัญหาเรื่องน้ำมากเกินไป ในขณะที่นาดอนอาจมีปัญหาเรื่องน้ำน้อยบ้าง หากฝนไม่ตกต้องตามฤดูกาลและน้ำในเหมืองหรือคลองส่งน้ำงวดลง ดังนั้นชาวนาจึงต้องมีความรู้เรื่องพื้นที่และเลือกใช้พันธุ์ข้าวที่ปลูกให้เหมาะสม นอกเหนือจากผืนนาที่ชาวบ้านใช้ปลูกข้าวและเป็นแหล่งหาผัก ปู ปลา เป็นอาหารแล้ว หมู่บ้านในอดีตยังมีป่าไผ่ให้ชาวบ้านได้ตัดมาสร้างบ้านหรือสานเป็นภาชนะใช้สอยต่างๆ และมีป่าหญ้าขัดซึ่งชาวบ้านสามารถเอากิ่งก้านของหญ้าชนิดนี้มาทำเป็นไม้กวาดได้ ผู้อาวุโสของชุมชนย้อนระลึกภาพของหนทางเกวียนในอดีต ซึ่งเต็มไปด้วยฝุ่นในหน้าแล้ง ในขณะที่หน้าฝนเป็นบ่อตมจนควายสามารถมานอนแช่เล่นได้ว่า "ใส่กางเกงขายาวเดินไม่ได้ มีแต่ขี้โคลน" แต่กระนั้นหนทางเช่นนี้ ก็เป็นทางผ่านของพ่อค้าที่ใช้วัวเทียมเกวียน ค้าขายระหว่างเชียงใหม่กับลำพูนมาแต่อดีต

ปัจจุบันชุมชนได้พัฒนามาเป็นชุมชนชานเมือง ที่มีถนนหนทางเชื่อมต่อไปยังในเมืองและจังหวัดใกล้เคียงได้หลายทิศทาง จนโรงเรียนประถมศึกษาซึ่งเปิดสอนในหมู่บ้านมาหลายสิบปี ต้องถูกยุบไปรวมกับโรงเรียนในหมู่บ้านอื่น เนื่องจากผู้ปกครองนิยมส่งบุตรหลานไปเรียนในตัวเมือง ซึ่งสามารถเดินทางไปมาโดยรถยนต์ได้อย่างสะดวกและรวดเร็ว สถานีอนามัยของตำบลซึ่งตั้งเมื่อ พ.ศ. 2517 คงเป็นแหล่งพึ่งพิงของชาวบ้านเมื่อยามเจ็บป่วยเล็กๆน้อยๆ เท่านั้น หากมีอาการมากหรือคนป่วยเป็นผู้พอมีฐานะ ก็มักเดินทางไปรับการรักษายังโรงพยาบาลของอำเภอ ของจังหวัด หรือโรงพยาบาลและคลีนิคของเอกชน ทุ่งนาและนาหนองถูกปรับสภาพและถมใหม่เพื่อทำสวนลำไยและสวนผัก ความทันสมัยเชิงกายภาพได้เข้ามารุกรานชุมชนเกือบทุกหัวระแหง แต่ความผูกพันช่วยเหลือเกื้อกูลกันระหว่างชุมชน ซึ่งเริ่มจืดจางไปตามวันเวลา กลับได้รับการพลิกฟื้นขึ้นมาใหม่ เพื่อความอยู่รอดของชุมชน

การศึกษาความเข้มแข็งของชุมชนเนินมะกอก จะเป็นการศึกษาพัฒนาการของชุมชนในด้านต่างๆ โดยเฉพาะอย่างยิ่งการทำมาหากินตั้งแต่อดีตเท่าที่พอสืบค้นได้ (ประมาณ พ.ศ. 2475) มาจนถึงปัจจุบัน จากการสัมภาษณ์ชาวบ้านในชุมชนเพื่อให้เห็นถึงสภาวะของความเคลื่อนไหวเปลี่ยนแปลง การเผชิญกับปัญหา และการปรับตัวของชุมชน ทั้งนี้จะแบ่งพัฒนาการของชุมชนเป็น 3 ระยะ คือ ระยะที่หนึ่ง ชุมชนภายใต้เศรษฐกิจกึ่งพอยังชีพ ระยะที่สอง ชุมชนภายใต้นโยบายการพัฒนาประเทศไปสู่ความทันสมัย และระยะที่สาม ชุมชนในภาวะการปรับตัวเพื่อความเข้มแข็งในระบบเศรษฐกิจการค้า

ชุมชนภายใต้เศรษฐกิจกึ่งพอยังชีพ

การศึกษาเศรษฐกิจหมู่บ้านไทยของ ฉัตรทิพย์ นาถสุภา ระบุว่า ในขณะที่หมู่บ้านในภาคกลางได้มีการเปลี่ยนแปลงลักษณะการผลิต จากผลิตเพื่อยังชีพอย่างเดียวไปเป็นผลิตเพื่อขายด้วยแล้วนั้น จนถึง พ.ศ. 2475 หมู่บ้านในภาคเหนือยังคงลักษณะของการผลิตแบบพอยังชีพเป็นหลักอยู่ (ฉัตรทิพย์ นาถสุภา , 2533) แม้จะมีระบบการผลิตเพื่อยังชีพ แต่ชาวนาในภาคเหนือก็ได้เริ่มสูญเสียที่ดินทำกินมาตั้งแต่หลัง พ.ศ. 2426 เมื่อรัฐบาลกรุงเทพเข้ามาควบคุมล้านนา ซึ่งก่อนหน้านั้นมีการปกครองอย่างเป็นอิสระ และเจ้านายก็ได้ทำการค้ากับอังกฤษในพม่าอยู่ก่อนแล้ว การขยายอำนาจของรัฐบาลกลางทำให้เจ้านายทางเหนือต้องสูญเสียรายได้บางส่วนไป เนื่องจากต้องโอนกรรมสิทธิ์ป่าไม้และโอนอำนาจในการเก็บภาษีให้แก่รัฐบาลกรุงเทพ เจ้านายจึงขยายอิทธิพลเข้าครอบครองที่ดินในท้องที่รอบนอกเชียงใหม่ด้วยการเกณฑ์แรงงานไปถางป่าเปิดใหม่เพื่อเป็นแหล่งรายได้ทดทน ผลกระทบสำคัญที่เกิดขึ้นกับชาวบ้านรอบเมืองเชียงใหม่ซึ่งทำนาเป็นหลักในการดำรงชีวิต ก็คือ แต่เดิมชาวบ้านซึ่งเคยแผ้วถางและขยายที่ดินทำกินเข้าไปในที่ว่างเปล่า ตามกำลังความสามารถของครัวเรือน ก็ไม่สามารถทำได้อีกต่อไป ทั้งที่ดินที่ชาวบ้านครอบครองอยู่ ก็อาจต้องขายให้กับเจ้านายหรือถูกยึดไปหากเป็นที่ต้องการ อิทธิพลและผลประโยชน์ในที่ดิน ยังเผื่อแผ่ไปถึงคนใกล้ชิดของเจ้านายอีกด้วย หลัง พ.ศ. 2443 รัฐบาลกลางได้เริ่มเก็บภาษีที่ดินโดยเน้นการเก็บเป็นเงินตรา และออกกฎหมายการถือครองที่ดิน ซึ่งมีผลทำให้ที่ดินกระจุกตัวอยู่กับคนบางกลุ่ม ซึ่งมีอำนาจหรือมีความสัมพันธ์กับขั้วอำนาจ และมีเงินเสียภาษีมากขึ้น ชาวนาไร้ที่ดินจึงต้องเช่าที่นาซึ่งมีทั้ง "นาเจ้า" และนาเอกชน เพื่อทำกิน (อานันท์ กาญจนพันธุ์ , อ้างแล้ว) ในชุมชนเนินมะกอก แม้จะไม่พบว่ามี "นาเจ้า" แต่ก็มีที่ดินของเจ้าอยู่ในบริเวณใกล้เคียง เช่น มีนาของเจ้าหลวงหรือเจ้าผู้ครองนครประมาณ 70 ไร่ อยู่ในหมู่บ้าน ติดกันไปทางทิศใต้ เป็นต้น กรณีเช่นนี้ย่อมส่งผลกระทบต่อการถือครองที่ดินในชุมชนเนินมะกอกไปด้วย อย่างหลีกเลี่ยงไม่ได้

การสร้างทางรถไฟเชื่อมระหว่างกรุงเทพและเชียงใหม่ ซึ่งเสร็จสิ้นลงใน พ.ศ. 2464 ส่งผลให้พ่อค้าชาวจีนหลั่งไหลเข้ามาสู่เชียงใหม่เพื่อค้าขายและพัฒนาจับจองที่ดิน เช่นเดียวกับเจ้านายเมืองเหนือซึ่งได้เริ่มมาก่อนหน้านั้น ดังกล่าวแล้ว พ่อค้าเหล่านี้มีส่วนอย่างสำคัญในการดึงชาวนาให้เข้าสู่ระบบการผลิตเพื่อขายโดยอาศัยกลไกของตลาดและสินเชื่อ ดังนั้นกระบวนการผลิตเพื่อขายนอกเหนือจากเพื่อยังชีพของชุมชนในเชียงใหม่จึงได้เริ่มก่อตัวขึ้น ที่นาเป็นที่ต้องการมากขึ้นจึงมีราคาสูงขึ้นและยิ่งกระจุกตัวในมือของคนส่วนน้อย ซึ่งได้แก่ เจ้า พ่อค้า ชาวนาร่ำรวย รวมถึงผู้นำท้องถิ่น ซึ่งมีหน้าที่เก็บภาษีและอนุมัติการเข้าจับจองที่ดิน ในขณะที่ที่นาของชาวนาซึ่งแบ่งสรรเป็นมรดกตกทอดกันไป กลับมีขนาดเล็กลงๆ ส่วนชาวนาไร้ที่ดินก็ต้องเช่าต่อไป ดังนั้นเมื่อซิมเมอร์แมน (Carle C. Zimmerman) ทำการสำรวจเศรษฐกิจชนบทไทยใน พ.ศ. 2473 จึงพบว่าครอบครัวชาวนาภาคเหนือถึงร้อยละ 27 ไม่มีที่ดินทำกินเป็นของตนเอง (อ้างใน ฉัตรทิพย์ นาถสุภา , อ้างแล้ว : 54)

บริบททางสังคม การเมือง ดังกล่าวมาข้างต้นนี้ เป็นแรงจากภายนอกที่ผลักดันให้ชุมชนเนินมะกอก ซึ่งเป็นชุมชนอยู่บริเวณรอบตัวเมืองเชียงใหม่ ต้องปรับตัวให้มีรูปแบบการผลิตและมีระบบความสัมพันธ์ในชุมชนที่หลากหลายซับซ้อน ไม่เป็นเนื้อเดียวกัน ดังจะกล่าวถึงต่อไป

การทำมาหากิน

ย้อนไปในอดีตเมื่อ 60-70 ปีที่แล้ว ลักษณะการถือครองที่ดินของชาวบ้านในชุมชนเนินมะกอกก็มีความแตกต่างกัน กล่าวคือ บ้างมีที่ดินมาก บ้างมีที่ดินแค่พอทำกิน บ้างมีที่ดินน้อยหรือไม่มีเลย และมีการผลิตเพื่อแลกเปลี่ยนหรือเพื่อขายเพิ่มเติมจากการผลิตเพื่อยังชีพด้วย ปะปนกันไป

การผลิตในช่วงเวลานี้คือการทำนาปลูกข้าวซึ่งมีความสำคัญเหนือการผลิตสิ่งอื่นมาก นอกจากนั้นก็มีการเก็บหาอาหารจากธรรมชาติในทุ่งนา การเลี้ยงสัตว์ การทำหัตถกรรม การปลูกพืชเศรษฐกิจนอกฤดูทำนา และการรับจ้าง ซึ่งจะกล่าวถึงการผลิตแต่ละประเภทตามลำดับ

การทำนา การทำนาในอดีต ซึ่งเป็นอาชีพหลักของชุมชนนั้น อาศัยแรงงานคน สัตว์ เครื่องมือพื้นบ้านเช่น จอบ ไถ คราด เป็นหลัก ส่วนน้ำนั้นนอกจากอาศัยน้ำฝนแล้วชาวบ้านได้ร่วมกันกับชาวบ้านจากหมู่อื่นๆ สร้างฝายน้ำล้นกั้นแม่น้ำปิง แล้วทดน้ำเข้ามาตามเหมืองหรือร่องน้ำซึ่งขุดขึ้น เพื่อส่งไปตามที่นาอีกด้วย ชาวบ้านจึงมีน้ำใช้อย่างพอเพียง

ในปีที่น้ำอุดมสมบูรณ์ ชาวนาสามารถปลูกข้าวได้ 2 ครั้ง คือ นาดอ (นาปรัง) และนาปี โดยปลูกข้าวเจ้าในนาดอ ซึ่งจะเริ่มปลูกราวเดือน มีนาคม-เมษายน พันธุ์ข้าวที่ปลูก ได้แก่ ข้าวดอก้นจ้ำ ข้าวดอแดง ข้าวหลอบ เป็นต้น ถ้าน้ำไม่มากก็ปลูกได้เพียงครั้งเดียวคือนาปี ซึ่งเริ่มปลูกราวเดือนกรกฎาคม-สิงหาคม โดยปลูกข้าวเหนียวเป็นส่วนใหญ่ และใช้พันธุ์พื้นเมืองซึ่งมีอยู่หลากหลาย เช่น ข้าวลาย ข้าวกล้วย ข้าวกำผาย ข้าวผาเลือดนก ข้าวสวยแดง ข้าวนางแก้ว ข้าวปิ่นแก้ว ข้าวบัวลอย ข้าวดอกข่า ข้าวเหมยนอ ข้าวกล่ำ ซึ่งมีสีออกม่วงดำ ฯลฯ ข้าวพันธุ์พื้นเมืองเมื่อตำแล้วได้ข้าวสารมาก เมล็ดใหญ่อ้วนๆกลมๆ ปกติชาวบ้านจะเปลี่ยนพันธุ์ข้าวไปเรื่อยๆ ไม่ใช้ข้าวพันธุ์เดียวกันปลูกซ้ำในที่เดิมเกิน 3 ปี เพราะจะทำให้เกิดการ "เบื่อที่" และผลผลิตไม่ดี ดังนั้นนอกจากชาวบ้านจะคัดเลือกเมล็ดข้าวที่สมบูรณ์ไว้ทำพันธุ์ในปีต่อไปแล้ว ยังต้องมีการแลกพันธุ์กับคนอื่นในชุมชน รวมถึงมีการเสาะหาพันธุ์ดีๆ โดยหาบข้าวเดินไปแลกไกลถึงลำพูนและที่อื่นๆ อัตราแลกพันธุ์ข้าวปกติก็แลกถังต่อถัง แต่ถ้าเป็นพันธุ์ที่ชาวบ้านต้องการมากเพราะให้ผลผลิตดี หรือรสชาติดี พวกเขาก็อาจยอมแลกในอัตราส่วน 2:1

การทำนาในอดีตยังไม่มีการใช้ปุ๋ยเคมี ยาฆ่าแมลง หรือยาฆ่าหญ้า จึงมีหญ้าขึ้นงอกงามในทุ่งนา ก่อนปลูกข้าว 1 เดือน ชาวนาจะไถกลบไว้ก่อนเพื่อให้หญ้าเน่าแล้วเติมมูลสัตว์ที่เลี้ยงไว้เช่น วัว ควาย ให้เป็นปุ๋ยแก่ต้นข้าว ระหว่างที่ข้าวกำลังงอก ถ้าหญ้าขึ้นมากก็จะถอนออกด้วยมือ หรือ "ใช้เท้าเหยียบเอา" ศัตรูข้าวในสมัยนั้นได้แก่ตัวด้วงและหนู การปราบตัวด้วงนั้น ชาวนาที่มีภูมิปัญญาทั้งที่อธิบายได้และไม่ได้ด้วยวิทยาศาสตร์ ที่อธิบายไม่ได้คือ ชาวบ้านใช้วิธี "บูจาเตียน" คือจุดเทียนที่ลงคาถาปัดเป่าไล่ตัวด้วง และที่อธิบายได้ด้วยวิทยาศาสตร์คือ หลังจากที่บูชาเทียนแล้ว ชาวบ้านก็จะเติมน้ำลงในนามากๆ จนถึงคันนา ด้วงก็จะหนีน้ำไปอยู่บนยอดต้นข้าว ชาวบ้านเล่าว่า หลังจาก "บูชาเทียน" ได้สักวันหนึ่ง นกเอี้ยงดำก็จะลงมา "จัดการให้เรา" กินตัวด้วงหมด ส่วนการปราบหนูนั้น ใช้การดักแร้ว การทำนาสมัยนั้นจึงไม่ต้องลงทุนอะไรมาก หากแต่ต้อง "ลงแรงมาก" โดยเฉพาะอย่างยิ่งชาวนาไร้ที่ดินนั้น ต้องใช้แรงงานของครอบครัวอย่างเข้มข้นเป็น 2 เท่าหรือเกือบ 2 เท่า เพื่อให้ได้ข้าวสำหรับการบริโภค

ดังได้กล่าวแล้วว่าลักษณะการถือครองที่ดินในชุมชนแตกต่างกัน และได้ส่งผลถึงความแตกต่างในรูปแบบ ลักษณะ และเป้าหมายของการผลิตอย่างสำคัญ ความแตกต่างเหล่านี้อาจเข้าใจได้ โดยการแบ่งชนชั้นของชาวนาในชุมชนเนินมะกอกในช่วงเวลานี้ ออกเป็น 3 ชนชั้นได้แก่ ชาวนารวย ชาวนากลาง และชาวนาจน

ชนชั้นแรกคือชาวนารวย ได้แก่ ชาวนาซึ่งมีที่นามากประมาณ 50-70 ไร่ ซึ่งชาวบ้านมักจะเรียกว่า "เศรษฐีนา" มีอยู่ 3 รายในขณะนั้น และเสียชีวิตไปหมดแล้วในปัจจุบัน นอกจากนั้นชาวนารวยยังรวมถึงชาวนาซึ่งแม้ไม่ได้มีที่นามากขนาดเป็นเศรษฐีนา แต่ก็มีที่ดินมากพอที่จะแบ่งให้คนอื่นทำได้ ชาวนาเหล่านี้นอกจากจะมีที่นามากแล้ว ชาวบ้านยังตั้งข้อสังเกตว่า หลังคาบ้านมักมุงด้วย "ดินขอ" ซึ่งเป็นกระเบื้องดินเผาของคนภาคเหนือ ในขณะที่ชาวบ้านอื่นๆมุงหลังคาด้วยหญ้าคา และมียุ้งข้าวใหญ่ ชาวนารวยในชุมชนไม่ได้มีลักษณะเป็น "เจ้าที่ดิน" เสียทีเดียว แต่จะแบ่งที่ดินส่วนหนึ่งเท่าที่กำลังจะหาได้ไว้สำหรับทำเองในครอบครัว หรือจ้างชาวนาไร้ที่ดินทำในบางโอกาส เช่น เกี่ยวข้าว ตีข้าว เป็นต้น ในการจ้างงานนั้น ระยะแรกจะจ้างด้วยข้าว เช่นวันละ 2 ถัง โดยมีการจดไว้ เมื่อได้ข้าวแล้วจึงจ่ายค่าจ้าง ส่วนที่ดินที่เหลือจากการทำเองในครอบครัว จะแบ่งให้ชาวนาที่มีที่นาน้อยไม่พอทำกินหรือไร้ที่ดินเข้ามาทำ ซึ่งมักจะได้แก่ญาติและคนรู้จักใกล้ชิดกัน ในกรณีที่ผู้ให้เช่ามีที่นาไม่มากนัก ในกรณีของเศรษฐีนานั้นคนเช่าไม่จำเป็นต้องเป็นญาติหรือคนใกล้ชิด ผลผลิตที่ได้ในส่วนของนาเช่านี้จะใช้ระบบ "ผ่าเกิ่ง" หรือแบ่งครึ่งกันระหว่างผู้เช่ากับผู้ให้เช่า หรือไม่ก็ "หักค่าหัว" เป็นผลผลิตตามจำนวนที่ตกลงกัน ซึ่งส่วนใหญ่มักจะเป็นแบบแรก โดยไม่มีการต่อรอง เพราะที่ดินหายากและเป็นที่ต้องการมาก

การที่ชาวนารวยสามารถผลิตข้าวเองเพื่อเก็บไว้บริโภค แล้วยังมีที่ดินเหลือให้ผู้อื่นเช่า เพื่อแบ่งผลผลิตมาเป็นของตนอีกนั้น มีผลทำให้ชาวนารวยมีข้าวเหลือจากการบริโภค ยิ่งมีที่ดินมากก็ยิ่งมีข้าวเหลือมาก ข้าวที่เหลือเหล่านี้จะถูกเก็บไว้ในหลองหรือยุ้ง เพื่อทยอยแบ่งขายให้คนที่มีข้าวไม่พอบริโภค ครั้งละ 2-3 ถัง หรือรอไว้เมื่อข้าวราคาดีก็จะบรรทุกไปขายที่โรงสี "เป็นเกวียนๆ"

ชนชั้นที่สองในชุมชนคือชาวนากลาง ได้แก่ชาวนาซึ่งมีที่ดินประมาณ 5-10 ไร่ ซึ่งเป็นจำนวนที่เพียงพอแก่การผลิตเพื่อบริโภคในครัวเรือนที่มีสมาชิก 7-12 คน รูปแบบการผลิตเป็นแบบอิสระคือ ปลูกข้าวในที่ดินของครอบครัว ไม่ต้องเช่าของผู้อื่น และอาศัยแรงงานของคนในครอบครัวเป็นหลัก อาจมีการรับจ้างบ้างเล็กๆน้อยๆ เช่นจ้างตีข้าว การผลิตของชาวนากลางเป็นการผลิตเพื่อบริโภคเป็นหลัก แบ่งในหมู่ญาติที่มาช่วยทำนาบ้าง แบ่งให้พ่อแม่บ้าง หากมีข้าวเหลือจึงขาย

ชนชั้นที่สามในชุมชนคือชาวนาจน ซึ่งมีจำนวนมาก ได้แก่ชาวนาที่มีที่นาเพียง 1-2 ไร่ ผลิตข้าวไม่พอบริโภค หรือชาวนาไร้ที่ดิน จึงต้องอาศัยทำนาในที่ดินของชาวนารวย รูปแบบการผลิตของชาวนาจนมีอยู่ด้วยกัน 3 รูปแบบ คือ แบบแรกเป็นการ "เญียะนาผ่าเกิ่ง" หรือ ทำนาแบ่งครึ่ง แบบที่สองเป็นการ "เญียะนาต๋วยกั๋น" หรือ ทำนารวม แบบสุดท้ายเป็นการ "เญียะนาเช่า" หรือ ทำนาเช่า แต่ละแบบมีลักษณะแตกต่างกันออกไป ดังนี้

<u>การทำนาแบ่งครึ่ง</u> เป็นรูปแบบการผลิตที่นิยมกันเป็นส่วนมาก ลักษณะแรกของการทำนาแบ่งครึ่ง คือ เจ้าของที่นาใช้ที่นาอย่างเดียว โดยผู้ทำนาต้องหาจัดหาอย่างอื่น เช่น ควาย คันไถ พันธุ์ข้าว ฯลฯ

และลงแรงปลูกข้าวเอง เจ้าของที่นามีหน้าที่คอยรับส่วนแบ่งเป็นข้าวที่ตีแล้วจำนวนครึ่งหนึ่งของผลผลิตที่ได้ทั้งหมดแล้วหลังหักค่าใช้จ่าย เช่นค่าใช้จ่ายการเลี้ยงอาหารชาวบ้านที่มาช่วย "เอาวัน" อีกลักษณะหนึ่งของการทำนาแบ่งครึ่งคือ ชาวนาลงแรงอย่างเดียว โดยเจ้าของที่นาเป็นผู้ซื้อควายมาให้เลี้ยงเพื่อใช้ไถนา เมื่อควายตกลูกหลายตัวก็จะแบ่งกันระหว่างเจ้าของนากับชาวนา แต่แม่ควายยังเป็นของเจ้าของที่นาอยู่ เมื่อควายแก่ไถนาไม่ได้ก็จะขาย แล้วเอาเงินซื้อควายตัวใหม่ ถ้ามีเงินเหลือก็แบ่งกันทั้งสองฝ่าย ส่วนอุปกรณ์การทำนาอื่นๆและพันธุ์ข้าวซึ่งลงทุนไม่มากนัก ก็อาจตกลงกันว่าใครจะเป็นผู้รับผิดชอบ การทำนาแบ่งครึ่งจะเป็นลักษณะใดในสองลักษณะนี้ ย่อมขึ้นอยู่กับความสัมพันธ์ของเจ้าของนากับชาวนา หากเป็นคนรู้จักกันธรรมดาจะเป็นลักษณะแรก หากเป็นญาติและคนใกล้ชิดจะเป็นลักษณะหลัง ในกรณีของคนรู้จักกันธรรมดา ชาวนารวยจะมีเกณฑ์ในการพิจารณาเลือกคนเช่าที่นาของตนหลายประการ ได้แก่ มีอุปกรณ์ในการทำนาพร้อม คือมีคันไถ วัวควาย ขยันเอาใจใส่ดูแลและไม่ให้น้ำในนาแห้ง ทำนาแล้วได้ข้าวมาก เป็นต้น

<u>การทำนารวม</u> เป็นรูปแบบการผลิต ซึ่งเจ้าของที่ดินคือพ่อแม่ และผู้ทำนาคือลูกๆที่เพิ่งตั้งครอบครัวใหม่ ยังไม่ได้รับส่วนแบ่งที่ดินเป็นมรดกจากพ่อแม่ ต้องรวมแรงงานกันทำนาในที่ดินของครอบครัว เมื่อได้ผลผลิตแล้ว พ่อแม่จะแบ่งให้ส่วนหนึ่งซึ่งพอเพียงแก่การบริโภค ถ้ายังมีข้าวเหลือก็จะแบ่งกันอีกในภายหลัง

<u>การทำนาเช่า</u> เป็นรูปแบบการผลิตที่เกิดขึ้นเพิ่มเติมในภายหลัง เนื่องจากการทำนาแบ่งครึ่งนั้น ทั้งเจ้าของที่นาและชาวนาต้องรับภาระความเสี่ยงเท่าๆกัน เมื่อที่ดินเริ่มหายากมากขึ้นๆเนื่องจากมีการแบ่งมรดกจนที่ดินมีขนาดเล็กลง ความต้องการที่ดินของชาวนาได้ทำให้มีการพัฒนาระบบการทำนาเช่าขึ้นเพื่อประกันความเสี่ยงให้กับเจ้าของนา เพราะการทำนาเช่าเป็นรูปแบบที่กำหนดอัตราค่าเช่าเป็นข้าวแบบตายตัว ในชุมชนนี้กำหนดเป็น 30 ถังต่อไร่ ต่อมาเมื่อมีการใช้เงินมากขึ้น การเก็บค่าเช่าเป็นข้าวหรือที่เรียกว่าการเก็บ "ค่าหัว" ได้แปรเปลี่ยนไปเป็นการเก็บค่าเช่าเป็นเงินตรา การทำนาเช่าจึงทิ้งภาระความเสี่ยงทั้งหมดให้แก่ชาวนา หากปีใดดินฟ้าอากาศไม่อำนวย ผลผลิตตกต่ำ ได้เพียง 20-30 ถัง ผู้เช่าก็ต้องหาข้าวหรือเงินมาจ่ายค่าเช่าจนครบจำนวน เมื่อมีการทำนาเช่าเกิดขึ้นแล้ว การทำนาแบ่งครึ่งก็ยังไม่หมดไปทีเดียว ยังคงใช้ควบคู่กันไป หากเจ้าของนาต้องการข้าวก็จะใช้ระบบนาแบ่งครึ่ง หากเจ้าของนาต้องการเงินก็จะใช้ระบบนาเช่าเป็นหลัก ซึ่งต้องจ่ายก่อนทำ มีผลให้ชาวนาเดือดร้อนมาก ดังนั้นหลังจากมีนาเช่าเกิดเพิ่มมากขึ้นๆ ชาวนาซึ่งยังพอมีที่ดินอยู่บ้างก็เริ่มหยุดเช่า แล้วทำนาเฉพาะที่ดินของตน โดยเพิ่มการปลูกพืช เช่น ถั่วลิสง ถั่วเหลือง หลังการเก็บเกี่ยวข้าวเสร็จแล้ว

การผลิตของชาวนาจนในรูปแบบของการทำนาแบ่งครึ่งและการทำนาเช่า เป็นการใช้แรงงานของตนอย่างเข้มข้น เป็นการ "เอาแรงเข้าสู้" เจตนาของการผลิตแม้จะเป็นเพื่อการยังชีพเป็นหลัก แต่ผลผลิตส่วนเกินที่ต้องจ่ายเป็นส่วนแบ่งเพื่อค่าเช่านั้น ถึงชาวนาจะไม่ได้ขายโดยตรง ก็เป็นการผลิตเพื่อให้เจ้าของที่ดิน "ขาย" จึงนับได้ว่าการผลิตของชาวนาจนเป็นการผลิตเพื่อยังชีพและเพื่อขายไปด้วยในขณะเดียวกัน ส่วนการผลิตในรูปแบบการทำนารวมของชาวนาไร้ที่ดิน เนื่องจากยังไม่ได้รับมรดกนั้น มีลักษณะของการผลิตเพื่อบริโภคเป็นหลัก

การจะผลิตข้าวมากน้อยเท่าใดในแต่ละปี ชาวนามีวิธีคำนวณระหว่างอัตราผลผลิตต่อไร่ในแต่ละปี ซึ่งจะได้ประมาณ 50-60 ถัง กับอัตราการบริโภคข้าวต่อหัวในครัวเรือน ซึ่งมีความแตกต่างกันระหว่างเพศ โดย "ผู้หญิงกิน 50 ผู้ชายกิน 40" หมายความว่าผู้หญิง 1 คน บริโภคข้าว 50 ถังต่อปี ในขณะที่ผู้ชาย 1 คน บริโภคข้าว 40 ถังต่อปี การที่ผู้หญิงบริโภคข้าวมากกว่าผู้ชาย ก็เนื่องมาจากวิธีคิดที่ว่าผู้หญิงเป็นฝ่ายอยู่กับเหย้ากับเรือน จึงต้องรับแขกที่มาเยี่ยมเยียน เตรียมการสำหรับทำบุญที่วัด และทำทานสำหรับคนยากจน "เผื่อแขก เผื่อวัดเผื่อวา เผื่อคนมาขอทาน คิดกับผู้หญิงหมด" วิธีคิดดังกล่าวสะท้อนให้เห็นว่า นอกจากชุมชนมีการจัดการที่ทางให้ผู้หญิงอยู่กับบ้านแล้ว ชีวิตของคนในชุมชนยังมีการไปมาหาสู่กันระหว่างญาติมิตรและคนผู้จักทั้งในชุมชนและนอกชุมชน และเมื่อต้องไปเยี่ยนเยียนญาติมิตรนอกชุมชนฝ่ายชายก็จะรับหน้าที่นี้ นอกจากนั้นยังสะท้อนให้เห็นอีกว่าชุมชนยึดมั่นในประเพณีของศาสนาพุทธ มีการทำบุญกุศลที่วัดกันอย่างสม่ำเสมอ การอยู่ร่วมกันของคนในชุมชนมีความเอื้อเฟื้อเกื้อกูลระหว่างกัน คนยากจนไม่มีอะไรจะกินจริงๆก็ยังขอกินกันได้ ความเอื้อเฟื้อนี้ยังเผื่อแผ่ไปถึงคนอื่นๆ ทั้งที่รู้จักและไม่รู้จักกันจากภายนอกชุมชน ที่เข้ามาเยี่ยมเยียนหรือมาขอแบ่งปันอาหารอีกด้วย ดังนั้นในส่วนของการผลิตเพื่อบริโภคนั้น จึงไม่ได้หมายถึงการบริโภคของครัวเรือนแต่เพียงอย่างเดียว ภาพความเกื้อกูลกันของชุมชนจึงดูขัดแย้งกับภาพของการทำนาแบ่งครึ่งหรือการทำนาเช่า ความขัดแย้งนี้จึงเป็นภาพสะท้อนของการต่อสู้ระหว่าง "เนื้อใน" หรือ "แก่น" ของความเป็นชุมชนที่มีแต่เดิมกับวิถีของศักดินาและทุนนิยมที่แทรกซึมเข้ามาในภายหลัง ผลของการต่อสู้จึงปรากฏออกมาเป็นความแตกต่างในระบบความสัมพันธ์ระหว่างชนชั้นในชุมชน ดังได้กล่าวมาแล้ว และจะกล่าวต่อไปในภายหลัง เพราะแน่นอนว่ากระบวนการวิภาษวิธีย่อมดำเนินต่อไป วิถีชีวิตในชุมชนจึงไม่แข็งตัวหยุดนิ่งอยู่กับที่หากแต่จะแปรเปลี่ยนไปตามเหตุปัจจัยที่เข้ามาเกี่ยวข้อง

การเก็บหาอาหารจากธรรมชาติในทุ่งนา การเลี้ยงสัตว์ และการทำหัตถกรรม รูปแบบการทำนาที่แตกต่างกันของชาวบ้านในแต่ละชนชั้น ไม่ได้ส่งผลให้การทำมาหากินในด้านการเก็บหาอาหารจากธรรมชาติ การเลี้ยงสัตว์ และการทำหัตถกรรม มีความแตกต่างกันไปด้วย ชาวนาไม่ว่าเป็นชาวนาจน ชาวนากลาง หรือชาวนารวย จึงอาศัยทุ่งนาเป็นแหล่งหาอาหารที่มีอยู่ในธรรมชาติคล้ายคลึงกัน โดยการเก็บหาสัตว์ เช่น ปู ปลา หอย นก และเก็บผัก เช่น ผักบุ้ง ผักจุ่มปั๋ง ผักแว่น ผักตำลึง หน่อไม้ รวมถึงเตาซึ่งเป็นสาหร่ายน้ำจืดชนิดหนึ่ง ไปประกอบเป็นอาหารประจำวัน การเก็บหาอาหารจากธรรมชาตินั้น ชาวบ้านจะเก็บเพื่อพอบริโภคเท่านั้น เพราะอาหารมีอยู่มากมาย จะเก็บไปขายก็ไม่มีราคา พวกเขาสามารถเก็บได้จากท้องนาทั่วๆไป รวมถึงจากเหมืองหรือคลองส่งน้ำ โดยไม่มีการหวงห้ามว่าเป็นที่นาหรือเขตของใคร ไม่มีการแย่งกัน แม้ในการทำนาปลูกข้าวชาวบ้านจะทำในที่นาของตนหรือเช่าของผู้อื่น แต่เมื่อเป็นการเก็บหาอาหารจากธรรมชาติแล้ว ทุกคนในชุมชนถือว่าท้องนาและเหมืองเป็นที่สาธารณะสำหรับชุมชนที่จะใช้ประโยชน์ได้เสมอกัน

การเลี้ยงสัตว์ของคนในชุมชนเป็นการเลี้ยงสัตว์เพื่อเป็นอาหาร เพื่อขาย และเลี้ยงไว้ใช้งาน สัตว์ที่เลี้ยงเป็นอาหารคือเป็ด ไก่ ซึ่งสามารถบริโภคได้ทั้งไข่และเนื้อ สัตว์ที่เลี้ยงไว้ขายคือหมู ซึ่งจะเลี้ยงไม่มากเพียง 2-3 ตัว เท่านั้น เพราะเป็นการเลี้ยงที่ใช้เวลายามว่าง และแทบจะไม่ต้องใช้ทุนในการผลิต

อาหารที่ใช้เลี้ยงสัตว์ ทั้งเป็ด ไก่ หมู ก็ได้แก่แกลบที่ได้จากการสีหรือตำข้าว ส่วนหมูนั้น เนื่องจากต้องการอาหารมากกว่าเป็ด ไก่ ชาวบ้านจึงต้มมะละกอ หยวก (ต้นกล้วย) และผัก เพิ่มให้ด้วย เมื่อหมูโตพอขายได้ ชาวบ้านก็จะขายให้แก่พ่อค้าหมูจากลำพูน ซึ่งใช้เส้นทางเกวียนของหมู่บ้านผ่านไปเชียงใหม่อยู่แล้ว การเลี้ยงหมูสำหรับชาวนายากจนจึงเป็นการสะสมทุนในทรัพย์สินที่เคลื่อนไหวได้ นับว่าเป็นการ ช่วยสร้างความมั่นคงและหลักประกันในการมีอาหารบริโภคได้อีกทางหนึ่ง ส่วนสัตว์ที่เลี้ยงไว้ใช้งานได้แก่วัวและควาย วัวมักใช้เทียมเกวียนในขณะที่ชาวบ้านใช้ควายสำหรับไถนา การเลี้ยงควายนั้นหากยังไม่ถึงฤดูทำนา พ่อแม่มักมอบหมายให้ลูกซึ่งอายุได้ 7-8 ขวบขึ้นไป ต้อนวัวควายไปหากินหญ้าในทุ่งนาทั่วไป ไม่มีการแบ่งแยกว่าเป็นหน้าที่ของใคร แต่ถ้าเป็นฤดูทำนา คนต้องอาศัยวัวควายช่วยในการทำนา ชาวนาจะตื่นแต่เช้าเอาวัวควายไปช่วยไถนาก่อน แล้วจึงปล่อยให้กินหญ้าตามลำพัง หรือเกี่ยวหญ้าให้กิน กลางวันใช้วัวควายช่วยไถนาอีก พอตกเย็นก็จะเกี่ยวหญ้าให้กินหรือปล่อยให้กินหญ้าในทุ่งนาอีกครั้งหนึ่ง การปล่อยให้กินหญ้าในตอนเย็นนี้ ถ้าเป็นวัวชาวบ้านจะปล่อยให้หากินรวมๆกันกับวัวของคนอื่น บางครั้งเป็นร้อยตัว พอกินเสร็จก็ต้อนกลับบ้านเป็นฝูง พอถึงบ้านเจ้าของ วัวก็จะเลี้ยวเข้าบ้านเองเพราะมันจำบ้านได้ ยกเว้นลูกวัวซึ่งพลัดหลงกับแม่ เจ้าของก็ต้องไปไล่ต้อนกลับบ้าน

ส่วนการหัตถกรรมของคนในชุมชน มักทำในเวลาว่างจากการทำนา เช่น หลังจากปลูกข้าวเสร็จก็จะสาน "คุ" เพื่อเตรียมเป็นภาชนะรองรับการตีข้าวและนวดข้าว โดยอาศัยไม้ไผ่ที่พอจะหาได้ตามหัวนา นอกจากนั้นก็มีการสาน "กุบ" หรืองอบ สำหรับสวมศีรษะกันแดดกันฝนเวลาทำนา "กุบ"นี้ ชาวบ้านสามารถทำขายเพื่อเป็นรายได้เสริมได้ด้วย วิธีทำก็คือ จะต้องไปตัดไม้ไผ่ซึ่งมีอยู่หลายชนิดในหมู่บ้าน เช่น ไผ่ตรง ไผ่ซาง นำมาทำเป็นเส้นเล็กๆ แล้วสานตามพิมพ์ที่เรียกว่า พิมพ์กุบ เพื่อใช้เป็นโครงหมวก แล้วเย็บคลุมด้วยใบตาลอีกครั้งหนึ่ง ของใช้อีกอย่างหนึ่งที่ชาวบ้านสานเองคือเสื่อ ส่วนการทอผ้านั้นชาวบ้านระบุว่าในช่วงเวลานี้ไม่มีการทอผ้าในชุมชนแล้ว

การทำนา การเก็บอาหารจากธรรมชาติ การเลี้ยงสัตว์ และการหัตถกรรม เป็นวิถีการทำมาหากินที่ชาวนาทุกครัวเรือนทำกันเป็นปกติ ไม่ได้มีการจำแนกแจกแจงออกไปเป็นความเชี่ยวชาญพิเศษเฉพาะบางครัวเรือน ดังนั้นแต่ละครอบครัว จึงต้องมีการถ่ายทอดกระบวนการผลิตเหล่านี้ให้แก่สมาชิกในครอบครัว โดยผ่านการสั่งสอน ฝึกหัก และช่วยพ่อแม่ปฏิบัติจริง กระบวนการเรียนรู้จึงเป็นส่วนหนึ่งของวิถีชีวิต

การปลูกพืชนอกฤดูทำนา เจ้าอาวาสในชุมชนย้อนความหลังที่ท่านได้รับฟังจากโยมพ่อโยมแม่ของท่านว่า ในอดีตเมื่อที่ดินไม่ต้องซื้อหากันด้วยเงิน เพราะชาวบ้านสามารถถากถางกันเอาเองนั้น คนในชุมชนจะปลูกแต่ข้าวเท่านั้น ไม่ค่อยทำงานหรือปลูกพืชอย่างอื่นอีกยกเว้นพืชผักเล็กๆน้อยๆเท่านั้น เพราะมีพออยู่พอกินไม่ต้องดิ้นรนมาก แต่พอชุมชนเริ่มมีเงินตราเข้ามาใช้กัน เมื่อประมาณ 60 ปีมานี้ และเริ่มใช้กันมากขึ้นเมื่อ 40 ปีที่แล้ว แม้เงินจะเป็นสิ่งหายาก แต่ก็เป็นสิ่งเดียวที่จะทำให้ชาวนาจนและชาวนากลางพอจะมีโอกาสมีที่ดิน หรือมีที่ดินเพิ่มขึ้นได้บ้าง ซึ่งมักจะเป็นการซื้อจากชาวนาจนอยู่นั่นเอง "ก็คิดได้ว่าถ้าต่อไปไม่ทำ (หาเงิน) ก็จะมีครอบครัว เขาจะไม่มีอะไรให้ลูกหลาน...พอสิ้นบุญพ่อแม่ เขาจะแบ่งนาแบ่งสวนหรือแบ่งสมบัติ...ก็เลยเริ่มลงมือขวนขวายหาสะตุ้งสตางค์ ถ้าพูดถึงว่ารุ่นนี้ เขาก็ใช้

เงินกันละ" นอกเหนือจากความต้องการสะสมเงินเพื่อซื้อที่ดินแล้ว การเริ่มระบบนาเช่าซึ่งชาวนาต้องรับภาระความเสี่ยงทั้งหมดด้วยตนเอง ก็มีผลทำให้ชาวนาจนซึ่งมีที่ดินน้อยและเคยทำนาแบ่งครึ่งมาก่อน แต่เจ้าของนาจะเปลี่ยนเป็นระบบนาเช่า เริ่มทำนาเฉพาะในที่นาของตนที่มีอยู่โดยไม่เช่า แล้วปลูกพืชนอกฤดูทำนาเป็นการเพิ่มเติม เพื่อเป็นหลักประกันว่าจะได้เงินมาซื้อข้าวทดแทนผลผลิตที่ขาดไป

การปลูกพืชนอกฤดูทำนาในระยะแรก เป็นการปลูกถั่วลิสง ซึ่งชาวบ้านเรียนรู้และริเริ่มกันเอง เริ่มจากโยมพ่อของเจ้าอาวาสและชาวบ้านอีก 2-3 คน ไปเห็นชาวเขาปลูกถั่วลิสงบนดอย โดยใช้วิธีจิ้มปลูกไม่ต้องยกร่อง ก็ได้ทดลองปลูกบ้างบนที่นาของตน โดยหยอดเมล็ดถั่วข้างตอข้าว แต่เนื่องจากที่ดินบางแห่งในหมู่บ้านเป็นพื้นที่ต่ำ จึงได้พัฒนาวิธีการปลูกด้วยการใช้จอบขุดยกร่องก่อนไปปลูกบ้าง เมื่อชาวบ้านอื่นๆซึ่งมีที่นาอยู่เห็นว่าได้ผลก็ลองทำตาม บางครั้งก็เดินหรือใช้ควายเทียมเกวียนไปหาซื้อพันธุ์ถั่วลิสงกันถึงลำพูนเพื่อนำมาปลูก การปลูกพืชของชาวบ้านจะทำเวลาใด ก็แล้วแต่เวลาว่างและความพอใจ บางคนจึงขุดดินกันในตอนกลางคืนเดือนหงาย เมื่อได้ผลผลิตแล้วชาวบ้านจะนำมาตาก กะเทาะเปลือก โม่ แล้วเอาไปขายให้คนจีนนอกหมู่บ้าน โดยพ่อค้าจะเป็นผู้กำหนดราคาเอง การปลูกถั่วลิสงจึงเป็นจุดเริ่มต้นที่ชาวนายากจนได้เข้าไปสัมผัสกับระบบทุนนิยม หลังจากที่ชาวนารวยและชาวนากลางได้สัมผัสมาแล้วจากการขายข้าว

หลังจากปลูกถั่วลิสง ชาวนาก็เริ่มทยอยนำพืชอื่นๆเข้ามาปลูกอีก เช่นถั่วเหลือง หอม กระเทียม พืชส่วนใหญ่ที่ปลูกจะเป็นการเสาะหาพันธุ์ของชาวบ้านเอง ลองผิดลองถูกกันไปเรื่อยๆ จึงปลูกกันไม่มากนัก เท่าที่กำลังแรงงานในครอบครัวจะพอทำได้ เพราะยังไม่มีการใช้เทคโนโลยีสมัยใหม่เข้ามาช่วย

การรับจ้าง การรับจ้างในช่วงเวลานี้ แบ่งออกได้เป็น 2 ระยะ ระยะแรกเป็นระยะก่อนมีการปลูกพืชนอกฤดูทำนา และระยะที่สองเป็นระยะที่มีการปลูกพืชนอกฤดูทำนา

การรับจ้างในระยะแรก เป็นการรับจ้างของชาวนาจน ซึ่งรับจ้างชาวนารวยหรือชาวนากลางทำนาในบางโอกาส เช่นเกี่ยวข้าวหรือตีข้าว โดยจะได้รับค่าจ้างเป็นข้าวเมื่อผลผลิตข้าวออกแล้ว อัตราค่าจ้างคือข้าว 2 ถัง ต่อการทำงาน 1 วัน แต่เนื่องจากในช่วงเวลาที่ชาวนารวยและชาวนากลางปลูกข้าว มักเป็นช่วงเวลาที่ชาวนาจนก็ต้องปลูกข้าวของตนเช่นกัน ทั้งยังต้องขูดรีดแรงงานของตนเพื่อทำนาเลี้ยงชีพและจ่ายเป็นค่าเช่าในรูปของการแบ่งครึ่งหรือจ่ายค่าเช่าแบบตายตัวให้เจ้าของนาอยู่แล้ว จึงมีเวลาในการรับจ้างน้อยมาก การรับจ้างในระยะแรกนี้จึงไม่ใช่ช่องทางการทำมาหากินที่เกิดขึ้นได้มากนัก

การรับจ้างในระยะที่สอง ซึ่งเป็นระยะที่มีการปลูกพืชนอกฤดูทำนา ชาวนาจนไร้ที่ดินซึ่งว่างจากการทำนาและไม่มีที่ดินของตนเองทำการเพาะปลูกพืชเพิ่มเติมนอกฤดูทำนา ก็หันมารับจ้างคนในหมู่บ้านซึ่งนิยมจ้างแรงงานเพิ่มจากที่ลงแรงกันเองภายในครอบครัว เพราะการปลูกพืชนอกฤดูทำนาเป็นการปลูกพืชเฉพาะของครอบครัวไม่นิยม "เอาวัน" กัน ชาวนาไร้ที่ดินจะรับจ้างปลูกและเก็บถั่ว โดยอัตราการปลูกถั่วลิสงและถั่วเหลืองซึ่งมักจ้างเป็นเงินตรานั้น ผู้ใหญ่จะได้รับค่าจ้างวันละ 2 บาท เด็กวันละ 1 บาท ในขณะที่ข้าวราคาถังละ 8 บาท ส่วนอัตราค่าจ้างเก็บถั่วจะถูกกว่านั้นอีก เมื่อเปรียบเทียบอัตราค่าจ้างแรงงานปลูกพืชนอกฤดูทำนากับอัตราค่าจ้างปลูกข้าวแล้ว จะเห็นว่ามีความแตกต่างกันอยู่มาก ซึ่งนอกจากจะเป็นไปตามหลักอุปสงค์อุปทานแล้ว ยังแสดงให้เห็นว่าการปลูกข้าวมีความสำคัญยิ่งกว่าการปลูกพืช

อื่นๆมากนักในช่วงเวลานี้ การมีข้าวเพียงพอหมายถึงการมีความมั่นคงด้านการบริโภค เพราะอาหารอื่นๆ ไม่ว่าจะเป็นเนื้อสัตว์หรือพืชผักนั้นสามารถหาได้จากท้องนาอยู่แล้ว ชาวนาจนไร้ที่ดิน ซึ่งมักปลูกข้าวได้ผลผลิตไม่พอบริโภคตลอดปี เนื่องจากต้องแบ่งเป็นค่าเช่านา ก็ต้องหันมารับจ้างปลูกพืชนอกฤดูทำนา ก็เพื่อให้มีเงินซื้อข้าวเพิ่มให้เพียงพอแก่การบริโภคเป็นสำคัญ ของจำเป็นอื่นๆที่ต้องซื้อก็มีเกลือเท่านั้น ซึ่งถ้าไม่มีเงินก็ยังพอขอกันได้ นอกเหนือจากนี้ชาวบ้านแทบไม่จำเป็นต้องใช้เงินเลย เวลาเจ็บป่วยก็รักษาตนเองด้วยสมุนไพร หรือพึ่งพาหมอพื้นบ้านซึ่งเรียกว่า "หมอเมือง" หรือหมอพื้นเมือง ถ้าวัวควายเจ็บป่วยก็รักษาด้วยหญ้า เช่น หญ้าข้าวสาร หญ้าขาวฮู้ เป็นต้น

ความสัมพันธ์ทางสังคม

ความสัมพันธ์ทางสังคมของสมาชิกในชุมชนเกิดขึ้นในหลายๆรูปแบบ และมีความซับซ้อน เนื่องจากมีความแตกต่างทางชนชั้น อันเป็นผลสืบเนื่องจากจำนวนการถือครองที่ดินไม่เท่ากัน มีการรับรูปแบบความสัมพันธ์กึ่งศักดินากึ่งทุนนิยมจากชุมชนภายนอกและใกล้เคียง มีการติดต่อสัมพันธ์กับคนภายนอกในหลายลักษณะ แต่กระนั้นความใกล้ชิดสนิทสนมในเชิงเครือญาติระหว่างคนในชุมชน ก็มีความสำคัญเป็นอย่างมากในการกำหนดระบบความสัมพันธ์ของสมาชิก รูปแบบความสัมพันธ์ที่ปรากฏในชุมชนจึงได้แก่ ความสัมพันธ์แบบพึ่งพาอาศัยกัน ความสัมพันธ์แบบเครือข่ายผลประโยชน์ ความสัมพันธ์แบบกระชับมิตร ความสัมพันธ์แบบกึ่งทุนนิยมกึ่งอุปถัมภ์ และความสัมพันธ์แบบไม่เท่าเทียมกัน รูปแบบความสัมพันธ์เหล่านี้ เกิดขึ้นโดยผ่านกิจกรรมการทำมาหากิน และกิจกรรมที่เกี่ยวข้องกับประเพณีวัฒนธรรมของชุมชน

ความสัมพันธ์แบบพึ่งพาอาศัยกัน เป็นรูปแบบความสัมพันธ์ทางการผลิตในหมู่ชาวนาทุกชนชั้น ไม่ว่าชาวนาจน ชาวนากลาง หรือชาวนารวย เพราะชาวนาทุกครัวเรือนผลิตข้าวเพื่อบริโภคเป็นพื้นฐานเหมือนกัน แม้ชาวนารวยจะมีที่ดินเหลือแบ่งให้คนอื่นทำ แต่ก็มีที่ดินในส่วนที่ครัวเรือนของชาวนารวยต้องผลิตเองเพื่อบริโภคเช่นกัน ความสัมพันธ์แบบนี้จึงเกิดขึ้นโดยผ่านกระบวนการแลกเปลี่ยนแรงงานในการผลิตข้าว โดยเฉพาะอย่างยิ่งการปลูกและเกี่ยวข้าว การแลกเปลี่ยนแรงงานซึ่งชาวบ้านเรียกว่า "การเอาวัน" หมายถึงการไหว้วานกันในหมู่คนรู้จักใกล้ชิดหรือเป็นญาติกัน ประมาณ 10-15 คน ให้มาช่วยงานกัน โดยมีการนัดแนะ เลื่อนปรับเวลาเอาวันไม่ให้ตรงกัน หรือทำให้ "ไหลหากัน" การพูดจาตกลงนัดแนะจะทำตามทุ่งนาหรือที่บ้าน การทำนาของชาวนาจึงไม่ได้ต่างคนต่างทำ แต่ขณะทำก็มีการวิสาสะกระชับความสัมพันธ์ไปด้วย การเอาวันของชาวบ้านมีลักษณะถ้อยทีถ้อยอาศัยกัน แม้จะมีพื้นที่นามากน้อยต่างกัน ชาวบ้านก็จะช่วยกันเอาวันจนเสร็จภารกิจของแต่ละครัวเรือน โดยไม่ถือเอาความเท่าเทียมกันในเชิงคณิตศาสตร์แบบตายตัวมาเป็นเกณฑ์ จึงไม่มีการคิดว่าเป็นการได้เปรียบหรือเสียเปรียบซึ่งกันและกัน คนที่มีนามากไปช่วยเอาวันกับกลุ่มไม่ทันก็อาจจ้างผู้อื่นไปเอาวันแทน โดยจ้างเป็นข้าว ในช่วงที่เอาวันผู้เป็นเจ้าภาพจะเลี้ยงอาหารตามมีตามเกิดโดยไม่ถือสากัน เช่น ข้าว แกงพักใส่ไก่ นานๆจึงจะมีลาบสักครั้งหนึ่ง นอกจากนี้ก็มีเมี่ยง ยาสูบ และอาจมีเหล้าด้วยในบางครั้ง

ความสัมพันธ์แบบพึ่งพาอาศัยกัน ยังเกิดขึ้นผ่านกระบวนการขอแรงกันปลูกบ้าน ขอแรงกันช่วยเตรียมงาน ทำอาหารในงานปอย หรืองานพิธีต่างๆ เช่น งานศพ งานแต่งงาน งานบวช หรืองานทำบุญ

ต่างๆ ฯลฯ และผ่านกระบวนการแบ่งปันอาหารกัน อาหารธรรมชาติเป็นของสาธารณะที่ทุกคนในชุมชนไม่ว่ายากดีมีจนสามารถเก็บหาได้ตามกำลัง ไม่มีผู้ใดเป็นเจ้าของ และเมื่อมีอาหารดีๆซึ่งเป็นของส่วนตน เช่น มีการล้มวัวควาย ก็จะแบ่งปันเนื้อระหว่างกัน "ทางเหนือ ทางใต้ เขามี (เนื้อ) วัว มี (เนื้อ) ควาย เขาก็แบ่งกัน เอาไปให้คนนั้นคนนี้ มันเหมือนกับกินนานนะ" ความสัมพันธ์แบบพึ่งพาอาศัยนี้ ไม่จำเป็นต้องมีการตอบแทนกันทันที แต่จะเป็นการผูกมัดใจระหว่างกันให้รู้จักการให้และการรับ และเป็นหลักประกันว่าจะมีการช่วยเหลือกันในยามต้องการ มีการเผื่อแผ่กันเมื่อฝ่ายหนึ่งขาดแคลนหรือฝ่ายหนึ่งมีเหลือ การแบ่งปันอาหารกันยังหมายถึงการเก็บถนอมอาหารไว้บริโภคได้นานๆ ด้วยการฝาก (ให้) ไว้ตามบ้านต่างๆ เมื่อถึงเวลาอันควรอาหารที่ฝากไว้นั้น จะทยอยกลับคืนมาหาผู้ฝากในสภาพที่ยังสดและอาจมีความหลากหลายชนิดมากขึ้น

กระบวนการแลกเปลี่ยนอาหารและของที่จำเป็นในอดีต ก็ก่อให้เกิดความสัมพันธ์แบบพึ่งพาอาศัยได้เช่นกัน เพราะไม่ได้มุ่งกอบโกยผลประโยชน์กัน หากแต่มีลักษณะถ้อยทีถ้อยอาศัยเพราะมีความรู้จักมักคุ้น หรือหากไม่คุ้นเคยก็มีความเห็นอกเห็นใจในความทุกข์ยากของอีกฝ่ายหนึ่งเป็นพื้นฐาน การแลกเปลี่ยนนี้เกิดขึ้นทั้งระหว่างคนในชุมชนด้วยกันเอง เช่น เอาปลาแห้งแลกกับข้าว และเกิดขึ้นระหว่างคนในและคนนอกชุมชน เช่น มีชาวบ้านจากท่ามะเดื่อหาบขนมจีนหรือเอาปลาแห้งมาแลกข้าว อัตราการแลกเปลี่ยนจะเป็นเท่าไหร่ ขึ้นอยู่กับความพอใจของผู้ให้แลก ซึ่งมักจะถือเป็นเรื่องของ "น้ำใจ" และเห็นว่ามีของมาแลกยังดีกว่ามาขอทาน และถึงแม้มาขอทานก็ยังมีน้ำใจที่จะให้เช่นกัน ดังที่ชี้ให้เห็นแล้วว่าชาวบ้านเนินมะกอกมีวิธีคิดเรื่องการบริโภคเผื่อคนมาเยี่ยมเยียน เผื่อการทำบุญ และเผื่อการทำทานไว้ในส่วนการบริโภคของผู้หญิง

การดูแลรักษาความเจ็บป่วย ก็เป็นอีกกระบวนการหนึ่งที่ก่อให้เกิดความสัมพันธ์แบบพึ่งพาอาศัยกัน ในอดีตเมื่อคนเจ็บป่วยไม่สบาย นอกจากรักษาเองด้วยสมุนไพรแล้ว ก็อาจรักษากับหมอเมืองผู้มาขอรับการรักษาเป็นคนทุกฐานะ ไม่ว่าชาวนาจน ชาวนากลาง หรือชาวนารวย หมอเมืองจะให้ความเอาใจใส่ดูแลอย่างเสมอกัน โดยไม่เรียกร้องค่าตอบแทน แต่คนก็มักตอบแทนด้วยการมาคารวะดำหัวด้วยเงินหรือผ้า ถ้าไม่มีจริงๆ ก็ไม่ต้องตอบแทน ถือว่าเป็นการช่วยเหลือกันไป

ความสัมพันธ์แบบเครือข่ายผลประโยชน์ เป็นรูปแบบความสัมพันธ์ที่เกิดขึ้นผ่านกระบวนการจัดสรรน้ำเพื่อการผลิตในระบบเหมืองฝายของชาวนาจากหลายตำบลซึ่งใช้น้ำร่วมกัน ความสัมพันธ์แบบนี้คล้ายคลึงกับความสัมพันธ์แบบพึ่งพาอาศัยกัน ตรงที่มีเจตนาแบ่งปันทรัพยากรเพื่อให้ทุกคนได้ใช้ประโยชน์ร่วมกัน ซึ่งเป็นผลจากวิธีคิดที่ว่าอาหารหรือน้ำซึ่งมีอยู่ในธรรมชาติเป็นของส่วนรวม ไม่มีใครมีสิทธิเป็นเจ้าของ แต่ความสัมพันธ์ทั้งสองแบบนี้ก็มีความแตกต่างกัน ความสัมพันธ์แบบพึ่งพาอาศัย เกิดขึ้นจากฐานของความใกล้ชิดสนิทสนมกันในเชิงเครือญาติของคนในชุมชนหรือแม้แต่นอกชุมชน ในขณะที่ความสัมพันธ์แบบเครือข่ายผลประโยชน์ไม่ได้เกิดขึ้นบนฐานของความใกล้ชิดสนิทสนม เพราะเกิดขึ้นภายในกลุ่มคนจำนวนมากจากหลายๆตำบล แต่คนเหล่านี้มีผลประโยชน์ร่วมกันจึงแสวงหากลไกที่จะแบ่งปันจัดสรรให้เป็นธรรม และภายในกระบวนการจัดสรรแบ่งปันนี้จึงอาจนำไปสู่ความใกล้ชิดสนิทสนมซึ่งจะเป็นฐานให้เกิดความสัมพันธ์แบบพึ่งพาอาศัยได้ต่อไป ในอดีตจึงพบว่าคนมีการขอแรงทำกิจกรรม

ต่างๆหรือบอกบุญข้ามหมู่บ้าน ระบบเหมืองฝายจึงมีส่วนทำให้ชุมชนหมู่บ้านมีเครือข่ายกว้างออกไปสู่ภายนอก

ระบบเหมืองฝายเป็นภูมิปัญญาของชาวบ้านในภาคเหนือ ซึ่งสืบทอดต่อกันมานานหลายชั่วอายุคน (อุไรวรรณ ตันกิมหยง , 2530 อ้างใน ฉัตรทิพย์ นาถสุภา และ พรพิไล เลิศวิชา , 2537 : 49) ในกรณีของชุมชนเนินมะกอก กระบวนการจัดสรรน้ำเพื่อการผลิตโดยระบบเหมืองฝาย เริ่มจากกำนันของตำบลท่าต้นตาลได้ชักชวนชาวบ้านจากหลายๆตำบล มาร่วมกันสร้างฝายท่าต้นตาลเพื่อทดน้ำจากแม่น้ำปิงเข้ามาใช้ในการทำนาและปลูกพืช โดยขุดลำเหมืองต่อจากฝายเข้าไปสู่ไร่นา แต่ละหมู่บ้านที่ต้องใช้น้ำรวมถึงบ้านเนินมะกอกมีการเลือกหัวหน้าเหมืองฝายของหมู่บ้าน จากคนที่มีความเข้าใจเรื่องการทำเหมืองฝาย พอมีความรู้อ่านออกเขียนได้ และเป็นคนที่ชาวบ้านไว้วางใจในความรับผิดชอบและยุติธรรม เพื่อทำหน้าที่ดูแลระบบเหมืองฝายในหมู่บ้าน และประสานงานกับหัวหน้าเหมืองฝายจากหมู่บ้านอื่น ในหมู่ชาวนามีการแบ่งกันทำและซ่อมแซมฝาย ซึ่งต้องทำทุกปีเพราะเป็นฝายไม้ ใครจะทำมากหรือน้อยขึ้นอยู่กับจำนวนไร่นาที่ครอบครอง ผู้มีนามากก็ต้องทำมาก หรือถ้าไม่ทำก็ต้องจ้างคนมาทำแทนตามระยะทางของฝายที่ถูกกำหนด ในกรณีของคนที่จำนวนที่ดินลดลงเพราะขายไป ก็ทำลดลง คนที่มีเพิ่มขึ้นก็ต้องทำเพิ่มขึ้น คนที่ไม่ไปทำจะถูกปรับเป็นเงินเข้ากองกลาง ซึ่งค่าปรับจะแพงกว่าค่าจ้างคนไปทำ หัวหน้าฝายมีหน้าที่ต้องติดตามเอาค่าปรับ นอกจากหัวหน้าเหมืองฝายจะเป็นผู้ควบคุมดูแลการทำและซ่อมโดยตลอดแล้ว ยังต้องทำหน้าที่นำชาวบ้านไปกักน้ำซึ่งต้องทำเวลากลางคืนเป็นส่วนใหญ่ ดูแลจัดสรรน้ำให้ชาวนา โดยจะแบ่งกันใช้คนละ 2-3 วัน เมื่อมีปัญหาขัดแย้งระหว่างชาวนาเรื่องการใช้น้ำ หัวหน้าเหมืองฝายก็จะต้องทำหน้าที่ไกล่เกลี่ย พูดคุยให้เกิดความเข้าใจ ไม่มีการใช้อิทธิพล เนื่องจากหัวหน้าเหมืองฝายต้องทำหน้าที่ดูแลการซ่อมฝาย การจัดสรรน้ำ ไกล่เกลี่ย ปรับ และคิดหาทางแก้ปัญหาซึ่งอาจเกิดกับเหมืองฝายโดยตลอดเช่นนี้ จึงได้รับการยกเว้นไม่ต้องลงแรงขุดในส่วนของตัวเอง และไม่ต้องเสียค่าปรับ

การดูแล จัดการ และจัดสรรน้ำ ในแต่ละหมู่บ้านนั้น ไม่อาจทำได้โดยแยกขาดจากหมู่บ้านอื่น เนื่องจากต้องใช้น้ำจากแม่น้ำสายเดียวกัน ดังนั้นจึงต้องมีการประสานความร่วมมือทั้งร่วมกันแก้ปัญหาร่วมกันคิดพัฒนา และร่วมกันทำ ในระหว่างชาวนาต่างหมู่บ้านกัน เพื่อให้การจัดสรรแบ่งปันปัจจัยการผลิตที่สำคัญคือน้ำ เป็นไปอย่างมีประสิทธิภาพและเป็นธรรม ชาวนาจึงมีน้ำใช้กันพอเพียงโดยไม่ต้องแย่งกัน สามารถอยู่ร่วมกันได้อย่างสันติ

ความสัมพันธ์แบบกระชับมิตร ความสัมพันธ์แบบนี้มีลักษณะที่ค่อนข้างจะผ่อนคลาย เนื่องจากเกิดขึ้นภายใต้กิจกรรมนอกเวลาทำมาหากินของชาวบ้าน คือเป็นกิจกรรมเชิงประเพณีและวัฒนธรรม จึงช่วยเสริมสร้างและกระชับความสัมพันธ์ให้มีความแน่นแฟ้นยิ่งขึ้น และช่วยผ่อนคลายให้ความแตกต่างทางฐานะและชนชั้นไม่เกิดความแข็งตัว กิจกรรมในเชิงประเพณีและวัฒนธรรมที่สำคัญ ได้แก่ การไปทำบุญที่วัดร่วมกันในวันพระ และในเทศกาลต่างๆ เช่น เข้าพรรษา ออกพรรษา งานทอดกฐิน ทอดผ้าป่า เทศกาลวันสงกรานต์ซึ่งถือว่าเป็นปีใหม่ของคนภาคเหนือ ชาวบ้านซึ่งเป็นศรัทธาวัดเดียวกันคือวัดเนิน

มะกอกจะไปชุมนุมกันที่วัดเพื่อร่วมกันทำบุญ บางครั้งก็ช่วยกันตำข้าว ทำขนม ทำอาหาร เพื่อทำบุญและรับประทานร่วมกันหรือแบ่งปันกันไปในหมู่ "บ้านเหนือ บ้านใต้"

ประเพณีสำคัญอย่างหนึ่งของหมู่บ้านเนินมะกอก คือ "ประเพณีแอ่วสาว" ตอนเย็นๆหลังจากเสร็จงานในนา อาบน้ำรับประทานอาหารกันแล้ว หนุ่มๆในหมู่บ้านจะรวมกันเป็นกลุ่ม 2-3 คน ไปเยี่ยมและจีบสาวๆตามบ้าน โดยอาจมีการพูดคุยตามประสาหนุ่มสาว หรือเล่นเครื่องดนตรีที่เรียกว่า "สะล้อซอซึง" หรือ "ว่าค่าวเคือ" (พูดต่อโคลงกลอนแบบทางเหนือ) จนดึกจึงแยกย้ายกันกลับบ้าน เมื่อความสัมพันธ์ระหว่างหนุ่มสาวคู่ใดพัฒนาขึ้นเป็นความรัก หนุ่มๆที่เคยไป "แอ่วสาว" ด้วยกันเป็นกลุ่มก็จะแยกตัวไปแอ่วสาวตามลำพัง และความรักก็อาจพัฒนาต่อไปจนถึงขั้นแต่งงานอยู่กินกันเป็นสามีภรรยา

นอกเหนือจากการ "แอ่วสาว" ชาวบ้านที่ไม่ได้อยู่ในวัยหนุ่มสาว หรืออยู่วัยหนุ่มสาวแต่ยังไม่มีคนที่ตนเองหมายปอง หลังจากรับประทานอาหารเย็นเสร็จก็มักจะไปเยี่ยมเยียนพูดคุยกับเพื่อนบ้าน หรือเมื่อมีวิทยุเข้ามาในชุมชน ก็จะรวมกลุ่มกันไปฟังละครซอจากวิทยุที่บ้านของชาวนารวย โดยวิทยุในสมัยนั้น ชาวบ้านเล่าว่าเป็นวิทยุใช้ถ่านไฟฉาย ซึ่งต้องใช้ถึง 80 ก้อน

ความสัมพันธ์แบบกึ่งทุนนิยมกึ่งอุปถัมภ์ เป็นรูปแบบของความสัมพันธ์ที่เกิดขึ้นระหว่างชาวนารวยกับชาวนาจน โดยผ่านกระบวนการเช่าปัจจัยการผลิตคือที่ดิน ดังได้กล่าวแต่ต้นว่าชาวนาจนซึ่งไร้ที่ดินหรือมีที่ดินน้อยไม่อาจทำการผลิตแบบอิสระได้ แต่จำเป็นต้องขอแบ่งทำนาในที่ของชาวนารวย ในรูปแบบของการทำนาแบ่งครึ่งหรือทำนาเช่า ดังนั้นการเก็บค่าเช่าของเจ้าของที่ดินในจำนวนครึ่งหนึ่งของผลผลิต หรือ 30 ถัง ต่อไร่ หรือเก็บเป็นเงินตราแล้วแต่กรณีนั้น ไม่อาจเรียกได้ว่าเป็นความสัมพันธ์แบบพึ่งพาอาศัยกัน ชาวนารวยได้รับเอาระบบการเก็บค่าเช่า ซึ่งเริ่มโดยกลุ่มเจ้านายภาคเหนือที่เข้าสู่ระบบทุนนิยมก่อนหน้านั้นเข้ามาใช้ในชุมชน คนในชุมชนไม่มีการต่อรองกับระบบการเก็บค่าเช่าเพราะถือเป็นธรรมเนียมปฏิบัติกันอย่างแพร่หลายในเชียงใหม่และในภาคเหนือ ชาวนารวยนอกจากจะผลิตข้าวเพื่อบริโภคเองแล้ว จึงเป็นนายทุนที่สะสมทุนจากผลผลิตส่วนเกินที่ได้จากค่าเช่านาด้วยในขณะเดียวกัน

ความสัมพันธ์ระหว่างชาวนารวยกับชาวนาจนผ่านการเช่าที่ดิน ไม่ได้มีลักษณะเป็นทุนนิยมอย่างเต็มรูปแบบ เพราะชาวนายังมีกิจกรรมอื่นๆที่ต้องร่วมกันทำอีกมากในชุมชน ไม่ว่าจะเป็นการเอาวันในการผลิต การสร้างบ้าน การทำบุญร่วมกัน การร่วมกันสืบสานประเพณีเดียวกัน การทำเหมืองฝาย การแบ่งปันอาหารซึ่งกันและกัน ฯลฯ ดังได้กล่าวมาแล้ว ความสัมพันธ์ในรูปแบบอื่นที่เกิดขึ้นจากการทำกิจกรรมร่วมกันต่างๆเหล่านั้น ได้มีผลทำให้ความสัมพันธ์จากการเช่าที่ดินมีลักษณะเป็นแบบกึ่งทุนนิยมกึ่งอุปถัมภ์ คือ นอกจากมีการเก็บค่าเช่าตามระบบทุนนิยมแล้ว ชาวนารวยยังให้ความอุปถัมภ์ชาวนาจนด้วย ชาวนารวยบางคนจึงจัดปัจจัยการผลิตอื่นๆ เช่น ควาย อุปกรณ์ในการไถนา ให้ชาวนาจนได้ใช้เพื่อผ่อนภาระ เมื่อเกี่ยวข้าวและตีข้าวเสร็จแล้ว ถึงเวลาต้องแบ่งผลผลิตกัน ในวันแบ่งผลผลิตชาวนารวยก็จะเป็นผู้ออกค่าอาหารเลี้ยงดู และเมื่อชาวนาจนได้ข้าวไม่พอบริโภค ชาวนารวยซึ่งเป็นเจ้าของที่ดินก็ยังแบ่งข้าวให้บริโภคเป็นการช่วยเหลือจุนเจือกัน ทั้งยังเป็นหลักประกันความมั่นคงด้านแรงงานให้แก่เจ้าของที่ดินอีกด้วย เพราะการช่วยเหลือจุนเจือเช่นนี้ย่อมเป็นการผูกมัดใจให้ชาวนาจนเช่าที่นาของตนทำ

ต่อไป และเมื่อชาวนารวยต้องการแรงงานเพิ่มเติมในบางโอกาสเช่น ดีข้าว หรือต้องการส่งแรงงานไปเอาวันหรือทำเหมืองฝายแทนตน ก็สามารถจ้างแรงงานจากชาวนาจนเหล่านี้ได้โดยชาวนาจนไม่กล้าปฏิเสธ

ความสัมพันธ์แบบไม่เท่าเทียมกัน ความสัมพันธ์ในรูปแบบสุดท้ายนี้เกิดขึ้นใน 2 ลักษณะ ลักษณะแรกเป็นความสัมพันธ์ระหว่างชาวนาจนกับชาวนารวย ผ่านการเช่าที่ดินและการซื้อขายข้าว โดยการเช่าที่ดินในลักษณะนี้ ชาวนาจนจะไม่ได้รับการอุปถัมภ์ค้ำจุนในเรื่องอุปกรณ์การผลิตหรือข้าว หน้าที่ของชาวนาจนคือ จ่ายค่าเช่าตามธรรมเนียมปฏิบัติ โดยไม่มีอำนาจต่อรอง เมื่อถึงคราวข้าวไม่พอบริโภคก็ต้องยืมคนอื่น หรือรับจ้างหาเงินมาซื้อ โดยอาจซื้อจากชาวนารวยเท่าที่กำลังเงินจะซื้อได้ หรือเมื่อจ้องการเงินก็อาจ""ขายเขียว" คือขายข้าวตั้งแต่ยังไม่ได้ผลผลิตเพื่อเอาเงินมาก่อน เมื่อผลผลิตออกจึงมอบให้แก่ผู้ซื้อ การขายเขียวจึงยิ่งทำให้ชาวนาจนไร้อำนาจในการต่อรองใดๆ ชาวนารวยเป็นผู้กำหนดราคาข้าวซึ่งแน่นอนว่าย่อมถูกกว่าข้าวที่ชาวนาจนต้องซื้อบริโภคในภายหลัง ผู้อาวุโสของชุมชนอายุ 73 ปี เปรียบเทียบการขายเขียวกับการซื้อข้าวบริโภคของชาวนาจนในอดีตว่า "...เช่นเขาขายถังละ 20 บาท เราต้องขายให้เขา 10 บาท 5 บาท เท่านั้น ขายให้เขาถูก เราไม่มีกิน ไปซื้อของเขากลับ เป็นว่าได้ซื้อกินข้าวแพง คนรวยเขามีกำไร ซื้อข้าวเราถูก ขายเราแพง" อย่างไรก็ตามกิจกรรมระหว่างชาวนารวยกับชาวนาจน ก็ไม่ได้มีเพียงการเช่าที่ดินและการซื้อขายข้าวเท่านั้น ยังมีกิจกรรมอื่นๆร่วมกัน ดังที่ได้กล่าวมาข้างต้น อีกทั้งจำนวนของชาวนารวยที่ปฏิบัติตนต่อชาวนาจนในลักษณะเช่นนี้ก็มีเพียงน้อยราย ไม่ได้มีผลทำให้ความสัมพันธ์ระหว่าง 2 ฝ่ายนี้ ตึงเครียดและขัดแย้งกัน ถึงขนาดต้องลุกขึ้นมาทำลายกัน

ความสัมพันธ์แบบไม่เท่าเทียมกันในลักษณะที่สอง เกิดขึ้นระหว่างชาวนากับพ่อค้าจากภายนอกชุมชน ผ่านระบบการซื้อขายผลผลิต การซื้อขายของชาวนากับพ่อค้าในชุมชนเนินมะกอกทำกันใน 2 แบบ แบบแรกชาวบ้านนำผลผลิตออกไปขายตามแหล่งรับซื้อ เช่น ชาวนารวยซึ่งสะสมข้าวส่วนเกินเก็บไว้ในหลอง เมื่อข้าวราคาดีก็บรรทุกใส่เกวียนไปขายให้แก่เถ้าแก่โรงสี อีกแบบหนึ่งนั้นคนภายนอกเข้ามารับซื้อผลผลิตถึงในหมู่บ้าน เช่น มีคนจีนเข้ามาซื้อข้าวไปสีขาย พ่อค้าหมูจากลำพูนมาซื้อหมูที่ชาวบ้านเลี้ยงไว้ไปขำแหละขาย และภายหลังเมื่อมีการปลูกถั่วลิสง ถั่วเหลือง หอม กระเทียม ก็มีพ่อค้าคนกลางจากภายนอกเข้ามารับซื้อ เนื่องจากความสัมพันธ์ระหว่างชาวบ้านกับพ่อค้าเป็นความสัมพันธ์ที่ผ่านการซื้อขายในระบบเงินตรา ซึ่งพ่อค้าเป็นผู้กำหนดราคาในการซื้อ ชาวบ้านต้องการเงินก็จำเป็นต้องขายไม่มีอำนาจในการต่อรองกับพ่อค้า ความสัมพันธ์เช่นนี้จึงเป็นความสัมพันธ์ที่ไม่เท่าเทียมกัน ในส่วนของชาวนารวยแม้จะมีอำนาจต่อรองมากกว่าชาวนาจน คือสามารถเลือกเวลาในการขายข้าวด้วยตนเองได้ แต่ที่สุดด้วยกลไกของตลาดสินค้าที่ชาวนาไม่เคยเป็นฝ่ายกำหนดราคาได้เอง ชาวนารวยก็ยังต้องขายข้าวในราคาของพ่อค้า

กระบวนการเรียนรู้และภูมิปัญญา

ในอดีตชุมชนไม่มีโรงเรียนเพื่อทำหน้าที่ถ่ายทอดความรู้ กระบวนการเรียนรู้จึงเกิดขึ้นภายใต้วิถีชีวิตของชุมชน แม้เมื่อมีการตั้งโรงเรียนในวัดของหมู่บ้านเมื่อประมาณ 70 ปีที่แล้ว การเรียนในโรงเรียนสมัยนั้นก็เป็นการเรียนเพื่อให้อ่านออกเขียนได้ท่านั้น ชาวบ้านน้อยคนมีโอกาสได้ไปโรงเรียนเพราะต้องใช้เวลาในการทำมาหากิน ทั้งชาวบ้านเองก็ยังมองไม่เห็นประโยชน์ของการไปโรงเรียนในขณะนั้น

ความรู้ของคนสมัยนั้น เป็นความรู้ที่เกี่ยวข้องกับการทำมาหากิน และการดำรงชีวิตของพวกเขา ลูกเรียนรู้การทำนา การหาอาหารในธรรมชาติ การปลูกพืช เลี้ยงสัตว์ และการทำหัตถกรรม จากพ่อแม่และผู้อาวุโสในครอบครัว เรียนรู้ประเพณีพิธีกรรมต่างๆ ผ่านการร่วมกิจกรรมในชุมชน เรียนรู้หลักในการดำเนินชีวิตผ่านการบวชเรียนเป็นพระสงฆ์สำหรับผู้ชาย และการถ่ายทอดอบรมสั่งสอนของแม่สำหรับผู้หญิง เรียนรู้ความรู้เฉพาะทางจากผู้รู้ ซึ่งความรู้เฉพาะทางของชุมชนเนินมะกอกที่สำคัญคือ ความรู้เรื่องการดูแลรักษาความเจ็บป่วยซึ่งยังสืบทอดต่อมาจนถึงปัจจุบัน และขอนำเสนอในที่นี้

ภูมิปัญญาในการดูแลรักษาความเจ็บป่วย ผู้รู้ในการดูแลรักษาความเจ็บป่วยที่ชาวบ้านสามารถพึ่งพาได้ คือ หมอเมือง มีอยู่ 2 ประเภทใหญ่ๆ ได้แก่ หมอที่รักษาด้วยอาคม ซึ่งชาวบ้านเรียกว่า หมอทางเข็ด ทางปัด ทางเป่า และหมอที่รักษาด้วยยาสมุนไพร ซึ่งชาวบ้านเรียกว่า หมอยา

หมอประเภทแรก เรียนรู้คาถาอาคมต่อมาจากผู้รู้ทั้งในชุมชนและนอกชุมชน บางคนเรียนรู้จากพระสงฆ์ขณะที่ตนเองบวชเณรอยู่ในวัด แล้วศึกษาเพิ่มเติมด้วยตนเองจากการออกธุดงค์ไปทั่วภาคเหนือ กระบวนการเรียนรู้ของหมออาคมจึงเกิดขึ้นจากความสนใจและใฝ่รู้เฉพาะบุคคล การถ่ายทอดความรู้ของหมอจะให้คนที่สนใจอยากรู้ "ตั้งขัน" คือเอากรวยข้าวตอกดอกไม้ ผ้าขาว ผ้าแดง เหล้า ข้าวสาร และเงินจำนวนหนึ่งมาไหว้ครู แล้วครูจะบอกคาถาซึ่งเป็นภาษาล้านนาให้ ผู้เรียนที่ไม่รู้ภาษาล้านนาก็ต้องจดเป็นภาษาไทยหรือท่องจำเอาแล้วท่องให้หมอครูฟัง เพื่อเทียบเสียงให้ถูกต้อง เมื่อท่องได้แล้ว หากการรักษานั้นต้องมีพิธีกรรมประกอบ ผู้เรียนก็ต้องติดตามครูไปดูแลรักษาแล้วจดจำไว้ การเรียนคาถาอาคมนั้นไม่จำกัดว่าเป็นเพศหญิงหรือชาย แต่ผู้สนใจเรียนส่วนใหญ่จะเป็นผู้ชาย เนื่องจากคนไข้อาจเชิญหมอมารักษาตอนดึกๆ จึงไม่สะดวกสำหรับผู้หญิง

หมอทางคาถาอาคมรักษาโรคภัยไข้เจ็บได้หลายอย่าง เช่น พิษจากสัตว์มีพิษกัดต่อย พิษจากไฟลวก น้ำร้อนลวก ลมพิษ อีสุกอีใส ฝีดาษ งูสวัด ปวดท้อง อาการนอนไม่หลับของเด็กหรือผู้ใหญ่ซึ่งเชื่อว่าเกิดจากการกระทำของผี และหมออาคาที่แก่กล้ายังรักษาคนที่ถูกคุณไสยได้ด้วย การรักษาโรคของหมอใช้เสกคาถาอาคมเป็นหลัก แล้วอาจมีวิธีอย่างอื่นประกอบด้วย ตัวอย่างเช่น การรักษาอีสุกอีใส จะใช้ไข่ต้มสุกทิ้งไว้ให้เย็น ปอกเปลือกแล้วเอาไข่แดงออก เอาเงินเหรียญใส่ลงไปแทน เสกเป่าด้วยคาถาและห่อไข่ด้วยผ้า ใช้เข็ดตามเนื้อตัวเพื่อดูดพิษไข้ออก จุดที่ต้องเน้นเป็นพิเศษคือขมับ 2 ข้าง หน้าอก อุ้งมือ ขาพับ การดูดพิษไข้นี้ต้องใช้เวลาครั้งละประมาณครึ่งชั่วโมง ทำทุกวันตุ่มจะดำและยุบไปโดยไม่แตกออก ส่วนการรักษาฝีดาษซึ่งถือเป็นโรคติดต่อร้ายแรงในช่วงสงครามโลกครั้งที่สองนั้น หมอจะให้คนไข้แยกไปอยู่กระต๊อบกลางทุ่งนา ห้ามคนอื่นเยี่ยมเพราะเกรงจะติดต่อ คนไข้ต้องนอนบนยอดตองอ่อน ใส่เสื้อผ้าไม่ได้เพราะแผลพุพองเป็นหนองจะติดเสื้อผ้าทำให้แผลถลอก หมอจะรักษาด้วยการเป่าคาถา ให้กินน้ำมนต์ และมียาทาซึ่งมีทั้งสมุนไพรและน้ำข้าวเจ้า ระหว่างรักษาหมอจะป้องกันตัวเองด้วยการใส่ถุงมือ ใส่หน้ากาก พิธีการรักษาด้วยคาถาอาคมนั้น ก่อนรักษาหมอจะให้คนไข้เตรียมกรวยข้าวตอกดอกไม้มาให้ และหมอจะเอาใส่ตะกร้าไว้บนหิ้งเพื่อคารวะครู เมื่อคนไข้หายป่วยก็มักตอบแทนหมอตามกำลังของตน

หมอประเภทที่สอง คือ หมอยา เป็นผู้มีความรู้ทางสมุนไพร มีทั้งสมุนไพรที่ใช้ฝนกับน้ำ บดเป็นผง และใช้ต้ม โรคที่มีการรักษาด้วยยาสมุนไพร ได้แก่ "โรคลมขึ้น" ซึ่งมีอาการจุกแน่นที่หน้าอก หายใจ

ไม่ออก โรคไข้สั่นหมอจะให้ยาสมุนไพรไปรักษา โดยยึดหลักว่าผู้ชายมักเป็นโรคเกี่ยวกับกระสัย จึงต้องรักษากระสัยก่อน ส่วนผู้หญิงมักเป็นโรคเกี่ยวกับประจำเดือน จึงต้องรักษาเรื่องประจำเดือนก่อน แล้วโรคอื่นๆ ซึ่งมักเป็นโรคแทรกก็จะรักษาไม่ยาก

ชุมชนหมู่บ้านเมื่อถูกกระทบด้วยการขยายการถือครองที่ดินของระบบศักดินา และถูกรุกคืบด้วยการสะสมทุนของระบบทุนนิยมในลักษณะที่ยังไม่เต็มที่ แต่เกิดชนชั้นที่แตกต่างกันขึ้นแล้ว จะส่งผลให้ลักษณะการผลิตของชุมชนเปลี่ยนแปลงไปในลักษณะที่ซับซ้อนขึ้น คือเปลี่ยนจากการผลิตเพื่อยังชีพอย่างเดียว เป็นการผลิตเพื่อขายเพิ่มเติมจากการผลิตเพื่อยังชีพด้วยปะปนกันไป ชาวนากลางซึ่งมีที่ดินเป็นของตัวเองในจำนวนที่พอเพียงกับการผลิตเพื่อบริโภคในครัวเรือน มีรูปแบบการผลิตเป็นแบบอิสระและเป็นการผลิตเพื่อการยังชีพ ชาวนารวยซึ่งทำการผลิตแบบอิสระเพื่อการยังชีพของครัวเรือน แล้วยังมีที่ดินเหลือให้ผู้อื่นเช่า จะนำผลผลิตส่วนเกินที่ได้จากการเช่าที่ดินออกขายเพื่อสะสมทุน ชาวนารวยจึงมีลักษณะการผลิตเพื่อยังชีพและเพื่อขายด้วย ส่วนชาวนาจนซึ่งมีที่ดินน้อยผลิตไม่พอบริโภคหรือชาวนาไร้ที่ดิน จะมีรูปแบบการผลิตไม่เป็นอิสระ คือต้องเช่าที่นาผู้อื่น เจตนาของการผลิตแม้จะเป็นไปเพื่อการยังชีพ แต่ผลผลิตส่วนเกินที่ต้องจ่ายเป็นค่าเช่าจะสนับสนุนให้เจ้าของที่ดินนำไปขายได้ จึงนับว่าการผลิตของชาวนาจนเป็นการผลิตเพื่อยังชีพและเพื่อขายไปด้วยเช่นกัน

เศรษฐกิจกึ่งพอยังชีพของหมู่บ้านดำรงอยู่ได้โดยไม่เดือดร้อนนัก แม้ว่าชาวนาจนจะถูกขูดรีดแรงงาน ก็เนื่องจากธรรมชาติยังคงความอุดมสมบูรณ์ให้คนได้พึ่งพาอาศัย ชาวบ้านทำการผลิตด้วยแรงงานของครัวเรือนเป็นส่วนใหญ่ โดยไม่ต้องจ้างหรือจ้างก็ไม่มากนัก คนในชุมชนมีกระบวนการเรียนรู้และภูมิปัญญาที่จะทำให้ชุมชนสามารถพึ่งตนเองและพึ่งพาอาศัยกันภายในชุมชนได้ ชุมชนมีความคิดที่จะพัฒนาและสร้างสรรค์ช่องทางทำมาหากินใหม่ๆ ได้ ความสัมพันธ์ทางสังคมของคนในชุมชนและระหว่างเครือข่ายของชุมชนในรูปแบบของการพึ่งพาอาศัยกัน แบบเครือข่ายผลประโยชน์ แบบกระชับมิตร ได้รับการรักษา สืบทอด และผลิตซ้ำ ผ่านกิจกรรมทางด้านการทำมาหากิน และกิจกรรมที่เกี่ยวข้องกับประเพณี วัฒนธรรม ของชุมชน

ความสัมพันธ์แบบพึ่งพาอาศัยกันเกิดขึ้นภายใต้ กระบวนการแลกเปลี่ยนแรงงาน กระบวนการแบ่งปันและแลกเปลี่ยนอาหาร และกระบวนการช่วยเหลือกันยามป่วยไข้ ความสัมพันธ์แบบเครือข่ายผลประโยชน์เกิดขึ้นจากกระบวนการจัดสรรน้ำเพื่อการผลิตในระบบเหมืองฝาย และความสัมพันธ์แบบกระชับมิตรเกิดขึ้นภายใต้กระบวนการในทางประเพณีและวัฒนธรรมต่างๆของชุมชน ความสัมพันธ์ในรูปแบบเหล่านี้ ได้ช่วยผ่อนคลายมิให้ความแตกต่างทางชนชั้นมีลักษณะตึงตัว จนเกิดปัญหาระหว่างกัน และยังเป็นเงื่อนไขสำคัญที่ทำให้ชาวบ้านมีแรงเกาะเกี่ยวผูกพันกัน เพื่อดำรงความเป็นชุมชนของพวกเขาไว้ได้ อย่างไรก็ตามการขาดปัจจัยในการผลิตที่สำคัญคือที่ดิน ก็เป็นจุดอ่อนที่สำคัญของชุมชน เพราะการไร้ที่ดินอาจเป็นเงื่อนไขผลักดันให้ชาวนาจน ต้องออกไปหาเลี้ยงชีพนอกหมู่บ้าน อันจะนำมาซึ่งความล่มสลายของชุมชนได้ในภายหลัง นอกเหนือจากการขาดแคลนที่ดินในการผลิต การที่ชาวนาถูกดึง

เข้าสู่ระบบทุนนิยมโดยที่ชาวนายังไม่มีความพร้อมและไร้อำนาจการต่อรอง ก็เป็นจุดล่อแหลมต่อการพ่ายแพ้ของชาวนาเป็นอย่างยิ่ง

ชุมชนภายใต้นโยบายการพัฒนาประเทศไปสู่ความทันสมัย

การขายผลผลิตส่วนเกินของชาวนารวย ได้ส่งผลให้ชุมชนเริ่มเข้าสู่ระบบเศรษฐกิจที่ใช้เงินตรามากขึ้น ดังจะเห็นได้ว่าการเช่าที่นาในหมู่บ้าน ซึ่งเดิมเป็นการเช่าด้วยข้าว ก็ได้พัฒนาเป็นเช่าด้วยเงิน การต้องเช่าที่นาด้วยเงินย่อมหมายถึงว่า ผู้เช่าที่นาคือชาวนาจนก็จำเป็นต้องหาเงินมาเพื่อเช่า ความต้องการเงินเพื่อเช่าที่นาได้ผลักดันให้ชาวนาจน ต้องหาทางปรับเปลี่ยนวิธีการทำมาหากินของตน โดยชาวนาจนซึ่งพอจะมีที่ดินอยู่บ้างได้เริ่มปลูกพืชนอกฤดูทำนา และเมื่อพอจะมีช่องทางรายได้ ก็ริเริ่มหยุดเช่าที่นาเพื่อลดค่าใช้จ่าย และหันมาแสวงหาแนวทางเพื่อใช้ที่ดินของตนซึ่งมีอยู่อย่างจำกัดนั้น ให้ได้ประโยชน์สูงสุด ส่วนชาวนาจนไร้ที่ดินก็เริ่มรับจ้างปลูกพืชนอกฤดูทำนา เพื่อหาเงินมายังชีพและเป็นค่าเช่านา หรือไม่ก็รับจ้างทำนาและรับจ้างปลูกพืชโดยไม่เช่านาอีกต่อไป ทั้งหมดนี้คือภาพของความเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นในชุมชนในช่วงเวลาที่ผ่านมา ที่ได้นำเสนอไปแล้ว

ขนาดของการถือครองที่ดินในชุมชนก็เริ่มมีความเปลี่ยนแปลงเช่นกัน ชาวนารวยหรือเศรษฐีนาซึ่งมีที่ดินจำนวน 50-70 ไร่ นั้น เมื่อมีอายุมากจนทำนาต่อไปไม่ไหว หรือเสียชีวิตลง ที่นาก็จะถูกแบ่งสรรเป็นมรดกแก่ลูกๆ ซึ่งมักมีอยู่ประมาณ 5-7 คน ทำให้ขนาดที่ดินลดลงเหลือประมาณแปลงละ 8-10 ไร่ ไม่มีเศรษฐีคนใดในชุมชนที่มีที่นาเพิ่มขึ้น มีแต่แบ่งไปให้ลูกๆเท่านั้น ส่วนชาวนาจนไร้ที่ดินก็มักเป็นผู้ไร้ที่ดินต่อไป เพราะโอกาสที่พวกเขาจะสะสมเงินเพื่อซื้อที่ดินนั้นไม่ง่ายนัก ทั้งการซื้อขายที่ดินก็ไม่ได้เกิดขึ้นง่ายๆ เพียงแค่มีเงินจะซื้อก็สามารถหาซื้อได้ในระยะนั้น เพราะที่ดินซึ่งขาดแคลนและหายากมาแต่แรกนั้นได้ทำให้ชาวนาไม่นิยมขายที่ดินกัน การซื้อขายที่ดินในขณะนั้นจะทำกันใน 2 ลักษณะ ลักษณะแรกเป็นการซื้อขายในหมู่พี่น้องที่ได้รับส่วนแบ่งมรดกเป็นแปลงเล็กๆมาจากพ่อแม่ โดยชาวนากลางหรือชาวนาจนซึ่งพอมีที่ดินอยู่บ้าง และเมื่อแบ่งให้ลูกๆซึ่งมีอยู่หลายคนจะทำให้ที่ดินยิ่งมีขนาดเล็กลงจนบางครั้งไม่อาจทำมาหากินได้ ดังนั้นลูกคนใดที่พอมีเงินสะสมอยู่บ้างก็มักจะรวบรวมซื้อกลับมาเพื่อให้เป็นที่ดินแปลงใหญ่เหมือนเดิมหรือใหญ่ขึ้น เพื่อให้สามารถทำมาหากินได้ ลักษณะที่สอง เป็นการขายที่ดินของชาวนาจน ไม่มีจะกิน ซึ่งอาจตัดสินใจขายที่นาแปลงเล็กๆของครอบครัว ให้กับผู้ที่สนับสนุนคุ้นเคยหรือให้การอุปถัมภ์ค้ำจุนกันมา ด้วยกระบวนการเช่นที่กล่าวมาทั้งหมดนี้ ที่สุดก็ได้ทำให้ช่องว่างของการถือครองที่ดินของคนในหมู่บ้านลดลง

จำนวนของสมาชิกในครัวเรือนที่เพิ่มขึ้น ในขณะที่ขนาดของที่ดินของครัวเรือนกลับเล็กลง รวมถึงการไม่มีที่ดินของชาวบ้าน และการก้าวสู่ระบบเศรษฐกิจแบบการค้า ล้วนเป็นสิ่งที่ทำให้คนในชุมชนต้องพยายามหาทางที่จะปรับเปลี่ยนวิถีการผลิต รวมถึงแสวงหาเทคโนโลยีใหม่ๆทางการผลิต เพื่อประกันความมั่นคงในการบริโภคให้แก่สมาชิกของครัวเรือน ดังนั้นเมื่อรัฐมีนโยบายในการพัฒนาประเทศไปสู่ความทันสมัยในช่วงต้นของทศวรรษ 2500 เป็นต้นมา โดยสนับสนุนให้ชุมชนหมู่บ้านต่างๆ ของประเทศทำการผลิตเพื่อการค้า มีการเร่งสร้างโครงสร้างพื้นฐานต่างๆ เพื่อรองรับกับการขยายตัวของเศรษฐกิจ

การค้า รวมถึงมีการเผยแพร่อุดมการณ์ แนวคิด และการปฏิบัติแบบทันสมัยเข้าไปในหมู่บ้าน โดยผ่านการปกครอง การศึกษา การบริหาร และการสนับสนุนต่างๆ ภายใต้วาทกรรมของความทันสมัยเพื่อการพัฒนาและการพัฒนาไปสู่ความทันสมัย ชุมชนหมู่บ้านจึงตอบรับนโยบายของรัฐบาลด้วยความกระตือรือร้นและเปี่ยมไปด้วยความหวัง ในส่วนของนายทุนเองก็ใช้นโยบายของรัฐเป็นแนวทางในการแสวงหาประโยชน์ด้วยการผลิตและนำเข้าสินค้า เทคโนโลยีสมัยใหม่ และเมล็ดพันธุ์ใหม่ๆเข้ามาสู่ชุมชนด้วยเช่นกัน ชุมชนจึงแปรสภาพเป็นทั้งแหล่งผลิตพืชผลทางการเกษตรตามความต้องการของตลาดภายนอก และเป็นตลาดสินค้าฟุ่มเฟือยซึ่งนำเข้ามาจากภายนอกด้วยไปพร้อมกัน ในช่วงเวลานี้จึงได้มีเหตุการณ์ต่างๆเกิดขึ้นกับหมู่บ้านเนินมะกอกหลายประการ ที่สำคัญๆ ได้แก่ การตั้งโรงเรียนในหมู่บ้าน การเข้ามาของโครงสร้างพื้นฐานและสินค้าฟุ่มเฟือย การนำรถไถเข้ามาในการเกษตรของชาวบ้าน และการแทรกแซงในการผลิตจากรัฐและนายทุน

การตั้งโรงเรียนในหมู่บ้าน

ในบรรดาความทันสมัยทั้งหลาย ซึ่งแทรกตัวเข้าไปในชุมชนหมู่บ้านของไทยเป็นอันดับแรกๆนั้นก็น่าจะได้แก่ ระบบการศึกษาสมัยใหม่ที่จัดการศึกษาในโรงเรียน เพราะตั้งแต่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้มีพระราชดำริที่จะปฏิรูปสังคมไทยให้เป็นสังคมอารยะ เช่นประเพณีตะวันตกนั้น พระองค์ก็ได้โปรดเกล้าฯ ให้มีการตั้งโรงเรียนขึ้น เพื่อเป็นช่องทางหนึ่งในการบรรลุเป้าหมายดังกล่าว โดยโรงเรียนมีหน้าที่หล่อหลอมขัดเกลาให้คนมีความรู้ มีคุณลักษณะ และที่สำคัญมีอุดมการณ์ตามที่รัฐคาดหวัง ดังนั้นในเวลาต่อมาจึงสามารถตั้งโรงเรียนประถมศึกษาได้ครบทุกตำบล การให้ความสำคัญกับโรงเรียนในฐานะเป็นตัวแทนที่จะทำหน้าที่เปลี่ยนแปลงและพัฒนาสังคมนี้ ได้รับการสืบทอดต่อมาจากยุคของการทำประเทศให้เป็นอารยะ (civilization) ในสมัยรัชกาลที่ 5 มาสู่ยุคของการพัฒนาประเทศไปสู่ความทันสมัย (modernization) ในช่วงต้นทศวรรษ 2500 และในระยะหลังนี้ยิ่งทวีความเข้มข้นยิ่งขึ้น เพราะได้รับการสนับสนุนทั้งทางด้านการเงิน ความรู้ เทคนิคการจัดการและการสอน รวมถึงการฝึกอบรมบุคลากรต่างๆ จากต่างประเทศตะวันตก โดยเฉพาะอย่างยิ่งสหรัฐอเมริกา จึงได้มีการปรับปรุงการจัดการเรียนการสอนให้ทันสมัยยิ่งขึ้น มีการรณรงค์ส่งเสริมให้ชาวบ้านส่งลูกเข้าโรงเรียนอย่างทั่วถึงยิ่งขึ้น

โรงเรียนของหมู่บ้านเนินมะกอกตั้งขึ้นมานานกว่า 70 ปีแล้ว เดิมตั้งอยู่ในวัด ยังไม่มีอาคารเรียนถาวร ในระยะแรกไม่ค่อยมีคนนิยมเรียนหนังสือมากนักเพราะมองไม่เห็นเป็นรูปธรรมว่าการเรียนหนังสือจะส่งผลดีอะไรต่อชีวิต ยกเว้นการอ่านออกเขียนได้ แต่มาในระยะหลังคือเมื่อประมาณ 30-40 ปีมานี้ ชาวบ้านเริ่มมองเห็นกันมากขึ้นว่า คนที่เรียนหนังสือจบจากโรงเรียนมักมีอาชีพรับราชการ ทำให้ไม่เหนื่อยตรากตรำกับการทำนา แต่กระนั้นก็ยังไม่นิยมส่งลูกเรียนหนังสือเพราะไม่มีเงินค่าใช้จ่ายซื้อเสื้อผ้าและอุปกรณ์ในการเรียน และยังต้องการแรงงานไว้เพื่อช่วยเหลือในการผลิต จนในภายหลังเมื่อพระราชบัญญัติการศึกษาภาคบังคับมีผลบังคับใช้อย่างเต็มที่ และชาวบ้านเองก็เห็นประจักษ์มากขึ้นว่า คนยิ่งเรียนหนังสือสูง ยิ่งหางานออกนอกอาชีพเกษตร โดยเฉพาะอย่างยิ่งงานราชการทำได้ง่าย จึงหันมาให้ความสนใจส่งลูกเรียนหนังสือกันมากขึ้น

การเข้าโรงเรียนได้ส่งผลต่อความเปลี่ยนแปลงในชุมชนหลายประการ ประการแรก ทำให้เด็กซึ่งไปโรงเรียนขาดการเรียนรู้จากวิถีชีวิตจริง หรือมีโอกาสเรียนรู้จากวิถีชีวิตจริงน้อยลง ตัวอย่างเช่น เด็กที่เคยช่วยพ่อแม่เลี้ยงควาย และเรียนรู้การไถนา ปลูกข้าว โดยผ่านการช่วยเหลือผู้ใหญ่ในครอบครัว ก็มักไม่ได้เรียนรู้กันต่อไปเพราะต้องไปเรียนหนังสือที่โรงเรียนทุกวัน ครั้งถึงวันเสาร์อาทิตย์ก็ต้องอ่านหนังสือทำการบ้าน โอกาสที่จะไปช่วยพ่อแม่ทำนาในไร่นา หรือทำงานบ้านก็ลดลง หรือไม่ได้ทำเลย เพราะพ่อแม่รู้สึกว่าลูก "ทำงาน" ของโรงเรียนเหนื่อยพอแล้ว ยกเว้นบางครอบครัวที่ยังให้ลูกช่วยงานอยู่ก็ยังพอได้รับการถ่ายทอดทำมาหากินจากพ่อแม่ ดังนั้นการไปเรียนหนังสือที่โรงเรียนจึงกลายเป็นความชอบธรรมของเด็กที่จะไม่ทำงานและเรียนรู้การทำมาหากินของครอบครัว ยิ่งไปกว่านั้นเด็กซึ่งเข้าโรงเรียนมักห่างเหินจากวัฒนธรรมประเพณี เช่น งานวัด งานหมู่บ้าน เพราะเด็กมีส่วนร่วมน้อยลง ในอดีตพ่อแม่จะให้ลูกไปช่วยทำงานเวลาที่หมู่บ้านมีงานประเพณี หรืองานปอย ทำให้มีโอกาสเรียนรู้วัฒนธรรมจากผู้เฒ่าผู้แก่ด้วยการช่วยเหลือและปฏิบัติจริง ความห่างเหินจากการไปช่วยงานดังกล่าวทำให้เด็กที่ยังพอมีความสนใจอยากเรียนรู้วัฒนธรรมประเพณีของชุมชน เกิดความรู้สึกแปลกแยกจากเด็กอื่น เพราะจะถูกมองว่าหัวโบราณ ไม่ทันสมัย คร่ำครึอยู่กับคนแก่ เป็นต้น ประการที่สอง การเข้าโรงเรียนของลูกทำให้พ่อแม่ต้องมีภาระค่าใช้จ่ายเพิ่มขึ้น แม้จะไม่ต้องจ่ายค่าเล่าเรียน แต่ผู้ปกครองก็ยังต้องเสียเงินเป็นค่าใช้จ่ายประจำวันของลูกในการไปโรงเรียน เช่น ค่าอาหารกลางวัน ค่าขนม ค่าสมุดหนังสือต่างๆ เป็นต้น ยิ่งถ้าลูกมีโอกาสเรียนต่อในชั้นสูงขึ้น ก็ยิ่งต้องจ่ายค่าเล่าเรียนและค่าใช้จ่ายอื่นๆ มากขึ้นเป็นเงาตามตัว แต่กระนั้นผู้ปกครองก็ยอมอดทนด้วยความหวังว่าลูกจะได้ความรู้มาเพื่อไปทำราชการ เมื่อมาถึงปัจจุบัน การเรียนหนังสือได้กลายมาเป็นเรื่องจำเป็นประดุจปัจจัยพื้นฐานในชีวิตไปเสียแล้ว ไม่เพียงแต่เรียนในโรงเรียนเท่านั้น พ่อแม่บางคนยังให้ลูกเรียนกวดวิชาเพื่อสามารถสอบแข่งขันเข้าโรงเรียนดีๆในเมืองได้ ซึ่งชาวบ้านเรียกการสอบแข่งขันนี้ว่า "สอบเอ็นต้า" เพราะชาวบ้านเชื่อว่า "ถ้าไม่มีวิชาความรู้ แล้วจะเอาเงินที่ไหนมา" ดังนั้นความต้องการเงินเพื่อค่าใช้จ่ายที่เพิ่มขึ้น จึงเป็นแรงผลักดันให้คนในชุมชนต้องแสวงหาเพื่อสร้างสรรค์งานเพื่อเงินมากขึ้น

การเข้ามาของโครงสร้างพื้นฐานและสินค้าฟุ่มเฟือย

ในอดีตชาวบ้านอาศัยสันเหมือง เป็นเส้นทางคมนาคมภายในหมู่บ้านและระหว่างหมู่บ้าน จนกระทั่งเมื่อประมาณ 30 ปีที่ผ่านา จึงมีการสร้างถนนลูกรัง แล้วเปลี่ยนเป็นถนนลาดยางในปี 2526 และมีการรื้อใหม่เพื่อถมขึ้นสูงอีก 80 เซนติเมตร แล้วลาดยางใหม่เมื่อไม่กี่ปีมานี้ แต่เนื่องจากหมู่บ้านได้เริ่มเข้าสู่ระบบเศรษฐกิจเงินตรามาได้หลายสิบปีแล้ว สินค้าฟุ่มเฟือยบางอย่างจึงเข้ามาสู่หมู่บ้านนานแล้ว ตัวอย่างเช่น ผงชูรส ซึ่งชาวบ้านเรียกว่า "แป้งหวาน" ได้มีเข้ามาขายในตลาดหมู่บ้านตั้งแต่ พ.ศ. 2508-2509 โดยแบ่งใส่ห่อกระดาษหนังสือพิมพ์ ขายห่อละ 25 สตางค์ มีการต่อไฟฟ้าเข้ามาในหมู่บ้านประมาณ พ.ศ. 2517 โดยกำนันเป็นผู้ทำเรื่องขอกับทางราชการ ทั้งนี้ชาวบ้านได้ช่วยกันจัดหาไม้มาทำเสาไฟฟ้า แล้วทางราชการจัดหาสายไฟมาต่อให้ และต่อมาในภายหลังทางราชการได้เอาเสาคอนกรีตมาเปลี่ยนให้ แล้วเอาเสาไม้ของชาวบ้านออกไป เมื่อมีไฟฟ้าเข้ามาในหมู่บ้าน สินค้าฟุ่มเฟือยที่ติดตามมาและผู้คนจำได้ดีคือ โทรทัศน์ ซึ่งในตอนนั้นเฉพาะคนมีฐานะเท่านั้นจึงจะซื้อได้ ดังนั้นกิจกรรมที่ชาวบ้าน

เคยทำในอดีตหลังอาหารเย็นคือ การฟังละครวิทยุร่วมกัน หรือไปมาหาสู่พูดคุยกัน เล่นสะล้อซอซึง หรือว่าค่าวเคือกัน ก็เปลี่ยนมาเป็นดูละครโทรทัศน์เรื่อง "แก้วหน้าม้า" จากโทรทัศน์ของชาวบ้านผู้มีอันจะกิน ชาวบ้านเรียกละครเรื่อง "แก้วหน้าม้า" ว่า "แก้วหม้อแกงแตก" เพราะถึงเวลาละครออกอากาศก็ต้องรีบไปดูกัน ส่วนสินค้าที่ติดตามมากับค่านิยมบริโภคนิยมในภายหลัง ซึ่งแม้แต่เด็กนักเรียนก็อยากได้เพื่อขี่ไปโรงเรียน ก็คือ มอเตอร์ไซค์ จึงไม่ต้องแปลกใจว่า การเข้ามาของโครงสร้างพื้นฐานต่างๆเหล่านี้ รวมถึงสินค้าสมัยใหม่ นอกจากจะนำมาซึ่งความสะดวกสบายแก่ชาวบ้านแล้ว ก็ยังเป็นภาระค่าใช้จ่ายแก่ชาวบ้านด้วยในขณะเดียวกัน

การนำรถไถเข้ามาใช้ในการเกษตร

รถไถเริ่มเข้ามาในหมู่บ้านเมื่อ พ.ศ. 2515 ซึ่งเป็นรถไถชนิดคันใหญ่ เริ่มจากกลุ่มสหกรณ์ของอำเภอได้ซื้อรถไถจากกรุงเทพฯ เข้ามาจำหน่ายให้ชาวนาจำนวนประมาณ 15-17 คัน ชาวบ้านคนหนึ่งในหมู่บ้านเนินมะกอกทราบเข้า จึงตัดสินใจขายควายตัวโตหมดคอกจำนวน 20 ตัว ไปในราคาตัวละ 800 บาท เพื่อนำเงินมาซื้อรถไถมาใช้เป็นคันแรกของหมู่บ้าน ด้วนเหตุผลว่ารถไถทำให้งานเสร็จเร็ว เมื่อมีรถไถแล้วชาวนาในหมู่บ้านซึ่งเดิมใช้วัวควายในการไถนา ก็เริ่มรู้สึกว่าการใช้วัวควายในการไถนานั้น เสียเวลาและเหน็ดเหนื่อย เสียเวลาและเหน็ดเหนื่อยทั้งการเลี้ยงและการไถนา รถไถทำงานเร็วกว่าและประหยัดแรงงานกว่า คนจึงนิยมจ้างรถไถมาไถนาแทน หรือซื้อรถไถเล็กมาใช้เอง

เมื่อมีการใช้รถไถ ได้ส่งผลต่อความเปลี่ยนแปลงที่ติดตามมาอย่างน้อย 2 ประการ คือ ประการแรก ชาวนาเริ่มเห็นว่าการเลี้ยงวัวควายเป็นภาระและไม่ทันสมัย เพราะสามารถใช้รถไถนามาทำงานแทนโดยไม่ต้องเลี้ยง ประกอบกับเด็ก ซึ่งแต่เดิมทำหน้าที่ช่วยพ่อแม่ต้อนวัวควายไปเลี้ยงกลางทุ่งนานั้น ก็ต้องไปโรงเรียน จึงไม่สามารถทำหน้าที่นี้ได้อีก และเมื่อมีถนนลาดยางเข้ามาสู่หมู่บ้านในปีถัดมา คือ พ.ศ. 2516 การใช้วัวควายสำหรับลากเกวียนก็ยิ่งไม่มีความจำเป็นใดๆ เพราะรถยนต์สามารถทำหน้าที่แทนได้ ชาวนาจึงเริ่มขายวัวควายของตนไป ประการที่สอง การใช้รถไถได้มีส่วนทำให้การแลกเปลี่ยนขอแรงกันในการทำนาเริ่มลดน้อยลง และเปลี่ยนเป็นการจ้างแรงงานมากขึ้น "รุ่นรถไถนี่แหละที่ได้จ้างกัน" ชาวนาจึงเริ่มมีต้นทุนในการผลิตที่ต้องใช้เงิน และการจ้างแรงงานระหว่างคนในชุมชนเดียวกันก็ย่อมส่งผลให้ความสัมพันธ์แบบพึ่งพาอาศัยกันเริ่มลดน้อยลง แต่กระนั้นชาวบ้านก็ยังคงมีการพึ่งพาอาศัยกันในทางอื่นอยู่ เช่น การขอแรงกันปลูกบ้าน การแบ่งปันอาหาร และการช่วยเหลือกันยามเจ็บป่วยและทุกข์ยาก

ในระยะหลังเมื่อคนนิยมปลูกพืชนอกฤดูทำนา ซึ่งชาวบ้านเรียกว่า "ทำสวน" กันมากขึ้น รถไถก็เข้าไปมีบทบาทที่สวมแทนการใช้จอบขุดด้วยมือ เครื่องมือทำมาหากินแบบพื้นบ้านแต่ดั้งเดิม จึงถูกแทนที่ด้วยเทคโนโลยีสมัยใหม่มากขึ้น

การแทรกแซงในการผลิตจากรัฐและนายทุน

ในอดีต เมื่อชุมชนทำการผลิตเพื่อยังชีพและกึ่งยังชีพ กระบวนการผลิตในชุมชนเป็นเรื่องของชาวบ้านเอง นับตั้งแต่การจัดการเรื่องที่ดิน น้ำ การแบ่งสรรทรัพยากรธรรมชาติ การคัดเลือกและจัดหาเมล็ดพันธุ์ การเรียนรู้ สืบทอด และพัฒนาเทคโนโลยีในการผลิต รวมถึงการแลกเปลี่ยนผลผลิต ฯลฯ แต่

เมื่อรัฐมีนโยบายการพัฒนาประเทศไปสู่ความทันสมัย โดยอาศัยกลไกในการพัฒนาเศรษฐกิจให้เป็นเศรษฐกิจการค้า รัฐก็ได้เห็นความจำเป็นที่จะเข้ามาแทรกแซงจัดการในเรื่องของการผลิตของชุมชนเพื่อเป็นฐานของการค้า โดยรัฐได้ส่งเสริมการวิจัยค้นคว้าหาพันธุ์ข้าว และพันธุ์พืชอื่นๆ ที่ตลาดต้องการ ที่สามารถให้ผลผลิตสูง จัดหาพันธุ์พืช ปุ๋ย ยาฆ่าแมลง ไปให้ชาวบ้านทดลองใช้ จัดหาเงินทุนในรูปของธนาคารเพื่อการเกษตรและสหกรณ์การเกษตร (ธกส.) เพื่อให้ชาวบ้านได้กู้ยืมไปลงทุนในการผลิตทางการเกษตร แนะนำให้ชาวบ้านรวมกลุ่มเพื่อช่วยเหลือกันในเรื่องทุนและเพื่อความสะดวกในการขอความช่วยเหลือจากทางราชการ จัดส่งเจ้าหน้าที่ทางการเกษตรเข้าไปแนะนำเทคนิคในการทำเกษตรแผนใหม่ให้กับชาวบ้าน และยังรวมถึงการจัดประกวดการผลิตทางการเกษตรในรูปแบบและลักษณะต่างๆ เพื่อกระตุ้นให้คนในชุมชนหมู่บ้านได้เปลี่ยนวิถีการผลิต จากการผลิตเพื่อบริโภคไปสู่การผลิตเพื่อการค้า และขณะเดียวกันก็เป็นการเปลี่ยนวิธีคิดของชาวบ้านให้เห็นว่า การผลิตในรูปแบบและลักษณะเดิมของพวกเขานั้น เป็นการผลิตที่ล้าสมัย ไม่ทันสมัย และไม่พัฒนา

การเข้ามาแทรกแซงทางการผลิตของรัฐในหมู่บ้านเนินมะกอก เริ่มต้นประมาณ พ.ศ. 2508-2509 เมื่อเจ้าหน้าที่เกษตรอำเภอได้เข้ามาแนะนำให้ชาวบ้านรวมกลุ่มกันออมทรัพย์ เพื่อรวบรวมเงินทุนให้กู้ยืมตามรูปแบบของทางราชการ เรียกว่า กลุ่มชาวนา เนื่องจากขณะนั้นชาวบ้านยังทำนากันเป็นหลักอยู่ จากนั้นธนาคารเพื่อการเกษตรฯ ก็ได้มาให้ชาวบ้านกู้เงิน หากใครคนใดคนหนึ่งในกลุ่มไม่ส่งเงินคืนก็ไม่ให้กู้ต่อทั้งหมด ในระยะหลังจึงให้มีการกู้เป็นอิสระ ใครส่งเงินคืนก็สามารถกู้ต่อได้ ลักษณะการกู้ยืมมีทั้งระยะสั้นและระยะยาว ธนาคารเพื่อการเกษตรฯนี้ ไม่มีผลประโยชน์อื่นใดให้แก่สมาชิก ยกเว้นเป็นแหล่งเงินกู้เท่านั้น ต่อมาภายหลังชาวบ้านได้พัฒนาวัตถุประสงค์ของการกู้เงิน จากการกู้ไปลงทุนหรือใช้จ่าย ไปเป็นกู้เพื่อ "หักหัวคิว" จากคนที่ไม่ได้เป็นสมาชิก ธกส. อีกด้วย เนื่องจากคนที่ไม่ได้เป็นสมาชิกไม่มีสิทธิกู้เงิน ธกส. ดังนั้นผู้เป็นสมาชิกจึงกู้แทนโดยหักเงินออกไปส่วนหนึ่งเป็นค่าดำเนินการ

ความเปลี่ยนแปลงทางการผลิตที่สำคัญ ซึ่งรัฐเป็นผู้นำเข้ามาในชุมชนใน พ.ศ. 2521 คือการนำพันธุ์ข้าว และเทคนิคการปลูกข้าวแบบใหม่มาเผยแพร่ผ่านเกษตรกรตัวอย่าง โดยเจ้าหน้าที่ทางการเกษตรได้ให้กรรมการกลุ่มชาวนาซึ่งตั้งขึ้นมาก่อนหน้านี้ ทำหน้าที่คัดเลือกเกษตรกรตัวอย่างจากสมาชิกเพื่อให้เป็นผู้ปลูกข้าวพันธุ์เหลืองสันป่าตอง ที่เจ้าหน้าที่ได้นำพันธุ์ข้าว ปุ๋ยวิทยาศาสตร์ และยาฆ่าแมลงมาให้ การปลูกครั้งนี้ ก็เพื่อเป็นการสาธิตและส่งเข้าประกวด ทั้งนี้เจ้าหน้าที่ได้แนะนำให้เปลี่ยนแปลงเทคนิคการปลูกเสียใหม่ จากเดิมซึ่งชาวนาจะไม่ใช้ปุ๋ยวิทยาศาสตร์ แต่ใช้ปุ๋ยสัตว์ใส่ลงที่นาก่อนไถ เมื่อหว่านเมล็ดพันธุ์แล้ว ชาวนาจะทิ้งช่วงเวลาให้ต้นกล้าได้งอกประมาณเดือนเศษ แล้วจึงถอนต้นกล้าไปปลูก และเวลาปลูกจะใส่ต้นกล้ามาก เปลี่ยนมาเป็น การปลูกที่ใช้เวลาหว่านเพียง 25 วัน เวลาปลูกต้นกล้าให้ใช้ 3-4 เส้นก็พอ เพื่อต้นกล้าจะได้แตกหน่อ การปลูกให้ปลูกเป็นแถวตามแนวเชือกที่ขึงไว้ ให้มีระยะห่างระหว่างแถว 25 เซนติเมตร และหลังปลูกให้หว่านปุ๋ย 3 ครั้ง ครั้งละ 10 กิโลกรัมต่อไร่ เมื่อผลผลิตข้าวออก ปรากฏว่าได้ข้าวมากถึงร้อยกว่าถัง จากเดิมที่เคยได้เพียง 50-60 ถังเท่านั้น ผลผลิตที่ได้มาก รวมถึงการปลูกที่เป็นแถวเป็นแนวดูสวยงาม ได้ทำให้เกษตรกรตัวอย่างของหมู่บ้านได้รับรางวัลเกษตรกรดีเด่นของจังหวัดเชียงใหม่ การสาธิตและรางวัลที่ได้ในครั้งนี้ จึงเป็นการตอกย้ำให้ชาวนาได้รับ

รู้ว่า พันธุ์ข้าวและเทคนิคทางการเกษตรแบบใหม่ของทางราชการ เป็นความทันสมัยที่พวกเขาพึงตามอย่าง หากต้องการประสบผลสำเร็จในการทำการเกษตร

ที่จริงแล้ว การเปลี่ยนพันธุ์ข้าวเป็นข้าวเหลืองพันธุ์ป่าตองในครั้งนี้ มิใช่เป็นการเปลี่ยนพันธุ์ข้าวเป็นครั้งแรกของชาวนาในชุมชนเนินมะกอก เพราะชาวนาได้มีการเสาะหาและแลกเปลี่ยนพันธุ์ข้าวกับทุ่งอื่นมาโดยตลอด เพื่อป้องกันไม่ให้ข้าว "เบื่อที่" ซึ่งจะทำให้ผลผลิตตกต่ำ ก่อนที่ข้าวพันธุ์ใหม่ๆของทางราชการจะได้รับการค้นคว้าและเผยแพร่ออกมาสู่ชาวนาของประเทศนั้น การเปลี่ยนพันธุ์ข้าวของชาวบ้านก็เป็นการเปลี่ยนภายในสายพันธุ์ของพันธุ์พื้นเมืองเท่านั้น เมื่อมีการนำพันธุ์สมัยใหม่ออกมาเผยแพร่ในที่อื่นๆ ชาวบ้านเนินมะกอกก็ได้ไปเสาะหาพันธุ์เหล่านั้นบางพันธุ์มาปลูกก่อนหน้านี้แล้ว รวมถึงพันธุ์สันป่าตอง ซึ่งไปเอาพันธุ์มาจากอำเภอสันป่าตอง แต่ก็เป็นการเปลี่ยนพันธุ์แบบลองผิดลองถูกไปเรื่อยๆ การนำพันธุ์ข้าวเข้ามาเผยแพร่เองของทางราชการในครั้งนี้ รวมถึงกระบวนการในการเผยแพร่ผ่านเกษตรกรตัวอย่าง และผ่านการประกวด ย่อมมีนัยสำคัญต่อชาวบ้าน เพราะย่อมหมายถึงการชักชวนและการเสริมแรงอย่างเป็นทางการให้ชาวบ้านหันมาปลูกข้าวพันธุ์ใหม่ และใช้เทคนิคใหม่ในการปลูก รวมถึงการใช้ปุ๋ยและยาฆ่าแมลง เพราะหลังจากนั้นชาวบ้านก็ติดตามการเปลี่ยนพันธุ์ข้าวตามการแนะนำของทางราชการต่อไปเรื่อยๆ จากข้าวเหลืองสันป่าตอง ไปเป็นพันธุ์ กข.6 กข.8 เป็นต้น แต่ไม่ว่าจะเปลี่ยนเป็นพันธุ์อะไร สิ่งหนึ่งที่ชาวบ้านยังต้องคงไว้ตลอดเวลาในการปลูกข้าวพันธุ์ใหม่ คือ การใช้ปุ๋ย ยาฆ่าแมลง รวมถึงยาฆ่าหญ้า

ข้าวพันธุ์พื้นเมืองและข้าวพันธุ์ใหม่ มีความแตกต่างกันหลายประการ ทั้งความแข็งแรงของลำต้น ต้นทุนในการผลิต ปริมาณของผลผลิตที่เป็นข้าวเปลือก ปริมาณของข้าวสารที่ได้จากการสี และรสชาติ กล่าวคือข้าวพันธุ์พื้นเมืองมีลำต้นแข็งแรงกว่าข้าวพันธุ์ใหม่ จึงไม่ล้ม ข้าวพันธุ์พื้นเมืองไม่จำเป็นต้องใช้ปุ๋ยวิทยาศาสตร์ ใช้เพียงมูลวัวควายและหญ้าหมักให้เน่าก็ใช้ได้ จึงมีต้นทุนในการผลิตต่ำกว่าข้าวพันธุ์ใหม่ ซึ่งต้องใช้ปุ๋ยและยา ข้าวพันธุ์พื้นเมืองให้ผลผลิตข้าวเปลือกต่อไร่น้อยกว่าข้าวพันธุ์ใหม่ แต่เมื่อนำไปสีแล้วกลับได้เนื้อข้าวสารมาก เพราะเมล็ดข้าวอ้วน กลม ในขณะที่ข้าวพันธุ์ใหม่เมล็ดจะลีบ โดยผลผลิตต่อไร่ของข้าวพันธุ์พื้นเมืองประมาณ 50-60 ถัง ส่วนข้าวพันธุ์ใหม่ได้ผลผลิตต่อไร่ประมาณ 100 กว่าถัง ปริมาณข้าวสารต่อถังของข้าวพันธุ์พื้นเมืองเป็น 8-9 ลิตร ในขณะที่ข้าวพันธุ์ใหม่ได้ข้าวสาร 6-7 ลิตรต่อถัง ส่วนรสชาติของข้าวพันธุ์ใหม่จะหอม นุ่ม และอร่อยกว่าข้าวพันธุ์พื้นเมือง ซึ่งแข็ง แม้ข้าวพันธุ์พื้นเมืองจะมีข้อเด่นอยู่หลายประการ แต่ที่สุดก็ต้องสูญพันธุ์ไป เพื่อเปิดทางให้ข้าวพันธุ์ใหม่ๆที่ทางราชการส่งเสริมให้ค้นคว้าพัฒนาออกมาเรื่อยๆเพื่อตอบสนองต่อตลาดการค้า ชาวนาจึงสูญเสียอำนาจในการกำหนดพันธุ์ข้าวที่ตนเองเป็นผู้ปลูก

ไม่เพียงแต่พันธุ์ข้าวเท่านั้นที่ชาวบ้านไม่อาจเลือกปลูกได้เองอีกต่อไป แม้พันธุ์พืชอื่นๆก็เช่นกัน ได้กล่าวแล้วว่าเมื่อมีการเปลี่ยนแปลงระบบการเช่าที่จากนาแบ่งครึ่งไปสู่นาเช่ามากขึ้น ชาวนาจนมีที่ดินน้อยได้นำพืชต่างๆ เช่น ถั่วลิสง ถั่วเหลือง เข้ามาปลูกเพิ่มนอกฤดูทำนา แต่เป็นการปลูกเล็กๆน้อยๆเท่านั้น ใช้เทคนิคและอุปกรณ์ในการปลูกอย่างง่ายๆ โดยชาวบ้านได้ไปเห็นชาวเขาปลูก จึงนำพันธุ์เข้ามาปลูกในหมู่บ้านของตนเองบ้าง ไม่มีการใช้ปุ๋ยและยาฆ่าแมลง แต่เมื่อประมาณ 20 กว่าปีมานี้ ได้เริ่มมี

พ่อค้าเอาเมล็ดพันธุ์พืชต่างๆ เช่น ถั่วลิสง ถั่วเหลือง ถั่วลันเตา และกระเทียม แบบพันธุ์ใหม่ มาให้ชาวบ้านปลูกก่อน เมื่อผลผลิตออกแล้วจึงหักเงินค่าพันธุ์ทีหลัง การนำเมล็ดพันธุ์มาให้เชื่อปลูกก่อนนี้ก็เพื่อเป็นหลักประกันสำหรับพ่อค้าคนกลางว่าชาวบ้านต้องขายผลผลิตให้แก่ตน โดยพ่อค้าเป็นผู้กำหนดราคาทั้งราคาของพันธุ์พืชและราคาของผลผลิต ต่อมาชาวบ้านก็ได้ไปหาซื้อพันธุ์จากแหล่งที่ได้ยินว่ามีพันธุ์ดีๆ และมีการซื้อปุ๋ยและยาฆ่าแมลงมาใช้ด้วย เพราะพันธุ์พืชที่เป็นพันธุ์ดีๆ เป็นที่ต้องการของตลาด และให้ผลผลิตสูงนั้น มักเป็นพันธุ์ที่ถูกค้นคว้าวิจัยขึ้นมาโดยรัฐ หรือบรรษัทข้ามชาติ เพื่อใช้ควบคู่กับปุ๋ยและยาฆ่าแมลง การตอบรับต่อพันธุ์พืชใหม่ๆที่นายทุนนำเข้ามา รวมทั้งการแสวงหาพันธุ์ดีๆ ให้ผลผลิตสูงจากแหล่งต่างๆ เป็นการสะท้อนให้เห็นว่าชาวบ้านเองก็ไม่ได้อยู่นิ่งเฉยเพื่อให้โชคชะตาเป็นฝ่ายกำหนดตัวเอง หากแต่ดิ้นรน ปรับตัว เพื่อให้การผลิตของเขานั้นมีประสิทธิภาพในการสนองตอบต่อวาทกรรมการพัฒนาที่รัฐได้สร้างขึ้น

การแทรกแซงทางด้านการผลิตจากรัฐและนายทุนผ่านการเผยแพร่ พันธุ์ข้าวสมัยใหม่ พันธุ์พืชใหม่ๆเพื่อปลูกนอกฤดูทำนา เทคนิคการปลูกพืชสมัยใหม่ ปุ๋ยเคมี ยาฆ่าแมลง และยาฆ่าหญ้า รวมถึงการให้กู้ยืมทุนเพื่อการผลิต ได้ส่งผลต่อการผลิตของชุมชน 2 ประการ ประการแรก คนในชุมชนได้เปลี่ยนลักษณะการผลิตจากการใช้แรงงานของครัวเรือนอย่างเข้มข้น ไปเป็นการใช้ที่ดินและเทคโนโลยีสมัยใหม่อย่างเข้มข้น ที่ดินซึ่งมีอยู่อย่างจำกัดมาแต่เดิม เมื่อต้องใช้ปลูกพืชปีละหลายครั้งทั้งข้าวและพืชสวน แม้จะมีการใช้ปุ๋ยเคมีสำหรับบำรุงดิน ก็ให้ผลผลิตดีในระยะแรกเท่านั้น เมื่อปลูกซ้ำกันหลายๆปีเข้าก็ยิ่งทำให้ต้องใช้ปุ๋ยเพิ่มขึ้น แต่ผลผลิตกลับลดต่ำลง เพราะสภาพของดินจะแข็งและขาดความอุดมสมบูรณ์ของชีวมวล ยาฆ่าแมลงที่ใช้ในระยะแรกก็ได้ผลดีอยู่ แต่เมื่อใช้นานๆ แมลงก็ดื้อยา ทำให้ต้องเพิ่มขนาดการใช้ขึ้นไปอีก การเพิ่มขนาดของปุ๋ยและยาได้ส่งผลต่อระบบนิเวศในนาของชุมชน ผัก ปลา ที่เคยมีอย่างอุดมสมบูรณ์ก็เริ่มร่อยหรอลงไปเรื่อยๆ นกนานาชนิดที่เคยเกาะอยู่ตามท้องนาก็เริ่มหายไป ประกอบกับการใช้ที่ดินตลอดปีของชาวบ้าน ทำให้การหาอาหารธรรมชาติในนาซึ่งเคยทำได้กันอย่างอิสระไม่จำกัดว่าเป็นที่ดินหรือเขตของใครนั้น เริ่มทำไม่ได้เสียแล้ว เพราะต่างก็หวงไว้เพื่อการบริโภคของครัวเรือน ยิ่งปลาในธรรมชาติเหลือน้อยจนชาวบ้านต้องเอาลูกปลามาปล่อยในเหมืองเข้านาของตน จึงอ้างได้อย่างชอบธรรมว่าปลาเหล่านั้นเป็นของตนเอง ไม่ใช่ของส่วนรวมอีกต่อไป ระบบความสัมพันธ์ในชุมชนเริ่มมีลักษณะแบบตัวใครตัวมันมากขึ้น ประการที่สอง ได้เปลี่ยนจากการผลิตที่ไม่ต้องใช้ทุนหรือใช้ทุนน้อย มาเป็นการผลิตที่ต้องลงทุนสูง เพราะปัจจัยในการผลิตไม่ว่าจะเป็นเมล็ดพันธุ์ ปุ๋ย ยา ชาวบ้านต้องลงทุนซื้อเอง แม้รัฐจะนำมาแจกให้บ้างก็มักเป็นการแจกให้ในระยะแรกที่เข้ามาแนะนำเผยแพร่เท่านั้น เมื่อชาวบ้านลงทุนปลูกจริงๆจังๆ ก็ต้องลงทุนซื้อเอง และอาจมีการจ้างแรงงานเพิ่มอีก การผลิตที่ต้องใช้ทุนสูง ซึ่งชาวบ้านเรียกว่า “การเกษตรแบบก้าวหน้า” หรือ “การเกษตรแบบเกินตัว” ทำให้ชาวนาต้องหาเงินเพื่อการลงทุนซึ่งมักจะเป็นการกู้จาก ธกส. หรือนายทุนในหมู่บ้าน การปลูกข้าวและการทำการเกษตรนอกฤดูทำนาของชาวบ้านที่ต้องลงทุนสูง จึงนำไปสู่การเป็นหนี้สินต่อไป

หากจะมองชุมชนเนินมะกอกในภาพรวม การรุกเข้ามาของความทันสมัยภายใต้นโยบายการพัฒนาประเทศของรัฐ ไม่ว่าจะในรูปแบบการตั้งโรงเรียน การเข้ามาของโครงสร้างพื้นฐานและสินค้า

ฟุ่มเฟือย การนำรถไถเข้ามาใช้ในการเกษตร และการแทรกแซงทางการผลิตของรัฐและทุน ในขณะที่ชุมชนมีจุดอ่อนในเรื่องการขาดแคลนที่ดินในการผลิตของชาวนา และความไม่พร้อมของชาวนาที่จะเข้าสู่ระบบทุนนิยม เพราะชาวนายังขาดข้อมูลที่จะทำให้รู้เท่าทันกับเล่ห์เหลี่ยมต่างๆของนายทุน รวมถึงความไม่พร้อมในเรื่องของทุน ประจวบกับราคาผลผลิตโดยเฉพาะอย่างยิ่งข้าวตกต่ำลง อันเป็นผลมาจากการเก็บภาษีข้าวที่ส่งออกในรูปต่างๆของรัฐบาล ได้ทำให้เกิดความเปลี่ยนแปลงในชุมชนหลายประการ ประการแรก ภาระค่าใช้จ่ายที่เพิ่มขึ้นจากการที่ต้องส่งลูกเข้าโรงเรียน ค่ารักษาพยาบาลด้วยระบบการแพทย์สมัยใหม่ การต้องซื้ออาหารบริโภค และซื้อสินค้าที่ชาวบ้านถูกทำให้คิดว่าจำเป็นผ่านการโฆษณาต่างๆ ได้ผลักดันให้ชาวนาไร้ที่ดินต้องออกไปทำงานรับจ้างในเมืองหรือข้างนอกมากขึ้น เพราะลำพังการจ้างงานในชุมชนก็มีอยู่อย่างจำกัด เนื่องจากชาวบ้านเองก็จำเป็นต้องลดต้นทุนในการผลิต จึงจ้างเฉพาะที่จำเป็นเท่านั้น ซึ่งเป็น การรับจ้างก่อสร้าง ตายหญ้าทำสวนรีสอร์ทต่างๆ และรับจ้างทางการเกษตร

ประการที่สอง ชาวนาซึ่งมีที่ดินไม่ว่ามากหรือน้อย ต่างก็ประสบกับภาระค่าใช้จ่ายที่เพิ่มขึ้นด้วยเช่นกัน เช่นเดียวกับชาวนาไร้ที่ดิน ทั้งยังต้องมีภาระเรื่องการลงทุนในการผลิตที่เพิ่มขึ้นด้วย ในขณะที่ผลผลิตกลับราคาตกต่ำลงๆ ชาวนาที่ไม่สามารถจัดการให้เกิดความสมดุลระหว่างค่าใช้จ่ายต่างๆกับรายรับหรือไม่มีทุนที่สะสมอยู่เดิม ก็ต้องเป็นหนี้สินเพิ่มขึ้น การขายหรือแบ่งขายที่ดินให้แก่คนในชุมชนซึ่งไม่ใช่ญาติพี่น้องและคนนอกชุมชนก็เริ่มเกิดขึ้น เหตุผลในการขายที่ดินของชาวนาแต่เดิมซึ่งเป็นเรื่องของการรักษาทรัพย์สมบัติของพ่อแม่ให้รวมกันอยู่เหมือนเดิมด้วยการขายเฉพาะในหมู่พี่น้อง ก็แปรเปลี่ยนเป็นเหตุผลในเชิงเศรษฐกิจมากขึ้น จึงไม่ให้ความสำคัญว่าผู้ซื้อจะเป็นพี่น้องหรือไม่ การขายและแบ่งที่ขายของชาวนาบางส่วนได้ทำให้ขนาดของที่ดินในชุมชนเล็กลง ช่องว่างทางชนชั้นจึงถูกทำให้คับแคบลงอีก เมื่อมาถึงช่วงเวลานี้คนในชุมชนจึงประกอบไปด้วยชาวนาซึ่งไร้ที่ดินทำกินเหมือนเดิม ชาวนาซึ่งมีที่ดินประมาณ 1-2 ไร่ และชาวนาซึ่งมีที่ดิน 5-6 ไร่ ส่วนชาวนาที่ยังเหลือที่ดิน 20 ไร่นั้น เริ่มหายากเต็มที

ประการที่สาม ความไม่รู้เท่าทันเล่ห์เหลี่ยมของนายทุนก็ทำให้ชาวนาประสบกับปัญหา การที่ชาวบ้านอยู่ร่วมกันมาในชุมชน ด้วยความไว้เนื้อเชื่อใจซึ่งกันและกัน ด้วยการพึ่งพาอาศัยกัน ซึ่งเป็นจุดแข็งที่ทำให้ชุมชนดำรงความเป็นชุมชนอยู่ได้นั้น เมื่อต้องมาสัมพันธ์กับนายทุนจากภายนอก จุดแข็งนี้กลับเป็นจุดอ่อนที่จะทำให้พวกเขาถูกเอาเปรียบจากนายทุน เพราะเมื่อมีการขายผลผลิตให้แก่พ่อค้าที่เข้ามารับซื้อถึงในหมู่บ้าน ชาวบ้านซึ่งขาดข้อมูลเรื่องราคาของผลผลิต ก็จะปล่อยให้พ่อค้าเป็นผู้กำหนดราคาตามใจชอบด้วยเหตุผลที่ว่า "ก็เชื่อใจเขา" ยิ่งถ้าหากพ่อค้านั้นเป็นผู้ให้ชาวนากู้มาซื้อปัจจัยการผลิตต่างๆ หรือเอาปุ๋ย เอายา เอาเมล็ดพันธุ์มาให้ชาวนาใช้ก่อน ชาวนาก็จะยิ่งอยู่ในภาวะของการไร้อำนาจในการต่อรอง "การซื้อแพงขายถูก" จึงเป็นปรากฏการณ์ที่เกิดขึ้นในชุมชน บางครั้งชาวบ้านก็ถูกหลอกเสียทุน เสียแรง และเสียเวลาไป โดยไม่ได้รับผลประโยชน์ใดๆเป็นการตอบแทน ดังเช่นเมื่อประมาณ 20 ปีมาแล้ว ได้มีคนจากภายนอกเข้ามาหลอกขายพันธุ์กาแฟเพื่อให้ชาวบ้านปลูก โดยสัญญาด้วยคำพูดว่าจะมารับซื้อ แต่เมื่อถึงเวลาที่ได้ผลผลิตกลับไม่มีใครมารับซื้อ ชาวบ้านไม่รู้จะทำอย่างไร จึงตัดสินใจฟันต้นกาแฟทิ้งไป

ประการสุดท้าย ไม่ว่าชาวบ้านจะเต็มใจหรือไม่เต็มใจพร้อมหรือไม่พร้อม ที่สุดลักษณะการผลิตข้าวของชุมชนซึ่งแต่เดิมเป็นการผลิตกึ่งพอยังชีพ ได้ถูกผลักเข้าไปสู่การผลิตเพื่อขายอย่างเต็มตัว ภายใต้วงจรของการลงทุนเพื่อการผลิตที่สูง ขายผลผลิตได้ในราคาต่ำ แล้วซื้อกลับมาบริโภคในราคาแพง ชาวนาจึงประสบกับภาวะยากลำบากเป็นอย่างมาก "เหมือนเป็นหนี้ตัวเอง ได้ซื้อกินของตัวเอง" พวกเขาเริ่มมองเห็นว่า การปลูกข้าวไม่สามารถเป็นหลักประกันในการบริโภคได้อีกต่อไป จึงเริ่มแสวงหาลู่ทางเพื่อการปรับตัวอีกระลอกหนึ่ง

ชุมชนในภาวะของการปรับตัวสู่ความเข้มแข็งในระบบเศรษฐกิจการค้า

การทำนาปลูกข้าว ซึ่งเป็นวิถีชีวิตของชุมชนชาวนามาตั้งแต่เดิม ได้ก้าวมาถึงจุดเปลี่ยนที่สำคัญ เมื่อชาวบ้านไม่สามารถแบกรับการขาดทุน หนี้สิน และการไม่มีจะกินอีกต่อไป พวกเขาจึงมีคำตอบให้ตัวเองในหลายลู่ทาง ลู่ทางแรก สำหรับลูกหลานชาวนารุ่นใหม่ที่ผ่านระบบการศึกษาก็คือ ออกไปทำงานราชการ หรืองานเอกชนต่างๆ ซึ่งมีเงินเดือนประจำ คนที่ได้รับที่ดินเป็นมรดกตกทอดจากพ่อแม่ บางคนก็แบ่งขายที่ดินให้แก่คนภายนอกที่มาจากในเมืองหรือกรุงเทพฯ เพื่อนำไปใช้จ่ายในสิ่งจำเป็นของชีวิตสมัยใหม่ คนเหล่านี้คือผู้ที่ไม่คิดทำการเกษตรอีกต่อไป ลู่ทางที่สอง สำหรับชาวบ้านซึ่งไม่มีที่ดิน บางคนก็แสวงหารายได้เพื่อเลี้ยงชีพและเลี้ยงครอบครัวด้วยการรับจ้างต่างๆ หรือทำงานในโรงงานอุตสาหกรรมแถบชานเมืองเชียงใหม่และลำพูน ลู่ทางที่สาม สำหรับชาวบ้านซึ่งคิดว่าการทำการเกษตรยังเป็นคำตอบสำหรับเขาอยู่ ก็ได้เริ่มปรับเปลี่ยนรูปแบบการผลิตจากการปลูกพืชชนิดเดียวคือข้าว มาเป็นการเกษตรร่วมกัน ในความหมายของการร่วมกันของพืชต่างชนิดซึ่งในที่นี้คือลำไยกับผัก และร่วมกันระหว่างคนต่างชนชั้น ซึ่งได้แก่ ชาวนาจนไร้ที่ดินกับชาวนามีที่ดิน และชาวนาจนไร้ที่ดินกับนายทุนจากภายนอกหมู่บ้าน แต่กว่าจะมาเป็นการเกษตรร่วมกันได้นั้น ชุมชนต้องผ่านกระบวนการปรับตัวใน 3 กระบวนการ คือ การปรับเปลี่ยนที่นาให้เป็นสวน การปลูกพืชต่างชนิดเสริมในสวนเดียวกัน และได้มีกระบวนการเสริมความสำเร็จให้กับ 2 กระบวนการนี้ โดยผ่านกระบวนการร่วมมือช่วยเหลือกันของชุมชน

กระบวนการปรับเปลี่ยนที่นาให้เป็นสวน

กระบวนการนี้เริ่มต้นประมาณ พ.ศ. 2518 ขณะที่ชาวนากำลังละล้าละลังกับปัญหาการทำนาอยู่นั้น ชาวบ้านก็ได้ยินเรื่องราวเกี่ยวกับ "ลำไยต้นหมื่น" กล่าวคือ ในตำบลหนองข้างคืน จังหวัดลำพูน ซึ่งเป็นแหล่งปลูกลำไยที่มีชื่อที่สุดของภาคเหนือ ได้มีชาวบ้านขายผลลำไยจากลำไยพันธุ์ดีต้นหนึ่งได้เงินถึงหนึ่งหมื่นบาท เรื่องราวการขายผลลำไยต้นเดียวได้เงินเป็นหมื่นบาทนี้ เป็นที่เล่าขานกันทั่วไปในลำพูนและเชียงใหม่ ก็มีคนในหมู่บ้านเนินมะกอกคิดที่จะทำสวนลำไยบ้าง เพราะจริงๆแล้วในหมู่บ้านเนินมะกอก ชาวบ้านก็ได้มีการปลูกลำไยกันมานานเป็นร้อยปีแล้ว แต่เป็นการปลูกเพียงไม่กี่ต้นในบริเวณบ้านเพื่อใช้บริโภคในครัวเรือน และขายเล็กๆน้อยๆที่ตลาดในหมู่บ้าน และมีชาวจีนเข้ามาซื้อบ้างโดยปลูกลำไยพันธุ์อีเบี้ยวเขียว อีแห้ว สีชมพู ซึ่งมักจะเรียกลำไยเหล่านี้รวมกันว่า ลำไยกะโหลก เพราะผลโต และยังมีลำไยอีกชนิดหนึ่งคือลำไยธรรมดาซึ่งผลเล็ก แต่ในระยะหลังลำไยธรรมดาก็ถูกแทนที่ด้วยลำไยกะโหลก

ชาวบ้านที่จะทำสวนลำไยได้ต้องเป็นคนที่มีนาเป็นของตนเอง ขั้นตอนของการทำสวนเริ่มจากการจ้างรถขุดดินยกสูงเป็นคันดินขึ้นมา ให้ระยะระหว่างแถวกว้างประมาณ 5 วา (8-10 เมตร) ส่วนของพื้นที่ที่ดินถูกขุดออกไป จะกลายเป็นร่องน้ำที่จะส่งน้ำจากเหมืองใหญ่เข้ามา ถ้าที่นาลุ่มมากก็จะต้องจ้างรถขนดินมาถมที่นาให้สูงขึ้นก่อนยกเป็นคันดิน เพราะหากไม่ถมต้นลำไยจะถูกน้ำท่วมเสียหาย เมื่อทำคันดินเสร็จแล้วก็จะเป็นการขุดหลุมกว้าง 1 เมตร ลึก 1 เมตร เพื่อนำกิ่งตอนลำไยลงปลูก กิ่งตอนนั้นได้มาจากหลายทาง เช่น ถ้าปลูกไม่มากก็ใช้วิธีขยายกิ่งพันธุ์จากต้นที่มีแต่เดิม ขอตอนกิ่งพันธุ์จากต้นพันธุ์ดีๆ ของญาติหรือคนรู้จักสนิทสนมกันในหมู่บ้าน โดยใช้เวลาประมาณ 45 วัน ก็นำมาปลูกได้ ถ้าปลูกมากหรือมีทุนและไม่อยากเสียเวลาตอนกิ่ง ก็จะไปหาซื้อพันธุ์ดีๆจากตำบลหนองช้างคืน หรือที่อื่นๆเข้ามาปลูก พันธุ์ที่นำมาจากหนองช้างคืน คือ พันธุ์อีดอ ซึ่งเป็นที่นิยมมากเพราะให้ผลเร็ว สุกเร็ว ลำไยอีดอจากหนองช้างคืนนี้ จะแบ่งเป็น 2 พันธุ์ คือ พันธุ์ก้านแข็งและพันธุ์ก้านอ่อน ส่วนพันธุ์อีดออื่นๆ ก็มีชื่อเรียกต่างๆกัน เช่น ดอแจ้ ดอดอนชัย ดอยอดแดง แต่ละพันธุ์ที่กล่าวมานี้จะมีลักษณะของใบและผลแตกต่างกัน ลำไยที่ปลูกในรุ่นแรกๆ ชาวบ้านยังไม่ได้ใช้ปุ๋ยเคมี แต่ใช้ปุ๋ยขี้ไก่ และปุ๋ยหมัก ภายหลังจึงได้นำปุ๋ยเคมีมาใช้ร่วมกันด้วยเพราะให้ผลเร็วกว่า

กระบวนการเปลี่ยนนาข้าวเป็นสวนลำไยนี้ ไม่ได้เกิดขึ้นพร้อมกันในทันที เมื่อชาวบ้านเห็นว่าสวนลำไยซึ่งเกิดขึ้นก่อนนั้นได้ผลผลิตดี และมีรายได้มากกว่าการปลูกข้าวเมื่อหักต้นทุนแล้ว ทั้งยังไม่ต้องดูแลรักษาให้เหนื่อยมากนัก ลงทุนเพียงครั้งเดียวก็สามารถเก็บเกี่ยวผลผลิตได้ในระยะยาว ก็ทยอยปรับที่นาเป็นสวนลำไยกันทีละ 2-3 ราย จนกระทั่งเมื่อประมาณ 10 ปีมานี้ จึงไม่เหลือชาวบ้านที่ปลูกข้าวในชุมชนนี้อีก แม้จะมีชาวบ้านบางคนที่ยังไม่อยากเลิกอาชีพทำนาก็จำต้องยอมเลิก เพราะเมื่อยังเหลือคนปลูกข้าวอยู่ไม่กี่รายนั้น ได้เกิดภาวะหนูระบาดซ้ำเติม นาข้าวซึ่งเหลืออยู่ไม่มากนักจึงถูกหมูรุมกัดกินข้าวได้รับความเสียหายมาก ชาวบ้านจึงเลิกปลูกข้าวกันหมดตั้งแต่นั้นมา

ระหว่างที่รอต้นลำไยโตพอที่จะให้ผลผลิต ซึ่งจะใช้เวลาประมาณ 3-5 ปี นั้น ชาวบ้านซึ่งเป็นเกษตรกรอย่างเดียว ไม่มีอาชีพอื่นต้องทำนอกหมู่บ้านด้วยเช่นเป็นข้าราชการหรือพ่อค้า จะปลูกผักต่างๆ เช่น กระหล่ำดอก บร็อคเคอรี่ ถั่วลันเตา กระเทียม ฯลฯ ระหว่างแถวของลำไยไปด้วย เพื่อบริโภคและเพื่อขาย และอาจเลี้ยงปลาในร่องน้ำเพื่อบริโภค แต่รายได้จากการขายผักในขณะนั้น ชาวบ้านก็บอกว่า "ยังดีกว่าปลูกข้าว" เมื่อต้นลำไยโต พุ่มมาชิดกัน ก็จะปลูกผักอีกต่อไปไม่ได้ เพราะแสงแดดส่องไม่ถึงผัก ชาวบ้านก็จะได้ผลผลิตจากลำไยมาทดแทน เมื่อเปรียบเทียบรายได้จากลำไยและข้าว รายได้จากลำไยจะได้มากกว่า "(ลำไย) ต้นหนึ่งได้ 3-4 พันบาท ถ้าทำนา 1 ไร่ ก็ได้ 3-4 พัน ทั้งปีขายลำไยได้มากกว่า" ดังนั้นลำไยซึ่งปลูกในที่ดินเพียง 2 ไร่ ได้ประมาณ 30 กว่าต้น ก็จะทำให้เจ้าของมีรายได้ประมาณหนึ่งแสนบาท แต่ในที่ดินขนาดเดียวกันรายได้จากข้าวยังไม่ถึงหนึ่งหมื่นบาท ยิ่งในปีใดผลผลิตลำไยมากหรือราคาดีก็จะมีรายได้เพิ่มขึ้น แม้ปีที่มีผลผลิตน้อยหรือราคาตกต่ำก็ยังไม่ถึงกับขาดทุน รายได้จากการขายลำไยเมื่อนำไปซื้อข้าวมาบริโภคแทนการผลิตเองก็เพียงพอ และอาจมีเหลือเก็บหากปีใดได้ผลผลิตดี

ที่ดินของชาวบ้านส่วนใหญ่จะเหลือประมาณ 2-6 ไร่ เท่านั้น เพราะการแบ่งมรดกดังที่กล่าวไว้ก่อนแล้ว ดังนั้นขนาดของสวนลำไยของชาวบ้านเนินมะกอกจึงไม่ใหญ่นัก ลำไยเมื่อเริ่มให้ผลผลิตแล้วจะ

ให้ต่อไปโดยผลผลิตยังดีอยู่อีกประมาณ 20 ปี การดูแลสวนลำไยจะมีการถางหญ้า รดน้ำ เมื่อลำไยออกลูกโตเท่าหัวไม้ขีดไฟก็ต้องใส่ปุ๋ย รดน้ำ พ่นยา หลังเก็บลำไยเสร็จ คัด ขาย แล้ว ก็ต้องแต่งกิ่ง ใส่ปุ๋ยอีก เนื่องจากสวนลำไยของชาวบ้านมีขนาดไม่ใหญ่นัก พวกเขาจึงมักดูแลสวนในเกือบทุกขั้นตอนด้วยแรงงานในครอบครัว ยกเว้นการเก็บและคัดลำไย หากทำสวนเกิน 2 ไร่ และมีผลผลิตมากก็อาจต้องจ้างแรงงาน และยกเว้นคนที่มีอาชีพนอกภาคเกษตรเป็นอาชีพหลักที่ไม่มีเวลาดูแลสวนลำไยมากนัก ก็อาจต้องจ้างแรงงานในหลายขั้นตอน เช่น ถางหญ้า พ่นยา เก็บลำไย คัดลำไย ฯลฯ เนื่องจากแรงงานขาดแคลนและหายาก การจ้างแรงงานในหมู่บ้านต้องจองล่วงหน้าเป็นเวลา 3 วัน การจ้างเก็บและคัดลำไยซึ่งมีช่วงเวลาไม่ยาวนานนัก จึงอาจต้องจ้างคนจากนอกหมู่บ้านซึ่งเคยจ้างกันประจำอยู่ทุกปี ฤดูเก็บลำไยจะเริ่มกลางเดือนกรกฎาคมสำหรับลำไยดอ ซึ่งเป็นลำไยที่ออกผลผลิตก่อน ส่วนลำไยพันธุ์อื่นๆ จะเก็บประมาณเดือนสิงหาคม-กันยายน เมื่อเก็บลำไยเสร็จแล้วต้องมีการคัดขนาดของลำไยเป็นขนาดเล็ก กลาง ใหญ่ แล้วบรรจุลงเข่งหรือกล่อง เพื่อขายต่อไป

การขายลำไยทำได้ 5 วิธี ได้แก่ วิธีแรก เป็นการขายเหมาสวนซึ่งมี 2 แบบ แบบแรกเป็นการขายเหมาสวนให้พ่อค้า ตั้งแต่ลำไยออกช่อดอกหรือโตขนาดเท่าหัวไม้ขีดไฟ โดยพ่อค้าจะต้องคาดคะเนเอาว่าน่าจะได้ผลผลิตสักเท่าใด และราคาจะสูงหรือต่ำอย่างไร แล้วกำหนดราคาซื้อ เมื่อเจ้าของสวนพอใจก็จะจ่ายเงินมัดจำไว้เป็นจำนวนประมาณ 60-70% ของราคาทั้งหมด เมื่อมาเก็บผลผลิตจึงจะจ่ายเงินที่เหลือให้ หากผลผลิตไม่ดีดังที่คาดคะเนไว้ พ่อค้าก็อาจขอลดราคาลง ซึ่งชาวสวนก็มักจะยอมด้วยความเห็นใจ การขายเหมาสวนแบบนี้ภาระความเสี่ยงจะตกอยู่กับพ่อค้า แบบที่สอง เป็นการขายเหมาสวนเมื่อลำไยสุกแล้ว โดยพ่อค้าจะกำหนดราคาต่อกิโลกรัมและจ่ายเงินขณะนั้น การขายเหมาสวนทั้ง 2 แบบนี้ พ่อค้าจะเป็นผู้จ้างแรงงานมาเก็บและคัดลำไยเองโดยที่เจ้าของสวนไม่ต้องเป็นภาระ การขายเหมาสวนมักใช้ในกรณีของผลผลิตมาก และเป็นการขายให้พ่อค้าจากภายนอกซึ่งมีทุนมาก วิธีที่สอง เป็นการขายให้คนในหมู่บ้านซึ่งจะไม่ซื้อยกสวนเพราะทุนน้อย แต่จะซื้อจำนวนหนึ่งโดยให้ราคาต่อกิโลกรัม ผู้ซื้อจะเก็บลำไยจากสวนไปขายให้พ่อค้าอีกต่อหนึ่ง วิธีที่สาม เป็นการนำไปขาย ณ จุดรับซื้อลำไย วิธีนี้ชาวสวนจะจ้างคนเก็บและคัดลำไย หรืออาจทำกันเองภายในครัวเรือนหรือหมู่เครือญาติ แล้วนำไปขาย ณ จุดรับซื้อ ซึ่งมีอยู่ทั้งภายในและนอกหมู่บ้าน วิธีที่สี่ เป็นวิธีที่ชาวบ้านเก็บลำไยเอง อาจไม่ต้องคัด แล้วนำไปขายเองในตลาด ชาวสวนที่ใช้วิธีนี้คือชาวสวนซึ่งมีที่ดินน้อยและได้ผลผลิตน้อย และวิธีสุดท้าย เป็นการขายเขียว คือพ่อค้าเหมาซื้อสวนลำไยโดยจ่ายเงินล่วงหน้าเป็นเวลาหลายปี แล้วจึงทยอยมาเก็บลำไย ชาวสวนที่ขายด้วยวิธีนี้คือชาวสวนที่จำเป็นต้องใช้เงิน จึงต้องยอมขายเขียวซึ่งจะถูกกดราคามาก หากอยู่ในภาวะปกติชาวสวนจะไม่ขายด้วยวิธีนี้

การปลูกลำไยจำเป็นต้องลงทุนสูงในครั้งแรกหากต้องซื้อกิ่งพันธุ์และจ้างปรับถมดิน ชาวสวนซึ่งไม่มีเงินสะสมอยู่เดิม ก็อาจใช้วิธีแบ่งขายที่ดินเพื่อเอาเงินมาลงทุนปลูกลำไย หรือกู้จากนายทุนและ ธกส. โดยเอาโฉนดที่ดินไปค้ำประกัน การกู้จาก ธกส. จะง่ายและเสียดอกเบี้ยถูกกว่านายทุน คนจึงนิยมกู้จาก ธกส. มากกว่ากู้จากนายทุน หากจำเป็นต้องกู้

การเปลี่ยนที่นาให้เป็นสวนลำไย ได้ทำให้ชาวนากลางและชาวนาจนซึ่งไม่มีที่ดิน เปลี่ยนสภาพมาเป็นชาวสวนมีที่ดิน ซึ่งยากที่จะแบ่งเป็นชาวสวนกลางกับชาวสวนจน เหมือนกับแบ่งชนชั้นของชาวนาได้ เพราะในภาวะซึ่งที่ดินหายากและราคาแพงเช่นในปัจจุบันนี้ คนมีที่ดินจึงยังพอมีช่องทางทำมาหากินทางการเกษตรที่เป็นอิสระของตนเองได้ ทั้งการทำสวนลำไยก็ไม่จำเป็นต้องใช้ที่ดินมากเท่ากับการทำนาก็พอจะมีรายได้พอเลี้ยงครอบครัว การทำสวนลำไยซึ่งไม่ต้องการใช้แรงงานอย่างเข้มข้นเท่าการทำนาจึงทำให้ชาวสวนมีเวลาว่างที่จะทำอาชีพเสริมอื่นๆ เช่น ปลูกผัก สานหมวก เย็บผ้า เย็บปลอกที่นอน ค้าขาย ฯลฯ และมีเวลาว่างสำหรับการทำ "งาน" ที่ตนเองพึงพอใจ โดยไม่จำเป็นต้องได้รับค่าตอบแทนเป็นตัวเงินเช่น เป็นกรรมการให้กับกลุ่มต่างๆซึ่งชาวบ้านตั้งขึ้นมาเพื่อช่วยเหลือกันเองในชุมชน

ความสำเร็จในการทำสวนลำไยของชาวบ้าน เกิดขึ้นได้ภายใต้เงื่อนไขหลายประการ ประการแรก สภาพภูมิศาสตร์ที่เหมาะสมของชุมชน ได้แก่ การมีที่ดินที่เหมาะสม คือดินไม่ลุ่มเกินไปจนอาจเกิดน้ำท่วมได้ การมีแหล่งน้ำที่เพียงพอ ซึ่งชุมชนเนินมะกอกได้อาศัยน้ำในการทำสวนลำไยจากฝายท่าต้นตาลซึ่งมีมาแต่อดีต และชาวบ้านยังได้ขุดบ่อบาดาลขึ้นใช้เอง รวมถึงชาวสวนบางสวนก็ได้อาศัยน้ำจากคลองชลประทานในเขตจังหวัดลำพูนด้วย นอกเหนือจากการมีที่ดินที่เหมาะสมและมีแหล่งน้ำที่เพียงพอแล้ว การมีสภาพอากาศที่เหมาะสมคือ อากาศเย็นของภาคเหนือ ก็มีความสำคัญไม่น้อยต่อความสำเร็จของการปลูกลำไย ที่ให้ผลผลิตดีและมีรสชาติอร่อยเป็นที่ต้องการของตลาดทั้งภายในและภายนอกประเทศ เพราะในปัจจุบันนี้ลำไยสามารถปลูกได้ในภาคอื่นๆของประเทศไทยด้วย แต่ด้วยคุณภาพที่แตกต่างกัน ลำไยของภาคเหนือจึงเป็นที่ต้องการมากกว่า ซึ่งก็หมายถึงชาวสวนได้ราคาดีกว่า ลำไยของชาวบ้านจึงไม่เหลือตกค้างให้เน่าเสียไปโดยเปล่าประโยชน์ เพราะแม้แต่ลำไยร่วงชาวบ้านก็ยังเก็บไปขายให้โรงงานอบลำไยทำเป็นลำไยอบแห้งได้ หรือถ้าชาวบ้านคนใดมีเครื่องอบ ก็สามารถทำได้เอง เป็นการเพิ่มมูลค่าให้กับผลผลิตของตนได้ ประการที่สอง ความสามารถของชาวบ้านในการเลือกชนิดของพืชที่เหมาะกับบริบทของชุมชน คือสภาพทางภูมิศาสตร์ซึ่งนำเสนอไปแล้ว กับความจำกัดในขนาดของที่ดินทำกินของชุมชน คือ ครัวเรือนมักถือครองที่ดินประมาณ 2-6 ไร่เท่านั้น การปลูกลำไยซึ่งไม่จำเป็นต้องใช้ที่ดินมาก เพราะแต่ละต้นจะให้ผลผลิตสูง จึงเป็นทางเลือกที่สอดคล้องกับข้อจำกัดของชุมชน ประการที่สาม ความสามารถของชาวบ้านในการเชื่อมโยงประสานภูมิปัญญาเดิมกับความรู้ใหม่ๆ ดังได้กล่าวแล้วว่า ชุมชนเนินมะกอกปลูกลำไยกันมานานเป็นร้อยปี เพื่อใช้บริโภคในครัวเรือนเป็นหลัก ชุมชนจึงสั่งสมภูมิปัญญาในการรู้จักธรรมชาติของต้นลำไยมาแต่เดิม เมื่อได้รับความรู้ใหม่จากการไปดูและศึกษาการปลูกลำไยในแหล่งที่ประสบความสำเร็จ เช่น ที่ตำบลหนองช้างคืน จังหวัดลำพูน ชาวบ้านจึงสามารถนำความรู้ใหม่มาประสานกับภูมิปัญญาเดิม เพื่อเปลี่ยนที่นาให้กลายเป็นสวนลำไยได้ และเมื่อทำเป็นสวนลำไยแล้ว ชาวบ้านก็ไม่ได้หยุดการเรียนรู้เพียงเท่านั้น หากยังมีกระบวนการเรียนรู้อย่างต่อเนื่องเพื่อนำมาปรับปรุงการผลิตของตน ดังจะเห็นได้จาก ชาวบ้านมีการติดตามข่าวสารข้อมูลทางการเกษตรจากสื่อมวลชน มีการไปอบรมเรื่องการปลูกลำไยและการทำการเกษตรที่มหาวิทยาลัยเชียงใหม่และมหาวิทยาลัยแม่โจ้ รวมถึงทางราชการเองเมื่อชาวบ้านได้เปลี่ยนมาทำสวนลำไยแล้วก็ได้มีการส่งเจ้าหน้าที่ทางการเกษตรเข้าไปแนะนำในการปลูกลำไย อย่างไรก็ตามคำแนะนำจากภายนอกนั้นก็เป็นสิ่งที่ชาว

บ้านได้นำมาไตร่ตรองใคร่ครวญเลือกสรรปฏิบัติ มิได้ทำตามทุกประการ ดังกรณีของการใช้สารโปแตสเซียมครอเรต หรือที่ชาวบ้านเรียกว่า "สารโปแตส" หรือ "สารเร่ง" นั้น แม้จะมีการแตกตื่นใช้สารตัวนี้กันอย่างมาก เพื่อเร่งผลผลิตให้ออกเร็วและออกมาก ชาวบ้านเนินมะกอกก็บอกว่าพวกเขายังใช้วิธีการปลูกโดยไม่ใช้สารเร่ง เพราะถ้าใส่สารแล้วต้องบำรุงน้ำมาก และต้องการการดูแลมาก ถ้าน้ำไม่พอผลลำไยที่ออกมานั้นจะมีขนาดเล็กและทำให้ราคาตก นอกจากนั้นชาวบ้านยังตั้งข้อสังเกตอีกว่าลำไยที่ใช้สารเร่งนั้นจะมีน้ำอยู่ในเนื้อลำไยมากทำให้รสชาติเสียไป ซึ่งจะส่งผลต่อความนิยมของตลาดที่อาจตกต่ำลงในภายหน้า ประการที่สี่ ชาวบ้านมีการช่วยเหลือกันทั้งในเรื่องทุนในการผลิตและข่าวสารข้อมูลเกี่ยวกับการผลิต ซึ่งการช่วยเหลือกันของชาวบ้านในการปลูกลำไยนี้ ได้เปลี่ยนรูปจากการช่วยเหลือแลกเปลี่ยนแรงงานกันในการปลูกข้าวในอดีต มาสู่รูปแบบใหม่ของการช่วยเหลือกัน ดังจะกล่าวถึงต่อไปในหัวข้อกระบวนการร่วมมือช่วยเหลือกันของชุมชน

กระบวนการปลูกพืชต่างชนิดกันในสวนเดียวกัน

การปลูกพืชต่างชนิดในสวนเดียวกันของชุมชนเนินมะกอกนี้ แตกต่างจากการทำเกษตรแบบผสมผสาน ซึ่งเป็นที่รู้จักกันและสนับสนุนกันอย่างแพร่หลายในปัจจุบัน เกษตรผสมผสานมักเป็นการปลูกพืชต่างชนิดคละกันไปโดยมีเป้าหมายของการพออยู่พอกิน ดังนั้นพืชที่จะนำมาปลูกคละกันมักเป็นพืชที่สนองประโยชน์หลายๆด้าน เช่น เป็นอาหาร เป็นสมุนไพรป้องกันและรักษาโรค เป็นพืชสำหรับใช้สอยในเรื่องต่างๆ เป็นต้น และที่สำคัญการปลูกพืชแบบผสมผสานนั้นมักเป็นการปลูกพืชของแต่ละครัวเรือนแยกออกจากกัน

ส่วนการปลูกพืชต่างชนิดในสวนเดียวกันที่จะกล่าวถึงต่อไปนี้ ขอเรียกว่า *เกษตรร่วมกัน* หรือ *ทำสวนร่วมกัน* มาจากภาษาเหนือว่า "เญียะสวนต๋วยกั๋น" ซึ่งหมายถึง การทำสวนร่วมกันระหว่าง 2 ครัวเรือน หรือผู้ผลิต 2 ฝ่าย ในที่ดินแปลงเดียวกัน โดยแต่ละฝ่ายปลูกพืชต่างชนิดกันตามความเชี่ยวชาญหรือความเหมาะสมของตนเอง โดยมีเป้าหมายของการผลิตเพื่อขายภายใต้ระบบเศรษฐกิจการค้า ในกรณีของชุมชนเนินมะกอก เป็นการทำสวนลำไยร่วมกับการทำสวนผัก ผู้ทำสวนลำไยคือชาวสวนซึ่งมีที่ดินทำกิน และเจ้าของสวนลำไยรายใหญ่มีที่ดินมากนอกชุมชน ส่วนผู้ทำสวนผักคือชาวสวนไร้ที่ดินซึ่งก็คือชาวนาไร้ที่ดินมาแต่เดิมนั่นเอง

การทำสวนผักในสวนลำไยเริ่มเกิดขึ้นจากหลายแนวทาง แนวทางแรก เกิดจากชาวบ้านซึ่งมีที่ดินทำกิน เมื่อเริ่มทำสวนลำไยก็ปลูกผักระหว่างแถวของลำไยเพื่อให้มีรายได้ไปพลางๆก่อน เมื่อต้นลำไยโตออกผลผลิตแล้วจึงเลิกปลูกผัก แล้วให้ชาวบ้านซึ่งไม่มีที่ดินทำกินเข้ามาเช่าที่ปลูกผักแทน แนวทางที่สอง เกิดจากชาวบ้านซึ่งไม่มีที่ดินทำกิน เมื่อชุมชนเลิกจากการทำนาแล้วก็ไม่มีนาให้เช่าอีกต่อไป จึงหันมาเช่าที่จากสวนลำไยที่ปลูกลำไยอย่างเดียว เพื่อใช้ที่ว่างระหว่างแถวสำหรับปลูกผัก แนวทางที่สาม เกิดจากชาวบ้านซึ่งไม่มีที่ดินทำกิน เห็นที่สวนนอกหมู่บ้านซึ่งคนมีเงินจากภายนอกซื้อไว้จำนวนมาก และถูกปล่อยทิ้งรกร้าง จึงส่งตัวแทนไปเจรจากับเจ้าของที่ดินเสนอให้เจ้าของทำสวนลำไย ส่วนชาวบ้านจะขอปลูกผักระหว่างแถวลำไย โดยจะช่วยดูแลสวนลำไยให้เป็นการตอบแทน แนวทางที่สี่ เกิดจากชาวบ้าน

ซึ่งไม่มีที่ดินทำกิน ไปขอปลูกผักในสวนลำไยของเจ้าของสวนรายใหญ่นอกหมู่บ้าน โดยรับจะดูแลสวนลำไยเป็นการตอบแทน ด้วยแนวทางทั้ง 4 ประการนี้ เกษตรร่วมกันจึงเกิดขึ้นในชุมชนเนินมะกอก

แนวทาง 2 แนวทางแรกเกิดขึ้นก่อน และเป็นความสัมพันธ์ระหว่างชาวบ้านภายในชุมชน คือ ชาวบ้านซึ่งมีที่ดินกับชาวบ้านซึ่งไร้ที่ดินทำกิน ผ่านการเช่าที่สวน ซึ่งจะเห็นได้ว่าเป็นการสืบทอดต่อของระบบการเช่าที่นามาแต่เดิม แต่ในลักษณะที่ต่างกัน ภายหลังเมื่อผักราคาถูกลง และความต้องการแรงงานดูแลสวนลำไยมีมากขึ้น ระบบการเช่าด้วยเงินจึงเปลี่ยนไปเป็นการดูแลสวนลำไยเป็นการตอบแทน ส่วนแนวทาง 2 แนวทางหลัง พัฒนาขึ้นในภายหลัง เมื่อชาวบ้านซึ่งไม่มีที่ดินทำกินหันมาให้ความสนใจกับการปลูกผักมากขึ้น แทนที่จะออกไปทำงานรับจ้างนอกหมู่บ้านหรือทำงานในโรงงานอุตสาหกรรม จึงได้มีการขยายพื้นที่ทำสวนออกไปในหมู่บ้านใกล้เคียง จึงเป็นความสัมพันธ์ระหว่างชาวสวนไร้ที่ดินในชุมชนกับเจ้าของสวนลำไยรายใหญ่นอกชุมชน ผ่านระบบการแลกเปลี่ยนผลประโยชน์กัน คือ เจ้าของสวนลำไยอนุญาตและจัดหาอุปกรณ์ทำการเกษตรบางอย่างให้ ชาวสวนผักเข้ามาปลูกผักในที่ดินของตนได้โดยไม่ต้องเช่า แต่ชาวสวนผักก็จะต้องดูแลสวนลำไยให้เจ้าของที่ดินเป็นการแลกเปลี่ยน

การปลูกผักเพื่อขายของชาวบ้านเนินมะกอก เริ่มต้นเมื่อประมาณ 20 กว่าปีเศษมาแล้ว เช่นเดียวกับการปลูกลำไย และเนื่องจากการปลูกผักเป็นการปลูกในสวนลำไย เมื่อสวนลำไยทยอยเกิดขึ้น สวนผักจึงทยอยเกิดขึ้นเช่นเดียวกัน จนเมื่อพื้นที่ในชุมชนเริ่มหายาก จึงได้มีการขยายพื้นที่ปลูกผักออกไปตามสวนใหญ่ๆของนายทุนในหมู่บ้านใกล้เคียง การทำเกษตรร่วมกันจึงมีเครือข่ายออกไปนอกชุมชน

การปลูกผักของชาวบ้านเริ่มต้นมาจากการปลูกเล็กๆน้อยๆเพื่อบริโภคก่อน เพราะสิ่งนี้คือวิถีชีวิตของชุมชนมาแต่อดีต เพราะแม้ในอดีตชาวบ้านสามารถเก็บหาอาหารจากธรรมชาติ ก็ได้มีการปลูกผักตามตามหัวนาเพื่อให้มีพืชผักบริโภคหลากหลายชนิดมากขึ้น เมื่อเจ้าหน้าที่เกษตรตำบลเข้ามาพบ จึงได้แนะนำให้ชาวบ้านปลูกผักเพื่อเป็นอาชีพ ขณะนั้นผักที่ราคาดีคือกระหล่ำดอก ชาวบ้านจึงไปซื้อหาเมล็ดพันธุ์เป็นกระป๋องมาจากในเมือง โดยเริ่มปลูกไม่มากแค่ 2-3 งาน โดยใช้อุปกรณ์ง่ายๆ คือ จอบ เสียม สำหรับขุดดิน และบัวรดน้ำสำหรับรดน้ำผัก น้ำสำหรับรดน้ำผักก็อาศัยจากร่องน้ำในสวนลำไย เมื่อรายได้ไม่พอกับค่าใช้จ่ายจึงได้ขยายพื้นที่ปลูกผักให้มากขึ้นๆ เรียนรู้ที่จะหาพันธุ์ดีๆ โดยการลองผิดลองถูกไปเรื่อยๆ จนได้ตราที่ดี คือปลูกแล้วได้ผลผลิตดี ก็จะบอกเล่าต่อๆกันไปในหมู่ชาวสวน เมื่อขยายพื้นที่การปลูกผักมากขึ้น จนรดน้ำด้วยบัวรดน้ำไม่ไหว ก็ได้มีการนำเครื่องสูบน้ำเข้ามาสูบน้ำรดผัก เพราะเมื่อปลูกมากขึ้น ต้นทุนที่จะต้องซื้อเมล็ดพันธุ์ ปุ๋ย ยาฆ่าแมลง และอาจรวมถึงค่าจ้างไถ ค่าจ้างปลูก ก็สูงตามไปด้วย ผักที่ชาวบ้านปลูกเป็นส่วนใหญ่คือกระหล่ำดอก นอกจากนั้นก็มี ผักกาด มะเขือ ถั่วฝักยาว ผักบุ้ง ซึ่งปลูกไม่มากนักเพราะราคาถูก และชาวบ้านมีความชำนาญในการปลูกกระหล่ำดอกมากกว่า

ขั้นตอนของการปลูกผัก ชาวสวนจะเริ่มจากการขุดดินเพื่อทำแปลงผัก แล้วจึงหว่านเมล็ดพันธุ์ผักซึ่งจะใช้เวลาประมาณ 1 เดือนกว่าจะได้ต้นกล้าที่จะย้ายปลูกได้ ขณะที่รอต้นกล้าโตชาวสวนก็จะขุดดินขึ้นแปลง ขุดหลุม รอไว้สำหรับปลูก เมื่อย้ายต้นอ่อนมาปลูกแล้วก็ต้องดูแลด้วยการรดน้ำ ใส่ปุ๋ย ฉีดยาฆ่าแมลง ต่อไปอีกประมาณเดือนครึ่งจึงจะตัดผักได้ รวมเวลาในการปลูกผักทั้งหมดประมาณสองเดือนครึ่งถึงสามเดือน ขณะที่ทยอยตัดผักนั้นเมื่อมีที่ว่างชาวสวนก็จะหว่านเมล็ดพันธุ์เตรียมไว้สำหรับ

ปลูกในรอบต่อไป เมื่อตัดผักหมด ขุดดินเตรียมแปลงใหม่แล้วก็ได้เวลาต้นอ่อนโตพอจะย้ายไปปลูกได้อีก เป็นเช่นนี้ไปเรื่อยๆ การใช้ที่ดินอย่างเข้มข้นเพราะความจำกัดของพื้นที่ในการเพาะปลูกทำให้ชาวสวนต้องเพิ่มปุ๋ยธรรมชาติคือปุ๋ยหมักและปุ๋ยคอกลงไปในดินแล้วไถกลบ และเอามูลวัวใส่ก้นหลุมเวลาปลูก และระหว่างที่ผักโตก็จะใช้ปุ๋ยเคมีเพื่อเร่งดอกหรือเร่งใบแล้วแต่ชนิดของผัก

การขายทำได้หลายวิธีคือ วิธีแรก เอาไปขายที่ตลาดเอง ซึ่งจะทำได้เฉพาะในกรณีที่ปลูกผักไม่มากเท่านั้น เพราะการปลูกผักเพื่อขาย ทำให้ชาวสวนต้องปลูกในพื้นที่ 1-2 ไร่ และต้องการเวลาในการดูแลตั้งแต่เช้าถึงเย็น จึงไม่มีเวลาไปขายเอง วิธีที่สองคือ มีพ่อค้าคนกลางในหมู่บ้านเป็นผู้รับซื้อเพื่อไปขายส่งข้างนอก โดยพ่อค้าจะเอาผลผลิตไปขายก่อน เมื่อได้เงินมาแล้วจึงมาจ่ายให้ชาวสวนตามราคามากน้อยที่ขายได้ วิธีนี้จึงต้องมีความไว้วางใจระหว่างชาวสวนกับพ่อค้า วิธีที่สาม มีพ่อค้าคนกลางจากภายนอกเข้ามารับซื้อตามราคาขึ้นลงของตลาดขายส่ง ชาวสวนจึงต้องติดตามราคาอย่างใกล้ชิดและมีการสื่อสารต่อๆกันในหมู่ชาวสวนด้วยกัน การจะเลือกขายวิธีใดก็แล้วแต่ความสะดวกของชาวสวน และความสัมพันธ์จากการติดต่อซื้อขายกันมานานจนเป็นประจำระหว่างชาวสวนกับพ่อค้า หลังจากการขายผักและหักต้นทุนในการผลิตแล้ว ชาวสวนจะได้กำไรประมาณ 3,000-13,000 บาท ต่อไร่ ขึ้นอยู่กับผลผลิตที่ได้และราคาขึ้นลงของตลาด การลงทุนปลูกผักในปัจจุบันสูงขึ้นกว่าเดิมมาก เนื่องจากราคาพันธุ์ผัก ปุ๋ย ยาฆ่าแมลง สูงขึ้น ทั้งยังมีการรับจ้างแรงงานกันเพิ่มมากขึ้น จึงทำให้ราคาต้นทุนซึ่งแต่เดิมตกไร่ละ 3,000-4,000 บาท (เมื่อไม่ต้องเช่าที่สวนแล้ว) ปรับสูงขึ้นเป็นประมาณไร่ละ 7,000 บาท

การดูแลสวนลำไยเพื่อเป็นการตอบแทนกับการที่เจ้าของสวนให้ใช้ที่ดินปลูกผัก โดยไม่ต้องเช่านั้น ชาวสวนผักจะทำควบคู่ไปกับการปลูกผัก กล่าวคือ ขณะทำสวนผัก หากมีหญ้าขึ้นรกก็จะดายหญ้าซึ่งมักจะไม่รกอยู่แล้ว เพราะชาวสวนมักจะปลูกผักจนเต็มพื้นที่ คือพื้นที่ว่างระหว่างแถวของลำไย และขณะรดน้ำผักก็จะรดน้ำลำไยไปด้วย ขณะพ่นยาก็จะเป็นการไล่แมลงต้นลำไยไปในตัว และต้องคอยดูแลเวลาน้ำมากจะต้องสูบน้ำออกเพื่อไม่ให้ท่วมต้นลำไย การดูแลสวนลำไยจึงไม่เป็นภาระมากมายแก่ชาวสวนผัก ส่วนเรื่องการปลูก ฉีดยาต้นลำไย เก็บ และคัดลำไยนั้น เป็นงานของเจ้าของสวนลำไยซึ่งอาจจ้างแรงงานจากชาวสวนผักก็ได้

ความสัมพันธ์ระหว่างชาวสวนผักกับเจ้าของสวนลำไย มีอยู่ 3 แบบด้วยกัน แบบแรก เป็นความสัมพันธ์ระหว่างชาวสวนผักกับเจ้าของสวนลำไยซึ่งเป็นคนในหมู่บ้าน ในระยะเริ่มต้นของการทำเกษตรร่วมกัน โดยชาวสวนผักต้องเช่าที่เจ้าของสวนลำไยในราคาไร่ละ 3,000-4,000 บาท เพื่อใช้ในการปลูกผัก เป็นความสัมพันธ์ที่มีเงินเป็นสื่อกลาง ในขณะที่ชาวบ้านทั้ง 2 กลุ่ม ก็ยังมีการพึ่งพาอาศัยกันในเรื่องอื่นๆที่เกี่ยวข้องกับประเพณี วัฒนธรรมอยู่ จึงอาจเรียกความสัมพันธ์แบบนี้ว่า ความสัมพันธ์กึ่งทุนนิยม แต่เมื่อการเช่าด้วยเงินได้ถูกยกเลิกไปเป็นการดูแลสวนลำไยเป็นการตอบแทน ความสัมพันธ์ก็ได้แปรเปลี่ยนไปด้วย เพราะจริงๆแล้วคนที่ทำเกษตรร่วมกันมักมีความสัมพันธ์ใกล้ชิดกันอยู่ เช่น เป็นญาติหรือมีบ้านอยู่ใกล้กัน เมื่อไม่ต้องเช่าที่ดินและตัดเรื่อง "เงิน" ออกไปได้ ต่างฝ่ายต่างก็รู้สึกว่าต้องพึ่งพาอาศัยกัน เพราะมีผลประโยชน์ร่วมกัน คือ ชาวสวนผักต้องอาศัยที่ดินในการปลูกผักเพื่อขาย และชาวสวนลำไยต้องอาศัยชาวสวนผักดูแลสวนเพื่อได้ผลผลิตสำหรับขายเช่นกัน จึงมีการผ่อนปรนและถ้อยทีถ้อยอาศัย

เช่น เจ้าของสวนลำไยจะแบ่งลำไยให้ชาวสวนผักกิน และขณะเดียวกันก็เก็บผักของชาวสวนมาเป็นอาหารได้ ชาวสวนผักก็จะแบ่งผักและปลาซึ่งเลี้ยงเอาไว้ในร่องน้ำให้เจ้าของสวน และขณะเดียวกันก็เก็บลำไยในสวนไปกินได้หากเจ้าของไม่ได้ขายแบบเหมาสวน แต่อย่างไรก็ตามสิ่งที่ช่วยผูกยึดความสัมพันธ์ระหว่าง 2 ฝ่ายนี้ไว้ ก็ไม่ใช่ "ความรู้สึก" ของความเป็นญาติหรือคนใกล้ชิดล้วนๆ เพราะยังมีเป้าหมายร่วมกันนอกเหนือจากความรู้สึกดังกล่าวคือ "ผลประโยชน์ร่วมกัน" ซึ่งเป็นเรื่องจำเป็นสำหรับวิถีชีวิตในระบบเศรษฐกิจการค้า จึงเรียกความสัมพันธ์แบบที่สองนี้ว่า ความสัมพันธ์แบบกึ่งพึ่งพาอาศัย-กึ่งผลประโยชน์ นอกเหนือจากความสัมพันธ์ในการผลิตระหว่างชาวสวนผักและเจ้าของสวนลำไย ก็ยังมีความสัมพันธ์ซึ่งผ่านการทำกิจกรรมทางสังคม ความสัมพันธ์แบบนี้จะไม่มีช่องว่างในด้านผลประโยชน์เกิดขึ้น หากเป็นความสัมพันธ์แบบพึ่งพาอาศัยกันทางสังคม ซึ่งทำให้คนซึ่งแม้จะมีอาชีพรัดตัวมากขึ้นก็ยังปลีกเวลาไปร่วมกิจกรรมต่างๆของชุมชน ไปทำบุญที่วัดร่วมกัน ช่วยงานวัดอย่างเต็มที่และเข้มแข็ง เช่น หากมีการทอดผ้าป่าที่วัด ชาวบ้านจะช่วยกันเตรียมงานด้วยการแบ่งหน้าที่กันตามความสามารถของแต่ละคน ผู้ทำอาหารเก่งก็เตรียมทำอาหารสำหรับเลี้ยงแขก คนฟ้อนรำเก่งก็มีหน้าที่ฟ้อนต้อนรับ ส่วนงานสังคมอื่นๆ เช่น งานศพ งานขึ้นบ้านใหม่ เป็นต้น ชาวบ้านจะหาเวลาไปช่วยไม่ละทิ้งกัน คนหนุ่มสาวที่ไปเข้าสวนช่วยตอนกลางวันไม่ได้ก็ไปช่วยตอนกลางคืน การได้ร่วมวิสาสะกันเช่นนี้ย่อมมีผลทำให้เกิดความผูกพันกันระหว่างคนในชุมชน หากจะมีปัญหาระหว่างกัน ก็สามารถคลี่คลายได้ไม่ยากนัก จึงไม่ลุกลามเป็นเรื่องใหญ่โต

ความสัมพันธ์ในแบบที่สาม เป็นความสัมพันธ์ระหว่างชาวสวนผักกับเจ้าของสวนลำไยรายใหญ่ภายนอกหมู่บ้าน ซึ่งเป็นความสัมพันธ์แบบกึ่งอุปถัมภ์-กึ่งผลประโยชน์ ความสัมพันธ์แบบนี้เกิดขึ้นเนื่องจากเจ้าของสวนลำไยซึ่งมีที่ดินมากประมาณ 50-70 ไร่ จำเป็นต้องมีคนดูแลสวนอย่างสม่ำเสมอ แต่เนื่องจากแรงงานในปัจจุบันหายาก แรงงานของชาวสวนจึงเป็นอำนาจต่อรองให้เจ้าของสวนต้องให้การอุปถัมภ์ตามสมควร เพราะการอุปถัมภ์ย่อมหมายถึง ผลประโยชน์ในการใช้แรงงานของชาวสวนโดยไม่ต้องเสียค่าจ้าง และยังเป็นการประกันความมั่นคงให้กับเจ้าของสวนว่า จะมีแรงงานดูแลสวนอย่างน้อยก็ประมาณ 5 ปี ซึ่งเมื่อถึงตอนนั้นต้นลำไยก็โตพอที่จะไม่ต้องใช้เวลาในการดูแลรักษามากนัก ในส่วนของชาวสวนผักเอง การไม่ต้องเช่าที่ดินย่อมหมายถึงการลดต้นทุนในการผลิต และการให้ความอุปถัมภ์ของเจ้าของสวน เช่น ต่อไฟฟ้าให้ใช้กับเครื่องสูบน้ำ รับผิดชอบค่าไฟฟ้าให้ ขุดร่องน้ำให้ รวมถึงแบ่งเงินให้บ้างเมื่อขายลำไยได้ราคาดี เป็นต้น ก็ย่อมหมายถึงการลดต้นทุนในการผลิต และการมีรายได้เพิ่มขึ้นของชาวสวนผัก

นอกเหนือจากความสัมพันธ์ระหว่างชาวสวนผักกับเจ้าของสวนลำไยดังที่นำเสนอไปนี้แล้ว ยังมีความสัมพันธ์อีกรูปแบบหนึ่ง เป็นความสัมพันธ์ระหว่างชาวสวนผักด้วยกันเอง ซึ่งส่วนใหญ่เป็นคนยากจนไร้ที่ดินทำกิน คนกลุ่มนี้จะมีความสัมพันธ์ผ่าน การแลกเปลี่ยนแรงงานกัน การติดต่อสื่อสารกัน การรวมกลุ่มเพื่อช่วยเหลือกันในเรื่องต่างๆ ลักษณะของความสัมพันธ์เป็นความเห็นอกเห็นใจกัน ช่วยเหลือและเกื้อกูลระหว่างกัน ดังจะเห็นได้จากมีการเอาวันกันในบางขั้นตอนของการทำสวน โดยเฉพาะอย่างยิ่งตอนปลูก การเอาวันจะทำกันในหมู่คนใกล้ชิด และคนที่ทำสวนใกล้กันประมาณ 9-10 คน โดยชาว

สวนจะมีวิธีการจัดการแรงงานไม่ให้ซ้อนกัน คือจะหว่านเมล็ดพันธุ์ไม่พร้อมกัน ให้ช้ากว่ากันประมาณ 3-5 วัน ต้นอ่อนของใครโตก่อนก็จะมาช่วยกันปลูกก่อน โดยไม่คิดว่าผักใครจะออกสู่ตลาดก่อน . โดยชาวสวนให้คำอธิบายว่า การเก็บผักก่อนหลังไม่อาจประกันเรื่องราคาสูงต่ำได้ เพราะเก็บผักก่อนก็อาจไปเจอกับผักที่มาจากที่อื่น ถ้าเป็นเช่นนั้นเก็บทีหลังก็อาจได้ราคาดีกว่า จึงต้องขึ้นกับ "ดวง" เท่านั้น ในระหว่างที่มีคนมาช่วยเอาวัน เจ้าภาพจะเลี้ยงน้ำโดยไม่ต้องเลี้ยงอาหารเพราะจะเป็นการสิ้นเปลือง และไม่มีเวลาในการเตรียมอาหารด้วย ส่วนการตอบแทนแรงงานนั้นถ้าไปด้วยตัวเองไม่ได้ก็จะจ้างคนไปทำแทนในอัตรา 120 บาท ต่อวัน นอกเหนือจากการจัดการในเรื่องแรงงานเพื่อช่วยเหลือกันแล้ว ชาวสวนผักยังมีการแจ้งข่าวสารที่เป็นประโยชน์แก่กันและกันด้วย เช่น เมื่อรู้ว่ามีสวนใดต้องการคนเข้าไปปลูกผักก็จะมาบอกและชักชวนกัน การแบ่งที่ดินในการทำสวนผักในกรณีที่เป็นที่ดินแปลงใหญ่ ก็จะมีการตกลงกันเองในหมู่คนปลูกผักว่าใครจะต้องการเท่าใด ซึ่งมักจะเป็นไปตามกำลังแรงและทุนของแต่ละคน ส่วนการรวมกลุ่มเพื่อช่วยเหลือกันนั้นจะกล่าวถึงในหัวข้อต่อไป ความสัมพันธ์ระหว่างชาวสวนผักนี้จึงเรียกได้ว่าเป็นความสัมพันธ์แบบพึ่งพาอาศัยกัน

กระบวนการรวมกลุ่มเพื่อช่วยเหลือกันในการทำเกษตรร่วมกัน

การเกษตรร่วมกันระหว่างชาวสวนลำไยกับชาวสวนผักนั้น นอกจากจะมีการช่วยเหลือและประสานประโยชน์กันระหว่างทั้ง 2 ฝ่าย กับการพึ่งพาอาศัยกันในหมู่ชาวสวนผักด้วยกันเอง ผ่านกิจกรรมในการผลิตต่างๆ ดังได้นำเสนอไปแล้วนั้น คนในชุมชนร่วมกับหมู่บ้านอื่นในตำบลเดียวกันนี้ ยังได้รวมกลุ่มกันเป็นองค์กรของชาวบ้านเพื่อช่วยเหลือกันในเรื่องของทุนและความรู้ทางการเกษตรเป็นหลัก กลุ่มที่มีบทบาทช่วยเหลือเกษตรกรร่วมกันคือกลุ่มเกษตรกรและกลุ่มปลูกผัก

กลุ่มเกษตรกร เดิมคือกลุ่มชาวนาซึ่งตั้งขึ้นตั้งแต่ พ.ศ. 2508 โดยคำแนะนำของเจ้าหน้าที่การเกษตรเพื่อให้ชาวบ้านช่วยเหลือกันเรื่องเงินทุนสำหรับการปลูกข้าว และได้เปลี่ยนชื่อเป็นกลุ่มเกษตรกรใน พ.ศ. 2517 ต่อมากิจกรรมของกลุ่มซบเซาลง จนมีการฟื้นฟูขึ้นมาใหม่ในปี 2527 เมื่อกำนันได้รับเงินช่วยเหลือผู้ประสบภัยจากน้ำท่วมจำนวน 5,000 บาท ซึ่งไม่ได้นำไปใช้ประโยชน์อื่น จึงเอามาสมทบเป็นกองทุนให้กู้ และระดมเงินจากสมาชิกในรูปของการถือหุ้น ปัจจุบันมีสมาชิก 100 กว่าคน จากชาวบ้านในหมู่ 2 , 3 , 4 , 5 และ 7 มีเงินทุนหมุนเวียน 130,000 บาท ซึ่งไม่พอให้สมาชิกกู้ จุดประสงค์ของการกู้ส่วนใหญ่ก็เพื่อลงทุนปลูกผัก กรรมการของกลุ่มไม่มีเงินเดือนจึงต้องเป็นผู้เสียสละ กิจกรรมของกลุ่มนอกจากให้กู้เงินแล้วก็มี ออมทรัพย์ จัดสวัสดิการฌาปนกิจเมื่อสมาชิกเสียชีวิต โดยอาศัยเงินดอกเบี้ยจากการดำเนินการ และเก็บเงินเพิ่มเติมจากสมาชิก

กลุ่มปลูกผัก เป็นกลุ่มที่ตั้งขึ้นในปี 2534 โดยการรวมตัวของชาวบ้านเองโดยไม่มีทางราชการเข้ามาช่วยเหลือ เริ่มจากผู้นำชุมชนในหมู่บ้านใกล้เคียงในตำบลเดียวกัน ซึ่งได้รับรางวัลอาสาพัฒนาดีเด่นปี 2532 ทราบปัญหาความเดือดร้อนเรื่องหนี้สินของชาวบ้าน อันเนื่องมาจากการลงทุนปลูกผัก จึงแนะนำให้รวมกลุ่มกัน และเขียนโครงการขอเงินสนับสนุนจาก "มูลนิธิไทย-เยอรมัน เพื่อไทยพัฒนา" ได้ยืมเงินปลอดดอกเบี้ยมาเป็นจำนวน 220,000 บาท และเงินให้เปล่าเป็นค่าอบรมดูงานอีก 80,000 รวมเป็นเงิน 300,000 บาท และระดมหุ้นจากสมาชิกคนละ 100 บาท มีสมาชิกร่วมลงหุ้น 40 คน ได้เงิน

4,000 บาท มีการบริหารงานในรูปของคณะกรรมการ เมื่อบริหารงานได้ 2 ปี เกิดน้ำท่วม สวนล่มหมด เงินจึงหมดไปด้วย เมื่อทำรายงานให้มูลนิธิทราบก็ได้เงินให้เปล่ามาอีก 200,000 บาท ต่อมามีสมาชิกเพิ่มขึ้นเรื่อยๆ พอปี 2539 สิ้นสุดโครงการ สามารถส่งเงินกู้งวดแรกคืนได้หมด หลังจากนั้นก็ได้ทำโครงการใหม่อีก ได้เงินกู้มา 375,000 บาท โดยเสียดอกเบี้ย 5% ต่อปี ปัจจุบันมีสมาชิก 79 คน และมีเงินเป็นของกลุ่มเองจำนวนสามแสนกว่าบาท สมาชิกมีทั้งชาวสวนผักและชาวสวนลำไย กิจกรรมหลักของกลุ่มคือให้สมาชิกกู้เงิน โดยคิดดอกเบี้ย 1% ต่อเดือน ระยะเวลาการกู้ 4 เดือน จำนวนที่ให้กู้ระหว่างสมาชิก 5,000-50,000 บาท โดยมีสมาชิกค้ำประกัน 2 คน กลุ่มมีวิธีการบริหารให้หุ้นเพิ่มขึ้น โดยมีระเบียบว่าในการกู้ทุก 5,000 บาท สมาชิกต้องเพิ่มหุ้น 100 บาท และจ่ายค่าบำรุงกลุ่มอีก 20 บาท และมีกลไกในการจัดการให้สมาชิกส่งเงินคืนตรงเวลาคือ ในวันกำหนดส่งหากผู้กู้ไม่เอาเงินมาคืนตอนเช้าก็จะไม่ปล่อยกู้รายใหม่ ซึ่งผู้ค้ำประกันต้องไปตามผู้กู้มา หากไม่ตามคนอื่นก็จะเดือดร้อนเพราะกู้ไม่ได้ หากตามไม่ได้ผู้ค้ำประกันต้องใช้เงินแทน การกู้เงินนั้นนอกจากกู้เพื่อทำการเกษตร (ได้ทั้งสวนผักและสวนลำไย) ในภายหลังยังขยายไปถึงกู้เพื่อทำอาชีพอื่นด้วย หากผู้กู้เป็นเกษตรกรมาก่อน การจัดสรรผลกำไรของกลุ่มยึดหลักคืนสมาชิก 50% หักเข้ากลุ่ม 20% และเป็นทุนสวัสดิการเกี่ยวกับสาธารณประโยชน์ของตำบล 30% กิจกรรมของกลุ่มนอกจากให้สมาชิกกู้เงินเพื่อการลงทุนทางการเกษตรและอาชีพอื่นแล้ว ยังรวมถึง การออมทรัพย์ การจัดเงินสวัสดิการแก่ชุมชนทั้งตำบล จัดวิทยากรมาให้ความรู้ทางการเกษตรและอื่นๆที่สมาชิกสนใจ ประสานงานกับผู้รู้ภายนอกเพื่อทำโครงการทดลองของกลุ่ม เช่น เกษตรชีววิทยาแบบธรรมชาติ รวมกลุ่มซื้อเมล็ดพันธุ์ผัก ปุ๋ย ยาฆ่าแมลง ซึ่งจะได้ราคาถูก แล้วให้สมาชิกเอาไปใช้ก่อนโดยจะจ่ายเงินพร้อมดอกเบี้ย 1% เมื่อผลผลิตออกแล้ว ฯลฯ นอกเหนือจากกิจกรรมเป็นทางการดังกล่าวของกลุ่ม การรวมกลุ่มยังส่งผลให้เกิดกิจกรรมพึ่งพาอาศัยกันระหว่างสมาชิกในกลุ่มอย่างไม่เป็นทางการอีกด้วย เช่น การเอาวันปลูกและตัดผัก การช่วยกันจับปลาในคลอง

ความสำเร็จของการทำการเกษตรร่วมกันของชุมชนเนินมะกอก คือความสามารถในการแก้ปัญหาให้กับคนในชุมชนทั้ง 2 กลุ่ม คือชาวบ้านมีที่ดินทำกินและชาวบ้านไร้ที่ดินทำกิน ปัญหาร่วมกันของชาวบ้านทั้ง 2 กลุ่มนี้ ครั้นเมื่อเผชิญกับการรุกรานของนโยบายการพัฒนาไปสู่ความทันสมัยก็คือภาวะความยากลำบากและเป็นหนี้สิน อันเนื่องมาจากการลงทุนในการผลิตข้าวที่สูงขึ้นๆ ผลผลิตราคาตกต่ำ และภาระค่าใช้จ่ายต่างๆที่เพิ่มมากขึ้นอย่างไม่เคยเป็นมาก่อน จนนำไปสู่การปรับตัวครั้งใหญ่ซึ่งเรียกได้ว่าเป็นจุดเปลี่ยนของชุมชน แต่โอกาสในการปรับตัวของชาวบ้านไร้ที่ดินนั้นดูออกจะริบหรี่กว่ามากเพราะไม่มีที่ดินทำกินเป็นของตัวเอง ในขณะที่อาชีพที่คุ้นเคยมาตลอดคือเกษตรกร ดูจะเป็นปัญหาหนักที่พวกเขาต้องคบคิด ครั้นจะหันไปหาอาชีพอื่นนอกภาคเกษตร การขาดทั้งทุน ขาดทั้งการศึกษา ก็เป็นอุปสรรคสำคัญที่จะทำให้พวกเขาสามารถมี "งานดีๆ" ทำได้ หนทางเดียวคือต้องเป็นแรงงานรับจ้างไปวันๆ แม้ชาวบ้านไร้ที่ดินบางคนจะตัดสินใจออกไปทำงานรับจ้างในเมือง แต่ก็มีชาวบ้านไร้ที่ดินอีกจำนวนหนึ่งซึ่งไม่ยอมจำนนต่อ "ทางที่เลือกไม่ได้" นั้น เพราะสำหรับพวกเขา ชีวิตมีทางเลือกเสมอ การแสวงหาทางเลือกของพวกเขา จึงนำไปสู่ความคิดที่จะทำการเกษตรร่วมกัน ดังได้นำเสนอ กระบวนการ

3 กระบวนการ คือ การปรับเปลี่ยนที่นาให้เป็นสวน การปลูกพืชต่างชนิดกันในสวนเดียวกัน และการรวมกลุ่มเพื่อช่วยเหลือกัน กระบวนการทั้ง 3 นี้ มีความเหลื่อมล้ำกันในช่วงเวลาของการเริ่มต้น โดยไม่ได้หมายความว่า กระบวนการหนึ่งจะเริ่มต้นขึ้นได้ต่อเมื่อกระบวนการหนึ่งได้สิ้นสุดแล้ว เพราะจริงๆแล้ว กระบวนการทั้ง 3 นี้ ต่างก็ทำหน้าที่หนุนเสริมซึ่งกันและกัน

การเกษตรร่วมกันของชุมชนสำเร็จได้ด้วยเงื่อนไข 4 ประการ ประการแรก เงื่อนไขเชิงบริบทของชุมชนซึ่งมีแหล่งน้ำเพียงพอ ทั้งน้ำจากเหมืองฝาย จากชลประทานลำพูน และน้ำบาดาลซึ่งชาวบ้านขุดเจาะขึ้นมาใช้ เพราะหากขาดน้ำเสียแล้วย่อมไม่สามารถทำการเกษตรได้ ประการที่สอง ความสามารถในการจัดการเรื่องที่ดินทำกินของชาวบ้าน เพราะเรื่องที่ดินทำกินเป็นปัญหาใหญ่ของชาวบ้านไร้ที่ดิน แต่ชาวบ้านทั้งฝ่ายที่มีที่ดินและไม่มีที่ดิน ก็สามารถแบ่งสรรให้ทั้งสองฝ่ายทำการเกษตรร่วมกันบนที่ดินแปลงเดียวกันได้ โดยฝ่ายหนึ่งปลูกพืชยืนต้น อีกฝ่ายหนึ่งปลูกพืชล้มลุก การแบ่งหน้าที่กันตามความเชี่ยวชาญและศักยภาพของแต่ละฝ่ายจะสำเร็จได้ เมื่อต่างฝ่ายต่างมีความสำนึกในการมีผลประโยชน์ร่วมกัน เมื่อฝ่ายหนึ่งอยู่ได้ย่อมหมายถึงการอยู่ได้ของอีกฝ่ายหนึ่ง สำนึกเช่นนี้จึงนำไปสู่การอยู่ร่วมกันได้ของหน้าที่ที่แตกต่าง ประการที่สาม ความสามารถของชาวบ้านในการจัดการเรื่องทุนเพื่อการผลิต การผลิตในสังคมสมัยใหม่และเป็นการผลิตเพื่อขาย ทำให้ชาวบ้านไม่อาจหลีกเลี่ยงกับการลงทุนได้ กลุ่มต่างๆที่ชาวบ้านตั้งขึ้น ไม่ว่าจะเป็น กลุ่มเกษตรกร หรือกลุ่มปลูกผัก แม้จะไม่สามารถแก้ไขปัญหาความเดือดร้อนให้ชาวบ้านได้ทั้งหมด แต่อย่างน้อยก็ช่วยผ่อนภาระการเป็นหนี้กับนายทุน ธนาคารพาณิชย์ และ ธกส. ได้บ้าง เพราะการเป็นหนี้นายทุนหรือธนาคาร หมายถึงการจ่ายดอกเบี้ยในอัตราสูงอย่างเดียว โดยไม่ได้รับการปันผลกลับมาแต่อย่างใด แต่การกู้จากกลุ่มของชาวบ้านเองชาวบ้านรวมถึงชุมชนโดยรวมได้รับผลตอบแทนกลับมาในรูปของเงินปันผล เงินสวัสดิการสำหรับชุมชน และการมีเงินกองทุนเพิ่มขึ้นเพื่อประโยชน์ของชาวบ้านต่อไป ทั้งการบริหารเงินของกลุ่มก็มีความยืดหยุ่น เนื่องจากไม่ได้ทำในรูปของธุรกิจเต็มตัวเช่นธนาคารหรือนายทุน แต่ยึดหลักของการช่วยเหลือกัน ดังนั้นกลุ่มของชาวบ้านจึงเป็นกลไกที่จะช่วยผ่อนคลายภาวะตึงเครียดในเรื่องทุนให้กับชาวบ้าน ประการที่สี่ ชุมชนได้รับการหนุนเสริมจากองค์กรหรือหน่วยงานที่เป็นทางการทั้งภายในและภายนอกชุมชน เมื่อการเกษตรร่วมกันได้เริ่มต้นขึ้นในชุมชนแล้ว การได้รับการหนุนเสริมจากองค์กรและหน่วยงานต่างๆที่เกี่ยวข้อง ได้มีส่วนช่วยให้เกษตรร่วมกันเกิดความสำเร็จได้ เช่น การได้รับความช่วยเหลือทางด้านทุนเพื่อการผลิตจาก "มูลนิธิไทย-เยอรมัน เพื่อการพัฒนา" ความช่วยเหลือด้านความรู้ทางการเกษตรจากมหาวิทยาลัยเชียงใหม่ มหาวิทยาลัยแม่โจ้ หรือหน่วยงานจากทางราชการต่างๆ การที่ชุมชนได้รับความช่วยเหลือจากภายนอกค่อนข้างสูงนั้น ส่วนหนึ่งก็เป็นผลมาจากการมีผู้นำชุมชนแบบไม่เป็นทางการที่มีชื่อเสียงเป็นที่รู้จักของคนภายนอก ส่วนการช่วยเหลือจากภายในก็คือการมี อบต. ที่มีความเข้าใจในปัญหาของชุมชน แม้ อบต. จะเน้นงานพัฒนาถนน ไฟฟ้า ฯลฯ ตามแบบอย่างของทางราชการ แต่ อบต. ก็มีส่วนช่วยเหลือด้านการเกษตรของชุมชนเช่นกัน เช่น มีกลุ่มปุ๋ยของ อบต. เพื่อซื้อปุ๋ยให้ชาวบ้านไปใช้ก่อน แล้วจึงส่งเงินพร้อมดอกเบี้ยภายใน 6 เดือน ซึ่งก็พอจะช่วยชาวบ้านที่ไม่มีเงินสดได้อีกทางหนึ่ง

แน่นอนว่าความสำเร็จของการทำเกษตรร่วมกัน ย่อมไม่ได้หมายถึงการไร้ซึ่งปัญหาโดยสิ้นเชิง เพราะแม้ชาวบ้านมีที่ดินจะมีความมั่นคงพอสมควรในเรื่องรายได้จากการมีอาชีพทำสวนลำไย และชาวบ้านไร้ที่ดินจะสามารถหาที่ดินทำกินเพื่อทำสวนผักได้ โดยไม่ต้องออกไปเป็นแรงงานรับจ้างภายนอก แต่พวกเขาก็ยังมีปัญหาที่ต้องเผชิญร่วมกันอยู่ในเรื่องของราคาผลผลิตที่ไม่แน่นอน ในส่วนของชาวสวนผักนั้น ปัญหาเรื่องภัยธรรมชาติเช่นน้ำท่วม ก็ยังเป็นปัญหาที่อยู่เหนือการควบคุมจัดการของพวกเขาได้ และยังมีปัญหาความไม่มั่นคงในเรื่องที่ดินทำกิน เพราะสวนลำไยที่พวกเขาปลูกผักร่วมอยู่นั้น เมื่อทำได้ไม่เกิน 5 ปี ต้นลำไยโตขึ้น ก็ต้องหาที่ใหม่ไปเรื่อยๆ ปัญหาจึงมีอยู่ว่าถ้าลำไยโตหมดทุกสวนแล้วจะทำอย่างไร ในเรื่องนี้ชาวสวนผักได้ให้คำอธิบายว่า ต้นลำไยนั้นจะให้ผลผลิตดีภายในช่วงเวลาไม่เกิน 20 ปีเท่านั้น ก็ต้องล้มปลูกใหม่ เมื่อนั้นพวกเขาก็สามารถวนกลับมาทำสวนในที่เดิมได้อีก วิธีคิดเช่นนี้คล้ายคลึงกับวิธีคิดเรื่องไร่หมุนเวียนของชาวกะเหรี่ยง ซึ่งหากไม่เป็นไปตามนั้นพวกเขาก็คงต้องหาทางแก้ไขกันใหม่ และปัญหาที่สำคัญอีกประการหนึ่งคือ ปัญหาอันตรายจากสารพิษ ทั้งที่ตกค้างในผัก และที่เป็นอันตรายต่อสุขภาพของผู้ปลูก ชาวสวนตระหนักในปัญหานี้ดี บางคนได้รักษาตัวเองโดยใช้สมุนไพรรางจืด ซึ่งต้องใช้ในระยะยาว บางคนกำลังหาทางปรับเปลี่ยนการปลูกผักโดยใช้สารเคมีไปเป็นการปลูกแบบชีววิทยาตามธรรมชาติ ซึ่งกำลังอยู่ในระหว่างการทดลองของพวกเขา แต่จะมีผลต่อการปรับเปลี่ยนอย่างแท้จริงหรือไม่ คำตอบจึงอยู่ที่ชาวบ้านเอง

แม้ชาวสวนผักจะประสบกับปัญหาหลายประการดังกล่าว แต่ชาวสวนก็รู้สึกว่าการปลูกผักในรูปแบบของเกษตรร่วมกันนี้ เป็น "ความสุข" ของพวกเขา ด้วยเหตุผล 2 ประการ ประการแรก การทำสวนผักดีกว่าออกไปทำงานรับจ้าง เพราะมีความเป็นอิสระ เป็นตัวของตัวเอง "เป็นอาชีพที่ไม่ได้เป็นขี้ข้าใคร" หรือ "เราทำอยู่ที่บ้าน เราสบาย ไม่ได้เป็นลูกน้องใครนะ เราอยากทำเมื่อไหร่ก็ได้" คำพูดของชาวสวนผักดังกล่าว ย่อมสะท้อนวิธีคิดของพวกเขาเป็นอย่างดีว่า แม้พวกเขาจะจน มีรายได้ที่ไม่แน่นอน แต่ความเป็นอิสระก็มีความหมายต่อชีวิต เพราะมันหมายถึงศักดิ์ศรีของความเป็นมนุษย์ที่ยังจะพอมีเหลืออยู่ในสังคมทุนนิยมปัจจุบัน แม้ชาวสวนผักจะปลูกผักในที่ดินของเจ้าของสวนลำไย แต่ความสัมพันธ์ระหว่างกันแบบกึ่งพึ่งพาอาศัยกัน-กึ่งผลประโยชน์ และแบบกึ่งอุปถัมภ์-กึ่งผลประโยชน์ ก็ได้ทำให้ชาวสวนผักไม่รู้สึกว่าพวกเขาต้อง "พึ่งพิง" อีกฝ่ายหนึ่งแต่อย่างใด เพราะแต่ละฝ่ายต่างก็มีผลประโยชน์ที่จะเอื้อแก่กันและกัน ประการที่สอง การทำสวนผักทำให้พวกเขาไม่ต้องละทิ้งครอบครัวออกไปทำงานที่ไกลๆบ้าน ซึ่งอาจนำความล่มสลายมาสู่ครอบครัวและชุมชนได้ เพราะถึงแม้ว่าชาวสวนจะออกไปปลูกผักนอกหมู่บ้าน ก็เป็นหมู่บ้านใกล้เคียง จึงสามารถไปเช้าเย็นกลับได้อย่างสบาย

ความลงท้าย

ชุมชนเนินมะกอกขณะที่ยังมีวิธีการผลิตกึ่งพอยังชีพในอดีต ได้มีการจัดแบ่งที่ดินระหว่างชาวนามีที่ดินและชาวนาไร้ที่ดินในรูปแบบของการทำนาแบ่งครึ่ง นารวม และนาเช่า โดยฝ่ายที่ด้อยกว่าได้ตกเป็นฝ่ายเสียเปรียบมาโดยตลอด แต่เมื่อวันเวลาผ่านไป เมื่อนโยบายการพัฒนาประเทศไปสู่ความทันสมัยได้นำความเปลี่ยนแปลงต่างๆเข้ามาสู่ชุมชน ชาวนาทั้งสองฝ่ายต่างก็ประสบกับสภาวะความยากลำบากไม่แพ้กัน ฝ่ายที่มีที่ดินเป็นฝ่ายที่มีโอกาสมากกว่าจึงสามารถปรับตัวได้เร็วกว่า แต่การปรับตัวของฝ่ายที่มีที่ดิน ก็หมายถึงช่องทางให้ฝ่ายที่ไร้ที่ดินได้ปรับตัวตาม การร่วมมือกันทำการเกษตรร่วมกันจึงเป็นทางออกของชุมชนเนินมะกอก โดยที่ต่างก็มีผลประโยชน์ร่วมกัน ไม่มีฝ่ายที่ได้เปรียบและเสียเปรียบอีกต่อไป การปรับระบบความสัมพันธ์ระหว่างกันและกันนี้ จึงเป็นส่วนสำคัญที่จะทำให้ทั้งสองฝ่ายสามารถอยู่ร่วมกันได้ภายใต้เศรษฐกิจเพื่อการค้า

การทำการเกษตรร่วมกันของชาวบ้าน ได้เป็นหนทางนำไปสู่ความเข้มแข็งของชุมชน เพราะเกษตรร่วมกันทำให้ชาวบ้านมีหลักประกันในอาชีพและรายได้ ที่อย่างน้อยก็พอจะเลี้ยงตัวเองและครอบครัว ให้โอกาสแก่คนในชุมชน โดยเฉพาะอย่างยิ่งคนไร้ที่ดินทำกิน ได้มีทางเลือกในการทำการเกษตรในหมู่บ้านหรือหมู่บ้านใกล้เคียง โดยไม่ต้องออกไปเป็นแรงงานรับจ้างที่อื่น เกษตรร่วมกันเป็นอาชีพที่เป็นอิสระโดยไม่ตกอยู่ภายใต้การบงการของผู้อื่น จึงทำให้คนรู้สึกถึงความมีศักดิ์ศรีแห่งความเป็นมนุษย์ของตนเอง การทำงานร่วมกันในชุมชน ให้โอกาสคนได้มีการวิสาสะและทำกิจกรรมทางสังคมร่วมกัน ซึ่งจะเป็นบ่อเกิดของความสามัคคี ช่วยเหลือซึ่งกันและกัน รวมถึงการเรียนรู้ที่จะแก้ปัญหาของชุมชนร่วมกัน

เกษตรร่วมกันจะสามารถดำรงอยู่ได้อย่างยั่งยืนหรือไม่ ชุมชนจะปรับตัวต่อไปอีกอย่างไร เป็นคำถามที่ชุมชนเองต้องเป็นผู้ตอบ เงื่อนไขทางประวัติศาสตร์ของชุมชนได้นำพาชุมชนปรับตัวมาอยู่ ณ จุดนี้ แม้ชุมชนจะพึงพอใจกับสิ่งที่เป็นอยู่ในขณะนี้ ในระดับหนึ่ง แต่ขณะเดียวกันการเห็นตัวอย่างของคนที่มีการศึกษาที่ประสบความสำเร็จในอาชีพนอกภาคเกษตร ก็ทำให้ชาวบ้านไฝ่ฝันที่จะให้ลูกของตนประสบความสำเร็จเช่นนั้นบ้าง ทัศนะของชาวบ้านเป็นสิ่งที่ผิด หรือระบบการศึกษาของรัฐคือความผิดพลาด คำถามนี้จึงเป็นคำถามที่รัฐต้องเป็นผู้ตอบ

บรรณานุกรม

ฉัตรทิพย์ นาถสุภา . 2533 . **เศรษฐกิจหมู่บ้านไทยในอดีต** . กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์สร้างสรรค์ ร่วมกับสำนักพิมพ์หมู่บ้าน .

ฉัตรทิพย์ นาถสุภา และพรพิไล เลิศวิชา . 2537. **วัฒนธรรมหมู่บ้านไทย** . กรุงเทพฯ : สถาบันพัฒนาชนบท มูลนิธิหมู่บ้าน สำนักพิมพ์สร้างสรรค์ .

นิธิ เอียวศรีวงศ์ . 2536 . **บนหนทางสู่อนาคต** . รายงานประกอบการประชุมเรื่อง ปัญหาท้าทายของสังคมไทย : ใครจะได้อะไร? อย่างไร? ณ โรงแรมแอมบาสเดอร์ซิตี้ จอมเทียน ชลบุรี . 10-11 ธันวาคม 2536 .

อานันท์ กาญจนพันธุ์ . 2527 . **พัฒนาการของชีวิตและวัฒนธรรมล้านนา** . เชียงใหม่ : โครงการตำรามหาวิทยาลัยเชียงใหม่ .

Elson , R. E. 1997 . **The End of the Peasantry in Southeast Asia** . London : McMillan Press .

Putnam , Robert . 1993 . **Making Democracy Work : Civic Traditions in Modern Italy** . Princeton : Princeton University .

Ritzer , George . 1996 . **Sociological Theory** . New York : The McGrar-Hill .

Smelser , Neil . 1973 . "Torards a Theory of Modernozation in the Modern Society ," in Amitai Etzioni and Eva Etzioni (eds.) , **Social Change : Sources, Patterns and Consequence,** (2nd ed.) New York : Basic Books .

องค์ความรู้เรื่องความเข้มแข็งของชุมชน
: จากปรากฏการณ์สู่ทฤษฎีฐานราก

เอกสารหมายเลข 7

การสร้างความเข้มแข็งชุมชนจากกลุ่มออมทรัพย์

โดย : ผศ.ดร.สุรวุฒิ ปัดไธสง / ผศ.ดร.เพ็ญสิริ จีระเดชากุล

โครงการพัฒนาดัชนีความเข้มแข็งของชุมชน
ปริญญาเอกพัฒนศึกษาศาสตร์
บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ
โดยการสนับสนุนของ สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย

ความนำ

หมู่บ้านเป็นกลุ่มของคนที่ปลูกบ้านอาศัยอยู่รวมกัน ในพื้นที่บริเวณที่มีอาณาเขตซึ่งสามารถระบุได้ว่าอยู่ในอาณาบริเวณเดียวกัน โดยตัวบ่งชี้อาจเป็นทั้งปัจจัยทางสังคมและภูมิศาสตร์ หมู่บ้านเป็นชุมชนที่กระจายอยู่ทั่วประเทศไทย โดยบางหมู่บ้านตั้งอยู่ใกล้กันบ้าง ห่างไกลกันบ้าง แล้วแต่ปัจจัยหรือเงื่อนไขทางภูมิศาสตร์เป็นตัวกำหนด หมู่บ้านไทยส่วนใหญ่มีอายุนานนับ 100 ปี หรือหลาย ๆ ร้อยปี มีการสืบทอดกันมายาวนาน

ในฐานะที่หมู่บ้านอันเป็นชุมชนที่ประกอบกันเป็นประเทศ นั่นหมายความว่าหมู่บ้านมีความสัมพันธ์เชิงโครงสร้างกับรัฐ กล่าวคือ รัฐสามารถมีอิทธิพลต่อความเป็นไป หรือการดำรงอยู่ของชุมชนหมู่บ้านได้ และอิทธิพลที่สำคัญ คือนโยบายการพัฒนาประเทศให้มีความทันสมัย ที่เป็นความเติบโตทางเศรษฐกิจ อันเป็นภาพรวมของประเทศ และละเลยภาพย่อยโดยเฉพาะในชุมชนชนบท หรือแม้แต่ชุมชนแออัดในเมือง (สลัม) มุ่งเน้นความมั่นคงของชาติ โดยไม่คำนึงถึงความมั่นคงหรือการพัฒนาระบอบประชาธิปไตย ภายใต้นโยบายนี้จึงเริ่มปฏิบัติการอย่างจริงจังประมาณกึ่งศตวรรษที่ผ่านมาสำหรับในภาคชนบท รัฐได้ตั้งกรมส่งเสริมอุตสาหกรรม จัดตั้งสำนักงานคณะกรรมการส่งเสริมการลงทุนหรือ Board of Investment (BOI) และสำนักงานเงินทุนเพื่ออุตสาหกรรมขนาดเล็ก โดยมีวัตถุประสงค์เพื่อ 1) ขยายการให้สินเชื่อแก่ผู้ลงทุนขนาดเล็ก 2) จัดการและส่งเสริมอุตสาหกรรมขนาดเล็กในท้องถิ่น 3) ยกระดับผลิตภาพและการจ้างงานให้สูงยิ่งขึ้น และ 4) ช่วยให้เกษตรกรมีรายได้เพิ่มขึ้น (อภิชัย พันธเสน , การพัฒนาชนบทไทย : สมุทัย และมรรค การเปลี่ยนแปลง และการบริหารจัดการ , หน้า 112) นโยบายนี้เป็นการเร่งให้การพัฒนาอุตสาหกรรม ให้แพร่กระจายลงไปในพื้นที่เขตชนบทอันเป็นแหล่งที่รัฐเชื่อว่าปัจจัยในการประกอบการถูก ไม่ว่าจะเป็นแรงงาน หรือที่ดิน หรือการขนส่ง ซึ่งเป็นโครงสร้างพื้นฐาน ที่รัฐได้จัดทำเพื่อรองรับกระบวนการพัฒนาตามแนวความทันสมัย เน้นอุตสาหกรรมแบบตะวันตกไว้แล้ว ผลของนโยบายนี้ นอกจากได้สินค้าทั้งอุตสาหกรรม และผลผลิตทางการเกษตรที่มีต้นทุนการผลิตต่ำกว่าประเทศที่พัฒนาอื่น ๆ จึงทำให้ได้เปรียบประเทศเหล่านั้น ด้วยการขายในราคาที่ต่ำกว่า นั่นคือ โดยตัวเลขแล้ว อัตราการส่งออกของไทย อยู่ในอัตราที่น่าพึงพอใจ แต่ในอีกมิติหนึ่ง กระบวนการพัฒนาอุตสาหกรรม ที่มุ่งแพร่กระจายความเจริญไปสู่ชนบทนี้ เป็นไปได้ว่าในบางชุมชนเกิดความอ่อนแอเสียหาย เช่น ทำลายอาชีพดั้งเดิม ไม่สามารถทำมาหากินแบบเก่าได้ ระบบความสัมพันธ์ทางสังคมแบบเดิมซึ่งมีความใกล้ชิดและอบอุ่นนั้น กลายเป็นความสัมพันธ์แบบเห็นห่าง ตัวใครตัวมัน คนเน้นการบริโภคแบบวัตถุนิยม หลงไหลในเงินตรา นับถือคนมีเงิน

กระบวนการสร้างสังคมให้มีระบบอุตสาหกรรมในสังคมชนบท (อันส่งผลรวมถึงสังคมเมืองด้วย) เป็นกระบวนการสร้างความแตกต่างทางโครงสร้างของสังคม เพื่อให้สังคมซึ่งมีหน่วยหรือองค์กรทางสังคม เกิดขึ้นมาทำหน้าที่เฉพาะ (specialist) ของคน เช่น การผลิตด้านอุตสาหกรรมแขนงต่างๆ หรือมีการบริการต่าง ๆ หรือแม้แต่การผลิตผลผลิตทางการเกษตรเพื่อเป็นสินค้าส่งออกไปต่างประเทศหรือหน่วยงานที่ทำหน้าที่ในด้านการสร้างโครงสร้างพื้นฐาน เพื่อเอื้ออำนวยการพัฒนาแบบตะวันตกขึ้น ผลของนโยบายในมิตินี้ ทำให้อาชีพและความเป็นอยู่ในสังคมระดับชุมชนหมู่บ้านได้รับผลกระทบ จากเดิมที่ชุมชนอาศัยแม่น้ำปิงทำนาอย่างอุดมสมบูรณ์ (ซึ่งเคยทำได้ปีละ 2 ครั้ง) หลังจากมีทั้งถนนซุปเปอร์ไฮเวย์แล้ว ได้กั้นน้ำไว้ในที่นาของชาวบ้าน จนไม่สามารถทำนาได้ ชาวนาต้องปรับเปลี่ยนอาชีพของตนเองมาเป็นชาวสวนลำไย และทำอาชีพเสริม และมีการรวมกลุ่มกันออมทรัพย์ และประกอบอาชีพต่างๆ ได้อย่างมั่นคงระดับหนึ่ง อันเป็นกระบวนการปรับตัวหลังจากที่รัฐไปจัดให้มีโครงสร้าง และระบบใหม่ของสังคม เพื่อสนองตอบต่อนโยบายดังกล่าว และการปรับตัวนี้เป็นการปรับตัวให้โครงสร้างของสังคมมีความแตกต่าง (De-differentiation) ดังนั้นในรายงานการวิจัยนี้ จึงมีวัตถุประสงค์ที่จะนำเสนอความสามารถในการสร้างความเข้มแข็งของชุมชนในระดับตำบล ซึ่งได้รับผลกระทบจากกระบวนการพัฒนาดังกล่าว อันเป็นกระบวนการที่ทำให้ชุมชนเปลี่ยนแปลงจากชุมชนดั้งเดิม ที่ทำมาหากินแบบพอยังชีพ มาสู่การทำนาแบบใหม่ และในที่สุดก็สร้างความเข้มแข็งด้วยการทำสวนลำไยเป็นทางเลือกที่อาชีพการทำนาถูกปิดล้อมจากกระบวนการพัฒนาของรัฐ และเรียนรู้ที่จะรวมตัวกันเป็นกลุ่ม เพื่อช่วยให้เพิ่มอำนาจการต่อรองในอาชีพต่างๆ ที่ตนเองมีความถนัด และผลผลิตเป็นที่ต้องการของตลาด จากปรากฏการณ์ดังกล่าวนี้ จึงมีคำถามการวิจัยดังนี้ ประการแรก อะไรคือเงื่อนไขที่ชุมชนปรับตัวไปสู่ความเข้มแข็ง ด้วยการประกอบอาชีพชาวสวนลำไย และมีการรวมกลุ่มอาชีพและทุน (สหกรณ์) ประการที่สอง ผู้ประกอบอาชีพปลูกลำไย และกลุ่มอาชีพ ตลอดจนสหกรณ์ออมทรัพย์มีกระบวนการสร้างความเข้มแข็งแก่ตนเองอย่างไร ประการที่สาม กระบวนการของกลุ่มสามารถสร้างความเข้มแข็งแก่ชุมชนอย่างไร

ในการตอบคำถามการวิจัยข้างต้นนั้น ผู้วิจัยจะนำเสนอโดยเริ่มต้นจาก การวิเคราะห์ชุมชนในอดีต เพื่อให้เห็นการทำมาหากินที่สะท้อนสภาพชุมชน ที่ชุมชนสามารถดำรงอยู่มาเป็นเวลานาน ก่อนการแทรกแซงด้วยการพัฒนาอุตสาหกรรม หลังจากนั้นก็วิเคราะห์เงื่อนไขซึ่งทำให้ชุมชนปรับตัวจากสังคมทันสมัย ไปสู่สังคมที่มีอาชีพทำสวนลำไย และรวมกลุ่มกันอยู่อย่างเอื้ออาทร

วิธีการศึกษา

ในการศึกษาครั้งนี้ได้ใช้วิทยาของการสร้างทฤษฎีฐานราก (ดูรายละเอียดของวิธีวิทยาการสร้างทฤษฎีฐานรากในเอกสารหมายเลข 1) สำหรับการเข้าถึงปรากฏการณ์ทางสังคมของชุมชนจะผ่านจากการเล่าเรื่องและประสบการณ์ของคนในชุมชน โดยการสัมภาษณ์ระดับลึกในลักษณะของการพูดคุยกับผู้ให้ข้อมูลในประเด็นต่างๆ ที่เกี่ยวข้องโดยตรงกับประสบการณ์ของผู้ให้ข้อมูล แม้การสัมภาษณ์จะใช้แนวคำถามแบบกว้าง ๆ ที่จัดเตรียมไว้แล้ว แต่การสนทนาจะดำเนินไปอย่างเป็นกันเอง และมีการตั้งประเด็นซักถามเพิ่มเติมในขณะดำเนินการสัมภาษณ์เพื่อให้ได้ข้อมูลอย่างครบถ้วน ทุก ๆ มิติของชุมชนการสัมภาษณ์โดยทั่วไปจะใช้เวลาประมาณ 1-3 ชั่วโมง อันเป็นการสัมภาษณ์ปรากฏการณ์ทางสังคม ที่เกี่ยวข้องกับประวัติความเป็นมาของสังคมในอดีต อาชีพ การทำมาหากิน การศึกษา การศาสนา วัฒนธรรม และการรวมกลุ่ม ซึ่งมีผู้ให้ข้อมูลหลัก ดังนี้

ตารางผู้ให้ข้อมูลหลัก

ผู้ให้ข้อมูล	จำนวน
1. ผู้ใหญ่บ้าน	1 คน
2. ผู้อาวุโส	2 คน
3. ผู้ริเริ่มกลุ่มออมทรัพย์	1 คน
4. ตัวแทนอาชีพเสริมกลุ่มออมทรัพย์	1 คน
5. ผู้ไม่มีที่ดิน	1 คน
6. อาจารย์ใหญ่	1 คน
7. เจ้าหน้าที่อนามัย	1 คน
8. ชาวบ้าน	1 คน
9. ชาวบ้าน	1 คน

บริบทของชุมชนที่ศึกษา

ชุมชนบ้านไศลทัศน์ ถูกสันนิษฐานว่าตั้งมา 200 กว่าปี คนท้องถิ่นเดิมของชุมชนบ้านไศลทัศน์ เรียกว่า ชาวเขิน (พวกเขิน) ซึ่งตามคำบอกเล่าก็คือคนที่อพยพมาจากสิบสองปันนาในประเทศจีน

บ้านไศลทัศน์ ตั้งอยู่ในอำเภอสารภี จังหวัดเชียงใหม่ อาณาบริเวณของชุมชนบ้านไศลทัศน์ ติดต่อกับบ้านบุพพาราม บ้านท่าต้นตาล บ้านดอนแก้ว ด้วยพื้นที่ของอำเภอสารภีถูกจัดให้เป็นพื้นที่สีเขียว จึงไม่มีโรงงานอุตสาหกรรม ที่ดินส่วนใหญ่ใช้ในภาคเกษตรกรรม เป็นสวนลำไยเกือบทั้งหมดเหลือเป็นที่นาเพียงร้อยละ 5 ของพื้นที่ทั้งหมด แต่ในปัจจุบันมีโรงฆ่าและชำแหละหมูมาตั้งอยู่ใกล้ ๆ ชุมชน และเป็นแหล่งงานรับจ้างของชุมชนแหล่งหนึ่ง

พื้นที่ของชุมชนในอดีตส่วนใหญ่เป็นป่า มีบ้านประมาณ 7 หลังคาเรือน พื้นที่ทำกินส่วนใหญ่เป็นทุ่งนา ชาวบ้านร้อยละ 70 จะมีที่ดินเป็นของตนเองเพื่อใช้ปลูกข้าวบริโภคภายในครอบครัว ประมาณครัวเรือนละ 10 ไร่ ชาวบ้านจะปลูกข้าวปีละครั้ง แต่ถ้าบางปีน้ำดีพอเพียงก็จะมีการปลูก 2 ครั้ง นาปีที่ชาวบ้านปลูกเรียกว่า นาดอ นอกจากทำนาแล้ว ชาวบ้านยังเลี้ยงวัว-ควายไว้ใช้ไถนา เมื่อไถนาของตนเองเสร็จ ก็จะนำวัว-ควายไปรับจ้างไถนาให้กับคนอื่น ๆ สำหรับคนที่ไม่มีดินทำนาเป็นของตนเองก็จะไปช่วยบ้านอื่นทำนา เมื่อเก็บเกี่ยวเสร็จก็แบ่งข้าวไปกิน สำหรับอาหารประเภท ปู ปลา และผัก สามารถหาเก็บกินได้จากแหล่งอาหารตามธรรมชาติ ผักที่ชาวบ้านมักจะปลูกไว้เก็บกิน คือ ผักกาด และพริก โดยจะปลูกไว้ตามหัวไร่ปลายนา รถไถเริ่มเข้าสู่ชุมชนบ้านไศลทัศน์ ในราว 5-6 ปีที่ผ่านมานี้เอง ทำให้การใช้วัวควายไถนาหมดไปจากหมู่บ้าน ประเพณีเอาวัน เอามื้อ หรือการลงแรงช่วยกันทำนาของชาวบ้านก็หายไปด้วย

การปลูกลำไยเข้าสู่หมู่บ้านเมื่อ 40 ปีที่ผ่านมา เริ่มแรกเป็นการปลูกในพื้นที่ว่างบริเวณบ้าน 4-5 ต้น หรือปลูกแซมพืชอื่น ๆ ต่อมาลำไยได้เข้ามากลายเป็นพืชเศรษฐกิจตัวหนึ่งของชุมชน และเมื่อประมาณ 20 ปีที่ผ่านมา (ปี 2520 เป็นต้นมา) การปลูกลำไยเริ่มเป็นที่นิยมของชาวบ้านก็มีการทยอยเปลี่ยนที่นาเป็นสวนลำไย จนกระทั่งบางครัวเรือนไม่มีที่ทำนาแล้วในปัจจุบัน เพราะรายได้จากการทำสวนลำไยดีกว่าการทำนา และลงทุนลงแรงเพียงครั้งเดียวแต่เก็บผลกิน (ขาย) ได้ทุกปี

อาชีพอีกอาชีพหนึ่งของคนในชุมชนบ้านไศลทัศน์ในปัจจุบัน คือการออกไปรับจ้างทั่วไปทั้งบ้านเหนือ บ้านใต้ เพื่อรอผลผลิตลำไยที่เก็บปีละครั้ง บางครอบครัวที่เพิ่งเปลี่ยนที่นาเป็นสวนลำไย ยังไม่ได้ผลผลิตของลำไย จึงต้องอาศัยรายได้จากการรับจ้างยังชีพในช่วงที่รอลำไย โตเพื่อเก็บขาย งานรับจ้างที่ชาวบ้านทำ ถ้าเป็นผู้ชายก็จะเป็นงานรับเหมาก่อสร้างบ้าน หรือเป็นช่างส่วนผู้หญิงก็จะรับเย็บผ้า หรือไปทำงานในโรงงานชำแหละหมูใกล้ชุมชน

วัดของชุมชน เดิมชื่อวัดป่าแดง เดิมเป็นวัดร้าง จึงได้ทำการบูรณะขึ้นใหม่ และเปลี่ยนชื่อไปตามชื่อหมู่บ้าน วัดยังคงเป็นสถาบันที่ได้รับความนับถือจากชาวบ้านอยู่มาก ด้วยชาวบ้านยังคงมาทำบุญที่วัดทุกวันพระ มีการส่งลูกหลานมาบวชพระ บวชเณรที่วัดอยู่เสมอ โดยถือว่าวัดเป็นศูนย์รวมของจิตใจของคนนับถือศาสนาพุทธ (ซึ่งชาวบ้านในชุมชนนับถือศาสนาพุทธ) พระมีบท

บาทในการเป็นผู้นำของชุมชน และเป็นที่ศรัทธาของชาวบ้าน มีโครงการเลี้ยงปลาที่หน้าวัดโดยสร้างวังมัจฉาไว้หน้าวัด เพื่อเป็นการอนุรักษ์พันธุ์ปลา และหลายเป็นแหล่งท่องเที่ยวอีกด้วย

โรงเรียนประจำชุมชน เริ่มตั้งขึ้นโดยเจ้าอาวาส (ฉายาคันธราช) และกำนันมูล ประดิษฐ์ ร่วมกันก่อตั้ง ชาวบ้านช่วยกันออกเงินคนละ 100-200 บาท เพื่อซื้อที่ดินให้แก่โรงเรียนและช่วยกันสร้างอาคารโรงเรียน เมื่อมีโรงเรียนแรก ๆ ต้องนำครูมาจากหมู่บ้านยางเนิ้ง ต่อมาเมื่อรัฐเห็นว่าชาวบ้านต้องการโรงเรียนจริงจัง ก็เริ่มส่งงบประมาณเข้ามาช่วยเหลือ สมัยก่อนเรียกว่าโรงเรียนประชาบาล เป็นโรงเรียนระดับประถม แต่ก่อนสอนถึงประถมปีที่ 4 เมื่อเด็กจบการศึกษาก็มักจะออกอยู่บ้านช่วยพ่อแม่ทำนา ปัจจุบันโรงเรียนมีสอนถึงชั้นประถมปีที่ 6 ชาวบ้านในชุมชน 3 แห่ง ส่งลูกหลานมาเรียนที่นี่ ได้แก่ บ้านไศลทัศน์ บ้านดอนมูล และบ้านหนองป่า ประมาณร้อยละ 70 ส่งลูกหลานเข้าเรียนในโรงเรียนแห่งนี้ แต่บางครัวเรือนส่งไปเรียนโรงเรียนเอกชนในเมือง เพราะการเดินทางดีขึ้น และหวังว่าลูกหลานจะได้เรียนต่อสูง ๆ จึงให้เข้าโรงเรียนดี ๆ มีคนในหมู่บ้านบางคนก็จบถึงระดับปริญญาตรี โท และเอก บ้างแล้ว ความสัมพันธ์ระหว่างโรงเรียนกับชุมชนเป็นความสัมพันธ์อย่างเป็นทางการมากกว่าจะเป็นความสัมพันธ์แบบช่วยเหลือเกื้อกูลกัน ชาวบ้านถือว่าโรงเรียนมีหน้าที่สอนหนังสือ ชาวบ้านจะไม่ค่อยเข้าไปยุ่งเกี่ยว แม้ครูใหญ่จะเป็นคนในชุมชนเอง แต่ไม่มีบทบาทมากนักในการสร้างความสัมพันธ์กับชุมชน

เรื่องของการดูแลรักษาโรคภัยของคนในชุมชนภายในชุมชน ในอดีตมีหมอพื้นบ้านเป็นผู้ให้การรักษาพยาบาลแก่คนเจ็บไข้ได้ป่วย หมอพื้นบ้านจะเรียนรู้มาจากหมอโบราณ เช่น ที่วัดอุโมงค์ เมื่อมีความรู้แล้วก็นำมารักษาพยาบาลคนภายในชุมชน ซึ่งส่วนใหญ่ก็จะเป็นญาติพี่น้องกัน หมอพื้นบ้านที่ยังมีชีวิตอยู่ เช่น พ่อครูตัน เมื่อก่อนที่ยังไม่มีสถานีอนามัยชุมชน หากต้องการหาหมอปัจจุบันจะต้องไปที่โรงพยาบาลแมคคอมิค หรือชาวบ้านเรียกว่า โรงพยาบาลหนองเส้ง ค่ารักษาพยาบาลไม่แพงนัก ต่อมารัฐจึงมาตั้งสถานีอนามัยให้ในชุมชนในปี 2507 ช่วยดูแลเรื่องการรักษาสุขภาพ และรักษาโรคภัยไข้เจ็บมีหมอประจำสถานีอนามัย 1 คน เป็นที่รักนับถือของคนในหมู่บ้าน เพราะช่วยในเรื่องดูแลสุขภาพของชาวบ้านและส่งเสริมให้มีกลุ่มอสม. มีชาวบ้านที่เป็นอาสาสมัครสาธารณสุข (อสม.) 112 คน คอยให้ความรู้กับชาวบ้านด้วยกันเรื่องของการดูแลสุขภาพและสาธารณสุขภายในชุมชน

น้ำที่ใช้ภายในชุมชน เป็นน้ำที่ทดมาจากแม่น้ำปิง ผ่านมาทางฝายบ้าน (เป็นฝายคอนกรีต) หรือที่ชาวบ้านเรียกว่า เหมือง เมื่อก่อนเป็นฝานดินชาวบ้านจะต้องช่วยกันไปตีฝายที่หน้าค่ายทุกปี เพื่อให้น้ำล้นฝายเข้านา บ้างก็เอาหลักไปกั้นให้เข้านาของตนเอง แต่ในปัจจุบันมีระบบปันน้ำเข้าสวนเข้ามาแต่ละบ้าน โดยมีผู้ใหญ่บ้านเป็นคนดูแล เมื่อเวลาชาวบ้านจะนำน้ำ

เข้าสวน จะใช้เครื่องสูบน้ำช่วยดึงน้ำเข้าสวน มีการจัดสถานที่ให้แก่คนจนที่ไม่มีที่อยู่ที่ทำกิน โดยกำนันได้จัดที่สาธารณะให้อยู่ เรียกว่า ที่สันเหมือง ให้ไปสร้างบ้านอยู่อาศัย อาชีพทำกินของคนส่วนใหญ่ที่สันเหมือง จะเป็นการรับจ้างขึ้นลำไยบ้าง เลี้ยงสัตว์บ้าง ถางหญ้าบ้าง ปัจจุบันบ้านไศลทัศน์จัดได้ว่ามีชลประทานที่ดี ไม่ค่อยมีปัญหาเรื่องน้ำ ในชุมชนมีบ่อ คู คลองอยู่มาก เพราะมีการขุดดินท้องนายกขึ้นมาเพื่อทำสวนลำไย ทำให้พื้นที่กลางท้องนาเดิมกลายเป็นบ่อน้ำเก็บกักน้ำไว้สำหรับเลี้ยงต้นลำไย

ไฟฟ้าเข้าสู่หมู่บ้านประมาณปี 2516 โดยชาวบ้านจะต้องซื้อไม้มาทำเสากันเอง และเสียเงินบ้านละ 200 บาท เป็นค่าหม้อไฟ และเดินสายไฟเข้าสู่บ้าน แรก ๆ บางบ้านยังไม่ได้ใช้ไฟเนื่องจากไม่มีเงินจ่ายค่าเดินไฟเข้าบ้าน เพราะสมัยนั้นเงินยังหายาก ต่อมาทางการได้นำเอาเสาปูนมาเปลี่ยนเสาไม้ที่ชาวบ้านตั้งไว้แต่แรก เมื่อมีไฟฟ้าเข้าสู่ชุมชน ชาวบ้านก็เริ่มมีค่าใช้จ่ายเกี่ยวกับไฟฟ้ามากขึ้น เพราะมีการซื้อเครื่องใช้ไฟฟ้า เช่น โทรทัศน์ เตารีด และใช้ไฟฟ้าในการสูบน้ำเข้าสวน ทำให้ค่าใช้จ่ายในครอบครัวสูงขึ้นกว่าเดิม

ถนนที่เข้าสู่ชุมชน แต่เดิมเป็นถนนดิน เพิ่งจะสร้างเป็นถนนลาดยางเมื่อ 2-3ปีที่ผ่านมานี้เอง จึงทำให้การเดินทางเข้าสู่หมู่บ้านสะดวกขึ้น

ในชุมชนมีสหกรณ์การเกษตร และธนาคารเพื่อการเกษตรและสหกรณ์ (ธกส.) เป็นแหล่งเงินกู้ที่สำคัญของชาวบ้าน การกู้จะต้องใช้ที่ดินค้ำประกันไว้ ชาวบ้านส่วนใหญ่จะกู้เงินมาเพื่อลงทุนในสวนลำไย ทั้งในเรื่องของการขุดที่นา ซื้อพันธุ์ ซื้อปุ๋ย และจ้างแรงงานในการทำสวนลำไย นอกจากนี้ในชุมชนยังมีสหกรณ์เครดิตยูเนี่ยน เป็นแหล่งออมทรัพย์ของชาวบ้าน เริ่มตั้งเมื่อปี 2527 แต่แรกจัดเป็นกลุ่มเครดิตยูเนี่ยน พอถึงปี 2529 จึงจดทะเบียนเป็นสหกรณ์ บทบาทของสหกรณ์นี้ จะระดมทุนให้ชาวบ้านออมทรัพย์เป็นรายเดือนทุก ๆ เดือน และให้กู้ยืมได้เฉพาะคนที่เป็นสมาชิก โดยให้กู้ยืม 3 เท่าของเงินออม นอกจากมีการรวมกลุ่มกันในรูปของกลุ่มออมทรัพย์แล้ว ยังมีกลุ่มแม่บ้านที่รัฐมาแนะนำให้จัดตั้งขึ้น แต่ยังไม่ประสบความสำเร็จนัก มีการพัฒนากรจังหวัดมาแนะนำให้ทำดอกไม้จัน แต่ติดปัญหาเรื่องการหาตลาดให้ขาย

ในบริเวณชุมชนบ้านไศลทัศน์ ยังมีสถานีตำรวจชุมชนที่กรรมการหมู่บ้านจัดตั้งขึ้น และชาวบ้านช่วยกันสร้างไม่ได้งบประมาณจากทางการ มีตำรวจเข้ามาดูและตรวจตราภายในหมู่บ้าน และยังมีตำรวจอาสา คือชาวบ้าน คอยดูแลความสงบและความปลอดภัยให้แก่ชาวบ้านในชุมชน และปัจจุบันกำลังเริ่มก่อสร้างศูนย์พัฒนาอาชีพในชุมชนขึ้น นอกจากนี้ภายในชุมชนยังมีสถานที่ตั้งของอนุสาวรีย์พระยาชมพู ผู้ก่อตั้งชุมชน (สร้างเมื่อปี 2540) ที่ตั้งของสภาตำบล และองค์การบริหารส่วนตำบล

สำหรับงานประเพณีที่ชุมชนยังคงอยู่ ได้แก่ ประเพณีลอยกระทง และประเพณีเจ้าพ่อพญาชมพู เป็นงานสมโภช มีการนิมนต์พระมาปลุกเสก และหาเงินเข้าวัดบ้าง เข้าหมู่บ้านบ้าง เพื่อใช้ในการก่อสร้างสาธารณประโยชน์

ชุมชนในอดีต

ชุมชนบ้านไศลทัศน์นี้ มีหลักฐานบันทึกไว้เป็นประวัติของหมู่บ้านว่า เดิมมีบุคคลหนึ่งเป็นทหารแตกทัพมาจากประเทศจีน มาตั้งบ้านเรือนอยู่หน้าวัดร้างแห่งหนึ่ง ชื่อว่า วัดนางเลี่ยว บุคคลนี้ชื่อว่า ชมพู ซึ่งประวัติอยู่ที่วัดดาวดึงส์ จังหวัดเชียงใหม่ ประมาณกันว่าหมู่บ้านนี้มีอายุ 200 ปีเป็นอย่างน้อย (บางคนว่า 300 ปี) จากการสอบถามผู้อาวุโส ย้อนไป 50 – 60 ปี ท่านบอกว่า สภาพหมู่บ้านนี้มีความเป็นป่าเป็นสวน ไม่ค่อยมีบ้านคน คนไม่มากเหมือนเดี๋ยวนี้ ซึ่งสภาพป่าที่ว่านี้ เป็นป่าขนาดย่อม ไม่ใช่ป่ารกชัฏ

การทำมาหากินสมัยก่อน อาชีพหลักคือทำนา ซึ่งปัจจุบันจะหาดูนาไม่ได้แล้ว เพราะชาวบ้านเขาถมดินทำเป็นสวนลำไยกันหมดแล้ว ที่ดินที่ทำกินซึ่งเป็นพื้นนานั้น เป็นมรดกตกทอดมาจากคนรุ่นปู่ย่าตายาย ที่ล้วนได้มาจากการแผ้วถาง ใครมีมากมีน้อย ขึ้นอยู่กับความสามารถในการแผ้วถาง เดิมไม่มีโฉนดหรือหลักฐานการแสดงกรรมสิทธิในการถือครองที่ดิน คนสมัยก่อนเห็นว่าที่ดินหาไม่ค่อยยาก บางครั้งยกที่ดินให้กันง่าย ๆ เหมือนกัน ถ้าอยากได้ใหม่ก็ไปถางเอา ที่นาอันเป็นที่ทำกินส่วนมาก จะมีเอาไว้ทำกันประมาณ 10 ไร่โดยเฉลี่ย พันธุ์ข้าวที่ปลูกจะเป็นข้าวเหนียวพื้นเมือง เช่น พันธุ์หลวง พันธุ์ลาย เป็นต้น แหล่งนี้ที่สำคัญสำหรับการทำนาคือน้ำฝนและอาศัยแม่น้ำปิง

ระบบการทำนาในสมัยก่อนนั้น นอกจากเข้าของที่นาทำนาเองแล้ว ยังมีชาวนาบางคนที่ไม่มีที่นาเป็นของตนเอง แต่ไปขอที่นาจากคนอื่นมาทำ โดยตนเองเป็นผู้ลงทุนทุกอย่าง ไม่ว่าจะเป็นพันธุ์ข้าว แรงงาน ปุ๋ย ยาฆ่าแมลง เมื่อทำนาได้ข้าวเท่าไร ก็นำข้าวจำนวนครึ่งหนึ่งของทั้งหมดที่ทำได้ไปให้เจ้าของนา ส่วนตนเองก็จะได้ครึ่งหนึ่ง อันนี้เป็นการทำนาแบบแบ่งครึ่ง การทำนาอีกแบบหนึ่ง ทำนาจม เป็นการทำนาโดยเจ้าของที่นา ทำนาร่วมกันกับครอบครัว และบางครั้งมีญาติมาร่วมทำด้วย แล้วเอาข้าวมาแบ่งกัน หรือแบ่งให้ลูกที่แต่งงานมีครอบครัวแล้ว และแบ่งให้ญาติ แต่การแบ่งอาจต้องเหลือข้างที่เป็นข้าวส่วนรวมอีก หากใครบริโภคหมดก่อน หรือไม่พอ หรือหากปีถัดไปแล้งทำนาไม่ได้ ก็จะได้แบ่งให้บริโภคอีก และการทำนาแบบสุดท้าย คือ การเช่า เป็นการทำนาโดยการเสียค่าเช่าที่นา ซึ่งเดิมจำนวนที่นาน้อยลง ทำให้มีความต้องการทำนามากขึ้น โดยในระยะแรกเสียค่าเช่าเป็นข้าว ซึ่งกำหนดจำนวนเช่าแน่นอน และมักจะมากกว่าครึ่งหนึ่งของจำนวนผลผลิตได้ต่อไร่ เช่น อาจเป็น 30 ถังต่อไร่ ในขณะที่ทำนาต่อไร่ได้ประมาณ 50 ถัง ซึ่งการเช่าแบบ

นี้เจ้าของนาเป็นฝ่ายได้เปรียบเพราะได้ข้าวแน่นอน ส่วนคนทำนาก็เสี่ยง สำหรับการเช่าอีกแบบ คือ เช่าด้วยเงิน ซึ่งต้องตกลงราคากันว่าจะเช่ากี่บาทต่อไร่

พันธุ์ข้าวสมัยก่อน ดังกล่าวแล้วว่า เป็นพันธุ์ข้าวพื้นเมือง เช่น ข้าวลาย ข้าวหลวง ซึ่งเป็นข้าวเหนียว และเป็นข้าวจ้าวก็มี ซึ่งมีชื่อเรียกว่า ข้าวจ้าวปี และพันธุ์ข้าวพื้นเมืองเริ่มหมดไปประมาณทศวรรษที่ 2500 เพราะทางราชการได้มาแนะนำให้ปลูกพันธุ์ข้าวเหนียวสันป่าตอง เป็นระยะที่ชาวบ้านปลูกข้าวมากขึ้น ปลูกเพื่อให้เหลือกินแล้วขาย และการเปลี่ยนแปลงอีกครั้งหนึ่ง คือการปลูกข้าวหอมมิละ มุ่งไปสู่การขายซึ่งต้องใช้ปุ๋ย และยาปราบศัตรูพืช ก็ทำนากันมาเรื่อย จนตอนหลังเมื่อมีการตัดถนนซุปเปอร์ไฮเวย์แล้ว ทำให้เกิดน้ำท่วมที่นา ทำนาไม่ได้ จึงพากันเลิกทำนา หันมาปลูกลำไยแทน

แหล่งนี้ การทำนาของชุมชนนี้ อาศัยน้ำฝนเป็นหลัก คือที่นี้พื้นที่นามีน้ำตลอดเพราะเป็นบริเวณที่ต่ำ สามารถทดน้ำจากแม่น้ำปิงได้ ซึ่งทำมานานแล้ว น้ำมีทุกฤดู อุดมสมบูรณ์ดี สามารถทำนาปลูกข้าวทำได้อย่างไม่มีปัญหา ซึ่งเมื่อก่อนนี้ยังทำนากันอยู่สามารถทำได้ถึง 2 ครั้งต่อปี น้ำจะถูกส่งมาตามลำน้ำเล็ก ๆ เป็นการขุดเอาน้ำไปใช้

การคมนาคม การเดินทางติดต่อกันสมัยก่อนต้องใช้การเดินเท้าเป็นหลัก ถนนทางเดินเป็นทางแคบ ๆ คนจะเดินไปตามทางเกวียน ตลอดเส้นทางจะมีต้นไม้สองข้างทางเต็มไปหมด และต้นไม้เหล่านี้ก็เต็มไปด้วยน้ำมันล้อ น้ำมันเกวียน ซึ่งเป็นน้ำมันเครื่องที่ใช้หล่อลื่นเพลาล้อเกวียน คนไปมาหาสู่กันก็เดินกันไป คนสมัยก่อนเดินเก่ง อดทน เดินข้ามตำบล ไม่มีรถเหมือนสมัยนี้ สำหรับการขนส่งสิ่งของก็ใช้เกวียนบรรทุกไป

การเป็นอยู่ในสมัยก่อน สมัยก่อนคนในชุมชนออกไปหากินตามทุ่งนาได้ มีปู ปลา ตามทุ่งนามากินกัน ที่นี่ไม่มีสัตว์ป่า เพราะไม่ป่าหรือภูเขา ส่วนมากจะหาปลาจากทุ่ง ได้มาก็แบ่งกันกิน หรือแจกสิ่งของกัน ไม่มีการซื้อขาย ปู ปลายังมีมากอยู่ อาหารอีกอย่างหนึ่งที่ชาวบ้านทำเองคือ ถั่วเหลืองต้มแล้วหมัก หรือชาวบ้านเรียกกันว่า "ถั่วเน่าห่อ" ทำไว้กินเอง ซึ่งได้จากถั่วเหลืองที่ปลูกกันเองหลังจากทำนาแล้วก็ปลูก

ชาวบ้านอยู่แบบพึ่งพาอาศัยกัน มีอะไรก็แลกเปลี่ยนหรือให้กันกันระหว่างคนในละแวกบ้านใกล้เรือนเคียง เช่น บ้านนี้ให้สิ่งของหรืออาหารบางอย่างในวันนี้ อีกบ้านหนึ่งก็จะให้เป็นการตอบแทนในวันต่อไป มันเป็นการอยู่ร่วมกันของคนในชนบท ซึ่งการแลกเปลี่ยนนี้ไม่มีการตีราคาเหมือนการซื้อขายในตลาด

สำหรับตลาดสมัยก่อนไม่มี หากจะซื้อของบางอย่าง เช่น ซื้อผลไม้ หรือผักที่ปลูก ก็จะไปขอซื้อที่บ้านของคนนั้น ไม่ไปซื้อที่ตลาดเพราะมันไกล นาน ๆ จะไปสักครั้ง สิ่งที่มักซื้อจากตลาดสมัยก่อนก็คงเป็นเสื้อผ้า แต่พอหลังสงครามโลกครั้งที่สองแล้ว เงินไม่ค่อยมี เงินหายาก ก็ทอผ้าใช้

กันเอง ทอเสื้อผ้าแบบม่อฮ่อมใช้กัน อย่างไรก็ตามก็ยังมีคนมีเงินพอซื้อกันบ้าง ซึ่งจะมีคนเร่ขายโดยใส่ท้ายรถจักรยานเร่ไปตามหมู่บ้านต่าง ๆ

จุดเปลี่ยนอาชีพ : ผลกระทบจากการสร้างถนนของรัฐ

การทำนาของชาวบ้านในชุมชนนี้ ได้ยุติลงเมื่อประมาณ 30 ปีที่ผ่านมา เพราะหลังจากทางราชการได้สร้างถนนซุปเปอร์ไฮเวย์ดังกล่าวแล้ว ส่งผลให้เกิดน้ำท่วมที่นา หน้าทำนาน้ำท่วมสูงมากเกือบถึงเอว ท่วมอยู่นานนับสิบวัน หรือบางแห่งเป็นเดือนเพราะเป็นแอ่ง ทำให้การทำนาไม่ได้ผล แต่อย่างไรก็ตามการดำรงชีพของชาวนาที่นี่ ได้รับการส่งเสริมให้มีการปลูกพืชแบบผสมผสานจากทางราชการในรายปี 2515 คือ ปลูกทั้งที่สวน หรือบริเวณรอบบ้านมีการปลูกลำไย ปลูกถั่วเหลือง

คำบอกเล่าของผู้นำชุมชนได้บอกให้เห็นจุดเริ่มต้นของการทำอาชีพใหม่ และถึงจุดจบของการทำนา ที่ลานบ้านพ่อของท่านได้ปลูกต้นลำไย ได้ประมาณ 3 ต้น พอดีแต่ละต้นออกผลมาและมีพ่อค้ามาซื้อผลลำไยไปได้เงินประมาณ 30,000 บาท นั่นหมายความว่าลำไยแต่ละต้นให้รายได้เป็นหมื่นในรอบหนึ่งปี ทำรายได้ได้มากกว่าทำนา เพราะทำนาหากปีไหน ฝนมากก็จะท่วมที่นา และหนูก็มากยากแก่การกำจัด

อันที่จริง ชาวบ้านในชุมชนเคยหาทางออก ที่พบปัญหาจากการทำนา โดยทางราชการสมัยจอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ เป็นนายกรัฐมนตรี ได้แนะนำให้ชาวบ้านปลูกถั่วเหลืองในช่วงที่ไม่ได้ทำนา แต่ปลูกแล้วเก็บเมล็ดถั่วไปขายกลับได้ราคาต่ำ บางครั้งถึงกับขาดทุนก็มี เพราะฉะนั้นชาวบ้านจึงมองเห็นแต่ลำไยเท่านั้นที่เป็นทางออก

การทำสวนลำไย : พืชเศรษฐกิจของชุมชน

ลำไยเป็นไม้ยืนต้น มีอายุนานและออกผลหลายปี ไม่ต้องลงทุนสูง และทำงานหนักเหมือนทำนา ให้ผลผลิตค่อนข้างแน่นอน และเป็นไม้ที่ตลาดมีความต้องการสูง แม้ว่าลำไยจะออกเป็นฤดูหรือออกพร้อม ๆ กัน ก็ยังถือว่าเป็นพืชที่สร้างรายได้ให้กับชาวบ้านในชุมชนนี้เป็นอย่างดี การมีอาชีพ คือทำสวนลำไยนี้ เป็นเงื่อนไขสำคัญสะหรับการสร้างฐานะของชาวบ้าน ซึ่งฐานะจากอาชีพนี้กล่าวได้ว่าเป็นเงื่อนไขสำคัญประการหนึ่ง ที่จะทำให้ชาวบ้านรวมกลุ่มกันในด้านการออมทรัพย์ การประกอบอาชีพอื่น ๆ

การเป็นชาวสวนลำไย ดูเหมือนว่าจะเป็นผลพวงจากอิทธิพลภายนอก คือ ทางราชการได้ส่งเสริมให้มีการทำสวนแบบผสมผสาน จนชาวบ้านได้ประสบการณ์ และเกิดกระบวนการเรียนรู้ว่า ลำไยคือพืชเศรษฐกิจของพวกเขา จึงมีความเป็นมาและกระบวนการดังนี้

- **เลิกทำนามาทำสวนลำไย** การเปลี่ยนมาทำสวนลำไยของชุมชนนี้ มิใช่เป็นพร้อมใจกันไม่ทำนา แล้วมาทำสวนลำไยพร้อมกันทีเดียว หากแต่ค่อยเลิกทำนา เปลี่ยนแปลงเป็นราย ๆ หากนับย้อนเวลาไปถึง 30 ปีเศษ จึงกลายเป็นชุมชนสวนลำไยแบบปัจจุบัน การเริ่มต้นเห็นการขายผลลำไย ในลานบ้านไม่กี่ต้น แต่มีรายได้มากกว่าการทำนาหลายเท่า ดังกล่าวข้างต้นนั้น ทำให้ชาวบ้านเอาที่นาของตนมาปรับพื้นที่เป็นสวนลำไยแทน เมื่อเปรียบเทียบกับการทำนา นอกจากได้ผลน้อยกว่าแล้ว การทำนายังลำบากกว่ามาก เพราะการทำสวนลำไย ไม่ต้องออกแรงมาก พอต้นเริ่มโตแล้วก็เพียงแต่พ่นยา ก็เก็บผลได้ ขณะนี้ชาวบ้านแถวนี้ปลูกลำไยกันเกือบทุกบ้าน ตำบลนี้เหลือที่นาประมาณร้อยละ 5 คนทำนาเป็นส่วนน้อย บางครั้งนาที่ทำกันอยู่นี้ก็ให้ทำฟรี เพราะเจ้าของเขาอยู่ไกล เขาไม่ได้มาทำอะไร หากทิ้งไว้ก็จะรกเปล่า ๆ ใครอยากทำก็ไปขอเขาทำได้ แต่ถ้าเป็นที่ของชาวบ้านในตำบลนี้จะกลายเป็นสวนลำไยหมด โดยการขุดดินขึ้นมาให้เป็นร่อง เพื่อจะได้เอาน้ำเข้าสวนหล่อเลี้ยงลำไย ซึ่งอาจขุดเป็นบ่อหรือขุดลอกเป็นคลองใช้ในสวน ซึ่งทำเป็นของใครของมัน อยู่ในสวนใครสวนมัน เป็นการขุดเพื่อดึงน้ำจากลำเหมือง

พื้นที่นาเดิมจะถูกขุดเป็นร่อง เป็นคลองรอบ ๆ แล้วถมดินขึ้นเพื่อให้เป็นดอนสำหรับปลูกลำไยเพื่อให้น้ำขึ้นไม่ถึงโคนต้นลำไย การทำสวนลำไยต้องเป็นดอน ไม่ใช่ที่ลุ่ม การพัฒนาที่นาให้เป็นสวนลำไยนี้ ชาวบ้านจะค่อยพัฒนาไป คือเมื่อขุดบางส่วนให้เป็นที่ดอนได้แล้ว ก็ปลูกลำไย จนกว่าจะได้ผลแล้วจึงนำไปขายเพื่อเอาเงินไปขุดส่วนที่เหลือซึ่งเป็นที่ลุ่ม ขุดดินขึ้นมา ส่วนที่ถูกขุดก็เป็นบ่อ แล้วเอาดินไปถมส่วนที่เป็นที่ดิน ยกพื้นดินให้สูงเพื่อปลูกต้นลำไย

ในสวนลำไย บางคนสามารถทำเป็นบ่อปลา จากการขุดดิน ทำเป็นสวนผสม ปลูกกล้วย ปลูกพริก ปลูกผักได้ เช่น มะเขือ ผักกาด กระเทียม เป็นต้น

การปลูกลำไยทำให้มีรายได้พอสมควร บางคนปลูกไม่กี่ต้นก็ส่งลูกเรียนหนังสือได้ ลำไยของชุมชนนี้เริ่มปลูกมา ก็ปลูกขายเลย เริ่มจากคนแรกที่ปลูกได้ มีคนนอกชุมชนมารับซื้อ เมื่อเห็นคนอื่นมีรายได้จากการปลูกลำไย บ้านนี้ปลูก บ้านโน้นปลูก เห็นเขาได้เงินกัน ชาวบ้านก็ปลูกตามกัน ปลูกขาย ปลูกหมดเลย ไม่ทำนากันแล้ว ตลาดต้องการลำไยอยู่ คนจากต่างจังหวัดสมัยก่อนนี้จากจังหวัดชลบุรีมาตั้งเต้นท์รับซื้อลำไยในหมู่บ้าน แต่สำหรับปัจจุบันก็กำหนดราคาซื้อกัน แล้วส่งให้กรุงเทพไปที่ปากคลองตลาด

การปลูกลำไยของชุมชนนี้ มีทั้งปลูกในที่ลานบ้าน ซึ่งให้ประโยชน์ทั้งเป็นร่ม เป็นไม้ประดับ ทำให้ร่มรื่น และได้ผลลำไยด้วย และก็มีปลูกที่สวน มีมากบ้าง น้อยบ้าง ตั้งแต่ประมาณ 1 ไร่ขึ้นไป บางคนก็มีมาก เช่น ผู้ให้ข้อมูลท่านหนึ่งบอกว่า มีลำไย 100 กว่าต้น ปลูกบนเนื้อที่ 20 ไร่ นับว่ามีจำนวนพอสมควร

ด้วยความล้มเหลวของการทำนา อันเนื่องจากการพัฒนาโครงสร้างพื้นฐานของรัฐ คือ การสร้างถนน ทำให้น้ำท่วมที่นา ไม่สามารถทำนาได้ ชาวบ้านโดยการแนะนำของทางราชการได้ปลูกพืชผสมผสานระหว่างผัก ผลไม้ จนเกิดการเรียนรู้ว่าลำไยคือพืชเศรษฐกิจที่สามารถปลูกในพื้นที่นาของตน และสามารถสร้างรายได้มากกว่าการทำนาประมาณ 5 เท่า จึงทำให้ชาวนากลายมาเป็นชาวสวนลำไยกันหมด หรือเกือบหมด

- **การบำรุงดูแลรักษาลำไย : การเรียนรู้โดยบังเอิญจากประสบการณ์ของชาวบ้าน** การบำรุงดูแลลำไยเพื่อให้ได้ผลผลิตสูง มีรายได้มากนั้น เป็นกระบวนการที่ชาวสวนต้องเรียนรู้ ซึ่งได้ทั้งจากประสบการณ์ระหว่างกัน คือ ถามไถ่ปรึกษาหารือกันของชาวสวนด้วยกันเอง กิจกรรมที่ชาวสวนลำไยต้องทำเพื่อให้ต้นลำไยให้ผลมาก คือ การฉีดยา ใส่ปุ๋ย แต่งกิ่ง สูบน้ำมาหล่อเลี้ยง การฉีดยาเป็นการฉีดโฮโมนพืช หรือการให้สารอาหารทางใบ ให้แก่ลำต้นเพื่อให้งามสดไม่เหี่ยวแห้ง การให้อาหารทางใบ ชาวสวนเขาเรียนรู้ว่า ควรให้กับต้นลำไยต้นเล็ก ๆ ซึ่งกำลังเติบโต ปล่อยให้โตตามธรรมชาติ ชาวสวนเขาบอกว่าไม่ได้กินแน่ ต้องมีการใส่ทั้งโฮโมนและปุ๋ย ซึ่งต้องใช้สูตร 15 : 15 : 15 (โปแตสเซี่ยม : โซเดียม : ฟอสเฟส) และการใส่ปุ๋ยนี้จะใช้วิธีขุดดินลงไปแล้วใส่ปุ๋ยบริเวณโคนต้นไม่ได้ จะทำให้รากตาย ถ้าใส่ต้องใส่หลังฝนตก หรือไม่ก็รดน้ำแล้วค่อยใส่ เพื่อที่ปุ๋ยจะค่อย ๆ ละลาย หากใส่แล้วฝนตกหรือรดน้ำ ปุ๋ยจะละลายทีเดียวมาก ลงดินไปเลย และการดูแลลำไย นอกจากให้ปุ๋ยและฉีดโฮโมนดังกล่าวแล้ว ต้องมีการดายหญ้า วัชพืช โดยทำในหน้าแล้งนี้ พอหน้าฝนก็ใส่ปุ๋ยดังกล่าวแล้ว

กระบวนการเรียนรู้จากประสบการณ์โดยตรง และการเป็นผู้ช่างสังเกต คิดหาเหตุผลของชาวบ้าน กลายเป็นสิ่งซึ่งช่วยให้การทำมาหากินอย่างคนอาชีพปลูกลำไยขาย ได้มีโอกาสทำให้ผลผลิตลำไยสูงขึ้น ซึ่งนั่นหมายถึงการเพิ่มซึ่งรายได้นั่นเอง ซึ่งเหตุการณ์บังเอิญอย่างนี้ก็ทำคุณอนันต์ ในแวดวงวิทยาศาสตร์ ดังที่นักวิทยาศาสตร์ท่านหนึ่งไปนั่งอยู่ใต้ต้นแอปเปิล ในขณะที่ผลแอปเปิลหล่นลงมา จนทำให้นักวิทยาศาสตร์ท่านนั้นตระหนักคิด หรือฉุกคิดหลักการหรือสูตรหรือความรู้เกี่ยวกับแรงโน้มถ่วงของโลกได้ ซึ่งอันนี้ถึงแม้จะไม่ยิ่งใหญ่อย่างนั้น ในแง่ของผลที่เกิดขึ้นต่อมวลมนุษยชาติ แต่ในแง่กระบวนการจะมีลักษณะบางประการคล้ายกัน คือความบังเอิญและการสังเกต และตระหนักรู้ และคิดได้ เรื่องของการพบว่า สารดินประสิว ซึ่งเรียกว่า โปแตส-เซี่ยมคลอเรต มีอยู่ว่ามีชาวบ้านคนหนึ่ง อยู่อีกชุมชนหนึ่งไม่ห่างจากที่นี่เท่าใดนัก ได้ทำดอกไม้ไฟซึ่งต้องใช้ดินประสิว ซึ่งเป็นส่วนสำคัญของดินระเบิด เมื่อทำดอกไม้ไฟเสร็จแล้ว ก็นำภาชนะที่ใช้ผสมดินระเบิดไปล้าง แล้วเทน้ำนั้นไปที่ต้นลำไย ซึ่งเป็นต้นลำไยของชาวบ้านคนนี้ที่บ้านตนเอง ปรากฏว่าลำไยต้นนั้นออกดอก ออกผล ก่อนต้นอื่น แล้วเมื่อสังเกตเห็นเช่นนั้นก็เกิด

ข้อสงสัยว่า เกิดมากจากอะไร ก็คิดว่าน่าจะมาจากการราดด้วยน้ำล้างดินประสิว ด้วยความอยากรู้ว่าจริงหรือไม่ ก็เอาไปราดอีกต้นหนึ่ง ผลก็ได้ออกมาเช่นกัน ที่นี้ก็เลยกลายเป็นเรื่องใหม่สำหรับการใช้สารนี้ พอพวกชาวสวนได้พูดคุยแลกเปลี่ยนความเห็นกันไปแล้ว พากันนำเอาไปทดลอง และก็ได้ผลความรู้ก็รู้ไปถึงส่วนราชการที่เกี่ยวข้อง เขาก็มาแนะนำว่า ที่ผลลำไยมีมากนั้น เพราะเกิดจากสารโปแตสเซี่ยมคลอเรต หรือดินประสิวนั่นเอง

ชาวสวนลำไยในระยะแรก ที่ข่าวนี้แพร่ไปก็เกิดความลังเลเหมือนกันว่าจะใส่ดีหรือไม่ เพราะมีบางคนกล่าวว่า หากใส่สารดินประสิวเพื่อเร่งลำไยแล้ว ต้นลำไยอาจจะตายภายใน 3 ปี ซึ่งหากไม่ใช้แล้วน่าเสียดาย เพราะหากไม่ใช้อาจจะไม่ได้เงินแสน จากการทำสวนลำไย "ถ้าปล่อยตามธรรมชาติ มันจะเป็นผลไม่ดี เราแทนที่จะได้เงินหมื่น กลับมาได้แค่นิดหน่อย ไม่พอกินแน่เลย อยากให้เหลือไว้กินบ้าง" แต่บางคนก็ไม่กล้าใช้สารนี้ เพราะทางราชการไม่รับรอง กลัวจะเป็นอันตราย ซึ่งชาวสวนรายหนึ่งบอกว่าหากใช้ไปแล้ว คนกินลำไยได้รับอันตรายต่อสุขภาพ พวกเขาก็บาป

วิธีการใช้สาร คือ นำเอาสารดินประสิว หรือโปแสเซี่ยมคลอเรต ละลายน้ำ แล้วใฝฝักบัวรดรอบ ๆ ต้น ซึ่งเมื่อใส่แล้วจะออกดอกร้อยเปอร์เซ็นต์ ออกดอก มีลูก สารนี้ต้องใส่ให้พอดี อย่าใส่มากเกินไป มิฉะนั้นจะเสียเพราะผลขนาดเล็กขายไม่ได้ราคา

สำหรับราคาของสารดินประสิวนั้น ซึ่งมากิโลกรัมละ 300 – 400 บาท หนึ่งกิโลกรัมใส่ได้ประมาณ 5 ต้น ลงทุนต้นละไม่ถึง 100 บาท ซึ่งผลที่ออกมานับว่าคุ้มมาก อย่างไรก็ตามการใส่สารต้องมีการรดน้ำหลังจากใส่แล้ว ต้องรดน้ำทุกวัน เพื่อให้สารตัวนี้ถึงรากของลำไย จากนั้นภายใน 20 วัน ลำไยก็จะออกช่อใบ แล้วจะออกดอกตามมา

- **การขายลำไย** ลำไยเป็นผลไม้ที่ออกเป็นฤดู ซึ่งออกอยู่ในช่วง 2 เดือน เพราะฉะนั้นการซื้อขายลำไยก็จะอยู่ในช่วงนี้ และราคาดีจะเป็นต้นฤดู ฉะนั้นใครสามารถเร่งลำไยให้ออกต้นฤดูได้ก็จะมีกำไรมาก สำหรับการขายลำไยนั้นมีวิธีการดังนี้ 1) ผู้ซื้อจะซื้อลำไยในสวน โดยการติดต่อเจ้าของสวนที่ผู้ซื้อเห็นว่าลำไยสวนนี้น่าจะมีกำไร ก็ติดต่อเจ้าของสวน ตกลงราคากันแล้วก็มัดจำหรือจ่ายครึ่งหนึ่ง หรือหมดเลยก็แล้วแต่จะตกลงกัน 2) เจ้าของสวน เก็บไปขายให้โรงงาน หรือพ่อค้าที่เขารับซื้อ อาจเป็นต่างจังหวัดแล้วเจ้าของสวนก็เก็บส่งไปให้แล้วจึงคิดราคากัน เมื่อขายแล้วชาวสวนมีรายได้พอสมควร ดังที่ชาวสวนรายหนึ่งเล่าให้ฟังว่า ถ้าลำไยติดทั้งหมด และเป็นต้นขนาดใหญ่ ต้นหนึ่งก็จะได้เป็นแสนบาท แต่ถ้าหากติดไม่หมดก็หลักหมื่น และหาดคิดเป็นไร่ชาวสวนลำไย ถ้ามี 10 ไร่ อาจจะขายได้ประมาณ 1 ล้านบาท

ที่กล่าวมาเป็นการขายลำไยในฤดูกาล หากจะขายนอกฤดูกาลต้องทำเป็นลำไยอบ ต้องมีโรงอบซึ่งอบได้แล้วจะส่งไปขายยังประเทศจีน จะได้ราคาดี ซึ่งขณะนี้ก็ทำการอบอยู่ แต่เป็นเตาอบที่ทำจากภูมิปัญญาชาวบ้านเอง ในอนาคตอยากได้โรงอบลำไย ซึ่งขณะนี้เสนอไปแล้วกำลังอยู่ในขั้นตอนผลักดันอยู่ เพราะหากได้โรงอบ นอกจากจะขายลำไยอบได้ราคาแล้ว ยังมีอำนาจในการต่อรองกับพ่อค้าที่มาซื้อลำไยสดอีกด้วย

แนวทางอีกทางหนึ่งที่จะทำให้ขายลำไยได้ราคา คือการรวมกลุ่มลำไย แล้วรักษามาตรฐานตามเกรดลำไย คือ เวลาขาย ขณะที่ลำไยจะถูก คัดออกเป็นเกรด A, B และ C ซึ่งราคาไม่เท่ากันหากรวมกลุ่มได้ ทางกลุ่มจะรักษามาตรฐานเกรด รับประกันคุณภาพ ตรงนี้จะได้รับความเชื่อถือ พ่อค้าหรือคนซื้อกล้าสู้ราคา ขณะนี้กำลังคิดจะรวมกลุ่มลำไยอยู่ หากเป็นกลุ่มส่งตลาดกลางทีเดียวเลย จะไม่ต้องผ่านพ่อค้าคนกลาง ซึ่งจะทำให้ได้ราคาเต็มที่ นี่คืออนาคตของชาวสวนลำไยที่ผู้นำชุมชนคาดหวังไว้

หน่วยงานของรัฐและโครงสร้างพื้นฐานเข้าถึงหมู่บ้าน : เงื่อนไขการเกิดองค์กรบูรณาการด้านออมทรัพย์

ภายใต้นโยบายการพัฒนาประเทศให้เจริญก้าวหน้า ประชาชนอยู่ดีกินดี ไฟสว่าง ทางสะดวกนั้น รัฐบาลไทย ไม่ว่าใครจะมาเป็นนายกรัฐมนตรีก็ตาม ดูเหมือนจะไม่สามารถเปลี่ยนแปลงนโยบายนี้ได้เพราะถูกกำหนดไว้ในแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ อันเป็นคัมภีร์ที่ยึดถือเป็นยุทธศาสตร์ของการพัฒนาประเทศอย่างศักดิ์สิทธิ์ไปแล้ว นั่นคือ ภายใต้การปฏิบัติตามแผนฯ ต้องเป็นเวลานานถึง 20 ปี เศษจึงส่งผลให้เกิดการเปลี่ยนแปลงในสังคมชนบทระดับหมู่บ้านมากมาย ผลกระทบนี้เกิดขึ้นทั้งในด้านกายภาพและวัฒนธรรม เช่น

- **ประปา** บริการน้ำประปา เป็นบริการสาธารณูปโภคที่จัดขึ้นโดยองค์กรรัฐวิสาหกิจ (คือ การประปาส่วนภูมิภาค) หรือโดยองค์กรท้องถิ่น ทั้งในระดับเทศบาลและหมู่บ้าน ซึ่งเดิมชาวบ้านจะมีน้ำกิน น้ำใช้ จากลำคลอง ลำเหมือง ต้องไปหาบหรือบรรทุกกันมาไว้ในโอ่ง แต่ขณะนี้น้ำประปาเข้าถึงหมู่บ้าน ทำให้ชาวบ้านมีความสะดวก และได้น้ำสะอาดไว้ดื่มกันอีกด้วย
- **ไฟฟ้า** เมื่อก่อนชนบทไม่มีไฟฟ้าเป็นแสงสว่าง หากแต่ใช้ตะเกียงในยามค่ำคืนแทน แต่ขณะนี้ในหมู่บ้านมีไฟฟ้าใช้กันกันแทบทุกหลังคาเรือนมานานกว่า 20 ปีแล้ว การมีไฟฟ้านอกจากจะทำให้ถนนสว่าง ในเวลากลางคืน (เพิ่งได้ไฟกิ่งตามถนน 5-6 ปีที่ผ่านมา) แล้ว ยังอำนวยความสะดวกในสิ่งที่ใช้ในชีวิตประจำวันอื่น ๆ เช่น พัดลมให้ความเย็น หรือตู้เย็นในการถนอมรักษาอาหาร เป็นต้น แต่อย่างไรก็ตามสิ่งที่ตามมากับการมไฟฟ้าในหมู่บ้าน คือการส่งเสริมให้สินค้า

อุตสาหกรรมซึ่งผลิตจากโรงงานในตัวเอง ไหลไปสู่ชนบท อันเป็นหนทางซึ่งทำให้เงินในชนบทไหลไปยู่ในเมือง ซึ่งเป็นกระบวนการสร้างความแตกต่างระหว่างเมืองกับชนบทในแง่เศรษฐกิจ หรือรายได้ให้ห่างออกไปอีก

- **ถนน** สมัยก่อนทางเดินเป็นทางเกวียน และทางคนเดิน เมื่อนโยบายเงินผันของรัฐบาลชุด ม.ร.ว.คึกฤทธิ์ ปราโมช ทำให้หมู่บ้านมีโอกาสใช้เงินส่วนนี้ตัดถนนลูกรัง และต่อมามีถนนลาดยางดี ๆ อันเนื่องด้วยผู้นำในชุมชนทำเรื่องเสนอความต้องการ (วิ่งเต้น) ไปยังฝ่ายโยธาก็ได้มา ซึ่งทำให้หมู่บ้านสัญจรไปมาสะดวกยิ่งขึ้น

นอกจากโครงสร้างพื้นฐานดังกล่าวแล้ว กิจกรรมอันเป็นหน้าที่ของหน่วยงานราชการต่าง ๆ ก็เข้ามาให้การสนับสนุน แนะนำ ให้ชาวบ้านดำเนินการต่าง ๆ มากมาย เช่น

- กองอำนวยการรักษาความมั่นคงภายใน หรือ กรอมน. และกองหนุนเพื่อความมั่นคงของชาติหรือ กนช. มาอบรมชาวบ้านให้รู้เกี่ยวกับการรักษาความมั่นคงภายในหมู่บ้าน การปกครองในระบอบประชาธิปไตย นำเงินมาสร้างศาลาประชาธิปไตยไว้ในหมู่บ้าน ส่งเสริมการทำอาชีพของกนช. จนสามารถส่งไปประกวดแล้วชนะ ได้รางวัลในระดับเขต และระดับภาคมาแล้ว
- สภาพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ จัดสรรเงินจำนวน 3 ล้านบาท
- เจ้าหน้าที่ฝ่ายพัฒนาการ ได้เข้ามาให้คำแนะนำส่งเสริมการออมทรัพย์ให้ถูกต้องตามหลักราชการ เพราะเริ่มทำมาแต่แรกก็ทำแบบชาวบ้านทำกันเอง ไม่มีหลักการอะไร แต่อย่างไรก็ตาม ชาวบ้านคิดว่าวิธีการของพวกเขาง่ายกว่าและก็ทำได้เหมือนกัน
- อสม. เจ้าหน้าที่ด้านสาธารณสุข เข้ามาแนะนำให้ชาวบ้านรู้จักรักษาดูแลสุขภาพ

ทางราชการส่งเจ้าหน้าที่ของตนเข้าไปในหมู่บ้านตลอด โดยเฉพาะข้าราชการจาก 4 กระทรวง หลัก คือ กระทรวงสาธารณสุข กระทรวงเกษตรและสหกรณ์ กระทรวงมหาดไทย และกระทรวงศึกษาธิการ เข้ามาในหมู่บ้านนี้มากกว่า 20 ปี ซึ่งการเข้าก็ทำให้หมู่บ้านพัฒนาหรือเปลี่ยนแปลงทางด้านอาชีพ และการดูแลรักษาสุขภาพ ตลอดจนการอยู่รวมกันเป็นกลุ่ม การพัฒนาหมู่บ้านจะอาศัยชาวบ้านฝ่ายเดียวไม่ได้ เกือบทุกอย่างอาศัยทางราชการมาแนะนำ การปลูกลำไย การทำสหกรณ์ออมทรัพย์ การทำศาลาประชาธิปไตย การดูแลสุขภาพ กองทุนต่าง ๆ หรือแม้การเลี้ยง ปู ปลา ก็อาศัยกรมประมงมาส่งเสริม

สหกรณ์ออมทรัพย์ : การรวมกันต้านทุนเพื่อประกอบอาชีพของชาวบ้าน

รัฐบาลไทยได้สร้างสถาบันการเงินเฉพาะทาง เพื่อให้เป็นสถาบันทางการเงินของเกษตรกรโดยเฉพาะ คือธนาคารเพื่อการเกษตรและสหกรณ์ (ธกส.) เป็นสถาบันทางการเงินที่เกษตรกรสามารถกู้เงินมาลงทุนได้ แต่ระบบการดำเนินการและหลักการที่อยู่เบื้องหลังของระบบ

สถาบันการเงินแห่งนี้ คือโครงสร้างทางการเงินที่ถูกจำแนกแตกต่างมาเป็นสถาบันการเงินเฉพาะ เพื่อจัดระบบที่มีความเหมาะกับโครงสร้างการผลิตทางการเกษตร อันมีความเชื่อมโยงระบบทุนของสถาบันการเงินกับองค์กรการเงินระดับโลก สถาบันนี้มีเหตุผลอยู่เบื้องหลัง คือ การจัดการเกี่ยวกับการให้เกษตรกรมีการลงทุนเพื่อผลิตสินค้าการเกษตรออกสู่ตลาดโลก หรืออย่างน้อยที่สุดก็เป็นสินค้าของภายในประเทศนั้น ๆ (ระดับท้องถิ่น) สถาบันการเงินนี้มีระบบโครงสร้างการจัดการแบบองค์กรสมัยใหม่ และเป็นไปตามหลักการของระบบทุนนิยม ในขณะที่ลูกค้ามีการประกอบการที่ค่อนข้างใช้รูปแบบและวิธีการ หรือเทคโนโลยีเกี่ยวกับการผลิตค่อนข้างล้าสมัย และขาดศักยภาพแห่งประสิทธิภาพในการจัดการขององค์กรการผลิตของคน ดังนั้น เมื่อลูกค้าดังกล่าวถูกผนวกเข้ากับสถาบันการเงินระบบทุนนิยมดังกล่าว ซึ่งเป็นฝ่ายเสียเปรียบเพราะกลายเป็นผู้พึ่งพิงด้านทุนของสถาบันการเงิน อย่างไม่มีวันจบสิ้นหรือหยุดได้ ตราบใดที่ยังต้องการผลิตสินค้าเกษตร โดยใช้ทุนจากสถาบันการเงินกล่าว

ที่กล่าวมานั้น ผู้วิจัยต้องการชี้ให้เห็นว่า สถาบันการเงินแบบ ธกส. ไม่สอดคล้องกับการเป็นแหล่งทุนของเกษตรระดับชาวบ้านดังกล่าว เพราะเป็นระบบทุนที่ใหญ่เกินไป และเป็นโครงสร้างที่แบ่งแยกเฉพาะจนไม่สามารถกลมกลืนกับโครงสร้างทางการผลิตของเกษตรกรได้ ดังพบจากประสบการณ์ของการเป็นหนี้ต่อ ธกส. ของชาวไร่ ชาวนา ที่มีอยู่อย่างมากมาย

ในชุมชนหมู่บ้าน ได้เห็นการปรับตัวเพื่อให้ตนเองอยู่ในกระแสความเป็นทุนนิยมได้อย่างเหมาะสม ด้วยการจัดตั้งองค์กรทางการเงิน หรือทุนของตนเองขึ้นมาได้ ด้วยเงื่อนไขที่เกิดจากทั้งภายนอกและภายในชุมชน และองค์กรที่กล่าวถึงนั้น คือ สหกรณ์ออมทรัพย์

จุดกำเนิดสหกรณ์ออมทรัพย์

ก่อนที่จะมีสหกรณ์ออมทรัพย์ใช้ชาวบ้านเป็นแหล่งกู้เงินนั้น มีนายทุนภายในหมู่บ้านหรือชุมชนเป็นคนออกเงินให้กู้แก่ชาวบ้าน ซึ่งเขาคิดดอกเบี้ยแพงมาก แต่คนจำเป็นต้องใช้เงิน โดยเฉพาะเงินลงทุนการทำมาหากิน ไม่รู้จะไปกู้ที่ไหน ถึงแม้ดอกเบี้ยจะแพงก็ยอมกู้ การไปกู้เงินนายทุนสมัยก่อนนั้นต้องเอาโฉนดที่ดินไปจำนอง ทำสัญญากู้กัน ดอกเบี้ยที่กู้มีตั้งแต่ 5% 10% หรือ 20% ก็มี ซึ่งเป็นอัตราดอกเบี้ยต่อเดือน ไม่ใช่ต่อปี ฉะนั้นจะเห็นได้ว่า อัตราดอกเบี้ยนี้แพงมาก ในสมัยนั้นชาวนามีความจำเป็นต้องลงทุนในปัจจัยเกี่ยวกับการผลิต เช่น ไม่มีควายสำหรับไถนา ก็ต้องกู้ยืมมาก่อน เพื่อไปซื้อควาย เมื่อทำนาแล้วได้ข้ามาก็จะขายเพื่อใช้หนี้ หากไม่พอก็ขายควายนั้นเสีย ใช้หนี้ไปเป็นการแก้ปัญหาเฉพาะหน้าไปก่อน ถ้าไม่ทำอย่างนี้ก็สู้ดอกเบี้ยไม่ได้ มันแพงมาก ชาวนาบางคนโชคร้ายไปกว่านั้น คือ ขายข้าวขายควายแล้ว เงินก็ยังไม่พอใช้หนี้แก่นายทุน ทำให้ต้องมีการยึดที่นาเกิดขึ้น แต่ก็มีจำนวนไม่มากนักสำหรับกรณีหนัก ๆ อย่างนี้

ต่อมามีการตั้งธนาคารเพื่อการเกษตรและสหกรณ์ หรือ ธกส. ขึ้น ชาวบ้านที่ประกอบอาชีพเกษตรกรรมก็สามารถกู้ได้ ซึ่งกระบวนการเป็นไปตามระบบธนาคาร คือ การกู้ต้องมีการค้ำประกัน โดยหากกู้ไม่มากก็ให้จับกลุ่มค้ำประกันกัน และหากกู้มากก็ต้องใช้โฉนดที่ดินไปค้ำประกัน ฉะนั้น คนที่กู้ ธกส. จึงเป็นชาวนาที่ค่อนข้างมีหลักทรัพย์ สำหรับผู้ที่ยากจนจริง ๆ จึงไม่มีโอกาสกู้ ธกส. ซึ่งคนเหล่านี้เป็นคนส่วนใหญ่ของหมู่บ้าน

สถาบันการเงินสำหรับคนในหมู่บ้านจริง ๆ แล้วมันได้ได้เกิดจากคนที่มีฐานะหรืออำนาจเหนือกว่า คือไม่ได้เกิดจากนายทุน และรัฐ หากแต่เกิดจากขบวนการของชาวบ้านที่ยากจน ช่วยกันเอง จุดกำหนดของการเกิดสหกรณ์ออมทรัพย์อันเป็นสถาบันทางการเงินของคนในหมู่บ้าน พบว่าเกิดจากคนในชุมชนก่อน เช่น มีคนอยู่คนหนึ่ง ซึ่งขณะนี้ก็ยังมีบทบาทเป็นผู้นำในสหกรณ์ออมทรัพย์ของชุมชนที่เราสามารถกล่าวได้ว่าเป็นผู้ริเริ่มก่อตั้งสหกรณ์ออมทรัพย์ของชุมชนนี้ กล่าวคือ สมัยก่อนเขาเป็นพ่อค้าเร่ขายผ้า ได้ผ่านไปหลายชุมชนได้พบเห็นบางคนมีเงินเป็นแสน ๆ เป็นนายทุนสามารถให้ชาวบ้านกู้ได้ นำความคิดนี้มาปรึกษาพูดคุยกันหลาย ๆ คน จนสุดท้ายคุยกับเจ้าหน้าที่ของรัฐ รัฐ คือ พัฒนากร เจ้าหน้าที่เกษตร และเจ้าหน้าที่สาธารณสุข ร่วมปรึกษากัน ร่วมมือกัน ทำหรือจัดตั้งเป็นกองทุนมือใหม่ แต่ละคนมาออกเงินร่วมกันเป็นกองทุนเริ่มต้นด้วยคนละ 10 บาท ครั้งแรกร่วมกันได้ประมาณ 800 บาท มีคนมาร่วมกันประมาณ 50 คน ซึ่งนับว่าน้อยได้จำนวนเงินน้อยกว่าที่คิดไว้มาก ผู้นำกลุ่มออมทรัพย์ท่านนี้ท่านบอกว่า เห็นแบบนี้แล้วก็รู้สึกว่าท้อเหมือนกัน เพราะเงินมันน้อย ไม่สามารถเอาไปทำอะไรได้ อย่างไรก็ตามทางราชการหรือแม้กระทั่งเจ้าอาวาสก็ให้ความสนับสนุน ก็ต้องกันมาได้โดยเริ่มในราวปี 2539

บริหารงานในรูปคณะกรรมการ

สมาชิกจะมีการประชุมเพื่อลงคะแนนเสียงเลือกตั้งประธาน และกรรมการบริหารสหกรณ์ออมทรัพย์ ซึ่งมีอยู่ทั้งหมดจำนวน 15 คน แบ่งเป็นฝ่ายดำเนินการ 5 คน ฝ่ายศึกษา 5 คน และฝ่ายตรวจสอบ 5 คน อันที่จริงแล้ว คนที่มาเป็นกรรมการต้องเสียสละ เพราะต้องมีความรับผิดชอบต่อกิจการ ซึ่งจริง ๆ แล้วไม่ค่อยมีใครอยากมาเป็นเท่าไร ต้องรับผิดชอบ ค่าตอบแทนก็ไม่มี ดังนั้นการมาเป็นกรรมการจึงเป็นด้วยใจรัก และการบริหารหรือร่วมกันดูแลกิจการนั้นต้องเปิดเผยรายละเอียดทั้งระหว่างสมาชิกและกรรมการ พร้อมมีการตรวจสอบได้เลย รายจ่าย-รายรับอย่างไร เมื่อถึงปลายปีก็สามารถแจกแจงงบดุลให้สมาชิกได้รับทราบทุกคน

การสะสมเงินทุน

เป็นการรวบรวมเงินมาไว้ที่ส่วนกลาง ไว้ให้คณะกรรมการดูแลเพื่อบริการจัดการให้ได้กำไรและเป็นประโยชน์กับกลุ่ม ฉะนั้นทุกคนที่เป็นสมาชิกก็นำเงินมารวมกันอันเป็นการออมนั่นเอง การออมนี้ในอีกแง่หนึ่งคือ การสะสมเงินของชาวบ้าน สะสมทีละเล็กทีละน้อย เปิดให้นำมารวมทุก

เดือน บางคน 10 บาท 20 บาท 30 บาท 100 บาท หรือ 200 บาท ไม่จำกัดจำนวน ถ้าใครมีมากก็สะสมได้มาก อันนี้เป็นการรวมของชาวบ้าน จริง ๆ ซึ่งชาวบ้านจริงไม่มีใครมีเงินมาก จนสามารถเอาเงินมาลงจนคนเดียวจนกลายเป็นนายทุนที่มีที่มารวมกันก็เป็นพวกเดียวกัน มีฐานะคล้าย ๆ กันทั้งนั้น เพราะฉะนั้นจึงไม่จำเป็นต้องไปจำกัดจำนวนสูงสุดของการสะสม หรืออมเงินไว้ กับสหกรณ์ออมทรัพย์ จำนวนเงินที่สะสมที่เริ่มต้นด้วยเงินคนละ 10 บาท จากประมาณ 50 คน ดังกล่าวแล้วนั้น บัดนี้มีสมาชิกประมาณ 280 คน ถ้าหนึ่งคนซึ่งเป็นคนในหมู่บ้านไม่รับคนนอกหมู่บ้านมาเป็นสมาชิก และมีทุนหมุนเวียนอยู่ล้านกว่าบาท

สมาชิกสหกรณ์ออมทรัพย์ หัวใจสำคัญของสหกรณ์ออมทรัพย์ไม่ได้อยู่ที่จำนวนเงินจำนวนมาก หากอยู่ที่ใจของสมาชิกที่เต็มใจมาร่วม และเห็นประโยชน์ หรือความสำคัญของการรวมกลุ่มกันเพื่อสะสมทุน หรือออมทรัพย์ไปเป็นทุน ทางกรรมการต้องการให้คนที่เห็นดีด้วยมาร่วมมาก ๆ แต่อย่างไรก็ตาม สหกรณ์ต้องการคนที่ร่วมมือจริง ๆ ไม่ใช่เห็นแก่ประโยชน์ที่ได้จากการกู้เท่านั้น อันที่จริงประโยชน์เกิดกับสังคมด้านอื่นอีกด้วย อันนี้คือสิ่งที่อยากให้สมาชิกมองเห็นประเด็นนี้

การรับสมาชิกเข้ากลุ่มสหกรณ์ออมทรัพย์ ถ้าหากได้คนที่เห็นด้วย หรือยึดมั่นในอุดมการณ์เดียวกันแล้วก็จะเกิดความมั่นคง วิธีการจึงให้สมาชิกรับรองกันเอง พวกเขาจะรู้ว่าใครคนไหนเป็นอย่างไร มีการสืบประวัติกันว่าคนนั้นน่าเชื่อถือมากน้อยเพียงใด ซึ่งอันนี้จะมีผลสืบเนื่องไปถึงการกู้เงิน เพราะสมาชิกต้องค้ำประกันกันเอง สหกรณ์ออมทรัพย์จะไม่ให้เอาหลักทรัพย์มาค้ำประกันเมื่อมีการกู้ยืม ระบบการค้ำประกันตรงนี้ จะให้หลักสัจจะ ซึ่งเป็นหลักการที่มีรากฐานทางวัฒนธรรมของชุมชนไทย ซึ่งได้รับการพิสูจน์แล้วว่า ชุมชนไทยอยู่กันอย่างมีสัจจุ อันเป็นสำนึกที่ฝังอยู่ในใจ และยึดมั่นว่าเป็นศักดิ์ศรีของคนการทำสัญญาไม่มีความหมายใด ๆ เลยหากคนไม่มีสัจจะ

สำหรับคนในชุมชนนี้ต้องมีความซื่อสัตย์กับการออมของตน คือจะมีการนำเงินมาออมทุกวันอาทิตย์ของต้นเดือน ตั้งแต่ 10 บาทขึ้นไป จะออมเท่าไรก็ได้ การส่งเงินออมแบบนี้เขาเรียกว่า ส่งสัจจุและหากกู้เงินต้องเป็นผู้ที่ส่งดอกเบี้ยสม่ำเสมอ ความประพฤติของผู้ที่มีความเป็นสัจจะจะได้ความน่าเชื่อถือ หรือเครดิต สามารถกู้ได้มากถึง 30,000 บาท

หลักคุณธรรมอันเป็นคุณค่าที่ชาวออมทรัพย์ยึดเป็นบรรทัดในการพิจารณาให้กู้เงินจากสหกรณ์ออมทรัพย์ คือ ความมีสัจจะดังกล่าว ความร่วมมือ คือการปฏิบัติตามกฎ ระเบียบหรือข้อตกลงหรือข้อขอร้องจากกลุ่ม อันเป็นลักษณะของการเสียสละประโยชน์ในส่วนตนเพื่อส่วนรวม เพื่อให้ส่วนรวมอยู่รอดได้ นั่นคือ หากส่วนรวมอยู่ไม่ได้ ปัจเจกบุคคลก็อยู่ไม่ได้ คุณธรรมประการต่อมาคือ ความสามัคคี คือ การรักหมู่คณะ อยากให้คนในหมู่บ้านมีความเป็นอันหนึ่งใจ

เดียวกัน ไม่ทำให้เกิดความแตกแยก เพราะจะทำให้กลุ่มเกิดความอ่อนแอ มีอะไรที่ขัดแย้ง ไม่พอใจ ก็มองข้ามไปบ้าง หรือยอมปรองดองหันหน้าเข้าหากัน และอีกประการหนึ่งคือ ความประหยัด อันนี้เป็นเป้าหมายที่ทางกลุ่มทำเพื่อแสดงให้เห็นว่า การประหยัด ทำให้สมาชิกอยู่ได้ไม่เดือดร้อน จนต้องเบียดตนเองหรือผู้อื่น เช่นการมีเงินแล้วเอาไปกินเหล้า หรือใช้จ่ายฟุ่มเฟือยอย่างอื่น แบบนี้เรียกว่าไม่ประหยัด

การกู้เงิน

ระบบการกู้เงินจะให้กู้ได้เป็น 3 เท่าของเงินออม หรือกู้แบบสัจจะ และต้องมีสมาชิกมาค้ำประกัน 2 คน เงินที่กู้ไปจะนำไปใช้ในสิ่งจำเป็นของการดำเนินชีวิต กล่าวคือ ชาวบ้านส่วนใหญ่เป็นชาวสวนลำไย ดังนั้น ส่วนมากมากู้เงินจากสหกรณ์ออมทรัพย์ เพราะนำเงินไปเป็นทุนปรับปรุงสวนลำไย ซึ่งเป็นพืชที่ทำรายได้แก่ชาวชุมชนนี้ เป็นรายได้หลัก และค่อนข้างแน่นอนว่าผลผลิตลำไย จะให้ผลโดยเฉพาะลำไยที่มีการใส่สารดินประสิว

กู้เงินไปเป็นทุนการศึกษาของบุตร ซึ่งในช่วงเปิดเทอมด้วยแล้ว สมาชิกมากู้กันมาก บางครั้งเงินทุนสำรองไม่พอ ต้องไปหาเงินจากแหล่งอื่น เช่น ของกลุ่ม กนช. หรือธนาคารข้าว เป็นต้น หรือกู้ไปซื้อจักรยานยนต์ เพื่อเป็นพาหนะไปทำงานในเมือง

สำหรับเงินกู้ที่กู้มาแล้ว ต้องคืนภายใน 2 ปี ดอกเบี้ยประมาณร้อยละ 12 ต่อไป หรือร้อยละ 1 ต่อเดือน การชำระคืนเงินกู้ที่นี่ไม่ค่อยมีปัญหา เพราะสมาชิกมีรายได้ตลอด และคนที่เป็นหนี้แล้วมักจะขยันดิ้นรน และประหยัด เพื่อนำเงินมาคืน ในกรณีไม่ใช้หนี้มีน้อย หากจะมีก็เป็นเหตุที่จำเป็น เช่น ไม่สบายสุขภาพไม่ดี ทำงานไม่ได้ แต่อย่างไรก็ตามคนเหล่านี้หากหมดอุปสรรคดังกล่าวแล้ว ก็จะใช้คืน ที่ไม่ได้ใช้ก็เพราะช่วงไม่สบาย จากการตรวจสอบบัญชีเงินกู้ก็พบว่าสมาชิกเกือบทุกคนนำมาใช้หมด ยกเว้นกรณีเดียว คือระหว่างที่กู้ไปคนนั้นตาย อันนี้ทางสหกรณ์จะยกหนี้ให้ โดยนำเอาดอกเบี้ยที่สะสมไว้มาจ่ายแทน อันนี้ถือเป็นสวัสดิการอย่างหนึ่ง ดูเหมือนว่าที่ทำแบบนี้ในเชียงใหม่นี้ก็มีอยู่แห่งเดียว

ผู้ที่สามารถกู้เงินจากสหกรณ์ได้ต้องเป็นสมาชิก ซึ่งคนที่จะเป็นสมาชิกได้ ต้องมีอายุ 5 ปี และไม่เกิน 60 ปี แต่ถ้าเป็นตั้งแต่แรกแล้ว อายุเกิน 60 ปี ก็ยังเป็นต่อไปได้และต้องเป็นคนในหมู่บ้าน

ผลกระทบของสหกรณ์ต่อชุมชน

ผลจากการดำเนินงานสหกรณ์ออมทรัพย์ คือ ดอกเบี้ย ซึ่งถูกจัดไว้เป็นสวัสดิการ เช่น ใช้หนี้แทนสมาชิกที่เสียชีวิตดังกล่าวแล้ว (แต่ต้องกู้ไม่เกิน 10,000 บาท) และจัดเป็นทุนการศึกษา เช่นปีที่แล้วให้ทุนการศึกษา 15 ทุน ทุนละ 500 บาท รวมเงิน 3,000 บาท หากมีสาธารณภัย

เกิดขึ้น เช่น ไฟไหม้พายุพัดต้นไม้ล้มใส่บ้านเกิดความเสียหาย ทางสหกรณ์ก็ให้ 1,000 บาท โดยต้องเกิดความเสียหายเกิน 3,000 บาท

นอกจากชุมชนได้รับประโยชน์อันเป็นตัวเงินดังกล่าวแล้ว อันกำไรเชิงเศรษฐกิจแล้ว ชุมชนยังได้รับประโยชน์เชิงสังคม อันเป็นรากฐานสำคัญของหมู่บ้านหรือชุมชน เป็นกระบวนการทางสังคมที่ใช้กลุ่มสร้างบรรทัดฐานแห่งการออมทรัพย์ สร้างคุณธรรม หรือค่านิยมในสังคม ทำให้คนมีความสามัคคีร่วมมือกันเพื่อส่วนรวม กลุ่มออมทรัพย์มีอิทธิพลต่อสมาชิก เช่น เมื่อผู้กู้ซึ่งเป็นสมาชิก หากกู้ไปแล้วใช้เงินไปในทางที่ไม่ถูกต้อง เช่น ไปดื่มสุรา ถือว่าใช้เงินแบบไร้ประโยชน์ ถ้าประธานหรือกรรมการสหกรณ์ทราบ หรือเห็นก็จะตักเตือน หากไม่เชื่ออาจถูกเรียกเงินคืน หรือห้ามกู้เงินครั้งต่อไป หรือลดจำนวนการกู้ลง

ในกรณีที่หมู่บ้านของความร่วมมือ ถ้ามีสมาชิกคนใดไม่ให้ความร่วมมือ ทางกลุ่มสหกรณ์จะเพ่งเล็งไม่ให้กู้เงิน หรือบางคนที่ไม่ยอมไปส่งสัจจะ ในวันอาทิตย์ต้นเดือนก็จะถูกกลุ่มสร้างแรงกดดันบังคับ เพราะฉะนั้นเราจะเห็นได้ว่า กลุ่มสหกรณ์ออมทรัพย์เป็นกระบวนการทางสังคมที่สามารถเสริมสร้างรากฐานของสังคม ให้ยึดมั่นในหลักคุณค่า หรือคุณธรรม อันเป็นประโยชน์ต่อการอยู่รวมกันของคนในชุมชนและเป็นแหล่งทุนที่ชุมชนสามารถกู้ยืมมาประกอบอาชีพได้ระดับหนึ่ง ซึ่งเปรียบเสมือนเป็นธนาคารของชุมชนที่มีสายใยเชื่อมโยงก่อให้เกิดผลผลิตและรายได้ของชุมชน ทำให้ชุมชนไม่ต้องหันไปพึ่งสถาบันทางการเงินอย่างเช่น ธกส. อันเป็นสถาบันทางการเงินที่เชื่อมโยงให้เงินไหลออกจากชุมชน ไปสู่ระดับประเทศและระดับโลกได้ง่าย แต่สหกรณ์ออมทรัพย์ซึ่งการศึกษาของนักวิชาการไทยหลาย ๆ แห่งพบว่าสถาบันทางการเงินที่สมาชิกอยู่รวมกันได้ ควบคุมกันได้ เพราะความสัมพันธ์ใกล้ชิด ทำให้คนกู้เงินไม่กล้าโกง ชาวบ้านเอาเงินมาออมรวมกัน เพราะมีสัจจะ ทำให้สหกรณ์หลายแหล่งมีเงินหลายสิบล้าน เช่น ที่คีรีวง อำเภอจะนะ มีประมาณ 60 ล้านบาท นั่นเป็นข้อเสนอเดิมที่มีอยู่ แต่สำหรับข้อคิดที่ได้จากการวิจัยครั้งนี้ ผู้วิจัยขอเสนอเพิ่มเติมว่า สหกรณ์ออมทรัพย์ นอกจากเป็นกระบวนการทางสังคมที่สามารถสร้างคนในชุมชนให้อยู่รวมกันบนหลักการของสัจจะแล้ว ยังเป็นสถาบันทางการเงินที่ป้องกันการไหลบ่าของเงินจากชุมชนไปสู่ระบบเศรษฐกิจที่อยู่ในระดับที่เหนือกว่า เพราะตัดวงจรการพึ่งพิงทรัพยากรและอำนาจจากภายนอก นั่นคือ ไม่มีความสัมพันธ์เชิงโครงสร้างแบบเสียเปรียบกับสังคมภายนอก แนวทางที่ควรพิจารณาต่อไปของสหกรณ์ออมทรัพย์ คือ การสร้างระบบเศรษฐกิจชุมชน อาจเป็นไปได้ว่าควรมีระบบเงินตราของชุมชนขึ้นมา เพื่อความเป็นอิสระจากสังคมระดับเหนือกว่า อันเป็นสังคมทุนนิยมที่คอยครอบงำชุมชนอยู่ตลอดเวลา การทำเช่นนี้ได้ เราคงไม่ต้องไปพูดถึง The Wealth of Nation หากแต่เรามาพูดถึง The Wealth of Community แทน ระบบเศรษฐกิจของไทยไม่ควรเป็น เอกเศรษฐกิจ (single economic) หากแต่คงเป็น พหุเศรษฐกิจ

(plural economic) แทน นั่นคือ เปิดโอกาสให้ความหลากหลายทางเศรษฐกิจ และเป็นเศรษฐกิจที่ชุมชนแต่ละชุมชนมีอิสระที่จะเลือกเป็นของตนเอง

กลุ่มต่าง ๆ ในชุมชน : กลไกการสร้างความสัมพันธ์และความเข้มแข็งในชุมชน

ปัจจุบันมีกลุ่มต่าง ๆ เพิ่มขึ้นมากมายในชุมชน ซึ่งส่วนใหญ่ได้รับการสนับสนุนจากทางราชการ และบางกลุ่ม ก็เป็นกลุ่มที่เกิดขึ้นเอง ตามที่ชาวบ้านต้องการคือ

- **กลุ่มแปรรูปอาหาร** ซึ่งส่วนใหญ่แม่บ้านหรือสตรี รวมตัวกัน โดยการแนะนำของทางราชการที่มาให้รวมกลุ่มกัน พร้อมกับแนะนำวิธีการแปรรูปและถนอมรักษาอาหาร และทางชาวบ้านเองก็คิดหาวิธีการที่เป็นความรู้เดิมมาประยุกต์ และผสมผสานจนเก็บอาหารได้นาน และมีคุณค่าเชิงเศรษฐกิจสามารถทำเป็นรายได้ เป็นอาชีพเสริม ที่สร้างรายได้อีกทางหนึ่ง ผลิตภัณฑ์ที่กลุ่มนี้ทำ ได้แก่ เต้าเจี้ยว ซีอิ๊ว กล้วยฉาบ ข้าวเกรียบ ทองม้วน ขนมปัง

การแปรรูปอาหารได้รับการสนับสนุนจากกองทุน กองหนุนความมั่นคงแห่งชาติ ที่ได้ให้ทุนแม่บ้านไปอบรมที่จังหวัดลำปางและที่มหาวิทยาลัยเชียงใหม่ กลับมาทำเต้าเจี้ยว กับซีอิ๊ว ทำขายแล้วเป็นที่ถูกใจของชาวบ้าน จึงมีแม่บ้านมาร่วมโครงการมากขึ้น ขณะนี้มีแม่บ้านที่มารวมตัวกันเป็นหลักประมาณ 20 คน หมู่บ้านก็เลยกลายเป็นหมู่บ้านพัฒนากลุ่มแม่บ้านตัวอย่าง

- **กลุ่มทำงานด้านเกษตรกรรม** เช่น กลุ่มเพาะเห็ดฟาง กลุ่มเลี้ยงไก่ กลุ่มเลี้ยงวัว กลุ่มต่าง ๆ เหล่านี้ รวมตัวกันเพื่อทำให้อาชีพของตนมีความเข้มแข็ง ซึ่งความเข้มแข็งจะเกิดได้ก็ต้องได้รับการสนับสนุนทางวิชาการ และเงินทุน สำหรับในแง่เงินทุน ยกตัวอย่างเช่น กลุ่มเพาะเห็ดฟาง ได้ของบประมาณจากองค์การบริหารส่วนตำบลตามโครงการเศรษฐกิจชุมชน ซึ่งต้องจัดตั้งกลุ่มขึ้นมาเพื่อของบประมาณ ซึ่งอันนี้เป็นระเบียบ ขณะนี้เสนอของงบประมาณ 60,000 บาท เพื่อการอนุมัติจากอบต. ชุดใหม่ที่จะมีการเลือกกันเร็ว ๆ นี้

- **ปัจจัยที่ทำให้กลุ่มรวมตัวกันได้**

กลุ่มที่รวมตัวกันในชุมชนนี้ ค่อนข้างจะเป็นกลุ่มตามผลประโยชน์ของอาชีพ และดูเหมือนชาวบ้านในชุมชนมีความสามารถในการจัดตั้งและบริหารกลุ่มได้เป็นอย่างดี ยกตัวอย่างเช่น การจัดตั้งกลุ่มเพาะเห็ดฟาง คนที่สนใจในอาชีพนี้ ซึ่งเริ่มต้นด้วยผู้ทำอย่างไม่เป็นทางการก่อนเรียกหรือชวนมาคุยกันแล้วก็มีการพูดถึงความจำเป็น ต้องมีประธานกลุ่ม ก็มีการกรองในหมู่สมาชิกว่าจะให้ใครเป็นประธานเมื่อได้ประธานแล้ว ก็จะพูดถึงแนวทางในการทำงานของกลุ่ม เพื่อได้แนวทางแล้วก็เขียนระเบียบขึ้นมาทำเป็นรูปแบบหรือทำเป็นทางการเพื่อเป็นแนวทางสำหรับการบริหาร หรือการจัดการกลุ่ม เช่น ได้เงินงบประมาณสนับสนุนจากองค์การบริหารส่วนตำบล

ดังกล่าว ถือว่าเงินมาจากอาชีพของประชาชน เมื่อเอางบประมาณมาแล้วก็ต้องใช้ให้เกิดประโยชน์จริง ใช้อย่างถูกต้อง คุ้มค่ากับที่ประชาชนเขาเสียภาษี ฉะนั้นจึงต้องวางระเบียบการใช้เงินให้รัดกุม จะใช้จ่ายเกี่ยวกับวัตถุอุปกรณ์ต้องมีระเบียบการใช้อย่างไรต้องเขียนออกมาให้ชัดเจน เพื่อจะได้ตรวจสอบได้ เราจะเห็นได้ว่ากระบวนการบริหารการจัดการของกลุ่มในชุมชนนี้ ได้รับการพัฒนาด้านการเรียนรู้ จนสามารถดำเนินการกลุ่มของตนเองได้อย่างมีประสิทธิภาพ

ปัจจัยที่ทำให้กลุ่มเข้มแข็ง

กลุ่มรวมตัวกันตามผลประโยชน์อาชีพของคน ซึ่งเป็นกลุ่มที่เป็นฐานที่สำคัญของเศรษฐกิจ ชุมชน ความสำเร็จของกลุ่มจากมีกระบวนการบริหารหรือจัดการที่ดีดังกล่าวแล้ว ยังมีปัจจัยอื่นๆ ที่ทำให้กลุ่มเข้มแข็ง คือ คนที่เป็นชาวบ้านมารวมกลุ่มกันนั้น จะต้องมีความจริงใจ เห็นความสำคัญของการมีกลุ่มว่า ถ้ามีแล้วเพิ่มประโยชน์อะไรบ้าง ทั้งที่เป็นของส่วนตัวและส่วนรวม มีความอดทน หมายความว่าในบางครั้ง ความขัดแย้งอาจเกิดขึ้นในกลุ่มได้ สมาชิกต้องอดทนกับความขัดแย้ง ให้เอาใจเขามาใส่ใจเรา ทนรับฟังกัน แล้วความเข้าใจหรือการประสานประโยชน์ก็จะเกิดขึ้น ซึ่งที่นี่ชาวบ้านเขามีอะไรก็จะพูดคุยกัน ปรับความเข้าใจกันเสมอ มีความเสียสละ หมายถึงเสียสละเวลามาร่วมประชุม และสละทรัพย์บ้าง หากกลุ่มต้องการให้ช่วยเหลือ สมาชิกต้องเป็นคนเปิดใจกว้าง ยอมรับฟังคำวิพากษ์วิจารณ์ต่างๆ และที่สำคัญคือ หัวหน้าต้องเข้มแข็งและเสียสละ "การเป็นผู้นำกลุ่มแต่ละกลุ่มให้ประสบผลสำเร็จ ถ้าเป็นแก่ประโยชน์ส่วนตัวแล้วคิดว่า ใครจะตั้งมาอย่างไรก็ตาม กลุ่มไม่สำเร็จแน่ คือ เราต้องมีความเสียสละ อดทน ยอมรับคำตำหนิ อะไรหลาย ๆ อย่างเมื่อยู่จุดนี้ อย่างพ่อนี่เป็นพ่อหลวงมานี้ ถูกทั้งติถูกทั้งด่า มีหมดเลย ถ้าเป็นรูปธรรมแล้ว วันหลังพวกเราก็จะยอมรับเราเองแหละ เราต้องใจเย็นนะ" และการจะไม่ให้กลุ่มแตก หากจะทำอะไรในนามกลุ่มหรือการตัดสินใจของกลุ่ม ต้องมาจากการลงมติ "ส่วนมากจะถือมติเป็นหลัก จะทำอะไรก็มาลงมติกัน" จะทำให้ไม่เกิดความขัดแย้ง หรือกลุ่มแตกหรือเกิดความหวาดระแวงระหว่างกัน ซึ่งจะทำให้กลุ่มอ่อนแอลง

ประโยชน์ของการรวมกลุ่ม

การรวมกลุ่มมีประโยชน์ดังนี้

1. ทำให้ได้รับเงินทุนช่วยเหลือ คือ หากมีกลุ่มแล้ว เงินทุนต่าง ๆ จากภายนอก มักจะได้ความช่วยเหลือกลุ่ม เพราะมีความพร้อม และอีกประการหนึ่งคือ กองทุนมักไม่ให้ความช่วยเหลือเป็นรายบุคคล จะให้เป็นกลุ่ม

2. ทำให้มีอำนาจในการต่อรอง ในกรณีที่กลุ่มต้องการขายผลผลิต อำนาจหรืออิทธิพลของกลุ่มสามารถนำไปต่อรองกับพ่อค้าที่มาซื้อสินค้าได้ เวลาขายสินค้าก็บอกกับพ่อค้าว่า กำหนดราคาเองไม่ได้ ต้องให้กลุ่มเป็นคนตัดสินใจ เมื่อพ่อค้าบอกว่าจะซื้อราคาเท่าไรก็นำราคานั้นไป

ปรึกษากลุ่ม ถ้ากลุ่มเห็นด้วยก็ขายไป หรือหากกลุ่มเห็นว่าราคาต่ำไป ขายไม่ได้ สมาชิกในกลุ่มก็รวมหัวกันไม่ขายทั้งหมด พ่อค้าก็ซื้อสินค้าไม่ได้ ในที่สุดก็ซื้อตามราคาที่กลุ่มต้องการ

นอกจากนี้ กลุ่มยังมีอำนาจในการต่อรองกับหน่วยราชการได้ หากมีกลุ่มแล้วจะขอความร่วมมือง่าย เช่น กลุ่มเลี้ยงไก่ รายงานไปยังนายอำเภอว่า ไก่ของกลุ่มชุมชนนี้เป็นโรคอหิวาห์ไม่เกิน 3 วัน นายอำเภอก็สั่งให้ปศุสัตว์เข้ามาดูแลให้ทันที ซึ่งพบว่าได้ผลมาก เพราะกลุ่มเหล่านี้เป็นกลุ่มของอาชีพที่ทางอำเภอเข้ามาส่งเสริม ซึ่งหากผลการประกอบอาชีพตามกลุ่มที่ทางอำเภอมาแนะนำ อำเภอก็ได้ผลงานไปด้วย ในฐานะมาช่วยสร้างกลุ่มไว้

การรวมกลุ่มทำให้หมู่บ้านหรือชุมชนประกอบอาชีพ หรือทำกิจกรรมต่าง ๆ ได้ผลสำเร็จ ทำให้คนในชุมชนเกิดการเรียนรู้ ถ่ายทอดกัน บนความสัมพันธ์ที่ถ้อยทีถ้อยอาศัยกัน เพราะมีประโยชน์เชิงอาชีพร่วมกัน ไม่มีการแข่งขันชิงดีชิงเด่นกัน ฉะนั้นความสัมพันธ์แบบนี้จึงมีความใกล้ชิด เห็นใจกัน มีสำนึกร่วมกัน และกลายเป็นการเรียนรู้จากกันในบรรดากลุ่มต่าง ๆ อย่างดี เพราะความสัมพันธ์ในกลุ่มแบบนี้ทำให้คนมีใจเปิดกว้างและจริงใจต่อกัน หมู่บ้านอยู่ได้เพราะการรวมกลุ่มกัน หากต่างคนต่างอยู่หรือมีความสัมพันธ์แบบเหินห่าง หรือไม่เท่าเทียมกัน ไม่ไว้ใจ หรือหวาดระแวง ชุมชนคงต้องอ่อนแอแน่นอน

ผู้นำชุมชน

ตำแหน่งผู้ใหญ่บ้านเป็นตำแหน่งผู้นำชุมชน อย่างเป็นทางการ ซึ่งมีบทบาทอย่างมากภายในชุมชนของตนเอง ในทางกฎหมายเป็นตำแหน่งมีสังกัดกระทรวงมหาดไทยแต่ในทางปฏิบัติกลายเป็นตัวแทนที่ทำหน้าที่ให้ทุกกระทรวง เป็นผู้ดูแลงานทุกกระทรวงซึ่งไม่ต่างอะไรไปจากนายกรัฐมนตรี ซึ่งนั่นคือต้องเป็นคนที่มีคุณสมบัติเด่นในหลายด้าน ได้แก่

- เป็นผู้ที่ชาวบ้านเคารพนับถือ เป็นคนดีมีบารมี เป็นที่เกรงขาม หมายความว่ามีความเป็นคนที่มีศีลธรรม ไม่เช่นนั้นชาวบ้านจะไม่นับถือ ต้องเป็นคนที่ทำงานปราบปรามได้ ใครทะเลาะวิวาท หรือเกิดปัญหาโจรผู้ร้ายขึ้นในหมู่บ้าน ผู้ใหญ่บ้านต้องพร้อมจะไปแก้ปัญหานี้ โดยการไปห้ามหรือตัดสินข้อทะเลาะวิวาทนั้น และเมื่อมีโจรต้องสามารถเข้าไปปราบปราม หรือจับกลุ่มได้ เป็นผู้ที่มีความสามารถในการตัดสินคดีความได้จนเป็นที่ยอมรับในความยุติธรรม
- เป็นผู้มีประสบการณ์ คือผู้ใหญ่บ้านต้องเคยผ่านงานเกี่ยวกับชุมชนอันเป็นงานส่วนรวม ซึ่งอาจเคยเป็นผู้ช่วยผู้ใหญ่มาก่อน และได้แสดงผลงานไว้ในระดับที่ชาวบ้านคิดว่าประสบการณ์ ตรงนั้นสามารถก้าวขึ้นไปเป็นผู้ใหญ่ได้ ในคุณสมบัติข้อนี้เป็นน่าสังเกตว่าคนที่ได้เป็นผู้ใหญ่บ้านจะเป็นผู้ที่เคยเป็นผู้ช่วยผู้ใหญ่บ้านมาก่อน
- เป็นผู้มีความรู้คือเป็นความรู้ในระดับที่อ่านออกเขียนได้ สามารถเขียนโครงการ

อะไรต่าง ๆ ได้ไม่จำเป็นต้องจบสูง ๆ ป. 4 ก็ใช้ได้ขอให้เขียนหนังสือเป็น ซึ่งอันนี้เป็นความรู้ที่เป็นทางการซึ่งจะแสดงออกกันในกระดาษหลังประกาศนียบัตร แต่ความรู้อีกประการหนึ่งที่ผู้ใหญ่บ้านในชุมชนนี้มีคือความรู้เกี่ยวกับชุมชน รู้เกี่ยวกับการพัฒนาหมู่บ้าน เรื่องความสงบสุข เรื่องการปกครอง

- เป็นผู้มีมนุษยสัมพันธ์ สามารถเข้าไหนก็ได้ เข้ากับชาวบ้านได้ หรือแม้กระทั่งกับฝ่ายราชการ

- ต้องมีฐานะพอสมควร แต่ไม่ใช่ไม่มีเลย หรือรวยเป็นเศรษฐี จึงจะเป็นผู้ใหญ่บ้านที่ดี ในที่นี้ผู้นำชุมชนต้องมีฐานะบ้าง เพราะต้องใช้จ่ายเงินส่วนตัวอยู่ ลำพังเงินเดือนประมาณ 2-3 พันบาทคงไม่พอใช้จ่าย เพราะต้องเลี้ยงครอบครัวด้วย การทำหน้าที่ตรงนี้มีอยู่บ่อยครั้งที่เอาเวลาการทำมาหากินมาบริการประชาชนหรือรับใช้ราชการ

- ต้องเป็นนักพัฒนาคือ สามารถช่วยชาวบ้านให้อยู่ดีกินดี เช่น การจัดตั้งกลุ่มอาชีพ ผู้ใหญ่บ้านต้องมีข้อใดเกี่ยวกับหมู่บ้านของตนว่าอาชีพอะไรที่ชาวบ้านทำแล้วรอดจึงจะส่งเสริมได้ถูกทาง จากนั้นต้องสามารถหาทุนมาสนับสนุนหรือรู้แหล่งทุนแนะนำให้กลุ่มอาชีพไปขอมา ต้องสามารถจัดสร้างจัดหาสาธาณูปโภค เช่น ประปา ไฟฟ้า ถนน หน่วยราชการ อย่างไรก็ตามงานพัฒนาดังกล่าวในปัจจุบันได้มีกฎหมายจัดตั้ง องค์การบริหารส่วนตำบลเพื่อดึงงานส่วนนี้ออกจากหน้าที่ของผู้ใหญ่บ้านแล้ว "แต่ในแนวความคิดของชาวบ้านก็ยังคิดว่าต้องพึ่งพาผู้ใหญ่บ้านกันอยู่ พ่อหลวงจะต้องเป็นนักพัฒนา"

- เป็นนักบริหาร กล่าวคือ ผู้ใหญ่บ้านไม่ใช่ทำงาน 8.30 น. แล้วเลิกทำงาน 16.30 น. เหมือนราชการอื่น ๆ หากแต่เป็นงาน 24 ชั่วโมง งานผู้ใหญ่บ้านเกิดขึ้นตลอดเวลา หากไม่มีนิสัยเป็นนักบริหารหรือยินดีจะช่วยเหลือประชาชนแล้วจะทำงานในหน้าที่ ปัญหาชาวบ้านเกิดตอนไหนก็ไปตอนนั้น ต้องพร้อมเสมอ "งานประดับเข้ามาหาเกือบตลอด 24 ชั่วโมง บางทีกลางดึกโทรมากริ๊ง บอกว่าบ้านโน้นมีการทะเลาะตบตีกันนะ เราก็ต้องวิ่งไปแล้วละ มีที่เดือดร้อนเราก็ไปหาทันที"

- ได้รับการสนับสนุน จากครอบครัวโดยเฉพาะภรรยาของผู้ใหญ่บ้านต้องให้การสนับสนุน "ผู้ใหญ่บ้านนะ ถ้าเมียไม่เห็นด้วยแล้ว หรือแม่บ้านไม่เอาด้วยนี่ ค่อนข้างลำบาก ในการพัฒนาต้องเข้าใจกัน บางครั้งเอาเงินไปใช้โดยไม่มีเหตุผลก็มี"

การศึกษา

เป็นระบบการถ่ายทอดความรู้อย่างเป็นทางการที่ตั้งขึ้นในรูปโรงเรียน ซึ่งตั้งมาแล้วประมาณ 80 กว่าปี เดิมโรงเรียนอยู่ที่บริเวณวัด และครูก็เป็นพระ อาศัยให้พระสอนหนังสือให้ โรงเรียนประจำหมู่บ้านสมัยก่อนมีสอนถึงประถมปีที่ 4 การจัดการศึกษาในระบบโรงเรียนนั้นมีองค์ประกอบที่สำคัญคือ

- **หลักสูตร** ซึ่งเป็นแนวทางการเรียนการสอน ที่มีจุดมุ่งหมายและเนื้อหาสาระลักษณะขอบข่ายและรายละเอียดชัดเจนว่าจะสอนอะไร อย่างไร รวมทั้งวัดผล หรือประเมินผลอย่างไรในส่วนนี้ ชาวบ้านไม่รู้เรื่องหรือให้ความสนใจมากนัก เพราะคิดว่าเป็นหน้าที่ของโรงเรียนเกือบทั้งหมด จะมีอยู่ก็คือการให้ความสนใจว่าอยากให้ลูกเรียนเพื่อประกอบอาชีพอะไรในอนาคต แต่ส่วนลึกลงไปไม่รู้

ชาวบ้านให้ความสนใจต่อการศึกษาว่า การสอนในโรงเรียนควรเน้นเรื่องอาชีพ เพราะคนเรียนหนังสือสมัยนี้ เน้นตัวปริญญามากไป เช่น จบปริญญาตรีแล้วหลายคนไม่มีงานทำ การสอนวิชาไฟฟ้า ช่างยนต์ แล้วสามารถนำมาประกอบอาชีพได้

- **ครู หรือผู้สอน** มีฐานะเป็นข้าราชการ ที่ได้รับการบรรจุแต่งตั้งให้ทำหน้าที่สอนประจำโรงเรียนซึ่งสมัยก่อนครูบางทีจบ ป. 4 หรือ นักธรรมก็สอนได้ เพราะขาดครู สำหรับสมัยนี้ครู หากมองในแง่วุฒิการศึกษาที่สำเร็จมาก็ดีกว่าแต่ก่อนมา การสอนของครูก็เป็นที่ยอมรับจากนักเรียน ครูส่วนมากไม่ใช่คนในหมู่บ้าน ทั้งที่คนในหมู่บ้านเป็นครูก็มี แต่ไปสอนที่อื่น ทำเรื่องขอย้ายกลับมาสอนที่หมู่บ้านตนเองแต่ไม่ได้ ครูส่วนใหญ่ไปกลับ ไม่ได้อยู่ในหมู่บ้าน อันนี้เป็นเหตุหนึ่งที่ทำให้ครูและนักเรียนและชาวบ้าน มีความห่างเหินไม่สัมพันธ์อันดีระหว่างกัน เพราะเช้ามาครูก็เดินทางมาสอนและกลับตามเวลาราชการ การไม่ย้ายให้มาที่หมู่บ้านขึ้นอยู่กับทางราชการซึ่งทางราชการก็มีระเบียบขั้นตอนต่าง ๆ อีกมากมาย การขอย้ายแต่ละครั้งจึงทำให้ยุ่งยากลำบาก

- **ความสัมพันธ์ระหว่างโรงเรียนกับชุมชน** ชาวบ้านถูกดึงให้มีส่วนเกี่ยวข้องอย่างเป็นทางการกับโรงเรียน โดยทางราชการมีนโยบายให้โรงเรียนมีคณะกรรมการโรงเรียนซึ่งประกอบด้วยครูและชาวบ้าน โดยให้ชาวบ้านซึ่งส่วนใหญ่เป็นผู้ใหญ่บ้านเป็นประธาน และคณะกรรมการโรงเรียนที่โรงเรียนของชุมชนนี้มี 9 คน สำหรับการได้ซึ่งคณะกรรมการศึกษานี้ ทางอาจารย์ที่โรงเรียนเป็นผู้เสนอรายชื่อมาว่าจะเอาใครบ้าง ซึ่งในบางครั้งทางชาวบ้านก็เห็นว่า คนอื่น ๆ น่าจะเข้าไปแทน บางคนที่ทางโรงเรียนหรืออาจารย์เสนอมา นั่นคือ คนที่เป็นกรรมการศึกษา ไม่ได้เปิดโอกาสให้ชาวบ้านได้มีส่วนร่วมในการคัดเลือกหรือเสนอ "ทางโรงเรียนเขาเลือกกันเองครับ" เมื่อเป็นกรรมการโรงเรียนแล้ว มีการประชุมประมาณ 2-3 เดือนครั้งหนึ่ง กล่าวคือ การประชุมต้องมีกิจกรรมที่ทางโรงเรียนจะทำ ก็เชิญกรรมการมาหรือบางครั้งมีประชุมเกี่ยวกับผลการเรียน การสอนตอนปิดเทอม เป็นการจ้างให้กรรมการโรงเรียนได้ทราบ

กิจกรรมที่โรงเรียนและชุมชนทำร่วมกัน ดูเหมือนจะเกี่ยวข้องกับการเรียนการสอนไม่มากนัก ส่วนใหญ่จะเป็นกิจกรรมทำบุญตามประเพณี เช่น แห่เทียนเข้าพรรษา ทางหมู่บ้านจะทำบุญ ซึ่งทำเป็นประเพณี เพื่อให้แลดูมีคนมาก เป็นพิธีการมากหน่อย ก็มาขอให้ทางโรงเรียนอนุญาตให้นักเรียนร่วมขบวนแห่เทียนเข้าพรรษา หรือหากมีผ้าป่าจากที่อื่นมาทอดที่วัด ชาวบ้าน

ก็จะมาขอกำลังนักเรียนไปช่วยเสริฟอาหาร หรือน้ำ ให้กับแขกเหรื่อที่มาทำบุญกับวัดของหมู่บ้าน โดยทางโรงเรียนจะแบ่งให้เด็กไปเป็นชั้น ๆ เพื่อไม่ให้เสียการเรียน (หยุดก็หยุดทั้งชั้น มิฉะนั้นคนที่ไปทำงานก็ขาดเรียน) งานแบบนี้ไม่ค่อยมีปัญหา มักจะได้รับความร่วมมือระหว่างกัน งานที่เป็นกิจกรรมของโรงเรียน ชาวบ้านให้ความร่วมมือเช่นกัน เช่น งานวันเด็ก หรือการแข่งขันกีฬาของโรงเรียน ส่วนเรื่องที่เกี่ยวกับการเรียนการสอนนั้น เรียกได้ว่าแทบไม่มีเลย

ในโอกาสที่ชุมชนจัดงาน ไม่ว่างานบุญเข้าพรรษา ทำบุญวันพระ หรืองานผ้าป่าดังกล่าวนั้น ครู ก็จะไปร่วมด้วย โดยเฉพาะอาจารย์ใหญ่ มักจะไปพบปะกับชาวบ้าน ไปนั่งดื่มเหล้าด้วย ก็ถือโอกาสเช่นนี้พูดเกี่ยวกับเรื่องของโรงเรียน ซึ่งจะเป็นวิธีการที่ชุมชนและโรงเรียนมีความสัมพันธ์กันอย่างมีข้อจำกัดมาก เพราะรูปแบบการร่วมกันดังกล่าว ไม่เป็นระบบ เป็นเรื่องส่วนตัว เป็นการยากที่จะก่อให้เกิดการมีส่วนร่วมระหว่างโรงเรียนและชุมชนอย่างแท้จริง

- **นักเรียน** นักเรียนมาจากหมู่บ้าน 3 หมู่ มาเรียนร่วมกัน เด็กนักเรียนจะมีจำนวนน้อยลงไปทุกวัน จนทำให้บางโรงเรียนถูกยุบไปก็มี ทั้งนี้อาจจะเป็นด้วยเหตุว่า การคุมกำเนิดได้ผลจนเกินไป ทำให้เด็กเกิดในอัตราที่ลดลง และอีกประการหนึ่งคือ ผู้ปกครองบางคนก็เอาเด็กไปเรียนในเมือง คนที่ญาติอยู่ในเมืองก็เอาลูกไปฝากญาติเพื่อเรียนในเมือง อาจจะเป็นไปตามความนิยมว่าโรงเรียนที่ไหนมีชื่อ ก็พาเด็กไปเรียนที่นั่น "บางคนเอาเด็กไปเรียนในเมือง หากมีญาติ ผมไม่ค่อยรู้เท่าไร การศึกษามันดีกว่าหรือว่ามันเป็นรสนิยมที่ไหนสูง ๆ ก็พาไปที่นั่น ไปโรงเรียนที่ดัง ๆ"

สาขาวิชาที่เด็กจบจากชุมชนแล้วไปเรียนต่อมักเป็นการศึกษาสายอาชีพ เช่น ไปเรียนด้านการเกษตร ช่างไฟฟ้า ซึ่งหากจบมาแล้ว หางานทำได้ง่ายกว่า ถ้าไม่มีงานบริษัทหรือราชการแล้ว ก็สามารถประกอบอาชีพของตนเองได้

การศึกษาในปัจจุบัน เมื่อเด็กจบจากหมู่บ้านแล้ว ก็ไปเรียนต่อ จบสูงมา พวกนี้จบแล้วไม่กลับบ้าน ยิ่งเรียนสูงยิ่งไม่อยากอยู่ในหมู่บ้านของตนเอง จบแล้วไปทำงานราชการไปเป็นลูกจ้างเขาหมดอาชีพเกษตรของพ่อแม่ เด็กรุ่นใหม่ที่เรียนสูง ๆ เขาไม่กลับมาทำแล้ว ยกตัวอย่างบางคนจบแพทย์เป็นหมอ จบครูเป็นอาจารย์ ก็ไปทำงานในเมือง โรงเรียนในหมู่บ้านเป็นโรงเรียนเล็ก หากไปสอนในระดับจังหวัด หรืออำเภอได้ก็จะไป

พวกที่ไม่นิยมให้ลูกหลานเรียนในหมู่บ้านส่วนใหญ่จะเป็นลูกข้าราชการ และคนรวย มีฐานะ จะแข่งขันกันเอาลูกไปเรียนที่โรงเรียนดัง ๆ ในเมือง ที่เป็นเช่นนั้น อาจเป็นไปได้ว่า โรงเรียนในเมืองสอนดีกว่าโรงเรียนบ้านนอก เพราะเด็กอนุบาลไปเรียนแล้วอ่านหนังสือได้ อ่านให้พ่อแม่ฟังได้ ยิ่งภาษาอังกฤษจะเก่งกว่าเด็กนักเรียนในหมู่บ้าน

การเรียนการสอนของโรงเรียนสมัยนี้ เปลี่ยนแปลงไปจากเดิมมาก ในบางกรณีซึ่งมีทั้งทางที่ดีและไม่ดี ทางที่ดี คือปัจจุบันเขาสอนกันจริงจัง อุปกรณ์การสอนดี ถ้ามีหนังสือหรือสื่อการสอนครบ และทันสมัย ผิดกับสมัยก่อน นักเรียนใช้กระดานชนวนแผ่นเดียว เรียนทุกวิชา เรียนแล้วหมดชั่วโมงก็จบ ไปเรียนวิชาใหม่ ทำให้เอามาทบทวนไม่ได้ ส่วนข้อเสียของการเรียนการสอนสมัยนี้ คือการออกข้อสอบให้นักเรียนกากะบาท ทำให้นักเรียนลายมือไม่สวย ได้ความรู้ไม่แท้จริงหรือวัดความรู้ไม่ได้เป็นจริง ทำให้คิดไม่เป็น ไม่เป็นตัวของตัวเอง การศึกษาแบบนี้ไม่ทำให้คนเป็นอิสระชน "โรงเรียนสมัยนี้ มีข้อเสียอย่างหนึ่งคือ การกากะบาทใช่ไหม ใช้วิธีนี้ขีดถูกขีดผิด สังเกตไหม ตัวหนังสือนี้ไม่สวยเลย เอาคำถูกคำผิดมาวัดดวงกัน เท่านั้นจบแล้ว ตัวหนังสือไม่สวยด้วย จะสังเกตว่าจบมาหวังจะเป็นข้าราชการ กินเงินเดือนอย่างเดียว หวังเป็นลูกน้องคนอื่นไม่คิดเป็นตัวของตัวเอง ซึ่งมีน้อยมาก เราจะทำอย่างไรล่ะ ที่จบแล้วมาเป็นตัวของตัวเอง เช่น ไปเรียนที่ช่างกล ก็น่าจะเปิดอู่ซ่อม เรียนช่างอ๊อก ช่างเชื่อม ก็น่าจะมาหากินที่นี่ ปรากฏว่าไปนิคมอุตสากรรมหมด ไปเป็นลูกน้อยคนอื่นหมด"

การเป็นข้าราชการใช่ว่าจะดี ไปกว่าการเป็นชาวสวน หากมองในแง่รายได้ ข้าราชการจะสู่ชาวสวนไม่ได้ แต่การศึกษาปัจจุบัน ทำให้คนไม่หันกลับมาสู่รากเหง้าเดิมของคน หากเปรียบเทียบรายได้ให้ดู ผู้นำชุมชนเล่าให้ฟังว่า หากมีสวนลำไย 5 ไร่ จะมีรายได้ดีกว่าข้าราชการแน่นอน เพราะ 5 ไร่ อย่างน้อยก็ 5 แสนบาทต่อปี คิดเป็นเดือน เดือนหนึ่งก็หลายหมื่น การที่รังเกียจอาชีพสวนไปนิยมราชการเพราะคติเก่าของชาวบ้านที่อยากให้การศึกษาเป็นบันไดให้ลูกทำงานสบาย เป็นเจ้าคนนายคน อยากให้ลูกทำงานสบาย นั่งเก้าอี้ทำงานในร่ม ไม่ต้องมาลำบากเหมือนชาวสวน ซึ่งบางครั้งฝนตก แดดแรงอย่างไรก็ต้องไป

หากจะมองความสัมพันธ์ระหว่างการศึกษากับการรวมกลุ่มสหกรณ์ออมทรัพย์แล้ว จะพบว่าการศึกษาไม่ได้ให้การเรียนรู้ตรงนี้แก่นักเรียนเลย มิหนำซ้ำกลับเป็นตัวผลักเด็กนักเรียนที่เรียนดีออกจากชุมชนไปเรียนสูง ๆ แล้วไม่กลับมา การศึกษาจะช่วยกลุ่มหรือสหกรณ์น้อย ในทางตรงกันข้าม กลุ่มหรือสหกรณ์ออมทรัพย์ต่างหากที่สนับสนุนการศึกษาของเด็กนักเรียนในชุมชน เช่น การมีสวัสดิการให้ทุนการศึกษา ประมาณปีละ 7,000 บาท และเป็นแหล่งเงินกู้สำคัญของผู้ปกครองเวลาเปิดเทอม ดังกล่าวข้างต้นมาแล้ว

การศาสนา

ชุมชนนี้เป็นชุมชนพุทธศาสนิกชน มีวัดเป็นศูนย์กลางของชุมชนมาช้านานพร้อม ๆ กับชุมชนเดิมวัดเป็นทั้งแหล่งเรียนหนังสือ แหล่งรักษาโรค เพราะพระสอนหนังสือ และพระก็รู้ยาสมุนไพร รักษาโรคด้วย ปัจจุบันวัดทำหน้าที่หลัก ๆ ในด้านศาสนา วัดของชุมชนนี้มีเจ้าอาวาสที่มีชื่อเสียงเป็นเกจิอาจารย์ มีลูกศิษย์ลูกหามามาย โดยเฉพาะญาติโยมที่มีฐานะ ตำแหน่งหน้าที่ที่อยู่

ในกรุงเทพมหานคร เดินทางมาทำบุญที่นี่กันมาก ทำให้วัดมีรายได้พอสมควร และท่านเจ้าอาวาสก็เป็นที่เคารพศรัทธา ของชาวบ้าน ท่านให้การสนับสนุนการรวมกลุ่มของชาวบ้าน ท่านเป็นคนที่เสนอแนวคิดการรวมกลุ่มเป็นคนแรก ๆ ในหมู่บ้านนี้ ท่านเห็นความสำคัญของการรวมกลุ่ม เช่น นำเงินถึง 60,000 บาท มาให้สหกรณ์ยืมทำทุนไปก่อน โดยมีข้อแม้ว่า ถ้าคืนเงินต้นให้วัดได้ภายใน 5 ปี จะไม่คิดดอกเบี้ย ถ้าเกินจะคิดร้อยละ 20 ซึ่งอันนี้ถือเป็นกุศโลบายที่ดี

การสาธารณสุข

เมื่อก่อนเป็นโรค ไม่สบายก็กินยาสมุนไพร หมอชาวบ้านปรุงยามาให้กิน มีคาถาอาคมปนอยู่ด้วย หรือบางทีก็มีบีบนวด เช่น ปวดศีรษะก็จะมียาให้กิน แล้วก็จะบีบที่หัวก็หายกันไป ในบางครั้งการไม่สบายก็เชื่อว่าเกิดจากผี การรักษาอาการป่วยจากสาเหตุนี้ก็ไปหาเจ้าทรง ควบคู่กับการกินยาของหมอ ชาวบ้าน หรือสมุนไพร สมัยก่อนบางทีหมอยาก็เป็นพระ ชาวบ้านไม่สบาย เช่น หอบเหนื่อย อ่อนเพลียก็วิ่งไปหาหมอโบราณกับพระสงฆ์ ไปเอายาสมุนไพรมาต้มกิน สักครู่ก็หายทันที

โรคสมัยก่อนที่เป็นกันมาก คือไข้มาเลเรีย เป็นกันทั้งผู้ใหญ่และเด็ก จะเป็นไข้ที่มีอาการหนาวสั่น สมัยก่อนเอาฟูกมากันไว้ก็ยังสั่นอยู่ ไม่มีโรงพยาบาลรักษา หากเป็นก็กินยาสมุนไพรก็หายไปเอง หากไม่หายก็ไปโรงพยาบาล ซึ่งเป็นเหตุการณ์ประมาณปี 2500 เป็นการรู้จักรักษาโรคแผนใหม่คือ หากเป็นโรคแรง ๆ ยาสมุนไพรเอาไม่อยู่ก็ไปโรงพยาบาลในเมืองเชียงใหม่ คือ โรงพยาบาลแมคคอร์มิค โรงพยาบาลสวนดอก โรงพยาบาลมหาราช แต่ที่นิยมไปกันมากคือ แมคคอร์มิค เอาคนป่วยไปโดยหามกันไปยังไม่มีรถยนต์

สถานพยาบาลในชุมชน เกิดขึ้นในปี 2507 เริ่มสร้างสถานีอนามัย เดือนมิถุนายน พ.ศ. 2507 สร้างเป็นอาคารไม้มีพื้นที่รับบริการอยู่ตรงกลาง เป็นอาคารไม้ ชั้นเดียว เป็นหน่วยงานสังกัดกระทรวงสาธารณสุข โรคที่รักษาในช่วงเปิดสถานีอนามัยใหม่ ๆ ก็เป็นโรคพื้นๆ คือ ปวดหัวตัวร้อนเป็นไข้ธรรมดา เจ้าหน้าที่อนามัยก็มีกระเป๋ายาหิ้วไป บางทีไปดูอาการโรคที่บ้าน จะหิ้วกระเป๋าฉีดยาตามบ้าน การรักษาจะไม่ต้องฉีดยาเพราะไม่ได้เป็นหมอที่มีใบประกอบโรคศิลป์ ส่วนใหญ่จะให้ยาความความดัน ยาแก้ปวดแล้วส่งต่อไปที่โรงพยาบาลสารภี

โรคปัจจุบันที่เป็นกันหนักคือ เอดส์ ซึ่งเป็นโรคที่คนกลัวกันมาก ชาวบ้านรู้ว่าติดต่อกันโดยการมีเพศสัมพันธ์ที่ไม่มีการป้องกัน พวกนี้เป็นแล้วตาย ซึ่งในหมู่บ้านมีอยู่บ้าง ขณะที่นักวิจัยเข้าไปในหมู่บ้านที่กำลังใกล้ตายอยู่คนหนึ่ง อายุประมาณ 30 ปี เป็นหญิง ที่สามีไปมีภรรยาน้อย เมื่อก่อนก็ดี ๆ อยู่ต่อมาอยู่ ๆ ก็โทรมลง

ในแง่การรักษาโรคปัจจุบันชุมชนก็เห็นความสำคัญของสมุนไพรมากขึ้น เพราะได้เห็นและรู้ว่าทางโรงพยาบาลเช่น โรงพยาบาลสารภี เริ่มเอาสมุนไพรมารักษา มีการนวดแผนโบราณ

มีสมุนไพรขายในโรงพยาบาล

งานอนามัยในชุมชน ให้บริการในรูปของสถานี ซึ่งมีชาวบ้านมารับบริการที่สถานีและเจ้าหน้าที่เข้าไปในชุมชน ไปตามโรงเรียนต่าง ๆ เพื่อไปเยี่ยมผู้สูงอายุ ไปดูและตรวจสุขภาพเด็กนักเรียนและฉีดวัคซีน บางครั้ง ต้องออกไปหาข้อมูลทางด้านสาธารณสุข ซึ่งส่วนใหญ่จะไปติดต่อกับกำนัน ผู้ใหญ่บ้าน ซึ่งต้องออกไปเกือบทุกเดือน

ด้วยความที่กระทรวงสาธารณสุขทำงานเข้าถึงพื้นที่ค่อนข้างมากกว่าหน่วยงานอื่น เพราะมีเจ้าหน้าที่ไปประจำในตำบลหมู่บ้าน จึงเข้าถึงประชาชนได้มาก เข้าไปมีบทบาทในการส่งเสริมให้ประชาชนมีส่วนร่วมในการรักษาสุขภาพอนามัยของตนเอง เช่น มีการตั้งกองทุนยา อันเป็นการรวมกลุ่มโดยมีอาสาสมัครที่เรียกว่า อสม. (อาสาสมัครสาธารณสุขประจำหมู่บ้าน) กองทุนยานี้เริ่มตั้งครั้งแรกเมื่อปี 2529 ได้ทุนรวมกันประมาณพันกว่าบาท ตั้งแล้วไม่นานก็ล้มไป แล้วไม่นานก็มาตั้งกันใหม่ ได้ทุนครั้งนี้ประมาณ 13,000 บาท ดำเนินการโดยการเก็บหุ้นกันของสมาชิกกองทุนยา หุ้นละ 10 บาท บางคนมีเป็น 10 – 20 หุ้น มีกรรมการบริหารเป็น อสม. ขณะนี้มีประมาณ 20 คน มาช่วยกันเอาเงินก้อนนี้ไปซื้อยามาแล้วตั้งขายที่ศูนย์ซึ่งตั้งอยู่หน้าวัดให้ อสม. ผลัดเปลี่ยนกันมาขายวันละ 3 คน อสม. ที่มาขายยานอกจากขายยาแล้ว บางครั้งต้องบริการประชาชาด้วย เช่น วัดความดัน

กองทุนยานี้ นอกจากสมาชิกจะมีหุ้นเพื่อรวมเป็นทุนแล้ว ทางกระทรวงมีงบประมาณสนับสนุนศูนย์ละ 900 บาท การบริหารการจัดการกองทุนยา จะให้ อสม. ไปซื้อยามาโดยจะได้ส่วนลด 25% ขายได้กำไรก็ให้เพิ่มเข้าไปในกองทุนยา อสม.ไม่มีค่าตอบแทน มีแต่มาเสียสละมาอยู่เวรกันขายยาให้กลุ่มกองทุนยา

จะเห็นได้ว่า การสาธารณสุข ระดับหมู่บ้านนอกจากดูแลสุขภาพอนามัยของชาวบ้านทั่ว ๆ ไปให้ปราศจากโรคแล้ว ยังช่วยสร้างระบบการรักษาแบบ อสม. อันเป็นกระบวนการดึงชุมชนให้มีส่วนร่วม ซึ่งเป็นการสร้างฐานแห่งการเรียนรู้ของการทำงานกลุ่ม สร้างคนให้เห็นประโยชน์ส่วนรวม มีจิตใจรับใช้สังคม ทำงานด้วยความเสียสละ ไม่เห็นแก่ประโยชน์ส่วนตัว มองเห็นว่าปัญหาของทุกคนคือปัญหาของชุมชน ต้องมาร่วมกันแก้ไข แม้ว่ากิจกรรมของกลุ่มที่มี อสม.เป็นตัวจักรสำคัญแต่ก็ยังอยู่ภายใต้การกำกับดูแลของกระทรวงสาธารณสุข อันเป็นหน่วยราชการส่วนกลาง ทำให้กลุ่มยังไม่เติบโต และเป็นตัวเองอย่างเต็มที่ แต่อย่างน้อยที่สุดก็เป็นโรงเรียนที่สอนให้ประชาชนมองเห็นการทำงานเป็นกลุ่มนั้นว่าทำอย่างไร และสำคัญอย่างไร ได้ให้อะไรกับชาวบ้านบ้าง เป็นคำสอนว่าหากทุกคนต่างคนต่างอยู่ก็คงไม่สงบสุข ช่วยเหลือเกื้อกูลกันแบบนี้ และที่สำคัญคือหากในอนาคตองค์การปกครองส่วนท้องถิ่น เช่น อบต. มีความพร้อมก็สามารถรับงานส่วนนี้มาดำเนินการได้อย่างมีพื้นฐานพอสมควร

องค์ความรู้เรื่องความเข้มแข็งของชุมชน
: จากปรากฏการณ์สู่ทฤษฎีฐานราก

เอกสารหมายเลข 8

การคงอยู่ของทรัพยากรทางทะเล กับความเข้มแข็งของชุมชน

โดย : ผศ.ดร.เพ็ญสิริ จีระเดชากุล / รศ.ดร.นภาภรณ์ หะวานนท์
อภิชัย ศรีโสภิต อัจฉรา วงค์มงคล

โครงการพัฒนาดัชนีความเข้มแข็งของชุมชน
ปริญญาเอกพัฒนศึกษาศาสตร์
บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ
โดยการสนับสนุนของ สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย

ความนำ

การแพร่เข้ามาของระบบเศรษฐกิจแบบทุนนิยม ค่านิยมแบบบริโภคนิยมและแนวคิดการพัฒนาไปสู่ความทันสมัยในสังคมไทย ในช่วงหลังสงครามโลกครั้งที่สอง ได้ก่อให้เกิดการขยายตัวทางด้านอุตสาหกรรมและชุมชนเมือง และเกิดการเปลี่ยนแปลงทางด้านสังคมวัฒนธรรมขึ้นในหลาย ๆ ด้านด้วยกัน การเปลี่ยนแปลงที่สำคัญประการหนึ่งก็คือ การพึ่งพาและถูกครอบงำโดยการแลกเปลี่ยนเชิงพาณิชย์และกลไกตลาด ซึ่งมีผลให้ "เงิน" เข้ามาแทนที่การแลกเปลี่ยนและระบบความสัมพันธ์ประเภทอื่นๆอย่างรวดเร็ว คนในสังคมไทยจึงถูกกระตุ้นให้ดำเนินชีวิตที่ต้องแข่งขันกันเพื่อให้ได้มาซึ่งเงิน และในระบบของการแข่งขันเช่นนั้น ผู้ด้อยกว่าและธรรมชาติจึงถูกเอารัดเอาเปรียบ และถูกตักตวงเอาประโยชน์ ซึ่งจะส่งผลต่อความขัดแย้งระหว่างมนุษย์ด้วยกันเอง และการทำลายทรัพยากรธรรมชาติ ประเด็นในเรื่องของความขัดแย้ง และการอนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติ จึงเป็นประเด็นสำคัญที่มักหยิบยกขึ้นมากล่าวถึงกันอยู่เสมอในสังคมไทย ซึ่งก็เป็นภาพสะท้อนให้เห็นว่าสังคมไทยมีปัญหาความขัดแย้ง และมีปัญหาทรัพยากรธรรมชาติถูกทำลายจนต้องเรียกร้องให้มีการอนุรักษ์

ในชุมชนหมู่บ้านของไทยที่ชาวบ้านยังมีวิถีชีวิตที่ต้องพึ่งพาทรัพยากรธรรมชาติสูงนั้น การรุกเข้าไปของผู้มีทุนและเทคโนโลยีที่เหนือกว่า เพื่อแย่งชิงทรัพยากรธรรมชาติ ย่อมหมายถึงการเข้าไปทำลายชีวิตของชุมชน ชุมชนหลายๆ แห่งจึงไม่อาจอยู่นิ่งเฉยรอรับการกระทำเช่นนั้นได้ และได้ลุกขึ้นมาต่อสู้เพื่อปกป้องสิทธิในทรัพยากรธรรมชาติเหล่านั้น ในหลายๆ กรณี การต่อสู้ก็ไม่ได้มีความหมายเพียงเป็นการปกป้องสิทธิของพวกเขาเท่านั้น แต่ยังหมายรวมถึงการตระหนักในความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับธรรมชาติอีกด้วย

รายงานการวิจัยนี้มีวัตถุประสงค์ที่จะนำเสนอ ภาพของชุมชนแห่งหนึ่ง ประกอบด้วยหมู่บ้าน 2 หมู่บ้านริมทะเลสาบสงขลา ซึ่งดำรงชีวิตด้วยการทำประมงขนาดเล็กเป็นหลัก และเมื่อถูกรุกรานด้วยทุนและเทคโนโลยี ภายใต้นโยบายการพัฒนาประเทศไปสู่ความทันสมัยในรูปของเรืออวนรุน ซึ่งเข้ามากวาดเอาทรัพยากรทางน้ำไปจนร่อยหรอ คนในชุมชนก็ได้มีกระบวนการในการต่อสู้เพื่ออนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติของพวกเขาเอาไว้ และสามารถดำรงชีวิตอยู่ในชุมชนต่อไปได้อย่างเข้มแข็ง

ปรากฏการณ์ของการสร้างความเข้มแข็ง บนฐานของการอนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติของชุมชนแห่งนี้ ได้นำไปสู่คำถามการวิจัยที่สำคัญ 3 ประการ คือ **ประการแรก** กระบวนการต่อสู้กับเรืออวนรุนเพื่ออนุรักษ์ทรัพยากรทางทะเลของชุมชน เป็นอย่างไร **ประการที่สอง** อะไรคือเงื่อนไขสำคัญที่ทำให้ ชุมชนสามารถต่อสู้กับเรืออวนรุนได้สำเร็จ และ **ประการที่สาม** การอนุรักษ์ทรัพยากรทางทะเลมีส่วนสำคัญในการสร้างความเข้มแข็งให้กับชุมชน อย่างไรบ้าง

ในการตอบคำถามการวิจัยทั้ง 3 ประการดังกล่าว การศึกษานี้ได้ใช้วิธีวิทยาของการสร้างทฤษฎีฐานราก (ดูรายละเอียดของวิธีวิทยานี้ได้ในเอกสารการวิจัยหมายเลข 1) เพื่อทำความเข้าใจปรากฏการณ์ของชุมชนตั้งแต่อดีตเท่าที่จะสามารถย้อนศึกษาได้ ผ่านการสะท้อนประสบการณ์ของ คนในชุมชนมาจนถึงปัจจุบัน การย้อนศึกษาตั้งแต่อดีตจะทำให้สามารถเข้าใจถึงวิถีการดำรงชีวิตของชุมชนแต่เดิม ก่อนที่จะถูกแทรกแซงเข้ามาด้วยแนวนโยบายการพัฒนาไปสู่ความทันสมัยว่ามีลักษณะเป็นอย่างไร

มีความเข้มแข็งและอ่อนแออย่างไร และเมื่อถูกกระทบจากทุนและเทคโนโลยี ได้ส่งผลอะไรต่อชุมชนบ้าง การทำความเข้าใจปรากฏการณ์ในอดีตเหล่านี้ จะช่วยให้สามารถเข้าใจสิ่งที่ปรากฏอยู่ในปัจจุบันได้ชัดเจนยิ่งขึ้น

วิธีการในการศึกษาเพื่อให้เข้าใจปรากฏการณ์ที่เกิดขึ้นในชุมชน ผู้วิจัยได้ใช้การสัมภาษณ์ระดับลึกในรูปของการสนทนาอย่างเป็นกันเอง โดยผู้วิจัยได้เตรียมแนวคำถามกว้าง ๆ เอาไว้ล่วงหน้าให้ครอบคลุมประเด็นต่างๆ ที่สามารถตอบคำถามและวัตถุประสงค์ของการวิจัยได้ (โปรดดูแนวคำถามของการศึกษานี้ได้ในภาคผนวก ในเอกสารการวิจัยหมายเลข 1) แม้ผู้วิจัยได้มีแนวคำถามเตรียมไว้ แต่ในการสัมภาษณ์จริงก็ได้มีการปรับประเด็นของคำถามให้เหมาะสมกับประสบการณ์ของผู้ให้สัมภาษณ์แต่ละคน เวลาที่ใช้ในการสนทนาระหว่างผู้วิจัยกับผู้ให้สัมภาษณ์ ได้ปรับให้ยืดหยุ่นกับประสบการณ์ ความทรงจำของผู้ให้สัมภาษณ์และประเด็นของการสนทนา ซึ่งมักใช้เวลาประมาณ 1-4 ชั่วโมง หลังการสนทนา ผู้วิจัยยังได้ขอดูเครื่องมือจับปลาบางชนิด ดูการถักและซ่อมอวน ดูการเพาะเลี้ยงปลากระพงในกระชัง และได้ขอติดตามไปดูการวางเครื่องมือดักจับปลาในทะเลอีกด้วย นอกจากนี้ผู้วิจัยยังได้ไปศึกษาปรากฏการณ์ในด้านอื่นๆ นอกเหนือจากด้านการทำมาหากิน เช่น การศึกษาโรงเรียน ศูนย์พัฒนาเด็กเล็กประจำหมู่บ้าน และศึกษาเอกสารรายงานการประชุมของหมู่บ้านอีกด้วย และเพื่อเป็นการป้องกันผลเสียหายใด ๆ ที่อาจเกิดขึ้นกับชุมชน และคนในชุมชนที่ศึกษาในครั้งนี้ ผู้วิจัยจึงขอสมมติชื่อของชุมชนนี้ว่า "ชุมชนทางเลน" ตารางข้างล่างนี้แสดงรายละเอียดของผู้ให้สัมภาษณ์ รวมทั้งหมด 18 คน

ตารางผู้ให้ข้อมูลหลัก

สถานภาพทางสังคม / อาชีพ	เพศ	อายุ
1. ผู้นำชุมชน	ชาย	60 ปี
2. ครูโรงเรียนในชุมชน	หญิง	46 ปี
3. ทำสวน , เจาะบ่อบาดาล	ชาย	60 ปี
4. ทำประมงขนาดเล็ก , เลี้ยงปลากระพง	ชาย	-
5. ครูพี่เลี้ยงศูนย์พัฒนาเด็กเล็ก	หญิง	26 ปี
6. ผู้นำศาสนา	ชาย	-
7. ทำประมงขนาดเล็ก , ทำสวน	ชาย	46 ปี
8. ผู้อาวุโส	ชาย	67 ปี
9. ช่างตัดผม	ชาย	48 ปี
10. รับซื้อกุ้ง , ค้าขาย	หญิง	67 ปี
11. คนซื้อปลา กุ้ง	หญิง	-
12. ทำประมงขนาดเล็ก , เลี้ยงปลากระพงในกระชัง	ชาย	40 ปี

ตารางผู้ให้ข้อมูลหลัก (ต่อ)

สถานภาพทางสังคม / อาชีพ	เพศ	อายุ
13. ช่างต่อเรือ	ชาย	50 ปี
14. รับซื้อ-ขายกุ้ง , รับจ้างแกะปู	หญิง	38 ปี
15. ทำประมง	หญิง	-
16. ช่างต่อเรือ	ชาย	49 ปี
17. รับซื้อปู	หญิง	-
18. ทำประมง	ชาย	50ปี

ความเป็นมาและบริบทของชุมชน

ชุมชนทางเลนเป็นชุมชนที่รวมเอาหมู่บ้าน 2 หมู่บ้าน เข้าด้วยกัน คือ หมู่ 1 และหมู่ 2 ของตำบลหนึ่งในจังหวัดสงขลา ความผูกพันใกล้ชิดเป็นเครือญาติกัน และทำกิจกรรมต่าง ๆ ร่วมกันมาโดยตลอด ทำให้คนจาก 2 หมู่บ้านนี้รู้สึกว่าพวกเขาคือคนในชุมชนเดียวกัน ไม่ได้แบ่งแยกเป็น 2 หมู่บ้านอย่างที่ทางราชการได้จัดการแบ่งให้ ดังนั้นในรายงานการวิจัยนี้จึงขอใช้คำว่าชุมชนทางเลน กับหมู่บ้านทางเลน ในความหมายเดียวกันตามความรู้สึกของชาวบ้าน คือหมายถึง ชุมชนที่รวมทั้งหมู่ 1 และหมู่ 2 โดยจะเน้นการศึกษาไปที่ชุมชนอิสลามซึ่งเป็นคนส่วนใหญ่ และประกอบอาชีพทำประมงเป็นหลัก

ชุมชนทางเลนเป็นชุมชนหนึ่งในหลายชุมชน ที่ตั้งถิ่นฐานอยู่ริมทะเลสาบสงขลาทางตอนล่าง ชุมชนนี้มีอายุมานานกว่า 100 ปี แต่เดิมบริเวณโดยรอบของหมู่บ้านเป็นป่ายางและป่าโกงกาง และระหว่างเขตรอยต่อของหมู่บ้านกับหมู่บ้านอื่นมีป่าไผ่ขึ้นอยู่อย่างหนาแน่น การสัญจรภายในหมู่บ้านเมื่อยังไม่มีถนน คนในชุมชนใช้ทางเดินบนเลน ที่เรียกว่า *ทางสายเดิน หรือสายเลน* ที่ต้องแหวกป่าโกงกางออกเป็นช่องเล็กๆ พอที่คนจะเดินผ่านไปได้ ส่วนการเดินทางติดต่อระหว่างหมู่บ้านหรือไปยังปากพยูนหาดไข่เต่า ชาวบ้านก็ใช้เรือแจวเป็นพาหนะ จากหมู่บ้านไปสงขลา ชาวบ้านสามารถไปได้ 2 วิธี คือ เดินไปด้วยเท้าเปล่า เพราะรองเท้าเป็นสิ่งหายาก ข้างลำธารแล้วเดินผ่านไปในป่าซึ่งมีทั้งโคลนและทราย หรือไม่ก็แจวเรือไป

การดำรงชีพของชาวบ้านต้องพึ่งพาทรัพยากรธรรมชาติเป็นหลัก อาชีพหลักของชาวบ้านในอดีต คือ การจับสัตว์น้ำในทะเลสาบสงขลา ซึ่งมีทั้งปลา กุ้ง ปู นานาชนิด และมีอย่างอุดมสมบูรณ์ นอกจากสัตว์น้ำในทะเลสาบแล้ว ชาวบ้านยังได้อาศัยลำคลองซึ่งเชื่อมต่อทะเลสาบผ่านหมู่บ้านไปออกทะเลนอกเป็นแหล่งหากินอีกแห่งหนึ่งด้วย ลำคลองนี้ก่อนที่น้ำจะเน่าเสีย ได้เป็นที่อาศัยฟักไข่ของปลา มีน้ำใส มีกุ้งกุลาดำอยู่ในคลองมาก และมีปลาอีกหลายชนิดที่ชาวบ้านจะจับไปบริโภคในฤดูกาลที่ไม่สามารถจับสัตว์น้ำในทะเลสาบได้ อาชีพอีกอย่างหนึ่งของชาวบ้าน คือ การทำนา ทำสวน โดยการทำนานั้นส่วนใหญ่จะออกไปทำกันนอกหมู่บ้าน เพราะในหมู่บ้านมีที่นาอยู่น้อยไม่พอทำ ปัจจุบันมีคนเพิ่มมากขึ้น และที่ดินต้องถูกแบ่งเป็นมรดกต่อ ๆ กันมาเพื่อใช้เป็นที่อยู่อาศัย จึงไม่เหลือที่ทำนาอีก หญิงสาวในหมู่บ้านก็ได้

ออกไปทำงานโรงงานแถบอำเภอเมือง และอำเภอหาดใหญ่ แต่ไม่ค่อยมีคนออกไปทำงานต่างถิ่นไกลมากนัก

ทะเลสาบสงขลาอาจแบ่งออกได้เป็น 3 ตอน คือ ตอนบน ตอนกลาง และตอนล่าง ทะเลสาบตอนล่างจะมีสภาพน้ำเป็นน้ำเค็มจัดกว่าตอนอื่น เนื่องจากมีส่วนติดต่อกับอ่าวไทย จึงเป็นแหล่งที่มี กุ้ง ปลา อุดมสมบูรณ์ที่สุด ทะเลสาบตอนบนน้ำจะจืดที่สุด ส่วนทะเลสาบตอนกลางนั้น มีสภาพน้ำเป็นน้ำกร่อย เพราะมีการผสมผสานกันของน้ำจืดจากตอนบนและน้ำเค็มจากตอนล่าง ทะเลสาบตอนกลางจึงจัดได้ว่าเป็น "รังปลา" คือ เป็นที่ผสมพันธุ์ ฟักไข่ ของกุ้งและปลา เพราะปลาและกุ้งจะไม่ผสมพันธุ์หรือฟักไข่ในบริเวณน้ำเค็ม เนื่องจากสภาพน้ำที่เค็มจัดแล้ว ยังเป็นแหล่งที่น้ำไหลเชี่ยวกรากอีกด้วย เนื่องจากทะเลสาบมีทั้งน้ำจืด น้ำกร่อย และน้ำเค็ม นี่เองที่ส่งผลทำให้มีพันธุ์สัตว์น้ำหลากหลายชนิดมาก แต่การสร้างเขื่อนปากระวะ เมื่อ 30 กว่าปี ที่แล้วมานี้ เพื่อปิดกั้นไม่ให้น้ำทะเลไหลเข้าสู่ทะเลสาบตอนบน และนำน้ำจืดในทะเลสาบไปใช้ในการทำนาปรังบริเวณทุ่งระโนด ได้ส่งผลให้สัตว์น้ำวัยอ่อนไม่สามารถเข้ามาเติบโตในทะเลสาบตอนบนได้ สัตว์น้ำจึงสูญพันธุ์ไปหลายชนิด การได้รับรู้สภาพปัญหาที่เกิดขึ้นจากกรณีของการปิดปากระวะ จึงทำให้ชุมชนไม่เห็นด้วยกับการจะสร้างเขื่อนปากรอ ซึ่งจะส่งผลกระทบต่อการไหลเวียนของน้ำทะเลตอนล่าง ซึ่งเป็นแหล่งเลี้ยงชีพของชุมชน

คนในชุมชนทางเลน ประกอบด้วยคนที่นับถือศาสนาต่างกัน 2 ศาสนา คือ ศาสนาอิสลาม และศาสนาพุทธ ในหมู่ 1 ของชุมชนเป็นคนอิสลามทั้งหมด ในขณะที่หมู่ 2 เป็นคนอิสลามเป็นส่วนใหญ่ และมีคนพุทธอยู่บ้าง ซึ่งคนพุทธไม่ได้เป็นชาวประมง แต่ทำสวน ปลูกมะม่วง และค้าขาย เพราะอยู่ไกลจากชายฝั่งออกไป แม้จะนับถือศาสนาต่างกัน แต่คนทั้งสองศาสนาก็มีความใกล้ชิดกัน "คนไทยที่นี่เขาเข้าใจอิสลาม เพราะอยู่มานานแล้ว มีอะไรก็ช่วยเหลือกัน มีอะไรก็เอามาให้" มีการแต่งงานกันระหว่างชาวพุทธกับอิสลาม โดยเมื่อแต่งงานแล้วชาวพุทธก็มักจะเปลี่ยนไปนับถือศาสนาอิสลาม ในหมู่บ้านมีมัสยิดอยู่ 2 แห่ง คือ มัสยิดหลังเล็กสำหรับคนในละแวกใกล้เคียง ใช้เป็นสถานที่สำหรับทำละหมาดโดยไม่ต้องเดินไปมัสยิดหลังใหญ่ ส่วนมัสยิดหลังใหญ่นั้นจะใช้สำหรับทำกิจกรรมทางศาสนา โดยทุกวันศุกร์ผู้ชายอิสลามในชุมชนจะมาทำละหมาดพร้อมกันที่นี่ มัสยิดหลังใหญ่จึงเป็นแหล่งพบปะประจำสัปดาห์ของชาวบ้าน และมีวัดอยู่ในหมู่บ้าน 1 แห่ง เมื่อมีงานพิธีของชาวพุทธ เช่น งานบวช งานศพ งานตักบาตร ชาวอิสลามที่ได้รับเชิญก็จะไปร่วมงานด้วย แต่ "คนอิสลามที่เคร่งหน่อยนะ เขาจะมีความรู้สึกอึดอัดนิดหน่อย" กระนั้นก็จะไปให้เกียรติ โดยอาจจะเลี่ยงไม่ช่วยพิธีทางศาสนาเสีย

คนอิสลามไม่มีการคุมกำเนิด เพราะเชื่อว่า การมีบุตรจำนวนกี่คนนั้น เป็นความประสงค์ของพระเจ้า ดังนั้นสามีภรรยาบางคู่อาจมีบุตรถึง 11-12 คน เมื่อลูกเรียนจบระดับชั้นประถมศึกษาหรือมัธยมศึกษาแล้ว จึงมักไม่นิยมส่งให้เรียนต่อ โดยจะให้ความสำคัญกับการเรียนทางศาสนามากกว่า "ถ้าไม่มีรัฐบังคับ ก็จะส่งให้เรียนศาสนาหมด เพราะโรงเรียนศาสนาก็มีการแทรกการศึกษาไว้ด้วย...จบ ม.3 แล้วส่งไปเรียนศาสนา ก็ได้ปริญญาเหมือนกัน" ในชุมชนมีโรงเรียนขยายโอกาส สังกัดสำนักงานการประถมศึกษาแห่งชาติ 1 แห่ง มีการเปิดสอนศาสนาอิสลามให้กับเยาวชนในวันเสาร์-อาทิตย์ ที่มัสยิดตั้งแต่ปี 2525 และพอถึง ปี 2538 คณะกรรมการมัสยิดและคณะกรรมการหมู่บ้าน ก็ได้ริเริ่มให้เปิดศูนย์พัฒนา

เด็กเล็กประจำหมู่บ้านในวันจันทร์-ศุกร์ ที่มัสยิดอีกเช่นกัน โดยมีทั้งเด็กพุทธและเด็กอิสลามเรียนปะปนกันในศูนย์พัฒนาเด็กเล็กนี้ ในปี 2541 ชาวบ้านได้รวบรวมเงินจากการบริจาคได้เป็นจำนวน 100,000 บาท เพื่อจะจัดสร้างอาคารหลังใหม่เพื่อใช้เป็นสถานที่เรียนของเยาวชน และเด็กเล็ก โดยได้เริ่มดำเนินการก่อสร้างแล้ว แต่จะต้องใช้เงินถึง 1,500,000 บาท จึงจะเสร็จทั้งโครงการ ศูนย์พัฒนาเด็กเล็กจึงเป็นสวัสดิการของชุมชนไปในตัว เพราะพ่อแม่ที่ต้องทำงานไม่มีคนดูแลลูก ก็จะเอามาฝากให้ศูนย์ฯดูแล

ในชุมชนมีตลาดเล็กอยู่แห่งหนึ่งกลางหมู่บ้าน สำหรับขายผัก ผลไม้ ขนมหวาน และมีร้านค้าเล็ก ๆ อยู่ใกล้ตลาดซึ่งขายกุ้ง ปลา และเครื่องดื่มประเภทน้ำอัดลม ชา กาแฟ สำหรับการขายของ ในตลาดนั้น ชาวบ้านเล่าว่า "ใครทำเสร็จก่อนก็มาขายได้เลย ไม่มีการจับจองที่ใครที่มัน" คนในหมู่บ้านอยู่ในฐานะพอมีพอกิน "ไม่มีคนที่ไม่มีกินเลย เพราะแถวนี้มีงานทำเยอะ" ทั้งงานในหมู่บ้านและงานในโรงงาน

แม้ถนนที่เข้ามาในหมู่บ้านจะเป็นถนนคอนกรีตเล็กๆซึ่งเพิ่งสร้างได้เมื่อประมาณ 3-4 ปีมานี้ แต่ถนนนอกหมู่บ้านที่ชาวบ้านจะใช้เดินทางติดต่อกับอำเภอเมืองและอำเภอหาดใหญ่ ก็เป็นถนนสายใหญ่ซึ่งสามารถเดินทางได้อย่างสะดวกและรวดเร็ว หมู่บ้านจึงเปิดท้าทายต่อค่านิยมบริโภคนิยมซึ่งอาจหลั่งไหลเข้ามากับสินค้าชนิดใหม่ ๆ และสื่อโฆษณาชนิดต่าง ๆ ได้

การดำรงอยู่ของชุมชนก่อนการถูกแทรกแซงจากนโยบายการพัฒนาประเทศไปสู่ความทันสมัย

การนำเสนอสภาพความเป็นอยู่ วิถีชีวิตของชุมชนทางเลน ในช่วงก่อนถูกแทรกแซงจากนโยบายของรัฐในการพัฒนาเศรษฐกิจไปสู่ความทันสมัยนั้น จะย้อนกลับไปดูภาพในอดีตประมาณ 60 ปีที่ผ่านมา จนถึงประมาณปี 2504 เมื่อมีการเริ่มใช้นโยบายการพัฒนาประเทศไทยไปสู่ความทันสมัย ตามแผนพัฒนาเศรษฐกิจแห่งชาติฉบับที่ 1 การเสนอภาพวิถีชีวิตของชุมชนจะครอบคลุมถึงเรื่องการทำมาหากิน การแทรกแซงของรัฐ การศึกษาและกระบวนการเรียนรู้ ความสัมพันธ์ในสังคม และ ความเข้มแข็งและอ่อนแอของชุมชน

การทำมาหากิน

สภาพความเป็นอยู่แต่ดั้งเดิมของชุมชน เป็นสภาพชีวิตที่เรียบง่าย คนยังไม่มาก ยังไม่มีถนนติดต่อไปยังอำเภอหาดใหญ่ หรืออำเภอเมืองได้ คนจึงอยู่กันอย่างสงบสุข ไม่มีการลักขโมย และอยู่อย่างไว้ใจกันได้หมด ไม่มีสิ่งของฟุ่งเฟ้อ หรืออำนวยความสะดวกอะไรมากมายนัก เพราะแม้แต่รองเท้าก็จะมีเฉพาะ "พวกเจ้านาย" ซึ่งนุ่งโจงกระเบน เช่น กำนัน ผู้ใหญ่บ้าน เท่านั้น ในช่วงนี้การทำมาหากินของชุมชนเป็นการผลิตเพื่อบริโภคเป็นหลัก มีการแลกเปลี่ยนระหว่างสินค้ากับสินค้าภายในหมู่บ้านและระหว่างหมู่บ้าน และได้มีการค้าขายด้วยเงินตราเกิดขึ้นบ้างไม่มากนัก การทำมาหากินของชาวบ้านอาศัยธรรมชาติและทรัพยากรที่เป็นพื้นฐาน จึงประกอบไปด้วย การจับสัตว์น้ำ การทำนา หรือการรับจ้างทำนา การทำสวน และการค้าขาย

- **การจับสัตว์น้ำ** เนื่องจากชุมชนอยู่ติดทะเลสาบตอนล่าง ซึ่งเป็นแหล่งน้ำเค็ม และยังมีป่าชายเลนริมชายฝั่งที่สัตว์น้ำสามารถใช้เป็นที่หลบอาศัยอยู่ได้ สัตว์น้ำจึงมีชุกชุมและอุดมสมบูรณ์เกือบตลอดปี การทำมาหากินหลักของชุมชนจึงเป็นการจับสัตว์น้ำ ซึ่งมีทั้งปลา กุ้ง และปู สัตว์แต่ละชนิดก็มีพันธุ์แตกต่างกันไปมากมาย เช่น ปลาที่ชาวบ้านจับได้ ก็ได้แก่ ปลากระบอก ปลาลายเสือ ปลาขี้ตั้ง ปลาแป้น ปลาดุกทะเล ปลากระพงแดง ปลากระพงขาว ปลาหลุมพุก ปลาสุเหร่า ปลาก้างผุ ปลาแขยง เป็นต้น ส่วนกุ้ง ได้แก่ กุ้งหัวมัน กุ้งเผือก กุ้งหัวขาว กุ้งหัวแข็ง กุ้งก้ามกราม กุ้งหางแดง หรือที่รู้จักกันว่ากุ้งแชบ๊วย กุ้งลายตัวใหญ่-ตัวเล็ก เป็นต้น ปู ก็มีทั้งปูม้า ปูดำหรือปูทะเล หรือที่ชาวบ้านเรียกว่า ปูก้ามกรามตัวใหญ่ ปูแสม พันธุ์สัตว์น้ำที่มีอยู่มากนี้ในภายหลังก็ได้สูญพันธุ์ไปหลายชนิด

แม้ในอดีตจะมีสัตว์น้ำอยู่อย่างอุดมสมบูรณ์และหลากหลายชนิด แต่ชาวบ้านก็ไม่ได้จับมากมายนัก เพราะ "ไม่มีความสามารถที่จะทำได้เยอะๆ คนน้อย แต่ทะเลเยอะ" เครื่องมือและวิธีการจับสัตว์น้ำเป็นแบบพื้นบ้าน ซึ่งชาวบ้านทำกันขึ้นมาเอง จากการสั่งสมภูมิปัญญามาแต่บรรพบุรุษ และได้มีการดัดแปลง สร้างสรรค์ขึ้นมาเป็นลำดับ เครื่องมือที่สำคัญในสมัยนั้น ก็ได้แก่ กัด เผือก หรือที่ชาวบ้านเรียกว่า โร๊ะ โพงพาง

<u>กัด หรือ อวนลอย</u> ชาวบ้านถักอวนด้วยเส้นด้ายให้เป็นตาข่ายขนาดต่างๆเพื่อดักจับปลาและกุ้ง อวนลอยเป็นอวนผืนยาว ลอยไปในน้ำ โดยขอบบนมีทุ่นช่วยให้ลอยน้ำได้ ขอบล่างมีลูกถ่วงไม่ให้อวนพลิ้ว การออกไปลอยกัดในทะเล อาจทำได้ทั้งกลางวันและกลางคืน ถ้าไปตอนเช้าก็จะกลับตอนค่ำ ถ้าไปตอนค่ำก็จะกลับตอนเช้า โดยชาวบ้านซึ่งอาจเป็นสามีภรรยากับลูก หรือสามีกับลูกชาย จะแจวเรือออกไปในทะเลเพื่อวางกัดให้ขวางทางน้ำไหล และเฝ้ารออยู่ในเรือ เพื่อลากกัดขึ้นมา เก็บสัตว์น้ำเป็นระยะ ๆ การออกทะเลครั้งหนึ่งชาวบ้านจะปลดสัตว์น้ำออกจากกัดประมาณ 3-4 ครั้ง ระหว่างรอเมื่อถึงเวลาทำละหมาด ก็จะทำละหมาดในเรือ หากเป็นเวลากลางคืนก็จะผลัดเปลี่ยนกันนอนในเรือ

<u>เผือก หรือ โร๊ะ</u> เป็นเครื่องมือที่มีลักษณะคล้ายโป๊ะ และต้องอาศัยคนหลายคนช่วยกันทำขึ้น เริ่มจากชาวบ้านต้องหาไม้ไผ่และหวายมาเป็นส่วนประกอบ ไม้ไผ่มีในหมู่บ้านและอาจซื้อมาจากที่อื่นโดยบรรทุกเรือมา ส่วนหวายนั้นซื้อมาจากสงขลา ชาวบ้านต้องเอาหวายแช่น้ำไว้เพื่อให้นิ่ม แล้วเหลาเป็นเส้นเพื่อใช้เป็นเชือก แล้วเอาไม้ไผ่มาตัดเป็นท่อนๆ แล้วผ่าซีกทำเป็นซี่เล็กๆ หลังจากนั้นจึงเหลาให้ผิวเกลี้ยงลื่นอีกครั้งหนึ่ง ซึ่งมักจะเป็นหน้าที่ของเด็กอายุประมาณ 7 ขวบขึ้นไป เมื่อได้ซี่ไม้ไผ่ที่เหลาแล้ว ก็จะเป็นหน้าที่ของผู้ชายที่จะต้องเอาไม้ไผ่ซี่มาผูกต่อกันด้วยเชือกหวาย บางครั้งหากทำไม่ทันก็จะมีการขอแรงหรือที่ชาวบ้านเรียกว่า "ออกปาก" เพื่อนบ้านหรือคนใกล้ชิดให้มาช่วยทำ โดยทำเป็นผืน ๆ ผืนหนึ่งกว้างประมาณ 3 เมตร ความสูงก็ประมาณ 3 เมตรเช่นกัน ส่วนใหญ่จะใช้กัน 20-40 ผืน ใช้ขวางกั้นทะเลไว้ โร๊ะสำหรับดักกุ้งจะมีลักษณะถี่ ๆ กว่าดักปลา ระหว่าที่ชาวบ้านช่วยกันทำเครื่องมือนี้ ผู้หญิงก็จะทำหน้าที่ทำอาหารไว้เลี้ยงดูกัน นอกจากทำไว้ใช้กันแล้ว ชาวบ้านยังทำเครื่องมือชนิดนี้ไว้ขายกันด้วย เพราะชาวประมงในแถบใกล้เคียงไปจนถึงพัทลุงก็จะมาซื้อที่นี่ การจับสัตว์น้ำด้วยโร๊ะ จะทำได้ในบางช่วงเท่านั้น เมื่อน้ำนองแล้วก็จะทำไม่ได้ เพราะเป็นช่วงที่น้ำจืดลงมา กุ้ง ปลา จะหายไปชั่วเวลาหนึ่ง ชาวบ้านก็จะรื้อเครื่องมือขึ้นมาเก็บก่อน ก็จะสามารถใช้ต่อไปได้อีกหลายปี

โพงพาง เป็นเครื่องมือดักจับกุ้ง อดีตทำด้วยด้ายขาวเส้นโต แล้วย้อมด้วยน้ำเปลือกโกงกางหรือเปลือกคลัก เพื่อให้มีความเหนียวและคงทนยิ่งขึ้น ตาข่ายของโพงพางมีขนาดกว้างที่ปากโพงพาง และจะเล็กลงเรื่อย ๆ จนถึงหางโพงพาง (สุทธิวงศ์ พงศ์ไพบูลย์ , 2529 : 2554) การดักปลาด้วยโพงพางนั้น ชาวบ้านจะทำเฉพาะเวลาน้ำลง และต้องวางในที่น้ำไหลเชี่ยว

การจะวางเครื่องมือจับปลาลงตรงไหนในทะเล ชาวบ้านสามารถทำได้อย่างอิสระ แม้แต่ในเขตของหมู่บ้านอื่นไกลออกไป ไม่มีการหวงห้ามกัน ซึ่งเป็นเพราะมีพื้นน้ำสำหรับหากินได้อย่างมากมาย และผู้คนก็ยังไม่มาก ทะเลจึงเป็นทรัพย์สินร่วมกันของคนในชุมชนรอบทะเลสาบ "เพราะทะเลไม่เป็นของใคร" ส่วนการจะใช้เครื่องชนิดไหน ในจำนวนเท่าใด ก็ขึ้นอยู่กับความเหมาะสมทางด้านแรงงานของครอบครัว และความเหมาะสมของเวลา เช่น โร๊ะเป็นเครื่องมือที่ชาวบ้านใช้เวลาที่มีสัตว์น้ำชุกชุม ส่วนกัดนั้นจะใช้ได้ตลอดและใช้ได้ง่ายด้วย ไม่ต้องการแรงงานมากนัก เป็นต้น สัตว์น้ำจากทะเลที่ชาวบ้านหาได้ในแต่ละช่วงเวลาจะมีความแตกต่างกันออกไป ตามความหลากหลายของชนิดพันธุ์ ตัวอย่างเช่น เดือนตุลาคม มีกุ้งหางแดง ปลาตาเดียว เดือนธันวาคม-กุมภาพันธ์ มีกุ้งหัวแข็ง ส่วนปูม้าจะมีมากในเดือนตุลาคม เป็นต้น

การจับสัตว์น้ำจากทะเลนั้นจะมีบางช่วงเวลาที่หากุ้งปลายากคือ ในช่วงเดือนมกราคม-มีนาคม เพราะเป็นช่วงเวลาที่น้ำจืดลงมาหลังฝนตกแล้ว จึงเป็นช่วงที่ กุ้ง ปลา จะวางไข่และฟักไข่ ช่วงเวลานี้ชาวบ้านเรียกว่า "เดือนยี่" จะไม่มีกุ้ง และปลา ในทะเลให้จับ ยกเว้นกุ้งก้ามกราม ซึ่งในอดีตยังมีอยู่ โดยชาวบ้านจะเอาข้าวสุกมาโปรยล่อ แล้วใช้แหเหวี่ยงจับขึ้นมา ดังนั้นการขาดแคลนอาหารในบางช่วงของเวลาในอดีตนั้น จึงขึ้นอยู่กับการเปลี่ยนแปลงฤดูกาลของธรรมชาติ การขาดแคลนในช่วงเวลาที่สัตว์น้ำวางไข่ย่อมหมายถึง การเกิดขึ้นใหม่ของความอุดมสมบูรณ์ ที่ชาวบ้านจะได้พึ่งพาอาศัยต่อไป จึงแตกต่างจากความขาดแคลนอันเป็นผลจากน้ำมือของมนุษย์ และเทคโนโลยีที่มนุษย์สร้างขึ้นในภายหลัง เพราะมันอาจจะหมายถึงการสูญสิ้นทุกสิ่งทุกอย่าง รวมถึงตัวมนุษย์เอง

ในอดีตเมื่อคลองในหมู่บ้านยังไม่เน่าเสีย เวลาที่ชาวบ้านจับสัตว์ทะเลไม่ได้ ก็จะอาศัยสัตว์น้ำจืดเป็นอาหารได้ โดยใช้แหจับปลาและกุ้งกุลาดำจากลำคลอง ทรัพยากรธรรมชาติของชุมชนทั้งจากทะเลและน้ำจืด จึงนับเป็นความสมดุลที่ธรรมชาติจัดสรรให้มาอย่างแท้จริง ต่อเมื่อมนุษย์เริ่มทำลายธรรมชาตินั้นเอง ความสมดุลจึงขาดหายไป และส่งผลกระทบต่อมนุษย์ในที่สุด

สัตว์น้ำต่าง ๆ ที่ชาวบ้านหามาได้นี้ พวกเขาใช้เป็นอาหารบริโภคส่วนหนึ่ง ที่เหลือก็นำไปแลกเปลี่ยนหรือขาย เนื่องจากในชุมชนยังมีคนอีกส่วนหนึ่งซึ่งเป็นชาวพุทธ และไม่ได้ทำมาหากินด้วยการจับปลา เนื่องจากอยู่ห่างจากชายฝั่งออกไป จึงมักทำสวน ทำนาปลูกข้าว ดังนั้น ระหว่างคนทั้ง 2 กลุ่มนี้ จึงมีการแลกเปลี่ยนผลผลิตกัน คือ แลกปลากับข้าวสาร ซึ่งสีด้วยเครื่องสีมือเมื่อ 40-50 ปีที่แล้ว หรือใช้วิธีตำก็ได้ การแลกปลากับข้าวยังขยายออกไปนอกหมู่บ้าน ในหมู่คนรู้จักกัน โดยมักติดต่อกันด้วยเรือแจว เพราะสะดวกกว่าการเดินด้วยเท้า นอกเหนือจากการแลกเปลี่ยนระหว่างผลผลิตกันแล้ว ชาวบ้านยังนำปลาไปขายด้วย โดยมีทั้งการแจวเรือไปขายในหมู่บ้าน ซึ่งเอาไปขายทุกวัน และยังมีแม่ค้าจากในหมู่บ้านมารับซื้อบ้างเล็กๆน้อยๆเพื่อเอาไปขาย สมัยนั้นยังไม่มีเถ้าแก่หรือนายทุนเป็นผู้ออกทุนให้หรือรับซื้อกุ้ง

ปลา นอกจากนี้ชาวบ้านก็มีการรวมกันหลายๆคนเพื่อช่วยกันแจวเรือเอาปลาไปขายถึงสงขลา แล้วซื้ออาหารจำพวก ข้าวสาร พริก หอม กระเทียม ขมิ้น ผัก รวมถึงผ้า กลับมา การไปขายที่สงขลานี้จะไม่ทำทุกวัน แต่ไปเป็นบางครั้ง เมื่อต้องการซื้อของที่จำเป็นและหาไม่ได้ หรือหายากในหมู่บ้านเท่านั้น สัตว์ที่เหลือจากการขาย ชาวบ้านจะนำมาถนอมในรูปของการทำเค็ม ตากแห้ง เพื่อเก็บไว้บริโภคได้นาน ๆ และเพื่อขาย

- การทำนา และรับจ้างทำนา ที่ดินสำหรับทำนาในหมู่บ้านมีอย่างจำกัดมาก ชาวบ้านส่วนใหญ่จึงต้องออกไปทำนาที่อื่น เพื่อให้มีข้าวในการบริโภค ที่ดินเหล่านั้นมีทั้งได้จากการซื้อ และการเช่า ชาวบ้านสมัยก่อนเมื่อพอมีเงินก็จะซื้อที่ดินกัน คนที่ไม่มีที่นาก็ต้องเช่า หรือรับจ้างทำนา ชาวบ้านส่วนใหญ่เมื่อถึงเวลาทำนา ก็จะออกไปทำนากันเกือบทั้งครอบครัว แต่ก็ไม่ได้ทำทุกครัวเรือน ครัวเรือนที่ไม่ได้ทำนาต้องซื้อข้าวบริโภคจากตลาดนัดหรือสงขลา หรืออาจซื้อจากชาวบ้านที่ทำนาได้บ้าง การทำนาของชาวบ้านทางเลนเป็นการทำเพื่อบริโภคเป็นหลัก

เมื่อถึงฤดูทำนา ชาวบ้านที่พอมีที่นาในหมู่บ้านอยู่บ้าง จะหว่านกล้าในนานี้ ซึ่งหว่านในเดือนตุลาคม ขณะรอต้นกล้าขึ้นก็จะนำวัวจูงเดินข้ามสะพานไป โดยคนเดินจูงจากบนสะพาน แล้วให้วัวเดินลงในคลอง เพราะสะพานเป็นเพียงไม้โตนดพาดสำหรับคนข้ามได้เท่านั้น เพื่อไปไถนาที่ตำบลหัวเขาแดง จังหวัดพัทลุง ซึ่งชาวบ้านส่วนใหญ่มีนาอยู่ที่นั่น พอถึงเดือนพฤศจิกายน-ธันวาคม ต้นกล้าโตพอก็ถอนกล้าทำเป็นมัด ๆ นำใส่เรือแจวไปตามลำคลอง ซึ่งในฤดูน้ำหลากจะไหลเชี่ยว เพราะคลองแคบ ใช้เวลาแจวจากเช้าจนถึงค่ำจึงจะถึง การดำนาจึงเริ่มขึ้น ระหว่างไถนา ดำนา ชาวบ้านจะปลูกกระต๊อบไว้ในนาเพื่อใช้เป็นที่อาศัยชั่วคราว เมื่อดำนาเสร็จก็กลับบ้าน โดยระหว่างนั้นก็ไปดูแลบ้างเป็นครั้งคราว เพื่อไปใส่ปุ๋ยคอก เมื่อถึงเวลาข้าวสุก ประมาณเดือนเมษายน ชาวบ้านจะกลับไปเก็บข้าว การเก็บข้าวของคนภาคใต้จะต่างจากการเก็บข้าวของชาวนาในภาคอื่น ๆ ซึ่งใช้เคียวเป็นเครื่องมือในการเกี่ยว โดยกำข้าวเป็นกำ ๆ แล้วจึงเกี่ยว ส่วนการเก็บข้าวจะใช้เครื่องมือที่เรียกว่า "แกะ" เก็บข้าวทีละรวง ๆ ข้าวจึงไม่ค่อยร่วงหล่นบนพื้นเท่าการเกี่ยว หลังจากเก็บข้าวเสร็จก็จะบรรทุกเรือนำกลับบ้าน เมื่อถึงหมู่บ้าน จอดเรือริมตลิ่งแล้วใช้ไม้คานหาบสาแหรกไปเก็บไว้ที่บ้าน การทำนาของชาวบ้านมีการจ้างหรือลงแขกด้วย การลงแขกจะทำในโอกาสของการดำนา ไถนา และเก็บข้าวเพื่อให้งานเสร็จเร็วขึ้น "ต่างคนต่างช่วยกันให้เสร็จเร็วๆ จะได้กลับบ้านกัน" โดยเจ้าภาพจะเป็นผู้เลี้ยงอาหาร ได้แก่ "ข้าวบ้าง อาหารหวานบ้าง ตามที่มีอยู่"

พันธุ์ข้าวที่ใช้ปลูกสมัยนั้น ได้แก่ ข้าวหอย ซึ่งมีลักษณะเม็ดกลม ๆ สั้น ๆ ซึ่งชาวบ้านบอกว่า ไม่ค่อยอร่อย และสมัยนี้ก็สูญพันธุ์ไปแล้ว นอกจากนี้ก็มี ข้าวปากนก ข้าวยาเหวย ข้าวหัวนา การทำนาของชาวบ้านจะทำได้ปีละครั้งเท่านั้น บางครัวเรือนที่ได้ข้าวมาก อาจทำนาไป 2-3 ปี แล้วเว้นไปสักปีหนึ่ง เพื่อเปลี่ยนให้ญาติไปปลูกบ้าง เพื่อจะได้มีข้าวบริโภคเช่นกัน จึงนับเป็นความเอื้อเฟื้อเกื้อกูลระหว่างชาวบ้านด้วยกันเอง ไม่ว่าจะในกรณีของการให้ไปปลูกข้าวในที่นาของตน หรือการลงแขกกัน

ส่วนชาวบ้านที่รับจ้างทำนานั้น ก็คือ ชาวบ้านซึ่งไม่มีที่นาของตนเอง และไม่ได้เช่า เมื่อถึงช่วงเวลาของการเก็บข้าว แต่ละครัวเรือน ซึ่งอาจหมายถึงสามีและภรรยา หรือภรรยาและลูก ๆ จะแจวเรือตั้งแต่เช้าเพื่อไปปากพะยูน จังหวัดพัทลุง ซึ่งกว่าจะถึงก็ตอนค่ำ เพื่อไปเสาะหารับจ้างเก็บข้าวจากนาหลาย

ๆ แห่ง โดยอาจอยู่ที่นั่นเป็นเวลานาน 1-2 เดือน แล้วแต่จะมีผู้จ้าง โดยการเก็บข้าวนั้นจะต้องนำข้าวมานับเรียงกัน ค่าจ้างที่ได้รับเป็นการตอบแทนมีอยู่ใน 2 รูปแบบ แบบแรกได้ค่าจ้างเป็นข้าว แล้วแต่ผู้จ้างจะให้ ผู้จ้างที่จ่ายค่าจ้างเป็นข้าวมักเป็นคนที่ไม่ค่อยมีฐานะ ไม่มีเงินจ้าง เมื่อชาวบ้านได้ข้าวแล้วก็จะฝากไว้ที่บ้านของผู้จ้างก่อน ต่อเมื่อรับจ้างเกี่ยวเสร็จทุกแห่งแล้ว จึงรวบรวมข้าวที่ได้ทั้งหมดขนใส่เรือแล้วแจวกลับบ้าน เพื่อเก็บไว้บริโภคต่อไป การรับจ้างเก็บข้าวมักได้ข้าวไม่พอกับการบริโภคทั้งปี ดังนั้นจึงต้องซื้อข้าวบริโภค เมื่อข้าวที่เก็บไว้หมดลง ค่าจ้างในแบบที่สอง คือ ค่าจ้างเป็นเงิน ผู้จ้างในลักษณะนี้ คือ ผู้พอมีฐานะและมีเงินจ้าง ซึ่งก็ไม่มีอัตราที่แน่นอน เช่น วันหนึ่งเก็บข้าว 2 คน อาจทำได้ประมาณ 100-200 เรียง จะได้ค่าจ้างประมาณ 5-10 บาท ซึ่งเป็นอัตราที่น้อยมากเมื่อเทียบกับการขายกุ้งได้กิโลกรัมละ 4 บาท และข้าวสารราคาลิตรละ 75 สตางค์ แต่ชาวบ้านก็ต้องทำเพราะหากินทางทะเลไม่ได้ เนื่องจากช่วงนั้นเป็นหน้าร้อนและเป็นช่วงที่น้ำจืด ผู้อาวุโสซึ่งเป็นผู้หญิงและเคยไปรับจ้างเก็บข้าวทุกปีในอดีตกล่าวว่า "ก็ต้องทำเพราะไม่รู้จะหาอะไรมากิน เพราะเงินที่เหลือเก็บไว้ประมาณ 100-300 บาทนี้ ถือว่าเยอะแล้ว แต่ถ้าเรามีเงินเก็บแล้ว เราไม่คิดจะทำงาน ถ้าเรากินเงินที่เก็บไว้หมด เวลาลูกไม่สบายก็ลำบาก" การออกไปรับจ้างเก็บข้าว นอกจากจะเป็นการหาข้าวมาไว้บริโภคแล้ว จึงเป็นหลักประกันทางด้านสุขภาพให้กับสมาชิกในครัวเรือนด้วย ชาวบ้านทางเลนจึงไม่ปล่อยเวลาให้ล่วงเลยไป โดยเปล่าประโยชน์ ทั้ง ๆ ที่ไม่ได้อดอยาก

- **การทำสวน การค้าขาย และการหัตถกรรม** การทำสวนในหมู่บ้าน มักเป็นงานของชาวไทยพุทธ ซึ่งอยู่ไกลชายฝั่งทะเล ซึ่งจะปลูกผัก และผลไม้บ้าง โดยอาศัยน้ำฝนเป็นหลัก ส่วนการค้าขายนั้นก็เป็นค้าขายเล็ก ๆ น้อย ๆ ภายในหมู่บ้านหรือหมู่บ้านใกล้เคียง เช่น ซื้อปลาจากชาวประมงในราคาถูก ๆ แล้วเอาใส่เรือแจวไปขาย และการทำหัตถกรรมที่ทำ ได้แก่ การถักและซ่อมอวน ซึ่งทุกคนจะทำเป็น เพราะอวนคือเครื่องมือทำมาหากินหลักของชาวบ้านอิสลาม ซึ่งปลูกบ้านอยู่ริมฝั่งทะเลสาบ นอกจากนั้นก็มีการทอผ้า โดยชาวบ้านจะซื้อด้ายมาจากสงขลา รวมถึงมีการซื้อผ้าเป็นผืนสำเร็จแล้วจากสงขลามาใช้ด้วยเช่นกัน

- **การสร้างความมั่นคงปลอดภัยในการทำมาหากิน** การสร้างหลักประกันการอยู่รอดของครัวเรือน มีอยู่ในหลายลักษณะ ได้แก่ การถนอมอาหาร การออกไปทำนา หรือรับจ้างทำนา การแลกเปลี่ยนและแบ่งปันอาหาร และการออมทรัพย์

เนื่องจากการผลิตหลักของชุมชน คือ จับสัตว์น้ำ และก็จับได้ไม่ตลอดปี เมื่อจับกุ้ง ปลา ได้มากเหลือบริโภค เหลือขายก็จะนำมาแปรรูปไว้ จึงมีการทำปลาเค็ม ปลาแห้ง ส่วนกุ้งนั้นก็จะเอามาต้มแล้วตากแดดทำกุ้งแห้ง ทำกะปิจากกุ้งตัวเล็ก ๆ เป็นต้น หากชาวบ้านจับปลาได้มากแล้วยังไม่สามารถตากปลาได้ เนื่องจากฝนตก ก็จะเอาหมักเกลือไว้ในโอ่ง เมื่อมีแดดหมดฝนแล้ว จึงเอาปลามาตากแห้งต่อไป การถนอมอาหารของชาวบ้านนี้ นอกจากจะทำให้พวกเขาสามารถสร้างมูลค่าเพิ่มให้กับผลผลิตได้แล้ว ยังเป็นการสร้างหลักประกันความปลอดภัยทางด้านอาหารให้กับครัวเรือนที่สำคัญ เพราะนอกจากจะเก็บไว้เป็นอาหารยามที่สัตว์น้ำหาได้ยากแล้ว ยังสามารถเอาแลกข้าวหรือขายเพื่อนำเงินมาซื้อข้าวและอาหารอื่น ๆ ได้อีกด้วย การออกไปทำนาหรือรับจ้างทำนา ก็เป็นการสร้างหลักประกันเรื่องอาหารที่สำคัญอีก

แบบหนึ่ง เพราะการทำมาหากินหลักของชาวบ้าน คือ จับสัตว์น้ำ ในขณะที่ข้าวเป็นอาหารหลักของคนไทย การออกไปทำนาหรือรับจ้างทำนาเพื่อให้ได้ข้าวมาสำหรับบริโภค จึงนับว่าทำให้ชาวบ้านสามารถมีชีวิตอยู่อย่างพอเพียงในระดับครัวเรือน ส่วนการแลกเปลี่ยนและแบ่งปันอาหารระหว่างชาวบ้านด้วยกันเองภายในหมู่บ้าน เช่น ระหว่างคนไทยพุทธซึ่งปลูกข้าว ทำสวนเป็นหลัก กับชาวอิสลามบางคนซึ่งไม่ได้ปลูกข้าว หรือปลูกไม่พอบริโภค ก็สามารถแลกเปลี่ยนแบ่งปันกันได้ ดังคำบอกเล่าของผู้อาวุโสชายอายุ 67 ปี มีดังนี้ "อยู่สุขสบาย มีข้าวกัน ไม่ต้องซื้อ ถ้าบ้านไหนไม่มีก็ไม่ต้องซื้อ เขาจะให้กิน" หรือ "พวกปลา กุ้ง ถ้าไม่มีก็ขอกันได้ ตอนเช้า ๆ ก็ลงไปช่วยเลือกปลา กุ้ง เสร็จแล้วเขาก็ให้มากิน" หรือ "ถ้าคนไหนมีจิตใจศรัทธา ก็จะเอาพวกผักมาให้ สมัยก่อนไม่เดือดร้อนเรื่องความเป็นอยู่" การแลกเปลี่ยนและแบ่งปันกันเช่นนี้ จึงเป็นหลักประกันว่า ชาวบ้านจะไม่ปล่อยให้คนในหมู่บ้านต้องอดอยากในเรื่องอาหารการกิน ลักษณะสุดท้ายของการสร้างความมั่นคงปลอดภัยในเรื่องการทำมาหากิน คือ การออมทรัพย์ เมื่อชาวบ้านหาเงินมาได้บ้าง ก็จะเก็บสะสมไว้เพื่อซื้อหาอาหารในยามจำเป็น หรือหากแน่ใจว่าจะไม่เดือดร้อนเรื่องอาหาร ก็จะนำเงินไปซื้อที่ดินเอาไว้

การแทรกแซงของรัฐ

การแทรกแซงของรัฐ เข้ามาสู่ชุมชนเกิดขึ้นในหลายรูปแบบ ได้แก่ การตั้งโรงเรียนในหมู่บ้าน (ในประเด็นนี้จะขอนำไปกล่าวรวมกับหัวข้อ การศึกษาและกระบวนการเรียนรู้ ในลำดับต่อไป) การจัดระบบการปกครองในหมู่บ้าน การเกณฑ์ชาวบ้านไปเป็นทหาร และการเก็บภาษีประมง

- **การจัดระบบการปกครองในหมู่บ้าน** หลังการประกาศพระราชบัญญัติการปกครองท้องที่ พ.ศ.2457 เป็นต้นมา ก็ได้มีการแต่งตั้งกำนัน ผู้ใหญ่บ้าน เข้ามาดูแลตำบลและหมู่บ้าน ในกรณีของชุมชนทางเลน ซึ่งประกอบไปด้วยหมู่บ้าน 2 หมู่บ้าน จึงมีผู้ใหญ่บ้าน 2 คน ดูแลแต่ละหมู่บ้าน แต่ก็ทำงานประสานกันมาตลอด เพราะมีความสัมพันธ์ใกล้ชิดกัน ในช่วงเวลาที่ศึกษานี้ เนื่องจากชุมชนทางเลนอยู่กันอย่างสงบสุข ไม่มีปัญหาเดือดร้อนใด ๆ ไม่มีการลักขโมย ชาวบ้านอยู่อย่างไว้วางใจกัน ระบบการปกครองของรัฐในระยะนี้ จึงมีเพียงการแต่งตั้งผู้ใหญ่บ้านในการดูแลรักษาความสงบ และเป็นผู้ประสานงานระหว่างรัฐกับประชาชน ซึ่งในสมัยนั้นยังไม่มีการสื่อสารใด ๆ ไม่ว่าจะเป็นวิทยุ โทรทัศน์ หรือแม้แต่หนังสือพิมพ์ ข่าวสารต่าง ๆ จากโลกภายนอกจึงถ่ายทอดมาจากรัฐ โดยผ่านทางผู้ใหญ่บ้านและกำนันเท่านั้น อำนาจของรัฐเหนือชุมชน จึงเป็นอำนาจของการกำหนดข่าวสารให้รับรู้ในสิ่งที่รัฐต้องการ และเป็นอำนาจที่ทำให้ชาวบ้านต้องสยบยอมและเชื่อฟัง

- **การเกณฑ์ชาวบ้านไปเป็นทหาร** การเข้ามาของรัฐสู่หมู่บ้านโดยตรง เกิดขึ้นในระหว่างสงครามโลกครั้งที่สอง เมื่อทางราชการได้เข้ามาเกณฑ์ชายฉกรรจ์ที่อายุครบเกณฑ์ทหารเข้าไปร่วมรบในสงครามเป็นเวลา 2-4 ปี ผู้ที่ขัดขืนก็จะถูกลงโทษตามกฎหมาย จึงสร้างความเดือดร้อนแก่ชาวบ้านมาก เพราะการไปเป็นทหารเป็นเวลานาน ๆ ย่อมทำให้ครัวเรือนขาดแรงงานสำคัญที่จะช่วยในการผลิต

- **การเก็บภาษีประมง** หลังสงครามโลกทางราชการได้เข้ามาตักตวงผลประโยชน์จากชาวบ้านในรูปของการเก็บภาษีประมง โดยชาวบ้านต้องแจ้งให้ทราบถึงขนาดของอวนที่ใช้เพื่อเสียภาษี การเสียภาษีจะมากหรือน้อยก็แล้วแต่ว่าทำมากหรือน้อย ทำมาก็เสียมาก ทำน้อยก็เสียน้อย เมื่อแจ้งทางการไป

แล้ว ก็จะมีเจ้าหน้าที่เข้ามาวัดตรวจดู หากไม่ตรงกับที่แจ้งก็จะถูกปรับ หรือหากไม่ยอมเสียภาษีก็ต้องถูกจับติดคุก การเก็บภาษีของรัฐได้สร้างความลำบากแก่ชาวบ้านอีกครั้งหนึ่ง เพราะการต้องเสียภาษีประมาณ 4 บาทต่อปี ในขณะที่สงครามเพิ่งยุติและเงินเป็นสิ่งหายากมากนั้น ทำให้ชาวบ้านต้องดิ้นรนมากขึ้น บางคนถึงกับต้องกู้ยืมเงินมาเพื่อจ่ายภาษี

หลังภาวะสงคราม ได้เกิดโจรผู้ร้ายขึ้นในชุมชนเพื่อขโมยวัว เรือ และเงินทอง ทางราชการได้ส่งเจ้าหน้าที่เข้ามาปราบ แต่การเข้ามาของเจ้าหน้าที่ตำรวจและข้าราชการ กลับเป็นการก่อความเดือดร้อนให้แก่ชาวบ้านเสียเอง เพราะเจ้าหน้าที่บางคนได้อาศัยอำนาจแบบทางการ ซึ่งเรียกว่า "เราเมา นายก็ถีบเรา นายเมานายก็ถีบเรา" ซึ่งสะท้อนให้เห็นการวางอำนาจของข้าราชการ และภาวะที่ต้องตกเป็นเบี้ยล่างของชาวบ้าน ไม่ว่าพวกเขาจะเป็นฝ่ายผิดหรือถูก การแทรกแซงเข้ามาของรัฐในช่วงเวลาก่อนมีแผนพัฒนาเศรษฐกิจแห่งชาติฉบับที่ 1 นั้น จึงมีลักษณะของการแทรกแซงเพื่อเข้ามาปกครอง และแสวงหาประโยชน์ซึ่ง ๆ หน้า

การศึกษาและกระบวนการเรียนรู้ของชุมชน

การศึกษาของคนในชุมชนในช่วงเวลานี้ มีอยู่ 3 รูปแบบ คือ การศึกษาในโรงเรียน การศึกษาทางด้านศาสนาอิสลาม และกระบวนการเรียนรู้ทางด้านการทำมาหากินของชุมชน โดยการศึกษาในโรงเรียนเกิดขึ้นประมาณ 70 ปีเศษมาแล้ว เมื่อมีการตั้งโรงเรียนประถมศึกษาในตำบล แต่สมัยนั้นคนยังไม่นิยมเข้าเรียนกัน คนอิสลามมักส่งลูกเรียนทางด้านศาสนามากกว่า การศึกษาในโรงเรียนจึงไม่ค่อยส่งผลกระทบต่อชุมชนนัก ส่วนการศึกษาทางด้านศาสนานั้น ชาวบ้านซึ่งเคร่งศาสนามักส่งลูกทั้งชายและหญิงไปศึกษาทางด้านศาสนาที่ปัตตานี โดยแจวเรือไปบ้าง นั่งรถไฟไปบ้าง เพราะถือว่าเป็นเรื่องจำเป็น และเป็น "ความรู้" สำหรับคนอิสลาม

กระบวนการเรียนรู้ทางด้านการทำมาหากินของชุมชน เป็นกระบวนการเรียนรู้ที่เกิดขึ้นจากการปฏิบัติจริงในระหว่างที่ลูก ๆ ช่วยพ่อแม่ทำงาน เช่น เด็กชาย เมื่อมีอายุประมาณ 11-12 ปี พ่อจะพาออกไปจับปลาด้วย ส่วนเด็กผู้หญิงก็จะเรียนรู้วิธีการซ่อมแซมเครื่องมือในการหาปลา เช่น อวน กับแม่ที่บ้าน เนื่องจากพ่อพาแต่ลูกชายไปจับปลา เด็กผู้หญิงจึงไม่มีโอกาสได้เรียนรู้วิธีการจับปลาจากพ่อ แต่เมื่อแต่งงานแล้ว หากไม่มีภาระต้องเลี้ยงดูลูกเล็กๆ ภรรยามักจะติดตามสามีออกไปหาปลาด้วย จึงได้เรียนรู้วิธีการหาปลาจากสามี ในเรื่องการทำนาก็เช่นกัน เด็กๆ ก็ได้เรียนรู้วิธีการทำนาจากการช่วยเหลือพ่อแม่ แต่เมื่อเด็กไปโรงเรียนกันมากขึ้นและนานขึ้น โอกาสในการช่วยพ่อแม่ทำมาหากินก็ลดลงหรือแทบจะหมดไป แต่ขณะเดียวกันโอกาสที่จะได้ไต่เต้าขึ้นไปเรียนในระดับสูงๆ และมีงานดีๆ ทำนั้นก็มีน้อย ภาวะครึ่งๆ กลางๆของเยาวชนรุ่นใหม่จึงกลายเป็นปัญหาที่ชุมชนเอง และรัฐ ในฐานะผู้ทำหน้าที่ในการจัดการศึกษาจะต้องขบคิดกันต่อไป

ความสัมพันธ์ทางสังคม

ในการดำรงชีวิตและมีปฏิสัมพันธ์ร่วมกันของชุมชนหมู่บ้าน รวมถึงการมีปฏิสัมพันธ์กับคนภายนอก ซึ่งหมายถึง ชาวบ้านในหมู่บ้านอื่น และเจ้าหน้าที่ของรัฐ ได้ก่อให้เกิดรูปแบบความสัมพันธ์หลายรูปแบบที่อาจจำแนกได้ดังนี้

- **ความสัมพันธ์แบบพึ่งพาอาศัยกัน** เป็นรูปแบบความสัมพันธ์ผ่านการผลิตและการทำกิจกรรมร่วมกันทางสังคม ระหว่างชาวบ้านกับชาวบ้านในชุมชน และนอกชุมชน ในอดีตเมื่อชุมชนยังมีขนาดเล็ก และการติดต่อสัมพันธ์กับภายนอกเป็นได้ด้วยความยากลำบาก ยังไม่มีเครื่องทุ่นแรง เครื่องจักรกลแบบสมัยใหม่นั้น เมื่อคนในชุมชนต้องทำกิจกรรมที่ต้องการความช่วยเหลือจากเพื่อนบ้าน เช่น การทำเครื่องมือจับปลา การทำนา การสร้างบ้าน ก็จะออกปากขอแรงมาช่วยเหลือกัน "ถ้าเขาขอช่วย เราก็ไปกัน" เมื่อได้ผลผลิตออกมาแล้วก็มีการแบ่งปันและแลกเปลี่ยนซึ่งกันและกัน ดังได้นำเสนอไว้แต่ต้นแล้วว่าในชุมชนมีทั้งชาวอิสลามที่ทำมาหากินด้วยการจับสัตว์น้ำเป็นหลัก และทำนาในฤดูการทำนา ซึ่งก็ไม่ได้ทำทุกครัวเรือน เนื่องจากไม่มีที่นาบ้าง และการทำนาต้องออกไปทำนอกหมู่บ้านบ้าง และในชุมชนก็มีชาวพุทธซึ่งทำนา ทำสวนเป็นหลัก แต่ไม่ได้จับสัตว์น้ำ เพราะอยู่ห่างจากทะเลออกไป ทั้งสองฝ่ายซึ่งได้ผลผลิตต่างกัน แต่อยู่ร่วมกันในชุมชนเดียวกัน ซึ่งได้มีการแลกเปลี่ยนผลผลิตซึ่งกันและกัน ทั้งในรูปของการแลกระหว่างผลผลิตกับผลผลิต และในภายหลังเมื่อมีการใช้เงินมากขึ้นก็มีการแลกในรูปของการซื้อขายในระบบเงินตรา แต่ก็เป็นไปอย่างอะลุ่มอะล่วยกัน "พวกที่ไม่ทำนาก็ซื้อข้าวสาร พวกที่ไม่ทำประมงก็ซื้อปลา" กระบวนการแลกเปลี่ยนผลผลิตและแรงงานภายในชุมชน จึงส่งผลให้ชุมชนมีระดับของการพึ่งตนเองอยู่ในระดับค่อนข้างสูง สิ่งที่จำเป็นต้องเสาะหามาจากภายนอกชุมชน ก็มักจะได้แก่ไม้ในการสร้างบ้าน ด้ายสำหรับทอผ้าหรือถักอวน อาหารแห้งบางอย่าง ซึ่งรวมถึงข้าวสาร หากข้าวที่มีอยู่ไม่เพียงพอ สิ่งของเหล่านี้ แม้จะต้องซื้อจากภายนอก ก็เป็นการซื้อระหว่างชาวบ้านกับชาวบ้าน ซึ่งนอกจากตลาดนัด ซึ่งชาวบ้านมักนำผลผลิตมาขายเอง จึงยังอยู่ในรูปแบบของความสัมพันธ์แบบพึ่งพาอาศัยกันอยู่

ความสัมพันธ์แบบพึ่งพาอาศัยกันระหว่างชาวบ้านในชุมชน โดยเฉพาะอย่างยิ่งระหว่างชาวอิสลามด้วยกันเอง ได้รับการเสริมหนุนให้มีความแน่นแฟ้นยิ่งขึ้น โดยผ่านการทำกิจกรรมทางศาสนาร่วมกัน ในทุกวันศุกร์ ผู้ชายอิสลามจะไปทำละหมาดที่มัสยิดร่วมกัน จึงเป็นโอกาสให้ชาวบ้านได้มีการวิสาสะ พูดคุยปัญหา ความเดือดร้อนของชุมชนร่วมกัน รากฐานความสัมพันธ์แบบพึ่งพาอาศัยกันนั้น จึงเป็นทุนทางสังคม ที่ช่วยให้ชาวบ้านสามารถคลี่คลายปัญหาระหว่างกันได้อย่างราบรื่นขึ้น แต่ขณะเดียวกันก็มีส่วนทำให้เกิดการรวมตัวกัน เพื่อต่อสู้กับการรุกรานจากภายนอกได้อย่างมีประสิทธิภาพเช่นกัน

- **ความสัมพันธ์เชิงศรัทธา** เป็นความสัมพันธ์ระหว่างผู้นำทางศาสนาอิสลามกับชาวบ้าน เนื่องจากในอดีต โต๊ะอิหม่ามนอกจากจะทำหน้าที่เป็นผู้นำทางศาสนาแล้ว ยังต้องทำหน้าที่ที่เกี่ยวข้องกับความสัมพันธ์ระหว่างสามีภรรยา ทั้งในเรื่องของการแต่งงาน การทะเลาะวิวาท การหย่าร้าง การแบ่งสมบัติกัน ดังนั้น เมื่อมีปัญหาในครอบครัว ก็จะปรึกษาโต๊ะอิหม่ามให้ช่วยตัดสิน และจะยอมรับการตัดสิน ชาวบ้านจึงมีความเชื่อถือศรัทธาในโต๊ะอิหม่ามมาก ถึงขนาดมีชาวบ้านนำเงินที่หาได้จากการทำมาหากินไปฝากไว้ที่โต๊ะอิหม่าม โดยไม่มีดอกเบี้ย เพราะตามหลักความเชื่อทางศาสนาอิสลามถือว่า การเอาดอกเบี้ยเป็นสิ่งที่ผิด ทั้งนี้โต๊ะอิหม่ามสามารถนำเงินนี้ไปทำอะไรก็ได้ ในกรณีของหมู่บ้านทางเลน ผู้นำศาสนาได้นำเงินไปสร้างโรงสีข้าวขนาดเล็ก แต่สิ่งหนึ่งซึ่งโต๊ะอิหม่ามต้องปฏิบัติอย่างเคร่งครัด คือ เมื่อชาวบ้านต้องการเงินคืน ก็ต้องคืนให้ทันที มิฉะนั้นชาวบ้านจะขาดความเชื่อถือ ระบบการฝากเงินกับ

โต๊ะอิหม่าม จึงเป็นระบบของการออมทรัพย์ของชาวบ้านในอีกรูปแบบหนึ่ง แต่ในภายหลังโรงสีข้าวก็ถูกยกเลิกไป บทบาทของโต๊ะอิหม่ามก็จะเป็นบทบาททางศาสนาเป็นหลักเท่านั้น

- **ความสัมพันธ์เชิงอำนาจ** เป็นระบบความสัมพันธ์ระหว่างรัฐกับชุมชน ซึ่งรัฐจะใช้อำนาจของรัฐที่มีอยู่มากระทำต่อชุมชนในรูปแบบและลักษณะต่างๆ เริ่มตั้งแต่ก่อนสงครามโลกครั้งที่สอง ที่ชุมชนยังมีขนาดเล็กและมีความอุดมสมบูรณ์สูง รัฐเข้ามาดูแลผ่านระบบของกำนัน ผู้ใหญ่บ้าน ในการติดต่อสื่อสารและดูแลการปกครองของหมู่บ้าน ต่อภายในระหว่างสงครามโลกครั้งที่สอง รัฐก็เข้ามาในลักษณะของการเกณฑ์ชายฉกรรจ์ไปเป็นทหาร ใครไม่ไปก็จะถูกดำเนินคดีตามกฎหมาย พอหลังสงครามโลกครั้งที่สอง รัฐก็เข้ามาในลักษณะของการเก็บภาษีการทำประมง รวมทั้งการเข้ามาปราบปรามโจรผู้ร้าย ซึ่งเจ้าหน้าที่ของรัฐและตำรวจได้มาสร้างความเดือดร้อนให้กับชาวบ้านด้วย เป็นลักษณะความสัมพันธ์แบบแนวดิ่งที่ชาวบ้านไม่มีอำนาจเข้าควบคุม ใครฝ่าฝืนจะถูกปรับถูกจำคุก แม้ชาวบ้านจะเดือดร้อนจากการเก็บภาษีประมงของรัฐ รัฐก็ไม่ฟังเสียง จะยึดถือปฏิบัติตามกฎหมายอย่างเคร่งครัด จึงเป็นการเปิดโอกาสให้ข้าราชการบางคนอาศัยช่องโหว่ของกฎหมายที่ชาวบ้านไม่สามารถขัดขืนนี้ รังแกและหาผลประโยชน์จากชาวบ้าน

ในปัจจุบัน การติดต่อสื่อสาร มีความสะดวกสบายมากขึ้น ชาวบ้านมีความรู้มากขึ้น ดังนั้นการใช้อำนาจของรัฐจึงถูกจำกัดมากขึ้น อันเป็นผลดีต่อประชาชน ระบบความสัมพันธ์เชิงอำนาจนี้จึงลดน้อยลงไป

ความเข้มแข็งและอ่อนแอของชุมชน

ภาพของชุมชนทางเลนในช่วงเวลาก่อนถูกนโยบายการพัฒนาประเทศไปสู่ความทันสมัย ได้สะท้อนให้เห็นถึงวิถีชีวิตที่มีความผูกพันอยู่กับธรรมชาติสูง ชาวบ้านอาศัยทรัพยากรซึ่งมีอยู่ในธรรมชาติ คือ สัตว์น้ำในทะเลสาบเพื่อเลี้ยงชีวิตของชุมชน ความอุดมสมบูรณ์ของทรัพยากรธรรมชาติ ประกอบกับการใช้เครื่องมือในการจับสัตว์น้ำ ซึ่งเป็นภูมิปัญญาของพื้นบ้าน ที่ชาวบ้านผลิตขึ้นใช้เองโดยไม่ต้องลงทุนมาก และยังไม่มีอำนาจในการทำลายล้างสูงนั้น แม้ชาวบ้านจะจับสัตว์น้ำทุกวัน ทั้งเพื่อการบริโภคเพื่อแลกเปลี่ยนหรือเพื่อขาย ทรัพยากรธรรมชาติซึ่งได้แก่สัตว์น้ำนั้น ก็ยังสามารถปรับระดับของความสมดุลได้ทัน โดยผ่านกลไกของธรรมชาติเองภายใต้ฤดูกาลที่ชาวบ้านเรียกว่า ช่วง "เดือนยี่"

ความสามารถของชาวบ้านที่จะแสวงหาแหล่งทำมาหากินทดแทนในฤดูกาลที่จับสัตว์ทะเลไม่ได้ด้วยการจับสัตว์น้ำในคลองแทน หรือไปทำนา รวมถึงการรู้จักถนอมอาหารด้วยการทำเค็ม ตากแห้ง การรู้จักอดออม การรู้จักแบ่งปันและแลกเปลี่ยนกัน ก็เป็นความเข้มแข็งที่สำคัญที่ทำให้พวกเขาสามารถพึ่งตนเองได้ภายในชุมชนโดยไม่เดือดร้อน ความเข้มแข็งนี้จึงเป็นความเข้มแข็งในระดับของชุมชน ไม่ใช่ต่างคนต่างอยู่

ความสัมพันธ์ทางการผลิตที่ชาวบ้านต้องอาศัยพึ่งพาแรงงานกัน พึ่งพาการแลกเปลี่ยนผลผลิตกัน และความสัมพันธ์ผ่านกิจกรรมทางศาสนา ก็ได้ทำให้ชุมชนมีความสัมพันธ์แบบพึ่งพาอาศัยกัน ซึ่งเป็นทุนทางสังคมที่สำคัญ ที่จะทำให้ชุมชนอยู่ร่วมกันได้ แก้ปัญหาร่วมกันได้

แม้ชุมชนจะมีความเข้มแข็งหลายประการ ดังกล่าวข้างต้น ก็มิได้หมายความว่าในช่วงเวลานี้ชุมชนจะไร้ซึ่งปัญหา การถูกรังแกจากเจ้าหน้าที่ของทางราชการ โดยที่ชาวบ้านไม่อาจต่อรอง หรือต่อสู้ได้ ก็นำปัญหาความเดือดร้อนมาสู่ชุมชน และที่สำคัญอีกประการหนึ่งคือ การเพิ่มจำนวนมากขึ้นของคนในชุมชน เนื่องจากครัวเรือนมีบุตรจำนวนมาก แต่พื้นที่ในการปลูกบ้านมีอยู่อย่างจำกัด ที่สุดได้ทำให้มีการปลูกบ้านรุกเข้าไปในป่าชายเลน และมีการตัดไม้โกงกางมาทำพื้นมากขึ้น ด้วยความรู้เท่าไม่ถึงการเช่นนี้ ป่าชายเลนซึ่งเป็นแหล่งอาศัยของสัตว์น้ำ จึงได้รับความกระทบกระเทือน และเมื่อมีปัญหาจากภายนอกเข้ามาสมทบในภายหลัง ป่าชายเลนจึงถูกทำลายลง และชาวบ้านก็ต้องมีการปรับตัวเพื่อรับกับปัญหานี้

การเปลี่ยนแปลงของชุมชน ภายใต้นโยบายการพัฒนาประเทศไปสู่ความทันสมัย

การศึกษาสภาพวิถีชีวิตของชุมชนทางเลนในช่วงเวลาก่อนการใช้นโยบายการพัฒนาไปสู่ความทันสมัยของรัฐ ได้สะท้อนให้เห็นว่าชุมชนยังคงดำเนินวิถีชีวิตแบบพอยังชีพเป็นหลัก กล่าวคือ เป็นการผลิตเพื่อบริโภคเป็นหลัก หากจะมีการค้าขายบ้างก็เล็กๆน้อยๆ เมื่อมีผลผลิตเหลือ หรือเมื่อต้องการเงินไว้ซื้อสิ่งของที่จำเป็นเท่านั้น แต่เมื่อรัฐนำนโยบายการพัฒนาไปสู่ความทันสมัยมาใช้ประมาณหลัง พ.ศ. 2500 เป็นต้นมา ด้วยการส่งเสริมให้มีการขยายตัวของภาคอุตสาหกรรม ส่งเสริมการเติบโตของเมืองและธุรกิจบริการ ส่งเสริมระบบการค้าแบบเสรี รวมถึงส่งเสริมให้ชุมชนชนบทเปลี่ยนแปลงวิถีการผลิตไปสู่การผลิตเพื่อขาย ฯลฯ การส่งเสริมเหล่านี้จึงทำให้เกิดการขยายตัวของทุนในรูปแบบต่างๆ ทั้งทุนจากบรรษัทข้ามชาติ ทุนจากส่วนกลาง และทุนจากท้องถิ่น และได้ส่งเสริมยั่วยุให้เกิดค่านิยมแบบวัตถุนิยม บริโภคนิยมกันมากขึ้น นโยบายการพัฒนาประเทศไปสู่ความทันสมัยนี้ ได้ส่งผลต่อความเปลี่ยนแปลงในชุมชนทางเลน หลายประการ ได้แก่ การใช้อุปกรณ์ในการจับสัตว์น้ำแบบสมัยใหม่ การพัฒนาเครื่องมือจับสัตว์น้ำโดยชาวบ้าน การพัฒนาอาชีพเสริมของชุมชน การเกิดระบบ "เถ้าแก่" ในชุมชน และการรุกรานจากเรืออวนรุน

การใช้อุปกรณ์ในการจับสัตว์น้ำแบบสมัยใหม่

อุปกรณ์ในการจับสัตว์น้ำแบบสมัยใหม่ ที่คนในชุมชนได้เห็นที่ตลาดสงขลา และซื้อมาใช้ก่อนสิ่งอื่น ก็คือ อวนของญี่ปุ่น ได้กล่าวแล้วว่า การจัดสัตว์น้ำของชาวบ้านนั้น ได้ใช้เครื่องมือที่สำคัญอย่างหนึ่งคือ อวน หรือที่ชาวบ้านเรียกว่า "กัด" ซึ่งถักขึ้นจากเส้นด้ายย้อมด้วยน้ำเปลือกโกงกาง เมื่อมีอวนจากญี่ปุ่นเข้ามาขาย และมีลักษณะคล้ายคลึงกันกับของที่ใช้อยู่เดิม ซ้ำมีน้ำหนักเบากว่า ใช้งานได้ง่ายกว่าไม่ซับซ้อน และจับสัตว์น้ำได้มากขึ้น ดังนั้นถึงราคาจะแพง ชาวบ้านก็ยอมซื้อเพราะรู้สึกว่าคุ้ม ทุกครัวเรือนจึงใช้อวนญี่ปุ่นกัน

อุปกรณ์ในการจับปลาที่สำคัญอีกอย่างหนึ่ง ซึ่งเป็นที่นิยมของชาวบ้าน ได้แก่ เรือติดเครื่องยนต์ หรือที่ชาวบ้านเรียกว่า "เรือเครื่อง" ซึ่งชาวบ้านเริ่มนำมาใช้เป็นลำแรกในปี 2519 ในราคา 6,000 บาท ในขณะที่เรือแจวราคา 3,000 บาท ผู้นำมาใช้เป็นคนแรกคือผู้ใหญ่บ้านของหมู่ 1 ซึ่งตั้งใจซื้อมาเพื่อใช้ในการทำงานของผู้ใหญ่บ้าน เพราะขณะนั้นยังไม่มีถนนไปอำเภอหาดใหญ่ เมื่อชาวบ้านเจ็บป่วยหรือประสบอุบัติเหตุก็ได้อาศัยเรือเครื่องนี้ไปส่ง ซึ่งจะใช้เวลาจากหมู่บ้านถึงท่าเรือสงขลาภายใน 7 นาที เท่า

นั้น เรือเครื่องจึงมีความจำเป็นสำหรับผู้ใหญ่บ้าน ซึ่งต้องดูแลช่วยเหลือชาวบ้าน แต่หลังจากนั้นเมื่อคนในหมู่บ้านเห็นความสะดวกสบายของเรือเครื่อง จึงทยอยกันซื้อบ้าง เพื่อนำมาใช้ในการออกไปหาปลากุ้ง ในทะเล เรือแจวจึงเริ่มหมดไป

ระยะหลังๆได้มีการพัฒนาในการใช้เรือเครื่องกันมากขึ้น จนปัจจุบันมีเรือเครื่องอยู่ 2 ขนาด ที่ชาวบ้านใช้กัน คือ เครื่องมิกส์ 10 ซึ่งเป็นขนาดเล็ก กับเครื่องมิกส์ 16 ซึ่งเป็นขนาดใหญ่ ราคาของเรือก็แตกต่างกันไป ขึ้นอยู่กับสภาพของเรือ เช่น เรือที่อยู่ในสภาพดี เป็นเรือใหญ่ ยาว และใหม่ พร้อมเครื่องราคาอาจสูงถึง 70,000-100,000 บาท สภาพใช้ได้ราคาประมาณ 6,000-7,000 บาท และสภาพเลวราคาประมาณ 15,000-20,000 บาท ถ้าเป็นเรือใหม่จะใช้ได้ 6-7 ปี แล้วจึงซ่อม เมื่อใช้เรือเครื่องแทนเรือแจว ก็ย่อมหมายถึงต้องมีการใช้จ่ายเรื่องน้ำมันเชื้อเพลิงด้วย ดังนั้นการเปลี่ยนมาใช้เรือเครื่องในการทำมาหากินของชาวบ้าน จึงทำให้ต้นทุนของชาวบ้านสูงขึ้นเป็นอย่างมาก คนที่มีทุนสะสมไว้ก่อนและรู้จักประมาณการลงทุนให้เหมาะสมก็อาจไม่เดือดร้อนนัก แต่คนที่ไม่มีทุนก็ต้องหาทางให้ได้มาซึ่งทุน แต่เนื่องจากหลักความเชื่อทางศาสนาอิสลามไม่สนับสนุนให้คนกู้เงินโดยเสียดอกเบี้ย จึงได้ส่งผลให้เกิดระบบเถ้าแก่ขึ้นในหมู่บ้าน เพื่อให้ชาวบ้านนำเงินมาลงทุนได้ก่อน โดยไม่ต้องเสียดอกเบี้ย ดังจะกล่าวถึงในลำดับต่อไป

การพัฒนาเครื่องมือจับสัตว์น้ำโดยชาวบ้าน

รายจ่ายที่เพิ่มมากขึ้นทั้งจากการลงทุน และค่าใช้จ่ายอื่นๆภายในครัวเรือน ได้เป็นแรงผลักดันให้ชาวบ้านต้องเสาะแสวงหา หรือพัฒนาเครื่องมือในการจับสัตว์น้ำให้มีประสิทธิภาพยิ่งขึ้น เมื่อชาวบ้านได้มีโอกาสไปเห็นเครื่องมือจับสัตว์น้ำชนิดหนึ่งเรียกว่า ไซตู้ หรือไซนั่ง ที่อำเภอปากพะยูน จังหวัดพัทลุง จึงได้มาคิดดัดแปลงเพื่อใช้ในชุมชน ในปี 2527 ลักษณะสำคัญของไซตู้ คือ เมื่อใช้ดักไซจะอยู่ในแนวตั้งต่างกับไซชนิดอื่นๆ ซึ่งส่วนมากเมื่อดักต้องวางในแนวนอน ไซตู้จึงมีข้อดีกว่าไซอื่นๆ คือ สามารถใช้ในช่วงเดือนตุลาคม-ธันวาคม ซึ่งมีน้ำเอ่อเต็มได้ และยังสามารถดักได้ตลอดปี

การทำไซตู้ของชาวบ้านจะเริ่มจากการนำไม้ ซึ่งต้องเป็นไม้เนื้ออ่อน มาต่อเป็นโครงร่างลักษณะเหมือนตู้ทั่วไป แล้วนำตาข่ายมาขึงตามโครงไม้ที่ตั้งไว้ ด้านหน้าทำเป็นช่องทางให้สัตว์น้ำเข้าไปได้ แล้วมีตาข่ายขึงไว้ด้านในอีกชั้นหนึ่ง เพื่อป้องกันไม่ให้สัตว์ว่ายกลับออกมา ขนาดของไซตู้จะสูงเท่าใด ย่อมขึ้นอยู่กับระดับน้ำทะเลในจุดที่จะนำไซตู้ไปวาง ซึ่งทั่วๆไป ไซตู้ก็จะสูงประมาณ 2-4 เมตร การทำไซตู้ของชาวบ้านอาจใช้วิธีออกปากขอแรงหรือจ้างก็ได้ ค่าจ้างในการทำ ราคาตู้ละประมาณ 200 บาท โดยผู้จ้างต้องจัดหาอุปกรณ์ให้พร้อม ราคาทั้งค่าจ้างแรงงานและค่าอุปกรณ์รวมกันแล้ว ประมาณ 1,000-2,000 บาทต่อตู้

การวางไซตู้ในทะเลจะวางไว้ไม่ไกลจากฝั่งมากนัก เพื่อสะดวกในการไปเก็บปลา กุ้ง เมื่อวางไซลงแล้วจะต้องขึงอวนเป็นปีก 2 ข้างของตัวไซ ให้มีลักษณะเฉียงออกคล้ายรูปสามเหลี่ยมโดยมีเสายึดไว้ทั้ง 2 ข้าง เพื่อบังคับให้สัตว์น้ำ ซึ่งมักได้แก่ กุ้ง และปลา ให้ว่ายเข้าไปในไซ ตู้แต่ละตู้ที่วางไว้จะต้องมีระยะห่างจากกันประมาณ 10-15 เมตร หากวางชิดกันมากเกินไปจะไม่ได้ปลา ในตอนเย็นชาวบ้านจะเอาไซที่กู้ขึ้นไว้วางลงในน้ำ แล้วจุดตะเกียงไว้ล่อสัตว์น้ำ โดยแขวนตะเกียงไว้ด้านบนของตู้ ตะเกียงนี้

เป็นตะเกียงที่ชาวบ้านคิดประดิษฐ์ขึ้นมาเอง จากการเอาขวดน้ำที่กระทุ้งก้นขวดออก แล้วครอบลงบนตะเกียงน้ำมันก๊าดเล็กๆ ตรงปากขวดมีฝาขวดที่เจาะรูปิดไว้ เพื่อให้อากาศเข้าได้แต่น้ำฝนเข้าไม่ได้ ขวดนี้จะช่วยกำบังลมไม่ให้โดนไฟดับ ชาวบ้านจะมีวิธีปรับระดับของไฟให้พอดีไม่ร้อนเกินไปจนทำให้ขวดแตกได้ โดยปรับให้ไฟมี "แสงกลมๆ" ดูไม่ให้มีควันขึ้น

ชาวบ้านซึ่งจับปลาด้วยไซตู้ จะมีกิจวัตรในการทำมาหากินคือ หลังตื่นนอนเมื่อทำละหมาดตอนตี 5 แล้ว ก็จะออกทะเลใช้เรือหางยาวติดเครื่องมิกส์ 10 หรือมิกส์ 16 ที่เรียกว่าเรือเครื่อง โดยอาจไปคนเดียว หรือหลายคนก็ได้ ขึ้นอยู่กับจำนวนไซที่ดักไว้ เมื่อไปถึงก็จะยกไซโดยชักรอกขึ้นมา แล้วกวาดปลาใส่ในเข่งที่มีสวิงรองอีกทีหนึ่ง เวลาที่ใช้ในการยกไซแต่ละไซ ประมาณ 5-10 นาที ยกไซหนึ่งเสร็จก็ทำอีกไซหนึ่งต่อจนเสร็จ ถ้ามีไซ 20-30 ตู้ ไปช่วยกันยก 4-5 คน ก็ใช้เวลาประมาณ 1-2 ชั่วโมง ดังนั้นชาวบ้านจะมีไซตู้จำนวนกี่ตู้จึงขึ้นอยู่กับแรงงานในครัวเรือนซึ่งสามารถไปทำได้ ปัจจุบันผู้หญิงมักไม่ออกไปจับปลาแล้ว การยกไซจึงเป็นหน้าที่ของผู้ชาย ส่วนผู้หญิงก็จะคอยเลือกสัตว์น้ำและทำงานบ้าน

สัตว์น้ำซึ่งจับได้ จะแตกต่างไปตามฤดูกาล เช่น ช่วงเดือนตุลาคมไปจนถึงเดือนกุมภาพันธ์จะได้กุ้งหัวแข็ง กุ้งหางแดง ปลาตาเดียว และเฉพาะเดือนตุลาคม จะจับปูม้าได้มาก ฯลฯ เมื่อจับสัตว์น้ำได้แล้วชาวบ้านจะนำเรือกลับเข้าฝั่ง แล้วผู้หญิงจะทำหน้าที่เลือก ปลา กุ้ง หรือ ปู เพื่อแยกประเภท ชนิดของพันธุ์ และขนาด ซึ่งจะมีราคาแตกต่างกันไปตามปริมาณที่มีและความต้องการของตลาด สัตว์น้ำที่มีราคาดีคือกุ้งหางแดง เมื่อเลือกสัตว์น้ำเสร็จก็จะมีพ่อค้า แม่ค้า รวมถึงเถ้าแก่ ซึ่งเป็นคนในหมู่บ้านมาซื้อถึงบ้าน โดยพ่อค้า แม่ค้า จะเป็นผู้กำหนดราคา

ตอนกลางวันจะเป็นเวลาของการซ่อมแซมเครื่องมือหรือทำใหม่เพิ่ม ปกติไซตู้จะมีอายุการใช้งานประมาณ 2 ปี หากเป็นการซ่อมโครงไม้ ผู้ชายมักเป็นผู้ทำหน้าที่ และปล่อยหน้าที่การซ่อมอวนเป็นของผู้หญิงหรือเด็ก เมื่อถึงเวลาประมาณ บ่าย 4 โมงเย็น หรือที่ชาวบ้านบอกว่า บ่ายแก่ๆ ก็จะเป็นเวลาออกทะเลอีกครั้งหนึ่ง เมื่อเอาไซลงวางในทะเลเพื่อรอดักสัตว์น้ำในรอบใหม่ สาเหตุที่ชาวบ้านไม่เอาไซลงตั้งแต่ตอนเช้าที่มาเก็บปลา ก็เพื่อจะไม่ให้ไซแช่อยู่ในน้ำนานเกินไป เพราะจะสกปรกง่ายและไม่ทนทาน แต่บางคนที่ไม่อยากออกทะเลในตอนเย็นอีก ก็จะเอาไซลงไว้ตั้งแต่ตอนเช้า ชาวบ้านเห็นว่างานประมงเป็นงานที่ทำไม่ยาก เพราะสามารถฝึกกับคนที่ทำเป็นได้ ถ้าลูกชายโตพอ ชาวบ้านมักจะนำออกทะเลด้วย เด็กบางคนจบ ป.6 แล้วไม่สามารถไปทำงานที่อื่นได้ ก็จะออกมาช่วยครอบครัวทำประมง ส่วนเด็กที่ต้องไปโรงเรียนนั้นก็ไม่มีโอกาสได้ทำ หรือถ้าพ่อแม่ต้องการฝึกก็ต้องทำในวันเสาร์ อาทิตย์

การวางไซตู้ต้องใช้พื้นที่ในทะเลค่อนข้างมาก ซึ่งปัจจุบันเมื่อประชากรมีมากขึ้นและพื้นที่ทะเลมีเท่าเดิม ปัญหาการแย่งพื้นที่ในการวางไซตู้จึงมักเกิดขึ้นอยู่บ่อยๆ คนที่ได้เปรียบคือคนที่อยู่มาก่อนและวางไซตู้มาก่อน คนที่มาทีหลัง เมื่อไม่มีพื้นที่ในการวางไซตู้ จะต้องเจรจาขอแบ่งพื้นที่ในทะเลในการวางไซตู้ หรือใช้วิธีการเช้งต่อพื้นที่ โดยราคาค่าเช้งไซตู้และพื้นที่ประมาณ 3,000 บาทต่อไซหนึ่งตู้ ซึ่งอายุการใช้งานของไซตู้จะตกประมาณ 1 ปี ก็ต้องทำใหม่หรือซ่อมแซม และหากมีกรณีพิพาทเรื่องพื้นที่การวางไซตู้ในทะเล ก็จะมีการเจรจาไกล่เกลี่ยกัน เพราะจะเป็นวิธีการที่ดีที่สุดที่ใช้กันอยู่ในหมู่บ้าน เนื่องจากถึงแม้กรณีพิพาทจะไปถึงฝ่ายราชการบ้านเมืองหรือไปถึงตำรวจ ก็ไม่สามารถทำอะไรได้ แต่อย่างไรก็

ตามปัญหาการแบ่งพื้นที่ทำกินในทะเลนับวันก็ยิ่งจะมีแนวโน้มสูงขึ้น เพราะประชากรเพิ่มมากขึ้นทุกวัน แต่พื้นที่ทะเลมีจำกัด และสาเหตุที่สำคัญอีกประการหนึ่ง คือ ปัญหาเศรษฐกิจตกต่ำที่เพิ่มขึ้น คนที่เคยไปทำงานรับจ้างในโรงงานหรือรับจ้างในเมืองตกงานมากขึ้น การกลับมาหาอาชีพประมงจึงมีมากขึ้นด้วยเป็นเงาตามตัว ความขัดแย้งในการประมงจึงมีแนวโน้มที่จะสูงขึ้นตามมาเช่นกัน ซึ่งชาวบ้านในหมู่บ้านเองก็เข้าใจในปัญหาที่เกิดขึ้น และได้พยายามหาทางแก้ไขปัญหากัน โดยการทำการประมงแบบแบ่งปันกัน ไม่เอาเปรียบกัน และการใช้ระบบความสัมพันธ์แบบพึ่งพาอาศัยกัน ซึ่งสืบทอดมาแต่อดีตมาแก้ไขปัญหาของชุมชน

การพัฒนาอาชีพเสริมของชุมชน

ชาวบ้านได้มีการพัฒนาวิธีการทำมาหากินของตนอย่างต่อเนื่อง เพื่อเป็นการปรับตัวต่อสภาวะเศรษฐกิจที่รุมเร้าและค่าใช้จ่ายที่เพิ่มสูงขึ้น ดังนั้นนอกจากทำประมงในทะเลสาบสงขลาแล้วชาวประมงบางกลุ่มยังมีอาชีพเสริมที่สำคัญ คืออาชีพการเลี้ยงปลากระพงในกระชัง ชาวประมงเหล่านี้มีความคิดว่า การเลี้ยงปลากระพงในกระชังเปรียบเสมือนเป็น "เงินสะสม" นั่นคือ เมื่อทำการประมงทั่วไปในแต่ละวัน มีรายได้มาก็จะมาซื้ออาหารเลี้ยงปลากระพงเหมือนกับการสะสมเงิน เมื่อปลากระพงโตก็จะจับขึ้นไปขาย จะได้เงินก้อนใหญ่ถือเป็นเงินที่ได้จากการสะสมทุก ๆวัน

แนวคิดของการเลี้ยงปลากระพงในกระชัง มาจากความต้องการของตลาดต่อปลากระพงที่มีความต้องการสูงและมีราคาแพง จึงมีชาวบ้านบางกลุ่มเริ่มทดลองการเลี้ยงปลากระพงในกระชังโดยการสนับสนุนทางวิชาการจากกรมประมงจนประสบผลสำเร็จ ได้รับผลตอบแทนเป็นที่น่าพอใจจึงมีการขยายกลุ่มของผู้เลี้ยงปลากระพงในกระชังออกไปมากขึ้น เพราะตระหนักในผลตอบแทนที่ได้รับจากการเลี้ยงปลากระพง ซึ่งปริมาณความต้องการของตลาดยังคงมีมาก แนวโน้มผลตอบแทนในการเลี้ยงจึงมีสูงขึ้นเป็นเงาตามตัวด้วย โดยการเลี้ยงปลากระพงในกระชังมีรายละเอียดดังนี้

- **การเตรียมพื้นที่ในทะเลที่เป็นพื้นที่สำหรับวางกระชังเลี้ยงปลา** การเลี้ยงปลากระพงจะต้องใช้พื้นที่ในการวางกระชังเช่นเดียวกับการใช้พื้นที่ในการวางไซตู้ ดังนั้นปัญหาที่สำคัญจึงมีความคล้ายคลึงกัน คือการหาพื้นที่ในการวางกระชัง ที่มีลักษณะสำคัญคือมีระดับน้ำลึกพอสมควร และไม่อยู่ห่างจากฝั่งมากนักเพื่อสะดวกในการดูแล ในเรื่องการให้อาหาร และการป้องกันไม่ให้คนมาขโมย พื้นที่ในการวางกระชังนี้ หากไม่สามารถหาได้ก็จะต้องใช้วิธีการขอเช้งต่อผู้เลี้ยงอยู่ก่อน โดยจะมีราคาค่าเช้งต่อพื้นที่ กระชังละประมาณ 3,000 บาท ค่ากระชังอีกลูกละ 3,000 บาท รวมเป็น 6,000 บาท ซึ่งราคานี้จะขึ้นอยู่กับการต่อรองของผู้ซื้อผู้ขาย ความสัมพันธ์กัน ความเป็นญาติพี่น้องกัน ตลอดจนทำเลที่ตั้งของกระชัง

- **การเตรียมศึกษาหาความรู้ในการเลี้ยงปลา** กรณีนี้ไม่มีปัญหามากนัก เพราะได้รับการสนับสนุนด้านวิชาการจากกรมประมง รวมทั้งสามารถศึกษาได้จากคนที่เลี้ยงมาก่อน ที่สำคัญกระบวนการในการเลี้ยงปลากระพงในกระชังก็มิได้มีความสลับซับซ้อนมากแต่อย่างไร

- **การหาซื้อลูกปลากระพงมาปล่อยในกระชัง** พันธุ์ปลาของลูกปลากระพงนั้น แต่เดิมหาซื้อกับกรมการประมงซึ่งมีสถานีประมงอยู่ที่จังหวัดสงขลา แต่ปัจจุบันมีชาวบ้านเพาะพันธุ์ขึ้นมาขายให้

เฉพาะกับผู้เลี้ยงปลากระพงในกระชัง โดยลูกปลากระพงที่จะนำมาปล่อยนั้นจะมีราคาตามขนาดของปลา เป็นนิ้ว นิ้วละ 3-5 บาท ซึ่งจะตกเฉลี่ยราคาลูกปลาตัวละประมาณ 15 บาท เมื่อได้ลูกปลามาแล้วจะนำมาปล่อยในกระชังเฉลี่ยกระชังละ 500 ตัว

- **การให้อาหารปลากระพง** อาหารที่เลี้ยงปลากระพงจะใช้ปลาที่เรียกว่า ปลาตาโตเป็นอาหารโดยจะไปซื้ออาหารที่สะพานปลาจังหวัดสงขลา โดยเฉลี่ยค่าอาหารต่อกระชัง กระชังละประมาณ 200 บาทต่อครั้ง การให้อาหารให้ 1 วันเว้น 2 วัน ปลากระพงจะแย่งกันกินอาหาร ปลากระพงที่แข็งแรงกว่าก็จะแย่งได้มาก และมีตัวใหญ่ ส่วนปลากระพงที่แย่งอาหารได้น้อยก็จะมีขนาดลดหลั่นกันลงไปตามความสามารถและปริมาณอาหารที่กินลงไปในแต่ละครั้งของการให้อาหาร ในการให้อาหารจะไม่ให้จนมากเกินไป เพราะอาหารจะย่อยไม่หมดในท้อง เกิดสภาวะเรียกว่า อาหารค้างท้อง ปลาจะตายง่ายและเวลาขายก็จะมีไขมันมาก ไม่เป็นที่นิยมของผู้ซื้อ

- **ระยะเวลาในการเลี้ยงปลากระพง** ขึ้นอยู่กับขนาดลูกปลาที่นำมาเลี้ยง การนำลูกปลากระพงขนาดเล็กมาเลี้ยง มีข้อดีคือราคาลูกปลาจะถูก แต่ข้อด้อยคือระยะเวลาการเลี้ยงจะนาน เปลืองอาหารมากขึ้น อีกทั้งปลาเล็กมีความเสี่ยงสูงในการตาย หากน้ำทะเลมีปัญหาการเน่าเสีย ส่วนการเลี้ยงปลากระพงโดยซื้อลูกปลาขนาดใหญ่มาเลี้ยง ข้อดีที่สำคัญคือระยะเวลาเลี้ยงจะสั้นลง สิ้นเปลืองอาหารน้อยลง มีความคงทนต่อสภาพน้ำทะเลมากกว่า แต่ข้อด้อยที่สำคัญคือราคาลูกปลาก็จะสูงกว่ามากด้วย ดังนั้นการตัดสินใจเลือกการนำลูกปลาขนาดต่างๆมาเลี้ยง จึงเป็นสิ่งสำคัญที่ต้องพิจารณาปัจจัยหลายประการเป็นองค์ประกอบ เพื่อให้การเลี้ยงปลากระพงมีความคุ้มทุนที่สุด แต่อย่างไรก็ตามระยะเวลาในการเลี้ยงปลากระพงจะใช้เวลาเลี้ยงประมาณ 18-19 เดือน ถึง 2 ปี จึงจะจับปลาขึ้นขาย

- **การขายปลากระพง** ปลากระพงที่เลี้ยงในกระชังหากสามารถเลี้ยงได้จนถึงระยะเวลาในการนำไปขาย ก็จะได้กำไรอย่างเป็นกอบเป็นกำ ทั้งนี้จะมีพ่อค้า แม่ค้าทั้งที่เป็นคนในหมู่บ้านและเป็นคนต่างถิ่นมารับซื้อถึงที่ เจ้าของกระชังไม่ต้องไปหาตลาดในการขาย โดยราคาปลานั้นจะเป็นไปตามขนาดของปลาคือ

- ปลาขนาดกลาง น้ำหนัก 4-7 ขีด จะเป็นปลากระพงที่มีราคาดีที่สุด เพราะเป็นปลาที่มีขนาดพอดี สำหรับการทำอาหาร 1 จาน จะเรียกว่า "ปลาจาน" โดยจะมีราคากิโลกรัมละประมาณ 105-110 บาท

- ปลาขนาดใหญ่ น้ำหนักตั้งแต่ 3 กิโลกรัมขึ้นไป จะเป็นปลาที่นำไปทำอาหารในร้านอาหารขนาดใหญ่ หรือภัตตาคารที่ต้องการโชว์ปลาขนาดใหญ่ ปลาขนาดนี้ก็จะมีราคาดีเช่นกัน คือกิโลกรัมละประมาณ 105 บาท

- ปลาขนาดกลาง น้ำหนัก 3 กิโลกรัมลงมา จะมีราคาถูกที่สุด เพราะไม่ตรงวัตถุประสงค์ใน 2 ข้อ ที่กล่าวมา จะมีราคากิโลกรัมละประมาณ 95 บาทลงมา

แต่อย่างไรก็ตามเมื่อจับปลาทั้งหมดมาเฉลี่ยราคากัน ก็จะตกกิโลกรัมละประมาณ 100 บาท ปลา 1 กระชังประมาณ 500 ตัว หากเลี้ยงไปบ้าง ตายไปบ้าง ได้ประมาณ 350-400 ตัว จะขายได้เฉลี่ย

ประมาณ 100,000 บาทขึ้นไป ผลตอบแทนที่ได้จากการเลี้ยงปลากระพงในกระชังจึงเป็นผลตอบแทนคุ้มค่ากับการลงทุนมากพอสมควร

- **ปัญหาในการเลี้ยงปลากระพงในกระชัง** ปัญหาที่สำคัญสำหรับการเลี้ยงปลากระพงในกระชังของทะเลสาบสงขลา คือปัญหาน้ำในทะเลสาบเริ่มเน่าเสีย ปลาใหญ่อาจสามารถทนอยู่ได้ แต่หากเป็นปลาเล็ก อาจเกิดการช็อคตายได้ ที่สำคัญผู้เลี้ยงจะต้องคอยสังเกตพฤติกรรมของปลาด้วย หากปลาไม่กินอาหาร แสดงว่าปลาป่วย ซึ่งผู้เลี้ยงจะต้องหาทางแก้ไขตามสถานการณ์ ทั้งนี้โดยอาจสอบถามวิธีการแก้ไขจากกรมประมงหรือวิชาการ ในการแก้ไขจากประสบการณ์ในการเลี้ยงที่ผ่านมา ซึ่งหากแก้ไขไม่ได้ก็อาจจะประสบภาวะขาดทุนในการเลี้ยงก็ได้ ดังนั้นอาชีพในการเลี้ยงปลากระพงในทะเลสาบสงขลา ถึงแม้ว่าจะได้รับผลตอบแทนที่คุ้มค่าก็ตาม แต่หากภาวะน้ำเสียในทะเลสาบสงขลายังไม่ได้รับการแก้ไข ความเสี่ยงของการลงทุนก็จะมีสูงเช่นกัน

ปัญหาน้ำเน่าเสียทะเลสาบสงขลาเกิดขึ้นจากหลายสาเหตุ เช่น การสร้างเขื่อนปากระวะและเขื่อนอื่น ๆ กั้นทะเลสาบ การปล่อยน้ำเสียของนากุ้งริมทะเลสาบและจากโรงงานอุตสาหกรรม โรงแรมในอำเภอเมืองและอำเภอหาดใหญ่ ฯลฯ แม้ในชุมชนทางเลนเองจะไม่มีการทำนากุ้ง หรือโรงงานอุตสาหกรรม แต่เนื่องจากทะเลสาบซึ่งเป็นที่รองรับน้ำเสียจากแหล่งต่าง ๆ นี้ก็คือทะเลสาบผืนเดียวกันกับที่ชาวบ้านใช้เป็นแหล่งทำมาหากิน เมื่อมีการทำลายอันเป็นผลมาจากการขยายตัวของการผลิตแบบสมัยใหม่และธุรกิจการค้า ก็ย่อมส่งผลกระทบถึงกันโดยไม่ยากนัก ชุมชนซึ่งมีแหล่งทรัพยากรที่อุดมสมบูรณ์จึงเริ่มมีปัญหาจากภาวะน้ำเน่าเสีย การเริ่มเลี้ยงปลากระพงของชาวบ้านจึงมีอุปสรรคไปด้วยอย่างหลีกเลี่ยงไม่ได้ ชาวบ้านเมื่อตระหนักในปัญหาเชิงนิเวศเช่นนี้ก็ได้มีการหาทางแก้ไขหลายประการ ดังจะกล่าวถึงต่อไป

การซื้อขายสัตว์น้ำที่ชาวบ้านจับได้จากการใช้อวนหรือไซตุ้ รวมถึงจากการเลี้ยงปลากระพงในกระชัง มีการกระทำอยู่ในหลายลักษณะ ได้แก่

- **การซื้อขายรายย่อย** เป็นการซื้อขายของชาวบ้านกับชาวบ้านในลักษณะการค้ารายย่อย ซึ่งจะมีชาวบ้านรับซื้อผลผลิต ได้แก่ กุ้ง ปู และมีการผ่านกระบวนการแปรรูปขั้นพื้นฐานแล้วนำไปขายต่อในตลาด เช่นรับซื้อกุ้งตัวเล็กจากชาวบ้านซึ่งมีราคากิโลกรัมละ 38 บาท จากนั้นนำไปแกะเปลือก เพื่อให้เนื้อกุ้งสดที่แกะแล้ว และจะนำไปขายที่ตลาด ซึ่งกุ้งที่แกะแล้วจะมีราคาเพิ่มขึ้นเป็นกิโลกรัมละ 120 บาท นอกจากนั้นการรับซื้อปูสด ๆ แล้วมาต้ม แกะเอาเฉพาะเนื้อปู โดยต้นทุนในการซื้อปูประมาณกิโลกรัมละ 100 กว่าบาท แต่เนื้อปูที่แกะแล้วจะมีราคาเพิ่มขึ้นเป็นกิโลกรัมละ 200 กว่าบาท ซึ่งการซื้อขายรายย่อยลักษณะนี้ เป็นอาชีพที่เกิดขึ้นในชุมชนหมู่บ้านทางเลนที่เป็นการสร้างรายได้ให้แก่ครอบครัวของชุมชนไม่ต่ำกว่าครอบครัวละ 200 บาทต่อวัน นับเป็นอาชีพหนึ่งที่สร้างความมั่นคงในด้านการเงินให้กับชาวบ้านที่ไม่ต้องใช้เงินลงทุนมากและมีรายได้ที่แน่นอน

- **การซื้อขายผ่านพ่อค้าคนกลาง** ในชุมชนหมู่บ้านทางเลนมีชาวบ้านกลุ่มหนึ่งที่ประกอบอาชีพเป็นคนกลางในการรวบรวมซื้อผลผลิตจากผู้จับสัตว์น้ำขนาดเล็ก โดยการรวบรวมซื้อแต่ไม่มีการ

แปรรูป เช่น การซื้อกุ้งหางแดง ปูดำ (ปูทะเลไข่) เป็นต้น จากนั้นก็จะมีการติดต่อกับพ่อค้าคนกลางในตลาดสงขลาให้มารับซื้อในหมู่บ้านอีกทอดหนึ่ง โดยในกรณีนี้ราคาซื้อขายจะเป็นไปตามกลไกตลาด

- **การซื้อขายที่เรือหรือแพจับปลา** กรณีนี้เป็นกรณีที่คนภายนอกหมู่บ้านมารับซื้อผลผลิตโดยตรงจากผู้จับสัตว์น้ำที่เรือหรือแพจับปลาโดยตรง มีชาวบ้านบางส่วนจะขายผลผลิตในลักษณะนี้เพราะเป็นความสะดวกของชาวบ้านที่ไม่ต้องผ่านกระบวนการขนส่งอื่น ๆ

- **การซื้อขายผลผลิตกับเถ้าแก่** เถ้าแก่เป็นคนกลุ่มหนึ่งที่เป็นกลุ่มที่มีเงินทุนและเป็นผู้รับซื้อผลผลิตของผู้จับสัตว์น้ำขนาดเล็กไปส่งตลาด กรณีนี้เป็นการขายผลผลิตระหว่างชาวบ้านผู้ขอยืมเงินทุนจากเถ้าแก่ กับ เถ้าแก่ จึงเป็นการซื้อขายตามระบบความสัมพันธ์เชิงอุปถัมภ์และพึ่งพา ผู้ที่ยืมเงินต้องขายผลผลิตให้แก่ผู้ให้ยืมเงินที่ให้ยืมเงินทุนก่อนโดยไม่คิดดอกเบี้ย ราคาซื้อจะถูกกว่าราคาตามกลไกตลาดประมาณร้อยละ 10-20

- **การซื้อขายปลากระพงในกระชัง** กรณีนี้เป็นกรณีเฉพาะการซื้อขายปลากระพงที่เลี้ยงเป็นจำนวนมากในกระชัง ที่เป็นการซื้อขายตรงระหว่างชาวบ้านที่เลี้ยงปลากระพงในกระชังในหมู่บ้านกับพ่อค้าคนกลางที่สะพานปลาสงขลา ชาวบ้านที่เลี้ยงปลากระพงจะสืบราคาจากตลาด ณ เวลานั้นว่ามีราคาเท่าใด จากนั้นก็จะติดต่อกับพ่อค้าคนกลางเพื่อเสนอราคาและเจรจาต่อรองกัน เมื่อตกลงราคากันแล้วพ่อค้าก็จะซื้อเหมากระชัง โดยพ่อค้าคนกลางจะมาเอาปลากระพงขึ้นจากกระชังและขนส่งไปสู่ตลาดเอง ในระบบการขายแบบนี้ ชาวบ้านจะมีอำนาจต่อรองกับพ่อค้าคนกลางสูงมาก

- **การไปขายโดยตรงที่สะพานปลาสงขลา** เป็นกรณีที่ชาวบ้านที่ทำประมงบางราย ไม่พอใจในราคาการซื้อขายในหมู่บ้าน จึงไปขายเองในตลาด ซึ่งจะได้ราคาดีกว่า และขายได้เป็นจำนวนมากกว่า เพราะเป็นการขายตรงให้กับผู้บริโภคโดยไม่ผ่านพ่อค้าคนกลาง

โดยสรุป กระบวนการซื้อขายผลผลิตสัตว์น้ำของชุมชนหมู่บ้านทางเลนมีวิธีการที่หลากหลายที่ขึ้นอยู่กับความพร้อม ความเหมาะสม และวิธีการในการประกอบอาชีพ ของผู้ซื้อผู้ขายของชุมชนแต่ละราย แต่อย่างไรก็ตามการซื้อขายสัตว์น้ำในชุมชน ได้ช่วยสร้างความหลากหลายในอาชีพ ที่มีวิถีชีวิตที่พึ่งพาผลผลิตจากทะเลสาบสงขลาเป็นหลัก ไปด้วยอีกทางหนึ่ง

การเกิดระบบเถ้าแก่ในชุมชน

"เถ้าแก่" ในชุมชนทางเลนนี้ หมายถึงคนในหมู่บ้านซึ่งมีทุน หรือสามารถหาทุนมาได้จากแพปลา แล้วเอามาให้ชาวบ้านซึ่งทำประมงกู้ไปลงทุนก่อนโดยไม่ต้องเสียดอกเบี้ย ซึ่งจะทำให้เกิดเงื่อนไขของความผูกพัน ความเกรงใจ ความเป็นหนี้กันอยู่จนต้องขายสัตว์น้ำซึ่งมักเป็นกุ้งที่จับได้ให้กับเถ้าแก่ในราคาที่ถูกกว่าปกติ จนกว่าจะหมดหนี้ซึ่งมักใช้เวลานาน ระบบของเถ้าแก่จึงเป็นการให้กู้โดยที่เถ้าแก่ไม่เอาดอกเบี้ยจากเงินที่ให้กู้ตามหลักของศาสนา แต่แสวงหากำไรจากผลผลิตของชาวบ้านเป็นการทดแทน จึงเป็นวิธีการที่แยบยลเป็นอย่างยิ่ง เพราะอาจทำให้ผู้กู้ไม่รู้สึกตัวว่ากำลังถูกเอารัดเอาเปรียบ

เถ้าแก่ในหมู่บ้านมีอยู่มากมายหลายคน ซึ่งมักจะเป็นเถ้าแก่ให้กู้เงินพร้อม ๆ กับเป็นผู้รับซื้อกุ้ง การใช้เงินคืนให้กับเถ้าแก่นั้นจะทำโดยให้เถ้าแก่หักเงินค่ากุ้งสัปดาห์ละครั้งในจำนวนที่แล้วแต่จะตกลงกัน จุดประสงค์ของการให้กู้เงินของเถ้าแก่จริง ๆ แล้วก็คือ การมีแหล่งซื้อกุ้งราคาถูกเพื่อไปขายทำกำไร

ได้มากและนาน เถ้าแก่จึงไม่ห่วงที่จะเร่งรัดเอาเงินคืนให้หมดเร็วๆ เพราะยิ่งกู้นานก็ยิ่งหมายถึงประโยชน์ในระยะยาวของเถ้าแก่ ชาวบ้านบางคนเมื่อใช้หนี้หมดแล้ว ความอุปถัมภ์ที่เคยได้รับจากเถ้าแก่ก็จะนำไปสู่การซื้อขายกุ้งกันตลอดไป หรือเกิดจากการกู้ยืมกันขึ้นมาใหม่อีก ความสัมพันธ์ระหว่างเถ้าแก่กับชาวบ้านที่กู้เงินนี้จึงเป็นความสัมพันธ์แบบอุปถัมภ์และพึ่งพา และส่งผลต่อชาวบ้านหลายประการคือ ถูกกดราคาขาย ไม่สามารถเลือกขายให้พ่อค้าคนอื่นได้เพราะต้องเกรงใจเถ้าแก่ การรวมกลุ่มกันขายเพื่อเพิ่มอำนาจการต่อรองไม่สามารถเกิดขึ้นได้ เพราะชาวบ้านยังเป็นหนี้เถ้าแก่อยู่ และนำไปสู่การปลดหนี้ได้ยาก และที่สุดการเกิดขึ้นมาของระบบเถ้าแก่ในชุมชน อาจจะเป็นการขยายเครือข่ายของการรับซื้อผลิตผลทางการประมงของเถ้าแก่ให้กว้างขวางไปสู่การเป็นนายทุนใหญ่ได้ด้วย

การถูกรุกรานจากเรืออวนรุน

อวนรุน หรือเรียกอีกอย่างหนึ่งว่า อวนดัน เป็นอวนที่ประกอบเข้าเป็นถุงสำหรับรุนหรือเข็นเพื่อจับสัตว์น้ำ เช่น กุ้ง ปลา ปู ตามชายฝั่ง เดิมใช้แรงงานคน ต่อมาได้พัฒนามาเป็นใช้เรือยนต์รุนอวนแทน อวนรุนที่ใช้กับเรือยนต์ประกอบด้วยอวนที่ทำจากเส้นใยสังเคราะห์ มี 3 ชิ้นคืออวนบน อวนล่าง และก้นถุง ขนาดของตาอวนถี่มากคือ 0.5 - 1.5 เซนติเมตร ปากอวนบนทั้ง 2 ข้างโค้งลงมาเชื่อมกับปากอวนล่างซึ่งเป็นแนวตรง ด้านข้างที่เป็นส่วนโค้งของปากบนผูกติดกับไม้คันรุน ซึ่งทำด้วยไม้ไผ่หรือไม้เนื้อแข็งทั้งต้น ขนาดโตพอควรจำนวน 2 คัน ความยาวคันละประมาณ 12-14 เมตร ที่ปลายไม้คันรุนด้านที่ติดปากอวนสวมสกีที่ทำด้วยไม้หรือพลาสติค บนสกีมีทุ่นผูกไว้ปลายละ 2 อัน ส่วนปลายไม้ทั้งคู่อีกด้านหนึ่งผูกคร่อมหัวเรือในลักษณะไขว้ เรือยนต์ที่ใช้มีกำลังขนาดประมาณ 22-24 แรงม้า ใช้คนทำการ 2-3 คน วิธีใช้ติดตั้งอวนที่ผูกติดกับไม้คันรุนเข้ากับหัวเรือยนต์ ให้หางอวนพุ่งออกข้างขนานกับลำเรือ โดยให้ปากอวนล่างติดกับพื้นดิน ปากอวนบนอยู่เรี่ยผิวน้ำ เมื่อเรือแล่นไปข้างหน้าได้ประมาณ 15-20 นาที ก็จะยกคันรุนพร้อมอวนขึ้นเรือ แก้เชือกผูกปลายถุงอวน เทสัตว์น้ำที่จับได้ใส่เรือ (สุทธิวงศ์ พงศ์ไพบูลย์ , อ้างแล้ว , เล่ม 10 : 4200)

การมีเรือเร็วที่ทันสมัยในยุคเทคโนโลยีก้าวหน้า ได้เปิดโอกาสให้ผู้มีทุนเหนือกว่าสามารถแสวงหาเทคโนโลยีมาใช้สนองประโยชน์ของตนเองได้อย่างง่ายดาย ในกรณีของอวนรุนก็เช่นกัน ในอดีตการใช้อวนรุนใช้แรงงานคนรุน แต่ในภายหลังได้มีการนำเรือเร็วมาประกอบเป็นเรืออวนรุน อวนรุนซึ่งมีความสามารถในการทำลายสูงอยู่แล้ว เพราะขณะรุนไป ปลายคันรุนจะขุดลึกลงไปในดิน เพื่อไล่สัตว์น้ำซึ่งซ่อนตัวอยู่ในดินในโคลน ให้หนีขึ้นมาอยู่ในอวนเมื่อนำไปประกอบเข้ากับเรือซึ่งมีอานุภาพในการขุดได้ลึกลงไปในเนื้อดินประมาณ 80 เซนติเมตร การทำงานของเรืออวนรุนจึงเปรียบเสมือนรถแทรกเตอร์ที่ไถลงไปหน้าดินของพื้นทะเล ทุกสิ่งทุกอย่างบนผิวดินจะถูกไถไปหมด โดยเฉพาะสัตว์น้ำต่าง ๆ ที่ยังเป็นตัวอ่อนก็จะถูกขุด และถูกจับขึ้นมาด้วยเพราะตาข่ายอวนรุนมีขนาดถี่มาก นอกจากนั้นเรืออวนรุนยังทำลายเครื่องมือจับปลาของชาวบ้านซึ่งวางดักไว้จนเสียหายชนิดที่ใช้การต่อไปไม่ได้ หรือต้องซ่อมแซมใหม่

เรืออวนรุนเป็นปัญหาที่เกิดขึ้นในทะเลสาบสงขลาตอนล่าง ในขณะที่ทะเลสาบตอนบนและตอนกลางไม่มีปัญหาอวนรุน เนื่องจากทะเลสาบตอนล่างเป็นแหล่งที่มีสัตว์น้ำอุดมสมบูรณ์ที่สุด เรืออวนรุน

เริ่มเกิดขึ้นเมื่อประมาณปี 2522 แถวปากรอ แต่มีจำนวนไม่มากจนประมาณปี 2527-2528 จึงมีมากขึ้นแถวอำเภอหาดใหญ่ และอำเภอบางกล่ำ จังหวัดสงขลา เนื่องจากคนที่มีเงินทุนเห็นว่าการทำอวนรุนมีรายได้มากคือคืนละประมาณ 4,000-5,000 บาท ในขณะที่ดักไซตู้ได้เงินน้อยกว่ามากคือคืนละ 200-300 บาท แต่วิธีการจับสัตว์น้ำของเครื่องมือทั้ง 2 ชนิดก็แตกต่างกันมากคือ "ถ้าทำเป็นปกติอย่างเรานี้ (ใช้ไซตู้) ปลามันจะว่ิงเข้ามาเอง ถ้าเป็นอวนรุนนั้น มันจะเป็นฝ่ายรุนไปหาปลา มันจะทำให้ได้สัตว์น้ำติดมาหมดทุกอย่าง" แม้ในระยะแรกเมื่อมีการทำอวนรุนกันในทะเลสาบสงขลา จะยังไม่มีชาวบ้านจากหมู่บ้านทางเลนทำอวนรุนกัน แต่ชาวบ้านก็ได้รับผลกระทบจากอวนรุน เพราะเรืออวนรุนจะแล่นไปรุนปลาไปทั่วทะเลตามความพอใจ เครื่องมือจับสัตว์น้ำที่ชาวบ้านเอามาลงไว้เช่น ไซตู้ หรือวางลอยไว้เช่นอวนลอยซึ่งลงทุนไป 7,000-10,000 บาท ได้ถูกทำลายเสียหายจนชาวบ้านขาดทุนและขาดรายได้ และในภายหลังคนในหมู่บ้านทางเลนทั้งหมู่ 1 และหมู่ 2 ซึ่งเป็นคนมีเงินก็ทำอวนรุนบ้าง ชาวบ้านเริ่มมองเห็นชัดเจนมากขึ้นว่า สัตว์น้ำในทะเลสาบได้ลดน้อยลงไปอย่างมาก กุ้งและปลาที่เคยจับได้พอขายเลี้ยงชีพ ก็จับได้น้อยลงจนชาวบานได้คิด และเห็นปัญหาว่า หากปล่อยทิ้งไว้ย่อมจะมีปัญหาต่อการสูญสิ้นทรัพยากรกุ้ง ปลาในทะเลสาบ "ประมาณว่าถ้ามีเรือ (อวนรุน) กันทุกคน หมู่บ้านนี้ ประมาณ 1 เดือนหมด" เรืออวนรุนซึ่งเป็นเครื่องมือในการจับปลาแบบสมัยใหม่ ซึ่งมีความสามารถในการทำลายล้างสูง คือ ทำลายทั้งทรัพยากรในทะเลเช่นสัตว์น้ำ และทำลายเครื่องมือพื้นบ้านของชาวประมงจนไม่สามารถทำมาหากินได้เป็นปกติ เกิดภาวะความยากลำบากเช่นนี้ จึงทำให้ชาวบ้านไม่สามารถทนได้อีกต่อไป และได้หาทางแก้ไข ต่อสู้ ดังจะกล่าวถึงต่อไป

หากมองโดยภาพรวมแล้วจะเห็นได้ว่าเหตุการณ์และความเปลี่ยนแปลงต่าง ๆ ซึ่งเกิดขึ้นในชุมชนทางเลนหลังจากมีนโยบายการพัฒนาประเทศไปสู่ความทันสมัยแล้วนั้น มีทั้งความเปลี่ยนแปลงในทางที่ดีและสร้างสรรค์ประโยชน์และความเข้มแข็งแก่ชุมชน และความเปลี่ยนแปลงที่นำปัญหาและความอ่อนแอมาสู่ชุมชน

ความเปลี่ยนแปลงในกรณีแรกได้แก่การพัฒนาเครื่องมือจับสัตว์น้ำโดยชาวบ้าน และการพัฒนาอาชีพเสริมของชุมชน ความเปลี่ยนแปลงทั้ง 2 ประการนี้นับเป็นความสร้างสรรค์ของชาวบ้าน และเป็นการกระทำของชาวบ้านเองที่พยายามดิ้นรนต่อสู้กับ "ความยากจน" ซึ่งถูกทำให้เกิดขึ้นโดยนโยบายความทันสมัยของรัฐ ชาวบ้านซึ่งเคยดำรงชีวิตอย่างพอกินในอดีตเมื่อครั้งยังไม่มีความจำเป็นต้องใช้เงินมากนัก ก็ต้องดิ้นรนหาเงินมากขึ้นเพื่อการรักษาพยาบาลแบบสมัยใหม่ การศึกษาของลูกแบบสมัยใหม่ รวมถึงการผลิตและการบริโภคแบบสมัยใหม่ เครื่องมือจับสัตว์น้ำที่ชาวบ้านพัฒนาขึ้นจากการเห็นตัวอย่างของชาวบ้านที่อื่น เช่น ไซตู้ แม้จำเป็นต้องใช้ทุนในการซื้ออุปกรณ์ แต่ไซตู้ก็เป็นเครื่องมือที่ชาวบ้านสามารถทำได้เอง และพัฒนาต่อไปได้เองเรื่อยๆ ตามกระบวนการเรียนรู้ที่เกิดขึ้น และที่สำคัญในการทำไซตู้นั้น ชาวบ้านได้ตระหนักถึงความสมดุลของธรรมชาติ จึงไม่ใช้ตาข่ายที่มีตาถี่เกินไป เพื่อปล่อยให้ลูกสัตว์น้ำรอดออกไปเติบโตและขยายพันธุ์ต่อไปได้ จึงไม่เป็นการเอาเปรียบธรรมชาติ หากแต่อาศัยพึ่งพิงธรรมชาติเท่าที่จำเป็นเท่านั้น ส่วนการเลี้ยงปลากระพงก็เช่นกัน แม้จะมีกระชังล้อมเอาไว้ แต่วิธีการเลี้ยงก็เป็นแบบธรรมชาติ คือให้ปลากินอาหารธรรมชาติ คือปลาบด โดยคำนึงถึงความพอเพียงในการกินของ

ปลา ซึ่งนอกจากป้องกันการป่วยของปลาแล้ว ยังป้องกันมิให้น้ำต้องเน่าเสียโดยใช่เหตุอีกด้วย แต่พลังสร้างสรรค์ของชาวบ้านนี้กลับเผชิญกับปัญหาน้ำเน่าเสียของทะเลสาบสงขลาจากการกระทำและการรุกรานของทุนและเทคโนโลยีสมัยใหม่ เมื่อปัญหานี้ลุกลามจนถึงระดับที่คุกคามเสถียรภาพของการดำรงชีวิตของชุมชนซึ่งต้องอาศัยพึ่งพาทะเลสาบ จึงเป็นจุดเริ่มต้นที่ทำให้ชาวบ้านต้องลุกขึ้นมาต่อสู้

ความเปลี่ยนแปลงในกรณีหลัง ได้แก่การเกิดระบบเถ้าแก่ของชุมชน การใช้อุปกรณ์ในการจับสัตว์น้ำแบบสมัยใหม่ และการถูกรุกรานจากเรืออวนรุน ความเปลี่ยนแปลงในประการแรกนี้เกิดขึ้นจากคนภายในชุมชนเอง ในขณะที่ความเปลี่ยนแปลงใน 2 ประการหลังนั้นเป็นการรุกรานจากภาวะความทันสมัยของภายนอก แต่ไม่ว่าจะเป็นการกระทำของคนภายในชุมชนเอง หรือเกิดจากการยั่วยุและรุกรานจากภายนอกก็ตาม ความเปลี่ยนแปลงเหล่านี้ได้สร้างปัญหาให้แก่ชุมชนหลายประการ การเกิดระบบเถ้าแก่ของชุมชน แม้จะทำให้ชาวบ้านมีทุนในการทำมาหากินในภาวะของความทันสมัย แต่การขูดรีดและผูกมัดของเถ้าแก่ ได้ส่งผลให้ชาวบ้านไม่มีทางเลือกในการขายปลาให้แก่ผู้อื่นได้ การเป็นหนี้มีผลทำให้ชาวบ้านไม่มีอำนาจในการต่อรองกับเถ้าแก่ จึงต้องขายปลาและกุ้งในราคาถูกๆ และทำให้เกิดวัฏจักรของหนี้สินจนยากจะหลุดออกจากมันได้ บางคนเป็นหนี้ถึงขนาด "ใช้หนี้ถึงรุ่นลูกหลานก็ยังไม่หมด" ผิดกับชาวบ้านบางคนที่รู้จักประมาณก็จะเห็นว่าการกู้ยืมมาลงทุนนั้น "มันถูกลำตัวมาก" คือเป็นสาเหตุที่ทำให้ต้องทำแต่งานไม่ได้หยุดพักผ่อน ดังนั้นจึงคิดว่ามีทุนเท่าใดก็ทำแค่นั้น ไม่ต้องกู้ยืม ส่วนการใช้อุปกรณ์ในการจับสัตว์น้ำแบบทันสมัยนั้น แม้จะทำให้การทำมาหากินสะดวกและง่ายขึ้น แต่ชาวบ้านก็ต้องสูญเสียพลังในการพึ่งตนเองเป็นการตอบแทน กัดญี่ปุ่นและเรือเครื่องเป็นอุปกรณ์ที่ชาวบ้านไม่สามารถทำขึ้นมาได้เองเพราะต้องอาศัยเทคโนโลยีสมัยใหม่ มิใช่ภูมิปัญญาพื้นบ้าน ดังนั้นจึงมีราคาสูง และสร้างภาระพึ่งพิงแก่ชาวบ้าน จนแม้จะออกไปในทะเลซึ่งสามารถแจวเรือไปได้อย่างสบาย ชาวบานก็เลิกทำแล้วเพราะรู้สึกว่าไม่สะดวก และในบรรดาความเปลี่ยนแปลงทั้งหลายซึ่งนำปัญหามาสู่ชุมชนนั้น กรณีที่ร้ายแรงที่สุดก็คือ การรุกรานจากเรืออวนรุน ซึ่งจะเป็นประเด็นหลักที่จะกล่าวถึงในที่นี้ เพราะนอกจากจะมีความร้ายแรงจนชาวบ้านต้องลุกขึ้นมาต่อสู้แล้ว ยังเป็นกรณีที่ชาวบ้านสามารถเอาชนะได้อย่างน้อยก็ในระดับหนึ่งจนสามารถนำความเข้มแข็งกลับมาสู่ชุมชนได้

ส่วนในกรณีของปัญหาหนี้สินจากระบบเถ้าแก่นั้น แม้ชาวบ้านจะพยายามแก้ไข ด้วยการตั้งกลุ่มออมทรัพย์เมื่อไม่นานมานี้ แต่ก็ยังไม่ประสบผลสำเร็จ เพราะไม่สามารถหาเงินมาช่วยชาวบ้านใช้หนี้ได้ ความคิดที่จะรวมกลุ่มกันเพื่อขายสัตว์น้ำ เพื่อต่อรองกับพ่อค้าจึงยังเกิดขึ้นไม่ได้ เพราะเมื่อยังมีหนี้ชาวบ้านก็ต้องขายปลาให้กับเจ้าหนี้คือเถ้าแก่อยู่ต่อไป ส่วนปัญหาภาวะน้ำเน่าเสียซึ่งเป็นปัญหาในเชิงโครงสร้าง จากการสนับสนุนของรัฐในการทำอุตสาหกรรมและธุรกิจการค้านั้นเป็นประเด็นใหญ่ที่จะต้องมองให้เห็นถึงความสัมพันธ์ของระบบนิเวศของทะเลสาบสงขลาทั้งหมด ชาวบ้านจึงต้องอาศัยกลไกในการต่อสู้ในระดับของเครือข่าย (โปรดดูรายละเอียดเรื่องนี้ในเอกสารการวิจัย หมายเลข 9 เรื่อง สร้างชุมชนเข้มแข็งบนฐานการต่อสู้กับการขยายตัวของภาคอุตสาหกรรม เขียนโดย นภาภรณ์ หะวานนท์ และคณะ) ในส่วนที่ชาวบ้านจะทำได้เองนั้นก็ได้แก่ การมีโครงการปลูกป่าชายเลนเพื่อฟื้นฟูคุณภาพของน้ำและใช้เป็นที่อาศัยของสัตว์น้ำ ชุมชนทางเลนได้เริ่มปลูกต้นโกงกางไปแล้วประมาณ 10 กว่าไร่ นอกจาก

นี้ชาวบ้านก็ได้ขอความร่วมมือจากทางราชการให้ปล่อยพันธุ์ปลา พันธุ์กุ้งในทะเลสาบสงขลา และได้ทำไปแล้วหลายครั้ง

ชุมชนกับการต่อสู้กับเรืออวนรุน

ชุมชนทางเลนได้รับผลกระทบจากเรืออวนรุนมากที่สุดในช่วงตั้งแต่ปี 2528 เป็นต้นมา จนถึงประมาณปี 2540 จึงสามารถทำให้อวนรุนหมดไปได้ในระดับหนึ่ง ในช่วงระยะที่ยาวนานสิบปีเศษนี้ ชาวบ้านได้รับความเดือดร้อนจากเรืออวนรุนเป็นระลอกๆ ที่เห็นเป็นรูปธรรมชัดเจนก็คือ เครื่องมือจับสัตว์น้ำถูกรุนหายไปบ้าง เสียหายจนต้องนำมาซ่อมใหม่บ้าง หรือหากซ่อมแซมไม่ได้ก็ต้องซื้อใหม่บ้าง สัตว์น้ำที่มีอยู่มากก็ลดน้อยลงจนการทำมาหากินเริ่มฝืดเคืองบ้าง ปัญหาเหล่านี้เป็นปัญหาที่ชาวบ้านประสบกันทั่วจนต้องแสวงหาแนวทางที่จะแก้ไขปัญหานี้ ในระยะแรกชาวบ้านก็ได้แจ้งเจ้าหน้าที่ตำรวจ แต่ก็ไม่สามารถจัดการกับปัญหาได้ ชาวบ้านจึงพยายามหาทางช่วยเหลือตนเอง และกระบวนการที่ชาวบ้านสร้างขึ้นมาเพื่อต่อสู้กับอวนรุนภายในระยะเวลาที่ยาวนานนั้นพอสรุปได้ดังนี้

ขั้นตอนแรก เริ่มจากการปรึกษาหารือร่วมกันระหว่างชาวบ้านเพื่อสร้างความตระหนักในปัญหาของอวนรุนร่วมกัน โดยปกติชาวบ้านจะต้องมารวมตัวกันที่สุเหร่าทุกวันศุกร์เพื่อทำละหมาดร่วมกันเป็นประจำอยู่แล้ว หลังทำพิธีละหมาดปกติก็จะเป็นเวลาสำหรับการประชุมในเรื่องปัญหาต่างๆ ที่ชุมชนประสบ เช่น ปัญหาการทำมาหากิน ปัญหาครอบครัว ปัญหาเชิงจริยธรรมของคนในชุมชน ฯลฯ ดังนั้นเมื่อชุมชนประสบกับปัญหาการถูกรุกรานโดยอวนรุน หัวข้อของการประชุมและสนทนากันจึงเป็นเรื่องของอวนรุน ทำให้ชุมชนตระหนักในปัญหาร่วมกัน และได้มีการพูดคุยเพื่อแก้ปัญหา จนที่สุดได้ข้อสรุปกันเป็น 3 ประการคือ ประการแรก ชาวบ้านจะหยุดจับสัตว์น้ำชั่วคราว ด้วยการยกไซที่วางอยู่ในทะเลออกมาให้หมด เพราะทิ้งไว้ก็จะถูกรุนทำลายเสียหาย ประการที่สอง ชาวบ้านตกลงกันที่จะไปร้องขอความเป็นธรรมที่อำเภอ โดยจะไปลงชื่อแจ้งให้ทางราชการได้รับรู้ว่ามีใครบ้างในหมู่บ้านที่ได้รับความเดือดร้อนจากอวนรุน เพื่อให้มีการตรวจสอบความเสียหาย และหาตัวผู้รับผิดชอบ ซึ่งข้อตกลงนี้ เป็นข้อตกลงที่ใช้กับทางราชการ ประการที่สาม ชาวบ้านกลุ่มหนึ่งเห็นว่า ควรมีการเจรจากับเจ้าของอวนรุนที่มาก่อความเสียหายแก่เครื่องมือทำประมงด้วย จึงได้รวมตัวกันไปเฝ้าคอยอยู่ในทะเล เพื่อยื่นข้อเสนอกับเจ้าของอวนรุน ซึ่งขณะนั้นเข้ามารุนในเขตหมู่บ้านอยู่ 9 ลำ ให้รับผิดชอบกับความเสียหายที่เกิดขึ้น โดยให้เฉลี่ยกันชดเชยค่าเสียหายกับเจ้าของเครื่องมือที่ถูกทำลายเสียหาย ซึ่งค่าเสียหายของชาวบ้านแต่ละรายอยู่ในระหว่าง 7,000-10,000 บาท โดยชาวบ้านประกาศกับกลุ่มอวนรุนว่า "ถ้าพวกนายทำให้ของเราเสียหาย ต้องจ่าย ไม่ว่าจะเป็นของใคร ถ้าจ่ายก็ไม่มีปัญหา" แต่อย่างไรก็ตาม กลุ่มอวนรุนก็ไม่ยอมรับผิดและไม่ยอมจ่าย จึงเกิดเป็นกรณีพิพาทกัน จนเวลาล่วงเลยไป 10 วัน ชาวบ้านเห็นว่ามาตรการดังกล่าวไม่ประสบความสำเร็จ ชาวบ้านจึงได้รวมตัวกันอีกครั้ง และโดยอาศัยกฎหมายว่าด้วย การทำอวนรุนเป็นเรื่องที่ผิดกฎหมาย ชาวบ้านจึงได้แจ้งให้เจ้าหน้าที่ตำรวจเข้ามาทำการจับกุม

มาตรการการจับกุมอวนรุน ทำได้เพียงระดับหนึ่ง ทั้งนี้เนื่องจากกลุ่มคนที่ทำอวนรุนส่วนใหญ่เป็นผู้มีเงินและมีอิทธิพล และบางคนมีนักการเมืองท้องถิ่นหนุนหลัง ในบางครั้งจึงมีผลประโยชน์ตอบ

แทนให้กับเจ้าหน้าที่ของรัฐ ทำให้มาตรการทางกฎหมายไม่เด็ดขาด อีกทั้งพวกใช้อวนรุนก็มีวิธีเลี่ยงกฎหมาย ชาวบ้านเล่าว่าพวกอวนรุนจะอ้างว่าอวนรุนที่ถูกจับมา เป็นอวนรุนที่มีการทำสัญญาเช่ามา ซึ่งหากเป็นเช่นนี้ เจ้าหน้าที่ก็ไม่มีอำนาจ ยึดเรืออวนรุนได้ จะทำได้เพียงการปรับแล้วปล่อยไป พวกอวนรุนก็จะกลับมาจับสัตว์น้ำได้อีก ยิ่งไปกว่านั้น เมื่อมีการตรวจตรา พวกอวนรุนก็จะหลบเลี่ยง โดยออกหากินในเวลากลางคืน ซึ่งสามารถหลบหนีได้ง่าย หรือออกหากินในเวลาที่ไม่มีการตรวจตรา และทางการประมงเอง ก็ขาดความต่อเนื่องในการออกตรวจจับ โดยบางคืนก็ออกตรวจ บางคืนก็ไม่ออกตรวจ ในฝ่ายของพวกอวนรุนก็มักอ้างสาเหตุของการที่ได้ลงทุนไปเป็นจำนวนมากในการต่อเรืออวนรุน จึงดื้อรั้นที่จะทำอวนรุนต่อไปในทุกวิถีทาง การแก้ไขปัญหาอวนรุนจึงไม่ประสบผลสำเร็จ

ในขั้นตอนนี้จะเห็นได้ว่า การรวมตัวกันแบบไม่เป็นทางการชาวบ้านเพื่อต่อสู้กับอวนรุนซึ่งมีทุนและอิทธิพลหนุนหลัง ไม่ว่าจะผ่านแนวทางในการพึ่งพารัฐ คือการร้องขอความเป็นธรรม หรือผ่านการเจราจาด้วยกลุ่มชาวบ้านเองนั้น ไม่ประสบผลสำเร็จทั้ง 2 แนวทาง การมีทุนและอิทธิพลหนุนหลังทำให้พวกอวนรุนไม่เกรงกลัวต่ออำนาจรัฐ เพราะรู้ดีว่ากลไกของรัฐนั้นอ่อนแอเกินกว่าจะจัดการกับผู้มีอิทธิพล และดูจะรู้ดีด้วยว่าอำนาจของเงินสามารถปิดหูปิดตาข้าราชการบางคนได้ ชาวบ้านเองก็คงจะตระหนักในปัญหาข้อนี้ดี เพราะเมื่อครั้งเจ้าหน้าที่ตำรวจและข้าราชการเข้ามาช่วยปราบปรามโจรผู้ร้ายในชุมชน พวกเขาก็ได้รับรู้ว่าวิธีการแสวงหาประโยชน์ของคนของรัฐนั้นเป็นเช่นไร

ขั้นตอนที่สอง เป็นการรวมตัวกันเป็นองค์กรชาวบ้านอย่างเป็นทางการ กล่าวคือ เมื่อชาวบ้านได้เรียนรู้ว่า การรวมตัวกันอย่างไม่เป็นทางการนั้นทำให้ชาวบ้านไม่มีอำนาจในการต่อรองกับเจ้าของอวนรุน หรือรัฐ จึงได้รวมตัวกันเป็นองค์กรภายใต้ชื่อว่า "ชมรมชาวประมงทะเลสาบตอนล่าง" ซึ่งเป็นชมรมของชาวบ้านทางเลน ทั้งจากหมู่ 1 และหมู่ 2 โดยมีผู้นำชุมชนซึ่งเป็นทั้งผู้นำแบบเป็นทางการคือผู้ใหญ่บ้าน และขนาดเดียวกันก็เป็นผู้นำตามธรรมชาติ คือเป็นผู้นำในการต่อสู้กับอวนรุนมาตลอดจนถูกปองร้ายจากกลุ่มอวนรุน ทำหน้าที่เป็นประธานชมรม นอกจากนี้ชมรมชาวประมงทะเลสาบตอนล่าง เกิดขึ้นได้จากการที่ผู้นำชุมชนได้มีโอกาสพบและพูดคุยปัญหาของชุมชน กับเจ้าหน้าที่ขององค์กรเอกชน [NGO] ที่เรียกว่า "กลุ่มมนุษย์สิ่งแวดล้อม" จึงได้มีการร่วมประชุมกันกับชาวบ้านทั้งจากหมู่ 1 และ หมู่ 2 จำนวน 13 คน เพื่อสร้างจิตสำนึกในการอนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติ ขณะนั้นปรากฏการณ์อวนรุนในชุมชนอยู่ในขั้นรุนแรงและเป็นปัญหาเรื้อรัง ถึงขนาดชาวบ้านเปรียบปัญหานี้ว่าเป็นเสมือน "มะเร็งในทะเลสาบสงขลา" ประกอบกับชาวบ้านได้รับรู้จากตัวอย่างของปากพนังซึ่งมีทะเลกว้างใหญ่สุดลูกหูลูกตาว่า ก็ได้ประสบปัญหาสัตว์น้ำถูกทำลายจากอวนรุนจึงทำให้มองเห็นว่าทะเลสาบสงขลาซึ่งแคบก็คงจะประสบปัญหาเช่นกันหากไม่แก้ไข จิตสำนึกเช่นนี้ได้ทำให้ชาวบ้านซึ่งไม่ใช่กลุ่มแกนที่ต่อสู้กับอวนรุนมาก่อนเริ่มมองเห็นว่าการต่อสู้กับอวนรุนก็เป็นการต่อสู้เพื่อรักษาทะเลสาบสงขลา เพื่อการประกอบอาชีพ ซึ่งก็หมายถึงชีวิตของชุมชนด้วย จึงมีผู้สมัครเข้าเป็นสมาชิกของชมรมซึ่งเป็นชาวบ้านทั้ง หมู่ 1 และหมู่ 2 ชมรมฯ นี้มีการประชุมร่วมกันเดือนละไม่ต่ำกว่า 2 ครั้งเพื่อพูดคุยปรึกษาหารือกันในประเด็นเกี่ยวกับสิ่งแวดล้อม อวนรุน เขตอนุรักษ์และปล่อยพันธุ์สัตว์ ฯลฯ และชมรมนี้ภายหลังต่อมาก็มีบทบาทสำคัญในการต่อสู้กับอวนรุน และร่วมแก้ไขปัญหาเกี่ยวกับทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม

ขั้นตอนที่สาม การสร้างเครือข่ายองค์กรเพื่อรวมพลังในการทำกิจกรรมเกี่ยวกับการอนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติ หลังจากมีการตั้งชมรมชาวประมงทะเลสาบตอนล่างแล้ว ในปี 2539 ได้มีองค์กรเอกชน 2 กลุ่มคือ โครงการพัฒนาชุมชนประมงขนาดเล็ก (ทะเลสาบตอนล่าง) และโครงการจัดการทรัพยากรชายฝั่งภาคใต้ ได้เข้ามาร่วมกับชาวบ้านทางเลนเพื่อรณรงค์เรื่องการดูแลทรัพยากรทางน้ำ และให้คำปรึกษาเกี่ยวกับปัญหาอวนรุน รวมไปถึงความพยายามในการสร้างเครือข่ายในชุมชนอื่นรอบๆ ทะเลสาบสงขลา ที่ได้รับความเดือดร้อนจากอวนรุนเช่นเดียวกัน การรวมตัวของเครือข่ายชาวบ้านนี้ ตั้งชื่อกลุ่มว่า "ชมรมชาวประมงขนาดเล็ก" ผลของการรวมกลุ่มเครือข่ายชุมชนนี้ก่อให้เกิดพลังในการผลักดันปัญหาอวนรุนให้เป็นปัญหาสาธารณะมากขึ้น เป็นผลให้เจ้าหน้าที่ของรัฐหลายหน่วยงานตั้งแต่ผู้ว่าราชการจังหวัด เจ้าหน้าที่ตำรวจ และเจ้าหน้าที่จากกรมประมง ต้องเข้ามาร่วมกันแก้ไขปัญหาอวนรุนอย่างจริงจังยิ่งขึ้น

ผลจากการแก้ไขปัญหาโดยรัฐอย่างจริงจังมากขึ้น และมีชาวบ้านเป็นแรงผลักดัน ดังนั้น ในวันที่ 29 กรกฎาคม 2539 เจ้าหน้าที่ทางราชการประกอบด้วย นายอำเภอ ปลัดป้องกัน ตำรวจ ผู้ใหญ่บ้านหมู่ 1 และหมู่ 2 ชาวบ้าน จึงได้ร่วมกันจับเรืออวนรุนได้เป็นจำนวน 3 ลำในเขตหมู่บ้านทางเลน แต่ปัญหาที่ดูเหมือนว่าคลี่คลายลงนี้ กลับกลายเป็นจุดวิกฤตที่ทำให้ชาวบ้านต้องดำเนินการขั้นรุนแรงเพื่อต่อรองกับรัฐ

ขั้นตอนที่สี่ เป็นการสร้างอำนาจต่อรองกับรัฐ ชาวบ้านได้ดำเนินขั้นต่อไปเมื่อเรืออวนรุนทั้ง 3 ลำที่ถูกจับได้นั้น ถูกขโมยไปต่อหน้าตำรวจจำนวน 5 นาย ชาวบ้านรู้สึกถึงความย่อหย่อนและไม่ชอบมาพากลในการปฏิบัติหน้าที่ของเจ้าหน้าที่รัฐ จึงได้มีการประท้วงและยื่นข้อเสนอให้ทางราชการได้มีการจัดการให้เจ้าหน้าที่ของอวนรุนนำเรือของกลางมาคืนภายในเวลาเที่ยงวันของวันรุ่งขึ้น แต่ปรากฏว่าจนถึง 14.00 น.ก็ยังไม่เกิดผลอันใด ชาวบ้านจึงได้ช่วยกันสร้างยุทธวิธีในการกดดันรัฐหลายประการ ได้แก่ เอาคันรุนเล็กไปรุนหน้าสถานีตำรวจจนฝุ่นฟุ้งตลบ นำเครื่องมือจับปลาทั้งไซตู้ทั้งเรือ ไปขวางปิดสะพานติณสูลานนท์ซึ่งจะเป็นทางผ่านไปสู่หาดใหญ่ ฯลฯ และปิดสะพานอยู่เช่นนั้นเป็นเวลาหนึ่งวันครึ่ง มีผลทำให้รถในเมืองสงขลาติดเป็นแถวยาวเหยียด รถที่จะข้ามสะพานไปสงขลาก็ข้ามไม่ได้ เกิดความโกลาหลไปทั่ว ยุทธวิธีสร้างแรงกดดันของชาวบ้านได้ผล เพราะปรากฏว่าเจ้าของอวนรุนได้นำของกลางมาคืนให้ตำรวจ

การประท้วงของชาวบ้านในครั้งนี้ จึงทำให้ทางราชการและเจ้าของเรืออวนรุนได้ตระหนักถึงความจริงจังในการต่อสู้ของชาวบ้านที่พวกเขาบอกว่าเป็นการ "กัดไม่ปล่อย" เพื่อฝ่ายรัฐจะได้ไม่หละหลวมในการปฏิบัติงานต่อๆ ไป และเพื่อฝ่ายเจ้าของอวนรุนจะได้สำนึกว่าเหนืออิทธิพลและทุนของพวกเขานั้น ยังมีความเอาจริงเอาจังและความไม่เกรงกลัวต่ออิทธิพลใด ๆ ของชาวบ้านอยู่ และยิ่งไปกว่านั้นการประท้วงด้วยการปิดถนนในครั้งนี้ก็ยังนับว่าเป็นการ "เปิดพื้นที่" ให้กับการเมืองในรูปแบบที่ชาวบ้านเป็นผู้แสดงหลัก และ "เปิดพื้นที่" ให้กับการอนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติให้เป็นประเด็นสาธารณะที่ผู้คนได้ตระหนักรับรู้กันมากยิ่งขึ้น แม้ชาวบ้านเองจะรู้สึกไม่สบายใจนักกับการปิดถนนและสร้างความเดือดร้อนให้กับประชาชนที่ต้องสัญจรไปมาก็ตาม แต่พวกเขาก็มองไม่เห็นว่าจะมีหนทางใดที่จะทำให้รัฐ

หันมาเอาใจใส่กับประเด็นปัญหาของอวนรุน และให้ความสนใจอย่างจริงจังเสียที ไม่ใช่จับมาเพื่อปล่อยอย่างที่เคยเป็นซ้ำๆซากๆ

ขั้นตอนที่ห้า หลังจากใช้วิธีการประท้วงและทั้งฝ่ายรัฐและอวนรุนต้องยอมจำนนแล้ว ชาวบ้านได้เปลี่ยนกลยุทธ์ในการทำงานใหม่เพื่อชักจูงเจ้าของอวนรุนให้ยอมเลิกการทำอวนรุนโดยได้รับเครื่องมือชนิดไม่ทำลายล้างเป็นการทดแทน ขั้นตอนนี้จึงเป็นขั้นตอนของการประสานงานเพื่อให้เกิดผลสำเร็จ เพราะชาวบ้านเองก็เริ่มตระหนักว่า การจะบังคับหรือจับกุมให้เรืออวนรุนเลิกจับสัตว์น้ำ โดยที่พวกเขาได้ลงทุนไปสูงมากนั้น ย่อมจะเป็นไปได้ยาก ยกเว้นว่าพวกเขาได้รับบางสิ่งเป็นการทดแทน

ผู้นำของชาวบ้านในฐานะที่เป็นตัวแทนของชาวบ้าน ได้ประสานงานกับทางราชการเพื่อของบประมาณจัดซื้อเครื่องมือประมงมาเปลี่ยนให้เจ้าของอวนรุน ปรากฏว่ากรมประมงได้ตอบสนองต่อเรื่องนี้ เนื่องจากก็ตระหนักในปัญหาการทำลายล้างของอวนรุน เมื่อประสานงานกับทางราชการได้แล้ว ผู้นำชุมชนก็ได้ประสานงานกับชาวบ้านในหมู่บ้านซึ่งเป็นเจ้าของอวนรุนให้เลิกใช้อวนรุนโดยยื่นข้อเสนอว่า ทางราชการจะให้เครื่องมือจับปลาอย่างอื่นเป็นการแลกเปลี่ยน และยังได้ประสานงานให้เจ้าหน้าที่ประมงจังหวัดและเจ้าหน้าที่ประมงประจำอำเภอได้มาคุยกับเจ้าของอวนรุน ที่สุดปรากฏว่าโครงการนำร่องได้ส่งผลให้เรืออวนรุน 13 ลำ ยอมแลกคันรุนกับอวนลอย 20 ผืน ที่ทางราชการจัดหาให้ข้อเสนอที่ทางการประมงให้มีการแลกอวนลอยกับคันรุนมีความผิดพลาด เพราะจริงๆแล้วข้อเสนอที่ชาวบ้านเสนอขึ้นมานั้นมิได้เป็นการแลกเปลี่ยนคันรุนกับอวนลอยเท่านั้น แต่เป็นการแลกเครื่องมืออวนรุนทุกอย่างกับอวนลอย ข้อผิดพลาดในการเจรจานี้ ที่สุดได้ทำอวนลอยที่จะต้องใช้แลกกับเครื่องมืออวนรุนในโครงการส่งมอบอวนรุนในระยะหลังนั้น เพิ่มขึ้นเป็น 40 ผืน รวมถึงการให้งบประมาณสนับสนุนการเลี้ยงปลาดุกในบ่อด้วย แต่อย่างไรก็ตามการส่งมอบอวนรุนคืนให้ทางราชการนั้น ก็ไม่ได้ทำให้เรืออวนรุนหมดไปอย่างสิ้นเชิง บางรายส่งมอบคืนเฉพาะเครื่องมือแต่ไม่มอบเรือ โดยอ้างว่าจะเก็บเรือไว้เป็นเรือท่องเที่ยวโดยไม่ออกรุนบ้าง หรืออ้างว่าเป็นเรือใหม่ราคาแพงบ้าง ที่สุดก็ยอมประนีประนอมกัน จนทำให้ภายหลังมีการแอบนำเรืออวนรุนออกมาจับสัตว์น้ำบ้างเป็นบางระยะ แต่หากจะมองโดยภาพรวมแล้ว การต่อสู้เพื่อปราบอวนรุนของชาวบ้านก็ได้ทำให้เรืออวนรุนไม่กล้ากระทำการอย่างอุกอาจอีก และทางราชการเองก็ได้หันมาให้ความเอาใจใส่กับชุมชนมากขึ้น ดังนั้นเมื่อชุมชนขอให้มีการปล่อยพันธุ์กุ้งพันธุ์ปลาในทะเลสาบสงขลาจึงได้รับการตอบสนองเป็นอย่างดี

ทั้งนี้นั้นหากจะพิจารณาถึงเงื่อนไขที่ทำให้ชุมชนสามารถต่อสู้กับอวนรุนจนประสบผลสำเร็จในระดับหนึ่งนั้น ก็พอจะจำแนกเงื่อนไขได้เป็นหลายประการคือ

ประการแรก การมีอาชีพทำการประมงขนาดเล็ก ซึ่งต้องพึ่งพาความอุดมสมบูรณ์ของธรรมชาติในทะเลสาบ เนื่องจากชาวบ้านในชุมชนทางเลนส่วนใหญ่ประกอบอาชีพทางการประมง คือมีการดำเนินชีวิตที่ต้องอาศัยความอุดมสมบูรณ์ของทะเลสาบสงขลา หากทะเลสาบสงขลาถูกทำลายไปก็จะมีผลต่อการประกอบอาชีพที่จะหาสัตว์น้ำได้น้อยลง รายได้จะลดลง ความเป็นอยู่ก็จะอัตคัต ฝืดเคือง เมื่อเป็นเช่นนี้ชาวบ้านจึงตระหนักในความสำคัญของการอนุรักษ์ทะเลสาบสงขลาเพื่อให้เป็นแหล่งในการประกอบอาชีพของตน ดังนั้นเมื่อเกิดกรณีปัญหาการทำประมงด้วยอวนรุน ซึ่งเป็นการทำลาย

ทรัพยากรธรรมชาติและระบบนิเวศในทะเลสาบสงขลาอย่างรุนแรง จึงส่งผลกระทบโดยตรงกับชาวบ้าน ทำให้ปริมาณสัตว์น้ำที่จับโดยเครื่องมือประมงพื้นบ้านมีปริมาณลดลง ชาวบ้านประสบปัญหาความเดือดร้อน จึงเกิดรวมตัวกันเพื่อแก้ปัญหานี้ เป็นการรวมกลุ่มเพื่อสร้างความเข้มแข็งในการแก้ปัญหาการประมงโดยใช้เครื่องมือที่ทำลายล้าง ที่มีผลกระทบต่อชีวิตความเป็นอยู่ของชาวบ้าน

ประการที่สอง การมีโอกาสวิสาสะร่วมกันระหว่างชาวบ้าน ชาวบ้านโดยส่วนใหญ่ของหมู่บ้านทางเลนนับถือศาสนาอิสลาม ซึ่งนักศาสนาที่เคร่งครัดจะต้องมาทำพิธีละหมาดใหญ่ที่สุเหร่าทุกบ่ายวันศุกร์ทุกสัปดาห์ ดังนั้นการมาร่วมพิธีละหมาดจึงเป็นการพบปะของชาวบ้านที่สำคัญประการหนึ่ง เพราะเมื่อทำพิธีละหมาดเสร็จ ชาวบ้านก็จะถือโอกาสในการประชุมพูดคุยกับเรื่องปัญหาต่าง ๆ ของหมู่บ้าน ปัญหาอวนรุนก็เป็นปัญหาหนึ่งที่ชาวบ้านได้นำมาปรึกษาหารือในการประชุมหลังการทำพิธีละหมาด การประชุมเป็นการเสนอและแลกเปลี่ยนปัญหา รวมทั้งเป็นการสร้างความตระหนักในปัญหาอวนรุนที่เกิดขึ้น ทำให้ชาวบ้านเกิดความเห็นพ้องต้องกันต่อความจำเป็นในการแก้ไขปัญหาอวนรุน การประชุมหลังพิธีละหมาดทุกสัปดาห์ จึงเป็นการสร้างความตระหนักและตอกย้ำในปัญหาอวนรุนให้กับชาวบ้าน และเป็นช่องทางให้ชาวบ้านได้มีโอกาสปรึกษาหารือกัน เพื่อแสวงหาทางออกจากปัญหาด้วยเช่นกัน

ประการที่สาม การตั้งกลุ่มองค์กรชุมชนของชาวบ้าน จากการประชุมทุกวันศุกร์ที่สุเหร่าได้พัฒนาไปสู่การจัดตั้งกลุ่มของชาวบ้านขึ้น ในนาม "ชมรมชาวประมงทะเลสาบตอนล่าง" เมื่อวันที่ 30 พฤษภาคม 2534 มีผู้ใหญ่บ้านเป็นประธานชมรม ถือเป็นกลุ่มที่เป็นทางการที่จัดตั้งขึ้นในหมู่บ้านโดยมีวัตถุประสงค์ในการสร้างจิตสำนึกให้กับชาวบ้านในการอนุรักษ์ทะเลสาบสงขลาและระบบนิเวศ กลุ่มนี้ถือเป็นการรวมถึงเพื่อสร้างพลังของชาวบ้านในการแก้ไขปัญหาของชุมชน โดยเฉพาะอย่างยิ่งปัญหาการใช้อวนรุนในทะเลสาบสงขลา ถือเป็นการเริ่มต้นสร้างความเข้มแข็งให้เกิดกับหมู่บ้านในเบื้องต้นด้วย

ประการที่สี่ การประสานความร่วมมือกับภาคราชการ การรวมกลุ่มเป็นชมรมของชาวบ้านทำให้ชาวบ้านสามารถสร้างพลังของชุมชนในการที่จะประสานความร่วมมือกับฝ่ายต่างๆ รวมทั้งฝ่ายราชการด้วย กรณีปัญหาอวนรุนที่เกิดขึ้นชาวบ้านได้ประสานความร่วมมือในการปราบปรามกับนายอำเภอในพื้นที่ สำนักงานประมงจังหวัด และเจ้าหน้าที่ตำรวจเพื่อดำเนินการจับกุมกลุ่มผู้กระทำความผิด ถึงแม้การปราบปรามจะได้ผลไม่มากนัก แต่ก็ถือว่า การรวมกลุ่มของชาวบ้านได้สร้างแรงกดดันให้ทุกฝ่ายของทางราชการมาประสานร่วมมือในการแก้ไขปัญหาอวนรุน

ในระยะหลัง ชาวบ้านก็ได้รับความร่วมมือเป็นอย่างดีในการแก้ไขปัญหาอวนรุนด้วยวิธีที่นิ่มนวล ดังได้เสนอแล้วว่าทางราชการได้จัดอวนลอยเป็นการทดแทนให้ชาวบ้านที่เลิกทำอวนรุน และนำอวนรุนมามอบให้กับทางราชการ ซึ่งนับว่าเป็นวิธีที่ประสบผลสำเร็จไม่น้อยทีเดียว หากชาวบ้านไม่มีความสามารถในการประสานงานกับทางราชการ ความสำเร็จนี้ก็ยากจะเกิดขึ้นได้

ประการที่ห้า การประสานความร่วมมือกับองค์กรเอกชนภายนอกชุมชน นอกจากการรวมกลุ่มในชุมชนแล้ว ชาวบ้านได้ตระหนักว่าลำพังการมีกลุ่มเพียงกลุ่มเดียวไม่สามารถที่จะสร้างอำนาจต่อรองในการแก้ไขปัญหาอวนรุนได้ จึงได้แสวงหาความร่วมมือกับองค์กรภายนอกชุมชนในลักษณะการสร้างเครือข่ายความร่วมมือเพื่ออนุรักษ์ทะเลสาบสงขลา โดยมีองค์กรชุมชนที่เข้าร่วมด้วย 5 องค์กรชุมชนด้วย

กันคือ โครงการพัฒนาชุมชนประมงขนาดเล็ก (ทะเลสาบตอนล่าง) , โครงการจัดการทรัพยากรชายฝั่งภาคใต้ , สมาพันธ์ประมงพื้นบ้าน 13 จังหวัด , สมาพันธุ์ทะเลสาบสงขลา , ชมรมทะเลสาบสงขลาตอนล่าง

ทั้ง 5 องค์กร เมื่อรวมกับองค์กรชาวบ้านจึงมีพลังต่อรองที่เข้มแข็งมากขึ้น มีเครือข่ายความสัมพันธ์จนเป็นแรงบีบให้ราชการเข้ามาแก้ไขปัญหาอวนรุน และแม้แต่การต่อรองกับรัฐขั้นแตกหักในการปิดการจราจรบนสะพานติณสูลานนท์ ก็อาศัยความร่วมมือของกลุ่มชาวบ้าน และองค์กรชุมชนที่เป็นเครือข่ายเป็นกำลังสำคัญ

ประการที่หก ความสามารถในการเรียนรู้ของชาวบ้าน จะเห็นได้ว่าภายใต้กระบวนการต่อสู้กับอวนรุนของชุมชนนั้น ได้มีการปรับตัวตลอดเวลาเพื่อให้สอดรับกับสถานการณ์ เริ่มจากเมื่อชาวบ้านตระหนักว่า การรวมตัวกันแบบไม่เป็นทางการนั้นไม่สามารถสร้างอำนาจในการต่อรองให้รัฐดำเนินมาตรการจริงจังกับอวนรุนได้ จึงได้ปรับการดำเนินงานเสียใหม่เพื่อให้สามารถมีอำนาจต่อรองและกดดันต่อรัฐรวมถึงอวนรุน และเมื่อการดำเนินงานด้วยแนวทางกดดันได้มาถึงจุดสุดยอดของมันแล้ว การปรับเปลี่ยนกลยุทธ์ใหม่ไปสู่วิธีการที่นุ่มนวลกว่า ก็ได้ทำให้ภาพแห่งความเป็นนักปฏิปักษ์ระหว่างชุมชนกับรัฐนั้นได้แปรเปลี่ยนไปเป็นความร่วมมือกันได้ จนทำให้จุดหมายในการต่อสู้กับอวนรุนประสบความสำเร็จได้อย่างน้อยก็ในระดับหนึ่ง

ประการที่เจ็ด การมีผู้นำที่เข้มแข็ง การต่อสู้กับอวนรุนของชาวบ้านคงจะสำเร็จไปได้ยาก หากปราศจากเสียซึ่งผู้นำชุมชนผู้มีความสามารถหลาย ๆ ประการ คือสามารถประสานความร่วมมือได้กับทุกฝ่าย ไม่ว่าจะเป็นฝ่ายรัฐ องค์กรพัฒนาเอกชน ชาวบ้าน หรือแม้แต่ชาวบ้านซึ่งเป็นเจ้าของอวนรุน การเคยทำหน้าที่สารวัตรกำนัน และผู้ใหญ่บ้านของผู้นำได้ทำให้ผู้นำเรียนรู้วิธีการทำงานกับราชการอย่างมีศักดิ์ศรีมิใช่สยบยอม แต่เมื่อถึงคราวต้องแสวงหาความร่วมมือก็สามารถทำได้ด้วยวาทศิลป์ จนแม้แต่เจ้าของอวนรุนก็ต้องยอมจำนน มอบอวนรุนให้ทางราชการ นอกจากนี้ยังเป็นผู้นำที่มีความกล้าหาญเพราะแทบทุกครั้งที่ชาวบ้านร่วมกับเจ้าหน้าที่เพื่อออกไปจับอวนรุนผู้นำก็จะต้องร่วมทำหน้าที่ด้วย และที่สำคัญ การมีจิตสำนึกในการอนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติเพื่อให้ชุมชนสามารถดำรงอยู่ได้ ได้เป็นพลังผลักดันที่สำคัญที่ทำให้ผู้นำแสวงหาแนวทางในการต่อสู้กับอวนรุนในทุกรูปแบบ เพราะตระหนักดีว่า ความอยู่รอดของชุมชนขึ้นอยู่กับความอยู่รอดของทะเลสาบ

การอนุรักษ์ทรัพยากรทางทะเลกับความเข้มแข็งของชุมชน

กระบวนการในการต่อสู้กับอวนรุนโดยนัยยะ ก็คือ กระบวนการในการอนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติ ของชุมชน เพราะความสามารถของชุมชนที่จะหยุดยั้งการจับปลาด้วยวิธีการทำลายล้างของอวนรุนก็ย่อมหมายถึง การดำรงอยู่ของสัตว์น้ำชนิดต่างๆ ซึ่งมีความหมายต่อการดำรงชีวิตของชุมชน ไม่เพียงแต่เท่านั้น กระบวนการในการต่อสู้กับอวนรุนยังเป็นบ่อเกิดแห่งการเรียนรู้สิ่งใหม่ๆ ความสามารถใหม่ๆ ให้แก่ชุมชนด้วยเช่นกัน ดังนั้น หากจะมองความสัมพันธ์ระหว่างการอนุรักษ์ทรัพยากรทางทะเลกับความเข้มแข็งของชุมชนจึงอาจมองได้หลายแง่มุมดังนี้

ประการแรก ผลในเชิงรูปธรรมที่เห็นชัดเจนที่สุดก็คือ กระบวนการต่อสู้กับอวนรุนจนประสบชัยชนะในชุมชนทางเลน ย่อมหมายถึงการสะกัดกั้นมิให้การทำลายสัตว์น้ำอย่างล้างผลาญดำเนินต่อไปจนอาจถึงกับสูญพันธ์ได้ เพราะในการออกรุนปลาแต่ละครั้งนั้น อวนรุนจะทำลายสัตว์น้ำทุกๆอย่างที่ขวางหน้า จนเป็นที่คาดการณ์ได้ว่า หากไม่มีการหยุดยั้งการทำลายนี้แล้วทรัพยากรทางทะเลของทะเลสาบสงขลาก็คงหมดสิ้นไปด้วย ยิ่งไปกว่านั้น ความสำเร็จในการต่อสู้กับอวนรุนของหมู่บ้านทางเลนจนสามารถทำให้เจ้าของอวนรุนส่งมอบอวนรุนให้แก่ทางราชการ โดยไม่ต้องใช้กำลังบังคับการจับกุมนั้นได้ขยายผลต่อไปจนถึง การส่งมอบอวนรุนแก่รัฐในอีกหลายๆ หมู่บ้านรอบทะเลสาบ ก็ยิ่งเป็นหลักประกันของการดำรงอยู่ของสัตว์น้ำยิ่งขึ้น การดำรงอยู่ของสัตว์น้ำสำหรับชุมชนที่มีวิถีชีวิตที่ต้องพึ่งพาธรรมชาติเช่นนี้ ย่อมหมายถึงการดำรงอยู่ของชุมชนด้วยเช่นกัน ชุมชนจึงสามารถปรกอบอาชีพทางการประมงได้ต่อไป ทั้งนี้ภายใต้เงื่อนไขว่าชุมชนเองก็ต้องหาทางป้องกันและแก้ไขการทำลายทะเลสาบในรูปแบบอื่นๆ ซึ่งจะส่งผลต่อความอยู่รอดของสัตว์น้ำด้วย ไม่ว่าจะเป็นการถ่ายเทน้ำเสียลงสู่ทะเลสาบจากชุมชนเมือง จากโรงงานอุตสากรรม จากนากุ้ง ฯลฯ

ชุมชนได้มีโครงการหลายอย่าง ที่จะช่วยส่งเสริมให้ระบบนิเวศของทะเลสาบ ได้รับการฟื้นฟูขึ้นมาใหม่ พร้อมกับคืนพันธุ์สัตว์น้ำให้กับทะเลสาบ เพื่อเป็นหลักประกันความยั่งยืนของทรัพยากรสัตว์น้ำยิ่งขึ้นเช่น ได้มีโครงการของหมู่บ้านในการปลูกป่าโกงกางซึ่งได้เริ่มดำเนินการไปแล้ว เนื่องจากเห็นความสำคัญของป่าโกงกางในการฟื้นฟูและรักษาคุณภาพน้ำ และเป็นแหล่งอาศัยของสัตว์น้ำ รวมถึงได้มีการประสานขอความร่วมมือจากทางราชการให้ปล่อยพันธุ์สัตว์น้ำในเขตอนุรักษ์พันธุ์สัตว์น้ำ ซึ่งทางราชการก็ได้ให้ความร่วมมือไปหลายครั้ง เช่นวันที่ 7 กุมภาพันธ์ 2540 ได้ทำการปล่อยพันธุ์ปลากระพงขาวในพื้นที่เขตอนุรักษ์จำนวน 1 แสนตัว วันที่ 3 เมษายน 2540 ปล่อยกุ้งแชบ๊วย 255,000 ตัว วันที่ 22 เมษายน 2540 ปล่อยปลากระพงขาวอีก 1 แสนตัว และในวันที่ 25 เมษายน 2540 ก็ได้มีการปล่อยปลากระพงขาวอีก 1 ล้านตัว โดยพันธุ์สัตว์น้ำต่างๆ นี้ได้นำมาจากสถานีเพาะเลี้ยงสัตว์น้ำจังหวัดสงขลา แต่อย่างไรก็ตาม การปล่อยพันธุ์สัตว์น้ำในทะเลสาบก็ยังถือว่าเป็นการแก้ปัญหาเฉพาะหน้าเท่านั้น หากไม่มีมาตรการใดๆ ที่จะแก้ปัญหาในระยะยาว โดยทำให้ระบบนิเวศกลับสู่ภาวะของความสมดุลได้ และไม่มีมาตรการใดในการป้องกันการจับปลาโดยวิธีการทำลายล้างได้ การเพิ่มปริมาณสัตว์น้ำด้วยวิธีการปล่อยพันธุ์ลงไป ก็ไม่อาจทนสู้แรงแห่งการทำลายล้างซึ่งมีพลังสูงได้ เพราะหากน้ำยังเน่าเสียต่อไปอีก ปล่อยพันธุ์สัตว์น้ำลงไปเท่าใดก็อาจตายหมด และในทำนองเดียวกันหากการจับปลาด้วยวิธีการทำลายล้างเช่นเรื่ออวนรุน เกิดขึ้นใหม่ได้อีก การปล่อยพันธุ์สัตว์น้ำลงไปเท่าใดก็สามารถจับกลับคืนมาได้หมดเช่นกัน ความเข้มแข็งของชุมชนในการมีแหล่งทำมาหากินที่อุดมสมบูรณ์จึงต้องขึ้นอยู่กับเงื่อนไขอีกหลายประการดังกล่าวมา เพื่อให้สามารถดำรงความเข้มแข็งต่อไปได้อีกอย่างยั่งยืน

ประการที่สอง กระบวนการต่อสู้กับอวนรุน ได้ช่วยสร้างจิตสำนึกในการอนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติให้แก่ชุมชน เพราะในกระบวนการของการต่อสู้นั้น ชาวบ้านก็ได้เกิดการเรียนรู้ทั้งจากการสังเกตของตนเอง และพูดคุยสนทนากับผู้อื่นว่า มีระบบของความสัมพันธ์ที่ต้องพึ่งพาอาศัยกันระหว่างมนุษย์กับธรรมชาติ การทำลายธรรมชาติย่อมหมายถึงการทำลายตัวมนุษย์เอง แต่จิตสำนึกนี้ย่อมมีความ

สำคัญเป็นอย่างยิ่งต่อการดำรงอยู่ของทรัพยากรธรรมชาติอย่างยั่งยืน ซึ่งก็หมายถึงการดำรงอยู่ของชุมชน ตัวอย่างของชาวบ้านซึ่งเคยเป็นเจ้าของเรืออวนรุนมาก่อน เมื่อได้เกิดจิตสำนึกในการอนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติก็สามารถเลิกจากการทำอวนรุนไปใช้เครื่องมืออย่างอื่นโดยไม่มีผู้ใดขอร้องหรือบังคับ แม้จะมีรายได้ลดลงมาก "ปิ๊ะเห็นว่าทำให้สัตว์น้ำสูญพันธุ์จริงๆ มันก็ติดอวนรุนมาหมด จึงคิดแล้วว่าอย่าทำดีกว่า เพราะว่ามันติดมาหมด ไว้ให้ลูกหลานข้างหน้าได้มีสัตว์น้ำและสามารถทำอาชีพประมงได้ต่อไป จึงทำให้ปิ๊ะเลิกทำอวนรุน"

ประการที่สาม กระบวนการต่อสู้กับอวนรุน ได้ทำให้ชุมชนเรียนรู้ที่จะประสานความร่วมมือกับบุคคลและองค์กรภายนอกทั้งภาคเอกชนและราชการ เพื่อให้สามารถทำงานบรรลุตามเป้าหมายได้ ความสามารถเช่นนี้นับว่ามีความจำเป็นเป็นอย่างมากต่อการที่ชุมชนจะสามารถเผชิญกับปัญหาต่างๆ ได้ในโลกยุคปัจจุบัน เพราะปัจจุบันชุมชนไม่อาจอยู่อย่างเพียงพอได้ภายในชุมชนดังเช่นอดีต หากจำเป็นต้องพึ่งพาอาศัยผู้อื่นได้เช่นเดียวกับมีความสามารถที่จะพึ่งตนเอง เพื่อให้กิจกรรมต่างๆ สามารถดำเนินไปด้วยดี ในกรณีของการรักษาความสมดุลของระบบนิเวศ และอนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติยิ่งเห็นได้ชัดเจนมากยิ่งขึ้นว่า ต้องมีการมองภาพในเชิงองค์รวม เพราะแม้หากชุมชนทางเลนจะสามารถหาวิธีอนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติในเขตหมู่บ้านของตัวเอง แต่หากหมู่บ้านอื่นๆ ไม่มีความสามารถที่จะทำได้เช่นนั้นบ้าง ที่สุดภาวะความขาดแคลนก็จะขยายไปถึงกัน เนื่องจากต้องอาศัยทะเลสาบเดียวกัน

ในภายหลังชุมชนได้ขยายเครือข่ายไปสู่องค์กรต่างๆ อีกมากมายเพื่อร่วมกันพิจารณาประเด็นปัญหาซึ่งถือว่าเป็นประเด็นสาธารณะร่วมกัน และจำเป็นต้องประสานความร่วมมือกันเพื่อแก้ไขปัญหา เช่น การรณรงค์ต้านปัญหาน้ำเสียในทะเลสาบสงขลา การรณรงค์เพื่อต่อต้านการสร้างเขื่อนในทะเลสาบสงขลา เป็นต้น

ประการที่สี่ กระบวนการในการต่อสู้กับอวนรุน ได้เริ่มเปิดพื้นที่ให้กับชุมชนได้มีศักยภาพที่จะยืนอยู่ในสังคมได้อย่างมีศักดิ์ศรี และมีอำนาจต่อรองกับทุกฝ่ายที่จะจ้องแสวงหาประโยชน์จากชุมชน กรณีของชุมชนทางเลนดูจะเป็นตัวอย่างที่ชัดเจนในเรื่องนี้ การต่อสู้กับอวนรุนได้ทำให้ชุมชนมีพลังต่อรองที่จะปกป้องผลประโยชน์ของชุมชน และปกป้องสิทธิของชุมชน ซึ่งมีสิทธิในการอาศัยทรัพยากร ธรรมชาติจากทะเลสาบสงขลาเช่นกัน เพราะทรัพยากรธรรมชาติเป็นของทุกคน รวมถึงลูกหลานที่จะเกิดขึ้นต่อไปในอนาคตด้วย ทรัพยากรธรรมชาติจึงไม่พึงจะถูกตักตวงจากผู้มีทุนหรือมีอำนาจเพียงไม่กี่คน

ประการที่ห้า กระบวนการในการต่อสู้กับอวนรุน ได้ร่วมสร้างประวัติศาสตร์หน้าใหม่ให้กับชุมชน ซึ่งหมายถึงความภาคภูมิใจในความร่วมมือร่วมใจของชุมชน ในการต่อสู้กับปัญหาที่ชุมชนเผชิญร่วมกัน และความภาคภูมิใจนี้ ย่อมจะเป็นพลังสร้างสรรค์ให้ชุมชนสามารถต่อสู้กับปัญหา ที่อาจต้องเผชิญต่อไปในอนาคต

ความลงท้าย

อานุภาพของเงินซึ่งสามารถจะแปรรูปของตัวมันเองให้เป็นอะไรก็ได้ ตามแต่ใจมนุษย์จะปรารถนา เป็นเทคโนโลยี เป็นอิทธิพล เป็นวัตถุสิ่งของเครื่องใช้ และอื่นๆ ในแง่นี้มนุษย์จึงเป็นนายของ

เงิน แต่ในขณะที่มนุษย์เป็นนายของเงินอยู่นั้น เงินก็ได้กลับกลายมาเป็นนายของมนุษย์เช่นเดียวกันด้วย มนุษย์จึงสามารถทำทุกอย่างเพื่อแลกกับเงิน แม้แต่ทำลายมนุษย์ด้วยกันเอง หรือทำลายทรัพยากร ธรรมชาติ

ภาพของชุมชนทางเลนที่ได้นำเสนอมาแต่ต้นย่อมเป็นตัวอย่างที่สะท้อนให้เห็นถึงสิ่งที่กล่าวถึงนี้ได้เป็นอย่างดี เพราะในขณะที่ชุมชนยังอยู่กันแบบเพียงพอ ไม่ต้องอาศัยเงินสักเท่าใดนัก เช่นในอดีตนั้น ชุมชนก็สามารถอยู่ร่วมกันได้อย่างเกื้อกูลและพึ่งพาอาศัยกัน แต่เมื่อเงินเข้ามามีบทบาทในชีวิตของคนมากขึ้น การเอารัดเอาเปรียบ การแก่งแย่ง กอบโกยประโยชน์ของคนก็มีสูงขึ้นเป็นเงาตามตัว ชุมชนจึงประสบกับภาวะของความเดือดร้อนจากการรุกรานของเรืออวนรุนของผู้มีเงินเพื่อแสวงหาเงิน ได้นำไปสู่การต่อสู้ขัดขวางของผู้ด้อยกว่าในเรื่องของเงิน แต่ไม่ได้ด้อยกว่าในเรื่องของจิตสำนึกในการอนุรักษ์ทรัพยากร และจิตสำนึกในการอยู่รอดของชุมชน ที่สุดฝ่ายหลังก็เป็นฝ่ายชนะ

ชัยชนะของการต่อสู้อวนรุนของชาวบ้าน ที่สุดก็ได้ชี้ให้เห็นถึงข้อจำกัดของเงินเช่นเดียวกันว่า เงินก็ไม่อาจซื้อได้ทุกสิ่งอย่างที่มนุษย์คาดหวัง เงินอาจช่วยให้มนุษย์รอดจากเงื้อมมือของกฎหมายได้ในบางเวลา แต่ในบางเวลา เมื่อพลังในการต่อสู้มีมากกว่า เงินก็ไม่อาจช่วยอะไรได้เช่นกัน

ชุมชนจะสามารถรักษาพลังในการต่อสู้ เพื่ออนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติทางทะเลของพวกเขาต่อไปได้อีกนานเท่าใด คำถามนี้ดูจะตอบกันได้ไม่ง่ายนัก หากจิตสำนึกในการมองเห็นประโยชน์ร่วมกันระหว่างคนที่พึ่งพาทะเลสาบเดียวกัน ทั้งคนที่มีอยู่ในปัจจุบันและคนที่จะเกิดขึ้นต่อไปในอนาคตยังสามารถดำรงอยู่โดยไม่พ่ายแพ้แก่อิทธิพลของเงินเสียก่อน ความหวังที่ทะเลสาบจะดำรงอยู่ได้โดยทรัพยากรธรรมชาติไม่ถูกทำลาย ก็คงไม่ห่างไกลจากความเป็นจริงมากนัก และเมื่อนั้น การดำรงอยู่และความเข้มแข็งของชุมชนทางเลนก็จะได้รับการสืบทอดต่อไป อนาคตของชุมชนทางเลนจึงฝากไว้กับคนในชุมชน ซึ่งไม่เพียงแต่คนในชุมชนทางเลนเท่านั้น แต่ยังหมายรวมถึงคนในทะเลสาบสงขลาทั้งหมดร่วมกัน

บรรณานุกรม

ฉัตรทิพย์ นาถสุภา. 2533. **เศรษฐกิจหมู่บ้านไทยในอดีต**. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์สร้างสรรค์ จำกัด ร่วมกับ สำนักพิมพ์หมู่บ้าน

ไชยรัตน์ เจริญสินโอฬาร. 2542. **วาทกรรมการพัฒนา : อำนาจ ความรู้ ความจริง เอกลักษณ์ และความเป็นอื่น** . กรุงเทพฯ : ศูนย์วิจัยและผลิตตำรา มหาวิทยาลัยเกริก

พระประชา ปสนนธมโม และคนอื่นๆ , ผู้แปล. 2534. **จุดเปลี่ยนแห่งศตวรรษ**. แปลจาก Fritjoff Kapra } The Turning Point. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์มูลนิธิโกมลคีมทอง.

ยงยุทธ ชูแว่น , บรรณาธิการ. 2541. **โลกของลุ่มทะเลสาบ**. ปทุมธานี : สำนักพิมพ์นาคร.

วิรัตน์ คติธรรมนิตย์ , บรรณาธิการ. 2536. **สิทธิชุมชน : การกระจายอำนาจจัดการทรัพยากร**. กรุงเทพฯ : สถาบันชุมชนท้องถิ่นพัฒนา.

สุทธิวงศ์ พงศ์ไพบูลย์. 2529. **สารานุกรมวัฒนธรรมภาคใต้** . เล่ม 6. สงขลา : สถาบันทักษิณคดีศึกษา มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ สงขลา.

Putnam , Robert . 1993 . " Making Democracy Work : Civic Traditions in Modern Italy" Princeton : Princeton University .

Ritzer , George . 1996 . Sociological Theory . New York : The McGraw-Hill .

Smelser , Neil . 1973 . " Towards a Theory of Modernization in the Modern Society ," in Amitai Etzioni and Eva Etzioni (eds.) , Social Change : Sources, Patterns and Consequence, (2nd ed.) New york : Basic Books .

องค์ความรู้เรื่องความเข้มแข็งของชุมชน
: จากปรากฏการณ์สู่ทฤษฎีฐานราก

เอกสารหมายเลข 9

สร้างชุมชนเข้มแข็งบนฐานการต่อสู้กับการขยายตัวของภาคอุตสาหกรรม

โดย : รศ.ดร.นภาภรณ์ หะวานนท์ / ผศ.ดร. เพ็ญสิริ จีระเดชากุล
ผศ. ทศวร มณีศรีขำ ผศ. วันชัย ธรรมสัจการ

โครงการพัฒนาดัชนีความเข้มแข็งของชุมชน
ปริญญาเอกพัฒนศึกษาศาสตร์
บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ
โดยการสนับสนุนของ สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย

บทนำ

ก่อนที่รัฐไทยจะเริ่มประกาศใช้แนวนโยบายนำประเทศไปสู่การพัฒนาทางด้านเศรษฐกิจและสังคม อันมีนัยยะถึงการสร้างความเจริญเติบโตของเศรษฐกิจ และการทำให้สังคมไทยปรับเปลี่ยนไปสู่การมีวิถีการดำรงชีวิตแบบสังคมตะวันตก ซึ่งเรียกโดยรวมได้ว่า เป็นการนำประเทศไปสู่ความทันสมัยนั้น ชุมชนหมู่บ้านของไทยซึ่งกระจายกันอยู่ในพื้นที่ต่าง ๆ ของประเทศต่างมีวิถีการดำรงชีวิตอยู่อย่างมีความเป็นอิสระในชุมชนของตนเอง คำว่ามีความเป็นอิสระในที่นี้หมายถึงคนในชุมชนสามารถใช้พลังสร้างสรรค์ของตนเองในการผลิตอาหาร การเก็บหาอาหารจากธรรมชาติ การดูแลรักษาตนเองให้มีสุขภาพแข็งแรง เมื่อเจ็บป่วยก็มีวิธีดูแลรักษา รวมทั้งการสร้างระบบสังคมเพื่อให้สามารถพึ่งพากันได้ในเรื่องต่าง ๆ ไม่ว่าจะเป็นการแลกเปลี่ยนแรงงาน การแลกเปลี่ยนอาหารและสิ่งของที่จำเป็นต่าง ๆ ในการดำรงชีวิตอยู่ คนในชุมชนหมู่บ้านได้สร้างสรรค์ระบบความรู้ที่สอดคล้องกับสภาวะแวดล้อม และความต้องการจำเป็นของตนเอง และได้มีการแลกเปลี่ยนความรู้ในเรื่องต่าง ๆ ไม่ว่าจะเป็นพันธุ์ข้าว พันธุ์พืชต่าง ๆ การคิดประดิษฐ์เครื่องมือหากิน การสร้างที่อยู่อาศัย หรือยารักษาโรค อาจกล่าวได้ว่าชุมชนมีอิสระในการที่จะกำหนดวิถีชีวิตของตนเอง แม้คนจะยอมรับว่าชีวิตในอดีตมีความเหนื่อยยากเพราะไม่มีเครื่องทุ่นแรงต่าง ๆ และเป็นชีวิตที่ยากลำบากเพราะไม่มีสิ่งอำนวยความสะดวก แต่คนมีอำนาจอิสระที่จะสามารถใช้พลังสร้างสรรค์มาการปรับเปลี่ยนสิ่งต่าง ๆ ที่มีอยู่มาใช้เพื่อสร้างความมั่นคงปลอดภัยในการบริโภคและการดำรงชีวิตให้กับตนเอง ครอบครัว และคนอื่น ๆ ในชุมชนได้ นอกจากนี้ระบบความสัมพันธ์ทางสังคมที่สร้างขึ้นมาไม่ว่าจะเป็นภายในชุมชน หรือระหว่างชุมชน ก็เป็นระบบความสัมพันธ์ที่ต่างฝ่ายต่างร่วมกันกำหนดขึ้นมาโดยมีเป้าหมายเพื่อตอบสนองต่อความต้องการจำเป็นในการดำรงชีวิต ชีวิตชุมชมในอดีตจึงเป็นชีวิตที่มีเป้าหมาย และกระบวนการหรือกลไกที่จะนำไปสู่เป้าหมายที่ชัดเจน ความเหนื่อยยาก และความลำบากในการดำรงชีวิต กลับทำให้คนตระหนักในพลังอำนาจ ความสามารถและศักดิ์ศรีของความเป็นมนุษย์

ชุมชนหมู่บ้านจำนวนมากได้ก่อร่างสร้างวิถีการดำรงชีวิตมานานนับร้อย ชีวิตของชุมชนจึงมีลักษณะเฉพาะ โดยได้รับสร้างสรรค์และปรับเปลี่ยนมาให้สอดคล้องกับสภาพแวดล้อมและทรัพยากรธรรมชาติที่อยู่รอบ ๆ ตัว แต่การดำเนินนโยบายในการพัฒนาประเทศของรัฐที่มุ่งนำสังคมไทยไปสู่การพัฒนาแบบตะวันตก ได้ละเลยศักยภาพและวิถีการดำรงชีวิตที่มีลักษณะเฉพาะตัวของชุมชนหมู่บ้าน การพยายามที่จะดึงเอาทรัพยากรธรรมชาติที่ชุมชนเคยได้อาศัยเป็นแหล่งที่มาของการดำรงชีวิตมาเป็นทรัพยากรเพื่อสร้างความเจริญเติบโตทางเศรษฐกิจในภาพรวมของประเทศ และการพยายามขยายการก่อสร้างโรงงานอุตสาหกรรมต่าง ๆ ขึ้นมาโดยอาศัยทรัพยากรธรรมชาติ เช่น ทะเล แม่น้ำเป็นที่ระบายของเสียจากโรงงาน ไม่เพียงแต่จะทำให้ชุมชน

สูญเสียอาหารและสิ่งต่าง ๆ ที่เคยหาได้จากป่า แม่น้ำ ทะเล ภูเขา เท่านั้น แต่ยังได้ทำลายวิถีการดำรงชีวิตในด้านอื่น ๆ ที่ชุมชนสร้างขึ้นมาจากการมีความสัมพันธ์กับสภาพแวดล้อมตามธรรมชาติด้วย กระบวนทัศน์ของการพัฒนาที่มองว่าทรัพยากรธรรมชาติเป็นสิ่งที่ควรนำมาใช้ให้เกิดประโยชน์สูงสุดแก่ประเทศ อันมีความหมายถึงการเจริญเติบโตทางเศรษฐกิจ ได้รุกคืบเข้าไปทำลายวิถีการดำรงชีวิตของชุมชนอย่างต่อเนื่อง ชุมชนหมู่บ้านไทยจำนวนมากจึงค่อย ๆ สูญเสียความมั่นคงในการดำรงชีวิต สูญเสียระบบความรู้ที่เคยสะสามา และสูญเสียระบบความสัมพันธ์ทางสังคมที่ได้สร้างขึ้นมาจากการดำรงชีวิตที่มีความสัมพันธ์กับสภาพแวดล้อมมาเป็นเวลาช้านาน

เกือบ 4 ทศวรรษของการพยายามทำให้ประเทศมีการเจริญเติบโตทางเศรษฐกิจโดยมุ่งขยายการผลิตในภาคอุตสาหกรรม ชุมชนหมู่บ้านได้ถูกผนวกเข้ามาสู่กระบวนการพัฒนาประเทศ ในลักษณะของการเป็นฐานทรัพยากรให้ภาคอุตสาหกรรมเจริญเติบโตการพัฒนาในแนวนี้มิได้ให้ความสำคัญกับการทำให้ชุมชนมีความมั่นคงและเข้มแข็ง ในช่วง 4 ทศวรรษที่ผ่านมาจึงได้มีตัวอย่างของชุมชนหมู่บ้านมากมายที่ต้องเผชิญกับความล้มเหลวในการที่จะอาศัยชุมชนเป็นแหล่งที่จะตอบสนองต่อความต้องการจำเป็นในชีวิต ปรากฏการณ์ที่มีคนจากชุมชนหมู่บ้านหลั่งไหลมาเป็นแรงงานรับจ้าง หรือเป็นคนงานในสถานที่ก่อสร้าง โรงงานอุตสาหกรรม หรือในภาคบริการ เป็นภาพหนึ่งที่สะท้อนกระบวนการพัฒนาที่บั่นทอนการดำรงอยู่ของวิถีชีวิตที่มีชุมชนเป็นฐานในการตอบสนองความต้องการจำเป็น

ชุมชนรอบทะเลสาบสงขลาคือตัวอย่างของปรากฏการณ์ที่สำคัญของชุมชนหมู่บ้านที่ทรัพยากร ซึ่งเป็นแหล่งที่มาของการดำรงชีวิตของคน ได้ถูกกระบวนการพัฒนาในรูปแบบต่าง ๆ รุกล้ำอย่างต่อเนื่อง ทะเลสาบสงขลาซึ่งเปรียบเสมือนสายเลือดใหญ่ของคนที่อาศัยอยู่โดยรอบกลายเป็นแหล่งทรัพยากรที่รัฐได้พยายามเข้าไปจัดการให้เป็นฐานการรองรับการพัฒนาประเทศ เช่น การที่รัฐพยายามเข้าไปจัดการระบบน้ำเพื่อเปลี่ยนระบบนิเวศน์ของทะเลสาบให้กลายเป็นแหล่งน้ำจืดเพื่อการพัฒนาผลิตผลภาคเกษตร การใช้ทะเลสาบเป็นที่รองรับของเสียจากโรงงานอุตสาหกรรมและน้ำเสียจากชุมชนเมือง การขยายตัวเข้าไปของการเลี้ยงกุ้งกุลาดำเพื่อการส่งออก ซึ่งไม่เพียงแต่เป็นการทำลายพื้นที่ที่เคยเป็นป่าชายเลนและนาข้าว แต่การเลี้ยงกุ้งกุลาดำเพื่อการส่งออก ซึ่งไม่เพียงแต่เป็นการทำลายพื้นที่ที่เคยเป็นป่าชายเลนและนาข้าว แต่การเลี้ยงกุ้งยังได้ระบายน้ำเสียและของเสียลงทะเลสาบสงขลาด้วยเช่นกัน

หากมองว่าสิ่งต่าง ๆ ทั้งหมดที่เกิดขึ้น ณ ทะเลสาบสงขลาคือต้นทุนของการพัฒนาประเทศ ผู้ที่เป็นผู้ที่ต้องจ่ายต้นทุนนี้คือชุมชนรอบทะเลสาบสงขลาที่ได้เคยอาศัยทะเลสาบสงขลาเป็นแหล่งที่มาของการดำรงชีวิตในด้านต่าง ๆ ต้นทุนที่ชุมชนได้จ่ายไปมิใช่ต้นทุนในด้านเงินที่อาจนำไปสร้างผลกำไรคืนกลับมา หากแต่เป็นต้นทุนของวิถีการดำรงชีวิตทั้งหมดของชุมชนที่ยากที่จะ

มีสิ่งใดที่จะกลับมาทดแทนได้คุ้มค่า อย่างไรก็ตามชุมชนมิได้ยอมรับชะตากรรมอย่างปราศจากการต่อสู้และปรับตัว ความพยายามที่จะพลิกฟื้นความเข้มแข็งของชุมชนได้เริ่มดำเนินมาอย่างต่อเนื่องนับสิบปี กระบวนการของประชาชนที่เริ่มสร้างมีการเรียนรู้ร่วมกันที่จะดึงเอาแหล่งทรัพยากรของตนเองกลับคืนมาสู่ชุมชนเป็นกระบวนการที่มีความสำคัญยิ่งต่อการสร้างความเข้มแข็งให้กับชุมชน

การวิจัยนี้มีวัตถุประสงค์ที่จะทำความเข้าใจกับปรากฏการณ์ของชุมชนที่เคยได้อาศัยทะเลสาบสงขลาเป็นแหล่งที่มาของการดำรงชีวิต ว่าได้รับผลกระทบอย่างไรจากกระบวนการพัฒนาประเทศ และชุมชนได้อยายามหาทางต่อสู้เพื่อการรักษาสายเลือดใหญ่ของตนเองอย่างไร แน่นอนว่าเราไม่อาจหวังที่จะเป็นภาพความสำเร็จของชุมชนในลักษณะของการเป็นภาพที่เขียนเสร็จสมบูรณ์ เพราะกระบวนการต่อสู้นี้ไม่มีวันถึงจุดจบและยังคงต้องดำเนินต่อไปตราบเท่าที่ประเทศไทยยังไม่เปลี่ยนกระบวนทัศน์ของการพัฒนาประเทศโดยไม่คำนึงถึงความสำคัญของการสูญเสียแหล่งที่มาสำคัญของการดำรงชีวิต อันเกิดจากการพัฒนา การศึกษานี้ได้แสดงให้เห็นว่าไม่มีการชดใช้ใด ๆ จะแทนที่สิ่งที่เคยเป็นรากฐานแห่งการดำรงชีวิตของคน เพราะในการดำรงชีวิตของคน คนได้พยายามสร้างวิถีชีวิตการดำรงชีวิตให้สอดคล้องกับสภาพความเป็นอยู่ แต่การที่คนในชุมชนตระหนักถึงการสูญเสียแหล่งทรัพยากรและสิ่งแวดล้อม และพยายามต่อสู้เพื่อดำรงรักษาหรือพลิกฟื้นความเป็นชุมชน ไม่ยอมปล่อยให้ทุกอย่างเป็นไปตามความต้องการของผู้อื่น ร่วมมือร่วมใจกันต่อสู้ น่าจะถือได้ว่าเป็นกระบวนการสร้างความเข้มแข็งให้ชุมชน

วิธีการศึกษา

การศึกษานี้ใช้วิธีวิทยาของการวิจัยของการสร้างทฤษฎีฐานราก (ดูรายละเอียดของวิธีวิทยานี้ได้ในเอกสารหมายเลข 1) โดยได้ใช้วิธีการเข้าถึงปรากฏการณ์ทางสังคมในมิติต่าง ๆ ผ่านการสะท้อนประสบการณ์ของคนในชุมชน โดยใช้การสัมภาษณ์ระดับลึกซึ่งมีลักษณะของการพูดคุยกันผู้ให้สัมภาษณ์ในประเด็นต่าง ๆ ที่เกี่ยวข้องโดยตรงกับประสบการณ์ของผู้ให้สัมภาษณ์ (ดูรายละเอียดผู้ให้ข้อมูลหลักได้ในตารางที่ 1) โดยใช้แนวคำถามกว้าง ๆ ที่เตรียมไว้ล่วงหน้า (ดูรายละเอียดของแนวทางการสัมภาษณ์ได้ในภาคผนวกของเอกสารหมายเลข 1) การสัมภาษณ์มีลักษะของการสนทนา ที่มีผู้วิจัยเป็นผู้เปิดประเด็น พูดคุย ซักถาม ทำให้หัวข้อ และสาระของการสนทนา ดำเนินไปอย่างเป็นกันเอง นอกจากนี้การศึกษานี้ยังได้อาศัยการศึกษาจากเอกสารต่าง ๆ ที่เกี่ยวข้องกับการเปลี่ยนแปลงของทะเลสาบสงขลาด้วย ซึ่งเอกสารหลายอย่างด้วย

ทะเลสาบสงขลา : แหล่งของการหาเลี้ยงชีพของคนในชุมชนโดยรอบ

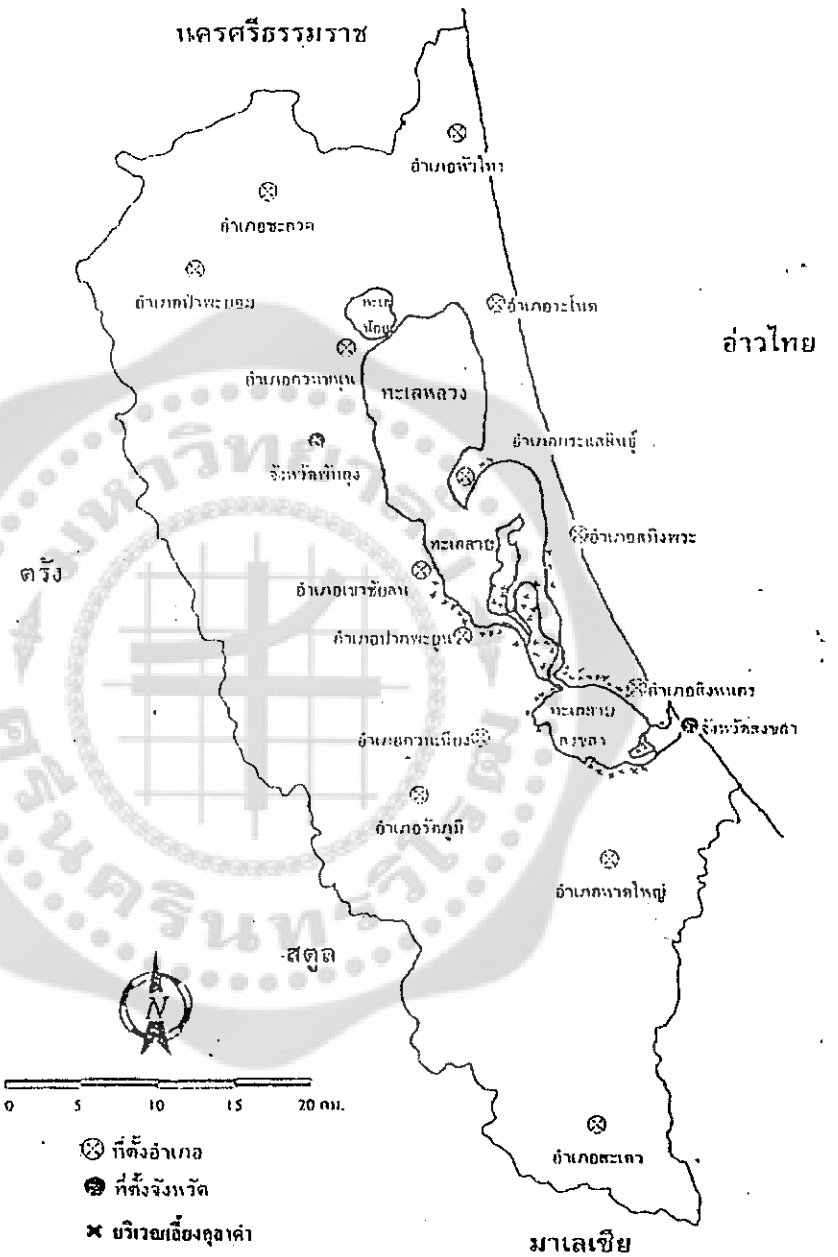
ลุ่มน้ำทะเลสาบสงขลา ตั้งอยู่บนชายฝั่งภาคตะวันออกของภาคใต้ มีอาณาเขตครอบคลุมพื้นที่ 3 จังหวัด คือ พัทลุง สงขลา และนครศรีธรรมราช พื้นที่ลุ่มน้ำทะเลสาบสงขลาแบ่งออกเป็น 2 ส่วน คือ ส่วนที่เป็นพื้นดินเนื้อที่ประมาณ 8,761 ตารางกิโลเมตร ส่วนที่เป็นพื้นน้ำมีเนื้อที่ประมาณ 1,046 ตารางกิโลเมตร ส่วนของพื้นที่น้ำเรียกว่าทะเลสาบสงขลา มีลักษณะเป็นทะเลกึ่งเปิด (lagoon) โดยมีทางติดต่อกับทะเลภายนอกคือ อ่าวไทย ตรงปากทะเลสาบสงขลาตอนล่าง ทะเลสาบสงขลา แบ่งเป็น 4 ตอนใหญ่ ๆ (ดูภาพประกอบที่ 1) ได้แก่ 1) ทะเลสาบสงขลาตอนล่าง อยู่ทางตอนล่างสุดของทะเลสาบ มีส่วนติดต่อกับอ่าวไทย สภาพน้ำจึงได้รับอิทธิพลจากการขึ้นลงของน้ำทะเลในอ่าวไทย ทำให้น้ำมีค่าความเค็มสูง โดยเฉพาะในฤดูแล้ง ส่วนในฤดูฝนของเค็มของน้ำจะลดลงจนเกือบไม่มีค่าความเค็มเลย 2) ทะเลสาบ ตอนกลาง อยู่เหนือขึ้นมาจากทะเลสาบตอนล่างขึ้นมา จนจดทะเลหลวง ทะเลสาบช่วยนี้มีการผสมผสานของน้ำเค็มและน้ำจืดเป็นบริเวณน้ำกร่อย 3) ทะเลหลวง เป็นส่วนที่อยู่ถัดขึ้นมาเป็นบริเวณพื้นที่ของทะเลสาบที่กว้างใหญ่ที่สุด ในช่วงหน้าน้ำ ทางตอนเหนือของทะเลหลวงน้ำจะจืด แต่ในช่วงหน้าแล้ง น้ำจะมีความเค็มเพราะได้รับอิทธิผลของน้ำเค็ม แต่ความเค็มของน้ำในทะเลหลวงจะน้อยกว่าความเค็มของน้ำในทะเลสาบตอนกลางและตอนล่าง 4) ทะเลน้อย เป็นแหล่งน้ำที่แยกจากทะเลสาบส่วนอื่น ๆ เป็นพื้นที่ส่วนที่เล็กที่สุดของทะเลสาบสงขลา ทะเลน้อยเป็นทะเลสาบน้ำจืด

ตารางที่ : 1 ผู้ให้ข้อมูลหลัก บ้านตาลโตนด

1. คุณตาเนื่อง ผู้อาวุโสของหมู่บ้าน (ชาย)
2. นายอรุณ กรรมการสหกรณ์ (ชาย)
3. นางเสน ชาวบ้านทำประมงพื้นบ้าน (หญิง)
4. นายบรรจบ ชาวบ้านทำประมงพื้นบ้าน (ชาย)
5. นายอัมพร ชาวบ้านทำประมงพื้นบ้าน (ชาย)
6. นายทวีป ผู้ใหญ่บ้านหมู่ 1 (ชาย)
7. นางอารี ทำงานในโรงงาน (หญิง)
8. นายสมศักดิ์ สมาชิกอบต. (ชาย)
9. นายเพื่อม ชาวบ้าน ทำประมงพื้นบ้าน (ชาย)
10. นางถนอม ชาวบ้านเย็บเสื้อผ้าโหล (หญิง)
11. ลุงเที้ยน ทำนากุ้ง (ชาย)
12. นางสาวบุญทิพย์ กำลังเรียนหนังสือ (หญิง)
13. นายยุทธนา กำลังเรียนหนังสือ (ชาย)
14. ผู้ใหญ่บ้านหมู่ (ชาย)
15. พ่อนิ่ม ชาวบ้านทำนากุ้ง (ชาย)
16. หลวงพ่อเจริญ (เจ้าอาวาส) (ชาย)
17. ผู้ใหญ่ชุ้น (ผู้นำองค์กรชุมชน) (ชาย)
18. นางพิโรฒ ชาวบ้านทำนากุ้ง (หญิง)
19. นายป๊ะเหลม ชาวบ้านทำประมงพื้นบ้าน (ชาย)
20. ครูชุ้ยเพี้ยน ครูเกษียณอายุแล้ว (หญิง)

แหล่งต้นน้ำของทะเลสาบสงขลามาจากเทือกเขาบรรทัดทางด้านตะวันตก และบางส่วนของเทือกเขาสันการาคีรีทางตอนใต้ ต้นน้ำที่เกิดจากเทือกเขาเหล่านี้ไหลลงมาเป็นคลองสาขาหลายสายโดยไหลผ่านพื้นที่ของอำเภอต่าง ๆ ที่อยู่ในเขตลุ่มน้ำทะเลสาบสงขลา ลงสู่ทะเลสาบสงขลา คลองที่เกิดจากเทือกเขาบรรทัด ได้แก่ คลองป่าพยอมและคลองท่านแนะหรือควนขนุน (ไหลลงสู่ทะเลน้อย) คลองนาท่อมและคลองห้วยมอน (ไหลลงสู่ทะเลหลวง) คลองท่าเขียด คลองป่าบอน คลองพรุพ้อ คลองรัตภูมิ (ไหลลงสู่ทะเลสาบตอนกลาง) คลองอู่ตะเภา (ไหลลงสู่ทะเลสาบตอนล่าง) นอกจากนี้ยังมีคลองที่เกิดจากเทือกเขาสันกาลาคีรี ได้แก่ คลองหลา คลองต่ำ คลองจำไทร คลองหอยโข่ง คลองสะเดา และคลองอู่ตะเภา (ไหลลงสู่ทะเลสาบตอนล่าง)

ภาพที่ 1 : แผนที่แสดงทะเลสาบสงขลา และบริเวณเลี้ยงกุ้งกุลาดำริมทะเลสาบสงขลา

พื้นที่โดยรอบทะเลสาบสงขลาเกิดจากการทับถมของตะกอนจากลำน้ำต่าง ๆ ที่ไหลลงสู่ทะเลสาบ เป็นพื้นที่อุดมสมบูรณ์ เป็นที่ที่มีชุมชนตั้งอยู่มาเป็นเวลานาน เนื่องจากพื้นที่ลุ่มน้ำทะเลสาบสงขลามีสภาพทางด้านภูมิศาสตร์แตกต่างกันคือมีทั้งส่วนที่เป็นที่ราบลุ่ม ที่เนิน และส่วนที่เป็นภูเขาทำให้การทำมาหากินแตกต่างกันไปตามลักษณะภูมิประเทศด้วย ชุมชนที่ตั้งอยู่บริเวณที่ราบลุ่มรอบ ๆ ทะเลสาบ และลำน้ำสาขาจะปลูกข้าวเป็นหลัก บริเวณที่ราบเชิงเขาซึ่งอยู่ระหว่างที่ราบลุ่มกับบริเวณเทือกเขา จะใช้พื้นที่สำหรับปลูกยางพารา ปลูกพืชไร่บ้าง ส่วนการปลูกผลไม้จะกระจายไปตามพื้นที่ต่าง ๆ ที่เป็นที่ดอน หรือที่เนิน ส่วนชุมชนที่ตั้งอยู่โดยรอบทะเลสาบสงขลาจะทำการประมงขนาดเล็ก โดยในเขตทะเลหลวงจะเป็นการประมงน้ำจืด ส่วนพื้นที่ทะเลหลวงและทะเลสาบสงขลาจะทำการประมงน้ำกร่อย

การที่ทะเลสาบสงขลามีสภาพทั้งน้ำจืด น้ำเค็ม และน้ำกร่อย ทำให้ทะเลสาบสงขลามีพันธุ์สัตว์น้ำมากถึง 700 ชนิด ในอดีตทะเลสาบสงขลาอุดมสมบูรณ์ไปด้วย กุ้งและปลานานาชนิดสัตว์น้ำที่สำคัญ เช่น กุ้งก้ามกราม กุ้งหัวมัน กุ้งหัวแข็ง ปลาตรับ ปลาโคบ ฯลฯ ทะเลสาบสงขลาจึงเป็นแหล่งทำมาหากินที่สำคัญของชุมชนโดยรอบทะเลสาบสงขลา อาจกล่าวได้ว่าอาชีพประมงเป็นอาชีพดั้งเดิมของชุมชนรอบทะเลสาบ จากการสำรวจของชาวบ้านพบว่าในปัจจุบันยังคงมีครอบครัวที่อาศัยการทำประมงพื้นบ้านในทะเลสาบสงขลาเพื่อการดำรงชีวิตอยู่ถึง 10,000 ครอบครัว นอกจากนี้ยังมีครอบครัวที่ได้อาศัยพื้นที่ของทะเลสาบที่เป็นน้ำกร่อยเลี้ยงปลา กุ้ง และปู ตามแบบธรรมชาติตามริมฝั่งทะเลสาบใกล้ที่อยู่อาศัย ซึ่งเป็นการเลี้ยงโดยการใช้เสาไม้และอวนล้อมเป็นคอย นำปลา กุ้ง ตัวเล็ก ๆ มาปล่อยไว้อาศัยการขึ้นลงของน้ำและอาหารตามธรรมชาติ ในปัจจุบัน การเลี้ยงสัตว์น้ำตามธรรมชาติแบบง่าย ๆ เริ่มหมดไปเพราะเปลี่ยนแปลงของระบบนิเวศน์ทำให้มีการเพาะเลี้ยงสัตว์น้ำที่ต้องมีการลงทุนสูง เช่น การเพาะเลี้ยงกุ้ง การเลี้ยงปลากระชังในบ่อกันมากขึ้น

จากหลักฐานทางโบราณคดีแสดงให้เห็นว่า ว่ามีชุมชนตั้งอยู่หนาแน่นในบริเวณรอบทะเลสาบสงขลามาแล้วตั้งแต่ก่อนยุคสุโขทัย (สมคิด ทองสง, 2541) อย่างไรก็ตาม การศึกษานี้มิได้มีวัตถุประสงค์ที่จะศึกษาสืบค้นเหตุการณ์ทางประวัติศาสตร์ย้อนหลังไปตั้งแต่การเริ่มก่อตั้งชุมชน แต่จุดรวมความสนใจของการศึกษานี้อยู่ที่การศึกษาปรากฏการณ์ของชุมชนในช่วงเวลาที่ประเทศไทยเริ่มใช้นโยบายของการนำประเทศไปสู่ความทันสมัย และเน้นการปรับเปลี่ยนโครงสร้างพื้นฐาน การสร้างถนน การสร้างเขื่อนรองรับการขายตัวของภาคอุตสาหกรรม นอกจากนี้ยังมีความพยายามพัฒนาเทคโนโลยีทางการเกษตรใหม่ ๆ ไม่ว่าจะเป็นพันธุ์ข้าว เครื่องมือเครื่องจักรทางการเกษตรที่ทันสมัย การนำเข้าปุ๋ยเคมี รวมทั้งการจัดให้มีระบบสินเชื่อโดยผ่านธนาคารเพื่อ

การเกษตร (ธกส.) เพื่อเพิ่มผลผลิตทางภาคเกษตร เพื่อให้ได้ผลผลิตส่งขายในตลาดโลก และนำเงินเข้ามาใช้ในการพัฒนาประเทศไปสู่ความทันสมัย ทั้งนี้เพื่อสืบค้นว่าก่อนที่รัฐไทยจะนำประเทศไปสู่กระบวนการทันสมัย คนในชุมชนดำรงชีวิตอยู่อย่างไร แหล่งทรัพยากรธรรมชาติโดยเฉพาะลุ่มน้ำทะเลสาบสงขลาสามารถตอบสนองความต้องการจำเป็นในการดำรงชีวิตของคนในลักษณะใด นโยบายและภาคปฏิบัติการของการขยายตัวของภาคอุตสาหกรรมและกระบวนการนำประเทศไปสู่ความทันสมัยได้รุกล้ำเข้าไปช่วงชิงทรัพยากรของชุมชนอย่างไร และชุมชนมีพลังตอบโต้และมีศักยภาพที่จะปรับตัวต่อการรุกคืบของภาคอุตสาหกรรมอย่างไร ทั้งนี้เพื่อนำไปสู่การทำความเข้าใจกับกระบวนการพลิกฟื้นความเข้มแข็งของชุมชนภายใต้กระบวนการเปลี่ยนแปลงไปสู่สิ่งที่เรียกว่าการพัฒนา และความทันสมัย

ในช่วงเวลาที่ผ่านมาไม่นานนี้ สถานการณ์ของความอุดมสมบูรณ์ไปด้วยสัตว์น้ำในทะเลสาบสงขลาได้เปลี่ยนไป ปลากุ้งที่เคยมีลดน้อยลงอย่างรวดเร็ว การอาศัยพื้นที่ในทะเลสาบเลี้ยงกุ้งปลา ตามธรรมชาติไม่ได้ผลคำอธิบายในเรื่องนี้อาจเชื่อมโยงกับปรากฏการณ์ที่ทุกคนที่มีความคุ้นเคยอยู่กับทะเลสาบสามารถเห็นได้ชัดเจนว่าน่าจะเป็นสาเหตุที่สำคัญของการเปลี่ยนแปลงในทางลบที่เกิดขึ้นในทะเลสาบสงขลา ได้แก่ น้ำในทะเลสาบตื้นเขินขึ้น ปริมาณความน้ำเค็มของน้ำเพิ่มมากขึ้น ช่วงเวลาที่น้ำมีความเค็มมีระยะเวลานานขึ้น และกินบริเวณกว้างขึ้น มลพิษในน้ำมากมากขึ้น และมีผู้ทำการประมงในทะเลสาบขึ้น รวมทั้งมีการใช้เครื่องมือทำการประมงที่ทันสมัยขึ้น

จากนโยบายการพัฒนาประเทศสู่การรุกล้ำทะเลสาบสงขลา

เมื่อไทยได้เริ่มใช้นโยบายการพัฒนาประเทศโดยเน้นการเจริญเติบโตของภาคอุตสาหกรรม ได้มีการเปลี่ยนแปลงต่าง ๆ เกิดขึ้นในพื้นที่ลุ่มน้ำสงขลาอย่างต่อเนื่อง การเปลี่ยนแปลงที่สำคัญที่มีผลต่อระบบนิเวศน์และวิถีการดำรงชีวิตของคนที่อาศัยอยู่ในเขตนี้ ได้แก่ 1) การพัฒนาระบบน้ำเพื่อใช้ในการพัฒนาพื้นที่ปลูกข้าว 2) การสร้างโรงงานอุตสาหกรรมในเขตจังหวัดสงขลา 3) การที่หาดใหญ่ได้ขยายตัวกลายเป็นเมืองขนาดใหญ่มีชุมชนที่อยู่อาศัยและสถานบริการต่าง ๆ เช่น โรงแรม ตั้งอยู่หนาแน่น ซึ่งชุมชนเหล่านี้ได้ปล่อยน้ำเสียลงคลองต่าง ๆ และไหลลงสู่ทะเลสาบ 4) การทำนากุ้งขนาดใหญ่ มีการลงทุนสูงเพื่อการค้า 5) การตัดไม้ทำลายป่าเพื่อปลูกยางพารา 6) การสร้างท่าเรือ 7) การสร้างถนนและสะพานติณสูลานนท์เพื่อเชื่อมการคมนาคมระหว่างสงขลา นครศรีธรรมราช และพัทลุง การเปลี่ยนแปลงเหล่านี้ล้วนเป็นส่วนหนึ่งของกระบวนการพัฒนาเศรษฐกิจของประเทศ ที่พยายามเพิ่มผลผลิตในภาคการผลิตต่าง ๆ โดยเฉพาะภาคอุตสาหกรรมและการเร่งพัฒนาการเกษตรเพื่อการค้า รวมทั้งการเร่งขยายภาคบริการต่าง ๆ เพื่อสนับสนุนการท่องเที่ยว โดยเฉพาะอำเภอหาดใหญ่ได้รับการพัฒนาเป็นแหล่งท่องเที่ยวและการค้า

ที่สำคัญ ทำให้เมืองหาดใหญ่ขยายตัวขึ้นอย่างรวดเร็ว เมื่อภาคเมืองและภาคอุตสาหกรรมขยายตัวทะเลสาบสงขลาซึ่งเคยเป็นแหล่งที่มาของการหาเลี้ยงชีพของคนจำนวนมาก ได้ถูกทำให้กลายเป็นแหล่งรองรับน้ำเสียจากชุมชนเมืองและระบบอุตสากรรม ในส่วนนี้จะได้นำเสนอภาพของการเปลี่ยนแปลงที่ได้รับการมองจากรัฐว่าเป็นส่วนเหนึ่งของกระบวนการพัฒนาประเทศ และในส่วนต่อไปจะได้นำเสนอปรากฏการณ์ของบ้านตาลโตนดซึ่งเป็นชุมชนที่วิถีการดำรงชีวิตได้รับผลกระทบจากแนวทางการพัฒนา

การพัฒนาระบบน้ำเพื่อใช้ในการพัฒนาพื้นที่ปลูกข้าว การเปลี่ยนแปลงที่สำคัญในเขตลุ่มน้ำทะเลสาบสงขลาอันเป็นผลมาจากนโยบายการพัฒนาประเทศเกิดขึ้นมาในช่วงก่อนมีแผนพัฒนาเศรษฐกิจฉบับที่ 1 เล็กน้อย ทั้งนี้โดยความพยายามของรัฐที่จะเพิ่มผลผลิตข้าวซึ่งนอกจะเป็นอาหารหลักของประเทศแล้วยังเป็นสินค้าส่งออกที่ทำรายได้ให้กับประเทศมากกว่าสินค้าอื่น ๆ ด้วยการขยายพื้นที่เพาะปลูกข้าวและพัฒนาเทคโนโลยีสมัยใหม่เพื่อเพิ่มผลผลิตข้าว พื้นที่ราบลุ่มทะเลสาบสงขลาก็อยู่ในข่ายของการมองของรัฐว่าสามารถจะขยายพื้นที่การทำนาปรับได้ หากมีการสร้างเขื่อนกั้นน้ำเค็มที่ไหลเข้ามาสู่ทะเลสาบตามเส้นทางของคลองสาขาต่าง ๆ เพื่อรักษาน้ำในทะเลสาบให้เป็นน้ำจืด ในปี 2499 – 2510 รัฐจึงได้เริ่มดำเนินโครงการชาวบ้านรู้จักกันในชื่อว่า ***โครงการปิดปากระวะ*** โดยแต่เดิมปากระวะเป็นเส้นทางเชื่อมระหว่างทะเลอ่าวไทยกับทะเลสาบสงขลาตอนบน โดยลำคลองต่าง ๆ 5 สาย เพื่อสนองตอบต่อแนวทางการพัฒนาประเทศ กรมชลประทานได้ดำเนินการปิดปากระวะบริเวณอำเภอระโนด จังหวัดสงขลา เพื่อป้องกันน้ำเค็มเข้าสู่ทะเลสาบตอนบน และนำน้ำจืดในทะเลสาบไปใช้ในการทำนาปรังบริเวณทุ่งระโนด ทั้งนี้ได้มีการสร้างเขื่อนและฝายเพื่อปิดกั้นน้ำ 5 จุด คือ เขื่อนบ้านแพรกเมือง เขื่อนปากระวะ ฝายรับแพรก ฝายปากแตระ และฝายน้ำล้นบ้านละวะ ทำให้น้ำเค็มไม่สามารถหนุนเข้าไปในทะเลสาบสงขลาตอนบนได้ หลังจากโครงการนี้เสร็จสิ้นลง ต่อมาในช่วงของแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ ฉบับที่ 2 (พ.ศ. 2510 – 2514) รัฐได้เริ่มพัฒนาโครงการชลประทานทุ่งระโนด โดยได้ติดตั้งเครื่องสืบน้ำขนาดใหญ่ 10 ชุด มีคลองส่งน้ำไปหล่อเลี้ยงพื้นที่นาข้าวประมาณ 65,000 ไร่ ในเขตทุ่งระโนด ทางตอนเหนือของทะเลสาบสงขลา โครงการนี้ได้มาเสร็จในช่วงแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติฉบับที่ 4 ซึ่งได้เปิดการสูบน้ำบริการแก่ประชาชนเพื่อทำนา

ผลจากการดำเนินโครงการนี้ทำให้ทุ่งระโนดสามารถทำนาปรับได้ปีละ 2 ครั้ง แต่ได้เกิดผลเสียกับทะเลสาบสงขลาเป็นอย่างมาก การปิดกั้นให้ทะเลสาบมีน้ำจืดอย่างถาวรไม่ให้มีน้ำเค็มหมุนเวียนเข้ามาผสมตามธรรมชาติในลักษณะนี้ ได้ทำนายระบบนิเวศน์ของทะเลสาบหลายส่วนดังจะเป็นได้จากก่อนที่จะมีการปิดปากระวะ ในช่วงฤดูมรสุมตะวันออกเฉียงเหนือพัดผ่าน ระดับ

น้ำอ่าวไทยจะสูงกว่าระดับน้ำในทะเลสาบ ทำให้น้ำในอ่าวไทยหนุนเข้าสู่ทะเลสาบ ชาวบ้านเรียกว่า ***ปากวะแตก*** ซึ่งจะเป็นช่วงที่คลื่นลมพัดพาสัตว์น้ำเข้ามาสู่ทะเลสาบจำนวนมากตลอดฤดูกาล การปิดปากระวะทำให้ระบบนิเวศน์ส่วนนี้ถูกทำลาย สัตว์น้ำจากอ่าวไทยที่เคยเข้ามาในทะเลสาบหมดไป นอกจากนี้การปิดปากระวะ ยังเป็นการปิดกั้นไม่ให้ตะกอนต่าง ๆ ที่ไหลลงมาจากป่าต้นน้ำทางด้านตะวันตกและจากลำคลองสายต่าง ๆ ไม่อาจจะไหลออกไปยังอ่าวไทยอย่างที่เคยเป็นมา (จรูญ หยูทอง, 2541) ทำให้เกิดการตกตะกอนทับถมในบริเวณทะเลน้อยและทะเลสาบตอนกลางค่อย ๆ ตื้นเขิน ชาวบ้านในบริเวณอำเภอสะทิงพระ ซึ่งตั้งอยู่ในเขตทะเลนสาบตอนกลางตั้งข้อสังเกตว่า หลังจากการปิดปากระวะแล้ว น้ำในทะเลสาบตื้นเขินขึ้นเรื่อย ๆ บางจุดตื้นเขินถึงปีละ 10 เซนติเมตร ทำให้สัตว์น้ำลดน้อยลงทั้งนี้เป็นเพราะน้ำมีอุณหภูมิสูงไม่เหมาะกับการวางไข่และอยู่อาศัย มีวัชพืชต่าง ๆ และผักตบชวาเกิดขึ้นมาก นอกจากนี้การปิดปากระวะยังเป็นการตัดเส้นทางของสัตว์น้ำวัยอ่อน เช่น กุ้งหัวมัน กุ้งหัวแข็ง ซึ่งโดยธรรมชาติจะเข้ามาเจริญเติบโตในทะเลสาบตอนบนทำให้ปริมาณสัตว์น้ำลดลงอย่างเห็นได้ชัด

การยายตัวของโรงงานอุตสาหกรรม แนวนโยบายการพัฒนาภาคอุตสาหกรรมของประเทศ ได้นำไปสู่การก่อตั้งโรงเรียนอุตสาหกรรมที่มีการขยายจำนวนอย่างรวดเร็วในหลาย ๆ พื้นที่ในประเทศ รวมทั้งเขตจังหวัดสงขลา ซึ่งมีการก่อตั้งโรงเรียนอุตสาหกรรมแปรรูปสัตว์น้ำ โรงงานผลิตภัณฑ์ยางพารา แพปลา และห้องเย็นต่าง ๆ ได้แก่ อำเภอเมือง อำเภอหาดใหญ่ อำเภอจะนะ อำเภอสะเดา โดยเฉพาะในเขตอำเภอหาดใหญ่ และอำเภอสะเดามีโรงงานอุตสาหกรรมต่าง ๆ มากมาย ในปี 2539 มีโรงงานอุตสาหกรรมในจังหวัดสงขลา รวม 42 โรงงาน (สำนักงานอุตสาหกรรมจังหวัดสงขลา, 2539) เช่นโรงงานผลิตอาหารทะเลแช่แข็ง โรงงานทำเนื้อปลาบดแช่แข็ง โรงงานทำอาหารทะเลบรรจุกระป๋อง โรงงานผลิตปลากระป๋อง กุ้งกระป๋อง โรงงานผลิตอาหารสัตว์ โรงงานผลิตยางแท่ง โรงงานทำน้ำยางข้น ยางแผ่นรมควัน ยางแผ่นอบแห้ง เป็นต้น โรงงานอุตสาหกรรมเหล่านี้ได้ระบายน้ำเสียประมาณ 21,200 ลูกบาศก์เมตรต่อวัน ลงสู่คลองต่าง ๆ ได้แก่ คลองอู่ตะเภา คลองน้ำน้อย คลองพะวง คลองสำโรง คลองแพรกสุวรรณ คลองหวะ และปล่อยลงทะเลหลวงโดยตรง (ดูรายละเอียดในตารางที่ 2 ซึ่งถึงแม้โรงงานอุตสาหกรรมเหล่านี้จะรายงานว่ามีการติดตั้งระบบบำบัดน้ำเสีย แต่สภาพการณ์ที่เกิดขึ้นก็คือ หลายโรงงานมิได้สร้างบ่อบำบัดเสีย เพื่อรองรับและทำการบำบัดอย่างสมบูรณ์ หรือบางโรงงานมีบ่อบัดน้ำเสียเพื่อให้ทางราชการไว้ตรวจสอบว่ามีการจัดการตามกำหนดกฎเกณฑ์ แต่มิได้ใช้บำบัดอย่างจริงจัง ทั้งนี้ก็เพราะต้องประหยัดค่าใช้จ่ายในการประกอบการ จะมีการลักลอบทำท่อปล่อยลงในทะเลสาบสงขลาและมักจะปล่อยในเวลากลางคืน และเลือกปล่อยในช่วงระยะที่น้ำมีปริมาณมาก ชาวบ้านอาศัยทะเลสาบสงขลา

ในการดำรงชีวิตต้องเผชิญกับความเสื่อมโทรมของระบบนิเวศน์อันเกิดจากการปล่อยน้ำเสียลงทะเลสาบสงขลาอย่างต่อเนื่อง ซึ่งปรากฏการณ์จากบ้านตาลโตนดซึ่งจะนำเสนอในส่วนต่อไปได้สะท้อนถึงปัญหาของน้ำเสียของโรงงานอุตสาหกรรมที่มีต่อการทำมาหากินของคนได้อย่างชัดเจน

ตารางที่ 2 :ปริมาณน้ำเสียจากโรงงานอุตสาหกรรมในจังหวัดสงขลาที่ไหลลงสู่คลองต่าง ๆ

แหล่งรับน้ำจากโรงงาน	ปริมาณน้ำทิ้งโดยประมาณ (ลูกบาศก์เมตรต่อวัน)
1. คลองอู่ตะเภา	5,530
2. คลองน้ำน้อย	1,400
3. คลองพะวง	1,020
4. คลองสำโรง	350
5. คลองแพรกสุวรรณ	1,500
6. คลองหวะ	4,080
7. ทะเลหลวง	3,740
8. แหล่งน้ำอื่น ๆ	3,580
รวม	21,200

ที่มา : ทำเนียบโรงงานอุตสาหกรรมจังหวัดสงขลาที่มีน้ำทิ้ง ณ วันที่ 31 สิงหาคม 2539

การขยายตัวของชุมชนเมือง การขยายตัวของชุมชนเมืองในจังหวัดสงขลาและพัทลุงได้ส่งผลเสียต่อทะเลสาบสงขลาเป็นอย่างมาก เพราะชุมชนเหล่านี้ได้ปล่อยน้ำเสียลงคลองต่าง ๆ และไหลลงสู่ทะเลสาบสงขลาโดยมิได้มีการบำบัด โดยเฉพาะชุมชนเทศบาลเมืองหาดใหญ่ และชุมชนใกล้เคียงได้ปล่อยน้ำเสียลงคลองอู่ตะเภา คลองเตย และคลองน้ำน้อย เป็นปริมาณถึง 70,000 ลูกบาศก์เมตรต่อวัน ซึ่งนับเป็นชุมชนที่มีการปล่อยน้ำเสียลงทะเลสาบสงขลาในปริมาณสูงที่สุด รองลงมาได้แก่ ชุมชนเทศบาลเมืองสงขลา และชุมชนใกล้เคียง ปล่อยน้ำเสียลงทะเลสาบสงขลาตอนล่าง คลองขวาง และคลองสำโรง ในปริมาณ 32,000 ลูกบาศก์เมตรต่อวัน นอกจากนั้นยังมีชุมชนอื่น ๆ อีก เช่น ชุมชนเขตเทศบางเมืองพัทลุง ชุมชนอำเภอควนขนุน ชุมชนอำเภอปากพยูน ชุมชนทะเลน้อย ชุมชนตำบลเขาหัวแดงและชุมชนสะทิงหม้อ รวมแล้วปริมาณน้ำชุมชนได้ปล่อยน้ำลงทะเลสาบมีสูงถึงประมาณ 144,300 ลูกบาศก์เมตรต่อวัน

การทำนากุ้ง นับตั้งแต่ไทยเริ่มใช้นโยบายการพัฒนาประเทศไปสู่ความทันสมัย แวดวงวิชาการไทยได้พยายามพัฒนาความรู้และเทคโนโลยีที่จะเพิ่มผลผลิตในสาขาการผลิตต่าง ๆ ให้มากขึ้น ทั้งนี้โดยมีเป้าหมายสำคัญคือ การส่งสินค้าออกไปขายในตลาดโลกเพื่อนำรายได้เข้าประเทศ ในช่วงกลางทศวรรษ 2520 ได้มีการพัฒนาความรู้และเทคโนโลยีสมัยใหม่ที่ทำให้สามารถเพาะเลี้ยงกุ้งกุลาดำได้ประกอบกับในช่วงนี้ การเลี้ยงกุ้งในประเทศไต้หวันประสบความล้มเหลว ทำให้ไทยมีโอกาสเข้าแทรกพื้นที่ตลาดกุ้งกุลาดำในต่างประเทศได้ง่าย การเลี้ยงกุ้งกุลาดำจึงขยายตัวออกอย่างรวดเร็ว ทำให้มีการขยายพื้นที่การเลี้ยงกุ้งกุลาดำออกไปตามพื้นที่ต่าง ๆ โดยเฉพาะตามชายฝั่งทะเลที่มีสภาพภูมิศาสตร์เหมาะสมกับการเลี้ยงกุ้งกุลาดำ การเลี้ยงกุ้งกุลาดำในเขตลุ่มน้ำสงขลา ทำกันมากบริเวณชาวฝั่งอ่าวไทย อำเภอสะทิงพระ อำเภอระโนด จังหวัดสงขลา และทางเหนือไปจนถึงอำเภอหัวไทร และอำเภอปากพนัง จังหวัดนครศรีธรรมราช รวมทั้งบริเวณที่ติดกับทะเลสาบสงขลาตอนล่าง อย่างไรก็ตามพื้นที่เลี้ยงกุ้งที่มีผลกระทบต่อระบบนิเวศน์ของทะเลสาบสงขลาค่อนข้างมากได้แก่พื้นที่ในบริเวณรอบทะเลสาบตอนกลาง และตอนล่าง ซึ่งอยู่ในพื้นที่ของจังหวัดสงขลาและพัทลุง โดยพื้นที่จำนวนมากได้ถูกซื้อโดยนายทุนเพื่อนำมาเลี้ยงกุ้งกุลาดำ (ดูบริเวณที่เลี้ยงกุ้งกุลาดำรอบชายฝั่งทะเลสาบสงขลาได้ในภาพที่ 1) ตัวเลขจากการสำรวจของกลุ่มชาวบ้านรายงานว่า ในปี 2533 มีการทำนากุ้งในเขตรอบทะเลสาบตอนล่างถึง 4,986 ไร่ โดยเพิ่มเป็น 2,572 ไร่ในปี 2540 และในปี 2541 เพิ่มเป็น 5,829 ไร่ ซึ่งคิดเป็นพื้นที่มากกว่าครึ่งหนึ่งของพื้นที่การเลี้ยงกุ้งในเขตชายฝั่งทะเลสาบสงขลาตอนกลางและตอนล่างซึ่งอยู่ในเขตจังหวัดสงขลาและพัทลุงซึ่งมีพื้นที่รวมกัน 10,180 ไร่ สำหรับผู้ที่เข้ามาทำนากุ้งในพื้นที่รอบทะเลสาบมี 3 กลุ่ม <u>กลุ่มแรก</u> เป็นผู้ประกอบการรายใหญ่ มีการลงทุนสูง ใช้พื้นที่เลี้ยงขนาด 100 ไร่ขึ้นไป โดยได้เข้ามากว้านซื้อที่ดินไว้ก่อนล่วงหน้า กลุ่มนี้มีพื้นที่ทำนากุ้งรวมแล้วประมาณ 35 เปอร์เซ็นต์ ของพื้นที่เลี้ยงกุ้งทั้งหมด แต่มีจำนวนผู้ประกอบการไม่มากนัก <u>กลุ่มที่สอง</u> เป็นผู้ประกอบการที่มาจากที่อื่นมาซื้อหรือขอเช่าที่ หรือลงทุนร่วมกับคนในพื้นที่ ใช้พื้นที่เลี้ยงขนาดประมาณ 50 ไร่ มีพื้นที่ทำนากุ้งรวมแล้วประมาณ 50 เปอร์เซ็นต์ ของพื้นที่เลี้ยงกุ้งทั้งหมด <u>กลุ่มที่สาม</u> เป็นผู้เลี้ยงกุ้งในพื้นที่ขนาดเล็กไม่เกิด 10 ไร่ มีพื้นที่ทำนากุ้งรวมแล้วประมาณ 15 เปอร์เซ็นต์ของพื้นที่เลี้ยงกุ้งทั้งหมด อย่างไรก็ตามที่น่าสังเกตว่า ในรายงานที่เป็นเอกสารจดทะเบียนของผู้เลี้ยงกุ้ง จะพบว่า แม้พื้นที่กรทำนากุ้งจะขยายเพิ่มขึ้น แต่ผู้ประกอบการรายใหญ่และแบ่งซอยการทำนากุ้งออกเป็นพื้นที่เล็ก ๆ มากขึ้น และให้มีผู้ประกอบการคนละคน ทั้งนี้เพราะทางราชการได้ออกระเบียบให้ผู้ที่มีการเลี้ยงกุ้งในพื้นที่ขนาดใหญ่เกินกว่า 50 ไร่ ต้องมีบ่อบำบัดน้ำเสีย ทำให้ผู้เลี้ยงกุ้งแบ่งซอยพื้นที่การเลี้ยงกุ้งให้เล็กลงเพื่อจะได้ไม่ต้องทำบ่อบำบัดน้ำเสีย

ในการขุดบ่อเลี้ยงกุ้ง มีการใช้รถไถพื้นที่ที่มีพันธุ์ไม้โกงกางและไม้เสม็ดออกเป็นจำนวนมากทำให้สูญเสียพื้นที่ของป่าชายเลน ซึ่งเป็นแหล่งสำคัญที่สัตว์น้ำ เช่น ปู กุ้ง อาศัยวางไข่และเจริญเติบโตนอกจากนี้ ในการเลี้ยงกุ้งกุลาดำ ยังต้องสูบน้ำกร่อยมาจากทะเลสาบเข้าไปในบ่อเพื่อใช้เลี้ยงกุ้ง ในการเลี้ยงกุ้งมีการให้อาหารกุ้ง ยาปฏิชีวนะ ปูนขาว ทำให้มีสารตกค้าง และจะมีการระบายน้ำเสีย และขี้เลนจากบ่อกุ้งกลับลงสู่ทะเลสาบอีกด้วย น้ำที่ระบายออกมานี้เป็นน้ำที่มีสารปนเปื้อนที่เป็นอันตรายต่อสัตว์น้ำ การปล่อยน้ำเสียและของเสียลงสู่ทะเลสาบสงขลา มีผลต่อความเสื่อมโทรงของคุณภาพน้ำและมีอันตรายต่อสัตว์น้ำธรรมชาติที่อยู่ในทะเลสาบเป็นอย่างมาก

การถางป่าเพื่อปลูกยางพารา การที่รัฐส่งเสริมให้มีการปลูกยาพาราเพื่อนำมาใช้ในประเทศและเพื่อการส่งออก จนยางพารากลายเป็นพืชเศรษฐกิจที่สำคัญอย่างหนึ่งของประเทศไทย ทำให้พื้นที่ในการปลูกยางพารามีมากขึ้นเรื่อยๆ โดยเฉพาะทางภาคใต้ของประเทศ ในเขตของลุ่มทะเลสาบที่เป็นพื้นดิน และเป็นพื้นที่ป่า คนได้เข้าไปถางป่าเพื่อนำมาปลูกยางพาราเป็นจำนวนมากเช่นเดียวกัน ซึ่งได้แก่ บริเวณบางส่วนของอำเภอป่าพยอม กิ่งอำเภอศรีบรรพต อำเภอกงหรา อำเภอตะโหมด และอำเภอป่าบอนการมีเนื้อที่ป่าลดลงมีผลทำให้ความชุ่มชื้นในลุ่มน้ำคลอง ต้นน้ำลำธารดูดซับน้ำได้น้อยลง ทำให้ในหลายพื้นที่เมื่อมีฝนตกมากจะเกิดน้ำท่วม นอกจากนี้ยังมีปัญหาการพังทะลายของดิน เมื่อฝนตกจะเกิดการชะล้างตะกอนลงสู่ลุ่มน้ำย่อยหรือคลองสาขาต่าง ๆ ตะกอนจึงถูกพัดพาไปสะสมในทะเลสาบสงขลา ทำให้เกิดการตื้นเขินของทะเลสาบ

การสร้างท่าเรือ การสร้างท่าเรือเพื่อรองรับการขนส่งสินค้าบริเวณหัวเขาแดงมีผลต่อระบบการไหลเวียนของน้ำ และส่งผลต่อนิเวศวิทยาของพันธุ์ไม้น้ำและสัตว์น้ำที่อาศัยอยู่ในทะเลสาบสงขลาแต่เดิมน้ำทะเลจะหนุนเข้าสู่ทะเลสาบสงขลา บริเวณที่น้ำเค็มไปปะทะกับน้ำจืดในทะเลสาบสงขลา ทำให้บริเวณนั้นมีสภาพเป็นน้ำกร่อย ซึ่งบริเวณนี้จะมีสภาพอุณหภูมิ เป็นแหล่งอาหารและมีแพลงตอนที่เป็นอาหารของสัตว์น้ำอุดมสมบูรณ์ โดยปกติ กุ้ง ปลายหลายชนิดจากทะเลจะว่ายเข้าหากินและผสมพันธุ์ พร้อมทั้งวางไข่ภายในทะเลสาบสงขลา เมื่อโตขึ้นจะว่ายออกมาลงสู่ทะเล ซึ่งชาวบ้านจะดักจับมาเป็นอาหารและนำส่วนเกินออกจำหน่ายเพื่อนำเงินไปใช้จ่ายดำรงชีวิตอีกด้วย

การกั้นทางเดินของน้ำตามธรรมชาติที่เคยไหลเวียนและมีระดับการขึ้นลงของน้ำที่แตกต่างกันทำให้เกิดการชะล้างและพาเอาตะกอนออกมา ไม่ตกค้าง แต่ในปัจจุบันความแรงของน้ำทะเลที่หนุนขึ้นมาและปริมาณน้ำที่มาจากทะเลสาบตอนบนไม่ไหลแรงหรือมีความต่างระดับเช่นในอดีต กระแสน้ำในทะเลสาบบางแห่งอยู่ในสภาพน้ำนิ่ง ทำให้เกิดการตกตะกอนของดินและสารต่าง ๆ ที่ละลายมากับน้ำ ทำให้บริเวณทะเลสาบเกิดการตื้นเขินขึ้น นอกจากนี้ ตะกอนยังไปจับตามบริเวณใบของพันธุ์ไม้น้ำ ทำให้ไม่สามารถสังเคราะห์แสง เจริญเติบโต และขยายพันธุ์ เพื่อเป็น

อาหารและเป็นที่พักพิงของสัตว์น้ำ หรืออาจทำให้พันธุ์พืชบางชนิดตายและทำให้น้ำเน่าเสียเพิ่มขึ้นอีกด้วย

การพัฒนาถนนและการสร้างสะพานติณสูลานนท์ การพยายามที่จะพัฒนาเส้นทางคมนาคมเพื่อให้การติดต่อระหว่างจังหวัดต่าง ๆ เป็นไปตามสะดวก มีผลอย่างสำคัญต่อการทำให้การติดต่อค้าขายสินค้าต่างๆ สะดวกรวดเร็วขึ้น ในด้านหนึ่งมีผลทำให้คนในหมู่บ้านสามารถนำผลผลิตออกมาสู่ตลาดได้ง่ายขึ้น แต่ในอีกด้านหนึ่งก็มีผลทำให้สินค้าอุปโภคบริโภคต่างๆ เดินทางไปถึงชุมชนหมู่บ้านได้ง่ายขึ้น วัฒนธรรมการบริโภคจึงเริ่มหลั่งไหลเข้าสู่ชุมชนในลุ่มทะเลสาบสงขลา ความต้องการรายได้มีเพิ่มสูงขึ้น ในขณะที่ทะเลสาบสงขลาซึ่งเป็นแหล่งทำมาหากเลี้ยงชีพของคนในเขตทะเลสาบได้ถูกรุกล้ำโดยกระบวนการพัฒนาหลาย ๆ ด้าน ในขณะที่สัตว์น้ำในทะเลสาบลดน้อยลง แต่ความต้องการรายได้ของคนกลับสูงขึ้น ทำให้คนพยายามจับสัตว์น้ำในทะเลสาบให้ได้มากขึ้น มีการใช้เครื่องมือจับปลาที่เป็นการทำลายระบบนิเวศน์ของทะเลสาบคือ อวนรุน (ดูรายละเอียดเกี่ยวกับเรื่องอวนรุนได้ในรายงานการวิจัยหมายเลข 8) นอกจากนี้ในช่วงของการก่อสร้างสะพานติณสูลานนท์ ซึ่งมีการตอกเสาเข็มลงไปในพื้นทะเลสาบ การวางโครงสร้างของตัวสะพานได้ส่งผลต่อบริเวณพื้นผิวของทะเลและมีผลกระทบต่อการไหลเวียนของน้ำ โดยในระหว่างการก่อสร้างแต่ละขั้นตอนต่าง ๆ ได้ก่อให้แรงสั่นสะเทือน เสียงดัง และมีสารบางอย่างที่ละลายปนเปื้อนลงไปในทะเลสาบด้วย ซึ่งได้ส่งผลต่อระบบนิเวศของทรัพยากรธรรมชาติที่มีอยู่ในทะเลสาบสงขลา

จนถึงปัจจุบันความพยายามของรัฐที่จะนำโครงการพัฒนารุกล้ำเข้าไปในทะเลสาบสงขลายังไม่หมดสิ้น ในปี 2530 คณะรัฐมนตรีได้อนุมัติให้มีการสร้างเขื่อนกั้นน้ำเค็มในทะเลสาบระหว่างทะเลหลวงกับทะเลสาบตอนกลาง โครงการนี้มีลักษณะคล้ายฝายน้ำล้น น้ำไหลล้นผ่านได้ โครงสร้างเป็นกำแพงเสาเข็มคอนกรีต มีความยาว 5,800 เมตร มีความสูงกว่าระดับน้ำปกติ 25 เซนติเมตร มีสะพานคอนกรีตเสริมเหล็กวิ่งคู่ไปกับคันกั้นน้ำ มีผิวการจราจรสูงกว่าระดับน้ำท่วมสูงสุด 2 เมตร ความกว้างของผิวจราจร 7 เมตร รับน้ำหนักได้ 20 ตัน สะพานข้ามทะเลหลวงนี้จะช่วยย่นระยะทางจากสงขลาไปพัทลุงได้ 36 กิโลเมตร รัฐให้เหตุผลว่าการพัฒนาโครงการนี้จะทำให้เกิดแหล่งน้ำจืด เพื่อการชลประทาน โดยจะมีพื้นที่ชลประทานใหม่ในจังหวัดสงลาและพัทลุงรวม 332,800 ไร่ และยังมีพื้นที่ชลประทานเดิมในเขตจังหวัดสงขลาและพัทลุง ที่จะได้รับน้ำในฤดูแล้งอีก 73,200 ไร่ โครงการนี้ได้รับการต่อต้านจากชาวบ้านจำนวนมาก ประสบการณ์ของการที่ทะเลสาบสงขลาถูกรุกล้ำจากโครงการพัฒนาของรัฐ และความเดือดร้อนของชุมชนที่อาศัยทะเลสาบสงขลาในการดำรงชีวิตมานานหลายทศวรรษ ทำให้คนจำนวนมาก มองว่าแม้จะมีผลดีบางอย่างเกิดขึ้นจากการสร้างเขื่อนกั้นน้ำเค็ม แต่ระบบนิเวศน์ของทะเลสาบมีแต่จะเลวลงเรื่อย ๆ โดย

คนได้เรียนรู้สิ่งเหล่านี้จากประสบการณ์ที่ผ่านมา และไม่ไว้วางใจเหตุผลทางวิชาการ หรือความรู้ทางวิชาการที่ถูกสร้างขึ้นมาโดยผู้ที่มิได้ดำรงชีวิตอยู่โดยอาศัยทะเลสาบอีกต่อไป พระภิกษุซึ่งเป็นผู้นำชุมชนที่ชาวบ้านเคารพนับถือได้สะท้อนความคิดในเรื่องนี้ว่า

> *เกี่ยวกับเรื่องเขื่อนเพื่อต้องการนำน้ำมาใช้ในการชลประทานที่เขตอำเภอระโนดซึ่งความต้องการอันนี้ถ้าพูดถึงในอำเภอระโนดจริง ๆ สำรวจดูแล้วประมาณ 6 เปอร์เซ็นต์เท่านั้นที่ต้องการน้ำ นายอำเภอเมือง จังหวัดพัทลุง อำเภอเขาชัยแสน อำเภอบางแก้ว เขาไม่ต้องการเนื่องจากเขามีแหล่งน้ำอยู่แล้ว แต่พอฟัง ๆ ดู ความจริงน้ำตรงนี้เขาต้องการน้ำมาใช้ในเขตเทศบาลหาดใหญ่ เพื่ออุตสาหกรรม การปิโตรเลียมแล้วก็เตาแก๊ส หลายเรื่องคือ เขาต้องการน้ำตรงนี้ แต่ว่าเขาไม่ได้พูดนะ เขาจะไปอ้างว่าความจำเป็นของชาวบ้านต้องการน้ำที่จะเอามาใช้ในการชลประทาน*

นัยยะสำคัญของบ้านตาลโตนด

บ้านตาลโตนดเป็นชุมชนแห่งหนึ่งในจำนวนชุมชนมากมายที่ตั้งอยู่ติดชายฝั่งของทะเลสาบสงขลาตอนล่าง บ้านตาลโตนดเป็นชุมชนที่ตั้งมานานกว่า 100 ปี ที่ตั้งของบ้านตาลโตนดอยู่ในเขตอำเภอหาดใหญ่ คนในบ้านตาลโตนดได้ทำมาหาเลี้ยงชีพโดยอาศัยทะเลสาบสงขลาเป็นแหล่งที่มาหาเลี้ยงชีพที่สำคัญ เพราะนอกจากการทำนาเพื่อให้ได้ข้าวซึ่งเป็นอาหารหลักแล้ว ชาวบ้านตาลโตนดได้ดำรงชีวิตอยู่ด้วยการจับสัตว์น้ำ โดยเฉพาะปลา และกุ้ง จากทะเลสาบ ชีวิตความเป็นอยู่ของคนในชุมชนนี้ได้ดำรงอยู่มาก่อนหน้าที่หาดใหญ่จะเจริญเติบโต เป็นชุมชนขนาดใหญ่ และมีโรงงานอุตสาหกรรมเกิดขึ้นมากมาย นับจากประเทศไทยได้เริ่มใช้นโยบายการนำประเทศไปสู่ความทันสมัยชุมชนบ้านตาลโตนดได้รับผลกระทบจากกระบวนการพัฒนาเป็นระลอก นับจากการปิดปากละวะซึ่งมีผลทำให้น้ำในทะเลนาบไม่หมุนเวียนตามธรรมชาติ น้ำเค็มเข้ามาในช่วงหน้าฝนซึ่งเป็นช่วงของการทำนา ทำให้ต้นข้าวเปื่อยไม่ได้ข้าว มาจนถึงช่วงที่มีการสร้างโรงงานอุตสาหกรรมขึ้นในอำเภอเมืองสงขลาและอำเภอหาดใหญ่ โดยเฉพาะการปล่อยน้ำเสียของโรงงานอุตสาหกรรมในอำเภอหาดใหญ่มีผลต่อชาวบ้านตาลโตนดอย่างมาก เพราะคลองอู่ตะเภา ซึ่งเป็นแหล่งรับน้ำเสียของโรงงานอุตสาหกรรมในอำเภอหาดใหญ่ ไหลตัดเข้าทะเลสาบที่อยู่ติดกับบ้านตาลโตนด ชาวบ้านได้สังเกตเห็นการเปลี่ยนแปลงสีของน้ำในคลองนี้ได้อย่างชัดเจนว่า มีความดำมากขึ้นเรื่อย ๆ และน้ำในทะเลสาบก็สกปรกมาขึ้นเรื่อย ๆ ชาวบ้านค่อย ๆ พบว่า จำนวนสัตว์น้ำโดยเฉพาะกุ้งและปลาเริ่มลดลง การเลี้ยงปู และกุ้งตามธรรมชาติไม่ได้ผลเพราะตายเกือบหมด ในปัจจุบันผู้ที่เข้าไปที่บ้านตาลโตนดจะสามารถเป็นความสกปรกของน้ำในทะเลสาบที่เกิดจากสารปนเปื้อนของน้ำเสียจากโรงงานอุตสาหกรรมได้เป็นอย่างดี ชาวบ้านไม่

สามารถใช้น้ำในทะเลสาบเพื่อการบริโภคและอุปโภคได้อีกต่อไป หากจะนำน้ำจากทะเลสาบมาใช้จะต้องนำน้ำมาแกว่งสารส้ม ทิ้งไว้ก่อน ความเสื่อมโทรมของระบบนิเวศน์ในทะเลสาบสงขลาอันมีผลทำให้การทำนาไม่ได้ผล และสัตว์น้ำต่างลดน้อยลง ได้ผลักดันให้คนในชุมชนเริ่มมองหาทางออกในการแสวงหาการทำมาหากินในแบบอื่น ในช่วงนี้เริ่มมีคนเข้ามากว้านซื้อที่ที่คนใช้ทำนาไม่ได้ เพื่อนำไปทำนากุ้ง ชาวบ้านบางคนได้พยายามเรียนรู้การทำนากุ้งจากนายทุนที่เข้ามาเริ่มเลี้ยงก่อน อย่างไรก็ตาม การเลี้ยงกุ้งต้องใช้เงินทุนสูง ดังนั้นจึงเฉพาะมีชาวบ้านที่พอมีเงินเท่านั้นที่จะเลี้ยงกุ้งได้ ชาวบ้านจำนวนมากต้องหันไปหางานในโรงงานอุตสาหกรรมในอำเภอหาดใหญ่ โดยส่วนใหญ่จะทำงานเป็นคนงานที่ไม่มีทักษะ ได้รับค่าแรงขั้นต่ำ ทำงานหนัก ในสภาพแวดล้อมที่ไม่ดี ชาวบ้านตาลโตนดเริ่มรู้สึกว่าการดำรงชีวิตในปัจจุบันลำบากขึ้น คนรุ่นใหม่กลายเป็นผู้ที่ไม่มีหลักประกันในการทำมาหากิน คนที่พอจะส่งลูกไปเรียนได้ ก็ให้ลูกไปเรียนสูง ๆ เพื่อจะได้มีโอกาสหางานที่มีรายได้ดี ที่ไม่ต้องใช้แรงงานทำ ซึ่งก็หมายความว่าคนรุ่นใหม่เหล่านี้จะต้องออกไปทำงานดำรงชีวิตนอกชุมชน

บ้านตาลโตนดเป็นตัวอย่างของชุมชนที่ได้สะท้อนปรากฏการณ์ของการที่ต้องเผชิญกับผลอันเกิดจากการพัฒนาประเทศไปสู่ความทันสมัยอย่างหลีกเลี่ยงไม่ได้ ชีวิตของชาวชุมชนบ้านตาลโตนดในอดีต เป็นชีวิตของคนที่ได้อาศัยทรัพยากรธรรมชาติเป็นแหล่งทำมาหากิน คนได้ใช้ความสามารถในการสร้างผลผลิต โดยเฉพาะข้าว แม้ว่าการทำนาข้าวในพื้นที่ดินของบ้านตาลโตนดซึ่งเป็นที่พรุ คือเป็นที่ลุ่มมีน้ำท่วม จะทำได้ยาก แต่คนก็ได้สร้างสรรค์ความรู้ในการทำนาในพื้นที่ลักษณะนี้จนสามารถมีข้าวเพียงพอกับการบริโภค และยังสามารถนำข้าวที่พอมีเหลือไปแลกสิ่งอื่น ๆ ที่จำเป็นได้อีก แต่ระบบความรู้ในเรื่องการทำนาของชาวบ้านหมดความสำคัญลงเมื่อคนไม่อาจทำนาได้อีกต่อไป เช่นเดียวกับการจับสัตว์น้ำซึ่งชาวบ้านได้สะสมความรู้มาเป็นเวลานาน ในการทำเครื่องจับปลาที่เหมาะกับระบบนิเวศน์ของทะเลนาบ และได้สร้างระบบของการจับสัตว์น้ำแบบถ้อยทีถ้อยอาศัย.จนคนสามารถดำเนินชีวิตอยู่ร่วมกันโดยอาศัยพื้นน้ำของทะเลสาบสงขลาเป็นแหล่งของการหาเลี้ยงชีพที่สำคัญได้ แต่วิถีการดำรงชีวิตเช่นนี้ได้สูญสิ้นลง เมื่อโรงงานอุตสาหกรรมได้ปล่อยน้ำเสียลงในทะเลสาบทำให้สัตว์น้ำค่อย ๆ หมดไปและทะเลสาบไม่สามารถเป็นที่พึงของคนได้ การเข้ามาทำนากุ้งของนายทุนที่มาจากภายนอกชุมชนและการที่คนในชุมชนบางคนได้หันไปทำนากุ้ง ได้กลายเป็นทางออกที่ก่อให้เกิดปัญหากับน้ำในทะเลสาบเช่นเดียวกัน เพราะการปล่อยน้ำเสียและของเสียจากบ่อกุ้งลงทะเลสาบก็ทำให้น้ำในทะเลสาบเสื่อมคุณภาพมากขึ้น

ความพยายามที่จะพลิกฟื้นทะเลสาบสงขลาให้กลับเป็นแหล่งที่คนจะสามารถใช้พึ่งพาหาเลี้ยงชีพได้บ้าง แม้จะไม่เท่าแต่ก่อน ได้เริ่มดำเนินมาตั้งแต่ปี 2524 แต่เป็นการเริ่มต้นทำงานอย่างช้า ๆ เพราะชาวบ้านรู้ดีว่า การต่อสู้กับการปล่อยน้ำเสียของโรงงานอุตสาหกรรม การทำนากุ้ง ตลอดจนการทำการเกษตรแผนใหม่ที่มีการใช้ปุ๋ยเคมีและยาฆ่าแมลงจำนวนมาก เป็นสิ่งที่ทำได้ยาก และต้องการการร่วมมือกันในระหว่างชุมชนต่าง ๆ เพื่อหาข้อมูล แลกเปลี่ยนความคิดเห็นและยื่นข้อเสนอหรือข้อเรียกร้องต่อรัฐหรือเจ้าหน้าที่ของรัฐ ผู้นำชาวบ้านหลายแห่งจึงได้สร้างเครือข่ายความร่วมมือระหว่างชุมชนขึ้นมาเพื่อพลิกฟื้นความเข้มแข็งของชุมชนที่อยู่รอบทะเลสาบสงขลา โดยผู้นำชุมชนของบ้านตาลโตนดได้เข้าไปมีส่วนสำคัญในการทำงานร่วมกับเครือข่ายชาวบ้านด้วย

ประสบการณ์ของบ้านตาลโตนดจึงมีนัยยะสำคัญยิ่งต่อการศึกษาการดำรงอยู่ของชุมชนที่ได้เคยอาศัยทะเลสาบสงขลาเพื่อการดำรงชีวิตก่อนหน้าที่จะมีการขยายตัวของภาคอุตสาหกรรม และประสบการณ์ของชุมชนที่ต้องเผชิญกับการรุกล้ำของสิ่งที่เรียกกันว่าการพัฒนาความพยายามที่จะปรับตัว และการร่วมมือกันพลิกฟื้นความเข้มแข็งของชุมชน

การดำรงอยู่ของบ้านตาลโตนดก่อนหน้าที่จะมีการขยายตัวของภาคอุตสาหกรรม

บ้านตาลโตนดเป็นหมู่บ้านในจำนวนหมู่บ้านที่ตั้งอยู่บนฝั่งทะเลสาบสงขลา ตำบลคู่เต่า อำเภอหาดใหญ่ จังหวัดสงขลา ชาวบ้านใช้ชีวิตอยู่ในหมู่บ้านมากกว่า 100 ปี ในช่วงที่คนมาตั้งถิ่นฐานบ้านเรือน ระยะแรก ๆ คนจะอยู่ในบริเวณที่เรียกว่า ***บ้านใน*** โดยมีครัวเรือนอยู่ด้วยกันประมาณ 40 ครัวเรือน ทุกคนจะถือว่าเป็นญาติพี่น้องกัน ในตอนแรก ๆ มีการจับปลา กุ้ง ปลูกมันปลูกผัก และเลี้ยงวัว ต่อมาเริ่มมีคนอพยพเข้ามาจากเกาะยอ บ้านน้ำน้อย และพรุโต๊ะ ทำให้มีคนมากขึ้น และเริ่มมีการทำนา ในช่วงนี้ทุกครัวเรือนจะทำนาเป็นหลัก เป็นการทำตามฤดูกาลโดยอาศัยน้ำฝนเพื่อให้ได้ข้าวสำหรับการบริโภคเพียงอย่างเดียว โดยหากต้องการเงินเพื่อนำมาเงินมาซื้อของที่จำเป็น จะหาจากการจับปลา กุ้ง และการรับจ้างทำกระเบื้อง ทั้งนี้เพราะนอกจากการทำนาแล้ว ชาวบ้านยังสามารถทำการประมงแบบพื้นบ้านได้ด้วย โดยจะมีการจับปลาน้ำจืด ได้แก่ ปลาช่อน ปลาดุก ปลาหมอซึ่งมีอยู่ชุกชุมในนาข้าวซึ่งมีลักษณะเป็นพรุ ส่วนครัวเรือนที่อยู่ริมฝั่งทะเลสาบจะทำประมงพื้นบ้านจับปลา กุ้ง ปู ในทะเลสาบ โดยใช้เครื่องมือประเภทตาข่าย อวน ทอดแห และตกเบ็ด ซึ่งจะได้ปลา ปู กุ้ง มาบริโภคหรือเหลือขายบ้าง จะมีการนำสัตว์น้ำมาบริโภคและพายเรือนำไปขายยังชุมชนที่ไม่มีการทำประมง สำหรับความอุดมสมบูรณ์ของกุ้ง ปลาในทะเลสาบนั้นมีมากจนชาวบ้านเชื่อว่าจะไม่มีวันหมดไปจากทะเลสาบ ดังคำบอกเล่าของหลาย ๆ คน

เช่น ของลูกสาวแม่เสนว่า ***ในสมัยก่อนจับปลางมกุ้งด้วยมือเปล่า หากจะแกงส้มปลากระบอก ก็บอกให้ทำน้ำแกงเตรียมไว้ได้เลย ลงไปงมเดี๋ยวเดียว น้ำแกงยังไม่ทันเดือดก็ได้กุ้ง ปลาขึ้นมาแล้ว***

การติดต่อระหว่างหมู่บ้านหรือกับภายนอก จะมีการติดต่อกันทางน้ำ โดยใช้เรือพายหรือเรือแจว เนื่องจากพื้นที่ส่วนใหญ่น้ำจะท่วมขัง ในสมัยนั้นยังไม่มีถนน ในช่วงเดือนเมษายนซึ่งเป็นหน้าแล้งสามารถเดินไปตามคันนาเพื่อไปมาหาสู่กันได้ โดยเหตุที่การคมนาคมค่อนข้างลำบากและใช้เวลาค่อนข้างมาก ชาวบ้านจึงไม่ค่อยจะเดินทางติดต่อทางไกลกันมากนัก คงมีเพียงการติดต่อค้าขายแลกเปลี่ยนกันภายในละแวกหมู่บ้านใกล้เคียง ยกเว้นเมื่อมีความจำเป็นที่จะต้องติดต่อกับทางราชการ หรือนำฟืนไปขายที่สงขลา หากเจ็บไข้ได้ป่วยจะพยายามรักษาด้วยสมุนไพรที่มีอยู่ก่อน หากเจ็บหนักก็จะพายเรือหรือแจวเรือไปเมืองสงขลาหรือหาดใหญ่ ดังคำบอกเล่าของคุณตาเนื่องว่า ***หากมีคนในหมู่บ้านเจ็บป่วยหนัก ก็จะต้องพายเรือไปรักษาที่ในตัวเมืองสงขลาใช้เวลาห้าถึงหกชั่วโมง การคมนาคมทางบกก็ลำบากเพราะไม่มีถนนหนทาง และบางแห่งจะน้ำท่วมขัง การพายเรือไปสงขลานั้นต้องใช้เวลา 5-6 ชั่วโมง ชาวบ้านเล่าว่าหากออกเดินทางตี 7(7:00 น.) ก็จะไปถึงตี 12 (12:00 น.)***

บ้านตาลโตนด มีปัญหาเรื่องน้ำจืดค่อนข้างมาก เพราะไม่มีแหล่งน้ำจืดในหมู่บ้าน จึงต้องอาศัยน้ำฝน โดยเหตุที่คนไม่มีภาชนะที่จะเก็บใส่น้ำมากนัก เนื่องจากโอ่งน้ำมีราคาแพง เมื่อสิ้นหน้าฝนและขาดแคลนน้ำ จะต้องพายเรือไปเอาน้ำกินน้ำใช้ที่เกาะยอ และท่านางหอม โดยนำไหไปใส่มา สมัยนั้นไม่ต้องเสียเงินซื้อน้ำ แต่ต้องนำเรือไปขนมาเอง ปัญหาเรื่องน้ำดื่มน้ำใช้เพิ่งหมดไปไม่นานเมื่อมีการขุดเจาะบ่อบาดาลเมื่อไม่นานมานี้

การทำนา การทำในบ้านตาลโตนดจะทำนาในที่ที่เรียกว่าพรุ ซึ่งมีน้ำท่วมขังอยู่ตลอดเวลา การทำนาในลักษณะนี้จะไม่มีการไถนา ก่อนทำนาจะต้องถางหญ้าก่อน โดยชาวบ้านเรียกว่า ***การหวดหญ้า*** โดยใช้มีดปายะ แล้วจึงปล่อยทิ้งไว้ให้หญ้าเปื่อย จากนั้นจะเอาควายมาเดินเวียนเรียกว่า ***เวียนควาย*** โดยจะต้องใช้ฝูงควายเดินเหยียบครั้งละประมาณครึ่งวัน พื้นที่แปลงหนึ่ง ๆ ต้องใช้การเวียนควาย 2-3 วัน จากนั้นจึงหว่านกล้า ก่อนหว่านกล้า จะนำพันธุ์ข้าวที่ต้องการจะปลูกไปแช่น้ำไว้ 2 คืน แล้วจึงนำมาหว่านในนา ต้นข้าวที่ปลูกจะงอกงามดี เพราะหญ้าที่เน่าเปื่อยจะกลายเป็นปุ๋ย ในสมัยนั้นไม่มีการใช้ปุ๋ยวิทยาศาสตร์ จะใช้ปุ๋ยขี้ค้างคาว คือเมื่อได้กล้าแล้วก่อนจะหว่าน จะนำไปจุ่มในน้ำปุ๋ยขี้ค้างคาว ในการทำนามีการช่วยเหลือกันเวลาหวดหญ้า ส่วนขั้นตอนอื่น ๆ ต่างคนต่างทำ เมื่อข้าวสุกน้ำจะแห้ง ต้นข้าวจะล้ม ชาวนาจะใช้การ เก็บข้าว ด้วยมีดเล็ก ๆ เรียกว่า ***แกะ*** โดยเก็บทีละรวงแล้วนำมามัดเรียกว่า เลียง (เข้าจำนวน 20 เลียง จะได้ข้าว

1 ถัง) หลังจากนั้นจะนำข้ามาตากแดด 1-2 วัน ให้แห้ง เพื่อไม่ให้มีราขึ้น แล้วจึงนำไปเรียงเก็บไว้ในบ้าน เวลาจะเอามากิน จะนำมาเหยียบ ตากแดดเดียว แล้วเอามาทิ่มในครก การทำแบบนี้หมดไปเมื่อมีโรงสี

การทำนาพรุของชาวบ้านตาลโตนด มีการช่วยเหลือที่เรียกว่า การซอแรง เฉพาะในช่วงที่มีการเวียนควายเท่านั้น โดยอาจมีการยืมวัวควายมาช่วยกันเหยียบนาข้าว แต่ในช่วงของการเก็บข้าว ข้าวจะสุกพร้อมกัน ทำให้คนไม่สามารถมาช่วยกันได้จึงต้องต่างคนต่างทำ ดังนั้นถ้าในครอบครัวมีกันเพียงสองคนสามี ภรรยา ก็จะทำนาได้ไม่ถึง 10 ไร่ แต่ถ้ามีลูกช่วยก็จะทำมากกว่า 10 ไร่ ในกรณีที่คนไม่มีที่นา ก็สามารถไปขอที่นาของคนอื่นทำก็ได้ โดยไม่ต้องเสียค่าเช่า

พันธุ์ข้าวที่ชาวนานำมาปลูกจะมีมากมายหลายพันธุ์ขึ้นอยู่กับสภาพพื้นที่ เช่น ข้าวสีปะหนัน ข้าวงาช้าง ข้าวรวงยาว ข้างนางกอง ข้าวสารแดง ข้าววิก ข้าวมะลิ ข้าวสายบัว ข้าวเขี้ยวจง ข้าวพระยาชัย ข้าวอีนัง ข้าวกระดังงา ข้าวยายอ ข้าวหัวนา ข้าวที่ปลูกในนาพรุจะต้องเป็นข้าวหนัก ลำต้นสูงท่วมหัว และสามารถเจริญเติบโตในน้ำที่ไม่จืดสนิท คือเป็นน้ำมีรสเปรี้ยวได้ มีความทนต่อสภาพดินฟ้าอากาศ เพราะในช่วงเดือนพฤศจิกายน – ธันวาคม จะมีน้ำหลาก ทำให้ท่วมพื้นนา จึงต้องเลือกพันธุ์ข้าวที่ทนและมีลำต้นสูง ชาวนาจะทราบว่าข้าวแต่ละพันธุ์มีคุณลักษณะอย่างไร เหมาะกับพื้นที่ และระดับน้ำที่จะปลูกหรือไม่ เช่น ข้าวสายบัวต้องปลูกในพื้นที่ที่คาดว่าน้ำจะท่วมสูง หรือข้าวสีปะหนันปลูกแล้วจะได้ลูกมาก คือเมื่อเก็บแล้วมันจะแตกลูกใหม่อีก ทำให้เก็บข้าวได้ 2 ครั้ง เป็นต้น ส่วนในพื้นที่ที่ทำข้าวนาปรังได้ จะปลูกข้าวเบาโดยจะปลูกปลายเดือนกันยายน สามารถเก็บได้ในเดือนพฤศจิกายน การคัดเลือกพันธุ์ที่จะใช้ปลูกและปลูกในพื้นที่ที่มีธรรมชาติเช่นใด จึงเป็นความสามารถของชาวบ้านที่ผ่านประสบการณ์ด้วยการสังเกต เรียนรู้ ซึ่งนับเป็นเป็นภูมิปัญญาที่สั่งสมกันมาอย่างยาวนานของชาวบ้าน

การเก็บข้าวไว้บริโภคนั้น ชาวนาจะเก็บข้าวกันไว้เป็นจำนวนมาก โดยจะไม่มีการนำข้าวไปขาย บางบ้านมีห้องเก็บข้าว 2-3 ห้อง โดยชาวนาจะพยายามเก็บข้าวไว้ให้ได้มากสุด บางครั้งอาจเก็บข้าวไว้นานถึง 10 ปี ใดไม่ได้ข้าวก็ยังมีข้าวเหลือพอสำหรับกินได้ทั้งปี ทั้งนี้เพื่อเป็นหลักประกันในการบริโภคของครอบครัว ซึ่งพ่อเนื่องซึ่งเป็นผู้อาวุโสของหมู่บ้านเล่าว่า ในช่วงที่น้ำเค็มไหลท่วมเข้ามาในนาข้าว ได้พาน้ำเสียจากโรงงานอุตสาหกรรมที่ปล่อยน้ำเสียออกมาตามคลองเข้ามาในนาด้วย ทำให้ต้นข้าวเปื่อยและตาย ชาวนาทำนาไม่ได้ผลติดต่อกันหลายปี แต่ชาวนาส่วนใหญ่สามารถดำรงชีวิตอยู่ด้วยข้าวที่เก็บไว้ต่อไปอีกได้ถึง 4-5 ปี การที่ชาวนามีข้าวเก็บสะสมไว้นี้ มีส่วนสำคัญที่ทำให้การดำรงชีวิตของชาวนาไม่ลำบากมากนัก โดยในช่วงที่ชาวบ้านตาลโตนดเริ่มมีปัญหาการทำนาอันเกิดจากการไหลเข้ามาของน้ำเค็ม และการปล่อยน้ำเสียจากโรงงานอุตสาหกรรม ตั้งแต่ช่วงกลางทศวรรษ 2520 โดยได้พยายามปลูกข้าวต่อไปมาอีกประมาณ

5 ปี แต่สถานการณ์ก็ไม่ดีขึ้น จึงได้เลิกการปลูกข้าวไปเมื่อสิ้นศตวรรษ 2520 ซึ่งในช่วงต้นทศวรรษ 2530 ก็เป็นช่วงที่เริ่มมีการขายนาข้าวมาทำเป็นนากุ้ง

การทำประมง

ในช่วงก่อนทีทะเลสาบสงขลาจะถูกรุกล้ำโดยสิ่งที่เรียกกันว่าการพัฒนา บ้านตาลโตนดเป็นชุมชนเล็ก ๆ แห่งหนึ่งในจำนวนชุมชนอีกมากมายที่ตั้งรายรอบทะเลสาบสงขลา ที่ได้ดำรงชีวิตอยู่กับทะเลสาบ อาจกล่าวได้ว่าทะเลสาบเป็นแหล่งน้ำหล่อเลี้ยงชีวิตของคนที่อยู่โดยรอบ ในช่วงที่ชาวบ้านได้เริ่มย้ายเข้ามาอยู่ที่บ้านตาลโตนด ผู้อาวุโสที่เคยใช้ชีวิตอยู่ในช่วงนั้นต่างเล่าถึงความอุดมสมบูรณ์ของปลาและกุ้งที่อยู่ในน้ำ ในตอนแรก ๆ ได้ใช้วิธีจับปลาและกุ้งอย่างง่าย ๆ โดยการเดินรุนไปตามริมตลิ่ง ซึ่งมีระดับน้ำสูงแค่เอว เครื่องมือที่ใช้เรียกว่า รุนแหนบ ดังคำบอกเล่าว่า ***สมัยก่อนใช้รุนแหนบด้วยมือ เดินรุนตามริมตลิ่ง ก็ได้กุ้ง เริ่มตั้งแต่เวลา 1 ทุ่ม ถึง 4 ทุ่ม ก็ได้ 5-6 โล***

ต่อมาชาวบ้านเริ่มปรับปรุงเครื่องมือจับสัตว์น้ำให้ได้มากขึ้น โดยการตัดไม้มาทำเป็นเสาปักไว้ในทะเล และซื้อตาข่ายซึ่งมีลักษณะเป็น แห หรือ อวนซึ่งทำด้วยด้วยไปผูกไว้ เพื่อดักปลา โดยจะซื้อจากชาวมุสลิม เพราะผูกอวนเองไม่เป็น อวนที่ทำด้วยด้ายนี้จะขาดง่าย ต่อมามีอวนซึ่งทำด้วยเส้นใยสังเคราะห์ซึ่งชาวบ้านเรียกว่า ***อวนญี่ปุ่น*** เข้ามาขายในตลาด ชาวบ้านก็เริ่มเปลี่ยนจากการใช้อวนด้ายซึ่งขาดง่าย ไปใช้อวนญี่ปุ่นแทน การดักปลาด้วยวิธีนี้ได้ปลาไม่มาก

หลังจากนั้นได้มีการคิดเรื่องมือจับปลาเรียกว่า กัด มีลักษณะเป็นตาข่ายคล้ายแหหรืออวนนำไปใช้ดักปลาเรียกว่า ***วางกัด*** ในการวางกัดดักปลา ผู้วางจะต้องออกไปเฝ้าในทะเลทั้งวันทั้งคืน เมื่อวางกัดไปได้พักหนึ่ง จะต้องเก็บ หรือกู้ขึ้นมาเพื่อจับปลาหรือกุ้งที่มาติด แล้วจึงวางกันใหม่ ทำเช่นนี้สลับไปเรื่อย ๆ การวางกัดจึงเป็นงานที่ต้องใช้แรงงานและเวลามาก

ความพยายามที่จะปรับปรุงเครื่องมือจับสัตว์น้ำให้มีความสะดวกและได้จำนวนมากขึ้น โดยได้มีการสร้างไซ ซึ่งเป็นเครื่องมือจับสัตว์น้ำที่ยังคงใช้กันอยู่ค่อนข้างมากในบริเวณทะเลสาบสงขลาตอนล่าง รวมทั้งที่บ้านตาลโตนดด้วย ชาวบ้านจะมีการเรียกชื่อไซหลายแบบ ได้แก่ ไซนั่ง ไซกุ้ง และไซตู้ โดยไซทั้ง 3 แบบนี้มีลักษณะคล้ายกัน ต่างกันที่รายละเอียดบางอย่างเท่านั้น กล่าวคือ ***ไซนั่ง*** ทำด้วยไม้ไผ่ มีลักษณะเป็นทรงกลม ชาวบ้านคิดสร้างขึ้นมาเพื่อจะใช้จับปลาโดยเฉพาะโดยทำปากไว้ด้านข้าง การวางไซเพื่อดักปลาจะวางในแนวตั้ง จึงเรียกว่าไซนั่ง เมื่อนำไซนั่งไปดักปลา ปรากฏว่ามีกุ้งเข้าไปติดเป็นจำนวนมากด้วย คนจึงใช้ไซแบบนี้เพื่อดักกุ้ง และมี

ผู้เรียกว่า ***ไซกุ้ง*** ต่อมาในระยะหลังไม้ไผ่หายากขึ้น จึงมีการนำตาข่ายหรือออวนมาหุ้มตัวไซแทน และเปลี่ยนรูปร่างจากเดิมซึ่งเป็นไม้ไผ่สานเป็นทรงกลม ให้เป็นทรงสี่เหลี่ยมแทน เพราะทำได้ง่าย และสะดวกกว่าทรงกลม ลักษณะของไซจึงเป็นรูปสี่เหลี่ยม มีอวนแดงหุ้มโดยรอบ มองดูคล้าย ตู้เสื้อผ้า หรือตู้กับข้าว จึงเรียกกันว่า ***ไซตู้***

สัตว์น้ำที่ในทะเลสาบมีมากมายหลายชนิด กุ้งที่มีมากได้แก่ กุ้งหางแดง กุ้งหัวมัน กุ้งก้ามกราม ส่วนปลาที่มีมาก ได้แก่ ปลากระบอก ปลาทราย ปลาท่องเที่ยว ปลากระพง ปลาขี้ตัง นอกจากชาวบ้านตาลโตนดจะจับปลาไว้กินเองแล้ว ยังนำปลาใส่เรือไปขายยังหมู่บ้านที่อยู่ในที่ดอน ซึ่งมีเฉพาะปลาตามนา เรียกว่าปลาน้ำจืด ซึ่งเมื่อชาวบ้านในที่ดินต้องการกินปลาน้ำเค็ม ก็จะซื้อจากชาวบ้านที่อยู่ตามชายฝั่งทะเลสาบ ชาวบ้านตาลโตนดเล่าถึงการนำปลาไปขายว่า ***ต้องพายเรือไป แล้วไปขายแถวบ้านที่อยู่บนเขา เขาไม่มีปลาแบบเรา ต้องจับปลาตามนา คนเขาชอบปลาทะเลมีหลายพันธุ์ เนื้อกินแล้วอร่อยกว่าปลาน้ำจืด เรียกว่าปลาน้ำเค็ม*** เวลานำปลาไปขายจะขายเป็นตัว ๆ หรือร้อยเป็นพวง ๆ ละ 5 ตัว ราคา 3 บาท 5 บาท ยังไม่มีการชั่งกิโลขายกัน

การทำกระเบื้องดินเผา พื้นที่ที่ตั้งของบ้านตาลโตนดมีบางส่วนที่มีดินที่เหมาะสมกับการนำมาทำกระเบื้องดินเผา ในช่วงประมาณปี 2505 ได้มีคนจีนมาจากเมืองจีน มีความรู้ในการทำกระเบื้องดินเผามาตั้งเตาเผากระเบื้องขาย ขั้นตอนของการทำกระเบื้องดินเผาก็คือจะต้องไปนำดินเหนียวที่เป็นดินน้ำเค็มมาใส่ลงพิมพ์แล้วตีให้เป็นแผ่น งอตรงส่วนปลายเพื่อไว้เกี่ยวกับไม้ระแนงเวลามุงหลังคา แล้วนำไปตากแดด ปั้นตีให้สวย จากนั้นจึงนำไปเข้าเตาเผาเพื่อให้กระเบื้องสุกและแกร่งได้กระเบื้องออกมาเป็นสีน้ำตาลแดง ในการเผาก็จะเผาด้วยไม้โกงกาง ไม้เสม็ด กระเบื้องดินเผาใช้เป็นวัสดุมุงหลังคาที่มีความคงทนนับร้อยปี และบ้านที่มุงด้วยกระเบื้องดินเผา จะไม่ร้อน คนจึงนิยมใช้กันมาก เมื่อมีผู้สั่งซื้อกระเบื้องมากขึ้นจึงเริ่มคนจีนเข้ามาตั้งเตาเผากระเบื้องกันอีก 4-5 ราย โดยมีการจ้างชาวบ้านมาเป็นคนงาน ต่อมาก็มีชาวบ้านบางคนที่มีทุนตั้งเตาทำกระเบื้องเอง การจะเป็นเถ้าแก่กระเบื้องได้นั้น จะต้องมีเงินลงทุนประมาณ 1,000 บาท ส่วนความรู้ที่จะทำกระเบื้องนั้น ชาวบ้านที่เคยเป็นคนงานมาก่อนก็สามารถจะเป็นเถ้าแก่กระเบื้องเองได้ อย่างไรก็ตามในช่วงนั้นเงินจำนวน 1,000 บาท นับว่าเป็นจำนวนมาก ทำให้คนส่วนใหญ่ต้องเป็นคนงานรับจ้างแทน คือเมื่อเสร็จจากการทำนา โดยเฉพาะช่วงเวลาที่ข้าวเจริญเติบโตก่อนถึงเวลาเก็บเกี่ยวและหลังจากเก็บเกี่ยวเสร็จจะมารับจ้างทำกระเบื้อง โดยจะได้ค่าจ้างตามจำนวนแผ่นที่ทำ ในราคา 10,000 แผ่นต่อเงิน 11 บาท คนหนึ่งจะทำได้ประมาณ 500-600 แผ่นต่อวัน เป็นเงิน 5-6 บาท ซึ่งสมัยนั้นก็ถือว่ามาก เพราะค่าเรือจากบ้านตาลโตนดไปสงขลาเพียง 5 สตางค์ เท่านั้น

กระเบื้องดินเผาที่ผลิตได้จะส่งไปขายที่จังหวัดนครศรีธรรมราช พัทลุง ปัตตานี และตรังกานู โรงกระเบื้องปิดตัวเองลงเมื่อประมาณต้นทศวรรษ 2520 เพราะมีกระเบื้องลอนคู่ออกมาขายในตลาด ทำให้คนหนันไปนิยมกระเบื้องลอนคู่กันมากเพราะไม่ต้องใช้ไม้ระแนงทำโครงหลังคามากเหมือนการมุงกระเบื้องดินเผา และการมุงก็สะดวกรวดเร็วกว่า ไม่เสียเวลา ไม่เปลืองแรง เมื่อกระเบื้องดินเผาเสื่อมความนิยมลง และในช่วงนั้นไม้ฟืนที่จะนำมาใช้เป็นเชื้อเพลิงเผากระเบื้องหายากขึ้น จึงทำให้โรงกระเบื้องค่อย ๆ ปิดตัวลง ปัจจุบันเกือบจะไม่มีที่อยู่อาศัยในบ้านตาลโตนดที่ยังมุงหลังคาด้วยกระเบื้องดินเผาหลงเหลืออยู่เลย เพราะคนมองว่า การใช้กระเบื้องลอนคู่เป็นสัญลักษณ์ของความทันสมัยด้วย คนจึงได้ทะยอยรื้อหลังคาที่มุงด้วยกระเบื้องออก และนำกระเบื้องลอนคู่มามุงหลังคาแทน

กล่าวโดยรวม การทำมาหากินของชาวบ้านตลาดโตนดในช่วงก่อนที่จะชุมชนจะถูกผนวกเข้าสู่กระบวนการพัฒนาประเทศไปสู่ความทันสมัย เป็นการทำมาหากินในลักษณะที่มีการพึ่งพาอาศัยธรรมชาติ โดยคนจะให้ความสำคัญกับการปลูกข้าวเพื่อเก็บไว้เป็นอาหารหลักไม่มีการนำข้าวไปขายอย่างในกรณีของชาวนาในหลาย ๆ พื้นที่ ซึ่งส่วนหนึ่งน่าจะมาจากลักษณะข้าวที่ปลูกในนาพรุเป็นข้าวแข็ง ไม่เป็นที่ต้องการของตลาด ทำให้ขายได้ราคาไม่ดี และอีกส่วนหนึ่งน่าจะมาจากการที่ชาวบ้านตาลโตนดมีแหล่งรายได้มาจากอย่างอื่นคือ สามารถจับสัตว์น้ำในทะเลสาบขายได้ และยังสามารถใช้เวลาว่างจากการทำนาไปรับจ้างทำกระเบื้องดินเผาได้ด้วย ดังนั้นคนจึงเลือกที่จะเก็บข้าวไว้บริโภคมากกว่า การมีข้าวเก็บสะสมไว้เรื่อยมาเช่นนี้ มีส่วนสำคัญที่ทำให้ชาวบ้านผ่านพ้นวิกฤตในช่วงที่การทำนาเริ่มไม่ได้ผลไปได้ โดยชาวบ้านยังคงมีข้างที่เก็บไว้มาบริโภคได้ต่อไปถึงสี่ห้าปี

อาจกล่าวได้ว่า การดำรงชีวิตของชาวบ้านตาลโตนดในช่วงก่อนเข้าสู่ทศวรรษ 2500 เป็นการดำรงชีวิตที่สามารถอาศัยฐานทรัพยากรของชุมชน โดยคนได้พยายามใช้ความคิดสร้างสรรค์ปรับเปลี่ยนการทำมาหากินให้สอดคล้องกับธรรมชาติ ไม่ว่าจะเป็นการทำนา ซึ่งต้องมีการเลือกพันธุ์ข้าวที่เหมาะสมกับพื้นที่ที่เป็นที่ราบลุ่มมีน้ำขัง รวมทั้งวิธีการทำนาที่มีลักษณะเฉพาะ ส่วนการจับสัตว์น้ำก็ได้พัฒนาเครื่องมือจับปลา ให้สามารถจับปลาได้เพียงพอต่อการดำรงชีวิต เป็นการทำประมงพื้นบ้านที่คนต่างมีโอกาสเข้าถึงทรัพยากรในทะเลสาบอย่างเสมอภาค

อย่างไรก็ตาม สิ่งที่เป็นที่มั่นของการทำมาหากินของคนเริ่มหมดไปเมื่อคนไม่สามารถทำ เพราะสภาพน้ำในการทำนาเปลี่ยนแปลงไป คือน้ำเค็มจากอ่าวไทยไหลเข้ามาปนกับน้ำในนามากขึ้นและการที่โรงงานอุตสาหกรรมโดยเฉพาะโรงงานในเขตอำเภอหาดใหญ่ ซึ่งอยู่ไม่ไกลจากบ้านตาลโตนดได้ปล่อยน้ำเสียออกมา และได้เข้าไปปนกับน้ำที่ไหลไปท่วมนา ทำให้ข้าวเปื่อย และรากเน่า การทำนาซึ่งเป็นที่มาของแหล่งอาหารหลักของชาวบ้านตาลโตนดจึงหมดไป

พร้อม ๆ กับการที่สัตว์น้ำในทะเลสาบก็ค่อย ๆ ลดลงไป อันเกิดจากสาเหตุเดียวกันกับการสูญเสียนาข้าวนั่นเอง การสูญเสียการทำนา และการเสื่อมถอยของคุณภาพน้ำในทะเลสาบ ทำให้ชาวบ้านต้องพยายามมองหาทางปรับเปลี่ยนวิถีการดำรงชีวิตในแบบใหม่ ซึ่งพบว่าสำหรับชาวบ้านตาลโตนดแล้วมีทางเลือกอยู่น้อยมาก

การปรับเปลี่ยนวิถีการดำรงชีวิตภายใต้การพัฒนาที่เรียกว่าความทันสมัย

จากการที่รัฐบาลใช้แผนพัฒนาเศรษฐกิจแห่งชาติตั้งแต่ฉบับแรก จนมาถึงแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติฉบับต่อ ๆ มา เป็นเครื่องมือสำคัญทางนโยบายในการเปลี่ยนแปลงสังคมไทยให้เป็นสังคมอุตสาหกรรม รัฐได้ใช้การผลิตในภาคเกษตรเป็นแหล่งที่มาของรายได้ที่สำคัญของประเทศ ทั้งนี้โดยรัฐได้พยายามพัฒนาการชลประทานเพื่อเพิ่มพื้นที่เพาะปลูกข้าว พัฒนาพันธุ์ข้าวใหม่ ๆ ที่ให้ผลผลิตสูง แต่ต้องมีการใช้ปุ๋ยเคมีและยาฆ่าแมลงอย่างมากมาย รวมทั้งการพัฒนาเทคโนโลยีอื่น ๆ เช่น เครื่องมือเครื่องจักที่ใช้ในการเกษตร ผลที่ติดตามมาคือชุมชนหมู่บ้านจำนวนมากของไทย ถูกกระตุ้นและผลักดันให้เข้าสู่วิถีการผลิตแบบใหม่ที่มีการผลิตเพื่อการค้า ต้องอาศัยทุนและการจัดการในเรื่องปัจจัยการผลิต และการขายผลิตผลิตที่ซับซ้อนกว่าเดิม (ดูรายงานการวิจัยในเรื่องนี้ได้เอกสารประกอบการสัมมนาหมายเลข 1, 2, 4) อย่างไรก็ตาม ชุมชนบ้านตาลโตนดมิได้ตกอยู่ภายใต้สถานการณ์ของการถูกกระตุ้นให้เพิ่มผลผลิตข้าวเพื่อการค้า เพราะพื้นที่ของบ้านตาลโตนดไม่ได้มีสภาพที่เหมาะกับการปลูกข้าวเพื่อการค้า ในทางกลับกันการปลูกข้าวซึ่งเป็นวิถีการดำรงชีวิตดั้งเดิมที่ทำให้คนดำรงชีวิตอยู่ กลับถูกรุกรานจากการขยายตัวของโรงงานอุตสาหกรรม ในขณะที่ชาวบ้านตาลโตนดต้องเผชิญกับการสูญเสียนาข้าวอันเกิดจากน้ำเสียของโรงงานอุตสาหกรรม รัฐมิได้ให้ความสนใจในการค้นหาวิธีที่จะช่วยแก้ไขปัญหานี้ การลงทุนในการแสวงหาความรู้ใหม่ ๆ และการผลิตเทคโนโลยีใหม่ ของภาครัฐมุ่งเน้นไปที่การพัฒนาการผลิตเพื่อการส่งออก โดยมิได้ให้ความสนใจกับการพัฒนาการผลิตเพื่อให้คนสามารถดำรงชีวิตอยู่ได้ภายในชุมชนของตนเอง นอกจากนี้แหล่งทรัพยากรที่เคยเป็นที่มาในการดำรงชีวิตของชุมชนก็ยังถูกเมืองและภาคอุตสาหกรรมแย่งชิงไปเป็นแหล่งปล่อยน้ำเสีย ภาพของการเจริญเติบโตของระบบเศรษฐกิจของประเทศ และการขยายตัวของภาคอุตสาหกรรม จึงเกิดขึ้นพร้อม ๆ กับภาพของการที่ชุมชนสูญเสียรากฐานแห่งการดำรงชีวิตของตนเอง สภาพการณ์ในชุมชนที่เกิดขึ้นก็คือ ชาวบ้านตาลโตนด โดยเฉพาะคนรุ่นหนุ่มสาวได้เข้าไปเป็นแรงงานรับจ้างในโรงงานมากขึ้น ส่วนชุมชนเริ่มมีคนจากภายนอกเข้าไปทำบ่อเลี้ยงกุ้งในพื้นที่ที่เป็นที่นา และคนในชุมชนบางคนที่พอมีเงินทุนก็หันเข้าสู่อาชีพนี้ ส่วนคนที่ยังไม่สามารถหาทางออกทางอื่นได้ก็ยังพยายามจับสัตว์น้ำในทะเลสาบต่อไป แม้ว่าปริมาณที่จับได้จะน้อยลงไปทุกทีก็ตาม คำถามที่สำคัญก็คือ

ทิศทางการปรับตัวของชาวบ้านในลักษณะนี้จะสามารถตอบสนองต่อความต้องการจำเป็นในการดำรงชีวิตของคนได้มากน้อยเพียงใด

การเลี้ยงกุ้งกุลาดำ ในช่วงที่นาข้าวได้รับความเสียหายในช่วงกลางทศวรรษ 2520 และชาวบ้านตาลโตนดได้ค่อย ๆ เลิกการทำนา จนเมื่อเข้าสู่ทศวรรษ 2530 ชาวบ้านตาลโตนดก็ยุติการทำนาโดยสิ้นเชิง พื้นที่นาถูกทิ้งเป็นที่รกร้างว่างเปล่า ในช่วงนี้เริ่มมีคนจีนไต้หวันเข้ามาติดต่อขอซื้อที่ดิน โดยเข้ามากว้านซื้อไร่ละ 4,000 – 5,000 บาท ซึ่งชาวบ้านเล่าถึงเหตุการณ์ในตอนนั้นว่า ไม่มีใครรู้ว่า จะซื้อที่ดินไปทำอะไร แต่ชาวบ้านจำนวนมากรู้สึกดีใจที่มีคนมาซื้อที่ดิน เพราะมองว่า เป็นที่ดินที่นำไปใช้ทำอะไรไม่ได้แล้ว เพราะเป็นที่ลุ่มมีน้ำท่วมอยู่เกือบตลอดเวลา ใช้ทำนาพรุได้อย่างเดียว แต่การทำนาก็ไม่สามารถทำได้อีกต่อไปแล้วเพราะสภาพน้ำไม่เหมาะสม ได้ขายที่ดินให้กับนายทุนไต้หวันไปเมื่อการเลี้ยงกุ้งเกิดขึ้นในบ้านตาลโตนดคนในหมู่บ้านได้เข้าไปเป็นลูกจ้างทำงานที่บ่อกุ้ง ได้ค่าจ้างเดือนละ 4 – 5 พันบาท

ในช่วงที่เริ่มมีการเลี้ยงกุ้งในพื้นที่ขนาดใหญ่นี้ บ้านตาลโตนดเริ่มมีการตัดถนนลูกรัง ซึ่งจากเดิมเป็นคันดินสำหรับคนเดิน รถวิ่งไม่ได้ ต่อมาในปี 2538 จึงมีการปรับเปลี่ยนจากถนนลูกรังเป็นถนนราดยางทำให้การคมนาคมมีความสะดวกสบายขึ้น ซึ่งมีส่วนสำคัญที่ทำให้กิจการการทำนากุ้งในบ้านตาลโตนดขยายตัวขึ้น โดยจากการที่ชาวบ้านได้เห็นตัวอย่างการเลี้ยงกุ้งกุลาดำจากนายทุนที่มาจากภายนอก ได้รู้ว่าการจะเลี้ยงกุ้งจะต้องมีเครื่องมือวัดค่า PH ของน้ำ รู้ว่ากุ้งกินอาหารอะไร อย่างไร มากน้อยแค่ไหน จึงเริ่มมีคนในชุมชนบางคนเริ่มขุดบ่อเลี้ยงกุ้งบ้างแต่มีจำนวนไม่มากนัก เพราะการเลี้ยงกุ้งต้องอาศัยปัจจัยหลายอย่าง ได้แก่ เงินทุน ความรู้และประสบการณ์ และจะต้องมีคนที่จะคอยเฝ้าระวังดูแลกุ้ง

ชาวบ้านที่จะเป็นเจ้าของบ่อกุ้งได้นั้น จะต้องเริ่มจากการมีที่ดินที่เหมาะสมสำหรับการทำบ่อกุ้งคือเป็นที่สามารถระบายน้ำทิ้งจากบ่อกุ้งลงทะเลได้ ในการขุดบ่อจะต้องเสียค่าจ้างขุดบ่อโดยผู้เลี้ยงจุต้องติดต่อเจ้าของรถไถเพื่อมาปรับพื้นที่บ่อ การคิดค่าจ้างไถบางรายจะคิดเป็นชั่วโมง ๆ ละ 1,000 บาท จะใช้เวลาไม่น้อยกว่า 12 ชั่วโมง หรือบางรายจะคิดต่อพื้นที่เป็นไร่ประมาณ 10,000 บาท จะใช้เวลาไม่น้อยกว่า 12 ชั่วโมง หรือบางรายจะคิดต่อพื้นที่เป็นไร่ประมาณ 10, 000 - 12,000 บาท ต่อไร่ ดังนั้นหากบ่อขนาด 3 ไร่ ก็จะเสียค่าจ้างขุดประมาณ 30,000 – 36,000 บาท

นอกจากการขุดบ่อกุ้งแล้ว ผู้เลี้ยงกุ้งจะต้องซื้ออุปกรณ์ที่ต้องใช้ในการเลี้ยงกุ้ง ซึ่งประกอบไปด้วยเครื่องยนต์ดีเซล (เครื่องคูโบต้า ยันม่าร์หรือมิตซูบิชิ) อุปกรณ์ตีน้ำเพื่อเพิ่มออกซิเจน ประกอบไปด้วย ใบพัด ท่อเหล็ก ทุ่นลอย หลักตรึงทุ่น อุปกรณ์พ่วงต่อกับเครื่องยนต์ (ยอย) 1 ชุด เป็นเงินประมาณ 30,000 – 40,000 บาท นอกจากนี้จะต้องมีการติดไฟรอบบ่อ เพื่อ

การดูแลกุ้งด้วย ซึ่งค่าใช้จ่ายน้ำมันเชื้อเพลิงและค่าไฟฟ้ารอบบ่อที่เปิดในเวลากลางคืน สำหรับเครื่องตีน้ำซึ่งจะต้องปั่นเกือบตลอดทั้งวัน ตลอดระยะเวลาประมาณ 3 เดือน ก็เป็นจำนวนเงินประมาณ 10,000 บาทขึ้นไป

เมื่อเตรียมบ่อและอุปกรณ์ต่าง ๆ พร้อมแล้ว ค่าใช้จ่ายที่ค่อนข้างแพงก็คือการที่จะต้องซื้อลูกกุ้งมาปล่อย จำนวนลูกกุ้งที่จะนำปล่อยจะมีจำนวนสัมพันธ์กับพื้นที่ เช่น พื้นที่ 1 ไร่ จะต้องปล่อยลูกกุ้งประมาณ 80,000 – 100,000 ตัว ราคาลูกกุ้งจะตัวละประมาณ 10 – 14 สตางค์ หากพื้นที่ประมาณ 3 ไร่ ก็จะเป็นเงินประมาณ 24,000 – 42,000 บาท ผู้เลี้ยงกุ้งจะเริ่มเรียนรู้ว่า กุ้งที่จะปล่อยลงบ่อจะต้องแข็งแรงไม่มีเชื้อโรค ดังนั้นก่อนจะปล่อยลูกกุ้งลงบ่อ ผู้เลี้ยงกุ้งจะนำลูกกุ้งไปตรวจเช็คอ่อนว่ามีเชื้อหรือไม่ ซึ่งมีสถานที่รับตรวจเช็คหลายแห่ง เช่น ที่มหาวิทยาลัยสงขลานครินทร์ ศูนย์วิจัยกุ้ง ของกรมประมง เป็นต้น โดยการไปเช็คจะต้องเสียค่าเช็คด้วย นอกจากนี้ยังมีการพยายามลดความเสี่ยงด้วยการนำน้ำในบ่อเลี้ยงกุ้งไปตรวจเช็คทุกอาทิตย์เพื่อให้แน่ใจว่าน้ำไม่มีเชื้อที่จะทำให้กุ้งตายด้วย ดังที่ผู้เลี้ยงกุ้งคนหนึ่งเล่าการถึงเรื่องนี้ว่า

> ***ตอนแรกขุดบ่อก่อน แล้วลงปูนขาว วันรุ่งขึ้นก็เอาน้ำเข้าให้เต็มบ่อ แล้วก็ลงพวกไอโอดีนฆ่าเชื้อ หลังจากนั้นเอาน้ำไปเช็คก่อนว่ามีเชื้ออะไรบ้าย ถ้าไม่มีเชื้ออะไรก็หาลูกกุ้ง แล้วเอาลูกกุ้งไปเช็ค ถ้าลูกกุ้งไม่มีปัญหาก็ปล่อยลงบ่อได้ แล้วก็เริ่มให้อาหารวันละ 4 ครั้ง ตอนเช้าให้ตอนเจ็ดโมงเช้า ไปอีกทีเที่ยง แล้วก็ให้อีกทีตอนห้าโมงเย็น ตอนกลางคืนคือให้ตอนสี่ทุ่ม ทำไปเรื่อย ๆ และต้องคอยดูน้ำผมเลี้ยงกุ้ง ผมเอาน้ำไปเช็ค (ที่ร้านที่ซื้ออาหารและเวชภัณฑ์กุ้ง) ทุกอาทิตย์***

ในการเลี้ยงกุ้งผู้เลี้ยงจะต้องจ่ายเงินซื้ออาหารกุ้งเป็นระยะ ๆ โดยใช้อาหารสำเร็จรูปจากโรงงานชาวบ้านเรียกว่า ***อาหารเม็ด*** อาหารที่ใช้เลี้ยงจะแยกตามขนาดของกุ้ง ตั้งแต่อาหารกุ้งวัยอ่อน จนกุ้งเจริญเติบโต วิธีการกะประมาณอาหารให้กุ้งก็มีความสำคัญมากเพราะหากให้อาหารกุ้งมากไป กุ้งกินไม่หมด จะทำให้อาหารเหลืออยู่ในน้ำ ทำให้น้ำสกปรก และกุ้งอาจตายได้ ชาวบ้านจะมีวิธีการกะประมาณอาหารง่าย ๆ โดยการตวงอาหารกุ้งด้วยฝาขวดเหล้ารีเจนซี่ เอาอาหารกุ้งที่ตวงแล้วใส่ในยอ แล้วจับเวลาดูว่ากุ้งกินอาหารในยอหมดหรือไม่ ต่อไปก็จะกะการให้อาหารกุ้งตามนั้นช่วงระยะเวลาต่าง ๆ กว่ากุ้งจะโตขายได้ผู้เลี้ยงกุ้งจะต้องจ่ายค่าเป็นจำนวนสูงถึงกว่าแสนบาท นอกจากนี้ยังต้องมีค่าเวชภัณฑ์กุ้ง ได้แก่ น้ำยาทดสอบค่า PH ของน้ำ (บางบ่ออาจจะต้องซื้อน้ำเค็มด้วย) ปูนขาว โดโลไมท์และน้ำมันตับปลา เพื่อมาคลุกผสมกับอาหารกุ้ง หากกุ้งเป็นโรคก็จะต้องมียาฆ่าเชื้อ ค่าใช้จ่ายในส่วนนี้ก็เป็นเงินเรือนหมื่น

ในช่วงเวลาที่เลี้ยงกุ้ง ผู้เลี้ยงจะต้องคอยดูแลกุ้งอย่างระมัดระวัง โดยสมาชิกในครอบครัวจะต้องช่วยกันทำงาน ทั้งตอนกลางวันและตอนกลางคืนโดยผลัดเปลี่ยนเวรกันแลดูกุ้งในบ่อ มีการผลัดเปลี่ยนเวรกันนอน 4-6 ชั่วโมง เพราะต้องคอยให้อาหารวันละ 6 ครั้ง กลางวันและกลางคืนช่วงละ 3 ครั้ง ตรวจสภาพน้ำ (ดูสีน้ำ) ดูแลเครื่องตีน้ำ คอยติดเครื่องยนต์และดับเครื่องยนต์ตามกำหนดเวลา สำหรับผู้ที่ไม่ต้องการทำเองอาจจ้างคนมาเฝ้าบ่อกุ้งได้ โดยค่าจ้างจะคนละประมาณ 3,000 บาท ซึ่งจะต้องจ้างเป็นระยะเวลาประมาณ 4 เดือนครึ่ง คิดเป็นเงินประมาณ 13,500 บาทต่อคน ดังนั้นหากจ้างจำนวน 2 คน ผู้เลี้ยงกุ้งจะต้องมีค่าใช้จ่ายส่วนนี้เป็นเงินถึง 27,000 บาท

การดูแลเฝ้าระวังกุ้งเป็นสิ่งจำเป็นมากโดยเฉพาะการปล่อยกุ้งในระยะแรกถึงสองเดือนแรก เพราะในช่วงนี้หากกุ้งตาย เงินที่ลงทุนมาในเรื่องลูกกุ้ง ค่าอาหารและเวชภัณฑ์ จะสูญเปล่าทั้งหมด แต่ถ้าผ่านเดือนที่สองไปแล้ว เมื่อกุ้งเริ่มตายผู้เลี้ยงก็สามารถที่จะขายกุ้งที่โตไม่เต็มที่เรียกทุนคืนได้เกือบเสมอตัว นับจากเดือนที่สองไปแล้วผู้เลี้ยงจะเริ่มมีความมั่นคงขึ้นเพราะการเลี้ยงในเวลาต่อไปคือส่วนของกำไร โดยหากสามารถเลี้ยงไปจนครบเทอมคือครบสามเดือนครึ่งหรือสี่เดือนการเลี้ยงกุ้งจะได้กำไรเป็นเท่าตัว ในการจับกุ้งขายผู้เลี้ยงจะต้องจ้างคนมาลากอวนจับกุ้งโดยต้องใช้คนที่จะมาช่วยจัดการ และดูแล 4-5 คน โดยจะต้องจ่ายเงินคนละประมาณ 250 – 300 บาท รวมเป็นเงินประมาณ 1,250 – 1,500 บาท หรือบางที่จะมีการคิดค่าจ้างตามจำนวนพื้นที่ไร่ละ 1,000 บาท

จะเห็นได้ว่า ในการเลี้ยงกุ้งกุลาดำ ผู้เลี้ยงจะต้องใช้เทคโนโลยีทันสมัยเข้าช่วยเป็นส่วนใหญ่ ดังนั้น การเลี้ยงกุ้งกุลาดำจึงมีค่าใช้จ่ายทุกขั้นตอน ตั้งแต่ค่าจ้างขุดบ่อ ค่าเครื่องจักรและอุปกรณ์ในบ่อ ค่าลูกกุ้งที่นำมาเลี้ยง ค่าอาหารและเวชภัณฑ์กุ้ง ค่าจ้างคนเฝ้าบ่อกุ้ง (คนเลี้ยงกุ้ง) ตลอดจนค่าจ้างลากอวนจับกุ้ง ชาวนากุ้งคำนวณว่าบ่อขนาด 3 ไร่ จะต้องใช้เงินทุนทั้งหมดประมาณ 500,000 บาท แต่ถ้ามีบ่อและอุปกรณ์การเลี้ยงกุ้งอยู่แล้ว ใช้เงินประมาณบ่อละ 300,000 บาท เป็นค่าอาหาร ค่าเวชภัณฑ์ และค่าใช้จ่ายในการดูแลทั่วไป

อย่างไรก็ตามหากการเลี้ยงกุ้งประสบความสำเร็จคือสามารถเลี้ยงกุ้งไปได้ตลอดจนครบเทอมคือครบสามเดือนครึ่งหรือสี่เดือน การเลี้ยงกุ้งจะให้กำไรเป็นเท่าตัว คือถ้าลงทุนประมาณ 300,000 บาท จะขายได้ประมาณ 600,000 – 700,000 บาท แต่ทั้งนี้ก็ขึ้นอยู่กับว่ากุ้งติดรอดมากน้อยกี่เปอร์เซ็นต์ของจำนวนลูกกุ้งเพราะถ้าปล่อยกุ้งลงไปจำนวน 300,000 ตัว เหลือรอดประมาณ 240,000 ตัวโดยประมาณจะได้กุ้งประมาณ 4,000 กิโลกรัม ถ้ากุ้งราคากิโลกรัมละ 200 – 250 บาท ก็จะเป็นเงินประมาณ 800,000 – 1,00,000 บาท ในรายที่เลี้ยง 2 – 3 บ่อ ก็สามารถจะทำกำไรถึงล้านได้ภายในเวลาไม่เกินสี่เดือน นายเทียนซึ่งอยู่ในบ้านตาลโตนด ได้ตัดสินใจที่จะเลี้ยงกุ้งเพราะไม่ทราบว่าจะทำมาหากินอะไรดีที่จะทำให้มีรายได้และอยู่รอดได้ ได้พูดถึงการเลี้ยงกุ้งว่า

ที่มาเลี้ยงกุ้งเพราะเห็นรายได้ดี คือถ้าเลี้ยงผ่าน (กุ้งไม่ตาย) ***มันก็ได้ดี เลี้ยงกุ้งนี้ดีกว่าเอาเงินไปทำอย่างอื่น คือระยะมันเร็ว สามเดือนครึ่งสี่เดือนเราก็รู้เรื่องแล้ว สี่เดือนก็ได้เป็นแสน คือจะได้บ่อละสามแสน***

ถึงแม้ว่าการเลี้ยงกุ้งกุลาดำจะมีกำไรสูงแต่ผู้ที่จะเลี้ยงได้จะต้องมีเงินทุนสูงด้วย นอกจากนี้การเลี้ยงกุ้งยังมีความเสี่ยงสูง ผู้เลี้ยงนอกจากจะต้องมีความรู้แล้วยังจะต้องคอยเอาใจใส่ดูแลกุ้งอย่างใกล้คอยเฝ้าสังเกตการเปลี่ยนแปลงของกุ้งตลอดเวลา ไม่ปล่อยให้มีความผิดพลาดเกิดขึ้น สำหรับผู้ที่มีเงินทุนมากอาจพยายามหาทางลดความเสี่ยงในการสูญเสียหากมีปัญหากุ้งตายเป็นบ่อ ก็มักจะทำสองบ่อหรือมากกว่าเพื่อชดเชยกันระหว่างบ่อที่ได้ผลกับไม่ได้ผล ซึ่งวิธีนี้จะช่วยลดอัตราความเสี่ยงและอัตราการขาดทุนให้น้อยลงได้ นอกจากนี้การเลี้ยงกุ้งกุลาดำยังมีปัญหาอื่นอีก เช่น การลักขโมย หรือหากผู้เลี้ยงไม่ได้สร้างสัมพันธภาพกับคนในท้องถิ่นนั้น หรือยิ่งถ้ามีข้อขัดแย้งกันด้วย ก็ยิ่งมีความเสี่ยงมากยิ่งขึ้นต่อการสูญเสีย ซึ่งอาจจะมาในรูปของการกลั่นแกล้งหรือนำสารพิษใส่ลงไป ทำให้กุ้งทั้งบ่อตายหมด ดังนั้น จึงเป็นเรื่องที่จะต้องใช้ความพยายามทั้งในแง่ของความรู้ทางด้านเทคโนโลยีการเลี้ยง และในแง่ของการสร้างความสัมพันธ์อันดีกับคนในพื้นที่อีกด้วย

ชาวบ้านบางคนที่มองเห็นว่าการเลี้ยงกุ้งทำกำไรได้สูง แต่ไม่มีเงินทุนเลี้ยงอาจใช้วิธีการไปกู้เงินจากธนาคารเพื่อการเกษตร (ธกส.) หรือขอเครดิตการสั่งอาหารกุ้งจากพ่อค้านายทุนบ้าง แต่เนื่องจากการเลี้ยงกุ้งมีความเสี่ยงสูง ความผิดพลาดเพียงจุดเดียวอาจทำให้กุ้งตายทั้งบ่อ และทำให้สูญเสียเงินที่ลงทุนไปเป็นจำนวนมากได้ ทำให้มีผู้ที่ลงทุนเลี้ยงกุ้งต้องกลายเป็นหนี้สิน ชาวบ้านคนหนึ่งซึ่งเคยกู้เงิน ธกส. มาเลี้ยงกุ้ง แต่กุ้งตาย ประสบกับการขาดทุน ในที่สุดต้องขายที่ดินนำเงินไปใช้ ธกส. ถ่ายทอดประสบการณ์ในเรื่องนี้ว่า ***ก็ลงทุนไปห้าแสนบาท บ่อหนึ่งสองครั้ง (รวม 1 ล้านบาท) ขาดทุนไปห้าแสนบาท ติดเงิน ธกส.อยู่สามแสน เลยไปกู้เงิน ธกส. มาอีกแปดแสนบาท พอเลี้ยงต่อมาไม่ขาดทุน ก็คอยส่งเงินคืนให้ ธกส. แต่ยังเป็นหนี้ค้าง ธกส. อยู่สามแสนบาท เลยขายที่ดินไปสองแปลง เดี๋ยวนี้ไม่เป็นหนี้ใครแล้ว*** สำหรับผู้ที่มีเงินทุนมากอาจพยายามหาทางลดความเสี่ยงในการสูญเสียหากการปัญหากุ้งตายเป็นบ่อ โดยการเลี้ยงกุ้งเป็นสองบ่อหรือมากกว่าเพื่อชดเชยกันระหว่างบ่อที่ได้ผลกับไม่ได้ผล ซึ่งวิธีนี้จะช่วยลดอัตราความเสี่ยงและอัตราการขาดทุนให้น้อยลงได้

การรับจ้างเป็นคนงานในโรงงานอุตสาหกรรม ในช่วงปี 2530 ซึ่งเป็นช่วงเวลาที่คนได้ยุติการทำนาอย่างถาวร และมีการทำบ่อเลี้ยงนากุ้งเกิดขึ้นในบ้านตาลโตนด ที่หาดใหญ่ก็เริ่มมีโรงงานเข้ามาตั้ง ได้แก่ ห้องเย็น โรงงานทำปลากระป๋อง โรงงานบรรจุกระป๋อง และโรงงานทำ

ผลิตภัณฑ์อาหารทะเล เริ่มมีหญิงวัยรุ่น อายุอยู่ในช่วง 16-18 ปี ในบ้านตาลโตนดเข้าไปทำงานในโรงงานที่หาดใหญ่เพราะสามารถเดินทางเข้าไปเย็นกลับได้ โดยถีบจักรยานไปประมาณ 2 ชั่วโมง และตอนเย็นจะต้องถีบจักรยานกลับอีก 2 ชั่วโมง โดยในช่วงแรกยังมีคนเข้าไปทำไม่มากนัก ประมาณ 10 คน ที่ไปทำงานในโรงงาน จากนั้นก็มีจำนวนเพิ่มขึ้นเรื่อย ๆ ซึ่งเมื่อมีงานในโรงงานที่รับผู้ช่วยเข้าไปทำด้วย เช่น โรงงานปลาป่น ได้ค่าแรงวันละ 136 บาท คนหนุ่มสาวในบ้านตาลโตนดก็เริ่มเข้าสู่โรงงานมากขึ้น ช่วงหลัง ๆ นี้จึงได้มีการจ้างรถจากหมู่บ้านไปส่งและรับกลับจากโรงงาน โดยเสียค่ารถวันละ 10 บาท งานในโรงงานมีหลายประเภท ส่วนใหญ่แล้วงานที่เกี่ยวกับการแปรรูปผลิตภัณฑ์อาหารทะเลก็จะเป็นงานที่เกี่ยวกับ การขูดเนื้อปลา งานชำแหละหรืองานทำความสะอาดปลา รวมทั้งสัตว์ทะเลอื่น ๆ เช่น การปอกเปลือกกุ้ง การทำความสะอาดปลาหมึก เป็นต้น การจ่ายเงินมีทั้งแบบที่เป็นการจ่ายค่าจ้างรายวันซึ่งจะได้ตามค่าแรงงานรายวันขั้นต่ำ และเป็นงานที่จ่ายเงินตามปริมาณงานที่ทำ คือใครทำได้เท่าไรก็ได้ค่าจ้างตามนั้น โดยทั่วไปการทำงานในโรงงานจะให้รายได้ที่สม่ำเสมอกับผู้ทำ แต่คนทำงานจะรู้สึกว่างานที่ทำเป็นงานที่ที่น่าเบื่อเพราะต้องทำงานซ้ำซาก และสภาพแวดล้อมของการทำงานจะไม่ดี และยังเป็นงานที่ไม่มีความก้าวหน้าและไม่มีสวัสดิการที่เกี่ยวกับเรื่องการรักษาพยาบาล ดังนั้นสำหรับชาวบ้านตาลโตนดแล้ว การทำงานในโรงงานเป็นเพียงทางเลือกสำหรับผู้ซึ่งไม่สามารถทำงานอย่างอื่น ๆ ได้เพราะขาดความรู้และเงินทุน นอกจากการทำงานในโรงงานแล้วคนในบ้านตาลโตนดยังไปเป็นคนงานก่อสร้างในอำเภอหาดใหญ่อีกด้วย

ในภาพรวม หลังจากที่วิถีการดำรงชีวิตของชาวบ้านตาลโตนด ในอดีตต้องประสบกับการไหลบ่าของสิ่งที่เรียกว่าการพัฒนา ชาวบ้านได้พยายามปรับเปลี่ยนวิถีชีวิตของตนเองเพื่อให้สามารถดำรงชีวิตอยู่ได้ในสังคมสมัยใหม่ การเลี้ยงกุ้งกุลาดำ เป็นทางเลือกหนึ่งที่คนพยายามหันเข้าไปทำกัน แต่การทำนากุ้งก็มีข้อจำกัดมาก เพราะต้องการการลงทุนสูง ต้องมีการใช้เทคโนโลยีและความรู้แบบสมัยใหม่ ซึ่งแตกต่างจากระบบความรู้เดิมที่ชาวบ้านได้สั่งสมมา ทำให้การทำนากุ้งเป็นทางเลือกสำหรับบางคนเท่านั้น นอกจากนี้การทำนากุ้งยังมีความเสี่ยงสูงมากทำให้ผู้ทำขาดหลักประกันในเรื่องความมั่นคง โดยเฉพาะผู้ที่มีเงินทุนไม่มาก จะมีความเสี่ยงสูงกว่าผู้ที่มีเงินทุนน้อย เพราะผู้ที่สามารถเลี้ยงกุ้งเป็นจำนวนหลายบ่อจะช่วยกระจายความเสี่ยงได้

อย่างไรก็ตาม ถึงแม้ว่าการทำนากุ้ง อาจก่อให้เกิดรายได้แก่ผู้ที่ทำแล้วประสบความสำเร็จ แต่การทำนากุ้งให้เกิดผลในทางลบต่อชุมชนโดยส่วนรวม เพราะในการทำนากุ้งจะต้องมีการถ่ายน้ำเสียและดินเลนที่มีสารปนเปื้อนของสารเคมีต่าง ๆ ลงไปในทะเลสาบสงขลา ซึ่งทำให้น้ำในทะเลสาบยิ่งมีคุณภาพเสื่อมถอยลงไปอีก เพราะนอกจากจะได้รับน้ำเสียจากโรงงานอุตสาห-

กรรมแล้ว ยังมีน้ำเสียจากนากุ้งลงไปสมทบด้วยในขณะเดียวกัน คนในบ้านตาลโตนดจำนวนหนึ่งที่ไม่มีทางออกทางอื่นก็ยังคงต้องอาศัยการจับสัตว์น้ำจากทะเลสาบซึ่งมีน้อยลงไปเรื่อย ๆ อยู่ ทางออกที่เหลือที่คนในบ้านตาลโตนดพอจะทำได้เพื่อให้มีรายได้มาใช้ในการดำรงชีวิตในสังคมสมัยใหม่คือการเป็นแรงงานรับจ้างหรือคนงานในโรงงาน แต่ทางเลือกนี้เป็นสิ่งที่คนมองเห็นว่าไม่มีหลักประกันในความมั่นคงในการดำรงชีวิตและเป็นงานที่ไม่ก่อให้เกิดชีวิตที่มีคุณภาพ

กระบวนการพลิกฟื้นความเข้มแข็งของชุมชน

ความพยายามที่จะปรับเปลี่ยนวิถีการดำรงชีวิตของชาวบ้านตาลโตนดให้สามารถเผชิญกับการรุกล้ำเข้ามาในชุมชนของสิ่งที่เรียกกันว่าความทันสมัยได้ดำเนินมาอย่างต่อเนื่อง ไม่ว่าจะเป็นความพยายามที่จะปลูกข้าวต่อไปอีกถึง 4 หรือ 5 ปี แม้ว่าข้าวจะไม่ได้ผลดี แต่ในที่สุดก็ต้องยอมพ่ายแพ้เลิกการปลูกข้าวโดยเด็ดขาด การพยายามปรับตัวเองให้เข้าไปสู่การผลิตเพื่อการค้าด้วยการเลี้ยงกุ้งกุลาดำการหันหาแหล่งรายได้อื่น ๆ โดยเฉพาะการเป็นแรงงานรับจ้าง การปรับตัวในลักษณะนี้มีผลทำให้คนในชุมชนเริ่มแยกตัวออกเป็นกลุ่มต่างๆ ที่มีพื้นฐานการดำรงชีวิตแตกต่างกันอย่างสิ้นเชิง คนเลี้ยงกุ้งกลายเป็นผู้ประกอบการที่มีลักษณะเฉพาะ เพราะเป็นการผลิตที่มีการลงทุนสูง มีการจ้างงานเข้ามาทำที่บ่อกุ้ง มีรายได้สูง แต่ขณะเดียวกันก็มีส่วนในการทำลายระบบนิเวศน์ของทะเลสาบสงขลา ส่วนชาวบ้านที่ยังคงต้องอาศัยการจับสัตว์น้ำในทะเลสาบสงขลา ยังคงใช้เครื่องมือประมงพื้นบ้าน เช่น กัด ไซตู้ เหมือนในอดีต และแม้จะเป็นการจับปลา ปูเพื่อขาย แต่ก็มีรายได้ไม่มากนัก และเป็นกลุ่มคนที่ได้รับผลกระทบจากการทำนากุ้งซึ่งปล่อยของเสียลงทะเลสาบด้วย ขณะเดียวกับครอบครัวที่มีรายน้อยเหล่านี้จำนวนหนึ่ง ต้องให้สมาชิกในครอบครัว เช่น ลูกที่อยู่ในวัยหนุ่มสาว ไปทำงานในโรงงานซึ่งปล่อยน้ำเสียลงในทะเลสาบ และได้เห็นว่าโรงงานที่ตนเองไปทำงานอยู่ปล่อยน้ำเสียออกมา เช่นวัยรุ่นหญิงคนหนึ่งซึ่งแม่ต้องอาศัยการหาปลาในทะเลสาบ ได้ไปทำงานเป็นคนขูดเนื้อปลาในโรงงานที่หาดใหญ่ กล่าว***ว่า เห็นโรงงานปล่อยน้ำลงคลอง น้ำดำปี๋ ทำให้น้ำในทะเลเสีย*** อย่างไรก็ตาม ในระยะแรก ๆ ที่เกิดสภาพการณ์เช่นนี้ ไม่มีใครในชุมชนรู้สึกว่า จะสามารถทำอะไรได้ คนรู้สึกว่าสถานการณ์ที่เกิดขึ้นอยู่นอกเหนือการควบคุมและอำนาจของตนเองที่จะไปจัดการ ซึ่งเป็นลักษณะที่ต่างจากในช่วงที่คนดำรงชีวิตอยู่ก่อนที่จะมีการพัฒนาเกิดขึ้น คนทำงานหนัก เพราะไม่มีเครื่องทุ่นแรง มีชีวิตที่ไม่มีสิ่งของเพื่อใช้หรือบริโภคมากนัก แต่คนมีโอกาสใช้พลังสร้างสรรค์ของตนเองในการนำธรรมชาติมาปรับเปลี่ยนเพื่อสนองความต้องการจำเป็นของตนเอง นอกจากนั้นวิถีการดำรงชีวิตของคนยังมีความคล้ายคลึงกัน ทำให้คนสามารถอยู่ร่วมกันได้อย่างกลมกลืน

ความพยายามที่จะพลิกฟื้นความเป็นชุมชนให้สามารถพึ่งพาอาศัยกันได้ ได้เริ่มมาตั้งแต่ต้นทศวรรษ 2530 โดยเริ่มจากการพยายามที่จะให้คนในชุมชนสามารถสะสมทุนของชุมชน และนำเงินทุนนี้มาหมุนเวียนให้คนในชุมชนได้กู้ไปใช้โดนคิดดอกเบี้ยต่ำ จึงได้มีการตั้งเป็นกลุ่มออมทรัพย์ขึ้น อย่างไรก็ตามการสะสมทุนโดยอาศัยการกลุ่มออมทรัพย์อย่างเดียว ยังไม่อาจนำไปสู่การแก้ไขปัญหาสำคัญของชุมชน คือปัญหาเกี่ยวกับกับความเสื่อมโทรมของระบบนิเวศน์ของทะเลสาบสงขลาได้ โดยเหตุที่ปัญหาที่เกิดขึ้นกับทะเลสาบสงขลาเป็นเรื่องซับซ้อนเกี่ยวข้องกับคนหลายฝ่าย ชุมชนแต่ละแห่งไม่อาจแก้ปัญหาโดยลำพังได้ จึงได้มีความพยายามที่จะรวมกลุ่มกันสร้างเครือข่ายเพื่อฟื้นฟูทะเลสาบสงขลา ซึ่งได้เริ่มมาตั้งแต่ พ.ศ. 2534 นอกจากนี้ยังมีความพยายามของพระสงฆ์ซึ่งเป็นผู้ที่ชาวบ้านในตำบลคูเต่าเคารพ ได้พยายามสร้างกระบวนการปลุกจิตสำนึกชาวบ้าน โดยได้มีโครงการธรรมยาตราเกิดขึ้นในปี 2538

การสะสมทุนของหมู่บ้าน หลังจากที่บ้านตาลโตนดได้ถูกผนวกเข้าสู่กระบวนการทันสมัยตามแนวนโยบายการพัฒนาประเทศ การดำรงชีวิตที่เป็นการผลิตเพื่อบริโภค จึงค่อย ๆ หมดไป คนจำเป็นต้องดำรงชีวิตต้องอาศัยเงินในการผลิตและการบริโภค ผู้ที่ขาดแคลนเงินจำเป็นต้องกู้ยืมเงินจากแหล่งเงินกู้ต่าง ๆ ซึ่งบางครั้งต้องเสียดอกเบี้ยราคาแพง ดังนั้นจึงมีความพยายามที่จะสร้างกองทุนของชุมชนขึ้นมา ซึ่งเรียกว่า ***กลุ่มออมทรัพย์*** การตั้งกลุ่มสหกรณ์ออมทรัพย์ ในระยะแรกเป็นการรวมตัวกันของคนในบ้านตาลโตนด ประมาณ 30 คน โดยการนำของผู้ใหญ่ขุ้น แต่การจัดการในครั้งนี้ ทำได้ไม่นานก็ล้มไป ต่อมาได้มีการรวมตัวกันอีกครั้งหนึ่ง ซึ่งครั้งนี้ มีสมาชิกเข้าร่วมประมาณ 100 คน โดยกำหนดค่าหุ้น ๆ ละ 10 บาท ต่อมาก็มีสมาชิกเข้าร่วมเพิ่มขึ้น จนในปัจจุบันนี้มีสมาชิกประมาณ 600 คน และยอดเงินหลายล้านบาท วัตถุประสงค์ของการรวมกลุ่มก็เพื่อที่จะรวบรวมเงินและจัดสวัสดิการให้กับสมาชิกได้กู้ยืม โดยคิดอัตราดอกเบี้ยถูกกว่าการกู้ยืมจากแหล่งอื่น ในการลงหุ้นแต่ละคนสามารถลงหุ้นเดือนละ 3 หุ้น 30 บาท ไม่เกิน 10 หุ้น 100 บาท โดยให้สัจจะจะว่าจะส่งหุ้นให้ทุกเดือน

สมาชิกทุกคนมีสิทธิข้ามาใช้เงินทุนสะสมของชุมชนได้ ในลักษณะของการกู้เงินซึ่งจะมีการคิดดอกเบี้ยต่ำ หลังจากที่สมาชิกส่งครบหนึ่งปีสามารถที่จะกู้ได้ 3,000 บาท และในปีที่ 2 สามารถกู้ได้ 5,000 บาท ในการกู้ยืมสมาชิกจะต้องผ่อนใช้ทุกเดือน โดยในเดือนแรกจะส่งเฉพาะดอกเบี้ย ซึ่งคิดดอกเบี้ยร้อยละ 1.50 บาทต่อเดือน เดือนที่สองจะต้องส่งทั้งต้นและดอกเบี้ย เดือนที่ 3 ส่งเฉพาะดอกเบี้ย เดือนที่ 4 ส่งทั้งต้นและดอกเบี้ย เรียกว่าเป็นส่งเงินผ่อนเดือนเว้นเดือน จนกว่าจะหมดหนี้สินเก่า จึงจะสามารถกู้ยืมใหม่ได้ ซึ่งที่ผ่านมาการผ่อนชำระของสมาชิกกลุ่มออมทรัพย์ของที่นี่ไม่มีปัญหา เพราะทุกคนเคารพในสัจจะที่ให้ไว้ นอกจากการให้กู้ยืมเงินแล้ว สหกรณ์ยังมีสวัสดิการเกี่ยวกับการรักษาพยาบาล หากสมาชิกเจ็บป่วยเข้าโรงพยาบาล ก็จะมีสวัสดิการให้

เช่น คนที่เป็นสมาชิกก่อนรุ่นแรกจะได้สวัสดิการ 1,200 บาท และรุ่นต่อ ๆ มาก็ลดลงเป็น 950, 900 และ 850 บาท เป็นต้น และยังมีการจัดสรรทุนการศึกษาให้ส่วนหนึ่งด้วย นอกจากสหกรณ์จะเป็นที่ให้สมาชิกได้กู้ยืมเงินแล้ว สหกรณ์ยังเป็นสถานที่ที่รวมสมาชิกให้ได้มาพบปะ พูดคุยหารือในเรื่องต่าง ๆ โดยเฉพาะเรื่องการทำมาหากิน

การตั้งสหกรณ์กลุ่มออมทรัพย์ขึ้นมา เป็นการช่วยสมาชิกบางรายที่ไม่มีหลักทรัพย์ ให้สามารถที่จะมากู้ยืมได้ เพียงแต่เข้าเป็นสมาชิกและส่งค่าหุ้นทุกเดือน เวลาต้องการกู้เงินเพียงแต่หาผู้ค้ำประกัน 1 คน และพยานอีก 2 คน ก็สามารถที่จะกู้ยืมเงิน ซึ่งต่างจากการกู้ชาวบ้านที่เป็นนายทุน หรือกู้จากธนาคาร ซึ่งจะต้องมีหลักทรัพย์ไปค้ำประกันและยังต้องอัตราดอกเบี้ยที่แพงกว่า นอกจากการกู้ยืมเงินไปแล้ว เมื่อสิ้นปีสมาชิกยังได้ปันผลคืนตอบแทนกลับมาอีกด้วย ความสำเร็จของกลุ่มออมทรัพย์สะท้อนได้จากคำพูดของท่านเจ้าอาวาสซึ่งเป็นผู้ที่คนในตำบลคูเต่าให้ความเคารพนับถือเป็นอย่างสูงว่า

> ***กลุ่มออมทรัพย์นี้ดี ช่วยชาวบ้านได้เยอะ ส่วนใหญ่เราจะไม่ใช้กฎหมาย แต่จะใช้สัจจะของกลุ่มซึ่งจะทำให้อยู่ได้ แบบประนีประนอมกัน ถ้าเป็นกฎหมายไม่ส่งตรงเดือนไม่ได้ เพราะฉะนั้นกลุ่มออมทรัพย์ของหมู่บ้านไม่ควรที่จะให้ทางกฎหมายบ้านเมืองเข้ามาเกี่ยวข้อง ชาวบ้านกู้กันก็ไม่ต้องใช้อะไรหรอก ใช้สัจจะสัญญากันก็พอแล้ว ไม่ต้องเอาหลักทรัพย์อะไรประกัน แต่ถ้ากฎหมายเข้ามาเกี่ยวข้องจะต้องมีหลักทรัพย์ประกันอย่างกลุ่มของผู้ใหญ่ขุ้น มีสวัสดิการเยอะ ได้ช่วยเหลือชุมชนเมื่อเดือดร้อนเวลาเจ็บไข้ได้ป่วยเอาไปใช่ก่อน หรือนำไปจัดสวัสดิการเกี่ยวกับเรื่องเขตอนุรักษ์พันธุ์สัตว์น้ำอะไรต่าง ๆ***

ความพยายามในการสร้างกระบวนการสะสมทุนของชุมชนเพื่อให้ชุมชนมีกองทุนสำหรับให้สมาชิกได้พึ่งพาเมื่อมีความจำเป็น นับว่าประสบความสำเร็จอย่างสูง สมาชิกนำเงินค่าหุ้นและเงินอื่น ๆ เช่น เงินต้น และดอกเบี้ย มาส่งคืนตามเวลาที่กำหนด การตั้งกลุ่มออมทรัพย์จึงเป็นจุดเริ่มต้นของการให้คนได้เข้ามาร่วมกันช่วยแก้ไขปัญหาที่เกิดขึ้นในสังคมสมัยใหม่ คือการจัดกลไกให้ชุมชนได้มีเงินสะสมของตนเองเพื่อให้สมาชิกได้พึ่งพากันเอง แทนการไปเสียดอกเบี้ยให้กับธนาคาร ซึ่งผลกำไรจะไปอยู่กับคนนอกชุมชน เมื่อกลุ่มออมทรัพย์มีเงินงอกเงยจากการที่สมาชิกให้ค่าดอกเบี้ย และจากการนำเงินกองทุนของสมาชิกไปฝากธนาคาร สมาชิกยังได้รับเงินผันผลกลับคืน และกลุ่มออมทรัพย์ยังสามารถนำเงินส่วนนี้มาจัดเป็นสวัสดิการต่าง ๆ ของชุมชนด้วย กระบวนการสะสมทุนจึงเป็นจุดเริ่มต้นของการเรียนรู้ร่วมกันของชุมชนที่จะร่วมมือกันแก้ไขปัญหา และได้นำไปสู่การพยายามสร้างกระบวนการสะสมในระดับที่กว้างออกไป คือการสะสมทุนของชุมชนรอบทะเลสาบสงขลาตอนล่าง

การสะสมทุนของชุมชนรอบทะเลสาบสงขลาตอนล่าง นอกจากการพยายามสะสมทุนในระดับหมู่บ้านแล้ว ชุมชนรอบทะเลสาบสงขลาตอนล่างยังรวมตัวกันสร้างเครือข่ายกลุ่มออมทรัพย์รอบทะเลสาบสงขลาตอนล่างโดยมีวัตถุประสงค์เพื่อเป็นธนาคารกลางในการแก้ปัญหาเรื่อง การเงินของกลุ่มออมทรัพย์รอบทะเลสาบสงขลาตอนล่าง และเพื่อเป็นการพึ่งตนเองในระยะยาว และการประสานความร่วมมือของกลุ่มออมทรัพย์รอบทะเลสาบสงขลา นอกจากนี้ยังต้องการใช้กลุ่มนี้เพื่อเป็นเวทีสำหรับการแลกเปลี่ยนข่าวสารที่เกี่ยวข้อง ทั้งปัญหาในทะเลสาบและปัญหาของกลุ่มออมทรัพย์ด้วย กลุ่มออมทรัพย์รอบทะเลสาบสงขลาตอนล่างนี้มีการระดมทุนจากผู้เป็นสมาชิก โดยสมาชิกจะต้องฝากสัจจะอย่างน้อยคนละ 300 บาท หากมีเงินเหลือจะฝากเพิ่มได้ไม่จำกัด สมาชิกสามารถกู้เงินจากกลุ่มออมทรัพย์ได้ โดยเพดานกู้สูงสุดไม่เกิน 10,000 บาทต่อเดือน นอกจากนี้ยังมีการปันผลกำไรคืนสมาชิกด้วย

ความสำคัญที่เด่นชัดของกลุ่มออมทรัพย์นี้ได้แก่การที่สมาชิกตกลงกันว่าจะจัดแบ่งสรรกำไรให้กับกลุ่มเพื่อเป็นกองทุนพัฒนากลุ่ม 20 เปอร์เซ็นต์ และจัดสรรกำไรเป็นเงินกองทุนฟื้นฟูทะเลสาบและพัฒนาสังคม 20 เปอร์เซ็นต์ โดยมอบให้ชมรมชาวประมงทะเลสาบตอนล่างเป็นผู้บริหารเงินจำนวนนี้จนถึงสิ้นปี 2540 กลุ่มออมทรัพย์มีสมาชิกทั้งหมด 2,791 คน จาก 10 หมู่บ้าน มีเงินสะสม 4.9 ล้านบาท และได้จัดสรรผลกำไรไว้สำหรับเป็นกองทุนฟื้นฟูทะเลสาบและพัฒนาสังคม 62,081 บาท

การจัดกลุ่มองค์กรชาวบ้าน ในหมู่บ้านต่าง ๆ ได้มีความพยายามในการรวมตัวกันจัดกลุ่มต่าง ๆ ขึ้นมาโดยมีวัตถุประสงค์เพื่อดูแลรักษาทะเลสาบสงขลา กลุ่มเหล่านี้มีจำนวนมากถึง 34 กลุ่ม โดยเป็นกลุ่มของชาวบ้านในเขตทะเลสาบตอนล่าง 15 กลุ่ม ทะเลสาบตอนกลาง 15 กลุ่ม และทะเลน้อย 15 กลุ่ม นอกจากการรวมกลุ่มแล้วยังมีการรวมตัวกันก่อตั้งเป็นชมรมต่าง ๆ เช่น ชมรมชาวประมงทะเลสาบตอนล่าง (ก่อตั้งเมื่อ 30 พฤษภาคม 2534) ชมรมชาวประมงทะเลสาบอำเภอสทิงพระ (ก่อตั้งเมื่อปี 2536) และต่อมาในเดือนมิถุนายน 2536 กลุ่มชาวประมงทะเลสาบสงขลาทั้งหมดได้รวมตัวกันก่อตั้งสมาพันธ์ชาวประมงทะเลสาบพื้นบ้านภาคใต้ขึ้นมา ซึ่งถือเป็นเครือข่ายการร่วมมือกันที่กว้างขวางที่สุดคือมีการทำงานกับชาวประมงทั้ง 13 จังหวัด

กลุ่มองค์กรชาวบ้านของทะเลสาบสงขลาตอนล่างได้พยายามจัดกิจกรรมหลายอย่างเพื่อฟื้นฟูทะเลสาบ โดยได้รับการสนับสนุนส่งเสริมจาก โครงการพัฒนาชุมชนประมงขนาดเล็ก (ทะเลสาบตอนล่าง) โครงการแลใต้ (ช่วง 2534 – 2540) และโครงการการจัดการทรัพยากรชายฝั่งภาคใต้ (2540 – 2542) (ทะเลสาบตอนกลาง – ทะเลน้อย) และหน่วยงานราชการที่เกี่ยวข้อง อาทิ กรมประมง กรมป่าไม้ กระทรวงมหาดไทย ตลอดจนนักการเมือง ทั้งในระดับท้องถิ่นและ

ระดับชาติ ซึ่งเน้นกิจกรรมปล่อยพันธุ์สัตว์น้ำ การกำหนดเขตอนุรักษ์ของชุมชน การปลูกป่าชายเลน การสร้างกองทุนชุมชนในรูปกลุ่มออมทรัพย์ โดยการดำเนินงานสนับสนุนบทบาทองค์กรชาวบ้าน ในระดับชุมชนและเครือข่าย สามารถฟื้นฟูทะเลสาบได้ในบางส่วน โดยคนเริ่มให้ความสนใจกับการที่จะฟื้นฟูทะเลสาบมากขึ้นเรื่อย ๆ โดยจะสังเกตเห็นได้จากการเข้าร่วมของกลุ่มคนท้องถิ่นที่หลากหลาย นอกจากนี้หน่วยงานทางราชการและนักการเมือง เริ่มสนับสนุนกิจกรรมของชาวบ้านมากยิ่งขึ้น ซึ่งส่วนใหญ่จะเป็นการจัดสรรงบประมาณสนับสนุนพันธุ์สัตว์น้ำปล่อยลงสู่ทะเลสาบ เช่น ในช่วงปี ปี 2534 – มิถุนายน 2542 ได้มีการการปล่อยกุ้งปลาลงทะเลสาบรวม 47 ล้านตัว ส่วนใหญ่เป็นกุ้งก้ามกราม กุ้งแชบ๊วย กุ้งกุลาดำและปลากะพง โดยการสนับสนุนพันธุ์จากสถานีเพาะเลี้ยงของกรมประมง ปรากฏว่าชาวประมงสามารถมีรายได้วันละ 50 – 1,000 บาท หลังการปล่อยกุ้งปลาประมาณ 3 เดือน มีหมู่บ้านที่กำหนดเขตอนุรักษ์ฯ 17 แห่ง (ประกาศตามกฎหมายประมง 11 เขต) จำนวนพื้นที่ทั้งหมดประมาณ 10,354 ไร่ หรือร้อยละ 1–6 พื้นที่ผิวน้ำในทะเลสาบ

ผลจากการพยายามรวมกลุ่มเพื่อสะท้อนปัญหาและความต้องการของตนเองขององค์กรชาวบ้าน ภาครัฐได้ให้ความสนใจกับการฟื้นฟูทะเลสาบสงขลามากขึ้น โดยจะเห็นได้จากการสนับสนุนงบประมาณในกิจกรรมเพื่อชาวบ้านมากขึ้น เช่น กรมประมงมีนโยบายเพาะพันธุ์สัตว์น้ำโดยเฉพาะกุ้งก้ามกราม ในปี 2542 เพื่อปล่อยลงทะเลสาบ ประมาณ 30 ล้านตัว จัดสรรงบประมาณสนับสนุนกิจกรรมอนุรักษ์สัตว์น้ำ ปี 2543 ภายใต้แผนแก้ไขความเสื่อมโทรมทะเลสาบสงขลา ระยะสั้น 10.6 ล้านตัว กระทรวงวิทยาศาสตร์ฯ จัดสรรงบปกติผ่านจังหวัด งานพัฒนาจิตสำนึก ปี 2542 1.5 แสนบาท ปี 2543 6.5 ล้านบาท และได้รับความช่วยเหลือจากประเทศเดนมาร์ก มาจัดทำแผนแม่บท ด้านสิ่งแวดล้อมลุ่มน้ำทะเลสาบสงขลาช่วงแรกอีก 50 ล้านบาท (แม้ว่าส่วนใหญ่จะเป็นค่าผู้เชี่ยวชาญ) นอกจากนี้ ได้มีการยอมรับบทบาทของชาวบ้านมากขึ้น เช่น เปิดโอกาสให้ผู้แทนองค์กรชาวบ้านไปเป็นคณะทงานอนุกรรมการแก้ไขความเสื่อมโทรมชุดต่าง ๆ หรือการเผชิญผู้นำเข้าร่วมเป็นวิทยากรเนื่องในโอกาสต่าง ๆ เป็นต้น

โครงการธรรมยาตรา โครงการธรรมยาตราได้ดำเนินการมาตั้งแต่ ปี พ.ศ. 2538 โดยมีวัตถุประสงค์ เพื่อปลุกจิตสำนึกของชาวบ้านให้รู้จักรับผิดชอบเกี่ยวกับเรื่องของ สิ่งแวดล้อม โครงการนี้ริเริ่มโดย ท่านเจ้าอาวาสวัดท่าเมรุ ซึ่งเป็นผู้ที่คนในตำบลคูเต่าให้ความเคารพนับถือเป็นอย่างสูง ได้จัดโครงการธรรมยาตรา พาพระ เณรให้เดินพบปะกับชาวบ้านไปตามถนนรอบทะเลสาบ เวลากลางคืนก็จะมีการจัดเสวนากับชาวบ้าน เพื่อพูดคุยถามปัญหาต่าง ๆ ที่เกิดขึ้น เป็นการกระตุ้นความรู้สึกให้ชาวบ้านได้ตื่นตัวและตระหนักในเรื่องการดูแลทรัพยากรและสิ่งแวดล้อมของชุมชน

ความลงท้าย

บ้านตาลโตนดเป็นชุมชนหนึ่งที่ตั้งอยู่ริมฝั่งทะเลสาบสงขลาตอนล่าง ปรากฏการณ์ที่เกิดขึ้นที่บ้านตาลโตนดใน 4 ทศวรรษที่ผ่านมา สะท้อนกระบวนการเปลี่ยนแปลงของวิถีชีวิตชุมชนที่เคยอาศัยทะเลสาบสงขลาเป็นแหล่งที่มาของการดำรงชีวิตที่สำคัญ บ้านตาลโตนดได้ก่อตั้งมานานนับร้อยปี ผู้คนได้มีการสร้างระบบความรู้ต่าง ๆ ที่เกี่ยวกับการทำมาหากินและการดำรงชีวิตในด้านอื่น ๆ จนกลายเป็นวิถีการดำรงชีวิตที่ผูกพันอยู่กับทะเลสาบ และชุมชนอื่น ๆ ที่อยู่ใกล้เคียง นับแต่ช่วงกลางของทศวรรษ 2500 ทะเลสาบสงขลาได้เริ่มมีการเปลี่ยนแหลงในหลาย ๆ ด้าน อันเกิดจากแนวโนบายการพัฒนาของรัฐ ได้แก่ โครงการพัฒนาแหล่งน้ำจืดให้กับชุมชนที่มีสภาพพื้นที่เหมาะกับการผลิตข้าวเพื่อการค้า โดยได้ใช้วิธีสร้างเขื่อนและฝายปิดทางไหลเข้ามามาของน้ำทะเลจากอ่าวไทย ที่เรียกกว่า โครงการปิดปากละวะ การสนับสนุนให้มีการขยายตัวของการตั้งโรงงานต่าง ๆ ในจังหวัดสงขลา โดยเฉพาะที่อำเภอเมืองและอำเภอหาดใหญ่ โดยปล่อยปละละเลยให้โรงงานเหล่านี้ปล่อยน้ำเสียลงไปในทะเลสาบ การปล่อยให้ชุมชนเมือง โดยเฉพาะชุมชนเทศบาลต่าง ๆ ปล่อยน้ำเสียลงไปในทะเลสาบโดยไม่มีการบำบัด นอกจากนี้นโยบายการพยายามเพิ่มการส่งออกในภาคเกษตรกรรม ได้ทำให้มีการคิดเทคโนโลยีในการเพิ่มผลิตในภาคเกษตร โดยเฉพาะในกรณีของการเลี้ยงกุ้งกุลาดำ ได้ทำให้คนหันเข้าสู่การทำการผลิตในด้านนี้กันมาก ที่นาข้าวในชุมชนรอบทะเลสาบสงขลาจำนวนมาก ถูกทำให้กลายเป็นพื้นที่เลี้ยงกุ้ง ซึ่งก็มีส่วนสำคัญที่ได้ปล่อยน้ำเสียและของเสียลงทะเลสาบสงขลา

การรุกล้ำเข้ามาของสิ่งต่าง ๆ ภายใต้นิยามของการพัฒนา ได้ทำโดยปราศจากการมองว่าทะเลสาบสงขลาเป็นแหล่งที่มาของการดำรงชีวิตของชุมชนหมู่บ้านจำนวนมาก และโดยปราศจากการรับรู้ว่า ชุมชนหมู่บ้านเหล่านี้คือผู้มีดำรงสิทธิของการเป็นผู้อาศัยพึ่งพาและใช้ชีวิตอยู่กับทะเลสาบแห่งนี้ ดังนั้นเมื่อมีการนำสิ่งต่าง ๆ รุกล้ำเข้ามาในทะเลสาบสงขลาอันจะมีผลกระทบต่อผู้คน จึงมิได้มีกระบวนการร่วมคิดร่วมปรึกษากับชุมชนอย่างเสมอภาค ชุมชนหมู่บ้านจึงกลายเป็นวัตถุสิ่งของอย่างหนึ่งที่ถูกนำมาใช้เพื่อสนองเป้าหมายของการพัฒนา

ประสบการณ์ของการเผชิญปัญหาที่รุกคืบเข้ามาอย่างต่อเนื่อง ทำให้คนในชุมชนได้เริ่มร่วมมือกันเพื่อการปกป้องชุมชนในรอดพ้นจากกระบวนการพัฒนาที่เข้ามาจากภายนอก ชุมชนได้เรียนรู้ว่าประเด็นปัญหาที่เกิดขึ้นกับทะเลสาบสงขลามีความซับซ้อน เกี่ยวข้องกับคนหลายฝ่ายและมีกลุ่มผลประโยชน์เข้ามาเกี่ยวข้องมากมาย หากชุมชนแต่ละแห่งจะจำกัดการต่อสู้อยู่แรกกับปัญหาของตนเอง จะไม่สามารถแก้ไขปัญหาต่าง ๆ ได้ คนในชุมชนต่าง ๆ จึงได้เริ่มเข้ามาร่วมมือกันเป็นเครือข่ายชุมชน โดยมีผู้นำของชุมชนเป็นแกนนำ ผู้นำเหล่านี้ได้พยายามประสานงานกันกับ

ภาครัฐและองค์กรเอกชน เพื่อติดตามศึกษาข้อมูลต่างๆ ที่เกี่ยวข้อง เพื่อให้การเจรจาต่อรอง และเรียกร้องมีน้ำหนักและได้รับความสนใจจากผู้มีอำนาจตัดสินใจ ภาพของคนที่มารวมตัวกันชุมชนเรียกร้องในกรณีต่อต้านโครงการพัฒนาต่าง ๆ ของรัฐ การยื่นข้อเสนอ รวมทั้งการขอร่วมมีส่วนในการตัดสินใจต่าง ๆ จึงมิอาจมองว่าเป็นภาพของการไม่ยอมรับกฎเกณฑ์กติกาของสังคม หากเป็นภาพของผู้ที่พยายามจะทำให้กฎเกณฑ์กติกาของสังคม หากเป็นภาพของผู้ที่พยายามจะทำให้กฎเกณฑ์กติกาของสังคมเป็นสิ่งที่สามารถตอบสนองต่อวิถีการดำรงชีวิตของชุมชนอย่างแท้จริง มิใช่เป็นกฎเกณฑ์กติกาที่ถูกสร้างขึ้นมาเพื่อตอบสนองต่อเป้าหมายการนำประเทศไปสู่ความทันสมัยอย่างที่เคยเป็นมา

บรรณานุกรม

จรูญ หยูทอง. "ทุ่งระโนด สามทศวรรษแห่งความทุกข์ยากของชุมชนหมู่เล" ใน ยงยุทธ ชูแว่น (บรรณาธิการ) *โลกของลุ่มทะเลสาบ*. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์นาคร, 2541.

สมคิด ทองสง. "พัฒนาการของชุมชนรอบทะเลสาบสงขลา : จากเมือง ปลายแดนของอยุธยา มาเป็นเมืองในราชอาณาจักรสมัยต้นรัตนโกสินทร์" ใน ยงยุทธ ชูแว่น (บรรณาธิการ) *โลกของลุ่มทะเลสาบ*, กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์นาคร, 2541.

มหาวิทยาลัย ศรีนครินทรวิโรฒ

องค์ความรู้เรื่องความเข้มแข็งของชุมชน
: จากปรากฏการณ์สู่ทฤษฎีฐานราก

เอกสารหมายเลข 10

สร้างชุมชนเข้มแข็งด้วยการปกครองท้องถิ่น

โดย : ผศ.ดร.สุรวุฒิ ปัดไธสง / ผศ.ดร. เพ็ญสิริ จีระเดชากุล
พันเอก จิรศักดิ์ สุขวัฒนา ฉัตรวรัญ องคสิงห์

โครงการพัฒนาดัชนีความเข้มแข็งของชุมชน
ปริญญาเอกพัฒนศึกษาศาสตร์
บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ
โดยการสนับสนุนของ สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย

ความนำ

การปกครองของประเทศไทยในสมัยสมบูรณาญาสิทธิราชย์ อย่างสมัยพระพุทธเจ้าหลวง โดยเฉพาะยุคต้นรัชกาล อำนาจการเมืองการปกครองมิได้รวมศูนย์อยู่ที่พระมหากษัตริย์ ตามโครงสร้างอำนาจแบบรวมศูนย์อย่างที่กล่าวกันว่าเป็นระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ หากแต่อำนาจส่วนหนึ่งอยู่กับขุนนางในราชสำนัก และอีกส่วนหนึ่งอยู่กับผู้นำชุมชนตามหัวเมืองต่างๆ ประกอบกับขณะนั้นประเทศตะวันตกเริ่มเข้ามาใช้อำนาจแทรกแซงเมืองไทยในหลายๆด้าน ทำให้อำนาจการเมืองการปกครองของรัฐไทยขาดเสถียรภาพและเป็นเอกภาพ พระพุทธเจ้าหลวงจึงทรงดำเนินการปฏิรูปการบริหารประเทศใหม่ โดยการตั้งกระทรวงต่างๆ ขึ้นมาบริหารประเทศแทน อันเป็นการรวมศูนย์อำนาจทางการเมืองไว้ที่พระองค์อย่างเต็มที่ และหลักการรวมศูนย์อำนาจนี้ก็ถูกใช้มาตลอดถึงยุคของการเรียกร้องให้มีการปกครองแบบประชาธิปไตย ซึ่งทำการเปลี่ยนแปลงโดยคณะราษฎร์ แต่การเปลี่ยนแปลงดังกล่าวเปลี่ยนเฉพาะอำนาจจากที่เคยเป็นของพระมหากษัตริย์มาเป็นของคณะราษฎร์เท่านั้น อำนาจการเมืองการปกครองยังอยู่ในมือของข้าราชการ ซึ่งเป็นการปกครองที่เรียกว่า อมาตยาธิปไตย ซึ่งข้าราชการเป็นผู้มีบทบาทสำคัญในกระบวนการสร้างประเทศไปสู่ความทันสมัยแบบตะวันตก ดังเห็นได้จากกลุ่มข้าราชการ นักวิชาการหรือเทคโนแครต ได้ร่วมกันวางแผนพัฒนาเศรษฐกิจตั้งแต่ พ.ศ. 2504 อันเป็นจุดกำเนิดแผนพัฒนาเพื่อไปสู่สังคมอุตสาหกรรมหรือทันสมัยแบบตะวันตก

การปฏิบัติตามแผนพัฒนาดังกล่าว ส่งผลให้สังคมไทยมีกระบวนการแบ่งแยกหรือจำแนกโครงสร้างทางสังคมอันก่อให้เกิดกิจกรรมเฉพาะด้านหลายประการ ทั้งนี้เพราะเชื่อว่ากิจกรรมเฉพาะนั้นจะนำไปสู่การทำหน้าที่อย่างมีประสิทธิภาพ ซึ่งรวมทั้งการปกครองหรือการบริหารในระดับท้องถิ่นด้วย กล่าวคือองค์กรปกครองท้องถิ่นของเราถูกกำหนดรูปแบบออกมาเป็นประเภทต่างๆ ที่แตกต่างกันไปตามพื้นที่และลักษณะของชุมชนอันได้แก่ กรุงเทพมหานคร เมืองพัทยา เทศบาลนคร เทศบาลเมือง องค์การบริหารส่วนจังหวัด สุขาภิบาล องค์การบริหารส่วนตำบล (อบต.) และการปกครองส่วนภูมิภาคซึ่งหน่วยย่อยที่สุดได้แก่หมู่บ้าน โดยมีผู้ใหญ่บ้านเป็นผู้ปกครองหรือบริหารระดับหมู่บ้าน

การแบ่งแยกหน้าที่กันของการปกครองระดับท้องถิ่นดังกล่าวดำเนินมาพร้อมกับการเปลี่ยนแปลงต่างๆ ซึ่งมีผลกระทบต่อการปกครองท้องถิ่นอย่างหลีกเลี่ยงไม่ได้ ดังนั้นจึงเกิดคำถามหรือข้อสงสัยว่า องค์กรปกครองท้องถิ่นซึ่งเดิมได้รับผลกระทบจากการครอบงำของระบบราชการ โดยเฉพาะอย่างยิ่งกระทรวงมหาดไทย ที่พยายามดึงอำนาจท้องถิ่นไว้ในส่วนกลางมาก ผลกระทบจากโครงสร้างอำนาจทางการเมืองในท้องถิ่น ที่มีนักการเมืองระดับชาติและนายทุน ร่วมมือกันสร้างฐานอำนาจทางการเมืองระดับท้องถิ่น โดยพยายามให้สมัครพรรคพวกเข้าไปมีอำนาจทางการเมืองของท้องถิ่นทุกประเภท ประกอบกับผลกระทบของการเปลี่ยนจากสังคมที่เคยมีการทำมาหากินแบบพอเพียง ซึ่งอาศัยทรัพยากรทางธรรมชาติที่สมดุลกับอำนาจคน มาเป็นการทำมาหากินภายใต้เศรษฐกิจทุนนิยมและยึดถือลัทธิบริโภคนิยมของชาวบ้าน อันเนื่องจากการสร้างความครอบงำของระบบทุนนิยมระดับโลกนั้น ชุมชนหรือ

ท้องถิ่นจะอยู่รอดและมีความเข้มแข็งได้นั้นย่อมต้องมีการปรับตัว เพื่อให้สอดรับกับปัญหาที่ต้องแก้ไข ตามบทบาทและหน้าที่ขององค์กรท้องถิ่น

วัตถุประสงค์ของรายงานการวิจัยนี้คือต้องการชี้ให้เห็นว่าองค์กรปกครองท้องถิ่นระดับตำบล ซึ่งได้รับผลกระทบจากการเปลี่ยนแปลงทางสังคม จากสังคมดั้งเดิมไปสู่สังคมสมัยใหม่นั้น ได้มีการปรับตัวทั้งในเชิงโครงสร้าง บทบาทหน้าที่ขององค์กรและตัวผู้นำระดับท้องถิ่นต่างๆ อย่างไร โดยองค์กรที่ศึกษาครั้งนี้เป็นองค์กรระดับตำบลที่มีการปกครอง 2 ลักษณะประกอบกัน คือ แบบภูมิภาค อันมีกำนันและผู้ใหญ่บ้าน และแบบท้องถิ่นอันได้แก่สภาตำบล แต่การศึกษาครั้งนี้จะไม่แยกการวิเคราะห์ของการปกครองทั้งสองออกจากกัน จะวิเคราห์รวมกันไปเพราะในทางปฏิบัติจริง บุคคลที่อยู่ในองค์กรทั้งสองล้วนแล้วแต่เป็นคนเดียวกัน

การดำรงชีพของชาวบ้านแบบดั้งเดิม เป็นการยังชีพแบบพอเพียงอาศัยธรรมชาติเป็นหลัก สังคมยังไม่ซับซ้อน การปกครองการดูแลในท้องถิ่นจะประสบกับปัญหาการปราบปรามโจรผู้ร้าย เมื่อชุมชนก้าวเข้าสู่ยุคแห่งการพัฒนาแบบทันสมัย องค์กรปกครองท้องถิ่น โดยเฉพาะผู้นำสามารถสร้างกลไกและระดมความร่วมมือจากคนในชุมชน เพื่อมาเป็นฐานในอันที่จะบริหารจัดการชุมชนหรือพัฒนาชุมชนให้มีความเข้มแข็งได้ระดับหนึ่ง กล่าวคือ ผู้นำอันได้แก่กำนัน เป็นบุคคลที่มีความตั้งใจดีกับชุมชน (อุดมการณ์) ให้เวลาหรือสนใจความเป็นอยู่หรือสนใจปัญหาชุมชน สามารถดึงเอาผู้ใหญ่บ้านมาทำงานร่วมกันในการพัฒนาชุมชน จนสามารถชนะการประกวดชุมชนในระดับต่างๆจากทางราชการ ได้ส่งเสริมการรวมกลุ่มอาชีพต่างๆ พร้อมกับให้การสนับสนุนการศึกษาและการสาธารณสุขในชุมชน อันเป็นปรากฏการณ์ที่สะท้อนให้เห็นภาพความเข้มแข็งของชุมชน จากการทำหน้าที่ขององค์กรปกครองท้องถิ่น ซึ่งจากปรากฏการณ์ดังกล่าวนี้ มีประเด็นที่เป็นคำถามการวิจัยที่สำคัญ 3 ประการคือ **ประการแรก** อะไรคือเงื่อนไขสำคัญ ที่ทำให้องค์กรท้องถิ่นปรับตัวเข้าสู่การเป็นองค์กรท้องถิ่นที่มีความเข้มแข็ง **ประการที่สอง** กระบวนการสร้างความเข้มแข็งขององค์กรท้องถิ่นเป็นอย่างไร และ **ประการที่สาม** ความสัมพันธ์ระหว่างองค์กรท้องถิ่นกับชุมชนเป็นอย่างไร

ในการนำเสนอเพื่อตอบคำถามการวิจัยข้างต้น จะนำเสนอด้วยการเริ่มต้นจากการทำความเข้าใจมิติทางประวัติศาสตร์ขององค์การหรือการปกครองระดับท้องถิ่น เพื่อวิเคราะห์ให้เห็นถึงการดำเนินการของการปกครองท้องถิ่นที่มีเงื่อนไขสำคัญบางประการที่ทำให้การปกครองท้องถิ่นประสบผลสำเร็จในการรักษาความสงบเรียบร้อย ทำให้คนในชุมชนดำรงชีวิตอยู่ร่วมกันได้อย่างมีความสามัคคี รวมทั้งศึกษากระบวนการปกครองหรือการบริหารงานขององค์กรท้องถิ่นที่มีกำนันผู้ใหญ่บ้านเป็นผู้มีบทบาทสำคัญ และการเข้ามามีส่วนร่วมของประชาชน นอกจากนี้ยังศึกษาถึงบทบาทหน้าที่ขององค์กรปกครองท้องถิ่น ที่ส่งผลกระทบกับชุมชนในด้านต่าง ๆ เช่น ด้านการประกอบอาชีพ ด้านการศึกษาและการสาธารณสุข เพื่อสะท้อนให้เห็นว่าการมีองค์กรปกครองท้องถิ่นที่เข้มแข็งนั้นจะส่งผลทำให้ชุมชนได้รับประโยชน์ อันเป็นกระบวนการสร้างความเข้มแข็งให้กับชุมชนนั่นเอง

วิธีการศึกษา

การศึกษานี้เป็นการศึกษา เพื่อให้ได้ภาพของปรากฏการณ์ความเข้มแข็งขององค์กรปกครองท้องถิ่น ซึ่งได้มาโดยวิธีการสัมภาษณ์ระดับลึก ซึ่งมีแนวการสัมภาษณ์ที่มีลักษณะกึ่งโครงสร้างเพราะเป็นคำถามปลายเปิดที่ผู้สัมภาษณ์สามารถซักถาม พูดคุย หรือสนทนาในประเด็นต่าง ๆ ที่ผู้สัมภาษณ์ดำเนินการสัมภาษณ์เพื่อให้เข้าถึงปรากฏการณ์ที่ศึกษาอย่างครอบคลุม บรรยากาศในการสนทนาพูดคุยก็เป็นไปอย่างเป็นกันเอง ไม่ใช่เป็นการสัมภาษณ์ที่เป็นทางการซึ่งผู้สัมภาษณ์มีอาการเกร็ง หรือไม่สบายใจหรือไม่เต็มใจที่จะพูดคุยด้วย การสัมภาษณ์ด้วยการมีแนวคำถามซึ่งเป็นวิธีการให้ผู้สัมภาษณ์มีแนวคิดว่าจะถามประเด็นอะไร เพื่อสะท้อนความเป็นจริงของปรากฏการณ์มากที่สุดด้วยระยะเวลา 2-3 ชั่วโมง สัมภาษณ์ทั้งหมดจำนวน 7 คน แสดงรายละเอียดของผู้ให้ข้อมูลหลัก ดังตารางข้างล่างนี้

ตารางผู้ให้ข้อมูลหลัก

คนที่	สถานภาพทางสังคม / อาชีพ	เพศ
1	กำนัน	ชาย
2	ผู้ใหญ่บ้าน หมู่ 1	ชาย
3	ผู้ใหญ่บ้าน หมู่ 6	ชาย
4	ผู้ใหญ่บ้าน หมู่ 7	ชาย
5	สมาชิก อบต.	ชาย
6	สมาชิก อบต.	ชาย
7	ประธานกลุ่มผลไม้	ชาย
8	กรรมการออมทรัพย์	ชาย

บริบทของชุมชนตำบลที่ศึกษา

ชุมชนหมู่บ้านวัดขวาน มีพื้นที่รวมทั้งสิ้น 17,525 ไร่ เป็นพื้นที่การเกษตร 15,620 ไร่ ลักษณะพื้นที่ส่วนใหญ่ เป็นที่ราบลุ่ม ดินเป็นดินร่วน เดิมประชากรส่วนใหญ่จะตั้งบ้านเรือนอยู่ชายแม่น้ำ คือริมแม่น้ำสายพิจิตรเก่า ต่อมาเมื่อมีคลองชลประทานประชาชนจึงได้ย้ายออกมาตั้งบ้านเรือนกระจายอยู่ ทั่วไป พื้นที่ส่วนใหญ่เป็นพื้นที่นา มีพื้นที่ไร่เพียงเล็กน้อย อาชีพส่วนใหญ่ของประชาชน ได้แก่ การเกษตรกรรม ที่มีการดำเนินการผลิตที่หลากหลาย มีการพึ่งพา รวมกลุ่มและร่วมมือกันระหว่างการดำเนินการผลิตต่างๆ ไม่ว่าจะเป็น การทำนา การเลี้ยงปลาดุก การปลูกผลไม้ การเลี้ยงเป็ดไข่ ทำไร่ และรับจ้าง โดยมีขอบเขตของตำบลเป็นตัวกำหนดการทำกิจกรรมร่วมกัน ประชากรในตำบลแห่งนี้ มีทั้งสิ้น 4,522 คน 1,048 ครัวเรือน โดยแบ่งเขตการปกครองออกเป็น 7 หมู่บ้าน คือ

หมู่ที่ 1 มี 108 ครัวเรือน ชาย 242 คน หญิง 256 คน รวม 498 คน

หมู่ที่ 2 มี 197 ครัวเรือน ชาย 377 คน หญิง 418 คน รวม 795 คน

หมู่ที่ 3 มี 148 ครัวเรือน ชาย 297 คน หญิง 350 คน รวม 647 คน

หมู่ที่ 4 มี 203 ครัวเรือน ชาย 437 คน หญิง 512 คน รวม 949 คน

หมู่ที่ 5 มี 128 ครัวเรือน ชาย 302 คน หญิง 318 คน รวม 620 คน

หมู่ที่ 6 มี 155 ครัวเรือน ชาย 287 คน หญิง 305 คน รวม 592 คน

หมู่ที่ 7 มี 109 ครัวเรือน ชาย 201 คน หญิง 220 คน รวม 421 คน

การคมนาคมระหว่างตำบลวัดขวาน กับที่ว่าการอำเภอ อาศัยถนนลาดยาง ซึ่งมีระยะทางประมาณ 19 กิโลเมตร ส่วนการคมนาคมภายในตำบลวัดขวาน มีถนนเชื่อมระหว่างหมู่บ้าน ซึ่งมีทั้งถนนลูกรัง ถนนคอนกรีต และถนนลาดยาง

แหล่งน้ำสำคัญในพื้นที่ชุมชนแห่งนี้ นอกจากแหล่งน้ำธรรมชาติซึ่งได้แก่ แม่น้ำพิจิตร และหนองบึงแล้ว ได้เริ่มมีการขุดเจาะบ่อบาดาลใน ปี 2508 โดยบ่อบาดาลที่ขุดเจาะนี้เป็นไปเพื่อการอุปโภค และเพื่อการเกษตรเป็นสำคัญ โดยปัจจุบันมีบ่อบาดาลทั้งสิ้น จำนวน 1,431 บ่อ และในปี 2527 ได้มีคลองชลประทานเข้ามาในตำบลซึ่งได้อาศัยเป็นแหล่งน้ำสำคัญ โดยคลองชลประทานนี้ประกอบด้วยโครงการส่งน้ำและบำรุงรักษาท่าบัว และโครงการส่งน้ำและบำรุงรักษาพนมยอ นอกจากนั้นยังมีระบบประปาจำนวน 10 แห่งในตำบลแห่งนี้

การบริการสาธารณะในตำบลวัดขวาน นับว่ามีความพร้อมค่อนข้างมากกล่าวคือ ด้านการศึกษามี โรงเรียน 4 แห่ง ซึ่งจัดการศึกษาในระดับประถมศึกษา จนถึงระดับชั้นมัธยมต้น ได้แก่ โรงเรียนวัดขวาน ซึ่งเป็นโรงเรียนประจำตำบล ตั้งขึ้นตั้งแต่ปี พ.ศ. 2488 จัดการศึกษาในระดับประถมศึกษา โรงเรียนหมู่ 5 ตั้งขึ้นในปี พ.ศ. 2525 เปิดสอนระดับประถมศึกษา โรงเรียนบ้านหมู่ 7 ตั้งขึ้นใน ปี พ.ศ. 2502 โรงเรียนหมู่ 4 เปิดสอนชั้นอนุบาลถึง ชั้น ม. 3 เป็นโรงเรียนขยายโอกาส นอกจากนั้นยังมีศูนย์พัฒนาเด็กเล็ก ที่อ่านหนังสือพิมพ์กระจายอยู่ทั่วไป ส่วนด้านสาธารณสุขมีสถานีอนามัย และศูนย์สาธารณสุขมูลฐานชุมชน ด้านการศาสนามีวัดที่ใช้ประกอบศาสนกิจถึง 3 แห่งด้วยกัน ส่วนด้านการพัฒนาและการดูแลความปลอดภัยในพื้นที่มี ศูนย์พัฒนาตำบล ป้อมตำรวจ ศูนย์สงเคราะห์ราษฎรประจำหมู่บ้าน หอกระจายข่าว 14 แห่ง โทรศัพท์สาธารณะ 6 แห่ง และในปี 2530 ได้มีไฟฟ้าเข้ามาถึงในหมู่บ้านต่างๆในตำบลนี้

ภาพรวมของการปกครองส่วนท้องถิ่นของประเทศไทย

การที่จะเข้าใจบทบาทขององค์กรในท้องถิ่นที่มีผลต่อความเข้มแข็งของชุมชนนั้น จำเป็นจะต้องศึกษาประวัติความเป็นมาทางประวัติศาสตร์ในการจัดตั้งองค์กรท้องถิ่นเหล่านั้น โดยศึกษาจากข้อมูลทางด้านกฎหมายที่ใช้ในการปกครองส่วนภูมิภาคและการปกครองส่วนท้องถิ่น ที่มีการแก้ไขพัฒนามาเป็นระยะเวลาที่ยาวนานจาก พระราชบัญญัติ ลักษณะปกครองท้องที่ พ.ศ. 2457 ที่ได้ว่ากฎเกณฑ์ในการจัดตั้งหมู่บ้าน ตำบล และหน้าที่ของผู้ที่ต้องเข้ามารับผิดชอบดังกล่าว ซึ่งพอสรุปได้ดังนี้

การตั้งหมู่บ้าน

บ้านหลายบ้านอยู่ในท้องที่อันหนึ่ง ซึ่งควรอยู่ในความปกครองอันเดียวกันได้ ให้จัดเป็นหมู่บ้านหนึ่ง ลักษณะที่กำหนดหมู่บ้านตามพระราชบัญญัตินี้ ให้ถือความสะดวกแก่การปกครองเป็นประมาณ

คือ ถ้าเป็นที่มีคนอยู่รวมกันมาก ถึงจำนวนบ้านน้อยก็ให้ถือเอาจำนวนคนเป็นสำคัญ ประมาณราว 200 คนรวมเป็นหมู่บ้านหนึ่ง แต่ถ้าเป็นที่ผู้คนตั้งบ้านเรือนอยู่ห่างไกลกัน ถึงจะมีจำนวนคนน้อย และจำนวนบ้านต่ำกว่า 5 บ้านแล้ว ก็สามารถจัดเป็นหมู่บ้านหนึ่งได้

ในหมู่บ้านหนึ่งให้มีผู้ใหญ่บ้านหนึ่งคน และมีผู้ช่วยผู้ใหญ่บ้านฝ่ายปกครองหมู่บ้านละสองคน เว้นแต่หมู่บ้านใดมีความจำเป็นต้องมีมากกว่าสองคน ให้ขออนุมัติกระทรวงมหาดไทย ในหมู่บ้านใด ผู้ว่าราชการจังหวัดเห็นสมควรให้มีผู้ช่วยผู้ใหญ่บ้านฝ่ายรักษาความสงบ ก็ให้มีได้ตามจำนวนที่กระทรวงมหาดไทยจะเห็นสมควร ผู้ใหญ่บ้านจะได้รับเงินเดือน แต่มิใช่จากงบประเภทเงินเดือน ส่วนผู้ช่วยผู้ใหญ่บ้านบ้านฝ่ายรักษาความสงบ และผู้ช่วยผู้ใหญ่บ้านฝ่ายปกครอง จะได้รับเงินตอบแทนตามที่กระทรวงมหาดไทยกำหนด ผู้ใหญ่บ้านเป็นหัวหน้าของราษฎรในหมู่บ้านของตน มีหน้าที่และอำนาจในทางปกครองและรักษาความสงบเรียบร้อยของราษฎร ที่จะรักษาความสงบและสุขสำราญ ช่วยป้องกันทุกข์ภัยของลูกบ้านตามสมควร เท่าที่สามารถจะทำได้ จัดทำบัญชีสำมะโนครัวในหมู่บ้านของตน และคอยแก้ไขบัญชีให้ถูกต้องเสมอ ถ้ารัฐจะประกาศ หรือจะสั่งราชการใดให้ราษฎรทราบ เป็นหน้าที่ของผู้ใหญ่บ้าน ที่จะรับข้อความอันนั้นไปแจ้งแก่ลูกบ้านของตนให้ทราบ บำรุงและส่งเสริมการอาชีพของราษฎรในทางเกษตรกรรม พานิชยกรรม และอุตสาหกรรม สั่งให้ราษฎรช่วยเหลือในการสาธารณประโยชน์ เพื่อบำบัดปัดป้องภยันตรายซึ่งมีมาเป็นสาธารณะโดยฉุกเฉิน และให้ทำการช่วยเหลือบรรเทาทุกข์ราษฎรผู้ประสบภัย จัดการป้องกันโรคติดต่อ หรือโรคระบาดซึ่งเกิดขึ้น หรือจะเกิดขึ้นในหมู่บ้าน เพื่อมิให้ติดต่อลุกลามต่อไป จัดหมู่บ้านให้เป็นระเบียบเรียบร้อยและสะอาดด้วยลักษณะ จัดให้มีการประชุมกรรมการหมู่บ้าน ฯลฯ

คณะกรรมการหมู่บ้านประกอบด้วยผู้ใหญ่บ้าน ผู้ช่วยผู้ใหญ่บ้านฝ่ายปกครอง เป็นกรรมการหมู่บ้านโดยตำแหน่ง และผู้ซึ่งราษฎรเลือกตั้งเป็นกรรมการหมู่บ้านผู้ทรงคุณวุฒิ มีจำนวนตามที่นายอำเภอจะเห็นสมควรแต่ต้องไม่น้อยกว่าสองคน มีหน้าที่เสนอข้อแนะนำและให้คำปรึกษาต่อผู้ใหญ่บ้านเกี่ยวกับกิจการที่จะปฏิบัติตามอำนาจหน้าที่ของผู้ใหญ่บ้าน

การตั้งตำบล

หลายหมู่บ้านรวมกันราว 20 หมู่บ้านให้จัดเป็นตำบลหนึ่ง ในตำบลหนึ่งให้มีกำนันหนึ่งคน มีอำนาจหน้าที่ปกครองราษฎรที่อยู่ในเขตตำบลนั้น กำนันจะได้รับเงินเดือนแต่มิใช่จากงบประมาณประเภทเงินเดือน ในตำบลมีคณะกรรมการตำบลคณะหนึ่ง มีหน้าที่เสนอแนะข้อแนะนำและให้คำปรึกษาต่อกำนัน เกี่ยวกับกิจการที่จะปฏิบัติตามอำนาจหน้าที่ของกำนัน

คณะกรรมการตำบลประกอบด้วยกำนันท้องที่ ผู้ใหญ่บ้านทุกหมู่บ้านในตำบลและแพทย์ประจำตำบล เป็นกรรมการโดยตำแหน่ง และครูประชาบาลในตำบลหนึ่งคน กรรมการหมู่บ้านผู้ทรงคุณวุฒิหมู่บ้านละหนึ่งคน เป็นกรรมการตำบลผู้ทรงคุณวุฒิ

การที่จะตรวจตรารักษาความปกติเรียบร้อยในตำบล หรือการที่จะว่ากล่าวราษฎรในตำบล หรือการที่จะว่ากล่าวราษฎรในตำบลนั้น ให้ประพฤติตามพระราชกำหนดกฎหมาย การที่จะป้องกันภยันตรายและรักษาความสงบสุขสำราญของราษฎรในตำบลนั้นก็ดี หรือการที่จะรับกิจสุขทุกข์ของราษฎรในตำบลนั้น ขึ้นร้องเรียนต่อผู้ว่าราชการเมืองกรมการอำเภอและรับข้อราชการมาประกาศแก่

ราษฎรในตำบลนั้นก็ดี หรือการที่จะจัดการตามพระราชกำหนดกฎหมาย เช่น การตรวจและนำเก็บภาษีอากรในตำบลนั้นก็ดี การทั้งนี้อยู่ในหน้าที่ของกำนันผู้เป็นนายตำบล ผู้ใหญ่บ้านทั้งปวงในตำบลนั้นและแพทย์ประจำตำบลจะต้องช่วยกันเอาเป็นธุระให้เรียบร้อยตามสมควรแก่หน้าที่

ต่อมาในปี พ.ศ.2537 ได้มีการกำหนดหน้าที่และบทบาทของคณะกรรมการตำบลให้ชัดเจนยิ่งขึ้น โดยประกาศเป็น พระราชบัญญัติสภาตำบลและองค์การบริหารส่วนตำบล พ.ศ. 2537 ให้มีองค์กรท้องถิ่นที่เรียกว่าสภาตำบล ซึ่งมีหน้าที่ในการพัฒนา และเมื่อมีกระแสเรียกร้องให้ประชาชนมีส่วนร่วมในการปกครองมากขึ้น ทางราชการจึงกำหนดให้สภาตำบลที่มีฐานะทางการเงินดีเลื่อนฐานะขึ้นเป็นองค์การบริหารส่วนตำบล โดยจะมีโครงสร้างที่เอื้อให้ประชาชนมีส่วนในการปกครองมากขึ้นรายละเอียดพอสรุปได้ดังนี้

สภาตำบล

ในตำบลหนึ่งให้มีสภาตำบลมีอำนาจหน้าที่ในการพัฒนาตำบลตามแผนงานโครงการ และงบประมาณของสภาตำบล เสนอแนะส่วนราชการในการบริหารราชการและพัฒนาตำบล ปฏิบัติหน้าที่ของคณะกรรมการตำบลตามกฎหมายว่าด้วยลักษณะปกครองท้องที่ และหน้าที่อื่นตามที่กฎหมายกำหนด

สภาตำบลประกอบด้วยสมาชิกโดยตำแหน่งได้แก่ กำนัน ผู้ใหญ่บ้านของทุกหมู่บ้านในตำบล และแพทย์ประจำตำบล และสมาชิกซึ่งได้รับเลือกตั้งจากราษฎรในแต่ละหมู่บ้านในตำบลนั้นเป็นสมาชิกสภาตำบลหมู่บ้านละหนึ่งคน

องค์การบริหารส่วนตำบล

สภาตำบลที่มีรายได้โดยไม่รวมเงินอุดหนุนในปีงบประมาณที่ล่วงมาติดต่อกันสามปีเฉลี่ยไม่ต่ำกว่าปีละหนึ่งแสนห้าหมื่นบาท อาจจัดตั้งเป็นองค์การบริหารส่วนตำบลได้

องค์การบริหารส่วนตำบลมีอำนาจหน้าที่ในการพัฒนาตำบลทั้งในด้านเศรษฐกิจ สังคม และวัฒนธรรม ซึ่งมีหน้าที่ที่ต้องจัดให้มีและบำรุงรักษาทางน้ำและทางบก รักษาความสะอาดของถนน ทางน้ำ ทางเดิน และที่สาธารณะ รวมทั้งกำจัดมูลฝอยและสิ่งปฏิกูล ป้องกันโรค และระงับโรคติดต่อ ป้องกันและบรรเทาสาธารณภัย ส่งเสริมการศึกษา ศาสนา และวัฒนธรรม การพัฒนาสตรี เด็ก เยาวชน ผู้สูงอายุ ผู้พิการ คุ้มครองดูแล บำรุงรักษาทรัพยากรธรรมชาติรวมทั้งสิ่งแวดล้อม และปฏิบัติหน้าที่อื่นตามที่ทางราชการมอบหมาย

องค์การบริหารส่วนตำบลประกอบด้วยสภาองค์การบริหารส่วนตำบลและคณะกรรมการบริหารองค์การบริหารส่วนตำบล สภาองค์การบริหารส่วนตำบลประกอบด้วยสมาชิกโดยตำแหน่งได้แก่ กำนัน ผู้ใหญ่บ้านของทุกหมู่บ้านในตำบล และแพทย์ประจำตำบล และสมาชิกซึ่งได้รับการเลือกตั้งจากราษฎรในแต่ละหมู่บ้านในตำบลนั้นเป็นสมาชิกสภาองค์การบริหารส่วนตำบลหมู่บ้านละสองคน โดยสภาองค์การบริหารส่วนตำบลจะมีอำนาจหน้าที่ ให้ความเห็นชอบแผนพัฒนาตำบลเพื่อเป็นแนวทางในการบริหารกิจการขององค์การบริหารส่วนตำบล พิจารณาและให้ความเห็นชอบร่างข้อบังคับตำบล ร่างข้อบังคับงบประมาณรายจ่ายประจำปี และร่างข้อบังคับงบประมาณรายจ่ายเพิ่มเติม ควบคุมการปฏิบัติ

งานของคณะกรรมการการบริหารให้เป็นไปตามนโยบายและแผนพัฒนาตำบลและกฎหมาย ระเบียบและข้อบังคับของทางราชการ

คณะกรรมการบริหารองค์การบริหารส่วนตำบล ประกอบด้วย กำนัน และสมาชิกองค์การบริหารส่วนตำบลซึ่งเป็นผู้ใหญ่บ้านไม่เกินสองคน และจากสมาชิกสภาองค์การบริหารส่วนตำบลซึ่งได้รับเลือกตั้งไม่เกินสี่คน ทั้งนี้ ตามมติของสภาองค์การบริหารส่วนตำบลและได้รับการแต่งตั้งจากนายอำเภอ คณะกรรมการบริหารส่วนตำบลมีอำนาจหน้าที่ในการบริหารกิจการขององค์การบริหารส่วนตำบลให้เป็นไปตามมติ ข้อบังคับและแผนพัฒนาตำบลและรับผิดชอบการบริหารกิจการขององค์การบริหารส่วนตำบลต่อสภาองค์การบริหารส่วนตำบล จัดทำแผนพัฒนาตำบลและงบประมาณรายจ่ายประจำปีเพื่อเสนอให้สภาตำบลทราบอย่างน้อยปีละสองครั้ง และปฏิบัติหน้าที่อื่นๆตามที่ทางราชการมอบหมาย

องค์การบริหารส่วนตำบลมีรายได้จาก ทรัพย์สิน สาธารณูปโภค กิจการเกี่ยวกับการพาณิชย์ขององค์การบริหารส่วนตำบล ค่าธรรมเนียม ค่าใบอนุญาต และค่าปรับตามที่กฎหมายกำหนด รายได้อื่นตามที่รัฐบาลหรือหน่วยงานของรัฐจัดสรรให้ และเงินอุดหนุนจากรัฐ ฯลฯ ต่อมาภายหลังได้มีการประกาศรัฐธรรมนูญการปกครองประเทศไทยฉบับปี พ.ศ. 2540 ที่เรียกว่า "ฉบับประชาชน" ทั้งนี้เป็นครั้งแรกที่ประชาชนผู้ซึ่งไร้อำนาจทางการเมืองเป็นผู้กำหนดกติกาทางการเมืองในระดับสูง และเป็นครั้งแรกด้วยเช่นกัน ที่ได้มีการกำหนดการปกครองส่วนท้องถิ่นเอาไว้ในรัฐธรรมนูญ ซึ่งเนื้อหาสาระได้ทำให้บทบาทของกำนันผู้ใหญ่บ้านทางด้านพัฒนาน้อยลง และกลับไปเพิ่มอำนาจให้องค์การบริหารส่วนตำบลมีอำนาจมากขึ้น ทั้งนี้สมาชิกขององค์การบริหารส่วนตำบลส่วนใหญ่มาจากการเลือกตั้งโดยตรงจากประชาชน ซึ่งรายละเอียดอยู่ในกฎหมายลูกคือพระราชบัญญัติสภาตำบลและองค์การบริหารส่วนตำบล พ.ศ. 2542

ซึ่งมีรายละเอียดพอสรุปได้ดังนี้

สภาองค์การบริหารส่วนตำบล ประกอบด้วยสมาชิก ฯ ซึ่งได้รับการเลือกตั้งจากประชาชนหมู่บ้านละ 2 คน ยกเว้น องค์การบริหารส่วนตำบล ใด มี 1 หมู่บ้าน ให้มีสมาชิก 6 คน องค์การบริหารส่วนตำบล ใดมี 2 หมู่บ้านให้มีสมาชิกได้หมู่บ้านละ 3 คน

ฝ่ายบริหาร ประกอบด้วยประธานกรรมการบริหาร 1 คน และกรรมการบริหาร 2 คน โดยสภาองค์การบริหารส่วนตำบล เป็นผู้เลือกแล้วเสนอให้นายอำเภอแต่งตั้ง และให้ปลัดองค์การบริหารส่วนตำบลเป็นเลขานุการคณะกรรมการบริหาร

ในบทเฉพาะกาล กำหนดให้ในระยะ 4 ปีนับตั้งแต่วันที่ 21 พฤษภาคม 2542 เป็นต้นไปให้กำนัน ผู้ใหญ่บ้าน ผู้ช่วยผู้ใหญ่บ้าน แพทย์ประจำตำบล หรือสารวัตรกำนัน มีสิทธิสมัครสมาชิกองค์การบริหารส่วนตำบลได้โดยไม่ต้องลาออกจากตำแหน่ง แต่ถ้าได้รับเลือกตั้งเป็นสมาชิกสภาองค์การบริหารส่วนตำบลแล้ว ให้พ้นจากตำแหน่ง กำนัน ผู้ใหญ่บ้าน ฯลฯ นับแต่วันเลือกตั้ง

จากการเปลี่ยนแปลงโครงสร้างของการปกครองส่วนท้องถิ่นในห้วงระยะเวลาดังกล่าว ได้ส่งผลกระทบต่อองค์กรปกครองส่วนท้องถิ่นของชุมชนตำบลวัดขวาน ทั้งในทางลบและทางบวก ซึ่งจำเป็นที่

กลุ่มสมาชิกขององค์กรดังกล่าว ที่เป็นผู้นำท้องถิ่นจำเป็นต้องปรับตัวในการบริหารจัดการ ซึ่งรายละเอียดจะได้กล่าวต่อไป

สภาพความเป็นอยู่และการปกครองสมัยก่อน

ชุมชนตำบลวัดขวาน เมื่อประมาณ 50 ปีที่ล่วงมาแล้ว สภาพความเป็นอยู่ไม่ได้เป็นแบบปัจจุบัน หากแต่มีสภาพความเป็นชนบทที่เต็มไปด้วยป่าและท้องนา ขาดแคลนถนนหนทางที่ดีทำให้การเดินทางลำบาก กล่าวได้ว่าทุรกันดาร แม้แต่รถจักรยานก็ไม่มีใช้ การเดินทางใช้การเดินเท้าเป็นส่วนใหญ่ หากเป็นฤดูฝน การเดินทางยิ่งลำบาก เพราะทางเป็นหลุมเป็นบ่อ จะไปไหนได้ก็ต้องอาศัยเกวียนซึ่งจะสะดวกมากกว่า ถ้าน้ำมากหรือฤดูน้ำมาก การเดินทางไปอำเภอคือโพทะเล จะต้องเดินเท้าไปลงเรือซึ่งมีเรือวันละ 2 เที่ยว ถ้าไปช้าไม่ทันเที่ยวเช้า ต้องรอเที่ยวบ่าย

ประมาณ พ.ศ. 2500 เริ่มมีรถยนต์โดยสารไปยังอำเภอโพทะเล รถยนต์วิ่งตามถนนซึ่งยังเป็นทางเกวียนอยู่ ผู้ที่จะไปต้องตื่นแต่เช้าประมาณตีสี่ หรือไก่ขันครั้งแรก ในเวลานั้นชาวบ้านไม่มีนาฬิกาดูเหมือนปัจจุบัน หากแต่ฟังเสียงไก่ขันเอา สมัยก่อนแม้จะมีรถยนต์แล้ว ก็หาใช่ว่าจะสะดวก บางครั้งรถติดหล่มก็ต้องเสียเวลา บางทีไม่ได้กลับทันในวันนั้น สภาพรถยนต์โดยสารไม่มีเก้าอี้นั่ง ผู้โดยสารจะนั่งที่พื้นรถ

การทำมาหากินของชาวบ้านชุมชนตำบลวัดขวาน มีอาชีพทำนากันเกือบทุกครัวเรือน การทำนาสมัยก่อนนั้นอาศัยน้ำฝน ใช้ควายในการไถนา ไม่มีเครื่องจักรเครื่องยนต์เหมือนสมัยนี้ ชาวบ้านที่ทำนายังไม่รู้จักใช้ปุ๋ยเคมี ความอุดมสมบูรณ์ของดินเป็นไปตามธรรมชาติ การทำนาเพื่อให้ได้จำนวนพอเพียงแก่การกินในแต่ละปี หากเหลือก็เก็บไว้ปีต่อไปหรือให้คนที่เช่าที่นาและทำได้ไม่พอกินยืมไปก่อนจนกว่าจะทำนาได้ในปีถัดไปเอามาคืนให้ ซึ่งก็มีการคิดดอกเบี้ยเป็นข้าวบ้าง แต่น้อยมาก

อาหารอาศัยจากการเข้าไปเก็บของในป่า เช่น เห็ด ผัก หรือ ล่าสัตว์ คนสมัยก่อนเอาของป่ามาเป็นอาหาร แต่เอามาเพียงพอต่อการกินแต่ละครั้งเท่านั้น ไม่เอามามากเพื่อขายอย่างปัจจุบัน ในบางครั้งที่ได้มามาก เกินกว่าที่ต้องกินต้องใช้ ส่วนที่เหลือนี้จะแบ่งให้กับเพื่อนบ้าน

ที่บ้านพักอาศัย นอกจากที่นาก็เป็นสวน ซึ่งคนสมัยจะปลูกพืชหลายๆชนิดปะปนกันไปเพื่อเป็นอาหาร ซึ่งสามารถเก็บกินไปได้ตลอดทั้งปี เช่น มะม่วง ขนุน มะปราง ฝรั่ง เงาะ และมีพืชผักสวนครัว เช่น มะนาว ตะไคร้ ทำให้คนในชุมชนไม่ต้องไปซื้อหามาจากตลาดเหมือนปัจจุบัน

อาหารพวกนี้นอกจากจะเป็นการจับสัตว์จากป่า และปลาจากลำแม่น้ำแล้ว ชาวบ้านชุมชนตำบลวัดขวานยังมีการเลี้ยงไก่เอาไว้เป็นอาหาร ซึ่งโดยทั่วไปการนำไก่ที่เลี้ยงไว้มาทำอาหารจะเป็นโอกาสพิเศษ เช่น มีเจ้านาย แขก หรือเพื่อนรักมาเยี่ยมบ้านเท่านั้น

เนื่องจากอาหารประเภทเนื้อสัตว์หายาก ไม่มีขายในตลาดที่สามารถซื้อหาได้ทุกวัน จึงมีการถนอมอาหารที่ได้มาเพื่อเก็บไว้กินได้นานวัน เช่น การจะเก็บกินเนื้อหมูไว้กินได้นานๆจะต้องเอามาหมักกับหน่อไม้ดอง หรือปลาถ้าได้มากก็นำมาทำเป็นปลาแห้ง

ในด้านความสัมพันธ์กันทางสังคมยังคงยึดความสัมพันธ์เชิงเครือญาติเป็นหลัก และความสัมพันธ์ผ่านระบบการแลกเปลี่ยนแรงงาน สมัยก่อนชาวบ้านชุมชนตำบลวัดขวานไม่มีการจ้างแรงงานในการทำนาหรือกิจกรรมส่วนตัว เช่น การปลูกบ้าน หากมีความจำเป็นให้งานเสร็จเร็วหรือเป็นกิจกรรมหนักเกินกว่าทำตามลำพังตนเองได้ ก็จะมีการช่วยเหลือกันในรูปของการเอาแรง ความสัมพันธ์อีกประการหนึ่งคือ การร่วมงานตามประเพณี เช่น เข้าพรรษา งานบวช งานแต่งงาน คนในชุมชนวัดขวางจะช่วยเหลือกันทั้งแรงกายและทรัพย์สิ่งของ เงินทอง

เครื่องอำนวยความสะดวกในชีวิตประจำวันนั้นยังคงมีไม่มากนัก เช่น ไม่มีไฟฟ้าใช้เหมือนในปัจจุบัน สมัยก่อนชาวบ้านจะมีตะเกียงน้ำมันก๊าดเป็นเครื่องให้แสงสว่างเวลาค่ำคืน คนมีฐานะเท่านั้นที่มีตะเกียงเจ้าพายุ ซึ่งก็ไม่ได้ใช้ทุกวันนอกจากมีงานสำคัญ ๆ เท่านั้น

วัดเป็นองค์กรทางสังคมที่ทำหน้าที่หลายประการ ไม่ใช่เฉพาะสอนศาสนาเท่านั้น แต่เป็นที่สำหรับการศึกษาหรือสอนหนังสือเพื่อให้อ่านออกเขียนได้ การรักษาโรคก็เป็นกิจกรรมอีกอย่างที่อยู่ในวัด ชาวบ้านมารักษากับพระที่วัด เพราะพระรู้เรื่องยา มีตำรับตำราเกี่ยวกับยาอยู่ที่วัดและเก็บรักษาไว้ที่วัดจำนวนมาก นอกจากนั้นวัดในสมัยก่อนเป็นแหล่งหรือสถาบันผลิตครู เพราะครูส่วนใหญ่ในชุมชนนี้เป็นนักธรรมเอกซึ่งรู้หนังสือ สามารถมาเป็นครูสอนที่โรงเรียนได้ สมัยก่อนหาคนรู้หนังสือได้น้อย ใครพอมีความรู้ก็ให้มาเป็นครู วัดเป็นแหล่งความรู้ มีการเรียนที่วัด ซึ่งผู้ไปเรียนมีทั้งชาวบ้านและผู้ที่บวชเป็นพระ ลูกชาวบ้านที่เป็นเด็กจะไปเรียนหนังสือที่ศาลาวัด เพื่อเรียนให้อ่านออกเขียนได้ บวกเลขได้ เรียนพยัญชนะกับสูตรคูณ และวัดนอกจากเป็นแหล่งการศึกษาแล้ว ยังเป็นที่พบปะกันของชาวบ้าน เวลามาทำบุญที่วัดทำให้มีโอกาสได้มาพบปะพูดคุยกัน ซึ่งทำให้ทราบข่าวคราวและความเป็นไปของกันและกัน

การปกครองสมัยก่อน

จากสภาพการทำมาหากินสมัยก่อน ซึ่งไม่ต้องพึ่งพาสินค้าหรือของกินของใช้จากตลาดเหมือนปัจจุบัน แต่จะเป็นการทำนาเก็บข้าวไว้กิน และหาของกินของใช้จากป่าและแหล่งน้ำธรรมชาติ ได้แก่ แม่น้ำลำคลอง อันเป็นวิถีชีวิตที่ยังไม่มีความสลับซับซ้อนมากนัก ผู้คนในชุมชนยังมีจำนวนน้อย จากเดิมซึ่งมีอยู่ไม่กี่ครอบครัว ภายหลังต่อมาแตกลูกแตกหลาน ซึ่งถ้าหากนับญาติกันจริงก็ไม่ใช่คนอื่นไกล มีความเป็นเครือญาติกันทั้งสิ้น แต่การอยู่รวมกันย่อมเป็นธรรมดาที่จะต้องมีความขัดแย้งทะเลาะเบาะแว้งกันบ้าง หรือเกิดมีการโจรกรรมอันเป็นความไม่สงบเรียบร้อยขึ้น จำเป็นต้องมีผู้ดูแลคือฝ่ายปกครองอันได้แก่ กำนัน ผู้ใหญ่บ้าน ซึ่งในชุมชนแห่งนี้เป็นผู้ดูแลหรือฝ่ายปกครองทำหน้าที่ได้เป็นอย่างดี สามารถปกครองรักษาความสงบภายในชุมชนได้ด้วยเงื่อนไขสำคัญคือ **สังคมสมัยเก่าไม่ซับซ้อน** เพราะเป็นสังคมเกษตรกรรม มีอาชีพทำนาเป็นหลัก การอยู่กินก็เป็นแบบพอเพียง ทรัพยากรธรรมชาติยังพอให้หามาบริโภคได้อย่างเพียงพอ ผู้คนจำนวนน้อย รู้จักกันเกือบหมด มีความเกี่ยวดองและนับถือกันเป็นเครือญาติ มีความรู้สึกนึกคิดร่วมกันสูง ทำให้มีความขัดแย้งกันไม่รุนแรง จะมีก็เป็นแต่เรื่องธรรมดา เช่น กินเหล้าเมาก็มีเรื่องกัน แต่ผู้ใหญ่บ้านหรือกำนันก็สามารถระงับความขัดแย้งนี้ได้

อย่างไรก็ตาม ความไม่สงบเรียบร้อยที่เกิดขึ้นในระดับรุนแรงไม่ใช่จะไม่มีเสียเลย ในสมัยก่อนอาจมีอาชญากรรมที่รุนแรง แต่มักมาจากภายนอกชุมชน เช่น คนหมู่บ้านอื่นมาฆ่าคนในชุมชนนี้ หรือมีการลักขโมยวัวควายหรือมีการปล้น ซึ่งก็ถือว่าเป็นอาชญากรรมรุนแรงที่เกิดขึ้นเหมือนกัน

ความเป็นชุมชนห่างไกลและรัฐต้องการรวมศูนย์อำนาจไว้ที่ส่วนกลาง

ใน พ.ศ. 2457 รัฐบาลออกพระราชบัญญัติการปกครองท้องที่ ซึ่งเป็นลักษณะการปกครองภูมิภาค เป็นการจัดกระบวนการบริหารในระดับหมู่บ้านและตำบล ให้อยู่ภายใต้การควบคุมดูแลจากส่วนกลาง ซึ่งส่วนกลางได้ส่งข้าราชการที่เป็นตัวแทนอันได้แก่ ผู้ว่าราชการจังหวัดไปกำกับควบคุมหมู่บ้านตำบลอย่างใกล้ชิด แม้นว่าการได้มาซึ่งกำนันสมัยก่อน คนในชุมชนได้รับสิทธิในการเลือกตั้ง อันเป็นวัฒนธรรมทางตะวันตก ซึ่งกระทำโดยการลงคะแนนเสียง แต่ในทางปฏิบัติทางราชการก็เรียกชาวบ้านมารวมกัน เพื่อให้ชุมชนเลือกโดยการยกมือ ในกระบวนการนี้ชาวบ้านยังไม่ค่อยคุ้นเคยมากนัก ในความจริงพวกเขาสามารถตกลงกันได้ว่าจะยอมรับให้ใครเป็นผู้นำ ระดับกำนันและผู้ใหญ่บ้านคนสมัยก่อนจะยอมรับบุคคลผู้ซึ่งเป็นผู้นำตามธรรมชาติ อันเป็นบุคคลผู้มีบุคลิกภาพความเป็นผู้นำ และการเลือกมักไม่มีการแบ่งชั้น ยอมรับใครก็ยกมือสนับสนุน เสนอชื่อคนๆนั้น เมื่อเลือกบุคคลใดได้แล้ว ผู้นั้นก็จะได้รับการแต่งตั้งจากผู้ว่าราชการจังหวัดให้ดำรงตำแหน่งกำนันหรือผู้ใหญ่บ้าน ซึ่งมีฐานะเป็นพนักงานของรัฐ อันเป็นกระบวนการดึงเอาบุคคลผู้เป็นผู้นำตามธรรมชาติของชุมชนไปเป็นผู้นำแบบทางการ เป็นกระบวนการรวมอำนาจท้องถิ่นไปผูกมัดไว้กับส่วนกลางอย่างได้ผล เพราะเดิมบุคคลเหล่านี้ก็เป็นที่ยอมรับจากชุมชนอยู่แล้ว ยิ่งมีตำแหน่งอย่างเป็นทางการซึ่งมีอำนาจหน้าที่ตามกฎหมายยิ่งทำให้บุคคลนี้มีอำนาจมากขึ้น และที่กล่าวว่าทางรัฐบาลกลางครอบงำอำนาจชุมชนก็เพราะว่า กำนันหรือผู้ใหญ่บ้านเมื่อได้รับการแต่งตั้งแล้วก็เป็นผู้ใต้บังคับบัญชาของผู้ว่าราชการจังหวัดและนายอำเภอ ดังนั้น จึงเห็นได้อย่างชัดเจนว่า นี่คือกระบวนการดึงอำนาจท้องถิ่นไปไว้ในส่วนกลาง

การดึงผู้นำธรรมชาติให้เป็นตัวแทนของรัฐในระดับชุมชนตำบลและหมู่บ้านนี้เป็นการสร้างอิทธิพลให้กับผู้นำซึ่งเป็นผู้ดูแลท้องถิ่นมากยิ่งขึ้น เพราะมีกฎหมายรองรับฐานะหรือเสริมสร้างอำนาจโดยกฎหมายอันเป็นกระบวนการสร้างความชอบธรรมของการใช้อำนาจของผู้นำตามธรรมชาติ โดยกฎหมาย [legal legitimization] อันเป็นการผนวกเพิ่มอำนาจบารมี [charisma] ที่ผู้นำมีมาแต่เดิมเข้าไปอีกทางหนึ่งด้วย

เงื่อนไขอีกประการหนึ่งที่ทำให้ผู้นำท้องถิ่นมีโอกาสใช้อำนาจได้เต็มที่เด็ดขาด คือความห่างไกลของชุมชนอันเนื่องจากการคมนาคมไม่สะดวก ทำให้อำนาจรัฐส่วนอื่น ๆเข้าไม่ถึง ประกอบกับชาวบ้านยังมีความรู้เกี่ยวกับระบบการปกครองแบบใช้กฎหมายของรัฐบาลสมัยใหม่น้อยมาก ดังนั้นจึงกลายเป็นเงื่อนไขให้เกิดกระบวนการใช้อำนาจการปกครองไปในทางการรวมอำนาจค่อนข้างเบ็ดเสร็จไว้ที่ผู้นำท่องถิ่นแต่เพียงผู้เดียว

ผู้นำสมัยก่อนใช้อำนาจตามแบบข้าราชการและมีบรรดาศักดิ์แบบราชการเช่นกัน คือกำนันสมัยก่อน หรือประมาณ 50 ปีมาแล้ว มีบรรดาศักดิ์เป็นขุนก็มี ซึ่งนั่นแสดงให้เห็นว่าระบบราชการได้ดึงเอาผู้นำท้องถิ่นกลายเป็นข้าราชการโดยปริยาย

อำนาจหน้าที่ของกำนัน ผู้ใหญ่บ้านสมัยก่อนก็มีกำหนดไว้ในกฎหมายเช่นเดียวกับปัจจุบัน แต่ในทางปฏิบัติ อำนาจการปกครองของกำนัน ผู้ใหญ่บ้านมีมากกว่ากฎหมายกำหนดไว้ เช่น ในอดีตที่ผ่านมาเคยมีผู้ใหญ่บ้านบางท่าน ใช้โซ่ล่ามนักโทษผู้ต้องสงสัยไว้จนกว่าจะทำการสอบสวน หรือซักถามกันให้รู้เรื่องหรือตกลงกันได้ แล้วจึงปล่อยตัวไปทำมาหากินอย่างปกติ อันเป็นกระบวนการให้โอกาสปรับตัวเป็นคนดี หากปรับปรุงความประพฤติไม่ได้ หรือยังคงเป็นอันธพาลอยู่ กำนันหรือผู้ใหญ่บ้านสามารถบอกให้คนนั้นย้ายออกไปอยู่ที่อื่นได้

สมัยก่อนคนที่เป็นกำนัน ผู้ใหญ่บ้าน แม้นไม่แตกฉานในหนังสือหนังหามากนัก ขอให้พออ่านออกเขียนได้ (บางทีกำนันเขียนชื่อได้อย่างเดียว) ก็เป็นกำนันได้ คุณสมบัติของกำนันไม่ใช่ผู้มีความรู้ตามระบบการศึกษาสมัยใหม่ หากแต่เป็นคนดี เป็นที่เกรงขามแก่คนทั่วไป เป็นที่พึ่งของชาวบ้านได้ กำนันต้องมีความสามารถและมีอำนาจการปกครองทำให้คนเคารพนับถือ แก้ปัญหาของชุมชน พัฒนาให้ได้ตามที่ทางราชการสั่งการได้ เช่น เคยมีกรณีนายอำเภอสั่งให้กำนันไปตัดถนน กำนันก็ดำเนินการเอารถแทรกเตอร์ 2 คันไปตัดถนน โดยกำนันเป็นคนชี้เขตว่าต้องไปทิศทางไหน วิธีการในการกำหนดแนวถนนจะใช้การเล็งจากแนวลำกล้องของปืนลูกซองยาว ซึ่งเมื่อจะตัดตรงไหนก็ทำได้เลย เพราะชาวบ้านมีความเกรงใจผู้นำอยู่แล้ว

สมัยก่อน กำนัน ผู้ใหญ่บ้าน นอกจากรับคำสั่งจากทางราชการให้ทำตามนโยบายของทางราชการ ซึ่งกำนัน ผู้ใหญ่บ้านสนองนโยบายได้เป็นอย่างดีเพราะเป็นบุคคลที่ชาวบ้านให้ความเคารพยำเกรง ทำให้ชาวบ้านให้ความร่วมมือในอันที่จะดำเนินการบริหาร หรือจัดการท้องถิ่นให้เป็นไปตามนโยบายเฉพาะหรือเร่งด่วนของทางราชการส่วนกลางได้แล้ว กำนัน ผู้ใหญ่บ้าน ยังมีหน้าที่สำคัญอีกประการหนึ่ง คือการรักษาความสงบเรียบร้อยในหมู่บ้านหรือตำบล หากมีโจรผู้ร้ายก็ทำการปราบปราม การจะทำหน้าที่ตรงนี้ได้ดีนั้นจะต้องควบคุมชาวบ้านได้ และได้รับความร่วมมืออย่างดีจากชาวบ้านด้วย กล่าวคือ กำนัน ผู้ใหญ่บ้านต้องรู้ได้ว่าใครเป็นใครในหมู่บ้านของตน รู้สภาพการณ์เหตุการณ์ความเป็นไปหรือความเคลื่อนไหวของคนในหมู่บ้าน เช่น กรณีมีการปล้นทรัพย์สินภายในหมู่บ้าน กำนัน ผู้ใหญ่บ้านจะตีเกราะเพื่อเป็นสัญญาณเรียกชาวบ้านมาประชุมกันและบอกเหตุร้าย สัญญาณการตีเกราะด้วยจังหวะเสียงที่ชาวบ้านฟังแล้วรู้ว่ามีเหตุร้ายเกิดขึ้น คนจะมาประชุมกันโดยรวดเร็วในพื้นที่ที่กำหนดไว้แล้ว ซึ่งได้แก่ ศาลาวัดหรือบ้านผู้ใหญ่บ้าน เมื่อชาวบ้านมารวมตัวกันแล้ว ผู้ใหญ่ก็บอกว่าเหตุร้ายอะไรเกิดขึ้น มีการขโมยหรือปล้นทรัพย์สิน ผู้ใหญ่บ้านจะเห็นว่าใครมาและไม่มา เป็นการตรวจสอบไปในตัวว่าใครหายไป ในสมัยก่อนต้องมีการควบคุมได้ การขโมยจะทำได้ยาก ฉะนั้น ผู้ใหญ่บ้านต้องควบคุมและรู้ตรงนี้จึงจะปกครองชาวบ้านได้

ในด้านความร่วมมือ นอกจากกำนัน ผู้ใหญ่บ้านจะได้รับความร่วมมือจากชาวบ้านทั่ว ๆ ไปแล้ว ยังต้องได้รับความช่วยเหลือจากผู้ที่เก่งในด้านต่างๆ เช่น ด้านหนังสือจะต้องพึ่งครูในหมู่บ้าน ในกรณีต้องการทำหนังสือราชการ สมัยก่อนกำนัน ผู้ใหญ่บ้านเขียนหนังสือไม่เก่ง ต้องไหว้วานให้ครูช่วยเขียนให้ นอกจากนี้ยังต้องพึ่งพาพระสงฆ์โดยเฉพาะเจ้าอาวาสวัดในหมู่บ้าน ซึ่งวัดเป็นที่รวมจิตใจของคนในหมู่บ้าน หากกำนัน ผู้ใหญ่บ้านมีปัญหาอะไรที่เกี่ยวข้องกับชุมชนหมู่บ้าน ทางพระสงฆ์ก็ช่วยประสานงานและสร้างความเข้าใจกับชาวบ้านได้อีกทางหนึ่ง

ดังนั้น ความเป็นชุมชนที่อยู่ได้อย่างสงบสุขนั้น ระบบการปกครองท้องที่ที่มีกำนัน ผู้ใหญ่บ้านอันเป็นผู้นำตามธรรมชาติ คือเป็นคนที่ชาวบ้านเคารพยำเกรง ให้ความนับถืออยู่ก่อนแล้ว และได้รับการแต่งตั้งจากทางราชการอย่างเป็นทางการเพื่อเป็นตัวแทนของรัฐบาลกลางนั้น ทำให้กำนันหรือผู้ใหญ่บ้านมีอำนาจมากขึ้นจนกลายเป็นผู้นำที่มีกระบวนการบริหารจัดการท้องถิ่นของตนด้วยการบริหารแบบใช้อำนาจเด็ดขาด ชาวบ้านให้ความร่วมมือเพราะเกรงกลัว และเคารพนับถือในคุณสมบัติของผู้นำ อันยังผลให้มีการใช้อำนาจได้ทั้งในการปราบปรามโจรผู้ร้าย และขณะเดียวกันก็ทำการพัฒนาท้องถิ่นสร้างสิ่งอำนวยความสะดวก เช่น การสร้างถนนในชุมชน

การปรับตัวของชุมชนเข้าสู่ยุคการพัฒนา [1]

สภาพความเป็นอยู่ในยุคของการเปลี่ยนแปลง

การเปลี่ยนแปลงจากความเป็นอยู่แบบดั้งเดิม คือมีระบบการทำมาหากินแบบพอเพียงจะเป็นการหาอาหารจากธรรมชาติ และผลิตแต่พอกินพอใช้ ไม่ได้ผลิตออกมาจำนวนมากจนเหลือนำไปขาย แล้วสะสมส่วนเกินในรูปของทุนนั้น สิ้นสุดลงเพราะระบบสังคมเศรษฐกิจการเมืองเปลี่ยนแปลงมาสู่การพัฒนาแบบตะวันตก [modernization] ซึ่งดูได้จากการใช้ทุนผลิตเพื่อกำไรและสะสมทุน ในขณะเดียวกันก็ใช้เทคโนโลยีเพื่อเพิ่มประสิทธิภาพการผลิต และการผลิตนี้คือการผลิตข้าว อันเป็นกระบวนการจำแนกหน้าที่ตามความชำนาญเฉพาะด้าน ของผู้มีบทบาทในการผลิตของระบบสังคมชาวนา ที่ต้องการผลผลิตออกสู่ตลาดแบบทุนนิยม และการแสดงถึงการเป็นสังคมสมัยใหม่ นอกจากดูจากการจำแนกความแตกต่างทางโครงสร้าง [structural differentiation] ดังกล่าวแล้ว ยังต้องดูที่ปัจจัยด้านโครงสร้างพื้นฐาน [infrastructure] ซึ่งเป็นสิ่งอำนวยความสะดวก [facilitator] ให้ระบบการผลิตแบบสมัยใหม่ด้วย เช่น มีถนนเพื่อการขนส่งสินค้าเป็นต้น

ประมาณปี พ.ศ. 2508 ชาวบ้านเริ่มเจาะน้ำบาดาลแล้วสูบขึ้นมาทำนา ซึ่งคนในหมู่บ้านไปเอาแบบอย่างมาจากคนในจังหวัดใกล้เคียงกันว่าสามารถเจาะมาทำนาได้ 10 ไร่ 15 ไร่ ในตอนแรก แล้วขยายพื้นที่ออกไปเรื่อย ๆ ตอนหลังมาชาวนาที่ชุมชนนี้ทำนาโดยการเจาะน้ำบาดาลกันแทบทั้งนั้น

จากเดิมที่เคยทำนาปีละครั้ง แต่ขณะนี้สามารถทำนาได้ปีละ 2 ครั้งเป็นอย่างน้อย ซึ่งเนื่องจากการมีน้ำทำนาโดยน้ำบาดาลนั้นเองทำให้ชาวบ้านสามารถทำนา ขายข้าวได้จำนวนมากขึ้น อันเป็น

---

[1] โปรดดูรายละเอียดจาก "การสร้างชุมชนเข้มแข็งบนความหลากหลายของการผลิตเพื่อการค้า"

กระบวนการส่งเสริมหรือผลักดันให้ชาวบ้านทำนาเพื่อขาย เพราะการผลิต 2 ครั้งต่อปี ทำให้เกิดผลผลิตส่วนเกินเกิดขึ้น จนชาวบ้านสามารถนำไปขายได้ นั่นคือชาวนากลายเป็นผู้ผลิตในระบบทุนนิยมไปโดยปริยาย

ชาวบ้านนำพันธุ์ข้าวที่ต้องการคือพันธุ์ กข. มาปลูกแทนพันธุ์พื้นเมืองที่เคยใช้กันมานานนับร้อยปี ซึ่งปัจจุบันพันธุ์เหล่านี้ไม่มีแล้ว การทำนาซ้ำๆหลายครั้งทำให้ดินลดความอุดมสมบูรณ์ลงไป และมีศัตรูพืช และวัชพืช รวมทั้งหอย (หอยเชอรี่) ที่ชาวนาต้องใช้สารเคมีทำลาย

วิธีการทำนาได้เปลี่ยนแปลงจากเคยใช้แรงงานสัตว์มาใช้เครื่องจักรแทน ซึ่งมีตั้งแต่รถไถ รถคราด รถเกี่ยวข้าวและขนข้าว ซึ่งหากไม่ใช้เครื่องจักรช่วยแล้ว ชาวนาจะทำนาไม่ทันและจะใช้แรงงานมาก ฉะนั้นจะเห็นได้ว่ากระบวนการทำนาเพื่อขายนี้เป็นการผลักชาวนาให้เข้าสู่ระบบการผลิต เพื่อนำข้าวเข้าสู่ระบบทุนนิยม ชาวนาผลิตเพื่อขาย กระบวนการผลิตนี้ชาวนาต้องลงทุนโดยการซื้อเครื่องจักรเพื่อทุ่นแรงและประหยัดเวลา รวมไปถึงค่าใช้จ่ายในการซื้อยาฆ่าศัตรูพืชและยาฆ่าวัชพืช

การลงทุนนี้ ธนาคารเพื่อการเกษตรและสหกรณ์การเกษตร (ธกส.) อันเป็นสหกรณ์ทางการเงินที่รัฐตั้งขึ้นมาเพื่อการเฉพาะสำหรับให้ชาวนากู้ไปลงทุนด้านการประกอบอาชีพเกษตรกรรม กลายเป็นแหล่งเงินทุนที่ชาวนานิยมใช้ ซึ่งกู้เป็นเงินสดไปใช้ทั้งเพื่อการทำนา และใช้จ่ายในส่วนอื่น ๆ ของการดำรงชีวิต (แม้กระทั่งงานบวช หรืองานศพ)

เมื่อมีการปลูกข้าวเพื่อขายเกิดขึ้น ซึ่งเป็นการเข้าสู่เศรษฐกิจเชิงพาณิชย์นั้น กระบวนการผลักดันชาวนาเข้าสู่ระบบทุนนิยมโลกโดยโครงสร้างแห่งความสัมพันธ์ของทุนนิยม [structural capitalist] ตามนัยแห่งสำนักทฤษฎีพึ่งพิง [Dependency Theory] เพราะข้าวไทยถูกส่งออกไปขายต่างประเทศเพื่อนำเงินตราหรือทุนมาพัฒนาอุตสาหกรรมอันเป็นระบบการลงทุนที่เชื่อว่าจะสร้างมูลค่าเพิ่มหรือส่วนเกินให้กับประเทศได้ ด้วยกระบวนการนี้ทำให้ในชุมชนหมู่บ้านมีพ่อค้าไปซื้อข้าวชาวนาเพื่อขายต่อให้โรงสีหรือโรงสีรับซื้อข้าวจากชาวนาโดยตรง เป็นระบบตลาดข้าวที่ชาวนาเป็นฝ่ายผลิตอย่างเดียวโดยไม่มีส่วนเกี่ยวข้องกับกระบวนการแปรรูป (สีข้าว) ชาวนาขายเฉพาะข้าวเปลือกเพื่อให้พ่อค้าคนกลางสีเป็นข้าวสารแล้วส่งออก ซึ่งเป็นระบบการค้าที่มีผลประโยชน์สูงและสลับซับซ้อนมาก ชาวนาไม่สามารถเข้าถึงกระบวนการตรงนี้ได้ นั่นคือเป็นระบบที่กีดกันชาวนาให้เป็นแค่แรงงานและผู้ประกอบการราคาถูก เพราะราคาข้าวที่ขาย เป็นราคาที่ฝ่ายพ่อค้าคนกลางกำหนดโดยไม่คำนึงถึงต้นทุนการผลิตของชาวนาประกอบกับธรรมชาติของสินค้าการเกษตรที่มักจะผลิตได้จำนวนมากพร้อม ๆ กันทำให้บางปีมีราคาถูกอันส่งผลให้ชาวนาขาดทุนหรือเท่าทุนอยู่เป็นประจำ อย่างไรก็ตามที่ชาวนาสามารถดำรงชีพอยู่ได้นั้นอาจจะเป็นเพราะ **ประการแรก** คนเหล่านี้เกิดมาก็มีความรู้ ความชำนาญทางด้านการทำนาอย่างเดียวจะเปลี่ยนอาชีพไปทำอย่างอื่นก็ขาดทักษะ จึงไม่กล้าเปลี่ยน ยอมทนทำนาต่อไป และ **ประการที่สอง** การทำนาได้ 2-3 ครั้งต่อปี จะมีอยู่ครั้งหนึ่งที่ชาวนาขายข้าวได้กำไร หมายความว่าในรอบปีราคาข้าว จะไม่ต่ำทุกครั้ง หากแต่มีอย่างน้อยครั้งหนึ่งราคาข้าวจะสูงทำให้ถัวเฉลี่ยรอบปี ชาวนาพอมีรายได้ และ

ชาวนาที่นี่จะกู้เงินจาก ธกส. กันมาก ซึ่งทางธนาคารก็ยินดีให้กู้เพราะชาวนาสามารถใช้หนี้ได้ตามกำหนดเนื่องจากระบบราคาข้าวที่ชาวนาสามารถขายได้ราคาในบางครั้งดังกล่าว

หลังจากมีถนนตัดเข้ามาผ่านหมู่บ้านในปี พ.ศ.2518 แล้ว ไฟฟ้าก็เข้ามาถึงหมู่บ้านในปี พ.ศ. 2523 ทำให้ชาวบ้านสามารถมีเครื่องอำนวยความสะดวกในชีวิตประจำวันเช่น โทรทัศน์ พัดลม ตู้เย็น หม้อหุงข้าวไฟฟ้า นอกจากนี้เกือบทุกครอบครัวจะมีรถจักรยานยนต์ รถยนต์บรรทุก [pick – up] ซึ่งเป็นปัจจัยหรือวัตถุนิยมที่ชาวบ้านบริโภค หลังจากระบบทุนนิยมเข้าไปสู่หมู่บ้าน

รัฐได้สร้างกระบวนการความทันสมัยในระดับหมู่บ้าน ด้วยการจัดตั้งหน่วยงานหรือองค์กรเฉพาะขึ้นในชุมชน ได้แก่ โรงเรียนและสถานีอนามัย โดยโรงเรียนเข้ามาก่อน (ก่อนเป็นเวลานาน) และตามมาด้วยสถานีอนามัย ซึ่งเป็นระบบการจัดการสมัยใหม่ที่แบ่งแยกหน้าที่เฉพาะคนในชุมชนโดยรัฐส่งเจ้าหน้าที่ของตนเอง (บุคคลเหล่านี้มีฐานะเป็นข้าราชการส่วนกลาง) ไม่ใช่คนของท้องถิ่น เพื่อให้การศึกษาและดูแลสุขภาพอนามัยอันเป็นบริการที่อาศัยความรู้ เทคนิควิธีการ และภูมิปัญญาจากตะวันตก อันถือว่าเป็นของสมัยใหม่เข้ามาบริการให้ชุมชน

การปกครองท้องถิ่นหลังการเข้าสู่ยุคพัฒนาของชุมชน

กระบวนการเปลี่ยนแปลงของชุมชน จากการเป็นชุมชนที่มีระบบการทำมาหากินแบบพอเพียงแก่ตนเอง โดยอาศัยทรัพยากรธรรมชาติอยู่กิน ไปสู่กระบวนการผลิตเพื่อให้เหลือเป็นส่วนเกินแล้วนำไปขายเป็นทุน หรือสะสมทุนเพื่อลงทุนสร้างส่วนเกินต่อไป และขณะเดียวกันก็มีการบริโภคแบบที่เน้นวัตถุนิยมและมีการจัดตั้งองค์กรสมัยใหม่ขึ้นมาทำหน้าที่เฉพาะด้านนั้น ชุมชนอาศัยเวลาประมาณ 30 ปี จึงเข้าสู่ระบบทุนนิยมสมัยใหม่อย่างสมบูรณ์ แต่ด้วยรากฐานเดิมของสังคมไทย ที่ไม่เหมือนตะวันตก และผลกระทบเชิงลบที่ตามมาจากกระบวนการสร้างความทันสมัย ซึ่งพบได้จากชุมชนหลายๆแห่งของไทยจนเป็นที่กล่าวกันว่าชุมชนไทยถึงคราวต้องล่มสลาย **คำถามที่เกิดขึ้นตรงนี้คือ ชุมชนไทยล่มสลายด้วยความหวาดวิตกดังกล่าวหรือหากเป็นจริง เป็นเพราะอะไร และเป็นทุกชุมชนหรือไม่? แต่ปรากฏการณ์ที่ดำรงอยู่ เราพบว่าชุมชนไทยมิได้อ่อนแอหรือล่มสลายไปทุกแห่งเหมือนกันการมีการวิตกกันดังกล่าว กลับพบว่าบางชุมชนสามารถปรับตัวเข้ากับระบบการพัฒนาที่เกิดขึ้นจนนำไปสู่การสร้างความเข้มแข็งให้แก่ชุมชนได้** ซึ่งแน่นอนที่สุดว่า การปรับตัวนั้นต้องเป็นการปรับตัวทั้งระบบของชุมชน ไม่ว่าระบบเศรษฐกิจหลังการทำมาหากิน ประกอบอาชีพ หารายได้มาเลี้ยงตนเองและครอบครัว และด้านสังคมคือการศึกษา สาธารณสุขและการปกครอง

สำหรับในที่นี้ จะให้ความสนใจวิเคราะห์มิติทางด้านการปกครองของชุมชนท้องถิ่น อันเป็นองค์กรที่ได้เสริมสร้างความเข้มแข็งให้กับชุมชน นั่นคือองค์กรนี้เป็นองค์กรที่มีสมรรถภาพ [capacity] ในอันที่จะทำหน้าที่ของตนเองได้อย่างประสบผลสำเร็จ และการดำเนินงานขององค์กรปกครองท้องถิ่นนี้เกิดขึ้นท่ามกลางการปรับตัวของชุมชนในยุคของการพัฒนาหลังสร้างสังคมสมัยใหม่

การวิเคราะห์การปกครองท้องถิ่นที่สะท้อนให้เห็นความเข้มแข็งของชุมชนนั้น ในระดับหมู่บ้านและตำบลจะมีลักษณะการปกครองแบบภูมิภาคและแบบท้องถิ่นผสานกันอยู่อย่างแยกไม่ออก เพราะ

บุคคลที่ทำหน้าที่หรือมีบทบาทในการปกครองทั้ง 2 แบบนั้นเกือบจะเป็นคนกลุ่มเดียวกัน อันได้แก่ กำนัน ผู้ใหญ่บ้าน และสมาชิกขององค์กรปกครองท้องถิ่นภายในชุมชน

ในช่วงปี พ.ศ. 2508 ถึงปัจจุบัน (พ.ศ. 2542) หรือสามทศวรรษเศษนี้ ชุมชนได้มีการเปลี่ยนแปลงตามโครงสร้างของระบบทุนนิยมหรือการพัฒนาแบบสมัยใหม่ ซึ่งการปกครองในท้องถิ่นก็อยู่ภายใต้ระบบดังกล่าวเช่นกัน แต่ชุมชนนี้มีเงื่อนไขบางประการ ที่ทำให้องค์กรปกครองท้องถิ่นมีการปรับตัวเพื่อทำหน้าที่ของตน ซึ่งเงื่อนไขดังกล่าวได้แก่ ผู้นำท้องถิ่น และความร่วมมือของสมาชิกองค์กรท้องถิ่นภายใต้การนำผู้นำท้องถิ่นนั้น

ความเป็นผู้นำท้องถิ่น

ในยุคสมัยที่หมู่บ้านมีการเปลี่ยนแปลง ต้องการผู้นำที่มีความรู้ ความสามารถ และเข้าใจสังคมที่มีความสลับซับซ้อน มีประสบการณ์ สามารถบริหารจัดการชุมชนให้เป็นไปตามนโยบายของรัฐ และสามารถแก้ปัญหาในท้องถิ่นได้ ไม่เหมือนสมัยก่อนที่พออ่านออกเขียนได้ก็เป็นผู้นำได้แล้ว ซึ่งการแข่งขันในการจะก้าวเป็นผู้นำในสมัยปัจจุบันก็สูงกว่าในสมัยดั้งเดิม

ผู้นำชุมชนต้องเลือกตั้ง

การเป็นกำนันต้องเป็นผู้ใหญ่บ้านมาก่อน ซึ่งในประมาณปี พ.ศ. 2531 ผู้ใหญ่บ้านคนเดิมในชุมชนนี้ถูกยิงเสียชีวิต ตำแหน่งว่างลง จำเป็นต้องเลือกตั้งผู้ใหญ่บ้านคนใหม่แทนตามระเบียบของทางราชการ ซึ่งการเลือกตั้งครั้งนี้มีผู้สมัครแข่งขันกัน 3 คน เมื่อการลงคะแนนสิ้นสุดลงผู้ชนะการเลือกตั้งเป็นบุคคลซึ่งมีอาชีพประกอบการค้าในท้องถิ่น มีการศึกษาระดับ ปวช. เคยทำงานองค์กรรัฐวิสาหกิจแต่ได้ลาออกมาเพราะได้รับการปฏิบัติที่ไม่เป็นธรรมจากหัวหน้างาน หลังออกจากงานได้กลับมาทำมาหากินที่หมู่บ้านตนเองโดยการเป็นพ่อค้าคนกลางรับซื้อสินค้าเกษตรในชุมชน ด้วยอาชีพพ่อค้าของเขาทำให้เป็นที่รู้จักอย่างกว้างขวางในชุมชนเพราะได้พบปะสัมผัสกับชาวบ้านในฐานะพ่อค้า และที่สำคัญอีกประการหนึ่งคือพ่อของเขาก็เคยเป็นผู้นำชุมชนมาก่อนเหมือนกัน ในวันนับคะแนนเสียงเลือกตั้งนั้นทันทีที่ทราบผลว่าเขาเป็นผู้ชนะนั้น ชาวบ้านที่มายืนดูการนับคะแนนก็ตะโกนออกมาว่า *"ถ้าได้เป็นแล้ว ต้องเป็นอย่างพ่อนะ"* แต่ผู้ใหญ่บ้านคนใหม่ก็บอกกับตนเองว่า ทำไม่ได้ เนื่องจากสมัยนั้นผู้นำต้องเก่งปราบปราม จับปืน ต่อสู้กับโจรผู้ร้ายได้ แต่ผู้นำคนนี้มุ่งจะทำให้คนเป็นคนดีมากกว่า

อย่างไรก็ตาม คุณสมบัติดังกล่าวของผู้นำชุมชนในยุคปัจจุบันไม่ลดความสำคัญลงไป ผู้นำชุมชนน่าจะต้องเป็นผู้ที่ได้รับการศึกษาพอสมควร และสามารถทำงานชุมชนได้ ชาวบ้านจึงให้การสนับสนุนโดยลงคะแนนเสียงให้ และในการหาเสียงให้ผู้นำชุมชนท่านนี้ มีข้อสังเกตว่ามีบุคคลอื่นได้แก่พี่ชาย พ่อแม่ หรือญาติที่อยากให้ผู้นำชนะการเลือกตั้งไปช่วยหาเสียง จนตัวผู้นำเองแทบจะไม่ได้ออกไปหาเสียงมากนัก แต่สิ่งที่ช่วยสนับสนุนก็คือในฐานะที่เคยเป็นพ่อค้ามาก่อนทำให้มีคนรู้จักอย่างกว้างขวาง ซึ่งเอื้ออำนวยให้ชนะในการเลือกตั้งอีกทางหนึ่ง

ลักษณะผู้นำชุมชน

กำนัน ผู้ใหญ่บ้านในฐานะหนึ่งก็คือตัวแทนของรัฐ เป็นเจ้าพนักงานตามกฎหมาย ทางอำเภอและจังหวัดสามารถสั่งการบังคับบัญชากำนัน ผู้ใหญ่บ้านได้ และขณะเดียวกันถ้ามีอะไรที่เป็นปัญหาสร้างความเดือดร้อนให้แก่ชาวบ้าน กำนัน ผู้ใหญ่บ้านต้องถือเป็นหน้าที่ที่ต้องทำ เช่นในหมู่บ้านมีโครงการพัฒนาถนน หรือมีปัญหาอื่นใด ๆ กำนัน ผู้ใหญ่บ้านต้องเข้าไปมีส่วนร่วมทั้งหมด ซึ่งผู้นำชุมชนที่ดีและสนใจปัญหาและทำหน้าที่ดังกล่าวนั้นต้องเป็นผู้นำที่เสียสละ มีความคิดว่าแก้ปัญหาทุกอย่างเพื่อให้ชุมชนดีขึ้น คนที่ไม่เสียสละจะเป็นผู้นำไม่ได้ เพราะการทำหน้าที่ตรงนี้เสียเวลาพอสมควร บางครั้งทำให้เสียเวลาทำมาหากิน ที่จะต้องหารายได้มาเพื่อสร้างความมั่นคงให้กับครอบครัว และการเสียสละนี้นอกจากเสียสละเวลา อันเป็นการขาดโอกาสประกอบอาชีพปกติที่จะนำรายได้มาสู่ครอบครัวแล้ว บางครั้งก็ต้องเสียสละทรัพย์สินเงินทองส่วนตัวด้วย ซึ่งก็มีอยู่บ่อยครั้งพอสมควร มิฉะนั้นจะหาความร่วมมือจากเพื่อนผู้นำด้วยกันและจากชาวบ้านไม่ได้ คนที่เป็นหัวหน้าต้องออกนอกหน้าเสมอ จะขี้เหนียวไม่ได้ ซื้อใจคนไม่ได้ ทำให้ขาดความเป็นผู้นำ ผู้นำนั้น *" คนไหนใจถึง คนไหนใจกว้าง เขาก็เอาคนนั้น"*

ผู้ที่เป็นผู้นำไม่ว่าจะเป็นกำนัน ผู้ใหญ่บ้าน ต้องเป็นผู้ที่มีความพร้อม คือพร้อมทั้งฐานะและจิตใจ ความพร้อมด้านฐานะหมายความว่าต้องมีฐานะพอสมควร และอาชีพต้องมั่นคง มีคนช่วยดำเนินการแทนได้ ผู้นำจะเป็นคนจนไม่ได้เพราะต้องมีเครื่องมือที่สามารถช่วยเหลือชาวบ้านได้ เช่น หากชาวบ้านเดือดร้อน ผู้นำช่วยแก้ปัญหาให้ได้ ต้องมีเครื่องมือให้ครบ มีเงินพร้อม สมมติชาวบ้านไม่สบาย ผู้นำต้องมีรถยนต์พาไปส่งโรงพยาบาลได้ สำหรับความพร้อมทางด้านจิตใจคือ ผู้นำชุมชนต้องเป็นคนเสียสละประโยชน์ความสุขส่วนตนเพื่อส่วนรวม *"ทำงานให้ประชาชน คนเป็นผู้ใหญ่ต้องเสียสละ ครอบครัวต้องเข้าใจ"* ดังนั้นผู้นำต้องได้รับการสนับสนุนจากครอบครัวให้ทำหน้าที่นี้ด้วย ซึ่งได้กล่าวก่อนหน้านี้แล้วว่าผู้นำชุมชนได้เอาเวลาของครอบครัวมาทำงานให้ชุมชนมาก อาชีพที่ผู้นำทำกับครอบครัวต้องมีคนดูแลแทน เพราะในบางครั้งมีความจำเป็นรีบด่วนที่จะต้องทำงานให้ชุมชนโดยไม่ได้มีการกำหนดไว้ก่อนล่วงหน้า ทำให้มีความลำบากในการแบ่งเวลาไปทำงานส่วนตัว

ตำแหน่งผู้นำชุมชน ไม่ว่าจะเป็นกำนันหรือผู้ใหญ่บ้านจะได้ค่าตอบแทนหรือเงินเดือนน้อยมาก ตำแหน่งนี้ไม่ใช่อาชีพ ไม่สามารถยึดเป็นอาชีพได้ กำนัน ผู้ใหญ่บ้านต้องมีอาชีพเป็นของตนเองจึงจะพอเลี้ยงชีพ ซึ่งไม่เหมือนข้าราชการทั่วๆ ไปที่มีเงินเดือนสูงพอจะยึดเป็นอาชีพได้ ตำแหน่งกำนัน ผู้ใหญ่บ้านปัจจุบันกำหนดให้ดำรงตำแหน่งวาระละ 5 ปี การทำงานทำเกือบเต็มเวลา แต่ค่าตอบแทนที่เป็นเงินเดือนให้ในลักษณะสมนาคุณ ไม่ใช่เป็นค่าจ้างที่จะใช้ครองชีพได้ แต่ผลพลอยได้จากการอยู่ในตำแหน่งนี้คือ ผู้นำชุมชนบางคนอาจใช้ตำแหน่งหน้าที่เอื้อประโยชน์ในการประกอบอาชีพส่วนตัวก็เป็นได้ ฉะนั้นประเด็นนี้ หากต้องการให้ผู้นำทำงานเต็มเวลาให้แก่ชุมชนแล้ว ทางรัฐบาลน่าจะกำหนดค่าตอบแทนให้ผู้นำท้องถิ่นเหล่านี้มากพอที่จะนำไปเป็นค่าครองชีพได้

ในแง่ของความเสียสละของผู้นำชุมชนในวัดชวานนี้มีค่อนข้างมาก แม้นว่าในบางครั้งงานส่วนตัวกำลังเร่งด่วน ถ้าหากไม่ทำงานตามเวลาแล้วผลประโยชน์ของตนก็อาจเสียหายได้ เช่นเมื่อผลไม้กำลังได้ที่พอจะเก็บออกสู่ตลาด หากปล่อยไว้นานกว่านี้อาจสุกเกินไปไม่ได้ราคา แต่ขณะนั้นหากมีงาน

ทางราชการหรือชุมชนไม่สำคัญมากนักก็ไม่ไป แต่ถ้าหากสำคัญและจำเป็นจริงๆก็ต้องไป งานส่วนตัวที่ทำอยู่นี้ก็ต้องจ้างคนอื่นมาทำแทน

"เรื่องของส่วนตัวก็สำคัญ แต่ตอนนี้เราต้องมาแบ่งเวลา เราต้องมาหารือว่าได้มรรคผลตรงนี้ เราไม่ไปจะได้ไหม ในเรื่องของการทำนา ผมมีนาทำ แต่ว่าเราต้องไปให้เขาเช่าแบ่งครึ่ง เราก็ไม่ต้องใส่ใจ แต่ว่าผลตอบแทนในเรื่องธุรกิจปลาก็มีหลานช่วย"

"ที่มาเป็นกำนันอยู่ได้ ถ้าผมไม่มีคนมาช่วยดูแลผมเลย ผมก็เป็นกำนันไม่ได้ เพราะว่าคำว่ากำนันนะ มันไม่ใช่อาชีพ มันเป็นเพียงตำแหน่งเท่านั้น"

ผู้นำชุมชนต้องมีความซื่อสัตย์สุจริตต่อชุมชน ต่องานในหน้าที่ หมายความว่าปฏิบัติหน้าที่อย่างตรงไปตรงมา ไม่มีการทุจริตในหน้าที่การงาน ป้องกันไม่ให้มีการคดโกงเงินของทางราชการหรือของชาวบ้านไปเป็นประโยชน์ส่วนตัว ผู้นำท้องถิ่นคนหนึ่งซึ่งเคยเป็นกรรมการสภาตำบล และได้รับมอบหมายให้ไปควบคุมตรวจสอบโครงการขุดถนน พบว่ามีการทุจริต ผู้นำท่านนี้ไม่พอใจและไม่เห็นด้วย กับการทุจริตดังกล่าว แต่ทำอะไรไม่ได้ นอกจากต่อต้านด้วยการขอลาออกจากการเป็นกรรมการบริหาร สภาตำบล

ชุมชนที่มีความเข้มแข็งได้จะต้องมีผู้นำทุกระดับทำงานร่วมกันอย่างเป็นคณะโดยพร้อมเพรียงสมัครสมานเป็นน้ำหนึ่งใจเดียวกัน การจะเป็นได้นั้นต้องมีผู้นำระดับตำบลซึ่งเป็นที่ยอมรับและสร้างความร่วมมือระหว่างกันได้ เพราะผู้นำระดับตำบลเป็นคนดี คนเก่ง ทำงานพัฒนาดี มีความฉลาดเฉลียว สร้างความเจริญให้กับชุมชนได้รวดเร็ว ผู้นำระดับตำบลที่ได้รับความร่วมมือจากผู้นำระดับหมู่บ้านเพราะผู้นำตำบลมีความอ่อนน้อมถ่อมตนแม้จะมีอายุน้อยกว่าหลาย ๆ คนผู้นำระดับหมู่บ้าน การอ่อนไปหาผู้อาวุโสกว่าทำให้เกิดความประทับใจและเกรงใจตามมา วิธีการที่ใช้คือการแสดงตัวเป็นน้อง การมีใจเปิดกว้าง พร้อมรับฟังคำแนะนำหรือติเตียน ซึ่งผลสุดท้ายทำให้เกิดการยอมรับในตัวผู้นำได้ในที่สุด เรียกว่าได้ใช้ความอ่อนโยนในการรวมกลุ่มผู้นำเข้าด้วยกัน และเมื่อผู้นำรวมตัวกันได้ ชาวบ้านเห็นตัวอย่างก็เลยร่วมแรงร่วมใจ มีความสามัคคีกัน เพราะเมื่อผู้นำระดับตำบลวางพื้นฐานไว้ดี ลูกบ้านก็มีความอบอุ่นใจไปทุกหมู่บ้าน ยิ่งผู้นำมีความเอาใจใส่ เชิญชาวบ้านมาประชุม ทำความเข้าใจประสานงานกันโดยตลอด มีปัญหาอะไรก็ปรึกษาหารือกับชาวบ้าน ทำให้ชาวบ้านรู้สึกว่าตนมีความสำคัญ มีความภูมิใจที่ผู้นำให้เกียรติ ดังนั้นเมื่อมีกิจการงานการใด ๆ ที่ผู้นำขอความช่วยเหลือ ชาวบ้านจึงตั้งใจช่วยเหลือกันเป็นอย่างดี

ผู้นำยุคปัจจุบันไม่ทำอะไรโดยลำพัง หรือไม่ปรึกษาหารือใคร แต่จะต้องเชิญกรรมการหมู่บ้านมาปรึกษา เช่นจะทำถนนก็ขอคำปรึกษาว่าจะทำอย่างไร จะไม่ตัดสินใจโดยลำพังคนเดียว ขอฟังความคิดเห็นของกรรมการหมู่บ้าน ส่วนใครเห็นเป็นประการใดก็ทำไปตามนั้น การที่ต้องปรึกษากรรมการหมู่บ้านเพราะในการทำงานจำเป็นต้องขอความร่วมมือจากคนอื่นอีกมาก โดยเฉพาะกรรมการหมู่บ้านซึ่งส่วนใหญ่ ผู้ใหญ่บ้านเลือกมาจากคนที่มีบทบาทในหมู่บ้านอยู่แล้วมาเป็นทีมร่วมทำงาน เมื่อกรรมการหมู่บ้านได้รับเกียรติจากผู้ใหญ่บ้านขอคำปรึกษา พวกเขาก็ยินดีทำงานตามที่ผู้ใหญ่ขอร้องหรือมอบ

หมายให้ทำ ดังนั้นจะเห็นได้ว่า กรรมการหมู่บ้านเป็นผู้นำระดับรองจากผู้ใหญ่บ้านที่เป็นกลไกสำคัญสำหรับการบริหารการปกครองท้องถิ่นในชุมชนไทย

ผู้นำท้องถิ่นทั้งตำบลที่ต้องทำงานร่วมกันอย่างปรองดองและร่วมปรึกษาหารือกันดังกล่าวได้นั้น จำเป็นต้องมีคุณสมบัติบางประการที่เอื้อต่อลักษณะหรือสไตล์การทำงานดังกล่าว คือต้องเป็นคนใจดี หมายถึงการมีวุฒิภาวะทางอารมณ์ ไม่ใช่พอใจรับฟังเฉพาะความเห็นที่คนเห็นด้วย หรือไม่พอใจคนที่พูดหรือขัดผลประโยชน์ของตน หากแต่มีเหตุผลและยึดประโยชน์ส่วนรวมเป็นหลัก เป็นผู้มีความยุติธรรมหรือเป็นคนดีในสายตาของชาวบ้าน ไม่โกรธเคืองใคร เป็นผู้ที่มีบุคลิกภาพแบบประนีประนอม และสามารถขจัดความขัดแย้งได้ เป็นที่เชื่อถือของคนในชุมชนมานาน

ผู้นำนอกจากจะเป็นผู้ที่มีบทบาทเด่นด้านการพัฒนานำความเจริญมาสู่ชุมชนในหมู่บ้านแล้ว ยังเป็นผู้ที่ต้องดูแลความสงบสุขและความปลอดภัยของชาวบ้าน ซึ่งในยุคปัจจุบันปัญหาที่พบมากคือปัญหายาเสพติดในชุมชน กำนัน ผู้ใหญ่บ้านได้เห็นความสำคัญของปัญหานี้ว่ามีความรุนแรง ส่งผลเสียหายต่อเยาวชนอันจะเป็นกำลังสำคัญของชุมชนต่อไป จึงได้ทำโครงการต่อต้านยาเสพติดและทำอย่างต่อเนื่องจนชุมชนกลายเป็นชุมชนปลอดยาเสพติด นอกจากนี้ กำนัน ผู้ใหญ่บ้าน ต้องเป็นผู้ดูแลความปลอดภัยในชีวิตและทรัพย์สินของชาวบ้านในชุมชน เช่นกรณีการลักขโมยเครื่องมือทางการเกษตร กำนัน ผู้ใหญ่บ้านและคนที่เกี่ยวข้องทุกส่วนต้องร่วมกันเป็นหูเป็นตาคอยดูแล

การประกวดหมู่บ้าน : กระบวนการทำงานร่วมกันของผู้นำชุมชนระดับตำบล และเป็นหนทางที่จะนำทรัพยากรมาสู่ตำบล

การพัฒนาตามแนวนโยบายของรัฐ อันเป็นกระบวนการสร้างความทันสมัยโดยยึดประเทศที่เจริญแล้วในซีกโลกตะวันตกเป็นตัวแบบนั้น ถือได้ว่าเป็นอุดมการณ์แห่งการพัฒนาที่จะต้องมี ซึ่งภาคปฏิบัติการตามนัยแห่งอุดมการณ์ ที่เป็นรูปธรรมประการหนึ่งในระดับหมู่บ้าน และถือเป็นภาคปฏิบัติการที่ส่วนราชการผู้รับผิดชอบตามนโยบายมักนิยมกระทำกันในระดับพื้นที่ นั่นคือการประกวดหมู่บ้าน

การประกวดหมู่บ้านในมิติหนึ่งนั้นเป็นเพียงพิธีกรรมของรัฐ ซึ่งแสดงออกถึงพิธีกรรมของกระบวนการพัฒนาตามนโยบายความทันสมัย เป็นขบวนการตรึงรูปแบบการพัฒนาตามแบบตะวันตกให้ดำรงคงอยู่ แต่ถึงแม้ว่าจะเป็นการตอกย้ำหรือผลิตซ้ำการเป็นหมู่บ้านพัฒนาเพียงแค่รูปแบบก็ตาม แต่ผลลัพธ์ก็ถือได้ว่าได้บรรลุเป้าหมาย

แต่ในอีกด้านหนึ่ง การประกวดหมู่บ้านเป็นกระบวนการของท้องถิ่นที่เป็นผลพลอยได้อันมีค่าและมีความหมายมาก นั่นคือการประกวดหมู่บ้านของชาวชุมชนวัดขวานได้กลายเป็นเวทีสำหรับการสร้างความเป็นหนึ่งเดียวของบรรดาผู้นำชุมชนตำบลนี้ได้อย่างแยบยลภายใต้การนำของกำนันตำบลนี้

ทางราชการมีนโยบายให้ตำบลต่าง ๆ ส่งหมู่บ้านเข้าประกวด ตำบลละหนึ่งหมู่บ้าน ดังนั้นจึงเป็นหน้าที่ของกำนันที่จะต้องหาหมู่บ้านเข้าประกวด ซึ่งในกระบวนการสรรหาหมู่บ้านนี้ กำนันจะทำการปรึกษาหารือกับกลุ่มผู้ใหญ่บ้าน โดยมองว่าตัวผู้นำระดับผู้ใหญ่บ้านคนไหนที่มีความพร้อม มีความกล้าแสดงออก เมื่อเห็นผู้นำกล้าแสดงออก ชาวบ้านมีความพร้อมก็ส่งเข้าประกวด ความพร้อมของชาว

บ้าน นั้นผู้นำต้องปลุกเร้าให้ตื่นตัวอยู่เสมอ พยายามชี้ให้เห็นว่าเกณฑ์ที่จะชนะการประกวดคืออะไร เช่น การมีกลุ่มอาชีพปลาดุก กลุ่มผลไม้ กลุ่มออมทรัพย์เป็นต้น

การประกวดหมู่บ้านเป็นกระบวนการที่ผู้นำได้ทำงานร่วมกัน อันเป็นการทำงานร่วมกันทั้งความคิดและแรงกาย ซึ่งเป็นภาพที่เริ่มดีขึ้นของการเป็นหนึ่งเดียวกันของกลุ่มผู้นำ ไม่ว่าจะเป็นการร่วมกันทำงานจนดึก หรือการปรึกษากันอย่างพี่อย่างน้อง กลุ่มผู้นำมีทุนในเรื่องอาหารการกิน เลี้ยงกันไป คุยกันไป ส่วนการร่วมกันออกแรงกายทำงานได้แก่การทำความสะอาดถนน ผู้นำบางคนไม่ถนัดจับจอบจับเสียมก็ต้องทำ เพราะต้องการแสดงให้เห็นถึงจิตใจแห่งความสามัคคีร่วมมือกันระหว่างผู้นำ

ผู้นำชุมชนร่วมกันทุ่มเทให้หมู่บ้านในตำบลชนะการประกวด โดยคาดหวังไว้ว่าหากชนะในระดับจังหวัด ระดับเขตแล้วก็จะชนะในระดับประเทศให้ได้ ฉะนั้นจึงช่วยกันพัฒนาหมู่บ้านให้บริเวณบ้านสะอาด มีรั้วบ้านที่เรียบร้อยสวยงาม ถนนในหมู่บ้านต้องสะอาด บ้านช่องมีสุขาที่ถูกต้องตามสุข อนามัย กระบวนการทางสังคมต้องมีกลุ่มอาชีพต่างๆ และเมื่อมีการตัดสินการประกวด กรรมการก็จะมาดูผลงานโดยเข้าไปสังเกตและสอบถามรายละเอียดเพื่อเป็นข้อมูลในการตัดสิน ในช่วงที่ประกวดนี้ ข้าราชการจะมากันบ่อย ไม่ว่าจะเป็นผู้ว่าราชการจังหวัด ปลัดจังหวัดเพื่อมาให้กำลังใจผู้นำชุมชน เมื่อชุมชนชนะการประกวดหมู่บ้านหนึ่งแล้ว ทางกลุ่มก็จะคุยกันต่อไปว่าจะประกวดอีกไหม จะเอาหมู่บ้านไหนเข้าประกวด แล้วก็เลือกหมู่บ้านนั้นไป ทุกคนช่วยกันหมดเหมือนเป็นหมู่บ้านของตน

ผลการประกวดชนะ ทำให้ชุมชนนี้เป็นที่รู้จักของหมู่บ้านและอำเภออื่น รางวัลที่ได้รับคือโล่และเงิน ซึ่งกิจกรรมหลักที่ทำให้ได้รับรางวัลคือ ศูนย์เด็กเล็ก ศูนย์เยาวชน กลุ่มเขียวขจีซึ่งปลูกต้นไม้วันที่ 12 สิงหาคม สำหรับเงินรางวัลได้รับจำนวน 70,000 บาท สำหรับเงินจำนวนนี้ได้นำไปกระจายให้กลุ่มกิจกรรมต่างๆ ได้เป็นทุนใช้สอยต่อไป การได้รับรางวัลและชนะการประกวดทำให้กลุ่มผู้นำมีความมั่นใจมีความเป็นน้ำหนึ่งใจเดียวกันในการทำงานมากขึ้น และรางวัลนี้เป็นการสะท้อนให้เห็นว่าเป็นผลมาจากการทำงานร่วมกันของผู้นำทั้งตำบล

การที่ตำบลมีหมู่บ้านชนะการประกวด ทำให้เป็นที่รู้จักและได้รับการยอมรับจากทางจังหวัด จึงขอความร่วมมือกับทางราชการได้ง่ายขึ้น เช่น การขอให้กรมโยธาไปทำถนนให้และก็ได้รับความร่วมมืออย่างดี กิจกรรมหลายอย่างได้รับความสะดวกเพราะเป็นตำบลที่ชนะการประกวด

การชนะการประกวดหมู่บ้านหมู่แรกที่ส่งไปทำให้มีกำลังใจอยากส่งหมู่บ้านอื่นเข้าประกวดอีกและกลายเป็นศูนย์รวมใจคนได้ จากนั้นก็ส่งประกวดอีก ก็ได้ที่หนึ่งอีก ได้ทุกปี และเวียนส่งไปจนครบเกือบทุกหมู่บ้าน

ผลของการประกวดนอกจากได้รางวัลเป็นโล่และเงินให้แก่หมู่บ้านแล้ว การประกวดหมู่บ้านยังเป็นกิจกรรม ที่กลายเป็นกระบวนการที่ผู้นำชุมชนระดับตำบล ใช้เป็นเวทีแห่งความร่วมมือระหว่างผู้นำด้วยกัน เป็นโรงเรียนสอนการทำงานเป็นหมู่คณะภายใต้การนำที่ผู้นำรับฟังความคิดเห็น โดยมีลักษณะความสัมพันธ์เป็นไปในแนวราบระหว่างผู้นำด้วยกัน การเป็นเช่นนี้อาศัยพื้นฐานบุคลิกภาพอ่อนน้อมถ่อมตนของกำนัน และความสัมพันธ์แบบพี่แบบน้อง มุ่งทำงานเพื่อประโยชน์ส่วนรวมร่วมกัน ความดีและ

รางวัลที่ได้มาถือเป็นของทุกคน ทั้งในกลุ่มผู้นำและชาวบ้าน ทั้งหมดนี้ถือได้ว่าเป็นกระบวนการที่ผู้นำสร้างความไว้วางใจกันและกัน เพราะไม่มีใครคิดเอาเป็นประโยชน์ส่วนตน และด้วยกระบวนการนี้ตำบลแห่งนี้จึงมีผู้นำที่เข้มแข็ง การของบประมาณและความช่วยเหลือจากทางราชการได้ง่ายขึ้นเพราะสามารถให้เหตุผลได้ว่าเป็นการนำมาใช้เพื่อพัฒนาและประกวดหมู่บ้าน ซึ่งหน่วยงานราชการก็ให้การสนับสนุนงบประมาณด้วยเหตุผลดังกล่าว

การร่วมมือกันทำกิจกรรม : พลังที่นำไปสู่ความเข้มแข็งของชุมชน

การรวมตัวกันของประชาชน ในลักษณะที่เรียกว่า "กลุ่ม" เพื่อใช้เป็นพลังในการต่อรอง ผลประโยชน์ ให้แก่กลุ่มของตนเองนั้นเป็นแนวคิดที่มาจากทางสังคมตะวันตก ส่วนในสังคมไทยการรวมกลุ่มในลักษณะดังกล่าวมีอยู่ค่อนข้างน้อย หรือไม่ชัดเจน เพราะส่วนใหญ่เป็นกลุ่มที่เกิดจากการจัดตั้งของทางราชการ เพื่อประโยชน์ทางด้านต่างๆ เช่น กลุ่มสมาชิกของธนาคารเกษตรและสหกรณ์เพื่อให้สมาชิกภายในกลุ่มได้ค้ำประกันกันเอง ในการกู้ยืมเงินจากทางธนาคาร หากมีสมาชิกคนหนึ่งคนใดไม่สามารถที่จะหาเงินมาคืนได้ สมาชิกส่วนที่เหลือก็จะต้องมีหน้าที่จะรับใช้แทน หรือการจัดตั้งกลุ่มเกษตรกรต่างๆ เพื่อที่รัฐจะได้ช่วยเหลือในเรื่องของการหาปัจจัยในการผลิตราคาถูกมาให้ ดังนั้นกลุ่มในลักษณะที่ว่ามานี้จึงไม่ค่อยแข็งแรง เพราะอาจจะเนื่องจากเป็นแนวคิดที่ใหม่ที่ชาวบ้านยังไม่คุ้นเคย และไม่ได้เกิดขึ้นจาก ความต้องการที่แท้จริงของชาวบ้าน

สำหรับในสังคมไทย การรวมตัวในลักษณะที่คล้ายคลึงกับ "กลุ่ม" นั้นมีอยู่แล้วเกือบจะทุกชุมชน ในลักษณะที่เรียกว่า "พรรคพวก ญาติพี่น้อง คุ้ม หมู่บ้าน" ซึ่งเป็นการรวมตัวในลักษณะเครือญาติ หรือ คนที่รักใคร่ชอบพอกัน เป็นการรวมกันเพื่อช่วยเหลือซึ่งกันและกัน ในลักษณะที่พึ่งพาอาศัยกัน หรือรักษาผลประโยชน์ของกลุ่มของตนเอง มากกว่าที่จะใช้ในการต่อรองผลประโยชน์กับกลุ่มภายนอก

ในกรณีการศึกษาชุมชนตำบลวัดขวานนั้นจากข้อมูลที่ได้จากการสัมภาษณ์ พบว่ามีการรวมกลุ่ม ทั้ง 2 แบบ กล่าวคือ การรวมกลุ่มในลักษณะกลุ่มผลประโยชน์ ได้แก่ กลุ่มผู้เลี้ยงปลาดุก กลุ่มออมทรัพย์ ที่มีความเข้มแข็งใน ระดับที่น่าสนใจ และการรวมกลุ่มในลักษณะที่เป็นแบบ พรรคพวก หรือเครือญาติ ซึ่งเป็นการรวมกลุ่มที่ ค่อนข้างจะกว้างขวาง แต่มีความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันค่อนข้างมาก และมีผลที่ทำให้ชุมชนตำบลวัดขวาน ได้รับการยอมรับว่ามีความเข้มแข็ง ซึ่งในการวิเคราะห์ในครั้งนี้จะมุ่งไปที่การรวมตัวเป็นกลุ่มในลักษณะประการหลัง เพราะเป็นที่พื้นฐานสำคัญในสังคมไทย

จากการวิเคราะห์ในเรื่องผู้นำที่ผ่านมา จะเห็นว่าปัจจัยหรือเงื่อนไขในเรื่องดังกล่าว เป็นเงื่อนไขที่สำคัญที่ทำให้ชุมชนเกิดความเข้มแข็ง แต่อย่างไรก็ดีลำพังเฉพาะการมีผู้นำที่ดีเพียงคนเดียว ย่อมไม่สามารถที่จะทำให้ชุมชนเกิดความเข้มแข็งขึ้นได้ ต้องอาศัย ความร่วมมือ ร่วมแรง ร่วมใจ จากสมาชิกส่วนใหญ่ในชุมชนจึงจะทำให้เกิดความเข้มแข็งขึ้นได้ ซึ่งได้แก่ผู้นำในระดับที่รองลงไป และชาวบ้านส่วนใหญ่ในชุมชน ที่จะเชื่อฟังและปฏิบัติไปตามแนวทางที่ผู้นำต้องการ

จากข้อมูลที่ได้จากการสัมภาษณ์พบว่า หลังจากที่ผู้นำชุมชนได้ดำเนินการต่างๆหลายประการที่จะทำให้เกิดการยอมรับจากผู้นำในระดับรองๆลงไป ซึ่งได้แก่ผู้ใหญ่บ้านในหมู่ต่างๆ แล้ว หลังจากนั้น ผู้

ใหญ่บ้านจึงจะเป็นตัวกลาง ที่จะทำให้สมาชิกส่วนใหญ่ภายในชุมชน เชื่อฟังและปฏิบัติตามแนวทางที่ผู้นำต้องการ โดยจะเห็นได้จากคำให้สัมภาษณ์ของผู้ใหญ่บ้านท่านหนึ่งที่ให้ความเห็นต่อเรื่องนี้ว่า

" ก็เป็นเพราะ พวกเราผู้ใหญ่บ้านเรานี่แหละ เป็นกลุ่มเป็นก้อนกันก่อน ถึงจะเอาชาวบ้านไปรวมกลุ่มกันทั้งหมด ผู้ใหญ่บ้านเขารวมกลุ่มรวมก้อนกัน มีการประชุมกัน ต้องมีการประชุมกันทุกเดือน ที่ อบต. ทุกวันที่ 7 มีอะไรก็ปรึกษาผู้ใหญ่บ้านกำนัน แล้วก็เอาลูกบ้านเข้าไปร่วมด้วย"

ประเด็นที่เป็นข้อสงสัยต่อไปว่า ในการให้ความร่วมมือของชาวบ้านส่วนใหญ่ในปัจจุบันนั้น เป็นไปเพราะความเต็มใจหรือไม่ หรือทำไปเพราะด้วยความเกรงกลัว ไม่อยากมีเรื่องกับกลุ่มผู้นำดังกล่าว ทั้งนี้ทั้งนั้นต้องยอมรับกันว่า ในอดีตอำนาจและอิทธิพลของผู้นำท้องถิ่นนั้นมีอยู่ค่อนข้างมาก อาจทำให้เกิดผลเช่นที่ว่านี้ได้ แต่จากการสอบถามทั้งจากตัวของชาวบ้านเอง และตัวของผู้นำชุมชนพบว่า การให้ความร่วมมือส่วนใหญ่ของชาวบ้านเป็นไปด้วยความเต็มใจ โดยกำนันได้ชี้ให้เห็นถึงกิจกรรมการสร้างรั้วภายในหมู่บ้านหนึ่งภายในตำบล ที่เป็นแนวยาวไปจนตลอดเขตของหมู่บ้าน มีระเบียบสวยงามทั้งนี้ รวมไปถึงความสะอาดทั้งริมถนนและภายในเขตบริเวณบ้านของประชนชนเองด้วย สิ่งที่เกิดขึ้นนี้คงเป็นไปไม่ได้หากจะใช้การบังคับไม่ว่าจะเป็นผู้ใหญ่บ้านหรือกำนัน

ส่วนเงื่อนไขหรือสาเหตุที่ทำให้ชาวบ้านเกือบทั้งตำบลเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันและให้การเชื่อฟังกลุ่มผู้นำชุมชนของเขามากถึงขนาดนี้ จำเป็นต้องศึกษาลึกลงไปถึงข้อมูลในอดีตของชุมชนดังกล่าว พบว่าชุมชนตำบลวัดขวานดังกล่าว ได้มีการรวมกลุ่มมานานแล้ว ตั้งแต่ในอดีต ทั้งนี้เงื่อนไขที่ทำให้เกิดการรวมกลุ่มนั้นเกิดจากที่ตั้งของชุมชนเอง ที่อยู่ห่างไกลจากความเจริญ ขาดเส้นทางคมนาคมที่ดีในการติดต่อกับโลกภายนอก มีความยากลำบากในการที่จะเข้าถึงพื้นที่ได้ สิ่งนี้ทำให้สมาชิกของชุมชนดังกล่าวต้องพึ่งพาอาศัยซึ่งกันและกันทั้งในเรื่องการ ทำมาหากิน และการป้องกันเหตุร้ายที่จะเกิดขึ้นกับชุมชน ประกอบกับสมาชิกของชุมชนส่วนใหญ่ เป็นญาติพี่น้องกัน ทำให้เป็นสังคมในลักษณะเครือญาติ ดังนั้นการเกิดการรวมกลุ่มจึงเป็นสิ่งที่จำเป็นและเป็นเงื่อนไขที่ทำหน้าที่ทำให้ ชุมชนอยู่รอด ตลอดระยะเวลายาวนานที่ผ่านมา

สำหรับการประกอบอาชีพของชุมชนดังกล่าวในอดีต คงเป็นเหมือนเช่นชุมชนอื่นๆทางภาคกลางของประเทศไทย ที่มีอาชีพหลักในการทำนา ซึ่งเป็นการผลิตเพียงเพื่อการยังชพของครอบครัวเท่านั้น แต่เมื่อมีโครงการพัฒนาได้เข้ามาในพื้นที่แล้วได้เปลี่ยนวิถี ชีวิตของชุมชนดังกล่าวไปอย่างสิ้นเชิง ไม่ว่าจะเป็นในเรื่องของประเพณีและความเป็นอยู่ อย่างเช่น การช่วยเหลือกันในการทำนา ที่ในอดีตเทคโนโลยีทางการผลิตยังอยู่ในระดับต่ำต้องใช้แรงงานของคนและสัตว์ในการทำนา การไถ หว่าน ปักดำไปจนถึงการเก็บเกี่ยว ซึ่งต้องทำให้ตามกำหนดเวลา และเป็นงานที่ค่อนข้างหนักเกินกว่าที่ครอบครัวหนึ่งครอบครัวใดจะกระทำแต่เพียงลำพังได้ ดังนั้นจึงจำเป็นที่ต้องมีการช่วยเหลือกัน จนเป็นประเพณีในการทำนาที่เรียกว่าลงแขก การวาน การเอาแรงกัน ซึ่งส่วนใหญ่ก็มักจะเป็นในหมู่เครือญาติหรือพรรคพวกกัน

แต่ผลจากการพัฒนาดังที่ได้กล่าวมาแล้วได้ทำให้การช่วยเหลือกันในลักษณะดังกล่าว เปลี่ยนแปลงไปจากการลงแขก หรือการเอาแรง มาสู่การจ้างงานโดยคิดเป็นตัวเงิน ทั้งนี้เนื่องจากการผลิตได้

เปลี่ยนจากการผลิตเพื่อยังชีพ มาเป็นการผลิตเพื่อการค้า เปลี่ยนจากนาปีมาเป็นนาปรัง เปลี่ยนจากการทำนาอย่างเดียวมาเป็นการประกอบอาชีพที่หลากหลาย เพื่อให้มีผลผลิตมากขึ้น ในขณะที่ที่ดินมีขนาดเท่าเดิม ทำให้ต้องอาศัยวิธีการรวมทั้งเทคโนโลยีสมัยใหม่เข้ามาใช้ในการผลิตมากขึ้น ซึ่งต้องใช้เวลาในการทำงานมากขึ้นด้วย จากเงื่อนไขดังกล่าวและความไม่เท่าเทียมกันในฐานะของแต่ละคนในชุมชน ไม่ว่าจะเป็นจำนวนของที่ดินในการผลิต ความถนัดในการประกอบอาชีพต่างๆ และความสามารถที่จะนำเทคโนโลยีเข้ามาใช้ในการผลิต ทำให้การตอบแทนในลักษณะที่ใช้คืนแรงงาน ในรูปแบบเดิม ไม่สามารถที่จะทำให้เกิดความยุติธรรมและความสดวกขึ้นได้ การใช้การจ้างงานโดยใช้เงินตอบแทนจึงได้เข้าแทนที่ แต่ทั้งนี้ทั้งนั้นก็ใช่ว่า ความสำนึกในเรื่องของส่วนรวมจะหมดไป

ไม่ว่าจะเป็นในเรื่องของเครือญาติ พรรคพวก คุ้ม หมู่ ที่ต้องพึ่งพาอาศัย โดยดูได้จากข้อมูลที่ได้จากการสัมภาษณ์กลุ่มของชาวบ้านว่า

" เนื่องจากพวกเรามีความสัมพันธ์ในหมู่บ้านพี่น้อง คิดว่าเป็นพี่น้องกัน ไม่คิดว่าคนโน้นรวยกว่า แล้ว คิดแกล้งกันไม่มี ไม่ริษยา คือใครมีปัญหา ใครทำรวยกว่า จนก็คือคนไม่ทำก็แค่นั้นเอง ข้าวของก็วางทิ้งกันได้ ไม่ใช่เฉพาะในบ้านนะ ท้องนาก็ทิ้งกัน เครื่องเครา ต่างๆไม่มีหาย ทิ้งไว้อย่างนั้นแหละ ทำนา 3 คราวก็ 3 คราว คนจะมีเท่าๆกัน ไม่ค่อยลักกัน ...ที่นี้มีแต่ญาติๆ กัน พี่ๆน้องๆกันอย่างผู้ใหญ่เขา ก็เอื้อเฟื้อ เผื่อแผ่ พี่ๆน้อง มีอะไรก็แบ่งกัน "

นอกจากนี้เนื่องจากการที่ชุมชนมีความเจริญมากยิ่งขึ้น มีการแบ่งงานกันทำ ในลักษณะที่เป็นกลุ่มอาชีพต่างๆ ที่แตกต่างกันมากขึ้น กลับทำให้มีความจำเป็นที่จะต้องพึ่งพากันมากยิ่งขึ้น จะเห็นได้จากกลุ่มผู้มีอาชีพเลี้ยงเป็ดแบบปล่อยทุ่ง และกลุ่มที่มีอาชีพทำนาที่ต้องพึ่งพาอาศัยกันเป็นอย่างมาก เนื่องจากผู้ที่เลี้ยงเป็ดจำเป็นต้องอาศัยข้าวตกที่เหลือจากการเก็บเกี่ยวของชาวนาเป็นอาหารให้แก่เป็ดเพื่อลดค่าใช้จ่าย แต่ชาวนาก็ได้ประโยชน์จากการที่เป็ดช่วยกำจัดหอยเชอรี่ที่ระบาดทำลายต้นข้าวและการตอบแทนด้วยไข่เป็ดในบางครั้งบางคราว ดังจะเห็นได้จากข้อมูลจากการสัมภาษณ์ผู้ที่เลี้ยงเป็ด

จากสิ่งเหล่านี้พอที่จะสรุปได้ว่าความสัมพันธ์ของคนในชุมชนดังกล่าวมีลักษณะที่ค่อนข้างแน่นแฟ้น มีการพึ่งพาอาศัยกันในด้านต่างๆ ทั้งนี้อาจเนื่องจาก ความเป็นเครือญาติ หรือพรรคพวก และความจำเป็นในการที่จะต้องประกอบอาชีพที่ต้องพึ่งพาอาศัยกัน

ส่วนในเรื่องของความเชื่อฟังและความไว้วางใจในตัวของผู้นำชุมชนในอดีตนั้นค่อนข้างที่จะเป็นขนบธรรมเนียมประเพณีของชาวไทยมาแต่โบราณแล้ว ที่ผู้น้อยจะต้องให้ความเคารพและเชื่อฟังผู้ที่มีอาวุโสหรือสถานภาพที่สูงกว่า สำหรับในกรณีของชุมชนตำบลวัดขวาน ความเชื่อฟังนี้จะเห็นได้จากคำเล่าถึงในสมัยก่อน ที่ผู้ใหญ่บ้านจะมีอำนาจค่อนข้างเด็ดขาด สามารถลงโทษผู้ต้องสงสัยว่าจะกระทำผิดโดยการใช้โซ่ล่าม หรือในการขอความร่วมมือในการตัดถนนผ่านที่ของชาวบ้านตามที่ได้กล่าวมาแล้ว

อย่างไรก็ดีใช่ว่าความเชื่อฟังของชาวบ้านที่มีต่อผู้นำชุมชนของเขานั้นใช่ว่าจะไม่มีข้อขัดแย้ง จากข้อมูลที่ได้จากคำบอกเล่า พบว่าในอดีตที่ผ่านมาผู้นำในชุมชนดังกล่าวหลายท่านได้เสียชีวิตจากการ

ถูกฆาตกรรม ทั้งนี้อาจจะเนื่องมาจากการขัดแย้งหรืออาจเป็นเพราะความต้องการที่จะขึ้นมาเป็นผู้นำแทนที่ได้ ประเด็นที่สำคัญคือชาวบ้านในปัจจุบัน มีวิธีในการเลือกผู้นำคนใหม่ของเขาอย่างไร ซึ่งเป็นที่น่าสนใจที่พบว่าชาวบ้านในชุมชนนี้ไม่ได้เลือกผู้นำคนใหม่จากการที่ถูกขู่บังคับหรือเห็นแก่พรรคพวก หรือเห็นแก่เงินที่ตอบแทน แต่เป็นการเลือกที่อยู่บนพื้นฐานของเหตุผลที่ดี คือ

ผู้ที่จะมาเป็นผู้นำนั้น ต้องเป็นคนที่ดี มีความซื่อสัตย์ เสียสละ มีความรู้ มีประสบการณ์ และต้องมีฐานะพอสมควร พอที่จะเป็นที่พึ่งของชาวบ้านในเรื่องต่างๆได้ ชาวบ้านจึงจะเลือกขึ้นมาเป็นผู้นำ แล้วชาวบ้านจะให้ความเชื่อฟัง และยินดีที่จะปฏิบัติตาม

อย่างไรก็ดีเงื่อนไขปัจจัยอีกประการหนึ่งที่ไม่ควรจะมองข้ามไป เพราะทำให้ความสัมพันธ์ในชุมชนเองมีความเหนียวแน่นอยู่ตลอดไป ทั้งในระหว่างชาวบ้านเองและระหว่างชาวบ้านกับผู้นำนั้น ได้แก่ การร่วมกันในการพบพูดคุยกันทั้งแบบเป็นทางและไม่เป็นทางการ เช่นการประชุมในหมู่บ้าน การประชุมตามกลุ่มต่างๆ การทำบุญตามเทศกาลที่วัดของชุมชน ซึ่งคนในชุมชนนี้ให้ความสำคัญค่อนข้างมาก และมักจะพบปะกันประจำไม่ขาด ประเพณีที่น่าสนใจของชุมชนนี้ คือประเพณีการทำบุญเพื่อระลึกถึงบรรพบุรุษ ที่เรียกว่าประเพณี "แจง" โดยจะมีการนำกระดูกและรูปของผู้ตายในแต่ละครอบครัวไปทำบุญร่วมกันที่วัดใดวัดหนึ่งซึ่งประชาชนเกือบทั้งตำบลจะมาทำบุญร่วมกัน ผลที่ได้จากประเพณีนี้คือผู้คนในชุมชนได้มาทำกิจกรรมร่วมกัน รับทราบร่วมกันว่าใครบ้างที่มีบรรพบุรุษร่วมกัน เป็นญาติพี่น้องกัน และแสดงความภาคภูมิใจร่วมกันว่าบรรพบุรุษของใครทำคุณงามความดีให้กับส่วนรวมบ้าง สิ่งเหล่านี้ทำให้การรวมกลุ่มในลักษณะเครือญาติหรือพรรคพวก ค่อนข้างที่จะแน่นแฟ้นกว่าชุมชนอื่นๆ ซึ่งจากความพร้อมในสิ่งเหล่านี้เอง เมื่อมีโอกาสที่จะได้แสดงออกทั้งในกิจกรรมการประกวดหมู่บ้าน การประกวดตำบลในระดับต่างๆ จึงทำให้ชุมชนแห่งนี้ประสบความสำเร็จค่อนข้างมาก จนเป็นที่ยอมรับจากคนภายนอก

> *" ก็พัฒนากันไปเรื่อยๆ ก็ทุกปีประกวดนะตำบลนี้ หมุนเวียนกันไปเรื่อยๆทุกปี ปีที่แล้วนี่หมู่ 7 ปีนี้ หมู่ 5 จะย้อนกันอยู่อย่างนี้ ถ้าจบแล้วก็วนอยู่อย่างนี้ ติดตำบล ก็ทำร่วมกันทั้งตำบล หมู่ไหนประกวด ก็เฮ กันไปทั้งตำบล ก็ดีไปอย่างหนึ่ง ทางอำเภอก็ยอมรับกันว่า คนวัดขวางนี่ทำอะไรพร้อมไปหมด มีงานอะไร ของนายอำเภอจะต้องทำทุกที พูดว่าๆ ด้วยสามัคคี ทำงานอะไร เสร็จหมด และเอาจริงเอาจังบ้านกำนัน พร้อมหมด ก็บอกว่าทำอะไร จะรวมตัวกัน ไม่มีการขัดแย้งกันสมัยนี้.... ก็อย่างว่าแหละ นับถือกันเหมือน พี่เหมือนน้องนะ เราไม่เกี่ยงกัน มาแบ่งกันกิน ทำงานให้ดีกว่ากัน นิยมชมชอบกัน ทำได้ดี ช่วยกันเชียร์กัน ไป คนที่เขาอยากจะเอาดี เขาก็จะเอาดีคนละอย่าง แข่งกัน ก็เป็นรายได้ที่ดี ใครทำคนนั้นก็ได้"*

ในทางกลับกัน กิจกรรมดังกล่าวกลับทำให้ความสามัคคีในชุมชนตำบลวัดขวานมีมากยิ่งขึ้น และทำให้ความเข้มแข็งของชุมชนมีมากยิ่งขึ้น และสามารถที่จะเผชิญกับปัญหาที่จะมาจากภายนอกได้ จากตัวอย่างการจัดการกับปัญหายาเสพติด ที่เป็นปัญหาที่ร้ายแรงของสังคมไทย ไม่ว่าจะอยู่ในชุมชน

ไหน ก็จะต้องได้รับผลกระทบเกือบทั้งสิ้น แต่ชุมชนตำบลวัดขวาง ก็สามารถที่จะหาวิธีการที่จะจัดการกับปัญหานี้ได้อย่างน่าสนใจ จากตัวอย่างการดำเนินการในสองหมู่บ้าน

หลังจากได้รับนโยบายจากทางราชการ แล้ว ได้มีการประสานงานของกลุ่มผู้นำชุมชน ในการที่จะรณรงค์ให้หมู่บ้านปลอดยาบ้า ด้วยการที่ กลุ่มผู้นำชุมชนได้จัดให้มีการประชุมกัน และคัดเลือกหมู่บ้าน ที่มีขนาดเล็ก ประชาชนน้อยเป็นจุดเริ่มต้นก่อน หลังจากนั้นผู้ใหญ่บ้านแรกได้ กลับไปประชุมลูกบ้าน เพื่อหามาตราการในการดำเนินการว่าจะควรจะทำกันอย่างไร ซึ่งในที่ประชุมของชาวบ้าน ได้เสนอให้มี การสอดส่องควบคุมกันเอง โดยจัดตัวแทน 1 คน ควบคุม สมาชิกบ้านใกล้เคียงประมาณ 10 หลังคาเรือน รวมทั้งสิ้น 10 คนก็ครอบคลุมชาวบ้านทุกครอบครัว และมีหน้าที่คอยตรวจดูว่าผู้ใดบ้างที่แอบไปมั่วสุมเสพยาเสพติด ส่วนใหญ่ก็จะเป็นกลุ่มวัยรุ่น ถ้าพบก็จะว่ากล่าวตักเตือนและแจ้งให้ผู้ปกครองทราบเพื่อแก้ไขต่อไป หลังจากดำเนินการมาดังระยะหนึ่งจนมั่นใจว่าไม่มีผู้ใดในชุมชนเสพยาบ้าแล้ว ทางกำนันก็จะให้ธงสีเหลืองนำมาติดไว้หน้าบ้าน เพื่อแสดงว่าบ้านนี้ปลอดยาบ้า จากยุทธวิธีดังกล่าวได้ทำให้ชาวบ้าน เกิดความตื่นตัวและเฝ้าระวังผู้ที่จะเสพยาภายในชุมชนของตนเอง เพื่อที่จะไม่เสียชื่อเสียงที่พวกของตนเองได้ร่วมกันสร้างเอาไว้ ซึ่งจากความสำเร็จดังกล่าวได้เป็นแบบอย่างขยายตัวออกไปยังหมู่บ้านใกล้เคียง

ส่วนในหมู่บ้านแห่งที่ 2 จากข้อมูลที่ได้จากการถามว่าหมู่บ้านทำอย่างไรจึงปลอดยาเสพติด ผู้ใหญ่บ้านได้ให้ข้อมูลว่า

" ...แต่ก่อนมันมีบ้าง เป็นพวกสมัครเล็กๆ น้อยๆ นะฮะ เป็นการค้านะไม่มี พอเราได้ข่าว กรรมการก็ไปจัดการ ตำบลเราเป็นตำบลประกวด หมู่บ้านเราก็ประกวด ก็เลยดูแลเรื่องนี้เป็นหลัก มีบ้างนิดหน่อยพวกสมัครเล่นนะ ว่ากันเขาก็เชื่อ คนไหนเห็นเขาก็ว่ากัน ก็เชื่อ ก็บอกว่า ทางรัฐบาลเขาเอาจริงนะ ติดยาช่วงนี้นะ แล้วใครไปสูบไปอะไรก็ประชาสัมพันธ์กันตลอดในข่าว ถ้าใครติดก็มาแจ้ง จะบำบัดให้อะไรอย่างนี้ แล้วเขาก็เกิดละอาย ละอายตนเอง ก็เลยหายไป พยายามใช้ วิธีหลายๆอย่าง บางที่ก็ไม่เชื่อ ก็ถ้าคนที่เขามานี่เขาแห่พ่อแห่แม่แกไม่อายเขาเหรอ ก็มีเจ้าหน้าที่มาดู มาบอกให้เกิดความละอายตัวเอง ก็กลัว เจ้าหน้าของจังหวัด เขาก็มาบ่อยมาติดตาม มันมีข้อมูลระวัง อยู่ ก็พาให้กลัวไปเอง แล้วก็เลิกเพราะมันไม่ใช่ใหญ่โต ไม่ใช่ติดกันใหญ่โต ถึงขั้นค้าขาย ตอนนี้การมั่วสุม ก็มี วัยรุ่นอะไรยังงี้ กลางหมู่บ้านก็เป็นตะกร้อ เล่นกีฬา การมั่วสุมอย่างนี้มันดีอยู่อย่าง เด็กไม่ออกนอก หมู่บ้าน วันนี้วันรายงานกีฬาด้วยนะนี่ มีวอลเล่ย์ เนี่ย วอลเล่ย์ต้องรายงานนะเนี่ย คือรายงานว่าใน หมู่บ้านนี่เล่นกีฬากี่คน ต้องรายงาน กี่คนนะ ก็เนี่ยเดี๋ยวต้องไปดู วันนี้ผมก็เอาเน็ตใหม่มาให้นะ มันจะได้ ซ้อมอยู่ในนี้ "

ซึ่งหลังจากการปราบยาบ้าลงได้ ได้ทำให้สภาพความเป็นอยู่ภายในชุมชนตายลวัดขวางดียิ่งขึ้น จะเห็นได้จากคำให้สัมภาษณ์ของชาวบ้านทั่วไปดังนี้

" .....แถวนี้รู้สึกว่ามันจะดี ปลอดยาม้า ที่ไหนปลอดยาม้า ของมันจะไม่หาย การ

พนันไม่มีหรือ ยาเสพติดทุกอย่างไม่มี หมู่บ้านก็สบาย เครื่องเคราบางที่จอด กันโน่น กลางนา...อย่างนี้ทิ้งกันเลย 3 วัน 3 คืนหมดเมื่อไรก็เติม...แต่หมู่บ้านอื่นเนี่ยผม ท้าเลย ข้าวของเอาไว้แบบนี้หายหมด ถ้าหมู่บ้านใดไม่ปลอด การพนัน ปลอดยาม้า ยาเสพติดนี่ O K ของในหมู่นั้นต้องหายแน่ ...."

กล่าวโดยสรุป ความเข้มแข็งของชุมชนตำบลวัดขวานเกิดจากการร่วมมือ ร่วมแรง ร่วมใจกัน ของสมาชิกทั้งหมดไม่ว่าจะเป็นผู้นำชุมชนหรือชาวบ้าน ในการกระทำกิจกรรมใดๆเพื่อส่วนรวม ต่างฝ่าย ต่างๆรู้ บทบาทของตนควรจะกระทำอย่างไรจึงจะเกิดประโยชน์สูงสุดต่อชุมชนของพวกเขาเอง และผล จากความสามัคคีดังกล่าวได้ทำให้พวกเขาดำรงชีวิตอยู่ในชุมชนอย่างมีความสุข

สภาตำบล : การบริหารงานแบบมีส่วนรวม

สภาตำบลเป็นองค์กรปกครองท้องถิ่นที่มีโครงสร้างและองค์ประกอบ ดังกล่าวมาแล้วข้างต้น สำหรับสภาตำบลชุดนี้ยังเป็นรูปแบบเดิม คือ กำนันยังเป็นประธานอยู่ และได้บริหารงานมานานพอสม ควร กล่าวคือทำงานมาตั้งแต่ยังไม่เป็นองค์การบริหารส่วนตำบล (อบต.) จนมี อบต. ซึ่งเดิมไม่มีสำนัก งานบริหารและเจ้าหน้าที่ทำงานด้านธุรการเหมือน อบต. แต่เป็นองค์กรที่ทำงานได้อย่างน่าพอใจเพราะ มีผลงานปรากฏชัดออกมาจนชาวบ้านมีความพอใจ ทั้งนี้เพราะการบริหารจัดการภายในตำบลในรูปของ สภาตำบลที่มีกำนันเป็นประธานและต่อเนื่องมาจนถึงองค์การบริหารส่วนตำบลที่ยังคงให้กำนันเป็น ประธานต่อ (จนถึงพฤษภาคม 2544) นั้น มีรูปแบบการบริหารแบบมีส่วนร่วมโดยเปิดโอกาสให้ทั้ง กรรมการสภาตำบลและชาวบ้าน ร่วมตัดสินใจกำหนดแนวทางการพัฒนาชุมชนที่เป็นภาระหน้าที่ของ สภาตำบล

สภาตำบลก่อนการเปลี่ยนแปลงมาสู่ยุคปัจจุบัน

หากย้อนไปประมาณ 10 กว่าปีเศษ ตอนนั้นประธานสภาตำบลยุคปัจจุบันนี้ (พ.ศ.2542) นี้ยัง เป็นผู้ใหญ่บ้านมาร่วมประชุมในฐานะกรรมการโดยตำแหน่ง สภาพและบรรยากาศของการทำงานในยุค นั้นไม่กระตือรือล้นเพียงพอ ตัวอาคารที่เป็นสถานที่ประชุมเป็นโรงเรือนที่มีเฉพาะหลังคาไม่มีฝากั้น เปิด โล่งทุกด้าน แต่พื้นยกสูงขึ้นมาโดยเทพื้นคอนกรีตให้สูงกว่าระดับพื้นทั่วไป สำหรับการประชุมมี บรรยากาศค่อนข้างเหงาเพราะคนมาประชุมน้อย *" มีคนมาประชุม 7 – 8 คน ประชุมแต่ละครั้งไม่ครบ องค์ประชุมซักครั้ง "* เรื่องที่ประชุมก็เป็นเรื่องทั่วๆไป การประชุมมีเพียงเดือนละครั้ง สภาพของการ ประชุมสมาชิกมักจะนั่งฟังอย่างเดียวว่าประธานจะสั่งอะไร ไม่มีการเปิดโอกาสให้พูดคุย หรืออภิปรายโต้ เถียงปรึกษาหารือแต่ประการใด

สภาตำบลวัดขวานเริ่มมีการเปลี่ยนแปลงบทบาทหน้าที่ในทางที่ดีขึ้น ตั้งแต่มีประธานคนใหม่ นั่นคือมีการเลือกตั้งกำนันของตำบลนี้แทนคนเดิม โดยมีผู้ใหญ่บ้านของหมู่ 4 ลงสมัครเลือกตั้งเป็นกำนัน ก่อนลงสมัคร ผู้ใหญ่บ้านคนนี้ได้ประเมินความเป็นไปได้ที่จะได้รับการเลือกตั้งเป็นกำนันโดยถามเพื่อนที่ เป็นผู้ใหญ่บ้านอีกหมู่หนึ่งเพื่อให้ช่วย เมื่อเพื่อนคนนี้ช่วยหาเสียงและไม่ลงสมัครแข่งขัน ผู้ใหญ่บ้านหมู่

4 ก็ลงสมัคร เพื่อนก็ช่วยหาเสียง เพื่อนทุกคนช่วย แต่ละหมู่เป็นหน่วยเลือกตั้งทั้งหมด การได้รับเลือกตั้งของผู้ใหญ่บ้านหมู่ 4 นอกจากเพื่อช่วยหาเสียงแล้ว พื้นฐานทางอาชีพของผู้ใหญ่บ้านคือเป็นพ่อค้า ผลจากการเป็นพ่อค้าทำให้มีคนรู้จักกว้าขวาง มีคนรู้จักมากเพราะทำการค้าสัมพันธ์กับชุมชนมานานซื้อขายสินค้ากับชาวบ้านมาด้วยดีตลอด ทำให้เพิ่มความไว้วางใจสูง ผลการเลือกตั้งปรากฏว่า ผู้ใหญ่บ้านหมู่ 4 ชนะการเลือกตั้ง ได้ 1,500 คะแนน ในขณะที่คู่แข่งขัน (ลงสมัคร 2 คน) ได้ 900 คะแนน ซึ่งคะแนนต่างกันถึงเท่าตัว

ผู้ใหญ่บ้านหมู่ 4 ก็กลายเป็นกำนันตำบลวัดชวางและดำรงตำแหน่งประธานสภาตำบลโดยตำแหน่ง ในสภาตำบลสมาชิกที่มีความสำคัญมากคือกลุ่มของผู้ใหญ่บ้านซึ่งกำนันเห็นความสำคัญของคนกลุ่มนี้ ต้องการได้รับความร่วมมือในการบริหารสภาตำบล อันเป็นองค์กรปกครองท้องถิ่นที่ค่อนข้างมีบทบาทและอำนาจหน้าที่สำหรับตอบสนองต่อความต้องการของคนในท้องถิ่นมากพอสมควร กำนันจึงพยายามหายุทธวิธีให้บรรดาผู้ใหญ่บ้านทั้งหลายมาร่วมกันทำงานเพื่อชุมชนอย่างเต็มที่ กำนันรู้ว่าผู้ใหญ่บ้านบางคนอาวุโสกว่า ก็ทำตัวเป็นน้องไปขอฟังคำแนะนำจากพี่ คล้ายๆกับว่าให้พี่สอนน้อง วิธีการอ่อนน้อมถ่อมตนนี้ได้ผลมาก เพราะทำให้เกิดการสนิทสนมไว้วางใจกัน เมื่อเข้ากันได้แล้ว กำนันก็เริ่มพูดถึงแนวคิดให้พวกในกลุ่มหันมาร่วมมือกันทำงาน ให้ล้มเลิกความคิดหมู่บ้านใครหมู่บ้านมัน ให้มองตำบลเป็นภาพรวม มองว่าตำบลเป็นของทุกคน เมื่อกำนันสามารถหล่อหลอมคนกลุ่มนี้เข้าด้วยกันได้ก็นับได้ว่าเป็นจุดเริ่มต้นไปในทางที่ดี ทำให้หลายๆอย่างดีขึ้น เป็นการทำให้เห็นว่าผู้นำไม่ได้เป็นกำนันหากแต่เป็นน้องของพี่ๆที่เป็นผู้ใหญ่บ้าน ทำให้พวกเขากล้าที่จะตำหนิและเตือนกำนันได้เพราะคิดว่า ไม่ได้ตำหนิกำนัน แต่เป็นการเตือนน้อง

การมีส่วนร่วมในการเสนอความต้องการ

เมื่อสภาตำบลมีงบประมาณและต้องการจะพัฒนาชุมชน สภาตำบลจะทำการพัฒนาตำบลตามความต้องการของประชาชน ซึ่งการที่จะจัดงบประมาณให้กับหมู่บ้านได้นั้น ดังได้กล่าวแล้วว่ากำนันขอให้สมาชิกสภาตำบลมองภาพรวม ดังนั้นการที่โครงการจะลงตรงไหน คำตอบไม่ใช่อยู่ที่หมู่บ้านใดหมู่บ้านหนึ่ง หากอยู่ที่ประชาชนของตำบลส่วนใหญ่ได้ให้ความสำคัญของการของบประมาณมาลงในพื้นที่

สำหรับงบประมาณที่ได้มา หากไม่พอ ถือว่าเป็นหน้าที่ของประธานสภาตำบล ซึ่งต้องมองหาช่องทางว่ามีหน่วยงานอื่นใดที่ช่วยได้บ้าง เมื่อเกินความสามารถของท้องถิ่น ก็เป็นหน้าที่ของหน่วยงานรัฐ และก็พยายามสื่อสารให้สมาชิกได้ทราบทุกครั้งว่างบประมาณมีปัญหาอะไร ได้ชี้แจงทั้งวาจาและทางเอกสาร หากว่ามีการทำอย่างนี้ เพื่อทำให้สมาชิกไม่ทะเลาะกัน และเป็นการแสดงถึงความจริงใจที่มีต่อกัน

กระบวนการที่สะท้อนการร่วมเสนอความต้องการของประชาชนดีที่สุดคือ กระบวนการวางแผนพัฒนาตำบล ซึ่งมีการร่วมอย่างน้อยสองระดับ ระดับแรก เป็นขบวนการที่เกิดจากประชาชนในหมู่บ้านมาตกลงปัญหาร่วมกัน โดยผู้นำทุกระดับในหมู่บ้านคือ ผู้ใหญ่บ้าน ผู้ช่วยผู้ใหญ่บ้าน สมาชิกองค์การบริหารส่วนตำบล ร่วมประชุมกับชาวบ้านว่าในหมู่ของตนต้องการอะไร แล้วเสนอขึ้นไปอีกระดับหนึ่งคือร่วมกันพิจารณาในสภาตำบล เป็นหน้าที่ที่สมาชิกสภาตำบลซึ่งมาจากทุกหมู่บ้านร่วมกันประชุมแผน

พัฒนาตำบลเป็นเครื่องบ่งชี้ถึงความต้องการของชาวบ้านแต่ละหมู่บ้าน สภาตำบลต้องเอาแผนของทุกหมู่มารวมกันเป็นแผนพัฒนาตำบลโดยมีการประชุมปรึกษาหารือกันว่าโครงการใดเราทำไม่ได้ แล้วจัดลำดับความต้องการว่าโครงการใดควรอยู่ลำดับที่ 1, 2 หรือ 3 ส่วนใหญ่การประชุมก็ตกลงกันได้ ไม่มีการทะเลาะกันเพราะใช้เหตุผลชี้แจง ประธานสภาตำบลประชุมชี้แจงด้วยเหตุผล โดยชี้ให้เห็นว่าโครงการลำดับที่ 1 สำคัญกว่าลำดับที่ 2 อย่างไร ชี้ให้สมาชิกเห็นความสำคัญ เช่น ถนนนี้สำคัญ เพราะหลายหมู่บ้านต้องใช้เส้นทางนี้ร่วมกัน ซึ่งความเป็นจริงก็เป็นอย่างนั้น ฉะนั้น ถนนเส้นนี้ควรทำเป็นคอนกรีตก่อน เสียงส่วนใหญ่ก็เห็นด้วย

อย่างไรก็ตามสำหรับในบางเรื่องอาจเป็นเรื่องของความคิดเห็น อาจมีการมองกันคนละมุม บางคนเห็นด้วย บางคนเห็นแย้ง แต่สุดท้ายต้องนำมาคุยกันว่ามีเหตุผลอย่างไร หากใครมีเหตุผลที่ดีกว่าก็ต้องยอมรับ

การติดตามงานของประธานสภาตำบล

เมื่อมีมติให้ทำโครงการหรืองานอะไรออกไป กำนันต้องออกไปติดตามว่าไปถึงไหนแล้วเพราะอยากให้ผลงานตกแก่ชาวบ้าน ต้องการให้ชาวบ้านพ้นปัญหาทุกข์ร้อน ซึ่งถ้าหากเห็นแก่ประโยชน์ส่วนตนและต้องการเอาตนเองรอดคงไม่ต้องมาเป็นกำนัน ในการติดงามนี้ประธานสภาตำบลจะไม่เก็บไว้คนเดียว แต่จะบอกทุกคนให้ช่วยกัน จะได้ร่วมกันแก้ไขปัญหาของลูกบ้าน และการติดตามงานอีกประเภทหนึ่งคือ การติดตามโครงการที่บรรจุไว้ในแผนว่าได้ดำเนินการไปถึงไหน เช่นโครงการที่เสนอไปยังอำเภอต้องมีสำเนาไว้ชุดหนึ่ง เมื่อไปประชุมที่จังหวัดหรืออำเภอก็จะถามทางจังหวัดหรืออำเภอว่า โครงการที่เสนอมาไปถึงไหนแล้ว อยู่ในระดับไหน เงินงบประมาณได้มากได้น้อยเพียงใด หากได้น้อย ไม่พอ หรือไม่มั่นใจ ก็มีหลายหน่วยงานที่จะให้เลือกขอความช่วยเหลือ เช่น กรมโยธา กรมทรัพยากรธรณี กรมอนามัย กำนันจะติดต่อไปทุกหน่วยงานที่สามารถช่วยได้ สำหรับการติดตามเรื่องหลังเสนอโครงการจะทำให้สภาตำบลรู้ว่าปีนี้ได้อะไร หมู่ไหนได้แล้ว และบอกหมู่ที่ยังไม่ได้ ก็จะให้ผู้นำในระดับหมู่บ้านรีบเสนอเรื่องหลังโครงการเข้ามา ซึ่งการติดตามงานแบบนี้ไม่ใช่เป็นหน้าที่ที่กำนันต้องทำ หากแต่เป็นคุณลักษณะของตัวบุคคลที่ต้องการเข้าไปมีส่วนรับรู้ความก้าวหน้าของงานที่ทำไป อันเป็นการมีส่วนร่วมในทำนองเข้าไปเกี่ยวข้องกับผลประโยชน์ของชุมชน

การปกครองท้องถิ่นรูปแบบใหม่ : องค์การบริหารส่วนตำบล (อบต.)

รัฐเริ่มมีนโยบายการกระจายอำนาจการปกครองท้องถิ่น ให้กับประชาชนระดับตำบลให้มากขึ้น โดยหวังให้เป็นองค์กรที่มีความเป็นอิสระ พึ่งตนเองได้ เป็นการปกครองโดยประชาชนดูแลกันเอง พยายามให้เป็นการปกครองท้องถิ่นอย่างแท้จริง ไม่ใช่ผสมกับรูปแบบการปกครองท้องที่แบบปัจจุบันที่กำหนดให้กำนัน ผู้ใหญ่บ้านเป็นกรรมการโดยตำแหน่ง แต่รูปแบบใหม่ซึ่งจะมีรูปแบบสมบูรณ์ตั้งแต่สิ้นเดือนพฤษภาคม พ.ศ. 2544 เป็นต้นไป กล่าวคือทั้งประธานและกรรมการจะต้องเลือกตั้งจากประชาชนโดยตรง ไม่ให้กำนันเป็นประธานโดยตำแหน่งเหมือนเดิมอีก แต่ก่อนที่จะไปถึงจุดนั้น ทางรัฐบาลเห็นว่าควรมีช่วงเวลาหนึ่งที่มีระยะเวลาพอสมควรแก่การปรับตัว ไปสู่การปกครองท้องถิ่นอย่างเต็มรูปแบบ กฎหมายว่าด้วยเรื่องนี้เริ่มใช้ตั้งแต่ปี พ.ศ. 2538 ออกมาเปลี่ยนสภาตำบลให้เป็นองค์การบริหารส่วน

ตำบลให้มีฐานะเป็นนิติบุคคล และก็มีการจัดระดับของ อบต. โดยดูจากฐานะการเงินหรือจำนวนรายได้ของ อบต. ส่วน อบต. วัดขวางจัดอยู่ในระดับ 3 เพราะรายได้น้อย เก็บภาษีได้น้อย ส่วนใหญ่จะเก็บจากภาษีที่ดิน *"รายได้ของ อบต. ต่ำ อันนี้ก็ต้องโทษชาวบ้านด้วย เพราะแจ้งรายได้ต่ำ เช่น บางคนทำนา 10 ไร่ บอกว่าได้ข้าว 10 เกวียน ซึ่งไม่เป็นความจริง เพราะในพื้นที่นี้ ทำนากันสามครั้งในรอบหนึ่งปีอย่างไม่ได้ ก็ต้อง 20 กว่าเกวียน"*

ช่วงเวลารอการปรับตัวขององค์การบริหารส่วนตำบล หรือ อบต. กะระยะเวลาก็ประมาณ 5 ปีนี้ ในบทเฉพาะกาลของกฎหมายยังคงให้กำนันเป็นประธาน และผู้ใหญ่บ้านเป็นกรรมการโดยตำแหน่งอยู่ แม้ว่าตรงนี้ยังไม่เปลี่ยนแปลง แต่มีสิ่งที่เปลี่ยนแปลงไปจากเดิมคือ

ประการที่ 1 การมีสำนักงานบริหารขององค์กรส่วนตำบลซึ่งมีอาคารเป็นที่ทำการและเจ้าหน้าที่ซึ่งมีฐานะเป็นพนักงานส่วนท้องถิ่นเป็นฝ่ายทำงานประจำหรือธุรการให้กับฝ่ายนโยบายหรือคณะกรรมการบริหารสภาตำบล, หัวหน้าสำนักงานได้แก่ ปลัด อบต. และมีเจ้าหน้าที่ประจำทำหน้าที่อื่น ๆ ในสำนักงาน ซึ่งทาง อบต.ต้องจ่ายเงินค่าจ้างเป็นเงินเดือนพนักงานเอง ซึ่งที่นี่จ้างมาได้ 2 ปีแล้ว เป็นตำแหน่งที่ทางราชการหาบุคคลากรมาให้ อบต. สำหรับ อบต.วัดขวางมี 3 คน คือ ปลัด อบต. 1 คน, ช่างโยธา 1 คน และเจ้าหน้าที่บัญชี 1 คน

ประการที่ 2 การปรับองค์กรท้องถิ่นดังกล่าวทำให้มีอิสระจากราชการส่วนกลางมากขึ้น ทำให้สามารถแก้ปัญหาตรงตามความต้องการของชาวบ้านได้ เพราะจะไม่มีคำสั่งให้ทำเหมือนกันทุกตำบลทั้งๆที่ปัญหาแต่ละตำบลต่างกัน อย่างเช่นที่ตำบลนี้เคยประสบมา คือทางราชการให้ประชาสัมพันธ์เรื่องภัยแล้ง แต่ที่พื้นที่นี้มีฝนตกโดยตกตั้งแต่เดือนมกราคม ซึ่งเป็นเรื่องตลกสำหรับชาวบ้านมาก

"ทางราชการบังคับให้แก้ภัยแล้งให้ได้ ทั้งที่พื้นที่ตรงนี้มีน้ำตลอด ทางตำบลก็ต้องทำ แต่เราเลี่ยงไปขุดบ่อปลา ซึ่งอันนี้หากไม่ทำตามนโยบายก็ให้ชี้แจง"

ประการที่ 3 มีการเปลี่ยนแปลงในเรื่องของการเงินหรืองบประมาณ ซึ่งทาง อบต. ได้งบประมาณส่วนหนึ่งจากทางราชการให้ มาบวกกับภาษีที่ทาง อบต. เก็บได้ อบต. เก็บเท่าไร ก็เป็นของ อบต.ทั้งหมด ไม่ต้องแบ่งให้ส่วนกลางเหมือนเมื่อก่อน จำนวนเงินที่ อบต. บริหารจะเปลี่ยนไปจากเดิมมากพอสมควร เช่นเดิมเคยมี 200,000 – 300,000 บาท ปัจจุบันได้เงินอุดหนุนมาเป็นงบประมาณนับล้านบาท แต่อย่างไรก็ตาม จำนวนเงินที่ได้มานี้ก็นับว่ายังน้อยอยู่ เพราะทาง อบต.มีรายจ่ายมาก โดยเฉพาะหมดไปกับการจ้างเงินเดือนของพนักงาน

จากที่กล่าวถึงการเปลี่ยนแปลงอันส่งผลกระทบกับการปกครองท้องถิ่นข้างต้นนั้น แม้ว่าจะเป็นผลกระทบที่เกิดขึ้นในทางบวก แต่ก็ไม่ได้หมายความว่าผลกระทบในทางลบจะไม่มีหรือไม่เกิดขึ้นเลย ซึ่งอย่างน้อยที่สุด เท่าที่พบคือ **ประการแรก** รายได้ของ อบต. มีน้อยเพราะที่ดินมีน้อย การเก็บภาษีอย่างอื่นก็เก็บไม่ได้ ทาง อบต. คงไม่มีทางไปทำธุรกิจที่จะมาเพิ่มรายได้ให้มากขึ้น อบต.พึ่งเฉพาะงบประมาณที่ให้มาช่วยเหลือเท่านั้น แต่งานที่ต้องทำมีมาก หากเปรียบเทียบกับเทศบาลแล้ว สู้เทศบาลไม่ได้ เนื่องจากเทศบาลเก็บภาษีได้มากกว่าเพราะมีความเป็นเมือง คนประกอบอาชีพ มีรายได้สูงกว่า

ประการที่สอง ผลกระทบอันอาจเกิดจากเจ้าหน้าที่ประจำครอบงำสมาชิก อบต. หากสมาชิกหรือประธานขาดความรู้เท่าทันในแง่กฎระเบียบต่าง ๆ ของทางราชการ และหากประธานที่ไม่มีความใส่ใจมุ่งแต่จะเซ็นเอกสารผ่านอย่างเดียวโดยไม่ศึกษากฎระเบียบ อาจตกอยู่ในการครอบงำของเจ้าหน้าที่ประจำได้ ซึ่งถ้าปล่อยให้ปลัด อบต. มากำกับ ปัญหาก็อาจเกิดขึ้น

สำหรับในอนาคตที่จะเป็น อบต. ตามกฎหมายใหม่หลัง พฤษภาคม พ.ศ.2544 นั้น ประธาน อบต. ไม่ได้ห่วงว่ากำนันจะหลุดจากตำแหน่งประธาน อบต. แต่ห่วงว่าประธานคนใหม่ที่มาจะสามารถประสานงานต่อ และแก้ไขปัญหาที่ชาวบ้านเดือดร้อนในการทำมาหาเลี้ยงชีพได้หรือไม่ ?

บทสรุป

ผลจากความพยายามของรัฐบาลไทยหลายรัฐบาลที่ผ่านมา ในการนำประเทศไปสู่ความทันสมัยตามแบบตะวันตก (Modernization) โดยผ่านทางการดำเนินการตามแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติที่ผ่านมาตั้งแต่ พ.ศ. 2504 จนถึงปัจจุบันได้ส่งผลกระทบต่อชุมชนทั่วไป ไม่ว่าจะเป็นทางด้านเศรษฐกิจ สังคม การเมือง และวัฒนธรรม และได้ก่อให้เกิดความเปลี่ยนแปลงวิถีชีวิตของประชาชนไปเป็นอย่างมาก ชุมชนส่วนใหญ่ต้องเผชิญสภาพที่ค่อนข้างที่จะยากลำบากและเลวร้าย แต่มีบางชุมชนที่สามารถที่จะปรับตัวเข้ากับสภาพการดังกล่าวได้อย่างน่าพอใจ อย่างในชุมชนตำบลวัดขวานตามที่ได้กล่าวมาแล้วข้างต้น จากคำถามการวิจัยที่พยายามจะค้นหาเงื่อนไข กระบวนการ ที่นำไปสู่ความเข้มแข็งของชุมชนดังกล่าวและผลกระทบที่มีต่อชุมชน โดยมองผ่านทางองค์กรปกครองส่วนท้องถิ่น ซึ่งได้แก่ องค์การบริหารราชการส่วนตำบล ตำบลวัดขวาน

สิ่งที่ได้จากการวิจัยพบว่ามีเงื่อนไขสำคัญหลายประการ **ประการแรก** ได้แก่คุณลักษณะในตัวของผู้นำชุมชนเอง ในที่นี้คือ กำนัน ซึ่งได้รับการยอมรับจากสมาชิกของชุมชนเองไม่ว่าจะเป็นผู้ใหญ่บ้านและประชาชน **ประการที่สอง** ได้แก่ความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันของสมาชิกของ อบต. ทั้งทางด้านสภาและคณะกรรมการบริหาร ซึ่งได้แก่ผู้ใหญ่บ้านและตัวแทนชาวบ้านจากหมู่บ้านต่างๆ ที่เป็นผู้ที่มีความรู้ความสามารถ ประสบการณ์ และมีจิตสำนึกเสียสละเพื่อส่วนรวมและเป็นที่ยอมรับเชื่อฟังจากประชาชนที่เป็นลูกบ้าน **ประการที่สาม** คือความสามารถในการบริหารจัดการภายในองค์กรของอบต. เองที่มีเป้าหมายและทิศทางในการพัฒนาที่แน่นอน ไม่มีการแก่งแย่งกันทั้งนี้เป็นไปตามความพยายามของกำนันที่ได้ขอร้องให้ทุกคนให้มองชุมชนเป็นภาพรวมของทั้งตำบลไม่แบ่งแยกว่าเป็นหมู่บ้านใครหมู่บ้านมัน **ประการที่สี่** คุณลักษณะของสมาชิกส่วนใหญ่ของชุมชนตำบลวัดขวานที่เอื้อต่อการพัฒนาคือเป็นผู้ที่ขยันขันแข็งในการทำมาหากินและพร้อมที่จะรับเอาความรู้ใหม่ๆ เข้ามาปรับปรุงการดำเนินชีวิตไม่ว่าจะเป็นการใช้เทคโนโลยีใหม่ในการผลิตข้าว การผสมเทียมปลา การนำพันธุ์พืชใหม่ๆ เข้ามาลองปลูกในพื้นที่ อีกทั้งมีความสามารถที่จะแก้ไขปัญหาในการผลิตให้กลายมาเป็นโอกาสอย่างเช่นการเลี้ยง เป็ดหลังการเก็บเกี่ยวข้าว เพื่อแก้ไขปัญหาการระบาดของหอยเชอรี่ และความสูญเสียเมล็ดข้าวเปลือกที่ตกหล่นเป็นจำนวนมากเนื่องจากการใช้เครื่องจักรในการเก็บเกี่ยว **ประการที่ห้า** ความสมบูรณ์ของทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม โดยเฉพาะอย่างยิ่งคือแหล่งน้ำทั้งน้ำบนดิน และน้ำใต้ดินที่เป็นหัวใจ

ในการผลิตทางการเกษตรในทุกๆสาขา ประกอบกับการใช้นวัตกรรมพื้นบ้านที่สามารถพัฒนาการขุดเจาะนำน้ำบาดาลขึ้นมาใช้ได้ในราคาถูก และมีประสิทธิภาพ **ประการที่หก** ความช่วยเหลือหรือการสนับสนุนที่มาจากนอกชุมชน และทำให้ชุมชนเกิดความเปลี่ยนแปลงไปเช่น การมีโครงการสร้างสาธารณูปโภคพื้นฐานเข้ามาในชุมชน การให้การบริการทางด้านสาธารณสุข การให้บริการทางด้านการศึกษา ฯลฯ ไปจนถึงเงินทุนและงบประมาณที่มาจากภายนอก ไม่ว่าจะเป็นรายได้อันเนื่องมาจากการขายผลผลิตหรือจากเม็ดเงินที่นำมาใช้ในการพัฒนา **ประการสุดท้าย** สำหรับเงื่อนไขที่ทำให้ชุมชนเข้มแข็ง คือ สภาวการณ์ที่เหมาะสม อันเนื่องมาจากนโยบายในการประกวดหมู่บ้านของทางราชการได้เป็นเวทีในการทำให้ปัจจัยต่างๆ ได้เข้ามาสัมพันธ์กันอย่างสร้างสรรค์ และผลที่ได้นำไปสู่ความเข้มแข็งของชุมชน

กระบวนการสร้างความเข้มแข็งให้กับชุมชน เริ่มต้นตั้งแต่ ผู้ใหญ่บ้านหมู่ 4 ขึ้นดำรงตำแหน่ง "กำนัน" จากการที่เป็นผู้ที่มีอาวุโสน้อยกว่าผู้ใหญ่บ้านจากหมู่บ้านต่าง ๆ กำนันได้ใช้คุณลักษณะส่วนตัว คือความสุภาพอ่อนน้อมถ่อมตน เข้าไปสร้างความสัมพันธ์กับกลุ่มผู้นำในระดับรองเหล่านั้นจนเป็นที่ยอมรับ หลังจากการสร้างความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันในองค์กรปกครองท้องถิ่นได้แล้ว สภาวการณ์ที่ทางราชการได้จัดให้มีการแข่งขันประกวดกันในการพัฒนาหมู่บ้าน กำนันได้ใช้ยุทธศาสตร์ในการพัฒนาโดยได้ร้องขอให้ผู้นำในระดับรองลงไปได้มองภาพพื้นที่การพัฒนเป็นภาพรวมของตำบล ไม่แบ่งแยกพื้นที่เป็นหมู่บ้านใครหมู่บ้านมัน และเมื่อตกลงกันได้แล้วว่าจะส่งหมู่บ้านใดเข้าทำการประกาด ผู้ใหญ่บ้านและราษฎรในหมู่อื่นจะเข้าไปช่วยเหลือในการพัฒนาพื้นที่ ทั้งนี้ ตัวกำนันได้แสดงความสามารถในการวางแผน จนหมู่บ้านชนะเลิศในการประกวด จากยุทธศาสตร์ดังกล่าวได้ทำให้เกิดความตื่นตัวของชาวบ้านและผู้นำในระดับรองเป็นอย่างมาก และเมื่อมีการประกวดในปีต่อๆมา เกือบทุกหมู่บ้านในตำบลวัดขวานก็ชนะการประกวดเรื่อยมา จนเป็นที่ยอมรับของทางราชการ และท้ายที่สุดเมื่อมีการประกวดตำบล ชุมชนวัดขวานก็สามารถที่จะชนะเลิศการประกวดคว้าเงินรางวัลเอามาได้ นอกจากจะได้รับรางวัล และการสนับสนุนจากหน่วยงานภายนอกแล้ว การที่สมาชิกในชุมชนได้ร่วมกันทำกิจกรรม ได้ก่อให้เกิดความภาคภูมิใจในชุมชนร่วมกัน เกิดเป็นพันธะทางใจที่จะร่วมกันทำชุมชนให้แข็งแกร่งมากยิ่งขึ้น

ผลจากการที่องค์กรปกครองท้องถิ่นมีความเป็นน้ำหนึ่งใจเดียวกันในการทำกิจกรรมนั้น ได้นำไปสู่ความเข้มแข็งของชุมชนในภาพรวม ทำให้ชุมชนสามารถพึ่งตนเองในด้านต่างๆ ได้แก่ด้านเศรษฐกิจ โดยมีการจัดตั้งกลุ่มอาชีพต่างๆขึ้นมาเพื่อต่อรองกับตลาดภายนอกได้ สำหรับทางด้านสังคม ชุมชนสามารถรวมตัวกันแก้ปัญหายาเสพติดอย่างได้ผล จนได้รับการรับรองว่าเป็นเขตปลอดยาเสพติด สำหรับทางด้านการศึกษา ได้มีการจัดหาทุนและงบประมาณเพื่อจัดหาวัสดุอุปกรณ์ให้กับทางโรงเรียน โดยได้เล็งเห็นความสำคัญของเด็กทุกระดับตั้งแต่เด็กก่อนวัยเรียน จนกระทั่งถึงเด็กโต และทางด้านการเมือง

จากการวางตัวของผู้นำชุมชนเองทำให้องค์กรปกครองท้องถิ่นดังกล่าว ปลอดจากการครอบงำของพรรคการเมืองและสามารถที่จะกำหนดทิศทางในการพัฒนาของตนเองได้

อย่างไรก็ดี ณ เวลาที่ทำการศึกษาวิจัยอยู่นี้ เป็นช่วงเปลี่ยนผ่านทางการเมืองการปกครอง ได้มีการประกาศใช้กฎหมายรัฐธรรมนูญ และพระราชบัญญัติฉบับต่างๆ ที่ทำให้บทบาทของกำนันและผู้ใหญ่บ้านในองค์การปกครองท้องถิ่นลดน้อยลง จากการเปลี่ยนแปลงดังกล่าวนี้ได้ส่งผลกระทบกับการบริหารงานขององค์กรเป็นอย่างยิ่ง จำเป็นที่กลุ่มผู้นำชุมชนตำบลวัดขวานในขณะนี้ จะต้องทำการปรับตัวให้เข้ากับสถานการที่เปลี่ยนแปลงไป เพราะมิฉะนั้นแล้ว ความเพียรพยายามที่ได้สร้างความเข้มแข็งให้กับชุมชนที่ผ่านมา ก็จะเสียเปล่า ถ้าหากผู้ที่จะขึ้นมาเป็นผู้นำชุมชนกลุ่มใหม่ จะไม่ได้เข้าใจในปัจจัยเงื่อนไขที่ทำให้ ชุมชนตำบลวัดขวานนี้เกิดความแข็งแกร่งขึ้นมา

บรรณานุกรม

แก้วสรร อติโพธิ **พิมพ์ครั้งที่** 2 พ.ศ. 2538 **รวมกฎหมายปกครอง** กรุงเทพมหานคร : ห้างหุ้นส่วนจำกัด รุ่งเรืองสาส์นการพิมพ์

รัฐธรรมนูญแห่งราชอาณาจักรไทย พุทธศักราช 2534. กรุงเทพมหานคร : ธเนศวรการพิมพ์, 2535